

आत्मसंस्कृत-महावाक्य

आत्मसंस्कृत-महावाक्य

आत्मसंस्कृत-महावाक्य

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ બિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૮૧, વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શુભસંગ્રહ-૪

વિષય ૯

વિવિધ અંશભાગાઃ અંશાંક ૨૦૭ થી ૨૧૦, વર્ષ ૧૮ સુ, સંવત ૧૯૮૪

શુભસંગ્રહ-ભાગ ચોથો

(ટુંકા અને ઉપયોગી ૧૮૯ લેખો)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: મિશુ-અખંડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૪૧૬, પ્રત ૫૦૦૦, પ્રસિદ્ધિ ૧૯૮૫ ના ચૈત્રમા

મૂલ્ય ૧૫, સાદુ પૂંકું ૧૫, પો. જીડું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીશાલ્ય-સંગ્રહ
૧૪૬૬૯
શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪	૧૨	આધક	અધિક	૨૮૦	૩૮	સૌત્યેડનિ	સૌત્યેડનિ
૫૪	૨૩	રક્ષા	રક્ષા કી.	૨૮૫	૬	-સા શિવ	-સૌ શિવ
૫૫	૨૨	અસા	ઐસા	૨૯૮	૧	૩૯૮	૨૯૮
૬૬	૪૧	સામથ્ય	સામર્થ્ય	૨૯૯	૧	૩૯૯	૨૯૯
૭૭	૩૧	મ હતઉં	મૈં હતઉં	૨૯૯	૨૨	આર	ઔર
૭૭	૩૮	જાનુધાન	જાનુધાન	૨૯૯	૨૩	મ	મૈં
૭૬	૪૨	લ આવહુ	લે આવહુ	૨૯૯	૪૨	હ.	હે.
૮૨	૨૨	આવળકંટીના	સુકાં આમળાંના	૩૦૨	૧૩	ડોવન	ડોવર્ન
૯૯	૩	આર	ઔર	૩૦૩	૩૭	ખલકુલ	ખલકુલ
૧૬૭	૧૮	ભાગમાંથી	ભાગમાંથી	૩૦૩	૩૮	ધસક	ધસકે
૧૮૭	૯	ગારવભરી	ગૌરવભરી	૩૦૩	૩૮	હે	હે।
૧૯૬	૧	આર	ઔર	૩૨૧	૬	પદાર્થની	પદાર્થની
૨૧૯	૮	તેના આ	તેના	૩૨૪	૩૨	હરણાને	હરણને
૨૩૯	૩૨	આત્મશ્રદ્ધા	આત્મશ્રદ્ધા	૩૪૫	૩૭	રીત	રીતિ
૨૪૪	૧૭	આર	ઔર	૩૪૯	૧૭	નાકરશાહી	નોકરશાહી
૨૫૧	૧૧	આર	ઔર	૩૫૪	૧૯	ખડલે	ખડલે
૨૫૩	૨૮	આર	ઔર	૩૫૮	૧૯	અતિરક્તિ	અતિરક્તિ
૨૫૮	૩૬	મેં લ	મેં ધૂલ	૩૬૪	૭	ઔર	ઔર।

અમદાવાદ-શાયખામાં 'અસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય' માં
વિશ્વ-અખંડાનંદના મળધણી મુદ્રિત

પ્રકાશકનું નિવેદન

શુભસંગ્રહનો આ ચોથો ભાગ વિવિધ ગ્રંથમાળાના અંક ૨૦૭ થી ૨૧૦ તરીકે નીકળે છે. આગલા ભાગોની પેઠે આમાં પણ પ્રત્યેક લેખ સાથે લેખકનું નામ તથા તે લેખ જે સામયિક પત્રમાંથી લેવાયો હોય તેનું નામ જનતાં સુધી અપાયું છે. તે તે સર્વ લેખકો, તેના સંપાદકો અને પ્રકાશકોનો ઉપકાર માની જણાવવાનું કે, આ લેખોમાં કાંઈ પણ ઉપકારતા રહેલી હોય તો તેનો યશ તેઓને છે.

આવા સંગ્રહમાંની કોઈ ઔપધિ અથવા ખીજ બાબત માટે કાંઈ વિશેષ માહિતી જોઈએ તેમણે તે અત્ર તરફ નહિ પૂછતાં લેખક તરફજ લખવું ઘટે. લેખકનું ઠામઠેકાણું જોઈએ તે પણ તે લેખ, પ્રથમ જે પત્રમાં છપાયો હોય તેાંજ રિપ્રાઇઝ કાર્ડ લખવાથી મળી શકે.

સદ્ગત સાધુચરિત શ્રીમાન છોટાલાલ જીવનલાલવાળા ‘મહાકાળ’ના પુષ્કળ અંકો આ સંસ્થામાં પડ્યા હતા; પણ ચૂંટવા વખત મળેલો નહિ. એક વાર રસ્તે જતાં ફેરીઆએ થોડા અંક આપ્યા, તે મુબમમાંજ જોવાનું બની આવતાં તેમાંના કેટલાક ઉપયોગી લેખ આ ભાગમાં લેવાયા છે. એ “મહાકાળ” શુભરે વીસેક વર્ષ આપ્યું, તે દરમિયાન એમાં ખાસ સંઘરવા જેવા પુષ્કળ લેખ છપાયા છે. મહાકાળના બધા અંકોમાંથી ખાસ ઉપયોગી લેખ તારવ્યા હોય તોપણ આ શુભસંગ્રહ જેવા અનેક ભાગો ભરાઈ જાય. એ સદ્ગત સાધુપુરુષે લોકહિતના જે ઉદાર ઉદ્દેશથી એ પરિશ્રમ ઉઠાવેલો, તે તેમના ઉદ્દેશને અને પરિશ્રમને અનેક પેઢીઓસુધી ઉપકારક બનાવવા માટે એવા લેખો નિષ્કામ ભાવે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય, એ ખીજ રીતે પણ જરૂરનું છે. એ કામ જેમ પરોપકારનું છે, તેમ સદ્ગત સત્પુરુષ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવનારું અને કર્તવ્ય બજાવનારું પણ છે. તેઓશ્રીનું સ્મારક પણ એ રસ્તે જેટલું ઉપકારક અને સ્થાયી બની શકે, તેટલું ખીજ રીતે ભાગ્યે બની શકે.

આ સેવક તો એ કાર્ય કરવા ઇચ્છે, તોપણ હવે ભાગ્યેજ કરી શકે. (કેમકે ખીજ અનેક યીને ઉપરાંત સંત-મહાત્માઓની વાણીના પાંચ સાન ભાગ કાઢવાના છે, તે પણ હજી કાઢી શકાય નથી; અને કમમાં કમ એ વર્ષ સાવ નિવૃત્તિપૂર્વક આરામ લેવા જરૂર છે તે પણ હજી બનતું નથી.) સદ્ગત ભારતર સાહેબના વિશેષ પરિચિત અને ઉપકૃત એવા અનેક સજ્જનો હોઈને તેઓ જે ધારે તો એ કાર્ય રૂઝે પ્રકારે બજાવીને યશભાગી થઈ શકે.

આ સંગ્રહમાં મહાકાળમાંના જે કેટલાક લેખ લેવાયા છે, તે રીતે કટકે કટકે ખીજ લેખ લેવા, એ તો “કશું ન થવા કરતાં જે કાંઈ થાય તે ઠીક” એવું છે. એ રીતે તો લાંબી મુદતે પૂરું થવાની માત્ર ગણતરીજ કરી શકાય. બાકી દશવીસ વર્ષસુધીમાં તો કોણ રહે ને કોણ જાય તેનોજ પત્તો નહિ ત્યાં ખાત્રીની તો વાતજ શી? વળી એક સુયોગ્ય લેખકના ઉપયોગી લેખો જૂદા ગ્રંથરૂપે છપાય, તેના જેવું રૂકું સ્મારક ખીજ રીતે નજ થાય. આશા છે કે, શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના પરોપકારપ્રિય સજ્જનો, અગ્રેસરો અને સદ્ગત ભારતર સાહેબનાં સગાંસંજાંધી વગેરે આ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા કૃપા કરશે.

આ સંસ્થા તરફથી નીકળનાં પુસ્તકોમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને એકમત સમજવાનો નથી, તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો માટે વાદવિવાદ પણ કરે તેમ નથી. એકંદરે લોકહિતાવહ જણાય તે પ્રસિદ્ધ કરવું એજ ધોરણુ છે; છતાં એમાંની કોઈ બાબત કોઈને વધારે ગમે, કોઈને ઓછી ગમે કે કોઈને જરાય ન ગમે, તેનો આધાર વાંચનારની પોતાની રિચિતિ અને સમજણ ઉપર પણ છે.

જે સજ્જનોને આમાં અગત્યની જૂલ્યૂક જણાય તેઓ તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલવા શ્રમ લે, એવી વિનંતિ છે.

સંવત-૧૯૮૫ ફાગણ માસ.

(અવગુણસામર) વિશ્વ-અખંડાનંદ

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	ધ્રુવકુમાર (એકાંકી નાટક)... ..	૧
૨	ઉત્તમ કોણુ ? પશુ, પંખી કે માણસ ?	૬
૩	આંખોની જળવણીના સોનેરી નિયમો	૯
૪	નિકારાગુઆનો શરવીર સેનાપતિ...	૧૦
૧	સેંડીનોતે ફસાવવાના પ્રયાસ...	૧૦
૨	છોકરી સાથે પસાર થયો.	૧૦
૩	સેંડીનોતે પૂર્વજ્ઞતાંત ...	૧૦
૪	ઓજસ્વી આશાવાદ ...	૧૧
૫	સેંડીનોતે બીધણુ પ્રતિજ્ઞા ...	૧૧
૫	આંતરમન વિષે કેટલાક વિચારો...	૧૨
૬	હૃદયમાં જ્ઞાનરવિ પ્રકટાવવા છજીને અભ્યર્થના (કાવ્ય) ...	૧૬
૭	મહાન હજરત મોહમ્મદ પેગંબર સાહેબ (સલ.) ...	૧૭
૮	શું ધનપ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગ બંધ થયા છે ?	૨૧
૯	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મારણપ્રયોગનો વધેલો પ્રચાર ...	૨૪
૧૦	મનની પ્રત્યેક ક્રિયા શરીરમાં ફેરફાર કરે છે. ...	૨૭
૧૧	સંસાર કે હો પ્રસિદ્ધ પદ્મવદન (હિંદી)	૨૯
૧૨	મેરી આહવા (હિંદી-કાવ્ય)...	૩૦
૧૩	રેટિયો અને ઇસ્લામ ...	૩૧
૧૪	નિષ્કળ વ્યાપારોમાં વ્યર્થ સમય ગાળના મનને (કાવ્ય)...	૩૨
૧૫	ઐસી હોલી ખેલો લાલ ! (હિંદી) ..	૩૩
૧૬	આપણા પ્રેમીનું આપણે અનાયાસે ચિંતન કરીએ છીએ. ...	૩૯
૧૭	એકી વખતે દશજાણ આળકોનું કીડન	૪૨
૧૮	સગુણ લક્ષિત વધારે ઉપકારક છે. ...	૪૪
૧૯	પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ ...	૪૭
૨૦	લાલના શિક્ષણથી થતો આળકોનો મરો	૪૯
૨૧	વિચાર-તરંગ (હિંદી) ...	૫૧
૧	પૂર્ણાહુતિ ...	૫૧
૨	ગુમ્હારી તડપ ...	૫૧
૩	ગુમ્હારી કામના ...	૫૨
૪	રક્તગીજ ...	૫૨
૫	અનુતાપ કી આગ ...	૫૩
૨૨	હમને ક્યા દેખા ? (હિંદી-કાવ્ય)...	૫૩
૨૩	બહાદુરી કી ખાતે (હિંદી) ...	૫૪
૧	એક બાલક કી બહાદુરી ...	૫૪
૨	એક બાલિકા કી અપૂર્વ સાહસ	૫૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	એક બાલક ને પ્રાણો કી ખાજ લગા કર ભાઈ કી રક્ષા કી. ...	૫૪
૪	હલ્લદાની મેં સતી ...	૫૪
૨૪	ધર્માચાર્યોની પાપી લીલા ...	૫૫
૨૫	દેશસેવકોના પ્રકાર ...	૫૬
૨૬	લુસિયસ જૂનિયસ (હિંદી) ...	૫૭
૨૭	માતાપિતાની બેદરકારીના થર ! ...	૫૯
૨૮	સાચા સાધક અથવા તીવ્ર જિજ્ઞાસુ કેવા હોય ? ...	૬૦
૧	એક તીવ્ર જિજ્ઞાસુને કેવી લગની લાગે છે ? ...	૬૦
૨	ગાળ દેનારને ગુમકું થાય, સાંભળી રહેનારને નહિ. ...	૬૧
૨૯	ધન કરતાં આરોગ્યનું મૂલ્ય અનેકગણું છે.	૬૨
૩૦	આચારની શુદ્ધિપ્રતિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું ગયેલું લક્ષ્ય ...	૬૩
૩૧	બળનો ક્ષય શાથી થાય છે તથા તે શી રીતે અટકે છે ? ...	૬૫
૩૨	જરૂર ઉપર કરાતા આત્માચારના અનર્થો	૬૮
૩૩	નેવું દિવસનો મિ. ફ્રેસેલનો ઉપવાસ	૬૯
૩૪	મિતાહાર આરોગ્યને આપે છે તથા આયુષ્યને વધારે છે. ...	૭૦
૩૫	ટમાટા અને તેના ગુણ ...	૭૨
૩૬	કેવળ દૂધના આહારના લાભ ...	૭૩
૩૭	દહીંના લાભ ...	૭૪
૩૮	સાવ સાદા અને ધરગતુ ઉપાયો ...	૭૫
૩૯	ગોં તુલસીદાસજી ઔર વીરરસ (હિંદી)	૭૬
૧	ઉપક્રમ ...	૭૬
૨	પરશુરામ ઔર રામ ...	૭૬
૩	ખર ઔર દૂધણુ આદિ ...	૭૭
૪	જટાયુપ્રેમ ...	૭૮
૫	સુગ્રીવ સે મૈત્રી ઔર બાલિવંધ	૭૯
૪૦	સ્વામી શ્રી વિચારાનંદજીના મનનીય વિચાર ...	૮૦
૪૧	હરણ તથા ત્રિકુળાનો દવાતરીકે અનેક પ્રકારનો ઉપયોગ ...	૮૧
૪૨	ધરગતુ સાદા વૈદક દુયકા ...	૮૨
૪૩	શરીરના આરોગ્ય તથા અદ્યુત બળવિષે છૂટક સ્મરણો ...	૮૩
૪૪	સમાલોચના ઔર-સમાલોચક (હિંદી)	૮૪
૧	અવિશેષ-દશ ...	૮૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨	દેવી-દલ	૮૪
૩	વકીલ-દલ	૮૫
૪	અસાધવાન-દલ... ..	૮૫
૫	ગપડચૌથ-દલ	૮૫
૪૫	મહાન દેશભક્ત જોજી રિજલ(હિંદી)	૮૬
૪૬	દાનવીર ભામાશાહ (હિંદી)	૮૮
૪૭	પ્રતાપ-સ્મૃતિ (હિંદી-કાવ્ય)	૯૦
૪૮	મુઠીવાદનો ધાતકી દંભ દાંકતાં દાનો	૯૧
	૧ ગરીબોનો ઉદ્ધાર સખાવતોથી	
	નહિ, પણ ગરીબોને ચૂસવાની	
	વૃત્તિ અટકશે ત્યારેજ થશે... ..	૯૧
	૨ દાનની નિરર્થકતા	૯૧
	૩ મુઠીવાદીઓની બાજુ... ..	૯૧
	૪ સમાજની પુનર્રચના	૯૧
	૫ સામ્યવાદની શીખ	૯૧
	૬ પદ્ધતિસર ઉદ્ધાર... ..	૯૨
	૭ પ્રજાસી અદલો	૯૨
૪૯	ઉધધનો ઉપદવ	૯૨
૫૦	મુંબઈ ઇલાકામાં થતા જુદા જુદા પાકો	૯૬
	૧ તમાકુના પાકમાં મોટા વધારો... ..	૯૬
	૨ કઢોળની જાતો	૯૬
	૩ મગફળીનો પાક... ..	૯૬
	૪ તમાકુ	૯૬
	૫ વનસ્પતિમાંથી રંગો	૯૬
	૬ મરચાં અને તેજના	૯૭
	૭ અસંખ્ય શાકભાજી	૯૭
	૮ ફળો	૯૭
	૯ ઘાસચારો	૯૭
૫૧	વીર-પુત્રો કે પ્રતિ (હિંદી)... ..	૯૮
૫૨	સમર્પણ (હિંદી-કાવ્ય)	૯૯
૫૩	વીરોચિત સૂક્તિયાં (હિંદી-કાવ્ય)	૧૦૦
૫૪	સૈનિક-ધર્મ (હિંદી-કાવ્ય)	૧૦૦
૫૫	જનાજનનીને ઉસડો વ્યર્થ(હિંદી-કાવ્ય)	૧૦૧
૫૬	ભારત કે સ્વાધીન બતાઓ ,,	૧૦૧
૫૭	હમારા જુદો સે મહાન ઉપકાર (હિંદી)	૧૦૨
૫૮	ગર્ભાવસ્થામાંજ વધારે ઉત્તમ અને	
	આબાદ શિક્ષણ આપી શકાય છે.	૧૦૪
૫૯	ગામડાંનાં દુઃખદાયક દસ્તો	૧૦૮
૬૦	બાળવિધવાઓની દયાજનક દશા	૧૧૦
૬૧	અંશિગના ઉપાય	૧૧૨
૬૨	ઠાઠિયાવાડની જૂની સંસ્કૃતિ	૧૧૩
	૧ ચોરાનું માહાત્મ્ય	૧૧૩
	૨ ગામનું ન્યાયમંદિર	૧૧૩
	૩ ચોરામાં દેવમંદિર	૧૧૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪	ગામનો ધણી	૧૧૩
૫	મુસાફરખાનું	૧૧૩
૬	સંરક્ષાલય	૧૧૩
૭	વ્યાયામશાળા	૧૧૪
૮	ઉપદેશાલય	૧૧૪
૬૩	ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિંદકો... ..	૧૧૪
૬૪	બેરાનું પંચ	૧૧૬
૬૫	કાળગ્નિવિષે જાણવાનું હકીકતો ..	૧૧૭
	૧ 'માઈ કાળજી' સુરત બની ગયું છે	
	એટલે શું ?	૧૧૭
	૨ કસેજી એ શું છે અને તેની	
	ફરજ શી છે ?	૧૧૭
	૩ કાળજી અને ઝેર	૧૧૮
૬૬	શિક્ષણ દુર્ગંધો કેદી	૧૧૯
૬૭	અરનાર મેકેડેનનું અસાધારણ જીવન	૧૨૫
૬૮	નવયુગનો યુવક	૧૨૯
	(૧) હિંદવાસીઓ! તમે પણ એટલું-	
	મીનિયમનો મોહ જવા દેજો... ..	૧૩૦
	(૨) હવે કનૈયો કેવો જોઈએ ?	૧૩૦
૬૯	ધાર્મિક શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરવી હવે	
	પાલવે તેમ નથી.	૧૩૧
૭૦	બટાટાનો ખોરાક સર્વથા ઉત્તમ છે... ..	૧૩૪
૭૧	ખેલ ઓર ઉસડે લાલ (હિંદી)	૧૩૫
	૧ ઉપક્રમ	૧૩૫
	૨ લીલાવાદ... ..	૧૩૫
	૩ ભવિષ્ય કે ત્રિયે શિક્ષા	૧૩૬
	૪ સ્ટેનલે સાહબ કે અનુકરણવાદ	૧૩૬
	૫ ખેલ ક્યા હૈ ?	૧૩૭
	૬ વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ... ..	૧૩૮
	૭ કામકાજ સે શારીરિક વિકાસ	૧૩૯
	૮ ખેલ સે અન્યાય લાલ	૧૩૯
	૯ ઉપસંહાર	૧૪૦
૭૨	સ્વભાવ-અર્થાત્ પોતાનો ભાવ	
	એટલે શું ?	૧૪૦
૭૩	શ્રી દુર્ગોદાસજયંતિ	૧૪૧
	(૧) જોધપુર મેં દુર્ગોદાસ કી જયંતિ	૧૪૨
૭૪	બોલ્શેવિક ત્રિમૂર્તિ	૧૪૩
	૧ લેનિન	૧૪૩
	૨ ટ્રોટ્સ્કી	૧૪૫
	૩ સ્ટોલિન	૧૪૬
૭૫	રશિયાનો શિક્ષણપ્રયોગ	૧૫૦
૭૬	આધુનિક જાપાન તથા ઇસકી	
	શિક્ષાપદ્ધતિ (હિંદી)	૧૫૪
	૧ જાપાનિયોં કે ધર્મ	૧૫૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨	જાપાન કા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન શાસન ...	૧૫૭
૭૭	કલમ કે કેદખાનાં ?... ...	૧૫૯
૧	ખોરાકી ખાતાનો વૉર્ડન ...	૧૫૯
૨	અત્યારની સ્થિતિ ...	૧૫૯
૩	કેદીઓ અને તેમના મિત્રો ...	૧૫૯
૪	કોટડીઓ નાશુદ ...	૧૬૦
૫	કસરત ...	૧૬૦
૬	કેદીઓને બહાર જવાસુદ્ધાની રજા ...	૧૬૦
૭	ઇંગ્લીશ જાણુતો કેદી ...	૧૬૦
૮	કલમ કે જેલ ? ...	૧૬૦
૯	રશિયામાં જળી શકે ...	૧૬૦
૧૦	કેદીઓને પગાર મળે ...	૧૬૧
૧૧	કેદીઓની કમિટી ...	૧૬૧
૧૨	હુજરઉલ્લોગના વર્ગો ...	૧૬૧
૧૩	માન્યું નહિ ...	૧૬૧
૧૪	પરદેશીઓની વ્યવસ્થા ...	૧૬૨
૧૫	સોવિયેટ સમાજ ...	૧૬૩
૧૬	કામદારની પ્રતિષ્ઠા ...	૧૬૩
૧૭	ખેડુતોની આબાદાની ...	૧૬૩
૧૮	કામ નહિ તો દામ નહિ ...	૧૬૪
૧૯	રશિયાની સ્ત્રીઓ ...	૧૬૪
૨૦	ખેતીવાડી ...	૧૬૪
૭૮	મીરજ મિશન હોસ્પિટલ ...	૧૬૫
૭૯	અંબઈ મેં ભારતીય પાર્લમેન્ટ (હિંદી) ...	૧૭૦
૮૦	નૂતન ભારતના વિધાયક તિલક મહારાજને સ્મરણોજ્જ્વલિ ...	૧૭૧
૮૧	૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુપ્ત થયેલા એક શહેરનો આવિષ્કાર (હિંદી) ...	૧૭૨
૮૨	શ્રાવણ માસ અને હિંદુ પર્વો ...	૧૭૩
૮૩	ધર્મ કી મહત્તા (હિંદી) ...	૧૭૭
૮૪	હિંદી નવજીવાનો માટે તમામ દારબંધ ...	૧૭૯
૮૫	માંદા પડવું તે ગુન્હો છે. ...	૧૮૧
૮૬	ઇસાઇઓની ચાલબાજી ...	૧૮૩
૮૭	હિંદુઓમાં આયલાપણું કેમ પેડું ?... ...	૧૮૪
૮૮	શ્રી. બળજનું શુભ કાર્ય ...	૧૮૬
૮૯	માઇસોર રાજ્યની પ્રજાવત્સલતા ...	૧૮૭
૧	સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ ...	૧૮૮
૨	શિક્ષણ ...	૧૮૯
૩	ખેતીવાડી ...	૧૯૧
૪	ઉદ્યોગવિકાસ ...	૧૯૨
૯૦	નાગપંચમી ...	૧૯૩
૯૧	દાંતના દુખાવાનો તાત્કાલિક દલાજ ...	૧૯૪
૯૨	રશિયામાં નવો બળવો અથવા ખેતી ...	૧૯૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	રશિયામાં નવો બળવો ...	૧૯૫
૨	લેનિનની ગંજવર યોજના ...	૧૯૫
૯૩	રાજા પ્રહલાદ કા ન્યાય (હિંદી) ...	૧૯૬
૯૪	ઉદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ ...	૧૯૭
૯૫	શુદ્ધિઔર અછૂતોદ્ધાર કી વિકલતા (હિંદી) ...	૧૯૮
૯૬	બ્રાહ્મણનો પુત્ર ગોહત્યારો કેમ બન્યો ? ...	૨૦૧
૯૭	નામદીની વાણી અમને મંજુર નથી. ...	૨૦૭
૯૮	ભગવાન જીસસ ક્રીસ્ટની જયંતિ ...	૨૦૯
૯૯	બાલક કી વીરવાણી (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૧૨
૧૦૦	ઇસુખ્રિસ્તની વાણી ...	૨૧૩
૧૦૧	ધર્મના ઇન્કરદારોને ...	૨૧૬
૧૦૨	૪૦ દિવસ ભૂમિમાં યોગી હરિદાસ ...	૨૧૯
૧૦૩	જોઇ લો આ જાદુ છે કે માનસિક બળ ...	૨૨૧
૧૦૪	મેડમ લેનિનની મહત્વાકાંક્ષા ...	૨૨૩
૧	અચાનક મેળાપ ...	૨૨૩
૨	બાળપણ અને અભ્યાસકાળ ...	૨૨૪
૩	લેનિન સાથે પરિચય ...	૨૨૪
૪	રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર ...	૨૨૪
૫	રખડેલ છોકરાઓ ...	૨૨૫
૬	તેની આકાંક્ષા ...	૨૨૫
૧૦૫	વ્યાયામપ્રેમીઓનું યાત્રાસ્થાન અમરાવતી ...	૨૨૬
૧૦૬	પંજબકેસરી લાલા લજપતરાય ...	૨૩૦
૧૦૭	વીરોનો પણ વીર ...	૨૩૭
૧૦૮	શબરી આશ્રમ-પાઝધાટ ...	૨૪૧
૧૦૯	ખેખર કા દરો ... (હિંદી) ...	૨૪૨
૧૧૦	સંસ્કૃત સાહિત્ય કા વિકાસ ...	૨૪૭
૧	પ્રાચીન હિંદુ-કાલ ...	૨૫૦
૨	કાવ્ય ...	૨૫૦
૩	સરસ વર્ણન કે ગ્રંથ ...	૨૫૧
૪	નાટક ...	૨૫૧
૫	કથા-ગ્રંથ ...	૨૫૨
૬	આચાર તથા નીતિગ્રંથ ...	૨૫૨
૭	સાહિત્યશાસ્ત્ર ...	૨૫૨
૮	દર્શનશાસ્ત્ર કે બાળ્ય ...	૨૫૨
૯	અમર કવિતા ...	૨૫૩
૧૧૧	દાર પીનારાઓ (કાવ્ય) ...	૨૬૦
૧૧૨	મહામાયા કો જગાઓ (હિંદી) ...	૨૬૦
૧૧૩	વૌહાનો મેળો ...	૨૬૧
૧૧૪	પ્રકીર્ણ બાળતો ...	૨૬૨
૧૧૫	સલનો અવધૂત ...	૨૬૩
૧૧૬	બાઇ કે કસાર્ધ ? ...	૨૬૫
૧૧૭	સંગીતની અસરવિષે ગાંધીજીના વિચાર ...	૨૬૯
૧૧૮	રાંદેરમાં એક માસનો ઉપવાસ ...	૨૭૦
૧૧૯	ખેરાનું પંચ ...	૨૭૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨૦	વામન અવતારનો સંદેશ ...	૨૭૩
૧	નિંદકોનો મત ...	૨૭૩
૨	પ્રાચીન દેશવ્યવસ્થા ...	૨૭૩
૩	રાજા બલિની જાતિ ...	૨૭૪
૪	બલિની પ્રથમ ચઢાઈ... ..	૨૭૪
૫	બલિની બીજી ચઢાઈ... ..	૨૭૫
૬	પુરુષોના વિચાર ...	૨૭૬
૭	સ્ત્રીઓનો શોક... ..	૨૭૬
૮	સ્ત્રીઓની ઇચ્છા ...	૨૭૭
૯	વામનની કરુણતા... ..	૨૭૮
૧૦	વામનની પૂર્વ તૈયારી... ..	૨૭૯
૧૧	વામનાવતારનો સંદેશ ...	૨૮૨
૧૨૧	વધાને પગલે અંત્યજ્ઞેને ન્યાય આપો. ૨૮૨	
૧૨૨	સ્વામી વિવેકાનંદજી... ..	૨૮૩
૧૨૩	હિંદના ઉદ્ધારની ચાવી ...	૨૮૬
૧	ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓનું અનુ- કરણ કરો. ...	૨૮૬
૨	હિંદી ગ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા ...	૨૮૭
૩	રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ? ૨૮૭	
૧૨૪	નવા જમાનાના જીવાનોને— ...	૨૮૮
૧૨૫	કસર શી વાતની છે? ...	૨૮૯
૧૨૬	“પોલી પત્રિકા” ...	૨૯૦
૧૨૭	વિદ્યાર્થીઓના પ્રચાર ...	૨૯૧
૧૨૮	મિ. હેન્રી ફોર્ડના મનનીય વિચારો. ૨૯૨	
૧૨૯	બગીચામાં મનુર મોકલનાર એજન્ટ ૨૯૫	
૧૩૦	બયાનક રાક્ષસી (હિંદી) ...	૨૯૬
૧૩૧	મુસ્લીમ ભાઈઓને ખાસ સચવા ૨૯૮	
૧૩૨	શક્તિ કા રહસ્ય (હિંદી) ...	૨૯૯
૧૩૩	લખાણો એ બધાં જોઈ જાન- તેજ રહે વધી (કાવ્ય) ...	૩૦૦
૧૩૪	વીર લાદુર ડોવર્ન (હિંદી) ...	૩૦૧
૧૩૫	વિજ્ઞાનને વરેલી વેગવંત વિજળી... ૩૦૫	
૧	ઇલેક્ટ્રોન... ..	૩૦૫
૨	જીવકલાં જાદુગરો ...	૩૦૫
૩	વિજળીક તથ્યો ...	૩૦૫
૪	વિજળીક પ્રવાહ ...	૩૦૫
૫	નવી શોધો ...	૩૦૬
૬	ઇલેક્ટ્રોન ક્યાંથી મળે છે? ...	૩૦૬
૭	અદ્ભુત શક્તિ ...	૩૦૬
૮	અદ્ભુત વિપુલતા ...	૩૦૬
૯	તાંબાના તારમાં ...	૩૦૬
૧૦	રબર ...	૩૦૬
૧૧	વિજળીક કાસદો ...	૩૦૬
૧૨	તાંબાના તારની દુનિયા ...	૩૦૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૩	સંપૂર્ણ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટર ...	૩૦૭
૧૪	પ્રમતિ ...	૩૦૭
૧૫	ચિત્રોનું ષોડશકારિતમ... ..	૩૦૭
૧૩૬	આંસુ સારતો અદ્ભુત હીરો ...	૩૦૮
૧૩૭	‘કલ્યાણ’ કા બકાતંક (હિંદી) ...	૩૧૦
૧૩૮	આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ ...	૩૧૧
૧૩૯	પ્રાચીનકાળની શ્રાવણી ...	૩૧૨
૧૪૦	જય બજરંગ!... ..	૩૧૪
૧૪૧	મિશ્ર કા એક મહાત્મા (હિંદી) ...	૩૧૫
૧૪૨	બાલક મસોલિની ...	૩૧૬
૧૪૩	ધર્મપાલનની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા કેવી હોય? ૩૨૧	
૧૪૪	એક અંગ્રેજોનો સંન્યાસ... ..	૩૨૨
૧૪૫	મહારાજા અશોક અને ભિક્ષુનો સંવાદ ૩૨૩	
૧૪૬	નવજીવાનોનો જીવનધર્મ ...	૩૨૭
૧૪૭	ગ્રામ્ય શિક્ષણ ...	૩૨૯
૧૪૮	તિલક અને લેનિનના જીવનમાં અદ્ભુત સામ્ય... ..	૩૩૩
૧૪૯	વૃંદાવનમાં ગ્રામ્યસેવા શિક્ષણવર્ગ... ૩૩૫	
૧૫૦	એક ચોરનો હૈયાપલટો ...	૩૩૬
૧૫૧	રાધનો મેરુ ...	૩૩૭
૧૫૨	એક શુભ કાર્ય (હિંદી) ...	૩૩૮
૧૫૩	એક સમાજહિતકારી સંસ્થા ...	૩૩૯
૧૫૪	ભાદરજીનો ભગવાન રાત લઇને નાહો. ૩૪૦	
૧૫૫	રૂપમામાહાત્મ્ય (હિંદી) ...	૩૪૧
૧૫૬	શેખાવાટી કા એક ઉત્તમ ગીત (હિંદી) ૩૪૨	
૧૫૭	હિંદુકામ! તારા ઉપર દરેકજા લાખો વહુ-મેટીઓના શાપ વરસે છે. ...	૩૪૪
૧૫૮	ભરત ભૂમિને અભિવંદન (કાવ્ય)... ૩૪૫	
૧૫૯	રાષ્ટ્રીય ચોદા શ્રીરામ રાજૂ (હિંદી) ૩૪૬	
૧	આત્મજીવન ...	૩૪૬
૨	સંન્યાસમહણ ...	૩૪૬
૩	અસહયોગ યુગ... ..	૩૪૭
૪	નોકરશાહી કી બેચેની ...	૩૪૭
૫	વિદ્રોહ કા આરંભ ...	૩૪૮
૬	એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય-સ્વરાજ્ય ...	૩૪૮
૭	નોકરશાહી વિપદ મેં... ..	૩૪૯
૮	અંતિમ યુદ્ધ ...	૩૫૦
૯	પુલિસ કી રિપોર્ટ ...	૩૫૦
૧૦	સરકારી વિગતિ ...	૩૫૦
૧૬૦	ભારત મેં ભયંકર સંગ્રામ હોગા! (હિંદી) ૩૫૧	
૧૬૧	કામદાર જગતના ઉગતા તારા ...	૩૫૨
૧	શ્રી. એસ. એ. ડાંગે ...	૩૫૨
૨	શ્રી. આર. એસ. નિંબકર ...	૩૫૨
૩	શ્રી. એસ. એસ. શ્રીરાજકર... ૩૫૩	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪	શ્રી. અર્જુન આળવે...	૩૫૩
૫	શ્રી. શાવક એચ. ઝાબવાલા...	૩૫૩
૬	શ્રી. લાલજી પેંડસે...	૩૫૩
૭	શ્રી. બી. એફ. બેડલે...	૩૫૪
૧૬૨	રશિયાનાં રખડાઉ બાળકો...	૩૫૫
૧	લાખોની સંખ્યા...	૩૫૫
૨	કમકમાટ ઉપજાવે તેવો પ્રશ્ન...	૩૫૫
૩	સરકારના પ્રયાસો...	૩૫૫
૪	બાળકો માટેની સંસ્થાઓ...	૩૫૬
૫	સમાજ પશુ સહાય કરે છે...	૩૫૬
૬	ગૃહોમાં નિયમિત જીવન...	૩૫૬
૭	પ્રશ્નનો ગૂઢ ઉકેલ...	૩૫૭
૮	ભવિષ્યની આશાઓ...	૩૫૭
૧૬૩	એક 'દરિદ્ર નારાયણ' કા પૂજારી બૌદ્ધ ભિક્ષુ (હિંદી)...	૩૫૮
૧૬૪	વિજ્ઞાનાચાર્ય ખોસ (હિંદી)...	૩૬૧
૧૬૫	તેજસ અથવા ઔરો (હિંદી)...	૩૬૩
૧	ઔરો નિર્માણ કરના તથા ઉસે પ્રજ્ઞા બનાના...	૩૬૩
૨	ઔરો કે નિયમ...	૩૬૪
૩	ઔરો કે ભેદ...	૩૬૪
૧૬૬	હિંદુ-અબલાશ્રમ કલકત્તા (હિંદી)...	૩૬૫
૧૬૭	અથર્વવેદ કા હિંદી ભાષ્ય (હિંદી)...	૩૬૮
૧૬૮	સ્વયંસેવકની સાચી સેવા...	૩૬૯
૧૬૯	મૃત્યુના ભયવિષે એક ખ્રિસ્તી અંશકારનો મત...	૩૭૧
૧૭૦	'લજ્જતરાય' સ્વર્ગે સંચર્યો (કાવ્ય)...	૩૭૨
૧૭૧	જગતને ધ્રુવવતાર મદાન નેપોલિયન...	૩૭૩
૧	મોસ્કોનાં સંસ્મરણો...	૩૭૩
૨	નેપોલિયનની તુટિઓ...	૩૭૫
૩	નેપોલિયનના આત્મકથાંતરુ એક પાતું...	૩૭૫
૧૭૨	ચામડી મારફતે જોવા વિષે...	૩૭૫
૧૭૩	લીલા ફોને સુરક્ષિત રાખવાવિષે...	૩૭૬
૧૭૪	સાધુ ડી. એલ. વસ્ત્રાની (હિંદી)...	૩૭૭
૧૭૫	મૈં ભારત કી સંતાન હૈં-સાધુવર વાસ્ત્રાની કા આદેશ (હિંદી)...	૩૮૦
૧૭૬	શક્તિની ઉપાસનાની જરૂર-સાધુ વસવાણીનો સંદેશો...	૩૮૧
૧	ભાવવિધાતા...	૩૮૧
૨	યુવાનોનો આદર્શ...	૩૮૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૭	ભગિની નિવેદિતા (હિંદી)...	૩૮૨
૧૭૮	જૈન સમાજનો ચળકતો સિતારો...	૩૮૫
૧	જન્મ...	૩૮૫
૨	તેમનો સેવાધર્મ અને ત્યાગ...	૩૮૬
૩	સત્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ...	૩૮૭
૪	કાશીગમન...	૩૮૭
૫	સંસ્થાની સ્થાપના અને તેમની વિશિષ્ટ માનવદયા...	૩૮૭
૬	પાલીનાણુમાં ભયંકર જળપ્રલય અને મહારાજશ્રીની ભગીરથ સેવા...	૩૮૮
૭	ગુરુકુળ...	૩૮૯
૮	તેમની ઉપદેશશક્તિ...	૩૮૯
૯	તેમનો સ્વર્ગવાસ...	૩૯૦
૧૦	તેઓની અતિમ ભાવના...	૩૯૦
૧૭૯	કૃષિ-શાસ્ત્રવિષયક એક અપૂર્વ પ્રાચીન હિંદી ગ્રંથ (હિંદી)...	૩૯૧
૧	નિષેધશ્લોક...	૩૯૨
૨	બાગ લગાને કા શુભાશુભ...	૩૯૨
૩	કૂપખનન કી દિશા...	૩૯૪
૧૮૦	સાહિત્યસેવાવિષે જાણવા જેવા વિચારો...	૩૯૫
૧	સાહિત્ય એ સાધન છે, સાધનથી...	૩૯૫
૨	સાહિત્ય એટલે શું?...	૩૯૫
૩	સાહિત્યની શુદ્ધિ...	૩૯૫
૪	સાહિત્યનું વ્યક્તિત્વ...	૩૯૬
૫	આજનો પવન...	૩૯૬
૬	કેવો અંકુશ?...	૩૯૭
૭	કળા અને સાહિત્ય...	૩૯૭
૮	આધુનિક સાહિત્યની કૃપણતા...	૩૯૮
૯	સેવામાં સાહિત્ય...	૩૯૯
૧૦	જીવનની સુગંધ...	૩૯૯
૧૮૧	અહાદુરી કી ખાતે (હિંદી)...	૪૦૦
૧૮૨	પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહ...	૪૦૧
૧૮૩	વહાઈ પ્યારા હિંદુસ્થાન (હિંદી-કાવ્ય)...	૪૦૩
૧૮૪	નાદિરશાહ કા ઉજડપન (હિંદી)...	૪૦૪
૧૮૫	બાદશાહ મહમ્મદશાહ કે પ્રધાન મંત્રી કી સૂઝ-બૂઝ (હિંદી)...	૪૦૪
૧૮૬	આદર્શનો ફરી કેવો હોય?...	૪૦૫
૧૮૭	ભારતની આ પવિત્ર દેવીઓ! જગૃત થાવ...	૪૦૬
૧૮૮	યુવકો કે પ્રતિ (હિંદી)...	૪૦૭
૧૮૯	જગૃત થા, આ હિંદુ જાતિ!...	૪૦૮

શુભસંગ્રહ-ભાગ ચોથો

૧-ધ્રુવકુમાર-एकांकी નાટક

દશ્ય પહેલું

[સ્થળ:-તપોવન-અત્રિઋષિનો આશ્રમ]

ધ્રુવ—(એક સાત વર્ષનો બાળક અને ત્રણ ચાર મુનિબાળક ખેલે છે, ફૂલ તોડે છે, ધ્રુવ ગાય છે.)

આવો ભાઈ! આવો ગાઇએ, જય પ્રભુની જય.
તેજ પ્રભુ છે સહુના સ્વામી, દુઃખહર્તા અંતર્યામી.
સહુ મળી મળીને ગાઇએ, જય પ્રભુની જય.
માતાનો ઉપદેશ એજ છે, સખા અમારો એક હરિ છે.
સદા ધ્યાન ધરીએ તેનું, જય પ્રભુની જય.

(સહુ નાચે છે અને ગાય છે)

એક મુનિનો બાળક—કેમ ભાઈ ધ્રુવ! કાલે અમે તને પૂછ્યું હતું કે, તારા પિતાનો હાલ બતાવ, ત્યારે તે કહ્યું હતું કે માતાને પૂછીને બતાવીશ; તો આજ કહે કે, તારે પિતા છે કે નહિ; અમને તો લાગે છે કે, તું પિતૃહીન છે; કારણ કે અમે તો કદી પણ આ આશ્રમમાં તારા પિતાનું નામ સુદાયે સાંભળ્યું નથી.

ધ્રુવ—સખા! મેં માતાને પૂછ્યું હતું અને તેથી મને એમ વિદિત થયું કે, મારા પૂજ્ય પિતાજી તો રાજ્યરાજેશ્વર છે.

સૌ મુનિબાળક—(હસીને કહે છે) રાજ્યરાજેશ્વર! ધ્રુવ, કાંઈ સ્વપ્ન તો નથી જોતોને ?

ધ્રુવ—નહિ, ભાઈઓ! મારા પિતા મહારાજ છે, માતાનું વચન અસત્ય હોય એમ હું નથી માનતો!

મુનિબાળક—વાર, જો તું રાજકુમાર હો, તો રાજભુવનમાં કેમ નથી રહેતો? આ નાનકડા આશ્રમમાં માતાસહિત કાં નિવાસ કરે છે ?

ધ્રુવ—મેં માતાજીને તેનું કારણ પૂછ્યું હતું, પરંતુ આ વચન સાંભળીને મારી માતા રોવા લાગી. હું મારી પૂજ્ય માતાને રોતાં જોવા નથી ચાહતો, તેથી હું બીજી બીજી વાતો કરવા મંડી ગયો.

બીજો મુનિબાળક—વાર, તારા પિતા ક્યાં છે ?

ધ્રુવ—મારા પિતાનું નામ રાજ ઉત્તાનપાદ છે, તેમની રાજધાની અહીંથી પાંચ કોસ છે.

સૌ મુનિબાળક—વાર, ચાલો આજ તારા પિતાનાં દર્શન કરી આવીએ, અમે તો કાંઈ દિવસ રાજધાની કે રાજમહેલ દોડો પણ નથી. આ બહાને રાજમહેલ તો જોઈશું.

ધ્રુવ—પણ મેં માતાની આજ્ઞા નથી લીધી.

સૌ મુનિબાળક—અમને ખાતરી છે કે, દેવી સુનીતિ તને કાંઈ પણ નહિ કહે. તું તો તારા પિતાનાં દર્શન કરવાને જાય છે, કાંઈ બીજો તો જતો નથીને ? ચાલ ચાલ, અમને રાજધાની બતાવ હવે.

ધ્રુવ—મારું મન પણ પિતાજીનાં દર્શન કરવાને ચાહે છે. માતા મુનિપત્નીઓ સાથે યજ્ઞને માટે જળ ભેગાને ગઈ છે, તે મને કાંઈ નહિ કહે. ચાલ, પિતાજીનાં દર્શન કરી આવું.

(સૌ બાળકો જાય છે.)

x

x

x

x

દશ્ય બીજું

[સ્થળ:-રાજમહેલ-એ દારપાળ ઉભા છે.]

(સિંહાસનપર રાજ ઉત્તાનપાદ વિરાજમાન છે. મુનિબાળકસહિત દ્રુવ દારપર આવી પહોંચે છે અને દારપાળને પૂછે છે.)

મુનિબાળક—શું આજ રાજમહેલ છે ?

દારપાળ—હા, આજ રાજમહેલ છે; પણ તમે કયા ગામથી આવો છો કે તમને એટલી પણ ખબર નથી કે આ રાજભુવન છે ?

મુનિબાળક—અમે તો મુનિઆશ્રમમાંથી આવ્યા છીએ ભાઈ! આશ્રમનિવાસી ક્યાંથી જાણે કે રાજમહેલ કેવો હોય છે ? અમને તો યજ્ઞભૂમિ અને તપોવનનીજ ખબર હોય.

(સૌ બાળક અંદર જવા માંડે છે, દારપાળ તેમને રોકે છે અને કહે છે.)

બાળકો ! રાજભુવનમાં રાજની આજ્ઞાવિના નથી જઈ શકાતું.

મુનિબાળક—અમે અંદર જઈને આજ્ઞા લઈ લઈશું.

દારપાળ—નહિ, અંદર જતાં પહેલાં આજ્ઞા લેવી પડે, જો તમે સૌ અહીં ઉભા રહો તો હું અંદર જઈને મહારાજને તમારા આવવાના સમાચાર આપીને તેમની પાસેથી તમને અંદર જવાની આજ્ઞા લઈ આવું.

મુનિબાળક—અમે સૌ આજીને થાકી ગયા છીએ, પગમાં પીડા થઈ રહી છે, અમે મહારાજનાં દર્શન કર્યાવિના પાછા નહિ ફરીએ.

દારપાળ (અંદર જઈને કહે છે) મહારાજ ! દારપર ચાર મુનિબાળક ઉભા છે અને આપનાં દર્શન કરવા માટે છે.

રાજ—મુનિબાળકોને સત્કારસહિત અંદર લઈ આવો. (દારપાળ સાથે સૌ બાળક અંદર આવે છે અને મુનિબાળક રાજને આશીર્વાદ આપે છે.)

શ્રી મહારાજનું કલ્યાણ હો !

(પરંતુ દ્રુવ સીધો રાજસિંહાસન પાસે પહોંચી જઈ રાજને પ્રણામ કરે છે.)

રાજ (આશ્ચર્યથી)—હે બાળક ! હું ક્ષત્રિય છું, તું ઋષિકુમાર થઈને મને કાં પ્રણામ કરે છે ?

દ્રુવ—હું ઋષિકુમાર નથી, હું આપનો પુત્ર છું.

રાજ—હે ! મારો પુત્ર ! તારું નામ શું ? તું આવ્યો ક્યાંથી ?

દ્રુવ—મૂરું નામ દ્રુવ. હું અત્રિ ઋષિના આશ્રમમાંથી આવ્યો છું. મારી માતાનું નામ સુનીતિ દેવી છે.

રાજ (પ્રસન્નતાથી)—શું તું મારી જૂની રાણીનો પુત્ર ? (પ્રેમથી ગોદમાં બેસાડે છે અને શિરપર હાથ ફેરવે છે, તું આશ્રમમાં શું કરે છે ? આ મુનિબાળક સૌ તારા સખા છે ? (મુનિબાળકોને) આસનપર બેસો, તમને આટલે દૂર આવતાં શ્રમ પશ્યો હશે.

(આ સમયે સુર્ય અકસ્માત્ અંદર આવે છે અને દ્રુવને રાજની ગોદમાં બેઠેલ જોઈ અત્યંત ક્રોધથી કહે છે.)

સુર્ય—એ બાળક ! તું કાણ છે ?

દ્રુવ—હું દ્રુવ છું.

સુર્ય—કાણ દ્રુવ ? તારાં માતા-પિતાનું શું નામ ?

દ્રુવ (રાજ તરફ આંગળી ચીંધીને)—મારા પિતા તો છે આ. મારી માતાનું નામ છે સુનીતિ દેવી !

સુર્ય—હે ! તું સુનીતિનો પુત્ર થઈને રાજસિંહાસનપર શી રીતે બેસી શકે છે ?

દ્રુવ—મારા પિતાએજ મને સિંહાસનપર બેસાડ્યો છે, પણ તમે કાણ છો ?

સુર્ય—હું રાણી છું. આ રાજપાટ, ધન-સંપત્તિ સૌપર મારા પુત્રનો અધિકાર છે, આ સિંહાસન મારા પુત્રનું છે, તું તેનાપર નથી બેસી શકતો.

(તે દ્રુવને ઉતારવાને હાથ લખાવે છે, પણ દ્રુવ સ્વયં ઝટપટ સિંહાસનથી ઉતરી પિતાના

ચરણોપર પડી પ્રણામ કરે છે.)

ધ્રુવ—હે પિતા! આપ રાજધિરાજ છો. આશીર્વાદ દો કે જેથી હું રાજપદની કદાપિ ઈચ્છા ન કરું અને મને તેથીયે કોઈ ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થાય.

(ધ્રુવની આંખોમાંથી આંસુ વહે છે, તે સુપચાપ બહાર ચાલ્યો જાય છે. મુનિબ્રાજકો પણ સુસ્તિ તરફ ક્રોધથી જોતા જોતા બહાર ચાલ્યા જાય છે. રાજા ઠંડો શ્વાસ લઇ સિંહાસનથી ઉઠે છે અને કહે છે.)

રાજા—એ દુઃખે! તારું કદી બલુ નહિ થાય. જોના તેં આજે નિરાદર કર્યો છે, તે રાજ-સિંહાસન કરનાં ઉચ્ચ પદને યોગ્ય છે, રાજસિંહાસન તેને મારે એક તુચ્છ વસ્તુ છે.

(સ્વગત) હાય! મેં દેવી સુનીતિની વિદ્યમાનતામાં અન્ય વિવાદ કર્યો અને સુનીતિનું દિલ દુખાવ્યું! આજે ઈશ્વરે મને તે પાપનું ફળ આપ્યું કે મેં મારા પ્રિય પુત્રનો નિરાદર જોયો. જો કોઈ જ્ઞાનવાન હશે, તે બીજો વિવાદ કદી નહિ કરે; અને પોતાનાં પ્યારાં સંતાનોને અપરમાતાના દુઃખથી બચાવી લેશે. (જાય છે—પડદો પડે છે.)

x

x

x

x

દશ્ય ત્રીજું

[સ્થળ:—અત્રિ ઋષિનો આશ્રમ]

(એક નાનકડી કોટડીમાં સાઠાં કપડાં પહેરેલી સુનીતિ ભૂમિપર બેસી છે. તે શોકાતુર પ્રતીત થાય છે, તે બોલી રહી છે.)

સુનીતિ—હા દેવ! હે ઈશ્વર! મારો પુત્ર-મારી આંખનો તારો—એકમાત્ર આશ્રય ક્યાં ગયો? તે તો સદા સૂર્ય આશ્રમમાં આવી જતો હતો. હાય! મારા ધ્રુવે તો સવારનું કાંઈ ખાધુંયે નથી. ભૂખથી-તરસ્યો મારો બાલ અંધારામાં કંઈ ફરતો હશે? કાલે મને તે મહારાજનો પત્તો પૂછતો હતો; મહારાજનાં દર્શન કરવાને તો નહિ ચાલ્યો ગયો હોય? (ઉઠીને ઝુંપડીમાંથી બહાર ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેંકે છે, પછી કહે છે.) ધ્રુવ તો કંઈયે નથી દેખાતો.

(હાથ જોડી પ્રાર્થના કરે છે.)

હે ઈશ્વર! દીનબંધો! દીનાનાથ! મારા પુત્રની રક્ષા કરો, તેના મનમાં આપનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ દો, તેના મનમાં કદી આ અસાર સંસારના રાજ્યની લાલસા ન થાઓ, તેને ધર્મ-ધન દો અને સ્વર્ગનું રાજ્ય દો.

(એટલામાં થકેલો ધ્રુવ અંદર આવે છે, માતાની ગોદમાં શિર નાખી રહે છે. માતા શિર ચૂમીને) ધ્રુવ! તું ક્યાં ગયો હતો?

ધ્રુવ—માતા! હું પિતાજીના દર્શન ગયો હતો.

સુનીતિ—તું તને રાજધાનીનો પત્તો લાગ્યો?

ધ્રુવ—હા, માતા! હું મારા મિત્ર ઋષિકુમારોસમેન મહેલમાં પહોંચી ગયો, પિતાજીને મેં પ્રણામ કર્યો, તેમણે મને પ્યારથી ગોદમાં બેસાડ્યો; પરંતુ એટલામાં એક સ્ત્રી આવી અને તેણે મને દુર્ગન્ધન કબ્બાં અને હું નિરાદરના ડરથી પિતાજીની ગોદમાંથી ઉતરી ગયો. માતા! તે સ્ત્રી કોણ હતી?

સુનીતિ—પુત્ર! તે તારી અપર માતા સુસ્તિ હતી. તે તારી અપર માતાને કાંઈ કહ્યું તો નથી ને?

ધ્રુવ—ના, માતા! મેં તેમને કાંઈ નથી કહ્યું. કેવળ પિતાજીને કહ્યું હતું કે, મને આશીર્વાદ આપો કે હું રાજપદથી કોઈ ઉચ્ચ પદ પામું.

સુનીતિ (ધ્રુવના શિરપર હાથ રાખી):—પુત્ર! ભગવાન તારા મનોરથ અવશ્ય પૂર્ણ કરશે, તું તેમને પ્રેમથી પુકાર.

ધ્રુવ—શું ઈશ્વર મારી પુકાર સાંભળશે માતા?

સુનીતિ—કેમ નહિ સુણે?

ધ્રુવ—ધૃષ્ટર ક્યાં છે ?

સુનીતિ—ધૃષ્ટર સર્વ જગ્યાએ વિરાજમાન છે, તે અંતર્યામી છે, તું પ્રેમથી પુકારીશ તો તે તને અવશ્ય દર્શન આપશે.

ધ્રુવ—માતા ! ઋષિ લોક તો ધૃષ્ટરની તપસ્યા વનમાં બેસીને કરે છે, હું જે જ્યાં કોઈ મનુષ્ય દેખી ન શકે ત્યાં બેસીને પુકારીશ અને જ્યાંસુધી મને ધૃષ્ટર દર્શન નહિ દે, ત્યાંસુધી હું પાછો નહિ ફરું.

સુનીતિ—પુત્ર ! તું હજી બાળક છે, અહીંજ બેસીને ધૃષ્ટરને પુકાર. હું તને એકલાને વનમાં નહિ જવા દઉં.

ધ્રુવ—માતા ! કહે છે કે ધૃષ્ટર દરેક જગ્યાએ વિરાજમાન છે, તો હું વનમાં એકલો કેવી રીતે કહેવાઈ ? ધૃષ્ટર પણ મારી સાથે હશેને ? તું મને આશીર્વાદ આપ કે, મને ભગવાનનાં દર્શન થાઓ.

સુનીતિ—ધૃષ્ટર તારો મનોરથ પૂર્ણ કરે, તું-યાદીને આવ્યો છું, હવે વિશ્રામ કર, ધૃષ્ટરની પ્રાર્થના કર, ધૃષ્ટર તારું દુઃખ દૂર કરશે. મને છોડીને વનમાં ન જઇશ. અહીં હું પણ તારી સાથે પ્રાર્થના કરીશ.

(દૂધ પીને ધ્રુવ અને તેની માતા સુનીતિ બન્ને નિદ્રાવશ થાય છે.)

ધ્રુવ (જાગીને ધીરેથી)—મારી માતા તો મને પૃથક્ નહિ થવા દે, પણ મારા મનમાં તો ભગવાનનાં દર્શનની લાલસા લાગી છે, તેથી હું તો માતાના ઉક્તાં પહેલાંજ વિદાય થાઉં છું.

(માતાની પરિક્ષા કરી ચરણોપર શિર ધરી ધ્રુવ વિદાય થાય છે.)

(થોડી વારમાં માતા જાગે છે, પુત્રને ચારે તરફ શોધે છે, કહે છે) આજે મારો પુત્ર તો વનમાં તપસ્યા કરવાને ચાલ્યો ગયો. (હાથ જોડીને) હે ધૃષ્ટર ! હે ભગવાન ! ભક્તવત્સલ પુત્રે આપનો આશરો લીધો છે. આટલા દિવસ પુત્ર મારો હતો, પણ આજે તે આપનો થયો; આજ તેની રક્ષા કરજો અને તેના મનોરથ પૂર્ણ કરજો.

સુનીતિ—ધૃષ્ટરસ્તુતિ કરે છે. (ઉભી થઇને હાથ જોડીને)

હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! દીનો પર કરો દયા.
હું છું દીન અતિ મલિન, આપ નાથ હું અધીન;
વિનય કરત જોડી હાથ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૧
મારી ગતિ તવ હાથ, સહુ પ્રકાર હું અનાથ;
કૃપા કરો વિશ્વનાથ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૨
છે મમ પુત્ર તવ શરણ, લાગી છે તેને તવ લગન;
પૂર્ણ કરો તેની આશ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૩
મમ બાળક પર કૃપા કરી, તવ શરણમાં તેને લેઇ;
દર્શન દેજો ખોલી કમાડ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૪

x

x

x

દશ્ય ચોથું

[સ્થળ:- તપોવન-અત્રિ મુનિનો આશ્રમ]

(એક વડના ઝાડ નીચે ધ્રુવ બેઠો છે- પ્રેમથી પુકારી રહ્યો છે.)

ધ્રુવ—દીનઅંધો ભગવાન ! ક્યાં છો ? આવો.

(થોડી વાર થંભે છે. પુનઃ પુકારે છે)

દીનઅંધો ભગવાન ! ક્યાં છો ? આવો. (ફરી કહે છે) માતા તો કહેતી હતી કે હરિ મારી પુકાર સાંભળશે, પણ મને તો આમ પુકારનાં કેટલાયે દિન વહી ગયા ! હજીસુધી ધૃષ્ટર મારી પુકાર ન સાંભળ્યા ! કદાચ મને પુકારતાંજ નહિ આવડતું હોય તો ?

(ફરીથી પ્રેમપૂર્વક પુકારે છે)

દીનઅંધો ભગવાન ! આવો, મને દર્શન દો !

(એટલામાં એક મહાપુરુષ ગેર્યા રંગનાં કપડાં, શિરપર જટા, ગળામાં ફૂલમાળા

પહેરીને તેની સામે આવી ઉભા રહે છે.)

(ધ્રુવ મહાપુરુષના ચરણોપર શિર રાખી પ્રણામ કરે છે અને કહે છે.)—મારા દીનજીવો ભગવાન આપ છો શું ?

મહાપુરુષ—નહિ ! હું તમારા ભગવાનનો દાસાનુદાસ છું. મારું નામ નારદ, તેમણે મને તમારી ખબર કાઢવાને મોકલ્યો છે.

ધ્રુવ—શું દીનજીવો ભગવાને મારી પુકાર સાંભળ્યા છે ?

નારદ—જે દિનથી તમે પુકારો છો, તે દિનથીજ ભગવાને તમારી પુકાર સાંભળ્યા છે.

ધ્રુવ—તો તે આવના કેમ નથી ?

નારદ—હું અહીંથી પાછો જઈશ એટલે ભગવાન આવશે. વાર, તમે ભગવાનને શી રીતે પુકારો છો ?

ધ્રુવ—(અત્યંત પ્રેમથી)—દીનજીવો ભગવાન ક્યાં છો ? આવો.

નારદ—ખીજી કાંઈ નથી કહેતા ?

ધ્રુવ—નહિ, મારી માતાએ આમજ શીખવાડ્યું હતું.

નારદ—વાર તો હવે કહો, દીનજીવો ભગવાન ? મુજ પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મુજ પર દયા કરો.

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી માતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી માતા પર દયા કરો !

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારા પિતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મારા પિતા પર દયા કરો !

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી અપર માતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—હે મહાત્મા ! મારી અપર માતાએ મને અને મારી માતાને બહુ કુવચન કહ્યાં છે.

નારદ—હે ધ્રુવ ! તે અપરાધની ક્ષમા આપી તું તેને માટે પ્રાર્થના કર.

(ધ્રુવ ચૂપ રહે છે)

નારદ—ધ્રુવ ! ભગવાનનો ભક્ત તે છે, કે જે પોતાના શત્રુઓનું ભણું કરે, તેનું મંગળ ચાહે. જે તું ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ચાહતો હોય તો તારી અપર માતાને માટે પ્રાર્થના કર.

ધ્રુવ—(અત્યંત પ્રેમથી) દીનજીવો ભગવાન ! મારી અપર માતા પર દયા કરો !

(નારદ અતંધાન થઈ જાય છે, એકાએક તેજપ્રકાશન થાય છે અને એક અપૂર્વ મૂર્તિ ધ્રુવ સામે ઉપસ્થિત થાય છે. ધ્રુવ તેમને ચરણે પડે છે, ભગવાન તેના શિર પર હાથ મૂકે છે, પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે.) (પડદો પડે છે.)

x

x

x

x

દશ્ય પાંચમું

[ધ્રુવ તેજ તપોવનમાં બેઠો છે. રાજા ઉત્તાનપાદ, મંત્રી, સુનીતિ, સુરુચિ આદિ સૌ તેને લેવાને આવે છે. ધ્રુવ ઉડીને પ્રથમ સુરુચિનો ચરણસ્પર્શ કરે છે અને કહે છે.]

ધ્રુવ—હે માતા ! આપનીજ કૃપાથી મને ભગવાનનાં દર્શન થયાં.

સુરુચિ (ધ્રુવને ગળે વિંટાળે છે અને કહે છે)—પુત્ર ! હું પાત્ર થઈ મધ, મારા શિર પર સ્વાર્થરૂપી ભૂત સવાર હતું, મારો અપરાધ ક્ષમા કર.

ધ્રુવ—(હાથ જોડીને કહે છે) માતા ! હવે મને ખબર પડી કે, તે તો હતાં અમૃતવચનો, તે વચનોએ તો મારો ઉદ્ધાર કર્યો !

(પછી સુનીતિ અને રાજા ઉત્તાનપાદને ચરણે પડે છે.)

પુત્ર ધ્રુવ ! તું અમારા કુલરૂપી કમળને ખીજાવનાર સૂર્ય છું. તારું નામ સંસારમાં અમર રહેશે. હવે તું અમારી સાથે રાજધાનીમાં ચાલ. (સૌ જાય છે.)

(“વિશ્વજ્યોતિ” માસિકના વૈશાખ સં. ૧૯૮૪ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. નંદવદન ભટ્ટ)

૨-ઉત્તમ કોણ ? પશુ, પંક્તી કે માણસ ?

ઠામ ઠામ જાહેરાત સ્વાર્થના અખાડા, કચડાયલાંની ભક્તિનો એકજ ભાગ

(આસપાસ નજર ફેરવીને જોનાર, તેમજ પશુપંખીના જીવનને સમજાવથી સમજનાર માણસ જોઈ શકે છે કે, મનુષ્ય કરતાં પશુ-પંખી વધુ સંયમી અને ઉચ્ચ જીવન ગાળનાર છે.

મનુષ્ય તો કેવળ પોતાનાજ સ્વાર્થને માટે નિરંતર ઝઘડનાર અભિમાનનું પૂતળું છે. એવી માનવ-જાતિમાં નિર્બળ રહે તેજ સદાય કચડાયલાં રહેવાને ખાતર હરે છે.)

મનુષ્ય પશુ-પંખી કરતાં બુદ્ધિશાળી અને શ્રેષ્ઠ જીવાત્મા છે, એમ કહેવું તે, મને તો અનેક રીતે સત્ય અને ન્યાયનું ખૂન કરવા જેવું લાગે છે. કાં તો સ્વાર્થી માનવીઓએ કેવળ પોતાની ખોટી મહત્તા ગાવાનાજ વિચારથી પ્રેરાઈને પશુ-પંખીઓના ઉદાત્ત ગુણોની જાણીજોઈનેજ પરવા કરી નથી, અથવા તો તે જાણવા છતાં, સ્વાર્થને ખાતર સત્ય વસ્તુને છુપાવી અસત્યને આગળ ધકેલ્યું છે !

કેમ ? વાચક ! તને આ વિચારો જાણીને મારી તરફ હસવું આવે છે ? જાણે, તો ધડીબર હસી લે ! પશુ મારી તો ખાત્રી છે કે, ખોટા અભિમાન અને આડંબરની લાગણીનાં ઘેનતી, તારી ઉપર ફરી વળેલી તંદ્રા કોઈકે વખતે પશુ દ્વર થશે, મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઈ જીવનની એકાદ કો ધન્ય ક્ષણે દૂર થશે; અને સાત્ત્વિક ભાવના સામ્રાજ્યમાં દૃષ્ટિ નિર્મળ અને વિશાળ બનશે, તે વખતે તને મારા કથનનું રહસ્ય અને સત્ય બંને સમજાશે. તે દિવસે જરૂર તું મારી વાતને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સ્વીકારીશજ, એટલું મને આશ્વાસન છે.

સુખ-દુઃખની લાગણી તો જેટલી મનુષ્યને હોય છે, તેટલીજ પશુ-પંખીને પણ હોય છે. સામાન્ય સમજશક્તિ તો જેમ મનુષ્યને હોય છે, તેમ પશુ-પંખીને પણ હોય છે. હા, મનુષ્ય-માં લાગણી પ્રકટ કરવાની વાણી છે, ત્યારે પશુ-પંખીની એ વાણીને આપણે સમજી શકતા નથી. મનુષ્યમાં વિચારશક્તિ અને બુદ્ધિ વિશેષ છે; તેને લીધે તેનામાં સર્જકશક્તિ સવિશેષ જણાઈ આવે છે. પશુ-પંખીમાં પણ સર્જકશક્તિ છેજ, એનો ઉપયોગ તે પોતાને માટેજ કરે છે. પંખીઓના માળા, પશુઓની ખોડચો, કરોળીયાની જાળ, કોશ્ટાની રેશમ બનાવવાની ક્રિયા એ બધા તેમની સર્જકશક્તિના નમુના છે. વિચાર કરીએ તો તે સમજાય. આ રીતે મનુષ્ય અને પશુ-પંખીની વચ્ચે સમાનતા જણાય છે; પરંતુ ખીજી ઘણી જાગૃતિમાં તેમની વચ્ચે અસમાનતા જણાઈ આવે છે અને તેમાંજ મનુષ્ય કરતાં પશુ-પંખીની મોટાઇ જણાઈ આવે છે ! સંયમવૃત્તિ અને નૈસર્ગિક કાનુનોના પાલનમાં તેઓ મનુષ્ય પ્રાણી કરતાં અનેકગણા ચટ્ટી જાય છે; તેજ રીતે સંયમજનમાં પણ ઘણે અંશે પશુ-પંખીની મહત્તા માનવસમાજને વટાવી જાય છે.

નર અને માદાનાં જોડકાં સાથેજ ફરતાં હોવા છતાં, અને તેમને માનવીના જેવાં કુશાંજ ગોખતી જરૂર ન હોવા છતાં, પંખી તેમજ પશુઓ વિષયલાલસામાં જે સંયમ બતાવે છે, તે મનુષ્યની સાથે સરખાવતાં અપૂર્વ છે, અજોડ છે. ખોટા અભિમાનથી દૂરાઈને માણસો, અંદર અંદરનાં વચન માટે, ‘ગધેડા જેવો છે’, ‘કુતરા જેવો છે’ એવાં વાક્યો બોલે છે; પરંતુ વિચાર કરનારનેજ સમજાય છે કે, એમ કહેવું તે ગધેડા અને કુતરાની જાતિને અન્યાય કરવા જેવું છે; કારણ, એ બંને જાતિઓ વિષયજ્ઞાની બાજતમાં ભારે સંયમી-હા, માનવપ્રાણીઓ કરતાં ભારેજ સંયમી-છે. એમના એ સંયમ સમક્ષ બલબલ્યા માણસને માથું નીચુંજ નમાવવું પડે !

સિંહના અહમ્મયર્થપાલનની તો વાતજ જૂદી છે ! કહેવાય છે કે, સિંહો જીવનમાં એકજ વખત વિષયવૃત્તિ કરે છે, તે પછી સારંચ જીવન અહમ્મયર્થનું પાલન કરે છે. તેને લીધે તો માનવ-

જાતિ એનું નામ સાંભળીને બાર ગાઉ લાગતી ફરે છે !

એ સંયમની બાબતમાં તો માનવજાતિ-ખાસ કરીને વર્તમાન યુગની-દરેકથી પાછળજ આ-
વવાની. એટલે જૂદાં જૂદાં પશુ-પંખીઓના નામથી ઉલ્લેખ કરવા જતાં પારજ આવે નહિ.
માટે થોડાક નમુનાજ આપવા યોગ્ય છે; બાકી ગાય, બેંસ, બકરાં, ઘેટાં, ઘોડા, ઉંટ, હાથી,
ચકલાં, મોર, બગલાં, મધર સૌને વિષે એજ રીતે વિવેચન કરી શકાય તેમ છે.

બીજી સંયમવૃત્તિ આહારની. એમાં પણ માનવજાતિનો ક્રમ પશુ-પંખીની પાછળજ આ-
વવાનો ! ખાઉધરાપણુને અંગે થતા રોગ જેટલા માનવજાતિને લાગુ પડે છે, તેટલા પશુ-પંખીને
કદીજ થતા નથી. કલ્પના કરો, અમૃત જેવી મીઠી કેરીઓથી આંખાવાડીઈ લમી રહું હોય તે
વખતે આંખાવાડીઓમાં વસતાં પંખીઓમાંથી કેટલાં હદ કરતાં વધારે ખાવાથી મરી પડેલાં જ-
ણાય છે ! અને પોતાની જાતિને વિષે ખૂબજ મગરૂરી રાખનાર, અભિમાનનાં પૂનર્જા જેવાં
માનવપ્રાણીઓમાં તો કેટલાંએ, પારકા ભોજનને પોતાના પેટમાં અકરાંતીઆની માફક ઠેલી ઠેલીને
ભરવાથી, ત્યાં ને ત્યાં તરફડીને મરી ગયાનાં દૃષ્ટાંતો ઘણાંયે મોજુદ છે !

પશુ-પંખીઓ ઉપર પ્રેમદષ્ટિ રાખીને, કદીયે એમના જીવનનો અભ્યાસ કરવાની દાન
રાખી હશે તે કહી શકશે કે, સૂરામાં અને જાગવામાં, જે માણસો એમનું અનુકરણ કરે તો
કદીયે દુઃખી ન થાય. પ્રાતઃકાળે કદી જુહુના દરિયાકિનારે ગયા છો ? એ નાળિયેરીના વનમાંથી
એ વખતે તો જાગૃત થઈ થઈને, ચારાની શોધમાટે ઉપડી જતી કાકસેનાના કોલાહલને સાંભળીને,
ઉંઘણુથી માણસો શરમાઈને મરી જાય તેવું લાગશે ! અરે ! એટલે ન જવું હોય તેને માટે ધર-
આંગણે ચકલાં, કાખરો, મેના, પોપટ, ક્યાં એાછાં છે ?

એક સુંદર નાનકડા ગામડામાં જોયેલું દૃશ્ય મારા જીવનસુધી હું વિસરી શકવાનો નથી.
ગામને ઝાંપેજ એક વિશાળ તળાવ, તેની અંદર બરાબર મધ્યમાંજ નાનકડો બેટ, તેની ઉપર
અનેક વૃક્ષોનો સમૂહ-એ બધું કેવું લાગતું હશે ? એ વૃક્ષાવલીની શાખાઓમાં, સંખ્યાસમયે
ચારે દિશાઓથી કેટલાંએ ગાડિના પંથ કાપીને બગલાંઓનો સંઘ રાતવાસો ગાળવા આવે છે.
બરાબર નિયમિત વખતેજ તે નિદ્રાધીન થઈ જાય છે. અને પ્રાતઃકાળે ચાર અને પાંચની વચ્ચે
તો જાગૃત થઈ ઉદરપોષણ અર્થે ચારો શોધવા દુકડીઓ બધાઈને અનેક બકપંક્તિઓ ત્યાંથી
ઉડી જાય છે ! માનવસમુદાય એમના જેવો નિયમિત અને એટલો ઉચ્ચોગ્રહોત તો ?

કાડીઓ, પતંગીઆં, મધમાખીઓ, લમરાઓ અને ખીન્ન અનેક જાતુઓની ઉદ્યોગપ્રિયતા
અને સ્વાશ્રયી વૃત્તિ જોઈને પણ આપણે તો શરમાઈને લાજ મરીએ તેમ છીએ.

વાનરસેનાનું નિયમન અને વ્યવસ્થા જોઈને પણ આપણે માનવીની હાર કબૂલવી પડે તેમ
છે. સંસારી અને બ્રહ્મચારી એવાં બે ટાળાંઓ એમનાં હોય છે. સંસારી ટાળાંઓમાં વાદરીઓ
અને તેમના સંતાનસમૂહના સંરક્ષણમાટે એકેક વીર સેનાપતિ હોય છે. તેના એકજ પોકાર
આગળ આખી સેના કેવી નમી પડે છે અને પોતાના સ્વજનમંડળની આપત્તિ વખતે એકજ બુદ્ધિયો
કેવાં વિરલ પરાક્રમ દાખવી શકે છે. તે તો અનુભવેજ સમજાય ! પોતાની એકજ સ્ત્રીને ગુડાઓ
કે તોફાની ગોરા સોલ્જરોના પંજમાંથી બચાવી નહિ શકનારા, આજના અનેક નિર્મોલ્ય હિંદુ-
ઓએ, આ વાનર નરવીર પાસેથી શું આણું શીખવાનું છે ! એમના બ્રહ્મચારી ટાળાંમાં બધાજ
નરવાનરોજ હોય છે. માદાઓનું નામ નહિ ! કેવું તપ !! હનુમાનજાતિના એજ સાચા વંશજ
કહેવાય, એમાં શું નવાઈ !!

કાગડાઓની ઉભળી, કામડાઓનું પંચ અને તેમનો શોક, એ પણ જાણવા અને સમજવા-

જેવાં છે. તે ઉપરથી વાનરોની માફક એમના પણ સંઘર્ષણની આપણને ખાત્રી થાય છે. એકાદ કાગડાને કોઇએ ધાયલ ક્યો હોય કે મારીને લટકાવ્યો હોય તો, કાકારોળ કરતા સેંકડો કાગડાઓ જોતજોતામાં એકઠા થઇને, શોકસ્વરે વાતાવરણને ભરી દે છે, અને પેલા પોતાના જાતિ-ભાઈના મુડાને ઉચકી જવા મથે છે. તેજ રીતે એકાદ સ્થળે ભણ જણાતાં પોતાના જાતિ-ભાઈઓને, જૂદાજ સરે આમંત્રણ આપીને તે એકઠા કરે છે. એજ રીતે પોતાના જાતિભાઈનો ન્યાય ચૂકવવા માટે પંચના રૂપમાં પણ ઘણી વખત નિયમબદ્ધ એકઠા થતા કાગપંચને મેં જોયું છે. દુર્ભાગ્યે એમની ભાષા હું સમજી શકતો નથી, એટલે તે વિષે કહી શકતો નથી; તોપણ એમની સંઘર્ષકિત તો સાચેજ મનુષ્યોને શરમાવનારી છે.

આ બધાની સાથે પોતાનાજ સ્વાર્થમાટે અંદર અંદર ઝંઘડતા, પોતાનાજ જેવા મનુષ્યસમાજને લૂંટી લેતા, પરતંત્રતામાં કચડી નાખતા, સ્વાર્થી લડાઇઓમાં હજારો અને લાખો મનુષ્યોને નિર્દય રીતે રહેંસી નાખતા, પોતાના દેશ અને દેશવાસીઓના લાભમાટે અનેક કારીગરોના અને મજૂરોના અવયવો છેદી નાખતા, સ્ત્રીઓ અને અત્યજોને અનેક રીતે અપમાન કરતા સરખાવી જોઇએ, ત્યારે મનુષ્યજાતિને પશુ-પંખી કરતાં વધારે ઉન્નત અને ઉદારચરિતની કોણ કહેવા તૈયાર થશે?

મનુષ્ય એ તો જાતેજ સ્વાર્થનું પૂતળું છે. તેનો જીવનવ્યવસાય જોતાંજ જણાશે કે હમેશાં તે પોતાનાજ લાભમાટે મથ્યા કરે છે. પોતાની જાતમાટે, પોતાના કુટુંબ માટે, પોતાના ગામ માટે અને છેવટે પોતાના દેશ માટે પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં એ પોતાનાજ હિતમાટે તે ઝુઝતો જણાશે. ‘આત્મવત્ સર્વં ભૂતેષુ’ જેવા ઉન્નત કલ્પના કરનારા નીકળ્યા છે ખરા, તોપણ સર્વ ભૂતમાત્રને આત્મવત્ ગણનારા કેટલા સંતો નીકળ્યા છે?

કાળાઓ માટે ગોરાઓને દ્રેષ છે, પૂર્વવાસીઓ માટે પશ્ચિમવાસીઓના મનમાં તિરસ્કાર છે; તો ગોરાઓ માટે કાળાઓને અને પશ્ચિમવાસીઓ માટે પૂર્વવાસીઓને પણ એવીજ લાગણી છે. આપું યુદ્ધ તો સમસ્ત બ્રહ્માંડભર સતત ચાલ્યાંજ કરે છે.

અને પેલો બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પોતાનાજ જેવા બીજા નિર્મળ મનુષ્યને લૂંટવા, કચડવા, છુંદી નાખવા તૈયાર થયો તે પહેલાં એણે પોતાના સ્વાર્થનો ચમત્કાર પશુપંખી ઉપર પૂરેપૂરો અજમાવ્યો છે. જેટલાં પશુપંખી મનુષ્યના સદવાસમાં આવ્યાં, તે તમામની ઉપર એણે પોતાના સ્વાર્થને માટેજ અધિકાર જમાવી તેની પાસેથી લેવાય તેટલો લાભ લીધો છે. ઉંટ, હાથી, ઘોડા, ગધેડા, બળદ, પાડા-વગેરેને ભાર ઉચકવામાં અને સવારીના કામમાં લીધા; ખેતીવાડીનો બોજો પણ એમનીજ ઉપર; ગાય, બેંસ, બકરાં પાસેથી દૂધ અને ઘેટાં પાસેથી ઉન પડાવ્યાં; મેના, પોપટ અને કાકાકૌઆને પોતાના શોખને ખાતર કેદ કરી પાંજરે પૂર્ણ! આમ માણસે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ સ્વાર્થ ખાતરજ કર્યો.

પશુ-પંખીની કિંમતનો આંકડો પણ માણસે પોતાના સ્વાર્થ ઉપરજ દરાવ્યો છે! શરતના ઘોડાઓ ખૂબ પૈસા કમાવરાવે તો એની ઝાઝી કિંમત, ગાય-બેંસ જેટલું દૂધ આપે તે ઉપર એની કિંમત! મનુષ્યની બુદ્ધિએ ક્યાંસુધી કામ કર્યું છે?

મોટા મોટા રણસંઘ્રામો તે પોતાના સ્વાર્થમાટે ખેડે; છતાં અનેક ઉંટ, હાથી, ઘોડા, ખચ્ચર અને બળદોને, તેમના કશા પણ સ્વાર્થવિના તોપોના ગોળા ખાવા માણસ ધસડી નય! લડાઇનો લાભ તે પોતે ઉઠાવે, પણ મનુષ્યો સાથે હળીમળીને ચાલ્યાં એટલાં તમામ પશુ-પંખીના ભોગજ મળ્યા! હજી જે દૂર રહ્યાં છે તેનાથી માણસ ડરતો ફરે છે, પણ પાછલાં થઇને જે તેની પાસે આવ્યાં, તે દરેકને એણે પોતાના લાભમાટે કચડી નાખ્યાં છે!

કલાપિએ ગાયું છે કે,

મન્યું છે યુદ્ધ બ્રહ્માંડે, દેવદાનવનું અહો; હજી છે કોઈ તો કોઇ, રક્ષાનું કરનાર છે.

એક અર્થમાં એ ભલે સાચું હોય, પણ બીજા અર્થમાં જોતાં તો સમસ્ત વિશ્વમાં માનવી-

માત્ર સ્વાર્થલુહિથી પ્રેરાઇનેજ નિરંતર યુદ્ધ કર્યાં કરે છે; તેમાં જેનામાં એ સ્વાર્થલુહિ જેટલે અંશે વધુ ખીલેલી, તેટલે અંશે તે સ્વાર્થ સાધવામાં બીજી માનવજાતિને વિશેષ કચડી રાખે; અને જેનામાં તે લુહિ ઓછી ખીલેલી હોય છે તે તેટલે અંશે સવિશેષ કચડાય છે. વળી એ રીતે કચડનાર કે કચડાયલાંઓમાં એક દાનવ કે બીજો દેવ નથી. કચડાય તે નિર્મોલ્ય જંતુ, ગુલામ; અને કચડી શકે તે સ્વતંત્ર, સખળ, શેઠ. કુદરત કોઇને નિર્મોલ્ય જંતુ કે ગુલામ રહેવાનું કહેતી નથી, તેમ કોઇની ઉપર મહેરબાની બતાવતો શેઠ પણ બનાવતી નથી. એના રાજ્યમાં તો જે બળવાન અને તે બે ભાગ ભોગવે, જે નિર્મોલ્ય રહે તે લૂંટાય-પોતાનો ભાગ અને સ્વતંત્રતા ગુમાવી, સખળની ગુલામી કર્યાં કરે; એજ કુદરતનો કાનુન છે.

એટલે હિંદુસ્થાનમાં જે કોમો અંત્યજ, અકુલીન, પછાત કે કચડાયેલી ગણાય છે, તે આત્મચક્ષુથી સખળ અને તો એમને કોઈ દયાવી કે કચડી શકે તેમ નથી; કે નથી તો કોઈ અંત્યજ અથવા અકુલીન ગણી શકે તેમ. તેજ રીતે જે પૂર્વની પ્રજા એક બીની મજબૂત થાય તો પશ્ચિમની પ્રજાની તાકાત નથી કે તેને વધુ વાર લૂંટી કે કચડી શકે. ‘માગો અને મળશે,’ ‘ખખડાવો અને ઉધડશે’ એ બાઈબલનાં સૂત્રોનો એજ ભાવાર્થ છે. તેજ રીતે ‘આત્મા આત્માનો શત્રુ અને મિત્ર છે,’ ‘અકુલીનને કશુંજ મળતું નથી,’ ‘સ્વતંત્રતાસમાન સુખ નથી અને પરતંત્રતાસમાન દુઃખ નથી,’ એ હિંદુઓનાં શાસ્ત્રવચનોનો પણ એજ ઉદ્દેશ છે. ‘સ્વર્ગમાં રહીને બીજાની પરતંત્રતા ભોગવવી તેના કરતાં નરકમાં પણ સ્વતંત્ર રહેવું, એ હજાર દરજ્જે સારું છે’ એજ સૂત્રને અત્યારે જગતમાં, ઘરમાં, કોમમાં, સમાજમાં કે દેશમાં જે જે કચડાયલાં-દમાયલાં હોય, તેમણે ઇવનતું લક્ષ્ય બનાવવાની જરૂર છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન” માં લેખક-શ્રી. સમાજસુધારક)

૩-આંખોની જાળવણીના સોનેરી નિયમો

“આંખ સાધટ કૉન્ઝર્વેશન કાઉન્સિલ”ના જનરલ ડાયરેક્ટર ડૉ. ગએ હેત્રી આંખોની જાળવણી માટેના નીચલા સોનેરી નિયમો ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ ભલામણ કરે છે:-

- (૧) ચાલતી ટ્રેનોમાં કદી પણ વાંચતા ના.
- (૨) તમારી આંખોને ખેંચી ધણી મહેનત આપતા ના.
- (૩) ચળકતા કાગળો વાપરતા ના.
- (૪) ખારીક અક્ષરોની ચોપડીઓ વાંચતા ના.
- (૫) ઝાંખી રોશનીથી વાંચતા ના કે લખતા ના.
- (૬) તમારી આંખોના ભોગે રોશનીના ખર્ચનો બચાવ કરતા ના.
- (૭) ધણી ચમકતી રોશનીવડે કદી પણ વાંચતા કે લખતા ના.
- (૮) શેડ વગરની રોશની લખતી અને વાંચતી વખતે કદી વાપરતા ના.
- (૯) તમારી આંખોને તમારા (લખવા-વાંચવાને લગતા) કામ આગળ લાવતા ના; પણ તમારું કામજ તમારી આંખો આગળ લઇ જજો.
- (૧૦) સસ્તા ચશ્માઓ કદી પણ વાપરતા ના.
- (૧૧) ખરાબર ધોયા વગરના સાધારણ દુવાલ વાપરતા ના.
- (૧૨) બાહી કે ખેંચાતી આંખો માટે બેદરકાર રહેતા ના.
- (૧૩) તમારી આંખોની નબળી સ્થિતિ તરફ સહેજ પણ ઓછી કાળજી રાખતા ના.

(તા. ૧૭ મી મે ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૪-નિકારાગુઆનો શૂરવીર સેનાપતિ જનરલ સેન્ડીનોની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા

પ્રજાતંત્રીતરીકે જગતમાં પંકાયેલું અમેરિકાનું સંયુક્ત સંસ્થાનોનું રાજ્ય હવે મધ્યઅમેરિકાની સ્વતંત્ર પ્રજાઓ તાબે કરી લેવા મથી રહી છે. નિકારાગુઆ આમાંનું એક નાનું સરખું રાજ્ય છે, કે જે સર કરી લેવા અમેરિકા અનેક જાતનાં કાવત્રાં રચી રહ્યું છે; અને જો જનરલ સેન્ડીનો ન હોત તો તે આજે અમેરિકાની શુભાશીની બેડીમાં ક્યારનું જકડાઈ ગયું હોત; પરંતુ આ તેજસ્વી યુવકે અમેરિકા સામે બાથ બીડી અને વર્ષોથી પોતાના મુઠ્ઠીભર વફાદાર સાથીઓની મદદથી અમેરિકન શાહીવાદની પ્રચંડ સત્તા સામે તે ઉગ્ર લડત લડી રહ્યો છે.

સેન્ડીનોને ફસાવવાના પ્રયાસ

જનરલ સેન્ડીનોની આ તેજસ્વિનાથી અમેરિકાના મહાન સેનાપતિઓ પણ છક ખતી ગયા છે અને તેને ગમે તે ઈલાજે પણ સપડાવી દેવાનાં બેઠી કાવત્રાંઓ રચે જાય છે. એવા એક પ્રસંગે સેનાપતિ જનરલ જે. મોંકાડાએ ઝતુની સ્વાતંત્ર્યવીર સેન્ડીનોને ત્યાં માટે આમંત્રણ આપી “અસંભવિત વસ્તુ” માટે નાકક ખુવાર નહિ થવાની ભલામણ કરી તેને અમેરિકાની સેવામાં જોડાઈ જવા માટે મનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. જનરલ મોંકાડાને ધાન્યું કે, તે સેન્ડીનોને ખનાવી જશે; પણ અત્યારે તેની મુરદ નિષ્ક્રિય નીવડી. ફરી એક વાર તેણે એક મીજગાની ગોઠવી અને યુવાન સેન્ડીનોને આમંત્રણ આપ્યું. મીજગાનીમાં બાટલીઓ પણ ખૂબ ફૂટી.

બાદ એક દુઃખદાયક-અથવા મનોરંજક બીના બની. મીજગાનીમાં એક ડેશી એક તેર વર્ષની સુંદર કુમારિકાને લઈ આવી હતી. તેને સેન્ડીનો આગળ ઉભી કરી મોંકાડાએ કહ્યું કે “નીકારાગુઆમાં અમેરિકાની નીતિનો સીકાર કરે તો આ છોકરી તને બદાલ કડે.” બિચારી બાળા ભયભીન મૃગ જેવી ટગર ટગર જોતી આંસુ ઢાળતી હતી.

છોકરી સાથે પસાર થયો.

સેન્ડીનોએ સિંહગર્જના કરી કહ્યું કે “નીકારાગુઆની આ આદર્શ બાળાને તમે કે બીજો કોઈ પણ હાથ આડાડી શકશે નહિ” અને તરત તે બાળાને ઉપાડી ઘોડેસ્વાર થયો તથા વિજળીને વેગે દૂર નીકળી જઈ અદૃશ્ય થઈ ગયો. આ બાળા આજે એક આશ્રમમાં સિસ્ટર મેરિયા ઓગસ્ટાને નામે ઉછરી રહી છે. એ દિવસથી સેન્ડીનોના દુસ્મનો તેનાથી કંપે છે અને આ બદાદરીને શીઘ્રજ પ્રજામાં તેને માટે ધણુંજ માન વધી પડ્યું છે.

તે પછી થોડા વખતમાં એવી અખર ફેલાઈ ગઈ કે, વિમાનોમાંથી ફેંકવામાં આવેલા બૉમ્બથી સેન્ડીનો માર્યો ગયો! તે શ્રવતો હોત કે મરણુવશ થયો હોત, પણ તે એક મહાન પુરુષ છે, એ વિધે શક નથી; પણ આ સમાચાર ખોટા હતા. સેન્ડીનો હજી શ્રવતો છે અને અમેરિકન શાહીવાદીઓ તેને ડાકુ ચોર ચંઢીસખાન ને નાદીરશાહને નામે ઓળખાવે છે; છતાં પ્રજાના અંતરમાં તેને દેશોદ્ધારક વૉશિંગ્ટનની ઉપમા ક્યારનીય મળી ગઈ છે.

નિકારાગુઆમાં સીગોવિયા નામનો એક પર્વતોની ખીણોમાં વસેલો પ્રાંત છે અને તેમાં સેન્ડીનોએ “સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય” સ્થાપ્યું છે. અમેરિકાના વિનીતો જો કે તેની સામે હરહંમેશ ટીકા કરે છે, છતાં તેમને પણ સેન્ડીનોની પ્રમાણિકતા અને ઉન્નવળ દેશભક્તિનાં વખાણ કરવાં પડ્યા છે.

સેન્ડીનોનો પૂર્વવૃત્તાંત

૧૮ વર્ષનો યુવાન સેન્ડીનો દેશસ્વતંત્રતાની ઝંખનામાં ધ્યેયક્ષેણી બની આખા મેક્સિકોમાં ભ્રમતો ભ્રમતો એક ખાણમાં મજૂરતરીકે જોડાઈ ગયો. તેનો ભાઈ અમેરિકન માલિકાની મંડળીનો એક ભાગીદાર છે. ખાણમાં મજૂરશ્રવનનો અનુભવ મેળવી તે નિકારાગુઆ પાછો ફર્યો. તે પહેલાં તે સોનાની ખાણમાં કારકુનનું કામ કરતો ને તેના માલિક મિં. આર્સે બટરમનો તેના

કામકાજમાટે ધણેજ ઉચો અભિપ્રાય હતો. દરમિયાનમાં નિકારાગુઆમાં ફ્રાન્કરવેટિવ અને લિબરલ પક્ષ વચ્ચે યુજ્જન જામી ત્યારે સેંડીનો ત્યાં ઉપડી ગયો. ગયા (ઈ. સ. ૧૯૨૭ના) જુલાઈ માસમાં લિબરલો અને પ્રમુખ કુલીજ વચ્ચે સમાધાની થઈ, પણ સેંડીનોએ તેની સામે પણ બંડ ઉઠાવ્યું ને ઉપર જણાવેલા ભાગમાં સ્વતંત્ર રાજતંત્ર સ્થાપન કર્યું. તે પોતાને “પહાડોનો જંગલી પશુ” તરીકે ઓળખાવે છે.

તરતજ તેણે લશ્કરનું સંગઠન કર્યું. તે એક ઉમદા કદાવર સદેહ ઘોડાપર સ્વારી કરે છે. તેનાજ નામના સિલ્હા તેના રાજ્યમાં ચાલે છે. રાજ્યમાં તેણે એવો કાયદો કર્યો છે કે, તેના લશ્કરમાં જે કોઈ દારૂ વેચે તેને ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવશે. વળી પરદેશીઓની માલમિલકત પણ તેણે જપ્ત કરી.

હાલ તેની પાસે એક હજાર બંદુકો અને ૮૦ હજાર કારતુસો હોવાનું તેના દુશ્મનો આપણને જણાવે છે. વધારામાં ત્રણ મશીન-ગન્સ ને થોડી તોપી પણ છે. આ સંખ્યા સાથે આપણને કોઈ જાતની પંચાત છે નહિ, પણ આપણે એ તો અનુભવથીજ જાણ્યું છે કે, અમેરિકન સેનાઓ સાથે જ્યારે જ્યારે લડાઈઓ થઈ, ત્યારે સેંડીનોની સેનાજ પ્રભાશાળી નીવડી હતી.

ઓળસવી આશાવાદ

એક મિત્રપર તેણે કારણપરત્વે એક વાર પત્ર લખ્યો હતો અને તે ખાનગી હતો, છતાં તેમાં એ વાક્યો તો હતાંજ કે “તમે ખાત્રી રાખજો ને ખીજાઓને પણ ખાત્રી આપજો કે, જ્યાંસુધી મધ્યઅમેરિકામાંથી વિદેશીઓ ચાલ્યા નહિ જાય, ત્યાંસુધી લડાઈ ચાલુજ રહેવાની. તમે જાની છો, દેશભક્તિનો ઉપદેશ યુવકોને તમો આપો છો. તમારા ઉપદેશથીજ હું પણ જાગૃત થયો હતો. મારા હૃદયમાં દેશભક્તિના પડ્યા તે તમારા પ્રભાવશાળી લેખને પરિણામેજ. તમારા ઉપદેશને વશ થઈનેજ મેં સ્વતંત્રતાનું વ્રત લીધું છે અને ઘણા લાંબા કાળથી તરસી થયેલી મધ્યઅમેરિકન ભૂમિને શત્રુના લોહીથી સંતોષવાની પ્રતિજ્ઞાને હું વરી ચૂક્યો છું. આપણા દેશમાં વિદેશીઓને કોઈ પણ રીતે દબાવ કરવાનો હક્ક નથી.

સેંડીનોની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા

ખૂનખાર લડાઈના પ્રસંગ નજીક આવી રહ્યા છે. ગમે તે થાય, પણ સેંડીનોની છાતીમાં ધમશ છે. તેની નસોમાં જીવતું લોહી વહે છે, ત્યાંસુધી નિકારાગુઆ શાહીવાદીઓના હાથમાં પસાર થશે નહિ! ખૂનખાર લડાઈઓ ચાલુ રહેશે, શૂરા સૈનિકો જનમાલનો ત્યાગ કરશે. મારી પાસે આજે પાંચ ટન ડાયનેમાઈટ ભર્યું છે. હું જો યોગમથી હેકજ અકળામણુના સંજોગોમાં આવી પડું અને તેમાંથી છૂટું મારે અશક્ય થઈ પડે તો મારે હાથે એ ડાયનેમાઈટ રાજગાવી મૂકીશ. તેના ધડાકા આજુબાજુના ૨૫૦ માઇલમાં સંભળાશે; એટલે દુનિયાએ માની લેવું કે, સેંડીનોએ પોતાની કાયર જીંદગીનો અંત આણ્યો છે, દેશદ્રોહીઓ તેમ શત્રુઓ આ દેહનો ૨૫ર્શ કરી શકશે નહિ, તે પ્રચંડ અગ્નિપ્રલયમાં ખાખ થઈ જશે.

આયલેંડમાં ડી'વેલેરાનું જે સ્થાન છે તે નિકારાગુઆમાં નિર્ભય દેશભક્ત જનરલ સેંડીનોનું છે. આજે પણ તે પોતાના થોડાક જનુની સિપાઈઓની મદદથી મહાન શક્તિવાળી અમેરિકાની શાહીવાદ સત્તા સામે ખૂનખાર લડત લઈ રહ્યો છે.

માનવજાતિના ઉદ્ધારકોની જ્યારે તવારીખ લખાશે, ત્યારે જનરલ સેંડીનોનું નામ તેમાં અપ્રસ્થાન ભોગવશે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

૫-આંતરમન વિષે કેટલાક વિચારો

(૧)

મહાકાલમાં આવતા વિવિધ લેખોમાં જેને વારંવાર આંતરમન (સમ્યક્ાન્શિયસ માઇન્ડ) કહેવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ કાંઈ બીજું મન નથી, પણ એકજ મનનો તે એક ભાગ છે. મનને જે ખેતરની ઉપમા આપીએ તો આંતરમન એ ખેતરની જમીનનું અંદરનું પા છે. જેમ જમીનની ઉપરના ભાગમાં ઝાડ હોય છે અને અંદરના ભાગમાં ઝાડનાં મૂળ હોય છે, તેમ મનની અંદરની બાજુ જેને આંતરમન કહીએ છીએ, તેમાં આપણી માનસિક સૃષ્ટિમાં જે કંઈ ઉચું હોય છે, તેનાં મૂળ હોય છે.

આપણામાં જે કંઈ છે, તેનો જે પૂરેપૂરો અને સર્વોત્તમ ઉપયોગ આપણે કરવો હોય તો આપણા મનની આ અંદરની બાજુનું સ્વરૂપ સમજવાની આપણે અત્યંત અગત્ય છે. આ કારણથીજ આંતરમન સંબંધી વિવિધ લેખો આ માસિકમાં વારંવાર આપવામાં આવ્યા છે, તથા ભવિષ્યમાં આપવામાં આવનાર છે.

આપણા શરીરમાં અને મનમાં જે કંઈ સારા અથવા નહારા ફેરફાર થાય છે, તેને આંતરમનજ પ્રકટાવે છે. આંતરમનમાં ચાલતી ક્રિયાજ આપણા શરીરમાં અને મનમાં સારાં અને નહારાં ફેરફાર ઉપજાવે છે. જેમ જમીનના અંદરના ભાગને ખાતર વગેરેથી પોષણ આપવાથી ઉપર ઉગી નીકળતાં વૃક્ષો બળવાન થાય છે, તેમ આંતરમનને કેળવવાથીજ શરીર તથા મન ઉત્તમ પ્રકારનું કરી શકાય છે.

આપણા શરીર તથા મનમાં જે કંઈ પ્રતિકૂળ ઉગી નીકળ્યું હોય છે, તેને આંતરમનમાં ચાલતી ક્રિયાજ નિવારી શકવા સમર્થ હોય છે. આપણા શરીરમાં કાંઈ રોગ હોય અથવા મનમાં કાંઈ દોષ હોય તો જ્યાંસુધી આંતરમનમાંથી તેનાં મૂળ કાઢી નાખવામાં નથી આવતાં, ત્યાંસુધી તે કદી પણ નિવૃત્ત થતો નથી. આંતરમનમાં ચાલતી પ્રતિકૂળ ક્રિયાથીજ શરીરમાં તથા મનમાં વ્યાધિ પ્રકટે છે. આથી શારીરિક તથા માનસિક વ્યાધિ નિવારવાને માટે આંતરમનમાં બળવાન અનુકૂળ ક્રિયા પ્રકટાવવાની મુખ્ય અગત્ય છે.

આંતરમનમાં હાલ જે ક્રિયા ચાલતી હોય છે, તેને ફેરવી નાખ્યાવિના આપણા શરીરની તથા મનની હાલ જે સ્થિતિ છે તે કદી પણ બદલી શકાતી નથી. આંતરમનમાં જેવો જેવો ફેરફાર જ્યારે જ્યારે કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેવો તેવો ફેરફાર આપણા શરીરમાં તથા બાહ્યમનમાં અવશ્ય પ્રકટે છે. આ નિયમ અત્યંત મહત્વનો છે, અને તેના ઉપર આપણા સુખ-દુઃખનો આધાર રહેલો હોવાથી જે આપણે આપણા શરીરને તથા મનને ઉંચા પ્રકારનું કરવું હોય, તથા દુઃખનો નાશ કરી સર્વોત્તમ સુખને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આપણે તે નિયમને બરાબર સમજીને તેને અનુકૂળ વર્તન કરવું જોઈએ. સત્શાસ્ત્રો જ્યારે ‘મન એજ બંધમોક્ષનું અથવા સુખ-દુઃખનું કારણ છે’ એમ કહે છે, ત્યારે તે આજ મહત્વના નિયમનું આપણને સૂચન કરે છે.

મનની ઉપરની બાજુમાં કેટલીક બાબતોનું અસ્તિત્વ પ્રસંગે થોડી વાર દેખાતું હોય છે-પ્રસંગે થોડી વાર આપણે સુખી અને સદાચરણી થયેલા દેખાઈએ છીએ-પરંતુ આ સુખનાં અને સદાચરણના ઉંડાં મૂળ આંતરમનમાં જ્યાંસુધી નાખવામાં નથી આવતાં, ત્યાંસુધી આપણું જીવન હમેશને માટે સુખી અને સદાચરણી થતું નથી. આંતરમનમાં જે ઉંડું પ્રવેશ્યું હોય છે, તેજ આપણા જીવનમાં ફળ પ્રકટાવતું દેખાય છે; અને જ્યાંસુધી આંતરમનમાંથી તેને દૂર કરવામાં નથી આવતું, ત્યાંસુધી તે તેની તે જાતનું ફળ પ્રકટાવ્યાજ કરે છે.

જે જે વિચારો આપણે ઉંડા ઉતરીને કરીએ છીએ, તે આંતરમનમાં પ્રવેશે છે; મનની જમીનના અંદરના પડમાં તે મૂળ નાખે છે; અને ત્યાંથી શાખા, પત્ર, પુષ્પ અને ફળરૂપે ઉપર બાહ્યમનમાં તથા શરીરમાં ઉગી નીકળે છે. જે એ વિચાર કાંઈ કાંટાના વૃક્ષનું બીજક હોય છે, તો આપણા મનમાં તથા શરીરમાં કાંટાનું વૃક્ષ ઉગે છે, અને તેના કાંટા નિત્ય આપણને

વાગે છે. પરંતુ એ વિચાર જે મોઝારાના કે ચંપાના વૃક્ષનું બીજક હોય છે અથવા આંખાના વૃક્ષનું બીજક હોય છે, તે સુવાસિત પુષ્પો અથવા સ્વાદિષ્ટ ફળો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણી મનોવાટિકામાં ઉગેલાં કાંટાનાં વૃક્ષોનો નાશ કરવાને માટે આપણે તેમને આખાં ને આખાં મૂળસહિત ઉખેડી નાખવાં જોઈએ; પરંતુ તે કંઈ ખેંચી શકાય અથવા કાપી શકાય એવાં હોતાં નથી. તેમને તળેથી ઠેલો મારીને બહાર કાઢી નાખવાં જોઈએ, એટલે કે જે કાંટાનાં વૃક્ષોને કાઢી નાખવા આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તે વૃક્ષના મૂળતળે, આંતરમનમાં વધારે ઉંડે આપણે બીજું બીજક વાવવું જોઈએ. આંતરમનમાં જેમ વધારે ઉંડાં બીજકો રોપવામાં આવે છે, તેમ તે બીજકોમાં વધારે જીવન અને વધારે બળથી ઉગવાની શક્તિ હોય છે. આમ હોવાથી જે બીજકને માનસભૂમિમાં સૌથી ઉંડું રોપ્યું હોય છે, તે બીજક એટલે ઉંડે નહિ રોપાયલાં બીજકોને ધક્કો મારીને બહાર કાઢી નાખે છે, અને પોતે ઉપર આવે છે. આ બીજો નિયમ પણ સુખની ઇચ્છાવાળા આપણે સર્વદા સ્મરણમાં રાખવાનો છે.

દોષોને, દુર્યુષ્ટોને અથવા પ્રતિકૂળ સ્થિતિઓને ટાળવાને માટે જ્યારે આ નિયમાનુસાર આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ત્યારે તેમને ટાળવામાં આપણે વિજયી થયા વિના રહેતાજ નથી. પડેલી ટેવો ટાળવાને ગમે તેવો બળવાન નિશ્ચય કર્યો હોય છે, તોપણ તે છૂટતી નથી. ખરું કહીએ તો કોઈ પણ સ્થિતિ, કામના, દુર્યુષ્ટ અથવા દોષ એ રીતે ટાળી શકાતો નથી. આપણને ન ગમે તેવો આપણા શરીરમાં તથા મનમાં જણાયેલો કોઈ પણ દોષ ત્યારેજ સહેલાઈથી અને સંપૂર્ણપણે ટળી જાય છે, કે જ્યારે આપણે જે આપણને ગમે છે, તેનાં આપણા આંતરમનમાં વધારે ઉંડાં મૂળ નાખીએ છીએ. તમારા દોષોપ્રતિ દૃષ્ટિ પણ ન નાખો; તેમના સંબંધી વિચારસરખો પણ કદી ન કરો અને જે સદ્યુષ્ટોની તમને ઇચ્છા હોય તેનાજ, ઉંડા ઉતરી તન્મય થઈ વિચાર કરો. જેમ વધારે ઉંડા ઉતરી તમારે જોઈતા સદ્યુષ્ટોનો તમે વિચાર કરશો, તેમ તમારી માનસિક આંતરભૂમિમાં તેનાં વધારે ઉંડાં મૂળ નાખાશે, અને તેમ તમારા દોષો છૂટવાનો સત્વર યોગ આવશે. દોષથી મુક્ત થવાનો અને સદ્યુષ્ટોને સિદ્ધ કરવાનો આજ માર્ગ છે; દુઃખથી છૂટવાનો અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાનો આજ રાજમાર્ગ છે; જીવત્વનો નાશ કરવાનું અને શિવત્વનો અનુભવ કરવાનું આજ અમોઘ સાધન છે.

જે તમારે ન જોઈતું હોય તેનો તન્મય થઈને કદી વિચાર કરતા ના; પણ જે તમારે જોઈતું હોય તેનોજ જેમ અને તેમ અધિક વાર અને જેમ અને તેમ અધિક તન્મય થઈને વિચાર કરો. જેનો તમે ઉંડા ઉતરી વિચાર કરો છો અથવા જેની તમે અત્યંત તીવ્રપણે ઇચ્છા કરો છો, તેનાં આંતરમનમાં બીજક રોપાય છે; અને જેનાં આંતરમનમાં બીજક પડે છે તે થોડા સમયમાં વૃક્ષ થઈને ઉગી નીકળે છે. આમ હોવાથી જે યુષ્ટો અથવા ટેવો ધારણ કરવાયોગ્ય નથી તેવા પ્રત્યેક યુષ્ટની અથવા ટેવની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરવાથી, તેમના તરફ દૃષ્ટિસરખી પણ કરવી છોડી દેવાથી તમારી માનસવાટિકામાં સર્વ પ્રકારનાં કાંટાનાં વૃક્ષોને ઉગતાં તમે અટકાવી શકશો; અને જે યુષ્ટો અને ટેવો ધારણ કરવા યોગ્ય છે, તેવા પ્રત્યેક યુષ્ટનો અને ટેવનો જેમ અને તેમ ઉંડા ઉતરી વારંવાર વિચાર કરવાથી તમારી માનસવાટિકામાં તમે સર્વ પ્રકારનાં ઉત્તમ અને સુખદ ફળવૃક્ષોને તથા પુષ્પવૃક્ષોને ઉછેરી શકશો. તમારી માનસવાટિકા ઈર્ષના નંદનવન જેવી સર્વદા ખીલી રહેશે, અને તમને નિરંતર આનંદ તથા સુખને આપનાર થઈ રહેશે.

પ્રત્યેક જાણના વિચાર આંતરમનમાં ઉંડાં મૂળ ધાણે છે. આ કારણથીજ જેનો આપણે નિત્ય જાય ધર્મી કરીએ છીએ, તેના પંખમાં આપણે સપડાઈ જઈએ છીએ. ચિંતા, ઉદ્વેગ, સંતાપ અને તેવીજ બીજી મનની વ્યાકુળતાવાળા સ્થિતિઓમાં પણ આમજ અને છે. આ કારણથી ગમે તેમ થાય તોપણ આવા વિકારોને તથા સ્થિતિઓને મનમાં કદી પણ ન પ્રકટવા દેવી જોઈએ. અને આમ કરવું, એ કંઈ કઠિન નથી. આવા વિકારો મનમાં ઉઠવા માંડે કે તરતજ સાવધાન થઈ, કોઈ સારા વિચારોમાં મનને જોડી દેવું. આનંદના, શાંતિના, સુખના, અવિરોધના, સામ-થર્થના, શ્રદ્ધાના, સદાગ્રહના અથવા જે કોઈ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ તમે સિદ્ધ કરવા ધાર્યો હોય તેનાજ

વિચારો તન્મય થઇને કરવા. આપણા શસ્ત્રકારો નિરંતર જપ કરવાનો, અથવા તત્ત્વવિચાર કરવાનો, અથવા ઇશ્વરનાં કીર્તન કરવાનો, અથવા ઇશ્વરના સ્વરૂપનું ચિંતનાદિ કરવાનો આવે પ્રસંગે જે આપણને આમહયુક્ત બોધ કરે છે, તેનું આજ કારણ છે. આવા સદ્વિચારો કરવાથી અયોગ્ય વિકારોનાં આંતર મનમાં ઉડાં મૂળ નંખાતાં નથી, અને સદ્વિચારોનાં વારંવાર ઉડાં મૂળ નંખાવાથી આપણું હિત થાય છે. વાયકજપથી ઉપાંશુજપનું હનરગણું, ઉપાંશુજપથી મનોમય જપનું હનરગણું, મનોમય જપથી ધ્યાનજપનું હનરગણું, અને ધ્યાનજપથી શન્યજપનું હનરગણું ફળ મળવાનું આપણાં શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણવ્યું છે, તેનું પણ આજ કારણ છે; કારણ કે વાયકજપમાં આપણી જેટલી તન્મયતા થાય છે તેના કરતાં ઉપાંશુજપમાં અધિક થાય છે, અને ઉપાંશુ જપ કરતાં મનોમયમાં, ધ્યાનમાં અને શન્યમાં ઉત્તરોત્તર અધિક થાય છે; અને જે જપમાં અધિક તન્મયતા હોય છે, તે જપનાં આંતરમનમાં વધારે ઉડાં મૂળ નંખાતાં હોવાથી ફળ આપવામાં તે ઓછાં ઉડાં મૂળ નાખનાર જપ કરતાં અધિક અગવાન હોયજ એ સ્પષ્ટ છે. ધ્યાનજપમાં અને શન્યજપમાં જપ કરનાર અત્યંત ઉંડા ઉતરી જાય છે, અને તેથી આંતરમનમાં તેના સૌથી ઉંડા સંસ્કાર પડવાથી ધ્યાનજપ એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર અને શન્યજપ એ તેમનાથી અભેદભાવને પમાડનાર હોયજ, એ સુસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે ભુદ્ધિમાને આંતરમનમાં સર્વદા એવા વિચારનાં બીજક ઉડાં નાખ્યાં કે જેથી કોઇ પણ અયોગ્ય વિકારને કે અયોગ્ય સ્થિતિને પ્રકટવાનો અવકાશજ ન રહે, અને આંતરમન સર્વદા સુખને અને આનંદને પ્રકટાવે.

(૨)

તમારે જે કાર્યને સિદ્ધ કરવું હોય; જે વિચારો જોઈતા હોય; જે પ્રયુક્તિઓની અગત્ય હોય; જે કર્મક્ષમતા (કાર્ય કરવાની યોગ્યતા)ની જરૂર હોય; જે નિપુણતાની ઇચ્છા હોય; જે ભુદ્ધિની વાંચના હોય; જે સહિષ્ણુતાની કામના હોય-તે સર્વ તમને આપવાને માટે તમારા મનને આજ્ઞા કરો. દૃઢ નિર્ણાયક પણ સ્વસ્થતાપૂર્વક, મનને સવિસ્તર આજ્ઞા કરો. પ્રતિદિન એક વાર અથવા પ્રતિદિન અનેક વાર તમારા મનને આ પ્રમાણે આજ્ઞા કર્યા કરો. આજ્ઞા કર્યા પછી પરિણામ કેવું આવશે, તે સંબંધી કશી પણ ચિંતા ન કરો. તમારે કેવા પરિણામની અથવા ફળની ઇચ્છા છે, તેજ માત્ર તમારા મનને જણાવો, અને જે તમારે જોઈતું હશે તેને માટે તમે અધિકારી થશો કે તે વસ્તુ તમારી પાસે આવેલી તમને જણાશે. તમારી આજ્ઞા કરેલી વસ્તુ તમારા સંમુખ તમારું મન લાવીને મૂકશે.

ન્યારે તમારે કોઇ ખાસ કામ કરવાનું હોય અને કોઇ નવી પ્રયુક્તિઓની તમારે જરૂર હોય, ત્યારે તમારા મનને તે પ્રયુક્તિઓ ઉપજવી કાઢવાની આજ્ઞા કરો. તે યુક્તિઓ તમારું મન તમને ધરીને આપશેજ, એવી શ્રદ્ધાથી વાટ જોયા કરો અને તે યુક્તિઓ તમારું મન તમને ધરીને આપે તે અરસામાં કોઇ બીજા કામમાં તમારી ધૃતિને જોડો. આ સધિમાં તમારા આંતરમનની કર્મશાળામાં (દારખાનામાં) તમારી આજ્ઞા અમલમાં મૂકવાની ક્રિયા ચાલવા માંડશે, અને યોગ્ય સમય વીતનાં જે યુક્તિઓ ધરી કાઢવાનું તમે તમારા મનને સોંપ્યું હશે, તે યુક્તિઓ ધરીને તમારું મન તમને સોંપશે.

બીજું જે કંઈ તમારે જોઈતું હોય તે સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણેજ કરો. જે કંઈ અટપટી બાજતો કરવાની તમારે માથે આવી પડે, તે સર્વનો નિકાલ કરવાને માટે તમારા આંતરમનને સોંપો. સ્મરણમાં રાખો કે, પ્રત્યેક ગુંચવણનો ઉકેલ હોય છે અને ગમે તેવી ગુંચવણનો ઉકેલ કાઢવાને તમારું મન સમર્થ છે. કોઈકદિન પ્રસન્ન સમાધાન તમને ન જડતું હોય, તો તે આપવાનું તમારા મનને કહો. આ પ્રમાણે કહીને પછી તમારે કામે વળગો. તેનું સમાધાન કેવા ઉપાયો લેવાથી અને શું કરવાથી થશે, એવી ચિંતામાં પડશો નહિ. તમારું મન તમારી ગમે તેવી શંકાનું સમાધાન કરવાને સમર્થ છે, એવી શ્રદ્ધાને ધરતા નિશ્ચિંત રહો. માત્ર આજ્ઞા કરો,

અને પરિણામની વાટ જોયા કરો. તમે નિરાશ નહિ થાઓ. કેટલાક સેવકો એવા તો સ્વામીભક્ત હોય છે કે તેમને જે કંઈ આજ્ઞા કરવામાં આવે છે, તેનું તેઓ હમેશાં પાલન કરે છે; અને તમારું પોતાનું મન તમારો આવા પ્રકારનોજ સેવક છે.

(૩)

સર્વદા સ્મરણમાં રાખો કે, આંતરમનમાં—મનોભૂમિના અંદરના પડમાં તમે જે કંઈ રોપશો તે ઉગ્યાવિના રહેવાનું નહિ. વળી એ પણ સ્મરણમાં રાખો કે, જેમ તમે રોપેલું બીજક ઉત્તમ હશે, તેમ જે વૃક્ષ થશે તે ઉત્તમ પ્રકારનું થશે. વિજ્ઞાનાનુસાર બીજકોને પસંદ કરીને રોપવાથી ખેડુત બમણો પાક લણે છે, એ શું તમે નથી જાણતા? શામાટે ત્યારે તેજ નિયમ મનના અને વિચારના સંબંધમાં નથી લગાડતા?

સામાન્ય મનુષ્યો પોતાની મનોવાટિકામાં નજરમાં આવે તે વાવે છે—બાવળીયા, આકડા, થોરીઆ, ધંતુરા, અંખરાં, ધૂળધ્રાસ વગેરે ગમે તે માલવિનાનાં વૃક્ષો વાવે છે. શામાટે ત્યારે પછી તેમણે વિપત્તિ, વ્યાધિ, નિરાશા અને નિષ્ફળતા લણવાના પ્રસંગે આશ્ચર્યને પામવું જોઈએ?

પ્રતિદિન જો તમે તમારા મનને કલ્પા કરો છો કે, હું ઘરડો થતો જઈ છું, તો તમે તમારી મનોવાટિકામાં વૃક્ષાવસ્થાને પ્રકટાવનાર બીજકોનેજ રોપો છો. આથી તમારા શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં તમે ઘડપણરૂપી વૃક્ષ ઉગી નીકળેલું અનુભવો છો.

તમે જીવાન છો, એવાજ વિચારો કરો અને વસ્તુનાં તમે તેવા છો, એમજ જાણો; તમારામાં યૌવનનું બાન કરો; વારંવાર તમારા મનને કહો કે, તમારું યૌવન સ્થિર રહે છે; યૌવનને ટકી રહેવાની અથવા હાલ તમે વૃદ્ધ હો તો યૌવનને પાછું તમારા શરીરમાં પ્રકટેલું જોવાનીજ વાટ જોયા કરો; યુવાન રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરો; યુવાવસ્થાથી પ્રતિકૂળ એક પણ વિચારને અંતઃકરણમાં કદી પણ ન કરો. આ પ્રમાણે કરવાથી યૌવનને ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્તમ બીજકોનેજ તમે તમારી મનોવાટિકામાં રોપો છો; અને જેવું આપણે રોપીએ છીએ, તેવુંજ આપણે લણીએ છીએ.

તમારા આંતરમનને તમને નિરંતર યુવાન રાખવા આજ્ઞા કરો, અને આંતરમન તે પ્રમાણે વર્તવાનુંજ, એવી શ્રદ્ધા રાખ્યા કરો. આંતરમનને આજ્ઞા કરતી વખતે જરા પણ સંશયને ન ધરો, અને તમારું ધારેલું ફળ તમને મળ્યાવિના રહેશેજ નહિ.

નિદ્રાપૂર્વે શાંતિથી અને આંતરમાં ઉંડા ઉતરી જોના તમે વિચાર કરો છો, તેનાં બીજકો આંતરમનમાં રોપાય છે; અને આંતરમનમાં રોપાયેલું પ્રત્યેક બીજક મોટા વૃક્ષરૂપે થઈને તમારા શરીરમાં તથા મનમાં ઉગી નીકળે છે. આથી કરીને નિદ્રા આવતાપૂર્વે જેની તમારે તમારા જીવનમાં નિત્ય જરૂર હોય, તે વિના બીજ કોઈ પણ વિષયનો તમારે વિચાર ન કરવાની અત્યંત અગત્ય છે.

પથારીમાં સૂતા સૂતા ઉંઘ આવે ત્યાંસુધી ઉત્તમ વિચારો કરવા જોઈએ, ઉત્તમ ઉદ્દેશોનું ચિંતન કરવું જોઈએ, પરમેશ્વરના મંગલમય નામનો જપ કરવો જોઈએ અથવા તેમના સ્વરૂપની ધારણા અથવા ધ્યાન કરવું જોઈએ. ભવિષ્યમાં જે તમારે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેનાજ ચિંતનમાં સૂતા પહેલાંનો એક કલાક સમર્પણ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે તમારી મનોવાટિકામાં તમે વિજ્ઞાનાનુસાર ઉત્તમ બીજકોને પસંદ કરીને રોપો છો, અને તમે બમણો અથવા ત્રમણો પાક લણવાના.

આંતરમનને ઘણાં કર્તવ્યો હોય છે. બીજાં કર્તવ્યોમાં શુદ્ધિમાન સેવકનું પણ કર્તવ્ય તેણે સ્વીકાર્યું છે. જે કંઈ તેને કહેવામાં આવે છે, તે તે કરે છે, અને આજસુધી તેના સામર્થ્યનું માપ કોઈ કાઢી શક્યું નથી.

તમારા આંતરમનને યોગ્ય સૂચનાઓ પ્રતિદિન આપ્યા કરો, અને તમારા સમગ્ર મનને, તમારી પ્રત્યેક માનસિક શક્તિને, તમારા પ્રત્યેક સામર્થ્યને અને તમારા આખા શરીરને તમે નિરંતર ઉંઘી અને ઉંઘી કળાવાળું કરતા જાણો. તમે તમને સંપૂર્ણ રીતે બદલી નાખશો અને જીવના સિવ થશો.

(૪)

આજે બહુ તાપ છે, આજે બહુ ટાંઢ છે, આજે બહુ વરસાદ છે, આવા આવા વિચારો

પોતાના કામમાં જેઓનું મન રસપૂર્વક જોડાતું નથી, તેઓનેજ આવ્યા કરે છે. જેઓને કામ કરવા ઉપર પ્રેમ છે, અને તેથી જેઓ પોતાના કામને રસપૂર્વક નિત્ય કરે છે, તેમને તાપ, ટાઢ કે વરસાદ કંઈજ જણાતું નથી. શારીરિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે જે પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનું તમને જ્ઞાન હોય, તે પ્રકારનો પ્રયત્ન અત્યંત રસપૂર્વક કરો, અને તમને તાપ, ટાઢ કે વૃષ્ટિ કંઈજ બાધ નહિ કરે. તમારે ઉનાળામાં મહાબળેશ્વર, માથેરાન કે લાનોલી શોધવાં નહિ પડે. બાળકોને જુઓ; તેઓ કેવાં આનંદથી રમે છે ! તેમને તાપની કે ટાઢની ફરિયાદ કરતાં કદી સાંભળ્યાં છે ?

(“મહાકાવ” ચૈત્ર-સં. ૧૯૬૬ માં લેખક:-સદ્ગત છેટાકાલ માસ્તર)

૬-હૃદયમાં જ્ઞાનરવિ પ્રકટાવવા ઇષ્ટને અભ્યર્થના

પદ. (આવોને મારે મંદિરીએ જગરાય-એ લય.)

નાખો આ મારે ઉર પ્રભુ જ્ઞાનપ્રકાશ, અવર મારે કોઈ હવે નથી આશ. ટેક
ઈચ્છું ન પ્રભુ, પુત્ર અને દારા, વિભવ મને લાગે ન અતિ પ્યારા,
ભુવન ઉપવન દિવ્ય પણ ખારાં, શુંદવા ન ગમે ભોગતણા ગારા,
શું કરું તેને, થાય જ અતે વિનાશ. નાખો
ખેસું હું પ્રભો ! આપપ્રતિ જોઈ, ભાણું ન બેલી આપવિના કોઈ,
સાયું દો જ્ઞાન યાયું પ્રભુ રોઈ, વિકળતાથી ધીરજ છે ખોઈ,
પ્રકટાવો જ્ઞાનઅર્ક હૃદયઆકાશ. નાખો
વ્યાપેલું જ્યાં ત્યાં જોઈ હું અંધારું, જગત આપું અથડાતું બિચારું,
નિરખું ન જ્ઞાનતેજ ક્યાંહિ ચારું,^૧ નિઃસારે શું ગ્રહી મનને ઠારું,
રતવનીત આપો, તુચ્છ ન ઇચ્છું હું છારા. નાખો
શાઓને વાયું, સાધનને સેવું, હજી મનનું તિમિર એવું ને એવું,
જાણું શું સાધીને, છે ઇદં જેવું, કો વિધિ ખોલી જ્ઞાનનયન ફેવું,
મથી મથી હવે છેક થયો છું નિરાશ. નાખો
ગુચો આ મારી ગુરુવર ઉકેલો, જાઉં હું થાવા કોનો હવે ચેલો,
ઉછેરો આપે રોપેલો વેલો, આપનો છું યદપિ મેલોધેલો,
હેઠી ન મૂકો કૃપણ ! આ રથની રાશ. નાખો
નરહરિ પ્રભો ! હૃદય હવે ચાંપો, સંતપ્ત શિશુને આશ્વાસન આપો,
પ્રતિબંધઅખો સઘ હવે કાપો, હૃદયનમમાં જ્ઞાનરવિ સ્થાપો,
જેશો ન શિશુના અધિક હવે નિઃશ્વાસ. નાખો

(“મહાકાવ” ગ્રાવણ-સં. ૧૯૬૪ના અંકમાંથી)

૧ સુંદર. ૨ માખણ. ૩ આ દ્રશ્ય જે પ્રકારનું છે, તે પ્રકારનું જ્ઞાન શું સાધીને પ્રાપ્ત કરું ?

૭-મહાન હજરત મોહમદ પેગંબર સાહેબ (સલ.)

મહાન હજરત મોહમદ પેગંબર (સલ.)નો જન્મ ઇ. સ. ૫૭૦ માં મક્કા શહેર-માં થયો હતો. એ શહેર ધણું પુરાણું છે. તે અરબસ્તાનના જૂદા જૂદા લોકોના કબજામાં રહ્યું હતું, અને છેવટ તે કુરેશી લોકો કે જે સૌથી ઊંચા ગણાતા હતા તેમના કબજામાં આવ્યું હતું. તેમાં કાબાનું પવિત્ર ધામ હોવાથી તે અસલથી ધણું પ્રખ્યાત હતું, અને લોકોની આવ-જાને લીધે તે એક મોટું વેપારનું મથક ગણાતું હતું. જ્યારે મહાન હજરત પેદા થયા, ત્યારે તે તેમના ખાનદાનમાંજ હતું અને તેનો કારભાર તેમના દાદા હજરત મુતલિબ ચલાવતા હતા. મહાન હજરતના પિતા તેમના જન્મ પહેલાં ગુજરી ગયા હતા, અને માતા તેમને છ વર્ષના મૂકી ગયાં હતાં. આ અનાથ બાળક માતાપવગરની નિરાધાર સ્થિતિમાં ત્રણ વર્ષ સુધી તેના દાદાના હવાલામાં રહ્યું. જ્યારે દાદા ગુજરવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે હજરત અશુ તાલિબને સોંપણી કરી અને અશુ તાલિબે સગા કાકા હોવાને લીધે તે બાળકને પોતાની સાથે રાખ્યું. જેમ જેમ દિવસ વધતા ગયા, તેમ તેમ ઉંમર મોટી થતી ગઈ અને જીવનની આવવા લાગી.

અંતરમાં પ્રકાશ—એકાંતવાસનો શોખ હોવાથી તેઓ ઘણો વખત જંગલમાં ખુદાની શાહમાં ગાળવા લાગ્યા. ખુદા તાલાએ પોતાની નિશાનીઓવડે કુદરતનું મહાન પુસ્તક તેમના આગળ ખુલ્લું મૂક્યું હતું, કે જે તેમની કેળવણી માટે ખસ હતું. તેઓ કદી નિશાળે ગયા નથી કે કદી પુસ્તકની કેળવણી લીધી નથી; પણ તેઓ “વગર ભણેલા” પેગંબર હતા, કે જેને ખુદાએ બધું જ્ઞાન આપ્યું હતું. તેમના વખતના લોકો બધા જંગલી હતા અને અધોર પાપમાં સપડાયેલા હતા; એટલે સુધી કે છોકરીઓને પણ નાનપણમાંજ મારી નાખતા હતા. અનીતિ પણ એટલીજ હતી. તે વખતે ત્યાં આબુબાબુના યાહુદી તથા ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ એવાજ થઈ ગયાહતા. તેમને એ વખત શામ(સીરીઆ)માં મુસાફરી કરવાને પ્રસંગ મળ્યો, પણ બંને વખત તેમને ત્યાં કઠંગા અને જંગલી રિવાજ નજરે પડ્યા કે જેથી તેમને ઘણો ત્રાસ થવા લાગ્યો.

બીબી ખદીજા—જ્યારે તેમની ઉંમર ૨૫ વર્ષની થઈ, ત્યારે તેમનું બીબી ખદીજા સાથે લગ્ન થયું. આ બાઈ વિધવા હતાં અને તેમનાથી ૧૫ વર્ષ મોટાં હતાં. તેઓ ઘણા પૈસાવાળાં અને કુલીન ખાનદાનનાં હતાં અને કુલીન સાથી શોધતાં હતાં; એટલામાં ઉત્તમ કુરેશી ખાનદાનનો વીર પુરુષ તેમને મળી આવ્યો. આ લગ્નથી મહાન હજરતને ઘણો ટેકો મળ્યો. કારણ કે બીબી ખદીજા તેમની ખરા જીવનથી સેવા-આકરી કરતાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે હજરતને દુસ્મનોથી ઘણો ત્રાસ થતો હતો, ત્યારે તેમને તે દિલાસો આપી તેમના દુઃખમાં ભાગ લેતાં હતાં.

અલ-અમીન—પંદર વર્ષ મહાન હજરતે એવી નેકનિશા અને પ્રમાણિકપણથી કામ કર્યું અને લોકસેવા બજાવી કે લોકો તેમને “અલ-અમીન-” (વિશ્વાસુ) કહી બોલાવવા લાગ્યા. હજરતની ઉમદા વર્તણૂકને લીધે દિવસે દિવસે લોકોનો પ્રેમ વધતો ગયો અને તેઓ પોતાનાં બધાં કામોમાં તેમને આગેવાન ગણવા લાગ્યા.

પેગંબરી—જ્યારે પેગંબરીનો વખત આવ્યો, ત્યારે ખુદાએ તેમની તરફ જીજ્ઞાસા નામનો ફિરરતો મોકલ્યો અને કુરાનનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ફિરસ્તાના ગેબી અવાજના અદ્દશુત ચમત્કાર-થી હજરતના મનને ઘણી બેચેની થઈ. તેઓ એકદમ બીબી ખદીજા પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, માઈ મન મારા કાબુમાં નથી અને મને ઘણી તકલીફ થાય છે. આ પછી તેમણે બધી હકી-કત કહી સંભળાવી. બાઈનો વિશ્વાસ હજરત તરફ વધારે થયો અને તેમણે કહ્યું કે, ખુદા તાલાએ તમને પેગંબર બનાવ્યા છે અને મને માન આપ્યું છે. મને ખાતરી છે કે, આપના પ્રતાપથી લોકોને આશા, પ્રેમ, જ્ઞાન અને ખરા ધર્મ મળશે.

ખુદાનો સંદેશો—પેગંબરીનો મરતબો મળવાથી તેમણે સત્ય ધર્મનો બોધ કરવા માંડ્યો, અને જૂના વખતથી જડ પાલી બેઠેલા કઠંગા રિજૂબને તરફ મુન્નરો ચલાવ્યો. આથી લોકો ઘણા શુ. ૨

ચીદાયા અને તેમને દુસ્મન ગણવા લાગ્યા. તેમણે લોકોને અપર્મ, અનીતિ, જુલમ, બાળહત્યા અને જંગલીપણા વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરવા માંડ્યો અને તેમને ઇસ્લામમાં આવવાની સૂચના કરવા માંડી. તેમના બોધની એટલી બધી અસર થઈ કે તેમની પાસેના તમામ માણસોએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો. બીબી ખદીજા, હજરત અલી મુર્તુઝા, હજરત અબુબકર સિદીક, હજરત હમઝા જેવા શપ્તો ઇસ્લામમાં દાખલ થયા. આમાંના ઘણાખરા માણસો મોભાવાળા, પૈસાદાર અને બાહોશ હતા. તેમના પછી હજરત ઉમર ઇસ્લામમાં આવ્યા. તેઓ એક વખત વિરોધી હતા, પણ તેમના ઇસ્લામમાં આવ્યા પછી ઇસ્લામને એક મજબૂત ટેકા મળ્યો.

લોકોનો ત્રાસ—જેમ જેમ હજરત (સલ.) લોકોને તેમના પાપી રિવાજો છોડી દેવા ઉપદેશ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ લોકો તેમના પક્ષકારોના વધારે દુસ્મન થતા ચાલ્યા અને તેમને કનડવા અનેક પ્રકારનાં કાવત્રાં કરવા લાગ્યા; પણ હજરત પોતાને ખુદા તાલાએ સોંપેલા કામથી ડગ્યા નહિ. જ્યારે પોતાના પક્ષકારો ઉપર ઘણાજ જુલમ શુભરવા લાગ્યો, ત્યારે તેમણે તેમને હબશા- (આબીસીનીઆ)ના મુલકમાં ચાલ્યા જવાનું ફરમાવ્યું. તેઓ હબશા ગયા ત્યાં પણ દુસ્મનોએ તેમનો કેડો મૂક્યો નહિ. ત્યાંના બાદશાહ નજ્જશીને અરજ કરી બધાને પકડી મંગાવ્યા. તે વખતે હજરત બાકરે કહ્યું કે “હે રાજા! અમે અજ્ઞાનતા અને જંગલીપણામાં ડૂબેલા હતા, મૂર્તિ પૂજતા હતા, કુકર્મ કરતા હતા, સુરદાર ખાતા હતા અને ગીબત કરતા હતા. અમને માણસ ઉપર જરા પણ દયા નહોતી, કોઇની પરોણા-ચાકરી કરવામાં સમજતા નહોતા અને પા-ડોશીનો હક્ક જાણતા નહોતા. અમે જખરાઇનો કાયદો સમજતા હતા અને લોકો ઉપર જુલમ કરતા હતા; પણ અમારા સારા નસીબે ખુદા તાલાએ અમારામાં એક પેગંબર પેદા કર્યા. અમે તેના ખાનદાન, સન્ન્યાય, નેકનિષ્ઠા અને પવિત્રતાથી વાકેફ હતા. તેમણે અમને ખુદા એકજ છે, એ વાતથી જાણીતા કર્યા અને એકલા ખુદાનેજ સર્વશક્તિમાન માનવાનું શીખવાડ્યું. તેમણે મૂર્તિપૂજ કરવાની મનાઇ કરી અને સાચું બોલવાનું, ખરી રીતે ચાલવાનું, દયા કરવાનું અને પાડોશીના હક્ક જાળવવાનું શીખવ્યું. ઝીજ્જતિનું ખોટું બોલવાની અને અનાથ બાળકોની મિલકત ખાઇ જવાની મનાઇ કરી અને પાપ તથા જૂઠ્ઠી દૂર રહી નમાજ પઢવાનું, ખેરાત કરવાનું અને રોજ રાખવાનું ફરમાવ્યું. અમને તેમનો રસ્તો સારો લાગવાથી અમે તે અપ્પત્યાર કર્યો છે, તેથી લોકો અમારી કેડે પડ્યા છે. તેઓ અમને ખુદાની બંદગી કરવાનું છોડી દઈ લાકડાં અને પથ્થરની મૂર્તિઓ પૂજવાની ફરજ પાડવા માગે છે. તેમણે અમારા ઉપર જુલમ કરવામાં બાકી રાખી નથી; અને જ્યારે અમારું કંઈ ન ચાલ્યું, ત્યારે અમારે અમારો દેશ છોડવો પડ્યો છે.”

આવી રીતે તેમના શિષ્યો સત્ય ધર્મને ખાતર ધરખાર છોડી ચાલ્યા ગયા હતા, તોપણ મદાન હજરત પોતાના ઇરાદામાં મક્કમ હતા, અને સત્ય ધર્મનો બોધ કરતા હતા. દુસ્મનોએ તેમને ઘણી લાલચો આપી પોતાના રાજ બનાવવા સુધીનું કહ્યું, પણ હજરતે ગણકાર્યું નહિ. તેમણે કહ્યું કે, જે સૂર્ય મારી જમણી બાજુએ અને ચંદ્ર ડાબી બાજુએ આવીને મને રોકે તોપણ હું રોકાવાનો નથી. જ્યાંસુધી માલીકનું ધાર્યું નહિ થાય અને મારી જંદગીનો અંત નહિ આવે, ત્યાંસુધી હું ખરો માર્ગ છોડનાર નથી. આથી તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા અને બમણી શત્રુતા કરવા માંડી. હજરત તેમના ત્રાસને લીધે તાયફા તરફ ગયા, પરંતુ ત્યાં પણ તેમને ઠરીને ખેસવા દીધા નહિ. ત્યાંના લોકો તો એટલા બધા દુસ્મન થઈ રહ્યા હતા કે ત્યાં જતાંજ તેમણે હજરતને પથરા મારવાનું શરૂ કર્યું. લોકોલોકાણુ રિથતિમાં હજરતને પાછા ફરવું પડ્યું, પણ તેમણે પોતાનું કામ છોડ્યું નહિ. આથી દુસ્મનો ઘણા ચડસે બરાયા અને તેમનો જીવ લેવા માટે કાવત્રાં કરવા લાગ્યા.

હિજરત—એક સત્ય ઉપર ફિદા થયેલા પેગંબર ઉપર મક્કાના લોકો વગર લેવેદેવે જુલમ શુભર છે અને તે સઘળું મૂંગે મોઢે સદન કરે છે, એ જોઈ મદીનાના લોકોની લાગણી ઉશ્કે-રાર્થ આવી. તેઓ સલાહ કરી મક્કે આવ્યા અને હજરતને તેડી ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨ ના જુલાઈ માસની ૧૬ મી તારીખે મદાન હજરત મક્કેથી નીકળ્યા, તેમની સાથે હજરત અબુબકર સીદીક

પણ હતા. ત્રણ દિવસ મુશીબતથી રસ્તો કાપીને તથા પાછળ પડેલા શત્રુઓના ભયનું જોખમ માથે ખેડીને તેઓ સહીસલામત મદીના આવી પહોંચ્યા. બીબી ખદીજા મક્કામાંજ ગુજરી ગયાં હતાં. તેમને કેટલાંક બાળક થયાં હતાં, પણ તેમાંના દીકરા નાનપણમાંજ ગુજરી ગયા હતા, માત્ર ત્રણ દીકરીઓ રહી હતી. તેમાંની સૌથી નાની દીકરી બીબી ફાતમાનાં લગ્ન હજરત અલી સાથે કર્યાં હતાં.

મક્કા સાથે સલાહ—મદીના પહોંચ્યા પછી તેમણે “અનસાર” અને “મહાજરીન” લોકોને ભેગા કર્યા અને બાતુલાવનું એક મંડળ કાયમ કર્યું. એક નાની સરખી મસ્જદ બાંધી અને વ્યવસ્થાના કાનુન તૈયાર કર્યા. આ ધોરણથી ઇસ્લામમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની શરૂઆત થઇ. મક્કાના લોકો હજુ પણ કેટલાં મૂકતા નહોતા. નવ વરસ વીતી ગયાં હતાં, તોપણ કોઈ કોઈ વખત મોઢું ટાળું લઇ મદીનાપર ચઢી આવતા હતા અને હેરાન કરતા હતા. હજરતે જોયું કે, લોકોને આથી ધણું નુકસાન થાય છે, તેથી તેમણે મક્કાવાસીઓ સાથે સલાહ કરી અને મક્કે હજ કરવા ગયા. લોકો તેમને મક્કામાં આવેલા જોઇ અણગમો જાહેર કરી શહેર બહાર જતા રહ્યા; પણ કેટલાક લોકોનું મન તેમની સાદાઇ, પરોપકાર, સહનશીલતા અને પવિત્રતા જોઇ તેમના તરફ ખેંચાવા લાગ્યું અને તેઓ ઇસ્લામમાં દાખલ થયા. હજરતે મદીને આવ્યા પછી રૂમ અને ઇરાનના રાજકર્તાઓ તરફ ઇસ્લામ અપત્ત્યાર કરવાનાં કહેણો મોકલ્યાં.

ફતેહ—બાગ્દાદ એક વરસ વીત્યું હશે કે મક્કાના લોકોએ સલાહનો બંજ કરી મદીનાના કેટલાક લોકોને કતલ કર્યાં. તેમની સાથે સલાહ કરવામાં આવી હતી તોપણ તેઓ મુસલમાનો સાથે બાતકીપણું ચલાવતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમને મક્કામાં હજ કરવા જતાં પણ અટકાવી તેમના ધર્મને આડે આવતા હતા. ધર્મની બાબતમાં કોઇ અટકાવ કરે એ સાંખી શકાતું નથી, તેથી મુસલમાનો પોતાને ધર્મ પાળતાં કોણ અટકાવે છે એ જોવા મક્કે જવા તૈયાર થયા. દશ હજાર મુસલમાનો આ વખતે મદીનેથી નીકળ્યા અને પોતાના પેગંબરની ડાયા નીચે મક્કે રવાના થયા. (ઇ. સ. ૬૩૦) અહંકારી શત્રુઓને તેમના આવવાનું સાંભળી ઝાણ ઉડી, અને તેઓ સામા થયા; પણ ઇસ્લામના બળ આગળ તેમનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. આખરે તેઓ ધરણે થયા, અને હજરતની ફતેહ થઇ. લોકો ધણા ખેડીતા હતા કે, આપણે હજરતને દુઃખ દેવામાં બાકી રાખ્યું નથી, એટલે હવે હજરત આપણને છોડશે નહિ. તેઓ જીંદગીની આશા છોડી બેઠા હતા. તેમને મહાન હજરતે કહ્યું કે “આલો, હવે તમારે શું કહેવું છે? મારે તમને હવે કેવો બદલો આપવો જોઇએ?” તેઓ ગભરાઇને કહેવા લાગ્યા કે “હે દયાળુ સરદાર! અમારાં કર્તુકનો કાંઇ પાર નથી; પણ આપ તો ઉદાર અને દયાળુ છો; તેથી આપની પાસેથી અમને સારો બદલોજ મળવાની આશા છે.” પોતાના દેશી બાઇઓના મુખમાંથી આવાં વચન સાંભળી તેમનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું, તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં અને પ્રેમના ઉભરાથી કહેવા લાગ્યા કે “જેવી રીતે હજરત યુસુફ પેગંબર પોતાના બાઇઓ સાથે વર્ત્યા હતા, તેવી રીતે હું તમારી સાથે વર્તીશ. હું તમારો તિરસ્કાર કરવાનો નથી. તમે પણ ખુદાના બંદા છો, એટલે ખુદા તમારો ગુન્હો માફ કરશે.” આટલું બોલી દુસ્મનોએ જે જે કષ્ટ આપ્યું હતું તે દરગુજર કરી મારી આપી. હવે મક્કામાંથી મૂર્તિપૂજનો નાશ થયો અને ત્યાં સત્યનો સૂર્ય ઉઠ્યો.

છેલ્લી હજ—ઇસ્લામનો પ્રભાવ વધતો ગયો એટલે ચારે તરફથી લોકોનાં ટોળેટોળાં ઇસ્લામમાં દાખલ થવા આવવા લાગ્યાં. “જ્યારે ખુદા તાલા તરફથી મદદ અને ફતેહ મળે અને તું લોકોને ટોળાંબંધ ખુદાના ધર્મ(ઇસ્લામ)માં આવતા જુએ, ત્યારે માલીકના ગુણુ મા, તેની પવિત્રતાનો મહિમા યાદ કર અને માફી માગ. કારણ કે ખેશક તે તોળા કબૂલ કરી મારી આપનારો છે.” કુરાન શરિફના આ વચન પ્રમાણે ચોતરફથી લોકોનાં ટોળાં ઇસ્લામમાં આવવા લાગ્યાં, ત્યારે હજરતને લાગ્યું કે, મારું કાર્ય સંપૂર્ણ થઈ રહ્યું. આથી તેમણે છેલ્લી હજ કરવા જવાની તૈયારી કરી. ત્રિશકદ મહિનાની ૫ મી તારીખે ૧ લાખ અને ૧૪ હજાર માણસોને લઇ હજરત હજ કરવા રવાના થયા અને ૧૪ દિવસમાં મક્કે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચીને કેટલીક કિયાઓ કર્યા પછી લોકોને બોધ કરવા માંડ્યા કે “હે ગૃહસ્થો! મને આશા છે કે, હું જે કાંઇ કહું તે તમે

સમળા ધ્યાનથી સાંભળશે. પ્રથમ તો મારે કહેવું જોઈએ કે, હું આ વખત તમારી સાથે આવ્યે છું તેવો ફરી આવવાનો નથી. તમારી માલમિલકત પવિત્ર છે, તેને તેવીજ સમજાવું. કોઈ દિવસ તેનો જેરઉપયોગ કરશે નહિ, અને આ મહિનાને પવિત્ર સમજાવું. તમારે બધાને ખુદા આગળ જવું પડશે અને તેને હિસાબ આપવો પડશે. ખુદાએ બધાનો વારસો નક્કી કરી આપ્યો છે, કોઈનો હક્ક નાશુદ થઈ શકતો નથી. પહેલાં અજ્ઞાન લોકો ખૂનનો બદલો ખૂનથી લેતા હતા તે હવે લેવાનો નથી. તમારામાંનાં ઈશુખ્રીસ્તોના હક્ક કાયમ છે. તમે ઈશુ ઉપર માયા રાખજો અને તેમની સાથે સારી રીતે વર્તજો. અચિત તેઓ તમને ખુદાની જમીનગીરીપૂર્વક મળેલી છે અને તેના હક્કમ પ્રમાણે તમને અપાયલી છે. અને તલાક (છૂટા છેડા)ના જેવી ખીજ કોઈ ચીજ ખુદાને નાપસંદ નથી.

ગુલામોને, જે ખોરાક તમે ખાઓ તે તેમને ખવડાવજો-તેમનાથી ન થઈ શકે એવું કામ તેમની પાસે કરાવશે નહિ. જો ભારે કામ કરવાનું હોય તો તમે પણ તેમની સાથે કામે લાગજો. કોઈ પણ શખ્સ ગુલામને મારશે તો તેનો હક્ક તેના ઉપરથી નાશુદ થઈ જશે અને તેના ઉપર જીલમ કરશે તો સ્વર્ગમાં જવા પામશે નહિ. તેને દિવસમાં ૭૦ વખત માફી આપવી જોઈએ; કારણકે તે પણ તમારા ખુદા-માલિક-નો બદો છે. તેના ઉપર સખ્તી ગુજારવી એ સાફ નથી. ગુલામોને છૂટા કરવા એ ખુદા તાલાને લખુંજ પસંદ છે. હું જે કહું છું તે ધ્યાનથી સાંભળજો અને તે પ્રમાણે ચાલજો. તમે બધા મુસલમાનો એકબીજાના ભાઈ છો. એક ભાઈ બીજાને પોતાની ચીજ રાજ-ખુશીથી ન આપે ત્યાંસુધી તે તેની ચક્ર શકતી નથી. કોઈ દિવસ જેરખંસાફ કરશે નહિ. હું તમને એક ચીજ આપી જાઉં છું, જેને વળગી રહેશે તો કદી બુલા પડશે નહિ. એ કુરાન શરીફનું પુસ્તક છે. નેકી, દયા અને સંપ, એ ત્રણ ચીજો અંતર શુદ્ધ કરનારી છે; તે પર કાયમ રહેજો. જે લોકો અહીં ન આવ્યા હોય, તેમને આ બધી હકીકત કહી સંભળાવજો કે તેઓ પણ યાદ રાખી તેનાથી ફાયદો મેળવે. "

હજ કયાં પછી તેઓ પોતાના શિષ્યો સાથે મદીને આવ્યા. ત્યાં આવ્યા પછી તખિયત બિ-માર થઈ અને થોડા દિવસમાં શરીર જીર્ણ થઈ ગયું. છેલ્લી વાર તેમણે મસ્જિદમાં જઈ લોકોને કહ્યું કે "હવે હું તમને ખુદાને હવાલે સોંપું છું. તેનાથી ડરજો અને હમેશાં તેની બંદગી કરજો. હવે મારો વખત પૂરો થયો છે. મારા જવાથી તમને દિલગીરી થશે; પણ તમે જાણો છો કે, બધા યેઝૂઓએ દુનિયા છોડી છે અને મારો પણ હવે વખત આવ્યો છે. દરેક ચીજ ખુદાની મરજીથી થાય છે અને જે બનવાકાળ હોય છે તે વખત પ્રમાણે બને છે. હું મને મોકલનારની પાસે જાઉં છું અને છેવટે તમને કહેતો જાઉં છું કે, તમે બધા હળીમળીને ચાલજો, ઈસ્લામ ઉપર દૃઢ રહેજો અને નેકીથી ચાલજો. નેકીથી હમેશાં કલ્યાણ થાય છે અને બદીથી પાપના ખાડામાં પડવું પડે છે. હું તમારી પહેલાં જાઉં છું અને તમે મારી પાછળ આવશે. મોત કોઈને છોડવાનું નથી. તેનાથી ડરવું એ નાદાની છે. મારું જીવન તમારા બલામાટે હતું અને મરવું પણ તમારા બલામાટે છે. બોલતાં બોલતાં તેઓ ખુદા તરફ ધસારો કરી કહેવા લાગ્યા કે "હે પરવરદીગાર! લોકોને મેં તારો સંદેશો પહોંચાડ્યો છે, તે મને સોંપેલું કામ મેં બરાબર બજાવ્યું છે, જેનો તું પોતેજ સાક્ષી છે. એ પછી લોકોને જુદે જુદે પ્રકારે શાંત કર્યા પછી મકાન ઉપર ગયા. ત્યાં ગયા પછી તખિયત વધારે બગડી. ઘરમાં જે રહ્યું સહ્યું હતું તે બધું ગરીબોને ખેરાત કરી દેવાડાયું. પાસે એક પાણીનું વાસણ પડ્યું હતું તેમાં હાથ નાખી પોતાના મોં ઉપર ફેરવતા હતા એટલામાં આકાશ તરફ હાથ કરી કહેવા લાગ્યા કે "હે ખુદા! ઉંચા સમાગમમાં મને દાખલ કર!" આટલું બોલ્યા પછી ધીમે સ્વરથી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં તેમનો પવિત્ર આત્મા આ નાશવંત દુનિયાનો ત્યાગ કરી માટીના દેહ સાથેનો સંબંધ છોડી પરમાત્માના અનંત સમાગમમાં તેજસ્વ થઈ સમાઈ ગયો.

મી૦ નારાયણ હેમચંદ્ર લખે છે કે, શુમારે ૧૩૦૦-તેરસો વરસ વીતી ગયાં છે. જ્યવંત વિશ્વાસ અને અદમ્ય ઉત્સાહના પેગંબર હજરત મહમદ સાહેબ આ લોક છોડીને ચાલ્યા ગયા છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનથી અલજરિયા સુધી આખા બૂલાગના મુસલમાનોનાં હૃદય આજ પણ તેમના નામથી નાચે છે. ("સાંજવર્તમાન" માં લખનાર-પીરખાન મોટામિયાં નાયબ દિવાન-સચીવ)

૮-શું ધનપ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગ બંધ થઈ ગયા છે ?

ધન પ્રાપ્તિ કરવાના સઘળા માર્ગો બંધ થઈ ગયા છે, એવી આજે સ્થળે સ્થળે બૂમો સાંભળવામાં આવે છે. વેપારમાં કશો કસ રહ્યો નથી, એવી કેટલાક ફરિયાદ કરે છે; તો કેટલાક નોકરીમાં કે વકીલના તથા ડૉક્ટરના ધંધામાં હવે કશો માલ રહ્યો નથી, એવા સંતાપના ઉદ્ગારો કાઢે છે. ઉપરથી અવલોકન કરનારને આ વચનો સાચાં લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે સાચાં નથી. મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને એકની એક બાબતની પાછળ, ગાડરીયા પ્રવાહની પેઠે પડવાથી આવું પરિણામ આવ્યું છે. વકીલાતના કે ડૉક્ટરના ધંધામાં કેટલાકને સારો દાલ મળ્યો કે સર્વ વકીલ અને ડૉક્ટર થવા મચી પડે છે. એક જણ મીઠા કાઢવાથી કમાયો કે બીજાએ તેવીજ મીઠો ઉભી કરે છે; પરંતુ ધનપ્રાપ્તિનો નવો માર્ગ કોઈ વિરલજ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શોધી કાઢે છે. આથી ઉત્પન્ન પાશ્ચાત્ય પ્રજા પોતાના મગજને કસીને નવા નવા ઉદ્યોગો શોધી કાઢવામાં પોતાની બુદ્ધિને નાખે છે, અને આરંભમાં થોડાં વર્ષ દુઃખને ભોગવે છે; પરંતુ અંતમાં કોઈ નવો ઉદ્યોગ શોધી કાઢી લાખો રૂપિયા કમાય છે. કોઈ પણ બાબતની નવી શરૂઆત કરનાં આપણી પ્રજા હરે છે, એ તેનો મોટામાં મોટો દોષ છે. નવી શરૂઆત કરતાં વખતે ખોટા આવરો, વખતે લોકો હાસ્ય કરશે, અનુભવવિના વખતે નહિ ફાવીએ, આવી આવી સેંકડો શંકાઓ કરી તેઓ જૂના ચીલામાંજ ગાડુ હાંકે છે; પણ નવો ચીલો પાડવાની હિંમત ધરતા નથી. આવા સંશયવાળા સ્વભાવથી આપણે, ન્યારે બીજી પ્રજાઓ વૃદ્ધિના માર્ગમાં વર્ષે હજાર કે બે હજાર ગાઉ કાપે છે ત્યારે, પૂરો એક ગાઉ પણ કાપતા નથી.

મનુષ્યની બુદ્ધિમાં એવું સામર્થ્ય રહેલું છે, કે જેમાં તેને એકાગ્રતાથી અને ઉત્સાહથી દીર્ઘકાળપર્યંત જોડવામાં આવે છે, તેમાં તેનો પ્રવેશ થાય છે; અને પૂર્વે ન્યાં તેને અંધકાર જણાતો હોય છે, ત્યાં તેને પ્રકાશ જણાય છે. કશુંજ નહિ સૂઝે, એવી બાબતોમાં ધીરે ધીરે તેને ગમ પડે છે, અને તેને અનેક નવી નવી યુક્તિઓ જડે છે. અગમ્ય જણાતા માર્ગોમાં બુદ્ધિને નહિ જોડવાથીજ તે માર્ગો અગમ્ય રહ્યા હોય છે. બુદ્ધિને જોડતાં અગમ્ય પણ ગમ્ય થયા વિના રહેતું નથી. મહાન શોધો આ રીતેજ થઈ હોય છે. આરંભમાં જેનો સંભવ પણ ન જણાતો હોય તેવી બાબતો, બુદ્ધિને તેમાં નાખતાં સંભવિત થઈ જાય છે, અને પરિણામે સત્યરૂપે અનુભવાય છે.

આમ હોવાથી ધનપ્રાપ્તિના સઘળાજ માર્ગો બંધ થઈ ગયા છે, એમ જો કોઈ કહે તો તે સાચું નથી. જગત અનંત હોવાથી ધનપ્રાપ્તિના પણ અનંત માર્ગો છે. તે માર્ગો કયા છે, તેની શોધમાં બુદ્ધિને નાખવાનીજ માત્ર અગત્ય છે.

યૂરોપ અને અમેરિકાના લોકોને નવું નવું અનેક સૂઝે છે, અને આપણને નથી સૂઝતું, તેનું કારણ આપણામાં બુદ્ધિ નથી એમ નથી. બુદ્ધિમાં આપણે તેમના કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતા નથી, પરંતુ આપણે આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા નથી, એજ છે. જેમ જમણા કે ડાબા હાથને અખંડ ઉચો રાખવાનું વ્રત લેનારા બાવાઓનો તે હાથ ધણા માસ અથવા વર્ષ બિલકુલ ક્રિયા ન કરવાથી સૂકાઈને સોટી જેવો થઈ જાય છે, તેમ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની પેઠે નવી નવી શોધો કરવામાં આપણી બુદ્ધિને સેંકડો વર્ષથી ન જોડવાથી, કિયારહિત રહેવાથી તે સૂકાઈને મુડદાલ જેવી થઈ ગઈ હોય એમ થયું છે. પરંતુ તેનામાં પ્રયત્ન થવાનું અને પશ્ચિમની પ્રજાઓના કરતાં પણ અધિક વિકાસને પામવાનું સામર્થ્ય છે, એ નિઃસંશય છે. જો આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો અલ્પ સમયમાં આપણને આ સંબંધમાં ખાત્રી થયા વિના નહિજ રહે.

એક પાશ્ચાત્ય લેખક ધનપ્રાપ્તિના કેટલાક નવા માર્ગો પોતાના એક લેખમાં સૂચવે છે. વિચારવાનને વિચાર કરવાની કંઈક દિશા મળે, એટલા માટે તેમાંથી કેટલાક અત્રે આપીએ છીએ.

૧-વ્યુથર યુજેન્કે શોધી કાઢેલા કાંટાવિનાના ચોરીયાની ખેતી કરનારને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળે

x વ્યુથર યુજેન્કનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે:-વ્યુથર યુજેન્ક, સાન્ટા રોસા, કેલીફોર્નિયા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ. અંગ્રેજીમાં આ છાંડને 'ગોલ્ડેસ ફેક્ટસ' કહે છે.

એમ છે. આ થોરીયો અરણ્યમાં પાણીવિના ઉગે છે, અને અરણ્યને ઉપવન જેવું કરી મૂકે છે. એક એકરમાં ૯૯ ટન જેટલો તેનો પાક ઉતરે છે. તે ઢોરને એક ઉત્તમ પ્રકારના ચારાતરીકે કામમાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં મોટા પ્રમાણમાં ખાંડ રહેલી છે. આ ખાંડનું પ્રમાણ વધારી શકાય એમ છે, અને તેમ થતાં તેમાંથી થતી ખાંડ શેરડી કરતાં ઘણીજ સસ્તી પડવાનો સંભવ છે. આપણા દેશમાં આ થોરીયો ઘર્ષ શકતો હોવાથી કોઈ સાહસિક પુરુષે શુર્મે-કની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી આ ઉદ્યોગનો આરંભ કરવો ઘટે છે.

૨-ધંતુરાનાં થોડાંક પાંદડાંનો ધોવામાં ઉપયોગ કરવાથી મેલાં કપડાં જેવાં ઉજળાં થાય છે, તેવાં ખીબા કશાથી થતાં નથી; પરંતુ કપડાં ધોવાને માટે ભઠ્ઠી ઉપર ચઢાવેલા વાસણમાં જ્યારે તેનાં પાંદડાં નાખવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંથી માથું ફાટી જાય એવી ખરાબ વાસ નીકળે છે. હંડા પાણીમાં પ્રથમ લુગડાં યોજાને પછી તેમને ભઠ્ઠી ઉપર ચઢાવવાથી આ વાસ ટાળી શકાય છે; પરંતુ આ બધું ખટપટવાળું કામ છે અને તેથી ધંતુરાનાં પાંદડાંનો લાભ જાણતાં છતાં ઘણા તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. મેલાં વસ્ત્રને અત્યંત ઉજળાં કરનાર કોઈ એક રાસાયનિક તત્ત્વ ધંતુરાનાં પાંદડાંમાં રહેલું છે. આ તત્ત્વને જો ખેતી કાઢવામાં આવે અને તેમાંથી ખરાબ વાસને દૂર કરવામાં આવે તો તેનો આ દેશમાં તથા પરદેશમાં ઘણો ભારે વ્યાપાર ચાલી શકે એમ છે.

૩-પશ્ચિમની પ્રજાએ વિદ્યાકળામાં આટલી આગળ વધેલી છતાં, સેંકડો વર્ષપૂર્વેની પ્રજાએને જે કળાઓનું જ્ઞાન હતું, તેમાંની ઘણી કળાઓનું જ્ઞાન મેળવવા હજી તેઓ સમર્થ થઇ નથી. આમાંની એક કળા ગજવેલને બનાવવા સંબંધની છે. શેરીદડમાં આજે આખી દુનિયામાં સૌથી સખ્ત અને સૌથી સારામાં સારું પોલાદ થાય છે; પણ સેંકડો વર્ષપૂર્વે ભરતખંડમાં તરવાર બનાવવામાં જે પોલાદ વપરાતું હતું, તેમજ સેરેસન લોકો જે પોલાદનાં શસ્ત્રો બનાવતા હતા, તેવું પોલાદ હજી ત્યાં તૈયાર થતું નથી; અને પ્રાચીનકાળમાં આજના જેવાં કારખાનાં કે શસ્ત્રો બનાવવાની નવી રીતો, વગેરે કશુંજ ન હતું, એ વિષે જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે પૂર્વના લોકોનું જ્ઞાન આપણને વધારે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આજની કોઈ પણ તરવારના એક ધાએ બે કક્કડા કરી શકાય, એવી પૂર્વની તરવારો હતી. આ પ્રાચીન કળાને શોધી કાઢનારને પણ ધનપ્રાપ્તિનો એક નવો માર્ગ મળે એમ છે.

૪-તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન લોકોના જેવાં મજબૂત મકાનો બાંધતાં પણ આપણને આવડતાં નથી. આજનાં આપણાં મકાનોનાં આયુષ્ય પૂરાં સો વર્ષનાં પણ હોતાં નથી. ઘણાં મકાનોની પચીસ ત્રીસ વર્ષ વીતતાં ભરામત કરવી પડે છે. સેંકડો વર્ષ વીતતાં એક પણ કાંકરો ન ખરે, એવાં મકાનો બાંધતાં આપણને આવડતાં નથી. ભરતખંડમાં તેમજ ગ્રીસ અને ઇટલીમાં હજારો વર્ષપૂર્વે બાંધાયેલાં મકાનો હજી સારી સ્થિતિમાં છે. મિસરની પિરામિડોની મજબૂતી સર્વને જાણીતી છે. પ્રાચીન મકાનોની મજબૂતીનું કારણ પથરામાં કે ઇંટોમાં રહ્યું નથી, પણ ચૂનાના કોલમાં અને સાગોળમાં રહ્યું છે. આ બંનેને પૂર્વના લોકો જે રીતે તૈયાર કરતા હતા, તે કળા જો આપણા હાથમાં આવે તો આજે આપણાં મકાનો પણ આપણે પ્રાચીન મકાનોના જેવાંજ મજબૂત કરવાને સમર્થ થઇએ. આજનાં મકાનોની દુર્બળતામાં કોલ અને સાગોળ, એ બંનેને તૈયાર કરવાનું અજ્ઞાન એજ કારણ છે. પ્રાચીન મકાનોમાં કાળ વીતતાં પથરા પહેલા ખવાઇ જાય છે, અને ત્યાર પછી ઘણે કાળે ચૂનો તથા સાગોળનો ભૂકો થઇ જાય છે.

૫-રંગના સંબંધમાં પણ પ્રાચીન પ્રજા જેટલું આજની સુધરેલી પ્રજાએ પણ જ્ઞાન ધરાવતી નથી. પ્રાચીન શોધ કરનારાઓને કોઈ કોઈ વાર હજારો વર્ષ પૂર્વે રંગેલાં વસ્ત્રો મળ્યાં આવે છે; તેઓના રંગ હજારો વર્ષ વીતતાં છતાં પણ એવા તો નવા, તેજસ્વી અને આંખે ઉડીને બાઝે એવા હોય છે કે તેઓ યકિત થઇ જાય છે. હાલની રસાયનવિદ્યા આવા રંગ શોધી કાઢવાને હજી સમર્થ થઇ નથી. આજના ચિત્રકારો જે રંગથી પોતાની છબીઓ કાઢે છે, તે રંગો

જેમ જેમ વર્ષો વીતે છે, તેમ તેમ અંખા પક્ષતઃ જાય છે અને અંતે હિંદી પણ જવાના. પ્રાચીન ચિત્રકારોનાં કામ આજે પણ તેવાં ને તેવાંજ હોય છે. રંગવાની તેમજ ચિત્રોને સ્થાયી રાખવાની કળા પૂર્વના કારીગરો જાણતા હતા. શોધ કરનાર તે શોધી કાઢી ધનપ્રાપ્તિનો નવો માર્ગ ઉધારી શકે એમ છે.

૬-જેમ રંગને બનાવવાનું આપણને આજે જ્ઞાન નથી, તેમ સેંકડો વર્ષ વીતતાં પણ હિંદી ન જાય, એવી શાહી બનાવવાનું પણ આપણે જાણતા નથી. પાંચ વર્ષ પહેલાં લખેલા કોષ કાગળ તમે જોશો તો તમને જણાશે કે તેના અક્ષર અંખા પડી ગયા છે. પ્રસંગે તે ઉકલી પણ શકતા નથી; પરંતુ જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કોષ ભંડારમાં જઈને તમે જોશો તો તમને જણાશે કે, અક્ષરો કાળા ભ્રમર જેવા છે, અને જાણે કાલેજ લખ્યા હોય તેવા સ્પષ્ટ છે.

૭-ખેતીવાડીની શાખામાં પણ ધનને પ્રાપ્ત કરવાનું અત્યંત વિશાળ ક્ષેત્ર છે. હાલ ધઉં, બાજરી, તુવેરો વગેરે અનાજના જેવા દાણા થાય છે, તેના કરતાં ઘણા મોટા દાણા અમેરિકન પદ્ધતિ પ્રમાણે અનાજના છોડને ઉછેરવાથી થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. અમેરિકન ખેડૂતો પાસેથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની પાકની જાત સુધારી શકાય એમ છે, એટલુંજ નહિ પણ પાકનું પ્રમાણ પણ વધારી શકાય એમ છે. કેનેડાના ખેડૂતોએ ધઉંના પાકનું પ્રમાણ પચીસ ટકા વધાર્યું છે. આયોવાના ખેડૂતો એટ નામના અનાજનો પાક દર એકરે પંદરથી વીસ હુશલ વધારે ઉતારે છે. આજ પ્રમાણે કળનાં તથા શાકનાં રસોમાં તેમજ ખીજી પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતી અસંખ્ય વસ્તુઓમાં પુષ્કળ સુધારો-વધારો થવાનો અવકાશ છે.*

x x x x

નવી શોધોની મર્યાદા આવી રહી છે, એવું ક'ઈજ નથી. જગતમાં એવી એક પણ પેદાશની વસ્તુ નથી કે જેમાં સુધારો ન કરી શકાય; તેમજ આવી સુધારેલી વસ્તુની પુષ્કળ અપત ન થાય, એમ પણ નથી. આથી સુદ્ધિનો ઉપયોગ કરનારને ધનપ્રાપ્તિના અનેક માર્ગ છે.

ઘણા મનુષ્યો ધનપ્રાપ્તિની સોનેરી તકો શોધ્યા કરે છે. આવી તકો તેમની વાટ જોઈને બેસી રહ્યાં આપણી પાસે આવતી નથી. પ્રથમ તમારી પોતાની લાયકી વધારો, તેમ કરતાં તમને અનુભવ થશે કે સોનેરી તકો તો તમારા માર્ગમાંજ પડી છે. વર્તમાનકાળમાં તમારાથી જેટલા અને તેટલા ઉત્તમ થાઓ. તમે પ્રથમ તમારી ચોખ્ખતા ખતાવી આપો. તેમ થતાં જેમ યુરુવવાળી પૃથ્વી ઉપર સઘળીજ વસ્તુઓ ખેંચાઈ આવીને પડે છે, તેમ ધન પ્રાપ્ત કરી આપનાર સોનેરી તકો તમારા ખોળામાં આવીને પડશે.

(આશ્વિન-૧૯૬૫ના "મહાકાળ"માં લખનાર સદ્ગત માસ્તર સાહેબ છોટાલાલજી)

* અમેરિકન ખેતીસંજ્ઞા સંવિસ્તર જાણવાની હજીવાળાએ યુ. એસ. ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર, વૉશિંગ્ટન, ડી સ્થળે પત્ર લખી, તે ખાતાએ પ્રકટ કરેલાં સેંકડો પુસ્તકોનું સિસ્ટ મંગાવી, તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ જણાય તેનો અભ્યાસ કરવો.

૧-યુનાઈટેડ સ્ટેડ્સમાં મારણપ્રયોગનો વધેલો પ્રચાર

મારણ, મોહન, સ્તંભન, વશીકરણ, આકર્ષણ અને ઉચ્ચાટન, એ મંત્રશાસ્ત્રના છ પ્રયોગો-ને, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ દેશમાં પ્રસાર થયા પછી સર્વ તરફથી મોટેભાગે હસી કાઢવામાં આવે છે; પરંતુ એ પ્રયોગો સાચા છે, એવું સિદ્ધ થવાનો સમય હવે બહુ પાસે આવ્યો છે. વિચારમાં રહેલા બળવડે વ્યાધિ નિવારવાની વિદ્યા ગયાં ચાળીસ વર્ષથી અમેરિકામાં ખેડાવા માંડી છે, અને તેના પરિણામે વિચારમાં વિજ્ઞાનીના કરતાં પણ વધારે બળ રહેલું છે અને તે ગમે તે કરવાને સમર્થ છે, એવું ત્યાંના માનસશાસ્ત્રીઓને દિવસે દિવસે અધિકસ્પષ્ટ થતું જાય છે.

વિચારનાં આંદોલનોવડે વ્યાધિ ટાળવામાં મિસિસ એડી બેકરે સ્થાપેલી ‘ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ’ નામની સંસ્થા આજે સર્વોપરિ પદ ભોગવે છે. આ સંસ્થાના દશ લાખ કરતાં વધારે અનુયાયીઓ છે, તેમાં પાંચ હજાર ઉપચારકો વિચારવડે વ્યાધિને ટાળવાનો ધંધો કરે છે અને ચાળીસ લાખ મનુષ્યો માંદા પડે છે ત્યારે તેમના વિના બીજા કોઈની પાસે પોતાનો રોગ નિવારવાને માટે જતા નથી. આ સંસ્થાનાં નવસેં દેવળો છે અને કેટલાંક દેવળો તો કરોડો રૂપિયાના ખર્ચથી બાંધેલાં છે. ત્રીસ વર્ષથી સ્થપાયેલી આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ અધિક ને અધિક બળવાન થતી જાય છે, એજ સિદ્ધ કરે છે કે, વિચારવડે વ્યાધિ નિવારવાનો તેમનો દાવો મિથ્યાભિપ્રાય (ખોટો દાવો) નથી. ડૉક્ટરોએ અસાધ્ય ગણીને મરવાને માટે ત્યજી દીધેલા અનેક રોગીઓને આ ક્રિશ્ચિયન સાયન્સના ઉપચારકોએ કેવળ નીરોગ કરવાના પુષ્કળ દાખલાઓ ત્યાં નિત્ય બન્યા જાય છે, અને તેથી ડૉક્ટરોને જાણે વિરોધ છતાં પણ આ સંસ્થા દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પામતી જાય છે.

આમ છતાં સત્તા અને ધન એ એવા પદાર્થો છે કે જેમને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ જો વિવેકહીન હોય છે તો તેમને ઉન્મત્ત કરી અનર્થના માર્ગમાં દોરી જાય છે. આ સંસ્થાના કેટલાક પુરુષ-અનુયાયીઓના સંબંધમાં પણ એમજ થયું છે. તેઓ સ્ત્રીઓને ઉપદેશકોનાં પદ ઉપરથી જેમ અને તેમ સત્વર દૂર કરવાનો કેટલોક સમય થયાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને ધણી સમર્થ અને ઉત્તમ સ્ત્રીઓને તેઓ દૂર કરવામાં ફાવ્યા પણ છે.

સ્ત્રીઓને આથી પુરુષો ઉપર ક્રોધ પ્રકટે અને તેમનો નાશ કરવા તેઓ પ્રયત્ન આદરે, એ સ્વાભાવિક છે; અને જે વિચારરૂપી શસ્ત્રને આજમુધી તેઓએ રોગીઓના રોગ ટાળવામાં યોજ્યું છે, તેજ શસ્ત્રને તેમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓએ પુરુષોનો નાશ કરવામાં હાથ યોજવા માંડ્યું છે.

મિં. આર્કિબોલ્ડ મેકડિલ્લેન આ સંસ્થાનો મુખ્ય કર્તાહત્તા પુરુષ જેવો છે. વિચારનાં આંદોલનોવડે તેનો નાશ કરવાનો મિસિસ ઓગસ્ટા રોટસને કેટલાક સમયથી પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. સુભાગ્યે આ વાન પકડાઈ ગઈ છે અને હાલ તો મેકડિલ્લેન બચ્યો છે.

મિસિસ રોટસનની ઉંમર હાલ સિત્તેર વર્ષની છે. તમે તેને જુઓ તો તેને ભાગ્યેજ ત્રીસથી વધારે ઉંમરની ધારો. વિચારનાં આંદોલનો ગ્રેરીને વ્યાધિ કેવી રીતે ટાળે, એ વિદ્યામાં તે ધણી કુશળ છે. પચીસ વર્ષથી તે આ સંસ્થાની ઉપદેશકતરીકે કામ કરે છે. જ્યારે તે આ સંસ્થામાં દાખલ થઈ, ત્યારે તેની પાસે પહેરવાનાં સારાં વસ્ત્ર પણ ન હતાં. પોતાનાં વસ્ત્ર બરવાની પેટી ઉપર તે ઉભી રહેતી, અને ‘પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છે, માટે વ્યાધિ, રોગ, નિર્ધનતા વગેરેને રહેવાનો ક્યાંય પણ અવકાશ નથી’ એ ક્રિશ્ચિયન સાયન્સના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરતી. એ-ત્રણ વર્ષમાં તેના એક હજાર અનુયાયી થયા, અને તેણે લગભગ ૪૦૦૦૦૦-સંભાળથી ગણી જુઓ, ચાર લાખ રૂપિયા-એકઠા કર્યા. આ વડે તેણે એક દેવળ બાંધ્યું.

પણ આટલાથી આ અસાધારણ શક્તિવાળી સ્ત્રી સંતોષ થયો નહિ. તેણે ઉપદેશનું અને વ્યાધિ નિવારવાનું ચાલુ રાખ્યું, અને ૪૦૦૦૦૦-ગણી જુઓ, ચાળીસ લાખ-રૂપિયા એકઠા કર્યા. આ વડે તેણે આરસપહાણનું ન્યૂયૉર્કમાં એક નવું દેવળ બાંધ્યું, અને તેના ઉપરિ-તરીકે તે કામ કરવા લાગી.

શું તમને એમ લાગે છે કે, સામર્થ્યવિના આ સ્ત્રી ચાળીસ લાખ જેવડી મંજૂર રકમ સંપાદન કરવામાં વિજયી થઈ હતી? ન્યુયૉર્કના લોકો શું એવા બહુચક છે કે, પોતાના રોજ મટયા વિનાજ અને લાલ થયા વિનાજ, પોતાનાં ખરા પરસેવાનાં રળેલાં વહાલાં નાણાં તેના બોળામાં જઈ જઈને નાખી આવ્યા હતા? ના, એવું કશુંજ નથી. તમે ત્યાં જાઓ, અને મમે તેટલા ઢોંગધતુરા કરો, પરંતુ એક પાંચ પછી તમને કોઈ નહિ પરખાવે. આ સ્ત્રીના વ્યાધિ નિ-વારવાના અસાધારણ સામર્થ્યથીજ લોકો તેમની ત્રીજેરીઓ તેના બોળામાં ઠાલવતા. એક મનુષ્યે, ડૉક્ટરોએ અસાધ્ય ગણેલા અને થોડા દિવસમાં અવસ્થ મરણ લાવનાર જીજીવેલા પોતાના હડીલા રોગને મટાડવાને માટે તેને ૬૨૫૦૦૦-ગણી જીઓ, છ લાખ પચીસહજાર રૂપિયા; હૃદય કેહું કરે છે?—રૂપિયા આપ્યા હતા. એક બીજા મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રીના આશાતીત વ્યાધિ મટાડવાને માટે તેને ત્રણ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. વિચારનાં આદોલનોથી રોજ મટાડવાની કળા, એ જો એક પ્રકારની લોકોને ધૂતવાનીજ વિદ્યા હોય તો વિચાર કરો કે, પચીસ વર્ષ સુધી એક સ્ત્રીના આ પ્રકારના ઢોંગધતુરા, ન્યુયૉર્ક જેવા શહેરમાં, ડૉક્ટરોના સામે પુષ્કળ પોકાર છતાં ચાલ્યા કરે?

આવી અસાધારણ શક્તિવાળી મિસિસ સ્ટેટસનને મેકકિલ્લેને તેના પદ ઉપરથી દૂર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. જે દેવળ પોતાનાજ શ્રમથી તેણે આંધું હતું, અને જે બંધાતું હતું ત્યારે તેની પાલખ ઉપર ઉભી રહીને મજુરો સાથે તેણે કામ કર્યું હતું, તે દેવળમાંથી તેને તેણે પોતાની સત્તાથી દૂર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. આ અન્યાય તે શી રીતે સહન કરે? ઉત્તમ સાધીતરીકે કેટલાક સમયસુધી તો તેણે તે સહન કર્યું, પણ પછી તેનામાં રાક્ષસસ્વભાવ પ્રકટયો. તેણે મેકકિલ્લેનને મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. જગત જેવાં શત્રો વાપરે છે તેવાં શત્રોથી નહિ, પણ વિચારરૂપી સૂક્ષ્મ શત્રુથી—વિચારરૂપી વિજળીથી પોતાના ઘરમાં બેઠાં બેઠાં તેણે તેના પ્રાણ લેવા પ્રયત્ન આરંભ્યો; કારણ કે વિજળી જેમ હજારો ગાઉ દૂર એક ક્ષણમાં જાય છે, તેમ વિચારરૂપી વિજળી પણ હજારો ગાઉ દૂર એક ક્ષણમાં જાય છે અને પોતાને સાધવાનું કાર્ય સાધે છે. વિચારને અવકાશ કશા લેખામાં નથી.

પણ હવે આ સંબંધમાં ‘ન્યુયૉર્ક મેલ’ નામનું વર્તમાનપત્ર શું કહે છે, તે વાંચો. મેકકિલ્લેનના પ્રાણ લેવાને સ્ટેટ્સને કેવી રીતે મારણપ્રયોગ કર્યો, તે સંબંધમાં એ પત્ર લખે છે કે:—

“દરરોજ અને કદાચ તેમ ન બનતું તો થોડા થોડા દિવસને અંતરે મિસિસ સ્ટેટ્સન પોતાના બીજા અનુયાયીઓસાથે, કેટલાક કલાક બેસતી અને વિચારનાં આદોલનોને બોસ્ટનમાં મેકકિલ્લેનપ્રતિ પ્રેરીને, ધીરે ધીરે પણ અચૂકપણે તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી.

“પોતાનો જીવ લેવાનો આ પ્રકારે પ્રયત્ન થાય છે, એ વાતની મેકકિલ્લેનને ખબર પડી ન ગઈ હોત તો તેના પ્રતિ પ્રેરવામાં આવેલાં આ સામર્થ્યોની સામે તે ટક્કર ઝીંઝી શક્યો ન હોત, પરંતુ તે કાવત્રાની તેને ખબર પડી ગઈ અને મિસિસ સ્ટેટ્સન ઉપર વિચારરૂપી વિજળીવડે પોતાનો પ્રાણ લેવાનો આરોપ મૂકીને તેણે તેને તથા તેના અનુયાયીઓને ગુપ્ત મળવાનો સંકેત તોડી પાડ્યો, અને આ પ્રમાણે પોતાનો જીવ બચાવ્યો.

“વિચારનાં આદોલનોને આકાશમાં પ્રેરીને સ્ટેટ્સનનો, પોતાના શત્રુનો પ્રાણ લેવાનો પ્રયોગ કંઈક આ પ્રકારનો હતો. તે અને તેના સાથીઓ નેત્ર બંધ કરીને એક અંધારી ઓરડી-માં બેસતાં. પછી તેમાંનો એક બોલતો કે, ‘તમે સર્વ મેકકિલ્લેનને ઓળખો છો. તમે સર્વ જાણો છો કે, અંધકારવાળી પૃથ્વી જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થયો છે, તેજ તેનું રહેવાનું સ્થાન છે. આમ જમીનની નીચે છ શીટ ઉંડે જો તેનું રહેવાનું સ્થાન છે, તો પછી તે સ્થળમાંજ તેણે રહેવું જોઈએ.’

“આ પછી ‘મેકકિલ્લેન જમીનની નીચે છ શીટ ઉંડે દટાઓ’ એ વિચાર ઉપર તે ઓરડી-માં હાજર રહેલાં સર્વ પોતાની વૃત્તિને એકાગ્ર કરતાં. આ પ્રયોગ દિવસોના દિવસો નિત્ય અશ્વાવવામાં આવ્યો હતો.”

વિચારના બળને ન જાણનાર અનેક મનુષ્યો આ પ્રયોગથી સામાનો પ્રાણ લેવાનો અશક્ત છે એમ કહેશે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. થોડાં વર્ષ ઉપર ડૉ. આન્ના કિંગ્ફોર્ડે શ્રેણના એક

પ્રસિદ્ધ જીવચ્છેદાકાષ્ટી (વિવિસેક્ટર) નો આવીજ રીતે પ્રાણુ લીધાનું ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

એજ મિસિસ સ્ટેટ્સને થોડાં વર્ષ ઉપર બેબોક નામના એક પુરુષ ઉપર અને તેની પત્ની ઉપર ક્રોધક હેતુથી આ મારણપ્રયોગ કર્યો હતો. અને પાછળથી સ્ટેટ્સનની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાથીજ જીવતાં રહ્યાં હતાં. સ્ટેટ્સનનાં વિચારનાં આંદોલનોએ પોતાના ઉપર કેવી અસર કરી હતી, તે સંબંધમાં પોતાના લેખમાં મિસિસ બેબોક લખે છે કે:-

“મધ્યરાત્રિએ બારીમાંથી બરફના જેવો ઠંડો પવનનો સપાટો લાગવાથી હું જાગી ઉઠી. મારા હાંત કંકડવા લાગ્યા. મરેલાં મનુષ્યોની મુખાકૃતિવાળાં પ્રકાશનાં મોઝાં મારા તરફ વહેતાં આવવા લાગ્યાં. વિજળીથી કોઈ મનુષ્યને મારી નાખવામાં આવતાં તેને જેવું ભાન થાય છે, તેવું મને થવા લાગ્યું. મારો જીવ મારા શરીરમાંથી નીકળી જતો હોય એમ મને થયું. ધરની બીંતોમાંથી મને આરપાર જણાવા લાગ્યું. અને આ તીવ્ર વેદનાના સમયમાં ઓરડામાં આસપાસ સઘળે મને મિસિસ સ્ટેટ્સનની જુરી આંખો જણાવા લાગી.

“ફેર આવતાં છતાં પણ ભમતે માથે હું નહાવાની ઓરડીમાં ગઈ, અને ચકલી ઉઘાડી ઉના ખળખળતા પાણીનું એક પીપ ભરી કાઢી તેમાં બેઠી, પણ તે પાણી મને જરા પણ ઉતું જણાયું નહિ. મારણપ્રયોગનો પ્રથમનો સપાટો વાગતાં જેમ ટાઢની ધૂળરી મને આવી હતી તેવીજ આ ખળખળતા પાણીના પીપમાં પણ આવવા લાગી. મારે હાડમાંસનાં મનુષ્યો સાથે યુદ્ધ કરવાનું ન હતું, પણ ક્રોધ ચઢિયાતાં સામર્થ્યોની સાથે, નરકના અધિપતિ ક્રોધ દુષ્ટ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હતું.

“હું આ સ્થિતિમાં બેઠી હતી એટલામાં લયડીયાં ખાતા મારા પતિ દાદર ઉપર ચઢ્યા અને મારા ઓરડામાં આવ્યા.

“તે એકદમ બોલી ઉઠ્યા, મારા નાથ! મારા પ્રભુ! મને આ શું થાય છે? ગાડીમાંથી ઘેર આવતાં મને કંઈક એવું થઈ આવ્યું છે કે જાણે હવે હું મરવાની તૈયારીમાં છું. મારો શ્વાસ રૂંધાઈ જાય છે.”

વિચારના સામર્થ્યનો આ પ્રમાણે હાલ અમેરિકામાં ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. પ્રતિમાસ આવાં ઉદાહરણો ત્યાં બન્યા કરે છે અને આવા અદૃષ્ટ બળવાન સામર્થ્યથી પોતાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તેની ઘણાને ચિંતા પેદી છે.

વિચારનું આ હાનિ કરનાર સામર્થ્ય સર્વનેજ અસર કરે છે, એમ કંઈ નથી. વરઝો, ઘેટાં કે બકરાં ઉપર હુમલો કરે છે, અને તેમાં ફાવે છે; કંઈ વાઘ કે સિંહ ઉપર હુમલો કરતાં નથી, અને ભૂલથી કરે છે તો પોતેજ હાનિને સહે છે. જેઓ સદાચારી નથી, અને જેઓએ ભક્તિ-યોગ કે તત્ત્વજ્ઞાનથી પોતાનું અધ્યાત્મબળ વધારેલું હોતું નથી, એવા દુર્જન મનુષ્યો ઉપરજ આવા મારણપ્રયોગો ફાવી શકે છે; પરંતુ યોગસાધક, તત્ત્વાભ્યાસી, ભક્ત, તત્ત્વજ્ઞ કે યોગી ઉપર તે ફાવી શકતા નથી. આથી આવા પ્રયોગોથી ક્રોધએ પણ ભય ધરવાનું પ્રયોજન નથી અને જેમને તેનો ભય જણાતો હોય તેમને તેનો ઉપાય પોતાના હાથમાંજ છે; અને તે એ કે યોગ, ભક્તિ અથવા તત્ત્વવિચારવડે પોતાનું અધ્યાત્મબળ વધારવું. આધ્યાત્મિક બળવાળા પુરુષોની આબુખાબુ તેમના તે બળનું એવું તો અભેદ કવચ આવી રહ્યું હોય છે કે તેને બેડીને તેમનો સ્પર્શ કરવા કોઈ પણ દુષ્ટ મનુષ્યે પ્રેરેલા વિચારનું આંદોલન સમર્થ નથી.

શત્રુપ્રતિ પણ દ્વેષજુદ્ધ ન ધરનારને અને તેનું નિરંતર હિત ઇચ્છનારને મારણપ્રયોગ હાનિ કરવાને કદી પણ સમર્થ થતો નથી. અંધકારનો જય અંધકારવડે થતો નથી, પણ પ્રકાશવડેજ થાય છે. અહિતકર વિચારનાં આંદોલનોનો જય પણ પ્રાણીમાત્રનું હિત ઇચ્છનાર વિચારનાં આંદોલનો નિરંતર પ્રવર્તાવવાથીજ થાય છે. અજ્ઞાનનો જય જ્ઞાનથી કરો, અવિદ્યાનો જય વિદ્યાથી કરો, અશુભનો જય શુભની ભાવનાથી કરો.

(માધ-૧૯૬૬ના “મહાકાલ”માં લખનાર સદ્ગત માસ્તર સાહેબ ઓટાલામજી)

૧૦-મનની પ્રત્યેક ક્રિયા શરીરમાં ફેરફાર કરે છે.

મનની પ્રત્યેક ક્રિયા એક કંપ અથવા આંદોલન છે. આ કંપ શરીરના પ્રત્યેક અણુમાં થઈને પસાર થાય છે અને તે અણુઓનાં આંદોલનોની ગતિમાં ફેરફાર કરે છે.

શરીરનાં જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરવાથી શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; કારણ કે પ્રત્યેક તત્ત્વ જે પ્રકારનું હોય છે, તે પ્રકારનું તે હોવામાં કારણ, તેના અણુઓનાં આંદોલનોની અમુક ગતિ એજ હોય છે.

જગતમાં પ્રત્યેક વસ્તુ જે પ્રકારની છે, તે પ્રકારની તે હોવામાં કારણ તેનાં આંદોલનોની અમુક ગતિજ છે.

ખરફનાં આંદોલનોને ખદલી નાખતાં ખરફનું જળ થાય છે, અને જળનાં આંદોલનોને ખદલતાં જળની વરાળ થાય છે.

સામાન્ય માટીનાં આંદોલનો ખદલી નાખતાં માટીનું લીંડું ઘાસ, પુખ્તો, વૃક્ષો અને અનાજથી લયી રહેલાં ખેતરો થાય છે. આંદોલનોની ગતિમાં જે પ્રકારનો ચોક્કસ ફેરફાર કરવામાં આવે છે, તે પ્રકારનું પરિણામ પ્રકટે છે.

લોદાનાં અથવા તાંબાનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરતાં તેનું રૂપ અથવા સોનું થાય છે, અને પથરાનાં અથવા કેલ્સાનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરતાં તેમના વિવિધ પ્રકારના મંદામૂલ્યવાન હીરા તથા રત્નો બને છે.

અહલ્યાના શરીરનાં આંદોલનોને ફેરફાર કરી નાખીને ગૌતમ ઋષિએ તેના શરીરની શિક્ષા કરી નાખી હતી, અને એજ શિક્ષાનાં આંદોલનોમાં રામના સ્પર્શથી ફેરફાર થતાં તે શિક્ષા પુનઃ અહલ્યાના શરીરરૂપે થઈ હતી. એજ પ્રમાણે મીરાંને પાન કરવા આપેલું ઝર પણુ આંદોલનોના ફેરફારથીજ અમૃતરૂપ થયું હતું.

કુદરત પોતાનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનો અખંડ ખદલ્યા કરે છે, અને એમ કરીને સઘળા પ્રકારની આકૃતિઓ, વસ્ત્રો અને રૂપો ઉત્પન્ન કરે છે.

મનુષ્ય પણ પોતાની સૃષ્ટિમાં અર્થાત્ પોતાના શરીરમાં તેજ પ્રમાણે નિલ્લ કર્યા કરે છે. માત્ર વિચાર કરવાથી પોતાના શરીરની ગમે તે વસ્તુનાં આંદોલનોને તે ખદલી શકે છે, અને પોતાના શરીરમાં પોતાની ધારેલી ગમે તે સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

તેનામાં રહેલા આ સામર્થ્યને લીધે તે વસ્તુનઃ પોતાના શરીરાદિપરત્વે સર્વશક્ત સંપન્ન છે.

આ સામર્થ્ય તેને કંઈ નવું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. તે તેનામાં રહેલુંજ છે, અને જ્યારથી તેણે વિચાર કરવાનો આરંભ કર્યો છે ત્યારથી પ્રત્યેક ક્ષણે આ સામર્થ્યનો તે ઉપયોગ કર્યાજ કરે છે. તેને વિચારવાયોગ પ્રપ્ત એટલોજ છે કે, આ સામર્થ્યનો સમજીને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો કે જેથી તે પોતાનામાં પૂર્વે કદી પણ નહિ ઉત્પન્ન કરેલાં એવાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પરિણામોને પ્રકટાવી શકે.

મનુષ્યને પોતાના શરીરમાં કુખનું ભાન થાય એવું જે કંઈ જણાય છે, તે તેના શરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં થયેલા ખોટા ફેરફારને લીધે જણાય છે; તેજ પ્રમાણે તેને તેના શરીરમાં જે કંઈ સુખનું ભાન જણાય છે, તે તેના શરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં થયેલા અનુકૂળ ફેરફારને લીધે જણાય છે.

આંદોલનોના નિયમનું બંધારણ એવા પ્રકારનું છે કે, આંદોલનોમાં અનુકૂળ યોગ્ય ફેરફાર માત્ર એક ખાસ રીતેજ થાય છે; અર્થાત્ પરિપાટીનો અથવા ક્રમનો નિયમ પાલન કરવામાં આવ્યો હોય છે, તોજ અનુકૂળ ફેરફાર થાય છે. જો પરિપાટીનો ગ્રેડેશન નિયમ પાલન કરવામાં નથી આવ્યો હોતો તો ખોટો અથવા પ્રતિકૂળ ફેરફાર થાય છે, અને તેમ થતાં સઘળા પ્રકારનાં કુખો અને અગ્રિય સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

આથી આ નિયમનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ થઈ શકે એટલા માટે પ્રત્યેક અમુક પ્રકારની માનસ-ક્રિયા કેવા રાસાયનિક ફેરફારને ઉત્પન્ન કરે છે, અને કેવી રીતે માનસિક ક્રિયાઓને બંધ-

સ્થાપૂર્વક કરવાથી આંદોલનોમાં થતા સધળા ફેરફાર કમપૂર્વક થાય છે, એ યથાર્થ રીતે જાણવાની મનુષ્યને અગત્ય છે.

આ પ્રકારે વિચારતાં આ વિષય અત્યંત મોટો તથા પ્રત્યેક મનુષ્યના મનનું આકર્ષણ કરનારો છે, પરંતુ આ લઘુ લેખમાં તેની મહત્તાનું ભાન કરાવવા ઉપરાંત વિશેષ કંઈ થઇ શકે તેમ નથી; કારણ કે આ લઘુ લેખનો આશય, પ્રત્યેક માનસક્રિયા શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ દર્શાવવાનો છે. એમ છતાં આ અત્યંત ઉપયોગી વિષયની ભવિષ્યમાં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવાની અનુકૂળતા લેવામાં આવશે.

શરીરમાં રહેલું પ્રત્યેક તત્ત્વ હાથ જે પ્રકારનું છે તે પ્રકારનું તે હોવામાં તેનાં આંદોલનોની અમુક ગતિ છે, તેજ કારણ છે તેથી; પ્રત્યેક માનસક્રિયા આંદોલન છે તેથી; આંતરપ્રદેશમાંથી ઉત્કૃંતું પ્રત્યેક આંદોલન બાહ્યપ્રદેશમાં પ્રવર્તતાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરી શકે છે તેથી; અને સમગ્રમાં આંદોલનો ક્રિયાના સ્થૂળ પ્રદેશની મર્યાદામાં રહેલાં છે તેથી આંદોલનોના જે નિયમનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે શાથી ખરો છે, એ આપણા લક્ષમાં ખરાખર આવે છે.

આમ છતાં, એ પણ ખરું છે કે, એકજ પ્રદેશનાં બે જૂદી જૂદી સ્થિતિવાળાં આંદોલન એક-બીજામાં ફેરફાર કરી શકે છે; પરંતુ તેમાંનું એક જ્યારે બીજાના કરતાં ઘણું વધારે બળવાન હોય છે ત્યારેજ તે તેમ કરી શકે છે.

શારીરિક પ્રદેશનાં આંદોલનો કરતાં સધળાં માનસ આંદોલનોનું રાસાયનિક જીવન વધારે ઉંડે સુધી પહોંચેલું હોય છે; તેથી શારીરિક આંદોલનો ગમે તેટલાં બળવાન જણાતાં હોય છે, તોપણ માનસ આંદોલનો તેમને કેવળ ફેરફાર કરી નાખવા સમર્થ હોય છે. આ કારણથીજ એક પ્રયત્ન શરીરવાળા પુરુષને, એક દુર્બળ શરીરવાળો યોગી પોતાના માનસસંકલ્પથી દશ હાથ કે સો હાથ દૂર ફેંકી શકે છે.

તોપણ કેટલાંક માનસ આંદોલનો શારીરિક આંદોલનોના જેવાંજ લગભગ સપાટી પાસે રહેનારાં હોય છે. આવાં આંદોલનો બહુજ અલ્પ ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે એટલો અલ્પ ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે કે તે આપણા જાણવામાં પણ આવતો નથી.

આ કારણથી જેમ મનુષ્ય અંતરમાં અધિકાધિક ઉંડો ઉતરે છે, તેમ તેના વિચારનું બળ સ્થૂળ તત્ત્વો ઉપર અધિક ચાલે છે.

તેથી, શરીરના કોઇપણ ભાગમાં જે આપણે અનુકૂળ અને સુખદ ફેરફાર કરવા હોય તો આપણે અંતરમાં અધિક અને અધિક ઉંડો ઉતરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ-અંતરમાં એકાગ્ર થવાનો આપણે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ.*

વધારે ઉંડા રાસાયનિક જીવનમાંથી નીકળતાં માનસ આંદોલનો તત્ત્વોમાં આવશ્યક ફેરફાર સર્વદા કરેજ છે, પણ ઈચ્છેલો ફેરફાર કરવાને કેવાં માનસિક આંદોલનોને પ્રવર્તાવવાં એ પ્રશ્ન પાછો ઉઠે છે.

(આ પ્રશ્નના સવિસ્તર સમાધાનને ઈચ્છનારે આ વર્ગ તરફથી પ્રકટતા યમદંડમાં થોડા સમયથી આવતો ‘અર્વાચીન રોગોપશમસરણી’ એ નામનો વિષય કૃપા કરી અવલોકવો.)

આ વિષયમાં જે સિદ્ધાંતો વાચકની દૃષ્ટિને આણવાનો હિંદુ રાખ્યો છે, તે સિદ્ધાંતો આ છે:-પ્રત્યેક માનસક્રિયા આંદોલન છે; શરીરના પ્રત્યેક અણુમાં તે પ્રસરી જાય છે; વધારે ઉંડા રાસાયનિક જીવનમાંથી તે પ્રકટે છે; અને એક રાસાયનિક નિયમાનુસાર સ્થૂળશરીરનાં તત્ત્વોમાં તે ફેરફાર અને સુધારો કરી શકે છે.

સ્થૂળશરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરવાથી શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન થાય છે; અને આ ફેરફારને ઉત્પન્ન કરનાર માનસક્રિયા જે જાનની હોય છે, તે પ્રમાણે આ ફેરફાર સુખને કે દુઃખને આપે છે.

(આશ્વિન ૧૯૬૬ ના “મહાકાળ” માં લખનાર સદ્ગુન માસ્તર સાહેબ છોટાલાલજી)

* અંતરમાં ઉંડો ઉતરવાનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો, એ આ વર્ગ તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલા અન્યત્રાત્મજોષક ગ્રંથમાળાના પ્રથમ ‘અક્ષ’માં વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તેથી જિજ્ઞાસુએ તે વાંચવા કૃપા કરજી.

११-संसार के दो प्रसिद्ध पहलवान

भारतभूमि वीरप्रसविनी है। जैसे जैसे वीरों ने इस देश में जन्म लिया है जिनकी धाक संसारभर में रही। पुरुषोत्तम रामचंद्र, गांधीवधारी अर्जुन, गदाधारी भीम, महारथी अभिमन्यु, पितामह भीष्म, प्रतापी प्रताप और महाराष्ट्रवीर शिवाजी आदि की वीरतापूर्वक कथाओं का पढ़कर आज भी भारतवासियों के कुचले लुआे हृदय लहलहा उठते हैं। इस वीसवीं शताब्दी में भी भारतवर्ष के अपनी आत बनाये रखने का पूरा पूरा गर्व है। एक महिला का अपमान सहन न कर प्राणों की आलु लगानेवाले अङ्गणहोदूर, भारत का अपमान सहन न कर असेम्बली में सिंहनाद करनेवाले स्वराज्य वीर, रिजर्व बैंक ऑफ़ इंडिया के सरकारी प्रस्ताव को रोक कर अपनी निर्भयता दिखानेवाले पटेल, विदेशों में अपने शरीररत्न की धाक जमानेवाले फ्रांसेसर रामभूति जैसे वीर आज भी इस देश में ज्योति है।

पहलवानी में तो जूझा भारत, संसार का गुरु होने का दावा रखता है। जूझा है तो क्या, गुलाम है तो क्या, आज भी वह इस दुनोमें किसीका अपना सानी नहीं रखता। इस आत का निर्णय उस दिन पटियाले की रंगभूमि में अर्धदक्ष जनसमुदाय के सामने भारतीय पहलवान गामा और संसारप्रसिद्ध पोलिश पहलवान जेबिस्को को कुस्ती से हो चुका है। स्वयं मुकाबले का हौसला करनेवाला जेबिस्को भी इस आत का मान चुका है कि 'गामा शेर है।'

गामा की जन्मभूमि पंजाब है। इसके आप और आपा भी नामी पहलवान थे। जयपन में ही इसके पिता की मृत्यु हो गई थी। दस वर्ष की आयु से ही इसने अभाउे जना प्रारंभ किया और थोड़े ही समय में भारत का सर्वश्रेष्ठ पहलवान हो गया। भारत के कौने कौने में इसका नाम हो गया।

भारत में नाम कमा कर इसने अपने बाघ धर्माभयक्ष के साथ यूरोप की यात्रा की। १९१० ई० में यह घंउअंड पहुंचा। इस अवसर पर वहां दूर दूर से नामी नामी पहलवान आये थे। इसने यूरोप और अमेरिका के पहलवानों को लड़ने के लिये ललकारा। वे समझते थे कि पोच्ये हिंदुस्थानी क्या जाने लड़ना; पर जय इसने असेसगो, बिलरपूख और मैचैस्टर के पहलवानों को हाथ मिलाते ही दे मारा तो धमाकियों की आंखें खुली और आं रौलर सजसे पहले मुकाबले के लिये आये। उनको गामा ने तीन ही मिनट में आसमान दिखा दिया। इसके बाद रुसी पहलवान हैकनस्मिट को आरोा जाने चित्त किया और जपान के प्रसिद्ध पहलवान टाराभाय और इसके साथियों को ललकारा, परंतु इस शेर को देख कर उसने तो लड़ने तक की हिंमत न की। इसके बाघ धर्माभयक्ष ने भी छटकी के सर्वश्रेष्ठ पहलवान जॉन ब्लैम्प को पछाड कर अच्छा ज्योति पैदा कर ली थी। घंउअंड ने गामा को पंजाब का शेर और धर्माभयक्ष को चित्ता की उपाधि दी।

जय गामा यूरोपभर के पहलवानों को पछाड चुका तो सन १९१२ में संसार का सजसे जयरदस्त पहलवान जेबिस्को सामने आया, जरायर तीन धंटे तक गामा उसे नीचे उल्ले रहा, परंतु चित्त न कर सका; कुस्ती दूसरे दिन के लिये रखी गइ, परंतु जेबिस्को रात को ही मर गया।

जेबिस्को महोदय इस देश के आस्ट्रिक प्रान्त के निवासी हैं। आप कोरे पहलवान ही नहीं हैं, उच्च क्रेटि के विद्वान भी हैं। आठ भाषा जानते हैं और वकालत पास हैं। वकालत न कर के आप पहलवानी करते हैं। जय आप ३५ वर्ष के थे तय जहुत थोड़े पहलवान आपसे लड़ने की हिंमत करते थे। उस समय आपका वजन २४५ पाउंड था। उन दिनों जिय मज नामक पहलवान स्ट्रेन्ग्लर बेविस को पछाड कर संसारप्रसिद्ध पहलवान हो चुका था। प्रथम बार तो उसने जेबिस्को को दे मारा था; परंतु दुबारा हिलेडेलिया में कुस्ती होने पर जेबिस्को ने उसे जित लिया! महायुद्ध के समय वह इस पहुंचा। वहां उसने इसी पहलवान अभजे को

पटपनी दी. यह कुस्ती उसने प्राणों की भाँज लगाकर लड़ी थी. इसके बाद ये अमेरिका गये. वहाँ नैस रीमा, डॉन मॅकलोउड, आदि कुछ पहलवानों को पटक दी. यूरोप में उसने पॉल पास, टॉम कैनन आदि कुछ पहलवानों को पछाडा. न्यूयॉर्क में रोमिन को; आस्ट्रेलिया में साम यैपलम, माधक मालिक आदि को गिराया. इस प्रकार जेम्सको संसार का सभसे ज्यादा पहलवान हो गया.

विलायत में जेम्सको से लड़ने के बाद पटियालानरेश गामा को अपने साथ ले आये थे. उन्होंने उसे अपने वहाँ रम लिया था और (सेप्टेम्बर २५) इपये मासिक देते थे.

अपने प्रतिद्वंद्वी गामा को कुस्ती में पछाडने का पूरा धरादा कर के १७ वर्ष बाद जेम्सको हिंदुस्तान आया. संसार की आँखें इस नोड की ओर लगी हुई थी. सभ लोग अडी उत्सुकता से इस कुस्ती की प्रतीक्षा कर रहे थे ! महीनों से देश में इसकी धूम मच रही थी.

आपिर २६ जनवरी (सन १८२८) को पटियाले में यह कुस्ती लड़ी गइ. रंगभूमि ४०-५० हजार विदेशी और देशी दर्शकों से ढसाढस लरी हुई थी. दर्शकों में पटियाला, धौलपुर, बरतपुर, कपूरथला, जमनगर और लिण्ड के महाराज, सर हारकोर्ट अटलर और तिवान के नवाब आदि भी थे. करतबध्वनि के साथ जनता की उत्सुकता बढ़ते दुये दोनों वीर आपाडे में दूढ़ पडे और लगे हाथ भिवा कर पैतरे अदबने. अेक मिनट भी कुस्ती न हो पाई थी कि गामा ने जेम्सको को आरो आने यित्त दे मारा. इस कुस्ती ने संसार को अकित कर दिया. यात भी आश्चर्य की है, जिस जेम्सको को सत्रह वर्ष पहले गामा लगलग तीन घंटे लडते रहने पर भी यित्त नहीं कर सका था और ने संसार के सभ पहलवानों को पछाड कर गामा को जतने के लिये पूरी तैयारी कर के लारत आया था, उसको गामा ने पलक मारते ही धरती नपादी. इस जत के उपलक्ष में गामा को अेक याँदी की गुर्ज दी गइ और वह संसार का सर्वश्रेष्ठ पहलवान माना गया. जेम्सको से हिर लडने को कहा गया, पर उसने यह कह कर कि “गामा शेर है, कुस्ती का उस्ताद है.” लडने से धनकार कर दिया. इसके अेक दिन पहले गामा का लाध धिमाभक्ष लारत के अन्य सभ पहलवानों को हरा कर लारतविजयी पहलवान अन यूका था.

जिस कुस्ती के इन ने आज लारत की लाज रम ली, देखा जाता है कि शिक्षित लारतवासी उससे पीछे हटे दुये हैं. वे पहलवानी को भूरा समजते हैं. हम समजते हैं कि गामा की इस विजय से उनही मनोवृत्ति अदबेगी और वे शक्तिसंय्य करने के लिये कुस्ती लडना और कसरत करना अपना परम पावन कर्तव्य समजेंगे.

(“वीरसंदेश” मासिकमां लेखक:-श्री. प्रताप भोदय)

१२-मेरी चाहना

जीवन से कुछ मोह नहीं है, सुख, सम्पत्ति की तनिक न चाह ।
निठुर मृत्यु से द्रोह नहीं है, और न है यश की परवाह ॥
नहीं लालसा है यह मन की, हो विस्तृत मेरा व्यापार ।
वृद्धावस्था लख निज तन की, छोड़ जग से मिथ्या प्यार ॥
किन्तु चाहना है यह मेरी, हरने को अरि-अत्याचार ।
चमक उठे सुनकर रणमेरी, चपला सी मेरी तलवार ॥

(“वीरसंदेश” मासिकमां लेखक-श्रीभुत दिव्य कवि)

૧૩-રેંટીઓ અને ઇસ્લામ

ખતીબ ખગદાદી પોતાના ઇતિહાસમાં હઝરત ઇબ્ને અબ્બાસનું પ્રમાણ ટાંકીને કહે છે:-
'સ્ત્રીઓના જલસા રેંટીઓથી શરૂગારો.'

કમનસીબે કુળવાન મુસલમાન સ્ત્રીઓ રેંટીઓ કાંતવાને માફું કામ સમજે છે, પોતાની કેળવણી અને મરતબાની વિરુદ્ધ માને છે. ઉપરની હદીસ ઉપર હું તેમનું ધ્યાન ખેંચું છું અને પૂછું છું કે, જે વસ્તુ શરૂગાર મનાતી હતી, તે ચલાવવામાં શેની એળ હોય? હાકિમે હદીસ ઉપર સુરતદૂક નામનો એક મશહૂર અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં પેગંબર સાહેબની ખીબી આયેશાનું નીચેનું વચન ટાંકેલું છે:-

'તમારી સ્ત્રીઓને રેંટીઓ અને સૂરાએ નૂરની તાલીમ આપો.'

હાકિમે આ હદીસની કેવળ નકલ નથી કરી, એ પ્રમાણભૂત છે એમ કહ્યું છે. કુરાને શરીફની તાલીમની સાથે રેંટીઓની તાલીમને જોડનાર આ હુકમના કરતાં ખીબે વધારે જબરદસ્ત હુકમ કયો હોય શકે? પછી કોઇ પણ મુસલમાન કહેવડાવનારો રેંટીઓની મળક કરશે ખરો?

આ તો હુકમ અને ઉપદેશની વાત થઇ. અમલ પણ તેવોજ હતો. પેગંબર સાહેબની સાથે રહેનારી સ્ત્રીઓ હમેશાં રેંટીઓ ચલાવતી હતી. મુસલમાનોની માતાપુત્ર્ય હઝરત ઉમ્મે સલમા (પેગંબર સાહેબનાં ખીબી) જેમની બારે પાક ઓરતોમાં ગણતી થતી હતી તેઓ આખો દિવસ રેંટીઓ ચલાવતાં. ઇબ્ન અસાકર હઝરત ઝીઆદ બિન સકનનું નીચેનું વચન ટાંકે છે:-

"હું હઝરત ઉમ્મે સલમા(અહલ્લાહને રાજી રાખનારી)ની ખિદમતમાં હાજર થયો તો જોયું કે, તે રેંટીઓ ચલાવતાં હતાં. મેં પૂછ્યું કે 'આ શું? જ્યારે હું આવું છું ત્યારે તમને રેંટીઓ ચલાવતાંજ જોઉં છું!'" તેમણે જવાબ આપ્યો: "રેંટીઓ શયતાનને લગાવે છે, અને ઇદ્રિયોને વિષયમાં ભટકતી અટકાવે છે. અને મેં સાંભળ્યું છે કે, વધારે પુણ્ય તેજ સ્ત્રીને મળશે કે જેની સૂતરની આંટી સોધી વધારે મોટી હશે."

આ રિવાજ ઇમાનદાર સ્ત્રીઓમાં લાંબો સમય ચાલ્યો. ઇસ્લામના આરંભમાં રેંટીઓ એ ગૃહિણીઓનો રોજનો ધધો હતો, કોઇક વાર ચલાવવાની વસ્તુ નહોતી. મુહદિસ બેહકી પોતાની મશહૂર કિતાબ 'શોબઉલ ઇમાન'માં હાકિમ અને ઇબ્નેસાદનો હવાલો ટાંકીને હઝરત ખવલા (કેસની દોકરી)—પેગંબર સાહેબની સાથી-નું એક વચન ટાંકે છે.

'અમે ઓરતો રસલેખુદાના ઝમાનામાં અને અબુબકરના ઝમાનામાં અને ખલીફ ઉમરની ખીલાફતની શરૂઆતમાં મરિજામાં ઉતરતી હતી અને ધણુંખરું રેંટીઓ કાંતતી હતી.'

ઇસ્લામનો સતયુગ બનુ ઉમ્મીઆના ઝમાનાની સાથે પૂરો થયો. પેગંબર સાહેબના અને પહેલા ચાર રાસત રસ્તાના ખલીફાના ઝમાનામાં અને ઉમ્મીઆના ઝમાનામાં કશું સરખાપણું લાગ્યેજ હતું; છતાં પેગંબર સાહેબના ઉપદેશ એટલી તો જડ ધાલી હતી કે ઉમ્મીઆના ઝમાનામાં પણ મોટા મોટા ધનાઢ્યોના, હાકમોના હરમમાં રેંટીઓનો મધુર પ્વનિ સંભળાતો હતો.

ઇબ્ને અસાકર આ વર્ણવે છે:-"ઝીઆદ ઇબ્ને અબ્બુલ્લા કુરેશી કહે છે કે, હું એક રોજ હજીજ બિન મુસકિની રાણી હિદ-મહલ્લબની દોકરી-ની ખિદમતમાં હાજર થયો તો જોયું કે તે રેંટીઓ કાંતતી હતી. મેં પૂછ્યું કે 'રાણી છતાં તમે રેંટીઓ કાંતો?' તેણે જવાબ આપ્યો કે, મેં મારા પિતા જે પેગંબર સાહેબના સાથી હતા તેમની પાસેથી પેગંબરનું આ પાક વચન સાંભળ્યું છે: 'તમારામાં જેનું સૂતર વધારે હશે તેનેજ વધારે પુણ્ય મળશે. રેંટીઓ શયતાનને લગાડે છે, અને વિષયવિકાર મટાડે છે.'"

આ બધી પેગંબર સાહેબની હદીસ અને પેગંબર સાહેબના સાથીઓનાં કાર્વનાં વર્ણન-જે નવમી સદી હીજરીના મશહૂર મુહદિસ શેખ જલાલુદ્દીન મુયત્તીની ચોપડીઓમાંથી લેવામાં આવેલાં છે, તેમાંથી નીચેનો સાર નીકળે છે:-

૧—હઝરત પેગંબર સાહેબની પાક બીબીઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ જે તેમની સાથીઓ હતી તે હમેશાં રેંટીઓ કાંતતી હતી. ૨—પેગંબર સાહેબે મુસલમાન સ્ત્રીઓને રેંટીઓ કાંતવાનો હુકમ કર્યો છે. ૩—પેગંબર સાહેબે પોતાની જાનનાથી રેંટીઓ કાંતવાને પ્રુણતરીકે કરમાવ્યું છે. ૪—પેગંબર સાહેબે રેંટીઓને માણસની નીતિ અને હૃદયને સુધારનારો કહ્યો છે, એટલે એને શયતાન અને વિષયવિકારને દૂર કરનાર બતાવ્યો છે.

આવી સ્પષ્ટ વાતો પછી કેઈ પણ 'લા ઇસ્લાહા ઇસ્લાહ મહમદ રસુલિલાહ' બોલનારને રેંટીઓની ખુબીવિષે કોઈ પણ જાતની શંકા રહે છે? જો આજે આ રેંટીઓની તાલીમનો અમલ થતો હોત તો ઇસ્લામી ખાનદાનોની સ્થિતિ બહુ જૂદી હોત, અને હવે પણ અમલ થાય તો કેટલી ફેરવાઈ જાય!

એ ન સમજવું કે, ઉપર લખેલાં ફરમાન કેવળ સ્ત્રીઓને માટે છે અને પુરુષોને લાગુ પડતાં નથી. એ વિષે શંકા તો નથીજ. ખાસ કરીને એ ફરમાનો ઇસ્લામી ખાનુઓને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યાં છે; પણ જેમ જરૂરની વખતે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની સાથે રહીને જેહાદમાં શામિલ થતી અને લડાઈમાં ભાગ લેતી—યરમૂકની લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો—તેવીજ રીતે હાલની શાંત લડતમાં પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સાથે આ અતિશય કાર્યસાધક શસ્ત્ર ચલાવવામાં શામિલ થવું જોઈએ, એ વિષે પણ શંકા નથી. બીજી વાત એ છે કે, રેંટીઓનો ગુણ પેગંબર સાહેબે જ્યારે એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે તે શેતાનને ભગાડનારો છે, તો તેનો સંબંધ કેવળ સ્ત્રીઓની સાથેજ ન હોઈ શકે, એનો એ ગુણ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને ઉપયોગી થાય એમ છે.

(મોલાના મહમદઅલીના એક લેખનો તરજુમો—'નવજીવન'માંથી ઉદ્ધૃત)

૧૪—નિષ્ફળ વ્યાપારોમાં વ્યર્થ સમય ગાઝતા મનને

પદ. (તોફાની દરીએ, નાવ તમારું ગોથાં ખાય રે, એ લય.)

નિષ્ફળ વ્યાપારે, આવરદા ઓછું તારું થાય રે,
ખાળી નિજ ધરને, હોળી લહીને શું હરખાય રે, નિષ્ફળ
ચેતાવે મહાપુરુષો શાસ્ત્રો કેમ ન તોએ જગાય,
ક્યાં લગી પરપોટો કહે ટકશે, કરીશ પછી શું ઉપાય રે, નિષ્ફળ
કેટલી વાર પીધું ને ખાધું, કાં તે ભૂલી જાય,
તમ થયો નથી તોપણ શીદ વળી, ફરિ ફરિ પાછો ખાય રે, નિષ્ફળ
જ ચીલે ચટતાં ધારેલે ગામ નહિ પહોંચાય,
તે ચીલામાં નેત્ર મીંચી કાં, દડબડ દડબડ ધાય રે, નિષ્ફળ
આમ દિવસ ને માસો વીતતાં, વર્ષો પણ વીતાય,
સુખનો માર્ગ ચહે શું ગ્રહેવા, પડ્યા પછી આ કાય રે, નિષ્ફળ
સશક્ત તન મન ઇંદ્રિય છે ત્યાં—લગી શુભ સાધી સકાય,
શસ્ત્રો સઘળાં ભાગી જતાં, સંઝામે શું જિતાય રે, નિષ્ફળ
હજી પણ ચેતીશ તો ચેતાશે, અસુર નહિ ગણાય,
નરહરિ પ્રભુ છે કરુણાસાગર, સ્હારો ઝટ તુજ ખાંધે રે, નિષ્ફળ

(ચિત્ર-૧૯૬૬ના “મહાકાલ”માં લેખક સહજત માસ્તર સાહેબ છોટાલાલજી)

੧੫—“ ਐਸੀ ਹੋਲੀ ਖੇਲੋ ਲਾਲ ! ”

(੧)

ਠਾਕੁਰ ਅਖੇਲਸਿੰਘ ਤੋ ਪਹਲੇ ਪਹਲ ਜਯ ਮੈਨੇ ਹੋਆ, ਉਸ ਸਮਯ ਮੈਂ ਨਿਰਾ ਆਵਕ ਥਾ। ਉਸ ਰਹੀ ਹੋਗੀ ਠਾਠ ਪਾਂਧ ਵਰ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਮਗਰ ਹਮਾਰਾ ਵਲ ਥਰਯਮ ਮਿਲਨ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮਿਲਨ ਭੀ ਥਾ। ਖ਼ੋਂਕਿ ਮੁਝਸੇ ਪਰਿਯਯ ਹੋਨੇ ਤੋ ਦੂਸਰੇ ਵਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਹ ਵੀਰ ਕੁਤਿਯ, ਰੇਲ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਗੇਰੇ ਸੇ ਲਿਤ ਪੜਨੇ ਤੋ ਕਾਰਯੁ ਨੇਲ ਭੇਜ ਦਿਯਾ ਗਯਾ ਔਰ ਵਹੀਂ ਉਸਨੇ ਅਪਨੀ ਯੁਵਨ-ਕੁਲਾਨੀ ਸਮਾਪਤ ਕੀ।

ਮਗਰ, ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ਨੇ ਥਰਯਮ ਦਰਸ਼ਨ ਮੈਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਯਾਨੀ ਪਰ ਅਪਨੇ ਅਵਸੁਤ ਯਕਿਤਿਯ ਦੀ ਨੇ ਚਾਪ ਓਤ ਦੀ ਥੀ, ਵਲ ਆਯ ੧੮-੨੦ ਵਰ੍ਹਾ ਆਫ ਭੀ ਜਯੋਂ ਦੀ ਯੋਂ ਅਨੀ ਫੁੱਧ ਹੈ। ਯਹੀ ਹੋਲੀ ਤੋ ਅਵਸਰ ਥਾ। ਮੈਂ ਖੁੰਟਨੋਂ ਤੋ ਉਪਰ ਤਕ ਧੋਤੀ ਔਰ ਆਧੀ ਆਂਢ ਤੋ ਕੁਰਤਾ ਪਹਨੇ, ਐਕ ਫਾਥ ਮੈਂ ਰੰਗ ਤੋ ਪਾਤ ਔਰ ਦੂਸਰੇ ਮੈਂ ਓਟੀ ਸੀ ਪਿਯਕਾਰੀ ਲਿਯੇ ਮੁਫਫੇ ਤੋ ਆਲਸਆਯੋ ਸੇ ਹੋਲੀ ਖੇਲ ਰਹਾ ਥਾ। ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਆਯ, ਅਘੀਰ ਔਰ ਉਸ ਯਮਕਤੀ ਫੁੱਧ ਯੀਯ ਦੀ ਯੁਕਨੀ—ਜਿਸੇ ਫਲ ਲੋਗ “ਯੁਕਾ” ਕਹਤੇ ਹੈਂ—ਸੇ ਭਰੇ ਥੇ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਸੇ ਪੈਰ ਤਕ ਲਾਲ ਰੰਗ ਸੇ ਯਾਯਾ ਥਾ।

ਉਸੀ ਸਮਯ ਧਰ ਤੋ ਨੀਕਰ ਨੇ ਆ ਕਰ ਮੁਝੇ ਪੁਕਾਰਾ “ਲਾਲਯ ਲਾਲਯ ! ਫੈਤ ਕਰ ਯਫ਼ ਤੋ ਐਤੋ ਮੇਰੇ ਕੰਧੇ ਪਰ ! ਫਾਂ, ਫਸ ਤਰਫ਼ ਠੀਕ ਹੈ--ਯਕੋ ਤੁਮਹੇਂ ਆਯੁਯ ਯੁਯਾ ਰਹਾ ਹੈ। ਤੁਮਹੇਂ ਹੋਯਨੇ ਤੋ ਲਿਯੇ ਠਾਠ ਭਲੇ ਆਫਮੀ ਆਯੇ ਹੈਂ।”

ਸਯਯੀ ਆਤ ਯਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਮੁਝੇ ਉਸ ਭਲੇ ਆਫਮੀ ਸੇ ਮਿਲਨੇ ਤੋ ਜਿਤਨਾ ਫੋਲ ਨਹੀਂ ਥਾ ਉਸਸੇ ਕਈਂ ਅਧਿਕ ਫੋਲ ਉਸ ਨੀਕਰ ਤੋ ਕੰਧੇ ਪਰ ਐਠ ਕਰ “ਟਿਫ਼, ਟਿਫ਼, ਟਿਫ਼ !” ਕਰਤੇ ਫੁਯੇ ਧਰ ਆਨੇ ਤੋ ਥਾ। ਵਹਾਂ ਪਫੁੱਧ ਕਰ ਮੈਨੇ ਹੋਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾਯ ਕਿਸੀ ਸਫ਼ੇਫ਼ ਆਲਵਾਯੇ, ਲਮ੍ਹੇ-ਯੋਏ ਯਕਿਤਿ ਤੋ ਸਾਥ ਆਤੇ ਕਰ ਰਹੇ ਥੇ। ਉਨਤੀ ਫਾਫੀ ਫੁੱਧ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਸਫ਼ੇਫ਼ ਔਰ ਘੂਯ ਲਮ੍ਹੀ ਥੀ। ਉਸੇ ਕੰਧੇਨੇ ਸਿਕਯੋਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਕਾਨ ਤੋ ਉਪਰ ਯਫ਼ ਕਰ ਆਂਧ ਰਮ੍ਹੀ ਥੀ। ਉਨਤੋ ਪੈਰ ਮੈਂ ਜਯਪੁਰੀ ਨੇਤਾ, ਸਿਰਪਰ ਰੰਗਪੁਰੀ ਪਗਡੀ ਔਰ ਸ਼ਰੀਰ ਪਰ ਖੁੰਟਨੋਂ ਸੇ ਨੀਯੇ ਲਟਕਤਾ ਫੁਯਾ ਅੰਗਰਯਾ ਔਰ ਯੂਫੀਫ਼ਾਰ ਪਾਯਯਮਾ ਥਾ। ਕਮਰ ਮੈਂ ਗੁਫਾਯੀ ਰੰਗ ਤੋ ਐਕ ਫੁਪਫ਼ਾ ਪੇਟੀ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਅੰਧਾ ਥਾ, ਜਿਸਮੇਂ ਐਕ ਲਮ੍ਹੀ ਸੀ ਤਲ-ਵਾਰ ਲਟਕ ਰਹੀ ਥੀ।

ਮੁਝੇ ਫਾਜ਼ਿਰ ਹੋਯ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾਯ ਨੇ ਕਹਾ—“ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ! ਯਹੀ ਹੈ ਮੇਰਾ ਸਯਸੇ ਓਟਾ ਅਯਯਾ। ਖਸਕਾ ਨਾਮ ਹੈ ਲਾਲਾ ਯਫ਼ਾਫ਼ਰਸਿੰਘ !” ਉਨੇਨੇ ਮੁਝਸੇ ਕਹਾ—“ਸਲਾਮ ਕਰੋ ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ਤੋ !”

ਮੈਨੇ ਆਯਾ ਪਾਲਨ ਕੀ। ਮੇਰੇ ਸੇ ਗਫ਼ ਗਫ਼ ਹੋ ਕਰ ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ਨੇ ਮੁਝੇ ਗੋਫੀ ਮੈਂ ਕੇ ਕਰ ਕਹਾ—“ਯਤੇ ਰਹੋ ਯੇਟਾ ! ਖਧਰ ਆਯੋ, ਅਯ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ ਖੇਲੋ।” ਆਯੁਯ ਸੇ ਉਨੇਨੇ ਕਹਾ “ਅਯ ਆਪ ਜਯਯੋ, ਅਪਨਾ ਕਾਮ ਹੋਯਿਯੇ। ਮੈਂ ਫਸਿ ਅਯਯੇ ਸੇ ਅਪਨਾ ਯ ਅਫ਼ਲਾ ਲੁੰਗਾ।”

ਪਿਤਾਯ ਤੋ ਯਕੋ ਜਨੇ ਪਰ ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ਮੁਝੇ ਉਸੀ ਕਮਰੇ ਮੈਂ ਖਧਰ ਸੇ ਖਧਰ ਧੂਮਾ ਧੂਮਾ ਕਰ ਅਪਨਾ ਪਰਿਯਯ ਹੋਨੇ ਲਗੇ।

“ਤੁਮ ਮੁਝੇ ਪਫ਼ਯਾਨਤੇ ਹੋ ? ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਨ ?”

ਮੈਨੇ ਸਿਰ ਫਿਲਾ ਕਰ ਰਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਯਾ ਕਿ ਲਾ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪਫ਼ਯਾਨਤਾ।

ਉਨੇਨੇ ਕਹਾ—“ਫਸ ਆਰ ਮੈਂ ਸਾਤ-ਆਠ ਵਰ੍ਹਾ ਆਫ ਆਯਾ ਫੁੰ ਤੁਮਹਾਰੇ ਧਰ। ਤੁਮਹਾਰੇ ਦੂਸਰੇ ਫਾਠ ਮੁਝੇ ਅਯਯੀ ਤਰਫ਼ ਜਨਤੇ ਹੈਂ। ਜਯ ਤੁਮਹਾਰੇ ਪਿਤਾਯ ਮੇਵਾਤ ਤੋ ਪਾਸ ਦੀ ਐਕ ਰਿਯਾਸਤ ਮੈਂ ਨੀਕਰ ਥੇ, ਤਯੀ ਸੇ ਮੇਰੀ ਉਨਤੀ ਮਿਤਰਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੇਵਪੁਰ ਤੋ ਰਹਨੇਵਾਫ਼ਾ ਫੁੰ, ਜੇ ਮੇਵਾਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਰ ਪੜਤਾ ਹੈ। ਯਕੋਗੇ ਮੇਰੇ ਧਰ ਲਾਲ ? ਵਹਾਂ ਫੁੱਧ ਹੈ, ਫਫੀ ਹੈ, ਯਿਨੀ ਹੈ, ਮਿਫਾਠ ਹੈ।”

ਮੈਨੇ ਘੀਯ ਦੀ ਮੈਂ ਟਾਕ ਕਰ ਪੂਯਾ—“ਔਰ ਕਲੁਯਾ ਕੁਤਾ ਔਰ ਯੂਰੀ ਯਿਫ਼ੀ ਭੀ ਹੈ ?”

“ਫਾਂ, ਵਲ ਭੀ ਹੈ।” ਉਨੇਨੇ ਮੁਕਰਾਕਰ ਤੁਰੰਤ ਉਤਰ ਦਿਯਾ।

“ਮੁਝੇ ਹੋਗੇ ਉਨੇਂ ?” ਉਨਤੀ ਫਾਫੀ ਮੈਂ ਅਪਨਾ ਪੰਯ ਧੁਸੇਤੋ ਫੁਯੇ ਮੈਨੇ ਪੂਯਾ।

“ਅਰੇ ਫਾਂ, ਲਾਲ ! ਫੁੰਗਾ ਕਯੋਂ ਨਹੀਂ ! ਪਹਲੇ ਯਕੋ ਭੀ।”

ਮੈਨੇ ਕਹਾ—“ਅਯਯਾ, ਤੋ ਫ਼ਿਰ ਯਕੋ !”

“અબી ?”

“અબી નહીં તો કય ?”

“કલ ચલેગે લાલ ! આજ તો મેં તુમ્હે હોલી ગા કર સુનાઈગા, એક બઢિયા કહાની કહુંગા, સુનેગે ?”

“હાં, ગાના સુનુંગા” મચલ કર મૈને કહા—“ગાઓ ?”

“ઔર નાચું બી ?”

“ઓહોહો ! તુમ કયા નાચના બી જાનતે હો ? મુઝે તો નહીં આતા, નાચો !”

નાચને ઔર હોલી ગાને કે પૂર્વે હાકુર સાહય ને અગલ સે અપની તલવાર ખીંચ કર મુઝે દિખાતે હુએ પૂછા—“ઇસે પહચાનતા હો ?”

“હા, હા, યહ તો તલવાર હૈ ! મેં લૂંગા ઇસે, મુઝે દે દો ઇસે !” મેં મચલ પડા.

“હલરો !” ઉન્હોંને કહા—“જરા દૂર દટકર ખડે હો. વહાં,—થોડા ઔર આગે-અસ, અખ જરા મેરે ઇસ રજપૂતી નાચ ઔર હોલી કેા સુનો, ફિર તલવાર લેના !”

ઇસકે બાદ અલવાન વઢ્ઢ હાકુર અધેલસિંહ વિવિધ પ્રકાર સે ઉસ તલવાર કેા ઘૂમા-ઘૂમા કર પૈંતરે અદલને, નાચને ઔર અપને આપકો ભૂલ કર ગાને લગે—

ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ ! ઐસી હોલી-

જન્મ-ભૂમિ કા દુઃખ હરને કો, માતા કા મગલ કરને કો.

ભરને કો પીડિત હૃદયોં મેં સુખ કે ઝરઝરઝર ઝરને કો.

ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ ! લો કર મેં કરાલ કરવાલ.

(૨)

ગાન સમાપ્ત કર હાકુર સાહય ને પૂછા—

“યહ હોલી તુમ્હે અચ્છી માલૂમ પડી ?”

મૈને કહા—“હા, અચ્છી માલૂમ પડી. ઔર ગાઓ, ઔર નાચો ! ખૂબ ચમકતી હૈ તુમ્હારી તલવાર.”

“ઇસ તલવાર કી, ઇસ ગાને કી ઔર મેરી ઇસ અનોખી હોલી કી એક કહાની હૈ ખેટા ! સુનેગે ?”

“હા, હા,” વઢ્ઢ હાકુર સાહય કે ગલે સે ત્રિપટ કર મૈને કહા—

“કહાની સુનાઓ, મુઝે કહાનીયાં બડી અચ્છી માલૂમ પડતી હૈ, મેરી દાદી ખૂબ સુનાતી હૈ.”

વઢ્ઢ હાકુર સાહય ને કહાની આરંભ કી—

ચારસો વર્ષ પહલે કી ખાત હૈ. ઉન દિનોં હમારે ગાંવ દેવપુર કા વહ કિસા આજ કી તરલ ખેડકર ઔર સિયારોં કે રહને કી જગલ નહીં થા. ઉસમેં ગાંવ કે ક્ષત્રિય જાગીરદાર બડે દાટ-બાટ સે રદા કરતે થે. કિસે કે બીતર અનેક છોટે બડે મકાન, મહલ ઔર બાગ-બગીચે થે.

હેમંત ખીતચક્તા થા ઔર પ્રકૃતિ કે પતા-પતા પર અસંત કે આગમન કી સૂચના છપી સી માલૂમ પડતી થી. સમય સાયંકાલ કા થા. જાગીરદાર કે સુંદર મહલ કે સામને કે ઉપવન મેં સુંદરતા સે સજે હુએ ફૂલોં કે પેડોં સે ઘિરે હુએ એક સંગમરમર કે ચળૂતરે પર બેઠે હુએ દો યુવક-યુવતી ધીરે ધીરે ખાત કર રહે થે—

“તુમ્હારી મા કયા કહતી થી ?” યુવક ને યુવતી સે પૂછા.

“કહતી થી” યુવતી ને ઉતર દિયા—“ઇસી હોલી કે બાદ હમ લોગોં કા બ્યાહ અવસ્થ હો. જયગા. ઔર તુમ્હારી માતાજી કયા કહતી થી ?”

“ઉન્હોંને તો,” યુવક ને મુસ્કરાતે હુએ ઉતર દિયા—“મેરે પિતાજી સે કહા થા કિ ઇન દોનો કી શાદી કેંસે હો સકતી હૈ ? મહાસિંહ તો પદ્મા કે બચપન સે હી બહિન કલ કર પુકારતા હૈ; ઔર પદ્મા બી ઉસ ભાઇ કલ કર પ્રસન્ન હોતી હૈ.”

“ફિર ?” યુવતી ને કિચિત્ સંકોચ સે નેત્ર નીચે કર પૂછા.

“मेरे पिताजी ने भां के जवाब दिया कि,” युवक ने कहा—“ये दोनों एक-दूसरे के लाभ-अन कहेते हैं तो क्या, हम जोत में बिज होने के कारण, एक-दूसरे के भेरे-भेरी से ज्यादा कर सकते हैं? कोई हर्ज नहीं है.”

“द्विर?” युवती ने छस वार युवक की आंखों से आंखें भिना कर सवाल किया.

“द्विर क्या? अग्न शीघ्र ही मैं तुम्हारा ‘भदा लेया’ न रह कर ‘कुछ और ही’ हो जाऊंगा और तुम...” युवती के माथे से माथा सटा कर युवक ने कहा—“और तुम मेरी ‘पद्मा अन’ न रह कर ‘कुछ और ही’ हो जाओगी. हमारा यह नाता अधिक सुंदर, दृढ़ और स्थायी होगा.”

“भगर हमारा ज्यादा हो कैसे सकेगा?” युवती ने पूछा—“सुना है शीघ्र ही द्विर उन लयानक विदेशी और विजितियों की यदाध, मेवाड पर होनेवाली है. जैसे अवसर पर तुम युद्ध करोगे या ज्यादा?”

“तुम्हारी क्या धृच्छा है?”

“मैं यदि पुरुष होती तो,” युवती ने गर्व से उत्तर दिया—“जैसे अवसर पर विदेशियों से युद्ध करती और ज-भूमि मेवाड की उद्धारयिता में प्राण दे देती.”

“भगर, पद्मा! शुरा न मानना,” युवक ने कहा—“मैं तो पहले तुम्हें यादता हूं, द्विर किसी और के. यदि युद्ध हुआ भी, तो, मैं पहले तुम से ज्यादा करूंगा और द्विर रण-प्रस्थान. हमारे माता-पिता की भी यही धृच्छा है.”

“क्यों?” लवों पर अनेक अक्षर दे कर युवती ने हरियाक्षत किया.

“धस लिये कि तुम-सी युवती सुंदरियों का पता विदेशी संधते द्विरते हैं. यदि कहीं उन्हें भावूम हो गया कि छस देवपुरक्षी शुद्धी में भी पद्माक्षी केध मखि रहती है, तो मुश्किल ही समझे!”

“छि:!” अगल से कटार निकाल कर द्विपाती दुर्ध पद्मा भोली “तुम भी कैसी आते करते हो? जग्न तक यह भां दुर्गा हमारे साथ है, तग्न तक विदेशी हमारी ओर क्या आंखें उठावेगे? पिछले दो युद्धों में मेरी दो जड़ी विवाहिता अहिनें जैदर कर चूकी हैं.”

“आर मेरे तीन लाभ वीर-गति पा चुके हैं.”

“द्विर क्या? जग्न तक हम राजपूत स्त्री-पुरुषों के स्वतंत्रता और स्वधर्म और स्वदेश के लिये प्राण देना आता है, तग्न तक एक विदेशी तो क्या लाभ विदेशी भी हमारा कुछ नहीं भिगाड सकते.”

(३)

“हम लोग धिरे हैं, आया!”

“पापी विदेशियों से, अधी राक्षसी विदेशी सेना से, उनही कुटिल राजनीति से, उनही पर-धन की लूण और पररक्त की प्यास की धृच्छा से. ओह! भेटा! विदेशी चिक्केता, विदेशी शासक और विदेशी सैनिक कितने हृदयकीन, कैसे हिसक और कैसे लयानक होते हैं!”

“विदेशियों के कारण. सारी इसल यौपट हो गयी. देवपुर के श्मशान जना दिया... धन विदेशियों का नाश हो.”

जुदे ने धतिनी जेर से कहा कि उसे भांसी आने लगी. क्षणभर भांस कर वह तन कर भडा हो गया और भोला—“कल होली है. अनेक दिनों से धिरे रहनेसे, सेना के हज्जों वीर और स्वदेशभक्त राजपूतों के काम आ जानेसे, भास सामग्री समाप्त हो जानेसे, और दुर्ग में यारों और दाहाकर का सिक्का जम जाने के कारण, प्रायः सग्न के उज्जडे कवेजे में निराशा का उल्लू मोल रहा है.”

“द्विर? अग्न क्या होगा आया?”

“होगा क्या—हमें दो में से एक के पसंद कर लेना होगा. मृत्यु या परतंत्रता. मुझे भावूम है, मैंने सुना है, कुछ लोग संधि की यग्यो यधाना याहते हैं. भगर नहीं होना चाहिये जैसा-नहीं होगा जैसा. यदि हमारे राज साहज ने संधि की, तो मैं उससे अलग ही रहूँगा.”

अधिक उस यज्ञ के चलने के पूर्व ही, विदेशियों की सेना में धुस कर तलवार चलाते-चलाते, भर जाईगा।”

“आभा! कल होली है। कुछ लोगों का विचार है कि अगर कल हम आत्मसमर्पण कर दें तो साल साल का त्योहार तो शान्ति से जीते!”

उक्त आते सुन कर वह वृद्ध अपनी अड़ी-अड़ी तेजस्विनी आंखों पसार-पसार कर युवक की ओर देखने लगा—

“तू क्षत्री है? किसने कही तुझसे यह बात? ऐसी बात वीर राजपूत के मुँह से निकल ही नहीं सकती। ऐसी धृष्टि और कायरतालरी यज्ञ क्षत्रिय सुन ही नहीं सकता। अरे, तूने सुन ली ऐसी बात! तू राजपूत का पालक है? क्या हो गया है तेरे रक्त को, अच्छे? राजपूत का भूत तो युद्ध और शत्रु के लय से कभी धिक्का हुआ नहीं होता था। राजपूत तो एक बार, पुलकित कलेवर हो—‘जय! ऐकलिंग की जय!!’ भोल कर रक्त की उष्ण गंगा में डूब पड़ता है, प्रलय तांडव करने लगता है। धंस पुण्य देश के रक्षक वीर राजपूतों का गर्भ रक्त जल्य ऐसी हँडा पड़ गयगा तब यह हरी-हरी, सुंदरी, प्यारी वसुन्धरा पराधों के अत्याचार और व्यलियार तांडव का क्षेत्र बन गयगी। ना, ना, ना! हम सपरिवार धंस यज्ञ में स्वाहा हो नयगे; पर परदेशियों के हाथों अपनी स्वतंत्रता किसी भी दाम पर न भेजेंगे—न भेजेंगे—न भेजेंगे।”

जुड़ा कूल कूल कर सांसें लेने लगा। उसकी प्रथम कक्षाधियों की जूरी नसें यमों के पाहर जांकने लगीं—मानों, कहां हैं हमारी शान्ति के शत्रु? आवें सामने। धंस गयी गुजरी अवस्था में ली, उनके सर्वनाश का मुँह भरने के लिये हममें काशी रक्त और शक्ति है।

(४)

“धंस वक्त तुम यहां कैसे आये महालैया?” महल के एक अंकांत भाग में देवपुर के नगीरदार या छोटे मोटे राज की युवती कन्या पद्मा ने अपने लावी पति से पूछा—“उह! कैसी काही रात है। उज्जला पक्ष होने पर भी न जाने कहां से आ कर धन लयानक कासे आदलों ने देवपुर और उसके सामने के विशाल मैदान और पीछे की पहाड़ियों और धंस दुर्ग के घेर रखा है अ? भोलो-भोलो! कुछ कहते कहते रुक क्यों गये, महालैया?”

“तुमसे अतिम वार मिलने आया हूँ पद्मा जहन!” युवक ने सजल-लाव से कहा।

“अतिम वार!” धक्का सी हो कर युवती राजकन्या ने दुहराया—“धंसका क्या अर्थ है लैया? किसी से सहायता मांगने के लिये, युक्त रीति से, तुम किले के बाहर भेजे जा रहे हो क्या?”

“नहीं, तुमने शायद अभी तक सज आते सुनी नहीं, आज रात ही का शत्रु पर धावा कर, कल सभेरे तक हम देवपुर के लाज का अतिम निरुप्य कर देना चाहते हैं।”

“अभी तो काछ कल रहा था कि संधि होनेवाली है।”

“नहीं, हमारे शत्रु संधि नहीं आत्मसमर्पण चाहते हैं। धंस देवपुर दुर्ग का एक एक राजपूत धंस वक्त, हाकुर कृपासिंह के आग लगाने से, ललक उठा है।”

“कौन कृपासिंह? धंस दरबार के वही जूड़े और थके सेनापति?”

“हां, उन्हीं आज धंस किले में चारों ओर धूम धूम कर लोगों का भर जाने लेकिन आत्मसमर्पण न करने के लिये ललकारा है। वह जूड़ा वीर तलवार धूमा धूमा कर, नाच नाच कर और एक उतेजक गान गा गा कर लोगों का शत्रुओं के विरुद्ध उभाड़ता न रहा है। उसका गाना सुन कर लोग भरने भरने के लिये पागल हो रहे हैं।”

“कौनसा गान गाते थे हाकुर कृपासिंह लैया? जरा मैं भी सुनूँ।”

“पूरा तो मुझे याद नहीं, पर जितना याद है उतना ही तुम्हारे समझ देने के लिये यथेष्ट होगा। सुनो!—”

“ઐસી હોલી—ઐસી હોલી ખેલો લાલ, ઐસી હોલી !

જન્મ-ભૂમિ કા દુઃખ હરને કો, માતા કા મંગલ કરને કો,
ભરને કો પીડિત હૃદયોં મેં, સુખ કે ઝર ઝર ઝર ઝરને કો.
લે કરમેં કરાલ કરવાલ, ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ !
તુમ સ્વતંત્રતા કે જ્ઞાતા હો, મુક્ત, મુક્તિ કે નિર્માતા હો.
માતા હો આરત પુકારતી, અખ લો, ઉઠો ! દેખતે ક્યા હો.
લો કર મેં કરાલ કરવાલ, ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ !

ગાન ગાતે ગાતે યુવક મહાસિંહ કે નથને ફડકને લગે, કપોલ ઔર કાન સુખ હો ઉઠે,
સાંસેં જોર સે ચલને લગી. યુવતી પદ્મા બી ઉત્તેજિત હો ઉઠી !

“અસ્તુ,” યુવક ને કહા— “આજ રાત કો, પિછલે પહર હમ ધાવા કરેમે.”

“હમારી વિજય હોગી !”

“હો સકતી હૈ—હોગી હી સહી; મગર, હમમેં સે શાયદ હી કોઈ ઉસ વિજય કા આનંદ
લેને કે લિયે ખયે.”

“દેવપુર કી આનેવાલી પીઠી હમારી પૂજા કરેગી, હમ પર ગર્વ કરેગી, હમ ન ખયેંગે તો ક્યા !”

“આર્યોં કો હમારે રણ-પ્રસ્થાન કે પૂર્વ હી ‘નૌહર’ કરના હોગા ઔર ખચોં કો કિસી
પ્રકાર ખચાકર સુરક્ષિત સ્થાન મેં ભેજના હોગા. ઇસલિયે મેં તુમહેં યહ સંદેશ સુનાને કે લિયે
આયા હું કે મુસ્કરાતી મુસ્કરાતી આગ મેં ફૂદને કો શીઘ્ર હી પ્રસ્તુત હો જાઓ !”

“મેં ?” કુછ સોચતી હુઈ પદ્મા ગંભીર ભાવ સે બોલી—“મેં નૌહર નહીં કરેગી.”

“ફિરં ક્યા કરેગી ?”

“હોલી ખેલુંગી,” મુસ્કરાહટ કે સાથ ઉત્તર મિલા.

“કિસસે ?”

“વિદેશી મુગલ સેનાપતિ સે, વિદેશી દાનવ સે.”

“તુમહારી આત મેરી સમજ મેં નહીં આ રહી હૈ.”

“કલ દેખ લોગે તખ સમજ મેં આ જાયગી.”

“તો” યુવક ને ધીરે સે કહા—“બિના તુમહેં ‘અપની’ બનાયે હી કલ મુઝે ઇસ લોક સે—?”

“મન બોલો ઐસી આત !” મહાસિંહ કો રોક કર પદ્મા ને કહા—“હમારા ખ્યાલ તો હોગા
હી. હમેં એક-દૂસરે સે કૌન અલગ કર સકતા હૈ ? હમ એક હૈ—એક હી રહેંગે.”

યુવક કુતૂહલ સે અપની બાલસખી પદ્મા કા મુંહ દેખતે લગા. “યહ કલતી ક્યા હૈ ? કલ
તો ઇસ જીવનચક્ર કી પૂર્ણાકૃતિ હૈ, ફિર ખ્યાલ હોગા કય ?”

(૫)

મુઝે ઠાકુર બધેલસિંહ કી ઉક્ત કહાની જિતની અચ્છી નહીં લગી ઉસસે કહીં અધિક
બચ્છે, કબી કબી ઉનકે મુંહ પર નાચનેવાલે અનેક ભાવ લગે. ઉન્હેં ક્ષણભર વિશ્રામ લેતે દેખ
મેંને પુનઃ ઉનકી ધવલ દાઢી મેં અપના પંજા ધુસેડા ઔર પૂછા—

“ફિર ક્યા હુઆ ?”

“ફિર ક્યા બેટા ! ઉસી રાત કો દુર્ગ મેં કઇ ખડે ખડે અગ્નિકુંડ તૈયાર કિયે ખયે, આજ
મપકા દી ગઇ ઔર રાજપૂત લલનાઓં ઔર માતાઓં ને, યુદ્ધ કે લિયે સજે તૈયાર અપને પ્રિય
જનોં સે અંતિમ બિદા લે લે કર, મુસ્કરાતે હુએ ઉન કુડોં મેં ફૂદના આરંભ કર દિયા.

“આગ મેં ફૂદને લગી ?” ઠાકુર સાહબ કી દાઢી કે બાહર ઝટકે સે અપના પંજા નિકાલ
કર મૈને આશ્ચર્ય સે પૂછા—“આગ મેં વહ જલ ન ગયી હોગી ? આગ મેં ક્યોં ફૂદી ? બલકા
કોઈ આગ મેં બી ફૂદતા હૈ ?”

હાં બેટા ! હમારે દેશ કી માતાઓં, આવશ્યકતા પડને પર મુસ્કરાતી હુઈ ભરમ હો જાને
મેં અપના સૌભાગ્ય સમજતી હૈં. ખેર, કહાની સુનો. જળ પ્રાયઃ સબી ઔરતેં અગ્નિ-કુંડોં મેં ફૂદ

पड़ी और अंगारों के बिम्बान पर बैठ कर स्वर्ग की ओर खल पड़ी, तब राजपूतों की अग्नी-
पुत्री विकट वाहिनी किले के आहर हुई। उस सेना का प्रत्येक सैनिक कैसरिया आने से सज्ज था।

दुर्ग के आहर सेना हो टुकड़ी में पाँट दी गयी, एक भाग की संरक्षता में अन्ये एक सुरक्षित स्थान की ओर भेजे गये और दूसरा भाग असावधान विपक्ष सेना पर “हर हर महादेव!” पुकार कर दौड़ पड़ा। मय गया यारों ओर लाहाकार! पड़ गयी दशों दिशाओं में भार भार की पुकार। तलवारों नाचने लगीं—दोनों ओर की। लावे यमकने लगे दोनों ओर के। इंसपर इंस और मुंसपर मुंस गिरने और नाचने और दूधने और पागल हो कर हो हो हो हो करने लगे!

जब जरा प्रलात का प्रकाश देखा तो शत्रुओं से घेर युद्ध करते हुए महासिंह ने देखा, उनसे थोड़ी दूरपर कुछ तेजस्वी युवक राजपूत विचित्र शीघ्रता और पराक्रम से शत्रुओं का संहार कर रहा था। महासिंह ने गद्गद हो कर उसे अढ़ावा दिया—

“धन्य वीर! तुम मेवाड के गौरव हो!”

उस युवक योद्धा ने मानो अपने सहयोगी सैनिक की आवाज सुन ली। वह महासिंह की ओर देख कर मुस्कराया—

“मैं कुछ अपरिचित योद्धा नहीं—तुम्हारी पद्मा हूँ! महादेव आन होली हूँ न! मैं होली खेल रही हूँ। विदेशी सेनापति मेरी कृपायु पिचकारी के प्रहार से यहीं कहीं रक्ताक्त पड़ा होगा। अज आनंद है—अज सुख है इस अनोखी होली.....आह! यद क्या? आह!”

महासिंह ने देखा, एक-एक कर मुगल पद्मापर प्रयत्न रूप से जप पड़े।

“अहो आगे महादेविया!” एक-एक कर वह पुकार उठी—“भारो अपनी जम लगी तलवार मेरे भाँधे पर। जालो सिंह, नहीं तो तुम्हारी यह दुलदिल खली—आह! ठीक—जस—खली मैं! मेवाड की जय हो।”

ठीक वक्त पर पद्मा के भीख भाँधे पर वार कर महासिंह ने उसे रक्त सिंहर पहना दिया। मगर अब वह भी शत्रुओं से मिलकुल धिर गये थे। देखते देखते यारों ओर से उन पर तलवारों गरसते लगीं। क्षणभर बाद वह भी अपनी सभ्य के जगल में समाप्त हो कर गिर पड़े! प्याह हो गया! अनोखा वर, अपनी प्रियसी का ले कर अपने देश का खया गया!

x

x

x

“द्वि क्या हुआ?” इस बार न ननने क्यों डाँप कर मैंने उत्तमजित अधेलसिंह से पूछा।

धसके बाद पूरे दो घंटे तक दूसरे अन्ये पुन्ये वीर राजपूत, विदेशियों के अंडित शिरों से अपने प्राणों का मृत्यु वसुल करते रहे। आभिर शत्रुओं के पाव उभड़ ही गये। सेनापतिहीन सज्ज सेना भाग गई!

उस दिन दो पहर के वक्त देवपुर स्वतंत्र था, मगर सत्यमुय वलां का एक भी प्राणी उस स्वतंत्रता का सुख देखने का नहीं दिखाई पड़ता था। यारों ओर केवल गृध्र, शृगाल और खिल-कौआ उस रक्त की गंगा में नहा-नहा कर होली का उत्सव मना रहे थे। देवपुर भरघटपुरसा दिखाई पड़ता था।

मगर उस खयानक सन्नाटे में, उस भीषात्स सन्नाटे में, अलून देर तक किसी धायल और वृद्ध सैनिक की क्षीण कंठ-धुनि सुनाई पड़ती थी—

“अँसी होली-अँसी होली खेलो लाल! लो कर मैं कराल करवाल!!!”

“वह वृद्ध” अंत में पुनः नाचते और गाते हुए अधेलसिंह ने कहा—“मेरे दादा के पर-दादा थे। लंबा! और वह तलवार उन्हीं की जवानी की सभ्य है, मेरी छट्टेवी है!!!”

(“वीरसंदेश” मासिकमां लेखक:-श्री पांडेय मेयन शर्मा ‘उग्र’)

૧૬-આપણા પ્રેમીનું આપણે અનાયાસે ચિંતન કરીએ છીએ.

જેનું મનુષ્ય સૌથી અધિક ચિંતન કરે છે, તેના જેવાજ તે કમે કમે થાય છે, એ નિયમને ગયા અંકમાં આપણે વર્ણવ્યો હતો; અને તે વર્ણવીને એ સિદ્ધ કર્યું હતું કે, જે સ્થિતિની આપણને ઇચ્છા હોય, તે સ્થિતિનું સૌથી અધિક ચિંતન કરવું, અને તે સ્થિતિના સ્વરૂપને અંતઃકરણમાં આરૂઢ રાખવું. એ તે ઇચ્છેલી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે.

પરંતુ આ ઉપાય ભરપૂર પછી, ઇચ્છેલી સ્થિતિનું સૌથી અધિક ચિંતન થાય, એટલા માટે આપણે શું કરવું, એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન આજના વિષયમાં આપવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

ઇચ્છેલી વસ્તુનું અધિક ચિંતન કરવાનો-અર્થાત્ ધારેલી દિશામાંજ મનના વિચારોને અખંડિતપણે વહેવડાવ્યા કરવાનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય પ્રેમ છે. જેના ઉપર આપણો અત્યંત પ્રેમ પ્રકટે છે, તેના વિચારો વગરપ્રયત્ને આપણા મનમાં આપો દિવસ ચાલ્યાજ કરે છે. આમ હોવાથી જો આપણે ઉચ્ચ અને વિશુદ્ધ વસ્તુઓ અને ગુણો ઉપર અત્યંત પ્રેમ પ્રકટાવીએ, તો સ્વભાવથીજ આપણું મન તે ઉચ્ચ વસ્તુઓ અને ગુણોનું ચિંતન કર્યા કરવાનું, અને તેમ થતાં અનાયાસે આપણે વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ થવાના.

જો આપણને મહાવિદ્વાન થવાની ઇચ્છા હોય, જો અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન થવાની આપણી વૃત્તિ હોય, તો વિદ્યા ઉપર અને પ્રતિભા ઉપર આપણે અસાધારણ પ્રેમ પ્રકટાવવો જોઈએ. આવી પ્રેમ જો આપણા અંતઃકરણમાં નથી હોતો તો ગમે તેવાં મહાવિદ્વાલયોમાં આપણે અભ્યાસ કરતા હોઈએ અને આપણા શિક્ષાગુરુઓ ગમે તેવા વિશ્વવિખ્યાત હોય, તોપણ આપણે વિદ્યાવિહીનજ રહીએ છીએ, અને આપણે કદી પણ અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન થતા નથી. વિદ્વાન થવાનાં અસંખ્ય સાધનો છતાં શ્રીમંતો અને વૃષ્ટિઓના કુમારો ઘણે પ્રસંગે મૂર્ખ રહે છે, અને સાધનવિનાના રંક મનુષ્યોના પુત્રો ભૂમંડળના અન્નકારરૂપ થાય છે, તેનું કારણ આ પ્રેમજ છે.

સહયુક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર મનુષ્યજ સહયુક્તો થાય છે. જેમને સહયુક્તો ઉપર પ્રેમ પ્રકટેલો હોતો નથી, તેવા મનુષ્યોને ગમે તેટલું નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોય છે, તોપણ તે નિષ્ફળજ ભય છે. સહયુક્તપ્રતિ પ્રેમ પ્રકટયા વિના મનુષ્ય શુદ્ધ વર્તનવાળો કદી પણ થઈ શકતો નથી. આથીજ ધણા શુદ્ધિવાન અને વિદ્વાન મનુષ્યો પણ સંઘર્ષ સમજતાં છતાં પોતાના દુષ્ટાચારને ત્યજ શકેલા હોતા નથી.

ધણા દુરાચારી અને વ્યસની મનુષ્યો પોતાના દુરાચાર તથા દુષ્ટ વ્યસન ત્યજવાની ઇચ્છા બતાવે છે ખરા, પણ તેમની તે ઇચ્છા નામની-ઉપરટપકેની-જ હોય છે. સદાચાર ઉપર તેમને ખરા પ્રેમ પ્રકટેલો હોતોજ નથી. તેમના હૃદયમાં અત્યંત પ્રીતિનો વિષય તો તેમનો દુરાચારજ હોય છે. દુરાચાર કરતાં સદાચાર ઉપર જે ક્ષણે તેમને અત્યંત પ્રેમ પ્રગટે છે, તે ક્ષણથી તેમનું દુષ્ટાચારજ છૂટી ગયા વિના રહેતુંજ નથી. આથી ‘હું મારો દુરાચાર અથવા દુર્વ્યસન છોડવા ધણીએ મથું છું, પણ તે છૂટતું નથી, એમ જોએ કહે છે, તેઓ સદાચાર ઉપર અને નિર્વ્યસન ઉપર તેમને દુરાચાર અને દુર્વ્યસન કરતાં ધણીજ ન્યૂન પ્રીતિ છે, એજ સૂચવે છે.

ધણા મનુષ્યો કહે છે કે, અમને આપો દિવસ પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવાનું તથા સાધનો સાધવાનું બહુજ મન છે; પણ તે અમારાથી આ વળગેલી ઉપાધિની લાલ્ચથી થતું નથી. શું તેમનું આ કહેલું સાચું છે? સાચું ખરું, પણ માત્ર સોએ પાંચ ટકા, અથવા દસ ટકાજ. જેમને તેઓ ઉપાધિની લાલ્ચ કહે છે; અને જે તેમને જરા પણ ગમતી નથી, એવું તેઓ માને છે અને મનાવે છે, તે ઉપાધિની લાલ્ચ ઉપર વસ્તુતઃ તેમને પરમેશ્વર અને સાધનો કરતાં વધારે પ્રેમ હોય છે. જો તેઓ દિવસના ચોવીસે કલાક ઉપાધિમાં રૂબેલા હોય છે તો ઉપાધિને ભણે તેઓ મુખથી વખોડતા હોય તથાપિ તેમનો તેના ઉપર સોએ સો ટકા પ્રેમ હોય છે, અને પરમેશ્વરમાં શૂન્ય ટકા પ્રેમ હોય

છે. જેમાં જેઓ અધિક સમય જોડાયલા રહે છે, તેજ તેમનો અધિક પ્રેમનો વિષય છે; અને જેમાં જેઓ અત્યંત ન્યૂન સમય જોડાયલા રહે છે, તે તેમનો અત્યંત ન્યૂન પ્રેમનો વિષય છે.

અસંખ્ય મનુષ્યો પરમેશ્વરને મેળવવા ઇચ્છે છે, પણ તેમાંથી કોઈકનેજ પરમેશ્વરનો અનુભવ થાય છે; કારણકે અસંખ્ય મનુષ્યોમાંથી કોઈકજ પરમેશ્વરના ઉપર અત્યંત પ્રેમ કરે છે, અન્ય સર્વનો અત્યંત પ્રેમનો વિષય પરમેશ્વર હોતાજ નથી અને તેથી તેમના મનમાં પરમેશ્વરનું અખંડ ચિંતન થતું હોતુંજ નથી. જેના ઉપર તેમનો અત્યંત પ્રેમ હોય છે, તેનુંજ અધિક ચિંતન તેઓ કર્યા કરે છે, અને તેથી તેજ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યને અથવા વિભવોને અથવા શબ્દાદિ અન્ય વિષયોને જેવા ભારે પ્રેમથી આપણે ચાહીએ છીએ, તેવોજ ભારે પ્રેમ આપણે પરમેશ્વર ઉપર જ્યારે કરીએ છીએ, ત્યારેજ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અખંડિતપણે આપણાવડે સેવાય છે. અંતઃકરણના સંપૂર્ણ પ્રેમથી પરમેશ્વરને આપણે ચાહીએ છીએ, ત્યારેજ આપણા મનમાં પરમેશ્વરસંબંધી અખંડ ચિંતન ચાલે છે, અને ત્યારેજ આપણું જીવન આધ્યાત્મિક થઈ પરમેશ્વરના સ્વરૂપને સમજવાની આપણામાં યોગ્યતા આવે છે. પરમેશ્વરનું અખંડ ચિંતન થતાં આપણા અણુમાત્રની અત્યંત શુદ્ધિ થાય છે; કારણ કે જેનું આપણે સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ, તેના જેવાજ આપણે અંતર્બાહ્ય થઈએ છીએ. પરમેશ્વર અત્યંત વિશુદ્ધ હોવાથી આપણાં શરીર, મન વગેરે સર્વ અત્યંત વિશુદ્ધ થતાં જાય છે; અને જેમ જેમ તેઓ અધિક વિશુદ્ધ થતાં જાય છે, તેમ તેમ આપણામાં પરમેશ્વરના સ્વરૂપને સમજવાનું અધિક સામર્થ્ય આવતું જાય છે. આમ ક્રમે ક્રમે આપણે ઉચ્ચ થતા જઈ પરિણામે પરમેશ્વરરૂપજ થઈ રહીએ છીએ.

જેના ઉપર આપણો સૌથી અધિક પ્રેમ હોય છે, તેનું આપણે સ્વાભાવિકીજ સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ; તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, પ્રેમ અવ્યભિચારી છે. સાચા પ્રેમને અનેક વિષય હોતા નથી. તેને એકજ વિષય હોય છે, અને આ એકજ વિષય ઉપર તેનું સંપૂર્ણ ધ્યાન વળેલું રહે છે; અને જેના ઉપર આપણું સંપૂર્ણ ધ્યાન વળેલું હોય છે, તેના સંબંધીજ આપણા મનમાં વિચાર ચાલે છે, તેથી અધિક પ્રેમના વિષયનુંજ આપણે સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ.

આપણા પ્રેમના વિષયનુંજ આપણે નિત્ય ચિંતન કરીએ છીએ, તેનો આપણને વ્યવહારમાં નિલ અનુભવ થાય છે. અવલોકન કરીને જોનારને જ્યાં લાં આ નિયમ પ્રવર્તી રહેલો અનુભવમાં આવ્યા વિના રહેતોજ નથી.

સામાન્ય વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી ઉચ્ચ મનુષ્યો પણ સામાન્ય થઈ જાય છે, અને ઉચ્ચ વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી સાધારણ મનુષ્યો પણ ઉચ્ચ થઈ જાય છે. અત્યંત હલકી સ્થિતિમાં જન્મેલા સેંકડો મનુષ્યો આજ નિયમને લીધે અસાધારણ ઉચ્ચ સ્થિતિને પામ્યા છે અને અત્યંત ઉચ્ચ સ્થિતિમાં જન્મેલા આજ નિયમને લીધે મીથરેલાલ થઈ ગયા છે. હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી મનમાં હલકી વસ્તુઓનાજ વિચારો ચાલે છે, અને તેમ થતાં 'મનુષ્ય જેનો અધિક વિચાર કરે છે, તેવોજ તે થાય છે' એ નિયમ પ્રવર્તવા માંડે છે.

કેટલા કેટલા સુંદર મનુષ્યો હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી કદ્રૂપાં મુખ અને શરીરવાળા થઈ ગયેલા વ્યવહારમાં આપણા જોવામાં આવે છે ! જે બાળક આઠ-દશ વર્ષની વયે મનોહર આકૃતિવાળો હોય છે, અને જેને જોઈને સર્વને પ્રસન્નતા પ્રકટતી હોય છે, તેજ બાળકની આકૃતિ વીસ વર્ષની ઉંમરે અત્યંત અણગમે ઉપજાવે એવી થયેલી, વ્યવહારમાં કેના જોવામાં નથી આવી ? તેજ પ્રમાણે સામાન્ય આકૃતિવાળાં મનુષ્યો અત્યંત પ્રૌઢ અને આકર્ષક થયેલાં ઉદાહરણો કયા સહિવેજાને દષ્ટિએ નથી પડ્યાં ? ઉભય પ્રસંગમાં ઉભય મનુષ્યોના પ્રેમના વિષયોજ મુખ્ય કારણ છે.

સામાન્ય હલકા વિષયો ઉપર પ્રેમ કરનારના વિચારો સામાન્ય હલકા પ્રકારનાજ હોય છે; અને આ હલકા વિચારનાં આદોલનો બહુ મંદ અને સ્થૂલ હોવાથી શરીરનાં તત્ત્વ મંદ અને સ્થૂળજ રહે છે. એથી ઉલટું ઉચ્ચ વિષયો ઉપર પ્રેમ કરનારના વિચારો ઉચ્ચ પ્રકારના હોવાથી,

તે વિચારનાં આદેશનો તીવ્ર વેગવાળાં અને સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તેથી શરીરનાં તત્ત્વ સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ થાય છે. બંનેનાં શરીર રુધિર, માંસ, અસ્થિ વગેરે ધાતુનાં બનેલાં દેખાય છે, પણ બંનેમાં બહુ ભેદ હોય છે. એકનું શરીર રૂપિયાની સોળ ગજની માદી હોય છે, ત્યારે બીજાનું શરીર મુઠ્ઠીમાં સમાઈ જાય એવી ઢાકાની સુકામળ મલમલ હોય છે.

શરીરનું સુકામળ પોત હોવામાં ઉચ્ચ કુળ સર્વદા કારણ છે, એમ કંઈ નથી. માથાપથી પ્રાપ્ત થયેલું જડ શરીર, વિચારવડે ઉત્તમ ગુણધર્મવાળું કરી શકાય છે અને સુકામળ શરીર બગાડીને જડ પણ કરી શકાય છે.

એકજ માથાપના ઉદરમાં જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી એક કર્કશ બાવળીયો હોય છે, અને બીજો સુકામળ કેળ હોય છે, એવો અનુભવ વ્યવહારમાં કેળે નથી આવ્યો? ઉભયના શરીરમાં ભેદ પડવામાં વિચારજ કારણ છે.

વિચાર આ પ્રમાણે મનુષ્યને અતંબાલ ધડતો હોવાથી, ઉચ્ચ વસ્તુઓ અને ઉચ્ચ ગુણો ઉપરજ માત્ર પ્રેમ કરવાનો સ્વભાવ આપણે કેળવવો જોઈએ. આપણા પ્રેમના વિષયો કયા કયા છે, અને તે ઉચ્ચ પ્રકારના છે કે હલકા પ્રકારના છે તે એકાંતમાં બેસી આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ. જો તે હલકા પ્રકારના હોય તો તેમના ઉપર પ્રેમ રાખી રહેવાનું આપણે શું કારણ છે, તે આપણે આપણને પોતાને પૂછવું જોઈએ. આપણી ઈચ્છા જો હલકા રહેવાની હોય, અને આપણાં શરીરને અને મનને બેડોળ, જડાં, નિસ્તેજ, અશુદ્ધ અને અધિકારવાળાં રાખવાની હોય—જો આવા રહેવું આપણને ગમતું હોય તો તો હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરતા અટકવાની આપણે કશીજ અગત્ય નથી; પણ જો આમાંનું કશુંજ આપણને ન ગમતું હોય, પણ ઉલટું સુંદર, તેજસ્વી, વિશુદ્ધ, પ્રકાશિત મતિવાળાં અને ઉચ્ચ થવા ગમતું હોય તો પછી શા માટે આપણે હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવો, તેનું કશુંજ કારણ રહેતું નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી હલકી વસ્તુઓ પ્રતિના પ્રેમને આપણે શિથિલ કરી નાખવો જોઈએ; અને ઉચ્ચ વસ્તુઓપ્રતિના પ્રેમને વધારવો જોઈએ.

ઉચ્ચ વસ્તુઓપ્રતિ પ્રથમ પ્રકટાવ્યાવિના, અખંડિતપણે ઉચ્ચ વિચાર કદી પણ આપણા મનમાં ચાલતા નથી, અને અખંડિતપણે ઉચ્ચ વિચાર આપણા મનમાં ચાલ્યાવિના આપણે કદી પણ ઉચ્ચ થઈ શકતા નથી; એ સિદ્ધ નિયમનું ઉચ્ચ થવાની ઈચ્છા રાખનાર આપણે એક ક્ષણ પણ વિસ્મરણ કરવું નહિ જોઈએ.

જે જે ઉચ્ચ અને વિશુદ્ધ છે, તેમના ઉપર આ ક્ષણથીજ અત્યંત પ્રેમ કરવા માંડો. ઉચ્ચ સદ્ગુણોનો વિચાર કરો, અને તેમને અમૂલ્ય રત્નો જેવા જાણી તેમના પ્રતિ પ્રેમ કરો. ઉચ્ચ વિદ્યાકળા ઉપર અને દૈવી સામર્થ્ય ઉપર પ્રેમ કરો. યોગ, ઉપાસના, તત્ત્વવિચાર વગેરે સર્વોત્કૃષ્ટ પદને પમાડનારી ક્રિયાઓ તથા સાધનોમાં પ્રેમ કરો. વિદ્વાનોમાં, સદ્ગુણી પુરુષોમાં, મહાજનોમાં, ગુરુમાં, સદ્ગુરુમાં, દેવોમાં, ઈશ્વરમાં અને પરમતત્ત્વમાં પ્રેમ કરો, સર્વમાં સામાન્ય પ્રેમ કરો; પરંતુ પરમાત્માને પરમ પ્રેમના વિષય કરો. પ્રાણીઓનો અને પદાર્થોનો જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સંબંધ થાય, ત્યારે તેમના દોષોને ન જુઓ; પરંતુ તેમનામાં રહેલા ગુણોને અને ઉચ્ચતાનેજ શોધી શોધીને જુઓ. સ્મરણમાં રાખો કે, દોષો જેવાનો સ્વભાવ, એ દોષોપ્રતિના પ્રેમને લીધેજ પ્રકટે છે. ગુણોપ્રતિ જેને નિઃસીમ પ્રેમ પ્રકટ્યો છે, તેને દોષો લણી દટિ માંડવાનો પણ અવકાશ નથી. આપણી ઓછી કેળવાયેલી મતિને પ્રાણીપદાર્થોમાં ગુણ ન જણાય તો ઉપેક્ષા સેવવી સારી છે, પણ દોષો જેવા યોગ્ય નથી. એક ક્ષણ વાર પણ દોષ જોવાથી, દોષ આપણા ચિંતનનો વિષય થાય છે, અને જેનું જેટલો સમય આપણે ચિંતન કરીએ છીએ, તેટલો સમય આપણે તેવાજ થઈએ છીએ; માટે દોષવાન થવાને ન ઇચ્છનાર આપણે કોઈના પણ દોષને જોવાની અગત્ય નથી. જેમ કાળજના મૂળમાં—અર્થાત્ કાળજ જ્યાંથી નીકળે છે, ત્યાં પ્રકાસજ હોય છે, તેમ દોષના મૂળમાં ગુણજ હોય છે. જળ ઉપર વળેલી લીલની તળે નિર્મળ જળજ હોય છે,

તેમ દોષના પાછળના ભાગમાં નિર્મળ નિર્દોષતાજ હોય છે. આ નિર્દોષતાને શોધતાં અને જોનાં શીખો. તે તત્કાળ જણાતી નથી તેનું કારણ આપણને તેના ઉપર પ્રેમ પ્રકટયો નથી, એ છે. તેના ઉપર પ્રેમને ધરો, અને પોતાનું સ્વરૂપ તે જ્યાં ત્યાં તમને જણાવશે. સર્વત્ર, ચર અને અચર પ્રાણીપદાર્થોમાં, નદીમાં, પર્વતમાં, વૃક્ષોમાં, પત્રમાં, પુષ્પમાં, ફળમાં, જંતુઓમાં, પશુઓમાં, પક્ષીઓમાં, મનુષ્યોમાં નિર્દોષતાજ ભરેલી છે. આપણાં ચર્મચક્ષુને તે પ્રકટ નથી જણાતી, તેથી તે નથી, એમ નથી; આપણે દોષને જોઈએ છીએ તે સમયે તે સાંજ છે, તેને શોધો અને તેને જ જુઓ. અપૂર્ણતાને જોવાનું છોડી દઇ જ્યાં ત્યાં પૂર્ણતાને જ જુઓ. પ્રાણીપદાર્થોની કનિષ્ઠ બાજુ, કાળી બાજુ ન જુઓ; પણ ઉત્કૃષ્ટ બાજુ, ઉજ્જવળ બાજુ જુઓ. મનુષ્યોનો જીવઅંશ ન જુઓ, પણ ઈશ્વરઅંશ જુઓ. મનુષ્યોમાં ઈશ્વર અંશ જોવો, એ ઈશ્વરની ભક્તિ છે, ઈશ્વરનું ચિંતન છે, ઈશ્વરનું સ્મરણ છે. મનુષ્યોમાં જીવ અંશ જોવો, એ ઈશ્વરથી વિમુખતા છે, એ ઈશ્વર-ચિંતનથી ભ્રષ્ટ્રતા છે, એ ઈશ્વરપ્રતિ અપ્રીતિ દર્શાવનાર છે, એ ઈશ્વરને હૃદયમાંથી તેટલો સમય કાઢી મૂકવા તુલ્ય છે. જેને ખીમના હૃદયમાં પણ ખીમું જણાય છે, તેને ઈશ્વરમાં ખરી ભક્તિ, ખરો પ્રેમ પ્રકટયોજ નથી. જ્યાં ખીમને દોષ જણાય, ત્યાં તમને ઈશ્વર જણાય ત્યારે નિશ્ચય કરજો કે, તમારામાં પરમેશ્વરપ્રતિ સાચો પ્રેમ પ્રકટયો છે. આવો પ્રેમ પ્રગટનાં, તત્કાળ તમે બદલાઈ જવાના, તમારું શરીર, મુખ, ઇન્દ્રિયો, વાણી, વિચાર, વર્તન-સર્વમાંજ તત્કાળ ફેર થઈ જવાનો. લોહને સ્પર્શમણિને સ્પર્શ થયો છે અને લોહ કુંદન નથી થયું, પણ સ્પર્શમણિજ થઈ ગયું છે.

પ્રિયતમ પરમેશ્વરનેજ પરમદ્રેમનો વિષય કરો અને સુખસ્વરૂપ થઈ રહો.

(“મહાકાળ”ના આશ્વિન સં. ૧૯૬૩ના અંકમાંથી)

૧૭-एकी वखते दश लाख बाळकोनुं क्रीडन

મનુષ્યનું આરોગ્ય જેમ વધારે સાફ હોય છે, તેમ તેનું નીનિયત તથા મનોબળ વધે છે, એ વાત પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જેવી ઉત્તમ રીતે સમજે છે, તેવી ઉત્તમ રીતે ભાગ્યેજ અન્ય પ્રજાઓ સમજતી હશે; અને આ કારણથી આરોગ્યને વધારવાના તે પ્રજાઓમાં જેવા અને જેટલા પ્રયત્ન થાય છે, તેના સોમા ભાગના પણ અન્ય પ્રજાઓમાં થતા જોવામાં આવતા નથી. આપણા દેશમાં તો આરોગ્યને માટે હઝારમાં એક મનુષ્ય પણ જેવો જોઈએ તેવો પ્રયત્ન કરતો હશે કે કેમ, તે સંશયભરેલું છે. કોઈ દવાની ગોળીઓ, માત્રા, પાક કે પછી ઘી સારી પેઠે ખાવું, એનું નામ આરોગ્યની પ્રાપ્તિના પ્રયત્ન છે, એવું આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ માને છે; અને તેના પરિણામમાં સુદૃઢ આરોગ્યવાળા સેંકડે પાંચ મનુષ્યો પણ પ્રજામાં જોવામાં આવતા નથી. પ્રત્યેક યુરોપીયનને તમે જોશો તો સાયંકાળનો સમય થતા સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો સઘળાંજ ખુદ્દી દવામાં ફરવા નીકળી પડવાનાં અથવા ખુદ્દી દવામાં લોન ટેનિસ, ક્રિકેટ કે એવીજ કોઈ રમત રમવાનાં. આ દેશમાં તો સેંકડે એક પુરુષ પણ ભાગ્યેજ બદાર ફરવા નીકળતો હશે, અને સ્ત્રીઓમાં તો ભાગ્યેજ દશહઝારે એક સ્ત્રી પણ નીકળતી હશે; અને રમતમાં કોઈ મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી કે પુરુષે ભાગ લીધો હોય, એવો પ્રસંગ તો આખા દેશમાં વર્ષમાં એકાદ પણ કવચિતજ આવતો હશે. આવી સ્થિતિમાં આ દેશનાં સ્ત્રી, પુરુષો તથા બાળકોનું આરોગ્ય ઉતરતા પ્રકારનું રહે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશુંજ નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાનાં શરીર જેવાં પૂર્ણ હતાં, તેવાં ભાગ્યેજ ખીજ કોઈ પ્રજાનાં થયાં હશે; અને તેમનાં શરીરની આવી પૂર્ણતા થવાનું કારણ એ હતું કે, તેઓ મનને તથા શરીરને બંનેને કેળવવા ઉપર સરખું ધ્યાન આપતા. આખા ગ્રીસ દેશમાં છોકરા અને છોકરીઓને રમવાને માટે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી વિશાળ યોગાનો કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને સાતથી તે સોળ વર્ષની ઉંમરસુધાના છોકરાઓને તથા છોકરીઓને મુખ્યત્વે ફરીને શારીરિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું.

તેઓ આ યોગાનોમાં હોડવાની, ફૂદવાની, કુસ્તીની, મુક્કાબાજીની અને એવીજ બીજી જાતજાતની રમતો રમતા, અને તેના પરિણામમાં ત્રીસ દેશમાં સર્વથી બળવાન અને સર્વથી સુંદર અપુરુષો થતાં; અને એવું કહેવાય છે કે, સ્ત્રીપુરુષોને સૌથી બળવાન તથા સૌથી સુંદર કરવામાં ત્રીસ દેશ પૂર્વે જેવો વિજય થયો હતો, તેવો પૃથ્વી ઉપર હજીસુધી કોઇ પણ દેશ થયો નથી.

ત્રીસતું આ અતુકરણ થોડાં વર્ષ થયાં અમેરિકાએ કરવા માંડ્યું છે, અને એવું ધારવામાં આવે છે કે, સમય જતાં ત્રીસ લોકોના જેવાં થોડાં પણ પરિણામ તે દેશ પોતાની પ્રજામાં ઉપજાવી શકશે.

ચિકાગોએ આજથી છ વર્ષ ઉપર આ બાબતની સૌથી પ્રથમ પહેલ કરી હતી, અને નગરનાં હજારો ગરીબ બાળકોને રમવાને માટે વિશાળ યોગાનો તૈયાર કર્યાં હતાં. એ શહેરે સવા એ કરોડ રૂપિયા રમવાનાં યોગાનો પાછળ ખર્ચ્યાં છે, અને હજી ખર્ચે જાય છે.

ચિકાગોની નક્ક તરતજ બીજાં શહેરોએ કરવા માંડી, અને આજે તેનું શું પરિણામ આવ્યું છે ? અમેરિકાનાં સૌથી મોટામાં મોટાં પંદર શહેરોએ એક વર્ષના અરસામાં દર માસે ત્રીસ લાખ રૂપિયા છોકરાઓને રમવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવા પાછળ ખર્ચ્યાં નાખ્યાં છે.

ન્યુયૉર્ક લગભગ ત્રણસં રમવાનાં યોગાનો તૈયાર કર્યાં છે. ચિકાગોમાં માત્ર ચાળીસ છે, પણ તે એટલાં મોટાં છે અને તેમાં રમવાનાં એટલાં બધાં ઉત્તમ સાધનોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે આખી દુનિયામાં કોઈ પણ શહેર હજીસુધી તેની બરાબરી કરી શકે એમ નથી. ગયે વર્ષે તેમના નિભાવને માટે લગભગ સત્તરલાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. ફિલાડેલ્ફીયામાં તોતેર, બોસ્ટનમાં સિતોતેર, બાલ્ટિમોરમાં પચાસ, સેન્ટ લુઈ કલીવલેન્ડમાં પંદર, ડેટ્રોઈટમાં અગિયાર, બ્રુક્લીનમાં આઠ, સેન્ટ્રાન્સીસ્કોમાં પાંચ, સિન્સીનીટીમાં બાર, પ્રોવિડન્સમાં ઓગણીસ, ન્યુયૉર્કમાં ચોવીસ અને વૉશિંગ્ટનમાં બત્રીસ રમવાનાં યોગાનો છે. કેટલાક શહેરોમાં ને કે ઓછાં યોગાનો છે, તોપણ દર વર્ષે તેમની પાછળ ખર્ચ કંઈ ઓછું કરવામાં આવતું નથી. સેન્ટ્રાન્સીસ્કોમાં પાંચજ યોગાનો છતાં ગયે વર્ષે તેણે આશરે એક લાખ દશ હજાર રૂપિયા તેમની પાછળ ખર્ચ્યાં હતા.

પણ આટલાંજ શહેરોએ બાળકોને રમવાની વ્યવસ્થા કરી છે, એમ કંઈ નથી. આ વિના બીજાં ત્રણસં શહેરોએ પણ તેવોજ આશ્ચર્યકારક પ્રયત્ન કર્યો છે. આ રમવાનાં યોગાનોમાંનાં ઘણાં પ્રત્યેક ચાળીસ એકર જેટલાં વિશાળ હોય છે; પરંતુ આટલાં વિશાળ છતાં તેમાં વ્યવસ્થા ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારની રાખવામાં આવે છે. અમુક ઉંમરનાં બાળકોમાટે અમુક વિભાગ, અમુક ઉંમરના માટે અમુક વિભાગ, એમ જૂદા જૂદા વિભાગો પારી નાખવામાં આવ્યા છે; અને બાળકોની ઉંમરના પ્રમાણમાં તેમાં રમતોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વળી પ્રત્યેક વિભાગ ઉપર સુશિક્ષિત પુરુષોની દેખરેખ રાખવામાં આવી છે, જેથી કોઇ પણ પ્રકારની ગડબડ કે અવ્યવસ્થા થતી નથી. બાળકો અત્યંત રસથી તેમાં લાગ લે છે, અને મોટી ઉંમરના તોફાની છોકરાઓ પણ આ રથને સુધરી જાય છે.

યુન ઇટેડ સ્ટેટ્સના મધ્યભાગમાંથી કોઇ બલૂનમાં બેસીને જો તમે જેટલે ઉંચે જવું જોઈએ તેટલે ઉંચે જાઓ, અને સાંધી બળવાન ફર્મિનવડે, નીચેનો પ્રદેશ જુઓ તો તમને આ યોગાનોમાં એકી વખતે દશ લાખ છોકરા તથા છોકરીઓ રમવાને એકઠાં થયેલાં અને રમતના અપૂર્વ આનંદને ભોગવતાં જોવામાં આવશે.

પ્રતિદિન આ પ્રમાણે ખુલ્લી હવામાં બે ત્રણ કલાક રમવામાં ગાળવાથીજ મનુષ્યનું-કાં વૃદ્ધ, સુવાન કે બાળકનું-શરીર નિરોગી અને સુદૃઢ રહે છે. જ્યાંસુધી આપણા લોકો ખુલ્લી હવામાં હરવા ફરવાના અને રમવાના લાભને નહિ સમજે ત્યાંસુધી, એકથી માનસિક કેળવણીવડે તેઓ જે ઉન્નતિની આશા રાખે છે, તે સફળ થવાનો ઘણોજ ઓછો સંભવ છે.

(ભાદ્રપદ-૧૯૧૬ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન ડો. ડા. લાલજી)

૧૮-સગુણ ભક્તિ વધારે ઉપકારક છે.

દેવ એક છે અને તે સગુણ પણ છે અને નિર્ગુણ પણ છે. “સગુણનાજ આધારથી, નિર્ગુણ ખાતરીપૂર્વક જોઈ શકાય” એવો સમર્થ સરખા બ્રહ્મવેદાનો ઉપદેશ છે. તેથી સગુણ પ્રેમને યતિક્રિયાત્ ધક્કો ન મારતાં નિર્ગુણ બોધની જે હથેલી સંતજનો છે, તેજ કલ્યાણકારક છે. ઉપ-નિષદો, પંચદશી, યોગવાસિષ્ઠ ઇત્યાદિ વેદાંત ઉપરના ગ્રંથો વાંચીને તે સમજતાં (પચાવતાં) ન આવડ્યાના લીધે તથા સત્સંગમાં ખરા પરમાર્થનો મર્મ ન સમજવાને લીધે કેટલાક લોક-જૂના અને નવા શિક્ષણની પરંપરાથી-એવા નિર્માણ થયા છે, કે તે સગુણનો ઉચ્છેદ થતો જુએ છે; પણ સગુણનો પ્રેમ અતિશય વધારવામાંજ પરમાર્થશ્રવણનું પરિણામ થવું જોઈએ. સંતા-નો માર્ગ આ છે. સંત રક્ષ વેદાંતી નહોતા. તે નિઃસીમ ભક્ત હતા, તે પ્રેમમૂર્તિ હતા. જ્ઞાનેશ્વરી અમૃતાનુભવ સરખા અઘૌકિક બ્રહ્મજ્ઞાનના ગ્રંથ નિર્માણ કરનારા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ નિઃસીમ કૃષ્ણભક્ત ઉર્ફે વિદ્યોત્પાસક હતા. આ સ્વચ્છ આરસો સર્વ મુમુક્ષુએ પોતાની આંખો સામે રાખી નિર્ગુણનો બોધ અને સગુણનો પ્રેમ એનું ઐક્ય કરી પોતાનું અને પારકાનું હિત સાધવું.

x x x x x
દાસબોધનું દશક ૬ સમાસ ૭ વાચકોએ જોવું. સમર્થના મુખથી બ્રહ્મજ્ઞાન સાંભળીને એટલે કે નિર્ગુણ નિરાકાર નિરંજનનું પ્રકરણ સાંભળીને એક શ્રોતા કહેવા લાગ્યો કે, “ઠીક થયું! હું બ્રહ્મ છું” અને જગત મિથ્યા છે, એ મને સમજાયું. હવે પૂજા-અર્ચાની જરૂર નથી” એ જોતાંજ રામ-ભક્તિથી ઉભરાતા અંતઃકરણથી સમર્થ કહે છે કે:—

‘અરે! ભોજન કરવું પડે છે, પાણી પીવું પડે છે,
મળમૂત્ર ત્યાગ કરવો પડે છે, તે પણ છૂટતું નથી;
માણસોનું સમાધાન રાખવું, પોતાનું પારકું ઝાળખવું,
અને ભજન ન કરવું, એ કયું જ્ઞાન ?
સાહેબને ત્યાં આજોટવા જવું, નીચ સરખા થવું,
અને દેવને ન માનવા, એ કયું જ્ઞાન ?
હરિદર બ્રહ્માદિક, હે જયના આસાધારક !
તું એક રંક માનવી, ભજવામાં તારું શું થયું ?
અમારા કૃષ્ણ રઘુનાથ, રઘુનાથ અમારો પરમાર્થ,
જે સમર્થનો પણ સમર્થ, તે દેવ છોડાવ હવે;
તેના અમે સેવક જન, સેવા કરતાં થયું જ્ઞાન,
તેનાથી અભાવ કયો પતન થવાય છે.

રામસેવા કરતાં કરતાં આ બ્રહ્મજ્ઞાન અમેને પ્રાપ્ત થયું, એમ સમર્થ પોતે કહે છે. ત્યારે પછી સેવા-ઉપાસના છોડીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો ખીજો કયો સરળ માર્ગ છે? તેથીજ ઉપાસના બળવાળી જોઈએ, એકનિષ્ઠ પ્રેમ જોઈએ અને હરિના ગુણનું શ્રવણકીર્તન અવશ્ય જોઈએ.

x x x x x
શ્રવણં કીર્તનં ધ્યાનં હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।

જન્મ કર્મ ગુણાનાં ચ તદર્થેઽશ્વિલચેષ્ટિતમ્ ॥ (ભાગવત ૧૧-૩-૨૭)

એટલે અદ્ભુત લીલા કરનારા હરિના અવતારોનું, ચરિત્રોનું અને ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન કરવું અને સર્વ કર્મ ભગવતપ્રીત્યર્થ કરતાં, એ ભક્તોનો સ્વભાવજ બની જાય છે.

x x x x x
ભક્તિયોગ સહેલો અને સર્વસાધ્ય છે. “હે ધર્મિર ! તને આપવાને મારી પાસે દ્રવ્ય નથી, તને જાણું એની શુદ્ધિ નથી, યોગાભ્યાસ કરવાનું મારા હાથમાં નથી અને વખત પણ નથી, એમ

જાણીને હે જીવોના અત્યંત પ્રિય ! હું જેવો છું તેવો ને તેવોજ તને શરણુ છું. મારું શરીર અને મન તારું છે. ‘હું’ અને મારું’ એ ભાષા મેં છોડી દીધી છે. તું દયાનિધિ છું, સર્વ સત્તાધીશ છું, સર્વજ્ઞ છું. તારા સિવાય બીજું કંઈ નથી. મેં તારા કથાની વાસના મનમાં રાખી નથી. ધન, માન, ધરખાર-સર્વ તને અર્પણુ હજ્જે. તું રાખીશ તેવો હું રહીશ. તું જે આપીશ તે સાચું સમજીને લેઈશ. તું કહીશ તે સાંભળીશ. ગુણદોષસહિત હું જેવો છું તેવોજ તારો દાસ છું. મારી ઇન્દ્રિયોના તું વિષય થા, આંખો તનેજ જુઓ, હાથપગ તારીજ સેવા કરો, મન તારુંજ ધ્યાન કરો, સર્વ સુખ-દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ તુંજ આપ. કોઈ પણ અવસ્થામાં તારું સ્મરણુ થવા દે. સ્તુતિ-નિંદાનો વરસાદ થાય તોપણ તારી પાસેથી ચિત્ત પળભર ખસવા દઈશ નહિ. તને પોતાનું સર્વસ્વ માનનારા જે સંત તેનોજ સંગ આપ, પ્રપંચની વાતોની કટકટ મારા કાન ઉપર આવવા દઈશ નહિ, અંતઃકરણુ તારા પ્રેમથી હમેશ ભરીને વહેવા દે.” એવી પ્રાર્થના ભક્તના ચિત્તમાં સર્વ કાળ ચાલેલી હોય છે.

અંતઃકરણુની પ્રેમમય ભાવનાથી શ્રીહરિને શરણુ જવાની જે ક્ષણુ તેજ ક્ષણુથી દૈવી જીવનનો પ્રારંભ થાય છે ! શ્રીહરિની-આત્મારામની અત્યંત વિસ્મૃતિ એ મૃત્યુ છે અને તેનું સ્મરણુ, ચિંતન, અનુસંધાન, ગુણુગાન એ જીવન છે.

હે વાસુદેવ ! હે જીવનત્રય ! તું વ્યાપીને રહેલો છે, એ જ્ઞાન અમેને આપ. હે હરે ! અમારી સર્વ વાસના હરણુ કરીને આપના પદકમલમાં અમારું ચિત્ત લાગવા દે. હે રામા ! યોગી, મુનિ, સંત, મહંત, તારા જે સ્વરૂપને ઠેકાણુ રમેલા હોય છે, તે સ્વરૂપે અમારી વૃત્તિ રમવા દે. હે ત્રિનેત્રા ! શ્રવણુ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ ત્રણુ આંખો અમને આપ અને તારી સુંદર મૂર્તિ જેવા દે. હે ત્રિપુરારિ ! રથૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ ત્રણુ દેહનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરવો તે અમને શીખવ. હે શંકરા ! વિષય કલ્યાણુકારક છે, એ અમારો ભ્રમ દૂર કરીને તુંજ સર્વ કલ્યાણુનું કલ્યાણુ અને મંજળનું મંજળુ છું, એવો બોધ અમને આપ અને તારું સુખકર સ્વરૂપ બતાવ.

“કેવળ જૂની પરંપરામાં વધેલા અને મૂર્તિની પૂજા કરનારા બ્રાહ્મણુ (જે રામકૃષ્ણ પરમહંસ) તેમની ચરણુરજથી પુનિત થવાનું ભાગ્ય જે મને મળ્યું ન હોત તો તો હું આજ ક્યાં હોત !” એવું સ્વામી વિવેકાનંદે ગુરુભક્તિથી ઉભરાયેલા અંતઃકરણુથી એક વખત કહ્યું હતું. વિવેકાનંદ બી. એ. થયેલા વિદ્વાન રજા, અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ જનદષ્ટિથી કેવળ અશિક્ષિત રજા. તે સંસ્કૃત શીખેલા નહોતા અને અંગ્રેજીની પણ તેમને મંઘ નહોતી ! પણ રામકૃષ્ણ કાલી માતાના નિઃસીમ ઉપાસક હતા. એ ઉપાસનારૂપી તપથી તેમની યોગ્યતા એટલી વધી કે ત્રણે ખંડમાં કીર્તિ પામેલા વિવેકાનંદને આ સર્વ દિગ્વિ સામર્થ્ય તેમની ચરણુરજથી પ્રાપ્ત થયું ! મૂર્તિપૂજાની અવગણના કરનારાઓએ રામકૃષ્ણ પરમહંસને કાલીની મૂર્તિનું એકનિષ્ઠ ભજન કરતાં કરતાં સર્વ બ્રહ્મજ્ઞાન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું હતું, એ વિસરવું નેહાયે નહિ !! ભક્તોના પગ પાસે મોક્ષ આળોટતો આવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન તો બિચારું ભક્તોને ખારણુ કંગાલ જેવું થઇને ઉભું રહે છે, તેથીજ ભગવતપ્રાપ્તિનો સર્વોત્તમ માર્ગ ભગવાનની અનન્યભાવે ભક્તિ કરવી એજ છે. કર્મ, જ્ઞાન અને યોગ એના કરતાં ભક્તિજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ નારદાદિ સર્વ મહાત્માઓએ કહેલું છે. ભક્તિ સગુણનીજ કરવી.

સ્વાનુભવથી તુકોબારાય કહે છે કે, મુખ્ય જે ઉપાસના સગુણુ ભક્તિ, તેથી બધી દિશાઓ સધાય છે. ભાવની શુદ્ધિ જાણીને હૃદયમાં (પરમાત્માની) મૂર્તિ પ્રકટ થાય છે. ૧-બીજા અને ફળ, એ બંને હરિનુંજ નામ છે. તે સકળ પુણ્ય, સકળ ધર્મ છતાં સકળ કળાનું વર્મ છે. તે અકળ કળાવાળો શ્રમને દૂર કરે છે. ૨-જે ઠેકાણુ કીર્તન-નામધોષ હોય, અને હરિના દાસ નિર્ભજજ થઇને તે કરતા હોય, ભાં બધા રસો પૂરેપૂરા ભરાય છે અને ભવબંધના પાશ તૂટી જાય છે. ૩-વેદપુરુષ નારાયણુ કે જે યોગીઓના શન્યશ્રવણ છે, મુક્તોના પૂર્ણશ્રવણ છે; તેજ અમે બોળાં આત્માઓ માટે સગુણુ બ્રહ્મ થયા છે.

મૂર્તિપૂજક કોણ નથી ? હિંદુ લોક, બુદ્ધધર્મી લોક અને ખ્રિસ્તીધર્મની કંઈએક શાખાઓ મૂર્તિપૂજક છે. મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને પ્રોટેસ્ટન્ટ, એઓ મૂર્તિપૂજક નથી એમ કહેવાય છે; તથાપિ મુસલમાન શુદ્ધ સાધુ-સંતોની કબરોને મૂર્તિ જેટલીજ પૂજ્ય માને છે. અને ઉપાસનાને સર્વ ખાણંગોથી દૂર કરી દેનારા પ્રોટેસ્ટન્ટો તો દિવસે દિવસ ધર્મવિચારથી દૂર ચાલ્યા જાય છે. જે લોકો મૂર્તિપૂજા નિષિદ્ધ માને છે, તેમનું 'ટ્રાન્સ ઓફ લૉ' જેમાં મૂક્યું હતું, એવું તેમનું પણ એક દેવળ હતુંજ! રોમન કેથોલિક અને ગ્રીક ક્રિશ્ચિયન એ તો મૂર્તિપૂજક છેજ. તે ખ્રિસ્તની અને તેનાં માખાપની શુદ્ધાં પૂજા કરે છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે ખ્રિસ્તી સુધારક. એ મૂર્તિપૂજક નથી, તથાપિ તેઓ પણ સગુણ દેવને માને છે. પારસી અને ધરિની લોક તો અગ્નિપૂજકતરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

એ પ્રેમકલા જેમ જેમ ખુલતી જાય છે, તેમ તેમ શાસ્ત્રગ્રંથ પણ ઓળા ઉપયોગી લાગતા જાય છે; તથા વાદ, ચર્ચા, પાંડિત્ય અને લોકકીર્તિ ઉપર પણ તિરસ્કાર આવતો ચાલે છે તથા અધા લૌકિક પદાર્થો તથા પદાર્થવાળાઓ ઉપર કંટાળો આવે છે અને પ્રેમ-સુખની આપ-લે કરનારા સંત અને સજ્જન સિવાય ખીજા કોઈની પણ સંગતિ રચતી નથી. આવી અવસ્થા થતી એજ ભગવતપ્રસાદનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે.

x

x

x

x

“ કથં વિના રોમહર્ષ દ્રવતા ચેતસાવિના ।

વિનાઞ્જન્દાશ્રુ કલયા શુદ્ધ્યેદ્ભક્તયા વિનાઽઽશયઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—શરીર ઉપર રોમાંચ થરકતાં નથી, અંતઃરક્તમાં પ્રેમનાં ઝરણાં ફુટતાં નથી અને નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારા વહેતી નથી, તો પછી ભક્તિ કેવી ? અને ભક્તિસિવાય ચિત્ત પણ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય ?

વાગ્મદ્રદાદ્રવતે यस્ય ચિત્તં રુદત્ય મીક્ષ્ણં હસતિક્વચિચ્ચ ।

વિલજ્જ ઉદ્વાયતિ નૃત્યતે ચ મદ્ભક્તિ યુક્તો ભુવનં પુનાતિ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—ભગવાનના શુણાનુવાદ ગાતાં, તેના રૂપનું ચિંતન કરતાં કિંવા નામધોષ કરતાં પ્રેમને લીધે જેની વાણી ગદગદિત થાય છે, જેનું ચિત્ત દ્રવે છે, જે અનુતાપથી કદી રહે છે અને ભગવતપ્રસાદની પ્રાપ્તિ યાદ આવતાં હસે છે. તે કદી નિર્લજ્જ થઈને ભગવદ્શુણ ગાય છે અને કદી નામધોષથી સર્વ દિશાઓ ગળાવી મૂકે છે તો કદી અતિશય આનંદને લીધે નાચે છે. એવો મારો ભક્ત ત્રિભુવનને પાવન કરે છે, એમ દેવ પોતે કહે છે.

ભાગવતમાં (સ્કંધ ૧૧, અં ૧૪)માંથી ભક્તના ઉલ્કટ પ્રેમનું જે ઉપર પ્રમાણે વર્ણન લીધું છે તે વર્ણન પ્રમાણેજ ભક્તની ખરેખરી સ્થિતિ થાય છે. દેવ સગુણ છે, દેવ પ્રત્યક્ષ છે, દેવ અંતર-અધાર ભરપૂર છે, દેવજ કતાં-ભર્તા-હર્તા છે, સર્વ તેનીજ લીલા છે, તેનીજ કૃપાનો હું અંશ ભાગું છું, તે મારી પાછળ ઉભો છે, એવી ભાવનામાં ભક્તને જે અનિર્વચનીય પ્રેમ-સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન વાણીથી કોણ કરી શકશે? હરિના પ્રેમ-સુખની જોડે જોણે મેળતી તેને અનેક વાર ધન્ય છે !

“ સદ્ગદીત્ત કંઠ દાટો ! યેણે ફુટો હૃદય ” એમ તુકોળારાય દેવ પાસે માગે છે, તે એટલાજ માટે કે “ સગુણ નિર્ગુણ જયાંની હીં અંમોતોંની આમ્હાં સંગે ક્રીડા કરી ” એવો તેમનો અનુભવ હતો. સગુણ પણ હરિ અને નિર્ગુણ પણ હરિ એમ તે પૂર્ણ જાણતા હતા તેથીજ સગુણ પ્રભુના પ્રેમથી તેમની વાણી તરબોળ થયેલી જણાય છે.

(મરાઠી પારિજ્ઞાનક પુષ્પમાળામાંથી શ્રીયુત મુળજીભાઈ જેઠાભાઈ પરેડે અનુદિત કરેલા પૈપ્પી ગ્રંથાલુ ‘ભાગ્યોદય’માંથી થોડાક સંશોધનસહિત.)

૧૧-પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ

—એક સંજ્ઞન લખે છે કે “તમે એક નિશ્ચય આજે પ્રતિપાદન કરો છો, તો કાલે વળી તેથી જૂદા પ્રકારનોજ નિશ્ચય પ્રતિપાદન કરો છો. આજ તમે એક બાબતને વખોડો છો, તો કાલે વળી તેનેજ વખોડો છો. તમારા મનની અર્થાત્ નિશ્ચયોની આ પ્રકારની અસ્થિરતા અનેક પ્રસંગે મારા અવલોકવામાં આવી છે.” પ્રિય હૃદય! તમારું કહેવું કેવળ સત્ય છે. હું નિરંતર બદલાતોજ ચાલું છું. કદી પણ ન બદલાય એવી અવિક્ષિપ્ત સ્થિતિને માટે મારો અને આખા જગતનો પ્રયત્ન છે, અને જ્યાંસુધી એવી સ્થિતિ કે જે પરમાત્માથી અબિન્ન છે, તે મને તથા આખા વિશ્વને નહિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તે નિરંતર બદલાતુંજ ચાલવાતું. જે મોડો અથવા બહુ વિશ્વને બદલાય છે, તેની ઉન્નતિ બહુ મોટી થાય છે. હું ઇચ્છું છું કે, હું અને તમે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા ચાલીએ. શું તમે નથી અવલોક્યું કે, જળનો પ્રવાહ જેમ વેગથી પોતાનું સ્થાન બદલતો આગળ ચાલે છે, તેમ તે અધિક શુદ્ધ થાય છે? બીજક બદલાઇને અંકુર થાય છે, અંકુર બદલાઇને છોડ થાય છે, છોડ બદલાઇને વૃક્ષ થાય છે. બાળક બદલાઇને કુમાર થાય છે, કુમાર બદલાઇને યુવક થાય છે, યુવક બદલાઇને પુખ્ત વયનો મનુષ્ય થાય છે. તુરો મરવો બદલાઇને ખાટી કેરી થાય છે અને ખાટી કેરી બદલાઇને પાકી ગળી કેરી થાય છે. શું તમે બાળકને બાળકનાજ રૂપમાં, બીજકને બીજકનાજ રૂપમાં અને મરવાને મરવાનાજ રૂપમાં સર્વદા રાખી રહેવા ઇચ્છો છો? સત્યની પણ ભૂમિકાઓ છે. બાલ્યાવસ્થામાં જે સત્ય હોય છે, તે કુમાર અવસ્થામાં અસત્ય બાસે છે; કુમાર અવસ્થામાં જે સત્ય બાસે છે, તે યુવાવસ્થામાં અસત્ય બાસે છે અને યુવાવસ્થામાં જે સત્ય જણાય છે, તે પુખ્ત વયમાં અસત્ય જણાય છે. તમે આજે પ્રમે તેવા વિદ્વાન કે જ્ઞાનવાન હશે. તોપણ તમે જે જાણો છો તેનાથી ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાન છે, અને તે ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાનની સાથે સરખાવતાં આજે જે તમે જાણો છો, તે અસત્ય અર્થાત્ ઉતરતા પ્રકારનું છે! ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે, આજે જે ઉતરતા પ્રકારની વિદ્યા અને જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત છે, તેનો તમારે ત્યાગ કરવોજ જોઇએ. હિંસા નિશ્ચયોની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવાને માટે તમારે તમારા આજના નિશ્ચયો બદલવા જોઇએ; તેમ તમે નથી કરતા, અને મહાશ્વ કરેલા નિશ્ચયોના પુંછડાને પકડીનેજ બેસી રહો છો, તો તમારી ઉન્નતિ અટકે છે; એટલુંજ નહિ પણ પશુના પુંછડાને પકડી રહેનારને જેમ પશુની ધણી લાતો ખાઇને આખરે તેનું પકડેલું પૂંછડું છોડવું પડે છે, તેમ આજના નિશ્ચયોનેજ કેવળ સત્ય માની તેમને પકડી રહેનાર અને આગળ ન વધનારને અનેક દુઃખો સહન કરીને આખરે ઉંચે ચઢવું પડે છે. આથીજ પ્રિય હૃદય! મારા નિશ્ચયોમાં હું નિરંતર બદલાતો ચાલું છું અને ભવિષ્યમાં અત્યંત વેગથી બદલાવા ઇચ્છું છું. તમને તમારા સ્વીકારેલા નિશ્ચયોમાંજ જીવનના અંત-પર્યંત પડી રહેવું પ્રિય લાગતું હોય તો તમારી સ્વતંત્રતાની આડે આવવા મારી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. મારા નિશ્ચયો કે વિચારો સ્વીકારવાનો હું કોઇને આગ્રહ કરતો નથી. જેમ કુશળ વ્યાપારી પોતાનો ઉત્તમ માલ ગ્રાહકોની દૃષ્ટિએ પડે તેમ પોતાના પક્ષ્યગૃહ(દુકાન)માં યુક્તિપૂર્વક ગોઠવે છે, તેમ મારા વિચારોને મને પ્રાપ્ત કુશળના પ્રમાણે હું ‘મહાકાલ’માં સ્થાપું છું. જેમને તે આકર્ષક બાસે તે બધે તેમનો સ્વીકાર કરો; ન બાસે તે બધે તેમનો અનાદર કરો. x

—અન્ય સંજ્ઞન ઉદ્દગાર કાઢે છે, કે “મહાકાલ”માં પિષ્ટપેપણુ બહુ આવે છે. પ્રિય આત્મન! ઉપરના સંજ્ઞનને જ્યારે હું બદલાતો બાસું છું, અને પૂર્વના નિશ્ચયોથી જૂદા પ્રકારનાજ નિશ્ચયો દર્શાવતો જણાઉં છું, ત્યારે તમને હું તેનો તેજ વેપ લેખને, ધડી ધડી કંટાળો ઉપજે એવી રીતે, આવતો દેખાઉં છું. તમે ગરુડની ગતિથી મનમાં ઉડનારા જણાઓ છો,

x “મારા વિચાર તેના તેજ છે” ઈંડાંસો હાંકીને પોતાના ફેલા વિચારોને ‘અડમ’ દર્શાવવામાં આરવ જોતા હોય તેઓ આ સરલચિત સાધુના લેખમાંથી અકલ્પ લેશે, એવી આશા છે. સંપાદક

અને તેથી 'મહાકાલ' તમને સમઢીની પેઠે તેટલા ને તેટલાજ આકાશમાં ફરી ફરીને ગોળ ચક્ર-રડાં મારતું જણાય છે. પ્રિય આત્મન! ઉંચે અને ઉંચે અધિક વેગથી ઉડ્યા જાઓ. મહાકાલથી અનેકગુણ ચઢિયાતા લેખોના તમે અધિકારી છો.

—ગગનમાં ઉંચે અને ઉંચે ઉડવાના સામર્થ્યવાળા, પૂર્વોક્ત સજ્જનના જેવા, જેમ 'મહાકાલ'માં પિષ્ટપેપણુને જોનારા એક પક્ષે ઉચ્ચ અધિકારીઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે, **દર્વી પાકરસં યથા** એ વચનાનુસાર કડછીની પેઠે સમગ્ર રસોઈમાં ફરી વળવા છતાં એક પણ પાકના સ્વાદને ન જાણનારા અન્ય પ્રકારના પણ અધિકારીઓ હોય છે, અને તેઓને પણ 'મહાકાલ'માં આવતા લેખો પિષ્ટપેપણુ જેવા લાસે છે. આવા મનુષ્યો કર્તવ્યશુદ્ધિથી રહિત હોય છે. તેઓ પોતે જે માર્ગે પ્રયાણ કરે છે તેથી વધારે સારો વ્યવહાર કે પરમાર્થ સાધવાનો માર્ગ હોવાનો સંભવ માનતા નથી. આથી તેઓ, કોઈ પણ વિષયમાં શું નવું આવ્યું છે, તે જોવાને ખાતરજ તેના ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી જાય છે. આથી કર્તવ્યશુદ્ધિવાળા પુરુષને જ્યારે એક વિષયમાં પોતાના કર્તવ્યમાં મદદ કરનાર કાંઈ ને કાંઈ નવી યુક્તિ કે વિચાર જડી આવે છે, ત્યારે આ મનુષ્યને તેવું કંઈ પણ નજરે ચઢતું નથી; અને તેથી તેને આખો વિષય પિષ્ટપેપણુ જેવો લાસે છે.

—વ્યવહારોપયોગી તથા પરમાર્થોપયોગી વિષયોને લખનારા કુશળ પુરુષો વિશેષે કરીને મનના સ્વરૂપને જાણનારા હોય છે. જે વાર્તાનો કલ્યાણ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ હોય છે, તે વાર્તાને અંતઃકરણમાં અત્યંત ઉંડી હસાવવાની આવશ્યકતાને તેઓ સારી રીતે સમજે છે, અને તેથી તે વાતને તેઓ અનેક યુક્તિથી અધિકારીઓની દૃષ્ટિસમીપ આણે છે. તેમનો આ પ્રયત્ન કર્તવ્યશુદ્ધિરહિત મનુષ્યોને પિષ્ટપેપણુ જેવો લાસે છે; કારણ કે લોખંડની મેખ જેમ લાકડામાંજ વાગે છે, કંઈ વજ્રમાં વાગતી નથી, તેમ સાધનનો ઉપદેશ અધિકારી જોનારા અંતઃકરણનેજ સ્પર્શ કરે છે, કંઈ કર્તવ્યશુદ્ધિરહિત મનુષ્યને સ્પર્શ કરતો નથી. તેના અંતઃકરણને તો તે અથડાઈને ઉલટો દૂરજ જાય છે. વળી અધિકારીજોનારા અંતઃકરણમાં પણ કર્તવ્યનો ઉપદેશ જેમ લાકડામાં ખીસે એક વાર હથોટો મારવાથી ઉંડો પેસી જતો નથી, પણ ધણા ધા માર્યા પછીજ ઉંડો પેસી જાય છે, તેમ એક વારના પ્રયત્નથી હસતો નથી; પણ અનેક વારના પ્રયત્નથી હસે છે અને તેથી તેઓને તે વાત અનેક વાર કહેવાની જરૂર હોય છે. પરંતુ આ નિયમને ન જાણનાર કર્તવ્યશુદ્ધિરહિત મનુષ્યો આવા પ્રયત્નને પિષ્ટપેપણુ ગણે છે.

—મહાકાલના સંબંધમાં આ પ્રમાણે મનુષ્યો પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી લક્ષે જેમ કાંઈ તેમ જોલે, પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે, જ્યારે સોમાં એક મનુષ્ય તેના સંબંધમાં પ્રતિકૂળ ઉદ્ગાર કાઢે છે, ત્યારે નવ્વાણુ પુરુષો તેનાથી પોતાને લાલ થયેલોજ જણાવે છે. આવા સેંકડો પત્ર અમારા પ્રતિ નિત્ય આવે છે, પરંતુ સૂર્યના પ્રકાશને દર્શાવવાને મશાલની અપેક્ષા નહિ હોવાથી અમે તેમને પ્રકટ કરવાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિમાં પડતા નથી.

x

x

x

x

(“મહાકાલ”ના એક અંકમાંથી)

૨૦-હાલના શિક્ષણથી થતો બાળકોનો મરો

શસ્ત્રથી અથવા ઝેરથી ખીજતો પ્રાણુ લેનાર મનુષ્યને સામાન્ય શુદ્ધિના મનુષ્યો ખુની ગણે છે; કારણ કે પ્રાણુને હરનાર શસ્ત્ર અને ઝેર છે, એટલુંજ તેઓ જાણતા હોય છે; પરંતુ આ વિના મનુષ્યોના પ્રાણુ હરનારી ખીજ જે અનેક રીતો છે, તેનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તે રીતોનો ઉપયોગ કરનારને તેઓ ખુનીમાં ગણતા નથી. ઉલટા ધણે પ્રસંગે આવી રીતોનો ઉપયોગ કરનારને તેઓ પોતાનું સાચું હિત કરનાર માને છે. આવી ઉપરથી જોતાં મનુષ્યનું હિત કરનારી, પરંતુ વસ્તુતઃ તેના પ્રાણુને હરનારી અનેક ગુપ્ત રીતોમાં હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ એ એક પ્રયત્ન ગુપ્ત રીત છે. હાલની શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓનાં આયુષ્યને તથા જીવનનો ધીરે ધીરે પણ ચોક્કસ નાશ કરનાર કતલખાનાં છે, એ વિષે ધણાંજ શોડાં મનુષ્યો વિચાર કરે છે, અને જે શોડાં તે વિષે વિચાર કરે છે તેઓ તેનો સત્વર ઉપાય કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કવચિત્ જોવામાં આવે છે. દેશના ઉદ્ધવનો આધાર મોટે ભાગે હાલ ઉછરતી પ્રજા ઉપર છે, પરંતુ હાલની કેળવણીનો બોજો એ એક એવા પ્રકારનું ઝેર છે કે જે બાળકોનાં આયુષ્યને લગભગ પચાસ ટકા જેટલું ઓછું કરી નાખે છે, તથા તેમનાં સુદૃઢ શરીરને યુવાવસ્થા આવવા પહેલાંજ કાગમાળા જેવું કરી મૂકે છે. પ્રજાનાં શરીરનો ભોરકુટો વળી જવામાં ધણે ભાગે હાલની કેળવણી તથા તેણે પ્રકટાવેલાં ફળ છે; પરંતુ સધળો પાપનો પોટલો ખિચારા બાળજગતને માથે ચઢાવવામાં આવે છે. બાળજગત હાનિ કરનાર છે, તેની ના નથી; પણ હાલની પ્રજાનાં આ પ્રકારનાં શરીર થવામાં બાળજગત જેટલું જવાબદાર છે, તેના કરતાં કેળવણીની પદ્ધતિ વધારે જવાબદાર છે; ઓછી અથવા નહિ જેવી કેળવણી લેનારી હલકી વર્ણોમાં બાળજગત ઉંચી વર્ણોના કરતાં કંઈ ઓછાં થતાં નથી અને તોપણ રહેવાની તથા ખાવાની વધારે સગવડવાળાં ઉંચી વર્ણુનાં બાળકો કરતાં હલકી વર્ણુનાં બાળકો શરીરે વધારે નીરાગી તથા સુદૃઢ હોય છે, એ કોઈ પણ અવશોકનારને પ્રત્યક્ષ થયા વિના ભાગ્યેજ રહેશે; અને આતું કારણ ઉંચી વર્ણુનાં બાળકો ઉપર કેળવણીનો જે અત્યંત ભારે બોજો લાદવામાં આવ્યો છે તેજ છે. આવો ભારે બોજો ઉઠાવવાને માટે બાળકોને નિશ્ચાળમાં તેમજ ઘેર લગભગ ખાર કલાક અને પ્રસંગે તેથી પણ વધારે કલાક મગજની માથાતોડ મહેનત કરવી પડે છે. આથી તેમનું રુધિર આખો દિવસ માથામાં મોટા પ્રમાણમાં રહેવાથી હૃદય, ફેફસાં, જઠર વગેરે નીચેના પ્રાણુભૂત અવયવો દુર્બળ પડતા જાય છે. તેની પચનક્રિયા મંદ થાય છે. આખો દિવસ વાંકા વળાને બેસી રહેવાથી તેમના ફેફસાં હવાથી પૂરેપૂરાં ભરાતાં નથી, અને તેથી તેમના લોહીની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થતી નથી. હલનચલનવિના તેમનું હૃદય મંદ ગતિવાળું થવાથી, વેગથી વહેતા જળના પ્રવાહની પેઠે તેના રુધિરની ગતિ રહેતી નથી, અને તેથી તે સ્થિર જળની પેઠે મેલું થઈ જાય છે. બેસી રહેવાથી તેમના ઉદરના સ્નાયુઓ પણ શિથિલ થઈ જવાથી તેમને બંધકોશનો વ્યાધિ થાય છે. આમ બાળકના શરીરને પોષાવાના અને સુદૃઢ થવાના સમયમાં તેને શોષાવાના અને દુર્બળ થવાના ઉંડા પાયા નખાય છે; અને વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી નિશાળ છોડીને જ્યારે તે ઘેર આવે છે, ત્યારે તેના શરીરનું નિરીક્ષણ કરનારને વિવિધ વ્યાધિઓની, દુર્બળતાની અને અસ્થિ આયુષ્યની જખરી ઈમારતો જોવાને સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રરૂપ સૂક્ષ્મ શુદ્ધિની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે.

વિદ્યાભ્યાસ જીવનને સુખમય કરવા માટે હોવો જોઈએ, પણ આજે તે વહેતું મૃત્યુ આણુવા માટે થઈ રહ્યો છે, એ દેશહિતચિંતકોએ ઓછું વિચારવાયોય નથી. શારીરશાસ્ત્રીઓ વદે છે કે, માનસિક શ્રમમાં મનુષ્યે આખા દિવસમાં થઈને બહુ બહુ તો ચારથી છ કલાક જેટલો સમય ગાળવો જોઈએ. એથી વધારે ગાળવામાં આવતો સમય આરોગ્ય, આયુષ્ય તથા બળને ક્ષય કરનાર છે. જો આ સિદ્ધ વાર્તા છે તો પછી જેનો જીવનમાં જરા પણ ઉપયોગ હોતો નથી, તથા જેનું ગોખ્યા પછી બહુ બહુ તો વર્ષ પછી અથવા બે વર્ષ પછી કેવળ વિસ્મરણ થઈ જાય છે, એવા વિવિધ વિષયોને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બાળકો પાસે ગોખાવીને તેમનાં લોહીને શોષી

નાખવાં, તથા તેમનાં ભવિષ્યનાં શરીરોને બીતરથી સળી ગયેલાં લાકડાંનાં ખોખાં જેવાં કરી મૂકવાં, એ શું કસાઈપણું નથી? આ પ્રકારની કેળવણીની પદ્ધતિને પ્રજાનું હિત કરનાર ગણવાની ભૂલ કયો ભુલિમાન કરે?

વિદ્યાભ્યાસ અહિતકર છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. વિદ્યા મનુષ્યનું સર્વદા હિતજ કરે છે, પરંતુ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની હાલની પદ્ધતિ અત્યંત હાનિકારક છે, એટલુંજ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. હાલની શાળાઓ, એ જીવનને સુખપ્રદ કરનાર વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની શાળાઓ નથી, પરંતુ વિદ્યાભ્યાસને નામે ગદ્દાવૈત્ત કરાવી જીવનને દુઃખપ્રદ કરનાર, સખ્ત મજૂરી કરવાનાં કેદખાનાં છે.

આરોગ્યને, બળને, આયુષ્યને, ભુલિને, વ્યવહારનાં ઉચ્ચ સુખને તથા હૃદયની શાંતિને, નિત્ય અધિક અધિક પ્રમાણમાં ન આપે, તેને વિદ્યા કોણ કહે? હાલનું શિક્ષણ શું આ ફળને પ્રકટાવે છે? જો ના, તો પછી રથને રથને શાળાઓ કાઢવાનું અને કેળવણી પાછળ આટલું બધું ધન તથા શ્રમ ખર્ચવાનું પ્રયોજન શું? જે અંકગણિતનો, જે બીજગણિતનો, જે ભૂમિતિનો, જે ઇતિહાસનો, જે ભૂગોળનો અને એવી એવી જે બીજ અનેક બાબતોનો મોટપણે સોમાંથી પાંચ બાળકોને આપ્યા જીવનમાં એકાદ વાર પણ ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી, તથા જે પરીક્ષાને માટે ગોખ્યા પછી થોડાજ માસમાં કેવળ ભૂલી જવામાં આવે છે, તે સર્વનો અસર બોલે બાળકોની ખાંધે મૂકી, ન ચલાતાં છતાં પણ પરોણા મારી તેમને ચાલવાની ફરજ પાડવામાં શો હેતુ રહ્યો છે, તે કોઈ કહેશે? આવા વિવિધ વિષયોના અભ્યાસથી મગજનો વિકાસ થાય છે તથા ભુલિ કેળવાય છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે; પણ સુખના ભોગે મગજને મોટું કરવું અને ભુલિને કેળવવી, એ શું ડહાપણભરેલું છે? શું જીવનના સુખની વૃદ્ધિ કરી, મગજનો વિકાસ કરનાર અને ભુલિને કેળવનાર બીજા વિદ્યાભ્યાસના વિષયો નથી? જીવનમાં નિત્ય કામમાં આવે તથા સુખની વૃદ્ધિ કરે, એવી એટલી બધી વસ્તુઓ છે તથા તેમના અભ્યાસથી મગજનો તથા ભુલિનો એટલો બધો વિકાસ થાય એમ છે કે તેની સાથે સરખાવતાં હાલનો વિકાસ તળાવ આગળ ખાખોચીઆ જેવો છે, તથાપિ આ બાબત લક્ષમાં લેવાની કેને કાળજી છે!

બાળકોને જાણે આ જગતમાં કશુંજ ઉપયોગી સાધવાનું નથી અને તેથી તેઓ નકામા ઉદ્યોગથી બીજને ડખલ કરતાં અટકે, માટે તેમનો બધો સમય કોઈ કામમાં જોડી દેવાના વિચારથી હાલની વિદ્યાભ્યાસની પદ્ધતિ જાણે શોધી કાઢવામાં આવી ન હોય, એમ જણાય છે. હાલની શાળાઓ, શિક્ષણ તથા શિક્ષણપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર કરવાની અત્યંત અગત્ય છે. તેમ નહિ થાય ત્યાંસુધી ભારતવર્ષની યથાર્થ ઉન્નતિની આશાને હજી ઘણાં વર્ષોનો વિલંબ છે. શાળામાં તથા પાઠશાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોવડે બાળકોના મગજમાં હાલ જે વિદ્યા ભરવામાં આવે છે, તે વિદ્યા છે કે કેમ, એજ મોટો પ્રશ્ન છે. આવી વિદ્યાની હાલની પ્રજાને લેશ પણ જરૂર નથી. એવી વિદ્યા ન હોય તો જીવન દુઃખમય થઈ રહે એવું કંઈજ નથી. વિદ્યાનો હેતુ પુરુષોને ઉત્તમ પુરુષો અને સ્ત્રીઓને ઉત્તમ સ્ત્રીઓ બનાવીને તેમનાં જીવનને સુખમય કરવાનો છે. જે વિદ્યા આ હેતુને સિદ્ધ નથી કરતી, તેનો અભ્યાસ બાળકો પાસે કરાવીને આપણે તેમનાં આયુષ્યનો, બળનો અને શરીરોનો વિનાશ કરવાવિના બીજું કશુંજ કરતા નથી.

(સં. ૧૯૧૬ ના “મહાકાળ”ના એક અંકમાંથી)

२१-विचार-तरंग

पूजाहुति

अरुणोदय हो रहा था। माता के आंगन में जल-रवि की सुनहली रश्मियाँ छिड़क रही थीं। जिस मातृ-यज्ञ के विभवविधान की तैयारी हस्तों वर्ष पहले हो चुकी थी, उसमें आज तुम्हारे पूजाहुति यज्ञाने की भेखा थी। उस समय, तुम्हारे चित्त में असीम आनंद था। तुम्हें वह गति प्राप्त थी, जो योगियों का भी दुर्लभ है। तुमने ॐ शब्द का उच्चारण किया, और वेद-मंत्रों की ध्वनि के साथ मातृ-यज्ञ में पूजाहुति यज्ञ दी। वेदमंत्रों की ध्वनि धरते हुए तुम्हारे चेहरे पर गंभीर हास्य की ओक अनुपम रेखा थी। धरती हास्य-रेखा में मानव-ज्वन का सारा रहस्य निहित था, गिरे हुए लोगों का उठाने के लिये दिव्य-संदेश था, और था करोड़ों संतप्त प्राणियों के लिये सांत्वना देनेवाला जलिवान का मूल मंत्र!

पूजाहुति देव कर लोग दंग रह गये! भुदिराम, कन्हाय्यालाल, कर्तारसिंह पिंगले आदि योद्धाओं की आत्माहुति की याद आ गयी! इनकी वीरगाथाओं से मन में रह रह कर यह ला-वना उठती थी कि लोग, जिनको परम पिता ने हर्ष-लरा दिये दिया है, हंसते हंसते, मातृ-यज्ञ में आत्माहुति कैसे यज्ञते हैं? आज, इस अकर्मण्यता के युग में, तुमने अपने वीर अंगुष्ठों के साथ पूजाहुति दे कर, इस पात को स्पष्ट दिखा दिया कि मृत्यु भी जीवन ही का दूसरा नाम है। अपने पुण्य आदर्श के लिये भर मिटने ही से मनुष्यजन्म सार्थक होता है। तुम भर कर अमर हो गये! जिस दिन 'भारत-माना के प्रांगण में' पूर्ण तेज के साथ स्वातंत्र्य-सूर्य की रश्मियाँ अपना प्रकाश फैला रही होंगी, दिन देश के करोड़ों दलित हृदय उठ कर मानवीय स्वत्वों को प्राप्त कर रहे होंगे और वे गह गह हो अपनी हृदय-नीला के प्रत्येक तार पर प्रेम-सत्ता, समता, स्वतंत्रता और न्याय के सुमधुर गीत गा रहे होंगे। उस दिन, केवल उसी दिन तुम्हारी आज की पूजाहुति के जल पर, जगह जगह तुम्हारे प्रति-स्तंभ खड़े होंगे।

तुम्हारी तडप

पूजाहुति देने के महीनों पहले तुमने कहा था:—

“आभिरी शम्भदीह के कागिल थी ‘अस्मिन्’ की तडप,
सुमहे हमगर कोर्ध आलाओ जाम आया तो क्या?”

सत्यमुच्य तुम्हारी तडप अगूठी रही। उस तडप में दर्द था, मार्मिक वेदना थी। अनुपम अ-नुराग था, अपूर्व आत्म-त्याग था और न जाने क्या क्या था! तुमने इस गिरे समय में भी देश के सामने शहादत का वह नमरा पेश किया जो आयरलैंड में वीर मेकिस्वनी ने किया था और जारशाही के नाश के लिये इस में अगणित देश-भक्तों तथा वीर रमणियों ने किया था। तुम्हारी गति-विधि से हमारा मन-बेह हो सकता है; परंतु इससे क्या, हम तुम्हें कभी भूल सकते हैं? तुम्हारी शहादत से हमारे ह्रदय में रह रह कर जो हूक उठती है, उसे क्या दुनिया की कोर्ध शक्ति मिटा सकती है?

स्वार्थशुद्धि अथवा द्वेष-भावना से प्रेरित हो कर कोर्ध तुम्हें ‘शमराह’ के नाम से पुकारे या ‘गडू’ या ‘लूटेरा’; परंतु ज्वलंत देशभक्ति और महान आत्म-त्याग के कारण प्रत्येक भार-तीय तुम्हारी अरुण-रज को अपने भस्म पर धारण करेगा। क्यों? इसलिये कि, तुम अपने विश्वासों के जलपर अपने उच्च आदर्श के लिये लिये और उसीके लिये भर मिटे। संभव है कि आज के भारतीय कमजोरी या और किसी कारण से तुम्हारे जलिवान का महत्त्व न अनुभव कर सके; परंतु यह निश्चय है कि तुम्हारे रक्त-जीव के प्रताप से देश की आगामी संतति में वह हम और अभ होगा जो किसी भी ज्वित देश के जन्मों में हुआ करता है; और तभी वह संतति तुम्हारी पूजा की अधिकारिणी समझी जयगी।

तुम्हारी कामना

पूछाँडति यदाते समय, तुमने सिंह-गर्जन करते हुये कहा—“मेरी हार्दिक धम्मा है कि ब्रिटिश साम्राज्य का नाश हो।” तुम्हारी यह कामना पूछी ३५ से कम इलेगी, यह तो, अविव्य के गर्भ में निहित है; किन्तु उसके इलने के आसार तो बहुत पहले से हो रहे हैं। ब्रिटन के अनेक अडे अडे दूरदर्शी राजनीतिज्ञ इस आत के वर्षों पहले से कहने लग गये हैं। उनका कहना है कि ब्रिटन की उपनिवेश विस्तार की रक्तशोषणी नीति बहुत लयानक है। उसी दूषित नीति के कारण ब्रिटिश साम्राज्य का विशाल लवन निकट अविव्य में अँडर के ३५ में परिणुत हो लयगा। जिनके आँभे हों, वह इस सयार्थ के होंगे। ब्रिटन के लुम्भ और न्यादतियों के कारण, अमेरिका, आस्ट्रेलिया, कनाडा आदि कितने ही उपनिवेश उसके हाथ से निकल गये। अंग्रेज छन उपनिवेशों के उसी तरह पुदाध हेकेदार जनते थे। जिस तरह कि, आज वे भारत के जन रहे हैं। उन्होंने वहाँ लुम्भों की लरमार उसी तरह कर रपी थी, जिस तरह कि इस देश में; किन्तु समय के थपेडों ने उपनिवेशों की जनता को जगाया, और उसने अपने स्वत्व प्राप्त किये। आज अंग्रेज शासन इस देश के जपर लारस्व ३५ हो रहा है। साधमन कमीशन विज्ञायत से ललता है यह लहाना करके कि, यहाँ वह जनता से मिल-लेट कर, उसके दुःख-दर्द की आत सुनेगा; किन्तु यहाँ आ कर, लुम्भ और न्यादतियों से पीसे हुये करोडों प्राणियों के लहिकार की आवाज सुन कर, जिनो किसी से मिले-लुले, योशों की तरह गस्त करता हुआ निकल जाता है! आज इस देश के कोने कोने से यही आवाज, आ रही है कि साधमन कमीशन को हमारे लाज-निर्णय करने का कोई अधिकार नहीं! अपने घर के हम पुद भालिक हों। विदेशी इस देश में जनता के हितैषी जन कर रह सकते हैं, भालिक जन कर नहीं। इन सय आतों का क्या अर्थ है? यही न कि अल लारतीयों को, उनकी शुवाभी से पैदा दुष्टीस और नवयुग के थपेडों ने जगा दिया है? वे अल दुनिया में आजाद हो कर रहेगे। संसार की कोई भी दानवी शक्ति उन्हें, अल दया कर नहीं रह सकती। यदि भारत आजाद हो गया, कि नैसा होना दिन के प्रकाश की तरह ध्रुव सत्य है, तो ब्रिटिश साम्राज्य के नाश होने में भी कुछ संदेह है? आज इस विशालकाय भारत के ही कारण ब्रिटिश साम्राज्य का लवन छतना जडा दिभाई दे रहा है। इस देश के आजाद होते ही, वह जिलौने की तरह जेलने और दैपने की सीज रह लयगा।

रक्तपीज

जट का पीज दैपने में बहुत छोटा होता है, किन्तु उसकी छोटीसी आत्मा के अंदर जडा लारी वृक्ष पैदा कर जलने की शक्ति छिपी छुछ है।

पहले पीज गल कर मिट्टी में मिल जाता है, तय कहीं उसमें से पौधे का अँकुर कूटता है। पौधा जडा होता है और अंत के प्रकृति देवी के भंदिर के अके हरे लरे वृक्ष के ३५ में परिणुत हो जाता है। जे भूर्ज हैं वे कहेंगे कि पीज की हस्ती मिट गछ; किन्तु सत्य आत यह है कि छतने अडे वृक्ष और उसके हलरों सुमधुर इलों में, उस छोटे से पीज की हस्ती भौजूद है। केवल आत यह है कि छोटे से पीज का ३५ लदल जाता है, लल्लि सभष्टि के ३५ में परिणुत हो जाता है; इस सृष्टि का विकास इसी सिद्धांत पर आधार रपता है।

तुम्हारे रक्त-पीज में उस जट-पीज से किसी तरह भी कम क्षमता नहीं है। जिसके छोटे से आकार में विशालकाय वृक्ष उत्पन्न कर देने की शक्ति है। तुम्हारे शत्रु जिन्होंने लोक-मत को कुल कर, तुम्हारे नश्वर शरीर को विनष्ट किया है; अपनी करणी पर यह सभज कर सतोष लले ही कर लें कि उन्होंने तुम्हें दुनिया से मिटा दिया। किन्तु तुम्हारा यह अविलल विश्वास था कि पंयतत्व का शरीर मिट जाने से तुम्हारी आत्मा की पाक हस्ती पर कोई असर न होगा। अपने इसी विश्वास के लल तुमने मृत्यु पर विजय प्राप्त की। तुम्हारा रक्त-पीज ईज कर लारतीय वसुंधरा की गोद में सभा गया। उससे वह लल हो गछ। जलियाँवाला आग

की पुण्य-भूमि भी अनेक शहीदों के रक्त से लाल हुई थी। तुम्हारे इस रक्त-जीव के प्रभाव से इस देश के जहाँ जहाँ में वह शक्ति आवे जिससे करोड़ों युवकों में अपने आदर्श के लिये भर भिटने की भावना का उदय हो। यदि जैसा हो सके तो कौन कह सकता है कि तुम्हारे रक्त-जीव में अट-वृक्ष से भी कहीं अधिक उत्पादनशक्ति नहीं है ?

अनुताप की आग

अरे ओ, निर्वासों की पसीने की कमाईपर जितनी जितनी अट्टालिकाओं में अठपेलियां करनेवाले जंतु ! अपनी अन्त्यायुष्य कृतियों पर नजर डाल कर तो देख ! कहीं तेरे कामों से पड़ोसियों का धक्का तो नहीं लग रहा ? तू अपनी कमाई की धून में कहीं दीन-दुःखियों के हितों का तो नहीं कुछल रहा ? तूने जो विपुल धनराशि धकड़ी कर दे रख छोड़ी है, तुझे पता है कि उसका एक एक कण किसके पुरुषार्थ का इल है ? क्या तुझे पता है कि जिस कृत्ती अट्टालिका में तू उन्मत्त जना हुआ पडा अपने मनुष्योचित कर्तव्य की अवहेलना कर रहा है उसका एक एक दीवार—नहीं नहीं—एक एक छिंट—किसके पसीने से जनाई गई है ? क्या तूने कभी स्वप्न में भी सोचा है कि जो मजदूर तेरे विशालकाय जवनों का भाडा कर खला गया, वह कहां किस जोंपडे में अन्न-वस्त्र के बिना अपनी मौत की धडियां मिन रहा है ? अथ जै समय है कि तू अपने शानदार जवन से निकल कर उन बोगों से गले मिल जे तेरी जुद्ध और न्यायदतियों के शिकार हुआ है, उन दीन-दुःखियों के आंसु पोंछ, जिनके आठ पसीने की कमाई पर तू सुभ से अठपेलियां जेलता है। जैसा न हो कि समय निकल जाने पर अपनी बूल से तुझे आश्रयन अनुताप की आग में जलना पडे।

(“ वीरसंहार ” भासिकर्मा बेभकः—श्री सुरेन्द्र शर्मा)

२२—हमने क्या देखा ?

शैव्या पर सड़ कर देखा है मरते कायर कूरो को ।
विमल वीर गति पाते देखा समर-भूमि में शूरो को ॥
अग्नि में पड़ कर देखा है उज्ज्वल होते कुन्दन को ।
और सुवासित होते देखा घोर रगड़ से चन्दन को ॥
देखा पर-प्रकाश के कारण दीपक देह जलाते हैं ।
बीज वृक्ष, मृदु फल देने को मिट्टी में मिल जाते हैं ॥
भाग्य भरोसे रह कर देखा कर्म-हीन नर रोते हैं ।
किन्तु स्वावलम्बी जन अपना पल भी व्यर्थ न खोते हैं ॥
देखा प्रण पर प्रणवीरों को हँस-हँस कर मर जाते हैं ।
बन करके आदर्श जगत में नाम अमर कर जाते हैं ॥
सैनिक-शूर सिपाही देखे बाधा अगणित सहते हैं ।
मातृ-भूमि के हित में वे नित किन्तु डटे ही रहते हैं ॥

(“ वीरसंहार ” भासिकर्मा बेभकः—श्रीभुत दिव्य कवि)

૨૨-બહાદુરી કી વાતેં

(૧) એક બાલક કી બહાદુરી

અંગલોર સે એક દશવર્ષીય બાલચર કે એક પંચદશવર્ષીયા બાલિકા કેા જલસમાધિ સે અચાને કા સમાચાર આયા હૈ. મંગલવાર કેા પ્રાતઃકાલ એક દેવાંગ જાતિ કી બાલિકા ઘાટ પર કપડા ધો રહી થી. અચાનક ઉસકા પૈર ફિસલા ઔર વહ ગહરે પાની મેં જા પડી. વહ છટપટાને લગી ઔર ડૂબને હી કેા થી કિ ૧૫ વીં અંગલોર બાલચર સેના કે દશવર્ષીય બાલક રામરાવ ને ઉસે દેખા ઔર તાલાખ મેં ફૂદ પડા. વહ સીધા બાલિકા કે પાસ પહુંચ ગયા ઔર ઉસે પકડ લિયા. પશ્ચાત્ ગુરુતર બોઝ તથા તાલાખ કી સેખાર કે કારણ પડનેવાલી કઠિનાધર્યોં કા ધીરતા સે સામના કર વહ બાલક બાલિકા કેા ઘાટ પર જીવિત લે આયા. ઇસ પ્રકાર ઇસ છોટે સે બાલક ને ઉસ લડકી કે પ્રાણ બચાએ ઔર અપને અદમ્ય સાહસ કા પરિચય દિયા.

(૨) એક બાલિકા કા અપૂર્વ સાહસ

અંગલોર શહર કા સમાચાર હૈ કિ દોદનલાપુર કસ્બે મેં વહાં કે પંચમ લોગોં કે મુહલ્લે મેં એક અકેલી ઝોપડી મેં આગ લગ ગયી. અનુ નામ કી એક ૬ વર્ષ કી બાલિકા પાસ હી બેલ રહી થી, ઝોપડી મેં આગ લગતે દેખ વહ તુરંત ઝોપડી મેં ધુસ ગયી. પહેલે અપને ત્રીન વર્ષ કે ભાઇ કેા નિકાલ કર સડક પર રખ ગયી. ઇસકે બાદ ફિર જલતી ઝોપડી મેં ધુસ કર ૬ માસ કે બચે કેા નિકાલ લાયી. ઇસમેં વહ ઇતની જુલસ ગયી થી કિ સડક પર પહુંચતે હી ગિર પડી. થોડી દેર બાદ ઉસકે માતા-પિતા કામ સે લૌટે ઔર વીર બાલિકા કેા અસ્પતાલ ભેજ, જહાં વહ અચ્છી હો રહી હૈ. ડિપ્ટી કમિશનર ને અપની આંખોં ઇસ ઘટના કેા દેખા થા. ઉન્હોને બાલિકા કેા પાંચ એકડ જમીન પુરસ્કાર મેં દી હૈ. સાથ હી ઉસે ઔર બી ઉપયુક્ત પુરસ્કાર દેને કી સિક્કારિશ કી હૈ. વાસ્તવ મેં ઇસ બાલિકા કા સાહસ ઔર ખીરતા સરાહનીય ઔર પુરસ્કારણીય હી હૈ.

(૩) એક બાળકને પ્રાણોં કી બાજુ લગા કર ભાઇ કી રક્ષા

પટિયાલા રાજ્ય કે ફજલે નયીમ નામક એક દશ વર્ષ કે બાલક ને અદ્ભુત સાહસ કા કાર્ય કર દિખાયા હૈ. કદા જતા હૈ કિ ઉસકા છોટા ભાઇ ખેતરે-ખેતરે કુએ મેં ગિર ગયા. સૌભાગ્યવશ એક રસ્સી કુએ મેં લટક રહી થી. નયીમ અપને જીવન કા મોલ છોડકર રસ્સી પકડ કર કુએ મેં ફૂદ પડા. રસ્સી બડી કડી થી, અતએવ ઉસકે હાથ કંઇ જગહ કટ ગએ ઔર ખૂન નિકલને લગા; પરંતુ ઉસને ઇસકી તનિક બી ચિંતા ન કરી ઔર અપને ભાઇ કેા ડૂબને સે બચા લિયા. ઇતને મેં ઔર લોગ બી જમા હો ગયે ઔર ઉન્હોને ઉન્હેં બાદર નિકાલ લિયા. સખ સે અધિક આશ્ચર્ય કી બાન તો યહ હૈ કે નયીમ તેરના બિલકુલ નવીં જનતા થા !

(૪) હલદ્વાની મેં સતી

હલદ્વાની (નૈનીતાલ) મેં ૫૦ હીરાવલ્લભ કપિલાશ્રમી કા સ્વર્ગવાસ હો ગયા. યે એક માસ સે ખીમાર થે. ઇતકી પત્ની ને, જિસકી અવસ્થા ૨૦ વર્ષ સે અધિક નહીં થી, પતિ કે જીતે જી ખૂબ સેવાશુશ્રૂષા કરી. પતિ કી મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ સતી ને સતી હોને કા આગ્રહ કિયા; પર લોગોં ને અનેક પ્રકાર સે ઉસે રોક રખ્યા. મગર દૂસરે દિન ૧૦ બજે ઉસને પતિ કે ઉપાનહ તથા ઉનકે હેતુ ખુદ બનાએ હુએ નએ દસ્તાને વનઘ ધોતી અપને વક્ષસ્થલ સે લપેટ, કટધરિયા નામ કી બડી નહર મેં ફૂદ કર અપને પ્રાણ દે દીએ. બાદ કેા સતી કા દાહ બી પતિ કી ચિંતાપર કિયા ગયા. કાનુન કી કડાઇ રહતે હુએ ઇસ ગએ-શુજરે જમાને મેં બી એક ન એક વીરાંગના અપની પતિપરાયણતા દિખલા હી જતી હૈ. ધન્ય !!

(“વીરસંદેશ” માસિકમાંથી)

૨૪-ધર્મચાર્યોની પાપી લીલા ભોળી સ્ત્રીઓ કેમ ઠગાય છે ?

નવજીવનના એક અંકમાં ગાંધીજી લખે છે કે:—

શ્રી. જ્યદ્યાલજી ગોયનકાના પ્રયાસથી આજકાલ મારવાડી સમાજમાં ભક્તિરસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ ચાલી રહ્યો છે. તેને અંગે ભજન મંડળીઓ સ્થપાઈ છે ને ભજનભવનો પણ ચાલે છે. આવું એક ભવન કલકત્તામાં ગોવિંદભવનને નામે નીકળ્યું છે. તેમાં શ્રી. જ્યદ્યાલજીની પ્રેરણાથી એક ભાઈને મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેમણે ભક્તિને નામે વિષયભોગ ભોગવ્યા, તેમણે સ્ત્રીઓની પાસેથી પૂજા અંગીકાર કરી, તેમને સ્ત્રીઓ ભગવાન ગણી પૂજવા લાગી, તેમણે સ્ત્રીઓને પોતાનું જૂઠું ખવરાવ્યું ને વ્યભિચારમાં ઉતારી. ભોળી સ્ત્રીઓએ માની લીધું કે ‘આત્મ-જ્ઞાની’ની સાથેના શરીરસંગ વ્યભિચાર ન ગણાય.

આ બનાવ દુઃખદાયક છે, પણ મને તેથી આશ્ચર્ય નથી થતું. ભક્તિને નામે વિષયભોગ ભોગવાતા ચોમેર જોવામાં આવે છે; અને જ્યાંસુધી ભક્તિનું રહસ્ય સમજવામાં નથી આવ્યું, ત્યાં લગી ધર્મને નામે ધાડજ પડે એમાં નવાઈ શી? જો બગભગતોમાંથી અનિષ્ટ પરિણામો ન નીપજે તો આશ્ચર્ય ગણાય.

રામનામનો, દ્વાદશમંત્રનો હું પૂજારી છું; પણ મારી પૂજા આંધળી નથી. જેનામાં સત્ય છે, તેને રામનામ નૌકાર્ય છે; પણ જે ઢોંગથી રામનામ ઉચ્ચારે છે, તેના ઉદ્ધાર રામનામથી થાય એવું હું માનતો નથી. અગ્નમીલ દત્તાદિનાં દટાંતો આપવામાં આવે છે, તે કાવ્યો છે અને તેમાંય રહસ્ય છે. તેમને વિષે શુદ્ધ ભાવનાનું આરોપણ છે. ‘રામનામથી મારા વિષયો શાંત થશે’ એમ માનનારને રામનામ ફોળે, હારે ‘રામને નામે હું મારા કામોને પોણું’ એમ વિચારી જે ઢોંગી રામનામનું ઉચ્ચારણ કરે છે તે તરતો નથી, તે ઢૂંચે છે—‘જૈસી જિસડી ભાવના, એસા ઉસડો હોય.’

ભક્તજનોએ જે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) ભક્તિ એટલે નામોચ્ચારણજ નહિ, પણ તેની સાથે રહેલું સતત યત્નકાર્ય. આજકાલ એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે, સંસારી કામને ધર્મ કે ભક્તિની સાથે કશો સંબંધ નથી. આ અસત્ય છે. સત્ય તો એ છે કે, આ જગતનાં સર્વ કાર્યોને ધર્મ-અધર્મની સાથે સંબંધ છે. એક સુતાર કેવળ દ્રવ્ય એકઠું કરવા સારું સુતારી કરે છે, તેમાં લાકડાની ચોરી કરે છે ને કામ બગાડે છે. આ અધર્મ થયો. બીજો સુતાર પરોપકારાર્થે—માનો કે દહીંને સારું ખાટલો બનાવે છે; તેમાં ચોરી નથી કરતો ને પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે, અને ખાટલો બનાવતો રામનામ લે છે. આ ધર્માર્થ થયેલું કામ છે. આ સુતાર ખરો રામભક્ત છે. ત્રીજો રામનામ લેવાને નિમિત્તે જાણી જોઈને કે અજ્ઞાનતાથી સુતારી ધધો છોડી બેસે છે, પોતાને સારું ને છોકરાંને સારું ભિક્ષા માગે છે, દરદીને સારું કંઈ બનાવવું હોય તોપણ કહેશે: ‘મારે તો રામ સાચા, હું ન જાણું દરદીને, ન જાણું સુખીને.’ આ અજ્ઞાનરૂપમાં પડેલો પામર પ્રાણી છે.

મનુષ્ય ભગવાનને વાચાથીજ નથી ભજતો, પણ વાચાથી, મનથી ને કાયાથી ભજે છે. ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો તે ભક્તિ નથી. ત્રણેનો મેળ રસાયણી મેળવણુ જેવો છે. રસાયણી મેળવણુમાં એક પણ વસ્તુ તેની માત્રામાં ન હોય તો તે જે વસ્તુ બનાવવાની હોય છે તે બનતીજ નથી. આજના ભક્તો વાણીના વિશ્વાસમાં ભક્તિની પરિસ્તીમા સમજતા જોવામાં આવે છે, ને તેથી છેવટે ભક્ત મરી બટાચારી થાય છે ને બીજને બટ કરે છે.

(૨) આકૃતિવાળો મનુષ્ય ભગવાનને કયી રીતે ને કયાં બજે? ભગવાન તો સર્વ સ્થળે છે. તેથી તેને બજવાનું સારામાં સારું ને સમજી શકાય તેવું સ્થાન પ્રાણીમાત્ર છે. પ્રાણીમાત્રમાં જે દુઃખી છે, જે નિરાધાર છે, તેની સેવા તે ભગવદ્ભક્તિ છે. રામનામનું ઉચ્ચારણ પણ તે શીખવાને અર્થે હોય. રામનામ જો આમ સેવામાં ન પરિણમે તો તે નિરર્થક છે ને બંધનરૂપ થાય,

જેમ ગોવિંદભવનના ભાષને વિષે થયું.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી ભક્તમાત્ર ચેતે. હવે બહેનોને બે બોલ. જે પુરુષ પોતાની પૂજા કરાવે છે તે તો બ્રષ્ટ થાયજ છે; પણ બહેનો કાં બ્રષ્ટ થાય? જે બહેનોને મનુષ્યની પૂજા કરવી છે તો કાં આદર્શ સ્ત્રીની પૂજા ન કરે? વળી જીવતાની પૂજા શાને સાર? જ્ઞાની સોલનનું વાક્ય હૃદયમાં કોતરવા યોગ્ય છે: ‘કોઇ પણ મનુષ્ય જીવતો છતાં સારો છે એમ ન કહી શકાય.’ આજે સારા તો કાલે નહારા થયા છે. વળી દંભીને આપણે ઓળખીજ નથી શકતા. તેથીજ પૂજા કેવળ ભગવાનની હોય. મનુષ્યની પૂજા કરવીજ જોઇએ તો તેના મૃત્યુ પછીજ હોય. કેમકે પછી આપણે શુણ્યનીજ પૂજા કરીએ છીએ, તેની આકૃતિની નહિ. પુરુષોએ આ વાત બોળી બહેનોને આમહ અને વિનયપૂર્વક ફરીફરીને બતાવવાની અવશ્યકતા છે.

૨૫-દેશસેવકોના પ્રકાર

સેવકના પણ અમુક પ્રકાર છે. એક તો જાણે સગવડીયો સેવક, બીજો જહૈરખખરીયો સેવક, ત્રીજો ડીમડીમીયો સેવક અને ચોથો આંટિયાળો સેવક. સગવડીયો સેવક ત્રણસો ને સાઠ દિવસ પોતાના ધંધામાં રચ્યો પચ્યો રહે, પણ જેવો કોઇ મોટો માણસ આવ્યો કે તુરત પોતે હાજર થઇ જાય અને સર્વનો મુખી હોય, સર્વની સાથે રોજ કામ કરતો હોય અને જાણે ગામની બધી પ્રવૃત્તિનો પોતેજ મહાસેવક હોય એવી રીતે આવનારની સાથે ફરે, કામ કરે, બોલે, બાપણો આપે અને બધી સગવડો કરે. આનું નામ સગવડીયો સેવક. બીજા સેવકોની વ્યાખ્યા વિસ્તારથી સાંભળવી છે ?

બીજો જહૈરખખરીયો સેવક. એ સેવક પોતે બાપણ આપે અને પોતાનેજ હાથે છાપાંઓમાં ખખરપત્રીતરીકે પોતાનાં વખાણ લખે. કોઈ પણ સભામાં જો કોઇ પણ છાપાનો રિપોર્ટર આવ્યો હોય તો એને સૌથી વધુ માખણ લેનારો કોઇપણ હોય તો આ જહૈરખખરીયો સેવક. આજે ફલાણા ગામમાં ફલાણા ભાઇએ બાપણ આપ્યું, લોકોપર બહુ અસર થઇ, સારી સંખ્યામાં ભાઇ-બહેનોની હાજરી હતી. આમ પોતાને હાથે પોતાની જહૈરખખર ફેલાવે એનું નામ સાત અક્ષરનો જહૈરખખરીયો સેવક !

અબ્બી તીસરા આયા ડીમડીમીયા સેવક ! એ તો જ્યાં જ્યાં પોતાનીજ વાતો કરે. મેં આ સેવા કરી, મેં તે સેવા કરી, મારા વિના આ સેવા થાત નહિ, આ ગામના જહૈરખખરનો હું પ્રાણ છું. આ સેવા તો હુંજ કરી શકું. આમ દરેક ઠેકાણે ‘હું’ની ડીમડીમ વાજતી જાય અને આ ડીમડીમીયો સેવક ગાડા નીચે કુતરું બાર તાણતું હોય તેમ પોતે બધાને તાણે છે, એવા ડીમડીમના સૂર કાઢ્યાજ કરે છે. ઉસકા નામ ડીમડીમીયા સેવક !

હવે આવ્યો આંટિયાળો સેવક. બારોટ એક ગુજરાતી ભાષને એક કાઠિયાવાડી ભાઈ માટે બોલના સાંભળ્યા છે. એણે કહ્યું કે, એ કાઠિયાવાડી ભાઈમાં એની પાઘડીના જેવા આંટા છે, તેણે એનું દિલ આંટિયાળું છે. એજ પ્રમાણે આંટિયાળો સેવકનું દિલ આંટિયાળું છે. જે સેવા કરે એમાં કાં તો પોતાને અંગત લાભ હોય, અથવા એ સેવા કરવાથી પોતાના ધંધાને વેગ મળતો હોય, અથવા એ સેવાને નામે પોતે બહાર આવી પાંચ પૈસા પ્રાપ્ત કરે એવી જેના દિશમાં આંટી છે અને દરેક ઠેકાણે એ આંટીને મોખરે રાખી જે પોતે સેવક કહેવડાવે છે એનું નામ આંટિયાળો સેવક !

(“ લોહાણાહિતેયધુ ” ના એક અંકમાં લખનાર બારોટ)

२६—बुसियस जूनियस

(१)

“राज्य कौन करेगा?”

“वही, जो सभसे पहले माता का युंजन करेगा.”

प्रश्नकर्ताओं में जगह-जगह भय गयी. जेक-हंसरे को देखते हुए वे अपनी माता का युंजन करने के लिये जाग पड़े हुए.

उपर्युक्त घटना रोमन साम्राज्य की पवित्र राजधानी रोम के उल्लिखित-मंदिर की है. उस समय रोम साम्राज्य का स्थापित होने कुछ ही वर्ष व्यतीत हुए थे. साम्राज्य का संस्थापक तथा प्रथम शासक रोमुलस भर चुका था. उसके स्थान पर टारक्विन राज्य कर रहा था.

टारक्विन की संतान यह जानने के लिये पड़ी उत्सुक थी कि उनमें से कौन रोम की गद्दी पर बैठेगा? अतएव उल्लिखित देवी के मंदिर पर जेकत्र हो कर उन्होंने उपरनिमित्त प्रश्न किया था. लविष्यवाणी सुनते ही उनमें हलचल पड़ गयी. वे अपनी माता का युंजन करने के लिये दौड़े.

धृसी लविष्यवाणी का बुसियस जूनियस, जिसका लोग भूर्ज तथा जे-वृक्ष समझते थे अतः झूटस नाम से पुकारते थे (झूटस का अर्थ होता है कुँद-हिमांगी) यहाँ पड़ा था. वह अन्य लड़कों की तरह जागा नहीं, परंतु अपने स्थान पर पड़ा रहा. जल्द वे खड़े गये, तब वह जुका और माता पृथ्वी का चूम लिया.

(२)

“मैं तुमसे आग्रहपूर्वक अनुरोध करती हूँ कि तुम स्त्री के सतीत्व का धृती साधारण्य परतु न समझे. मेरी प्रार्थना है कि तुम मुझे छोड़ दो.” पड़े कातर शब्दों में जेक रोमन सरदार की स्त्री ल्यूकेटिया ने कहा.

परंतु टारक्विन नृप का पुत्र सेक्सटस उस समय कामांध हो रहा था. वह कुछ भी न सुन सका. जपट कर उसने ल्यूकेटिया का हाथ पकड़ लिया और गाढाबिगन करने लगा—

साध्वी सर्पिनी की जाति पुनकार कर अलग हो गयी. सेक्सटस को जेक थपड़ मार कर वह दूर हट गयी. जेक क्षण वह कुछ सोचती रही. यकायक वह जाग पड़ी कुछ.

झूटस, पण्डित्यस वेलोरियस नामक जेक सरदार, ल्यूकेटिया के पिता और पति जेक स्थान पर पड़े जात कर रहे थे. आकाश नीला और साफ था. सुंदर हवा चल रही थी. समय जड़ा सुहावना था.

धृसी समय, यकायक, पिजली की तरह, कुँदा सर्पिनी की तरह केश जोखे सुंदरी सुवती ल्यूकेटिया यहाँ आ पहुँची. सभ लोग अवाह हो कर उसकी ओर देखने लगे.

‘प्यारे’ पति को संबोधन कर, क्रोध से कांपती कुछ वह बोली—

“आज, तुम्हारी ल्यूकेटिया तुम्हारे अरण्यों के योग्य न रही. उसके वे होठ जिनकी रचना केवल तुम्हारे लिये कुछ थी, तुम्हारे शासक टारक्विन के पुत्र ने जूड़ी कर दी. अब मैं आपके सामने पड़ी रहने योग्य नहीं हूँ.”

उपस्थित मंडली अपने आचार्य को शान्त भी न कर पायी थी कि जेक अमममाता धुरा निकला और वो सुंदरी सुवती की छाती में धुस गया! वीरगना साध्वी ने आत्मघात कर लिया! वह पर-पुरुष का स्पर्श सहन न कर सकी.

झूटस-वही भूर्ज बुसियस-वह तो कभी कुछ समझता ही न था, पर वह क्या हुआ!

વહ તો વીર શેરોં કી ભાંતિ, સખ્ય શિશિલ વ્યક્તિયોં કી ભાંતિ ગર્જ પડા. ઉસને ઝપટ કર મૃત લ્યુકેટિયા કી છાતી સે ખંજર નિકાલ લિયા ઓર સખકે સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા કી કિ વહ તખ તકે વિશ્રામ ન લેગા જમ તક રોમ સે બેરહમ ટારકિવન તથા ઉસકી સંતાનોં કેા જહન્નુમ મેં ન પહુંચા દેગા.

(૩)

ઉસ સમય કુછ સેના લે કર ટારકિવન દૂર દેશ મેં લડને ગયા થા. ઝૂટસ કે વિદ્રોહ કા સમાચાર બિજલી કી તરહ રોમ મેં ફેલ ગયા. ઉત્તેજિત ઝૂટસ સીધા સેના મેં ચલા ગયા. સિં-પાહિયોં સે ઉસને એક હૃદયગ્રાહી અપીલ કી. રોમન વીર તથા સાહસી થે. ઉનમેં વીરતા કી ભાવના કે સાથ સ્ત્રિયોં કે પ્રતિ સન્માન કી માત્રા બહુત અધિક થી. જિનકેા ઝૂટસ લ્યુકેટિયા કે અપમાન કી કથા સુનાતા વહી ફડકે ઉઠતા. ઉસીકે હૃદય મેં કમકમી ઉત્પન્ન હો જતી. પ્રતીકાર કી ખ્યાસ સખમેં જાગ ઉઠી.

આગ સાધારણ ન થી. સતી કા અપમાન સાધારણ વસ્તુ ન થી. સમસ્ત રોમ ઝૂટસ કે સાથ હો ગયા. ટારકિવન તથા ઉસકે પુત્રોં કેા ભાગ કર દૂસરે નગર મેં શરણ લેની પડી.

રોમ કે નાગરિક રાજશાહી સે ઉગે ઉઠે થે. ઉન્હોંને નિશ્ચય કિયા કિ અખ કબી કિસી શાસક કે અંતર્ગત ન રહેંગે. ઉન્હોંને રાજતંત્ર સે પ્રજાતંત્ર કી સ્થાપના કી. રાજ્ય કે ઉપર પ્રજાદ્વારા નિયુક્ત દો કૌંસલ નિયુક્ત કિયે ગયે. ઉન્હીં કે હાથ મેં શાસન કી બાગડોર રહી. ઇન્હીં કૌંસલોં મેં પ્રથમ ઝૂટસ થા. માતા પૃથ્વી કે ચુબન કા ચહ પરિણામ થા!

(૪)

એક સ્ત્રી કે અપમાન કા પરિણામ એક બડે કુલ કેા ભોગના પડા; પરંતુ અગ્નિ પૂર્ણ તરહ જ્ઞાન ન કી ગયી થી. અબી દૂસરે નગર મેં ટારકિવન કી સંતાન નિશ્ચિંત વિશ્રામ લે રહી થી.

અવસર આયા. ઝૂટસ ને રોમકેા ખૂબ બઢાયા. ઉસ ‘કુદ-દિમાગ’ ને સામ્રાજ્ય કી ખૂબ ઉત્તિ કી; પરંતુ વહ ઇતના કટ્ટર નૈતિક શાસક થા કિ અપને કુટુંબિયોં કેા ભી બડે શાસન મેં રખતા થા. ઇસસે ઉસકી સંતાન ઉસી સે રુષ્ટ હો ગયી. પિતા કે વિરુદ્ધ ઉન્હોંને વિદ્રોહ કરના નિશ્ચય કર લિયા તથા ટારકિવન કી સંતાન સે જ મિલે.

x

x

x

પડ્યંત્ર પકડા ગયા. ઝૂટસ કી સંતાન-ઝૂટસ કે પ્રિય પુત્ર ઉસકે સન્મુખ અપરાધી કે રૂપ મેં લાયે ગયે. એક બાર ઉન્હેં દેખકર પિતા કેા રોમાંચ હો આયા. આંખોં મેં આંસુ છલછલા આયે; પરંતુ કર્તવ્ય કા પૂજારી ઝૂટસ અચલ રહા. ઉસને અપને લડકોં કેા સ્વદેશ કે પ્રતિ વિશ્વાસ-ધાત કરને કે અપરાધ મેં મૃત્યુ-દંડ દિયા.

સમસ્ત રોમ મેં ઉસકી પ્રશંસા કે ગાયન ગાએ જાને લગે. એસે ન્યાયપ્રિય, વિચારી તથા વીરશાસક લૂસિયસ જૂનિયસ ઉર્કે ઝૂટસ ને ઇતિહાસ મેં અમર નામ પ્રાપ્ત કર લિયા.

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી૦ પરિપૂર્ણાનંદજી વર્મા)

૨૭-માતાપિતાની બેદરકારીના થર !

* * * * *

એક ગૃહસ્થ સવારે શાકભાજી લેવા જાય છે અને શાકમારકીટમાં શાક લેવામાં એ જેટલો સમય સાધે છે, તેટલો શાકની પરીક્ષામાં એકાગ્ર બને છે; કાથમીર તાજી છે કે વાંસી એ જેવામાં જેટલી નજર દોડાવે છે એટલો સમય, એટલી એકાગ્રતા કે એટલી નજર એણે એના બાળકની કેળવણી પછવાડે આપેલ છે? આ તો બહુ સાદો અને સહેલો પ્રશ્ન છે. શાક લેવાનું એક અદનામાં અદનુ દર્શાવે મૂકી અમે આપણાં માઆપોને એ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે, બાળકની કેળવણીવિષે એમણે કેાઇ દિવસ કંઈ વિચાર કર્યો છે? હા, બહુ બહુ તો છોકરાને બણાવવા માટે એકાદ માસ્તરને ઘેર બોલાવ્યો હશે, બહુ બહુ તો હેડમાસ્તરને મળી છોકરાપર નજર રાખવાની ભલામણ કરી હશે. એથી વિશેષ એણે શું કયું છે? આનો જવાબ દરેક માઆપ પોતાનેજ આપે તો અમે એ પ્રશ્નનું કંઈ પરિણામ આવ્યું, એમ માની લઈશું. કેટલેક રથને તો નિશાળ એટલે છોકરાંઓની માથાકૂટ ધરમાંથી બહાર ધકેલવાનું સાધન! એ રીતે નિશાળનો ઉપયોગ થાય છે. નાનાં નાનાં બાળકોની પંચાત માતાને બોલી થાય અને પંતુજ માસ્તરને એ ઉપાધિ એટલે એટલા પૂરતોજ નિશાળનો ઉપયોગ ધણે રથને છે; પણ એ માતાપિતાએ, પોતાના બાળકમાં નાનપણથી શા શા સંસ્કાર પડે છે, નાનપણથી એના જીવનનો પાયો કયો રીતે પડે છે એનો કશોય ખ્યાલ કર્યો નથી. ખ્યાલ કરવાનો એને અવકાશ નથી અને એ રીતે એ બેદરકારીના થર આપણા સમાજપર જામતા જાય છે. પ્રભુ જાણે એ થર ક્યારે ઉખડશે!

પણ અમે તો આશાવાદી છીએ. બેદરકારીના એ થર આજે નહિ તો આવતી કાલે ઉતરશે. માણસ પોતે પોતાની મેળે નહિ સમજે તો સમય એને સમજાવશે. એવા જીવનના ધણા પ્રસંગો છે, કે જેમાં સમય માણસને શિક્ષણ આપે છે. એમ આ વિષયમાં પણ અને એ બનવાજોગ છે; છતાં લોહાણા માતાપિતા સાવધ બને એટલા માટે અમારો આજનો આ પ્રયાસ છે.

બાળક એટલે ફૂલ. એનામાં પ્રભુતા છે, નિર્દોષતા છે, અનુકરણ કરવાની અજબ શક્તિ છે. બાળક જે જુએ એ શીખે. બાળક જે સાંભળે એની અસર એનાપર બીજા કરતાં જલદી થાય છે. બાળકની અનુકરણશક્તિ પણ અજબ છે. આ રીતે બાળકમાં જે વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ છે એનો જો માઆપ અભ્યાસ કરી લે તો બાલજીવનના પાયા પૂરવામાં એ અભ્યાસ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે. એક વખત એવો હતો કે માતા પોતાના બાળક તરફ ખૂબ ધ્યાન આપતી. માતા બાળકનો સૌથી સરસ શિક્ષક બની શિક્ષણદાત્રી મહામાતા બનતી. આજે કમનસીબે એ માતાનું માતૃત્વ નાશ પામતું જાય છે. જ્યાં માતા સંસ્કારવિહોણી હોય, ત્યાં બાળકને સંસ્કાર ક્યાંથી મળે! આ માતૃપદનો લગભગ નાશ થવા આવ્યો છે. બહુ નહિ તો છેલ્લા પચીસ વર્ષનો સમય જોવાથી આપણને તુરત માલૂમ પડશે કે, સંસારમાંથી માતૃત્વનો લોપ થતો જાય છે. પચીસ વર્ષ પહેલાંની માતા અને આજની માતામાં જે તફાવત છે, એ તફાવત ઝીણી નજરે જોનારને તુરત માલૂમ પડી આવે તેવો છે. એ માતા ઉત્તમ શિક્ષક હતી, ઉત્તમ ધર્મવેદ હતી, ઉત્તમ ધર્મગુરુ હતી. આજે એ શિક્ષણ, વૈદ્ય કે ધર્મજ્ઞાન માત્ર ચોપડીઓમાં રહ્યું છે, જીવનમાંથી ગયું છે. માતા પોતાના કુટુંબને-જાતિને ધ્યાનમાં રાખી નાનપણથી જે સંસારનું શિક્ષણ બાળકમાં રેડતી એ પ્રસંગ અદિતીય હતો. દાસીનું દૂધ ધાવી ગયેલા રાજસિંહની માતાએ એ દાસીના દૂધમાં દાસીત્વને કલંક લગાડનારી વૃત્તિના સંસ્કાર પડેલા જોયા, એટલે બાળકને ઉધે માથે ટાંગીને એના પેટમાંથી એ દૂધ કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, એ એના માતૃપદની મહત્તા, એ એના સંસ્કારબળની સમજણ, આજે કેટકે-ટલી અને કેનામાં છે? બાળકના કેાઇપણ રોગમાં માતા એને દેશી ઓસડીયાંથી તુરત આરામ કરી દેતી. આજે એજ માતા બાળકના પેટમાં સહજ દુખે એટલે “બોલાવો ડોક્ટરને” એ શબ્દોમાં પરાધીન બની છે. બાળકના પેટમાં વિલાયતી દવાઓ જરા પણ જવી ન જોઇએ અને એને એ દવાઓ શાબ કરતાં હાનિ વધુ કરે છે. બહુ સાદી અને બહુ સહેલી દવાઓ બાળકોમાટે માતાએ-

પાસે હતી અને હજુએ ક્યાંક ક્યાંક છે, પણ આજની એ માતા બાળક માંડું પડતાં બિચારી બને છે, ડૉક્ટરની રાહ જોતી વલખાં મારે છે. એ ધરવૈદ્ય આજે ક્યાં ગયું? માતામાં રહેલો એ ધરવૈદ્ય આજે ક્યાં ઉડી ગયો? વિલાયતી દવાના હિમાયતી કોઈ પણ ડૉક્ટરને પૂછો અને એ ડૉક્ટર જે સહૃદયી હશે તો જરૂર આપણી સાથે આ વિષયમાં શોધ કરશે. બાળકોમાટે આપણી માતાઓ જે દેશી ઉપાયો કરતી અને કરે છે, એ બાળજીવન માટે ઉત્તમ છે એમ કહેવામાં એ ડૉક્ટર પણ જરૂર આપણી સાથે સાથે પૂરશે. ઘડી ઘડીમાં બાળકને માટે ડૉક્ટરની રાહ જોતી આજની માતા અને બાળકના દરેક દર્દમાં એક દોકડાની ચીજથી આરામ કરનારી એ ધરવૈદ્ય સરીખી માતાનો વિચાર કરીએ છીએ, સારે આજની સ્થિતિ માટે બહુ દિલગીરી થાય છે.

રોજ રાતના બાળકોને એકઠાં કરી ધર્મજ્ઞાનની ચર્ચા કરનાર આપણું માતૃપદ ખરેખર એ વખતે અનેરું હતું. રામાયણના અને મહાભારતના પ્રસંગો તો એ માતાદ્વારાજ બાળકોમાં પ્રવેશતા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા; કૌરવ, પાંડવ અને કૃષ્ણનાં કથાનકોથી બાળકોમાં ન્હાનપણથી ધર્મના સંસ્કારો પડતા અને નાનપણથી પડેલા એ સંસ્કાર બાળકના ભવિષ્યના ઘડતરમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડતા. બાળકોનું ચરિત્ર નાનપણથી ઘડાતું અને એ ઘડતરમાં આપણી માતાનો હિસ્સો મહાન હતો. આજે કેટલી માતાઓ આ વિષયમાં રસ લે છે?

અને આજનો પિતા મધ્યમ વર્ગનો હોય તો કાં તો નોકરીએથી થાક્યો પાક્યો હોય એટલે કૃત્રિમ આનંદ લેવા રાતે જમીને હાટલે અથવા ગર્યાં મારનારા મિત્રોનો આશરો લે અથવા નાટક-સીનેમાને શોધે છે. બાળકો અને ગૃહિણીથી શોભતા ઘરમાં જે સ્વાભાવિક આનંદ છે, એ મૂકીને એને હોટેલો કે ક્લબોનો આશરો લેવો પડે છે. આવો પિતા બાળકના શિક્ષણમાં કયી રીતે ધ્યાન આપી શકે? શ્રીમંત પિતા પોતાના વ્યાપારમાં એટલો બધો એકમાર્ગી થઈ ગયો છે, કે એને સૂતાં સૂતાં પણ તેજ-મંદીનાં, હડતાલનાં, કાપડ બજારની સ્થિતિનાં, રૂબરૂના વલણનાં અને શેરબજારનાં પાશીઆના સ્વપ્નાં આવે છે. એ ભલે બહારથી સુખી દેખાતો હોય પણ એના જીવનમાં એજ વિષયની તાલાવેલી લાગેલી છે. એને બાળકો શું ભણે છે, કેવું શિક્ષણ લે છે, એને કેવા સંસ્કાર પડે છે-એ બધું તપાસવાની પુરસદ ક્યાં છે? અને એ બેદરકારીમાં ઉછરતી પ્રજા પાસેથી આપણે રામ-લક્ષ્મણની આશા રાખી રહ્યા છીએ, સીતા-રામનાં સંતાનો જોવાના અભિલાષ ધરાવીએ છીએ. આ બેદરકારીના થર ઉપડે નહિ ત્યાંસુધી એ અભિલાષા સ્થાને છે કે અસ્થાને, એનો વિચાર કરવાનું અમારા વાચકોને અમે સોંપીએ છીએ.

(તા. ૫-૭-૧૯૨૮ ના “લોહાણાહિતેન્દ્ર” ના અગ્રજ્ઞેષમાંથી)

૨૮-સાચા સાધક અથવા તીવ્ર જિજ્ઞાસુ કેવા હોય ?

૧-એક તીવ્ર જિજ્ઞાસુને કેવી લગની લાગે છે?

ભગવાન જુદાં પોતાના મૃત્યુમહોત્સવનો દિવસ સ્મૃતિ ગયો, એટલે એમણે શિષ્યસમ્રાજને ચેતવી દીધો કે ‘આજથી ચાર માસે મારું પરિનિર્વાણ છે.’ એટલે ત્રાસ પામેલા સાતસે સામાન્ય ભિક્ષુઓ જ્યાં જુદાં જાતે ત્યાં એમના બેળા અને બેળા એમ પરિવારરૂપે વિચરવા મંડ્યા, તે એક ક્ષણેય એમનાથી અળગા થાય નહિ, અને ટોળે મળીને એકબીજાના કાનમાં કહે કે ‘આયુષ્મન! હવે આપણે કેમ કરીશું?’ બાળક હતા એને અશ્રુધારા ચાલી, પડિતો ધર્મચરણમાં વિશેષ સાવધાન અને જાગ્રત બન્યા.

હવે ધર્મારામ નામે એક ભિક્ષુ હતો એણે વિચાર્યું કે ‘શુદ્ધેવ તો ચાર માસે દેહ છોડશે, અને હું હજી રાગદ્વેષથી મુક્ત નથી. એટલે ભગવાન હજી મત્પ્રલોકમાં ગિરાજે છે ત્યાંજ હું ઉપસાધના કરીને અર્હંત (જન-મુક્ત) ની અઘૌકિક પદવી પ્રાપ્ત કરું.’ એમ કરીને એ તો બીજા ભિક્ષુઓ દારે ભગવાનું તથા કૃષ્ણ મારવાનું છોડીને જુદાં ઉપદેશોના ધર્મના ચિંતન તથા અનુસરણમાં લીન થઈ ગયો. કોઈ ‘કેમ, આયુષ્મન’ કરીને બોલાવે તોય સામે બોલ આપે નહિ. કોઈ પૂછે, કે

‘આયુષ્મન્ ધર્મારામ ! આમ કેમ કરો છો ?’ તો બધું સાંભળતોજ નથી.

બીજા બિહુઓએ કથાપ્રસંગમાં શુદ્ધને ધર્મારામના સમાચાર આપ્યા ને અતે કહ્યું, ‘ભગવન્ ! ધર્મારામ થેર(સ્થવિર)ને આપના ઉપર લેશમાત્ર સ્નેહ નથી.’

શુદ્ધે ધર્મારામને બોલાવીને પૂછ્યું કે ‘તું આમ કરજ એ સાચું છે કે ?’

‘સાચું’ છે, ભગવન્ !’

‘એનું કારણ ?’

ધર્મારામે પોતાનો સંકલ્પ શુદ્ધને જણાવ્યો.

શુદ્ધે કહ્યું કે “ભલે, ધર્મારામ ! ભલે. ધન્ય છે તારી જનેતાને. બિહુઓ, જેને મારા ઉપર સ્નેહ છે તે ધર્મારામ જેવો બનવા પ્રયત્ન કરે. સ્નેહ હો તો ધર્મારામના જેવોજ હોજો. માણસ મોતીની માળા કે પુષ્પહાર પહેરાવે, અમૂલ્ય સુગંધથી નવરાવે, સાષ્ટાંગ દંડવત્પ્રણામ કે ચરણસ્પર્શ કરે-આ પૂજા તે પૂજા નથી; પણ માણસ પોતાનો ધર્મ સમજે ને પાળે, પાપના પડછાયાથીએ ડરતો ચાલે એજ સાચું માન, પરમ સત્કાર અને અપૂર્વ પૂજા છે.”

(દીધનિકાય ૧૬-૫-૩, ધર્મપદ્ધત્કથા ૧૨-૧૦, ૧૫-૭, ૨૫-૪)

૨-ગાળ દેનારને ગુમડું થાય, સાંભળી રહેનારને નહિ.

એક સમયે ભગવાન શુદ્ધ રાજગૃહમાં વેણુવનને વિષયે વિહાર કરતા હતા.

ભારદ્વાજ ગોત્રના એક બ્રાહ્મણે શુદ્ધ પાસે જઈને પ્રવચ્ચા (ગૃહત્યાગ-સંન્યાસદીક્ષા) લીધી, એમ સાંભળીને એના એક સગા ભારદ્વાજને ભારે રોષ ચઢ્યો. રોષે ધૂંધવાતો ધૂંધવાતો તે શુદ્ધ આગળ આવ્યો અને કંઈક અસખ્ય તથા કઠોર વેણુ બોલ્યો, બન્ને કટકા ગાળ દેવા માંડ્યો.

ભારદ્વાજના અપશબ્દ સાંભળીને શુદ્ધે એને કહ્યું કે ‘હે બ્રાહ્મણ ! આનું તું શું ધારે છે ? તારે થેર મિત્ર-ભાઈબંધ, ભાયાત, વેવાઈવેલાં પરાણા થઈને આવે ખરાં કે ?’

ભારદ્વાજ—‘હા, ગૌતમ ! કોઈ વાર આવે.’

શુદ્ધ—‘હે બ્રાહ્મણ ! એ અતિથિને જમાડવા તું પાંચ પકવાન, બત્રીસ જાતનાં ભોજન, તેત્રીસ જાતનાં શાક રંધાવે ખરો કે ?’

ભારદ્વાજ—‘હા, ગૌતમ ! કોઈ વાર રંધાવું.’

શુદ્ધ—‘પણ જે મહેમાન જમણ ન સ્વીકારે, તો હે બ્રાહ્મણ ! તે અજ કોનું થાય ?’

ભારદ્વાજ—‘મહેમાન ન જમે તો ગૌતમ ! ને અજ અમારુંજ થાય.’

શુદ્ધ—‘તેજ પ્રમાણે, હે બ્રાહ્મણ ! અમે તને ગાળ ન દઈએ અને તું અમને દે, અમે તારા ઉપર રોષ ન કરીએ ને તું અમારા ઉપર કરે, અમે તને ન વઢીએ ને તું અમને વઢે; તે તારું અમે લઈએ નહિ, એટલે તે તારુંજ થાય. હે બ્રાહ્મણ ! કોઈ ગાળ દેનારને સામી ગાળ દે, રોષ કરનાર ઉપર વળતો રોષ કરે, વઢનારને સામો વઢે, તો તે તું તથા તારા અતિથિઓ બેળા બેસીને જમે એના જેડું થયું, પણ અમે તારી હારે જમીએ નહિ, એટલે તારા અપશબ્દ તારાજ રહે.”

ભારદ્વાજ—‘હે ગૌતમ ! રાગસહિત આખી પરિષદ (રાજસભા) એમ બધું છે જે, અમણુ ગૌતમ અહીં છે. છતાં તમે મારા ઉપર કોપાયમાન થયા છો.’

શુદ્ધ—‘હે બ્રાહ્મણ ! શાન્તદાન્ત શુવન્મુક્ત અક્રોધીને ક્રોધ કેવો ?’

તસ્મેવ તેન પાપીયો યો કુર્ષ્ણં પટિકુન્નતિ । કુર્ણમપ્પટિકુન્નતો સક્કામં જેતિ દુઙ્ગયમ્ ॥
અભિન્નમત્થં ચરતિ અત્તનો ચ પરસ્સ ચ । પરં સક્કુપિતં વત્થા યો સતો ઉપસમ્મતિ ॥

અભિન્નં તિકિચ્છન્તાનં અત્તનો ચ પરસ્સ ચ । જના મન્જાન્તિ બાલો તિયે ધમ્મસ્સ અકોવિદા ॥

ક્રોધી ઉપર જે સામો ક્રોધ કરે તે એ બેમાં વધારે પાપી છે. ક્રોધી ઉપર વળતો ક્રોધ ન કરે, તે દુર્જન્ય સંપ્રાપ્ત થતે છે. સામા માણસને કોપેલો જણીને જે પોતે શાન્ત રહે છે, તે પોતાનું તથા સામા માણસનું બેયનું કલ્યાણ કરે છે. શાન્ત પુરુષ પોતાની તથા સામા ધણીની પીડા ટાળે છે, પણ ધર્મને નહિ જાણનાર લોકો એને મૂર્ખ ગણે છે.” (સંયુતનિકાય ૭-૧-૨)

(તા. ૮-૪-૧૯૨૮ ના ‘નવજીવન’માં લખનાર કે૦ વા૦ ગો૦)

૨૧-ધન કરતાં આરોગ્યનું મૂલ્ય અનેકગણું છે.

શરીરનું ઉત્તમ પ્રકારનું આરોગ્ય એ ધન કરતાં અનેકગણું વધારે મૂલ્યવાન છે, એ વાર્તા કોઈ વિરલજ નજી છે. સોમાં નવ્વાણું મનુષ્યો ધનની પાછળ એવા તો જૂન થઈને પડેલા હોય છે કે તેમ કરતાં, હળ્લરો રૂપિયા આપતાં પણ ન મળે એવા આયુષ્યનો તથા આરોગ્યનો અત્યંત ક્ષય થાય છે, તેનું પણ તેમને લાન હોતું નથી. ધનનો તેઓને એવો તો હડકવા હાલ્યો હોય છે કે ખુલ્લી હવામાં નિત્ય ફરવા જઈને અથવા કસરત કરીને આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવા જો તેમને કોઈ એવું આપે છે તો તેઓ તેમ કરવાનો તેમને બિલકુલ વખત નથી, એમ જણાવે છે. આવા મનુષ્યોને પરિણામે માંદા પડી ખાટલામાં જ માસ સૂવાનો અથવા તો મરણના બોજામાં હમેશને માટે સૂવાનો વખત મોડાવહેલો લેવો પડે છે, ત્યારેજ તેમની આંખો ઉઘડે છે; અને કેટલાક અનિવેદી મનુષ્યોની તો ત્યારે પણ આંખો ઉઘડતી નથી.

આરોગ્યની કાળજી ન રાખવાથી પ્રસિદ્ધ કોટચધિપતિ રોકફેલરને વર્ષોનાં વર્ષો મંદવાડ વેડવે પડ્યો હતો. અંતે તેની આંખો ઉઘડી, અને ખુલ્લી હવામાં 'જાલ્ફ' નામની રમત રમીને તેણે પાછું ગયેલું આરોગ્ય મેળવ્યું. આજે તે ઘણોજ જાળવાન થયો છે અને એક દિવસ પણ હવે કસરત કર્યાવિના રહેતો નથી.

'સો કરોડપતિઓ મળીને થયેલો એક ધનપતિ' એવું જોને ઉપનામ મળ્યું છે, એવો અનર્ગળ દ્રવ્યવાન ઈ. એચ. હેરિસન હમણું માંદો પડ્યો છે. આરોગ્યને માટે તે ફાંફાં મારે છે, પણ મળતું નથી. દવા કરીને તે થાક્યો છે. મોંમાઝ્યા પૈસા આપતાં પણ તેને આરોગ્ય મળતું નથી. તે શુદ્ધ હવા તથા શુદ્ધ પાણીવાળાં સ્થળોમાં, આ ગામથી પેલે ગામ ભટકે છે; પણ આરોગ્ય તેનાથી વેગળું ને વેગળું નાસતું ફરે છે. અપાર ધન મેળવવાના હડકવામાં તેણે પોતાના શરીરની બેદરકારી કરી છે. તેના શ્રમ પ્રમાણે તેને ધન-અનર્ગળ ધન-મળ્યું છે, પણ તેણે આરોગ્ય ગુમાવ્યું છે. મૃત્યુ પહોંચાં જડ્યાં કરી, તેના ગ્રાસ કરવાને ટમટમી રહ્યું છે. તેનું અપાર ધન તેનું રક્ષણ કરી શકતું નથી. સુખને માટે ધનનીજ અત્યંત અગત્ય છે, પણ આરોગ્યની કશીજ અગત્ય નથી, એમ તેણે આજસુધી ધાર્યું હતું. હવે તેને આરોગ્ય સારરૂપ અને ધન આરોગ્યવિના નિઃસારરૂપ સમજાય છે.

હળ્લરો મનુષ્યો જેઓ લક્ષાધિપતિ કે કોટચધિપતિ નથી, તેઓ આવીજ જૂઝ ફરે છે. તેઓ માને છે કે, સુખ ધનથીજ મળે છે. શ્રીમંતોને તેઓ સારાં સારાં વસ્ત્રો પહેરતા, બંગલાઓમાં રહેતા તથા ગાડીયોડે ફરતા જુએ છે અને ધારે છે કે આ લોકો અપાર સુખી છે. આથી તેઓ પણ આખો મીંચીને, શરીરની બેદરકારી કરી ધનની પાછળ જૂન થાય છે; પણ મનુષ્યોએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે અન્ન, વસ્ત્ર તથા કેટલીક સામાન્ય અનુકૂળતાવિના ધન વસ્તુતઃ કશુંજ વિશેષ લાભ આપી શકતું નથી. જોને સુખ, શાંતિ અથવા આનંદ કહે છે તે તો તેનાથી ભાગ્યેજ મળે છે. ઉલટું તેની પ્રાપ્તિ સાથે માથા ઉપર પાર વિનાની જવાબદારી ચોંટે છે; અને તેની વ્યવસ્થાનો મગજ ઉપર એવો તો બોજો રહે છે કે તેના દયાણુનજો આરોગ્ય અને શાંતિનો નાશ થાય છે, અને ઘણી વાર આયુષ્યનો વહેલો અંત આવે છે.

ધનસંપત્તિ પાછળ જૂન થવા કરતાં શરીરસંપત્તિ પાછળ જૂન થવું એ હળ્લરગણું સાફ છે, કારણ કે ધનસંપત્તિ જ્યારે શરીરના આરોગ્યને તથા આયુષ્યને આપતી નથી, ત્યારે શરીરસંપત્તિ ધનસંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવાનું પણ બળ આપે છે.

ધનની પાછળ ગાંડા થનારે જો માંદા પડી વહેલા મરી ન જવું હોય તો પ્રતિદિન ખુલ્લી દવામાં એજામાં એજા બે કલાક પણ શરીરને સારી પેટે શ્રમ થાય એવી કસરત કરવાનો નિયમ કદી પણ ન ચૂકવો.

(આશ્વિન-૧૯૬૫ના "મહાકાળ"માં લખનાર સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન ઊટાલાલજી)

૩૦-આચારની શુદ્ધિ પ્રતિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું ગયેલું લક્ષ્ય

પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોએ હમણાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે, ધણા મનુષ્યોવડે વપરાતા પીવાના પ્યાલાની કાર ઉપર વ્યાધિને કરનારા કરોડો જંતુઓ (બેક્ટેરીઆ) વળગી રહે છે; અને તેથી ક્ષય, ટાઇફોઇડ, ઇન્ફલ્યુએન્ઝા, જ્વર, શ્વેભ તથા વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓ પ્રજામાં પ્રસારને પામે છે. ધણા મનુષ્યોનાં મુખમાં દાંત ઉપર, જીભ ઉપર તથા શુક્રમાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે. તેઓ જ્યારે કોઈ પાત્રવડે જળ, ઝાડા, દૂધ કે એવુંજ કંઈ પીએ છે, ત્યારે પાત્રની જે કારનો તેમના હોઠસાથે સંબંધ થયો હોય છે, તે કારની આજુબાજુ લાખો જંતુઓ વળગે છે, અને જે બીજા મનુષ્યો તે પાત્રનો ઉપયોગ કરે છે, તેમના મુખમાં પેસી જઈ તેમને વ્યાધિના ભોગ કરી મૂકે છે. ન્યુયૉર્કનું પ્રજાનું આરોગ્યસંરક્ષક ખાતુ લખે છે કે:-મુખ એ શરીરમાં રોગજનક જંતુને પ્રવેશવાનું મુખ્ય દ્વાર છે, અને ધણા મનુષ્યોથી વપરાતું પીવાનું પાત્ર આ જંતુઓને એક મનુષ્યના મુખમાંથી ધણાના મુખમાં પ્રવેશવાનું સાધન થાય છે.

એક મનુષ્યે પીધેલા પાત્રને જળવડે ધોવાથી પણ તેની યથાર્થ શુદ્ધિ થતી નથી. આથી પ્રત્યેક મનુષ્ય જ્યાંસુધી જૂદું પાત્ર ન વાપરે ત્યાંસુધી આ જંતુઓનો ભય નિર્મૂળ થવાનો સંભવ ન હોવાથી બૉસ્ટનના ઇયુએલન નામના એક મનુષ્યે કાગળના પ્યાલા હાલમાં શોધી કાઢ્યા છે, અને નિશાળોમાં, હૉસ્પિટલોમાં, નાટકગૃહોમાં, રેલ્વેસ્ટેશનો ઉપર, હોટેલોમાં અને એવાંજ બીજાં સ્થળો કે જ્યાં એક મનુષ્યને બીજાના પીધેલા પાત્રમાં જળ વગેરે પીવું પડે છે, ત્યાં આ પ્યાલાનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. આ પ્યાલામાં એકજ વાર જળ કે જે કાંઈ પીવું હોય તે પીધા પછી તેને ફાડી નાખવામાં આવે છે. ન્યુયૉર્કમાં આ પ્યાલાના ઉપયોગ પછી મરણનું પ્રમાણ ઘટી ગયેલું જણાવવામાં આવે છે.

શુદ્ધિના નિયમો આપણી પ્રજાની ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં તો ધણા પ્રાચીન સમયથી પળાતા આવ્યા છે. એક પીધેલા પાત્રનો બ્રાહ્મણ વગેરે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ, તેને યથાર્થ શુદ્ધ કર્યા વિના ફરીને કદી પણ ઉપયોગ કરતી નથી. અંગ્રેજી વિદ્વાના પ્રતાપે આ આરોગ્યપ્રદ આચારનો કેટલાંક વર્ષ થયાં કેળવાયલા વર્ગમાં લોપ થવા માંડ્યો છે, તથાપિ આપણા પ્રાચીન પુરુષોના આચારશુદ્ધિના આગ્રહમાં કેટલું સત્ય રહ્યું છે, તે હવે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના બોધથી તેમને સમજશે ત્યારે, જેને તેઓ આજસુધી વહેમ અથવા જાયાપણું ગણી કાઢે છે, તેને તેમ ગણતાં તેઓને અટકવું પડશે, એ સ્પષ્ટ છે.

વટલાવાને હાલનો કેટલોક કેળવાયેલો વર્ગ વહેમ ગણે છે અને તેથી જેની તેની સાથે જન્મતાં અને જેનું તેનું ખાતાં લેશ પણ સંક્રમ્ય ધરતો નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જ્યારે તે સંબંધમાં કંઈ નવો પ્રકાશ પાડશે, ત્યારેજ તેને પોતાની ભૂલ સ્પષ્ટ થશે. ગંદાં મનુષ્યોનાં મુખમાં જેમ બેક્ટેરિયા થાય છે અને તે શારીરિક હાનિ કરે છે, તેમ રાજસ-તામસ વિકારોથી બ્રહ્મ મનુષ્યોના આખા શરીરમાંથી રાજસ-તામસ સૂક્ષ્મ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, અને તેથી તેમની સાથે ખાવા-પીવાનો સંબંધ રાખનારને માનસિક અને આધ્યાત્મિક હાનિને થવાના સંભવ આવે છે. આથીજ સત્વગુણ જેનામાં પ્રધાન છે, એવી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓએ પોતાનાથી ઉતરતા ગુણવાળી ઉતરતી જ્ઞાતિઓની સાથે ખાનપાન વગેરેનો સંબંધ ન સેવવાનો આચાર પ્રાચીનકાળથી પળાતો આવ્યો છે.

હાલમાં મોટાં નમરોમાં ઝાડા-કૌશીની ઠેકાણે ઠેકાણે નીકળતી દુકાનો 'બેક્ટેરિયા'ને ઉછરવાની અને વૃદ્ધિ પામવાની મોટી ખાણ છે. આવી દુકાનોમાં, વીંશીઓમાં તથા ઉપાદારગૃહોમાં પાત્રોની યથાર્થ શુદ્ધિ કવચિતજ થાય છે; અને તોપણ અસંખ્ય મનુષ્યો કસા પણ વિચારવિના તેવાં પાત્રોનો આંખો મીંચી ઉપયોગ કરે છે.

તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજોના અનુકરણથી થોડાં વર્ષોથી 'સોશિયલ ગેધરીંગ'માં, 'ટી પાર્ટી'ઓમાં, પ્રીતિભોજનોમાં તથા એવીજ બીજી સમિતિઓમાં આચારશુદ્ધિનો બોરફૂટો બળવા માંડ્યો છે. એકજ રકાબીમાંથી એકે હાથે લઈ લઈને ધણા જણે ખાવું, એમાં રનેહ વધે છે,

એવું મનાવા લાગ્યું છે. ખાવાના પદાર્થો બધે ફળ હોય કે મિઠાઇ હોય, તોપણ જે રકાખીને એક કરતાં વધારે મનુષ્યોના આધેક્ષા હાથનો સ્પર્શ થાય છે, તે રકાખીના પદાર્થો શુદ્ધ રહી શકતાજ નથી. તે રકાખીમાંથી ખાનાર કેટલાકનાં મોં યથાર્થ દાંતણુ નહિ કરવાથી ગંધાતાં હોય છે. કેટલાક તમાકુ ખાનાર તથા પીનાર હોવાથી તેમનાં મુખ તેના દુષ્ટ વાસથી માથું ફેરવી નાખે એવાં હોય છે. તપખીર સુંઘનાર કેટલાકનાં આંગળાં તપખીરવડેજ ખરડાયલાં હોય છે. કેટલાકના હાથ, નાક વગેરે મળનાં સ્થાનોના સંબંધથી અત્યંત બ્રષ્ટ સ્થિતિમાં હોય છે. આવા મનુષ્યોનો સ્પર્શ ખાવાના પદાર્થોને થાય અને તેને સુગ્રહ મનુષ્ય આપને પોતાની શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક શુદ્ધિને રક્ષી શકે, એ ન બની શકે એવું છે.

કેટલાક ઉપરચોટીયા વિચારવાળા મનુષ્યો કહે છે કે, કોઈ હલકી ઝતિના મનુષ્યને પિયર્સ સોપથી સ્નાન કરાવી, તથા શુદ્ધ વસ્ત્રને ધારણ કરાવી, તેને તમારી પાસે બેસાડીએ તો તેની સાથે તમે જમો કે નહિ? આવા મનુષ્યો ચામડીની શુદ્ધિનેજ શુદ્ધિ ગણે છે; પણ શુદ્ધિ કંઈ મનુષ્યની ચામડીમાંજ રહી છે, એમ નથી. શુદ્ધિ તો ચામડીથી તે શરીરના સાતે ધાતુપર્યંત તેમજ સૂક્ષ્મ, કારણ તથા મહાકારણ દેહપર્યંતની હોય છે; અને ઉપરથી એક શૂદ્રને સ્નાન કરાવ્યું માટે તેના સાતે ધાતુઓની તથા સૂક્ષ્માદિ દેહોની શુદ્ધિ થઈ ગઈ ગણાતી નથી. ચારે દેહની યથાર્થ શુદ્ધિ સાધી લાવનાર મનુષ્ય સાથે જમતાં કોઈ પણ વિવેકી બ્રાહ્મણ કદી પણ બાંધ ગણે તેમ છેજ નહિ; પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમો જાણનાર સર્વ સુસ્રોને સુરપટ છે કે, ચારે દેહની શુદ્ધિ, એકજ દેહમાં સાધવા કોઈ પણ શૂદ્ર કદી પણ સમર્થ થતો નથી.

આ સ્થળે એક બે બાબત ઉપર સુત વાચકનું લક્ષ બેંચેલું અયોગ્ય નહિ ગણાય. કેટલાંક માખાપ પોતાનાં છોકરાંને પોતાની સાથે લઈને જમવા બેસે છે, ત્યારે જે હાથે પોતે જમતાં હોય છે, તેજ એકે હાથે તેને પણ ખવડાવે છે. પોતાના મોંમાં ધાક્ષેક્ષા અને પોતાના દૂષિત શુક્રથી શ્રષ્ટ થયેલા હાથથી તેને દાળભાત ચોળી આપે છે. શુદ્ધિના અને આરોગ્યના વિચારથી માખાપનું આ વર્તન અત્યંત વખોડી કાઢવા જેવું છે. બાળકો અજ્ઞાન અને નાનાં રહ્યાં, માટે તમારા ગંધાતા મુખના દુષ્ટ શુક્રમાં રહેલા અસંખ્ય જંતુઓ ખાવાને બંધાયલાં નથી. તેમનું રુધિર, ત્વચા વગેરે સર્વે ધાતુઓ તમારા કરતાં અત્યંત શુદ્ધ છે. તેમની જીભ જુઓ, તે કેવી સ્વચ્છ અને લાલ છે; અને તમારી જીભ ઉપર કેવી છારી બાજી છે, અને તેમાં કેટલાં જંતુઓએ થાણું જમાવ્યાં છે! ગંગાજળમાં તમારી બાળકુડીનું મેલું પાણી બેળવવાનો તમને શો અધિકાર છે? તમારો તેવું વર્ષનો ટોસો અથવા કોશી ગળતા નાકથી દાળભાત ખાતાં ખાતાં પોતાના એકા હાથથી તમને પોતાના ચોળેલાં દાળભાતના કોળીયા કરી કરીને ગ્રેમથી ખવડાવે તો તમે ખાશો કે? શામાટે ત્યારે તમે તમારાં બાળકસાથે તેવું નિંદ્ર આચરણ કરો છો, અને તેના અજ્ઞાનનો તથા પરવશતાનો ખોટો લાભ લો છો? તમારે તેને ખવડાવવું હોય તો સ્વચ્છ હાથથી પ્રથમ તેને ખવડાવી લો, અને પછી તમે ખાઓ; પરંતુ તેના આરોગ્યને ખાતર તમારું શુક્ર અને તેમાં બળેલા જંતુઓ તેને ન ખવડાવો; કારણ કે તમારું બાળક એ મનુષ્ય છે. કાંઈ કીડા કે મળને ખાનાર કાગડો કે કાબર નથી.

કેટલીક ઝાતિઓમાં એકજ થાળમાં ચાર અથવા પાંચ જણ ભેગા જમવા બેસે છે, તથા એકજ પાત્ર એકજ ગોળીમાં બોળીને તેજ પાત્રે સઘળા પાણી પીએ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની એકી થાળીમાં તથા કેટલાક શિષ્યો પોતાના ગુરુની એકી થાળીમાં જમવામાં લાલ સમજે છે. સ્ત્રી કરતાં પતિ અધિક શુદ્ધ હોય, અને ગુરુમાં ગુરુનાં લક્ષણો હોય તો આ પ્રકારના વર્તનથી લાભ થવો સંભવ છે; પરંતુ તેમ જો નથી હોતું તો તેવું વર્તન બાગ્યેજ લાભપ્રદ થાય છે. પ્રસંગે આરોગ્યના નિયમનો ભંગ થવાથી હાનિ પણ થાય છે. પ્રસંગે જો શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ અધિક હોય છે તો હાનિનું નિવારણ થઈને લાભ થવાનો સંભવ પણ આવે છે.

જે ઝાતિઓમાં થાળીઓમાં જમવાનો રિવાજ છે, તે રિવાજ પણ ઉપરનાં કારણોથી પસંદ

કરવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાતિની થાળીઓની ચથાર્થ શુદ્ધિ કદી પણ થતી નથી. તેને ગમે તેટલી ધોવા છતાં પણ તે ચીકણીજ રહે છે. આ થાળીઓની કોરો વગેરે ભાગોમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોનારને ‘બેક્ટેરિયા’ નાં લક્ષકરનાં લક્ષકર દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહે તેમ નથી. થાળી કરતાં સ્વચ્છ પત્રાળાં અથવા કેળના સ્વચ્છ પત્રમાં જમવું ઉત્કૃષ્ટ છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યે ઘેર તથા બહાર પોતાનું જમવાનું તથા જળ પીવાનું પાત્ર જુદું રાખવું યોગ્ય છે.
(આશ્વિન-૧૯૬૫ના “મહાકાળ”માં લખનાર સહજત ભારતર શ્રીમાન્ ઠાટાલાલજી)

૩૧-બળનો ક્ષય શાથી થાય છે તથા તે શી રીતે અટકે છે ?

કેટલાક મનુષ્યો પુષ્કળ કામ કરે છે, તોપણ કેઈ જાણતું હોતું નથી; અને કેટલાક મનુષ્યો થોડું કામ કરે છે, પરંતુ એટલી ધાંધલ મચાવી મૂકે છે કે આજીવ્યાજીવના મનુષ્યોને પણ તેથી ધણો ત્રાસ થાય છે.

પ્રત્યેક ક્રિયામાં બળનો ક્ષય થાય છે, એ આપણે ભૂલી જવું જોઈતું નથી. બળના ક્ષયના બદલામાં જો કેઈ ઉપયોગી કાર્ય આપણે સાધીએ છીએ તો તે કરેલો ક્ષય સાર્થક છે, પણ ‘ટકાની ડોશી ને ઢુભ મુંડામણ’ એ કહેવત પ્રમાણે બળના ક્ષયના પ્રમાણમાં સાધવા જેટલું ઉપયોગી કાર્ય આપણે સાધતા નથી, ત્યારે તેવો ક્ષય હાનિજ કરે છે.

મૂલ્યવાનમાં મૂલ્યવાન વસ્તુના કરતાં પણ બળ વધારે મૂલ્યવાન છે, અને તેથી તેને આપણે કાંકરાની પેઠે અર્થી નાખવું યોગ્ય નથી. જ્યાં પાંચ વાક્યો બોલવાની જરૂર હોય ત્યાં પાંચસે વાક્યો બોલી નાખવાં, જ્યાં હાથને સહજ હલાવવાની જરૂર હોય, ત્યાં આખું શરીર હલાવી નાખવું અને આવા ને આવા સેંકડો વ્યાપારો કરવા, એ બળનો નકામો ક્ષય છે; અને તોપણ હજારો મનુષ્યો નિત્ય આમજ કરે છે.

પ્રત્યેક ક્રિયા, પછી તે શરીરની, વાણીની કે મનની હોય-અમે તે હોય, તોપણ તે ઉદ્દેશ-પૂર્વક કરો. ઉદ્દેશવિના શરીરના એક પણ અવયવને ગતિમાં ન મૂકો, ઉદ્દેશવિના એક પણ શબ્દને ન ઉચ્ચારો અને ઉદ્દેશવિના એક પણ વિચારને ન કરો.

બાળકના શરીરમાં બળનું પૂર એટલું બધું ઉભરાઈ જાય છે કે તેને કંઈ ને કંઈ ક્રિયા કરવાનું જોઈએ છે. તેનાથી એક ક્ષણ વાર જંપીને બેસી રહેવાનું નથી. નાચમરાના ધોધની પેઠે તેના બળનો પ્રવાહ નકામો વહી જાય છે. શુદ્ધિમાન માઆપનું કામ તેને સન્માર્ગે વાળવાનું છે, તેને યોગ્ય દિશામાં વાળીને તેની પાસે ઉપયોગી કામ કરાવવાનું છે. બાળપણમાં આ પ્રમાણે બળનો વ્યર્થ ક્ષય કરનાર બાળકને મોટપણે પણ તે ટેવ કાયમજ રહે છે. તેઓ મોટપણે પાર-વિનાની નકામી ક્રિયાઓ કરે છે અને બળના ક્ષયવડે નિઃસત્ત્વ થઈ જાય છે.

સખ્ત મહેનત કરવાથી કોઈ મનુષ્ય આજસુધી મરી ગયો નથી, પણ નકામી ક્રિયા કરવાથી સેંકડો મનુષ્યો મરી ગયા છે, અને મરી જાય છે, નકામી ક્રિયા કરવામાં બળનો જેટલો ક્ષય થાય છે, તેટલો સખ્ત મહેનત કરવામાં થતો નથી. નિયમિત રીતે સખ્ત મહેનત કરનારને નકામો વિચારો કરવાનો અવકાશ મળતો નથી; સખ્ત મહેનત ન કરનારનેજ વિચારોનાં કોકડાં કાંતવાનો વખત મળે છે અને વિચારોનાં કોકડાં બળરૂપી રુધિરને ચૂસી જનાર મહારાક્ષસ છે.

‘હું કાણ છું’ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રાચીનકાળથી ઉપદેશ અપાતો આવે છે, પરંતુ આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એટલો મર્યાદાવાળો અર્થજ આ ઉપદેશનો સર્વત્ર કરાતો જોવામાં આવે છે. આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની કંઈ ના નથી, તે પ્રાપ્ત કરવાની અસંત અગત્ય છે; પણ આપણો સમાવેશ કંઈ એકલા આત્મામાંજ થતો નથી. આપણને શરીર તથા મન પણ વળગેલાં છે. આ બેને વિસારે મૂકી, એકલા આત્માને શોધવા જતાં આપણે ક્વચિતજ વિજયી થઈએ છીએ. શરીરને તથા મનને ન જાળવનાર તથા તેમને ઉચ્ચ પ્રકારના બળથી યુક્ત ન રાખનાર કયો

મનુષ્ય આત્માને શોધવા સમર્થ થઈ શકે એમ છે? ખાટલામાં સહતા રોગીઓ કે જડ મતિના આ-મડીઓએ કંઈ આત્મજ્ઞાનના અધિકારી થઈ શકતા નથી. હુંમાં શરીર તથા મન પણ આવી જાય છે, અને તેથી તેમનું સ્વરૂપ જાણવાની, તેઓ શાથી ઉત્તમ પ્રકારનાં રહે છે અને શાથી નિકૃષ્ટ પ્રકારના થાય છે, શાથી તેઓનું બળ વધે છે અને શાથી તેઓ નિઃસત્ત્વ થાય છે, એ વગેરે અનેક બાબતો મનુષ્યે જાણવાની જરૂર છે; શરીર કેવું છે અને તેને શું જોઈએ છે, એ જેમ આપણે જાણવાની જરૂર છે, તેમ મન કેવું છે અને તેની ઉન્નતિના તથા અવનતિના કયા હેતુ તથા સાધનો છે, તે પણ જાણવાની તેટલીજ જરૂર છે; પરંતુ આજે પરમાર્થને સાધનારા આ બે બાબતો ઉપર ક્વચિતજ ધ્યાન આપે છે. આવું ધ્યાન આપવું, તેને તેઓ પરમાર્થથી બ્રહ્મ થયું સમજે છે. વસ્તુતઃ તો આવું ધ્યાન ન આપનારાઓજ પરમાર્થથી બ્રહ્મ રહેલા હોય છે. રેતીના પાયાવાળા મકાન ઉપર સાત માળ બાંધી સાતમે માળે આવતી પવનની મીડી લહરિઓનો નિરાંતે આનંદ લેવાના તેઓ ઉત્સુક હોય છે.

શરીરમાં બળ ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા કેવી ક્રિયાઓથી તેનો નાશ થાય છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. મન એ શું છે, તેના કયા વ્યાપાર સુખના હેતુ છે અને કયા દુઃખના હેતુ છે, કયા બળને વધારનારા છે અને કયા બળનો ક્ષય કરનારા છે, તે જાણો. શ્વાસ લેવાની કળા સિદ્ધ કરો. શ્વાસ લેતાં અને મૂકતાં બરાબર નથી આવડતો તો કેવી હાનિ થાય તે તમારું આત્મજ્ઞાન તમને શી-ખવવાનું નથી. તે બરાબર આવડ્યા વિના ગીતાની કે પંચદશીની આવૃત્તિઓ કર્યા કરવાથી આત્માના પ્રદેશસુધી પહોંચવાની જો તમે આશા રાખી હશે તો તે વેવલાં છે, એમ જાણજો. ખાવાનું પણ હજી તમારે શીખવાનું છે, એ તમે જાણો છો? આ તમારી વ્યાસની માણુ જેવું પેટ શાથી થયું છે, એ તમે જાણો છો? કેમ ખાવું, શું ખાવું, ક્યારે ખાવું, કેટલું ખાવું-એ ન જાણવાથી પુરુષ છતાં તમારે સર્ગભા આત્મા અવતાર ભોગવવો પડે છે. ‘હું કાણુ છું’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘હું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું’ એવો, પ્રસન્ન થતા થતા તમે આપો છો, અને સ્વરૂપસંબંધમાં હવે મને લેશ પણ બ્રાન્તિ થતી નથી, એમ જોને તેને કહો છો; પણ જમ્યા પછી તમારા પેટમાં વીંજા-ચુંથા થાય છે, પ્રસંગે તમારે લોટા ભરવા પડે છે, પ્રસંગે કંઈ ધૂળધમાસ ફાકવું પડે છે, તેના ઉ-પાયનું તમને લેશ પણ જ્ઞાન નથી, અને પેટના શૂળ આગળ તમે ગરીબ ગાય જેવા થઈ જાઓ છો, એમ શાથી થાય છે? એનો તમે કોઈ દિવસ વિચાર કર્યો છે? ખાવાની કળાનું અજ્ઞાન હો-વાથી તમારી આ દુર્દશા થઈ છે. તમે આવી કળાઓના જ્ઞાનને બસે બંધનકર્તા માનતા હો, પણ હાલ તો તેનું અજ્ઞાનજ તમને આત્માનું ‘નિર્જાનત જ્ઞાન’ હોવા છતાં બંધનમાં રાખે છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે.

વિદ્વાનોએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, ખાવાની કળાનું જ્ઞાન ન હોવાથી મનુષ્યો પોતાના બે તૃતીયાંશ બળનો વ્યર્થ ક્ષય કરી નાખે છે.

ઉંઘવાની પણ એક કળા છે, પણ તેનું પણ કેટલા થોડાને જ્ઞાન છે! રાત્રે સારી ઉંઘ ન આવવાથી આપણને બળની કેટલી બધી હાનિ થયેલી બાસે છે! લગભગ બધાજ મનુષ્યો એવું માને છે કે, ખાવાથી શરીરમાં બળ આવે છે, અને તેથી તેઓ આંખો મીંચીને આ ખા કરે છે તથા વધારે ખવાય તો વધારે બળ આવે, એમ માની, વધારે ખાઈ શકાય એવા ઉપાયોને જ્યાં ત્યાં શોધના કરે છે; પણ ખાવાથી શરીરમાં જરા પણ બળ આવતું નથી, એ વાત જો તેઓએ શરીર-નું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેઓ જાણ્યાવિના બાંધેજ રચા હોત. બળ ખાવાથી નથી આવતું, પણ ઉંઘવાથી આવે છે. મનુષ્યને પુષ્કળ ખાવાનું આપવામાં આવે, પણ જો તેને એક ક્ષણ ઉંઘવા દેવામાં ન આવે તો તે દુર્બળ થઈને મરી જવાનો.

ખાતાં શીખો, શ્વાસ લેતાં શીખો, ઉંઘતાં શીખો, બળનો સંચય કરતાં શીખો.

હવા એ આહાર છે, હવા એ પ્રોત્સાહન છે, હવા એ આરોગ્ય છે, હવા એ ઉત્પાદક સામગ્ર્ય છે અને હવા એ સર્વ પ્રકારના આધિ તથા વ્યાધિને દાળનાર અમૃતરસ છે.

પુષ્કળ હવાને શ્વાસમાં લેવાથી બળનો ક્ષય થતો નથી, પણ ઉચ્ચટી બળની વૃદ્ધિ થાય છે; પરંતુ પુષ્કળ ખાવાથી તો બળનો ક્ષય થાય છે, અને શરીરમાં રાત્ર કરનાર વિષની ઉત્પત્તિ થાય છે. જરૂર કરતાં એક ગ્રાસ સરખો પણ વધારે ખાવાથી બળનો ક્ષય છે, એ જ્ઞાતના પારને પામેલા વિદ્વાનો પણ જાણતા હોતા નથી; એનું કારણ એ કે, શરીરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું મનુષ્યનું, આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જેટલું જ કર્તવ્ય છે, એ તેઓએ જાણેલું હોતું નથી.

ખાવામાં મિતાહારી થાઓ અને યોગ્ય પદાર્થોને જ જરૂરમાં નાખો, અને વ્યાધિની ફરિયાદ કરવાનું તમારે કશું જ કારણ નહિ રહે. મિતાહારી થવાથી શરીરના બળનો ક્ષય થતો નથી, અને આ બળ કોઈ પણ વ્યાધિને શરીરમાં પ્રકટવા દેતું નથી; પણ મિતાહારી એટલે શું? સોમાં નવ્વાણું મનુષ્યો પોતાને મિતાહારી માને છે, પણ સઘળા જ અમિતાહારી હોય છે. તમે જો મગજની મહેનત કરનારા હશે તો હાલ તમે જેટલું ખાઓ છો તે તમારે જેટલું ખાવું જોઈએ, તેના કરતાં પાંચગણું અથવા સાતગણું વધારે છે; અને જો તમે શારીરિક મહેનત કરનારા હશે તો હાલ તમે જેટલું ખાઓ છો તે તમારે જેટલું ખાવું જોઈએ, તેના કરતાં બમણું અથવા ત્રમણું વધારે છે. તમને આ વચન તફન ગાંડાછબરેલું લાગે છે, નહિ વાર? પરંતુ તે સત્ય છે. શારીરશાસ્ત્રથી તે સિદ્ધ થયેલું છે, અને તમે ઉત્તમ આરોગ્ય ભોગવતા નથી, અને થોડે થોડે દિવસે કોઈને કોઈ વ્યાધિની ફરિયાદ કરો છો, એ તેનું સળળ પ્રમાણ છે.

વિચારના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણે જ બળનો ક્ષય કરતા અટકો. નજરમાં આવે તેવા વિચારો ન કરો. કોઈ યોગ્ય માર્ગમાં, ઉદ્દેશપૂર્વક વિચારને વાળ્યા કરો અને પ્રતિદિન તમારામાં બળની વૃદ્ધિ થયેલી તમને સમજશે.

પથારીમાં માંદા પડીને ત્રણ ચાર મહિના પડ્યા રહેવા કરતાં અથવા માંદા પડીને હવાફેરને આટે લાનોલી, માથેરાન કે કુમસ બે ત્રણ મહિના જવા કરતાં દરરોજ ખુલ્લી હવામાં ફરવા જાઓ, સાત-આઠ કે દસ માઇલ ચાલો, દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસ કરો અને બળથી શરીરને ભરો.

સ્મરણમાં રાખો કે, રાત્રે દસ વાગે લજ્યામાં, પુરી, ચેવડા, બરડી, પેંડા, જલેબી, ચાહા, કોણી, દૂધ આપરકીમ, તમાકુ, દારૂ કે એવી જ બીજી વસ્તુઓથી જરૂરને તડાતુમ કરવાથી અને પછી બીજે દિવસે અગિયાર વાગતાં સુધી ઉંઘ્યા કરવાથી શરીરમાં બળ આવતું નથી. આ સર્વ બળનો ક્ષય થવાના માર્ગ છે.

શરીરના અને મનના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરી, શાથી તેઓની ઉન્નતિ થાય છે, તે જાણો; અને પછી નિયમિત વર્તન કરી બળવાન થાઓ. ત્યારે જ તમે, જે આત્મજ્ઞાનની શાસ્ત્રમાત્ર સ્તુતિ કરે છે, તેના અધિકારી થશો અને તેને પ્રાપ્ત કરી સર્વોત્કૃષ્ટ પદમાં વિરાજશો.

(ભાદ્રપદ-૧૯૬૬ ના “મહાકાળ”માં લખનાર સહજત આસ્તર શ્રીમાન છોટાલાલજી)

૩૨-જઠર ઉપર કરાતા અત્યાચારના અનર્થો

અત્યાચાર અથવા કેાઈ પણ કામમાં હદબહાર જવાથી અનેક હાનિઓ થાય છે. અનેક વિષયોમાં મનુષ્યો આજે હદબહાર જાય છે, પરંતુ ખાવામાં તેઓ જે અત્યાચાર કરે છે, તેના આગળ બીજા સધળા અત્યાચાર ઝાંખા પડી જાય છે. એવો કેાઈકંઈ મનુષ્ય હશે, કે જે પોતાના શરીરને જેટલા પોષણની અગત્ય છે, તેના કરતાં વધારે નહિ ખાતો હોય. ભોજનની થાળી ઉપર વિદ્વાન કે અવિદ્વાન જ્યારે બેસે છે, ત્યારે તે ખાવાનો હેતુ શરીરને પોષણ આપવાનો છે, એ વાત કેવળ વિસરી જાય છે. જઠરમાંથી અન્ન પાછો ઉછાળો મારે છે ત્યાંસુધી તે આધુ-પાધુ જોયા વિના આડે હાથે ઝાપટે છે. તે શરીરને પોષવા ખાતો નથી, પણ જીભને સંતોષવા ખાય છે. હદ ઉપરાંત ખાવાથી તે પોતાના શરીરના બળનો ક્ષય કરે છે, અને પોતાના અર્ધોઅર્ધ આયુષ્ય ઉપર પૂજો મૂકે છે. હદ ઉપરાંત ખાવાથી તે પોતાની કામ કરવાની શક્તિઓને હણી નાખે છે, અને વિવિધ વ્યાધિઓને પોતાના શરીરમાં સ્થાપી નિવાસ કરવાને આમંત્રણ આપે છે.

ડાકેટરો અને વૈદ્યોની દવા ખાનારા હજારો રોગીઓમાં સેંકડે દૃષ્ય મનુષ્યો હદ ઉપરાંત ખાનારા હોય છે. હદ ઉપરાંત ખાવું એ જખર્ ના પાપ છે, અને આ પાપથી બચનારા કેાઈ વિરક્ષા-જ નજરે પડે છે. સામાન્ય મનુષ્યો જેમ આ પાપમાં ડૂબેલા રહે છે, તેમ માંદા મનુષ્યો પણ તેમાં ડૂબેલા રહે છે. સ્ત્રીઓ જેમ તેમાં પચેલી રહે છે, તેમ પુરુષો પણ રહે છે. વૃદ્ધો અને બાળકો પણ તેથી મુક્ત હોતાં નથી. જગત રોગથી, વિવિધ દુઃખોથી અને મરણથી ભરેલું હવે જોવામાં આવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે!

કેટલાક પોતાના પેટને વ્હા અને ડ્રાઈના ઝેરી ઉકાળાની ટાંકીઓ જળનાવે છે; કેટલાક પોતાનાં ફેફસાં અને શ્વાસનલિકાને તમાકુનો ધૂમાડો ભરવાનાં અને કાઢવાનાં જીવંત જળનાવે છે; કેટલાક પોતાનાં મુખને પાન અને સોપારીના ડુઆ કચરવાની ખાંડણીઓ જળનાવે છે; કેટલાક પોતાના નાકને અને મગજને તપખીર ભરવાની શીશીઓ જળનાવે છે અને કેટલાક પોતાની કંઠથી તે પાણીપર્ણતની અન્નલિકાને વિવિધ આચર-કુચરને ઠાંસી ઠાંસીને ભરવાની ઉભી કોઠીઓ જળનાવે છે. આવા અત્યાચારમાં યથાર્થ આરોગ્યનું શી રીતે સંરક્ષણ થાય, દીર્ઘ આયુષ્ય શી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને માનવદેહનાં કર્તવ્યો શી રીતે યથાવિધિ સધાય?

હદ ઉપરાંત કામ કરવું, એ પણ અત્યાચાર છે. મોડી રાત સુધી જાગવું અને ઉજાગરા કરવા, એ પણ અત્યાચાર છે. માસમાં એક વાર કરતાં અધિક વાર બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવો, એ પણ અત્યાચાર છે. આ સર્વ અત્યાચાર મનુષ્યને દુઃખનોજ બોક્તા કરે છે.

જરૂર જેટલું જ ખાતાં શીખો. શરીરરૂપી યંત્ર ઉત્તમ પ્રકારે શી રીતે ચાલે છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. શું ખાવું, કેટલું ખાવું, ક્યારે ખાવું અને કેવી રીતે ખાવું, તે પ્રયત્નથી જાણો. શરીરની તમારે બહુ અગત્ય છે. તે બહુ મોંઘું છે. દુરુપયોગવડે તેનો સત્વર નાશ કરી નાખવા તે મળ્યું નથી, પણ તે વડે તમારું તથા અન્યનું સર્વોત્તમ કલ્યાણ તમે સાધો, તે માટે તે તમને મળ્યું છે. જીભના સ્વાદમાટે બે વાર કે ચાર વાર, જેમ ગધેડા ઉપર બોળે લાદવામાં આવે, તેમ પેટમાં આહારનો બોળે ન ભરો. એથી જઠર વગેરે જીવનસંસ્કૃતક અવયવો ધસાઈ જાય છે અને તે ધસાતાં તમે પોતે ધસાઈ જાઓ છો, માટે અધિક ખાધને પોતાના પગ ઉપરજ કુહાડો ન મારો.

ખાવાપીવામાં મિત્રાહારી થવાથી, તેમજ બીજી બધી બાબતોમાં મર્યાદામાં રહેવાથી તમે સુદૃઢ આરોગ્યને તથા દીર્ઘ આયુષ્યને પ્રાપ્ત કરશો; એટલું જ નહિ પણ બીજી અનેક બાબતોમાં તમે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરશો. કારણ કે સધળા પ્રકારની ઉન્નતિનો પાયો યથાર્થ આરોગ્ય છે.

(આવૃત્તિ-૧૯૬૪ના “મહાકાળ”માંથી)

૩૨-નેવું દિવસનો મિ. રિચર્ડ ફાસેલનો ઉપવાસ

ઉપવાસ એ વિવિધ વ્યાધિને મટાડવાનો એક અત્યંત સમર્થ ઉપાય છે. એ સંબંધમાં મહાકાલમાં દશ-બાર વર્ષથી પ્રસંગોપાત લેખો આવતાં છતાં ન્યાંસુધી 'રેટ્સમૅન' વિશ્વપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન યુપટન સિન્કલેરનો તે સંબંધી લેખ પોતાના પત્રમાં થોડા માસ ઉપર પ્રકટ કર્યો ન હતો, ત્યાંસુધી આ દેશમાં પ્રજાનો વિદ્વાન તથા અવિદ્વાન વર્ગ, મોટે ભાગે કેવળ અધિકારમાંજ રહ્યો હતો. થોડા માસ થયાં આ વિષયસંબંધમાં વિવિધ સ્થળે જિજ્ઞાસા જાગત થઈ છે, અને રોજ નિવારવાના આ અમોઘ ઉપાયનો ધણુ લાભ પણ લેવા લાગ્યા છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અનેક મનુષ્યો લાંબા ઉપવાસ કરે છે, પરંતુ નેવું દિવસ જેટલો લાંબો ઉપવાસ કરનાર તો મિ. ફાસેલજ પ્રથમ છે. ઉપવાસ કરવાનો તેનો હેતુ તેને થયેલો જોનાદરનો વ્યાધિ મટાડવાનો અને તેના શરીરનું વજન ઘટાડવાનો હતો. તેના આ બંને હેતુ સફળ થયા છે, તેના વ્યાધિ મટી ગયો છે અને તેનું વજન ૭૦ રતલ ઓછું થયું છે. ઉપવાસ કરવા પહેલાં મિ. ફાસેલનું વજન ૨૬૭ રતલ હતું. આળીસ દિવસના ઉપવાસ થયા ત્યાંસુધી તે દરરોજ સરાસરી બારથી પંદર માઇલ ચાલતો, અને ચપ્પી કરાવતો તથા તેની એક ખાસ કસરત કરીને ઠંડા પાણીથી ચાર પાંચ મિનિટમાં સ્નાન કરી લેતો. વળી દરરોજ તે અર્ધા કલાકથી એક કલાકસુધી તળાવમાં તથા કરતો. તે નિત્ય સરાસરી પાંચથી છ પ્યાલાં જળ પીતો; તે વિના બીજું કશું ખાતો ન હતો.

આ બધા દિવસોમાં તેને દરરોજ દસ્ત થતો હતો. તે ઉપરાંત વળી મળ નીકળી જવાને માટે તે અર્ધા ખાટા લીંબુને એક પ્યાલા પાણીમાં નીચોવી સવારે તથા સાંજે પીતો. પ્રસંગોપાત તે રૂબાઈના એક કકડાને લીંબુને બદલે ચૂસતો, અને તેના ફૂચા થુંકી નાખતો.

નેવુંમે દિવસ તેને ઘણી સારી ઊંઘ આવી હતી, માત્ર પહેલા અઠવાડીઆમાં તેને બૂખનું કુખ જણાયું હતું; પણ ત્યાર પછી ઉપવાસ પૂરા થતાંસુધી તેને બૂખનું કષ્ટ જણાયું નથી.

આળીસ દિવસ પછી નિત્ય આળસુ બેસી રહેવાનો કંટાળો ઉપજવાથી તેણે એક આરોગ્ય-શાળામાં રોગીઓને પીરસવાની નોકરી લીધી. આ નોકરીમાં તેને પ્રસંગોપાત જૂદા જૂદા ખાવાના પદાર્થો કેવા થયા છે તે ચાખવા પડતા, પણ તે ચાખીને તેમને થુંકી નાખતો. એક કણ પણ ગળે ઉતારતો નહિ. માત્ર એક બે પ્રસંગે થોડા કણ અકસ્માત્ તેના ગળામાં ઉતરી ગયા હતા, પણ આથી તેને પેટમાં બહુ વ્યથા થઈ આવવાથી ઉલટીવડે તત્કાળ તે બહાર કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા. ઉપવાસના ઓગણસાઠમા દિવસે તેણે અખાડામાં આશરે દશ મિનિટસુધી કુસ્તી કરી હતી, અને પચાસથી પોણેસો રતલ વજનના ડમ્બેલવડે તથા ભારે વજનની ખુરશીઓ ઉંચકીને આશરે દશ મિનિટ કસરત કરી હતી. પછી તે પાકશાળામાં તે નોકરી કરતો હતો, તે ઉપરાંત નિત્ય એકથી બે કલાક ફરવાની કસરત કરતો. ઉપવાસના સિતરમા દિવસસુધી તેનું વજન દરરોજ એક રતલ ઘટતું હતું. ત્યાર પછી તે ધણુજ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યું હતું.

છેલ્લા દિવસોમાં લીંબુની સાથે તેનાથી પાણી પી શકતું નહિ. નેવુંમે દિવસે બ્યારે તેણે ઉપવાસ લાગ્યો, ત્યારે તેણે અર્ધા નારંગી અર્ધા પ્યાલા પાણીમાં નીચોવીને પીધી હતી; પણ ઉલટી થઇને તે નીકળી ગઇ હતી. આ પ્રમાણે ઉપવાસ છોડ્યા પછી પહેલા ત્રણ ચાર દિવસ તેનું જઠર જરા પણ ખોરાકને ગ્રહણ કરી શકતું ન હતું. ત્યારપછી પાણી ભેળવેલો ફળનો રસ તે પી શકવા લાગ્યો. તેનું પ્રમાણ દશ દિવસસુધી વધારવામાં આવ્યું હતું. ધન ખોરાક ખાવા પહેલાં તે દરરોજ સ્પિનાકના રસના થોડા ઘુંટડા પીતો અને પછી ખાતો. સૌથી પ્રથમ ધન ખોરાકમાં તેણે સ્પિનાક-નેજ રાંધ્યાવિના ખાધું હતું. આ પછી થોડા દિવસે તે પહેલાંની માફક ખાવા સક્તિમાન થયો હતો.

ઉપવાસના દિવસો દરમિયાન પત્રમાં, કેડોમાં અને હાથમાં પચાસમે દિવસે તેને વાયુની અસર જણાઇ હતી, પણ થોડા દિવસમાં તે મટી ગઈ હતી. ત્યારપછી એક અઠવાડીઆસુધી તેના નાક-માંથી લોહી પડ્યા ક્યું હતું. સાઠમે દિવસે તેને દારૂ પીવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઇ આવી હતી. ત્રણ દિવસ પછી તે નાશ પામી હતી. વળી તે પછી એક અઠવાડીએ તેને તમાકુ પીવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઝંકટી હતી, તે પણ ત્રણ દિવસે શમી ગઇ હતી.

મિ. ફાસેલે આ ઉપવાસ કુશળ આરોગ્યશાસ્ત્રીઓની દેખરેખનીચે કર્યો હતા. બીજાએ આવી હિંમત ધરતા પહેલાં ઉપવાસસંબંધી સખળી માહિતી મેળવવી જોઇએ. ("મહાકાળ"માંથી)

૩૪-મિતાહાર આરોગ્યને આપે છે તથા આયુષ્યને વધારે છે.

આ જગતમાં મનુષ્યોના મોટા ભાગના જળનો બે બાળતમાં ભારે ક્ષય થતો જોવામાં આવે છે. એક તો ઉદરમાં નાખવા માટે આહારને મેળવવામાં અને બીજી, ઉદરમાં નાખેલા તે આહારના પદાર્થોનું શરીરમાં બ્યારે ઝેર થાય છે, ત્યારે તે ઝેરને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાખવાને માટે વૈદ્યોને તથા ડૉક્ટરોને આપવાના પૈસા પેદા કરવામાં.

મનુષ્યોને થતા વ્યાધિઓમાંથી સેકંડો નવ્વાલ્યુ વ્યાધિઓ અયોગ્ય ખાનપાનને ગ્રહણ કરવાથી અને જેટલું ખાવું જોઈએ તેના કરતાં વધારે ખાવાથી થાય છે.

રોગ શાથી થાય છે, તેનું સામાન્ય જ્ઞાન જો મનુષ્યગ્રજને થાય તો પ્રત્યેક મનુષ્ય પૂરાં સો વર્ષ પૂર્ણ આરોગ્ય અને દુઃખવિનાની સ્થિતિને સુખપૂર્વક ભોગવે.

ઈટલીમાં લુઇ કૉર્નેરો નામનો એક પુરુષ થોડાં વર્ષ ઉપર થઈ ગયો છે. તે ૧૦૪ વર્ષ સુધી જીવ્યો હતો. ૮૩ વર્ષની ઉંમરે તો તેણે ત્રણે લખવા માંડ્યા હતા. તેનું આરોગ્ય ધણીજાં જિંદગી પ્રકારનું હતું. જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે જેમ કેઈ નાનું બાળક ઉંઘી જાય તેમ કશી પણ વેદનાવિના મરી ગયો હતો.

આબીસ વર્ષની ઉંમરે તેના શરીરમાં રોગ એટલો બધો વ્યાપી ગયો હતો કે તે જીવશે કે કેમ, તેનો સર્વને સંશય હતો. જન્મથીજ તેનું શરીર બહુ નાજુક અને નબળા બાંધાનું હતું; અને શ્રીમાનને ઘેર જન્મેલો હોવાથી તથા પુષ્કળ સંપત્તિ હોવાથી, ધણી શ્રીમંતો જેમ વિવિધ પ્રકારના મોજશોખ કરવાનો પોતાનો હક્ક ગણે છે, તેમ તેણે પણ મોજશોખમાં જંપલાવ્યું હતું; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે તે એક નહિ પણ અનેક મોટા રોગોથી પીડાતો હતો.

અને તોપણ પોતાની ખરાબ ટેવો છોડી દેવાથી તથા પોતાની જીભને અકુશમાં રાખવાથી તે મરણપથારીમાંથી બેઠો થયો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે સુદૃઢ આરોગ્યને તથા મનની શાંતિને પ્રાપ્ત કરી, અને સો કરતાં વધારે વર્ષ જીવ્યો.

‘દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કળા’ એ નામનું તેના વિવિધ લેખોનું એક પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. આ પુસ્તકમાં મિતાહારનું પ્રકરણ તેણે ૮૩ વર્ષની ઉંમરે અને એક બીજું પ્રકરણ ૮૬ વર્ષની ઉંમરે લખ્યું હતું.

કૉર્નેરો લખે છે કે, થોડું અને ડહાપણથી ખાવાથી મનુષ્યનું આયુષ્ય વધે છે, અને આ નિયમનો કોઇ દિવસ જરા પણ ભંગ ન કરનારને અકસ્માત્ આવી પડતાં દુઃખોથી પણ ધણીજ થોડી અસર થાય છે. આ વચનને સાબીત કરવાને માટે તે પોતાનું ઉદાહરણ ટાંકે છે. તે કહે છે કે, ધણી મોટી ઉંમરે ગાડી ઉંઘી પડવાથી મારા માથામાં તથા પગમાં પુષ્કળ વાગ્યું; પરંતુ મારા પગનું લંગડાપણું તથા મને થયેલા ધા એટલા તો થોડા વખતમાં મટી ગયા કે ડૉક્ટરો તેને એક અમરકાર ગણવા લાગ્યા.

કૉર્નેરો આખા દિવસમાં ખરાબર પોણાશેર આહારને ગ્રહણ કરતો. પ્રવાહી પદાર્થ તે પોણાશેર ને નવટાંક લેતો. તે એક ટંકમાં એકજ જાતનો ખોરાક લેતો. તે કૃળ ખાતો ન હતો, કારણ કે તે તેને માફક આવતાં ન હતાં. તે એવું કહેતો કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોનાના શરીરને કયો ખોરાક અનુકૂળ આવે છે, તે પ્રયોગવડે નક્કી કરી લેવું, અને પછી તે ખોરાકને ધણીજ ઓછા પ્રમાણમાં ખાવો. માત્ર એક દિવસ ઓછો ખાવો એમ નહિ પણ હમેશાંજ એમ કરવું.

તે કહે છે કે “સંસારમાં જીવવું એ કેટલું રમણીય છે, એ જ્યાંસુધી હું ધરડો થયો ન હતો ત્યાંસુધી મને સમજાયું ન હતું. જે સાચી શાંતિ અને સુખ હું ભોગવું છું, તેવી સ્થિતિમાં જીવવાનો કેને કંટાળો આવે?”

વળી તે કહે છે કે ‘એક ટંકમાં એકજ વસ્તુ ખાઓ. બીજી ખાવાની લલુતા કરે તો જમી ઉઠતા સુધી કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રવાહી પદાર્થ પીશો નહિ. વળી અથાણું, ચટણી વગેરે ખાશો નહિ.’

પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તુતનામાં તે નીચેનું વાક્ય લખે છે—

“જ્યારે બીજી જાતનાં પક્ષાંશ અને તેની જાતનાં ફાલોથી ખીરસેથી શીમત લોકોની દબાવાવાળી પત્રાણી હું જોઉં છું, ત્યારે તે પત્રાણીમાં ગ્રમપક્ષી છુપાઈ રહેલાં સંધિવા, જલોદર, બવર અને બારે ભોજન જમ્યા પછી જણાતી અસ્વાભાવિક સુસ્તી મારી દૃષ્ટિએ આવે છે.”

લુધ કોને રોના ભોજન સાથે, નાર્તામાં પાંચ-સાત મિથાન્નેને ઉડાવનાર, બપોરે શાક-અથાણાં સાથે વીસ પચીસ બારે વસ્તુઓને આડે હાથે ઝાપટનાર, નમતે પહોરે કંઈ આકર્ષણકથ શકનાર; ભજામાં, પુરી, દૂધ વગેરે પદાર્થોથી રાત્રે મોડું વાળુ કરનાર તથા આ સર્વમાં પૂર્તિ કરવાને પાંચ-સાત વાર ચ્હા, કોશી, આપરકીમ વગેરેની ઉદરમાં રેલ આણુનાર કોઇ શ્રીમાનના કે તૃપતિના ભાજનને સરખાવો.

આ સર્વના પરિણામમાં મોટાં પેટ, મંદાગ્નિ, યકૃતમાં બિગાડ, સંધિવા, પક્ષાધાત, ચાર ડગલાં ચાલતાં પણ હાંડી જવાય એવું સ્થૂલ શરીર તથા વિવિધ પ્રકારના રોગો પ્રકટેલા જેમને શામાટે આશ્ચર્ય થવું જોઈએ ?

સ્પેનનો પાંચમો આશ્ચર્ય પથારીમાંથી ઉઠતાંજ પાંચ વસ્તુઓનો નાસ્તો કરતો, બીજી વાર બાર વાગતાં બારે ભોજન લેતો, ત્રીજી વાર વીસ વસ્તુઓને અને જાતજાતના દારૂઓને ચઢાવતો, અને અધ્યરાત્રે પાછો જમતો. પીસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરે તે છેક અસક્ત થઇ ગયો. તેનાથી ઘોડીઓ વિના ચલાવું નહિ. તેનું યકૃત ફૂલી ગયું. તેને સંધિવા તથા કળતરનો વ્યાધિ થયો અને આ વિના પણ બીજા લણુ રોગો થયા. તેને આ સપ્તરોગો થવામાં તે ‘પરમેશ્વરની એવી મરજી છે’ એમ માનતો.

પૂર્વે જે જે ધોર કૃત્યો કરનાર દુષ્ટ રાજાઓ તથા સત્તાધીશો થયા છે, તે સર્વ જમવામાં અકરાંતીયા હતા.

નીરો બપોરથી અર્ધી રાત્રિસુધી જમ્યાજ કરતો. કેલીબુલા એકજ વારના વાળુમાં સવાલાખ રૂપિયા ખર્ચતો અને સીઝરનો અમલ અત્યાચારથી પૂર્ણ હતો. અકરાંતીયાપણું, મલપાનાદિ વ્યસનો અને નિર્દયતા સર્વદા સાથે રહે છે.

જો મનુષ્યો મિતાહાર સેવે તો જગતમાંથી સેંકડે નેવું રોગો મરી જાય, એટલુંજ નહિ પણ જગતમાંથી અર્ધાં નિર્ધનતા ઓછી થઈ જાય.

માત્ર જીભને રાજી રાખવાને બદલે શરીરને પોષણ આપે એવા આહારના પદાર્થો જે વિચાર-પૂર્વક પસંદ કરવામાં આવે તો મંદવાડનો નાશ થાય; એટલુંજ નહિ પણ દ્રવ્યનો, મહેનતનો અને ડોક્ટરોની તથા વૈદ્યોની શીનો ખર્ચાવ થાય.

હાલ મનુષ્યો ખાવાને માટે જીવે છે, તેને બદલે જો તેઓ જીવવાને માટે ખાય તો પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને ડોક્ટરોને તથા વૈદ્યોને કોઈ બીજો ધંધો શોધવો પડે, દવાખાનાંની સંખ્યા ઘટી જાય અને પેટાંટ દવાઓ બનાવનારાઓ પ્રજાને લાભ કરનારા કોઇ બીજા સારા કામમાં જોડાય.

આરોગ્ય, સંપત્તિ અને સૌંદર્ય સર્વ મિતાહારથી પ્રાપ્ત થાય છે. સુંદર અને નિરાશ થવા ઇચ્છનારે પ્રથમ જીભને વશ કરવી જોઈએ. જેણે જીભને વશ કરી છે, તેજ ખરો જિતેન્દ્રિય છે. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે ‘જયલગ રસના જિતી નહિ હો નાહિ જિતેન્દ્રિય જાનીયે’ એ અક્ષરશઃ ખરું છે.

જમ્યા પછી સૂવાનું મન થાય એવી રીતે પેટ ભરાય ત્યાંસુધી જમનારા અનેક વિદ્વાનો તથા પોતાને સહગુણી માનનારાઓ, મલપાન કરનારાને અથવા બ્યભિચારાદિ દુર્ગુણોને સેવનાર મનુષ્યોને જોઈને ક્રોધથી લમરો ચઢાવી દે છે, તથા નાકનાં પુંગારાં પુલાવી નાખે છે; પણ તેઓ જણાતા નથી કે મલપાન, બ્યભિચાર અને અકરાંતીયાપણું, એ જોડે જૂદા જૂદા દુર્ગુણો જણાય છે, તોપણ તે સર્વનું કારણ એકજ છે, અને તે એ કે ઇચ્છાને અથવા વાસનાને સતોષવી. પેટ ભરાયા છતાં અને શરીરમાં અધિક પોષણની જરૂર ન છતાં ઉનાં ભજામાં કે તેવાજ કોઈ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ જોઈને જેની જીભ વશ રહેતી નથી, અને જે આંખો મીંચીને, પૂર્ણહૃતિનો એક-કાર આવી ગયા છતાં પણ પાછો પત્રાણી ઉપર હાથ ચલાવે છે, તેની કામનામાં અને રૂપવિષયથી આકર્ષાનાર બ્યભિચારી મનુષ્યની કામનામાં શો ભેદ છે, તે કોઈ કહેશે ? દુરાચારમાં-વાસનાના પ્રાબલ્યમાં-અકરાંતીયો, બ્યભિચારી અને મલપા ત્રણે સરખા છે, અને તોપણ એક પરીચો

વધારે દૂધપાક ઉઠાવી જનાર સંન્યાસીને કોઇ દુરાચારી ગણતું નથી. વધારે ખાવાને લીધે મીણે ચઢવાથી બપોરે જરા આડા થનાર વિદ્વાનને કોઇ દોષપાત્ર સ્વીકારતું નથી, અને સ્પર્શવૃત્તિને સંતો-પવાનું અકરંતીયાપણું કરનાર મનુષ્યો જ્યાં ત્યાં દુરાચારી ગણાય છે તથા નિંદાના પાત્ર થાય છે !

હદ ઉપરાંત ખાવાથી સૌંદર્ય, આરોગ્ય, સુખ, ધન, શ્રમ અને આયુષ્યનો વ્યર્થ ક્ષય થાય છે.

(પોષ-૧૯૬૬ ના “મહાકાલ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન્ છોટાલાલજી)

૩૫-ટમાટા અને તેના ગુણ

ટમાટાનો આપણા લોકો બહુ ઉપયોગ કરતા જોવામાં આવતા નથી અને તેનું કારણ તેના ગુણવિશે તેઓ અજાણ્યા છે, એજ છે. ધણાને તેમાં બહુ સ્વાદ જણાતો નથી, પરંતુ કારણ કડવાં છતાં અભ્યાસથી ધણા મનુષ્યોને જેમ તેમાં ઉત્તમ સ્વાદનું ભાન થાય છે, તેમ ટમાટાનો અભ્યાસ પડ્યા પછી તેમાં ઉત્તમ સ્વાદનું ભાન થયાવિના રહેતું નથી. ફળતરીકે તેમજ શાકતરીકે ટમાટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તેમને રાંધ્યાવિના ફળની પેઠે ખાવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ વધારે ગુણુ કરે છે. આ પ્રમાણે ટમાટાને ખાવા ઇચ્છનારે પ્રથમ એક લીંબુનો રસ કાઢવો, પછી તેમાં થોડું મીઠું નાખવું અને રસથી બમણું અથવા ચારગણું તેલ નાખી ખૂબ હલાવવું. પછી આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલા રસમાં ટમાટા સમારીને નાખવા અને હલાવી ચૂલા ઉપર ચઢાવ્યા વિના, ભોજનસાથે ખાવા. કેટલાક આની અંદર થોડી રાઈ અને ઝીણી સમારીને કુંગળી પણ નાખે છે.

ટમાટા અંત્રપૂતિનાશક (આંતરડાના કોઠાણુ વગેરે બિગાડનો નાશ કરનાર) છે, એટલુંજ નહિ પણ આખી અન્નનલિકામાં રહેલા કચરાને દૂર કરી તેને સ્વચ્છ કરનાર છે. તેમાં પોષક તત્ત્વો મોટા પ્રમાણમાં રહ્યાં નથી, તોપણ એકલા ટમાટા ખાધને કોઇ મનુષ્ય જીવવા ધારે તો ધણા લાંબા વખતસુધી જીવી શકે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે તત્ત્વો છે:-

જળ. સેંકડે ૯૪.૩, ખનિજ.૫, નાઇટ્રોજન અથવા સ્નાયુ રચનાર તત્ત્વ .૯, રેસા .૬, ગોધૂમતત્ત્વ (સ્ટાર્ચ) રેસેડ (ફેટ) વગેરે ૩.૭

માંદા માણસોને માટે ટમાટા ધણો ઉત્તમ આહાર છે, એવો ડૉક્ટરોનો અભિપ્રાય છે. આનું કારણ એ છે કે, તેનો માવો અને રસ સહેલાઈથી પચી જાય તેવાં હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમાં જઠરના રસને વધારનાર અને દસ્તને સાફ આણનાર એક પ્રકારનું અમ્લ તત્ત્વ (એસીડ) રહેલું છે. વળી રસલ નામનો એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ડૉક્ટર કહે છે કે, ટમાટા વિદ્રધિને મટાડે છે, અને આમ બનવું સંભવિત છે; કારણ કે વિદ્રધિ માંસ, મત્સ્ય, મદ્ય અથવા ચાહનો હદ ઉપરાંત ઉપયોગ કરવાથી લોહીમાં બિગાડ થવાથી થાય છે. અને ટમાટા, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરીરના કચરાને કાઢી જઠર આદિ અવયવોને સ્વચ્છ કરનાર હોવાથી પાચનક્રિયા સુધરતાં લોહી શુદ્ધ થાય છે, અને તેમ થતાં વિદ્રધિ મટે છે. ટમાટામાં લોહીને શુદ્ધ કરવાનો તથા સાફ દસ્ત લાવવાનો ગુણ હોવાથી ન્યુયૉર્કનો ડૉ. જુલ પોતાના રોગીઓને બીજા ખોરાક સાથે ટમાટાને રાંધ્યા વગર ખાવાની હમેશા આજ્ઞા કરતો.

જેકુતોને ટમાટાની ખેતીથી ઓછી મહેનતે અને ઓછા ખર્ચે ધણો સારો લાભ થાય છે. એક એકરમાં પાંચથી વીસ ટનસુધી ટમાટા થાય છે.

લંડનની એક હૉસ્પિટલનો ડૉક્ટર પ્રો. ચાર્લ્સ વીકનહામ ટમાટાની પ્રશંસા નીચેના શબ્દોમાં કરે છે:-ટમાટા એ પથારીમાંથી ન ઉડી શકાય એવા નિર્બળ મનુષ્યનો તેમજ મદ્દતો, બંનેનો આહાર છે. તે રોગી તથા નીરોગ, વૃદ્ધ તથા જુવાન, શ્રીમંત તથા ગરીબ, આળસુ તથા ઉલ્લોગી, વિદ્વાન તથા મૂર્ખ, સાધુ તથા પાપી સર્વના આહારનો પદાર્થ છે. સધળાં શાકમાં તે સર્વોત્તમ શાક છે. માંદા માણસોને માટે અને તેમાં પણ જેઓ જઠરના વ્યાધિથી પીડાતા હોય છે તેમને માટે તો તે પરમેશ્વર તરફથી ઉતરી આવેલી બક્ષીસ છે.

(આપાદ-સં. ૧૯૬૬ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન્ છોટાલાલજી)

૩૬-કેવળ દૂધના આહારના લાભ

કેવળ દૂધ ઉપર રહેવાથી કેવા લાભ છે, તે જો મનુષ્યો જાણતા હોત તો આરોગ્ય તથા બળને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેઓ ઔષધોમાં નકામા પૈસા ન ખર્ચત. વિવિધ વ્યાધિઓને ટાળનાર તથા આરોગ્ય અને બળને આપનાર દૂધ જેવો ભાગ્યેજ બીજો કોઈ આહાર હશે. શરીરના પોષણમાં જે તત્વોની જરૂર છે તેમાંનાં ધણાં તત્વો દૂધમાં છે, અને તેથી પૂર્ણ આહારતરીકે તે પ્રસિદ્ધ છે. બાળકના શરીરનું પોષણ તથા વૃદ્ધિ એકલા દૂધથીજ થઈ શકે છે. જોષ્ઠતા પ્રમાણમાં મનુષ્ય દૂધને ગ્રહણ કરે તો તેને ભાગ્યેજ બીજો કોઈ આહારનો પદાર્થ ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડે. યુરોપમાં તથા અમેરિકામાં એકલા દૂધ ઉપર રહેવાથી પુષ્કળ રોગીઓના રોગ નિવૃત્ત થયાનું પ્રસિદ્ધ છે. ચીકાગોમાં દૂધથીજ સર્વ પ્રકારના વ્યાધિઓ ટાળનારી એક સંસ્થા છે. આ સંસ્થામાં રોગીઓને નિત્યનું પંદરશેરથી અધમણ દૂધ પાવામાં આવે છે અને તેથી આશ્ચર્યકારક પરિણામો આવેલાં કહેવામાં આવે છે. ચીકાગોવિના બીજો સ્થળે પણ દૂધના પ્રયોગો કરી જોવામાં આવ્યા છે અને તેનું તેવુંજ સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું છે.

દૂધ શરીરમાં રુધિરનો અને માંસનો ભરાવો કરે છે, તથા જે જે જગાએ શરીરમાં ખાડા હોય છે તે સર્વને પૂરી નાખી શરીરને ભરાવદાર અને ધારીલું કરે છે. તે આરોગ્યને, યુવાવસ્થાને તથા સૌંદર્યને આપે છે. ત્રણ માસ દૂધ ઉપર રહેવાનો પ્રયોગ કરવાથી ધણા મનુષ્યોએ પોતાના શરીરના વજનમાં પોણો મણનો વધારો કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ ચામડીનો વર્ણ બાળકના જેવો પ્રાપ્ત કર્યો છે. યોગ્ય રીતે દૂધને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તો મરી શકે એવા સધળા રોગ તે મટાડી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ વૃદ્ધાવસ્થા જે એક પ્રકારનો વ્યાધિ છે, તેને પણ તે મટાડે છે. દુર્બળ, રુધિર ઊડી ગયેલા અને મંદાગ્રિવાળા મનુષ્યો, દૂધ ઉપર રહે છે તો થોડા દિવસમાં પુષ્ટ થાય છે.

આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારે આરભમાં એક અથવા બે નકોરડા ઉપવાસ કરવા. મધ શકે તેમણે ત્રણ ઉપવાસ કરવા. ઉપવાસના દિવસમાં સવારે તથા સાંજે પાણીને રૂઢા જેવું ગરમ કરી તેમાં એક લીંબુ નીચોવી તેના એક અથવા બે પ્યાલા પીવા. દિવસના વચલા ભાગમાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે પાણી પીવું. બંધકોશના ચંત્રવડે પણ મોટા નળને સાફ કરી નાખવો. આ પ્રમાણે શરીરની શુદ્ધિ કર્યા પછી દૂધનો પ્રયોગ શરૂ કરવો. ઉપવાસ કર્યા પછીજ જેઓ દૂધનો પ્રયોગ કરે તેમણે પ્રથમ દિવસે ત્રણ શેર કરતાં વધારે દૂધ પીવું નહિ. ક્રમે ક્રમે દૂધને વધારી છ શેર, આઠ શેર અથવા દશ શેર સુધી પણ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં ચઢવું. દૂધ જ્યારે પુષ્કળ પીવામાં આવે છે, ત્યારેજ તેનો ખરો લાભ જણાય છે. ડોક્ટરો તથા વૈદ્યોની શી કરતાં અને ઔષધો કરતાં તે સસ્તું મળે છે. દૂધને ટાઢું પીવું અથવા ઉકાળીને પીવું. પોતાની પ્રકૃતિને જેવું અનુકૂળ આવતું હોય તે પ્રકારનું પીવું. ઉકાળેલા દૂધ કરતાં ટાઢા દૂધનો વધારે ગુણ છે, તેથી ટાઢું પીવાય ત્યાંસુધી અધિક યોગ્ય છે. તેમાં ખાંડ અથવા સાકર નાખવી નહિ. કેટલાક મનુષ્યો કહે છે કે, અમને દૂધ માફક આવતું નથી, અથવા તેથી અમને બંધકોશ અથવા ઝાડા થાય છે; પરંતુ આવા સર્વ મનુષ્યોને વિધિપૂર્વક દૂધનો ઉપયોગ કરવાથી તે માફક આવ્યાવિના રહેતું નથી. દૂધ પીને ખુદ્દી હવામાં થોડી વાર ચાલવાથી અને દીર્ઘશ્વાસ લેવાથી દૂધ માફક આવે છે. કસરત અને દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસ એ દૂધને માફક કરનાર રામબાણ ઉપાય છે. કસરતથી અને દીર્ઘશ્વાસ-પ્રશ્વાસથી શરીર બળવાન થાય છે, અને શરીર બળવાન થતાં જરૂર બળવાન થાય છે, અને જરૂર બળવાન થતાં દૂધ માફક આવ્યા વિના રહેતું નથી.

વિધિપૂર્વક પીવાથીજ દૂધના લાભ જણાય છે. ચારશેર-પાંચશેર દૂધ એકી વખતે સામડું ગટગટાવી જવાતું નથી, પણ દર કલાકે અર્ધો શેર અથવા પોણોશેર પીવાતું છે, અને તે પણ નાને નાને ધુટંડે પીવાતું છે. બાળક અથવા વાછરડું કેવી રીતે ધાવે છે તે જુઓ, અને તે પ્રમાણે દૂધ પીતાં શીખો. જેમ બને તેમ ધીરે ધીરે અને ફેરી ચૂસતા હોખએ તેમ દૂધને પીવું.

એકી વખતે જેમ અને તેમ એકાદુ દૂધ મેમાં લેવાય તેમ કરવું. દૂધને પીવું નહિ, પણ ખાવું. આહારના બીજા પદાર્થો જેમ ચાવીએ છીએ અને મુખના રસસાથે મેળવીએ છીએ, તેમ દૂધને પણ મેળવવું. આમ કરવાથીજ દૂધના ખરા લાભ સમજશે.

સવારે અગીઆર વાગતાસુધી ટાઢુ દૂધ પી ચકાચ છે. પછી દૂધ બગડી જવાનો સંભવ હોવાથી તે પછી પીવાનું દૂધ ગરમ કરીને પીવું. સવારે સાત કે આઠ વાગતાથી તે સાંજે ત્રણ કે ચાર વાગતા સુધી આ પ્રમાણે દૂધને પીવાનો પ્રયોગ કર્યા કરવો. સાંજે છ કે સાત વાગે ખજૂર, અંજૂર, દ્રાક્ષ, કેળાં કે એવાંજ કેઈ જાતનાં ફળ અથવા બદામ, મગફળીના દાણા કે એવાંજ કેઈ એવો ખાવાની ઇચ્છા થાય તો ઘણાજ ઝોછા પ્રમાણમાં ખાવો.

આ પ્રમાણે દૂધ પીવા છતાં જેમને બંધકોશ જેવું જણાય તેમણે જુલાબ ન લેતાં બંધકોશના યંત્રનો ઉપયોગ કરવો. એક અઠવાડીયામાં ત્રણ વાર કરતાં વધારે વાર યંત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

જેમને દૂધથી ઝાડા થાય, તેમણે ગભરાવાનું પ્રયોજન નથી. તેમણે દૂધનું પ્રમાણ એાધુ કરવું, કસરત વધારે કરવી અને દીર્ઘશ્વાસપ્રશ્વાસ વારંવાર કરવા. આથી અલ્પ સમયમાં દૂધ માફક આવી જશે. શરીરમાં ભરાયલો કેટલોક કચરો નીકળી જવા માટે પ્રસંગે ઝાડા થવાની અગત્ય રહે છે.

ઉપર દર્શાવેલા વિધિ પ્રમાણેજ દૂધ પીવા ઇચ્છનારે તે પીવું. ધીરે ધીરે પીવાના નિયમનું વિસ્મરણ કરવું નહિ. ધીરે ધીરે પીવાની ટેવ પાડવી. પુનઃ કહેવામાં આવે છે કે, દૂધ સૌંદર્યને, આંસને, રુધિરને અને બળને વધારનાર ચમત્કારિક રસ છે. (શ્રાવણ-૧૯૬૪ના “મહાકાળ”માંથી)

૩૭-દહીના લાભ

ચાલુ વર્ષના ‘ધી મદ્રાસ સ્ટેન્ડર્ડ’ ના તા. ૧૭ મી મેના અંકમાં ‘ધી ફાસ્ટ ક્યોર’ (ઉપવાસોપચાર) એ નામના વિષયમાં બંગાળાનો એક યુરોપીયન મેડિકલ ઓફીસર જેણે છ દિવસના ઉપવાસ કરી, ઉપવાસના લાભનો અનુભવ લીધો છે, તે લખે છે કે:-

જેમને બંધકોશનો વ્યાધિ હોય છે, તેમને ઉપવાસ કરવા ઘણા રૂઠિન પડે છે; કારણ કે એકલા જળના ઉપયોગથી તેમના મોટા નળમાં રહેલું વિષ તથા જંતુઓ વગેરે બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મગજ ઉપર, મૂત્રાશય ઉપર તથા ફેફસાં ઉપર વિલક્ષણ પ્રકારની અસર કરે છે. આથી ઉપવાસ કરનારમાં જે આ વિલક્ષણતા સહન કરવાનું બળ નથી હોતું તો તે ગભરાઈ જાય છે, અને નિશ્ચયથી ડગીને આરોગ્યને આપનાર ઉપવાસને છોડી દે છે. આવા લોકોએ ઉપવાસના યથેચ્છ લાભ મેળવવાને માટે તેમણે ઉપવાસ કરવા પહેલાં દહીંનો ઉપયોગ કરીને જરૂર, મોટા નળ વગેરે રચણે રહેલા વિષનો તથા જંતુઓનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ; અને પછી વગરઅડચણે ઉપવાસ કરવા જોઈએ. દહીંના જંતુઓ મોટાં તથા નાનાં આંતરડાંમાં રહેલા અલંત દુષ્ટ તથા હાનિકારક જંતુઓનો નાશ કરી નાખે છે, અને એમ છતાં તેઓ પોતે નિર્દોષ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ મનુષ્યોનું અનેક વ્યાધિઓથી રક્ષણ કરે છે. એ હવે સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે, દહીંની અમ્લતામાં જે જંતુઓ છે, તે ફૂલેરા, ટાઇફોઇડ, મરડો અને એવાંજ બીજા વ્યાધિમાં જણાનાર જંતુઓના કટા શત્રુ છે, અને જ્યાં દહીંના જંતુઓ હોય છે, ત્યાં આ રોગના જંતુઓ કદી રહી શકતા નથી. મેં પોતે ત્રણ માસસુધી નિલ શેર શેર દહીં ખાધું છે, અને હમણાંથી મારા દરદીઓને મોટાં તથા નાનાં આંતરડાંના વ્યાધિઓમાં બીજા ઉપચારો સાથે હું દહીંજ આપું છું, અને તેથી મને ઘણો લાભ થતો અનુભવમાં આવ્યો છે. મરડો, અતિસાર, હાડીલો બંધકોશ વગેરે પચનેદ્રિયના સંબંધી વ્યાધિઓમાં જ્યારે દહીંમા રહેલા નિર્દોષ જંતુઓને, તે તે વ્યાધિવાળાં રચણામાં વસતા દુષ્ટ જંતુઓ ઉપર (એક્ટેરીઆ) છોડી મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે અત્યંત લાભ થાય છે. આથી ઉપવાસ કરવા ઇચ્છનારે ઉપવાસ કરવાપૂર્વે થોડા દિવસ નિયમિત રીતે દહીં ખાધને આ જંતુઓનો નાશ કરવો, અને પછી ઉપવાસ પૂરા કર્યા પછી પણ આહારમાં નિત્ય નિયમિત રીતે દહીંનો ઉપયોગ કર્યો કરવો.

(વૈશાખ-૧૯૬૬ ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદગત માસ્તર શ્રીમાન ડો.લાલભાઈ)

૩૮-સાવ સાદા અને ઘરમતુ ઉપાયો

રોજનો તાવ-પ્રહીનો તથા તુલસીનો ક્વાથ કરીને પીવાથી રોજનો તાવ જાય છે.

પ્રમેહ-આવળનાં કુમળાં પાન સવાર-સાંજ એક તોલો સાકરસાથે મિશ્ર કરી ખાવાથી, પ્રમેહ, તથા તથા દાહ મટે છે.

દાંતના પારામાંથી નીકળતું લોહી-નારંગી ચૂસવાથી બંધ થાય છે.

ઉલટી-ખીલીની છાંતનો ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી મટે છે.

આંખનું પડળ-રીસામણીનો રસ તથા ઘોડાનું ચૂન મિશ્ર કરીને આંખન કરવાથી આંખનું પડળ મટે છે.

વા ઉપર-લસણની છોલેલી કળાઓ તો. ૪, શેકેલી હીંગ, જીરૂ, સિંધાણુ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને પીંપર દરેક અંકેક માસો લઈ તેનું ચૂર્ણ લસણ સાથે ઘુટવું અને પછી પાવલીભારની ગોળાઓ કરી અંકેક ગોળા સવારમાં ખાઈ ઉપર દીવેલા(એરંડા)ના ચૂળનો ઉકાળો પીવાથી સર્વ પ્રકારના રોગ, પક્ષાઘાત, ઉર્ત્તંબ, કટીશળ, પડખાનું શળ, પેટના કૃમી, વાયુ તથા સર્વ શરીરનો વા મટી જાય છે. (આ ઉપચાર લાદરવા આસોમાં ન કરવો જોઈએ. નહિ તો વખતે તુકથાન કરે છે.)

આંખ દુઃખવી-જેડીમધ, લોદર, પુલાવેલ ફટકડી તથા રસવંતી સરખે લાગે પાણીમાં વાટી આંખનાં ચોપચાં ઉપર ચોપડવાથી દુઃખવા આવેલી આંખ મટે છે.

કાનનું શૂળ-સરસિયા તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કર્ણશળ મટે છે.

ચુંક-સુંઠને ઘીમાં તળીને ચૂર્ણ કરી તેની ફાકી ફાકવાથી મટે છે.

ચોથીઓ તાવ-સાટોડીનાં ચૂળનું ચૂર્ણ તો. ૦૧૧ દ્રવ સાથે ખાવાથી મટે છે.

સળખમ-હળદરની ધુમાડી લેવાથી સળખમ તુરત મટી જાય છે.

ગુમડાં-ઘોચેલા ઘીમાં ગળી મિશ્ર કરી ધારાંપર ચોપડવાથી જલદીથી રૂઝ આવે છે.

ખરજીવું-પિત્તપાપડો, હરતાલ તથા મનશીલને ઝીણું વાટી ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી મલમળનાવી ખરજવા ઉપર ચોપડવાથી મટી જાય છે.

દાદર-કુવાડીયાનાં ખીજને લીંચુના રસમાં ઝીણું વાટીને દાદર ઉપર ચોપડવાથી દાદર મટે છે.

જૂ-કાળીજરીને લીંચુના રસમાં વાટી માયાના વાળમાં લગાવવાથી માયાની જૂઓ તથા લીંચો મટે છે.

ગુમડામાં પડેલા જીવ-કણજનાં પાન, લીમડાનાં પાન અને નગોડાનાં પાનને વાટીને લેપ કરવાથી ગુમડામાં પડેલાં જીવડાં મરી જાય છે.

ખાળપુષ્ટિ-આસન, કાળા તલ તથા ખજુરને મિશ્ર કરી તેનાં વડાં કરી ઘીમાં તળીને ખવરાવવાથી અથવા તો આસનનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખવરાવવાથી નબળાં, દુબળાં અને ઠીંગણાં ખાળકો શરીરે પુષ્ટ થાય છે.

સ્ત્રીની છાતીમાં ધાવણુ ચઢી આવીને પીડા થાય તો ઇંદવારુણીનાં ચૂળ વાટીને તેનો જાડો લેપ કરવાથી તે પીડા મટે છે.

રાત આંધળાપણું-(૧) ગવારના લીલાં પાંદડાં લઈ તેને માટીના હાંલામાં ખાસીને દરરોજ સાકર સાથે ખાવાથી રાત આંધળાને આંખને સારો ફાયદો બતાવે છે. (૨) મેદીનાં લીલાં પાંદડાં લઈ તેને તડકે સૂકવી નાંખી સુકાયા પછી તેને ખાંડી સારી રીતે જૂકો કરી રાતે ૧ તોલો જુકો પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી લઈ સાકર નાંખીને પીવું જેથી આંખને ફાયદાકારક છે. (૩) તક-મરીયાને પલાળીને સાકર સાથે ખાવાથી આંખને સારી રીતે ફાયદો થાય છે તે રાત આંધળાને આ ઉપાય સહેલા છે.

ઉનવા ઉપર-મુળાનો રસ ૫ તોલા, સાકર ૧ તોલો બન્ને સાથે મેળવી પીવું અને અળ-થી અથવા જવની ચા કરી પાણીને બદલે આપવાથી મટે છે. ('લાઓદય'માંથી)

૩૧-ગોસ્વામી તુલસીદાસજી ઓર વીર-રસ

૧-ઉપક્રમ

જગ પુનિ ફૂળે જગમગ્યો, કોઉ કવિ તુલસી સો ન;

કાયરતા-મુખ દેત જો, કવિતા-તુલસી-સોન. x

ગોસ્વામીજી ને જો કુછ કહા હૈ, અપૂર્વ ઓર સજીવ હૈ. ઉનકા વીર-રસ વર્ણન બી સોકોત્તર હૈ. પદ પદ પર ઓજ ટપકતા હૈ ઓર ભાવ તથા રસ કી ભરમાર હૈ. હૃદય ફડક ઉઠતા હૈ.

ભોગ કહતે હૈં, સ્ત્રી ઓર બ્રાહ્મણ કે ઉપર વીરોં કો હાથ ન છોડના ચાહીએ-યે અવધ્ય હૈ. પરંતુ મર્યાદા-પુરુષોત્તમ શ્રીરામ ને વધક્રિયા સ્ત્રી તાડકા સે પ્રારંભ કર કે બ્રાહ્મણ રાવણ પર સમાપ્ત કી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ને બી પહલે પૂતના કો હી દસ સંસાર સે બિદા ક્રિયા થા. આત યહ હૈ કિ જો ધર્મ કે વિરુદ્ધ જાય ઓર દુસ્તરોં કા ધર્મ બિગાડે; સમજાને પર બી ન સમજે; તો ફિર ઉસે 'યેન કેન પ્રકારેન' સમાપ્ત કર દેને મેં હી ધર્મ કી રક્ષા ઓર સંસાર કી ભલાઇ હૈ.

ભાઇ સહિત રામચંદ્ર વિશ્વામિત્ર કે યજ્ઞ કી રક્ષા કરને કે લિયે ચલતે હૈં. ખીચ મેં તાડકા રાક્ષસી કે પ્રાણ લે કર આશ્રમ પહુંચતે હૈં ઓર ગર્વપૂર્વક ઉત્સાહ સે કહતે હૈં-“મુનિવર! અખ:-‘નિર્ભય યજ્ઞ કરેહુ તુમ જામ’!” આત્મબલ પર કેસા વિશ્વાસ હૈ! યજ્ઞવિધ્વંસ કરને કે લિયે મારીચ ઓર સુબાહુ ધાવા કરતે હૈં. મારીચ કો તો આપને જૈસા ‘બિનુકર ખાન મારા’ કિ ખસ, વહ “સત જોજન ગા લંકા પારા!” બાદ સુબાહુ રહા, સો-“ધાવક સર સુબાહુ પુનિ જારા.” બાકી ધનકી સેના અચી ઉસે લક્ષ્મણજી ને ચોપટ કાર દિયા-“અનુજ નિશાચર કટક સંહારા.” યજ્ઞ પૂર્ણ હુઆ બાદ સીતાસ્વયંવર દેખને ઓર જનકપુર પહુંચે.

૨-પરશુરામ ઓર રામ

ધનુષ તોડ ચૂકને પર મહાકોપી પરશુરામ આતે હૈં. સખ રામ-મદારાજ ગાયબ હો જાતે હૈં-“બાજ ઝપટ જનુ લવા લુકાને.” જો સામને રહ ગયે, વે થર થર કાંપતે હુએ-“પિતુ સમેત કહિ કહિ નિજ નામા, કરન લગે સખ દંડ પ્રણામા.” પરંતુ, “અતિ ડર ઉતર દેત કોઉ નાહી.” ઇસ પર લક્ષ્મણજી મેદાન મેં ફૂદતે હૈં. અચ્છી નોકઝોક હોતી હૈ. દેખને લાયક હૈં. રામચંદ્ર દોનોં કો સમજાતે હૈ. પરશુરામ સે કહતે હૈં, ‘જાને દીજયે મદારાજ! યહ અબી લડકા હૈ. ઇસે ઇતિના જ્ઞાન નહીં હૈ. ક્ષમા કીજીએ.’ ઇધર લક્ષ્મણ કો સમજાતે હૈં, ‘લેખ્યા! ઇનસે ક્યોં એસી બાતે કરતે હો? યે બ્રાહ્મણ હૈં, મુનિ હૈં, પૂજ્ય હૈં. ઇસ લિયે યે જો કુછ કહેં સો હાથ નેડ કર સુન લો, ઇસી મેં કત્યાણ હૈ.’ પર દોનોં મેં સે કોઇ બી નહીં સુનતા. અંતન: પરશુરામ શ્રીરામ પર હી ઉઘટે બિગડતે હૈં. કહતે હૈં-“ખસ, તેરે હી ઇશારે સે લક્ષ્મણ ઉજ્જ રહા હૈ. તુમ દોનોં એક જૈસે હો. મેં તુમ દોનોં કો ફીક કર દૂંગા.’ અખ શ્રીરામજી અવસર જાન કર કહતે હૈં:-

“ગુનહુ લખન કર હમ પર રોપૂ, કતહુ સુધામહુ તે ખડ દોપૂ.”

ઓર-“દેઠ જાનિ સંકા સખ કાંડૂ, વહ ચંદ્રમહિ ઝસઈ ન રાહુ.”

ફૂંસી સુંદર અનુભવપૂર્ણ સૂક્તિ હૈ. ‘લેશ’ ઓર ‘દષ્ટાન્ત’ ને વહ સજવટ વાક્ય કી કર દી હૈ કિ આખો કે સાથ દિગ કાખૂ સે બાદર હો જાતા હૈ.

રામજી કહતે હૈં, સુનીએ બુગુપતિ જ:-

“જો હમ નિદરહિં વિપ્ર બદિ, સત્ય કહહુ ભુગુનાથ!

તો અસ કો જગ સુભટ જોહિ, ભય ખસ નાવહિં માથ?”

મદારાજ! આપ બ્રાહ્મણ હૈં. અન્યથા, સંસાર મેં ઓર કોન એસા સુખટ હૈ, જિસસે ડર કર યદ સિર ઉસકે આગે ઝુક સકે? સોચીએ તો સહી! ક્યોંકિ, મદારાજ! હમ ક્ષત્રિય હૈં:-

“દેવ દનુજ બૂપતિ ભટ નાના, સમ બલ અધિક હોઉ બલવાના;

જો રન હમહિં પ્રચારઈ કોઝી, લરહિં મુખેન કાલ કિન હોઝી.”

કેસે વીરચિત શબ્દ હેં! દેવતા હો, રાક્ષસ હો, પરાબરી કે ખલ કા હો અથવા અધિક બલશાલી હો; યદિ વહ રથુ મેં હમેં લલકારેગા, તો આનંદ સે લડેગે, ફિર બલે કાલ હી ક્યોં ન હો! યે હેં ક્ષત્રિયહૃદય સે નિકલે હુએ શબ્દ. ‘ગવ’ સંચારી ભાવ સે પુષ્ટ શ્રીરામ કા ‘ઉત્સાહ’ અભિવ્યક્ત હો કર ‘વીર-રસ’ કે રૂપ મેં પરિચુત હો રહા હૈ. ફિર કહતે હેં—

“છત્રિય તનુ ધરિ સમર સકાના, કુલ કલંક તેહિ પામર જાના.”

અહા! કહાં હેં આજ વે ક્ષત્રિય? યે શબ્દ હૃદય કે ચીરતે ચલે જાતે હેં! પરંતુ, મહારાજ!

“વિપ્રવંશ કે અસ પ્રભુતાર્થ, અભય હોધ જો તુમહણિં ડરાઈ.”
વીરતા કેસી ધર્મ કી ચાસની મેં પગી હૈ!

૩-ખર ઔર દૂષણુ આદિ

મિસ મેયો કી બડી બહન ચૂર્ણુખા આઇ. રામ કે ઇશારે સે લક્ષ્મણુ ને ઉસકે નાક-કાન ઉડા દિયે. ચિત્લાતી હુઈ વહ અપને ભાઈ મહાપ્રતાપી ખર-દૂષણુ કે પાસ ગઈ. દ્વિતિ તો થી હી. વહાં ઔર સખ કહ કર વહ બી કહા કિ ઉનકે પાસ એક સ્ત્રી બી બડી સુંદર હૈ. વે ભોગ સેના લે કર ચઢ આયે. ફોજ કે ચલને સે—“ધૂરિ પૂરિ નલ-મંડલ રહી.” રામ ને લક્ષ્મણુ સે કહા:—

“લઈ જાનકિહિં જાહુ ગિરિકંદર, આવા નિસિચર કટક ભયંકર.”

લક્ષ્મણુ ને તુરંત ઐસા હી ક્રિયા, ધધર રામ ને ‘નિસિચર કટક ભયંકર’ દેખ કર બી, ધબડા કર નહીં, પરંતુ—“વિહંસિ કઠિન કોહંડ ચઢાવા.” પહલે ધનુષ ઠીક કર કે તખ ફિર અપની ઔર તૈયારી કરતે હેં. અહા! ક્યા હી શોભા હેં:—

“કોહંડ કઠિન ચઢાઇ સિર જટજૂટ બાંધત સોહ ક્યોં,
મરકત સૈલ પરલરત દામિનિ કોટિ સોં ભુગ ભુજગ જ્યોં.”

ફિર:—

“કટિ કસિ નિષંગ વિસાલ ભુજ ગહિ, ચાપ વિસિખ સુધારિ કે;
ચિતવત મનહું મૃગરાજ પ્રભુ, ગજરાજ ધટા નિહારિ કે.”

અબૂતપૂર્વ દૃશ્ય ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ સે કેસા સન્નયા ગયા હૈ.

ફોજ આ પહુંચી. શ્રીરામ કો દેખ કર સલાહ બંધી કિ ભઇ, ઇસે મારો મત, જાને દો. હાં, ઇસકી સ્ત્રી લે લો. યહ બખર ઇસકે પાસ બેજ દો. દ્વિતોં ને બખર પહુંચાઇ. શ્રીરામ લલકાર કર કહતે હેં:—

“હમ છત્રી મૃગયા બન કરહીં, તુમહસે ખલ મૃગ બોજત ફિરહીં;
રિપુ બલવંત દેખિ નહીં ડરહીં, એક બાર કાલહુ સન લરહીં.”

ક્યા અખ બી વે ક્ષત્રિય ભારત મેં હેં? ક્યા ફિર કબી હોંગે? પરંતુ, હાં:—

“જો ન હોઇ ખલ ધર ફિરિ જાહુ, સમર વિમુખ મ હતઉં ન કાહુ.”

ઔર, યે તો ડરપોકોં કી ચાલખાજ્યોં હૈ, કિ રામ સુકુમાર બચ્ચા હૈ, ઇસસે ક્યા લડેં? સુનો:—

“રન ચઢિ કરિય કપટ ચતુરાઈ, રિપુ પર કૃપા પરમ કદરાઈ.”

દ્વિતોં ને યહ ખાત જા કર કહી. આગ લગ ગઇ, છિડ ગઇ, મચા ધમાસાન! ઉસ સમય શ્રીરામ ને ક્યા ક્રિયા—

“પ્રભુ કીન્હ ટંકોર પ્રથમ કંઠોર ચોર લયાવહા,
ભયે બધિર વ્યાકુલ જાનુધાન ન જ્ઞાન તેહિ અવસર રહા.”

આખિર ધનુષ કી ટંકોર થી, કુજ મજક તો ચા હી નહીં ઔર ન આજકલ કે ક્ષત્રિયોં કી નરેન્દ્રમંડલ મેં પ્રભુ વાયસરાય કી છત્રછાયા મેં, વિનોદ-કરતલખવનિ હી થી. ફિર તો:—

“સાવધાન હોઈ ધાયે, જાનિ સખલ આરાતિ;
લાગે બરખન રામ પર, અસ શસ્ત્ર બહુ ભાંતિ.”

परंतु:—

“तिन के आयुध तिल सम, करि कटे रघुवीर;
तानि सरासन सवन लगि, पुनि छांटे निज तीर॥”

और क्या! पहले शत्रु का पार जयाया, तब फिर अपने पैने पाखु उन पर छोड़े। बिना कुछ सोचें-विचारें बैसा-युद्ध थोड़े ही था कि धर से अन्न-शन्न आ रहे थे, उन्हें जयाये बिना ही आप भी अधा-धुंध अपने पाखु छोड़ने लगते। आपिर रघुवीर थे।

श्रीराम की पाखु-वर्षा ने शत्रुसैन्य में हाहाकार मचा दिया, लज्जित भय भयी; पर वे तीनों लार्ध अपने सैनिकों को ललकारने लगे। हुकूम कर दिया कि आज जो कोई समर से भाग कर जयगा, उसे हम अपने हाथ से मार देंगे। फिर तो वीर राक्षस सैनिक कुछ हों कर लड़ने लगे, धीरे श्रीराम ने जेर से पाखु छोड़ना शुरू किया तो:—

“लट कटत तन सत भंड, पुनि उठत करि पाभंड;
नल उठत भहु छुज्जंड, भिनु मौलि धावत कूंड॥”

इस प्रकार जेटम छनी है, इस रंग के रसिक जन कहीं पर इससे अच्छी तरह देखें। आनंद आ जयगा, यहां तो आनगी भर है।

श्रीरामजी ने वीरता से और अनेक उपायों से समस्त शत्रुओं को धराशायी पात की आत में कर दिया—“करि उपाय रिपु मारे छन में कृपा निधान॥”

द्वि:—

“धुआं देखि भरहुषण्ड केरा, लार्ध सुपनभां रावन प्रेरा॥”

पूरी जेमिनी थी। रावण भी कहे में आ गया—“विनाशकाले विपरीतशुद्धि॥”

४-जटायुप्रेम

रावण सीता को लिये न रहा था तो जटायु ने देखा, वह उस दुष्ट से प्रेम लड़ा; पर वृद्ध था। राक्षसराज को अच्छी मज्जा यभा कर उसके शरीर को यक्षनी की तरह छेद कर धराशायी हो गया। पड़ा पड़ा अंतिम धड़ियां गिन रहा था कि सीताजी को हृदयें लुभे श्रीरामजी धर से आ निकले।

“कर सरोज सिर परसेउ, कृपासिंधु रघुवीर;
निरभि राम छवि-धाम मुभ, विगत लक्ष्मण पीर॥”

क्या कुछ अपने वीर सिपाही की इससे अधिक कह करेगा? जटायु ने सज्ज लाल कहा, रामजी ने आपों में आंसू भर लिये और कहा:—

“परछित अस लुनके मन मांछी, तिन्ह कहूँ जग दुर्लभ कछु नांछी॥”

आप स्वर्ग लुभये, आपने अपने वीरायित कर्म से स्वर्ग जत लिया है—“तात करम निज ते गति पायी॥” परंतु एक प्रार्थना है, स्वर्ग में न कर:—

“सीताहरन तात जनि, कहेउ पिता सन लभ;
जो मैं राम तो कुल सखित, कहूँ दशानन आध॥”

अहा! कैसे शब्द है! एक एक मात्रा में क्या क्या आनंद बरा है!! सीधे सादे शब्दों में कैसा रस है! वाह उत्साह! अहो प्रत्युपकार शुद्धि! धन्य है, अवश्य ही इससे अधिक अच्छा वीर-रस डा उदाहरण दुर्लभ है। आधिक कौन कहे, इसकी टक्कर का ही जोने नहीं मिलने का ‘जो मैं राम’-अमर में राम हूं तो क्या होगा? रावण, स्वयं अकेले नहीं, कुलसहित आ कर कहेगा! ‘राम’ में “अर्थान्तरसंकमितवायध्वनि” का कैसा आनंद है? उर है तो यही कि पिताजी कहीं यह न सुन दें कि रावण सीता को ले गया और राम से कुछ न बना! हाथ दे आज के भारत! आज तेरी उसी छाती पर हजारे अणुओं का अपहरण होता है और जनाने पति-नाममात्र के पति-देवते ही रह जाते हैं और फिर भी मूर्खों पर ताव देते हैं!

कुछ शर्म नहीं ! समय की ज़िम्मेदारी है !!!

५-सुग्रीव से मैत्री और आतिथ्य

वीरों के वीरों की जरूरत होती है। वीर अभय के गढ़ों पर नहीं कंकड़ों पर पड़ते हैं। अर्वाचीन इतिहास में भी गुरु गोविंदसिंह और शिवाजी के मरीज किसानों ने ही अपने सिर दे कर स्वदेश और स्वधर्म की रक्षा करने में सक्षम किया था। प्रताप के भीलों ने सहारा दिया था।

राम ने, अयोध्या छोड़ते ही, सभसे पहले निषादराज से भेट की—हृदय से हृदय मिलाया, गुधरराज जटायु की तो आत्प्रेष्टि किया भी—पिता के समान अपने हाथ डी ! क्या कोई अपने वीरों के सम्मान करेगा ? जैसे ही स्वामी के धिरे पर वीर अपने प्राण-पौछावर करते हैं।

अप्य श्रीराम के कुछ दौल की जरूरत थी—कंकड़ पर खड़ा करनी थी। सभसे पहले तो सीता का पता लगाना था, जे किसी विशिष्ट सहायता के बिना हो नहीं सकता था। राम ने राजा आलि के छोड़ कर दुःष्णी सुग्रीव से मित्रता की, आपस में एकदूसरे के दुःष्णी-सुष्णी से परिचित हुआ, सुग्रीव ने कहा:—“ सुनहु रघुवीरा ” “ तजहु सोय मन आनहु धीरा । ”

क्योंकि:—“सभ प्रकार करिछहु सेवकाध, जेहि विधि मिलिहि जनकी भाई ।” श्रीराम ने भी कहा, सुग्रीव ! मैं तेरा कंकड़ जरासी दर में दूर कर दूंगा:—

“ सुनु सुग्रीव भारिछहु, आलिहि अकहि आन;
अह रद सरनागत, गये न उवरहि प्रान । ”

और क्या ! फिर राम-प्रतिज्ञा ठहरी। जे कह दिया, कह दिया—रामो बिनामिभाषते, उस आलि के यह एक आणु से मारने की प्रतिज्ञा है, जिसने रावण के भी नाक में दम कर दी थी, उस रावण जिसने त्रिलोकी कम्पा दी थी। प्रतिज्ञा के अनुसार आलि के मारा—एक ही आणु से मारा, मरते समय आलि कहता है:—

“ मैं वैरी सुग्रीव पियारा, काख कुन नाथ भाहि मारा । ”

क्योंकि:—“ धर्म छेतु अवतरेतु गोसांई ”

परन्तु:—भारेतु भाहि व्याध की नाथ । ”

राम ने वृक्ष की ओट में छिप कर मारा था। आलि जेसी आत के कह रहा है, धर्मवीर श्रीराम उत्तर देते हैं:—

“ अनुज-अधू अगिनी सुतनारी, सुनु शठ ये कन्या-समवारी; ”

धनछिं कुदृष्टि विलाकध अर्थ, ताहि अघे कछु पाप न होई । ”

हीक है जे ऐसा पापी है उसे छल से, अल से, किसी भी तरह मार दो, परम धर्म है। सुंदर उत्तर है। उत्तर क्या है, धर्मशास्त्र का सार है।

आगे क्या होता है। राम ने सुग्रीव के राजा बनाया, आप प्रवर्षण पर्वत पर कुटी बना कर वर्ष जिताने लगे। सुग्रीव राज्य पा कर धनदौनरेय सर तुकाण की तरह ऐशो-आराम में भस्त हो गये। फिर क्या किसी दुःष्ण्या की सुध रहती है ! कछ महीने भीत गये, सुग्रीव ने अजर ही न ली, तप्य तो श्रीरामचंद्र के कोप आया:—“अ ! धिसकी तो यह प्रतिज्ञा थी, कि मैं सीता के दूढ़ने में अपना सभ कुछ लगा दूंगा; पर राज्य पा कर यह ऐसा भदमत हो गया है कि कुछ अजर ही नहीं रही; तो फिर अस:—“अप्य सुग्रीव की अज्ञात नहीं है:—”

“ जेहि सायक मारा मैं आली, तेहि सर छतई भूद कछ काली । ”

लक्ष्मणजी के तो जरा से धिरे की देरी रहती ही थी:—

“ लछिमन काधवंत प्रभु जाना, धनुष खड़ा गहै कर आना । ”

राम ने समझा कि लक्ष्मण तो न कर एकदम प्रसन्न कर देगा। कोप धिसके संभासे न संभ-जोगा। उन्होंने पुरत साह कर के कहा:—

“ लय दिपाई ल आवहु, तात ! सभा सुग्रीव । ”

भाई ! सुग्रीव मित्र हो यूँ है। उसे केवल लय दिया कर ले आओ—धनुष उराने के लिये

ચઢાએ રખો, પર બાણ છોડ ન દેના.

કૈસી નીતિ હૈ. યહાં વીરતા સફલ હોતી હૈ. લક્ષમણ ગયે. સુગ્રીવ ડર ગયે, હોશ આયા. ધ્રુવર-ઉધર હુંદને કે લિયે અનુચરોં કે કડી આજા દે કર ભેળ. સીતાજી કા પતા લગા. ફિર સ્ત્રુ કે ભાઇ વિભીષણ કે ફોડા-ઉસે રાજ બનાને કા વચન દિયા. વચન તો વચન, તિલક બી પહલે હી કર દિયા. દૃઢપ્રતિજ્ઞ રામ પર વિશ્વાસ થા હી. ફિર કયા થા ? ધર કા ભેદિયા લ'કાદાહ હો ગયા. મિત્ર સુગ્રીવ કી સેના ને, સેના તો અલગ, ઉસકે એક અનુચર હનુમાન ને હી, જો જો જોહર દિખાએ ઔર જૈસા કુછ ઉસકા વર્ણન ગોસ્વામીજી ને કિયા હૈ, વહ સખ ફિર દેખીએગા. અચ્છી તરહ દેખીએગા, યે હી ચીજેં તો મદોં કે દેખને કી હેં.

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી. કિશોરીદાસજી બાળપેથી શાસ્ત્રી)

૪૦-સ્વામીશ્રી વિચારાનંદજીના મનનીય વિચાર

ભાઈઓ અને બહેનો ! આજે મને અત્રે આનંદ અને શોક બંને થાય છે. શોક એટલા માટે થાય છે કે, તમે અહીં કલાક બે કલાક માટે ખીડી જેવી સાધારણ વસ્તુ પણ છોડી શકતા નથી. ભવિષ્યમાં એવી સ્થિતિ જરૂર આવવાની છે કે જ્યારે તમને રોટલો મળશે કે કેમ, તે પણ સવાલ છે. તમે માનો કે ન માનો, પણ ભવિષ્યમાં એક કોમી લડાઈ આવી રહી છે, જ્યારે એક કોમી આગેવાન અથવા સરદાર હુકમ કરશે કે, એક કરોડ માણસો વોલન્ટિયર જોઈએ, તેજ વખતે તમારે તૈયાર થવું પડશે. તમે સ્વરાજની વાતો કરો છો, પણ સ્વરાજ કાંઈ શક્તિ ખીલવ્યા વગર મળતું નથી. હું ખુલ્લું કહું છું કે, ધારાસભાઓમાં કે ખીજી જગ્યાએ સ્વરાજ મળી શકવાનું નથી. નો-એઈર્જર્સ (નાફિરવાદીઓ) કહેશે કે, અમે રેડીયો કાંતી સૂતર કાઢશું એટલે સ્વરાજ મળશે. હું ચેલેન્જ આપું છું કે, એ રીતે સ્વરાજ કદી નહિ મળે. હિંદુસ્થાનને માટે એક કરોડ માણસો મરવાને માટે તૈયાર થશે, તે દિવસે સ્વરાજની તમને આપોઆપ ભેટ આપવામાં આવશે. આજે જમનાના કિનારા ઉપર બંગલામાં રહેતી ૧૬-૧૭ વર્ષની એક યુરોપીયન છોકરી એકલી બહાર નીકળી ખુશીથી છ-સાત માઈલ જંગલમાં ફરી આવે છે, પણ તેનું કોઈ નામ પણ લેતું નથી. તેને ખાત્રી છે કે, જો મારી સામે કોઈ ખરાબ નજરથી એક દષ્ટિસરખી પણ કરશે તો મારા જાત-ભાઈઓ તેને પગ નીચે ચગદી મારશે ! ત્યારે હિંદુઓની સ્થિતિ એથી ઉલટીજ છે. હિંદુઓની ૧૬-૧૭ વર્ષની છોકરીઓ નિર્ભય રીતે રસ્તામાં ફરી શકતી નથી. ૨૪ કરોડ હિંદુઓ જ્યારે મોટી સ્ત્રીને માતા કે બહેન અને નાનીને પુત્રી જેવી માનતા થશે; એક બ્રાહ્મણ એમ માનશે કે, બંગીની સ્ત્રી મારી બહેન છે; એક બંગી એમ માનશે કે, બ્રાહ્મણની સ્ત્રી મારી બહેન છે; ત્યારે જગતમાં મુસલમાન કે અંગ્રેજ હિંદુઓનું નામ પણ લઈ શકશે નહિ. હિંદુઓએ બાળકોને અટકાવવાં જોઈએ, ખીજા દેશોમાં પહેલાં શક્તિ, પછી લક્ષ્મી અને પછી સ્ત્રીની વાત થાય છે. જે દેશમાં શક્તિ છે ત્યાં શુદ્ધિ છે અને લક્ષ્મી શુદ્ધિના પ્રકાશમાં ચાલી જાય છે. આજે પશ્ચિમના શુદ્ધિના પ્રકાશમાં લક્ષ્મી ત્યાં જઈને વસી છે. હિંદુઓ તો શક્તિની પરવાજ કરતા નથી. પહેલાં સ્ત્રીની વાત થાય છે, પછી લક્ષ્મી. આવી પ્રજાનો કોઈ દિવસ ઉદ્ધાર થઈ શકતો નથી. સિંધમાં મેં ત્રણ વાર મુસાફરી કરી છે. ત્યાં એવી સ્થિતિ જોઈ છે કે, વીસ-ત્રીસ મુસલમાનો એકઠા થઈ હિંદુઓના ઘરમાંથી હિંદુઓની છોકરીઓને ઉઠાવી જાય છે. આ સ્થિતિ મેં મારી નજરે જોઈ છે, પણ એવા ગુન્હેગારોને સરકાર સુધ્ધાં કાંઈ કરી શકતી નથી.

(તા. ૨૭-મે ૧૯૨૮ ના “પ્રગતિ”માંથી)

૪૧-હરડાં તથા ત્રિક્ષ્ણાની દવાતરીકે અનેક પ્રકારનો ઉપયોગ

શ્વાસ તથા ઉધરસ—હરડે તથા બેઠાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી શ્વાસ તથા ઉધરસ મટે છે.

કમળો-ગૌમૂત્રમાં બે ત્રણ અઢવાડીયાં સુધી હરડે પીવાથી કમળો મટે છે.

શૂળ-હરડેનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે મેળવીને ખાવાથી મટે છે.

હરડે, કાળીદ્રાક્ષ તથા સાકરને મિશ્ર કરી તેની અકેક તોલાભારની ગોળીઓ વાળી રોજ બે વખત અકેક ખાવાથી અગ્નિપિત્ત રોગ મટે છે.

ભગંદર—ત્રિક્ષ્ણાં તથા ખેરની છાલના ક્વાથમાં બેંસનું ઘી તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખીને કેટલાક વખત સુધી સેવન કરવાથી ભગંદર મટે છે.

ભોજન કર્યા પછી હરડેનું ચૂર્ણ ખાવાથી અન્નપાનના દોષ અને વાતપિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ મટે છે.

હરડેના ચૂર્ણથી બમણી દ્રાક્ષ લઇને બંનેને ભેગાં ઘુંટી બહેડાંના ફળના જેવી ગોળીઓ બનાવી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવાથી પિત્ત, હૃદયરોગ, રક્તદોષ, વિષમન્નવર, પાન્ડુરોગ, વમન, કુષ્ઠ, ખાંસી, કમળો, અસ્તિ, પ્રમેહ, ગોળો અને પીડિકા રોગ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાની રાખ કરીને મધમાં કાલવી ગરમીનાં ચાંદાંપર ચોપડવાથી મટે છે, તેમજ મેંમાં ચાંદીઓ પડતી હોય તો તે મેંમાં ધરી રાખી થુંકથી ભરાઇ જાય ત્યારે કોગળો કરી નાખવાથી મેંની ચાંદીઓ મટે છે.

મેઝી હરડે ઠંડા પાણીમાં ધસીને મધ અગર ધાવણમાં નાના છોકરાને પાવાથી રચ લાગે છે.

હરડે તથા ઈંદ્રજવની ફાકી તો.૧ ગોળમાં ખાવાથી ટાઢીઓ તાવ મટી જાય છે.

હરડે દીવેલની સાથે ખાવાથી ગંઠીઓ વા મટી જાય છે.

હરડે, સુંદે, મોચ તથા ગોળ સરખે ભાગે મેળવી તેનું મિશ્રણ કરી ઘુંટીને ગોળી વાળી ખાવાથી મરડો અને મળખંધ મટે છે તથા અજીર્ણ મટે છે.

હરડે, વજ અને ઉપલેટને પાણીમાં વાટીને ધાવણ તથા મધ સાથે જરા જરા નાના બાળકને પાવાથી બાળકનું ગળું પડ્યું હશે (તાલુકંટ) તો તે મટશે.

ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ ઘીસાકરમાં કેટલાક દિવસ સુધી ચાટવાથી આંખોના રોગો મટે છે.

હીમજ, મીઠીઆવળ, વરીઆળી તથા સંચળી ફાકી ખાવાથી બંધકોચ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાં રાત્રે માટીના કોરા વાસણમાં પલાળી રાખ્યાં અને તે પાણી ગાળી લઈ સવારમાં તે આંખે છાટવાથી આંખનાં દર્દો મટે છે.

હરડે તથા દ્રાક્ષનો ઉકાળો જીનેા ગોળ નાખીને પીવાથી પિત્તગુહ્મ મટે છે.

હરડે તથા સુંદેને પાણીમાં વાટી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી દમ તથા હેડકી મટે છે.

હીમજ એરંડીઆમાં તળીને તેની ભૂકી કરી તેમાં સરખે ભાગે સંચળ મેળવીને ખાવાથી મળશુદ્ધિ થાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો હળદરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખીને પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો મધ નાખીને કેટલાક માસ સુધી પીવાથી મેદરોગ મટે છે.

// ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી ષ્ઠ્યુકોચળી મેટી થઇ હોય તો તે મટે છે. //

હીમજનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કે એરંડીઆમાં ખાવાથી અથવા ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ દૂધમાં ખાવાથી અંડવૃદ્ધિ તથા વધરાવળના રોગ મટે છે.

માર્ગમાં ચાલતાં થડેલા, બળહીન, રક્ત, કૃષ, ઉપવાસથી દુર્બળ થયેલા, અધિક પિત્તવાળા, ગર્ભવતી સ્ત્રી, ફસ ખુલી હોય, નવીન જવરવાળા, હનુસ્તંભ રોગવાળા અને શોષવાળા મનુષ્યે હરડેનું સેવન કરવું નહિ.

(“ ભાગ્યોદય ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૪૨-ઘરગતુ સાદા વૈદક ટુચકા

અતિસાર—ખિલી, વાળો, કરિયાતુ, ગળો, મોથ અને ઇંદ્રજવનો કવાથ પીવાથી તાવ સાથેનો તથા તમામ પ્રકારનો અતિસાર મટી જાય છે.

મરડો—નયફળ, ખારેક અને ચોખ્ખું અરીસુ ત્રણે બરોબર વજન લઇને પાનના રસમાં ઘુટીને ચણાના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી એક ગોળી ઊસની સાથે ખાવી. એમ સાત દિવસ સુધી દરરોજ એક ગોળી ખાવાથી મરડો મટી જાય છે.*

સંઘ્રહણી—ચીત્રક, પીપરીમૂળ, જવખાર, પંચલવણ, ત્રિકટુ, હીંગ, અજમોદ અને ચવક, સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ખીજોરાના રસમાં ઘુટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી દરરોજ સવારમાં એક ગોળી ઊસની સાથે ખાવાથી સંઘ્રહણી મટે છે.

કૌલેરા—એલચી માસા ૪, લવીંગ માસા ૪, અરીસુ માસો ૧ અને નયફળ માસા ૧૦ લઈ તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૪ માસા ઉના પાણી સાથે લેવાથી કૌલેરા તરત મટી જાય છે.

ચાંદી—(૧) દાડમની ઊલતું ચૂર્ણ ચાંદી ઉપર દબાવવાથી મટી જાય છે. (૨) લોઢાની કઢાઈમાં ત્રિકળાને ખાળા તેની ભરમ મધમાં મેળવી ઉપદંશની ચાંદી ઉપર ચોપડવાથી ચાંદી તરતજ રૂઝાઈ જાય છે. (૩) ઘોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખ ચાંદી ઉપર લગાવવાથી ચાંદી રૂઝાઈ જાય છે.

ધાતુસ્રાવ—(૧) અકલગરો, સુંદ, કંકોળ, કેસર, પીંપર, નયફળ, જવંત્રી અને ઘોળા સુખડ, એ આઠે ઔષધો અકેક ભાગ અને અરીસુ ચાર ભાગ લઈ મિશ્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. માત્રા ૧ માસો મધ સાથે લઈ ચાટવું. તેથી ધાતુસ્રાવનો વ્યાધિ મટી જાય છે અને વીર્યસ્તંભન થઈ સારી શક્તિ આવે છે. (૨) આંખળાં, આસન, શતાવરી, મુશળા, કૌયાં, એખરો, જેડીમધ અને ગોખર, એ સર્વતું ચૂર્ણ કરી દૂધ-સાકર સાથે પીવાથી ધાતુસ્રાવમાં સારો ફાયદો થાય છે.

પાંડુ—(૧) ચીત્રકમૂળને આવળકટીના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપી પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ૦૧ તોલો ગાયના ઘી સાથે રાત્રે ખાવું. આથી પાંડુરોગ મટે છે. (૨) શિલાજિત, મધ, વાવડીંગ, હરડે અને સાકર સરખે વળને લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ૦૧ તોલો મિશ્ર કરી રોજ સવારમાં ખાવાથી પંદર દિવસમાં પાંડુરોગ મટે છે.

હરસ—(૧) નેપાળો, ચીત્રક, સાજખાર અને દૂધિયો વજનાગ, એઓનું ગાયના મૂત્રથી વાટવું ચૂર્ણ હરસ ઉપર લગાડવાથી હરસ ખરી પડે છે.

(૨) પીંપળાની લાખ, હળદર, જેડીમધ, મજીઠ અને નીલકમળ, એ સર્વને સરખે વળને લઈ સૂક્ષ્મ વાટી ખકરીના દૂધ સાથે હમેશાં ટાંક ૨ ભાર ખાવાથી ૪૯ દિવસમાં હરસ મટી જાય છે.

(૩) લીંબોળાની મીંજ અને એળીઓ બંને સરખે વળને લઈ પાણી સાથે ખલમાં ઝીણું ઘુટી ૧ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ૧ ગોળી રસવંતીના પાણી સાથે રોજ સવારમાં ખાવાથી ૨૧ દિવસમાં દુઝતા મસા મટી જાય છે.

(૪) વાદરાની વિષ્ણા, અજમાનાં ફૂલ અને કળીયુનો, એ સર્વની ધૂણી ૭ દિવસસુધી આપવાથી હરસ ખરી પડે છે.

ફૂલું—ગધેડાની દાદ લઈ પાણીમાં ધસી આંખમાં આંજવાથી શીતળાનું ફૂલું મટી જાય છે.

ભગંદર—હરડે, ખેડાં અને આમળાંના પાણીમાં બિલાડીના કે કૂતરાના હાડકાને ધસીને લેપ કરવાથી ભગંદર મટી જાય છે. (“ ભાગ્યોદય ” ના ચૈત્ર-૧૯૭૦ ના અંકમાંથી)

* ઝાડા અને મરડામાં લંબન બહુ ફાયદાકારક છે. થોડી થોડી ધાડી અને મોળી ઊરા લેવી એ ઠીક છે. જ્યાં ખોરાક પચુ ખાવોજ હોય તો એવી ઊરાની સાથે થોડો ભાત ખાવો. વળી કોઈ પણ પ્રકારના મરડા ઉપર મોળી ઊરા કે એકલા પાણી સાથે કઢાઈવળું ચૂર્ણ તો. ૦૧ દિવસમાં જ ત્રણ વાર લેવાથી દરદ મટે છે. અદ્રીજવાળી કોઈ પણ દવા લેવી એકંદરે સારી નથી.

૪૩-શરીરના આરોગ્ય તથા અદ્ભુત બળવિષે છૂટક સ્મરણો

અછળું વખતે સફરજન ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

ધણા ભાગે સ્ત્રીઓને ખસ નહિ થવાનું કારણ તેમનાં આંગળાંને કસરત મળે છે તેજ છે. એક લેખક કહે છે કે 'શિક્ષણનો ધંધો કરનાર પૈકી ધણાઓને ક્ષય થાય છે' તેનું કારણ, ઘણાં બાળકો વચ્ચે ઉભા રહી પલાખાં પૂછવાં કે સાથે કવિતા વગેરે બોલાવી તેમના ઉચ્છ્વાસ-વાટે નીકળેલી ઝેરી હવાનો જમાવ એક નાના ઓરડામાં કરી તેનો શિક્ષકોએ પ્રાણવાયુતરીકે ઉપયોગ કરવો એજ છે.

કેટલીક પરદેશી દવાઓ હવે એવી બહાર પડી છે, કે જેના વપરાશથી માંસાહાર અને દારૂનું વ્યસન આપોઆપ લાગુ પડે છે.

પ્રમાણિક વૈદોને ત્યાં વ્યાયામ અને તાજી હવા એજ ઔષધતરીકે આપવામાં આવે છે.

પૈસાના લાલચુ વૈદો વ્યાયામના અમૂલ્ય લાભો સમજતા હોવા છતાં દરદી આગળ તે પાત દસી કહાડે છે; અને પોતાના સ્વાર્થને ખાતર પોતાની દવાનાંજ વખાણુ કરે છે.

એક ડાક્ટર કહે છે કે:-પિતાશયના ઘણાખરા રોગો જેવા કે આમવાયુ, અછળું અને તેથી થતા ઝાડા-ઉલટી, મધુપ્રમેહ અને મનનતંતુ સંબંધી કેટલાક વિકારો માત્ર સારો ખોરાક અને નિયમિત વ્યાયામથીજ સારા થાય છે.

આ દુનિયાનાં ઘણાં માણસો તેમનાં માતૃપિતા કરતાં ઓછી ઉંમરે યુગ્મરી જવાનું મુખ્ય કારણ કુદરતી નિયમો તરફનું દુર્લક્ષ, એજ છે.

એમ કહેવાય છે કે, જેના નખ વહેલા વધે, નખની નજીકની ચામડી (હાથની આંગળીઓ) પર થોડેક છેટે રેસા ઉપડે, ઉંધ સારી આવે, દસ્ત સાફ ને કંઠણુ થાય ને ભૂખ સારી લાગે તેની તંદુરસ્તી સારી સમજવી.

એવું કહેવાય છે કે, જેમનો જન્મ વસંતઋતુમાં થયો હોય તેઓ ધણું જીવે છે.

જેમની હથેળી લાંબી હોય છે, તે માણસો માયાળુ હોય છે. છાતીએ વાળવાળા બોળા અને વાળવગરના કપડી હોય છે. ધણું કરી પાતળા માણસો ગરમ સ્વભાવના હોય છે ને તે વધારે જીવે છે. જડા માણસો શાન્ત સ્વભાવના હોય છે.

અયોધ્યાનો નવાબ શુજાઉદ્દૌલા મદોન્મત્ત હાથીના પાછલા પગ ઉપર ચઢીને બે હાથે પૂછડું તાણી તેને હાલવા દેતો ન હતો. નદીમાં મગરને જેતો કે તુરત પાણીમાં ફેંદી પડી ડૂબકી મારીને તેનું પૂછડું પકડી કાચડાની પેઠે બહાર ખેંચી કાઢતો.

વિયેનામાં ક્રાન્સિસ નામે એક સરદાર હતો. તે અને ખીબ કેટલાક માણસો સાથે બેસીને ટાલના વખતમાં તાપણી તાપતા હતા. તેવામાં ભડકો મોટો હોવાથી લાકડાં થઈરજાં ને હવે ખીબું કંઈ બાળવાનું નહિ હોવાથી સઘળા વિચારમાં પડ્યા. એવામાં લાકડાં ભરીને રસ્તામાં થઈને જતા ગધેડા તરફ મિં ક્રાન્સિસની નજર પડી. તુરતજ ત્યાં જઈને એક ગધેડાના આગલા બે પગ એક હાથે ને પાછલા બે પગ ખીબે હાથે પકડી લાકડાંસહિત તે ગધેડું ઉંચકી તાપણી નજીક લાવી મૂક્યું હતું.

માત્ર મલ્લ જેવાં ચિત્રો જેવાથીજ પ્રૌફેસર સેન્ડોને આજે જગતપ્રસિદ્ધ થયેલું અદ્ભુત બળ પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા થઈ હતી.

જે ધરમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષની ઉંમર વધારે હોય છે તેને ધણું કરી છોકરાની પ્રજા વિશેષ થાય છે, ને જ્યાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની ઉંમર વધારે હોય છે તેમને ધણું કરી કન્યાઓ (પુત્રીઓ)-ની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(“ ભાગ્યોદય ” નો એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. શંકરલાલ મગનલાલ વ્યાસ)

४४-समालोचना और समालोचक

यह मिलकुल सत्य है कि, समालोचक-समाज साहित्य-नगर की म्युनिसिपल-कमिटी है। इसके बिना साहित्य में असीम कूड़ा-कचरा भर जाने की बहुत संभावना है और अढ़ते-अढ़ते यह गंदगी धतनी अढ़ सकती है कि, सहृदय-समाज दूर से ही नाक-बौं यटा कर इससे विमुक्त हो जाय। आज हमारी राष्ट्रभाषा के साहित्य में कुछ जैसी ही गड़बड़ मची है। समालोचकों का यद्यपि आज-कल अभाव नहीं—बरे पडे हैं; परंतु वास्तव में जिन-हों समालोचक कहा जा सकता है, उनकी संख्या गिनने के लिये आकाश की ओर दृष्टि रखी जाती है। यह बात नहीं कि, हमारे यहां सच्चे समालोचकों का अत्यंत अभाव ही हो। नहीं, ध्वंश की कृपा से अथ किसी बात की कमी नहीं है। समालोचकों की संख्या पर्याप्त है। यदि ये विशेष अनुसूची विद्यावयोवृद्ध साहित्यमहारथी अपनी कलम फिरसे उगमगाते हुये हाथों में पकड़ लें, तो साहित्य के नये पथिकों को बहुत कुछ सहारा मिल सकता है और वर्तमान गंदगी भी दूर हो कर आगे के लिये इसकी रोक हो सकती है; परंतु जैसा नहीं है। हमारे बहुत से पथ-प्रदर्शक इस अर्थरतापूरुष काल में खूब हो कर बैठ गये हैं। हम इस विषय में कुछ नहीं कह सकते। हां, यह बात यित में अवश्य आती है कि—

“नीर-क्षीर-विवेके हंसालस्यं त्वमेव कुरुषे चेत् ।

विश्वहिस्मन्मधुनान्यः कुल-व्रतं पालयिष्यति कः ॥”

अरतु। तो सच्चे समालोचकों को मौन धारण कर लेने से इस क्षेत्र में और भी कुछ अंधा-धुंध मच गयी है। अगणित समालोचक पैदा हो कर धंधर धंधर परसाती भैंड़ों की लाति टारने लगे हैं। भातों सूर्य के अलग होते ही तमस्वती में नक्षत्रों की भीड़ टिम-टिमा रही हो। नहीं, यह बात भी नहीं। नक्षत्रराशि यद्यपि कुछ प्रकाश नहीं कर सकती, परंतु वह जनता का कुछ अखित भी तो नहीं करती; परंतु हमारी इस समालोचक-भैंड़ों से तो आज साहित्य-जगत की अजी बारी हानि हो रही है, जिसे प्रत्येक आभवाला मनुष्य नित्य देखता है। इन समालोचकधुंगवों के प्रताप से सदा ही साहित्य-क्षेत्र में तू-तू भैं-भैं मची रहती है—अच्छी तरह गांभी-गंभीर होती है! यह कितनी लज्जा की बात है?

हम यह नहीं कहते कि, सच्ची समालोचना होती ही नहीं। होती है; परंतु बहुत कम—उतनी ही, जितनी डायले की आनि में हीरे की प्राप्ति। इस सच्ची समालोचना के अतिरिक्त हिंदी में प्रायः पांच प्रकार के समालोचक-दल दिखाई देते हैं। इनके नामों का स्मरण कर लेना भी अनुचित या अप्रासंगिक न होगा। सुनिये—

१-अविशेषज्ञ-दल

कम लोग जैसे-जैसे विषयों की समालोचना लिखने बैठ जाते हैं जिन विषयों की विशेषज्ञतासे वे स्वयं ही बहुत दूर होते हैं। विशेषज्ञता तो दूर की बात है, काष्ठ काष्ठ तो उस विषय से ऐकदम अपरिचित ही होते हैं। इस श्रेणी के महानुभावों का उदाहरण देने की आवश्यकता नहीं। क्योंकि छिन्दी की अधिक बारबार है। पाठक नित्य ही पत्र-पत्रिकाओं में इनका परिचय पाते हैं।

२-द्वेषी-दल

इस दल के लोग समालोचना के पहाने अपने दिल का भवाल अच्छी तरह निकालते हैं। समालोच्य विषय के किसी गुण की सत्ता छिन्दी अपने समालोच्य ग्रंथ में दृष्टि-गत नहीं होती। आंभों पर द्वेष की पट्टी बढ जाती है। साथ ही अवशुद्ध दूधने के लिये सहस्राक्ष पन जाते हैं और वहीं बैठ कर योंय भारने की छुछा करते हैं, जहां इनके काम की मीज हो। आगे यह

કર વ્યક્તિરૂપ મેં આ જાતે હેં ઝીર ફીર જો કુછ બન પડતા હે, કરતે હેં. છોટે હી નહીં, બડે-બડે મહાજન બી ઇસ દલ-દલ મેં આ ફંસતે હે.

૩-વકીલ-દલ

કુછ ઝીસે બી સજ્જન હોતે હેં કિ, જો અપને સમાલોચ્ય નિબંધ કે ઉપર ઇતને લદ્દુ હો જાતે હેં કિ ફિર સખ ઝીર કુછ બૂલ જાતે હેં—

“દેવે પ્રેમ-ચસમા ચખનિ ઝીગુનહુ ગુન જોય.”

સહદય-હૃદય સાક્ષી હેં કિ, ઝીસી સમાલોચના, સમાલોચના હેં યા વકાલત! ઝીસી સમાલોચનાઓ સે સાહિત્ય-ક્ષેત્ર મેં ફીસી કુછ ગડબડ મચતે કી સંભાવના હે, સો પાઠક સમજે. સમાલોચક મેં હંસ કા ગુણ હોના ચાહીએ, ઉસે દૂધ કા દૂધ ઝીર પાની કા પાની અલગ-અલગ કર દિખાના હી ઉચિત હે.

૪-અસાવધાન-દલ

ઇસ ઝીથે દલ મેં વે હેં, જો અપને સમાલોચ્ય વિષય કે પંડિત બી હેં, અનાવશ્યક અંધ પ્રીતિ અથવા દ્રેષ બી જિન મેં નહીં હે, ઝીર જો સખ પ્રકાર સે સમાલોચના કરતે કે અધિકારી હેં. પરંતુ ઇનમેં એક અવગુણ ઝીસા આ જાતા હે, જો ઇન સખ સમાલોચક-ગુણોં કા ઝીસે દયા દેતા હે, કિ—“નિલ્કિલ-રસાયન-રાજો ગન્ધેનોગ્નેણ લશુન ફૂલ.” વહ દોષ હે—અનવધાનતા. ઉદાહરણ લીજીએ. “માધુરી” કી પિછલી કિસી સંખ્યા મેં શ્રીયુત બદરીનાથ ભટ્ટ, બી.એ. કે “દુર્ગાવતી” નામક રૂપક કી સમાલોચના નિકલી થી, સમાલોચના બડી સુંદર થી. ઇસસે સમાલોચક કી વિશેષજ્ઞતા ઝલકતી થી—કેવલ “રસ” કા વિષય મુઝે સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કે અનુકૂળ નહીં જમ્યા. અચ્છા, તો દેખીએ, ઝીસે સુંદર સમાલોચક મેં બી અસાવધાની રાની ને આ કર ડેરા જમા લિયા ઝીર સુધાકર મેં કલંક-કાલિમા જરા સી લગા હી તો દી. સમાલોચક મહાશય ઇસ રૂપક કી નાયિકા ‘દુર્ગાવતી’ ઝીર નાયક ‘અકબર’ લિખ ગયે હેં. કથાનક સે અપરિચિત જનોં કા ઇસ સમાલોચના સે યહ જાન હો સકતા હે કિ, દુર્ગાવતી અકબર કી સ્ત્રી હોગી! ફીસા અનર્થ!! કુછ ઠિકાના હે!!! વસ્તુતઃ ઇસ રૂપક કી ‘નાયિકા’ તો હે દુર્ગાવતી ઝીર “પ્રતિ-નાયક” હે અકબર.

૫-ગપડચૈથ-દલ

યહ પાંચવાં દલ દિલ્હી કા પાંચવાં સવાર હે. ઇસકી લીલા અપરંપાર હે, ઇસ દલ કે લોગોં કા જ્ઞાન તો જો હોતા હે સો હોતા હી હે; કિન્તુ યે લોગ બડે બડે મહત્તીય પુરુષોં પર બી કીચક ઉછાલતે તનિક બી નહીં સકુચતે, યહ બડે દુઃખ કી ખાત હે. ગીદડ શેર કે કાન પકડતે જાતે હેં, પંડિત-રાજ કે શબ્દોં મેં—

“લીલા-લુણ્ઠિત-શારદાપુર-મદ્વાસમ્પન્નરાણાં પુરો-
વિદ્યા-સદ્ગ-વિનિર્ગલત્કળમુષો જલ્પન્તિ ચેત્પામરાઃ ।
અથ ઇવઃ ફળિનાં શકુન્ત-શિશ્વો દન્તાવલાનાં શશ્વાઃ,
સિંહાનાં ચ મુલ્લેન મૂર્લસુ પર્વ ધાસ્યન્તિ શાલાવૃક્તાઃ ॥”

પરંતુ ઇસ દલ કા શીઘ્ર હી શાસન હોના ચાહીએ. યદિ ઇન સમાલોચકોં કી કડી સમાલોચના હોની ન પ્રારંભ હુધ, તો સમજ લેના ચાહિયે કિ, સાહિત્ય મેં શીઘ્ર હી બીભત્સ નરક દીખ પડેગા.

અંત મેં હમ દો શબ્દ ઝીર કહ કર ચૂપ હોતે હેં. યહ ખાત હમ ઉપર કઇ વાર કહ ચૂકે હેં કિ, ઇન ભડી સમાલોચનાઓં કી સમાલોચના હોની બહુત આવશ્યક હે. ફીસરી ખાત યહ કિ, સમાલોચના સંબંધી સાહિત્ય કે નિર્માણ હોતે કી બડી જરૂરત હે. સંસાર કા કોઈ બી કાર્ય બિના સહારે ઉત્તમ ઝીર પરિમાર્જિત રૂપ મેં નહીં હો સકતા. આજકલ પ્રત્યેક ખાત કે ક્ષિયે નિયમ ઝીર ઉસકા સાહિત્ય બનતા દીખ પડતા હે; પરંતુ ઇસ આવશ્યક વિષય કી ઝીર

अभी तक ध्यान ही नहीं दिया गया है। हम आशा करते हैं कि राष्ट्र-भाषा और राष्ट्र-विधि की संस्थाओं को धीरे विशेष ध्यान मिले, किन्तु उनसे पहले हमारे सङ्घर्ष विद्वान् अपनी कलम इस विषय के लिये उठायेगे। कहने को कुछ पुस्तकें इस विषय की निकली हैं, जैसे—“साहित्यालोचन और समालोचन।” परन्तु इनसे अभीष्ट-सिद्धि नहीं, इन दोनों पुस्तकों में से अन्तिम को ही हम समालोचन का निष्पन्न कह सकते हैं; किन्तु यह निष्पन्न तो इस महान् विषय की सूचिमात्र ही नहीं, इस पर अडे-अडे ग्रंथ-रत्न निकलने लाहीये। “साहित्यालोचन” को हम इस विषय का ग्रंथ नहीं कह सकते, यद्यपि उसमें प्रसंगवश इस विषय का भी उल्लेख अवश्य हुआ है; पर प्रधानता से नहीं। इसे हम साहित्य ग्रंथ कहेंगे, जिसकी ज्यना साहित्य-शास्त्र के आधार पर है। ध्यान देने की बात है कि जिस शास्त्र में काव्य आदि शास्त्र की आलोचना होती है, उसे साहित्य-शास्त्र कहते हैं; और जिसमें समालोचन के नियम, समालोचक के गुण-दोष तथा समालोचन-नामों की समालोचना रहती है, उसे “समालोचन-शास्त्र” कहते हैं। यह परिभाषा अद्भुत ठीक है और इसके अनुसार ‘साहित्यालोचन’ साहित्य-ग्रंथ ही है। आशा है, मेरी प्रार्थना पर ध्यान दिया जायगा; और समालोचन-शास्त्र पर अधिकारी विद्वान् ग्रंथ प्रणयन करने की कृपा करेंगे।

(“वीरसदृश” भासिकमां लेखकः—एक शास्त्री महोदय)

४५—महान् देशभक्त जोशी रिजल

‘जेष्ठ रिजल’ उन आहमियों में था, जिनके जीवन की सगसे ज़ी हार उनकी सगसे ज़ी ज़त होती है।

अशिया में इलिपाधन द्वीपसमूह तो तुमने देखा ही होगा। पहले यह द्वीप स्पेनवालों के अधिकार में था। अग उस पर संयुक्त-अमेरिका का राज्य है। वहां के लोग अपना असली धर्म, असली भाषा-सग त्याग कर के स्पेन का धर्म मानते हैं और स्पेन की भाषा बोलते तथा लिखते हैं। धर्म, भाषा, रहन-सहन-सग कुछ अदृश ज़ालने पर भी स्पेन ने उन लोगों को स्वराज्य नहीं दिया। वहां के लोग स्वराज्य के लिये आन्दोलन कर रहे थे, और स्पेन-सरकार कभी वादे कर के कभी आपस में कूट ज़ालकर-और कभी कठोर नीति से उन लोगों को कुचलती रहती थी। अंत में वहां एक ‘गांधी’ का अवतार हुआ। उसी ‘गांधी’ का नाम ‘जेष्ठ रिजल’ था। ‘जेष्ठ रिजल’ अपने देश की दुर्दशा पर ज़रावर आंसु ज़ालता रहता था। विदेशियों के हाथों अपने भाइयों की हत्या, ज़ालने का अपमान और नीति का भूत होते देख कर उसे असीम दुःख होता था। उसने सुधार के लिये युवकों की संस्थाएं ज़नाई, समाचार-पत्र निकाले और व्याख्यानोंद्वारा जनता को ज़गाने लगा। गांधी ही की जाति वह भी प्रग को शान्त रहने के लिये कहा करता था।

स्पेन सरकार को उसके ये प्रयत्न ज़यंकर ज़ालूम हुए। उनोंने उसको पकड़ कर कैद कर देना ज़ाहा। उसको यह ज़जब मिल गध। वह ज़ूफ़के से ज़ाग निकला और क्रॉस पड्डय कर ज़ानुन पढ़ने लगा। उसकी ज़ुद्धि धतनी तीव्र थी कि उसने २-३ सालों में ही विज्ञान, दर्शन, चिकित्सा आदि कई शास्त्रों की सनद हासिल कर ली।

क्रॉस ही में उसने एक उपन्यास लिखा। इसमें उसने इस अन्याय का चित्र ज़ीया, जे स्पेनवाले उसके देश पर कर रहे थे। पुस्तक एक सन्धी धटना के आधार पर लिखी गध थी। पुस्तक की भाषा, शैली और चित्रण धतने सज्जव थे कि इलिपाधन में धर-धर उसकी ज़र्या होने लगी। स्पेन सरकार ने तुरंत ही पुस्तक का इलिपाधन में ज़ाना ज़न्द कर दिया; ज़गर लोग उस पुस्तक के लिये धतने उत्सुक हो रहे थे कि ज़ोरी से कपडे की गांठों में वह ज़ाई ज़ाती थी। लोग छिप-छिप कर उसे पढ़ते थे और शोते थे।

ઇસ ઉપન્યાસ કે પ્રચાર સે 'જોશી' કા દિલ ઓર બદા. ઉસને એક દૂસરા ઉપન્યાસ લિખા જો પહેલે સે બી સુંદર થા. વહ બી પ્રાન્સ. મેં હી છપા ઓર ચોરી સે ફિલિપાઇન પહુંચાયા ગયા. ઇસ પુસ્તક ને તો માનોં દેશ મેં આગ લગા દી. લોગ ખુલે-ખજને સરકાર કી નિંદા કરને લગે. સ્પેન કે કર્મચારી 'જોશી' પર હાંત પીસ-પીસ કર રહ જાતે થે. ઉસે પા જાતે તો કમ્યા હી ખા જાતે.

મગર 'જોશી' સ્પેન-સરકાર સે જરા બી ન ડરા. ઉસને જો કુછ લિખા થા, આંખોં-દેખી ખાતેં થીં. ઉસકે પાસ પ્રમાણુ બી મૌજૂદ થા; ફિર વહ ક્યોં ડરતા? વહ કિસી બી અદાલત કે સામને અપની સફાઈ પેશ કર સકતા થા. ઇસ લિયે, પઢાઇ પૂરી હો જાને કે બાદ, વહ ફિલિપાઇન આ પહુંચા. યહાં લાખોં સ્ત્રીપુરુષ ઉસકા સ્વાગત કરને કે લિયે જમા થે. જિસ વક્ત વહ જહાજ સે ઉતરા, સારે શહર મેં હલચલ મચ ગઇ. વહ જનતા કા મિત્ર થા. લોગોં ને ઇતની ધૂમધામ સે ઉસકા સ્વાગત કિયા, માનો ઉનકા રાજા આ ગયા હો.

સ્પેન સરકાર બી દાવ-ધાત દેખ રહી થી. 'જોશી' પર વિદ્રોહ ફેલાવેવાલી પુસ્તક લિખને કા અપરાધ તો થા હી; આખિર વહ પકડ લિયા ગયા. જનતા મેં બહી ખલખલી મચી. જાન પડતા થા કિ ખૂન-ખરાબી હુએ બિના ન રહેગા; પર જોશી ને-હાથકડિયાં પહને ઓર પુલિસ કે સિપાઇઓં કે બીચ મેં ઘિરે હોને પર લી-ઉન્હેં યહી ઉપદેશ દિયા કિ 'શાન્ત રહો.'

જોશી પર મુકદ્દમા ચલા દિયા ગયા. મુકદ્દમા તો નામ કો હી ચલાયા જ રહા થા; સરકાર ને તો ઉસે દંડ દેને કા પહેલે હી નિશ્ચય કર લિયા થા. કઇ દિન તક ન્યાય કા નાટક હોતા રહા. આખિર ઉસે મૌત કી સજા દે દી ગઇ. ઉસે ગોલી મારે જાને કા ફેસલા સુના દિયા ગયા. ફૌજ કા એક રિસાલા 'જોશી' કો સારે શહર મેં ઘુમાતા હુઆ કિલે કે સામનેવાલે મેદાન મેં લે ગયા. વહાં ઉસકી હથકડિયોં ખોલ દી ગઇ. ઉસકે ચારોં તરફ ફૌજ કે સિપાહી ખડે થે. કમાન ને ઉસસે કહા—મુઝે હુકમ હૈ કિ તુમ્હેં ગોલી માર દે. તુમ સામને સે ગોલી ખાના પસંદ કરતે હો યા પીછે સે?

જોશી ને કહા—આપ સામને સે મારેં.

યહ તો હુકમ કે ખિલાફ હૈ.

ક્યા આપકો પીછે સે ગોલી ચલાને કા હુકમ મિલા હૈ?

હાં, ખેદ હૈ કિ મુઝે યહી હુકમ હૈ.

ક્યા આપ ઇસ હુકમ કે બદલને કે લિયે નહીં કહ સકતે?

ખેદ હૈ કિ મુઝે ઇસકા અધિકાર નહીં હૈ.

તો શીર આપકો જો હુકમ મિલા હૈ, ઉસે પૂરા કીજીએ.

કમાન શરીફ થા, પર હુકમ કે વિરુદ્ધ ક્યા કર સકતા થા? ઉસને એક ક્ષણ કે બાદ કહા—આપ કિસી કો અન્તિમ સંદેશ બેજના ચાહતે હોં તો વહ મેં પહુંચા દૂંગા.

'જોશી' ને ધન્યવાદ દેતે હુએ કહા—મેરે બાઇયોં સે મેરા યહી સંદેશ કહ દીજીયેગા કિ 'હુનિચાઈ જરૂરતોં કે ગુલામ ન બનેં'. યસ, અબ આપ અપના કામ કીજીયે.

યહ કહ કર 'જોશી' ને આંખેં બંદ કર લીં. 'ધાંચ! ધાંચ!' કી આવાજ આઇ, ઓર ઉસ વીર દેશભક્ત કી લાશ જમીન પર ગિર પડી.

સ્પેન-સરકાર ને ઉસકી હત્યા કર કે અપની પાશવિકતા કા હી પરિચય નહીં દિયા, પરંતુ ઉસકી પીઠ મેં ગોલી મારકર અપને કમીનેપન બી કા પરિચય દે દિયા.

'જોશી' તો મર ગયા, કિંતુ ઉસકા ઉપદેશ આજ બી અમર હૈ!

(‘વીરસંદેશ’ માસિકમાં લખનાર-‘બાલક’)

४६-दानवीर मामाशाह

संसार में धनिकों की कमी नहीं। एक से एक जगह पड़े हैं। प्रतिदिन लाखों की आय व्यय कर देते हैं। शादी-विवाहों में लाखों फूँक देते हैं। रायबहादुर और सर नाइट की दुर्गों के लिये करोड़ों रुपयों की आड़ुति देते हैं। लउकीली पोशाकों और मोटर गाड़ियों में अगणित रुपया खर्चा कर देते हैं; परंतु देश की भातिर, स्वतंत्रता के नाम पर उन धनपतियों की आंख में से एक दमड़ी भी नहीं निकलती।

दानदाता भी जड़त हैं, परंतु वे देते हैं भांगने पर, भिन्नते करने पर और भडे अहसान के साथ। उस पर भी वे चाहते हैं कि वह संस्था उनके नाम से प्रसिद्ध हो; या कम से कम उनके नाम का पथर अवश्य लगा दिया जाय। जैसा दानदाता किसी देश में ही जोड़ने से भिलेगा, जिसने बिना भांगे, निस्वार्थ भाव से, स्वयं ले जा कर अपना जन्मभर का कमाया हुआ धन दान कर दिया हो। परंतु इस भारत भूमि ने जैसे जैसे भी दानवीर पैदा किये हैं जिन्होंने अपनी सारी संपत्ति स्वतंत्रता के पूजार्थियों के पद-पंक्तों में स्वयं ले जा कर रखा दी थी।

आज “वीरसंदेश” के प्रेमी पाठकों को एक जैसे ही दानवीर का परिचय कराया जाता है जिसने कौड़ी साठतीनसौ वर्ष पूर्व केवल अपनी ही नहीं, पूर्वजों की कमाई हुई सारी संपत्ति भी स्वतंत्रता की वेदी पर चढ़ा कर अनुपम आत्मोत्सर्ग का परिचय दिया था। अपने इस महान कार्य से देश के दिन डेर दिये थे। उस दानवीर का नाम लामाशाह था। वह प्रातः-स्मरणीय मेवाडपति महाराजा प्रताप का भन्नी था।

स्वतंत्रता के पूजारी प्रताप, सत्राट अकबर से लड़ते लड़ते सभ कुछ जो भैठे थे। उनके साथ थोड़े से राजपूत सरदार और लक्ष्मी लीलों के सिवाय कुछ न रहा था। वे अपने परिवार के लिये जंगल जंगल लटकते फिरते थे। उनकी दशा एक मातृही गृहस्थ और बिजारी से भी गंभीर होती थी। कितना ही गरीब होने पर भी एक गृहस्थ के पास भूख खुजाने की सामग्री अवश्य होगी; पर उनके पास कुछ न था। एक बिजारी रात्रि को किसी पेड़ के नीचे पड़ कर जैन से सो सकता है; परंतु प्रताप वैरी के लय से सो भी न पाते थे।

एक दिन जबकि जयपुर के भारे जिलजिला रहे थे, राजमहिषी ने धास की शिटियों सेफ़ी और सभों को एक एक शिटि दे दी। वे भडे आनंद से उन शिटियों को आने लगे। प्रताप पास ही बैठे मेवाड के लाज तथा अपने कपड़ों पर विचार कर रहे थे कि सभसे छोटी आलिका के रुदन ने उनका ध्यान तोड़ा। देखा कि एक जंगली भिक्षु उस आलिका के हाथों में से शिटि का टुकड़ा ज़पट कर भाग गयी और भूखी आलिका रो रही है! इस करुणामयी दृश्य को प्रताप धर्म से न देख सके। जो प्रताप हंसते हंसते लहरीधारी के युद्ध में असंख्य मुगल सेना में घुस पड़े थे; धनदौलत, राजपाट और सुखशान्ति सभ कुछ राष्ट्रीय यज्ञ में होम चूके थे। उस दूधमुँही जयपुर की जिलजिलाहट से कांप उठे। उनकी आंखों से आंसू बहने लगे और वे प्रतिज्ञा लंग करने को तैयार हो गये और आलिका को गोद में ले कर बोले:—“हाय! अन्न नहीं सहा जाता। सहिष्णुता की पराकाष्ठा हो गयी। धन दूधमुँहे जयपुरों को धतना कष्ट! धिक्कार है इस प्रतिज्ञा को!” राजमहिषी और सरदारों के जड़त सभाने पर भी उन्होंने अकबर से संधि की प्रार्थना कर दी।

संधि का समाचार ले कर दूत अकबर के दरबार में पहुँचा। दूत को देखते ही अकबर के आनंद का टिकाना न रहा। क्यों नहीं, जिस प्रताप के कारण वर्षों से उनके नाकों में दम था, आज वही प्रताप उसकी आधीनता स्वीकार कर इससे जड़ कर उसके लिये कौनसी आनंद की जात हो सकती थी।

जय यह पत्र दरबार में पढ़ कर सुनाया गया तो सबके सब भारे खुशी के दूब उठे; परंतु भीकानेरनरेश पृथ्वीराज को इससे बड़ी वेदना हुई। वे अकबर के दरबार में राजनैतिक डेढ़ी अवस्थ थे; परंतु उन्होंने अपना स्वतंत्र आत्मा नहीं भेज दिया था। वे प्रताप में बड़ी श्रद्धा और भक्ति रखते थे; अकबर से जोसे “जहांपनाह !” यह प्रताप को अदनाम करने के लिये किसी बैरी की करतूत मावूम होती है। मैं अच्छी तरह जानता हूं कि प्रताप आपका मुकुट पा जाने पर भी आप से संधि न करेंगे। यदि आया हो तो वास्तविक बात का पता लगाने के लिये मैं उनको एक गुप्त पत्र लिखूँ।”

अकबर की अनुमति से भीकानेरनरेश ने राजा के पास ओजस्विनी भाषा में रग रग में भून दौड़ा देनेवाला एक पत्र लिख भेज। उन्होंने पत्र भेजने का कारण अकबर को असली घटना का पता लगा देने का बताया था; परंतु वास्तव में वे प्रताप को प्रतिज्ञा पर दब रहने के लिये उत्साहित करना चाहते थे।

पृथ्वीराज के पत्र ने एक अद्भुत कार्य किया। उसने राजा के रक्त में फिर से भिजली सी दौड़ा दी। वे अपने किये पर पछताने लगे और पुनः कटिबद्ध हुये; परंतु वर्षों से लड़ते लड़ते उनके पास कुछ न रहा था। सेना अटारने के लिये न धन ही था और न जाने के लिये अन्न। अतः मेवाड़ में रह कर आत्म-रक्षा असंभव जान उन्होंने अरावली पर्वत पार कर सिंधु नदी के किनारे सोमगढ़ी में जा कर राष्ट्रीय जंडा गाढ़ना निश्चय किया। प्रताप स्त्री, अस्त्रों और सरदारों के साथ रवाना हुये। लकत बीसों ने भी साथ न छोड़ा। अरावली की चोटी पर पहुँच कर उन्हें परम पुनित चित्तों दुर्ग के दर्शन हुये। दुर्ग को देखते ही राजा का हृदय भर आया। उन्होंने शोकभरी स्वासें लीं—“हा, प्यारे चित्तौड़! क्या मैं इस जन्म में तेरा उद्धार न कर पाउँगा? हा, पुण्य-भूमि मेवाड़! क्या मैं विधर्मियों से तुझे न जया सङ्गा? इस प्रकार प्रताप के हृदय को बड़ी वेदना हुई। वे भिन्न-हृदय मातृ-भूमि को प्रणाम कर आगे बढ़े। वे भारवाड़ की भरु-भूमि तक ही पहुँच पाये थे कि एक असी घटना हुई जिससे उन्हें अपना विचार बदलना पड़ा।

प्रताप के स्वदेश छोड़ने का समाचार मेवाड़ के काने काने में फैल गया था, मेवाड़ का जग्या जग्या उनके वियोग से दुःखी था। वैश्य-कुल-भूषण, राज्य-शेख बाबाशाह तो इस समाचार को पा कर व्याकुल हो बैठे, राजा और देश की दयनीय दशा देख वे रो पड़े और विचारने लगे—“राजा तो हमारी भातिर रातदिन नंगे पैरों पहाड़ी पहाड़ी धूमों, भूषों भरों और हम जैन से भैठे रहें, आनंद करें, धन न होने से धर्म और मातृ-भूमि की रक्षा के लिये वे सेना न जुटा सकें और हम धनपति देश की संपत्ति पर पड़े पड़े अंगड़ाया करें। देश को संकट में और भूषों भरते देख कर भी हम गुलछरें उड़ाया करें, क्या अधिकार है कि हम देश की संपत्ति इस प्रकार हाव कर भैठे रहें और देश का स्वामी दर दर का लिपारी हो। ऐसे ऐसे का तरसे। हमारे ही लिये तो राजा धिना दारुण दुःख भोग रहे हैं, धिक्कर रहे हमें और हमारे धनवान होने का। यदि यह धन देश के ही काम न आया तो किस काम का!”

बाबाशाह से न रहा गया, वे केवल अपनी ही संचित संपत्ति नहीं, अपने पूर्वजों का कमाया हुआ सारा धन भी ले कर प्रताप के पदपंक्तों में, स्वतंत्रता की वेदी पर यज्ञाने का रवाना हुये। यह धन धिना था जिससे १२ वर्ष तक मेवाड़ के स्वामी २५००० सैनिक रख सकते थे।

मन्त्रीप्रवर बाबाशाह भारवाड़ की भरुभूमि में राजा से मिले और प्रणाम कर सविनय प्रार्थना की, “नाथ! आप इस देश को सुना छोड़ कर न लयें। मातृ-भूमि आपके बिना भिन्नपत्नी है, चित्तौड़ का दुर्ग वियोग में रोता है, प्रजो! हमें अनाथ न करें, हम आपके हैं, हमारा शरीर आपका है और हमारी संपत्ति आपकी है। यदि आप समुचित धन न होने

के कारण मेवाड छोड़ते हैं, तो ऐसा न करें। वीज्ये यह सारी संपत्ति आपके घरों में समर्पित है।”

लामाशाह का यह अलौकिक त्याग देण कर प्रताप दंग रह गये। उन्होंने स्वप्न में भी इस सहायता की आशा न थी, निराशा का स्थान आशा ने लिया और शिंता का हर्ष ने। उन्होंने लामाशाह को गले से लगा लिया और बोले “लामाशाह! धन्य हो, आज तुमने संसार के सामने वह उदाहरण रक्खा है, जो स्वर्णक्षेत्रों में लिखा जायगा। तुमने मेवाड की इज्जती नौका को उवारा है, आज से तुम मेवाड के उद्धारक कहलाओगे।” राजाजी के ऐसे प्रशंसात्मक शब्दों को सुन कर लामाशाह ने मस्तक नीचा कर लिया।

इस सहायता ने संजवनी का काम किया, राजा द्विगुण उत्साह से युद्ध की तैयारीयां करने लगे। जो सिपाही धन न होने से पिछा कर दिये गये थे, वे फिर से जुड़ाये गये और शस्त्रादि अकत्रित किये गये। यह सभ युग ३५ से हुआ। गैरी यही समझ रहा था कि प्रताप लागने का प्रयत्न कर रहे हैं, युद्ध की सारी सामग्री छकड़ी कर प्रताप ने शाहजाहानों की सेना पर धावा मारा, जो देवीर में पड़ाव डाले हुये थी। मुगल सेना लाग पड़ी दुर्ध, राजपूतों ने आगे तक उनका पीछा किया और वहां के गढ़रक्षकों को भी मौत के घाट उतारा। उसके बाद कुम्भलगमेर पर धावा मारा। यवन यहां भी हारे और राजपूतों की जय हुई। वहां का रक्षक अजुहल्लाभां भी सारी सेना के साथ मार डाला गया। इस प्रकार एक ही वर्ष सन् १५८६ ई० में चित्तौड़, अजमेर और मांडलगढ़ को छोड़ समस्त मेवाड हस्तगत कर लिया।

इसके बाद भानी मानसिंह को शिक्षा देने के लिये आगे पर यत्नाय कर दी और उसके वाणिज्य-स्थल भावपुरा को विध्वंस कर डाला। मुगलों को उदयपुर भी छोड़ना पड़ा; क्योंकि अकबर को राजपूतों के डर से उसकी रक्षा असंभव जान पड़ी।

इस प्रकार वैश्य-कुल-तिलक लामाशाह के अनुपम त्याग ने ही मेवाड को स्वतंत्र किया, उस दानवीर ने मेवाड का प्रतिहास बदल दिया। × × × × ×

(“वीरसंहार” भासिकमां लेखकः—श्री० प्रताप भट्टाचार्य)

४७-प्रताप-स्मृति

सम्मुख आ हरियां का दल जब, करता कभी वार पर वार ।
कहीं न दिखलायी पड़ता है, मृदु आशाओं का आधार ॥
वीर भूमि के अनल-गर्भ से, निकल अचानक बनकर गान-
स्मृति ‘प्रताप’ की सिखलाती है, मुझको हो जाना बलिदान ॥
घायल हो संग्राम-क्षेत्र में, होता है जब हृदय अधीर ।
गर्म आंसुओं में परिवर्तित, हो जाती कराहती पीर ॥
जाता साहस छूट प्राण जब, करने लगते हैं प्रस्थान ।
स्मृति ‘प्रताप’ की कहती “तुम हो जननी की सभी संतान” ॥
सभी भांति परतंत्र देख अपने को जब होता दुःख खेद ।
जी करता स्वाधीन बनूं बाधाओं के दल पल में भेद ॥
होता पर संकुचित शीघ्र मन, अपने बल का कर अनुमान ।
स्मृति ‘प्रताप’ की कहती “आगे बढ़ो विजय करना लो ठान” ॥

(“वीरसंहार” भासिकमां लेखकः—श्री० जगन्नाथजी भीमजी “कमल”)

૪૮-મુડીવાદનો ઘાતકી દંભ ઢાંકતાં દાનો

ગરીબોનો ઉદ્ધાર સખાવતોથી નહિ, પણ ગરીબોને ચૂસવાની વૃત્તિ અટકશે ત્યારેજ થશે.

સેંકડે ૯૯ ટકા દાન આપનારા એમ સમજે છે કે, તેમનાથીજ ગરીબોનો ઉદ્ધાર થાય છે; પણ કોઈને એ ખ્યાલ નથી આવતો કે, લાખો રૂપિયા ધર્મોદામાં વપરાવા છતાં ગરીબો સહેજ પણ ઓછી થતી નથી. ગરીબોના લોહીથી લાખો રૂપિયા કમાનાર થોડા પૈસા ગરીબોને આપી તેમને સમજાવી દે, એ સ્વાભાવિક છે. ધણા પોતાનું નામ એક મોટા દાતા અને ગરીબની દાઝ જાણનારતરીકે પકાઇ જાય એટલા ખાતર થોડું દાન આપે છે. અમેરિકા જેવો દેશ બધા દેશોમાં વધારે ઉદાર ગણાય છે, પણ કામદાર વર્ગ ઉપર જીલ્લમ કરવામાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

દાનની નિરર્થકતા

અત્યારસુધીમાં ધર્મોદા દવાખાનાં, હોસ્પીટલો, અનાથાશ્રમો કાઢવામાં આવ્યાં તે છતાં એક ટકો પણ લોકોની દરિદ્રતા ઓછી નથી થઈ કે ગરીબોને એશઆરામ જેવું કંઈ મળ્યું નથી. આનું કારણ હાલની હાનિકારક સામાજિક પ્રથા છે. જ્યાંસુધી સમાજની કાંતિ નહિ થાય, ત્યાંસુધી લાખો રૂપિયાના દાનની કિંમત ઘણી ઓછી છે. ગમે તેટલા પૈસાની ગરીબોને મદદ કરો, પણ તેથી ગરીબોનું દુઃખ ટુંક સમયને માટે દૂર કરી શકાશે, હમેશને માટે નહિ.

મુડીવાદીઓની ખાજ

મોટા પ્રમાણમાં ઉદાર માણસો દાન આપે છે છતાં ગરીબો, અજ્ઞાનતા, ભૂખમરો અને ગુન્હાઓમાં લેશમાત્ર પણ ઘટાડો થયો નથી. ગુન્હા દાનથી ઓછા થતા નથી; પણ ન્યાયથી. મુડીવાદો ઘોળે દિવસે આડકતરી રીતે ગરીબોને લૂંટે છે તે શાહુકારી ગણાય, પણ ગરીબોને ખાવાનું ન મળે તેથી નાસીપાસ થઇ પૈસાદારોના ઘરમાં ચોરી કરે તે ગુન્હો કહેવાય. ભૂખમરાથી ઉશ્કેરાયેલો મનુષ્ય ગમે તે ગુન્હો કરવાને પ્રેરાય, પણ પૈસાદારો તો પોતાની મોજમજાહને ખાતર સાચાં-ગૂંઠાં કરી, લુચ્ચાઈ કરી ખીજને પાયમાલ કરે છે. મીસોમાં અકસ્માતના ધણા દાખલા બને છે. કોઈ પણ અકસ્માતથી મળુરોના હાથપગ કચરાઈ જાય અને જીંદગીને માટે ધરમાં બેસવાનો વખત આવે તે વખતે મીલમાલેકો તેને જીંદગીસુધી પેન્શન આપવાને બદલે મળુરોની બેદરકારીથી અકસ્માતો બને છે, એ પૂરવાર કરવાને ગમે તે ગેરકાયદેસર પગલાં ભરે છે; છતાં તેઓ નિર્દોષ ગણાય છે. આવા મોટા ચોરોને, ગરીબોનાં જેવીજ શિક્ષા થવી જોઈએ; પણ કાયદો પૈસાદારો માટે છે-ગરીબો માટે નહિ. આવી રીતે ગરીબોનાજ પૈસા લૂંટી મુડીવાદો દાનને નામે ગરીબોને કૂતરાની માફક ટુકડા નાખે છે. આવા દાન કરતાં તેમને ન્યાય અપાય તો ગરીબો વધારે સુખી થાય. ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોનારા દાન આપવાનો વિચાર નહિ પણ ગરીબો કેવી રીતે સુખી થઇ શકે અને સુગમતાથી રહી શકે તેને માટે પ્રયત્ન કરશે.

સમાજની પુનર્રચના

ગમે તેટલું દાન આપવા છતાં મોટે ભાગે લોકો બૂબે મરે છે, તેમજ ધંધા-રોજગાર વગરના લોકોનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું છે. આ કારણોના જડમૂળથી નાશ કરવા માટે સમાજની હાલની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થવાની ધણીજ જરૂર છે. સામ્યવાદ આવશે, સારેજ ગરીબો ઓછી થશે. સામ્યવાદ એટલે શું? તે જોઈએ.

સામ્યવાદની શીખ

સામ્યવાદ એટલે કોઈપણ જાતનાં ઉત્પન્ન કરનારાં સાધનો જેવાં કે મીસો, કારખાનાં, ખાણો વગેરેનો માલિક એક નહિ પણ આખું સ્ટેટ તેમજ તેમાં જે નફો થાય તે બધાએ સરખેભાગે વહેંચી લેવો. કામ કરવાના કલાકો પણ ઓછા કરવામાં આવશે. પુરુષ કે સ્ત્રી, નબળા કે જોરાવર કોઈમાં ભેદભાવ રાખ્યાવગર દરેકને કામ સોંપવામાં આવશે. જે કામ કરે તેનેજ રોટલો મળે એ તેનો મુદ્દાલેખ છે. દરેક માણસને કંઈ ને કંઈ કામ સોંપવામાં આવે એટલે કોઈપણ

ધંધાવગરનું અને નહિ, તેમજ કોઈ પણ પારકી મહેનતે ચમન ઉડાવે નહિ.

પદ્ધતિસર ઉદ્ધાર

જ્યારે આ પદ્ધતિ ચાલુ થશે, ત્યારે ગરીબાઈ નહિ રહે, અન્યાય નહિ થાય અને દાન આપવાની જરૂર પણ નહિ રહે. હોસ્પિટલો, દવાખાનાં અને એશઆરામની જગ્યાઓ સ્ટેટજ પૂરી પાડશે; એટલે અમુક માણસની સખાવતની કંઈ કિંમતજ નહિ રહે—અલબત્ત, જ્યાંસુધી સમાજની ક્રાંતિ થઈ નથી, ત્યાંસુધી સખાવત કરવી ખરી; પણ વધુ પૈસા ગરીબોના ઉદ્ધાર કરવા માટે ચળવળ કરવામાં ખર્ચવા જોઈએ. ઘણી વખતે ગરીબોને થોડી મદદ આપવાથી તેમના ઉપર ઉલટી ખરાબ અસર થાય છે. ગરીબો પોતાના હક્કો સમજતા નથી, તેથી પૈસાદારોની સખાવતોથી અંતઃજન્ય છે. અજ્ઞાન મીલમજુરો એમજ સમજે છે કે, અમારા શેઠ કેટલા ભલા છે ! અમારાં કુટુંબોમાટે તેમને કેટલી લાગણી છે. અજ્ઞાન લોકો આવી રીતે માનની લાગણી ધરાવના થાય એટલે પોતાની સ્થિતિમાં સંતોષ માની, પોતાના માલિકો સામે લડવાનું ભૂલી જાય છે.

પ્રજ્ઞાલી બદલો

હિંદની હાલની સ્થિતિ જોતાં દાન આપવાની જરૂર છે ખરી, પણ તેમ કરવાથી આપણે ગરીબોના હિતની આડે આવીએ છીએ. તેમનામાં સ્વતંત્રતાનાં બીજ રોપવાને બદલે તેમની પરતંત્રતાની વૃત્તિને પોષીએ છીએ. ગરીબોના હિતેચ્છુ હશે તે તો આખી પ્રજ્ઞાલી બદલવામાટે પ્રયત્ન કરશે અને તેમના હક્કોને માટે લડવા તેમને તૈયાર કરશે. આ ઉપરથી દાન આપવાથી ફાયદા કરતાં ગેરફાયદા વિશેષ જોવામાં આવે છે.

(ના. ૧૯-૬-૧૯૨૮ ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માં લેખિકા:-બી. આર.)

૪૯-ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ

ગુજરાતનાં અને ખાસ કરીને ઉત્તરગુજરાતનાં ખેતરોમાં ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે છે અને તેથી તૂલોને નુકસાન પણ થાય છે. આ બાબતમાં શુ કરવું એવી માહિતી પૂછાવવા માટે ખેડુતો તરફથી અવારનવાર ગુજરાતવિભાગના મદદનીશ જંતુશાસ્ત્રીની કચેરીમાં પત્રો આવ્યા કરે છે. આથી કરીને સામાન્ય ખેડુતવર્ગની જાણમાટે ઉર્ધ્વસંબંધી સામાન્ય માહિતી અત્રે આપવામાં આવી છે.

આપણે ઉર્ધ્વ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીએ એટલે સામાન્ય રીતે ઘર અને ખેતરમાં અહીં તહીં જળુતા રાફડામાં રહેતી ઉર્ધ્વનો ખ્યાલ આવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ઉર્ધ્વની ઘણી જૂદીજૂદી જાતો હોય છે અને તેમની રહેણીકરણી પણ જૂદીજૂદી રીતની હોય છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે, એકલા દક્ષિણ હિંદમાંજ ચાળીસ કે પચાસ જાતની ઉર્ધ્વ માલૂમ પડી છે. ફક્ત કોઈમતુરના સરકારી ફાર્મ ઉપરથી ખાર જૂદીજૂદી જાતો મળી આવી હતી. આમાંની કેટલીક જાતો ઉગતાં તૂલોને નુકસાન કરે છે. કેટલીક ઝાડપર પડે છે; કેટલીક ઇમારતી લાકડાંમાં છિદ્ર પાડે છે; બીજી કેટલીક એવી હોય છે કે તે ફક્ત સૂકાઈ ગયેલાં લાકડાં અને એવીજ વનસ્પતિ ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે અને આ બધાથી જૂદા પ્રકારની ઉર્ધ્વ થાય છે કે જે ઘાસ અને ધુગ જેવી વનસ્પતિ ખાઈને જીવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે, જ્યારે ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે, ત્યારે સૌથી મુખ્ય જરૂરની બાબત એ છે કે, નુકસાન કરનારી ઉર્ધ્વ કયી જાતની છે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો કે જેથી ચોક્કસ ઇલાજ યોગ્ય શકાય. દાખલાતરીકે ખેતરના તૂલમાં ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે, પરંતુ તૂલને નુકસાન કરનારી જાત જો પોતાના રહેણાણુ માટે રાફડા બનાવતી ન હોય, તો ખેતરમાં જળુતા બધા રાફડા ખોદી નાખવાથી કાંઈ વળે નહિ.

હવે ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ અટકાવવા માટે શા ઇલાજ લેવા તે જાણવા માટે તેમની રહેવાની અને જીવવાની પદ્ધતિવિષે દરેક ખેડુતને થોડું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ઉર્ધ્વનો રાફડો આપણે ઉકેલીને જોઈશું તો તેમાં જૂદાં જૂદાં કર્તવ્યો કરનારાં ત્રણ પ્રકારનાં કીટકો (જંતુઓ) મળી

આવશે:—(૧) સેવકવર્ગ, (૨) રક્ષકવર્ગ અને (૩) રાણીવર્ગ. પહેલા વિભાગનું નામ સેવકવર્ગ પડ્યું તેનું કારણ એ છે કે, તે ઉધ્ધનના રાફડાની વર્ણવ્યવસ્થામાં શરૂનું કામ કરે છે; એટલે કે દરથી ખોરાક શોધી લાવે છે અને બીજાં નાનાં કીટકોને ખવરાવી-પીવરાવીને ઉછેરે છે, નવા ખંડો બનાવીને જરૂરીઆત મુજબ રાફડાને વિસ્તાર વધારે છે; ટુંકમાં શહેરસુધરાઈનું કામ તેમને માથે છે.

બીજા વિભાગનાં કીટકો પોતાના રાફડામાં વસેલાં તમામ કીટકોનું રક્ષણ કરે છે અને તેથી તેઓ રક્ષકવર્ગતરીકે ઓળખાય છે. આ વિભાગના કીટકો જ્યારે સેવકવર્ગની ટોળાઓ ખોરાક વગેરે લેવા જાય છે, ત્યારે તેમની સાથે જઈને તેમનું રક્ષણ કરે છે તથા રાફડાના દરવાજા આગળ રહીને બહારથી આક્રમણ કરતાં બીજા કોઈ પણ જાતનાં પ્રાણીને અટકાવી તેની સામે ચલાવું કામ કરે છે.

ત્રીજા વિભાગમાં જેનો જાતીય વિકાસ સંપૂર્ણ થયેલો હોય છે એવી રાણીને મૂકવામાં આવી છે. આ રાણી માત્ર ઇંડાં મૂકવાનું કામ કરે છે. રાણીની ઇંડાં મૂકવાની રીતનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સામાન્ય કીટક રાણીપદ કેમ પામે છે તે આપણે જોઈએ.

ઐમાસાની શરૂઆતમાં કેટલીક નર તેમજ માદા ઉધ્ધને પાંખો આવે છે અને તે પાંખવાળા ઉધ્ધ રાફડામાંથી ઉડતી માલમ પડે છે. “જીવો જીવસ્ય જીવનમ્” એ સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે પક્ષીઓ, દેડકાં, લીલોડી તથા વાંદા વગેરે કીટકોને આ પાંખવાળા ઉધ્ધના ભક્ષ કરવાનું ધણું ગમે છે અને તેથી રાફડામાંથી નીકળેલાં પાંખવાળાં કીટકોમાંથી ધણાંજ થોડાં આ દુશ્મનોના પંજામાંથી બચે છે અને અથવા પામેલાં કીટકો નરમાદાનાં જોડકાં બનીને પોતાને રહેવા માટે એક સ્થાન પસંદ કરીને ત્યાં દર બનાવી રાફડાની શરૂઆત કરે છે. આ વખત દરમિયાન તેમની પાંખો ખરી પડે છે અને સંભોગ કરી માદા નવા દરમાં ઇંડાં મૂકવાની શરૂઆત કરે છે. ત્યારથી તે રાણીપદને પામે છે. રાણીએ મૂકેલાં ઇંડાંમાંથી સેવક તથા રક્ષકવર્ગ પેદા થાય છે અને એ પ્રમાણે ધીમે ધીમે રાફડાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને રાફડા કરનારી રાણીનું કદ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે તે એટલે સુધી કે, કેટલીક જાતોમાં રાણી વધી વધીને એક જગા માણસની આંગળી જેવડી બને છે. આવડું કદ થાય છે ત્યારે રાણી દરરોજનાં ૩૦,૦૦૦ લેખે કેટલાંક વરસસુધી ઇંડાં મૂક્યા કરે છે. રાફડાની અંદરની રચના કેવી હોય છે? રાણીને માટે ઇંડાં મૂકવાના ખંડ કેવા પદાર્થમાંથી બનાવાય છે; ઇંડાંનું કેમ સેવન કરવામાં આવે છે, અચ્ચાંને કેમ ઉછેરવામાં આવે છે અને તેમને મોટાં કરવાને માટે કેવા ખોરાક પસંદ કરીને આપવામાં આવે છે, આવી ને બીજા વિગતોની સામાન્ય ખેડૂતોને જાણવાની જરૂર ન હોવાથી આ વિષયમાં વધારે ઉંડા ન ઉતરતાં એટલુંજ જણાવીશું કે, રાણીએ મૂકેલાં ઇંડાંની સંભાળ રાખી, તેમાંથી નીકળતાં અચ્ચાંની માવજત કરવાનું કામ સેવકવર્ગનું છે. અચ્ચાં મોટાં થાય ત્યારે કયા વર્ગનું કામ કરવાને લાયક બને તે તેમને અપાતા ખોરાક ઉપર આધાર રાખે છે; અને તેથી કરીને રાફડાની અંદર જેવી જરૂર હોય તે પ્રમાણે આ અચ્ચાંઓને સેવક અથવા રક્ષકતરીકે ઉછેરવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે, ઉધ્ધના રાફડામાં ગમે તેટલી સંખ્યામાં સેવક કે રક્ષકવર્ગના કીટકો વધી શકે છે; પરંતુ રાફડાની સ્થાપક રાણી તો એકની એકજ રહે છે અને તે એકલીજ ઇંડાં મૂકીને રાફડાની વસ્તીમાં વધારો કરી શકે છે. હવે સહેજ વિચાર કરવાથી જણાશે કે, જો રાફડામાંથી રાણી ઉપાડી લેવામાં આવે તો રાફડાની વસ્તી ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતી જશે અને છેવટે નાશ પામશે; માટે ઉધ્ધના ઉપદ્રવ અટકાવવા માટે તેની રાણીને શોધી કાઢી તેનો નાશ કરવો, એ અત્યંત અગત્યનું છે. રાણીને શોધવામાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, જે જાતની ઉધ્ધ ઉપદ્રવ કરતી હોય તે જાતનીજ રાણીને ઓળખીને મારી નાખવી જોઈએ; નહિ તો કેટલીક વખત એમ બને છે કે, બે જુદીજુદી જાતો સાથેસાથે રહેતી હોય તો સામાન્ય માણસ એમ માને કે, એક રાણીનો નાશ કર્યો એટલે થયું; પરંતુ એમ જાણવું જરૂરી છે કે જે જાતની ઉધ્ધ ઉપદ્રવ કરતી હોય તે જાતનીજ રાણીનો નાશ થવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે ઉધધના જીવનવિકાસના ક્રમની સામાન્ય પદ્ધતિ તથા તેના ઉપદ્રવના અટકાવ-માટેની મુખ્ય ચાવી કથી છે તે સમજીને હવે આપણે ઉધધથી થતું નુકસાન અટકાવવાના ખીજા ઉપાયો જોઈએ. ઉધધ ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે અને જૂદીજૂદી જાતનું નુકસાન કરે છે; એટલે તે પ્રમાણે તેને નાશ કરવાના ઉપાયોના જૂદાજૂદા વિભાગ નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય:—

ક-ફળઝાડ ઉપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાયો—(૧) જમીનથી બે ફુટ ઉંચી વાડીમાંનાં સઘળાં ફળઝાડોને નીચે જણાવેલી વસ્તુઓનું મિશ્રણ બનાવીને લગાડવાથી ઉધધ ઝાડની છાલ ઉપર આવતી નથી:—૪ અઘોળ દીકામાળી, ૮ અઘોળ ગુમળ, ૮ અઘોળ હીંગ, ૩ અઘોળ દીવેલીનો ખોળ અને ૧૦ રતલ ગેરૂ તથા પાણી.

(૨) અંદરના મૂળમાં જો ઉધધ લાગતી હોય તો થડની આસપાસ ખાડો કરી ખાનરતરીકે દીવેલીનો ખોળ અને મીઠું નાખવાથી ઉધધ ઓછી થઈ જાય છે.

(૩) શીનાઈલ તથા કુડ-ઑઈલ ઇમ્બેશનને પાણી સાથે મેળવી થડની આસપાસ જમીનપર છાંટવાથી તેની ગંધને લઈને ઉધધ નાસી જાય છે.

જ-ખાગાયત તૂલપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાય—(૧) પાણીની નીકમાં કે થાળામાં કુડ ઑઈલ ઇમ્બેશન નાખી દેવા મૂકવી, જેથી જ્યાં જ્યાં પાણી પ્રસરશે, ત્યાં ત્યાં આ દવાની વાસ જશે અને ઉધધ તેથી અટકીને નાસી જશે. તેજ પ્રમાણે આ દવાને બદલે એરંડીનો ખોળ પણ તૂલને પાવાના પાણીમાં મૂકી શકાય છે. આ ખોળને ખેતરમાં ખાતરતરીકે તૂલની ખાજીમાં વેરવાથી પણ ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે.

(૨) હળદર અને દીવેલીનાં તૂલને ઉધધ ઉપદ્રવ કરી શકતી નથી; માટે આવાં તૂલોનું વાવેતર અવારનવાર કરવાથી ઉધધ અટકાવી શકાય છે.

(૩) ખાગમાં ઉછેરેલા છોડને જો ઉધધ લાગતી હોય, તો શીનાઈલને પાણીમાં મેળવી સિંચવાથી પણ ઉધધનો ઉપદ્રવ અટકાવી શકાય છે.

ગ-જરાયત તૂલપર થતા ઉપદ્રવોના ઉપાય—(૧) ખેતરમાં પાક લીધા બાદ ખાકી રહેલા ખુંપરા તથા એવી સૂકી વનસ્પતિના લાગો રહેવા દેવા નહિ; કારણ કે ઉધધ સૂકી વનસ્પતિને પહેલાં ખાય છે અને પાછી તૂલને મોસમમાં નુકસાન કરે છે.

(૨) ઉંડી ખેડ કરી ખેતરને તપાવીને તૂલનું વાવેતર કરવું અને ત્યારબાદ પાછલી ખેડ વારંવાર કરવાથી તેના ઉપદ્રવો ઘટે છે.

ઘ-ઈમારતી લાકડાં તથા મકાન વગેરેપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાય—(૧) મકાન બાંધતી વખતે જે જે લકઝકામ વાપરવામાં આવે અને જેને ઉધધ લાગવાનો સંભવ હોય તે તે ભાગનાં લાકડાંને મકાનના પ્રયોગમાં લેતા અગાઉ થોડાક દિવસ સોડિયમ આર્સેનેટ મેળવેલા પાણીમાં બોળી મૂકવાં અને તે પછી સૂર્યની ગરમીથી બધો ભેજ સૂકાઈ જાય ત્યારે તે ભાગ ઉપર સારી રીતે ડામર લગાવવો અથવા બજારમાં આવા ઉપાયોમાટે વેચાતી બનાવટ (જેવી કે બ્રાન્ટ અથવા મોર્ટ એન્ટ સોફ્યુશન) લગાવવી.

(૨) ઘણી વખત મકાન બાંધતી વખતે દીવાલ ચણવામાં વાપરેલી ઇંટો સારી ન હોય અથવા સારા થર લીધા ન હોય તો તેમાં ઉધધનો ઉપદ્રવ થાય છે. આવા ઉપદ્રવોને અટકાવવા માટે ઉધધનું દર બોલી નાખીને તેમાં ઝેરી વાયુ પ્રસારે એવી દવા મૂકવી અથવા નીચે જણાવેલા યંત્રોના ઉપયોગ કરી ધૂમાડો લગાવવો કે જેથી અંદરની બધી વસ્તી રાણી સાથે નાશ પામે.

ઙ-ઉધધવિનાશક યંત્ર-ઉધધનો નાશ કરવા માટે એક ખાસ યંત્ર યોજવામાં આવ્યું છે કે જેનાથી તેના દર અને રાફડાની બંધોલો અને નળીઓમાં ઝેરી વાયુ રાફડામાં પૂરીને ઉધધનો નાશ કરવામાં આવે છે. ઘણી વખત બંગલાઓમાં, ખાગમાં અને રસ્તાઓની ખાજીઓમાં ઉધધના રાફડા જોવામાં આવે છે. તેનો નાશ કરવા માટે આવું યંત્ર ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ યંત્રના બે ભાગ હોય છે. એક ભાગમાં હવા પૂરવાનો પંપ હોય છે, બીજા બે ભાગમાં એક નાની બટ્ટી હોય છે. આ બંને વિભાગોને એક નળીથી જોડવામાં આવે છે. બટ્ટીમાંથી ઝેરી વાયુ રાફડામાં પૂરવામાટે

ભટ્ટીને એક ધાતુની નળી લગાડવામાં આવે છે કે જે રાફડાના દરના મુખમાં મૂકી શકાય. આ યંત્ર ચલાવવા માટે ભટ્ટીમાં કોલસા સળગાવીને પંપવડે હવા પૂરવી, જેથી ઉત્પન્ન થયેલો ગરમ વાયુ ધાતુની નળીમાં થઇને પસાર થાય અને નળીને જોડતી ઉબ્બતા આવે. પછી નળીને રાફડાના દરમાં દાખલ કરવી અને બરાબર દર છાંદી લઇને ભટ્ટીનું ઢાંકણું ઉઘાડી તેમાં ગંધક અને સોમલનું સરખા પ્રમાણવાળું મિશ્રણ નાખીને તુરત બંધ કરીને પંપવડે ખૂબ હવા ભરવી, જેથી ભટ્ટીમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઝેરી વાયુ રાફડામાં સઘળા જગાએ પ્રસરશે. યંત્ર જ્યાં ચાલતું હોય તે હિદ્રની ચોતરફ કોઇ જગાએથી ધૂમાડો બહાર નીકળતો જણાય તો તે કાણું બીની માટીથી તૂર્ત બંધ કરી દેવાં. સાધારણ રીતે યંત્ર પા કલાક ચલાવવું અને તે દરમિયાન વખતોવખત ગંધક અને સોમલનું મિશ્રણ ભટ્ટીના કોલસા ઉપર નાખવું. ત્યાર બાદ વાયુ પૂરનારી નળી હિદ્રમાંથી બહાર કાઢી લઇને તે હિદ્ર પશુ કાદવડે બંધ કરવું, યાને બરાબર ત્રણ દિવસથી વહેલો રાફડો ખોલવો નહિ; કારણ કે ઝેરની અસર જતી રહેવાથી રજાંસજાં કીટકો ફરીથી રાફડાની શરૂઆત કરે. આ યંત્ર ચલાવતી વખતે ઝેરી વાયુ શ્વાસમાં ન લેવાય તેની સંભાળ રાખવી.

ઉપસંહાર:-(૧)ઉધ્ધના રાફડામાં ત્રણ જાતનાં કીટકો હોય છે:-સેવક, રક્ષક અને રાણી. રાણી ઇંડાં મૂકે છે અને રાફડાની દરતી વધારે છે. રાણી ન હોય તો રાફડો વધેજ નહિ; માટે રાણીના નાશ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

(૨) ઝાડની છાલ ઉપર ઉધ્ધ ન ચઢે તેટલા માટે ગેર, દિકામાળી, બોળ ને ગુગળ વગેરેનું મિશ્રણ થડની આજુબાજુ બે પુટ ઉંચે સુધી લગાડવું.

(૩) ઝાડના મૂળને ઉધ્ધથી થતું નુકસાન અટકાવવા માટે મીકું અને દીવેલીનો બોળ થડની આસપાસ પૂરવો.

(૪) કુડ ઑઇલ ઇમલ્શન અથવા શીનાઇલના આછા મિશ્રણવાળા પાણીનું સિંચન કરવાથી છાડને કે ઝાડને ઉધ્ધ લાગતી નથી.

(૫) ખેતરમાં ઉધ્ધ ન થાય તેટલા માટે ખુંપરા વગેરે સૂકી વનસ્પતિ(સેન્દ્રિય દ્રવ્યો)ને ખેતરમાં રહેવા દેવાં નહિ; કારણ કે તે ઉધ્ધના ખોરાક છે.

(૬) ઉંડી ખેડ કરીને તૂલ વાવવાથી તથા સાર બાદ પાછલી ખેડ વારંવાર કરવાથી ઉધ્ધનો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે.

(૭) ખાગાયત તૂસોમાટે પાણીની નીકમાં કે ચાળામાં કુડ ઑઇલ ઇમલ્શન અથવા દીવેલીનો બોળ મૂકવાથી પાણી સાથે દવાની વાસ ખેતરમાં પ્રસરે છે અને તેથી ઉધ્ધ નાસી જાય છે.

(૮) હળદર તથા દીવેલીના પાકને ઉધ્ધનો ઉપદ્રવ થતો નથી; તો આ તૂસો અવારનવાર કરવાથી ઉપદ્રવ અટકાવી શકાય છે.

(૯) હિમારતી લક્ષ્મીને પ્રથમ સોડીઅમ આર્સેનેટના પાણીમાં બોળી મૂકીને પછી ડામર ચોપડવાથી ઉધ્ધ લાગતી નથી.

(૧૦) મોર્ટ-એન્ટ-સોલ્યુશન અને એવી બજારમાં મળતી બનાવટોનો ઉપયોગ કરવાથી હિમારતી લક્ષ્મી ઉપર આવતી ઉધ્ધનો અટકાવ કરી શકાય છે.

(૧૧) ગંધક અને સોમલના મિશ્રણનો ઝેરી વાયુ ઉત્પન્ન કરી ઉધ્ધવિનાશક યંત્રવડે રાફડામાં પૂરવાથી રાફડાની કે દિવાલની ઉધ્ધનો નાશ થાય છે.

(‘ગુજરાતી’ ના તા.૧-૭-૨૮ના અંકની ખેતીવાડી પૂર્તિમાં લેખક:-રા. મહાદેવપ્રસાદ હ. દેસાઈ “જંતુશાસ્ત્રીય મદદનીશ” ગુજરાતવિભાગ, સુરત)

૫૦-મુંબઈ ફલાકામાં થતા જૂદા જૂદા પાકો

તમાકુના પાકમાં મોટો વધારો

મુંબઈ સરકારના ખેતીવાડી ખાતાએ બહાર પાડેલી હકીકતમાં કેટલીક બાબતો જોવી માહિતી આપવામાં આવી છે. ઇલાકાના ખેડુતો એક વર્ષમાં ૧૮૦ જૂદાજૂદા પાક ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં ૧૫ અનાજ, ૧૨ જાતનાં કઠોળ, ૧૯ જાતનાં તેલીબીયાં, ૪ જાતના રેસાઓ, ૫ જાતના માદક પદાર્થો, ૭ જાતના રંગો, ઘણી જાતની શેરડીઓ, ૨૦ જાતની મીઠી વસ્તુઓ અને તેજના, ૫૬ જાતનાં શાક, ૩૪ જાતનાં ફળો અને ૫ જાતનું ઘાસ થાય છે.

જીવારનું વાવેતર ઇલાકામાં સૌથી મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ૮૫ લાખ એકર કરતાં વધારે જમીનમાં તેનું વાવેતર થાય છે. જ્યાં વરસાદ વધારે પડે છે, ત્યાં જીવારને બદલે બાજરી વાવવામાં આવે છે; એટલે કેંકણ અને ખાનદેશના પશ્ચિમભાગોમાં તેમજ દક્ષિણમાં જીવારનું વાવેતર ભાગ્યેજ થાય છે. જીવારના છોડની કડબ ઘાસચારામાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે, કારણ કે તે થોડા સમયમાં ઉગે છે અને ખાવામાં મીઠી લાગે છે.

બાજરી ૩૦ લાખ એકર જમીનમાં વવાય છે. ભાત ૨૦ લાખ એકર જેટલી જગ્યામાં વવાય છે. કેંકણમાં કુલ પેદાશનો અર્ધો ભાગ પાકે છે. ભાત અનેક પ્રકારના વવાય છે; અને તે ૯૦ થી ૧૨૦ દિવસમાં પાકે છે. કેટલાકને પાકતાં ૬ મહીના જેટલી લાંબી મુદત લાગે છે. તે પછી પંદરલાખ એકરમાં ઘઉંનું વાવેતર થાય છે. જવનો પાક થાય છે તે જનવરોના ખોરાક-તરીકે વપરાય છે; માણસો તે ખાતાં નથી.

કઠોળની જાતો

કઠોળમાં ચણા મુખ્ય પાક છે. ચણા પ્રસંગોપાત્ત માણસો ખાય છે, પણ મોટે ભાગે તે ઘોડાઓનો ખોરાક ગણાય છે. ચણાના છોડવાઓ ઉપર રાત્રે વસ્ત્ર પાથરી ક્ષાર મેળવી શકાય છે. આ પાકથી જમીન પણ સુધરે છે. તુવરનો ઉપયોગ માણસો ખોરાકતરીકે કરે છે, તેમજ ઢોરને પણ આપવામાં આવે છે. તેના છોડવાની રાખનો ઉપયોગ લાંબા સમયથી હિંદમાં બંદુકનો દારૂ બનાવવામાં થાય છે. કળથીનું વાવેતર ખીખાં કઠોળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં થાય છે અને માણસો તેમજ ઢોરના ખોરાકતરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

મગફળીનો પાક

તેલી બીયાંમાં મગફળી અથવા બોંયશીંગનું સ્થાન પહેલું આવે છે. તેનો સારો ભાવ ઉપજે છે; કારણ કે તેમાંથી બનતું તેલ બદામ અને ઓલીવના તેલની ગરજ સારું છે. ઔષધિઓમાં પણ આ તેલનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે અને આ દેશમાં સાણુ બનાવવામાં, સાંચાકામમાં પૂરવામાં અને ખીખાં કામોમાં તે વપરાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ હજી વધારે પ્રમાણમાં થવા સંભવ છે.

તલનું તેલ વર્ષોસુધી ખોર્ થતું ન હોવાથી તે કરકસરની દૃષ્ટિએ કાયદાકારક છે.

ઇલાકામાં નાળિયેરીનાં ઝાડ ૪૫,૨૧૫ એકરમાં ઉગે છે. સારી નાળિયેરી વર્ષમાં ૩ થી ૪ વાર ફળે છે અને દર વખતે સદાસરી ૭૫ નાળિયેર આપે છે.

તમાકુ

તંતુરાળા પાકમાં ૫૦ લાખ કરતાં વધારે એકર જમીનમાં રેનો પાક થાય છે. તે પછી તમાકુના પાકનો વિસ્તાર દર વર્ષે વધતો જાય છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષના આંકડા લઇએ તો ૭૦,૦૦૦; ૭૭,૦૦૦; ૮૦,૦૦૦; ૧,૦૨,૦૦૦; અને ૧,૦૫,૦૦૦ એકરમાં તેનું વાવેતર થતું રહ્યું છે. તેમાંના ૪૦ ટકા ખેડા જિલ્લામાં અને ૩૬ ટકા સતારા જિલ્લામાં વાવેતર થતું છે. નવાઈ જેવું એ છે કે, આ બધો તમાકુનો પાક માત્ર હિંદમાંજ વપરાય છે; પરંતુ યુરોપનાં બજારોમાં વેચાય અને ત્યાં મોકલાય એ દૃષ્ટિથી તે ઉગાડવામાં આવતો નથી.

વનસ્પતિમાંથી રંગો

જે વનસ્પતિમાંથી રંગો બને છે, તેનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થતું નથી. આ ઇલાકામાં

ધણું ઝાડ અને છોડવા છે, કે જે અગાઉ રંગ બનાવવામાં વપરાતા હતા; જેવા કે ગળી, કમ્બો, અળતો; પરંતુ તેમાંનું કશું હવે ઉગાડવામાં આવતું નથી. પરદેશી ડામરમાંથી બનતા રંગોની હરિ-કાંઈમાં તેઓ ટકી શક્યાં નથી. ૪૦ વરસ પહેલાં આ પ્રાંતમાં ૪,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં ગળીનું વાવેતર થતું હતું. હાલ તે માત્ર ૨૨ એકરમાં વવાય છે. કમ્બોની પણ એજ સ્થિતિ છે અને તે ખેડા જિલ્લામાં હજી પણ થોડા વિસ્તારમાં ઉગાડવામાં આવે છે. ખાનદેશમાં એક વાર અળતા-ના પાક મોટા પ્રમાણમાં થતો અને તેનાં મૂળમાંથી ચકચકિત રાતો રંગ થતો; તેની ખેતી પણ હવે બંધ પડી છે.

મરચાં અને તેળના

મરચાં ખાતાં ગળું બળે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે; પણ તેનું વાવેતર ૧,૧૧,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં થાય છે તે કોણ જાણે છે? ધારવાડમાં ૪૯,૦૦૦ એકરમાં અને ભેલ્લામમાં ૧૩,૦૦૦ એકરમાં તેનું વાવેતર થાય છે. મરચાં એ ભેલ્લાના રોજના ખોરાકમાં વપરાતી ચીજ છે અને દરેક ખેડુત પોતાના ખેતરના ખૂણામાં થોડાં મરચાંના રોપ અવશ્ય વાવે છે. રાઇનું વાવેતર ૨,૦૦૦ એકરમાં થાય છે, કાળાં મરી ૪,૦૦૦ એકરમાં, લસણ ૫,૦૦૦ એકરમાં હળદર ૭,૦૦૦ એકરમાં અને આદુ ૭૩૧ એકરમાં વવાય છે. નાગરવેલનાં પાન ૪,૭૦૦ એકરમાં અને સોપારી ૨૨,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે.

અસંખ્ય શાકભાજી

શાકભાજી ઠેર ઠેર વિવિધ પ્રકારની વવાય છે. પૂનામાં બટાટાનો મોટો પાક થાય છે. કુલ ૧૧,૪૦૦ એકરના વાવેતરમાંથી પૂનામાં ૮,૫૦૦ એકરનું વાવેતર થાય છે. કાંદા ૧૦,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે. તેમાંથી નાસીકમાં અધુરું વાવેતર થાય છે. ગાજર, રતાળુ મોટે ભાગે પૂના અને સતારામાં વવાય છે. ૫૦૦ એકરના વિસ્તારમાં કોળી વવાય છે અને મોટો ભાગ પૂનામાં વવાય છે. મૂળા પણ પૂનામાંજ મોટેભાગે થાય છે અને તેના કુલ વિસ્તાર ૧૨૦૦ એકરનો છે. રીંગણાનું ૧૪૦૦૦ એકરમાં વાવેતર થાય છે, ટમેટાં ૭૦૦ એકરમાં વવાય છે, તેના ૮૦ ટકા પૂના અને નાસીક જિલ્લાઓમાં વવાય છે. લીંડાનું વાવેતર ૫,૦૦૦ એકરમાં થાય છે અને તે મોટે ભાગે પૂર્વ અને પશ્ચિમ ખાનદેશ અને પૂનામાં થાય છે. ૨,૫૦૦ એકર જમીનમાં તડમુચ વવાય છે. ઉપરાંત ભાજી-પાક્ષો અને શીંગોના પ્રકારનું શાક તો પારવગરનું ઉગાડવામાં આવે છે.

ફળો

ઇલાકામાં આંખાનું વાવેતર ૧૫,૦૦૦ એકરમાં થાય છે, તેના ત્રીજા ભાગનું વાવેતર એકલા રતનાગીરીમાં થાય છે. મુંબાઇ, થાણા, ધારવાર, ઉત્તર કાનડા અને સુરતમાં ૧,૦૦૦ એકરનું વાવેતર થાય છે. કેરીની એકંદર ૫૦૦ જાતો છે, તેમાંથી ઇલાકામાં ૮૯ જાતો ઉગાડવામાં આવે છે. કેળાં ૧૩,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં, જામફળ ૪,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં, અંજીર ૩૭૫, દાડમ ૧,૫૦૦; ફણસ ૧,૮૦૦; દ્રાક્ષ ૧,૦૦૦; પપૈયા ૬૦૦; લીંછુ ૧,૨૦૦ અને નારંગી ૫,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે.

ધાસચારો

ઇલાકામાં ધાસચારાની બહુજ ઓછી જાત ઉગે છે. ઉનાળુ જુવાર ૮૧,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે; તેમાંથી ૩૭,૦૦૦ ખેડામાં થાય છે. ૩૦,૦૦૦ એકરમાં જુવાર વાવવામાં આવે છે; તેનું મોટું પ્રમાણ પણ ખેડામાંજ થાય છે. રજકો ૬૦૦૦ એકરમાં વવાય છે અને તે અહમદનગર, નાસીક અને પૂનામાં વવાય છે. ૧,૭૨૬ એકરમાં જવ વવાય છે અને મોટે ભાગે નાસીકમાં વવાય છે.

(“જુજરાતી” ના તા. ૧-૭-૧૯૨૮ ના “ખેતીવાસીપૂર્તિ”ના લેખોમાંથી)

५१-वीर पुत्रों के प्रति

भारत मा के वीर पुत्रों ! तुमने मा के लिये अपने प्राणों की आहुति लगा दी. तुमने हंसते हंसते मा के यरणों पर अपना सर्वस्व बलि दिया. स्वतंत्रता देवी को प्रसन्न करने के लिये तुम जन्म तक जन्मे, पत्र-पुष्पों के अदले देवी के यरणों पर अपना मन, अपना धन, अपना सपन कुछ बचाते रहे; किंतु फिर भी जन्म देवी ने दर्शन न दिये तो तुमने अंत में अपना शीश भी देवी के यरणों पर बलि दिया. तुम यत्ने गये. भारत मा की गोदी के लाल ! तुम यत्ने गये ! पर क्या तुम सदा के लिये यत्ने गये ? क्या तुम अपनी मा को रोता हुआ छोड़ कर जा सकते हो ? क्या तुम अत्याचारपीडित मा को सिसकते छोड़ स्वर्ग में सुख की निंद से सकते हो ? कभी नहीं. तुम्हें अपने उद्देश से, अपने देश से स्वर्ग अधिक प्यारा नहीं. तभी तो तुम कहते थे कि हम ब्रह्मा परिवर्तन करने जाते हैं. जन्मो वीरो ! ब्रह्मा अदलने जाओ ! और शीघ्र ही नया रूप धर कर आओ. जन्ते जन्ते अपने कायर बांधवों को भी हंसते हंसते भरना सीखाते जाओ.

x

x

x

x

मा के आदर्श पुत्रों ! क्या तुम्हारी मृत्यु से, तुम्हारे वियोग से तुम्हारी जननिम्मे तुम्हारी अदले दुःखी हैं ? क्या समयभय उनके नेत्रों से आंसु टपक रहे हैं ? कदापि नहीं. तुम धंस ब्रह्म को मन में बा कर मृत्युविजय से गर्वित हृदय को दुःखी न करना. तुम्हारी माताओं ने ही तो तुम्हें भरना सीखाया था. उन्हें ने तो तुम्हें बताया था कि तुम्हारे जीवन का लक्ष्य क्या है और हमने तुम्हें किस लिये जन्म दिया है. उन्होंने ही तो तुम्हारे हृदय में देशप्रेम का बीज बोया था. यदि वह तुम्हें अपने द्वेष में मारणमंत्र न पिलाती, यदि वह तुम्हें तुम्हारे जीवन का लक्ष्य, तुम्हारे जीवन का उद्देश न बताती और तुम्हारे हृदय में देश-भक्ति का बीज न बोती तो आज तुम मृत्यु को हंसते हंसते गये न लगाते. आज तुम अपने उद्देश पर अलिखित न होते. आज तुम देश की आंखों में यह आदर, यह सन्मान न पाते. तुम्हारी माताओं तुम्हारे जैसे वीर पुत्रों को पा कर आज ही पुत्रवती कहलाने लायक हुए हैं. आज उनका मातृजीवन सख्त हुआ, आज वह धन्य हुए. जो चाहता है कि उनकी यरणरज भरतक पर लगा लूँ. भारत मा के पागल पुत्रों ! तुम मा के पग पर अलिखित. मा तुम जैसे वीर पुत्रों पर अलिखित न रही हैं. हेमा, प्रेम के भारे मा का हृदय गह गह हो रहा है, आंखों से प्रेमाश्रु टपक रहे हैं.

x

x

x

x

x

बोग कहते हैं कि तुम हीके रास्ते पर नहीं यत्ने. तुमने अदृष्टिपूर्वक और जल्दबाजी से काम लिया. वह तुम्हारी कार्यप्रणाली को दूषित करते हैं और उसकी आलोचनाओं करने हैं. बने ही तुम्हारी कार्यप्रणाली दूषित हो, पर तुमने दिया दिया कि सच्चे कर्मवीर कौन हैं. तुमने दिया दिया कि आदर्श पर भरना किसे कहते हैं. आज तुमने अपने कर्तव्य से यह प्रगट कर दिया कि भारत की स्वाधीनता केरी आतों से नहीं मिलेगी. उसके लिये हजारों-लाखों शीश अलिखित करने की जरूरत है. रामप्रसाद ! तुमने अशिक्षा को अपना “दाहिना हाथ” बना कर दिया दिया कि हिंदू-मुस्लीम अंधे किसे कहते हैं और उसके बिना कोच भी कार्य पूर्य नहीं हो सकता. तुम्हारा विश्वास था कि ऐकता हो सकती है और होगी; किंतु यदि अम भी भारतवासी तुम जैसे सच्चे कर्मनिष्ठ स्वर्गारोहियों की आत पर भी विश्वास न कर धंस ‘तू तू’ ‘मैं मैं’ में ही लगे रहे तो भारत माता के अधन किसे कटेगे ? यदि तुम्हारे अलिखित से भी धंस मुर्दा देश में जन नहीं पड़ेगी तो क्या पड़ेगी ?

स्वतंत्रता के दीवाने ! क्या तुम्हारा भूत रंग नहीं बायेगा ? क्या तुम्हारे रक्त से धर धर में तुम्हारे जैसे स्वातंत्र्य-प्रेमी कर्मवीर उत्पन्न न होंगे ? ओ हिंदू-मुस्लीम वीरो ! क्या तुम्हारा सम्मिलित अलिखित हिंदू-मुसलमानों में प्रेम उत्पन्न नहीं करेगा !

x

x

x

x

x

आज आहें क्षात्रों नवयुवक धन स्वतंत्र
आर स्वातंत्र्य की वेदी पर अपना सर्वस्व है
आर आदर्शप्रिय देश के अमृत्य रत्नों की क्षा
दुधारे पुत्र उन्हें फिर मिल सकते हैं? क्या आ
टीका लगवायेगे? क्या माताये और अहनें ए
देष सहेगी? मेरे वीर लाधयो! पूरा साल हू
में तुम्हारे दर्शन किये थे. तुम्हारे सामने नते
न्यायालय में प्रवेश करते समय तुम्हारे गगनमे
के नारे शत्रुओं के हृदयों का भँसा रहे थे. तुम्
हंसते हुये धर उधर घूमना देण हृदय कृपा न
आता था कि यदि यह वीर सकुशल कारागार
सकते. धन जैसे वीरों पर ही देश का अविष्य
काल ही कुशल आने गये तो देश की क्या हाल
से फिर भी नेत्रों का सङ्कल कर सहेगी? पर
थी वह सत्य हूँ. अथ तुम्हारे दर्शन फिर न
ताये दुःखित नहीं हैं. उनको यह संतोष है ॥ पुत्र वीरों की भौत भरे, तुमने वीर गति
पाई और अक्षय-स्वर्ग प्राप्त किया. हांसी के तप्त पर भी मर्दानगी से जूझते और हंसते
देण जिनके शत्रु भी मुक्तकंठ से प्रशंसा करते हों, जिनकी वीरता-आदर्श वीरता और अ-
सीम देशभक्ति के लिये आज कौन ऐसा अलागा है जे नतमस्तक न हो रहा हो, जे
भरने के आद सभके प्रिय हो गये हैं, उन पूज्य वीरों की माताये और अहनें हो कर क्या
वह दुःखी होंगी? उन्होंने तो तुम्हें इसी दिन केसरिया आगा पहना दिया था कि जिस दिन
तुम्हें नौकरशाही ने अपना अन्दी बनाया. और तुम्हारी हांसी के आद भी तो कहा है कि “मैं
पुत्र की धस मृत्यु से दुःखी नहीं हूँ. तुम लोग सत्य न छोड़ना और सत्य के लिये मर मिट-
ना. मैं राम सा ही पुत्र आहती हूँ.” किन्तु भारत मा के तुम जैसे लाखों की अहुत जरूरत
है. वह तुम जैसे पागल पुत्रों का वियोग अधिक देर सहन नहीं कर सकेगी. देयो! कितनी
आतुर हो कर तुम्हारी प्रतीक्षा कर रही है. वीरों! आओ, फिर आओ! जर्जरित, वृद्धा मा के
दाहस अंधाओ, अपने लाध अहनों के देश पर भरना सिजाओ और मा के अधनमुक्त कराओ.

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखिका:-श्रीमती विद्याधरी नैहरी, विशारदा)

५२-समर्पण बलिवेदीपर अंतिम भावना

माँ ! मन्दिर में तेरे आया, तेरा स्नेह लुटाने को ।
माँ ! गोदी में तेरे आया, अपना दुःख घटाने को ॥
हँसते हँसते बलिवेदी पर, अपना शीश कटाने को ।
‘व्यथित’ अभागे दुखियों का, या, तेरा हाथ बंटाने को ॥
हर्षित होकर तुम्हें समर्पण, भाव सुमन का “मनहर” हार ।
माँ ! करता हूँ प्रेमाञ्जलि को, अर्पित लो कर लो स्वीकार ॥

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखक:-श्री. कृपाराम मिश्र “मनहर”)

५३-वीरोचित-सूक्तियां

सुभट-शिरोमणि नहीं उठाते कापुरुषों पर अपना हाथ ।
कभी नहीं मृगराज ठानते अपना युद्ध अजा के साथ ॥

यद्यपि टुकड़े टुकड़े होकर कट जाता है सकल शरीर ।
किन्तु नहीं पीछे हटते हैं रण-वांकुरे लड़ाके वीर ॥

निर्भय निडर डटे रहते हैं करने को सैनिक संग्राम ।
आत्म-समर्पण करके करते नहीं कलंकित कुल का नाम ॥

कोटि कोटि सेना लखिं अरि की शूरन होते हैं भयभीत ।
जय पाना अथवा मरजाना ही होती है उनकी नीति ॥

(“वीरसंदेश” भासिकभाषा)

५४-सैनिक-धर्म

मैं हूं सैनिक सुभट समर की रहती है मुझ को नित चाह ।
रण-भेरी सुन कर बढ़ता है क्षण क्षण में मेरा उत्साह ॥
अस्त्र शस्त्र की झनकारों में आता है मुझ को आनन्द ।
पी कर के रिपु-रक्त चाव से निर्भय फिरता हूं सानन्द ॥
रहता है सूने शमशानों पर निश दिन मेरा आवास ।
हो कर बद्ध खड़ा रहता है कुटिल काल भी मेरे पास ॥
वन के भीषण हिंसक पशु सब छिप जाते हैं मुझे विलोक ।
मेरी सिंहगर्जना सुन कर दहलाते हैं तीनों लोक ॥
भला कहो फिर क्यों भय खाकर छोड़ूं अपना सैनिक धर्म ।
कैसे विमुख युद्ध से हो कर करूं कायरों का सा कर्म ॥

(“वीरसंदेश” भां. लेखक-श्री. दिव्य कवि)

५५-जना जननी ने उसको व्यर्थ

किया जिसने न विजय संसार, छेड़ कर स्वतंत्रता की तान ।
 अनूठी वीरोचित धज धार, पिया जिसने न मातृ-गुण-गान ॥१॥
 रहा जो जीवन भर परतंत्र, मिटाकर अतुल आर्य्य अभिमान ।
 किया जिसने न स्वदेश स्वतंत्र, शेर शिवराज-प्रताप समान ॥२॥
 देख कर होते अत्याचार, न ली जिसने कर में करबाल ।
 रहा जो भेष जनाना धार, जनानों की दिखलाता चाल ॥३॥
 न फड़काये जिसने निज अङ्ग, हृदय में विपुल वीर व्रतधार ।
 जमा कर देशप्रेम का रंग, किया जिसने न शक्ति संचार ॥४॥
 धरा धन धाम स्वजन रक्षार्थ, कभी जो हो पाया न समर्थ ।
 न निकला जिससे कोई स्वार्थ, जना जननी ने उसको व्यर्थ ॥५॥

("वीरसंदेश" भासिकमां लेखकः-श्रीयुत कर्णविविध)

५६-भारत को स्वाधीन बनाओ

वीर-वेश से सज कर वीरो, रण प्रांगण में जाओ ।
 प्रलयंकारी, गर्जन कर के, रिपु को तुम दहलाओ ॥
 भारत को स्वाधीन बनाओ !
 रिपु को तुम दहलाओ अथवा, भारत पर बलिजाओ ।
 समरांगण से पीठ मोड़ मत, मा का दूध लजाओ ॥
 भारत को स्वाधीन बनाओ !
 मरते हो मर जाओ रण में, वीरादर्श दिखाओ ।
 अथवा रण-विजयी हो भारतको स्वाधीन बनाओ ॥

("वीरसंदेश" भासिकमां लेखकः-श्री. विद्याधरी नैहरी, विशारदा)

५७-हमारा वृक्षों से महान उपकार

जहाँ सुंदर नदी, रम्य सरोवर, वन, उपवन, प्राकृतिक या स्वयं आरोपित किये हुये होते हैं, उन उन स्थानों पर ऋषि, महर्षि, देवतागण, मनुष्य, पशु-पक्षी निवास करने के लिये स्वयं अडे उत्सुक रहते हैं; जैसे वाराही संहिता में कहा भी है:-

सलिलोद्यान युक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च । स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यमुपगच्छन्ति देवताः ॥

इन आश्रमों का प्रभाव जैसा ही है, जैसे रमणीय स्थानों पर अडे अडे ऋषि और राजर्षि ब्रह्मवेत्ता निवास करते थे, उन्हीकी आज्ञानुसार देश की भर्थादा अधिकती थी.

यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथा ।

जैसे वे वर्ते धसी भर्थादा अनुसार सणवर्णश्रम स्वधर्मानुसार वर्तते थे, धसीसे संसार का कल्याण होता था, धसी भाव के लक्ष्य कर लगवहलकित आश्रम रामपुरा आदि की स्थापना हुआ है. धसीमें वृक्षारोपणप्रचार भी उसका एक अंग है; परंतु मातृलकित, पितृलकित, गुरुलकित, लगवहलकित, भ्रमलकित, राजलकित भी धसके अंग हैं. धन ही विचारों के प्रकट करने के लिये 'लकित' का भाव प्रादुर्भूत हुआ है. वृक्षों के संबंध में श्रीमद्भागवत महापुराण के वर्णन करते हुये परम योगी शुक्रदेवण कहते हैं:-

अहो एषां वरं जन्म सर्वं प्राण्युपजीवनम् । सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥

यत्र पुष्पफलच्छाया मूलवल्कल दारुभिः । गन्ध निर्यास भस्मास्थि तान्वै कामात् वितन्वते ।

एतावज्जन्म साफल्यं देहिनामिह देहिषु । प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥ ३॥

अहो! धनिका जन्म अत्यंत श्रेष्ठ है, क्योंकि यही तो सर्व प्राणियों के जीवनस्वरूप है. जैसे सज्जन पुरुषों के आश्रमों पर जाने से वे पायक की भनोकाभना पूरी कर देते हैं, धसी भांति ये वृक्ष भी पत्र, पुष्प, फल, छाया, मूल, वल्कल, काष्ठ, सुगंधी अंत में लक्ष्मादि अन्न कर भी हमारी भनोकाभना पूर्य करते हैं. जैसे ही परमार्थियों का सहज जन्म है जो अपने तन, मन, धन, प्राण-सर्वस्व का सर्वके लिये अर्पण कर देते हैं. धनका नाम तरु भी है.

‘तारयतीति तरुः’

जो काष्ठ उत्तम उत्तम अड, पीपल, निम्बादि वृक्ष आरोपण करते हैं, वे लोग धनके पुण्य के प्रताप से संसारसागर से तर जाते हैं. धसीलिये धनको तरु कहते हैं. धर्मशास्त्र में कहा है—

इष्टा पूर्तं च कर्तव्यं ब्राह्मणे नैव यत्नतः । इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्ते मोक्षोऽभिधीयते ॥

धष्ट यज्ञादि से स्वर्गसुख मिलता है; वापि, दूध, तडाग, देवस्थान, वृक्षारोपण आदि सत्कर्मों से मनुष्य को मोक्ष प्राप्त होता है. धसी कारण धन २० लक्ष यानि उद्दलिनज सृष्टि के उपकार के मूलकारणों का महर्षि ज्ञान कर यह उपदेश कर गये हैं कि:-

वृक्षारोपणं सर्वैरवश्यमेव करणीयम् । वटो मोक्षप्रदायकः ।

अर्थात् वृक्ष, वनस्पति आदि का लगाना भी प्रत्येक मानव का परम कर्तव्य है.

एक अड को लगाने से ही मोक्षप्राप्ति का फल प्राप्त हो जाता है. जैसा सहस्रों वर्ष का सदावर्त अनंत अक्षय महापुण्य का फल देनेवाला अन्न जाता है और निज शाखाओं के द्वारा, परोपकारद्वारा, नम्रता की सीध सज्जों सिंभाता है.

भनोविज्ञान के ज्ञाताओं का कथन है कि समीपवर्ती वस्तुओं का मनुष्य के मन पर अड गहरा प्रभाव पडता है. यह ज्ञात प्रसिद्ध है कि मनुष्य जैसे संग में ऐकता है, वैसा ही उनका स्वभाव भी अन्न जाता है; परंतु साधारण मनुष्य धस ज्ञात की ओर ध्यान नहीं देते, कि सत्संग के अतिरिक्त स्थानीय प्रभाव से भी मनुष्य वंचित नहीं है. स्थानीय प्रभाव की ओर

પૂર્ણતા ખ્યાન ન દેને કે કારણુ વહ ઉત્તમ સ્થાનોં સે પૂર્ણતા લાભ નહીં ઉઠાતે. સ્થાનોં કા સુંદર બનાના બહુત કુછ મનુષ્ય કે અપને હી હાથ મેં હે. સુંદર વૃક્ષોં કે લગને સે સ્થાનોં કી શોભા અધિક હો જાતી હૈ, નિકટવર્તી વાયુ શુદ્ધ હો જાતી હૈ, એસે સ્થાનોં પર મનુષ્ય કે ચિત્ત કી વૃત્તિયેં સુગમતા સે એકાગ્ર હો સકતી હૈ. અતએવ પરીક્ષા કે દિનોં મેં જબ જાત્રોં કા અધિક પરિશ્રમ કરના પડતા હૈ તો વહ જાગોં મેં જા કર વૃક્ષોં કે નીચે અપના પાઠ અધ્યયન ક્રિયા કરતે હૈ. યદિ ઉન વિદ્યાર્થિયોં સે પૂછો તો વહ યહી કારણુ જતાયેંગે કિ જાગોં મેં ખ્યાન અગ્ચે પ્રકાર સે જમતા હૈ, ભગવદ્ભક્તિ કે લિયે બી ચિત્ત કા એકાગ્ર હોના પરમાવશ્યક હૈ; અતએવ પ્રાચીન સમય મેં ઋષિમુનિ નિજ આશ્રમોં મેં બહુત વૃક્ષ લગાતે થે. બડે બડે નગરોં મેં જહાં વૃક્ષાભાવ હોતા હૈ, વહાં કી વાયુ બ્રષ્ટ હો જાતી હૈ, જિસસે નગરનિવાસી જનોં કે સ્વાસ્થ્ય મેં બડી હાનિ પહુંચતી હૈ, વૃક્ષાભાવ સે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બી નષ્ટ હો જાતા હૈ. ઇસી કારણુ મનુષ્યોં કે મન અશાંત રહતે હૈ, બડે બડે નગરનિવાસી ધનાઢ્ય સર્વ સુખસામગ્રી હોને પર બી દુર્બલ ઔર અશાંતચિત્ત રહતે હૈ. ઇનકે અતિરિક્ત ગ્રામવાસી બલવાન ઔર શાંત સ્વભાવ કે હોતે હૈ.

મનુષ્ય સ્વભાવ સે હી સૌંદર્ય કે ઉપાસક હૈ. સુંદર વસ્તુઓં કા દેખકર ઉનકા ચિત્ત પ્રસન્ન હો જાતા હૈ, જિસ પ્રકાર શારીરિક ક્ષુધા-પિપાસા કા તૃપ્તિ કે લિયે અન્ન-જલ ઔર વાયુ કી આવશ્યકતા રહતી હૈ. ઇસી પ્રકાર સુંદર વસ્તુઓં કા દેખને સે તથા મધુર રાગોં કે શ્રવણ કરને સે હી માનસિક ક્ષુધા કી તૃપ્તિ હોતી હૈ. વર્તમાન સમય મેં વૃક્ષોં કે કટ જાને સે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય નષ્ટ હો જાતા હૈ, સુંદર પુષ્પોં સે પ્રવૃક્ષિત હરેભરે વૃક્ષોં કા ન દેખ કર તથા ઉન પર વિશ્રામ કરનેવાલે નાના ચંચલ પક્ષિયોં કે મધુર રાગોં કા ન સુનકર વહ અપની માનસિક ક્ષુધા તૃપ્ત નહીં કર સકતે, અતએવ વહ અન્ય કુમાર્ગોં કે ઉપાસક બન જાતે હૈ યહી કારણુ હૈ કિ ભારતવર્ષ કે રમણીય ગ્રામોં કે અતિરિક્ત પશ્ચિમી દેશોં કે મહાન નગરોં મેં જહાં જનસંખ્યા અધિક હોતી હૈ ઔર વૃક્ષાદિ કમ, મનુષ્ય અધિક કુમાર્ગગામી હોતે હૈ.

યદિ હમ મહાન નગરોં સે ઇન ત્રુટિયોં કા દૂર કરના ચાહેં તો હમેં વહાં પર વૃક્ષોં કે બડે બડે ઉપવન છોડ દેને ઉચિત્ત હૈ, જહાં મનુષ્ય દિનબર પરિશ્રમ સે પક કર ધરી દો ધરી ઇશ્વર-પાસના કર સકેં.

બહુધા લોગ કહા કરતે હૈં કિ હમારા ભજન-પૂજા મેં નહીં મન લગતા; ઇસકા એક કારણુ યહ બી હૈ કિ વૃક્ષાભાવ કે કારણુ વાયુ પવિત્ર નહીં હોતી.

અશુદ્ધ વાયુ કે શ્વાસ-પ્રશ્વાસ સે રક્ત વિષયુક્ત હો કર ચિત્ત કા અશાંત કર દેતા હૈ. ઇસી પ્રકાર રક્ત મેં વિષવૃદ્ધિ હોને સે બહુત પ્રકાર કે શારીરિક તથા માનસિક રોગ ઉત્પન્ન હો જાતે હૈ, જિનસે મનુષ્ય કી આયુ ન્યૂન હો જાતી હૈ.

વર્તમાન સમય કે વિખ્યાત કવિવર શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અપની 'સાધન' નામી પુસ્તક મેં લિખતે હૈં કિ ભારતવર્ષ કી પ્રાચીન સભ્યતા તથા યુરોપ કી અર્વાચીન સભ્યતા મેં બડા ભારી અંતર યહી હૈ કિ ભારતીય પ્રાચીન સભ્યતા વૃક્ષોં કી હાથા મેં બનોં કે અંદર પલી થી ઔર યુરોપ કી વર્તમાન સભ્યતા યુનાન કે બડે બડે નગરોં મેં પૈદા હુઇ હૈ, યહી કારણુ હૈ કિ નગરોં કી ચાર દિવારી મેં રહને સે યુરોપીય સભ્યતા કી દૃષ્ટિ નિર્ધારિત હો ગઈ હૈ ઔર યહ ભારતીય સભ્યતા કી ન્યાય ઉદાર દૃષ્ટિવાલી નહીં રહી.

નગરોં મેં બહુધા મનુષ્યોં કી હી કૃતિ દૃષ્ટિગત હોતી હૈ, ગ્રામોં કી ન્યાય ઇશ્વરીય શક્તિ કે ચિહ્ન નહીં દીખતે. ઇસી કારણુ નગરોં કે અંદર બડે બડે મહલોં મેં નિવાસ કરનેવાલોં કે અતિરિક્ત વૃક્ષોં કે નીચે ગ્રામનિવાસી અધિક સંતોષી તથા ઇશ્વર પર વિશ્વાસ રખનેવાલે હોતે થે. મનુષ્ય ઇંટ, પથ્થર, ચૂને આદિ કે મહાન નિજ ઇચ્છાનુસાર બના સકતે હૈ; પરંતુ વૃક્ષોં કા ઉગના ઔર બઢના બહુધા પ્રાકૃતિક નિયમોં કે આધીન હોતા હૈ. વૃક્ષોં કે સમીપ રહને સે પ્રાકૃતિક નિયમોં કા મૂલ તત્વ મનુષ્ય સહજ મેં જાન સકતે હૈં.

હમોં સે લદે હુમે સુંદર વૃક્ષોં સે અધિક ઇશ્વરીય ઉદારતા કા ઔર કોઈ ચિહ્ન નહીં હૈ.

વૃક્ષ, મનુષ્ય કે ક્ષિયે પૃથ્વી, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા ઓર તારાગણો સે શક્તિ ખેંચ કર ફેલોં કે સ્વરૂપ મેં પરિવર્તિત કર દેતે હૈં. અચ્છે ફલ મનુષ્યોં કે ક્ષિયે બહુત હી પુષ્ટિકારક તથા લાભ-દાયક હોતે હૈં. સાત્વિક ફલોં કે આકાર સે શારીરિક રોગ દૂર હો જાતે હૈં ઓર શુદ્ધિ શુદ્ધ હો જાતી હૈ. અતએવ ઋષિમુનિ અધિકતથા ફલોં પર હી જીવન ચતીત કરતે થે. અપ્પ લોગોં કે વૃક્ષ લગાને કા પ્રેમ નહીં રહ્યા હૈ; ઇસી કારણુ ફલ બહુત મહંગે મિલતે હૈં. ફલ મહંગે હોને સે લોગોં કે બનાવટી રાજસી પદાર્થ અધિક ખાને પડતે હૈં. અતએવ ઉન્હેં શારીરિક રોગ બી હો જાતે હૈં ઓર કામ-ક્રોધ આદિ ઉત્પન્ન હો કર ચિત્ત મેં બી વિકાર ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં.

સુંદર પુષ્પોં કે દેખને સે મનુષ્યોં કે હૃદય મેં શુદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં. અતએવ સમસ્ત સંસાર કે કાર્ય વૃક્ષોં કી મહિમા કા ગુણગાન ક્રિયા કરતે હૈં. સુગંધિત વાયુ સે વસંત ઋતુ મેં મનુષ્યોં કે અંદર એક પ્રકાર કી મસ્તીસી આ જાતી હૈ. યહ શરીર તથા મન કે ક્ષિયે બહુત લાભદાયક હોતી હૈ. વર્તમાન સમય મેં વૃક્ષ તથા પુષ્પોં કે કમ હો જાને સે શુદ્ધ સુગંધિત હવા નહીં મિલતી; કિંતુ પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર મનુષ્ય કા મન ઉસી મસ્તી કે ખોજતા હૈ, ઇસ હી અભાવ કે કારણુ મનુષ્ય મધ-ચરસાદિ વિષયુક્ત નશીલી વસ્તુયે પી કર અપના સ્વાસ્થ્ય તથા આયુ નષ્ટ કર દેતે હૈં. યદિ સુંદર પુષ્પોં કે વૃક્ષ પર્યાપ્ત હોં તો ઇસ કૃત્રિમ નશે કી આવશ્યકતા હી ન પડે, અતએવ ગ્રામોં કે અતિરિક્ત મહાન નગરોં મેં જહાં વૃક્ષાદિ પર્યાપ્ત નહીં હોતે મનુષ્ય નશીલી વસ્તુઓં કા અધિક ઉપયોગ કરતે હૈં.

ભારતવર્ષ કે વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક આચાર્ય શ્રીયુત જગદીશચંદ્ર બોઝ કા કથન હૈ કે ‘‘મુઝે વૃક્ષોં કી વિદ્યા પઢને, તથા ઉનકે વિષય મેં સોચને અથવા ઉન્હે દેખને હી સે ઇસ વિષય કા જ્ઞાન હુઆ કે મેં જીવન કે અનંત સાગર મેં રહતા હૂં.’’ અર્થાત્ ઉન્હેં જીવન કે વાસ્તવિક આધાર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કા ચમત્કાર વૃક્ષોં કે હી અવલોકન સે હુઆ.

(‘‘ભક્તિ’’ માસિકમાં લેખક:-શ્રી. પં. રઘુનાથ સ્વામી નરેન્દ્રા)

૫૮-ગર્ભાવસ્થામાં જ વધારે ઉત્તમ અને આબાદ શિક્ષણ આપી શકાય છે.

ગર્ભાવસ્થામાં બાળક અને માતાને જેટલો ગાઢો સંબંધ હોય છે, તેટલો સંસારની બીજ કોઇ પણ બે વસ્તુઓમાં હોતો નથી. માતાના પેટમાં બાળક નવ માસ ગાળે છે અને આ સમયમાં તે એક અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થમાંથી જીવતો જાગતો જીવ બની જાય છે. ગર્ભાવસ્થામાં માતા અને બાળકની વચ્ચે એક અતિ કોમળ નળીદ્વારા માતાના શ્વાસ સાથે શ્વાસ અને બોજનની સાથે બોજન તેને મળે છે. આવી સ્થિતિમાં એ તો સ્વાભાવિક છે કે, માતા અને ગર્ભમાંના બાળકની સાથે એવો ગાઢો સંબંધ રહેવાનો કે માતાનું શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, નૈતિક અને ભૌતિક સ્વરૂપ જેવું હશે, તેવું જ ગર્ભમાંના બાળકમાં આપોઆપ ઉતરશે. આ લેખમાં હું આ પ્રશ્નને ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત, વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણો અને ડૉક્ટરોના અનુભવને આધારે સાબિત કરી આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત—જ્યારે અભિમન્યુ ગર્ભમાં હતો તે અરસામાં જ તેની માતાને અર્જુનિ ચક્રવ્યૂહમાં દાખલ થવાની યુક્તિ કહી સંભળાવી હતી. અતિતીવ્ર અને પ્રભાવશાળી અભિમન્યુ ઉપર આ વિવરણનો એટલો બધો પ્રભાવ પડ્યો હતો કે, તેને ચક્રવ્યૂહમાં દાખલ થવાની યુક્તિ જન્મ્યા પછી પણ યાદ રહી; અને જ્યારે મહાભારતનું બીજું યુદ્ધ થયું ત્યારે અભિમન્યુ ગર્ભાવસ્થામાં જણેલી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને એ વિકટ કોઠાયુદ્ધમાં દાખલ થયો, કે જેમાં દાખલ થવાનું જ્ઞાન અર્જુનસિવાય બીજા કોઇપણ યોદ્ધાને ન હતું; અને આથી તેમનામાંથી કોઇ પણ કોઠાયુદ્ધમાં પ્રવેશ કરી શકતું નહિ. વિદુષી મદાલસાએ પણ પોતાના બાળકને હાલરમાં દ્વારા સંસ્કાર આપીને પીર અને બ્રહ્મજ્ઞાની બનાવ્યો હતો.

રાક્ષસોના રાજ હિરણ્યકશ્યપનો પુત્ર પ્રહ્લાદ આટલો મહાન ઇશ્વરભક્ત એટલાજ કારણે

નીવડયો હતો કે તે તેની માતાના પેટમાં હતો તે વખતે નારદમુનિએ તેની માતાને જ્ઞાન-ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આ ભાવ તેના હૃદયમાં એટલો બધો વ્યાપી ગયો હતો કે ગર્ભાવસ્થામાંનો પ્રહ્લાદ પણ તે ભાવો સાથેજ જન્મ્યો. તેનો પિતા ઈશ્વરનો ભારે દ્રોહી હતો, તેને ઈશ્વરનું નામ સાંભળીને પણ તિરસ્કાર અને ક્રોધ ઉપજતો હતો. જ્યારે તેણે પ્રહ્લાદમાં ઈશ્વર-ભક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ જોયો, ત્યારે તેને ફેરવવાના તેણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પ્રહ્લાદને અનેક પ્રકારના બધ દેખાડ્યા અને શિક્ષાઓ કરી; પણ તેનામાં ગર્ભના સંસ્કાર એટલા દૃઢ થયેલા હતા કે બળંકરમાં બળંકર શિક્ષા પણ તેને ઈશ્વરભક્તિના માર્ગથી ચલિત કરી શકી નહિ.

નેપોલિયન ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતા કેટલાયે માસ સુધી પોતાના પતિ સાથે લડાયક સૈન્યમાં રહી હતી. તે કૂચ થતી વખતે ઘોડા ઉપર સવાર થઇને સેના સાથે જતી હતી અને પોતે યુદ્ધસંબંધી વાતચીતમાં બહુજ રસ લેતી હતી. ગર્ભમાંના નેપોલિયન ઉપર આ વાતોનો બહુ પ્રભાવ પડ્યો. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેનામાં વીરોચિત લક્ષણો દેખાતાં હતાં, તેને યુદ્ધ પ્રિય હતું. તે યુદ્ધ અને વિજયવિષેજ વાતો કર્યા કરતો હતો. યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તેણે પોતાની વીરતા અને યુદ્ધકળાની નિપુણતાના એવા ચમકારા દર્શાવ્યા કે સમસ્ત યુરોપ તેનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું.

સ્કૉટલેન્ડના પ્રસિદ્ધ કવિ રોબર્ટ બર્ન્સેવિષે કહેવાય છે કે, તેની માતાને અનેક કાવ્યો યાદ હતાં અને તેનો તેને એટલો બધો શોખ હતો કે તે પોતાનું ધરકામ કરતી કરતી પણ તેજ ગાયા કરતી હતી.

પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ફ્લેક્સમેનની માતા ગર્ભાવસ્થામાં કલાકોના કલાકો સારાં સારાં ચિત્રો જોવામાં ગાળતી હતી, અને ચિત્રકળાના પારંગતોનાં સુંદરતમ ચિત્રોને પોતાના હૃદયમાં અંકિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેનો બાળક એ કળામાં ધણોજ હોશિયાર નીવડ્યો.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટાંતો—પ્રોફેસર એલમર ગેટસે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રાજધાની વૉશિંગ્ટનની પોતાની વિજ્ઞાનશાળામાં કેટલાક ધણા સરસ પ્રયોગો કર્યા. તેણે જૂદે જૂદે વખતે અનેક માણસોને પોતાનો શ્વાસ અરીસા ઉપર ફેંકવાનું કહ્યું. દરેક વખતે શ્વાસની હવામાં ભળેલા જે પદાર્થો ઠંડા અરીસા ઉપર જામતા હતા, તેની પરીક્ષા કરતાં તેને જ્ઞાન થયું કે, આ પદાર્થ મનુષ્યની માનસિક પ્રવૃત્તિ અનુસાર બદલાતા રહે છે. ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, દુઃખ, શોક, પીડા ઇત્યાદિ અનેક માનસિક સ્થિતિઓ પોતપોતાનો પ્રભાવ શ્વાસ ઉપર પાડે છે અને એવી અનેક સ્થિતિઓમાં શ્વાસની પરીક્ષા કરીએ તો શ્વાસનાં મૂળકારણોમાં ફેર જણાયો. આ રીતે પ્રોફેસર ગેટસે સાબિત કર્યું કે, શ્વાસની પરીક્ષાથી મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિનું બરાબર જ્ઞાન થાય છે. જેમકે ટેલીફોનદ્વારા દૂરના માણસની વાતચીત બરાબર સંભળાય છે. શ્વાસ ઉપર આખા શરીરનો આધાર છે, શ્વાસના જેવુંજ આપણું આખું શરીર હશે. જ્યારે માતાના શ્વાસ ઉપર બાળકના શ્વાસનો આધાર છે, તો એ પણ યોગ્યજ છે કે, જેવી માતાની પ્રવૃત્તિ તેવીજ બાળકની.

અનુભવીઓનું કહેવું છે કે, પ્રત્યેક રોગ અને પ્રત્યેક માનસિક સ્થિતિમાં ખાસ પ્રકારની ગંધ હોય છે અને તેથીજ પ્રત્યેક માણસમાં એક ખાસ પ્રકારની ગંધ હોય છે. મંદિર, પાઠશાળા, પાગલખાનું અને જેલ, એ બધી જગાએ ત્યાંના રહેનારાઓની માનસિકસ્થિતિ અનુસારનું એક વિશિષ્ટ વાતવરણ હોય છે. આજ કારણથી કેાઇ સ્થાન આપણને શાંત લાગે છે અને કેાઈ ભયાનક લાગે છે. અનેક સ્થાનો એવાં છે કે જ્યાં વીરતા, દયા, ધર્મ યા તો બ્લાનિના ભાવ પેદા થયા સિવાય રહેજ નહિ. જે માનસિક સ્થિતિ, શ્વાસ અને શરીર ઉપર પણ બીજા માણસોને સમજાઇ જાય એવી અસર કરી શકે છે તો એ ઉપરથી સહેજે અનુમાન કરી શકાય કે જે બાળક માતાના શરીરમાં નવ માસ સુધી રહે છે અને તેના શ્વાસ સાથે શ્વાસ લે છે, તેના ઉપર માતાની માનસિક સ્થિતિનો કેટલો બધો પ્રભાવ પડતો હશે.

ડૉક્ટરોનો અનુભવ—મિસ્ટર સી. જે. એવરે પોતાના “માતૃ-ભાવના” નામના મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, બહુ નાની ઉંમરની એક સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ ગઇ. આજીજીની ડૉક્ટરીઓ

તેને ચીડવવા તેના તરફ આંગળી ચીંધીને કહેતી કે “શુ” તારે માટે આ શરમની વાત નથી?” આ સાંભળીને તે બિચારી ઘરમાં જઈને ખૂબ રડવા કરતી હતી. તેના બાળક છ વર્ષનો થયો ત્યારે મિસ્ટર બેયરે જોયું કે તે છોકરા તરફ કોઈ આંગળી કરે તો તે તરતજ રડવા લાગતો હતો.

ખીજ એક સ્ત્રીને વિષે મિસ્ટર બેયર કહે છે કે, તે ગર્ભવતી હતી તેવામાં તેના માસિક પગારમાં કંઈક ઘટાડો થવાથી તેનામાં એ ટેવ પડી ગઈ કે તે પોતાના પતિ અને અન્ય નિકટના સંબંધીઓને ત્યાંથી કંઈ ને કંઈ ચીજ ચોરી લાવતી હતી. તેના બાળકમાં પણ એજ આદત દેખાતી હતી કે, તે ખીજઓની ચીજો નહોતો ચોરતો, પણ નજીકનાં સગાંઓની ધણી ચીજો ઉઠાવી જતો હતો. તેણે પોતાની માતાની સોનાની સાંકળી, બહેનની ધડિયાળ અને પિતાની વિંડી ચોરી હતી!

એજ મહોદય કહે છે કે, તેમણે એક ત્રણ વર્ષના બાળકને બહુ શુદ્ધિમાન જોઈને તેની માતાને તેનું કારણ પૂછ્યું. તેની માતા એક શાળામાં અધ્યાપિકા હતી. તેણે કહ્યું કે, મેં શાળામાં ધણીયે એવાં બાળકો જોયાં છે કે જે કશુંજ સમજતાં હોતાં નથી; તેથી હું મારી પ્રસૂતિ અવસ્થામાં પણ મારો બાળક બહુ શુદ્ધિમાન થાય એ વિષે ખાસ ધ્યાન રાખતી હતી.

સંસારના ઇતિહાસમાં યુટો નામે એક ભયંકર ખુની થઈ ગયો છે. તેણે ૧૮૮૧માં પ્રેસિડન્ટ ગાર્ફિલ્ડને મારી નાખ્યો હતો. તેની માતા કહે છે કે, તેને બહુ જલદી જલદી બાળક થતાં હતાં અને ગરીબાઈને લીધે તેને ગર્ભાવસ્થામાં પણ વધારે મહેનતમજૂરી કરવી પડતી હતી, તેથી તેને ધણુંજ દુઃખ થતું હતું અને તે ગર્ભવતી થતા પહેલાં બહુ ડરતી હતી, તેથી જ્યારે યુટોનો ગર્ભ રહ્યો હતો ત્યારે તેણે ગર્ભપાત કરાવવાનો વિચાર કર્યો. ઘણેભાગે તે ગર્ભપાતની યુક્તિઓ અને પરિણામો વિચારતી. ત્યારપછી તેણે અનેક દવાઓ ખાધી; છતાં પણ ઇશ્વરેચ્છાએ ગર્ભપાત થયો નહિ. યુટોના જન્મ પહેલાં તેના માથામાં સણકા અને ચક્કર આવતાં હતાં. એ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેના છોકરાની પણ મોટો થતાં એજ સ્થિતિ થઈ.

ડૉક્ટર સ્ટોલને એક માતાએ કહ્યું કે, ગર્ભવતી અવસ્થામાં તેને પોતાના સંબંધીઓથી અલગ રહેવું પડ્યું અને તેથી તે એકલી એકલી પુસ્તકો વાંચીને પોતાનો વખત ગાળતી હતી. તેની છોકરીમાં પણ એજ વૃત્તિ દેખાઈ. તે છોકરી રમકડાંને બદલે પુસ્તકો પસંદ કરતી હતી અને કલાકોના કલાકો સુધી પુસ્તક હાથમાં રાખીને રાજી રાજી થતી હતી.

એક બાળક એવું જન્મ્યું કે તેના એક હાથનો કોણીથી પંજ સુધીનો ભાગ જણે કોઈ ડૉક્ટરે કાપી નાખ્યો ન હોય. તેની માતાને અનેક પ્રશ્નો પૂછતાં જણાયા કે, ગર્ભાવસ્થા વખતે ઘણે ભાગે તેના દિયર ઘરમાં રહેતો હતો અને તેનો હાથ આ પ્રમાણે કાપેલો હતો.

મિસ્ટર બેયરનો એ પણ અભિપ્રાય છે કે, ગર્ભાવસ્થા વખતે માતા પોતાનાં બાળક વીર, શુદ્ધિમાન, ઉત્સાહી અને ગુણવાન થાય એવું વિચાર્યા કરે તો તે ભાવનાનું પરિણામ બાળક ઉપર જરૂર થવાનું. તેઓ એમ પણ કહે છે કે, જો માતાને અંધારામાં ડર લાગતો હોય-અને તે વિચાર્યા કરે કે તેનું બાળક નિડર થાય, તો બાળક જરૂર માતા કરતાં ઓછું ડરપોક થશે. આનો સારાંશ એ છે કે, માતાઓ જો આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપે કે પોતાના અવગુણો બાળકમાં ન ઉતરે, તો તેનો પ્રભાવ બાળક ઉપર પડશેજ પડશે.

ડૉક્ટરોનો એ પણ અનુભવ છે કે, ગર્ભાવસ્થામાં જો માતાને કોઈ ખાસ ચીજની ઇચ્છા થાય અને તે પૂર્ણ ન થાય તો બાળકમાં તેની ઇચ્છા ધણીજ પ્રબળ થાય છે. વૈદ્યકીય ગ્રંથોમાં ધણી એવી બાબતો પણ મળી આવે છે કે, જન્મ્યા પછી બાળક ધણી વાર સુધી રડ્યા કરતું હતું, પણ જ્યારે તેને તેની માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં ઇચ્છેલી ચીજ જરા પણ આપવામાં આવી, ત્યારે તે તરતજ ચૂપ થઈ ગયું.

ગર્ભાવસ્થામાં એક સ્ત્રીને માંસની ખુશબો આવી અને તેને તે ખાવાની તરતજ ઇચ્છા થઈ; પણ તેના ધર્મ પ્રમાણે માંસ ખાવું એ યોગ્ય ન હતું, તેથી તેણે માંસ ખાધું નહિ. જ્યારે બાળક જન્મ્યું, ત્યારે તે બીજકુલ ધાવતું નહિ. દાઢીએ ચાકીને કહ્યું કે, આ બાળકને કોઈ પણ ચીજની

ધમ્મ છે. માએ જરા મુંઝાઇને કહ્યું કે “કશાની પણ ધમ્મ હશે તો તે માંસની હશે.” આ સાં-ભળીને તેના પિતાએ થોડું માંસ બાળકને ચૂસવા આપ્યું. તે ચૂસીને બાળક શાંત થયો અને દૂધ પીવા લાગ્યો. મોટા થતાં તેનાથી માંસ ખાધા સિવાય નજ રહેવાયું; જો કે તેના ધર્મમાં તેની મના કરેલી હતી અને ધરમાં કદી પણ કોઇએ તે ખાધું ન હતું.

બીજા એક કુટુંબની વાત છે. તે કુટુંબમાં કોઇએ દારૂનું નામ પણ કદી લીધું ન હતું; પણ ગર્ભાવસ્થામાં માતાને એકાએક દારૂ પીવાની ધમ્મ થઇ. પિતાએ વિચાર્યું કે, દવાતરીકે એકાદ વાર દારૂ આપવામાં કંઈ હરકત નથી. બસ, એક વારજ પીવાથી તેની દારૂની તૃષ્ણા છીપાઇ મઇ અને બાળક સારી રીતે જન્મ્યું.

કેટલાંય બાળકોની રીતભાત, તંદુરસ્તી અને ગુણ-અવગુણનું નિરીક્ષણ કરીને એ વિષયના જાણકારો એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, ગર્ભાવસ્થામાં માતાની જેવી સ્થિતિ હોય છે, તેવાજ સંસ્કાર બાળકમાં ઉતરે છે. જો તે સમયમાં રૂપિયાની છૂટ રહેતી હોય છે તો બાળક ઉદાર અથવા તો બહુ ખર્ચાળ થાય છે. જો પૈસાની તાણ રહી હોય તો બાળક કરકસરીએ અથવા તો કંલુસ થાય છે. એજ રીતે માતાપિતાના અન્ય ગુણ-અવગુણનું પ્રતિબિંબ એક કેમેરાની પેડે બાળકમાં ઉતરી આવે છે. ધણેભાગે મોટા બાળક કરતાં નાનાં છોકરાં વધારે બુદ્ધિમાન અને બળવાન હોય છે; કેમકે ઉંમરલાયક થવાથી માતાપિતા પણ પહેલાં કરતાં વધારે સમજણવાળાં અને શક્તિવાળાં થાય છે. મોટા બાળક વખતે લગ્નને થોડા સમય થયો હોવાથી માતા પોતાના પતિની ખુબ સંભાળ રાખતી હોય છે, તેથી મોટા બાળકમાં પતિના ગુણ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે.

ગર્ભાવસ્થાનો પ્રભાવ એવી સૂક્ષ્મ અને અદ્ભુત રીતે બાળક ઉપર પડે છે કે પછી ધણાએ પૈસા ખર્ચવાથી પણ તે ગુણ-અવગુણોની અસરોને ફેરવી શકાતી નથી. અગર જો તેમાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ હોય તો તે માતા પોતાના વિચારો સુધારે અને સારી બાબતોનું મનન કરે, તોજ થઇ શકે તેમ છે. આવા સહેજ પરિશ્રમથી માતાઓ પોતાના પ્રિય પુત્ર, કુટુંબ, જાતિ અને દેશને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જઇ શકે તેમ છે. આથી જો માતાઓ પોતાના બાળકના થોડાસરખા સુખને ખાતર અથવા તેને સહેજ પણ તકલીફ ન પડે તે ખાતર જીવનપર્યંત મહાનમાં મહાન ત્યાગ કરવાને સદા તૈયાર રહે છે અને પોતાના બાળકના થોડા આનંદને ખાતર પોતાનું ખાવુંપીવું, સુખદુઃખ બધુંજ ભૂલી જાય છે; તેઓ શું એટલું નહિ કરી શકે કે, માત્ર નવ માસ સુધી પોતાના આચાર-વિચાર શુદ્ધ અને ઉંચા પ્રકારના રાખવાની કાળજી રાખે ?

ડૉક્ટર ડીયો લેવિસે ચેસ્ટીટી નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, જો માતાપિતા ધમ્મતાં હોય કે, તેમનું બાવિ બાળક કોઇ ખાસ વેપાર, ધંધો, કારીગરી વગેરેમાં વિશેષ જ્ઞાન મેળવે તો તેમણે ગર્ભાવસ્થામાંજ એવી ભાવનાઓ સેવવી જોઇએ કે, બાળક માતાના પેટમાં હોય ત્યારેજ તેના મગજમાં એ જાતના સંસ્કાર પડે. એ બાબતોના વિશેષ જ્ઞાનના આંકુરો માતાના પેટમાંજ જન્મે કે જેથી બાળક મોટું થતાં તે તાજાં અને સારી જાતના ફળફૂલ આપનારા વૃક્ષ જેવું થાય.

માતાપિતાઓએ એ ખસુસ જાણવું જોઇએ કે, બાળક મોટું થયેથી તેને સુધારવું, તે કરતાં તેને જન્મતાં પહેલાંજ સન્માર્ગે વાળી દેવું, એ અનેકગણું લાભદાયક છે. જે દાનવીર માતાપિતાઓ મહામહેનતે મેળવેલું ધન બાળકોના શિક્ષણમાં ખર્ચે છે, તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પણ તેમના કરતાં તો જેઓ પોતાનાં તન-મન બાળકના પાલનપોષણમાં સારી પેડે ખર્ચે છે, તેઓ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે; અને એ કરતાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય તો તેઓજ કરે છે કે જેઓ કોઠી પણ ખર્ચાવિના ગર્ભાવસ્થાના નવ માસમાં એવી ભાવનાઓનાં બીજ વાવે છે, કે જે મોટું થતાં બાળકને નિઃસંશય ઉચ્ચ માર્ગે લઇ જાય છે.

(‘માધુરી’ વર્ષ ૬, ખંડ ૧, સંખ્યા ૪ માંના શ્રીમતી માયાદેવીજીના લેખનો અનુવાદ)

૫૧-ગામડાંનાં દુઃસ્વદાયક દરયો

લોકગીતનો હાસ

“પ્રેમશૌર્યનાં ગાન ગઢવી ત્યાં ગાતા નથી; વીરભક્તિનાં પાન પાતા દેખાતા નથી.” “આમ્ય ગૌરવ”
 ‘માહ! ગયા ગીત ગીતાના ઘોષ, રાસા ચિત્ત ચીરતા રે લોલ.’ “વિહારી.”
 ‘ભજન તણા લલકાર થયા હવે ત્યાં દોલલા, વાર્તા પણ પલવાર સુણે સુણાવે કોમ ના.’ “આમ્ય ગૌરવ”
 ‘સાહુય કે ભક્ત કે સંત કોઇ, નથી નાથનાં ગીત ગાતો જણાતો.’ “આમ્ય ગૌરવ.”
 ‘વગાડતાં વીરહાક દુહા સવેયા સોરહા, સોરઠ રાગણી રાગ વૃત્તને દેશવટો દીધો.’ “વિહારી”
 ‘ક્યાં છે ધણુ? એ ક્યાં છે બાલગોવાળ રે, ક્યાં છે વાંસલડી એ, વનવન વિંધતી?’ “ન્હાનાલાલ”

આપણાં જરી પુરાણાં લોકગીત-આપણો અમૂલ્યો વારસો છે. એ આપણાં પૂર્વજોનાં ડહાપણ-નો ભંડાર છે. તેમાં આપણી પુરાણી ભાવનાનું પ્રતિબિંબ ઠીક પડ્યું છે. તે આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. એના વડે આપણા પૂર્વજોના સ્થૂળસૂક્ષ્મ દેહ ધડાયા હતા. એ ટાણે કંઈ આપણે ત્યાં નક્કી નિશાળોનાં ભાડુતી ઓઠાં નહોતાં. એ ટાણે તો સદાચરણીઓનાં શૌર્યભીનાં ઓઠાંમાં લોકગીતો વાટે પ્રજના ઢાળ પાડવામાં આવતા. ખીમાંથી વૃક્ષ અને ફૂલમાંથી ફૂળ ન્યાયે પ્રજ સહેજે પાંગરતી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ, ગામડું, રાષ્ટ્ર કે પ્રજ પોતપોતાના વ્યક્તિત્વથી નિરાળી જણાતી; છતાં એ લોકગીતોદારા એ સૌ એકમેક સાથે ફૂલગુચ્છણીરૂપે સંકળાઈને એક અખંડ પ્રજશરીર ધડાવું. જે પ્રચારકાર્ય આજકાલ ‘વિજ્ઞા’ અને ‘વાયરલેસ’ના યુગમાં ‘ગ્રેસ’ કે ‘ગ્રેટફોર્મ’ નથી કરી શકવું, તે પ્રચારકામ તે ટાણે લોકગીતો આબાદ રીતે વગરપ્રયાસે સાવ સ્વાભાવિક રીતે ધડીની છઠ્ઠી પળમાં રાવણમથાવાળો એક રખડતો ભિખારી કે વાદી દાર દાર જગવી ચૂકતો કે:-

બાલુભા બૂજનો રાજ!

છેતરીને રે છેલને નહોતા મારવા, છેતરીને રે માથલડાં નહોતાં વાઢવાં.

* * * * *
 નવાણુંમાં થીરિયા પાણી, છાપનિયા કાળની વાણી.

* * * * *
 આઘેરે દશથી લેલીડો ઉતર્યો, પોરખંદર મેલાણ કીધો રે,
 રાણાનો ગઢડો લેલીડો લીધો, કોરી ને દોકડાનો ભાવ ન પૂછ્યો.
 રૂપિયાનો આડર દીધો રે, રાણાનો ગઢડો લેલીડો લીધો.

હૃદયને હલમલાવી દે એવાં સ્નેહભીનાં હાલરડાં ગાઈને માતાઓ બાળકોને ગળથુથીમાંથીજ વીરત્વનું પાન કરાવતી, ઓછી ઓછી થઈ જતી બહેનોનાં ગીતોથી ભાઈનું હૃદય ગજગજ ઊંચું થઈ જતું. ડોસીમાની હરખદોરી જોતજોતામાં બાળને ઉછેરીને મોડું કરતી. આ પ્રસાદીનો હ્દાવો લેનાર બાળકને ‘ડોંગરેનું બાલામૃત’ કે ‘બાલજીવન’ રૂપી ફૂગ-દારનાં ડોલચાં-હાંસવાં નહોતાં પડનાં. હણાઈ ગયેલા આમ્ય જીવનનો ચિતાર આપતાં પોપટભાઈ યથાર્થ કહે છે કે:-

ધર જીવન મંગલ દીવડા, ઉજમાળ આશ કુટુંબની,
 શુભ પારણે ધરડાં તણી, ભલી હરખદોરી હીંચતી;
 અતિ મધુર હાલરડાં ગવાતાં, જીવનશક્તિ પૂરતાં,
 હાલપભરી સેરો ઝીલી, સહુ બાળજીવન જૂલતાં.

એ શુભ પારણાં હવે તો દેવામાં ફૂલ થઈ ગયાં છે, ધરડોરાંની એ હરખદોરી પણ હવે સાસુ-વડુની લડાઈમાં તૂટી ગઈ છે; કેમકે

‘દલપત ડુંગરો ધ તો અમારો સસરો જો, ગંગાળનાં નીર સાસુજી નિરમળાં રે.’

એને બદલે અત્યારે દાર દાર સાસુસસરાના “કેરકાંટા” વડુઆરે લાગી રહ્યા છે. અન્ન-માટે વલખાં મારતાં બાલુડાંને ઘેર રવડતાં ચૂકીને પેટ માટે મીલમજુરી કરવા જનારી માતાઓ

બાપડી હવે મધુર હાલરડાં ક્યાંથી ગાઈ શકે ? પોતાના માથા ઉપર ટાંગેલી ફાટેલ તૂટેલ બાળાતિયાંની બોયમાં છ વાસાના બાળકને સુતાડીને અનેક માતાઓ ન્યાં ત્રીકમ-પાવડા લઈને બોદકામ કરી રહી છે ત્યાં એ વ્હાલભરી સેરા શેં છૂટે ? આવી ન્યાં સ્થિતિ છે, ત્યાં ગમ્મત સાથે જ્ઞાન અને તંદુરસ્તી મેળવવા માટે સ્ત્રીઓને રાસડા લેવાનો અવકાશજ ક્યાંથી સંભવે ? ચાકી પાકીને લોથ થઈ જતી માતાઓ રાત્રે બાળકોને પોતાની ગાદમાં લઈને વાર્તાઓ ક્યાંથી કરે ? અગાઉ તો:-

માટે મળસ્કે દળજી દળવા, બે જણી મંડી નહીં,
મૂઠી ભરી ભરી ઓરતી, ગીતડાં મીઠાં લલકારતી.

ગારસ ભરી ગાળી ધમકતી, ડાશ ધમધમતી હતી.

ધીમા ઝીણા મધુરધ્વનિથી રેંદીઓ ગાજતો'તો, નારીકેરા મધુર ગીતનો સૂર સાથે પૂરાતો.
ગાતી ગીતો મનભર મુખે હારય આજી'ભરાતું, સુવાસેથી રસમય બની કુપડીમાં છલાતું.

ઉભસવાળી અતિ ચાંદનીમાં, ગીતો મધુરાં નરનારી ગાતાં;
કો બાળનો સાથ રમે રૂપાળો, વાર્તાવિષે વૃદ્ધ નિમગ્ન ભાવે.

ચોરો વિસામો સહુને હતો ત્યાં, ભેજો થતો'તો નિત રાયરો ત્યાં;
વાતો મજાની ગઢવી કહેતા, રાત્રે હમેશાં ભજનો ગવાતાં.

હવે તો પ્રભાતમાંહે દેવદેરે મધુર ધંટા પછુ ફુલ્લ થઈ પડી છે. પ્રભાતિયાંની ધૂતને બદલે કાવા કસુંબે કે મ્હાના રંગે ધર ધાલ્યું છે. ધંટી-ગોળીના નાદ ભાગ્યેજ ક્યાંક ક્યાંક સંભળાય છે અને તેયે બપોર દિ ચઢ્યે. રાવણુમધ્યાવાળા વાદીઓ મરી ખૂટયા છે. દૂહા-સોરઠા લલકારનારા ગોપજનો અત્યારે અગોચર થયા છે. ગઢવીઓ અને ભાટચારણો પોતાનો ખરો ધર્મ બૂલ્યા છે, અને તેથી તેઓ ભૂટે હાલે ન્યાં ત્યાં ભટકી મરે છે. ખેડુતોની હીચોમાં અગાઉનો એ ઉલ્લાસ ક્યાં છે ? અત્યારે તો તેઓ મરવાની આળસે અંધપરંપરાન્યાયે ખિન્ન હૃદયે ધરાડે છે કે:-

વ્હાલું લાગે છે મને યજ્ઞમાં વસતું ગોકુળીએ નથી જાતું રે-

હરિ વેણુ વાય છે રે હો વનમાં, તેનો લહે લાગ્યો અમારા તનમાં-

ડાંગ ઉપર મણિધરની માફક લડતાં લડતાં હવે કયો ગોવાળીઓ ફુલા લલકારે છે ? લીમડાની ડાળે ડોલતો ડોલતો હવે કયો ભરવાડ રાગડા તાણીને મસ્ત બની જાય છે ? ગોપજનોની વનવન વિષતી વાંસલડી હવે ક્યાં ગઈ ? 'ભાઈની મારેલ બેનડી, ભોભાઈની રંગેલ ચુંદડી' જેવાં હૃદયની આરપાર જઈ ભેદી નાખે તેવાં કરુણાજનક પછુ બોધક ગીતો હવે કયી માડી ગાય છે ? અગાઉ તો:-

પાતળીઓ વહેજો મજાવન, ખળખળ વહેતો હતો,
કાંઠે ધરા કુડી રહી નિત, પંખીના ભેજો થતો.
ત્યાં પાય પાણી ખેડુ દુહા, સોરઠા લલકારતા,
કીચુડ કીચુડ કોસ કેરા, ગીત નાદ થતા હતા.

વડલા તારી વરાળ; પાને પાને પરજળી; ક્યાં જપાતું ઝાળ, ભડકા લાગે ભાણના.
અમે પરદેશી પાન, વાવટાળે આવીયાં; દીધાં અમને માન, પાદરથાં પાછાં વગ્યાં.
જોઈને વ્હોરીયે જાત, લાભળાંય લોપે નહિ; પડે પટાળે ભાત, ફાટે પછુ ફીટે નહિ.

("શારદા" માસિકમાં લેખક:-રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ બી. એ.)

૬૦-વાઘવિધવાઓની દયાजनक दशा

કુદરતની લીલા અપરંપાર છે. તે કોઇ વાર સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી પૃથ્વીના જીવોને ગભરાવી મૂકે છે, તો કોઈ વાર એટલી બધી ઠંડી પાડે છે કે જીવોનાં શરીર ધ્રુજ ઉઠે છે. તે કોઈ વાર ગગનચુંબી ઇમારતોને ભાંગી નાખીને પૃથ્વીદિવીને અર્પણ કરે છે તો કોઈ વાર મરુભૂમિમાં મોટા મોટા મહેલો અથવા રાજમંદિરોનાં દર્શન કરાવે છે. તે કોઈ વાર રાગને રંક બનાવી દઇને પોતાની પ્રભુતાનું દર્શન કરાવે છે તો કોઈ વાર રંકને રાગ બનાવીને પોતાની દયાળુતાનો પરિચય આપતાં સંકેત રાખતી નથી. તે કોઈ વાર રાવણ, હિરણ્યકશ્યપ તથા તેમના જેવા નરપિશાચ રાજાઓને ઉત્પન્ન કરીને પોતાને માથે કલાંક વહોરી લે છે, તો કોઈ વાર શ્રીરામ અને યુધિષ્ઠિર જેવા શાંતિપ્રિય તથા પ્રજાપ્રિય રાજાઓનાં રાજ્યસુખનો અનુભવ આપવાની દયા દર્શાવે છે.

ભારતવર્ષના હિંદુસમાજ ઉપર કુદરતનો ભારે કોપ થયેલો દેખાઈ આવે છે. તેની સ્થિતિમાં પરિવર્તન કરી દઇને પોતાની પ્રખળતાનો પરિચય તેણે આપી દીધો છે. જે હિંદુસમાજ અનેક શુભ ગુણોની ખાણ કહેવાતો હતો, જેમાં શોધવા છતાંય દુર્યોણ દેખાતો નહિ, જેની વિદેશી યાત્રીઓએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરીને પોતાનું નિષ્પક્ષપાતીપણું તથા સદ્ભાવ દર્શાવી આપ્યો છે, તેજ સમાજમાં આજે બાળલગ્ન જેવી વિનાશક કુપ્રથાઓ ધર કરી રહી છે. એ સમાજમાં એવાં એવાં બાળલગ્નો થયાં છે, અને હરહમેશ થયા કરે છે કે તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોનો વિચાર કરતાં કોઇ પણ વિચારશીલ તથા બુદ્ધિવાન માણસ કંપી ઉઠ્યા સિવાય રહી શકેજ નહિ. હિંદુસમાજમાં આ બાળલગ્નરૂપી વિનાશક રોગ એટલો બધો ફેલાયેલો છે કે સમસ્ત સંસારના કોઇ પણ સમાજમાં તેનો એટલો ફેલાવો નથી. નીચેના આંકડાઓ ઉપર નજર ફેરવવાથી હિંદુસમાજના આ વિનાશક દૃશ્યનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે.

(માત્ર સનાતન ધર્મનાં વિવાહિત બાલક-બાલિકાઓની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની ગણતરી મુજબ આપેલી છે.)

ઉંમર	બાળકોની સંખ્યા	ઉંમર	બાલિકાઓની સંખ્યા
૦ થી ૫ વર્ષ	૯૨ હજાર	૦ થી ૫ વર્ષ	૧ લાખ ૮૪ હજાર
૫ થી ૧૦ ,,	૬ લાખ ૬૧ હજાર	૫ થી ૧૦ ,,	૧૭ ,, ૧૫ ,,
૧૦ થી ૧૫ ,,	૧૯ ,, ૭૭ ,,	૧૦ થી ૧૫ ,,	૪૯ ,, ૪૭ ,,
૧૫ થી ૨૦ ,,	૩૧ ,, ૩૫ ,,	૧૫ થી ૨૦ ,,	૬૬ ,, ૯૮ ,,

કેટલું હૃદયવિદારક દૃશ્ય છે ! પાંચ વર્ષથી પણ ઓછી ઉંમરનાં ૯૨ હજાર બાળકો અને ૧ લાખ ૮૫ હજાર બાલિકાઓ પરણેલાં છે ! એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરનાં પણ એક હજાર બાળક-બાલિકાઓ પરણેલાં છે. હવે જરા ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ કે, જે સમાજમાં આટલી નાની ઉંમરનાં બાળકો અને બાલિકાઓનાં લગ્ન થાય છે, તે સમાજને રસાતાળ જવામાં શી વાર લાગવાની છે ? એ સમાજ કાળના મુખમાંથી શી રીતે બચવાનો છે ? એ સમાજના ઉત્થાનની આશા શું રાખી શકાય ? આટલી નાની ઉંમરનાં બાળકોને માત્ર પોતાનાજ નેત્રસુખને ખાતર પરણાવી દેનારાં માનપિતાઓના વિચાર અને ભણતરને તો શું કહેવું ? ઉપરી સંખ્યા તો માત્ર સનાતનધર્મીઓનીજ છે કે જેઓ પોતાના ધર્મના ઓઠાનીએ પોતાનાં દૂધમય બાળકોનાં લગ્ન કરે છે. આ અવિચારી બાળલગ્નોનો પ્રભાવ બાળક-બાલિકાઓનાં બાલિ જીવન ઉપર કેવો પ્રડેશે, તથા તેનાથી સમાજની કેવી દુર્દશા અને હાનિ થશે તથા થઇ રહી છે, તે સમજી લેવા સહેજે વિચારી શકશે. અદ્ય સમજીજીવાળાને તેની ખબર એકદમ નહિજ પડે. અજ્ઞાન અવસ્થામાં તથા અયોગ્ય રીતે જે વસ્તુ આપવામાં આવે છે તે અપ્રિય તથા અશુભગતી થઇ પડે છે અને તેથી લાલ થવાને બદલે નુકસાન થવાનો વિશેષ સંભવ છે.

આ જાતનાં લગ્નોથી બાળક-બાલિકાઓના બાલિ-જીવન ઉપર શી અસર થાય છે તેનો

અનુભવ પ્રત્યેક વિચારશીલ તથા જ્ઞાનવાન વ્યક્તિને જરૂર થશે. કેમકે વર્તમાન સમયમાં એવા બનાવો પ્રત્યેક ગામમાં બન્યા કરતા હોય છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતવર્ષનું કોઇ પણ ગામ એવું નહિ હોય કે જે આ જાતના બાળલગ્નરૂપી રોગથી ધેરાયેલું ન હોય. કહેવાની જરૂર નથી કે, આથી કરીને બાળક-બાલિકાઓ નાની ઉંમરમાંજ વિધવાસનામાં ડૂબી જાય છે અને તેમનું ભાવિ જીવન નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. નાની ઉંમરને લીધે તેમને કર્તવ્યાકર્તવ્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી અને તેઓ બળ, બુદ્ધિ, વિદ્યા તથા દીર્ઘાયુથી હઠાય ધોઈ બેસે છે.

બાળલગ્નોનું સૌથી ખરાબ પરિણામ એ આવ્યું છે કે, આ દેશમાં બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ વધતું જ ચાલે છે. બાળવિધવાઓની વૃદ્ધિથી દેશમાં વ્યભિચાર વિશેષ ફેલાય છે અને તેથી હિંદુ-સમાજના પ્રાણસ્વરૂપ 'સદાચાર'નો નાશ થાય છે. આખા દેશમાં હજારો એવી બાળવિધવાઓ છે કે જેઓ ધણીજ દયાળનક દશામાં દિવસ ગાળી રહી છે. આખા દેશમાં (સમસ્ત હિંદુસમાજમાં) બાળવિધવાઓની સંખ્યા જોતાં શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા સિવાય રહી શકાય તેમ નથી. નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી સમજશે કે હિંદુસમાજમાં (આખા દેશમાં) કેટલી બાળવિધવાઓ છે:—

હિંદુસમાજની બાલવિધવાઓ

ઉંમર	બાળવિધવાઓની સંખ્યા
૦—૧ વર્ષ	૫૯૭
૧—૨ „	૪૯૪
૨—૩ „	૧,૨૫૭
૩—૪ „	૨,૮૩૭
૪—૫ „	૬,૭૦૭
૦—૫ „	૧૧,૮૬૨
૫—૧૦ „	૮૫,૦૩૭
૧૦—૧૫ „	૨,૨૩,૧૪૭
૧૫—૨૦ „	૩,૬૬,૧૭૨
૦—૨૦ „	૭,૨૬,૨૪૮

વિચારવાન માણસે જરા વિચારી જોવું જોઇએ કે, જે સમાજમાં એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરની ૫૯૭ વિધવાઓ હયાત છે, તે સમાજ સંસારમાં શી રીતે જીવી શકશે? તેની ઉત્તિ શી રીતે થઇ શકશે? સંસારના કોઈ પણ દેશ કે સમાજમાં આટલી નાની ઉંમરની વિધવાઓ જોવામાં આવતી નથી. શું પ્રાચીનકાળના હિંદુસમાજમાં આવું એક પણ દષ્ટાંત મળી શકે છે? એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરની વિધવા પોતાના લગ્નની ખીજ વાતો શું સમજે? તે તો એટલું પણ જાણતી નથી કે, તેનું લગ્ન થયું હતું કે નહિ. ખીજાંઓને મુખેથી પોતાના લગ્નની વાતો સાંભળે એટલુંજ.

હું બાર મૂકીને કહું છું કે, આવીજ વિધવાઓ હિંદુસમાજ ઉપર કલંકરૂપ થઈ રહે છે. વ્યભિચારિણી વિધવાઓમાંની ધણીખરી સમાજથી બહિષ્કૃત થઇને પરાણે વેશ્યાવૃત્તિ કરે છે. આજ કારણથી જ્યારે હજારે નવ મુસલમાન વેશ્યાઓ છે; ત્યારે દર હજારે ૩૮ હિંદુ વેશ્યાઓ છે. (અર્થાત્ મુસલમાનો કરતાં પ્રમાણમાં ચારગણી હિંદુ વેશ્યાઓ છે.) હિંદુસમાજના પ્રત્યેક પુરુષે આ બાબત ઉપર વિચાર કરવો જોઇએ કે, હિંદુસમાજને જાગૃત કરવાને માટે હવે શું કરવું જોઇએ. સમસ્ત સંસાર આપણા સામાજિક કુરિવાજોને માટે ફિટકાર વરસાવી રહ્યો છે. જો આ બાળવિધવાઓ પોતાના કર્તવ્યથી બ્રષ્ટ થાય તો એમાં દોષ કોનો છે? હું તો એ બધો દોષ અનેક કુરિવાજોથી ભરપૂર એવા હિંદુસમાજનોજ માનું છું.

હિંદુસમાજમાં જેઓ આ પ્રથાની હાનિઓથી માહિતગાર છે, તેમણે આ અનિષ્ટકારક રિવાજોને નાશ કરવાને હવે તો કમ્મર કસીને તૈયાર થવું જોઇએ; નહિ તો આ હિંદુસમાજ રસાતળમાં પહોંચવાનો છે. આપણી નજર આગળજ જે જાતિઓ જંગલી મણ્ડાતી હતી, તે પોતાની

ઉત્પત્તિથી સંસારને ચક્રિત કરી રહી છે અને હિંદુસમાજ તો દિનપ્રતિદિન નીચેજ પડતો જાય છે. હવે જગત યવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; નહિ તો પછી પાછળથી હાથ ધસતા પસ્તાવું પડશે. સંસાર પરિવર્તનશીલ છે. સંસારની પ્રત્યેક જાતિએ આવશ્યકતા જણાતાં પોતાનામાં ફેરફાર કર્યો છે. જાપાન વગેરે દેશો એજ પ્રમાણે વર્તીને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચ્યા છે. હિંદુસમાજે પણ એ પ્રમાણે કરવાની જરૂર છે. હું માનું છું કે, એમ કરતાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવશે, પણ તે મુશ્કેલીઓની કંઈપણ પરવા કર્યાસિવાય આગળ વધવું જોઈએ.

જગન્નિયંતા આપણને જરૂર સહાય કરશે. તથાસ્તુ.

('વિશ્વમિત્ર'ના એક અંકમાંના શ્રી કાર્તિકનાથ ઝા'મંઝીલ'ના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૬૧-સ્ત્રીરોગના ઉપાય

આમળાં ૬૪ તોલા, લોહભસ્મ ૩૨ તોલા, જેડીમધનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, એ બધાંને બરાબર મિશ્ર કરીને ગળોના રસની સાત લાવના દર્ધ તેમાંથી ૨ થી ૪ વાલના પ્રમાણમાં ખાવાથી અતિ-આર્તવ (લોહીવા) મટે છે.

ધંદ્રજવ, અતિવિષ, સુંદ, પાંપર, મરી, ખીલી, મોથ અને ધાવડીનાં ફૂલ સરખેલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૧ તોલો ચૂર્ણ દરરોજ સવારમાં જીને ખવરાવવાથી અતિઆર્તવ રોગ મટે છે. પાણી સાથે કેતકી(કેવડા)નું મૂળ ધસીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી સ્ત્રીઓનો લોહીવા જલદીથી નાશ પામે છે.

આંખાની છાલ, જાંબુની છાલ અને અર્જુનવૃક્ષની છાલ સરખે લાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેનું રીતસર હીમ તૈયાર કરી તેમાંથી ૧ તોલા મધ સાથે પીવાથી અતિઆર્તવ-લોહીવા મટે છે. રસવંતી ૧ થી ૨ વાલના પ્રમાણમાં પાણીમાં વાટી સાકર સાથે મેળવી પીવાથી અતિ-આર્તવ મટે છે.

આમળાની મીંજે ચાર તોલા લઈને સાકર સાથે ખાવાથી લોહીવા મટે છે.

આમળાની છાલ ૪ રૂપીઆભાર, બેદાંની છાલ ૨ રૂપીઆભાર અને હરડેની છાલ એક રૂપીઆભાર લઈ ત્રણેને મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણનું હીમ બનાવી તેની ગર્ભાશયમાં પીચકારી મારવાથી અત્યાર્તવમાં ફાયદો થાય છે.

ફટકડી, ગેલીક એસીડ અને મોચરસનું ચૂર્ણ કરીને પાનળા કપડામાં ઘાલી તેની પોટકી કરીને સ્ત્રીએ ગુલ્લ ભાગમાં રાખવાથી અતિઆર્તવ મટે છે.

રસવંતી, ધંદ્રજવ, અતિવિષની કળી, કડાછાલ, ધાવડીનાં ફૂલ અને સુંદ, એ સર્વને સરખે લાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૦ થી ૦૫ તોલો ખાવાથી અતિઆર્તવમાં ફાયદો થાય છે.

નાગરમોથ, ધંદ્રજવ, સુંદ, ધાવડીનાં ફૂલ, ટેટું, લોદર, વળો, ખીલું, મોચરસ, કાળીપાટ, કડાછાલ, આંખાની ગોટલી, અતિવિષની કળી અને રીસામણી સરખેલાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બેઆની ભાર કે પાવડીભાર લેવાથી પ્રદર, વીર્યસ્રાવ અને અત્યાર્તવ મટી જાય છે.

લોહભસ્મ ૧ રતી, ધી તથા સાકરમાં સવારસાંજ લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

(" ભાગ્યોદય"ના એક અંકમાંથી)

૬૨-કાઠીઆવાડની જૂની સંસ્કૃતિ

ચોરાનું માહાત્મ્ય

જે સમયે જે વસ્તુ ઉત્તમ હોય, તેની ઉપયોગિતા પણ ધણી હોય. જ્યારે ઉપયોગિતા ઓછી થાય, સમય બદલાય, ત્યારે ઉત્તમ ગણાતી વસ્તુની કિંમત જતી રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે નામ અળખામણું થઈ જાય છે.

કાઠીઆવાડનાં દરેક ગામડાંની મધ્યમાં રહેલો ચોરા (ટાઉનહૉલ) એક વખત ઉત્તમ મનાતો હતો. તેનું મહત્ત્વ એટલું બધું હતું કે તેનાં અવશેષચિન્હો ગામડાંમાં છેક બૂંસાઈ ગયાં નથી. એક વખતનો મહત્તાવાળો ચોરા અત્યારે સુસ્તાલયમાં ફેરવાઈ ગયો છે. ચોરા કેટલો ઉપયોગી હતો તે બેધએ.

ગામનું ન્યાયમંદિર

અત્યારના જેવી અદાલતો પ્રથમના સમયમાં હતી નહિ, તેમ ન્યાયાધીશોને માટે ડીગ્રી મેળવવાની જરૂર નહોતી. ગામમાં કોઈ વચ્ચે તકરાર હોય, કોઈએ કાંઈ ગુન્હો કર્યો હોય તે બધાનો ઇન્સાફ ચોરા થતો, વૃદ્ધજનો ચોરા બેસતા, વાંધા-તકરારવાળા ચોરા ફરિયાદ કરવા આવતા. વૃદ્ધો ઠરેલ બુદ્ધિના અને દરેકના ગુણદોષોને પોતાના અનુભવમાં ઉતારેલા હોવાથી ઇન્સાફ કરવામાં સરલતા થતી. ફરિયાદ કરનાર કે બચાવ કરનારને વકીલ-બેરિસ્ટરની જરૂર પડતી નહિ. કોઈની ફરિયાદ આવી એટલે દરેક કોમના મુખ્ય મુખ્યને એકઠા કરી બંને નરકની હકીકત સાંભળતા અને પછી ન્યાય કરતા. આ ન્યાય પાળવા કોઈ આનાકાની કરે તો તેનો બહિષ્કાર કરતા. ન્યાય કરવા માટે પરમેશ્વરને હાજર ગણના અને પંચ ત્યાં પરમેશ્વર માનતા તેથી

ચોરામાં દેવમંદિર

ની સ્થાપના કરતા. અત્યારે પણ જ્યાં ચોરા હશે ત્યાં ઠાકોરજીનું મંદિર પણ સાથેજ જોવામાં આવે છે. તે એટલા માટે રાખતા કે, ન્યાય તોળનાર, ફરિયાદી, સામાવાળો કે સાક્ષી જે બોલે તે સત્ય અને ઠાકોરજી સમક્ષ બોલે તેથી સત્ય હકીકત બહાર આવે અને ન્યાય કરવાવાળા પણ પક્ષપાતરહિત ઠાકોરજી સમક્ષ સાચો ન્યાય આપે.

ગામનો ધણી

ચોરાને ગામના ધણી કરતાં પણ વધારે માન અપાતું. બીજાં મકાનો કરતાં, ચોરાના મકાનની મર્યાદા વધારે ગણાતી. ચોરા પાસે કોઈ ઘોડે ચઢીને ન નીકળે, ચોરા પાસે સ્ત્રીવર્ગ પગરખાં ન પહેરે, ચોરા બેઠેલાનું કોઈ અપમાન ન કરે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાની કાંઈ વાત ચોરા ચર્ચાય તે કરતાં તો મરવું સાઈં તેવી દૃઢ માન્યતા હતી. ચોરાથી થયેલો હુકમ-નિર્ણય બધાને માન્ય રહે તો કોઈ તેની સામે થતું નહિ. ગામધણી ગામમાં હોય કે બીજે ગામે હોય પણ તે ચોરાને માન આપતો. ચોરાની અંદર ખાટલે ચઢીને સૂવાનો ગામધણીનેજ હક્ક હતો-હજી પણ ધણી ગામે ધણી પણ ખાટલે ન સૂવે-બીજા કોઈ ચોરામાં ખાટલો નાખીને બેસે પણ નહિ. યુવાનો વગેરે ચોરા બેસે નહિ અને કદાચ જાય તો ધણીજ મર્યાદા રાખે. બીડી, હોંકો ચોરા ન પીવે, એક બાજુ બેસે, બનતા સુધી મૌન રહે અને બોલે તોપણ મર્યાદામાં. વળી દેશી પરદેશીને માટે

બુસાફરખાતું

બૂડું હતું નહિ. ગમે તે દેશનો આવી ચોરા ઉતરે, તેને ગામનો કોઠવાળ પાગરજી લાવી આપે, વાહન હોય તો ધાસચારો લાવી આપે. ઠાકોરજીનો પૂજારી પોતાને ઘેરથી અગર બીજે સ્થળેથી ખાવાનું લાવી આપે. સાધુ, ખાવા વગેરેના ધામા પણ ચોરામાંજ પડ્યા હોય, બીજા માણસ-વર્ગના ચોરા આવીનેજ ઉતરે. આવી રીતે ગમે તેને આશ્રય આપનાર ગામડાનો ચોરા હતો અને છે.

સંરક્ષાલય

ગામનું રક્ષણ કરવામાં ચોરાનો મોટો હિસ્સો હતો. વૃદ્ધો ચોરામાં બેસતા. તેની પાસેના વૃક્ષ કે કોઈ ઉંચી જગ્યાએ સાઠીકો બેસતો. ધોડાવાઈ-પાળ-આવે તેમ સાઠીકાને શંકા જાય તો

સ્વેત દ્વળ ઉંચી કરતો એટલે સીમમાં કામ કરનાર ખેડૂતો કે ખીજા જે બહાર હોય તે બધા ચોરે એકઠા થાય અને સંઘબળથી રક્ષણ કરે.

વ્યાયામશાળા

ચોરાનો વ્યાયામશાળા સાથે સંબંધ હોતો. ચોરાની આગળના ચોકમાં અંગબળવર્ધક રમતો થતી, કોઈ પોતાની તરવારથી અવનવા પ્રયોગો કરતો, કોઈ નિશાન પાડતો, કોઈ ભાલો કેમ ફેંકવો, તેનાથી કેમ બચાવ કરવો વગેરે કરતા.

ઉપદેશાલય

ચોરે ખેસનારને ડાયરો કહેવાય છે. આ નામ ડાહ્યા મનુષ્યનો સમૂહ એટલે ‘ડાયરો’ તેવો તેનો અર્થ છે. કથા-વાર્તા ચોરે થાય, દેશ-પરદેશની વાત ચોરે સંભળાય, સાધુ-સંતો ચોરે ઉતરી જ્ઞાનોપદેશ કરે; સારી શિખામણ, જ્ઞાન, ગામનું નિયમન વગેરે બધું ચોરેજ થાય.

આ લઘુ લેખમાં ચોરાનું સંપૂર્ણ માહાત્મ્ય વર્ણવી શકાય નહિ, પણ અત્યારે સુરતાલયના નામથી તિરસ્કૃત થયેલો ચોરો કેટલો ઉપયોગી હોતો, તેની ઝાંખી કરવાનોજ ઉદ્દેશ છે. સુર વાચકો સ્થાણિપુલાકન્યાયે સમજી જશે એટલી વિશ્વસિ.

(“ક્ષત્રિય”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. ધીરસિંહ બહેરાભાઈ ગોહિલ)

૬૩-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિંદકો

આજથી બે વર્ષ પૂર્વે કલકત્તાના મારા બે મારવાડી મિત્રો મારી સાથે ટોળ કરીને ખોલેલા કે “તમે આર્યસમાજીઓ ભગવાન કૃષ્ણને માનતા નથી, તમે નાસ્તિક છો. અમારા વૈષ્ણવોના ભક્તિમાર્ગનો રસ જો તમે જરા ચાખો તો તમને સમજણ પડે કે, તમારી સંખ્યા કેટલી બધી નીરસ છે. ભક્તિમાર્ગના આશ્રયવિના કંઈ ભગવાનમાં ચિત્ત ચોટે ખરૂં?”

આ સાંભળતાં મેં કહ્યું કે “ભાઈ! ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં રસિકતાની જરૂર પડે છે ખરી?”

“ના, ના, અમે તો એમ કહેવા માગીએ છીએ કે, તમારાથી નિરાકાર ભગવાનનું ધ્યાન થઇ શકેજ નહિ. અમારો ભગવાન પ્રસાદ લે, હિંડોળામાં હિંચકા ખાય, ધરેણું પહેરે અને બ્યારે અમારા મંદિરમાં ભાગવતમાંથી કૃષ્ણ અને ગોપીઓની લીલાવિખેની કથા થાય, ત્યારે તો ખરેખર અમે ગદ્ગદ થઇ જઇએ છીએ.”

આમ કહેતાં કહેતાં તો મારા મિત્ર ખુબ ખીલવા લાગ્યા, પણ મેં તેમને અધવચ્ચ અટકાવી કહ્યું કે ‘ભક્તિ અને ધ્યાનના પ્રદેશમાં પંચ કર્મેદ્રિયોનું કામ નથી; કારણ કે યોગસૂત્રમાં લખ્યું છે કે ‘ધ્યાન અને સમાધિની સાધના કરતાં આપણી ઇદ્રિયો નિર્વિષય થઈ જાય છે.’”

“હોય, ભાઈ! પણ અમને તો એજ ભક્તિમાં મગ્ન પડે છે, જે અમારા ગોવિંદ ભુવનમાં દેખાય છે.” “ત્યાં શું છે ભાઈ?” મેં પૂછ્યું. “ત્યાં આવો ત્યારે સમજાય.” જવાબ મળ્યો.

આ મિત્રો સાથે સાંજે હું ગોવિંદ ભુવનમાં પહોંચી ગયો. મોટા આલીશાન મકાનમાં વૈભવ-વિલાસનાં સર્વ સાધનો ત્યાં દેખાયાં. એક મોટી વ્યાસપીઠપર ખેસી એક મારવાડી ભાઈ કથા કરતા હતા. કથામાં બાલકૃષ્ણનું રસમય વર્ણન સાંભળીને શ્રોતાઓ “વાહ વાહ!”ના દ્વનિ સાથે ડોલતા હતા. આ સ્થળનું નામ ગોવિંદ ભુવન એટલે અહીં કૃષ્ણવગર ખીજું શું હોઇ શકે? ભક્તોમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ હતી. કથાકાર ખીલતી વયના હોઇ ધણી વાચાળ જણાતા હતા. કથા સમાપ્ત થયા બાદ વ્યાસપીઠપર બિરાજેલા મહાનુભાવના ચરણસ્પર્શ માટે દોડાદોડી થઇ રહી! સ્ત્રીવર્ગ તો ગાંડોતુર બની ગયો હતો. લોકો કહે કે “કથાકાર તો સાક્ષાત્ ભગવાનનો અવતાર છે.”

આજે આ કથાકાર હીરાલાલ મારવાડી કલકત્તાનાં હજારો શેઠ-શેઠાણીઓને નચાવે છે; લાખોની સંપત્તિઓ તેના ચરણ આગળ ધરવામાં આવે છે. ખરેખર, કલકત્તામાં તો સાક્ષાત્ ભગવાન, હીરાલાલનું રૂપ ધારણ કરી નિવાસ કરી રહ્યા છે !

ગોવિંદ ભુવનથી પાછા ફરતાં મારા મિત્રે કહ્યું કે “ જોયો ભક્તિરસનો આ અખંડિત પ્રવાહ ! ” મારાથી ન રહેવાયું. મેં કહ્યું કે “ માફ કરજો, આ શૃંગારરસપૂર્ણ ભક્તિ કોઈ દિવસ તમારે કપાળે કલંકની કાલિમા લગાડ્યા વિના રહેનાર નથી. અમે આર્યસમાજીઓ તો યોગીરાજ કૃષ્ણના ભક્તો છીએ. તમારા કૃષ્ણમાં તો ફક્ત તમે શૃંગારિકતા અને વિલાસપ્રિયતા જુઓ છો. જેમ નાટક-સિનેમામાં લોકો ભેગા થાય છે, તેમ મંદિરમાં તમે મૂર્તિઓની આજુબાજુ નાટકી વાતાવરણ ઉભું કરો છો; માટેજ લોકો આકર્ષાય છે. ભગવાન અને ભક્તિ એ વિશે તેઓ કંઈ સમજી શકતા હોય એમ હું કહી શકતો નથી. ”

“ જવા દો, જવા દો; તમે આર્યસમાજીઓ તો જેની તેની નિંદાજ કરો છો. ” આમ વાત પડતી મૂકાઈ; પણ કલકત્તાના ગોવિંદ ભુવનના પાછળથી જે સમાચારો મળ્યા તે દરેક સહૃદયી હિંદુએ વાંચવા ધટે છે.

કલકત્તામાં જયદયાળ અને હીરાલાલ બંને વ્યાપારીઓ છે. તેઓ જેમ તેમ કરી વ્યાપારથી પોતાનું યુજ્જ્વલ ચલાવે છે. તેઓ કંઈ બહુ બહેલા નથી; પણ તેમને ગીતા વાંચવાનો શોખ છે. એક દિવસે દુકાન ઉપર તેમણે બીજા ભાઈએને કથા સંભળાવી. તેમની શ્રેણી બહુજ મનોરંજક હોવાથી હીરાલાલ કથાકારતરીકે વખણાવા લાગ્યા. ઘણા લોકો કહેવા લાગ્યા કે, અભણ જ્યારે આવી સરસ કથા કરે, ત્યારે તો જરૂર તેનામાં પ્રભુનું કંઈ દેવી તેજ હોયું જોઈએ.

ત્રાજવાં કાટલાં છોડી બંને ભાઈઓએ કૃષ્ણજી માટે એક સ્થાન ઉભું કરવા ગોવિંદ ભુવનની યોજના કરી. જોતજોતામાં લાખો રૂપિયાનો વરસાદ તેમનાપર વરસી પડ્યો. ભગવાન કૃષ્ણના ભક્તોએ એક આશીશાન ઇમારત ચણાવી દીધી, જેનું નામ ‘ગોવિંદ ભુવન’ પાડવામાં આવ્યું.

કાલના બકાલ હીરાલાલ આજના કથાકાર છે, અડધું કલકત્તા તેમને ભગવાનના અંશ-વતાર માને છે. ગોવિંદ ભુવનમાં ગીતા, ભાગવત અને ભજનોની ધૂન જામવા લાગે છે.

આજનું ગોવિંદ ભુવન વૈષ્ણવસમાજનું ઔરવસ્થાન છે.

ગોવિંદ ભુવનમાં સ્ત્રીપુરુષો-આખાલટ્ટ-સર્વ ભક્તિરસમાં સ્પર્ધા માંડે છે. હીરાલાલ ભગવાનની ગાદીએ બેસી ગયા છે. અહા ! કેવું પરિવર્તન ! કોઈ પણ પ્રકારના યમ-નિયમનું અનુશાન કયો વગર કેવળ વાણીને પ્રતાપે કાલનો અશુભ ગણ્યો હોવાથી હીરાલાલ આજે ભગવાનની ગાદીએ બેસી ગયો છે !

ઉફ ! આજે આ શેનો ઉડકાપાત છે ? આ શું સંભળાય છે ! !..... ગોવિંદ ભુવનના ભગવાને ૧૫૭ સ્ત્રીઓના શિયળને ખંડિત કર્યું ! નાટકી હીરાલાલે સારાં સારાં ધરોની કુલ-વધૂઓને કૃષ્ણના નામે બદલ કરી ! દૂતશ્રીઓ રાખી સારી સારી સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓને ચૂંટી ચૂંટી તેમને ફસાવી ! પોતે કૃષ્ણ બની ભોળા ભક્તાણીઓને ગોપી બનાવી ! આ પિશાચે હદ વાળી દીધી. આજે કલકત્તામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો છે ! અંધ હિંદુઓ ઠગાયા ! સભાઓ મળી; હીરાલાલ અને જયદયાળને ખુબ ગાળો આપવામાં આવી.

પત્રકારોએ અંગારા વરસાવવાનું શરૂ કર્યું; પણ તેમ છતાંયે કોઈએ રોગનું ખરું ઔષધ તપાસવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ !

આજે યોગીરાજ કૃષ્ણ પોતાના નામે વ્યભિચારનો નાટારંગ જોઈ રહ્યા હશે ! ગીતાના કૃષ્ણને-યોગીરાજ કૃષ્ણને આજે કોણ પૂજે છે ? અહીં તો નાચતા, વાંસળી વગાડતા, ગોપીઓ સાથે યથેચ્છ વિહાર કરતા માખણચોર કૃષ્ણની પૂજા થાય છે !

આજે હીરાલાલ દોષિત નથી; પણ જે ભાવના ભક્તિમાં શૃંગારરસને મુખ્ય સ્થાન આપે છે, તે દોષિત છે. આજે આખાડંબરથી રીઝનારા, માંડા થનારા, પગચાળી કરી ચરણામૃત લેનારા લોકો ! ઉઠો, ખરી ભક્તિ ક્યાં છે, તે જોજો. યોગીરાજ કૃષ્ણની ભક્તિ આદરો ! હવે બહુ થઈ ચૂકું છે.

‘આર્યસમાજ કૃષ્ણનો નિંદક છે’ તેનો કૃષ્ણના નામે દુકાન માંડી સમાજને છેતરનારા હીરાલાલો પોતેજ ન્યાય કરી લેશે !

(“પ્રચારક” જૂન-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૬૪-બૈરાંનું પંચ

રામજી પટેલ ગામના આગેવાન છે; એટલે તેમની ડેલીએ લોકોની સારી દંડ જામતી, રામજી-ની આજ્ઞા લોકો હોસેથી ઉઠાવતા; અને તેથી તે પણ તેમને ધન્ય માનતા. ગરમીની મોસમ આવી. ગામમાં વિષૂચિકા-કૌલેરા ફાટી નીકળ્યો. રામજીની મોટાદનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર કૌલેરાએ તેમના મોટા દીકરાની વહુનો જીવ લઇ લીધો.

રામજી પટેલને ત્યાં કોઇનું મરણ થયું છે, એ સમાચાર જાણી દરેક ઘરનાં બેરાં માથે આધુ' ઓઢી રોવા-ફૂટવા તેમના ઘર તરફ જવા નીકળ્યાં. ગામમાં રમણ જરા સુધારાની વાતો કરનાર નવજીવાન ગણાતો! એટલે તેણે તેની પત્ની સુમતિને રામજી કાકાને ત્યાં રોવા-ફૂટવા મોકલી નહિ.

આખા ગામમાં ચર્ચા ઉપડી. લોકો મરનારને તો તરતજ બૂલી ગયા અને રમણની વહુ સુમતિએ જાજીયાં ન લીધાં અને રોવા-ફૂટવાની કવાયતમાં ભાગ ન લીધો, તે વિષે ગરમાગરમ ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા. ખુદ રામજી કાકાનાં ધણીઆણી પોતાના દીકરાની વહુ મરી ગયાનો શોક બૂલી જઈ સુમતિ તેમને ત્યાં રોવા-ફૂટવા ન આવી એટલે 'નક્કો તે અભિમાની છે' એમ કહેવા લાગ્યાં.

ખપોરનો વખત હતો, ગામના લોકો કંઈક વેરાયા, એટલે સુમતિ અને રમણ રામજી કાકાને ત્યાં સહાનુભૂતિ બતાવવા ગયાં.

રમણને જોતાંજ રામજી કાકાનાં ધણીઆણી ચંચળબા રાતાં પીળાં થઇ જઈ બોલ્યાં: “કેમ, હવે તો તમે મોટા માણસ થયા! તમારાં મડમ સાહેબ હવે તો શું કરવા ગામની રીત પાળવા અમારે ત્યાં આવે?”

ચંચળબાની આજુબાજુ ડોસીઓની પલટણ હતી. તેમાંની એકાદ ડોસી બોલી: “હા, હવે સુમતિ બહુ મોટી થઇ ગઈ, એટલે રીતરિવાજમાં શું કરવા ભાગ લે?”

રમણે કહ્યું કે “ડોસીમા! હું જાતી ફૂટી ફૂટી, ઘાંટા પાડી શોક બતાવવામાં માનતો નથી. ખરેખર, આ ખોડું ધતીંગ મને ગમતું નથી, એટલે સુમતિને ન મોકલી. તમને અમે હૃદયની સહાનુભૂતિ બતાવવા આવ્યાં છીએ. તમારા દુઃખથી ખરેખર અમને પણ દુઃખ થાય છે; પણ રોવા-ફૂટવાનું નાટક ભજવી અમારું દુઃખ બતાવતાં અમને આવડતું નથી.”

“શું કહ્યું? આ બધું નાટક છે? અમે બધા અહીં ખોટો ઢોંગ કરીએ છીએ? રહેવા દે, રહેવા દે; જોયું તારું ડહાપણ!” એમ ધનકોરબાએ ગર્જના કરતાં કહ્યું.

“ડોસીમા! આ નાટક નથી તો શું છે? રડવું આવે કે ન આવે, જતાંયે માથે આધુ' ઓઢી, લસ્કરી પદ્ધતિએ થતી રડવાની કવાયતમાં સામેલ થવું-આને નાટક-ઢોંગ-નહિ તો ખીન્નું શું કહી શકાય? તમે શું એમ કહી શકશો કે, અહીં ભેગાં મળેલાં બધાં ખરા હૃદયપૂર્વક રડતાં હતાં? અહીંથી ગયાં કે તરતજ નહિ જણાય તેમના મુખપર શોક કે નહિ જણાય તેમની આંખોમાં આંસુ. આ તો ખરેખર નાટકના તમાશા જેવું છે.”

“પણ, અમે ફૂટીએ નહિ તો લોકો કહેશે કે, મરનાર માટે અમને બીલકુલ લાગણી ન હતી.” ગંગાબા બોલ્યાં.

“એમ.....સારે તો તમે લોકોને બતાવવા ખાતરજ રડો છો, નહિ વાર?” રમણે પૂછ્યું.

“ત્યારે શું? લાગણી બતાવવા કંઈ સાધન તો જોઈએ ને?”

“વાહ વાહ! ખૂબ કરી. લાગણી બતાવવી હોય તો રડારોળ કરી ચૂકવી અને જાતી ફૂટી ધમાચકડી મચાવવી, એમ તમે માનો છો? તમારી આ બૂલ થાય છે. હૃદયની ખરી લાગણી બતાવવી હોય તો મરનારનાં શુભ કર્મોને યાદ કરો અને તેનાં સગાંવહાલાંને ધર્મની વાતો કરી દિલાસો આપો.”

ચંચળબા આ બધું સાંભળી બોલ્યાં કે “જોટા રમણ! તારી આ બધી વાતો તો સાચી છે, મને પણ આમજ લાગે છે; પણ શું કરીએ? લોકોનારને આધીન થવું પડે છે!”

‘લોકો ગમે તેમ ધારે, પણ જો તમે તમારું શ્રેય ઇચ્છતાં હો તો છાજીમાં લેવાનું, ઘસકરી ઘાટે ફૂટવાનું બધું મૂકી દો અને પ્રભુસ્મરણ સાથે દિલાસો આપવાની રીત દાખલ કરો. એમાંજ તમારું કલ્યાણ સમાયલું છે!’”

આમ વાત ચાલતી હતી તેવામાં રામજી કાકા આવતાં આ વાત બધે પડી. બેગાં થયેલાં ઐરાંને વાત તો ગળે ઉતરી કે રમણે જે કહ્યું, તે ધણું જરૂરી અને હિતકારક છે; પણ તેના અમલ કાણ કરે? (“પ્રચારક”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૬૫-કાળજીવિષે કેટલીક જાણવાજોગ હકીકતો

“મારું કાળજી સુસ્ત બની ગયું છે” એટલે શું?

સુસ્ત કાળજી જેને અંગ્રેજીમાં ‘સ્લગીશ લીવર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેથી હજારો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પીડાય છે. સુસ્ત કાળજી આજકાલ સાધારણ દર્દ થઇ પડ્યું છે અને તે ધણીક દર્દોનું મૂળ થઈ પડ્યું છે. નામાંકિત તબીબોનું કહેવું છે કે, કાળજી કદી પણ સુસ્ત બનતું નથી, પણ તે ઉપર નોંધએ તે કરતાં વધુ કામનો બોલે પડતો હોવાથી દર્દીઓ પોતાના કાળજીને સુસ્ત કાળજીતરીકે ઓળખે છે; પણ ખરી રીતે તો તે કદી પણ સુસ્ત પડતું નથી.

આવે વખતે ખોરાકતરીકે ટમાટાં, હાશ, પટેટા અને મધ ફાયદાકારક થઈ પડે છે. આવે વખતે સમૂળગા અનાજ ઉપર જીવનું લાભકારક નથી; કેમકે એકલું અનાજ ખાવાથી એસીડમાં ઘણો વધારો થવા પામે છે.

વળી આવે વખતે શેરડીમાંથી બનતી ખાંડ પણ કાળજીને વધુ નુકસાન કરે છે. ખાંડની જગાએ મધ લેવું એ વધુ સલામતીભર્યું છે. ખૂબ યાદ રાખવું કે, જ્યારે કાળજીને સુસ્ત બનેલું માનવામાં આવે એટલે કે તે ઉપર નોંધએ તે કરતાં કામનો વધુ બોલે પડે તે વખતે રાખેતાનો ખોરાક એકદમ બદલી નાખવો. સુસ્ત કાળજીને મજબૂતી આપવા યા તેને જોશ આપવા માટે ખાસ ખોરાક જેવું કશું હોતું નથી.

x

x

x

x

કલેજી-એ શું છે અને તેની ફરજ શી છે?

જ્યારે મને ‘સુસ્ત કલેજી’ માટે ઉપર બોલવું પડ્યું છે, ત્યારે કલેજી શું છે અને તેની ફરજ શી છે, તે ઉપર કાંઈક લંબાણથી બોલવાનું હું આજે વાળખી ધારું છું. એક નામચીન તબીબે ધણીજ વાળખી રીતે કહ્યું છે કે, જીંદગીને સુખી યા દુઃખી બનાવવાનો આધાર કાળજી ઉપર રજો છે. આ બોલેબોલ ખરું છે અને એટલા માટે પોતાને ઇનસાનતરીકે ઓળખાવનાર દરેકે કલેજી-વિષે જાણવું આવશ્યક છે. કેટલીક અજબ જેવી ઇન્દ્રિયોમાં કાળજી પણ એક છે. તેને ધડીએ ધડીએ વિચાર ફેરવનારી ઇન્દ્રિયતરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શરીરમાંની કોઈ પણ ઇન્દ્રિય કરતાં કાળજી વધુ જૂડું કામ કરે છે. તે એક સાદી ઇન્દ્રિય છે, જે પેટની અંદર આપણી નજરથી બહાર જમણા પડખામાં પાંસળીઓની પાછળ છુપાયેલું છે. ગરીબ બિચારું કાળજી! વખતોવખત માણસોની મોટી સમજ-ફેર! અને તેઓની સજનો ભોગ બિચારા કાળજીને થઇ પડતું પડે છે. મેં ધણીક દર્દીઓને વખતોવખત પોતાના ડોક્ટરોને કહેતાં સાંભળ્યાં છે કે, અગર જા સારું કલેજી આવા શરીરમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે તો હું જરૂર દેહથી સુખી બનું.

કલેજી મોટામાં મોટું અંતરવયવ છે; કેમકે એનું વજન આશરે ચાર રતલ જેટલું છે. જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ સુધી તેની લંબાઈ આશરે એક ફુટ અને પહોળાઈ શુમારે ૮ ઇંચ જેટલી છે. કલેજી ઝેરનો નાશ કરનાર માંસપ્રતિ કહેવાય છે; પણ તે બીજું ધણુંક જૂડું જૂડું કામ બજાવે છે. તે પિત્ત બનાવે છે જે ખોરાકને પચાવે છે અને ખોરાકની ચરબીઓનું

* આવે પ્રસંગે ફાયદાકે એવી બીજી નુકસાનકારક ચીજોની સલામત કરનારાં મને તેમનાથી સાવચેત રહેવાનું છે.
અ.પ.ક.

સોપણ કરવામાં મદદ કરે છે. વળી લીવર એટલે કાળજી એક ધણીજ કાર્યસાધક 'રીફ્ટર'તરીકેનું કામ બજાવે છે. મોટી છદ્મિયોમાંથી સઘળું લોહી પેટ, હોજરી, પેંક્રિયાસ (પેટમાં હોજરીની પાછળ આવેલા પિંડ), આંતરડાંઓ અને તલ્લીમાં એક ખાસ નસની મારફતે જમા થાય છે. આ નસને તખીઓ 'પોરટલ વેધન' તરીકે ઓળખે છે; અને એજ શિરામારફતે આ સઘળું લોહી કલેમમાં સ્વચ્છ બનવા માટે જાય છે. આ લોહી જેને 'પોર્ટલ વેધન' તરીકે કહેવામાં આવે છે, તે શરીરમાં ફરવા માંડે તે અગાઉ તેને લીવર મારફતે ગાળી કાઢવામાં આવે છે. યાદ રાખજો કે, જે સઘળું પાણી તમે પીઓ છો અને જે સઘળો ખોરાક તમે ખાઓ છો, તે શરીરના બાકીના ભાગમાં જાય તે પહેલાં લીવરમાંથી પસાર થાય છે.

કાળજી ખોરાકના પાચનની રીતને સંપૂર્ણ બનાવે છે. અગર જે ખોરાકમાં ઝેર ભળેલું હોય તો કલેમનું કામ આ ઝેરને બહાર કાઢી નાખવાનું છે. જે તમે સીસાના બેળવાળું પાણી પીઓ તો કલેમનું તે સીસું બહાર કાઢી નાખે છે અને તેને પોતામાં દાખલ કરી જમા કરે છે. અગર જે પાછળથી કાળજીને ગાળવામાં આવે તો સીસાનાં નાનાં નાનાં ડીપાંઓ ઝરતાં તમે આ-બાદ નેહ શકશો.

જેઓને પોરો એક યા બીજા રૂપમાં લેવાની વરસોની ટેવ પડેલી હોય છે, તેઓ મરણ પામતાં તેમનાં કાળજીમાંથી પારાનો મોટો જથ્થો મળી આવે છે. કાળજી લગભગ ખાણીની જગ્યા રાખે છે. એજ રીતે કોષ પથ જાતની ધાતુનું ઝેર શરીરમાં લેવામાં આવે તો તે પથ કાળજીમાં જમા થઈ રહે છે. જેઓને દારૂ પીવાની ટેવ પડી હોય છે તેઓનું લીવર દારૂના ઝેરને પોતાનામાં એકઠું કરી રાખે છે, અને પોતે સહન કરી શરીરના ભાગનું પોતાના ભોગે રક્ષણ કરે છે. એજ કારણે ધણી દારૂ પીનારાઓનાં કાળજીમાં જ્યારે ત્યારે બીગાડો થાય છે. લાંબી મુદતના દારૂડી-આઓનું કલેમનું મોટું થવા વગર રહેતું નથી.

*

*

*

*

કાળજી અને ઝેર

કાળજી ચોક્કસ ઝેરોને ચૂસી લે છે અને તેને છુપાવી રાખે છે યા તે ઉપર કાણુ રાખી શકે છે; પણ બીજાં ઝેરોનો નાશ કરવાની પણ તે શક્તિ ધરાવે છે. દાખલાતરીકે જ્યારે કોષ શખ્સ બીડી વીગેરે પીએ છે, ત્યારે કાળજી તેમાંના નીકોટીન નામના ઝેરનો નાશ કરી શકે છે. એટલે કે કાળજી ઝેરને જેમ રાખી શકે છે, તેમ ઝેરનો નાશ પણ કરી શકે છે. કાળજીની આ બુબીના કારણેજ ટાઇફોઇડ રીવર અથવા બીજા કોષ ચેપી રોગથી આપણે પીડાતાં હોયએ ત્યારે કાળજી ઉપર આપણા જીવવાનો વધુ આધાર રહે છે.

જ્યારે એક શખ્સ ટાઇફોઇડ નામના તાવથી પીડાતો હોય, ત્યારે જાણવું કે તે ઝેરની અસરથી પીડાય છે અને તેથીજ તેને તાવ આવે છે, તેથીજ તે બિમારી સહન કરે છે, તેથીજ તેની પીડ, બરડા અને માથામાં બલમ દર્દ થાય છે. આ સઘળું દર્દ ઝેરના કારણે છે. આ ઝેર કેમ લાગુ પડે છે તે નેહએ. આ ઝેરો જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જંતુઓ આંતરડાંઓને ચોમેરથી ઘેરી નાખે છે અને લોહીમાં દાખલ થાય છે એટલે શરીરના આખા બંધારણમાં મળી આવે છે. એવી રીતે આખું શરીર ઝેરથી ભરાઈ જાય છે અને આ જંતુઓ અને તેના ઝેરનો નાશ કરવા માટે કાળજીને તેમની સામે બાથોબાથ લડવું પડે છે. એજ પ્રમાણે ન્યુમોનિયાનાં જંતુઓમાટે પણ સમજ લેવું. કાળજી ઝેરનો નાશ કરવાનું કામ કરે છે અને ચુરદો તે કાઢી નાખવાનું કામ કરે છે. જ્યાંસુધી કાળજી પોતાનું કામ ચાલુ રાખવા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે, ત્યાંસુધી દર્દને જીવવાની આશા રહે છે.

(દૈનિક "હિન્દુસ્થાન"માં લેખક:-શ્રી. એફ. ડી.)

૬૬-શિલોન દુર્ગનો કેદી

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડનો સ્વાતંત્ર્યવીર-ફ્રાન્સિસ બોનિવાર્ડ

પોતાના અનુપમ પ્રકૃતિસૌંદર્યને લીધે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ યૂરોપખંડનું નંદનવન કહેવાય છે. આજે તો સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિનું કેન્દ્ર બન્યું છે; યૂરોપની મહાપ્રભુઓના રાજ્યપ્રતિનિધિઓ આવીને ત્યાં વિશ્વશાન્તિના પાઠ બોલે છે; રાષ્ટ્ર-સંઘ 'લીગ ઓફ નેશન્સ'ની અને જગત મજૂર પરિષદની બેઠકો ભરે છે; પશુ આવડા માનને પાત્ર બનવા અને પોતાનું જ રીપબ્લિક (સ્વરાજ્ય) સ્થાપવાને આ નાના દેશે કેટકેટલા બીજા અને મરજીવાનાં મસ્તક ચઢાવ્યાં છે એની મુંઝી કથા તો બૂતકાળના ગર્ભમાં શમી છે.

આજે અહીં સંપૂર્ણ શાન્તિ છે; પશુ તે કેટલા રક્તપાત પછી! કેટલા અન્યાય અને અત્યાચારના સામનાઓ પછી! આજે અહીં દેશવિદેશના શાસનતંત્રની મંત્ર-વિચારણાઓ ચાલે છે; પશુ તે કેટલાં શક્તિસામર્થ્યનો પ્રભાવ મેળવ્યા પછી!

આમ તો સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ અદ્ય સાધનવાળો દેશ છે. વળી યૂરોપમાંની એની ભૌગોલિક સ્થિતિ પશુ વિચિત્ર અને બચબરી છે. ચારપાંચ મોટાં રાજ્યોની સરહદો વચ્ચે એ વિંટળાયેલો છે. શ્વેતજળમાં એ ધણો નાનો પ્રદેશ છે. આટલા બધા છતાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડે સ્વરાજ્ય, સમાન પદ અને પ્રજાસત્તા પ્રાપ્ત કર્યાં છે—ગૌરવભરે એ જાળવી રાખ્યાં છે.

પરંતુ ઇર્વીસનની સોળમી સદીમાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની શી દશા હતી? સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનસત્તાના પાઠ બોધતા એના આજના પાટનગર જીનીવા ઉપર એ વેળા સેવૌયના ઠાકોરની ભુલ્મ જહાંગીરી ચાલતી હતી. જેઓ એ ઠાકોરની સામે અને દેશના સ્વાતંત્ર્યની તરફેણમાં ઉઠ્યા તેમના જન લેવાયા. ચોમેર ત્રાસ ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો.

પશુ એ દશા લાંબી ન ટકી. સેંકડોની સંખ્યામાં દેશપુત્રો સ્વતંત્રતાની ખાતર સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા તૈયાર થઈ ગયા. તેઓમાંનો એક સેવૌયવાસી વીર બોનિવાર્ડ પશુ હતો.

એ ફ્રાન્સિસ બોનિવાર્ડ ઈ. સ. ૧૪૯૬માં જન્મ્યો હતો. એના પિતાનું નામ લુઈઝ બોનિવાર્ડ. ટુરિન શહેરમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો અને ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં પોતાના કાકાના દેવળને તેને વારસો મળ્યો. દેવળ જીનીવાની પડખેજ આવેલું હતું અને તેની જાગીરની આવક પશુ સારી જેવી હતી, પશુ જીનીવાની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અર્થે તેણે એ બધું જતું કર્યું. જીનીવા પર ગુજરતો અન્યાય તેનો શરવીર આત્મા સાંખી ન શક્યો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડને પોતાનો પિતૃદેશ કરી એ જીનીવાના પ્રજાકીય દળમાં જોડાયો.

ઈ. સ. ૧૫૧૬માં સેવૌયનો ઠાકોર ૫૦૦ માણસ લઈ જીનીવા પર ચડ્યો. બોનિવાર્ડ બચાવને ખાતર હઠ્યો, પશુ તેના નિમકહરામ સાથીઓએ તેને શત્રુના હાથમાં પકડાવી દીધો. ઠાકોરે તેને બે વરસ સખ્ત કેદમાં રાખ્યો. ત્યાંથી એ છૂલ્યો, મુસાફરીઓમાં ખુલ્લુ દુઃખ ખમ્યો; પશુ એથી તો એનાં સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ અને રાષ્ટ્રોદ્દેક બમણાં વધ્યાં. દુસ્મન જેડેની એની ઝપાઝપી તો ચાલુજ રહી. ઈ. સ. ૧૫૩૦માં જુરા પર્વતોમાં રખડતાં તેને ચોરાએ લૂંટ્યો અને સાવ અનાથ દશામાં ઠાકોરને હવાલે સોંપી દીધો. આ વખતે તેને શિલોનના પાતાળઉંડા કિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યો. ૭ વરસ સુધી નહિ દાદ, નહિ ફરિયાદ એવી સ્થિતિમાં આ નિર્દોષ દેશભક્ત પિંજરે પડેલા વનકેસરીનો અડોલ પ્રાણુ ધારણ કરી ગોંધાઈ રહ્યો; પશુ.....

પશુ હવે જીનીવાની બાઅરેખા બદલી. બર્ન પ્રાંત અને જીનીવાનગરની સંયુક્ત સેનાએ પુનઃ સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ફરકાવ્યો અને પોતાના બોનિવાર્ડની બહારે શિલોન પર હલ્લો કર્યો. ઠાકોર હાર્યો. બોનિવાર્ડ મોતના પંજમાંથી છૂલ્યો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ હવે સ્વતંત્ર હતું. બોનિવાર્ડને પરમપ્રિય એવું રીપબ્લિક શાસનતંત્ર સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું. નવી રાજ્યમંડળી આ વીરન્દ નરનો આપભોગ કેમ બૂલે? તેણે એને જીનીવાના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકને અધિકાર દીધો; જેમાં અઝાદ સુબો રહેતો તે મહાન વીર બોનિવાર્ડને અર્પણ કર્યું; અને જીનીવામાં રહે ત્યાંસુધી તેને ૨૦૦ સોના-

મહોરોનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૩૭માં બચો સભાસદની મંડળીમાં એને પણ સભાસદ કરી બેસાડ્યો. બોન્નિવાર્દ પણ નકામો ન બેઠો. શાસનતંત્રની સુધારણામાં તેણે ઘણા પ્રકારે મદદ કરી.

ધર્મશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસનો પારંગત એ બોન્નિવાર્દ જેટલો વીરેન્દ્ર તેટલોજ વિદ્વાન હતો. વિજ્ઞાનનો એને ભારે શોખ હતો. ૧૫૫૧માં તેણે પોતાનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય શહેરને ભેટ કર્યું. એ પુસ્તકો મળ્યા પછી ત્યાંની 'પબ્લિક લાયબ્રેરી' હસ્તીમાં આવી. એજ અરસામાં તેણે રીપબ્લિકને પોતાના વારસદારતરીકે ઠરાવ્યું અને તે એક શરતે—એ પાઠશાળાનો ખર્ચ નભાવવા પૂરતો પોતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય. એવો મહત્વાકાંક્ષી કર્મવીર બોન્નિવાર્દ ઇશ્તિસિક્કિનો સંતોષ મેળવતો ઇ. સ. ૧૫૭૦માં સ્વર્ગવાસી થયો.

ઇંગ્લંડનો વિહારી કવિ બાયરન પોતાનો દેશ છોડી ઇ. સ. ૧૮૧૬માં યુરપના પ્રવાસે નીકળ્યો. રસ્તે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના એક ગામડામાં વરસાદને કારણે તેને રોકાઈ જવું પડ્યું. એ ગામની સામેજ શિલોનનો પુરાતન કિલ્લો આવેલો હતો. એ કિલ્લાને જોઇ કવિ બાયરનને નીચેનું કવિત્વ કરુણ કાવ્ય બનાવવાની પ્રેરણા જાગી.

આ શિલોનના કિલ્લાનું એક પડખું લેમાન અથવા જીનીવા સરોવર ઉપર પડે છે. પાછલી બાજુએ આલ્પ્સ પર્વતનાં હિમ જામેલાં ગિરિશિખરો ચમકે છે. કુદરતના એ પ્રકાશિત સૌંદર્ય વચ્ચે કિલ્લો શયતાનના અધારિયા રહેઠાણ જેવો લયંકર લાગે છે. આઠમા સૈકામાં તેને ખડકના ટાપુપર બાંધવામાં આવ્યો ત્યારથી તેને જેલખાનાતરીકેજ વાપરવામાં આવ્યો છે. કિલ્લો પાણી નીચે આડસો ટુટ ઉઠે જાય છે. ત્યાં આગળ કાળકોટડીઓની હાર બાંધેલી છે; જેમાં અનેક રાષ્ટ્રભક્તો અને રાજ્યદ્રોહીઓને કેદ કરવામાં તથા ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા છે. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના સ્વાતંત્ર્ય ખાતર ઝુઝનાર જવાંમદ્ ક્રાન્સિસ દ બોન્નિવાર્દ પણ આજ કિલ્લામાં કેદ થયેલો.

બાયરને આ કાવ્ય રચ્યું ત્યારે આ વીર પુરુષના ઇતિહાસની એને જાણ નહોતી, એણે તો એ સ્વકલ્પનાથીજ રચેલું; પરંતુ પાછળથી એને બોન્નિવાર્દની પરાક્રમ-કથા મળી આવી. તે પછી એને વિશે બાયરન લખે છે:—

આ મહાપુરુષ જીનીવાવાસીઓનો ચેતનનારક છે. ધીર આત્મા, શ્રદ્ધાળુ અંતઃકરણ, ઉચ્ચ આશય, દક્ષ સજ્જાહ, કાર્યતત્પર સાહસિક પ્રાણ, વિશાળ જ્ઞાન અને ચિત્તની અસાધારણ જગૃતિ—એ સૌ લક્ષણોવાડે અંકિત બોન્નિવાર્દ સાચેજ મહાપુરુષના પદનો અધિકારી છે. બોન્નિવાર્દ પ્રજાસત્તાક શાસનતંત્રનો પ્રચંડ પક્ષકાર હતો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે તેણે પોતાની સ્વતંત્રતાનો ભોગ દીધો, આરામ ને અમનચમનને હોમી દીધાં, ધનદોલત ગુમાવી અને પોતે માનેલા ને પોતીકા કરેલા પિતૃદેશ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના સ્વાતંત્ર્યને ખાતર એ પરમ નાગરિક બોન્નિવાર્દે વીર પુરુષને છાજે તેવા દૃઢ ભાવથી સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો. તેણે ભાવિક દેશજનની અને તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડનો ઇતિહાસ પણ લખ્યો. આજે એ પોતાના સ્વાતંત્ર્યપ્રિય જીવનથી અને એ ઇતિહાસથી અમર બન્યો છે.

બોન્નિવાર્દના બંદીવાસને લીધે શિલોનનો કિલ્લો સ્મરણીય છે, તો બોન્નિવાર્દ અને શિલોન બંને કવિ બાયરનના આ કાવ્યથી અનેકધા ચિરસ્મરણીય છે, એ નિઃસંશય સાચું છે. (સંકલિત)

એક રોમાંચકારી આપકહાણી

(૧)

મને પળિયાં આવ્યાં છે, પણ તે ઘડપણને લીધે નહિ; દુઃખના અચાનક આઘાતને લીધે પણ નહિ. મારું શરીર વાંકું વળી ગયું છે, તે કામની મહેનતને લીધે નહિ; કેદખાનામાં કાટ ખાતું જકડાઈ રહેવાને લીધે ને આજ એની શક્તિ સાવ હરાઈ ગઈ છે.

અને મારા ભાગ્યની શી વાત કરું? આ મધુરી ભોમ ને આ તાજી હવા, એ બંનેના ઉપ-ભોગથી બાનલ થઇને અહીં મોતની જાજીરમાં હું જકડાયો તે મારા પિતાના ધર્મને ખાતર. એજ જીવના બળ્યા પણ ધર્મબ્રજ ન થયા; અને એજ ટેકને માટે અમે-એમના પુત્રોએ પણ અંધારથેરી

જેલમાં વાસો લીધો. અમે કુલ સાત હતા:—વિધર્મીઓના જુલમોથી રીઘા અને મમરર એવા છ ભરજીવાન બાંધવા અને એક વૃદ્ધ પિતા. પિતાની જેમ બાધ પછી એક જીવતો બચ્યો; એએ લડાઇના મેદાનમાં લોહી રેડ્યાં; ત્રણ કેદખાને ગયા. એ સૌમાંથી હાલ તો હું એકજ અંધમુખા જેવો જીવતો છું.

(૨)

શિલોનનું કેદખાનું જમીનમાં ઉંડું છે. તેને ગોચિક ઘાટના સાત સ્થંભ છે. ધીંગી કાળ-મીઠ દિવાલની નાની ઉંચી ફાટમાં થઇ આવતું એકાદ ઝાંખું કિરણ અંદરના અધકારને વધુ ધીર કરે છે. એ બેજવાળા બોયતળિયા ઉપર, જાણે જૂતનો બડકો હોય એમ એ તેજ રમતું લાગે છે. દરેક થાંભલે અકેક લોહનું કડું; દરેક કડે એક એક સાંકળ-શરીરને કેરી ખામ તેરી. આ રથા મારા ડીલપર એના ડાઘ; જીવતાં લગી નથી જવાના. આજ મારા દુઃખનો દિવસ છે, કેમ જે હું કેદમાંથી છૂટો થયો છું. કેટલાં વર્ષોસુધી આમ સૂરજને ઉગતો કેણે જાણ્યો છે? કેટલાં વરસ! પ્રભુ જાણે. હું ગણતો'તો તો ખરો; પણ મારો નાનો બાઈ ગળીગળીને મરણ પામ્યો ત્યારથી મેં એ ગણવાનું છોડી દીધું.

(૩)

અમને ત્રણે બાધઓને થાંભલાની સાંકળે જૂદાજૂદા જકડી બાંધેલા. એક ડગલું પણ ન ચસાય. એકબીજાનું મોં પણ ન જોઇ શકાય. ઝાંખા ઉજાસમાં અમે ત્રણે એકબીજાને માણસોના વણખોળખ્યા ઓળા જેવા દેખાતા. ત્રણે સાથે હતા, છતાં જૂદા હતા. હાથ બાંધેલા હતા, પણ હૃદયથી ભેડાયેલા હતા. એ કેદખાનામાં પૃથ્વીનાં પાંચ તરવોના બ્યારે અમને વાપ્યા હતા, ત્યારે દિવાસો અમને માત્ર એકજ હતો કે, અમે એકબીજાનું બોલવું સાંભળી શકતા. દરેક જણ બીજાને કંઈક નવી આશા દબને-પરાક્રમની કોઈક જૂની વાત કહીને કે શરાતનબર્યો રણરાસો ગાંધને હયાધારણ હતો; પણ એ લાંબુ ન ચાલ્યું. અમારા ખુશા મીઠા સાદ ધીમે ધીમે કેદખાનાના પથરા સમા ખાવા ધાય તેવા ધોધરા થના ગયા. કદાચ અમારા મનતરંગને લીધે એમ લાગ્યું હશે; પણ અમને તો એમ થતું કે જાણે એ અમારા સાદજ નહિ.

(૪)

ત્રણેમાં હું મોટો એટલે બીજા બેને ધરપત દેવાનું ને ખુશ રાખવાનું કામ મારું હતું. તે હું ગમ પ્રમાણે કરતો; ને તેઓ પણ ઠીકઠીક ધીરજ ધરી રથા હતા.

મારો સૌથી નાનો બાઈ બાપને બહુ વહાલો હતો. એની બમ્મર આખાદ મારી માના જેવી હતી. આંખો આકાશના જેવી નિર્મળ આસમાની. એની હયાને લાંબે મારું અંતર કંકળતું. એવા રૂપાળા પંખીને આવા પિંજરમાં પકેલું જોઇને કેને ન લાગે? સૂર્યની દીપ્તિથી પ્રેમજ્વલ દિવસ સમાન તો એની કાન્તિ હતી:—જેવો ઉત્તરધ્રુવનો દિવસ ઉનાળાના છ માસ સુધી અરક ઉપર અનસ્ત તપે છે, તેવોજ પ્રકાશમાન ને પવિત્ર એ હતો. સ્વભાવે આનંદી, બીજાનું દુઃખ દેખીને આંસુ પાડે એવો મૃદુલ અને જે દુઃખને દુનિયામાં જોઈ તેને ગ્તાનિ થતી તેનો અંત ન લાવે ત્યાંલગી જંપીને બેસનારો નહિ એટલો દયાગ્રહી.

(૫)

મારો બીજો બાઈ પણ એવોજ નિર્મળ દિવનો, પણ ક્ષાત્ર ઉદ્રેકવાળો; બાંધે મજબૂત અને દુનિયાની દુષ્ટતા સામે ખતમ થામ ત્યાંસુધી ખુશમિજાજ મનથી ટક્કર ઝીલે તેવો;—પણ સાંકળમાં જકડાઇને ઝુરવા યોગ્ય નહિ. એનો પ્રાણ પણ સાંકળના ખણખણાટ ભેગો હણાતો જતો હતો. મુઝોમુઝો હું એ જોતો અને સાથે મારો આત્મા પણ હણાતો જતો; છતાં અમારા કુદુંખના મોંઘા-મૂલાં રતનશા એ બાધઓને પ્રસન્ન રાખવા મેં મારા આત્માને જેમતેમ કરી ટકારી રાખ્યો. આ બાઈ તો વનખીણો ખુદનાર સિકારી હતો. વાધવરની પાછળ પડનારો હતો; પણ કેદખાનું એને મન દરિયો ડોળવા જેવું ભારે હતું. જકડેલા પગ એને મન ભારેમાં ભારે આપત હતી.

(૬)

છનીવા સરોવરનાં પાણી હજાર પુટ ઉંડેરાં ઉછળી સપાડી ઉપર ધસે છે અને શિલોનનાં

કેદખાનાને વળુધી લે છે. દિવાલનું અને પાણીનું એમ એ બેવડું કેદખાનું બન્યું છે. જીવતી કબર હોય તેવા, સરોવરના તળિયા નીચેના એ અંધારા કારાગારમાં જકડાયેલા અમે, રાત ને દિવસ અમારા માથા ઉપર પાણીના પછાડા સાંભળતા. ચિયાળાનો સૂસવતો પવન આકાશમાં પૂર-જોસથી ધસમસતો નીકળતો ને પાણી ઉડાડતો. એ પાણીની ઝણુના છંટકાવનું પણ મને બરાબર ભાન થતું, ત્યારે એ ખુદ ખડકો પણ જાણે કાંપતા ને હચમચી જતા; પણ એથી મારું રૂંવાડું સરખુંયે ન ફરકતું. કેમકે એ કેદમાંથી છૂટકારો દેનાર મોતને હું હસતે મોંએ વધાવી લેવા સદા તૈયાર હતો.

(૭)

મેં કહ્યુંને કે, મારો નાનો ભાઈ ગળતો જતો હતો. મેં એ પણ કહ્યુંને કે, એનું મજબૂત દિલ પણ ભાંગતું જતું. અંતે કંટાળીને એણે ખાવાનું છોડ્યું;—ખોરાક ખરાબ હતો તે સાહે નહિ. શિકારીઓના ક્ષુદ્ર ખોરાકથી અમે સારી પેટે ટેવાયેલા હતા, જોકે પહાડી બકરીના દૂધને બદલે અમારે ખાખોચિયાનું પાણી પીવાનું હતું; અને અમારી રોટી તો—દુનિયા હસ્તીમાં આવી ત્યારે સૌથી પહેલી વખત મનુષ્યે પોતાના ભાઈને જંગલી પશુની જેમ કેદખાનામાં પૂર્યો, ને ત્યારથી એ કેદીઓએ જે રોટીને પોતાનાં આસુઓવડે પલાળી પલાળીને પોચી કરી ખાધી છે તેવીજ અમારીયે રોટી હતી; પણ અમને તેની પરવા નહોતી. મારા ભાઈનું શરીર કે મન તેનાથી નહોતું નંખાતું ગયું. મારા ભાઈને આત્મા તો મહેલમાં બેઠોબેઠો પણ કરમાય તેવો હતો. જે તેની પહોડોના ચઢણમાં ભમવાની સ્વતંત્રતા ખુંચવી લેવાય તો.....પણ હવે સાચું કહેતાં વાર શાને કરે?... એ ગુજરી ગયો!

અને હું માત્ર જોઈજ રહ્યો. એનું માથું ટેકવવા જેટલીય ચાકરી ન કરી શક્યો; એનેા મરતો હાથ સરખો પણ ન ઝીલી શક્યો; અરે! મરી ગયા પછાંચે ન અડી શક્યો. હાથ અને દાંતવડે મારું બંધન તોડવા મેં ધણુયે પછાડા માર્યા; પણ ફોગટ. એ ગુજરી ગયો. તેઓએ એની સાંકળ છોડી, એ ભેજવાળી ભોં બોલી અને દાટ્યો. મેં એમને વીનવ્યા; એક ઉપકાર કરવા આજીજી કરી જોષ કે, એનું શબ બહાર સૂર્યથી પ્રકાશિત ભૂમિમાં દાટો; પણ એ વિચારજ બૂલભરેલો હતો. મારા મનમાં એમ થયું કે, આવો સ્વતંત્ર આત્મા મૃત્યુ પછી પણ આ ક્ષોર કારાગારમાં કેમ કરી જપશે! પણ મેં આજીજી ન કરી હોત તો વધુ સારું હતું, તેઓ સાંચે ઠૂંટે પેટે હસવા માંડ્યું અને પછી એને ત્યાં આગળજ દાટી દીધો. હતી તેવી ભોં સપાટ વાળી દીધી. ન તો માથે લીલા ઘાસવાળી માટી પાથરી, ન તો કબરનો આકાર કર્યો. ઉપર ફક્ત એની ખાલી સાંકળ લટકી રહી હતી;—આવી હત્યાને બહુજ યોગ્ય સમારક!

(૮)

પણ અમારા કુટુંબનું માનીતું ફૂલ મારો સૌથી નાનો ભાઈ—ખાળપણથીજ લાડકવાયો, મુખાકૃતિએ મારી માની ખીજ મૂર્તિ સરખો, સૌનો પ્યારો, મારા પિતાના ખીજ પ્રાણ જેવો, મારા જીવનનો આધાર મારો એ નાનો ભાઈ. એ એક દિવસ છૂટો થશે, સુખી થશે એ આશમાં મારો જીવ ખોળિયું ધારણ કરી રહ્યો હતો; પણ અંતે એનીય ધીરજ ખુટી અને ડાળીપર ફૂલ કરમાય તેમ મંદપ્રાણ બનવા લાગ્યો.

ઓ ઈશ્વર! કોઈ પણ સ્થિતિમાં માનવ આત્માને ઉડી જતો જેવો એ ત્રાસદાયક છે. મેં તો ધોધબંધ વહેતા લોહીમાં જીવ જતો જોયો છે; ઉછાળા મારતા કરાળ સાગરમાં બચવાને તરફડિયાં મારીમારી ડૂબતા જીવને જોયો છે; નિસ્તેજ મેલી પથારીમાં બેભાનપણે પછાડા મારી બકતા પાપી જીવને જતો જોયો છે;—એ બધાં ત્રાસજનક મૃત્યુ છે. પણ આ મૃત્યુમાં ત્રાસ નહોતો; ધીરે ધીરે ને ઉંડું દુઃખ હતું.

ધામેધામે એ લેવાતો ગયો. બિચારો પાછળ રહેનારાં સૌને સંભારતો ગયો. મૃત્યુની મશ્કરી કરતા હોય તેવા એના પ્રપુત્ર માલ—જાણે મેઘધનુષ્યના કિરણરંગ ધીરેધીરે ઉડી ગયા હોય તેવા! એ અંધારધોર કેદખાનામાં તેજની છાંય નાખતી હોય તેવી એની પારદર્શક અમઠતી આંખો!

અને એક પશુ શબ્દ નહિ, પોતાની દુર્ભાગી સ્થિતિમાટે નિસાસો સરખો નહિ, ઉલટું મારી આશાને જીવતી રાખવા અમારા સુખી દિવસોની થોડી મધુરી વાતચીત કરી અને આશા આપી. હું તો મૌનમાં ડૂબી ગયો હતો; બાઇની ખોટના આ ભયંકર ખાડામાં ડૂબતો જતો હતો.

અશક્તિની મૂર્છા આવી તેને એણે કેવી શમાવી દીધી—ધીમેધીમે કળાઈ ન ગય તેવી રીતે! મને એ લાગ્યું; પશુ હું બરાબર સાંભળી ન શકતો. મેં એને નામ દઈ બોલાવ્યો, કેમકે ભય અને શંકાથી હું હવે ઝંતુને ચઢ્યો હતો. હું જાણતો તો હતો કે, હવે અધા પ્રયત્ન ફાગટ છે, તોયે માફ મન ન માન્યું. મેં ફરી વાર બોલાવ્યો. મને લાગ્યું કે, કેંક અવાજ આવ્યો. એક સખત આંચકો. મારી મેં મારી સાંકળ તોડી નાખી ને એની સામે ધસી ગયો; પશુ મેં એને ન જોયો. એ ન હતો, એ ધોર અધારમાં એકલો હુંજ હાલતો હતો; હુંજ જીવતો હતો; હુંજ દુષ્ટ શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. મારી અને અનંતતાના આરા વચ્ચેની એ છેલ્લી, એકની એક, મોંઘામાં મોંઘી કડી એ જીવલેણ સ્થળે ભાંગી પડી હતી.

મારા બંને બાઇ ચાલ્યા ગયા હતા. એક ભોંયની ઉપર પડ્યો હતો, બીજો ભોંયમાં દટાયેલો પડ્યો હતો. મેં એનો જડ હાથ ઉપાડ્યો; પરંતુ મારો દાઢ પશુ એટલેજ ઠંડોગાર હતો. મારામાં હાલવા-ચાલવાનાયે રામ નહોતા. માત્ર એટલું લાગતું કે, હું જીવતો છું. અરેરે, જેને આપણે ચાહીએ તેને હવે ફરી વાર એ રીતે નથી મળનાર, એ કેવો ધોરતમ વિચાર! હું પશુ સાથે કેમ ન મરી ગયો તેની અને ખબર ન પડી. મને કોઇ દુન્યવી વાસના રહી નહોતી; કેવળ મારા ધર્મપરની શ્રદ્ધા રહી હતી; અને એ એકજ કારણે હું આપઘાત કરતો રહી ગયો.

(૯)

પશુ પછી શું બન્યું તેની મને બરાબર જાણ નથી; હજીયે હું એ નથી જાણતો. પહેલાં તો તેજનું જાન ગયું, પછી હવાનું અને અંતે અધારાનું જાન પશુ ગયું. ન હતો અને વિચાર કે ન હતી કંઈ લાગણી;—મુદ્દલે નહિ. એ પથ્થરો વચ્ચે હું પથ્થર થઈ રહ્યો. વરસતી ઝાકળમાં ઝાડપાન વગરની ટેકરી સમું બધુંજ વેરાન, જડ અને જીપડું થઈ રહ્યું હતું. રાતે નહોતી, દિવસે નહોતો. નહોતો આંખને ભારેખમ કરતો એ કારાગારનો ઉગસ. હવું માત્ર અવકાશ ભરતું ચન્દ્ર ને એક પશુ સ્થળવગરનું જડત્વ. ન હતા તારા, પૃથ્વી કે કાળ; ન હવું દયાજી, પરિવર્તન, પુણ્ય કે પાપ. હવું એક મૌન્ય. જીંદગીનોયે નહિ ને મૃત્યુનોયે નહિ એવો સ્થિર શ્વાસ. જાણે કોહતી આજસનો પારાવાર ઉલટયો;—ધોર, અપાર, મુગો અને અચેતન!

(૧૦)

પશુ અંતે મારા મગજપર પ્રકાશ પડ્યો. એક પક્ષીનો એ કલ્પરવ હતો. થોડી વાર બંધ પડી વળી પાછો એ સંભળાયો. અતિમિષ્ટ ને અપૂર્વ એ ગીત હતું. મારી આંખ પ્રસન્નતા ને આનંદભરી રહી પડી. એટલી વાર તો જાણે હું કોઇ દિ' દુઃખિયોજ નહોતો એમ લાગ્યું, પશુ પછી ધીમે ધીમે મારી ઇન્દ્રિયો જાગ્રત થતી ગઈ. કોટડીની દિવાલો દેખાઇ અને ભોંયની સપાટી મારી આજીબાજી તરી આવી. અત્રાઉની પેડે સૂરજનો ઝાંખો ઉગસ પશુ પેડી ફાટમાંથી સરતો દેખાયો. પેડું પક્ષી એ ફાટમાં બેઠું હતું. આસમાની પાંખવાળું કેવું રમણીય એ પંખી! હજારો સ્મરણ જગાડતું કેવું અનુપમ એ ગાન! જાણે એ મારે સારજ ગાતું ન હોય! એ પક્ષી પશુ જાણે મારી પેડે પોતાના સાથીને બોલાવતું હોય એમ મને લાગ્યું. જ્યારે દુનિયામાં મને કોઇ ચાહનાર નહોતું, ત્યારે એ મને પ્રેમ કરતું હતું! એણે મને કેદખાનામાં આનંદ આપ્યો—વિચાર કરતો કયો. એ પક્ષી છૂડુંજ હશે કે કદાચ એવું પિંજરનું કેદખાનું તોડી અહીં મારા કેદખાનાપર બેસવા આવ્યું હશે! મધુર પક્ષી! કેદનો મને પૂરો અનુભવ છે, એટલે મારું સાથી બનાવવા સારું હું તને કેદી નહિ બનાવું.

અથવા પક્ષીરૂપે કોઇ સ્વર્ગનો જીવ તો મળવા નહિ આવ્યો હોય? શું મારો બાઇ પક્ષી થઇને મળવા આવ્યો હશે! પ્રજા, પ્રજા! એ વિચારે હું નથી હસી શકતો, નથી રડી શકતો; પરંતુ આખરે એ પશુ ઉડી ગયું. એ પક્ષીજ હતું, નહિ તો મને બેવડા સુનકારમાં એકલો મૂકી કેમ ઉડી ગય? એકલો—કદનમાંના મુઠા જેવો; તેજબીયા દિવસે નિર્મળ આકાશમાં શાપરૂપ એકાકી

કે વાદળો જેવા એકલો અને મૂકીને એ કેમ ઉડી જાય ?

(૧૧)

પણ માઈ પ્રારબ્ધ ક્યું. મારા ચોકીદારો માયાળુ બન્યા હતા. દુઃખના દેખાવો ખમી ખમીને જોઈ તેઓ રીઠા થયા હતા, છતાં મારા તરફ માયાળુ બન્યા. મારી તુટેલી સાંકળ એમ ને એમ રહી. મને કોટડીમાં ફરવાની છૂટ મળી. એ કારાગારમાં એક છેડેથી બીજે છેડે, ને થાંભલાઓની આસપાસ હું ફરતો. ફક્ત મારા ભાઈઓની કબરો ઉપર પગ ન દેતો—રખે પગ પડી જાય ને એ કબરો અપમાનિત થાય! ને કવચિત્ત જો મને લાગતું કે મારો પગ ત્યાં બૂલથી પડી ગયો છે તો મારા અંતરમાં ચીરો પડતો અને માઈ હૃદય કચરાઈને અધમુર્તિ થઈ જતું.

(૧૨)

પછી તો મેં દિવાલ કોતરીને અંદર પગ રાખી શકાય એવડો એક ખાડો કર્યો. નાસી છૂટવા માટે નહિ; કેમકે જો મારાં હતાં તેમને તો હું ત્યાંજ દફનાવીને ખેડો હતો, એટલે હવે તો આખી દુનિયા મારે મન તો એક મોટા કેદખાના જેવીજ હતી. ન મારે પિતા હતા, ન સંતાન હતું કે સચું હતું. મારા દુઃખમાં ન કોઈ સમ્બંધ હતું અને એ સાઈ હતું, કેમકે એમના વિચારે કદાચ હું ગાંડો થઈ જત; પણ ઉંચેની એ સળિયાવાળી બારીઓમાંથી બહારની દુનિયા જોવા—એ ઉંચા પર્વતોપર નજર ફેરવી મારી આંખોને તૃપ્ત કરવા માઈ મન તલસી રહ્યું હતું; એટલે મેં બીંતમાં એટલો ખાડો કર્યો.

અને એ પર્વતો મેં જોયા. એ તો એવા ને એવા હતા. મારી પેટે કાંઈ દેહે બદલાયા નહોતા. અનંત કાળનો બરફ એનાપર જમશેલો હતો. નીચે વિશાળ સરોવર ઝુલતું હતું અને આસમાની રંગની દ્રોન નદી પૂરપ્રવાહમાં વહેતી હતી. ખડકો અને ગીચ ઝાડી ઉપર પછડાતાં તેના પાણીનો અવાજ મેં સાંભળ્યો. દૂર આની રહેલા ગામનાં મકાનોની ધોળી દિવાલો ને સરોવરમાં લસી રહેલાં વહાણોના એથીયે ધોળા સદ મેં જોયા. જોયો એક નાનોશો ટાપુ; મારી બારીની બરોબર સન્મુખ; જાણે મારી સામે હસતો. એ નાનકડો લીલો ટાપુ લાગતો તો તે ફક્ત મારી કોટડીના જેવડોજ; પણ તેમા ત્રણ ઉંચાં ઝાડ હતાં અને પર્વતની સ્વતંત્ર પવનસહર એનાપર વાની; પડખે સ્વતંત્ર પાણી હીસોજો ચઢ્યાં હતાં; એની ઉપર નાનાં નાનાં સુગંધી રંગીન ફૂલ ડોલતાં, કિલ્લાની દિવાલ આગળ મુખી રમતિયાળ માછલીઓ તરતી; ઉંચે વેગબધું ગરુડ ઉડતું.

ને આ બધું જોઈને મારી આંખે નવાં આંસુની ધાર ચાલી; મનમાં શોક વ્યાપ્યો; મને થયું કે, સાંકળેથી છૂટયોજ ન હોત તો સાઈ હતું! હું દિવાલપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. માથે મોટા ભાર પડ્યો હોય એમ કારાવાસનું અંધાઈ જાણે મારાપર તૂટી પડ્યું; જાણે કોઈને દાટવા ખેદેથી તાજી કબર. પણ છતાં આટલો પ્રકાશ ખમવાથી મારી નજર એટલી હેરાન પરેશાન થઈ હતી કે તેને આરામની જરૂર હતી.

(૧૩)

આ પછી મહિનાઓ, વર્ષો કે માત્ર થોડા દિવસો વીત્યે—કેટલું વીત્યું હશે તેની મેં ગણતરી ન કરી, ફરકારે ન કરી—છેવટ તેઓ મને છોડી મૂકવા આવ્યા. ક્યાં અને કેમ એ જાણવાની મને પડી નહોતી. છુટ્ટો કે બાંધ્યો હવે સરખું હતું. નિરાશાને હું ચાંદનાં શીખી ગયો હતો.

પણ તેઓ આવ્યા; આવીને મારાં બંધન એમણે કાઢી નાખ્યાં. ત્યારે એ કોટડી મને મધુરા આશ્રમ જેવી લાગી. મને થયું કે, એ લોકો ફરી વાર માઈ ઘર છોડાવવા આવ્યા છે. અંદરના કોળિયા જોડે મેં દોસ્તી બાંધી હતી. એમની જાળમાંથી હું બચાવવાનું જોતો. ચાંદનીમાં રમતા ઉદરને જોતો. હું એ સૌના જેવોજ બની ગયો હતો. અમે એકજ રથજનાં રહેનાર હતાં અને હું તો એમના રાજા જેવો હતો; મારામાં એમને રંજડવાની તાકાતે હતી; પણ અમે સૌ સંપ-સંપીને રહેતાં. લાંબો વખત સાથે રહેવાના પરિચયથી અમે સૌ એટલાં એકાકાર થયાં હતાં કે મને મારી સાંકળ ઉપર પણ ભાવ થયો.

એટલે એ સર્વને છોડી છૂટે થતાં નિસાસાની હાય મારી હું જેલ બહાર નીકળ્યો.

(“કુમાર”ના આવાદ-૧૯૮૪ના અંકમાં ડૉર્સ આયરનના અંગ્રેજી કાવ્ય ઉપરથી લેખક:-દેશગજ પરમાર)

૬૭-બરનાર મેકફેડનનું અસાધારણ જીવન

“આપણે હાલ જાણીએ છીએ તે ઉપરથી એવા નિશ્ચય ઉપર આવી શકીએ કે, આપણા દેશના હાલના સ્થિતિમાં આરોગ્યસંરક્ષણના બધા નિયમો પાળવામાં આવે તો આપણા લોકોની સામાન્ય આયુષ્યમર્યાદામાં ત્રીસ વર્ષનો વધારો થાય. મોતનું પ્રમાણ અડધોઅડધ ઘટી જાય અને તેની સાથે માંદગીમાં સપડાઈ કામ કરવાને કાયમના નાણાંયક થઈ પડતા લોકોની સંખ્યામાં મરણપ્રમાણ કરતાં ઊંચડો ઘટાડો દરવર્ષે થાય. જીભ શબ્દોમાં કહીએ તો આ દેશની મૃત્યુસંખ્યામાં દરવર્ષે ૪૦ લાખનો ઘટાડો થાય અને રાજીઓની સંખ્યામાં ૮૦ લાખનો ઘટાડો થાય, આ આંકડા હૃદયભેદક લાગે છે; પરંતુ તે પ્રમાણમાં સિદ્ધ છે અને નિર્વિવાદ રીતે આરોગ્યસંરક્ષણની બાબતમાં આપણી અજ્ઞાન હાલત દેખાડી આપે છે.”

—શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ

આજે દેશમાં ચારે દિશાએ ધનવાનોના ધનનો પ્રવાહ દરદીઓને રોગમુક્ત કરવા, દવાખાનાં કાઢવા તથા સેનેટોરિયમ બંધાવવા તરફ વહી રહેલો છે. શ્રીમંતો અને મોટા મોટા અમલદારોના સ્મારકતરીકે દવાખાનાં કાઢવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. દેશમાં સરકારી તેમજ ખાનગી વૈદ્ય-ડૉક્ટરોનાં દવાખાનાંની ખોટ નથી. ગામોગામ વૈદ્ય-ડૉક્ટરો ઉભરાઈ જાય છે, છતાં દેશમાં રોગપીડિતોની સંખ્યા ઓછી થતી નથી. ડૉક્ટરો અને દવાખાનાં વધે તેમ દરદીઓ અને મરણપ્રમાણની સંખ્યા ઓછી થવાને બદલે વધતી જાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો માંદા ને માંદાજ. અકાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ ધણું મોટું, કુદરતી મરણ જેવું તો કોઈ સમજતું જ નથી. જે કારણથી લોકો રોગપીડિત રહેતા હોય તે શોધી કાઢી તે કારણો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો રોગીઓની સંખ્યા અને અકાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ કેમ ઓછું ન થાય?

આપણામાં કહેવત છે કે “ઉપાય કરતાં અટકાવ ભલો.” લોકો માંદા પડે એટલે તેમને દવા આપવામાં આવે. તેઓ સાજા થયા પછી તેના તેજ કારણે ફરી માંદા પડે એટલે તેમને દવા આપવામાં આવે. આવો ક્રમ ચાલ્યા કરે તેથી તો તેમની જીવનશક્તિ હણાઈ જાય છે. દરદીઓને દવા આપવા જેટલી જરૂર તેઓ સામાન્ય દરદોના ભોગ થઈ પડતા બચે અને તંદુરસ્તી સાચવી શકે એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં ડૉક્ટર શબ્દનો અર્થ ‘તંદુરસ્તીનું જ્ઞાન આપનાર’ એવો થાય છે. ડૉક્ટરો એ અર્થમાં કામ કરતા હોય તો રોગપીડિત અને મરણનું પ્રમાણ કેમ ન ઘટે?

જ્ઞાન એ શક્તિ છે. જ્ઞાનવિના કદી શક્તિ નથી. દરેક પ્રકારનાં દુઃખ-દરદોનું મૂળ અજ્ઞાન જ છે. આરોગ્ય વિષયના જ્ઞાનના અભાવે અસંખ્ય લોકો અનેક પ્રકારનાં દરદોથી પીડાતા હોય છે. એમને માટે દવાખાના જેટલી જ જરૂર તેઓ પોતાની તંદુરસ્તી સાચવી શકે એવી કસરત, સાદો ખોરાક, ખુલ્લી હવા, શરીરરચના અને આરોગ્યદાયક રહેણીકરણી વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની છે. સમાજમાં એ વિષયોનું જ્ઞાન વ્યાખ્યાનો, લેખો, હસ્તપત્રિકાઓ, પ્રદર્શનો વગેરેદ્વારા આપવાની અર્થાત્ બહોળા પ્રમાણમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવાની અનિવાર્ય જરૂર છે. આ વિષયમાં અમેરિકામાં મિ. મેકફેડન નામના ગૃહસ્થે અથાગ પરિશ્રમ કરી લાખો લોકોને ખરી તંદુરસ્તી ભોગવતા કર્યા છે. તેનો હેવાલ જાણુ તો જોવા હોઈ અત્રે સંક્ષેપમાં આપું છું.

મિ. મેકફેડન પોતે લખે છે કે, હું સત્તર વર્ષની યુવાન વયે પાતળો, દમીએલ અને શરદીથી પીડાતો મુડદાલ છોકરો હતો. તે વખતે મને ન્યુમોનિયાની સખત અસર થઈ હતી. દવાથી દરદો મટે છે એવો મારો વિશ્વાસ જતો રહ્યો હતો; કારણ કે મારી શરીરસંપત્તિમાં ડૉક્ટરોની દવાથી જરાએ સુધારો થયો ન હતો. ન્યુમોનિયાને લીધે મારી છાતીમાં સખત દુખાવો રહેતો હતો. તે સમયે વિચાર કરતાં હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે, મનુષ્યશરીરમાં પોતાની બચ-સ્થા સુધારી લેવાની શક્તિ ધમિરે નિર્માણ કરેલી છે તેને કામ કરવાની તક આપવી જોઈએ.

આ વખતે દરેક મનુષ્ય માને છે તેમ હું પણ માનતો કે, શરીરની શક્તિ ટકાવી રાખવા ખોરાક લેવો જોઈએ; તેથી હમેશના રિવાજ મુજબ કાંઈ ને કાંઈ ખોરાક હું લેતો હતો. ન્યુમોનિ-

યાના દરદ વખતે જ્યારે મારી તબિયત વધારે ખગડતી ચાલી તે વખતે મને વિજળીના ચમકારા પેઠે વિચાર આવ્યો કે, હું જે જોરાક લઉં છું તેથી આ દરદને પોષણ મળે છે અને દરદ ચાલુજ રહે છે. જો હું ખાવાનું છોડી દઉં તો શરીરમાં જે સંરક્ષકશક્તિ રહેલી છે તેને કામ કરવાની તક મળી તે દરદને હાંકી કાઢશે.

તરતજ તે દિવસથી મેં ખાવાનું બંધ કર્યું. એટલે એક-બે દિવસમાં દરદનું જોર નરમ પડ્યું. ત્રીજે દિવસે તો ઘણો આરામ જણાયો અને ચોથે દિવસે ન્યુમોનિયા દૂર થયો. મંદવાડ-દરમિયાન બેચેની લાગતી ત્યારે થોડી થોડી કસરત પણ કરતો હતો. તે પછી આજ સુધીના અનુભવથી મારી એવી ચોક્કસ માન્યતા છે કે, દરદ માત્ર એકજ છે અને તે અસ્વચ્છ થયેલું લોહી. ઉપવાસ કરવાથી ખગડેલું લોહી સ્વચ્છ થાય છે. આપણે જોરાકતરીકે નક્કર પદાર્થોજ ખાઈએ છીએ, તેની સાથે હવા અને પાણીની પણ તેટલીજ જરૂર છે. આપણે તેને જોરાકતરીકે ગણતા નથી. જો જોરાકતરીકે ગણીએ તો ખરું જોતાં અપવાસ જેવું કાંઈ રહેતું નથી. હવા અને પાણીને પચાવવા પાચનક્રિયાના અવયવોને કાંઈ મહેનત કરવી પડતી નથી. આપણે જ્યારે ઉપવાસ કરીએ છીએ, ત્યારે નક્કર જોરાક ન ખાવાથી શરીરસંરક્ષક શક્તિને એક એવી તક આપીએ છીએ, કે જે આપણા શરીરરૂપી ઘરમાં એકઠો થયેલો કચરો કાઢી નાખે અને આ બધો કચરો કાઢી નાખવાની ક્રિયા એનું નામજ દરદનો નાશ.

મી. મેકફેડન સત્તર વર્ષની વય સુધી દરદોથી ઘેરાયેલા અને તવાઈ ગયેલા શરીરવાળો હતો. તે પછી તેણે શરીરની ખીલવણી કરવાના અને આરોગ્ય રહેવાના કુદરતી ઉપાયો શોધવા માંડ્યા. એ વિષયમાં તેણે એટલું બધું ધ્યાન આપ્યું કે આજે તેની ખરાબરી કરી શકે એવી શરીરસંપત્તિવાળા માણસો દુનિયાપર થોડાજ હશે. પોતે મજબૂત અને તંદુરસ્ત શરીરવાળો થઇને તે બેસી રહ્યો નથી. આરોગ્યસંબંધી જ્ઞાનના અભાવે દુઃખમાં સડતી જનતાને પોતે મેળવેલા અનુભવનો લાભ આપવા સાડ ત્રીસ વર્ષથી તેણે રીઝીકલ કલ્ચર ખાતાની સ્થાપના ન્યુયૉર્ક શહેરમાં કરેલી છે. આજે તેને એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મળેલી છે કે, યુરોપ-અમેરિકામાં મિ. મેકફેડન “ફાધર ઑફ રીઝીકલિટીપથી” એટલે દવાવિના દરદો મટાડવાની વિદ્યાના શોધકતરીકે અંકાય છે.

મી. મેકફેડન માને છે કે, તંદુરસ્તીની ખાખતમાં સૌથી વધારે ખરાબ અસર જોડી લોક-લાજથી થઇ છે. સામાન્ય રીતે લોકોનાં શરીર ઘાટદાર આદર્શરૂપ થઈ તેઓ તંદુરસ્તીનું ખરું સુખ ભોગવતા થાય એ માટે સમાજમાં નીતિની છાયા નીચે ધર કરી રહેલી ખરાબ બીદીઓ સામે તેણે જોસબેર લખવા માંડ્યું. વળી એ વિષે જાહેર ભાષણો આપવાં શરૂ કર્યાં, દવાઓના વધી પડેલા ઉપયોગ સામે તેનો પોકાર ચાલુજ હતો. આ સર્વ કારણોથી કેટલાક સ્વાર્થપરાયણ લોકો પોતાના ધંધાને અંગે તેનાથી નારાજ હતા. દિનપ્રતિદિન ઘણા લોકોની ધતરાજી તેના ઉપર થતી મઠી. દુશ્મનોએ તેના લખવાના અર્થનો અનર્થ કરી તેની સામે કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યું. જડજો તેનો બચાવ સુદ્ધાં સાંભળવાની ના પાડી. તેના ઉપર ચૂકાયેલા તહોમત “લોકોને તે આડે માર્ગે અને અનીતિના રસ્તે દોરે છે” બદલ તેને બે વરસની કેદ અને ૨૦૦૦ ડોલર દંડની શિક્ષા ફરમાવી. હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી તેમાં પણ તેને દાદ મળી નહિ, એટલે તેને કેદખાનામાં જવું પડ્યું. કેદની સજા થવાથી તેના વખાણનારાઓમાં ભારે ખળભળાટ થયો. તેમણે મી. મેકફેડનને છોડી ચૂકાવવામાં અમેરિકન સરકાર સામે જોસબેર ચળવળ ચલાવી. પરિણામે અમેરિકાના મહાન પ્રેસીડેન્ટને એ ખાખત પોતાના હાથમાં લેવી પડી. મેકફેડનની ખાખતમાં તેણે જાતે તપાસ ચલાવી તેને નિર્દોષ ઠરાવી છેવટે છોડી ચૂક્યાં; પણ તે દરમિયાન તેને દોઢ વર્ષ કેદમાં રહેવું પડ્યું. કેદખાનામાં લાખો દિવાસાપત્રો એના પ્રશ્નસંકો તરફથી મળ્યા હતા. આ બનાવ પછી “રીઝીકલ કલ્ચર મેગેઝીન” ધણું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું અને એના સિદ્ધાંતો તરફ બધા અમેરિકનોનું ધ્યાન ખેંચાયું.

મી. મેકફેડનને ઇંગ્લંડની સરકારે પાર્લામેન્ટના સભાસદો સમક્ષ રીઝીકલ કલ્ચરની ખાખતમાં ભાષણો આપવા આમંત્રણ આપી તેને ધણું માન આપ્યું હતું. આ વખતે ઇંગ્લંડથી પાછા ફરતાં

અમેરિકન સરકારે તેનો જાહેર રીતે સત્કાર કર્યો અને ન્યુયૉર્કના મેયરે પણ તેની બારે પ્રશંસા કરી માન આપ્યું. આજે અમેરિકામાં સરકારી તેમજ લશ્કરી ખાતાંઓમાં તેના સુધારા દાખલ થયા છે અને સામાન્ય પ્રજા પણ તેની શોધનો બહોળા પ્રમાણમાં લાભ લઈ રહી છે.

મી. મેકફેડન બાપણો આપીને કે પુસ્તકો લખીનેજ ખેતી રહેલો નથી. શરીરને માફક આવે અને તંદુરસ્તી તથા શક્તિ વધે એવા ખોરાકો પૂરાં પાડનારાં મોટાં ઉપાહારગૃહો તેણે કાઢ્યાં છે. ન્યુયૉર્ક શહેર જ્યાં એ ખાતાનું મુખ્ય મથક છે ત્યાં એક ડઝનથી વધારે એવાં ઉપાહારગૃહ છે. તેમાંનાં કેટલાંકમાં તો સાતસોથી હજાર માણસો એકી વખતે જમવા ખેસે છે. એવાં ઉપાહારગૃહ અમેરિકાના દરેક મોટા શહેરમાં કાઢવામાં આવ્યાં છે. તે ચલાવવાને ઉભી કરવામાં આવેલી ફીઝીકલ કલ્ચર રેસ્ટોરાં કંપનીની થાપણુ લગભગ ચાર કરોડ રૂપિયાની છે. એ ઉપાહારગૃહો કેવી ઉત્તમ રીતે ચાલે છે તે એટલા ઉપરથીજ સમજાશે કે, કંપનીના ભાગીદારોને દરવર્ષે ૩૦ થી ૩૫ ટકા સુધી વ્યાજ મળે છે. એ ગૃહોમાં ચાહ-ફાંશીની તદ્દન બંધી રાખેલી છે. તેમાં માંસાહાર પણ આપવામાં આવતો નથી. ફક્ત વનસ્પતિ, ધાન્ય અને ફળમાંથી બનાવેલી વિવિધ વસ્તુઓ ત્યાં ખોરાકતરીકે આપવામાં આવે છે. અનેક લોકો તેમાં તંદુરસ્ત થવાને જાય છે.

વળી મેકફેડને શોધી કાઢેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણેજ રહેવા, ખાવા અને વર્તવાના નિયમોનું ચથાર્થ પાલન કરે એવા લોકોનું તેણે એક સંસ્થાન વસાવ્યું છે, જેને ફીઝીકલ કલ્ચર સીટી એવું નામ આપેલું છે. હવે એ સંસ્થાનની નકશો બીજે ઠેકાણે થવા લાગી છે અને કુદરતી સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જીવન ગાળવાનું સામાન્ય લોકો પણ પસંદ કરવા લાગ્યા છે. દરદીઓને માટે તેણે એક સેનેટોરિયમ કાઢેલું છે. તેને મેકફેડન હેલ્થેટોરિયમ એવું નામ આપેલું છે. તેમાં કોઈ પણ જાતની દવા વિના માત્ર કુદરતી ઉપચારોથી દરદીઓને સાજા કરાય છે. મોટા મોટા એમ. ડી. ડૉક્ટરોથી નહિ મટી શક્યા હોય તેવાં દરદીથી પીડાતા અને બધે સ્થળેથી નિરાશ થયેલા દરદીઓ હેલ્થેટોરિયમમાં સાજા કરવામાં આવ્યા છે, એવી તે ખાત્રી આપે છે. મી. સેન્ડર્ફ એનેટ નામનો ગૃહસ્થ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તદ્દન જૂઠ્ઠા થઈ ગયો હતો. મેકફેડનના હાથ નીચે તેણે શરીરની ખીલવણી કરી. ૭૧ વર્ષની ઉંમરે તે નવજુવાન જેવો થયો. સાર પછી તેણે “ધડપણુ, તેનાં કારણો અને તેનો અટકાવ” એ નામનું પુસ્તક લખી આખા અમેરિકા તથા યુરોપમાં ખ્યાતિ મેળવી છે. સદર પુસ્તકના પૂંઠા ઉપરજ પોતાની ૮૧ વર્ષની વયનો ફોટો આપેલો છે અને આજે તંદુરસ્તીની બાબતમાં તે એક સત્તાધિકારીસમાન ગણાય છે. એટલા ઉપરથીજ હેલ્થેટોરિયમના કાર્યની કલ્પના વામકો કરી લેશે.

ફીઝીકલ કલ્ચર ટ્રેનિંગ સ્કૂલ એટલે શરીરની ખીલવણી કરવાનું શિક્ષણ આપનારી એક મોટી શાળા તેણે કાઢેલી છે, જે હેલ્થેટોરિયમની પાસેજ છે. એ સ્કૂલમાંથી કુદરતી ઉપચારોની મદદથી દરદી મટાડનારા દવાવગરના ડૉક્ટરો અને સલાહકારોની મોટી સંખ્યા દરવર્ષે બહાર પડે છે. તેઓ પોતાના ગામમાં લોકોને શરીરરચના વગેરેસંબંધી જ્ઞાન આપી લોકસુખાકારી વધારવાનાં કામો કરે છે. પ્રજાને તેથી એટલો બધો ફાયદો થયો છે અને કુદરતી ઉપચારો ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ વધી ગયો છે કે ડૉક્ટરો અને દવા બનાવનારાઓના ધંધા ઉપર તેની અસર થવા માંડી છે. દવાઓના ઉલ્લોગનું એક આગેવાન અમેરિકન પત્ર “ડોગીસ્ટ” લખે છે કે “એ શું બીના છે કે દવાઓ તથા તે બનાવવાની મીઝોનો ખપ દિનપ્રતિદિન ઘટતો જાય છે? છેલ્લાં દશ વર્ષમાં તેની ખપત સરાસરી ૬૫ ટકા જેટલી ઘટી ગઈ છે.” આ પરિણામ મી. મેકફેડન જેવા દવાવગરના ડૉક્ટરોની મહેનતને આભારી છે. હિંદુસ્તાનમાં તો એથી ઉલટુંજ જોવામાં આવે છે. દરવર્ષે વૈદ્ય-ડૉક્ટરોનાં નવાં દવાખાનાં ઉધડેજ જાય છે અને તેમાં દવા લેનારા દર્દીઓની મોટી સંખ્યા ઉભરાય એમાંજ સફળતા માનવામાં આવે છે. આ બાબતમાં સરકાર કંઈજ સુધારો કરી શકે એમ નથી. જો આપણા દેશમાં ધર્મદા દવાખાનાં ચલાવનારા અને નવાં ખોલનારા ધનવાનો ધારે તો નવો માર્ગ મહણુ કરી શકે એમ છે; પરંતુ તેમ કરવા માટે

પ્રથમ તો તેમણે નવી દુનિયાનો પ્રકાશ પોતાની આંખોપર પડવા દેવો જોઈએ.

“ફીઝીકલ કલ્ચર” એ નામનું માસિક ૩૧ વર્ષથી મી. મેકફેડન પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેના ગ્રાહકોની સંખ્યા પાંચલાખ છે. દુનિયાપર એની જરાજરી કરી શકે એવું એ વિષયનું એક પણ માસિક અત્યારે નથી. પોતાના ધંધામાં સહાયરૂપ થઇ પડવા માટે તે બીજાં બાર માસિકો અને ત્રણ દૈનિક પત્રો કાઢે છે. તે પૈકી ‘ફુ રેટારી’ (ખરી વાર્તા) એ નામના માસિકની ૨૩ લાખ નકલો ખપે છે. બધાં માસિકોની કુલ ગ્રાહકસંખ્યા પચાસલાખ છે. આ બધા સાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ માટે તેણે મેકફેડન પબ્લીકેશન કંપની કાઢી છે. તે દુનિયામાં મોટામાં મોટી પબ્લીશીંગ કંપની છે. એક માસિકનું લવાજમ દશ રૂપિયા ગણવામાં આવે તો પચાસલાખ ગ્રાહક એટલે એકલા માસિકોના લવાજમનાજ વાર્ષિક પાંચકરોડ રૂપિયા આવે. આ ઉપરજ હિંદુસ્તાનના પહેલા નંબરના રાજ્ય હૈદરાબાદની વાર્ષિક આવક જેટલી વડોદરા રાજ્યની બે વર્ષની કુલ આવક કરતાં પણ વધારે થવા જાય છે. આ તો એકલા બાર માસિકોના લવાજમનીજ વાત છે. એ સિવાય બીજાં સાહિત્ય પ્રગટ કરે છે તેની ઉપજ તો જુદીજ. એટલા ઉપરથી કંપની કેટલા મોટા પાયાપર કામ કરતી હશે એનો ખ્યાલ વાચકો કરી લેશે. આ ઉપરથી કોઇએ એમ ન ધારી લેવું કે, મી. મેકફેડન અમેરિકામાં એક મોટા શ્રીમંત કરોડપતિ થઇ બેઠો છે. એને પોતાના આદર્શો પ્રજ્ઞસમક્ષ સૂતિમંત કરવામાટે નાણાંનો ધણો ભોગ આપવો પડે છે અને આટલી બધી પ્રવૃત્તિ છતાં નાણાંની બાબતમાં તેને સંકોચ રહે છે.

મી. મેકફેડને પોતાના જાતઅનુભવ અને શોધથી આરોગ્ય અને કુદરતી ઉપચારોવિષે ધણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. એ સર્વમાં બીટલીંગ ઑફ વાઇટલ પાવર ધણું ઉત્તમ છે. એ વિષે તે પોતેજ ખાત્રી આપે છે કે “તંદુરસ્તી અને એક સુંદર ખીલવણી કરેલું શરીર, એ આખી દુનિયાની દોલત કરતાં વધારે કિંમતી છે. જેને આપણે સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી કહીએ છીએ, તે મેળવવા જોએ ધૃત્યંજતા હોય તેમને માટે મારાં લખેલાં સર્વ પુસ્તકોમાં કોઇ પણ એવું નથી કે જે મારા આ પુસ્તક કરતા ચઢીઆતું હોય.” એ ઉપરાંત તેઓએ ‘એનસાઇક્લોપીડીયા ઑફ ફીઝીકલ કલ્ચર’ એટલે આરોગ્ય અને કુદરતી ઉપચારોસંબંધી જ્ઞાનકોષ, એ નામનો કિંમતી ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમા ૩૦૦૦ પૃષ્ઠ અને ૧૨૦૦ ચિત્ર આપેલાં છે અને તેની સો રૂપિયા કિંમત છે. એની સાત આવૃત્તિઓ થયેલી છે. આટલા ભગીરથ પ્રયત્ન પછી પ્રગ્ન એને “ફાઇર ઑફ ફીઝીકલિટી” ના નામથી ઓળખે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય !

મે ૧૯૨૮ નો ‘ફીઝીકલ કલ્ચર’ નો અંક પ્રગટ થયો છે તેમાં જરનાર મેકફેડનનો ચાર કંપનીઓએ મળી તેમની ૬૦ વર્ષની ઉંમર છતાં ૩. ૧૦ લાખનો વીમો ઉતાર્યો છે; એવી હકીકત પ્રગટ થઇ છે ! ૪૫ વર્ષની ઉંમર પછી વીમાકંપનીઓ કોઇનો વીમો ઉતારવાનું ના પાડે છે. એમ છતાં ૬૦ વર્ષની ઉંમરે મોટી રકમનો વીમો ઉતારવાની વીમા કંપનીઓએ હિંમત કરી છે તે ઉપરથી બનાર મેકફેડનનું આરોગ્ય ધણુંજ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. વીમાકંપનીના ડોક્ટરોએ તેમના શરીરની તપાસણી કરી તેમાં તેમનું આરોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું છે, એવું જણાઇ આવ્યું છે. વીમો ઉતાર્યાની વાત બનાર મેકફેડન પોતાનાં તરવોને વિજયસૂચક સમજે છે. વ્યાયામ અને નૈસર્ગિક આહારથી મનુષ્ય પોતાનું આરોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું રાખી દીર્ઘાયુષી બની શકે છે, એનો આ એક ઉત્તમ દાખલો છે.

(“વ્યાયામ” ના જુલાઇ ૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-રા. મણિલાલ મોતીલાલ પટેલ. મુ. સંખેડા)

૬૮-નવયુગનો યુવક

દેશના જીવાનો દેશનું ધન છે. જેવી એમની શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા, તેવીજ દેશની દશા. સ્વાતંત્ર્યનાં યુદ્ધો જ્યાં જ્યાં ખેલાયાં છે, ત્યાં ત્યાં નવજીવાનોએજ આગળ પડતો ભાગ લઈ દેશની સ્વતંત્રતા હાંસલ કરી છે. ધરડાઓ તો ગુલામીમાં સખડવાનું પસંદ કરતા હતા, પણ નવજીવાનો એવી વૃત્તિ સાંખી શક્યા નહિ; તેથી તેમણે સ્વતંત્રતાને માટે કેસરીઆં કર્યાં અને તે મેળવી ત્યારેજ પગ વાળીને બેઠા. આપણા દેશમાં જીવાનો તો છે; પણ તેમને જીવાન કહેવા કે ધરડા કહેવા, એ એક પ્રશ્ન છે. ઉંમર બહેને નાની હોય, પણ તેથી કંઈ જીવાન કહેવાય? જેનામાં જીવાનીનું લોહી ચનચનાટ કરતું વહેતું ન હોય તેને જીવાન કહેવાય કેવી રીતે? વધને લીધે વૃદ્ધ ગણાતો માણસ પણ જીવાનીના જોસથી જીંદગીનાં કર્તવ્યો કરવામાં પાછી પાની કરતો ન હોય અને સંકેટની સામે કમર કરીને ઝડપતો હોય તો એને પણ જીવાન ગણવામાં કશોજ વાંધો નથી.

અત્યારે ભારતવર્ષમાં ચોમેર અંધકાર છવાયો છે. એ અંધકાર દૂર કરવાને અને પ્રકાશને ફેલાવવાને માટે તેજસ્વી નવયુવકોની જરૂર છે. અત્યારે ભારત કટોકટીના સમયમાંથી પસાર થાય છે, તેને નવયુગનો યુવકજ પોતાના બાહુબળથી ઉગારી લેશે. હાલના યુવકની મનોદશા દેશને ઉદ્ધાર કરે એવી લાગતી નથી. તે તો પોતાના કુટુંબનેજ જગત માની બેઠો છે, અને પોતાનાંજ સુખ-સગવડમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. બીજા ડૂબે કે તરે તેની તેને ચિંતા નથી; પણ તેને ચિંતા હોય ક્યાંથી? ભૌતિક દેહનેજ સર્વસ્વ માની લેવાનું શિક્ષણ તેને મળેલું છે. આધુનિક શિક્ષણનું આ માડું પરિણામ છે. ગુલામી વાતાવરણમાં શિક્ષણ લેનારની મનોદશા એવાજ પ્રકારની બંધાય છે. માટે પ્રભુકીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં સૌથી પહેલી જરૂર સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની છે.

હાલના જીવાન બધી તો જીઓ! કેવું નાબુક શરીર! ઉઠી ગએલી આંખો અને બેસી ગયેલા ગાલ પ્રથમ દૃષ્ટિએ પડે છે. છાતીની પાંસળાઓ ગણવી હોય તોપણ ગણી શકાય. હાથપગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી! બે રોટલી પણ પરાણે પચે! આવા યુવક સમાજનું કે દેશનું શું ઉકાળે? આવનાથી તો શેક્યો પાપડ પણ નહિ લાગે, તો એની પાસેથી સમાજસુધારા કરાવવાની કે સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં ઝંપલાવવાની આશા રાખવી એ ફોકટ છે. વળી એને પુરુષમાંથી બી બનવું હોય એવા એના કેટલાક ચાળા જણાય છે. ભારતવર્ષ જે યુવકો માગે છે, તે આવા માઇકાંમલા નહિ; પણ કોષ્ઠક જૂદીજ ધાટીના માગે છે.

સમાજસુધારા કરવો હોય કે સ્વરાજ્યની લડત લડવી હોય તો મજબૂત બાંધાના અને ખડતલ શરીરના, ચાલે ત્યારે ધરતી ધમધમે એવા, ટાઢતાપને નહિ ગણ્યકારનારા, જીંદગી જેટલુંજ મહત્ત્વ મહેનતને આપનારા, જીલમની સામે આંખઆડા કાન ન કરતાં ઝુકવાનું જોમ ધરાવનારા, કામની ધૂનમાં ભૂખને ભૂલી જનારા કે ચપટી ચણાથી ચલાવી લેનારા અને ખ્યેમની પાછળ ગાંડા થઈ કુરબાની કરનારા યુવકોની જરૂર છે. આવા યુવકો દેશમાં પેદા થવા લાગ્યા છે, એ દેશના ઉદયની નિશાની છે. આજે એની ઉંચા ઉગી છે અને આવતી કાલે એમાંથી સવાર થશે. એ ઉંચાનું દર્શન આપણને બારડોલીમાં થયું છે, સવાર પૂર્ણ થયા પછી થોડે કાળે મધ્યાહ્ન શોભશે એ તો નિઃસંશય છે. બારડોલીમાં આવું જળરદસ્ત સંગઠન સહેજ સહેજમાં નથી થયું, તેની પાછળ કેટલાએ યુવકોએ લોહીનું પાણી કચું છે. કામ કરવામાં દહાડો કે રાત જેવાં નથી, ઉનાળાના તાપતડકાને ગણ્યો નથી, ભૂખ તરસને ગણ્યકારી નથી અને ચાકને તો સમજ્યાજ નથી, ત્યારેજ બારડોલીના ખેડૂતો આવડી મોટી સલ્તનત સામે માયું ઉંચું રાખી ઝુઝી શક્યા છે.

નવયુવકને કરવાનાં કાર્યોની ક્યાં ખોટ છે? તેને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું છે. કેવળ આપણે સમાજસુધારાની વાત લઈએ તો તેમાંથી પણ કેટલા સડા દૂર કરવાના છે! સૌથી પહેલું ખ્યાન એ તરફ આપવાની જરૂર છે. આપણો સમાજ ધોર નિદામાં પડ્યો પડ્યો કુલકર્ણની માફક ધોરે છે. તેને જગાડવાને ચાખડી કે પંખાળશો તો તે વધારે વધારે ઉંધતો જશે, તેને તો ફટ-

કાવવાની જરૂર છે. નવયુવકોના બંડ સિવાય સમાજ જાગવાનો નથી. તેમના સિવાય બાળકોની બધી કાણુ અટકાવશે? વરસોડે ચઢવા તૈયાર થયેલા જુદાં કાણુ રોકશે? વિધવાઓના આર્તનાદ સુણી તેમનાં આંસુ કાણુ લૂછશે? ફરજિયાત નાતવરાને કાણુ લાત મારશે? લમ જેવી પવિત્ર ક્રિયામાં ધુસી ગયેલા આડંબરને કાણુ તિલાંજલિ આપશે? અસ્પૃશ્યતાના ભૂતને કાણુ ભગાડશે? સ્ત્રીજાતિને સમાન અધિકાર આપવાનું બીડું કાણુ ઝડપશે? દુકાણુમાં જે રૂઢિરાક્ષસી આપણા સમાજને અત્યારે પીસી રહી છે, તેને કાણુ હણશે? હે યુવક! આ કામો તારે માટે બાકી રહેલાં છે. તારા વિના બીજો કોઈ એ કરી શકવાનો નથી.

પણ આ મહાભારત કામ કરવાને શક્તિ જોઈશે, એ શક્તિ અમસ્તી નથી મળવાની. તેને માટે તપ આચરવું પડશે. આજનું મડદાલ શરીર અને ગોરા ગોરા હાથ તે વખતે કામમાં નહિ આવે. મજબૂત હાથ અને ખડતલ શરીર સિવાય ભારતમાતાનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. ભારતમાતા માયકાંગલા યુવકોની સેવા સ્વીકારીને થાકી ગઈ છે, તેથી હવે બીજા સર્વજનના યુવકો માટે પોકાર પાડી રહી છે. જેટલા પ્રમાણમાં એવા યુવકોનું દળ જામશે, તેટલા પ્રમાણમાંજ આપણો ઉદ્ધાર થશે. આવા યુવકોએ બે વસ્તુ તો અવશ્ય કરવીજ જોઈશે, અને તેજ તેમનું તપ ગણાશે. જ્ઞાન-પૂર્વક ગરીબાઈ સ્વીકારવી પડશે અને બ્રહ્મચર્યનો બેખ લેવો પડશે. હાલના કેટલાક યુવાનોની પેઠે પ્રેમના ઓઠા નીચે બૈરીના ગુલામ થવાનું તેમને નહિ પાલવે; કારણ કે તેમને તો સમરાંગણમાં જુઝવાનું છે. આવા યુવકો પહેલાં પોતાના ઘરમાંથી કચરો કાઢી બીજાને પોતાના ઘર સાફ રાખવાનું કહેશે, તોજ સમાજ તેમનો પડતો બોલ ઝીંકી લેશે.

દેશમાં છૂટાછવાયા આવા યુવકો પાકવા લાગ્યા છે; પણ એટલુંજ બસ નથી. સંઘબળ વિના શક્તિ પ્રકટ નહિ થાય અને શક્તિવિના કાન્તિ નહિ થાય. માટે આવા યુવકો સંગઠિત થઈને સંઘબળ અજમાવે એજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. હે ભારતમાતા! આવા યુવકોને એક વીરનેતા આપ અને પછી જો કે, રૂઢિરાક્ષસી મરે છે કે નહિ અને તારી પરતંત્રતાની બેડીઓ ફડાફડ તૂટે છે કે નહિ?

(તા. ૨૬-૭-૨૮ના “આર્યપ્રકાશ” માં લખનાર:-મહીજીભાઈ કાળિદાસ પટેલ)

હિંદવાસીઓ! તમે પણ એલ્યુમીનિયમનો મોહ જવા દેજો.

જર્મનીમાં એલ્યુમીનિયમનાં વાસણો નહિ વાપરવાનો હુકમ કાઢ્યો છે; કારણ કે તે વાસણો-થી શરીરમાં ધીમું ઝેર વ્યાપી લોહીની ગતિ મંદ કરે છે અને તેથી હાર્ટફેઇલનો (હૃદય નબળું પડે અને બંધ પડે એવો) રોગ થાય છે, એવો ત્યાંના તબીબોનો અભિપ્રાય છે.*

હવે કનૈયા કેવો જોઈએ? જે કનૈયા ગાયો ચરાવતો હોય, ગોરસ પીતો હોય, અસુરનો સંહાર કરતો હોય, બ્રહ્મજંસરી બજાવતો હોય, વન વનમાં ફરતો હોય, હાથીના દાંત ખેંચી લેતો હોય, બળથી મસ્તને પોતાના ભુજે હરાવતો હોય એવો કનૈયા જોઈએ છે આજે આપણા દેશને.

કાંધે કામળા, હાથમાં ડાંગ, માથે મુકુટ, ગળામાં વનમાલા; એવો કનૈયા આજે ફરીથી ભારત માગે છે. આવ! આવ! ઓ મુરલીધર કનૈયા, આવ! આવ!! ઓ મોહન કનૈયા! આજે ભારત તારી રાહ જોઈ રહ્યું છે.*

(“લોહાણા હિતેચ્છુ” ના તા. ૧૩-૬-૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

* આ સેવકને પોતાને પણ વીસેક વર્ષ પર એ વિષે થોડોક સ્પષ્ટ અનુભવ થયો હતો. બિહુ-અખંડાનંદ
* દેશમાં લઈ જા કનૈયા તો જ્યાં ત્યાં મળશે. ક્યાંક ક્યાંક જગતગુરુ અને અવતારી પુરુષ માનવા-મના-વવાનું પણ આવે છે. બિહુ-અખંડાનંદ

૬૧-ધાર્મિક શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરવી હવે પાલવે તેમ નથી.

ધાર્મિક શિક્ષણ એટલે શું ? ધાર્મિક શિક્ષણની આવશ્યકતા ખરી ? આવશ્યકતા સ્વીકારીએ તો કેવી રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાય ? નિયમિત અભ્યાસક્રમથી આવું શિક્ષણ આપી શકાય ? કેટલીક શિક્ષણસંસ્થાઓ દાવો કરે છે કે, ધાર્મિક શિક્ષણ એ અમારી સંસ્થાનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. એ દાવો કેટલે અંશે યોગ્ય છે ? ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી શું સારાં પરિણામ આવ્યાં ? અને જે સંસ્થાઓ ધાર્મિક શિક્ષણ નથી આપતી, તેથી શાં માઠાં પરિણામ આવ્યાં ? જેમાં એક ધર્મ નથી એવી લિન્ન લિન્ન પ્રજાને ધાર્મિક શિક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો શિક્ષણને અંગે ઉદ્ભવી શકે અને એ પ્રશ્નોનું શુદ્ધિમાં ઉત્તરે તેવું સંતોષકારક નિવારણ ન થાય ત્યાંસુધી ધાર્મિક શિક્ષણનો ઉકેલ થવો મુશ્કેલ છે.

હવે આપણે ઉપરની પ્રશ્નમાળાસંબંધે વિચાર કરીએ. અલબત્ત, આજનાં જેઓ નાસ્તિક છે, જેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનતાજ નથી, 'કોઈ અવિચળ અખંડ નૈતિક નિયમને આધારે આ વિશ્વમંડળની ધટમાળ ચાલી રહી છે અને એ શાશ્વત નિયમને પ્રેરનાર કોઈ દૈવી શક્તિ છે' એ વાતમાં જેઓને શ્રદ્ધા નથી, જેઓ એમ માને છે કે સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ બધી વાત મનના વહેમો છે, એવા નાસ્તિક મતવાળાના મનનું સમાધાન આ લેખમાં અમે કરવા ધાતું નથી; પણ જેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માને છે, તેઓનાજ મનના સમાધાન ખાતર આ લેખમાં અમે ચથામતિ પ્રયાસ કરીશું. ધર્માધ્યક્ષનું સ્થાન અપાતું નથી, તેમ નથી સાઓનો અભ્યાસ કરેલો એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ અમે આ ગૂઢ પ્રશ્ન ચર્ચવા નથી માગતા; પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ અમે આ પ્રશ્ન ચર્ચવા માગીએ છીએ. એટલે આ પ્રશ્ન ચર્ચવાના અધિકારસંબંધે કોઈ કૃપ્તતા જણાય તો પ્રથમથીજ ક્ષમા માગી લઈએ છીએ. આ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન આજકાલ આ જડવાદના જમાનામાં એટલો બધો મહત્વનો થઈ પડ્યો છે કે તેની ઉપેક્ષા કરવી હવે વિશેષ ખાલવે તેમ નથી. જ્યારે રસાયણશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું મોજું પશ્ચિમ ઉપર ફરી વળ્યું હતું, ત્યારે પશ્ચિમના લોકો ઉપર એક જાતની અજળ્ય મોહિની ફેલાઈ ગઈ હતી, અને પ્રયોગ-સિદ્ધ જે વાત હોય તેવી વાતોનેજ તેઓ માનવા તૈયાર હતા. વળી બીજી વાતો જે પ્રયોગથી સિદ્ધ ન થઈ શકે તેવીને હસી કાઢતા હતા; અને કહેતા કે પ્રાર્થના, ઈશ્વરસ્તુતિ વગેરે એ તો કોઈ નવરાં બેળાંની કરામત છે, એ તો શબ્દજળ માત્ર છે. પણ આ મનોદશા તેઓની બહુ વખત ટકી શકી નહિ. તેઓનો આત્મા આ મનોદશા તરફ ખંડ કરી ઉઠ્યો. સાધારણ દુન્યવી વાતો અને ઇદ્રિયોના તનમનાટનેજ માત્ર પોષણ મળે એવી વાતોથી તેઓ કંટાળ્યા. તેઓને પણ ઉંચે ઉડવાનું મન થયું; અને તેઓ કાર્લાયલ, ટેનીસન, વર્ડઝવર્થ, બાઇરન, શેલી વગેરે કવિઓ પાસે દોડ્યા; અને આત્માના અવાજને સંતોષવા, આત્માની જૂખ ટાળવા કાંઈક દૈવી તત્ત્વો આપવાની માગણી કરી. અથવા એમ કહો કે, આ મહાન કવિઓ લોકોની અંતરેઝા સમજી ગયા અને દૈવી પ્રેરણાથી દૈવી પ્રસાદીરૂપી સહયોગ પ્રજા આગળ મૂકવા લાગ્યા, ત્યારેજ તેઓ કાંઈક ઝંખ્યા. દૈવી પ્રકાશ ટેનીસનને અને વર્ડઝવર્થને ગરીબનાં ઝુંપડાંઓમાં મળ્યો. પૈસાદાર લોકોને પણ આત્માની જૂખ લાગી હતી, તેઓને પણ આ મહાન કવિઓના અંશથી કાંઈક વૃત્તિ થઈ. તેમ છતાં અત્યારે કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે, પશ્ચિમમાંથી તો જડવાદની જડ ગઈ નથી, પણ એ જડવાદનાં આંદોલનો પૂર્વમાં અથડાઈ આપણને પણ હેરાન કરે છે, તેનું કેમ ? એ સવાલનો જવાબ તો એ હોઈ શકે કે, એ મનુષ્યપ્રકૃતિની અપૂર્ણતા અને અચલતા સૂચવે છે; નહિ કે એ દિવ્ય આદર્શોની ક્ષણિકતા. આપણે ધણા એમ માનીએ છીએ કે, સાહ પીવી એ જરૂરી નથી છતાં પીએ છીએ અને ન પીતા હોય તેને પણ પીવા આમહ કરીએ છીએ; તેમ ધણાં બસને ખરાબ છે છતાં આપણે બસનેના દાસ બનીએ છીએ. ગુલામી એ ખૂબી બીજી છે, છતાં સ્વાર્થ ખાતર આપણે સરકારની ખુશામત કરીએ છીએ અને ટુંકાણુકડા માટે વલખાં મારીએ

છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે, આ સરકાર અમુક પાપકર્મ કરી રહી છે, છતાં આપણે તેને સહકાર આપીએ છીએ. આ બધી વાતો આપણે જેમ જાણતાં છતાં કરીએ છીએ એ મનુષ્યસ્વભાવની અપૂર્ણતા સૂચવે છે; નહિ કે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અને ઉચ્ચ આદર્શોની ક્ષણિકતા, સૂચવે છે. અર્થાત્ એ બધું આપણા આત્મબળની ખામીનું પરિણામ છે. અસ્તુ. એવીજ રીતે મહાન નરવંશી પશ્ચિમની પ્રજામાં પાક્યા છતાં જીસસ ક્રાઇસ્ટનો દિવ્ય સંદેશ, પશ્ચિમની પ્રજા અત્યારે અભરાધએ મૂકી રહી છે. તેવી રીતે હિંદમાં પણ વેદ, ઉપનિષદો વગેરે ઋષિમુનિઓના દિવ્ય વારસા છતાં, અનેક જાતિઓ, અનેક વાડાઓ છતાં અનેક મતમતાંતરોના જંગલમાં ગુંચવાઇ પડી અવનતિને રસ્તે ચાલી જાય છે.

આટલું દુકામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કર્યો બાદ આપણે મુખ્ય પ્રશ્ન ઉપર આવીએ.

ધાર્મિક શિક્ષણ એટલે ઈશ્વરસંબંધે જ્ઞાન. પાપકર્મ કરતી વખતે ઈશ્વરથી ડરીને ચાલવાની પ્રેરણા, સત્ય, ન્યાય, દયા, ધર્મનો સ્વીકાર, પરાપકારવૃત્તિનો વિકાસ, સ્વાર્થત્યાગ, બલિદાનની પ્રેરણા વગેરે અનેક ગુણોની ઓળખ. આવા શિક્ષણની આવશ્યકતા તો ઉપરની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પણ થોડે ઘણે અંશે સિદ્ધ કરે છે. એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે કે, ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાનવિના કોઇ પણ મનુષ્યને કોઇ પણ કાળે ચાલ્યું નથી. જંગલી પ્રજામાં પણ ઈશ્વરસંબંધે કાંઇ વિચિત્ર ખ્યાલો હોય છે તો ખરાજ; એટલે ધાર્મિક શિક્ષણની આવશ્યકતા તો ખરીજ. તો પછી પ્રશ્ન એ રહે છે કે, તે કેવી રીતે આપવું? અભ્યાસક્રમથી, પાઠ્ય પુસ્તકોના પઠનપાઠનથી કે કેવી રીતે? આ સવાલ જરા વિચારવા જેવો છે. અભ્યાસક્રમ માત્રથીજ ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાય એમ કહેવું વિશેષ પડતું છે; પણ નાનપણથીજ બાળકોના મન ઉપર પ્રાર્થના, રતુતિ, મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રોની વાતો, એની અસર સારી થાય છે; એ સમજી શકાય એવી વાત છે. ઘણી શાળાઓમાં નિયમિત શિક્ષણ પહેલાં પ્રાર્થના તથા પ્રવચન થાય છે, એ પ્રથા અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે સારી છે. પ્રવચન વખતની પા કલાકની શાન્તિ પણ બાળકોના મન ઉપર સારી અસર કરે છે. જેમ જેમ ઉપરની શ્રેણીમાં વિદ્યાર્થીઓ આવતા જાય છે; તેમ તેમ રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, વેદ, ઉપનિષદ વગેરે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેમને મળે એ જરૂરી વસ્તુ છે, એમ અમે માનીએ છીએ; અને એવું શિક્ષણ હાલની શાળામાં નથી મળતું તે એક જાતની ખામીવાળું શિક્ષણ છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહવિના એકલું જ્ઞાન નકામું થાય એમ કહેવું વ્યાજબી છે, છતાં ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખવામાટે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જરૂરી છે, તેની ના ન પાડી શકાય. આપણું પ્રાચીન શાસ્ત્રો તથા સાહિત્યના અભ્યાસથી આપણા દેશમાટે લાગણી ઉત્પન્ન થશે અને આત્મભાન થવાથી આપણું ગૌરવ સમજી શકીશું, એ વિશેષ લાભ છે. ધર્મશિક્ષણમાં બીજા ધર્મની સરખામણીને ખાસ સ્થાન હોવું જોઈએ, એમ અમારો અભિપ્રાય છે, જેથી વિજ્ઞાન દૃષ્ટિબની શકે અને સંકુચિતતા દૂર થાય.

બુદ્ધિના વિકાસમાટે દલીલોસહિત ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને તેને માટે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન આવશ્યક છે; પણ એકલા નૈતિક પાઠોથી નીતિ શીખવી શકાતી નથી, તેમ ધર્મસંબંધે વ્યાખ્યાનો કે ઉપદેશથી ધર્મ શીખવી શકાતો નથી, એ પણ આપણે મનુષ્યસ્વભાવના અવલોકનથી, અભ્યાસથી તથા અનુભવથી જાણીએ છીએ. ઘણાએ શાસ્ત્રીઓ અનીતિને માર્ગે ચઢી મચેલા આપણે વાંચ્યા છે, સાંભળ્યા છે અને અનુભવ્યા છે. ઘણાએ જ્ઞાની પુરુષોનું જ્ઞાન માટેનું અભિમાન ધૂળમાં રેળાઇ ગયું છે; અને સામાન્ય નૈતિક મનુષ્ય કરતાં પણ નીચી પાયરીએ પડી ગયા છે. એકલા ધર્મજ્ઞાનના મિથ્યાત્વનો અનુભવ ઘણાને થયો હશે, જે બહાર પ્રકાશમાં નહિ આવેલા હોય. ઘણા શાસ્ત્રજ્ઞોનું વ્યાવહારિક જીવન તિરસ્કારપાત્ર હોય છે. તો આ ઉપરથી અનુમાન એમ નથી કરવાનું કે, શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ન લેવું, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ન ઓળખવો. અનુમાન એટલુંજ નીકળે છે કે, શાસ્ત્રોના જ્ઞાનસિવાય ચારિત્રવાન, પ્રભાવશાળી પુરુષોદ્ધારા એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો સારી જાપ પડે. વારંવાર સત્યસ્વરૂપ મનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. સતત જાગૃતિની જરૂર છે. આ બાબતમાં સંધ્યા, હવન, નિયમિત ઉપાસના, પ્રાર્થના સારી મદદ કરે છે, એમ અમારું માનવું છે; અને તેવું શિક્ષણ તેઓને નાનપણથીજ આપવું જોઈએ. આનું વાતાવરણ શાળામાંજ ઉપસ્થિત કર્યું હોય તો તેની અસર સારી થાય. ખરાબ તો

નજ થાય, એમ અમારું માનવું છે. તે ઉપરાંત અવારનવાર ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો ચારિત્રવાન પુરુષો તરફથી થતાં જાય, સાધુસંતના સમાગમો થતા હોય, એવો પ્રબંધ પણ શાળાના સંચાલકોએ કરવો જોઈએ. એકલા ગોખણપટ્ટીના અભ્યાસક્રમની નહિ પણ આવા ધાર્મિક વાતાવરણની સંસ્થામાં ખાસ જરૂર છે. જેના હૃદયમાં નિરંતર પ્રેમના ઝરાઓ વહે છે, જેનું મન સ્થિર અને આત્મજ્ઞાની છે, જેને સત્ય અને અહિંસાનાં તત્ત્વોપર અવિચળ શ્રદ્ધા છે, જેનું હૃદય ઈશ્વરના ગુણાનુવાદમાં લીન છે, જે આત્મગ્રાહી છતાં નમ્ર છે, આવા એક સંત મહાપુરુષનો એક વખતનો સત્સંગ હજારો વર્ષોસુધી પાઠ્ય પુસ્તકોદ્ધારા ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યા કરતાં હજારગણો યદી જાય છે; માટે આવા પ્રસંગો મેળવવા માટે સંચાલકોએ હમેશાં જાગૃત રહેવું જોઈએ. એક ધરીને સત્સંગ તે હજાર વર્ષના તપ કરતાં યદી જાય છે, એ કથન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે; અને આજ કારણથી અજ્ઞાની પુરુષો પણ, અભણ પુરુષો પણ જ્ઞાનીને ટક્કર મારે તેવી રીતે નૈતિક નિયમો પાળી ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખતા આપણે દુનિયામાં નીહાળીએ છીએ. આ જન્મમાં કે પૂર્વ-જન્મમાં આવા મનુષ્યના સત્સંગના સમાગમમાં તેઓ જરૂર આવ્યા હોવા જોઈએ, ધાર્મિક વાતાવરણનું અમૃતપાન જરૂર કર્યું હોવું જોઈએ અને તેથીજ આ જન્મમાં તેઓ અજ્ઞાની છતાં, અભણ છતાં, ધાર્મિક જીવન પાળતા આપણા જોવામાં આવે છે. આ બે છુપા બેદનું રહસ્ય છે, એમ અમને જણાય છે.

હવે ધાર્મિક શિક્ષણનાં પરિણામ શાં આવ્યાં તે પ્રશ્ન તપાસીએ. ગરમી ઓઝા-વત્તી થવાના થર્મોમીટર (ઉષ્ણતામાપક યંત્ર)માં જેમ પારો ઓઝા-વત્તી ઉંચાઈએ આવે છે, તેવી રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ લીધેલા બાળકોનું અને મનુષ્યજીવનનું પારખવું સહેલું નથી. પરિણામ તો તેમના જીવન સાથે સતત સમાગમના અવલોકનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, એટલે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સહેલો નથી. કોઈમાં સારાં પરિણામ આવે અને કોઈમાં માઠાં પરિણામ પણ જોવામાં આવે છે. અનેક પ્રસંગો, સંજોગો, પૂર્વસંસ્કાર તથા અનેક વાતાવરણની ભેગી અસર મનુષ્યના મન તથા હૃદય ઉપર થાય છે, એટલે પરિણામના સંબંધમાં આપણે ઉપલક્ષ્યો, ઉતાવળું અનુમાન કરી બેસીએ છીએ કે, ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યા છતાં માઠું પરિણામ અમુક વ્યક્તિમાં જોવામાં આવ્યું; તો આપણી એવી દલીલ સંદેષ છે, એ સ્પષ્ટ છે. અમુક વ્યક્તિમાં ખરાબ પરિણામ દૃષ્ટિગ્રામ્ય થતાં ધાર્મિક શિક્ષણને આપણે દોષ દઈ શકતા નથી. આપણી જવાબદારી એટલી કે ધાર્મિક શિક્ષણ એટલું સંકુચિત ન હોવું જોઈએ કે મનુષ્યને અસહિષ્ણુ બનાવે, બીજા ધર્મપ્રત્યે તિરસ્કાર-ચિત્ત કેળવાય. અખંડ સત્ય તત્ત્વોજ બાળકો આગળ રજુ કરવાં જોઈએ. શુભ ધરાદાયી આવું ધાર્મિક શિક્ષણ આપીએ તો પરિણામ શુભજ આવે, તેની આપણે આશા રાખવાનો અધિકાર છે. જેમાં અનેક મતમતાંતરો હોય છે, ત્યાં ધાર્મિક શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું તેની મુશ્કેલી તો રહે છેજ; તોપણ તે મતમતાંતરો દૂર કરવા સતત પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. ઈશ્વરને સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખવા તથા ઓળખાવવા માટે ઉપદેશકો મારફત પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. તેમાં ઉપદેશકો સહિષ્ણુતા રાખી પ્રેમથી સત્યસ્વરૂપ જનતા આગળ મૂકે તો જરૂર તેની અસર થાય તે નિર્વિવાદ છે. ધર્મો ધણા છતાં પણ એવાં ધણાં સામાન્ય સત્યો દરેક ધર્મમાં આપણને મળી આવશે; તેમ છતાં મનુષ્યપ્રકૃતિ વિવિધતાની ઉપાસક હોવાથી મતભેદો તો સમૂળજા દુનિયામાંથી નાણુંદ થવાના નથી; પણ શાન્ત ચર્ચા અને વાદવિવાદથી સત્યનું મંથન થશે અને લોકોનાં હૃદય સત્ય તરફ ઢળશેજ. શરૂઆતમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે, પોતપોતાનાં શ્રાવ્યો પ્રમાણે ધાર્મિક શિક્ષણ આપે એ પણ કાંઈ ખોટું નથી. ત્યારબાદ આવી સંસ્થાઓમાં અરસપરસ ધાર્મિક સંમેલનો થાય અને સત્યનું મંથન થાય તેથી પણ ધાર્મિક પ્રગતિ થશે. આમાં વિશાળ દૃષ્ટિની જરૂર પડશે. સ્વરાજ્ય આપણા સર્વનું લક્ષ્ય છે, છતાં તેમાં પણ અનેક પક્ષો છે. તેવા પક્ષો પણ આ આત્મસ્વરાજ્યનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં રહેવાનાજ. છતાં એ રાતદિવસ એ પ્રભુનું લક્ષ્ય, એ દેવી જ્યોતની ઝાંખી પ્રજા સમક્ષ અહોનિશ રાખવાની આ જડવાદના જમાનામાં ધણીજ આવશ્યકતા છે, એમ અમારું માનવું છે; કારણ કે સુકાન

અને સુકાનીવગરના નાવની ગતિ જેવી થાય છે, તેવી ધર્મવિનાના માનવીની ગતિ થાય છે. કામ, ક્રોધ, મોહ વગેરે આસુરી શુભો ઉપર વિજય મેળવવાનું કાર્ય ધર્મ જાપ્યા વિના થઈ શકે નહિ. ઈશ્વરનું સિંહાસન આપણા હૃદયમાં કાયમ રાખવા માટે નીતિ અને ધર્મને કેળવણીમાં રચાન હોવું જોઈએ. **इत्योम्**

(નવેમ્બર-૧૯૨૭ના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં લેખક:-મૂળશંકર સુંદરજી દવે-પ્રિન્સિપાલ, અંધેરી-ગુરુકુલ.)

૭૦-બટાટાનો સ્વોરાક સર્વથા ઉત્તમ છે.

હાલમાં યુરોપ અને અમેરિકામાં બટાટાના ખોરાકે ઘેલું લગાડ્યું છે. ત્યાં બટાટાના ખોરાકના સંબંધમાં અનેક જાતની શોધખોળ ચાલી રહી છે. પરિણામે બટાટાના ખોરાકને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. ડેનમાર્કના તંદુરસ્તી ખાતાના કમિશ્નર ડૉ. એમ. હીનદેને બટાટાના સંબંધમાં સંખ્યા-બંધ અખતરાઓ કરી તખીખી વિજ્ઞાની ખાત્રી કરી આપી છે કે, એકલા બટાટાના ખોરાક ઉપર માણસો ધણી આસાનીથી જીવી શકે છે. ડૉ. હીનદેને ૬૬ વર્ષની વયનો છે, જેમાંનાં છેલ્લાં ૩૩ વર્ષો તેણે માણસોમાટેના સર્વથા ઉત્તમ ખોરાકની શોધ કરવામાં પસાર કર્યો છે.

તેણે શોધ કરી છે કે, બટાટાની ખોરાકતરીકેની અગત્યતા શોધી કાઢવા માટે ખીજ ખોરાક સાથે બટાટાનો ખોરાક લેવો જોઈતો નથી-એટલે કે, એકલા બટાટા ઉપર જીવવું જોઈએ છે. આ તખીખ જણાવે છે કે, માણસો એક વર્ષ સુધી એકલા બટાટા ઉપર ધણી સહેલાઈથી જીવી શકે છે, તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં બેજામાં કદી પણ આવ્યું નથી. ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરી માસમાં આ તખીખ અને ખીજ બે શખ્સોએ બટાટા અને માર્ગેરીનના ખોરાક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવાનું શરૂ કર્યું. એ તખીખને પોતાને એ માટે ધણી મોટો શક હતો, પણ આ ખોરાકથી કેવું પરિણામ આવતું હતું તે જોવાની તેની જિજ્ઞાસા ધણી મોટી હતી. તેનો હેતુ બટાટાના ખોરાક સાથે પૂરતા પ્રોટેનનો જથ્થો ઉમેરવાને માંસ અથવા ઈંડાંનો ખોરાક લેવા અને આપવાનો હતો; પણ તેણે આગળ વધતાં જોઈ લીધું કે, તેઓને એમ કરવાની મુદ્દલ જરૂર હતી નહિ. આ તખીખે કરેલા અખતરાઓ પછી જર્મનીના નામાંકિત પ્રોફેસર એબર હોલ્ડને અખતરાઓ કરીને જાહેર કર્યું કે “એકલા બટાટા ઉપર જીવી શકાય તેમાં કશો શક નથી.”

કોલોનના બે પ્રોફેસરો હોકોસ અને કોસતરે પણ અખતરાઓ કર્યા પછી જાહેર કર્યું છે કે “અમારા અખતરાઓનું પરિણામ સંપૂર્ણ રીતે ડૉ. હીનદેનેના મતને મળતું આવે છે.”

બટાટાની મુખ્ય ખુખી જીવનને ટકાવી રાખવાની છે; પણ એ કરતાં તેની વધુ ખુખી તો યુરિક એસીડ અને ચાકને પીગળાવી નાખવાની છે. આથી બટાટાનો ખોરાક ગાઉટ અને રયુમેટિઝમને લગતા અનેક રોગોને સાજા કરવાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. દર્દીઓને ખાર યા ક્ષાર-વાળા દ્રવાઓનું પાણી પીવા મોકલવામાં આવે યા દરદીઓને પુષ્કળ બટાટાનો ખોરાક આપવામાં આવે તો તેનું પરિણામ સરખું જ ઉતરવાનું; પણ બટાટાના ખોરાકનો ઇલાજ પહેલાં કરતાં વધુ ઝડપી અને વધુ સરતો થઈ પડે છે. આ તખીખ કહે છે કે, તમે બટાટાના ખોરાક ઉપર જીવવાનો અખતરો શરૂ કરો તો જે પાણીમાં બટાટા ઉકાળવા કે બાફવામાં આવે છે તેનું પાણી પીવાને જીલ્તા ના, કેમકે આ પાણીમાં પુષ્કળ વીટામીનો અને ખાર સમાયલાં હોય છે.

(દૈનિક ‘હિંદુસ્થાન’ના એક અંકમાંથી)

७१-खेल और उसके लाभ

१-विषय

सृष्टि में जन्मसे मृत्यु तक है, तभीसे जेल की तूती मोख रही है। संसार के किसी कोने में आप जैसे ही बच्चे जन्मते, बड़ों के जेलों में ही पावेगे। आज ही नहीं, यह सदा की बात है। संसार परिवर्तनशील है। यहां का स्थायी नहीं। इस परिवर्तनशील संसार में, इस जीवन के संभ्रम में, किसीका जन्मना जन्म ही रहित है। क्या कारण है कि जेल आज तक बना है? इसमें कुछ परिवर्तन नहीं हुआ। आज, हमें, इसका क्या कारण है। स्कूल का मैदान है। बड़े सभ्य जेलों में प्रत्यक्ष में तो इससे कुछ लाभ नहीं दिखता। हम लोग शक्ति के इस प्रकार के दुरुपयोग पर आश्चर्य कर सकते हैं। हम लोग यही नहीं जानते कि जेल क्या है? यह आज तक किस प्रकार बना हुआ है। संसार के संभ्रम में सभी निरुपयोगी पदार्थ नष्ट होते आ रहे हैं, तब शक्ति का यह दुरुपयोग आज तक क्यों होता आ रहा है; संभवतः यह किसी-न-किसी प्रकार संसार की बलाघ करता रहा होगा। अन्यथा इसका संसार में नाम तक नहीं रहता। इस विषय में कम-से-कम तीन मत हैं, हम यहां पर कमशः इनके संक्षिप्त वर्णन करेंगे।

२-लीलावाद

संसार की सृष्टि में आपने लीलावाद का नाम सुना होगा; पर यहां इसका नाम सुनकर कदाचित् आपको आश्चर्य होगा; जेल और लीलावाद, जिस प्रकार वेदांतियों का कहना है कि परमात्मा में शक्ति की अधिकता के कारण सृष्टि का प्रादुर्भाव हुआ, ठीक उसी प्रकार इस मतवालों का कहना है कि शक्ति की अधिकता के कारण जेल की उत्पत्ति हुई।

पश्चात्त्य दार्शनिकों में शिवर और स्पेन्सर साहबों के नाम बहुत ही प्रसिद्ध हैं। ये दोनों एक ही साथ इस मत के प्रवर्तक हुए। थोड़े दिनों तक इस मत का चारों ओर मोलमाला रहा। सभी इसी मत के अनुयायी बन गये। स्पेन्सर साहब का कहना है कि यदि किसी समय किसी जन्म में आवश्यकता से अधिक शक्ति हो जाती है, तो वही शक्ति जेल के रूप में प्रकट होती है। आप लोगों ने देखगारी तो देखा है। आप यह तो जानते हैं कि देखगारी का भी अन्त-वाला अंजित है। अंजित आप के जेल से आप बचता है; और अन्य गाड़ियों का भी भीयता है। पर जन्म रेशन पर पहुँच जाता है, तो भाग जाता है। पर यहां भी यह मिलकुल रूपरूप नहीं रहता। यह रेशन पर पहुँचते ही आप छोड़ने लगता है। यदि ऐसा न करे, तो यह आप के जेल से आप हट जाय, और गाड़ी का भी न भीय सके। तबाम जेल ही भिगड जाय। जेल भी ठीक इसी प्रकार का है, आपने जेलों का देखा होगा। जन्म इनकी आताओं के अन्त-सुला देती हैं, तो वे हाथ पैर डेक-डेक कर किलकारी मारते-हुए जेलने लगते हैं। सरकस में जाधों और बालुओं का पिंजरे में धर उधर टहलते भी आप लोगों ने देखा है। हम जहां तक विचारते हैं, इन लोगों का इससे कुछ लाभ नहीं। इन लोगों का जाने-पाने की सामग्री तो मिल ही जाती है, अन्त-तो आ कर रूपरूप आराम करना आहीये; परंतु इनकी शक्तियों इनसे कुछ-न-कुछ काम अवश्य ही लेगी। तोता, जो पिंजरे में बंद है, पुखने पर उठने की कोशिश करेगा, बाड़ा, जो बहुत दिनों से बंधा है; पुखने की उछलने धमेगा। बालक, जो स्कूल की बहार दिवारी में बंद है, छुट्टी पाते ही जेलने के लिये दौड़ेगा। इन सभ्य उदाहरणों के मनन करने से इसमें तो कुछ सदेह ही नहीं रह जाता कि शक्ति की अधिकता जेल के लिये एक आवश्यक कारण है। परंतु यह भी तो देखने में आता है कि अस्पताल में भिमार बड़े भी अपने भिछीने पर पड़े-पड़े कुछ-न-कुछ जेल अवश्य ही जेलने रहते हैं। जन्म प्रभु यह है कि क्या इनमें शक्ति की अधिकता है? कहाँ नहीं। तब तो यह मत तब्य के सामने कभी नहीं उठर सकता।

૩-ભવિષ્ય કે લિયે શિક્ષા

જર્મની દેશ કે દાર્શનિકોં મેં પ્રોફેસર ગ્રસ કા નામ જગતભર મેં વિખ્યાત હે આપને દેખા, જો જીવ જન્મ હી સે સજ કામ પ્રોઈઠોં કે સમાન કરતે હેં, ઉનકો ખેલોં કી કુછ બી આવશ્યકતા નહીં પડતી. ઉદાહરણ કે લિયે ચીંટી કે લે લીજીયે. જ્યોં હી યહ અંડે કે બાહર નિકલતી હે કિ ચીંટી કે સબી કામ ઉઠા લેતી હે. પર બિલ્દી કા દેખિયે, જન્મતે હી વહ મૂસા નહીં પકડ સકતી. અતએવ ઉસે ખેલ કી બડી ભારી આવશ્યકતા પડતી હે. વહ ગેઈઠોં પર લપ-કતી હે, લતાઓં પર ઉછલતી હે, અપની હમજેલિયોં કે સાથ ખેલતી હે. ઇસ પ્રકાર વહ અપના કામ-ચૂહા પકડના-સીખ લેતી હે; અતએવ હમ દેખતે હેં, બિલ્દી કા ભી ખેલ કે વિના કામ નહીં ચલ સકતા. ઇસ પ્રકાર જેસે-જેસે હમ ઉપર બદતે હેં, વૈસે-વૈસે ખેલ કી આવશ્યકતા બી બદતી જતી હે. યહ સજ દેખ-સમજકર આપકા વિચાર હુઆ કિ ખેલ એક જાત-ખુદ્દિ હે, જો હમે ભવિષ્યજીવન કે લિયે શિક્ષા દેકર તૈયાર કરતી હે. આપકા કહના હે કિ શૈશવાવસ્થા કે કારણ જીવ ખેલતે હોં, યહ ખાત નહીં; પરંતુ જીવ કે શૈશવાવસ્થા હી ઇસલિયે દી ગઈ હે કિ ખેલોં મેં ભવિષ્ય જીવન કી તૈયારી કરે. દેખિયે, આપકી લડકી ગુડિયા કે સાથ ખેલ રહી હે. ઇસ ખેલ હી સે ન-જાને ઉસે કિતની શિક્ષાએં મિલતી હેં; વહ અપની ગુડિયા કે અપની સમજતી હે. ઇસ પ્રકાર ઉસે પ્રેમ કી શિક્ષા મિલતી હે; જરાસી ગુડિયા ગિર જતી હે, તો વહ લાખોં પ્રકાર સે ઉસે દુલારતી હે, વહ ઉસકે લિયે ભોજન બનાતી હે, જિસસે ઉસે પાકવિદ્યા કી શિક્ષા મિલતી હે. કહાં તક ગિનાવેં, ઇસી એક ગુડિયા કે ખેલ સે ઉસે ઇતની શિક્ષાએં મિલતી હેં કિ કદાચિત્ ઉતની એમં એં કલાસોં મેં બી ઉસે નહીં મિલેંગી; પરંતુ બહુત-સે ખેલ એસે દિખલાઈ પડતે હેં, જો ઇસ મત સે સમજ મેં નહીં આ સકતે. એક ખેલ હે આંખમીચોની. આપને યહ ખેલ તો કઈ બાર દેખા હોગા; પર જરા બતલાઈએ તો સહી, ઇસ આંખમીચોની કા ભવિષ્ય જીવન મેં કયા મતલબ હે?

૪-સ્ટૈનલે સાહબ કા અનુકરણવાદ

પ્રોફેસર ગ્રસ સાહબ કા મત આધુનિક વિચારોં સે સંગત હે. આજકલ ઇસ મત કે માનને-વાલોં કી સંખ્યા પર્વામિ હે. પ્રોફેસર સાહબ ને ઇસે જાત-ખુદ્દિ માન કર અચ્છા કિયા; પર જાત-ખુદ્દિ કી ઉત્પત્તિ કેસે હુઇ, ઇસ પર સે જરા આપકા ધ્યાન હટ ગયા. પ્રોફેસર સ્ટૈનલે સાહબ ને ઇસ અભાવ કી પૂર્તિ કી હે. આપકા કહના હે કિ પ્રાચીન કાલ મેં હમારે પૂર્વજોં કે જો કામ થે, વે હી આજ હમારે ઔર આપકે ખેલ હેં. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ ઉનમેં આધુનિક અવસ્થાઓં કે કારણ કુછ પરિવર્તન બી હુએ હેં. આપ કહતે હેં, જિન માર્ગોં સે હો કર હમારા સમાજ આધુનિક અવસ્થા તક પહુંચા હે, ઉન્હોં માર્ગોં પર હમારે બાલકોં કે બી ચલના પડતા હે. સંક્ષેપ મેં, હમારે ઔર હમારે સમાજ કે વિકાસ કી કહાની એક હી હે. યહાં સ્ટૈનલે સાહબ ને કેવલ જાત-ખુદ્દિ કી વ્યાખ્યા-ભર કર દી હે; વાસ્તવ મેં સબી જાત-ખુદ્દિઓં કી યહી રામકહાની હે. x x x મનુષ્ય કી ઉત્પત્તિ ઔર ઉસકી સમ્યતા કે વિષય મેં લોગોં મેં બડા ભારી મતભેદ હે. અનેક મત-મતાંતર હમારી આંખોં કે સામને પ્રસ્તુત હેં; પરંતુ ઇતના તો સબી કેઇ માનતે હેં કિ પ્રાચીનકાલ કી અવસ્થા આજકલ કી-સી નહીં થી. એન્જન, ટેલીફોન ઇત્યાદિ કા નામ તક ન થા. યહ તો સ્પષ્ટ હી હે કિ મનુષ્ય લાખોં વર્ષોં સે ઇસ પૃથ્વી પર હેં; પરંતુ ઇતિહાસ તો હમે કેવલ પાંચ અથવા છઃ સૌ વર્ષોં કી કહાની બતલાતા હે. ઇતિહાસ કે પહલે સમય મેં લોગ પ્રાયઃ શિકાર ખેલ કર અપના ભોજન પ્રાપ્ત કરતે થે. ઇસ આરંભ કે જીવન મેં કુછ કામ સર્વત્ર હી પાએ જાતે થે. ઉદાહરણ કે લિયે હમ કુછ કામ યહાં દે સકતે હેં. આરંભ કે જીવન મેં લોગ શિકાર કે પીછે દોડતે થે. આજ હમ બાલકોં કે ઇસ પ્રકાર કે દોડ-ધૂપ કે બહુત-સે ખેલ ખેલતે દેખતે હેં. બહુત-સે બાલકોં કે આપને ડાંડે સે દૂસરોં કે મારતે દેખા હોગા. આપ ઉન્હેં દૂર ઔર નિજી સમજતે હોગે; પર યહ આપકી બૂઝ હે. વે કેવલ આદિમ કાલ કે કામ દુહરા રહે હેં. આંખમીચોની મેં શિકાર ખોજને કે રહસ્ય છિપે હુએ હેં. ઇસ પ્રકાર

અહુત-સે નિરર્થક ખેલોં કે રહસ્ય હમ પ્રાચીનકાલ કી અવસ્થા જનન કર બલી લાંતિ સમજ સકતે હેં.

૫-ખેલ ક્યા હે ?

લોગ પ્રાયઃ ખેલ કા મતલબ નહીં સમજતે. પ્રૌઢોં કા યહ સમજના હે કિ ખેલ કેવલ મનપહલાવ હે, યહ નિતાંત હી બૂલ હે. જ્ય લોગ પરિશ્રમ કરતે-કરતે થક જાતે હેં, તખ ઉ-હેં મનોરંજન કી આવશ્યકતા પડતી હે. ઇસે ઉનકે મન ઓર શરીર કી શક્તિયોં ફિર સતેજ હો જાતી હે. યહ મનોરંજન કોઈ બી રૂપ ધારણ કર સકતા હે; પર ઇસકા એકમાત્ર લક્ષ્ય શરીર ઓર મન કી થકાવટ દૂર કર ઉ-હેં કઠિન કામોં કે લિયે તૈયાર કરના હે. બાલક કા ખેલ મનુષ્ય કે મનોરંજન કે સમાન નહીં, કામ કે સમાન હે. વાસ્તવ મેં ખેલ ઓર કામ મેં કેવલ દૃષ્ટિકોણ હી કા અંતર હે. નાટક કો લોગ ખેલ હી સમજતે હેં. આજ જો હમારે લડકોં કે ખેલ હે, વે હી પ્રાચીનકાલ મેં હમારે પૂર્વજોં કે કામ થે. લોગોં કા કહના હે કિ ખેલ કા કોઈ દૂસરા ઉદ્દેશ્ય નહીં. હમ લોગ કેવલ ખેલને હી કે લિયે ખેલતે હેં. ઇસમેં હમેં લાભ અથવા હાનિ કા કોઈ વિચાર નહીં. ખેલને કા પુરસ્કાર ખેલ હી હે; પરંતુ યહી બાત ઓર-ઓર લગે કામોં મેં બી લાગુ હોતી હે. અચ્છે શિક્ષક પઢાને મેં ઉતના હી આનંદ પ્રાપ્ત કરતે હેં, જિતના લડકે પુટબાલ ખેલને મેં પ્રાપ્ત કરતે હેં. બાલક સ્ટેટ ઓર પેન્સિલ પા કર ચિડિયા ઓર બિક્કી કે ચિત્ર ખીંચ રહા હે; વહ અપને કામ મેં ઇતના નિમગ્ન હે કિ ઉસે સંસાર ઓર આનંદોં કા કોઈ પતા નહીં. એક ચતુર ચિત્રકાર પ્રકૃતિ કે મનોરમ દૃશ્યોં કા ચિત્ર ખીંચ રહા હે; વહ બી અપને કામ મેં ઇતના આનંદ પા રહા હે કિ સંસાર કે સુખોં કી ઉસે કોઈ ચિંતા નહીં. અંગ્રેજી-સાહિત્ય મેં પોપ કે નામ સે સભી કોઈ પરિચિત હેં. વહ કવિતા રચને મેં બડા સુખ પાતા થા. જિસ પ્રકાર લડકે સે ખેલે બિના નહીં રહા જાતા, ઉસી પ્રકાર પોપ સે કવિતા લિખે બિના નહીં રહા જાતા થા. ઉસકે પિતા કો યહ બાત અચ્છી નહીં લગતી થી. વહ સદા પોપ કો કવિતા લિખને સે મના કરતા રહતા થા. એક દિન કી બાત હે કિ પોપ અપની કોઢરી મેં બેઠ કર અપને કામ મેં લગા હુઆ થા. ઉસકે પિતા ને જો ઉસે દેખા, તો ઉસે બડા ક્રોધ આયા. વહ ખેંટ ઉઠા કર લગા પોપ કી પીઠ પર જમાને, તખ તો પોપ કા ખ્યાન ટૂટ ગયા ઓર વહ બોલા- “પિતાજી! દયા કીજિયે, મેં અખ પલ નહીં ત્રિપુંગા.” કહિયે યહ ખેલ નહીં, તો ઓર ક્યા હે? આજકલ શિક્ષા મેં બી ખેલોં કી પ્રધાનતા હે. ઇસ સંબંધ મેં ક્રીકેટ ઓર મોટેસરી કે નામ ઉલ્લેખ્ય હેં. હમ દેખતે હેં, લડકોં કા ખેલને મેં અહુત મન લગતા હે; ઇસ કારણ શિક્ષકોં કો ખેલોં હી દારા પઢાને કા પ્રયત્ન કરના ચાહિયે. પ્રાચીનકાલ મેં ઉનકે લડકે કા મન પઢને મેં જરા બી નહીં લગતા થા. રાજ પરચાન થે, પર કોઈ ઉપાય નહીં દિખકામ પડતા થા. અહુત-સે શિક્ષક નિયુક્ત કિયે ગયે. પર સભી વ્યર્થ. એક શિક્ષક ને ઇસ કામ કે લિયે વચન દિયા. વહ રાજકુમાર કી પ્રકૃતિ કા નિરીક્ષણ કરને લગા. ઉસે માલૂમ હુઆ કિ રાજકુમાર કી પ્રવૃત્તિ ખેલ કી ઓર હે. યહ સોચ કર ઉસને ગોલિયોં દારા રાજકુમાર કો વર્ણમાલા કી શિક્ષા દી, ઓર ધીરે-ધીરે શિક્ષા કા વિકાસ બી કિયા. યહી કહાની હમારે હિતોપદેશ કી રચના કી હે. અસ્તુ. યહ તો માલૂમ હુઆ કિ પ્રાચીનકાલ મેં બી લોગોં કા ઇસ ઓર ખયાલ થા. અખ પ્રશ્ન હે કિ ખેલ કિતને પ્રકાર કે હોતે હેં? હમ જાનતે હેં કિ હમારે પાસ શરીર, મન ઓર આત્મા હે. દાર્શનિકોં કા કહના હે કિ યહ સંસાર ઉસ પરમાત્મા કી લીલા કા ફલ હે. યહ સંસાર યદપિ વાસ્તવ મેં એક હી હે, તથાપિ હમ લોગોં કે દેખને મેં બિલ બિલ માલૂમ પડતા હે. ઇસ પ્રકાર હમારા સંસાર હમારી આત્મા કી લીલા હે. યહાં પર હમને આત્મા કે સાથ ‘હમારી.’ શબ્દ કા પ્રયોગ કિયા હે. દાર્શનિક બાપ ઇસ શબ્દ પર આપત્તિ કર સકતે હેં; પર યદિ હમ ઇસે માયોપહિત અથવા દેહબાવયુક્ત આત્મા કહેં, તો કિસી કો કુછ બી આપત્તિ નહીં હોગી. અસ્તુ. બાત એક હી હે. અખ બાપી બચે શરીર ઓર મન. ઇનસે કુછ શારીરિક ખેલ નિકલે હેં. જૈસે પુટબાલ, કબડી ઇત્યાદિ; ઓર ચતુરંજ, ચૌસર ઇત્યાદિ કુછ માનસિક ખેલ બી હેં. કુછ ખેલ ઇન્દ્રિયોં કે બી હોતે હેં. x x x x ઇસ પ્રકાર સૈડન પાંચેસ સાહજ ને અનેક ખેલ

નિકાસે હૈં, જિનસે હમારી ઈંદ્રિયોં કે યથેષ્ટ શિક્ષા મિલતી હૈ. ઇન સમજા વર્ણન કરને કા યહાં સ્થાન નહીં. કોવેલ કે ગિફ્ટ બી ઈસી પ્રકાર કે હૈં. મૉન્ટેસરી કી પદ્ધતિ બી ઈંદ્રિયોં કે એક્ષોં કા વિચાર રખતી હૈ.

૬-વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ

હમ ઉપર ગતલા ચૂકે હૈં કે ખેલ સે શારીરિક વિકાસ મેં સહાયતા મિલતી હૈ. યહાં પર હમ દેખેગે કે ઈસ વિષય મેં ઓર કહીં સે બી સહાયતા મિલતી હૈ અથવા નહીં. ઉન સાધનોં મેં કિસકી પ્રધાનતા હૈ ઓર ક્યોં, ઇસ પ્રશ્ન કા બી યહાં સમાધાન હોગા. સબી કોઇ જાનતે હૈં કે ખેલ કે અતિરિક્ત વ્યાયામ ઓર કામ બી શરીર-વિકાસ મેં સહાયતા દેતે હૈં.

યદ્યપિ સ્કૂલોં મેં ચારોં ઓર વ્યાયામોં કે પ્રમુખ હો રહે હૈં, તથાપિ હમ દેખતે હૈં કે હમારે બાલક ઉનમેં બહુત કમ ભાગ લેતે હૈં. સંસાર મેં જિસકી લાઠી ઉસકી ભેંસવાલી કહાવત સબી જગહ ચરિતાર્થ હો રહી હૈ. હમારે યહાં “**દૈવો દુર્બલઘાતકઃ**” કી કહાવત કા કિતના પ્રચાર હૈ, યહ હમ બલી ભાંતિ જાનતે હૈં. ઇન લોકોક્તિયોં મેં હમ દેખતે હૈં કે પ્રાયઃ સબીમેં સત્ય કી માત્રા રહતી હૈ. કિસી લેખક ને સચ હી કહા હૈ કે લોકોક્તિયોં ભાષા કી જાન હૈં. હમારી શિક્ષા શારીરિક વિકાસ કે વિના અધૂરી હી રહ જાતી હૈ. કિસી ને કહા હૈ-“**શરીરમાઘં જ્ઞાતુ ધર્મસાધનમ્**” સચ હી તો હૈ. યદિ હમ ખાટ પર પડે આલ જારતેં કરવડે બદલતે, કરાહ રહે હૈં તો અપની ભારત-માતા કા કહાં તક ઉદ્ધાર કર સકતે હૈં? યદિ ધર્મ પર સંકટ પડે, તો એકલિંગ કી જ્ય ખેલ કર હમ અપની ધર્મપતાકા કહાં તક ફરાર સકતે હૈં? આજ કિતને હૈં, જો હકીકતરાય કી તરહ ધર્મ પર મર મિટને કો તૈયાર હૈં? અજી કહાં કી ખાતેં કરતે હો? યહાં તો દિન દહાડે હમારી મા-બહેને વિધર્મિયોં કે હાથ મેં પડ કર ત્રાહિ ત્રાહિ કી રટ લગાએ હુએ હૈં; પર હમારી કુંભકર્ણી નિંદ કબ તૂટતી હૈ? યહાં તો કાનોં પર જૂં તક નહીં રેંગતી. રેંગે બી કહાં સે, યદિ હાથોં મેં શક્તિ હો તખ ન? એક દ્રૌપદી કે વસ્ત્રદરશ્ય પર તો ચારોં ઓર હાલકાર મચ ગયા થા, અંત મેં મહાભારત કી લડાઇ હો હી કર રહી; પર આજ ક્યા હૈ? લાખોં બહુ-મેટિયાં દિન-દહાડે લૂંટ રહી હૈં, ઓર હમ આખ મૂંઢકર તમાશા દેખ રહે હૈં. ક્યોં? હમ મેં શક્તિ નહીં હૈ. હમારી શિક્ષા કા યહી પરિણામ હૈ. કિસી કવિ ને શિક્ષાદેવી કી તુલના યદિ ખાગ્નર કી વેસ્થા હી સે કર દી, તો ખૂરા ક્યા કિયા? આજકલ શિક્ષિત કા મતલબ હી બલહીન હૈ. હમ જખ ભાગલપુર મેં પડતે થે, તો હમારે એક અંતરંગ મિત્ર કહા કરતે થે કે એફ. એ. પાસ કર એક જી. ડી. એ. પાસ કર એક ચસ્મા ઓર એમ. એ. પાસ કર એક હૈટ ન લિયા, તો ક્યા કિયા! હમ કુજ દિનોં તક ગયા કે જિલા સ્કૂલ મેં કામ કરતે થે. જખ હમ પહલે પહલ વહાં પહુંચે, તો હમારા પહનાવા ઇતના સાધારણ થા કે હેડમાસ્તર ને હમેં મેટ્રિક સમજ કર કહા-“જાઇએ, આપસે યહાં કામ ન ચલેગા; યહ હાઇ ઇમ્પ્રીશ સ્કૂલ હૈ.” અસ્તુ. કહને કા મતલબ યહ કે આધુનિક શિક્ષા કે દો વરદાન હૈં, વિજ્ઞાસિતા ઓર નિર્બલતા. અખ દેખેં કે વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ મેં કહાં તક સહાયતા મિલતી હૈ. સ્કૂલોં મેં સબી જગહ ફીલ કી શિક્ષા દી જાતી હૈ; પર સાધારણતઃ ઇસ શિક્ષા મેં ઇતની લાપરવાહી હોતી હૈ કે ઇસે વ્યાયામ કહના કીક નહીં. બહુનસે વ્યાયામ કેવળ સૈનિકશિક્ષા કે લિયે બનાએ ગએ હૈં. સૈનિક શિક્ષા ઓર શારીરિક શિક્ષા મેં આકાશપાતાલ કા અંતર હૈ. હમેં દેખના તો યહ હૈ કે ઇન વ્યાયામોં સે હમેં લવિબ્યજીવન મેં ક્યા લાભ હોતે હૈં. હમ દેખતે હૈં, સ્કૂલ ઓર ટ્રેવેજ કે બાદ સૌ મેં એક લડકા બી અપને લવિબ્યજીવન મેં ઇન વ્યાયામોં સે કામ નહીં લેતા. હમારે યહાં જાનતા મેં ન તો જિમનાસ્ટિયમ કે લિયે સાર્વજનિક સ્થાન હી હૈ, ઓર ન ઇસ વિષય કી કોઇ સભા હૈ, જહાં હમ ઇનમેં ભાગ લે સકેં. ઇસકા તો સુધાર બી હો સકતા હૈ; પરંતુ વ્યાયામ કે સાથ-હી-સાથ હમેં મનોરંજન કી બી તો આવશ્યકતા હૈ. દિન-ભર કે કઠિન પરિશ્રમ કે બાદ કોરે વ્યાયામ મેં હમારા કિતના મન લગ સકતા હૈ? ફિર થે વ્યાયામ અસ્વાભાવિક બી તો હોતે હૈં. ઇન અબ્યાસોં કા જીવન મેં કોઇ કામ બી તો નહીં પડતા

હે. જિનકા કામ હી નહીં પડતા, ઉનકી પ્રાપ્તિ કે લિયે ઇતની કઠોર તપસ્યા ક્યોં કી જાય? એક ઔર ખાત હે. ચે જિમનાશિયમ કે વ્યાયામ બંદ મેદાન મેં કિયે જાતે હેં, જહાં કી હવા ઇતની અચ્છી નહીં હોતી. ચે કબી-કબી કિસી પ્રધાન કી આગા કે અનુસાર કિયે જાતે હેં; તખ તો ઇનકા સ્વતંત્રતા-ચુથ્થી બી જાતા રહતા હે. ઇસ પ્રકાર મેદાન બી કલાસ કે રૂપ મેં પરિચિત હો જાતે હેં.

૭-કામકાજ સે શારીરિક વિકાસ

આજકલ માતા-પિતાઓં મેં આતુરતા કી માત્રા બહુત હી અધિક હે. ઇસકા કારણ ઉનકા અસ્પાશ્વ હોના હે. પહેલે ભોગ સૌ વર્ષોં સે બી અધિક જીતે ચે. આજકલ તો પ્રાયઃ ઓસત તીસ વર્ષોં કી હી ઉંમર રહ ગઈ હે. ઇસી કારણ ભોગ બખરાએ રહતે હેં, ઔર સબી ખાતોં મેં શીધતા કરતે હેં. જહાં ખચ્ચા તીન-ચાર વર્ષ કા હુઆ કિ ભોગોં ને ઉસે સ્કૂલ મેં દાખિલ કરા દિયા. જખ સમય થા ખેલને-ફૂલને કા, તખ ઉસ ખેચારે કા કિતાબોં સે માથાપચ્ચી કરની પડી. શિક્ષક ભોગ ઇસ ખાત કી સાક્ષી દેજે કિ કમ અવસ્થા મેં નામ લિખાને સે ખાલકોં કા પૂરા વિકાસ કદાપિ નહીં હોગા. શિક્ષા-વિશારદોં કા મત હે કિ ખાલકોં કે મસ્તિષ્ક પર અનુચિત ભાર નહીં દેના ચાહિયે. હમારે ટ્રેનિંગ સે લગા હુઆ એક પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ હે. હમને દેખા હે કિ વહાં બહુત-સે ખાલક એસે બી હેં, જિન્હેં ઘોતી તક પહનના નહીં આતા. હમેં ઇન ખચ્ચોં કા ૧૦ બજે સે લે કર ૪ બજે તક કલાસ મેં ફેદ દેખ કર તરસ આતા હે; પર કિયા કયા જાય! ઇન્હેં બહુત-સે વિષયોં કા પદના આવશ્યક હે. એક લડકા થા. વહ પ્રતિદિન સ્વાસ્થ્ય કે નિયમોં કા રટા કરતા થા, પર ઇન નિયમોં કે અનુસાર ચલતા એક દિન ન થા. હમને ઉસસે પૂછા કિ ઇસ વ્યર્થ હી રટને સે કયા લાભ? ઉસને ઉત્તર દિયા—માસ્ટર સાહબ! હમારા મતલબ કિસી ન-કિસી ભાંતિ પરીક્ષાસાગર પાર કરના હે; સ્વાસ્થ્ય કે નિયમોં કા પાલન કરના નહીં. કિતને હી પરીક્ષાથિયોં કા તો યહાં તક કહતે સુના હે કિ પરીક્ષા જરા હો જાય, ફિર ખિમાર હી પડેજે, તો ક્યા હોગા? વાહ રી પરીક્ષા! કેસી મહામાયા હો! તુમહારી વેદી પર સબી કા બલિ-દાન હો સકતા હે, કિતને હી હોનહાર ખાલક તુમહારે કારણ કહીં કે બી ન રહે. આગે બઢિયે; ખાલક અબી આઠ-દસ હી વર્ષ કા હે, ચારોં ઔર સે નઉઆઘાલણ આને લગે. માતા વિવાહ કે લિયે હઠ કરને લગી. આપકા કહના હે કિ ખચ્ચે કા અબી હી તો વિવાહ કે આભરણ શોભા દેજે, ઔર કયા છુટાપે મેં શોભા થોડે હી હોગી? અખ જીવન કા ક્યા ઠિકાના? અચ્છા હોતા કિ લક્ષા કા વિવાહ અપની આંખોં દેખ લેતી. આગે જાને ક્યા હોગા? ઇસ પ્રકાર ખેચારે કા વિવાહ બી હો ગયા. ઉસકો ક્યા પતા કિ વિવાહ ક્યા હે? અબી કિશોરાવસ્થા તો ઉસકે લિયે દિક્ષી દૂર હે. હમેં યાદ હે, હમારે એક સાથી ચે. ઉનકા વિવાહ ઇતની કમ અવસ્થા મેં હુઆ થા કિ જખ ઉનકી ઓ સખકે સામને ઉનસે ભેંટ નહીં કરતી થી, તો વહ રોને લગતે ચે. અપરિપકવ વીર્ય કે નિકાસ સે કિતની હાનિ પહુંચતી હે, સો તો સબી કા માલૂમ હે. અસ્તુ. ઇસકે બાદ રોટી-કપડે કી બી ચિંતા હુઇ. “ચિંતા જ્વાલ શરીરવન”. ફિર શારીરિક વિકાસ કા અવસર કહાં સે મિલ સકતા હે? ઇસી કારણ તો હમારે યહાં કે યુવક એસે હોતે હેં કિ ઉનકા આંધિ મેં ચલના બી દુસ્તર પ્રતીત હોતા હે.

૮-ખેલ સે અન્યાન્ય લાભ

ઉપર હમ ખેલ કા એક લાભ (શારીરિક વિકાસ) બતલા ચૂકે હેં. યહાં પર અન્યાન્ય લાભોં પર વિચાર કિયા જાયગા. ખાલક ખેલ ઔર પઢને કા બિલકુલ હી પ્રતિકૂલ સમજતા હે. અસ્તુ. હમ દેખ ચૂકે હેં કિ યહ સરાસર જૂલ હે. રુસ સાહબ કા તો કહના હે કિ ખેલ હી શિક્ષા કા પ્રધાન સાધન હે, ખેલ હી સે ખાલક કો શરીર પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત હોતા હે ઔર ઠીક ઠીક કામ કરને કા અભ્યાસ પડતા હે. ઉસે શરીરસંચાલન કી ખાસી શિક્ષા મિલતી હે. યહાં પર યહ કહ દેના જીચિત હે કિ કુજ વિષયોં કા જ્ઞાન માત્ર પ્રાપ્ત કરના હમારી શિક્ષા કા લક્ષ્ય નહીં. શિક્ષા તો હમેં વ્યવહાર મેં નિપુણ બનાતી હે. આજકલ સ્કૂલ ઔર સંસાર મેં આકાશ-પાતાલ

કા અંતર છે. જો બાહ્ય અપને વિદ્યાર્થી-જીવન મેં સદા છાત્ર-વૃત્તિ પાતા રહતા હૈ, વહી સંસાર કે ભવિષ્ય જીવન મેં અસફલતા કે હાથોં કા પુતલા બન જતા હૈ. યહ કદાપિ ઠીક નહીં. સ્ફૂલ્ય કો હમેં સંસાર કે લિયે તૈયાર કરના ચાહીએ. ઇસ વિષય મેં ખેલ સે બહુત કુછ સહાયતા મિલતી હૈ. અતએવ સ્ફૂલ્ય કા ધ્યાન ખેલ કી ઓર બી રહના ચાહીએ. ખેલ સે હમ સબી કામ આનંદ, સાવધાની, તત્પરતા ઓર ઉત્સાહ કે સાથ કરના સીખ લેતે હૈં. સ્ફૂલ્ય મેં સદા હી વિચાર મેં આવશ્યકતા સે અધિક સમય લગાના સિખાયા જતા હૈ. ઉચિત ઓર અનુચિત કા વિચાર ઇતના રખા જતા હૈ કિ હમ કોઇ કામ કર હી નહીં સકતે. હમ શેક્સપિયર કે હૈમલેટ બન જતે હૈં, ઓર હાં-નહીં મેં હમારા જીવન ખીત જતા હૈ. હમેં પ્રત્યુત્પન્ન-મતિ કી આવશ્યકતા હૈ. યહ મતિ હમેં ખેલ સે મિલતી હૈ. હમ દુટખાલ ખેલ રહે હૈં. હમેં યહ એક સેકેંડ મેં સોચ લેના પડતા હૈ કિ હમ જોંદ કિસકે પાસ લેજોં. ઇસસે હમેં આચાર-શાસ્ત્ર કે નિયમ બી આ જતે હૈં. હમારી માનસિક શક્તિયોં કે વિકાસ મેં બી યહ સહાયતા દેતા હૈ. હમ જીતે અથવા હારે, ઇસકી ચિંતા હમેં નહીં. હમ કેવલ ઇમાનદારી સે ખેલના ચાહતે હૈં. ઇસ પ્રકાર “કર્મ-ખ્યેવાચિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” કી વ્યાવહારિક શિક્ષા હમેં મિલતી હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત આજ્ઞાકારિતા ઓર એકતા બી હમમેં આ જતી હૈ. ઇસસે હમેં પંચાયતી રાજ્ય કી બી શિક્ષા મિલતી હૈ. હમ અપના પ્રધાન આપ હી ચુનતે હૈં. ઇસકે બાદ હમ સબી પ્રકાર સે ઇસકી આજ્ઞા કા પાલન કરતે હૈં. આજકલ કી મંત્રીતર-પ્રજાલી (મોનોટોરીઅલ સિસ્ટમ) બી ઇસી તત્ત્વ પર સ્થિત હૈ.

૯-ઉપસંહાર

આજકલ હમ ફૈશન કે શુભામ જતે હૈં. ખેલોં મેં બી જ્યાદા ધ્યાન ફૈશન કી ઓર હી રહતા હૈ. ઇન ફૈશન કે ખેલોં (ટેનિસ, બૅડમિન્ટન) સે હમેં કોઇ વિશેષ લાભ નહીં. હમેં ભારતીય ખેલોં-જૈસે કબડ્ડી, ચિણા (મારદરી, હતપુતુ, ખોખો) ઇત્યાદિ-કો ઉત્સાહ દેના ચાહીએ. (“સુધા”ના આષાઢ ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક:-શ્રી અવધકિશોર સહાય વર્મા ‘બાણુ’ એમ.એ.બી.એલ.)

૭૨-સ્વભાવ-અર્થાત્ પોતાનો ભાવ ઇટલે શું ?

ગીતામાં “પ્રકૃતિથી નિયત કર્મ કરવાં એ ધર્મ છે” એવું કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિનો અર્થ એ ઠેકાણે ટેવો, કામનાઓ, ચારિત્ર અથવા તો આવેશભરી પ્રેરણાઓ એવો નથી થતો. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, અને સ્વભાવ શબ્દનો અક્ષરશઃ અર્થ-“સ્વ-પોતાનો અને ભાવ-બાહ્ય પ્રકૃતીકરણુ-આવિર્ભાવ એટલે પોતે બહાર પ્રકટ થવું તે” થાય છે. સ્વભાવ એટલે આત્માનો દિવ્ય સ્વભાવ એવો અર્થ પ્રકૃતિનો નીકળે છે. એ પ્રભુનિર્મિત સ્વભાવમાંથી જે કંઈ બહાર પ્રકટ થાય છે એ સર્વ અગત્યનું, યથાર્થ અને ઉન્નત હોય છે. બાકી આપણે સામાન્ય રીતે ટેવો, કામનાઓ, ચારિત્ર વગેરેને સ્વભાવ કહીને સંખોધીએ છીએ એ તો આપણું અજ્ઞાન છે. એ ટેવો, કામનાઓ, અભિપ્રાયો, આવેશો એ બધું તો બહારથી આવેલું હોઇ નકામું છે. એ ‘સ્વભાવ’ નથી. એ તો બધાં વિકારી તત્ત્વો છે અને આત્માનો ‘સ્વભાવ’ તો અવિકારી છે.

એ બહારનાં આવેલાં વિકારી તત્ત્વોને ઓળખી એમને ન સ્વીકારવાં અથવા પોતાનામાં હોય તો એમને દૂર કરવાં અને પોતાના આત્માના દિવ્ય ‘સ્વભાવ’ને જાણી એ અનુસાર કર્મ કરવાં એ સૂત્રનું રહસ્ય છે.

જ્યારે બહારનાં ભાવનાં કૃત્રિમ લક્ષણો નાશ પામીને આત્માનો દિવ્ય સાચો ‘સ્વભાવ’ જીવનમાં પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ભગવાન અને વ્યક્તિનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આત્માનું મધુર સંગીત વિશ્વમાં ચાલતા જગપતિના ભવ્ય સંગીત સાથે મળે છે અને વ્યક્તિ તથા વિશ્વ વચ્ચે મધુર સંવાદ સ્થાપન થાય છે. પછી તો વ્યક્તિ સ્વનંત્ર વ્યક્તિ મટી જઇને ભગવાનના સાધનરૂપે જ વિશ્વમાં પ્રજ્ઞ-નોજ હેતુ સફળ કરવા વિચરે છે. (“ક્ષત્રિય”ના આવૃત્તિ-૧૯૮૪માં લખનાર શ્રી. ‘અબ્યાસી.’)

૭૩-શ્રીદુર્ગાદાસ-જયંતિ

આજની હિંદુજનતા પોતાના અવ્યકાલીન વીરોનાં વંશિચિત્ત કર્મોની કદર ખૂબવા લાગી છે, એ હર્ષની વાત છે. વીરજયંતિઓનાં ઉજવણી આજનો ગૌરવનો વિષય થઈ પડ્યો છે. જગતની વીરજનિઓ પોતાના વીરપૂર્વજોની વીરગાથાઓનું સ્મરણ કરીનેજ, એ મહાનુભાવોના ઉચ્ચાદર્શોને અહર્નિશ ચક્ષુસમીપ રાખીનેજ પોતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખી શકે છે, એ આજની હિંદુજનતા પૂરેપૂરું સમજી ગઈ છે. યૂરોપાદિ મોટા દેશોમાંનાં પાટનગરોમાં અને ગામડાંઓમાં પણ ગલીએ ગલીએ અને સાર્વજનિક ભવનોમાં પોતાના વીર પૂર્વજોની પ્રતિકૃતિઓ સ્થાપન કરેલી હોય છે. આ પ્રતિમાઓને પેખી પેખીનેજ તે તે દેશવાસી હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાઓ ખીલાવે છે; અને એ વીરોના આદર્શોનુસાર જીવન જીવવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે.

અફસોસ, ભારતવર્ષમાં આથી વિપરીત દશા દેખાય છે. આજ અમારા કેટલાએ વીરોનાં ચરિત્રો ઇતિહાસ સુરક્ષિત રીતે જળવી શક્યો નથી. વીર નેપોલિયનનું જીવનચરિત્ર પ્રત્યેક ક્રાન્સ-વાસીના ગૃહમાંથી મળી આવશે અને વીર દુર્ગાદાસનો ઇતિહાસ હિંદમાં શોધવા બેસીએ તો? આજ અમારા કૌલેજીયન બાઇઓ જેટલું નેપોલિયન બોનાપાર્ટ વિષે અને નેલ્સન વિષે જાણતા હશે તેના સોમા ભાગની હડકત પણ વીર દુર્ગાદાસ, મહારાષ્ટ્ર પ્રતાપ કે પૃથ્વીરાજવિષે નહિ જાણતા હોય.

દુર્ગાદાસ એ એક જોષપુરનો સેનાપતિ હતો, એટલુંજ તેઓ જાણતા હશે. દુર્ગાદાસસંબંધી આટલી હડકત પણ તેઓ ફક્ત ગુજરાતી નિશાળ કે હાઇસ્કૂલમાંથી મેળવી શકશે, કૌલેજમાં તો તેઓને માટે તૈયાર થયેલા ઇતિહાસોમાં દુર્ગાદાસનું નામનિશાન પણ નહિ મળે; અને એ કૌલેજમાંથી તૈયાર થઈ નીકળતા આપણા યુવાનોમાં આપણે રાષ્ટ્રીય ભાવના જોવા માગીએ એ કેમ અને? વીર દુર્ગાદાસના વૃત્તાંતથી અશિક્ષિત વર્ગ તો કદાચ અનભિજ્ઞ હોઈ શકે, એ ક્ષમ્ય ગણાય; પરંતુ અમારા શિક્ષિત વર્ગના મુખમાંથી પણ જ્યારે “દુર્ગાદાસ એ જોષપુરનો સેનાપતિ અને જશવંત-સિંહનો સાથી હતો” આટલાજ શબ્દો નીકળે એ ઓછું શોચનીય નથી. આજે તો જગત વીર દુર્ગાદાસની વીરગાથાથી નહિ પણ એ પુણ્યાત્માના નામથી પણ અપરિચિત છે.

જ્યારે મોગલ સલ્તનતનો સૂર્ય મધ્યાહને હતો, જ્યારે ઔરંગઝેબના અત્યાચારો પૂર્ણ પરાક્રાષ્ટાએ પહોંચ્યા હતા, જ્યારે રાજપૂતી નામશેષ કરવાને મહત્વાકાંક્ષી બાદશાહની નીતિનો સોટા જોરશોરથી વિઝાઈ રહ્યો હતો, જ્યારે એક સૈકાથી એકત્રિત થયેલી મોગલ શક્તિની પ્રગટરૂપે સામે થવાને કોઈ તૈયાર નહોતું, જ્યારે એ મહારાષ્ટ્રકેસરી વીર શિવાજી મહારાજે પણ એ મોગલ સૈન્યનો સામે મહોંએ સામનો ન કરવાની નીતિ અખલાર કરી હતી, ત્યારે વીર દુર્ગાદાસે ઔરંગઝેબ જેવા સાધનસંપન્ન શહેનશાહની સામે ખુલ્લી રીતે મોરચા માંડ્યા હતા.

આમ એ બાદશાહના વિપુલ દલની સામે ખુલ્લી રીતે થવામાં વીર દુર્ગાદાસનો ઉદ્દેશ ન તો રાજ્યની રક્ષા કરવાનો હતો કે ન તો રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાનો; પરંતુ કેવળ સ્વામીરક્ષા એજ એનો ઉદ્દેશ હતો, એ વીરનું આખુંજ જીવન આપત્તિઓથી ભરપૂર હતું. એ આપત્તિઓના ખડકોને ખોદી કાઢી એણે સ્વામીરક્ષા સાધી.

એ વીરનું અંતિમ જીવન શાંતિમય ન નીવડ્યું. જે વૃક્ષને એણે સિંચ્યું તે વૃક્ષને ઊંચે બેસવા એ બાગ્યશાળી ન થયો. વીર દુર્ગાદાસનું જીવન આપણી સન્મુખ સ્વામીભક્તિનો આદર્શ રજુ કરે છે. વીરતા કરતાં એના જીવનપરાગમાંથી આત્મત્યાગની સૌરભ વધારે છૂટે છે.

એ વીરકેસરી, સ્વામીભક્ત દુર્ગાદાસનો જન્મ સંવત ૧૬૯૫ ના ખીજી આવણ સુદી ૧૪ ને દિવસે થયો હતો. ૬૨ વર્ષે આવણ સુદી ૧૪ ના રોજ એ વીરની જયંતિ પ્રત્યેક સ્થળે ઉજવાય, એ પ્રજ્ઞવા યોગ્ય છે.

જોષપુરમાં ‘દુર્ગાદાસ જયંતિ ઉત્સવ સમિતિ’ સ્થપાઈ છે. આ સમિતિએ મારવાડના મામે

ગામમાં આ જયંતિ ઉજવાય એવો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુજરાતમાં ગામે ગામે અને શહેર શહેરમાં એ જયંતિ ઉજવાય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં રાજપૂતોની વસ્તીવાળાં ગામો છે ત્યાં તો એ ખાસ ઉજવાવી જોઈએ.

આજે હિંદુ જનતાનું લક્ષ્ય વીરપૂજા પ્રતિ આકર્ષાયું છે, એ હર્ષની વાત છે. આ જયંતિ-ઉત્સવને દિવસે જો આપણે બીજું કંઈ ન કરી શકીએ તો આટલું તો અવશ્ય કરીએ જ કે, “સર્વ ભાઈઓને એકત્રિત કરી એ વીરનો વીર ઇતિહાસ સુણાવીએ. આપણા નષ્ટ થતા ગૌરવમય ઇતિહાસને એ રીતે આપણે પુનર્જીવન અર્પી શકીએ છીએ. પ્રત્યેક જાતિનો વીર ઇતિહાસ એ એનો જીવનપ્રાણ છે. એ જો નષ્ટ થાય તો એ જાતિ અવનતિના અંધારરૂપમાં પડી, જોતે દહાડે નામશેષ થઈ જાય.”

આજે તો નથી રહ્યા એ પ્રાતઃસ્મરણીય ક્ષત્રિયકુલકિરીટ મહારાણા પ્રતાપ કે નથી રહ્યા ક્ષાત્ર-કુશલીલક વીર દુર્ગાદાસ કે નથી મહારાષ્ટ્રકેસરી વીર શિવાજી; પરંતુ જગતમાં હિંદુત્વનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાને માટે એ વીરોએ સ્વતંત્રતાદેવીની વેદીપર જે બેઠો ચઢાવી છે તે બેઠોના જાંખા જાંખા સ્મરણાવશેષો માત્ર રહ્યા છે, દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ જાંખા થતા જતા એ સ્મર-ણાવશેષોને જયંતિની જ્યોતિષી પ્રકાશિત નહિ કરીએ તો જોતે દહાડે સ્મરણાવશેષોની સાથે આપણે ભુંસાઈ જઈશું.

શું આજે આપણે એટલા બધા નમાલા બની ગયા છીએ કે, એ મહાન આત્માઓના દિવ્ય ચરણોમાં શ્રદ્ધાંજલિ પણ ન અર્પી શકીએ ?

રાજપૂતો ! આનો શો જવાબ આપો છો ? જ્યાં જ્યાં રાજપૂતોની વસ્તીવાળાં ગામો હોય ત્યાં ત્યાં તો આ જયંતિ અવશ્યજ ઉજવાવી જોઈએ. વધુ નહિ તો, બધા ભાઈઓ એ દિવસે એકત્રિત થાય અને જે જે ભાઈ એ વીરસંબંધી જે જાણતા હોય તે કહી બતાવે, આટલું પણ આપણાથી નહિ થાય ?

જ્યાં જ્યાં રાજપૂત છાત્રાલયોનાં અસ્તિત્વ છે, ત્યાં તો એ સંસ્થાઓના સંચાલકો વીર દુર્ગાદાસજયંતિ ઉજવવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરે, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ વીરના જીવનપર પ્રકાશ પાડી શકે તેવા સંજ્ઞોને આમંત્રીએ અને એ આમંત્રિત સંજ્ઞોનો વિદ્યાર્થી ભાઈઓ આગળ એ વીરની વીરગાથાનું પારાયણ કરે.

બીજી જે જે ઇતિહાસપ્રેમી સંસ્થાઓ છે, તે સર્વ આવાં કાર્યોમાં રસ લેતી થાય; એ સંસ્થાઓ તરફથીજ ગામેગામ આ જયંતિઉત્સવનો પ્રયત્ન થાય તો તો ધણુંજ સરસ.

આશા છે કે, એવી સંસ્થાઓના આત્માઓ આનો સુંદર જવાબ વાળશેજ.

(“ક્ષત્રિય”ના શ્રાવણ-૧૯૮૪ ના અંકમાંથી સહજ સંશોધન સાથે)

જોધપુર મેં દુર્ગાદાસ કી જયંતિ-રાહૈરઐષ દેશભક્ત વીર યોદ્ધા દુર્ગાદાસ રાહૈર કે સંભા-નાર્થ જોધપુર મેં ૨૬ અગસ્ત કો બડે ધૂમધામ કે સાથ, બધાખાસ કે મુસાહિબ રણજિત કર્ણી રાહૈર કી અધ્યક્ષતા મેં દુર્ગાદાસ-જયંતિ મનાયી ગયી. જોધપુર સ્ટેશન મેં કુંવર ચાંદ-કરણુ શારદાજી કો ધૂમધામ કે સાથ સ્વાગત ક્રિયા ગયા. વીર દુર્ગાદાસ કે ચિત્ર કો બડે સમારોહ કે સાથ જલૂસ બના કર, સારે શહેર મેં ધુમાયા ગયા. રાસ્તે બર મેં ‘દુર્ગાદાસ કી જય’ કે જય-ધોપ સે આકાશ ગુંજ ઉઠતા થા. ૭૦ અગસ્ત કી શામ કો કુંવર ચાંદકરણુજી શારદા, સ્વામી ચિદાનંદજી સંન્યાસી, શ્રી જગદીશ સિંહ ગહલોત, પં० હેમચંદ્ર જાની, શ્રી રામકૃષ્ણ આસોપા ઈત્યાદિ સંજ્ઞોને કે દુર્ગાદાસ કે જીવન પર પ્રભાવશાલી ભાષણ હુએ. અનેક કવિયો ને દુર્ગા-દાસજી કે જીવનપર સ્વરચિત મનોમુગ્ધકારી કવિતાઓ સે જનતા કો મુગ્ધ કર લિયા. પુલિસ કો પ્રયત્ન અચ્છા થા.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૭૪-બોલ્શેવિક ત્રિમૂર્તિ

ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે રશિયામાંની પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેન્ટની પરિ-
સમાપ્તિ થઈને સર્વ સત્તા બોલ્શેવિક આગેવાનોના હાથમાં આવી. આ બોલ્શેવિક આગેવાનોમાં
ત્રણ પુરુષ અત્યંત પ્રમુખ જેવા છે:-નિકોલાય લેનિન, લીઓન ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટૉલિન, આ એ
ત્રણ પ્રમુખ વ્યક્તિ છે. આ પૈકી લેનિન એ તો બોલ્શેવિક સંપ્રદાયનો આવ શંકરાચાર્યજ થઈ ગયો,
ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટૉલિન એ લેનિનના ડાબા અને જમણા હાથ હતા. આ ત્રિમૂર્તિ પૈકી નિકોલાય
લેનિન એ ઈ.સ. ૧૮૨૪ માં દિવંગત થયો. સ્ટૉલિન એ હમણું સોવિયેટ રાજ્યનો મુખ્ય ચાલક
છે; અને ટ્રોટ્સ્કીને સ્ટૉલિનપક્ષે હદપાર કરેલો હોઈ તે હમણું સૈબિરિયામાં હદપારી ભોગવે છે.
આ ત્રિમૂર્તિનું ચરિત્ર તે બોલ્શેવિક સંપ્રદાયનો શરૂઆતથી ઇતિહાસજ છે-અર્થાત્ તે સ્ફૂર્તિ-
દાયક હોવાથી અત્રે સંક્ષેપમાં રજુ કરવામાં આવે છે.

લેનિન

લેનિનનું ખરું નામ વ્હલાડિમીરહલિય ઉલિનાવ્હ છે. એણે જ્યારે રાજ્યકાન્તિની ચળવળ
જોરમાં શરૂ કરી, ત્યારે સરકારી ત્રાસ ચૂકવવા સાર તેણે પોતાનું 'લેનિન' એવું સાંકેતિક નામ
ધારણું કર્યું. રશિયામાંની લેના નામની ખાણ નજીક તે પોતાની હદપારીમાંથી પાછો આવ્યો ને
ત્યાં તે કેટલાક દિવસ રહ્યો હતો. એ ખાણના નામ ઉપરથીજ તેને લેનિન નામ સૂચ્યું હતું.
લેનિનનો જન્મ રશિયાના સિમ્બુર્સ્ક નામના ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં થયો. એનું કુટુંબ ખાન-
દાન હતું; પણ થોડા વખતથી તે ઉતરતી કળાએ લાગ્યું હતું. લેનિનનો પિતા કેળવણી ખાતામાં
જીલ્લા સ્કૂલ ઇન્સ્પેક્ટર હતો. લેનિન ઉંમરલાયક થયા પછી પીટર્સબર્ગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અ-
જ્ઞાસને માટે રહ્યો. અયપણથીજ તેને ખેડૂતવર્ગને માટે અનુકંપા હતી. કૌલેજમાં પ્રવેશ થતાંની સાથે
તે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાના વિચાર કરવા લાગ્યો ને તરતજ તેણે એ બાબતની ચળવળને
આરંભ કર્યો. અયપણથીજ તેની આસપાસ કાર્લ માર્ક્સ નામક જર્મન પંડિતના સમાજસત્તા-
વાદનું વાતાવરણ પસારાયલું હોવાથી તે કૌલેજની અવસ્થામાંજ કાર્લ માર્ક્સના સમાજસત્તાવાદ
ઉપરના પ્રથો લક્ષપૂર્વક વાંચવા લાગ્યો હતો. પછી થોડાજ વખતમાં એટલે ૧૮૭૭ માં તેના
મોટા ભાઈ નિકોલસને રશિયાના ઝાર ખીજા નિકોલસનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો બદલ ફાંસીએ
લટકાવવામાં આવ્યો. નિકોલસ પણ લેનિનને ગમતી ચળવળમાં પહેલેથીજ પડેલો હતો. ઝાર-
શાહીના અસહ્ય જીલમનો નાશ કરવા સાર ખુદ ઝારનેજ મારવાના ષડ્યંત્રમાં તે સામેલ થયો હતો
ને એજ અપરાધને માટે સરકારે તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યો હતો. પ્રથમથીજ ઝારશાહીની
વિરુદ્ધ બળબળેલું લેનિનનું મન વડીલ બંધુની ફાંસીને લીધે ખૂબજ સંતપ્ત થયું. તેણે ખુલ્લી
રીતે મજૂરપક્ષની ચળવળ શરૂ કરી. તેણે ખેડૂત અને મજૂરવર્ગના મનમાં કાર્લ માર્ક્સનાં
તરવાની છાપ પાડીને ભવિષ્યની અદ્ભુત રાજ્યકાન્તિનાં ખીજ વાવ્યાં. ઝારશાહીએ તેની આવી
ચળવળને ખાતર તેને સૈબિરિયામાં હદપાર કર્યો. આજ હદપારીના દિવસોમાં તેણે પોતાનો
પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ "રશિયામાંના મુડીવાદનો વિકાસ" લખ્યો. આ હદપારી પછી તે ધણી દિવસ રશિ-
યાની બહાર રહીનેજ ઝારશાહીને ઉથલાવી નાખનારી કાન્તિકારક ચળવળ કરતો હતો. પોતાની
વિલક્ષણ ધાટી અને જીદમત્તાથી તેણે પોતાની પહેલાંના પ્લેકનાર અને મારટોવ જેવી ચળવળના
આગેવાનોને ઢાંકી દીધા હતા. તે એટલા બધા કે ઝારશાહીનું લક્ષ્ય હવે ખીજ કોઈ પણ આગેવાન-
ના કરતાં લેનિનની તરફજ વધુ લાગી રહ્યું. લેનિને તેની પરવાહ ન કરી. તેની સામે એકજ-
બસ એકજ-ધ્યેય હતું તે એ કે, કેશમાંની ત્રસ્ત થયેલી ને જૂએ મરતી પ્રજાને સુખસમાધાન
કેવી રીતે મળે? આ ખ્યેયપ્રાપ્તિને માટે લેનિને અનેક તુરંગવાસ ને હદપારીઓ સહન કરી; પણ
"આવ્યાત્ વધઃ પ્રવિજ્ઞાનિતિ પદં ન હીરઃ" આવા નમુનાનો તે વીરપુરુષ હોવાથી તે જરા પણ
ડબ્બો નહિ. રશિયન રાજ્યકાન્તિકારકોના આંત્રી સરકારે જે હાથ કર્યો છે તેનું વર્ણન વાંચતાં

રાવણરાજ્ય કે આધુનિક નાદિરસાહી સુદ્ધાં ફિસ્તી પડે એટલા તે ભયંકર છે. લેનિને તથા તેના અનુયાયીઓએ ઉપલાં કણેને ન ગણકારતાં પોતાનું કાર્ય અપ્રહિતપણે ચલાવ્યે રાખ્યું હતું.

પરંતુ તેમનાં કાર્યને ખરો યશ સન ૧૯૧૭ ની સાલ પૂરી થતાં સુધી નહોતો મળ્યો. પ્રળને રીખાવનારી ઝારસાહીનો નાશ એટલોજ કંઈ લેનિન વગેરેનો કાર્યક્રમ નહોતો. ખરો કાર્યક્રમ તો ઝાર-સાહી ઉથલી પડ્યા પછીનોજ હતો. પૈકી ઝારસાહીને કુરેન્સ્કી વગેરે સમાજસત્તાવાદી આગેવાનોએ ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના માર્ચ મહિનામાં ઉથલાવી નાખીને પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેંટની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ વખતે મહાયુદ્ધનો દાવાનળ આખો દુનિયામાં સળગી ઉઠ્યો હતો. કુરેન્સ્કીના મનમાં જર્મનીની સાથે ચાલેલું યુદ્ધ ચોભાવવાનું નહોતું; પરંતુ લેનિન એ યુદ્ધની ખીલકુલ વિરુદ્ધ હતો. ચોડું નુકસાન થાય તો તે સ્વીકારી લઇને પણ જર્મની સાથે તહ કરી રશિયન પ્રળનો રક્તપાત અને દ્રવ્યનાશ અટકાવવો, એમ તેના મનમાં દંઢ થઈ ગયું હતું; કારણ રાષ્ટ્રની ખોટી પ્રતિષ્ઠા તેને નહોતી જોઈતી, પણ રાષ્ટ્રની ગરીબ પ્રળને સુખસમાધાનીથી ભાખરીનો ટુકડો ખાવા મળે એવી તેની ઉત્કટ ઇચ્છા-નહિ ધ્યેય હતું. આથી કુરેન્સ્કી અને લેનિનની ઝટાપટી શરૂ થઈ. અત્યારસુધી લેનિનનાં તત્ત્વો અને તત્વીયત્વ તેના પ્રયત્ન લોકોને એટલાં ગમ્યાં હતાં કે કુરેન્સ્કીનો પરાભવ કરતી વેળા તેને લોકોના તરફથી વિરોધ તો થયો નહિજ, પણ ઉલટી મદદજ થઈ. લેનિને ટ્રોટ્સ્કી ને સ્ટૉલિન આ ઉભય હસ્તકોની મદદથી કુરેન્સ્કીને ઉથલાવી નાખ્યો ને રશિયામાં 'ખરેખર' બોલ્શેવિક રાજ્ય સ્થાપન થયું. આ ઘટના ઇ.સ. ૧૯૧૭ ના નવેમ્બરની ૭ મી તારીખે બની. આ દિવસ રશિયન ઇતિહાસમાં સુવર્ણોક્ષરે લખવા જોગો મનાઈ ગયો છે; કારણ એજ દિવસે રશિયામાંનાં બાળ-બચ્ચાં, સ્ત્રીઓ, ખેડૂત અને મજૂરવર્ગની સુખસમાધાનીનો પાયો નાખવામાં આવ્યો.

અધિકારસૂત્ર હાથમાં આવ્યા સાથે લેનિનપક્ષે સૌથી પ્રથમ જે બાબત કરી તે એ કે, બોલ્શેવિક રાજ્યપદ્ધતિનો કસીને વિરોધ કરનારા એટલુંજ નહિ પણ તેના કદર શત્રુ એવા જે લોક હતા તે બંધાને હદપાર કર્યાં અથવા બાબુએ કાઢ્યા. ૧૯૧૭ના નવેમ્બરની બીજી તારીખથી તે ખારમી તારીખપર્યંત બોલ્શેવિકોએ પોતાના માર્ગમાંના તમામ નાનામોટા કાંટા દૂર કર્યાં ને એમ કરતી વેળા તેમણે રાજનીતિના તત્ત્વ પ્રમાણે કાંઈનેએ દયા-માયા બતાવી નહિ. આરોગ્ય-ને બાધક એવા સામાન્ય કિંવા ભયંકર રોગજંતુ શરીરમાં પ્રવેશ્યા પછી તેમને મારવાની બાબતમાં દયા-માયા બતાવવી એ જોટલું શાણપણનું લેખાય તેટલુંજ બોલ્શેવિકમ જોવી ગરીબોની સહાયક રાજ્યપદ્ધતિના શત્રુને, પછી તે સામાન્ય હો અથવા ભયંકર હો, જરા જોટલી પણ ક્ષમા કે દયા-માયા બતાવવી જોખમવાળું છે. એ જાણીનેજ લેનિનપક્ષે આ કૃત્ય કર્યું. આજ શત્રુસત્રમાં ઝાર-ઝારીનાની તેમનાં બાળબચ્ચાંસહ આકૃતિ આપવામાં આવી. આ શત્રુસત્ર દશ દિવસ સુધી ચાલ્યું હોવાથી આ દશ દિવસોને મુઠીવાદીવિરોધી રાષ્ટ્રો 'રેન ઓફ ટેરર' અથવા 'રાવણ રાજ્ય' આવી સંજ્ઞા આપે છે.

આ કૃત્યમાં ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટૉલિન એ લેનિનની ડાબી જમણી જુગ્મઓ હતી અને તેમણે આ કાર્યમાં તન-મન-ધન અર્પણ કરીને કરેલી રાજ્યક્રાન્તિનું દૃશ્ય રૂળ ગરીબ પ્રળના હાથમાં આપ્યું. ઉપરના કૃત્યની બાબતમાં હજારો લેખકોએ લેનિનને દોષ આપ્યો છે ને તેને રાક્ષસ કહ્યો છે, પરંતુ તેમનો આ આરોપ પોકળ છે; કારણ લેનિનનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો, અમુક એક પુણ્ય-કૃત્ય કરતી વેળા સાધનના સારા-નરસાપણાનો વિચાર કરવામાં કાળનો અપવ્યય કરતાં બેસવું નહિ. સર્પ નજરે પડ્યા પછી તેને કપટથી-કંઠોરતાથી મારવો કે સૌમ્યપણે મારવો, આવો આત્મ-ધાનક વિચાર કરવા રહેવું નહિ એ ખુલ્લું છે. 'પ્રભુ મળતો હોય તો અધર્મ કરવો' આ લેનિનનો સિદ્ધાંત હતો. ગરીબ પ્રળનું સુખ એ તેનું ધ્યેય ને આ સર્વ પ્રકારનાં સાધનો અમલમાં આણીને આ ધ્યેય તેણે સંપાદન કર્યું, એમાં કંઈજ ગેરબ્યાજબી નથી. ધ્યેયજ જો ખરાબ હોત, તો પ્રયત્ન જૂદો હતો. અસ્તુ.

આ પ્રમાણે શત્રુનું નિકંદન થયા પછી નિષ્કંટક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી જોઈને દેશમાંની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધારવાનો તેણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. એણે તમામ જમીનદાર અને પુંજપતિઓની

જમીનો તેમજ અરિતાઈના કરતાં વધુ એવી તમામ માલમતા છીનવી લઇને તે રાષ્ટ્રની માલકીની છે, એવું જાહેર કર્યું. ત્યાર પછી તમામ ખેડૂત અને મજૂરવર્ગમાં જેની તેની આવશ્યકતા પ્રમાણે તે બધી જમીન વહેંચી દીધી. તેણે એક એવો નિયમ કર્યો કે, કોઈ પણ ખેડૂતે પોતાના કુટુંબના ચોપણને માટે જોઈતું ધાન્ય રાખી લઈ બાકીનું બધું સરકારમાં જમા કરવું; પરંતુ આ નિયમ થોડાજ વખતમાં લેનિનના અંગ પર આવ્યો. કારણ સન ૧૯૨૧ ની સાલમાં બપોરે દુષ્કાળ પડ્યો. વરસાદના અભાવે આ દુષ્કાળ પડ્યો નહોતો; પણ લેનિનના ઉપલા કાયદાનો ગર્ભિતાઈ અજ્ઞાન પ્રજાના સમજવામાં ન આવવાથી તેમણે ધાન્યની પેદાશ જરી નહિ. જરૂરના કરતાં વધારે પકવ્યું તો તે સરકારમાં જમા થાય છે, તો પછી વધુ પાક લાવવોજ શા સાર? આવો અવિચાર ખેડૂતોએ કરવાથીજ આ દુષ્કાળ પડ્યો હતો. લેનિને ત્યારપછી તરતજ આ કાયદો પાછો ખેંચી લીધો; કારણ પ્રજાના ગળે ઉતારીનેજ કોઈપણ બાબત કરવી હિતાવહ થશે, એવો તેણે વિચાર કર્યો. ખ્યે સાધતી વેળા ઉપાયચોજનામાં ફેરફાર જણાતાં લોકોએ આપણને ચંચલ-ચિત્ત ઠરાવ્યા તોપણ હરકત નહિ; પણ ગમે તે ઉપાયવડે ખ્યે સાધવુંજ જોઈએ, એવો લેનિનનો મત હતો. આથી અનેક વાર તેની ને તેના અનુયાયીઓની વચ્ચે મતભેદના ખટકા ઉડવા લાગ્યા. ડ્રોટ્સ્કીને આ ફેરફારવાળું ધોરણ પસંદ નહોતું; તથાપિ છેવટસુધી લેનિનની અવગત કરી નહિ, એ લોકમાં લેવા જેવું છે. ઉપર જણાવેલા દુષ્કાળ પછી લોકોને ગમે ને પોતાનો હેતુ પણ સામ્ય શાય એવી નવીન યોજના લેનિને લખી કાઢી ને અમલમાં પણ આણી. આ યોજનાને 'ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી' કહેતા અને તેનોજ અમલ હમણાં રશિયામાં ચાલુ છે.

આ પ્રમાણે દિવસો જતા હતા એટલામાં સન ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં લેનિનની ઇજ્ઞાઓની યાત્રા પૂરી થઈ. તે પુષ્કળ દિવસ આજની હતો. હવે પોતે બચવાનો નથી, એવું જોઈને તેણે એક મૃત્યુપત્ર લખી રાખ્યું અને પોતાની પછી રાષ્ટ્રમાંની બોલ્શેવિકોની આગેવાની સ્ટાલિનને આપવી, એમ તેણે નક્કી કરી રાખ્યું.

લેનિનની યોગ્યતાનું થોડામાં વર્ણન કરવું હોય તો તેના શિષ્યના એટલે જિનોવિહ્ફના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે કરી શકાય. જિનોવિહ્ફ કહે છે:-

“કોત્રેડ લેનિન એ અણીની પળો અને કટોકટીના દિવસોમાં હાજર ન હોત તો અમારા બળ-વાનું શું થયું હોત તે કહી શકાય તેમ નથી. તેઓ કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતોના અદ્ભુત પ્રચારક હતા.”

જે ગરીબ અને તરત થયેલી પ્રજાને માટે તેણે આટલાટલો ત્રાસ વેઠ્યો ને સમાજમાં સમતા પ્રવર્તે એટલા સારા અટકાસ કર્યો, એ સમાજનાં સર્વ સુખદુઃખો તે બોલ્શેવિક રાજ્યપદ્ધતિને અધ્યક્ષ થયો ત્યારે પણ તેણે સહન કર્યાં. તેને કોઈ એ. ડી. સી. નહોતો, રહેવાને રાજમહેલ નહોતો, ખેસવાને ગાડીથોડા નહોતા, પહેરવાને ઉંચી જાતનાં કપડાં નહોતાં અને પાસે એક કપડિંકા સુધી નહોતો! મેલાધેલાં કપડાં, કુરૂપ ચહેરો, વજૂત્વશક્તિ વિશેષ નહિ; આવો તે એક સાદો પુરુષ હતો; પણ તેના મસ્તકમાં સાક્ષાત્ શુદ્ધિમત્તા, હૃદયમાં પ્રજાસંખ્યાની લાગણી, બાવડાંમાં પરાક્રમ, રક્તમાં મુદીવાદીઓની ચીડ અને છાતીમાં અશ્વાજ સાહસ અને ધૈર્ય વાસ કરતાં હતાં. આ આપમતલખી જગમાં બાળક, સ્ત્રીઓ અને નિર્ધન પ્રજાના જેટલી દુર્દશા અને તરત હાલત બીજા કોઈ પણ વર્ગની નથી. એ પૈકી એકેકની દુરાવસ્થા દૂર કરવા સારું હજારો આગેવાનોએ આજ હજારો વર્ષથી પ્રયત્ન ચાલુ કર્યા છે; પણ એકીસાથે આ ત્રણે પ્રયત્ન કાર્ય એકદમ હાથમાં લઇને તેને પુષ્કળ પ્રમાણમાં ને થોડા કાળમાં કોઈએ સુખી કર્યા હોય તો તે એકલા મહાત્મા નિકોલાય લેનિનેજ. ઉપલા ત્રણે વર્ગની દુર્દશાનો નાશ કરી તેમની પ્રતિસ્ટિ કરી જતાવનારા લેનિનને તેમણે પ્રત્યક્ષ ધંધર માન્યો હોય તો તેમાં કંઈજ ઝેરવ્યાજખી થયું નથી, એમજ કોઈ પણ કબૂલ કરશે.

લેનિન આશરે ત્રેપન વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યો. તેની સ્ત્રી હયાત હોઈ શિક્ષણની બાબતમાં તે હમણાં ઉત્તમ કાર્ય બજાવે છે. લેનિનને યોગ્ય એવીજ તે ખરી સહયોગ્યારિણી છે.

ડ્રોટ્સ્કી

બોલ્શેવિક ત્રિભૂતિ પૈકી લેનિન પછીની મહત્ત્વની ત્રિતિ તે સ્ત્રીએ જ ડ્રોટ્સ્કીની છે. ડ્રોટ્સ્કી-

એ પણ લેનિનની પેઠેજ ધારણ કરેલું ઉપનામ છે. તેનું ખરું નામ લીઝોન ડેવિડોવિચ ઝોનસ્ટીન છે. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૯ ની સાલમાં થયો. તે જાતે ખરો રશિયન નહિ પણ ચલુદી હતો. તે એક મોટા શ્રીમંત જમીનદાર અને કારખાનાવાળાનો છોકરો હતો. પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાય છે, તે પ્રમાણે ટ્રોટ્સ્કી સાત વર્ષનો હતો એ વખતે તેનું ભવિષ્ય તેના માતાપને સમજાઈ ચૂક્યું હતું. એક વખત એક ખેડૂતનો ઘોડો ભડકીને નાઠો તે ટ્રોટ્સ્કીના પિતાના ખેતરમાં પેઠા; તેથી તેના આપના નોકરે એ ઘોડાને પકડીને બાંધી મૂક્યો. ઘોડાનો માલિક રડતો અને દોડતો આવ્યો. તેણે ઝોનસ્ટીન સાહેબને ઘોડાને છોડી દેવા પગે પડીને વિનવણી કરી; પણ બધું ઉધા ઘડાપર પાણી નાખવા જેવું થયું. ઝોનસ્ટીન સાહેબે ઉલટો ખેડૂત પાસેથી નુકસાની બદલ દંડ માગ્યો. નાનકડો લીઝોન આ બધો પ્રકાર જોતો હતો. ગરીબ ખિચારા ખેડૂત-પર પોતાનો પિતા જીલમ કરે છે એવું તેના મનમાં ઈસ્યું ને તે લાંથી જે નીકળ્યો તે ઘેર આવી પોતાની ઓરડીમાં ઓશિકામાં મોં ધાલી રડતો ખેડો. જમવાનો વખત થયો, ઘંટ વાગ્યો; પણ બોજનાગારમાં લીઝોનનો પત્તો નહિ. એના આપના ધ્યાનમાં એ બધો પ્રકાર આવ્યો. લીઝોનને ગુસ્સે થઈ ચાલ્યો જતાં તેણે જોયો હતો. તે પોતાની ઓરડીમાં રડતો ખેડો છે, એવું જ્યારે તેની માએ તેના આપને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો કે “એ છોકરાને કહો કે, પેલો ખેડૂત પોતાનો ઘોડો લઈ ગયો છે ને તેણે એક પાછ પણ દંડ આપ્યો નથી. આમ તેને કહે, એટલે તે મૂંગેમોઠે જમવા આવશે. અને થયું પણ તેમજ. સારાંશ, ટ્રોટ્સ્કીને ખેડૂત અને મજૂરવર્ગસંબંધે બચપણથીજ લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી.

લીઝોન નવ વર્ષનો થયો, ત્યારે તેને ઓડેસાની નિશાળમાં મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં પણ આ છોકરાએ અનેક પ્રતાપ ગજવ્યા. ઓડેસાનો શિક્ષણક્રમ પૂરો થયા પછી લીઝોન આગલા શિક્ષણમાટે નિકોલ્લિવ ગામે પોતાના કાકાને લાં આવ્યો. આ કાકાનો પોતાના ભત્રીજા ઉપર તેની ખુદ્દિમત્તાને લીધે બહુ પ્રેમ હતો. આપનું કડવાપણું અહીં ન હોવાથી લીઝોન થોડાજ વખત-માં એક ગુપ્તમંડળમાં પ્રવેશ્યો. આ મંડળની આગેવાની અલેક્ઝાંડ્રા લેવાની હતી. આ મંડળમાં ઝિક્ક, સોવોસ્કી બંધુ (અલેક્ઝાંડ્રાના નાના ભાઈ) વગેરે લોક હતા. અલેક્ઝાંડ્રા કાર્લ માર્ક્સના મતની અનુયાયિની હતી. પ્રથમ પુષ્કળ વર્ષસુધી લીઝોનનો મત કાર્લ માર્ક્સની સાથે બધી રીતે મળતો નહોતો. એક વાર તો તેણે ભરસલામાં અલેક્ઝાંડ્રાનું કુત્સિતપણાથી ને શિષ્ટાચાર છોડીને અપમાન કર્યું હતું; પરંતુ પછીથી તે કાર્લ માર્ક્સનો કટ્ટર અનુયાયી બન્યો. આ બીના જ્યારે અલેક્ઝાંડ્રાના જાણવામાં આવી, ત્યારે તે તેને ખરી પણ લાગી નહિ. જે અલેક્ઝાંડ્રાની સાથે લીઝોનની વારંવાર ટપાટપી થતી, તેનીજ સાથે આગળ જતાં તેનું લગ્ન થયું. આ પણ એક યોગાયોગજ કહેવાય.

આપના અને લીઝોનના મતભેદને લીધે તેમની વચ્ચે થોડાજ વખતમાં અણબનાવ થયો. આપના મનમાં છોકરાએ સિવિલ ઇન્જનીયર થવું, એવી ઇચ્છા હતી ને તેવું તેણે લીઝોનને જણાવ્યું પણ ખરું; પણ છોકરાએ દેશની દુઃસ્થિતિપર એક લાંબુ લયક વ્યાખ્યાન આપીને આપના કથનને સ્પષ્ટ સ્પષ્ટતામાં નાકબૂલ કર્યું. તેથી “તારે કાં તો આ પરીક્ષા આપવી જેમને કિંવા મારા પસાપર ચેન કરવાનું છોડી દેવું જેમને” આવો તેને તાકીદનો સંદેશો તેના બાપે મોકલ્યો. પછી શું? તેજસ્વી પિતાનો તેજસ્વીજ છોકરો તે! ત્યાર પછી તેણે યાવજીવ આપની પાસેથી એક કપર્દિકા પણ લીધી નહિ. ટ્રોટ્સ્કીએ શિક્ષણને રામરામ કર્યા ને ખુલ્લી રીતે ગાર-શાહી વિરુદ્ધ ચાલેલી ચળવળમાં સામેલ થયો. આપની સાથે થયેલી વદવાડ તેને જાહેર રીતે લેનિનપક્ષમાં જઈ મળવાને કારણરૂપ બની. તેના સુપ્ત તેજને ચમકી ઉઠવાને તે એક અમિ-સ્પ્રિંગબગ નીવડી એમ કહેવું જેમને.

ક્રાન્તિકારકોની ચળવળમાં પેઠા પછી ટ્રોટ્સ્કીના અંગનું તેજ વિશેષ ચમકવા લાગ્યું. તેણે “સાઉથ રશિયન વર્ક્સ યુનિયન” નામની સંસ્થા સ્થાપન કરીને તે સમતાવાદનો ઉપદેશ ખુલ્લી રીતે કરવા લાગ્યો. અગ્રાની લોકોને સમતા જેમણી હોય છે; પણ સમતાવાદ એ શો પદાર્થ છે, એ તેમને સમજાતુંયે નથી ને કહેતાં તો બીલકુલ આવડતુંજ નથી. આવાઓને કેવળ બાપણો

આપીને સમજાવવા એ શક્ય નથી, એમ ટ્રોટ્સ્કીએ જાણી લીધું હતું. તેના મંડળમાં એક મુખીન નામનો સુશિક્ષિત ખેડૂત હોતો. તે માત્ર પોતાના વ્યાખ્યાનમાં સમતાવાદ એટલે શું, એ બહુ ઉત્તમ રીતે સમજાવીને કહેતો. તે ખિસ્સામાંથી કોઈક જાતનાં બીયાં કાઢીને એમાંનું એક ટેબલપર મૂકીને તે લોકોને કહેતો કે ‘આ ઝાર! સમજ્યા કે?’ ત્યાર પછી તે બીની આસપાસ બીજાં કેટલાંક બીયાં મૂકીને તે કહેતો કે ‘આ તેના દિવાન અને અમલદાર!’ ત્યારપછી વળી તે બીયાંની આસપાસ બીજાં થોડાંક બીયાં મૂકીને તે કહેતો કે ‘આ સેનાપતિ અને બીજા નાનામોટા અધિકારી!’ આ પ્રમાણે તે બીયાં મૂકતો જઈને વ્યાપારી, વકીલ, મીલવાળા, કારખાનદાર, ખેડૂત, મજૂર વગેરેની રચના કરતો ને છેવટે બધાં બીયાંને એકઠાં કરી લઈ શ્રેતાને પૂછતો કે ‘હવે મને કહો કે, આમાં ઝાર કયો? દિવાન કયો? સેનાપતિ કયો ને અધિકારી, વ્યાપારી વગેરે ક્યાં છે?’ અર્થાત્ ‘બધા એક થયા, બધા સરખા થયા!’ આવો ધ્વનિ શ્રેતાઓમાંથી નીકળતો. એનાપર મુખીન કહેતો કે ‘આજ તે સમતાવાદ! હવે તે તમારા લક્ષમાં આવ્યો ને? આ પરિસ્થિતિ તમને ગમે છે કે? અમે તેજ કરવા ઇચ્છીએ છીએ—અને એજ પવિત્ર કામમાં—તમારા હિતના કામમાં અમને તમે મદદ કરો.’ આ પ્રયોગની લોકોના મનપર ઉત્કૃષ્ટ છાપ પડતી ને તેના વ્યાખ્યાનનો મર્મ નાના-મોટા, સજ્ઞાન-અજ્ઞાન, એવા સર્વ પ્રકારના લોકોના ધ્યાનમાં ચટ દઈને આવતો.

જલદથીજ ટ્રોટ્સ્કીને ક્રાન્તિકારકતરીકે પકડવામાં આવ્યો ને તેની રવાનગી નિકોલીઝની તુરંગમાં કરવામાં આવી. ત્યાંથી બે મહિને તેનો છૂટકારો થયો; પરંતુ એટલાથી તેની ચળવળ કેવી રીતે બંધ પડે? પુનઃ તેને પકડવામાં આવ્યો ને ઓડેસાની બંધકર તુરંગમાં તેને પૂરવામાં આવ્યો. આ રથને થયેલા હાલહવાલનું તેણે બહુ સરસ વર્ણન કર્યું છે. એની બરોબરજ અલેક્ઝાંડ્રને પણ પકડવામાં આવી હતી. તેનો છૂટકારો ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં થયા પછી બરાબર બે વર્ષે અલેક્ઝાંડ્ર અને ટ્રોટ્સ્કીનું લગ્ન થયું. તેના બાપને આ લગ્ન પસંદ પડ્યું નહિ ને તેણે પીટ્રસબર્ગના જ્યુડીશિયલ ખાતાના દિવાનને તાર કરીને આ લગ્ન ન થવા દેવું, એવી વિનંતિ કરી હતી; પરંતુ ઓડેસાની તુરંગ-નિવાસમાંજ આ લગ્નનો વિચાર નક્કી થયેલો હોવાથી કોઈનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. આ લગ્નમાં વિશેષતા એજ હતી કે, તેના મૂળમાં કેવળ વૈષયિક પ્રેમ નહોતો. બન્નેનું ‘પ્રેય અને કાર્ય’ એકજ હોવાથી એકત્ર રહીને તે એકબીજાની મદદથી કરી શકાય એ પણ તેમનો આ લગ્નના મૂળમાં હેતુ હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં વળી તેને ફરીથી પકડવામાં આવ્યો ને સૈબિરિયામાં હદપાર કરવામાં આવ્યો. સૈબિરિયાના નિવાસમાં ટ્રોટ્સ્કીએ અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા ને અનેક લેખો લખીને ‘ઇસ્ટર્ન રિવ્યુ’ નામના માસિક તરફ મોકલ્યા. આ હદપારીમાં ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાની કલમ મજબૂત કરીને આગલા કાર્યની રૂપરેખા પણ તૈયાર કરી.

એ વખતમાં લંડનમાંથી ‘ઇસ્ક્રા’ નામનું વર્તમાનપત્ર બોલ્શેવિક મતનો પ્રચાર કરતું હતું. આ પત્ર લેનિને પોતાના પાંચ અનુયાયીઓની મદદથી ચાલુ કર્યું હતું. ટ્રોટ્સ્કીની કાર્યકુશળતા અને કાર્તિ અત્યાર અગાઉજ લેનિનના કાને ગધ હતી; પરંતુ લેનિન પોતે હદપારીઓ અને તુરંગવાસ ભોગવતો હોવાથી અઘાપિ આ બે અદ્વિતીય ગુરુશિષ્યની મુલાકાતનો યોગ આવ્યો નહોતો. ટ્રોટ્સ્કી પોતે લેનિનની માનસપૂજા આજ સુધી કરી રહ્યો હતો. પ્રત્યક્ષ મુલાકાતનો યોગ શ્રી શિવાજી રામદાસની પેઠે બહુ મોડો આવ્યો. લેનિન અને ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે મુલાકાતનો યોગ ‘ઇસ્ક્રા’ વર્તમાનપત્રેજ આપ્યો. ક્રાન્તિકારક પક્ષે-લેનિનને મળવા સારૂ ટ્રોટ્સ્કીને લંડન મોકલ્યા. ટ્રોટ્સ્કી મળશ્કાના ચાર વાગે લંડન પહોંચ્યો ને સીધો લેનિનને ઘેર જઈ પહોંચ્યો ને પોતાના નિર્ભય સ્વભાવ પ્રમાણે એટલી મોડી રાત્રે પણ જોરથી ઠરવાળે અખડાવવાની શરૂઆત કરી. કોઈની ઉધ હોય એવી તેને બીક લાગી નહિ. નાડીલા કોન્સ્ટન્ટિનોવ્સ્કા એટલે લેનિનની સ્ત્રી જાગી ને ઠરવાળે ઉઘાડીને તેણે ટ્રોટ્સ્કીને અંદર લીધો. લેનિને ‘ઇસ્ક્રા’ વર્તમાનપત્ર પૂરતું ટ્રોટ્સ્કીનું ‘પીરો’ એવું નામ રાખ્યું હતું. બન્નેની પરસ્પર ભેટ થયા પછી લેનિને ‘આપણો પીરો આવ્યો’ એમ પોતાની સ્ત્રીને મોટા આનંદથી કહ્યું. આ બીના સન ૧૯૦૨ ના જાન્યુઆરીમાં

ખની. ત્યાર પછી આ યુરુશિખ્યનો સંબંધ આજીવન રહ્યો. આ બંને વચ્ચે હમેશાં મતભેદના ઝગડા થતા રહ્યા; પરંતુ લેનિનનો ટ્રોટ્સ્કીપરનો પ્રેમ અને ટ્રોટ્સ્કીની લેનિનસંબંધિની ભક્તિ એમાં રતી જેટલો પણ કદી ફરક પડ્યો નહિ. ટ્રોટ્સ્કી પોતે લેનિનના મુખ્ય સેક્રેટરીતરીકે છેવટ સુધી રહ્યો. લેનિન અને ટ્રોટ્સ્કીએ સન ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાં ફેરેન્સકીના પ્રમુખપણા નીચેની પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેંટ ઉથલાવી નાખી બોલ્શેવિક અમલ જાહેર કર્યો. ટ્રોટ્સ્કી જેમ લેનિનનો સેક્રેટરી હતો, તેમ તે રશિયન ક્રાન્તિકારક સૈન્યનો મુખ્ય સેનાપતિ પણ હતો.

આગળ જતાં ૧૯૨૧ માં મજુર અને ખેડૂતોના અસાનને લીધે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી લેનિને ‘ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી’ રાજ્યમાં શરૂ કરી. લેનિન ને ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે સૌથી મોટા મતભેદ આ ઠેકાણે જ થયો. તે કહેતો કે, જૂની પોલિસીમાં ફેરફાર કરવો નહિ. ત્યારે લેનિન કહેતો કે, લોકોની સગવડને ખાતર તે કરવો જોઈએ. આ વિરોધ છેવટ સુધી ટક્યો. લેનિન જીવતો હતો ત્યાંસુધી માત્ર ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાના વર્તનમાં જરાયે ફેરફાર કર્યો નહિ ને પોતાના યુરુની આરા અક્ષરશઃ પાળી. લેનિન ૧૯૨૪માં મરણ પામ્યો. મરતાં પહેલાં ટ્રોટ્સ્કીનો વિરોધ જોઈને તેનું પરિવસાન શેમાં થશે, એ તેને સમજાઈ ચૂક્યું હતું; તેથી પોતાની પાછળ બોલ્શેવિક અધિકારનાં સૂત્રા અને આગેવાની તેના ખીજા મુખ્ય શિષ્ય સ્ટાલિનના હાથમાં જાય એવું તેણે જાહેર કર્યું; પણ ટ્રોટ્સ્કી ઉપરનો તેનો પ્રેમ માત્ર છેવટ સુધી કમી થયો નહિ. તે તેની યોગ્યતા અચ્છી રીતે ઓળખતો હતો. લેનિન મરણ પામ્યા પછી મોટા લેનિને ટ્રોટ્સ્કીને જે પત્ર મોકલ્યો છે, એ ઉપરથી એ ખીના ખુલ્લી થાય છે. તેમાં તે લખે છે:—

“અને હું અત્રે કહેવા માગું છું તે એ છે કે:—બેબીમીર લીચ અને તમારી વચ્ચે—સાધ-બીરીઆથી લંડનમાં આવ્યા તે વખતે—જે સંબંધ બંધાયો હતો, તે તેમના મૃત્યુપર્યંત ફેરફાર થવા પામ્યો ન હતો.”

ખુદ લેનિને તેની બાબતમાં એમ કહ્યું છે કે, તે ચંચળ છે; પણ તેની તત્ત્વનિષ્ઠા અદળ છે ને તેનામાં દેશસેવા સિવાય ખીજો વિચાર પણ આવતો નથી. લોકોને ટ્રોટ્સ્કી સંબંધે બહુ માન હતું ને તેઓ તેને લેનિનનો જન્મણો હાથ કહેતા. ટ્રોટ્સ્કીના નામનો નિર્દેશ કરવાનું થતાં લોકો પ્રેમ-પૂર્વક ‘લેનીન્સ બિગ સ્ટીક’ આવા મહત્ત્વદર્શક નામથી કરતા; પણ તેની તત્ત્વનિષ્ઠા બહુ કડક હોવાથી આગળ જતાં એટલે લેનિનના મૃત્યુ પછી રાજ્યાધિકારના સ્પર્ધાભર્યા સામનામાં ફેરનાફેરવાદને લીધે તેનો ટકાવ થઈ શક્યો નહિ ને તેને હદપાર થવું પડ્યું. સિવાય તે બોલ્શેવિકોનો ખરો આગેવાન અને ગરીબોનો ખરો લાગણીવાળો મિત્ર છે.

ટ્રોટ્સ્કીના સ્વભાવમાં થોડા વિરોધી અને પુષ્કળ સારા ગુણોનું મિશ્રણ થયેલું છે. તે જેટલો ચંચળ તેટલો જ કરારી છે. તેની ચંચળતાને લીધે લેનિન ‘ટચુશિન વૉરિયર’ આમ વિનોદથી કહેતો. પરાક્રમ, શિસ્ત, કલાકૌશલ્યની અભિરુચિ, મનનું મોકળાપણું, સાહસ, સ્પષ્ટવક્તાપણું, અપ્રતિમ શુદ્ધિમત્તા અને વક્તૃત્વ, મજબૂત અને કસાયેલું શરીર, દેખાવડી અને નિશ્ચયી મુદ્રા, જન્મજન્મ સેનાપતિ અને આગેવાન, આવા અનેક ઉત્તમ ગુણ તેનામાં છે. તેને ચાહનારા તો એમ કહે છે કે, તે રશિયાનો નેપોલિયન હોય થોડા જ વખતમાં આખા જગતને પોતાના પરાક્રમથી જીતશે, એવી અમને ખાત્રી છે. તે ઉત્તમ સેનાપતિ હોવાથી તેણે રશિયન સૈન્યની વ્યવસ્થા એટલી ઉત્તમ ને એવી સરસ રીતની કરી રાખી છે કે, રશિયન સૈન્યખાતું ને ખુદ સૈન્ય એક ઉત્કૃષ્ટ નમુનારૂપ થઈ પડ્યું છે. ટ્રોટ્સ્કીની આ સૈન્યવિષયક અભિરુચિનું પરિણામ તેના પોષાકપર સુદ્ધ થયેલું હોય તે હમેશાં સૈનિક પોષાકમાં જ રહેતો હતો. લેનિનના મૃત્યુ પછી સ્ટાલિન અને ટ્રોટ્સ્કી આ બે તેના મુખ્ય શિષ્યો વચ્ચે ભયંકર ઝટાપટ શરૂ થઈ. સ્ટાલિન, લેનિનની ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી પ્રમાણે એકનિષ્ઠપણે ચાલનારો છે. ટ્રોટ્સ્કીનું કહેવું એવું હતું કે ૪૦ ૧૯૨૦ની સાલપર્યંત જે પોલિસી હતી તેજ કાયમ રાખો. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો ટ્રોટ્સ્કીના તત્ત્વનિષ્ઠ અને એક-માર્ગી મનને ખીલકુલ ગમતું નથી; તથાપિ આ નાફેરપણાને લીધે જ તેને લોકમતનો ટેકો ન મળતાં.

લોકોએ સ્ટોલિનનેજ ઉચકી લીધા. આથી ટ્રોટ્સ્કીનો પૂર્ણ પરાજય થઇને આજ તે સૈબિરિયામાં હાદપારીની શિક્ષા ભોગવી રહ્યો છે.

સ્ટોલિન

બોલ્શેવિક ત્રિભૂતિ પૈકી ત્રીજી વીર વ્યક્તિ તે સ્ટોલિનની છે. સ્ટોલિન નામ પણ લેનિન ટ્રોટ્સ્કીના નામ પ્રમાણે સાંકેતિક નામ છે. તેનું ખરું નામ જોસેફ વિસારિઓનોવિચ બુગાવેલી છે. એમ કહેવાય છે કે, બુગાવેલીની લોખંડના જેવી દેહચષ્ટિ અને દૃઢનિશ્ચય સાહસી સ્વભાવ જોઈને લેનિને તેનું નામ સ્ટોલિન પાડ્યું. સ્ટોલિન શબ્દનો અર્થજ મૂળમાં સ્ટીલ-પોલાદ એવો છે. સ્ટોલિનનો સ્વભાવ શાન્ત અને ગંભીર છે. તેને વિશેષ બોલવું ગમતું નથી. રાજકારણની ચળવળમાં બે પ્રકારના લોક નજરે પડે છે. વિશેષ ન બોલનારા ગુપ્તકારકની અને આવેશયુક્ત બાપણા આપી લોકોમાં લોભ ઉત્પન્ન કરનારા પ્રચારક પૈકી સ્ટોલિન એ પહેલા પ્રકારનો આવેવાન છે અને ટ્રોટ્સ્કી એ બીજા પ્રકારનો છે. કોઈ પણ જાતની જાહેરાત ન કરતાં મૂંગેમોઢે કામ કરવાની સ્ટોલિનને એવી જગ્યા પર ટેવ છે કે, વર્તમાનપત્રમાં તે કદી લખતો નથી ને સભામાં વ્યાખ્યાનો આપતો નથી. વધુ તો શું પણ રશિયાની બહાર એ વિશેષ પ્રસિદ્ધ પણ નથી.

આવો આ રશિયાનો આજનો અધ્યક્ષ, લેનિનનો મુખ્ય શિષ્ય, ટ્રોટ્સ્કીનો વિરોધી ગુરુબંધુ જોસેફ સ્ટોલિન ઇ.સ. ૧૮૭૯ માં કુરેસ નામના પ્રાંતમાં એક ખેડૂતના કુળમાં જન્મ્યો. લેનિન જાતિનો સ્લાવ, ટ્રોટ્સ્કી જન્મ એમ સ્ટોલિન પણ અસલ રશિયન ન હોઈ જ્યોર્જીયન છે. સ્ટોલિનના બાપની ઇચ્છા જોસેફે ધર્મશાસ્ત્ર શીખીને પાદરી થવું એવી હતી; પણ ભવિતવ્યતા કાંઈ જુદીજ હતી. સ્ટોલિનના ગુરુજીને આ જોકરામાં કાંઈ જુદુંજ પાણી દેખાયું ને તે તેનાથી એટલા બીચારા કે તેમણે સ્ટોલિનની ચર્ચશાળામાંથી બહુ ઉતાવળે હકાલટી કરી નાખી ઇ.સ. ૧૯૦૬-૦૭ માં તે ક્રાન્તિકારકોને મળ્યો ને તેમની લડન તેમજ સ્ટોકહોમની પરિષદમાં હાજર રહ્યો. ત્યાર પછી જારની પોલીસ તેની પાછળ લાગી. ત્યાર પછીનો સન ૧૯૧૭ સુધીનો તેનો ઇતિહાસ ધર-પકડ, તુરંગવાસ, હાદપારી અને નાસી છૂટવું, આવા પ્રસંગોથી ભરેલો છે. છેવટે ૧૯૧૭ માં તે મિલિટરી રિવોલ્યુશનરી કમિટીમાં એક પ્રમુખ અમલદાર થયો. ડ્રેન્સ્કીનો પરાજય કરીને કેમ-લિન અને પેટ્રોગ્રેડ હસ્તગત કરવામાં ને છેવટે બોલ્શેવિક સત્તા સ્થાપન કરવામાં લેનિનને ટ્રોટ્સ્કીના જોડણીજ સ્ટોલિનની મદદ થઇ હતી. સ્ટોલિનની ધારી અસામાન્ય હતી. તેનો ક્રાન્તિકારકોની સાથે ખરેખરો મેળાપ સન ૧૯૧૭ માંજ થયો ને પોતાની કર્તવ્યઝોરીથી તેણે લેનિનની કૃપા એટલી મેળવી કે જેના તેના મ્હોંએ ‘લેનિન સ્ટોલિનનો વિશ્વાસ રાખે છે, પણ સ્ટોલિનને કોઈનો ભરોસો નથી.’ આ વાક્ય બેસી ગયું હતું. છેવટે તેને રાજ્યનો યુવરાજ કહેવાને એ લોકોએ કમી કયું નહિ.

લેનિનના મૃત્યુ પછી સ્ટોલિન, જિનોવિફ અને કામીનીવનો એક પક્ષ અને ટ્રોટ્સ્કીનો એક પક્ષ આવા બે વિરોધી પક્ષ નિર્માણ થયા ને તેમની ઝટાપટ શરૂ થઇ. છેવટે સ્ટોલિનનો વિજય થઇને તેણે ટ્રોટ્સ્કીને રાજનામું આપવાની ફરજ પાડી; એટલુંજ નહિ પણ તેને તેણે સૈબિરિયામાં હાદપારી શિક્ષા ભોગવવાને મોકલી દીધો. આજની ધરીએ સ્ટોલિનજ સૈવિયેટ રાજ્યનો આલક હોઇ તે પોતાના ગુરુ લેનિનના ધોરણ પ્રમાણે રાજકારભાર ચલાવે છે. તેની સાથે સર્વ રશિયન પ્રજા સુપ્રસન્ન છે. તે પોતાના લોકોમાં તો પ્રિય છેજ, પણ પરાયા દેશમાંના લોક પણ તેના પરાક્રમ અને જલજ સત્તાની બાબતમાં સાદર અને સવિસ્મય ઉજ્જાર કાઢે છે. એક સુપ્રસિદ્ધ લેખક તેની બાબતમાં કહે છે:—“એક એશિયાવાસીના રશિયાપરનો લોખંડી કાણુ તેના પોલાદી નામને સાર્થક કરે છે.”

(“ચિત્રમય જગત”ના ‘રશિયા અને આંધ્રી’)

૭૫-રશિયાનો શિક્ષણપ્રયોગ

“ રશિયામાં આજ બધીજ બાબતોમાં ક્રાન્તિનો અમલ ચાલુ છે, પણ શિક્ષણવિષયક મતમાં તેણે કરેલા ફેરફાર બધાના કરતાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારા છે. ” બ્રિટીશ ટ્રેડ યુનિયનના શિષ્ટમંડળે રશિયામાં ચારે તરફ પ્રવાસ કરી પ્રત્યક્ષ નજરે જોયેલી સ્થિતિનો જે રિપોર્ટ લખ્યો છે તેમાંનાજ આ ઉદ્દગાર છે. તેવીજ રીતે અમેરિકાના શિક્ષણપ્રેમી લેખક સ્કોટ નિયરિંગે પણ રશિયામાં ફરી આવી ત્યાંના શિક્ષણપર જે પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં તે કહે છે કે, રશિયા એ આજના જમાનામાં “ શિક્ષણવિષયક સર્વ પ્રકારના પ્રયોગોની જગતમાંની અત્યંત મોટી પ્રયોગશાળા હોઈ કલ્પનાની સામે તરતાં ધ્યેયોને કૃતિમાં ઉતારવાનો રશિયન લોકોનો આત્મવિશ્વાસ અને ભગીરથ પ્રયત્ન જોઈને મન આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. ” આવી જાતના નવલ ઉદ્દગાર જે શિક્ષણ-પ્રયોગની બાબતમાં સંભળાય છે, તે શિક્ષણપ્રયોગમાંનું વૈશિષ્ટ્ય તે શું છે, એ વધુ નહિ તો કલ્પનાવડે પણ જાણવું આપણા હિંદુસ્થાનમાંના શિક્ષકોને જરૂરનું છે. તો પુસ્તકવાચનથી અને મને આવેલી કલ્પના આજના ‘ રશિયા અંક ’ ને નિમિત્તે મારા વ્યવસાયબંધુઓની સામે સંક્ષેપમાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

હમણાંની નવી એટલે મજૂર સરકારે શિક્ષણક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરતાંની સાથે તેની આંખમાં પ્રથમ જે બાબત વિશેષ ખુંમી તે નિરક્ષરતાનું ભયંકર પ્રમાણ. થોડામાં કહીએ તો આ બાબતમાં રશિયા, હિંદુસ્થાનના ઉત્તર તરફનો ભાગ શોભવા જેવોજ હોતો.

પહેલાંનું ઝારનું રાજ્ય એટલે તે ‘ સ્વ’રાજ્યજ, છતાં પણ આ ‘ સ્વ’રાજ્યના એક ફરમાનમાં ૨૫૯ લખ્યું છે કે, મીકું જેમ થોડા પ્રમાણમાં વાપરવાથી તે ઉપયુક્ત હરે છે, તેવુંજ શિક્ષણનું પણ. કંઈ થોડા લોકોને તેની આવશ્યકતાઓનું તારતમ્ય જોઈને તે આપવામાં આવે તોજ તે ફાયદાવાળું, નહિ તો સૌ કોઈને લખતાં વાંચતાં શીખવવામાં આવ્યું તો અનર્થ થશે. નવી સરકારને આ ગર્ભિત અનર્થનો અર્થ સારી રીતે સમજાયો ને તેણે માત્ર દસ વર્ષની અંદર સેંકડે ૧૦ સાક્ષરને ૯૦ નિરક્ષર આ પહેલાંનું પ્રમાણ બરાબર ઉલટું કરી બતાવ્યું છે. સિવાય શિક્ષણમાં માત્ર શાળામાંનું પાઠી-પેનનું શિક્ષણ એટલેજ અર્થ ન લેતાં તેમાં મતપ્રચારનાં સર્વ સાધનોનો અંતર્ભાવ કરવાનું તેણે યોજ્યું ને એ યોજના પ્રમાણે રશિયાના શિક્ષણખાતામાં હમણાં શાળા, વર્તમાનપત્ર, સિનેમા અને નાટકગૃહો, આ બધાનો એકસમવાયે અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે આ બધામાંથી કયા મતોનો પ્રચાર કરવામાં આવે એ જોઈએ તે, આ બધાઓના પ્રતિનિધિઓની સામુદાયિક કમિટી તરફથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

આ ચતુષ્ઠય પૈકી શાળામાંના શિક્ષણસંબંધેજ એ શબ્દ લખવાના છે. રશિયામાંની સરકાર એ નિઃસીમ ધ્યેયવાદી હોઈ સામયિક માલમત્તાના વિશિષ્ટ તત્ત્વપર તેને સમાજની પુનર્ધટના કરવાની છે. આ પુનર્ધટનાનો પ્રયોગ યશસ્વી કરવાને લશ્કરી સામર્થ્ય આવશ્યક છે. આ જેવો તેનો સિદ્ધાંત છે, તેવાજ તે પ્રયોગની બાબતમાં જનતાના મનમાં યોગ્ય આદર ઉત્પન્ન કરવા સારૂ લોકશિક્ષણના બધા અંગોનો બહુ મોટો ઉપયોગ થાય એમ છે, એવો પણ તેનો દૃઢ વિશ્વાસ છે—અર્થાત્ વગરવાહનના, મોળા, નિરાકાર ‘ ઉદાર ’ શિક્ષણને માટે તેને જરા જેટલોએ પ્રેમ નથી. રાષ્ટ્રનાં ધ્યેયોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું શિક્ષણ એ એક પ્રમુખ સાધન છે, એમ તે માને છે ને એ મતને અનુસરી શિક્ષણમાંની પ્રત્યેક નાની મોટી બાબતો મુખ્ય મધ્યવર્તી ધ્યેયને પોષક થાય એવી રીતની હરાવવાનો તેને પ્રયત્ન છે.

શિક્ષણપદ્ધતિમાં પારખવાની બાબતો બે. એક શિક્ષણક્રમ ને બીજી શિક્ષણસંસ્થાની ઘટના અને કારભાર.

શિક્ષણક્રમ સંબંધે લખવું એટલે પ્રથમ મહત્ત્વની બાબત એ કે, શિક્ષણની શરૂઆત બાળકના જન્મથીજ થાય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. “ પ્રજાનાં વિનયોચનાત્ રક્ષણાદ્યરણાદિ ”

આ કાલિદાસોક્તિ પ્રમાણે બાળક જન્મે સારથી તેની તમામ કાળજી સરકારે એટલે સમાજે રાખવી એવું તેમનું નિદાન ધ્યેય છે—અર્થાત્ પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી બાળક આરોગ્ય મંડળની દેખરેખ નીચે હોય છે. પછી ત્રણથી આઠ વર્ષની વય સુધી કિંગ્ડમીન નિશાળામાં તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં છોકરાંઓને હરવાફરવાને ને રમવાને જોઈતા બગીચા અને મેદાનો પ્રત્યેક નિશાળાનાં સ્વતંત્ર હોઈ કેટલાકાના મળીને એકત્ર પણુ હોય છે. સર્વ વ્યવહારની અંદર સામયિક-પણુ ને સહકાર્ય એ ધ્યેય હોવાથી તૂટકપણુ જેટલું નષ્ટ કરી શકાય તેટલું કરવાનો પ્રયત્ન છે.

પછી ૮ થી ૧૫ વર્ષની વયપર્યંતનાં બાળકોને માધ્યમિક નિશાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ૧૫ થી ૧૯ પર્યંત પ્રત્યેકને કંઈ ને કંઈ ધંધો શીખવો પડે છે. બીજા વર્ષે એ ધંધાનાં કારખાનાંઓમાં પ્રવેશ કામ કરવું પડે છે. તે કામ થોડું થણું હાથેથી કર્યું ને ધંધાની પ્રવેશ પિછાન થઈ ગઈ કે વીસમે વર્ષે એ ધંધાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા સારું વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મળે છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ પૂરું થયા પછી જેમને ઉચ્ચ સંશોધન કરવાનું હોય છે, એવાઓને માટે સંશોધન સંસ્થાનીએ વ્યવસ્થા છે. માત્ર આ સંસ્થા સુદાં વ્યવહારશૂન્ય પડિતો ન થાય એટલા સારૂ તેની વ્યવસ્થા જૂદાં જૂદાં કારખાનાંઓમાંજ કરેલી હોય છે. સંશોધન માટે ખાસ શિષ્યવૃત્તિઓ હોય છેજ; પણ છત્રત્ર સુદાં શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ગરીબને માટે રીતું નામ પણ નથી હોતું. અર્ધશ્રીમંતોની પાસેથી અસાર સુધી રી લેવાય છે ને અસલ ખાનદાન શ્રીમંતોને શિક્ષણ સંસ્થામાં આવવાનોજ પ્રતિબંધ છે—અર્થાત્ આ સંક્રમણાવસ્થાની યોજના છે. આજની મજુરોની સરકાર પૂર્ણપણે સ્થિરસ્થાવર થાય અને સામયિક માલીકનું તત્વ વ્યવહારમાં ખુલ્લી રીતે બોળવા લાગે, એટલે બધોજ વ્યવહાર પૈસા સિવાય થઈ શકશે, એવી કલ્પના છે. આજ રી લે છે તે સુદાં માફકસરજ હોય છે. કિંગ્ડમીનની શાળાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાછળ દર મહિને માત્ર બે રૂબલ એટલે સરાસરી ત્રણ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે; અને આ ખર્ચ સુદાં એકલા શિક્ષણનો નહિ પણ રહેવા તેમજ ભોજનખર્ચ વગેરેનો મળીનેજ હોય છે.

અભ્યાસક્રમમાં પણ નવીનતા નજરે પડે છે તે એ કે, આપણી શાળાઓની પેઠે ગણિત, ભૂગોળ, ઇતિહાસ વગેરે વિષય બીલકુલજ દેખાઈ આવતા નથી. એટલે આ સર્વમાન્ય વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું ન હોય આખા જગથી વિરુદ્ધ એવું કંઈ પણ જૂદુંજ શીખવવામાં આવે છે, એવો તેનો અર્થ નથી; પણ આપણે જેમ પ્રત્યેક ધોરણમાં અમુક વિષય શીખવવા એમ હરાવીએ છીએ, તેવી વ્યવસ્થા રશિયન કાર્યક્રમમાં નથી. પ્રત્યેક ધોરણની અંદર વ્યવહારમાં નડનારા અમુક અમુક પ્રશ્ન ઉઠેલતાં શીખવવું એવો તેમનો મત છે. આપણે ત્યાં અગ્રેજ ચોથા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીએ પ્રવેશ કર્યો કે તેને બીજગણિત, ભૂમિતિ વગેરે નવા વિષય શીખવા પડે છે કિંવા આગળ જતાં ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરે વિષય પણ તેની સામે આવીને ઉભા રહે છે; પણ રશિયન શિક્ષણના નિષ્ણાતોની વિચારસરણી એવી છે કે, છોકરાને પ્રથમ આબુઆબુના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરવાને શીખવવું, એ મુખ્ય બાબત. પછી તે નિરીક્ષણ શરૂ થયું કે તેને અનેક અડચણો ભાસવા લાગશે; અને એ અડચણો જેમ જેમ ભાસતી જશે, તેમ તેમ તેમાંથી પાર પડવાનું જ્ઞાન આપી શકાય એવો કાર્યક્રમ આંકવો જોઈએ. અને એને માટે વિષય નીમવાને બદલે વ્યાવહારિક પ્રશ્નસમુદાય (પ્રોબ્લેમ્સ) નીમવા એવો તેમનો મત છે—અર્થાત્ કેટલીક મર્યાદાની પેલી તરફ કે જ્યાં પ્રાવીણ્યનિષ્ઠ શિક્ષણની શરૂઆત થાય છે ત્યાં પ્રશ્ન ઉપરથી વિષય ઉપર પુનઃ ફેરફાર મારવો પડશેજ; પણ સાધારણતઃ માધ્યમિક શાળામાંના અભ્યાસક્રમમાં વિષયના કરતાં વ્યાવહારિક પ્રશ્નોથી વિદ્યાર્થીઓને વધુ કાર્યક્ષમ શિક્ષણ મળે છે, એવો રશિયનોનો મત છે, તેનો વિચાર કરવો.

પણ વ્યાવહારિક પ્રશ્ન સુદાં ચુંટવા કેવી રીતે? તો તેની પસંદગી કરતી વખતે મુખ્ય ધ્યેય તરફ લક્ષ રાખીને ત્રણ ક્ષેત્રો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. તે એ કે, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, સમાજવિજ્ઞાન અને ધંધાવિજ્ઞાન. સમાજ, સૃષ્ટિ અને ધંધો, આ ત્રણનું જ્ઞાન વ્યક્તિમાત્રને હોવું આવશ્યક છે. આને મૂલભૂત સિદ્ધાંતતરીકે સ્વીકારીને એનાપર સર્વ શિક્ષણક્રમની રચના કરવામાં આવી છે.

(જૂના ઇતિહાસ-જૂગોલાદિ વિષય કાઢી નાખીને સમાજ, સૃષ્ટિ અને વૃત્તિ, આ ત્રણ નવા વિષયજન્ય રજુ કર્યા છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.) આ નવી રચના પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ કેવી રીતે આપે છે એની કલ્પના આવવા સારૂ આશરે ચૌદ પંદર વર્ષની વયના-એટલે આપણે ત્યાંના લગભગ મૅટ્રિકના કહેને-વિદ્યાર્થીને શું શું શીખવું પડે છે તે જોઈએ.

(૧) પ્રથમ સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના સદર નીચે વિષય લખ્યા છે તે આવા:-

અ- મનુષ્ય અને દેહદાંખરનો જીવનક્રમ સમજવાને આવશ્યક રસાયન અને પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

આ-ખાણો, ખનિજપદાર્થ અને જ્વાલાગ્રાહી, એનું સામાન્ય જ્ઞાન અને રશિયામાંની ખાણો-સંબંધે વિશેષ જ્ઞાન.

ઇ-ઉદ્યોગધંધામાં થતાં જનાવરો અને ખેતીવાડીનો માલ.

ઈ-પ્રાણિસૃષ્ટિમાંના માનવોનું સ્થાન-શારીર શાસ્ત્ર.

ઉ-શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય.

(૨) બીજું સદર ઉદ્યોગધંધાનું. એમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ દેખાઈ આવે છે:-

અ-ખાણોમાંથી ખનિજપદાર્થ કાઢવાનું જ્ઞાન.

આ-નાની સરખી દુકાન કિંવા મોટું કારખાનું કેવી રીતે ઉભું કરવું અને ચલાવવું એનું જ્ઞાન. રશિયામાંનાં તેમજ બહારનાં કારખાનાંએસંબંધી માહિતી. ઉદ્યોગધંધામાં તેમજ ઇતરત્ર કારખાનાંએસંબંધી માહિતી. ઉદ્યોગધંધામાં જોઈતાં રસાયનો તથા યંત્રોની માહિતી.

ઇ-ખેતીવાડીમાં જોઈતું પ્રયોગજ્ઞાન.

ઈ-માનવવંશની દૃષ્ટિએ જૂગોલાનું જ્ઞાન. વ્યક્તિ અને સમાજ એ પરિસ્થિતિ ઉપજીવ્ય છે એની સમજણ.

ઉ-ધંધામાંનું આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા.

(૩)-ત્રીજું સદર સમાજજ્ઞાનનું. એમાં નીચેની બાબતો નજરે પડે છે:-

મજુર અને મુડીવાળા, રોજગારી અને મુડીશાહી, ખાનગી માલીકી અને મજુર-મજુરવર્ગની ખરી રિયતિ, ચાપણવાળા અને જગીરદારોની એકતા, મર્યાદિત રાજસત્તા, પૈસાવાળાઓના હાથમાં રમનારી નકલી લોકશાહી, અનર્થાવહ હરિકાષ્ઠ, મુડીવાદી અને મજુર વચ્ચેનો ઝગડો, ચાર્ટર્ડોની ચળવળ, ૧૮૪૮ ના વર્ષનો ઇતિહાસ, કમ્યુનિસ્ટોનું જાહેરનામું, મજુરોની સર્વરાષ્ટ્રીય સંસ્થા, ટ્રેડ યુનિયન્સ, રાજકીય પક્ષાપક્ષ, રશિયામાંની ૧૯૦૫ અને ૧૯૧૦ માંની ક્રાન્તિ વગેરે.

શિક્ષણક્રમનું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવવાને આટલો નમુનો બસ થશે.

આ શિક્ષણક્રમના અભ્યાસસંબંધે હમણું હમણું વિશેષ ગાજી રહેલી જે ટાઈટન પદ્ધતિ તે સંબંધે રશિયામાં અનુભવ લાઇ જોતાં રશિયનોનો એ પદ્ધતિસંબંધે એવો મઠ થયો કે, એ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર અભ્યાસ આપી લેવો એ જે વિશેષ છે, એનાથી એકત્ર કામ કરવાની અભિરુચિ ઉત્પન્ન થતી નથી. વ્યક્તિ એ સ્વતંત્ર ન હોઇ સમાજનો ઇકક છે, એ રશિયન ધોરણમાંનું મહાસૂત્ર છે. આ ધોરણના વિરોધીતરીકે ટાઈટન પદ્ધતિને તેમણે ઊડી દીધી છે. અહીં માત્ર એ કહેવું જોઈએ કે, નવા પ્રયોગ કરવાની રશિયનોને કેટલીએ હોંશ હોય, તોપણ શિક્ષણક્ષેત્રમાંનાં અમેરિકન પ્રયોગોનો લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછીજ તે નવા પ્રયોગમાં હાથ ધાશે છે. અસ્તુ. હવે શિક્ષણસંસ્થાના કારભાર તરફ વળીએ. આ બાબતમાં મુખ્ય બીના એ છે કે, સંસ્થાના મુખ્ય ચાલક મંડળમાં બધા શિક્ષકો તો બેસે છેજ; પણ એ સિવાય પાલકોના પ્રતિનિધિ, એ જીલ્લામાંનાં કારખાનાંઓના પ્રતિનિધિ ને છેવટે વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિઓ સુદાં એમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. રોસ્ટાવ્સ્કની એક શાળાના મંડળમાં ૭૨ સભાસદ હોઇ તેમની વહેંચણી ૪૭ શિક્ષક, ૨૫ વિદ્યાર્થી, ૩ પાલક તેમજ જીલ્લામાંનાં કારખાનાં, નગરમંડળ, મજુરસંઘ, શાળામાંનો શિક્ષકેતર કામદાર-વર્ગ, તરુણ કમ્યુનિસ્ટ ને પાયોનિયર વિદ્યાર્થી વગેરે તરફથી એકેક પ્રતિનિધિ, આવી કરેલી છે. મોસ્કોમાં આવેલી 'એડિસન શાળા'ના ચાલકમંડળમાં ૫૦ શિક્ષક, શાળાનો ડૉક્ટર, શાળાના કામદારોના ને જીલ્લામાંની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો એક એક પ્રતિનિધિ, ૧૨ વિદ્યાર્થી અને ૧૫ પાલક આટલાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો જણાઇ આવે છે. ડેક્ટેકાણાનાં કારખાનાંઓનો ને શાળા-

ઓતો સંબંધ જોડાયેલો હોવાનું સર્વત્ર નજરે પડે છે.

ઉપરે વિદ્યાર્થીઓની સાથે બે શબ્દ બોલીને નિશાળમાંથી બહાર પડીએ.

કેઈ પણ સદ્ગૃહસ્થ શાળા જોવા સાર જાય એટલે શાળા બતાવવાને તેની સાથે પ્રિન્સિપાલ ન જતાં તેને વિદ્યાર્થીને હવાલે કરવામાં આવે છે. તે એકાદા વર્ગના દરવાજા પાસે ગયો કે અંદરથી શિક્ષક બહાર ન આવતાં વર્ગનો મૅનિટર બહાર આવે છે ને જોવા આવનાર મુદ્દસ્થની બધી વ્યવસ્થા કરે છે. એક સદ્ગૃહસ્થ એક વર્ગ પાસે પહોંચતાં એક પ્રૌઢ વિદ્યાર્થી બહાર આવ્યો અને હસ્તાન્દોલન થયા પછી તેમની વચ્ચે બહુ મનોરંજક સંભાષણ થયું.

મુદ્દસ્થ—મને વર્ગની પાસે આવેલો જોતાંજ માસ્તરની પરવાનગી સિવાય તમે એકદમ વર્ગની બહાર કેવી રીતે આવ્યા ?

વિદ્યાર્થી—કેમ વાર ? આવેલા મહેમાનને મારો વર્ગ બતાવવો એ મૅનિટરતરીકેનું મારું કામજ છે. આવી બાબતમાં અમે ગુરુજને તરફી આપતા નથી.

“ખીજ કથી કથી બાબતમાં તમે ગુરુજને તરફી આપતા નથી ?”

“‘તરફી’ શબ્દ મેં ખરા ભાવથીજ વાપર્યો છે; અને તમને કહું છું કે, શાળામાંનાં બધાં-ખરાં કામો વિદ્યાર્થીજ ઉઠેલી લે છે. જ્ઞાનદાનના મુખ્ય કામસિવાય ખીજ બાબતોમાં અમે ગુરુજ પર બોલો નાખતા નથી.”

“અને શિસ્ત-વ્યવસ્થા-ભાવવાનું કામ ? એ બાબતમાં પણ ગુરુજનો હાર હલકો કરો છો ?”

“જોઈએ તો મરકરી કરો, પણ શિસ્ત શું અમારી અમારાથી ન લાવી શકાય કે ? મારી આ નિશાળમાં તો વ્યવસ્થા વગેરેનું કામ અમેજ કરીએ છીએ.”

“અને તેનો ભંગ થાય તો ?”

“ભંગ થાય છેજ. મૂળમાં બહુ થોડી વાર; કારણ વિદ્યાર્થીઓનાજ ઉપર તે કામ પડવાથી તેનું મહત્ત્વ તેમને સમજાય છે અને એકાદ કોઇ એવો ઉદ્ધત નીકળ્યોજ તો તેની તપાસ અમે અમારી કમિટિ આગળ કરીએ છીએ.”

“અને ત્યાં નિર્ણય ન થયો તો ?”

“એવું ક્વચિતજ બને છે. મને એકજ પ્રસંગ યાદ છે. એ પ્રસંગે અમે તે બાબત શાળાની કાર્યકારી કમિટિ આગળ રજુ કરી હતી.”

“એ કમિટિમાં કાણ કાણ હતું ?”

“મુખ્ય અધ્યાપક, ખીજ એક શિક્ષક અને હું (જરા સંકોચ પામતાં) એટલે વિદ્યાર્થીઓની કમિટીનો અધ્યક્ષ. આજ સુદાં હું અધ્યક્ષ છું.”

“વાહ ! અધ્યક્ષ સાહેબ ! આપ આ કમિટિમાં તમારા ગુરુજની પુરશીની જોડે પુરશી મૂકીને બેસો છો ત્યારે ?”

“કાં, તમને એમાં નવાઇ જેવું લાગ્યું ? તમારા દેશમાં એવો ચાલ નથી એમ લાગે છે !”

“વાર, પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ ! તમારીજ આ કમિટિઓ અને મિટિંગોને લીધે તમને અભ્યાસનો વખત કેવી રીતે મળે છે ?”

“એટલે ? કમિટિમાં બેસવું એ અભ્યાસ નહિ કે ? આ એક શિક્ષણનો ભાગજ છે.”

“પણ તે એકલા પ્રતિનિધિનેજ મળે, બાકીનાઓને ?”

“કેમ વાર ! અમારી શાળામાં અનેક જૂદી જૂદી કમિટિઓ હોઇ સૌ કોઇને કામ કરવુંજ પડે છે. આગળ ઉપર મોટા થયા પછી જમને આ કામો કરવાંજ પડે છે. એનું શિક્ષણ અમે અભ્યાસથીજ લઇએ છીએ અને એટલાજ સાર શાળામાંની કમિટિઓ સિવાય દેશમાંની કમ્યુનિસ્ટ ગ્રુપ્સે રાજકીય સંસ્થાઓના પણ અમે સહાસદ થઇએ છીએ.”

“એમ, રાજકારણની પણ મના નહિ ?”

“કેમ થમડ્યા જોવા દેખાઓ છો ?”

“કેઈ નહિ કહું.....”

(“ચિત્રમય જગત”ના ‘રશિયા અનેક’માંથી)

७६-आधुनिक जापान तथा इसकी शिक्षा-पद्धति

जापान में तीन हजार से अधिक द्वीप हैं। ये द्वीप ज्वालामुखी शक्तियों के इलस्वरूप हैं-आज भी प्रचुर ज्वालामुखी पर्वत इस द्वीप-पुंज में वर्तमान हैं। प्रायः पचास ज्वालामुखी पर्वत इस समय भी अपने उताप से वहां के निवासियों को संतप्त कर रहे हैं। सन् १८८४ और १९०५ ईस्वी के बीच ३०,६८० भूकंप हुआ! बार से अधिक भूकंप अत्येक दिवस हुआ करते हैं। इतने भयानक गिर पड़ते हैं और जड़संभ्रमक मनुष्यों की मृत्यु होती है।

इन भूकंपों तथा ज्वालामुखी पर्वतों ने जापान को संपन्न बना दिया है। इसे गंधक तथा धातुसंयुक्त निर्र्जरा से परिपूर्ण कर दिया है। औद्योगिक पदार्थ पृथ्वी को उपजाने वाला होता है। विविध भाति के धातु यथा सोना, चांदी, तांबा, टीन, कोहल, पेट्रोलियम तथा कोयला इस द्वीप में इन प्राकृत धनानों की के कारण पाये जाते हैं। जापान के चारों ओर का समुद्र मछलियों से परिपूर्ण है। x x x इस द्वीप का क्षेत्रफल १,४२,००० वर्गमील तथा इसकी जनसंख्या सन् १९२० ईस्वी की जनसंख्या के अनुसार ५,५६,६१,१४० है। समस्त जापानी-सांभ्राज्य की जनसंख्या (कोरिया, फोरमोसा तथा संयुक्तियन द्वीपादि के साथ) सात करोड़ से अधिक है; पर सन् १९२३ ईस्वी के जापान भूकंप के कारण प्रायः लाख मनुष्य विनष्ट हो गये। सन् १९२७ ईस्वी में भी ऐसा भूकंप हुआ कि ६५०० मनुष्यों की मृत्यु हो गई।

छिंदेड तथा जापान में बहुत कुछ सादृश्य है। (१) छिंदेड की जलवायु उष्णोत्त के द्वारा उष्णत्व को प्राप्त होती है। जापान की जलवायु को क्यूरोशियो स्रोत गर्म करता है। (२) स्पेन के दुर्गमनीय औरमडा ने छिंदेड पर सोलहवीं शताब्दी में आक्रमण करने की उत्कट अभिलाषा से स्पेन छोड़ा। १३ वीं शताब्दी में कुल्लाभा ने एक लयकर भंगोल पोतपुंज जापान के विरुद्ध भेजा था। दोनों पोतपुंज ध्वंस को प्राप्त हुए। (३) जिस प्रकार अंग्रेजगति बिन्न बिन्न जातियों के मिश्रण से गनी है; उसी प्रकार जापानी जाति का भी निर्माण हुआ है। डैट, सैक्सन, मैगिस्, लुट, डेन तथा नोर्मन जातियों के संयोग से अर्वाचीन आंग्ल-जाति कायम हुई है। जापानी जाति भी चीन, मलाया प्रायद्वीप, ततार, मंगोलिया तथा न्यूनांश भारत की जातियों के अंश से गनी है। (४) सामुद्रिक समर में दोनों जातियों ने अपनी दृढ़ता, अध्यवसाय, पराक्रम तथा दूरदर्शिता का प्रगाढ़ परिचय दिया है। (५) दोनों देशों में वर्तमान राजवंश के सम्राटों ने प्रारंभकाल से इस समय तक शासन का भार वहन किया है।

जापानी जाति में जो जात अडे मार्के की प्राचीन जाति है, वह इसकी देशभक्ति तथा राज-भक्ति है। ये दो सद्गुण प्रस्तर की नींव हैं; जिस पर समस्त आधुनिक जापान-सांभ्राज्य का प्रासाद निर्मित हुआ है। जब कोछ विदेशी यात्री जापानी विद्यार्थी से पूछता है कि तुम्हारे जीवन की सर्वश्रेष्ठ अभिलाषा क्या है? तब वह इसका उत्तर विनीतभाव से हर्षसम्पन्न शब्दों में देता है। इसका उत्तर उसीके शब्दों में करना न्यायसंगत प्रतीत होता है। 'अपने सम्राट् तथा अपने देश के वैभव के निमित्त जीवन को अलिखित करने के लिये हम एक अवसर चाहते हैं।' कैसा आदर्श है! कैसी भक्ति है! कैसा प्रेम है! इसे सहृदय पाठक स्वयं विचारेंगे। जापाननिवासियों की यह अटल धारणा है कि वे एक परिवार के सदस्य हैं; और उनके सम्राट् उस विस्तृत परिवार के अधिपति हैं। वे किसीका अपना सम्राट् के आसन से उच्च आसन पर ऊँचा देखना नहीं चाहते। वे सम्राट् को श्रुति धर्म समझते हैं। वे पुरातन शासकों की समाधिभूमि का सम्मान करते हैं। उनका विश्वास है कि वे समाधिस्थ शासक जातीयता के संपूर्ण प्रश्नों पर प्रसन्नता प्राप्त करते हैं। जब वे किसी जाति से युद्ध छेड़ने लगते हैं तब वे संधि संस्थापित करना चाहते हैं; तो विधिपूर्वक इन प्रश्नों से वे अवगत कराये जाते हैं, पुनः

સંગ્રામ ઔર સંધિ કે કાર્યોં મેં ઉનકા આજ્ઞાવાદ અપેક્ષિત હૈ. અસ્તુ.

જાપાની સ્વભાવતઃ પ્રસન્નચિત્ત હોતે હૈં. સાધારણ સે સાધારણ જાપાની બી જીવનયાત્રા પ્રસન્નતાપૂર્વક કરતા હૈ. જાપાની વિદ્યાર્થી કોલેજ ડી પ્રીસ (શરૂક) ચૂકાને કે લિયે રાત અથવા દિન કે કિસી ભાગ મેં કુલી તક કા કામ કરતે હૈં. વે કિસીસે કુછ માંગના ધર્મવિરુદ્ધ સમ-જતે હૈં. રાસ મસૂદ સાહબ અપને ગ્રંથ જાપાની શિક્ષા-પદ્ધતિ મેં લિખતે હૈ કિ ઉન્હોંને ટાકિ-યો વિશ્વવિદ્યાલય કે એક વિદ્યાર્થી કો કુછ આર્થિક સહાયતા પહુંચાને કી ઇચ્છા પ્રકટ કી. ઉસ વિદ્યાર્થી ને જો આત્મસન્માન કા પરિચય દિયા હૈ, ઉસે ઉલ્લિખિત કરના અસંગત પ્રતીત ન હોમા.

‘મહાશય! મેરી નાડિયોં મેં પુરાતન જાપાનીય વીરોં કા રક્ત પ્રવાહિત હો રહા હૈ. અતઃ બિના કિસીકે સહાય હો યથાસાધ્ય વીરતાપૂર્વક ઉન બાધાઓં કા સામના કરના મેરા વર્ત્ત્ત હૈ, જો બાધાઓં મેરે માર્ગ મેં ઉપસ્થિત હોગી.’ ઉસ જાતિ કા રાજનીતિક તથા આધ્યાત્મિક અધઃપતન કબી સંભવ નહીં; જિસ રાષ્ટ્ર કે પ્રત્યેક મનુષ્ય મેં એસા અગાધ સ્વદેશપ્રેમ ઔર અટૂટ સ્વાવલંબન ભરા હુઆ હૈ.

પુરાતન જાપાન કે સૈમુરાય કો જો શિક્ષા દી જતી થી, વહ પ્રાચીન ભારત કે ક્ષત્રિયોં કી શિક્ષા સે બહુત સાદૃશ્ય રખતી હૈ. જિસ પ્રકાર સૈન્યવૃત્તિ કો ન્યૂનાધિક ભારતીય ક્ષત્રિયોં ને અપના લિયા થા; ઉસી પ્રકાર જાપાની સૈન્યવિભાગ કા કાર્ય સૈમુરાય હી કે બીચ સીમાબદ્ધ હો ગયા થા. ઇસી સૈમુરાય શિક્ષા ને વીસવીં શતાબ્દી મેં એક અપૂર્વ રાષ્ટ્ર કા સૂત્રપાત કિયા.

એક સૈમુરાય દુઃખ તથા સુખ કો સહન કરને કે લિયે શિક્ષા પાતા થા. અસાંત તથા ધબરાહટ કે ચિહ્ન બિના પ્રકટ કિયે હી વહ વિપતિ કા સામના કરતા થા. આજ બી વે હી ગુણ જાપાની સિપાહિયોં મેં પાયે જતે હૈં. આર્થર કે કિલે પર જાપાનિયોં ને જો વીરતા પ્રદર્શિત કી થી, ઉસકા સાક્ષી સમસ્ત સભ્ય સંસાર હૈ. જબ આર્થર બંદરગાહ કો જીતને કે લિયે સ્વયંસેવકોં કી આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હુઇ તબ ૨૦૦૦ સે અધિક જાપાનિયોં ને ઇસ લયનક કાર્ય કે લિયે અપને કો સમર્પિત કર દિયા; ઔર કિતને વીરોં ને તો જંથે કે ખૂન સે દરખાસ્ત લિખી થી!

જાપાન મેં મનુષ્ય કા યહ અનિવાર્ય કર્તવ્ય હૈ, કિ વહ અપને સ્વાર્થ કા સર્વસાધારણ કે કલ્યાણ કે લિયે તિલાંજલિ દે. પ્રાચીન જાપાની સૈમુરાય ક્યા સ્ત્રી, ક્યા પુરુષ, ક્યા બચ્ચે—સબી અસ્ત્રપ્રયોગ તથા તલવાર-સંચાલન કી શિક્ષા પાતે થે. ઉનકે સન્માનધર્મ મેં યહ બાત ઉલ્લિખિત થી કિ કોઇ સૈમુરાય સંગ્રામ મેં શત્રુ કો પીઠ ન દિખાવે. જાપાન કે ઇતિહાસ મેં એસે હજારોં દૃષ્ટાંત હૈં, કિ જાપાની સિપાહી તથા કપ્તાનોં ને આત્મ-હત્યા તક કર દી હૈ; પર વે પરાજીત હો કર રણક્ષેત્ર સે નહીં લીટે હૈં.

આજ બી જાપાનિયોં કી યહ ધારણા હૈ, કિ શત્રુકૃત અપમાન કા બદલા હો પ્રકાર સે લિયા જ સકતા હૈ. એક તો વે ઉસકી હત્યા કર બદલા ચૂકાતા હૈ, જો ઉન્હોં અપમાનિત કરતા હૈ. ઔર દૂસરે જહાં પર વે અપને અધિકારી કે વિનાશ કરને મેં અસમર્થ પ્રમાણિત હોતે હૈં, વહાં સ્વયં આત્મ-હત્યા કર ડાલતે હૈં. ઇસ લિયે બહી સાવધાની સે વિદેશિયોં કો જાપાનિયોં કે સાથ વર્તના પડતા હૈ.

અતિશય આત્મ-સન્માન, સ્વદેશ-પ્રેમ તથા રાજભક્તિ ને જાપાનિયોં કો અભિમાની જાતિ બના દી હૈ. જાપાન કી જિયાં સ્વતંત્ર વિચાર રખતી હૈં ઔર સ્વચ્છંદતાપૂર્વક રહતી હૈં. વે અત્યંત બલિષ્ઠ હોતે હુએબી વિનયકી ખાન હૈં. વે સ્વાર્થહીન હૈં, કર્તવ્યપરાયણતા કે અવતાર હૈં.

આધુનિક જાપાન કે વિદ્યા-મંદિરોં મેં શારીરિક શક્તિયોં કે વિકાસ કી શિક્ષા કો પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત હૈ. શિક્ષક તથા શિષ્ય ટ્રેમ્પર સવાર હો કર બાહર નિકલતે હૈં. વાયુમંડલ કી બીયણતા કી કુછ પરવા ન કર બાલ-પદાર્થ સ્વયં દોતે હૈં.

સ્વચ્છતા કે લિયે તો આધુનિક જાપાન ને પ્રસિદ્ધિ હી પ્રાપ્ત કી હૈ. આજ સભ્ય સંસાર મેં કોઇ એસી જાતિ નહીં હૈ, જો સ્વચ્છતા મેં જાપાન દેશ કી તુલના કરે. અસ્વચ્છ રહના ઉનકે યહાં અધર્મ સમજા જાતા હૈ. ક્યા મરીબ, ક્યા અમીર—સબકે સબ સ્વચ્છતાપ્રિમ હૈં; કારણ જાપાની ગૃહ અત્યંત સ્વચ્છ તથા પવિત્ર હોતે હૈં.

જાપાનિયોં કા ધર્મ

પ્રારંભિક કાલ મેં ઇસ દ્વીપ કે નિવાસી શિંટોધર્મ કે અનુયાયી થે. શિંટો શુદ્ધ કા અર્થ દેવોં કી રીતિ હૈ. ઇસ મત કા કોઇ અંથ પ્રાપ્ય નહીં હૈ. ન ઇસકી કોઈ સાત્વિક ગાથા હી હૈ ઓર ન ઇસમેં કોઇ વિશિષ્ટ નિયમ હી. પૂર્વજપૂજન તથા પ્રકૃતિ-અર્ચન હી ધર્મ હૈ. શિંટો ધર્માવલગ્નિયોં કા વિશ્વાસ હૈ કે દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય જગત મેં ધનિષ્ઠ સંબંધ હૈ. જીવિત વ્યાકત અપને કર્તવ્યોં કે દ્વારા મૃતકોં કી આત્માઓં કા સુખ ઓર દુઃખ પહુંચા સકતા હૈ. ૭ઠી ખ્રી-ષ્ટાબ્દી કે મધ્ય તક જાપાનિયોં ને ધર્મ કો વિભિન્ન સંસ્થા નહીં સમજા થા. ૧૯ વીં શતાબ્દી કે મધ્ય તક જાપાનિયોં કી યહ ધારણા થી કે મનુષ્ય કો અપની પ્રવૃત્તિ કે અનુસાર ધર્મ કે વિષય મેં વર્તના ઉચિત હૈ. ખ્રીષ્ટાબ્દી કે પ્રારંભ મેં કનફુસિયસ ને એક ધર્મ કા પ્રચાર ક્રિયા; જિસકા નામ કનફુસિયજિમ પડા. ઇસ ધર્મ-પ્રચારક ને પિતા-માતા કી આજ્ઞા કા પાલન કરના, તથા શાસક કે આદેશ કે અનુસાર ચલના હી અપને ધર્મ કા પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય માન રખા થા.

૭ઠીં શતાબ્દી કે મધ્યભાગ મેં બૌદ્ધ ધર્મ કા સમાવેશ ઇસ દેશ મેં હુઆ; ઓર ઇસ ધર્મ ને પુરાતન શિંટો કે વિશ્વાસ કો અસિત કર લિયા. બૌદ્ધ ધર્મ કે પ્રચારકોં ને અપને ધર્મ કો સર્વાગ્રિય બનાવે કે એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય સે શિંટો કી ઉપરિચિતિ બી વાંચનીય સમગ્રી. શિંટો ધર્મ-વલગ્નિયોં કી દેવ-દેવિયોં કા બી બૌદ્ધ-મંદિરોં મેં સ્થાન દેતે થે ઓર કહા કરતે થે કે યે દેવ પ્રાચીન શુદ્ધ કે અવતાર હૈ. બૌદ્ધ પુરોહિત જાપાન કે પ્રથમ શિક્ષક થે. વે બહુત વિદ્વાન થે. અતઃ રાષ્ટ્ર કે પ્રત્યેક ભાગ મેં ઇન્હોંને અપના પ્રભાવ જમા લિયા. હમ લોગ જિસ ભાવ મેં ઇશ્વર કા અર્થ કરતે હૈ, ઇસ ભાવ મેં ન શિંટો ધર્મ, ન કનફુસિયન ધર્મ ઓર ન બૌદ્ધ ધર્મ ને હી ઇશ્વર કો સમજા. અતઃ આજ બી સાધારણ જાપાની ઇશ્વર કા નામ ઉચ્ચારણ કરતે પર હંસતા હૈ !

ક્રિસ્તાન ધર્મ કા પ્રવેશ જાપાન મેં ૧૬ વીં શતાબ્દી કે મધ્ય મેં હુઆ. અર્વાચીન જાપાન કે ધાર્મિક વિચાર શિંટો-કનફુસિયન, દર્શન, બૌદ્ધ-તત્ત્વ તથા ક્રિસ્તાન આધ્યાત્મિક નિયમ કે ફલસ્તર્પ હૈ. ઇન ધર્મોં મેં શિંટો કા પ્રભાવ સર્વસાધારણ પર અલ્પિક હૈ. 'કોનિફી' એક મહત્વપૂર્ણ જાપાની ગ્રંથ હૈ, ઇસકા સંકલન ૭૧૧-૭૧૨ ઇસ્વી મેં હુઆ થા. દ્વસરા અપૂર્વ ગ્રંથ નિહોન શોકી હૈ. ઇસકી બી રચના ૭૨૦ ઇસ્વી મેં હુઈ હૈ. 'કોનિફી' સૃષ્ટિરચના તથા ધાર્મિક પ્રથાઓં કા વિવરણ કરતા હૈ. ઇસી ગ્રંથ મેં એક શિંટો સૂત્ર હૈ, જિસકા આશય પ્રગટ કર દેના ઉચિત પ્રતીત હોના હૈ- 'સ્વર્ગ પવિત્રં ભવેત્ । પૃથ્વી પવિત્રા સ્યાત્ ।' પવિત્રાત્મા મેડસ્તુ બાહ્યાન્ગાનિ પવિત્રાણિ ભવેયુઃ જહોન્દ્રિયાણિ પવિત્રાણિ મૂવાસુઃ । યહાં પર ૭: ઇદ્રિયોં સે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય ઓર ૭ઠેં મેં હૃદય સે આશય હૈ. ઇસ સૂત્ર મેં કેવલ પવિત્રતા કે લિયે પ્રાર્થના હૈ. આજ બી જાપાનિયોં કે બીચ યહી ભાવ વિલમ્બાન હૈ.

પ્રકળવા જિસને સારી જાપાની શિક્ષાપ્રણાલી કો ઉત્પાદરથા કો પહુંચાયા હૈ, ધર્મ કે વિષય મેં ઇસ પ્રકાર અપના મત પ્રકટ કરતા હૈ:-

'સમાજ મેં શાંતિ તથા આપત્તિ સે મુક્તિ કે લિયે નિઃસંદેહ ધર્મ કી આવશ્યકતા હૈ; પર ઇસ કામ કે લિયે કોઇ બી ધર્મ પર્યાપ્ત હૈ. ધર્મ બી કઇ પ્રકાર કે હોતે હૈ; યથા બૌદ્ધ, ક્રિસ્તાન આદિ. મેરી સમજ મેં તો ઇન ધર્મોં મેં ઉતની હી બિન્નતા હૈ, જિતની બિન્નતા નીચી તથા કાલી ચાપ મેં. મેં તો ઇસમેં કોઇ અંતર નહીં દેખતા; જબ એક કાલી ચાપ પીત્તા હૈ ઓર દ્વસરા હરી ચાપ. ધર્મવેત્તા તથા ધર્મપ્રચારક મેરી સમજ મેં ઠીક ચાપ કે બ્યાપારી કે સદશ હૈ. વે અપની અપની ધર્મરૂપી ચાપ કે વિક્રય કે લિયે પ્રસ્તુત હૈ.

ગોલોકનાસી ઇટો આધુનિક જાપાન કા પિતા થા. વહ બી ધર્મ કે વિષય મેં ઇસી પ્રકાર કી બાતે કરતા થા કે 'શાસકોં કે લિયે ધર્મ ગૌણ હૈ. જાતીય ચરિત્ર કો ઠીક રખના, દેશ કે પ્રતિ પ્રગાઢ પ્રેમ પ્રદર્શિત કરના, સમ્રાટ કે લિયે ભક્તિ કો હૃદય મેં સ્થાન દેના, પિતા-માતા કે પ્રતિ શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ રખના, પરિવાર મેં એકતા કા ભાવ જાગૃત કરના, પુત્ર તથા પુત્રિયોં કે પ્રતિ સ્નેહ દર્શાના, પૂર્વજોં કી અર્ચના કરના-યે હી બાતે શાસકોં કે લિયે અવશ્યક હૈ.'

जपानियों में धर्म प्रकार का विचार धर्म के प्रति भी आजकल देखने में आता है। यही कारण है कि उनकी शिक्षाप्रणाली में धर्म का अवलोकन नहीं मिला है।

जपान का प्राचीन तथा अर्वाचीन शासन

भौद्धधर्म की सत्ता जन्मते ही जहाँ शताब्दी से जपान के सम्राट शासन के कार्यों से विलग रहने लगे। अतः राजकीय अधिकार निम्ननिम्न शक्तिशाली परिवारों के हाथ में चला गया। इन शक्तिशाली परिवारों के प्रधान आदमी शोगन नाम से प्रख्यात हुये। शासनकार्य के संचालन का पूरा भार इन शक्तिशाली शोगनों के हाथ रहा। इस समय से १८६८ ईस्वी तक सत्य पूछिये तो जपान का राजनीतिक इतिहास इन प्रधान शोगनवंशीयों का ही उत्थान और अधःपतन का इतिहास है। ये शोगन इस क्रांति से राज-काज चलाते थे कि संसार की दृष्टि में जपानसम्राट ही शासन कर रहे थे-जैसा प्रतीत होता था। ये शोगन न्यूनाधिक राज-सचिव थे। टोकुगवा अंतिम शोगनवंशी था। इसने सन १८०३ ईस्वी से १८६८ ईस्वी तक शासन किया। इसी वंश के राजत्वकाल में जपानियों के आंदोलन से वर्तमान जपानी सम्राट के पितामह राजन्यकार्य का संपादन स्वयं करने लगे।

इस परिवर्तन का ऐकमात्र कारण जपानियों का पाश्चात्य संसर्ग और उनके दृष्टिकोण का प्रौढ विकास था। यूरोप की शासन-प्रणाली का ही अनुसरण कर उन्होंने यह क्रांति उपस्थित की।

यूरोप से जपान के संसर्ग का प्रथम सूत्रपात १५४३ ई० में हुआ। इसी वर्ष पुर्तगाल-निवासी भेंडो पिटो ने तुकान की अड़पा से अपने दो साथियों के साथ इस द्वीप में पहली बार किया। धर से वह यहाँ के लिये चला था। पिटो और उसके साथियों के पास अन्तर्क थे। उनकी अन्तर्कों ने जपानियों का ध्यान इस प्रकार आकृष्ट किया कि थोड़े ही वर्षों के भीतर तीस हजार से भी अधिक अन्तर्क तैयार हो गये और इसके अनंतर अत्येक जपानी ने इसे अपना अस्त्र बना लिया।

तत्पश्चात् जेसुइट धर्म-प्रचार के उद्देश्य से यहाँ आये; पर जपान जैसे देश में उनकी हाल न गयी। कहा जा चुका है, कि जपानियों के लिये धर्म मौखिक विषय है। तत्पश्चात् अन्य कुछ क्रिस्तान पादरी आये। अतः यूरोप के साथ इसका संबंध दृढ़ होता गया। अरे हाइसेकी एक जपानी विद्वान था। इसने दो किताबें लिखीं, जे यूरोप की अवस्था और सभ्यता का समीचीन चित्र चित्रित करती थीं। इसी समय से लोगों का ध्यान यूरोपीय न्यायतन्त्र, भूगोल तथा चिकित्साशास्त्र की ओर हिरा। टोकुगवा सरकार ने ये दो नाम की संस्था संस्थापित की। इस संस्था में पाश्चात्य भाषाओं सीखी जाती थी, और पाश्चात्य ग्रंथ जपानी भाषा में अनुवादित किये जाते थे। १८६२ ईस्वी में पाश्चात्य विज्ञान के अध्ययन और अध्यापन के लिये एक वैज्ञानिक फ़ैल्लो भाली गइ।

पुनः १८६८ ईस्वी में सम्राट ने राज्य की वाजडार अपने हाथ में ली। इसने यह घोषणा दी कि शासनकार्य के लिये योग्यता का उच्च स्थान मिलेगा। उच्चवर्ग में जन्म, राजकार्य-संचालन के लिये योग्यता के सामने, नीचा समझा जायगा। इतलः शिक्षा की प्रधानता स्वीकृत हुई।

१८७१ ईस्वी में एक अनुसंधान कमीशन यूरोप तथा अमेरिका भेजा गया। इस कमीशन का जपान छोड़ने पर शिक्षा-प्रचार के लिये एक विस्तृत सुझा तैयार किया गया और निःशुल्क शिक्षा प्रदान करने का भार अपने ऊपर लिया और शिक्षा सग्रेष्णी की जनता के लिये अनिवार्य समझी गइ।

जपान की वर्तमान शिक्षाप्रणाली पर विचार करने के पूर्व में इसकी प्राचीन शिक्षा-संस्थाओं का हिइरसन करा देना उचित समझता हूँ।

पुरातन काल में विद्यालय यदि जपान में थे, तो सैमुराय की ही शिक्षा के लिये उनकी स्थिति थी। सैमुराय अपने अच्चे की शिक्षा की के लिये पाठशाला संस्थापित करते थे। अतः प्राइवेट स्कूल ही पहले पहले आविर्भूत हुये।

पुरातन जपानी सर्वसाधारण-शिक्षा का प्रधान उद्देश्य शिक्षक और शिष्य में आलोचिक प्रेम का उत्पन्न कराना था। स्कूल में हाजिर होने के पहले पिता अपने लड़के को शुरु के घर ले जाते

થે. વે દોનોં કે સામને ધુઠને ટેક કર પ્રતિજ્ઞા કરતે થે કિ શિક્ષક મહાશય કે શાસન કા પાલન કાય, મન, બચ, ક્રમ સે કરેગે. પિતા કે ચલે જાને કે બાદ ગુરુ બી ઉસ બાલક કે પિતા કે સ્થાન કેા પૂરિત કરતે થે. ગુરુ કે પ્રતિ જો ભક્તિ બાલક પ્રદર્શિત કરતે થે, વહ જાપાની ધર્મ-અંથ મેં ઇસ પ્રકાર વર્ણિત થી કિ ‘શિક્ષક કી પરછાહી’ કેા કોઈ વિદ્યાર્થી પદ્દલિત ન કરે, વરન ઉસસે તીન શીટ દૂર હી રહે’.

મંદિર-સ્કૂલ કે પુરોહિત શિક્ષક બાલકોં કી ગૃહ-સ્થિતિ સે પૂર્ણ જાનકારી રખતે થે. પુનઃ વે જન બાલકોં કેા ઐસી શિક્ષા દેતે થે, જિસકે દ્વારા વે ગૃહ-કાર્ય મેં પટુ હો જાતે થે. દેશ કી સેવા કરના ઔર અપની વૃત્તિ મેં લગા રહના હી પ્રાચીન જાપાની શિક્ષા કા લક્ષ્ય થા !

સૈમુરાય કે બચ્ચે શાસ્ત્ર-કલા મેં શિક્ષા પાતે થે. આયુધસંચાલન મેં કુશલતા પ્રાપ્ત કરને કે પશ્ચાત્ વે દેશ મેં પરિભ્રમણ કરતે થે; ઔર પ્રત્યેક પ્રકાર કે કલેશ કેા સહન કરતે થે. પુનઃ સ્થાનીય શરોં કેા શક્તિ કા પરિચય દેને કે લિયે આજ્ઞાન કરતે થે !

વ્યાપાર-સંબંધી જ્ઞાન બી ગુરુ-સેવા હી કે દ્વારા પુરાતન જાપાની ઉપલબ્ધ કરતે થે. નૌ અથવા દશ વર્ષ કેા બાલક કિસી વણિક કે સાથ રહ જાતા થા. વહ વણિક બાલક કે ભરણુ-પોષણ તથા વ્યાપાર-શિક્ષા કા ઉત્તરદાયિત્વ અપને ઉપર લે લેતા થા. સાધારણતઃ વહ ઉમ્મીદવાર લિખના-પઢના નહીં સીખતા થા. વહ વ્યાપાર કી સબી સીદ્ધિયોં કેા પાર હો જાતા થા. સબસે પહેલે ઉસે નીચ નોકર કા કાર્ય કરના પડતા થા. ઇસકે બાદ વહ સંદેશહર કા કાર્ય સંપાદિત કરતા થા. તત્પશ્ચાત્ અધમ કિરાની કા કાર્ય કરતા થા. તખ બિકી બાંટે કા કામ, ઔર ફિર બડે કિરાની કા કામ. સંધ્યાસમય એક શિક્ષક સે વહ પત્ર-વ્યવહાર ઔર વાણિજ્ય કા રહસ્ય સીખતા થા. જખ ઉમ્મીદવાર પ્રધાન કિરાની કી યોગ્યતા મેં કામ કરતા હુઆ અપને વ્યાવહારિક જ્ઞાન કા પ્રમાણ દેતા થા; તખ ઉસકા માલિક ઉસે કુજ મૂલધન દે રોજગાર મેં લગા દેતા થા. દૂકાન ઉમ્મીદવાર હી કે નામ સે ખોલી જાતી થી. માલિક અપના કુજ ગ્રાહક બી ઉસકે પાસ બેજ દેતા થા.

ઇસ પ્રકાર કી શિક્ષા ટોકુગવા-શોગન સરકાર કે પૂર્વ જાપાન મેં પ્રચલિત થી. ટોકુગવા-સરકાર કે પૂર્વ સર્વસાધારણ કી શિક્ષા કે લિયે રાજ્ય કી ઔર સે કોઈ પ્રબંધ ન થા. કેવલ બૌદ્ધ મંદિર હી થે; જહાં સર્વસાધારણ કે બચ્ચે ન્યૂનાધિક શિક્ષા પાતે થે. કુજ સમય કે બાદ જખ ઇસ પ્રકાર કે મંદિર શિક્ષા-વિતરણ કે લિયે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર લેતે થે, તો સૈમુરાય કે બચ્ચે બી ઐસે વિદ્યાલય મેં જાયા કરતે થે. પ્રાઇવેટ સ્કૂલ તબી ખોલે જાતે થે, જખ પઢનેવાલોં કી સંખ્યા યથેષ્ટ હોતી થી.

ટોકુગવા યાયસુ ને, જો ઇસ શોગનવંશ કા જન્મદાતા થા, શિક્ષા-પ્રચાર મેં બડી સહાયતા દી. ઉસને વિદ્વાનોં કેા નિયુક્ત કિયા, પુરાતન ગ્રંથોં તથા હસ્તલિપિયોં કી ખોજ કરવાયી, કિતાબોં કા પ્રકાશન કરવાયા ઔર સ્કૂલોં કા સંસ્થાપન કિયા.

જખ ૧૮૬૮ ઇસ્વી મેં સમ્રાટ કી શક્તિ કા પુનરાવર્તન હુઆ, તો પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન કી ઉપલબ્ધિ પર અધિક જોર દિયા ગયા. જાપાન કી નૂતન શિક્ષા-પ્રણાલિ યદ્યપિ પુરાતન સે વિભિન્ન હે, તથાપિ સૈમુરાય શિક્ષા કા સાર રખતી હે.

શિક્ષાવિભાગ કા સંસ્થાપન ૧૮૭૧ ઇસ્વી મેં હુઆ. ઇસ વિભાગ કા ઉદ્દેશ્ય ઇસકી શિક્ષા-પદ્ધતિ કી નિમ્નભૂમિકા સે હી ટપકતા હે:—

“મનુષ્ય કે ઉત્થાન, સંપત્તિ કે પ્રબંધ, કાર્ય મેં સિદ્ધિ તથા જીવન મેં સફલતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે કેવલ એક હી ઉપાય હે. વહ સાત્વિક ગુણોં કા ઉપાર્જન, મેધાશક્તિ કા વિકાસ ઔર કલા મેં દક્ષતા પ્રાપ્ત કરના હે. પુનઃ ઇનકા ઉદ્દેશ્ય કેવલ વિદ્યા હી દ્વારા સંભવ હે. અતઃ ઇસ સમય સે પ્રત્યેક ગ્રામ મેં એક બી ઘર વિદ્યાવિહીન ન રહને પાયગા ઔર પ્રત્યેક ઘર મેં એક બી આદમી વિદ્યા સે અનલકૃત નહીં રખા જાયગા.”

આજ જાપાન મેં યહ ઉદ્દેશ્ય ફલીભૂત બી હુઆ હે.

(“મનોરમા” માસિકના એક અંકમાં લેખક:—સાહિત્યોપાધ્યાય શ્રી. રામદીન પાન્ડેય.)

૭૭-કલ્પ કે કેદખાનાં ?

સોવીએટ રશીઆની જેલની મુલાકાત; કેદીઓને કામના બદલામાં
પગાર મળે-પખવાડીઆની બહાર જવાની રજા મળે-
ગવર્નર અને કેદીનાં સરખાં લૂગડાં

રશીઆમાં જે મને સઘળા વિચિત્ર અનુભવો થયા હતા, તેમાં સૌથી વિચિત્ર તો જ્યારે મેં એક રશીઅન કેદખાનાની મુલાકાત લીધી ત્યારે થયો હતો. જ્યોર્જીઆની એ જેલ જેમ કેદખાનાં-વિષેના ઈંગ્લીશ ધોરણના મારા બધા ખ્યાલોનું રૂપાંતર થઈ ગયું હતું. મેં જેલ જેવા જવાની માગણી કરી હતી, જે મને આપવામાં આવી હતી. હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે, કંઈક બૂલથી જેલના ગવર્નરને મારા આગમનની ખબર આગળથી આપવામાં આવી નહોતી. પહેલાં એ વિષે જરા મુસ્કેલી ઉભી થઈ હતી; કારણ કે તેને એવા હુકમો મળેલા હતા કે, પરવાનગી વગર કોઇ પણ વીઝીટરને જેલમાં દાખલ કરવા નહિ. છેવટે કેટલીક દલીલ પછી એવો તોડ કાઢવામાં આવ્યો કે, ગવર્નર કેદખાનામાં હંમેશ મુજબ ચારે બાજુ સાથે ફરે, ત્યારે મારે તેની સાથે રહેવું. દરમિયાન તેનો કોઇ એસિસ્ટન્ટ ટેલીફોન મારફત મારે માટે પરવાનગી મેળવી લે. એ પ્રમાણે જેલના ગવર્નર અને બીજા એક બે જણા એમ અમારી ટોળી કેદખાનામાં ફરવા લાગી.

ખોરાકી ખાતાનો વૉડન

માર્ગમાં હું જેલના ખોરાકી ખાતાના વોરડન જોડે વાતે વળગ્યો. તે ઝારના અને મેન્શે-વિકોના અમલ વખતે આજ જેલમાં એક ઑફીસર હતો અને બંનેની ખરાબ યાદગીરીઓ તથા કડવા અનુભવો તેના મગજમાં તાજા હતા. બંને અમલમાં એકલા કેદીઓનોજ નહિ પણ વૉડરે સુદ્ધાંનો ખોરાક ધણો ખરાબ મળતો હતો; પણ એ જમાનામાં સારા ખોરાકનો ખ્યાલજ કોઇને ન હતો. એ જમાનામાં કેદીઓ તરફ ધણી સખત વર્તણૂક ચલાવવામાં આવતી હતી; પણ તેની સામે શું ઉપાય લઈ શકાય ? હું પોતે મારાથી બનવું ત્યાંસુધી કેદીઓ તરફ માયાળુ રહેતો, પણ એ વખતની પદ્ધતિજ એવી જુદી હતી કે તેની સામે કોઈ ટકી શકે નહિ. એ વાત ખરી કે મેન્શેવિક અમલમાં તો કોઇ અન્યાય સામે ફરિયાદ કરી શકતું; પણ ઝારના અમલમાં તો ફરિયાદ સુદ્ધાં થતી નહિ. પણ ફરિયાદ તરફ લક્ષજ ન અપાય ત્યાં ફરિયાદ કરવાનો અર્થ શું ? મેન્શેવિકો ઉખડી ગયા ત્યારે મને ધણો ખેદ થયેલો, કારણ કે એ લોકો જેલના સ્ટાફના ત્રણ મહીનાના પગાર ચાંક કરીને ચાલી ગયેલા. એક રશીઅન સ્વભાવે પ્રમાણિક માણસ છે અને તેને કોઈ ભૂંટી જમ એ પસંદ પડતું નથી. આ આગલી યાદગીરીઓ તેના બિચારાના મનપર હજી પણ તાજાં હતી. એ તેને જૂલોજ શકતો ન હતો.

અત્યારની સ્થિતિ

અત્યારે જેલમાં પરિસ્થિતિ કેવી હતી ? મેં પૂછ્યું અને જવાબ મળ્યો કે “ અરે, ધણી સારી. કેદીઓપર ખરાબ વર્તણૂક ચલાવવામાં આવતી હતી નહિ. કેદીઓ અને વૉડરે બંનેને ખોરાકી સારી મળતી હતી અને તેમના કારભારીઓને પગાર નિયમિત મળતો હતો. જૂના અમલ જેવી સ્થિતિનું નામનિશાન રહ્યું ન હતું, અને અત્યારે હું વધારે સુખી અને આખાદ છું. ”

કેદીઓ અને તેમના મિત્રો

અમારી જેલખાનાની સફર દરમિયાન એક ઓરડામાં અમે જઈ ચઢ્યા, જ્યાં જાહેર પ્રજાનાં માણસો કેદખાનામાં પોતાના મિત્રો અને સગાંને મળવા આવ્યાં હતાં. કેદીઓ અને મિત્રો વચ્ચે એક ભોખડનો કઠોરો હતો; પણ આ કઠોરાની પેલી બાજુ ઉભા રહી એક કેદી પોતાનાં સગાં અને મિત્રો સાથે વાત કરી શકે, તેમની સાથે શેકહેન્ડ કરી શકે અને ચુંબન સુદ્ધાં કરી

ચક્ર. એક કેદી તેની પત્ની પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંને લાવી હતી તેને બચ્ચીઓ લેતો હતો. મને ખબર પડી કે, અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત એક કેદી પોતાના મિત્રો અને સગાંવહાલાંઓને અડધો કલાક સુધી મળી શકે; અને ગમે તેટલી સંખ્યાના પોતાના મિત્રોને એ મળી શકે, જેલના જીવન સંબંધમાં આપણા પોતાના ખ્યાલને અહીંજ પહેલાં આંચકો અને અચંબો લાગે.

કેદીઓ નાણુદ

ખીજી અગ્નયખી મને એ લાગી કે, આ જેલમાં કેદીઓ માટેની કેદીઓ હતીજ નહિ. આ કેદખાનામાં દરેક કેદી માટે જંગલી જનવરનાં પાંજરાં ફેશનની કેદીઓ નાણુદજ કરવામાં આવી હતી. કેદીઓ દરેક માળપર આવેલા મોટા હાલમાં પંદરથી વીસની સંખ્યામાં સૂતા હતા, અને આ હાલને દિવસે કે રાતે તાળાં મારવામાં આવતાં હતાં નહિ. એક માળથી બીજે માળે જવાના દાદરાપરનાં બારણાંનેજ માત્ર તાળુ મારવામાં આવતું હતું. દરેક માળના કેદીઓ પોતાના માળમાં એક એરડામાંથી બીજા એરડામાં ખુશીથી જઇ શકતા હતા; અને વગર અંકુશે વાતચીત કરી શકતા. સીગરેટ-સીગાર ડુકી શકતા કે લેખન-વાંચનનું કાર્ય કરી શકતા. દિવસના જૂદા જૂદા માળ વચ્ચેના દાદરા પરનાં તાળાં પણ ખસેડી નાખવામાં આવતાં હતાં.

કસરત

દિવસમાં ચાર વખત કેદીઓને બહાર ખુલ્લી જગ્યામાં કસરત કરવા જવા દેવામાં આવતા હતા. જેલના કંપાઉંડમાં તેઓ હથીઆરખંધ ગાર્ડની સરદારી હેઠળ જતા નહિ, પણ તેઓ પોતાની જાતે જેલના કંપાઉંડમાં નિરંકુશ લટાર મારતા હતા. આ વધુ અગ્નયખી !

કેદીઓને બહાર જવા સુદાંની રજા

મને વધુ ખબર એ મળી કે, સારી ચાલચલગતવાળા કેદીને અઠવાડીયામાં એક દિવસ ગામમાં રજા પર જવાનો મળતો હતો, જ્યારે તે શહેરમાં નિરંકુશ ફરી હરી શકતો અને પોતાના કુટુંબની સાથે એક આખો દિવસ ગાળી શકતો. મેં પૂછ્યું કે “આવી રીતે રજાને લાભ લઇને કોઈ કેદી પોલ થઇ જતો હતો કે નહિ?” તો મને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, રજાપર ગયેલા કેદીઓ ત્યાંથી ઠરાવેલે વખતે પાછા જેલમાં હાજર ન થવાનો બનાવ કવચીતજ બનતો. ઉનાળામાં સારી ચાલચલગતવાળા કેદીને એક પખવાડીયાની રજા બક્ષવામાં આવતી, જે તે પોતાની ખુશી પડે ત્યાં ગાળી શકતો હતો. આવા સંજોગમાં પણ કોઈ કેદી ગુમ થતોજ નહિ.

ઇંગ્લીશ જાણતો કેદી

કેટલાક હાલમાં ફર્યા પછી મને એક અંગ્રેજી ભાષા જાણતો કેદી મળ્યો. તે જેલમાંજ અંગ્રેજી શીખ્યો હતો. તેની સાથે મને ધણી જાણવાળેગ વાતચીત થઇ. તેના ખ્યાલ પ્રમાણે કેદખાતું એક સુંદર જગા હતી. કેદીઓ દિવસના આઠ કલાક કામ કરતા હતા. તેમને ખોરાક સારો મળતો; તેમના તરફ સખ્ત વર્તણુંક ચલાવવામાં આવતી હતી નહિ. કેદીઓનાં પોતાનાં અભ્યાસનાં મંડળો હતાં. તેમની પોતાની એક લાઇબ્રેરી હતી, જેની વ્યવસ્થા ખુદ કેદીઓની પોતાની કમિટી કરતી હતી. આ ઉપરાંત કેદીઓની પોતાની ઓરચેઆ, વાયર્લેસ, ચેસ અને ડ્રાફ્ટની ક્લબો હતી.

કલખ કે જેલ ?

ટુંકામાં એ આખું મકાન એક જેલને બદલે એક ક્લબ જેવું લાગતું હતું, બિલ્ડિંગ અલબત્ત જેલ જેવી દેખાતી હતી. ફર્નિચર અને ઓઠવા પાયરવાનાં સરતાં હતાં. તે સિવાય એ સ્થળને ક્યય કરતાં જૂદી પાડનારી કોઈ સ્થિતિ હોય તો તે માત્ર એટલીજ કે, રજાવગર તેનાં માણસો મકાનની બહાર જઈ શકતાં નહિ. આ સ્થળની સુખસગવડો તો બિચારા સખ્ત મજૂરી કરનારા બ્રિટિશ ભોગવે તે કરતાં વધુ સારી હતી, અને આપણા કમનસીબ કેદીઓને આપણે જે સગવડ આપીએ તે કરતાં અલબત્ત ધણીજ સારી સગવડો અને સાધનો અહીં હતાં. સીનેમાને પણ બૂલવામાં આવ્યો હતો નહિ, અને અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત કેદીઓ આગળ સીનેમા દેખ્યો અને નાટકો થતાં હતાં.

રશીઆમાંજ બની શકે

કેદીઓનાં લૂગડાં જેલના ગવર્નર જેવાંજ હતાં. અમે જેલના મકાનની બેલેરીમાં બેસી વાતો

કરતા હતા. હું, ગવર્નર, બે ત્રણ ગવર્નરના એસિસ્ટન્ટો અને ચાલીસ જેટલા કેદીઓ, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેને ખબર મળી હતી કે, હું જેલ જેવા આવ્યો હતો, અને મારો સત્કાર કરવા તે આવી પહોંચ્યો હતો. તે અમારા મંડળમાં બળી ગયો અને અંગ્રેજ કેલ્પાનાની પદ્ધતિ વિષે અમે સંધ્યા, ગવર્નર, ન્યાયાધીશ, હું અને કેદીઓ સંધ્યા છૂટથી ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને તે પછી સમાનતાથી. રશીઆ સિવાય બીજા કોઇ પણ દેશમાં આવી સ્થિતિ ચાલી શકેજ નહિ. તેમનાં છુગડાં પરથી કોઈજ કંઈ શકે નહિ કે, કોણ ન્યાયાધીશ હતા ? કોણ ગવર્નર અને કોણ કેદીઓ ? કેદીઓએ પોતાની એક દુકાન ઉઘાડી છે, જે તેમની એક કમિટિ ચલાવે છે. આ દુકાનમાંથી કેદીઓ તંબાકુ, મિઠાઇ, દાંત ધસવાનાં શ્રેણી, દંતમંજન વગેરે હમેશની જરૂરની નાની નાની વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે. આ દુકાનમાંથી જે નફો થાય, તેની આવકમાંથી જેલમાંથી છુટેલા કેદીઓને મદદ આપવામાં આવે છે.

કેદીઓને પગાર મળે

કોઇ પૂછે કે, જેલમાં વસનારા કેદીઓ બિચારા પૈસા વગર કેમ કંઈ ખરીદી કરી શકે ? પછી વાત એમ છે કે, રશીઆમાં કેદીઓને તેઓ જે કામ કરે તેના બદલામાં પગાર આપવામાં આવે છે અને એ પોતાની આવકનો ઉપયોગ ગમે તેમ કરવાને તેમને હક્ક હોય છે.

કેદીઓ એકબીજા સાથે કંઈ મારફત કે ગુન્હા કરે તો તેનો નીકાલ જેલના ગવર્નર નહિ પણ કેદીઓ પોતે કરે છે.

કેદીઓની કમિટિ

કેદીઓની પોતાની ચુંટાયેલી કમિટિ જેલમાં ઉભી થતી મુશ્કેલીઓનો તોડ કાઢવા માટે હોય છે. આ કમિટિનો સત્તાવાર સ્વીકાર થયેલો હોય છે અને તે ગમે ત્યારે ગવર્નરને મળી શકે છે. જે ઝગડામાં કેદીઓ અને ગવર્નર વચ્ચે સમાધાનીભરી સમજૂતી ન થાય તો ન્યાયાધીશ આગળ એ વાત જાય છે. કેદીઓનું પોતાનું નાનકડું છાપું નીકળે, જેમાં તેઓ ગમે તે લખી શકે છે; અને ખુદ જેલના કારાખાવવિષે તેમાં ટીકા કરી શકે છે. કેદીઓની કમિટિ છાપામાં આવતાં લખાણો વાંચી જાય છે.

હુન્નરઉદ્યોગના વર્ગો

જૂદા જૂદા રૂમમાં મેં કેદીઓને જૂદા જૂદા ધંધા અને ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા જોયા હતા. કોઈ શીવણકામ કરતા, કોઈ ખૂટ બનાવતા, કોઈ સુશારકામ કરતા, એ રીતે કામ કરતા તેમના અભ્યાસવર્ગમાં કોઇ વખત બહારનો શિક્ષક શીખવવા આવતો તો કોઇ વખત કેદીમાંથીજ કોઈ શિક્ષકનું કામ ઉપાડી લેતો. એક કેદી જે શિક્ષણ આપવાનું કામ કરે તો તેની સન્મના ત્રણ દિવસ એ દિવસના ગણાય.

માન્યું નહિ

મને કહેવામાં આવ્યું કે, મારી મરજી હોય તો કેદીઓને એક બાજુ લઇ જઈ તેમની સાથે વાતચીત કરી શકું તેમ છું. આ તકનો મેં લાભ લીધો. ઝાંપીસરો બીજી બાજુ ચાલી ગયા અને કેદીઓ મારી જોડે વાતે વળ્યા. તેઓએ મને ખ્રિદિશ જેલખાનાં વિષે ધણી ધણી સવાલો પૂછ્યા અને જ્યારે મેં જણાવ્યું કે, છગ્લાંડની જેલમાં દરેક કેદીને રાત્રે એક એરડીમાં પૂરવામાં આવે છે ત્યારે એ વાત તેમને ગળે ઉતરી નહિ. કેદીઓની કમિટિ શું કરે છે ? એમ એ લોકોએ પૂછ્યું ત્યારે મારે શરમીંદગીથી જવાબ આપવો પડ્યો કે ખ્રિદનમાં કોઇ જેલનો ગવર્નર કેદીઓની કમિટિની વાત સાંભળે તો તેને માથે લોહી ચઢી જાય.

કેદીઓએ પછી તેમને માટે તુરતનોજ તૈયાર કરવામાં આવેલો નહાવાનો હોળ મને બતાવ્યો અને હું ઉપડ્યો ત્યારે મને બાદશાહી આવકાર આપ્યો અને ખ્રિદિશ કેદીઓ માટે બહી દુવાનો પેગમ મોકલી જેલના બગીચામાંથી મને પુષ્પોની એક સુંદર કલગી ભેટ આપી.

(દૈનિક “ હિન્દુસ્થાન ” ના એક અંકમાંથી. મૂળ લેખક:—ડબ્લ્યુ. જે. બ્રાઉન)

સુધરેલા કહેવાતા દેશોમાં પણ જેલનું નામ દેતાં માણસ મૂળ ઉઠે છે. ખરેખર, એની તુષના જાઓમાં જે નરકવાસતરીકે જણાવવામાં આવે છે તેથીજ ચર્ચ શકે. એ નરકવાસમાં દુર્ભાગી શુ. ૧૧

પ્રાણીઓને ફટકા પડે છે, મારફાડ થાય છે, દરેક જાતનો જીવજન્ય મોગવવો પડે છે; અરે, માનવ-તરીકે તેને કોઈ ગણતું પણ નથી. એ હિંદની જેલોની હાલત છે. કોઈને તેનો અનુભવ કરવો હોય તો તે મારી સાથે પેશાવરની જેલમાં આવે. બરેલીની જેલમાં તો કેદીઓને ખાસડાંથી મારવામાં આવે છે. લોખંડી પિંજરામાં આપણા અનેક દેશભક્તો અને દેશના સપુતોના છળ કરવામાં આવે છે. મેં મારી જીંદગીનાં સાડાચાર વર્ષ હિંદના કારાવાસમાં ગાળ્યાં છે અને તેથીજ મોરકોમાં હતો ત્યારે તેની જેલ જોવાની મને ઉત્કંઠા થઈ. મેં ત્યાં જે કંઈ જોયું તે પરથી તેને જેલ કહેવીજ કેમ, એ સવાલ પેદા થાય છે. હિંદની જેલોમાં માનવનો પશુ બને છે ત્યારે રશિયાની જેલોમાં પશુતા ભોગવનાર પ્રાણીઓ પણ કેળવણી અને સંસ્કારિતા મેળવી ઉચ્ચ કોટિએ ચઢે છે. અહીંની જેલોમાં ભય પ્રવર્તે છે-ત્યાં સરસ્વતીની આશિષ વરસે છે.

મોરકોની જેલમાં એક કારખાનું જોયું. ખાણુમાંજ કેદીઓને રહેવાની જગા હતી. જો ત્યાં લોખંડી જાળીઓ ન હોત તો તે જેલ છે એમ કોઈ પણ માનત નહિ. પુરશીઓ અને સાદીઓ બનાવવાનાં, દરજીકામનાં, સાણ તથા ટાઇપનાં કારખાનાં પણ જોયાં, તેમ કેદીઓની દરેક સગવડ જળવતી ખોલીઓ તથા ખોરાક પણ તપારયા. મારી સાથે બીજા પણ કેટલાક ગૃહસ્થો હતા. તેમાંનો એક ફ્રેંચમેન ખોલી ઉઠ્યો કે “અરે કોણ કહે કે આ જેલ છે?” અહીંના કેદીઓ અમારા જેવા બહારથી આવેલા માણસો સાથે પણ છૂટથી ખોલી શકતા. તેમના મનરંજન માટે ગાયન-વાદનના જલસા થતા, દરેક રીતે કેદીઓને અહીં છૂટ છે. સિવાય કે, કેદી જેલમાંથી બહાર ન જાય. ઉપરાંત લાયસેરીઓ પણ છે, તેમ નિરક્ષર કેદીઓને લખતાં-વાંચતાં શીખવવાની શાળાઓ છે. કેદીઓને કુલ્લે આઠ કલાક કામ કરવું પડે છે ને તેમાંના બે કલાક તેમને લાણુવવામાં આવે છે.

વળી અહીં વૉડરો હોતા નથી, માત્ર થોડા સુપરવાઈઝરો હોય છે.

દરેક દેશમાં ગુન્હેગારોને સજા થાય છે અને તેમને જેલમાં પણ મોકલવામાં આવે છે; પરંતુ તેની પાછળ રહેલા હેતુવિષેજ સોવિયટ રશિયામાં દેખીતો ભેદ છે. ત્યાં કેદીને સજા માટે નહિ પણ તાલીમ આપી લાયક નાગરિક બનાવવાને માટેજ લઈ જવામાં આવે છે; તેમ કેદીઓની મનોદશા ધ્યાનમાં લઈ તે મુજબ તેમની પાછળ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. વળી અહીં બીજા એક વિશેષતા એ જોવામાં આવે છે કે, કેદી જે જાતનું કામ બહાર કરતો હોય તેવુંજ કામ તેની પાસેથી જેલમાં પણ લેવામાં આવે છે. કેદીઓ પોતાનાં કપડાં વાપરી શકે છે, તેમ ખોરાક પણ સારો હોય છે.

ફોજદારી ગુન્હાવાળા કેદીઓની આ વાત થઈ ત્યારે રાજકીય કેદીઓની સ્થિતિ કેવી હશે એ કલ્પી શકાશે. તેમને કામ કરવું પડતું નથી. ખાસ સગવડો આપવામાં આવે છે. ગમે તે જાતની ચોપડીઓ તે વાંચી શકે છે ને મિત્રોને મળી શકે છે.

પરદેશીઓની વ્યવસ્થા

વળી રશિયામાં પરદેશીઓની જે ખાનદાનીથી બરદાસ્ત રાખવામાં આવે છે તેવી બરદાસ્ત તો બીજા કોઈ પણ દેશમાં મેં કે બીજા કોઈએ પણ અનુભવી નથી. પરદેશખાતા તરફથી ખોલા-વેલી સભામાં હું એક દિવસ હાજર હતો. વક્તાઓએ પરદેશીઓના બે વર્ગો જણાવ્યા. સોવિયટ રશિયા જગતભરના કામદારોની એકતામાં માનનાર હોવાથી તેઓ જીવનનીથી બીજાઓ સાથે વર્તે છે. આથીજ પરદેશના પ્રતિનિધિઓ રશિયાને કિનારે ઉતરે ત્યારથીજ સરકારના પરાણા ગણાય છે. તેમને કોઈ પણ જાતનો ખર્ચ કરવો પડતો નથી.

વળી રશિયાની સ્થિતિ નજરે નીહાળવાને માટે આવનાર પરદેશી પધિકોની સોવિયટ સરકાર પોતેજ દરેક વ્યવસ્થા રાખે છે, પણ ખર્ચ દરેકે આપવું પડે છે. આવો કોઈ મુસાફર આવે કે તેણે બે મહીનાની અંદર સરકારમાં પોતાની ખર્ચ આપવી જોઈએ. નાગરિકતાના કાયદા પણ અહીં ધણીજ સરળ ને સાદા છે. કોઈપણ પરદેશી નામદાર નોંધાવતાંની સાથેજ ત્યાંના નાગરિક બની શકે, તેને શહેરીતરીકેના સધળા હક મળી જાય છે અને વિશેષતા એ કે, તેમને લશ્કરમાં નોકરી કરવાની ફરજ હોતી નથી, તેમ તેઓ ચોક્કસ કાયદાઓ ભંગ ન કરે ત્યાંસુધી તેમની

ખાનગી મલામત્તા પણ જન્મ થતી નથી.

સોવિયટ સમાજ

અહીંની સમાજપદ્ધતિ સુધરેલી ગણાતી પશ્ચિમ અને પ્રજાલિકાવાદી પૂર્વથી છેકળ જૂદી જણાય છે. પોષાક માટે કોઇ જાતનું બંધન નથી. શહેરીઓ પણ મિલિટરી ફેશનનાં કપડાં પહેરી શકે છે; તેમ સ્ત્રી-પુરુષોના પોષાકમાં પણ કોઈ જાતનો ફેર હોતો નથી. તેમનાં મંડળો પસંદ કરે તે પોષાક તેઓ પહેરી શકે છે. આથી લશ્કરી વિભાગમાં સંખ્યાબંધ યુવતીઓ મિલિટરી યુનિફોર્મમાં હરતી ફરતી દેખાય છે.

નાનાં નાનાં છોકરાંઓ પણ ખાખી યુનિફોર્મ પહેરે છે. તેઓ દેશના બાવી આધારરૂપ ગણાય છે. મેં એક અમલદારને પૂછ્યું કે “૧૫ વર્ષની અંદરનાં છોકરાંઓને તમે લશ્કરી પોષાક પહેરવાની પરવાનગી શા માટે આપો છો?”

“અરે બાઈ” તેમણે જવાબ આપ્યો “આ તો મનોદશા કેળવવાનો એક મહત્ત્વનો સવાલ છે. નાનપણથી તાલીમ ન હોય અને જો રશિયા સામે એકાદ શાહીવાદી હુમલો થાય તો શું કરવું? તે પ્રસંગે નવા સિપાઇઓની ભરતી કરવી, તાલીમ આપવાની ધાંધલ કરવી, તે કરતાં હમેશજ યુવાનોની મનોદશા કેળવવી એ વધારે મહત્ત્વનું છે. વળી તમે જાણતા નથી કે, લશ્કરી લેખાશયી માણસમાં તેવી જાતનું ઝનુન સ્વાભાવિક રીતેજ પેદા થાય છે? અમારી પ્રજામાં અમે ગાડરીયા ઘેટાં પેદા થયેલાં જોવા માગતા નથી. તેમના અંતરમાં તેજસ્વિતાના ઝરા ઝમકતા રહે એ જોવાની અમારી ઝંખના છે.

કામદારની પ્રતિષ્ઠા

સોવિયટ રાજતંત્રનું આખું રહસ્ય કામદાર વર્ગોમાં તેના હિતસંબંધની જગૃતિ પેદા કરવા-માંજ સમાયેલું છે. કામદારો અને ખેડૂતોની પંચાયતો એટલે-સોવિયટ-અને તેથીજ રાજકીય સત્તા આ પંચાયતોના હાથમાં હોય છે. શ્રમજીવી સમાજોનું તંત્ર એટલે આ પંચાયતોએ ચુટેલા પ્રતિનિધિઓ તરફથી ચાલતું તંત્ર-અને જો કોઇ પંચાયતને એમ લાગે કે, એક વાર ચુટેલો પ્રતિનિધિ તેના ધોરણસર ચાલતો નથી તો તેને પંચાયત રદ કરી શકે છે. અને તેથીજ મધ્યવર્તી કમિટી પર પ્રાંતિક કમિટીઓનું અને તેમની ઉપર તાલુકા કમિટીઓનું દબાણ હોય છે.

૧૯૨૦-૨૧ ના કાળમાં-જે વૉર-કમ્યુનીઝમ તરીકે ઓળખાય છે તે કાળમાં-દેશમાંની દરેક વ્યક્તિને એકસરખો ખોરાક તથા બીજી જરૂરીઆત વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવતી; પણ તે પછીના અર્ધ સમયમાં જે નવી આર્થિક પદ્ધતિ ઘડાઇ તેણે વ્યવસ્થાક્રાંતિની દૃષ્ટિએ અદ્ભુત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. પરંતુ છતાં કારખાનાંઓની માલીફી તો કામદારોનીજ છે, તેમ જમીનો-ના ખરા માલીકો પણ ખેડૂતોજ રહ્યા છે.

ખેડૂતોની આબાદાની

કામદારો સાથેજ બીજો મહત્ત્વનો વર્ગ એટલે ખેડૂતોનો-ખેડૂતને ત્યાં “મૌજીદ” કહે છે. આ લાંબી દાદીવાળો પરગળુ મૌજીદ ઝારના કાળમાં ભયંકર પ્રજાલિકાવાદી હતો અને તમદારનું નામ લઇ આગસમાં પડી રહેતો. તેમને અજ્ઞાનતામાં રાખવામાં આવતા, રાજકીય શિક્ષણ જેવું તેમને કંઈ પણ મળ્યું ન હતું-જાણે કેમ જમીનદારોની શુદ્ધામી સિવાય તેમને દુનિયામાં કંઈ કરવાનું હોયજ નહિ, એમ તેમને વિષે માનવામાં આવતું; અને જો તે કદાચ તકરાર કરે તો તરત તેની સામે કડક પગલાં લેવામાં આવતાં.

પણ હવે-ક્રાંતિ પછી-ખેડૂત અજ્ઞાની રહ્યો નથી. તેઓને કોઇ લૂંટી શકે નહિ, ખેડૂતોમાં પણ હવે યુવાન મંડળો જામી ગયાં છે. તેમને પોતાની ગુલામી સાલતી હતી અને તેથીજ તેઓ ક્રાંતિવાદી બન્યા. ખરૂં છે કે, અજ્ઞાનને લીધે માનવી ગુલામ બની રહે છે, પણ અંતરના અગ્નિપર વળેલો રાખનો ઢગલો કેળવણીના પવનથી ઉડી જતાં તે પ્રખરતા ધારણ કરે છે-ભણકી ઉઠે છે અને ગુલામીનાં બંધનોને ખાળી ભસ્મ કરે છે.

આ બાન બે રસ્તે થાય છે; કેળવણીથી અને ભયંકર દુર્દશાથી. કેળવણીનું બાન પાયરી

પાયરીએ ધીમે ધીમે થાય છે, જ્યારે બચંકર વિપત્તિનું જ્ઞાન એકદમ થાય છે અને તેમાંની ક્રાંતિનોજ સ્ફોટ થતો હોય છે.

આ અવસ્થા સમજવી હોય તો ચોપડાં વાંચીને નિરાંત નહિ વળે-ખરી સ્થિતિ નજરે નિહાળવી જોઈશે, તેની અંદર સકેલાયલાં અનેક તત્ત્વોનું આકલન કરવું જોઈશે. રશિયન ખેડૂત અભણ છતાં આ સભ્ય જોઈ શક્યો તેથી હવે તે ધર્મને ખોરબે પોતાના સવાલો મૂકતોજ નથી. તે જાણે છે કે, ધર્મને નામે તો તે જારની શુલામીના દોઝખમાં સળડતો પડ્યો હતો. આમાંથી મુક્તિ આપનારી એક ક્રાંતિજ હતી અને તેથી તે ક્રાંતિનેજ પોતાની પૂજ્યમૂર્તિ ગણી વંદે છે. રશિયામાં હવે એ તો કહેવતજ પડી ગઈ છે કે, ધર્મ એ પ્રજાને માટે અને ખાસ કરીને ખેડૂતને સરજાયેલું અશીષ છે. જ્યારે તેની અસર કાઢી નાખનારી જ્વલંત માત્રા એક માત્ર ક્રાંતિ-ચતુરંગી પરિવર્તન એજ છે.

કામ નહિ તો દામ નહિ

જે કોઈ પણ માણસ શરીરે તેમ માનસિક દૃષ્ટિએ સાબે છે તેને ૧૮ થી ૫૫ વર્ષની ઉંમર દરમિયાનમાં કામ કરવું પડે છે. જે કોઈ કામ કરતો નથી તેને સામાજિક તેમ રાજકીય મોભો હોતો નથી. તેની કેળવણી, દવાદાર વગેરે માટે સરકાર જોખમદાર નથી. ત્યાં તો એજ કહેવત છે કે “કામ નહિ તો દામ નહિ.”

આવા માણસો સામાન્ય રીતે જારની આમદાનીમાંના અમીરોજ હોય છે. તેમણે ક્રાંતિ વખતે પોતાની ધન-દોલત જમીનમાં દાટી રાખેલી તે હવે જરૂર પડે તેમ વાપરી શાંતિલું જીવન વ્યતીત કરે છે; પણ જ્યારે આ દાટી રાખેલું ધન ખલાસ થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓને કેળવણી ખાતા તરફ કે કારખાનાંઓ તરફજ આશ્રયિકા માટે દોડી જવું પડે છે. તરત તેને સર્વે સામાજિક તથા રાજકીય હક્ક મળી જાય છે અને તે પોતાના પસીનાની કમાણી કરતો થાય છે.

રશિયાની સ્ત્રીઓ

સોવિયટ રાજતંત્રમાં સ્ત્રીઓને પુરુષથી આર્થિક સ્વતંત્રતા આપવાની દૃષ્ટિએ ધણીજ ખંતીલા પ્રયાસો આદરવામાં આવ્યા છે. સોવિયટ તંત્ર સ્થાપન થયું કે તરતજ એક ઢંઢેરો પ્રકટ કરી સ્ત્રીઓ સામે મૂકાયલા અંકુશો કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા; એટલે હવે સ્ત્રીઓ રાજકીય તેમ સામાજિક દરજ્જામાં પુરુષોની ખરાબરીએ હક ભોગવી શકે છે. તે હવે પુરુષના હથીઆરરૂપ રહી નથી, તેમ લગ્નની શુલામ પણ રહી નથી. રશિયામાં લગ્નને પ્રેમોત્પન્ન સામાજિક વ્યવહારતરીકે માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીપુરુષની ખુશી હોય તો-અને ત્યારેજ તેઓ પરણી શકે છે, તેમ છુટાછેડા મેળવી શકે છે; તેમજ જ્યાંસુધી એકાદ લગ્ન ખાતામાં કે સામાજિક ખાતામાં નોંધાયું નથી ત્યાંસુધી તે કાયદાસરનું ગણાતું નથી.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની આ મનનીય યોજનાથી રશિયામાં વેસ્થાવૃત્તિ તદ્દન નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કુટુંબ-ખાનાં એ હવે રશિયામાં ભૂતકાળની ખીના થઈ પડી છે; તેમ તે સામે ધણીજ કડક કાયદા ઘડવામાં આવ્યા છે.

ખેતીવાડી

હિંદુસ્થાન પ્રમાણેજ રશિયા પણ કૃષિપ્રધાન એટલે ખાસ કરીને ખેતીવાડીવાળો દેશ છે; અને તેથીજ દેશની લોકવસ્તીમાં ખેડૂતોનું પ્રમાણ ધણું મોટું છે. ૧૬ કરોડની રશિયાની પ્રજામાં ૧૪ કરોડ ખેડૂતો છે. અન્ય સ્થળે આપણે જોઈ ગયા તેમ ક્રાંતિના પૂર્વકાળમાં ખેડૂતોની હાલત ઘણીજ ખરાબ હતી. કુલ જમીનોમાંની ત્રીજા ભાગ જેટલીજ ખરાબ જમીનો ખેડૂતોની માલીકી-વાળી હતી. “કલ્પાકાએ” (જમીનદારોએ) તેમને સદૈવ શુલામીમાં દબાવી રાખ્યા હતા. ધર્મગુરુઓ જારના હથીઆર બની પ્રજાને ઉંધે રસ્તે દોરી જતા હતા; પરંતુ ક્રાંતિએ આખી સ્થિતિમાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું. ક્રાંતિ પછી જમીનોની માલીકી ખેડૂતોને મળી. તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮ને રોજ જમીનો દેશની માલીકીની બનાવી દેવાનો કાયદો ઘડાયો અને ૧૯૧૯ સુધીમાં તો ૯૬ ટકા જેટલી જમીનો ખેડૂતોને કબજે થઈ ગઈ તથા સહયોગી પદ્ધતિ પર તેમનું સંગઠન પણ જામી ગયું.

(મૂળલેખક:-ભાષ સઉકા ઉસ્માની. અનુવાદક-શ્રી રાજશેખર. દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૭૮-મીરજ મિશન હોસ્પિટલ

વિશેષ ધર્મ કરતાં સામાન્ય મનુષ્યધર્મ વધે છે; કારણ કે જન્મતી વખતે જન્મનાર પ્રથમ વિશ્વદર્શન એક મનુષ્યતરીકેનું કરે છે. પછીજ સ્થળ, કાળ અને સંજોગોને વશ થઈ તે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે ખ્રિસ્તીરૂપે મતમતાંતરવાદી બની, સત્ય-અસત્યના ઝઘડામાં પડી મનુષ્યત્વની મહત્તા વધારે છે કે ઘટાડે છે.

× × × ×
છેવટનાં લગભગ એક સો વર્ષ થયાં, ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરનાર ધણાં મિશનો અત્યારે આખા હિંદમાં સ્થળે સ્થળે કાર્ય કરી, સેવાવૃત્તિથી હજારો અન્ય ધર્મીઓને ભગવાન ઇસુના છત્ર નીચે લાવી રહેલા છે. ધર્મધેલછાનો સવાલ જે બાદ કરવામાં આવે તો અમુક સંસ્થાએ ઉંચા પ્રકારની સમાજસેવા-દીનસેવા બજાવી, હજારો કચરાયલા, લાચાર અને પરપદ્ધતિ કે જેઓ માત્ર નામનુંજ મનુષ્યત્વ બોગવી રહેલા હતા, જેઓની ગણતરી પશુઓથી પણ નપાવટ જેવી હિંદુઓએ કરી હતી, તેઓને પુનઃ મનુષ્ય બનાવી, જગતને ઉપયોગી સેવક-સેવિકાઓ આપ્યાં છે. મુક્તિદાતા, કેટલાંક ક્રાઉન્ડલીંગ હોમ્સ-અનાથાશ્રમો અને દવાખાનાંઓ આ ઉપયોગી સંસ્થા માંહેલાં છે.

× × × ×
મીરજની મિશન હોસ્પિટલમાં થતી દર્દીઓની ચિકિત્સા, નિદાન અને સારવાર વગેરેની તારીફ ધણો વખત થયાં તેનો લાભ લેનારાઓ પાસેથી સાંભળેલી; પરંતુ ત્યાં પ્રભુ કાષ્ટરના સાચા ભેખધારી, રોગી જનતાને ચરણે પોતાનું જીવન અર્પી રહેલા છે તે તો ગયા ઑગસ્ટ માસમાંજ જાણ્યું.

મીરજ હોસ્પિટલ અમેરિકન પાદરી ડૉક્ટર વૉનલેસે આજથી ૩૫-૪૦ વર્ષ પહેલાં અમેરિકન પ્રેસ્બિટેરિયન મિશન તરફથી એક નાના ભાડાના મકાનમાં ખોલી, તેને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવ્યું. ધીમે ધીમે કાર્યપરાયણતા, સેવાવૃત્તિ અને દૃઢતાથી હાલની સ્થિતિપર એ સંસ્થાને આણી.

શરૂઆતમાં ડૉક્ટર વૉનલેસેને ધણીજ મુશ્કેલીઓ સામે થવાનું હતું. તેનું કાર્યક્ષેત્ર, હિંદુ-ધર્મના યુક્ત હિમાયતી અને તદ્દન અજ્ઞાન માણસોની વચમાં હતું. મીરજ રાજ્ય કોઇ પણ રીતે અને કોઇ પણ શરતે પાદરી લોકોને જગ્યા આપે તેમ હતુંજ નહિ. આવા સંજોગોમાં પણ તે પાદરીએ પોતાનું કામ સાધારણ પાયાપર ચલાવ્યેજ રાખ્યું. તે બિમારને દવા આપતો અને ખર્ચ પડતાં વગરનોતરે-વગરથીએ દર્દીને ત્યાં પહોંચી જતો. તેની પાસે બોલવાનાં વચનો કે પાંડિત્ય જેટલું હોય તે કરતાં ગરીબોના ચરણમાં ધરવા સેવાવૃત્તિ વધારે હતી.

એક સાચા સંન્યાસીનું જીવન હતું અને માથે લીધેલા કાર્યને પાર પાડતાં સામે આવતી વિપત્તિઓ ઝીલી લેવા એક વીર-ધીર-હૃદય હતું.

આ અરસામાં કોલ્હાપુરના કોઈ કુંવરનું ઑપરેશન કરવાની તેમને તક મળી અને આરામ પછી મહેનતના બદલામાં હાલની હોસ્પિટલની જમીનની માગણી કરી, જે રટે કચ્છ રાખી મીરજ પાસેથી અપાવી દીધી. આ વખતે આ ડૉક્ટરને પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધવાની તક સારી હતી; પરંતુ તેને તો પોતાનું-સેવાનું અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું-કાર્ય પાર પાડવાનું હતું.

પગભર થયા પછી તેણે આસપાસના અભણ-અજ્ઞાન હિંદુઓ કે જેમને હિંદુઓએ અસ્પૃશ્ય ગણી દૂર કરેલા હતા, જેમનું મનુષ્યત્વ અધુરું પડ્યું તો આ પાપે હરાર્થ ગયું હતું, જેમના નીતિરીતિના સંસ્કારો ધોવાઈ ગયા હતા અને પેટપૂરતું ગમે તે રીતે મેળવી પેટનો ખાડો પૂરવો એજ જેમનો જીવનવ્યવસાય થઈ પડેલો હતો, તેઓને કેળવી પુનઃ મનુષ્ય બનાવી તેમના જૂઞ્ઘા પેટમાં રોટલી આપી ઉધાડાં શરીરો ઠાંકી, તેઓના દિલના અને દેહના આખા આખા જખ્ખો દવાથી અને ઇસુની દુવાથી રૂઝવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. અત્યારે તેઓ ખ્રિસ્તીસ્વરૂપે ડૉક્ટર વૉનલેસેના મદદનીશો બની રહેલા છે. લગભગ ડૉક્ટરોથી માંડી વૉલંમાં કામ કરતા હલકા નોકરો સુધીના તમામ સ્ટાફ

તે ગરીબ અલભ્ય ગામડીઆઓમાંથી ઉપજાવી કાઢેલા છે. તેમાંના એક ડૉક્ટર સાથની અત્યારે 'લેબોરેટરી એક્સ રે' ના ખાતામાં ડૉ. વોનલેસનો મુખ્ય મદદનીશ છે; આખો દિવસ કામ કરવા છતાં પણ તે માણસ પૂરેપૂરી શાંતિથી સદા તૈયારનો તૈયારજ હોય છે.

તેને મેં પૂછ્યું કે “ડૉક્ટર! તમારે ક્યાંથી ક્યાંસુધી દવાખાનામાં હાજરી આપવી પડે છે?” તેણે શાંતિથી ખ્યાલ આપ્યો કે “અહીં દવાખાનામાં મુકરર કરેલા કલાકો નથીજ હોતા, કામ કરનાર માણસ ચોવીસે કલાક કામ કરવા તૈયારજ હોય છે; કારણકે અમે દવાખાનાના છીએ અને દવાખાનું અમારું છે.”

આ ડૉક્ટર લેબોરેટરીના એક્સ રેના કામ ઉપરાંત રસાયણશાસ્ત્ર અને શારીરિક શાસ્ત્રના અહીંની મેડીકલ સ્કૂલમાં-કે જ્યાંથી તે પાસ થઇ બહાર નીકળ્યા છે. ત્યાં-પ્રોફેસર છે.

x

x

x

x

તેવીજ રીતે ત્યાં કામ કરતી કેટલીક સેવિકાઓ અને નોકરો પણ ત્યાંનાજ મિશને તૈયાર કરેલાં છે. તેઓ ખરેખરી લાગણીથી દર્દીઓની સેવા કરે છે. મુ'બઇ, અમદાવાદ કે એવાં બીજાં સ્થળોની સાર્વજનિક હૉસ્પિટલોમાં ધર કરી રહેલી પૈસાની નીચ લાલચ (પાન-સોપારી-ચાહ) હજીસુધી આ સંસ્થાને નથી વટલાવી શકી. તે પ્રતાપ પણ કાર્યવાહકની સંપૂર્ણ કાળજી અને નોકરોને મળતી તાલીમનોજ છે, એમ મારું માનવું છે. દર્દીમાંથી મુક્ત થઇને ઘેર જતો દર્દી પોતાની ચાકરી કરનારા આ લાઇઓ-બહેનોને બનતાંસુધી તો નથીજ વિસરતો.

દુનિયાના તળપર કામ કરતાં લગભગ ધણીખરાં ખ્રિસ્તી મિશનોના વિજયની ગુપ્ત ચાવી તેની ઉચ્ચ સેવાવૃત્તિજ છે. બેલ્જીયમના લલા પાદરી ફાધર ડેમિયને અને એવા બીજા ધણા દૂર દૂર પડેલા ટાપુઓ કે દુનિયાના ભાગમાં કામ કરતા અનેક સેવાધર્મી પાદરી સાધુઓએ પોતાનો ધર્મનો સંદેશો મુ'ગી સેવાથીજ પ્રજામાં પહોંચાડ્યો છે. કદાચ વિશ્વ સમસ્ત આવી સેવાઓથી તેઓના મતને અનુસરતું અને તોપણ નવાઇ જેવું નથી. સેવાવૃત્તિના અભાવે આપણે આપણા હજારો લાઇઓને હમેશાં ગુમ:વીએ છીએ. મીરજની હૉસ્પિટલમાં અનેલો એક પ્રસંગ અહીં ટાંકું છું.

મીરજની હૉસ્પિટલમાં દગડુ સિંઘે નામના એક દેશી ખ્રિસ્તી દર્દી સાથેની વાત દરમિયાન મેં તેને પૂછ્યું કે “ભાઈ! તને હિંદુધર્મમાં શું ખામી લાગી કે તું ખ્રિસ્તી થયો?” તેણે ઉંડા નિઃશ્વાસ મૂકી જવાબ દીધો કે “ધર્મની ખામી શોધવા જેટલી પાકી બુદ્ધિ મારામાં નથી; પરંતુ મને હિંદુ સમાજની નિષ્કૃષ્ટતાથી તે તરફ ધ્રુણાજ આવી. જ્યારે અમે દુબકાળથી અન્નપાણીવગર પાંચ લાઇઓ, બે બહેનો અને એક વૃદ્ધ માતા પીડાતાં હતાં ત્યારે તો કેાઇએ અમારી પ્રાર્થના તરફ નજર નેપું. ગમે તે રીતે પૂરું કર્યું, પણ અમારી માંદગીપ્રસંગે આબડછેટને બહાને આસપાસના ધનિક, દયાનાં પૂતળાં જેવા દેખાતા હિંદુ લાઇ-બહેનોએ પોતાની લાગણીશૂન્ય આંખે મારા ત્રણ ભાઈ અને એક બહેનને ટગર ટગર જોયાં કર્યાં, પણ મરતાં મોઢામાં પાણીનું ટીપું મૂકવા જેટલી પણ દયા નજર બતાવી! અમેરિકન મિશનના પાદરીને ખબર પડતાં તેઓ અમારી મદદે આવ્યા, અમારી ચાકરી કરી અમને બચાવી લીધા. ત્યારથી અમે તે પ્રાણુદાતા પાદરીના પંથે વળી ખ્રિસ્તી થયા અને આનંદથી મનુષ્યતરિકે રહીએ છીએ. તમે હિંદુઓએ તો અમને કાળના મુખમાં જવા દીધા, કેાઇએ દયાની દષ્ટિ પણ કરી નહિ. હવે શામાટે વલોપાત કરો છો કે ‘હાય! હાય! હિંદુધર્મનો લોપ થવા બેઠો છે! બધા વટલી જાય છે!’ હું તો હજી પણ માનું છું કે, બાકી રહેલા હિંદુઓ પણ કાળે કરી હિંદુધર્મ છોડશે; કારણકે હિંદુઓમાં ધર્મધેલછા છે, સેવાભાવ નથી; પોતાનું હિંદુત્વ ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા છે, પણ લાઇઓપ્રત્યે સહાનુભૂતિ કે સહાય નથી. માત્ર ક્રિયા-કાંડની-તાલાવેલી છે, પણ સામાન્ય ધર્મનો આદર નથી. અમારા ધર્મના ચાંબલાતરીકે ગણાતા સાધુ મહારાજોમાં!”

આ જવાબથી હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. હિંદુઓની વકીલાત કરવાના મારા બધા મુદ્દા માર્યા.

અયા. આવા દળરો દગડુઓ અત્યારે હડધૂત થઇ હિંદુત્વ છોડે છે તે તરફ શું કામની આંખ નહિ ઉઘડે ?

x

x

x

x

મીરજની હૉસ્પિટલમાં ડૉક્ટર વૉનક્લેસ ઉપરાંત બીજા બે પાદરી ડૉક્ટરો ડૉ. વેઇલ્સ અને ડૉ. સ્ટિવન્સન કામ કરી રહેલા છે. ડૉ. વેઇલ્સ જે દિવસે ડૉ. વૉનક્લેસ આંખના ઑપરેશનમાં શાકાયેલા હોય છે, ત્યારે બીજા બધા ઑપરેશનોનું કામ સંભાળે છે; અને બીજી વખતે જ્યારે ડૉક્ટર વૉનક્લેસ જનરલ ઑપરેશનમાં હોય છે ત્યારે ડૉ. વેઇલ્સને આંખના ઑપરેશનમાં દર્દીઓ ભુલે છે. એટલે બન્ને ખાતાંઓ એક સાથે ચાલે છે. અઠવાડીયામાં ત્રણ ત્રણ દિવસ સવારે નવા દર્દીઓને બન્ને ડૉક્ટરો તપાસી, બીજે દિવસે તપાસનારજ ઑપરેશન કરે છે. ઑપરેશન પછી પથુ સૌ પોતપોતાના દર્દીઓને હમેશાં સવારસાંજ તપાસે છે. ડૉક્ટર સ્ટિવન્સન પહેલાં વેંચુલ્લા મિશન હૉસ્પિટલમાં કામ કરતા હતા. હાલમાં થોડા સમય થયાં અહીં આવેલા છે અને બન્ને ડૉક્ટરોના મદદનીશતરીકે જનરલ ઑપરેશન વખતે મદદ કરે છે. “ઇલેક્ટ્રીક ક્લોરાઇડ કોશન” નામની જખમો ઘોવાની એક દવાનો પહેલો ઉપયોગ હિંદમાં આ હૉસ્પિટલમાં તેણેજ શરૂ કર્યો છે અને પદ્ધતિસર પ્રયોગો હજી પથુ તેને વિષે ચાલે છે, એમ સાંભળ્યું છે.

અત્યારે તો યુરોપ-અમેરિકાની છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિસર સગવડો અને સાધનો આ પાદરી ડૉક્ટરો હિંદને ચરણે ધરી રહેલા છે. ડૉક્ટર વૉનક્લેસે આંખના ઑપરેશન માટે કેટલાંક નવાં ઓબજેક્ટની શોધ કરી વૈદ્યકીય ખાતામાં નવો ઉમેરો કરી ઉંચી સેવા બગવી છે.

દર વર્ષે લગભગ ૭૦૦૦ થી ૮૦૦૦ દર્દીઓ હિંદના જુદા જુદા ભગમાંથી આવી લાભ લે છે. હવે મિશનને આર્થિક બાબતમાં અડચણ નહિજ આવતી હોય, કારણ કે ધનિક દર્દીઓ પાસેથી મળતી રકમનો ઉપયોગ હૉસ્પિટલમાં કરવા ઉપરાંત તે રકમમાં મેડીકલ સ્કૂલ તથા બીજાં કેટલાંક ખાતાંઓ ચલાવવામાં આવે છે. મેડીકલ સ્કૂલ હમણાં થોડા વરસ થયાંજ ચાલુ કરેલી છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ દવાખાનાનું તમામ કામ ક્લોરોફોર્મ આપવાથી ડ્રેસીંગ (જખમો પર પાટા બાંધવા) સુધીનું કામ કરે છે, જેથી હૉસ્પિટલને તે કામ માટે રોકવો જોઇતો સ્ટાફનો ખર્ચ નિભાવવો પડતો નથી. દર્દીઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સેવિકા વગેરેનો સ્ટાફ બહુજ ઓછો કહેવાય, પણ આ જિલ્લુપ મેડીકલ સ્કૂલ પૂરે છે.

x

+

x

x

અહીં એક બાબતની મારે સંજેદ નોંધ લેવી પડે છે કે, અહીં કેટલાંક એવા પથુ દર્દીઓ આવે છે, કે જે આવી ઉપયોગી સંસ્થાને પથુ હેતરી જવા જેટલી હલકાઇ કરતાં અચકાતા નથી. આ સંસ્થામાં પૈસાદાર દર્દીઓ માટે જૂદા જૂદા ભાડાની કોટડીઓ રાખવામાં આવી છે, જેનું ભાડું સગવડતાના પ્રમાણમાં હમેશનું ૦-૧૨-૦ થી રૂ. ૩-૮-૦ સુધી છે. આરામ થયા પછી ઘેર જતી વખતે ઑપરેશનના અને સ્થિતિના પ્રમાણમાં હૉસ્પિટલના દાનના ખાતામાં કેટલી રકમ ભરવી તે ડૉ. વૉનક્લેસ નક્કી કરી આંકડો આપે છે. અને પહેલી વખતે જેવાની શીના શક્તિવાળા માણસો પાસેથી રૂ. પાંચ લેવામાં આવે છે. ગરીબો મફત સાધનો અને પાસ મેળવી શકે છે. આનો હેતુ એટલોજ છે કે, આ બહાને ધનિક પાસેથી સંસ્થાને આર્થિક મદદ મળે કે જેથી ગરીબો માટે અને સંસ્થા માટે થતા ખર્ચ સાથે બીજે હાથ લાંબાવવો ન પડે. ગરીબ દર્દીઓ માટે જનરલ વૉર્ડ (સામાન્ય વૉર્ડ) રાખેલા છે, જેનું ભાડું કંઈ પણ નથી. આનો લાભ લગભગ ૬૦ ટકા જેટલા દર્દીઓ લે છે. ભાડાની તથા દાનની નજીવી પચીસ પચાસ જેવી રકમ માટે કેટલાંક સારી સ્થિતિવાળા કે જેઓ બીજી રીતે હળરો રૂપીઆનો ખર્ચ નીભાવી શકે છે, તેઓ જનરલ વૉર્ડમાં આવી ગરીબ દર્દીઓના ખાટલા અને સગવડ પચાવી પાડે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ દવાખાનાનાં કપડાં, પાટાઓ વગેરે લઈ જનારા અને આંકડામાં જણાવેલી રકમ આપવાની કબજ્જ કરી હોય તે આપ્યા વિનાજ છાનામાના નાસી જનારા દર્દીઓ પણ દવાખાનાને મળ્યા છે.

આપવાની રકમ નક્કી થયા પછી પણ જે દર્દી પોતાની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ ડૉક્ટર

વૅનલેસ આપે છે તો રકમમાં સારી રીતનો ઘટાડો કરવામાં કે કદાચ તફન જતો પણ કરવામાં આવે છે. ફતેહમંદ નહિ થયેલાં ઑપરેશનો માટે ગમે તે સ્થિતિના દર્દી હોય તોપણ કંઈ ચાર્જ લેવાતો નથી.

આ ભોળા ભલા પાદરીમાં પણ આવા સ્વાર્થી શખ્સોથી છેતરાઈ છેતરાઈ હવે કંઈક આવહારિક ઝીણવટ આવી હોય તેમ લાગે છે. લાંબા વખત સુધી દર્દીની વાતને એકદમ સત્ય માની લેનારો આ વૃદ્ધ ડૉક્ટર હવે એકદમ સાચી માનતાં અચકાય છે. મારા થોડા દિવસના વસવાટ-ફરમિયાન તફન ગરીબ નિરધારરૂપે હાજર થયેલા માણસો પાછગથી તપાસ કરતાં મને પોતાને સારી સ્થિતિવાળા માણસ પડ્યા છે. એક કાઠિયાવાડીને પોતાની માતાના આંખના ઑપરેશન વખતે ત્યાં પોતે દોકરાતરીકે જાહેર થાય તો પૈસા આપવા પડે તેટલા માટે ડોશીની દયા ખાધ આવેલા પાડોશીતરીકે રજુ થતો મેં જોયો છે. આતું પરિણામ ખરા ગરીબનેજ સહેવું પડે છે. આ પ્રસંગને અનુસરતું એક દૃષ્ટાંત મને યાદ આવે છે. એક શાહ એક ફકીરનો વહાલામાં વહાલો થોડો ગમે તે કિંમતે કે શરતે જ્યારે ન મેળવી શક્યો, ત્યારે એક અપંગ ગરીબ બીખારીતું રૂપ લઈ ફકીર પાસે આવી માગણી કરી કે “હે ભલા સાંઘ મૌલા! મને અપંગને થોડું દૂર જવા તારો થોડો આપ, તુરત પાછો પહોંચાડી દઈશ.” ગરીબો માટે સર્વસ્વ આપી દેનાર ફકીરે તે અપંગ ગરીબને થોડો આપ્યો. થોડે ચઢી તેને એડી મારી દોડાવી જતાં જતાં તે ગરીબ અપંગરૂપે આવેલા બાદશાહે કહ્યું કે “ફકીર! હું બીખારી નથી, પરંતુ બાદશાહ છું.” તે તારો થોડો રાજપુતશીથી ન આપ્યો તેથી આવી રીતે લઈ જઈ છું. હવે થોડાની આશા રાખતો ના.” આ શબ્દ સાંભળી ફકીર બોલ્યો કે “ઓ શાહ! ભલે મારો થોડો લઈ જા. મને તેનું કંઈ લાગતું નથી; પરંતુ એક વિનંતિ છે કે, તારા આ દગાની છેતરપીંડીની વાત તું યુક્ત રાખજે. જો કોઈ સાંભળશે તો ખરા ગરીબો તરફ પણ દયા કરતાં અટકશે. જા, ખુદા તારું ભલું કરે.” આ સાંભળી શાહ શરમીદો થઈ ગયો. એકદમ પાછો આવી ફકીરના પગમાં પડી બોલ્યો કે “થોડા માટે હું ગરીબોનાં ગળાં નહિજ કપાવું.” આમ સ્થિતિવાળાઓ ગરીબોનાં ગળાં ન કપાવે એમ પ્રાર્થના છે. સગવડતાનો લાભ લઈ દર્દીઓ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે સંસ્થાને મદદ કરે તો ગરીબોનો લાભ હાલમાં જેટલો સચવાય છે, તે કરતાં વધુ સારી રીતે સચવાશે, એમ મારી ખાત્રી છે. એક બે ઉદાર ગૃહસ્થોએ ઉપકારના બદલામાં હૉસ્પિટલને સારા વૉર્ડઝ બંધાવી આપ્યા છે.

મુખ્ય કે એવાંજ સ્થળોએ ધંધો કરતા નામાંકિત ડૉક્ટરોની માફક આ ડૉક્ટર પણ ધારે તો એક બાદશાહી કમાણી કરી, નવાખી માણી શકે; ગાડી-બંગલા વસાવી શકે; શેર-સદાના બજારમાં વધવટ કરાવી શકે કે શરતના મેદાનમાં થોડા દોડાવી હારજીતના પાસા નાખી શકે; પરંતુ તે તો સાધુ રહ્યો, તેની બાદશાહી તેની સેવામાં, તેના આત્માઓની જીવનમુરાદ સેવા સિવાય બીજી શી હોય ?

ત્યાં કામ કરતા ડૉક્ટરો પોતાના ખર્ચ જેટલું વેતન સ્વીકારે છે.

‘તે પાદરી વાર્ષિક ૪૦ પૌંડમાં બાદશાહી અનુભવતો.’ (ગ્રાહસ્ત્રીય)

આમ પોતાને મળતા વેતનમાં આ ડૉક્ટરો પણ બાદશાહી માણે છે.

ત્યાંનો હમેશાનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

ડૉ. વૅનલેસ પોતાની ૬૫ થી ૭૦ વર્ષની ઉંમરે પણ સવારના પાંચ વાગે ઉઠી, પ્રાતઃક્રિયા અને પ્રાર્થના કરી, નારતો લઈ, આઠ વાગે ઑપીસમાં આવે છે. ત્યાં હમેશાનો પત્રવ્યવહાર તપાસી, ઉપયોગી કામની સૂચના કરી અઠવાડીઆમાં એક આંતરે ત્રણ વાર દર્દી તપાસવાનું કામ કરે છે. બાકીના ત્રણ દિવસ તો વેઇલ્સ દર્દી તપાસે છે. નવા તથા જૂના દર્દી તપાસવાનું કામ લગભગ ૧૨-૩૦ સુધી ચાલે છે...ત્યાર પછી એક વાગે જમીને બે અઢી વાગતાં ઑપરેશન માટે આવે છે. ૨નીવાર સિવાય બધા દિવસ ઑપરેશન ચાલે છે. આ કામ લગભગ સાંજના સાડાછથી સાત સુધીમાં ખપાસ કરી, દેવળમાં સામે પ્રાર્થના કરી નવ વાગે શતનું બોજન લે છે. પછીદશ વાગે પુનઃ વૉર્ડમાં દર્દીઓ

તપાસી ખાર વાગતાં ઘેર જઈ સૂએ છે. આ કામ ઉપરાંતના ફાળવ પડતા વખતમાં મેડિકલ સ્ટુડમાં લેક્ચર આપવા દર માસે ત્રણ ચાર દિવસ મુંઝવ આવી દર્દીને તપાસવાનું કામ પણ કરવું પડે છે.

રવીવારે સવારે ગાનતાન સાથે દરેક વૉડમાં દર્દીની સામે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. પ્રાર્થનાના અંતમાં “પિતા જીસસ ! દુરદુરથી આવેલાં મારાં દર્દીઓને આરામ કરી તેમનાં પાપ માફ કરી તેઓને તેમનાં વહાલાંઓ પાસે ઘેર પાછાં મોકલી દે” આ યાચના હોય છે. જ્યારે દર્દી ધૂંટણ પડી પ્રાર્થના કરતા પોતાના દાકતરના આ છેલ્લા શબ્દો સાંભળે છે ત્યારે તે આભાર નીચે દબાયલા દર્દીના જીવનમાં ખરી સેવાવૃત્તિ ઉદ્ભવી આ ઈશ્વરના બંદાઓ તરફ ગમે તેવા ચુસ્ત હિંદુઓને પણ પૂજ્યભુક્તિ આવી જાય છે. મનુષ્યના જીવનનો પલટો ખરા પ્રેમથી-સેવાથીજ થઈ શકે તેની પ્રતીતિ આ પ્રભુની પ્રાર્થના વખતે થાય છે.

મૂખોંઓ કે જેઓ માત્ર ટીકા કરવા આવતા તેઓ પણ આ પાદરીના પ્રાર્થનાના સરોહો સાંભળી ભક્તિમાં લીન થઈ જતા; તેમજ મેં કેટલાંએક ચુસ્ત વૈજ્ઞવનાં માથાં પણ આ વખતે લાગણી, ભાવ અને કેમળતાથી નમતાં જોયાં છે.

ઘેરાંઓ અને બાળકોના વૉડમાં હમેશાં બપોરે પ્રાર્થનામય સંગીત વાલ સાથે સેવિકાઓ કરે છે, જેથી જખમેવાળા દર્દીઓ થોડા વખત માટે તો પોતાનું દુઃખ વિસરે છે.

રવીવારે સાંજને વખતે મેજિક લેન્ટર્નથી ઈસુ ખ્રિસ્તના જીવનના પ્રસંગો દર્દીઓને ખતાવવામાં આવે છે.

આ પાદરીઓ પોતાનું એક મિશન પાર પાડવા માટે પોતાનું માનેલું સત્ય બીજને સમજાવી મનાવવા માટે કેટલું કેટલું કામ કરી રહેલા છે, કેટલા કેટલા ઉંચી કેળવણી પામેલા માણસો કે જેઓ સંસારીતરીકે રહે તો નામના અને નાણું મેળવી બાદશાહી માણી શકે, તેઓ સ્વેચ્છાએ ફકીરી સ્વીકારીને મિત્ર, સંગાય અને માતૃભૂમિથી દૂર-તદ્દન અજણપયા અંધારા પ્રદેશમાં-કામ કરી, પડેલાને ઉઠાડી, અંધારામાં પ્રકાશ લાવી, જૂખ્યાને ભોજન આપી, ધર્મબોધ સંન્યસ્ત દીપાવે છે. આવા લોકો સમસ્ત વિશ્વને પણ પોતાના બાહુમાં સમેટી દે તો નવાઇ શી?

જ્યારે જ્યારે મને આ પાદરીઓનું કામકાજ યાદ આવે છે, ત્યારે ત્યારે કવિ ગોદડરમીએ ત્યજ્યેલા ગામડામાં વર્ણવેલ પાદરી મારી આંખ સામે તરી આવે છે. હાલના જમાનામાં જેટલો સેવાભાવ કાષ્ટરના આ ભેખધારીઓ કેળવી શક્યા છે, તેટલો અન્ય ધર્મના અત્યારના આચાર્યો-મહારાજો નથીજ કેળવી શક્યા! વિશેષ્ય ધર્મના અનુજ્ઞાનમાં એટલે એક જાતીય ધર્મના ક્રિયાકાંડમાંજ જ્યારે આપણા આચાર્યો, ગોસાંધનાં બાળકો અને બ્રહ્મદેવો પડ્યા રહી, સામાન્ય ધર્મ વિસરી રહેલા છે, ત્યારે આ વિદેશી પાદરીઓ આપણા બાહ્યોને સેવાથી, પ્રેમથી પોતાના કહીને જગતને ખતાવી આપે છે કે, એમનો ધર્મ એક દિવસે વિશ્વ સમસ્તમાં વિજ્ય મેળવશે.

અત્યારે કેટલાં કેટલાં ખાતાંઓમાં જેવાં કે રક્તપિત્તિયાંના દવાખાનામાં, અનાથાશ્રમો, અને ખુદ લડાઈના મેદાનમાં તથા તોપોના મોરચા સામે પણ આ પાદરીઓને જીવતા મરતા અને પીડાતા માણસોની સેવા કરવાનું મળે છે; ત્યારે આપણે ધનપ્રાપ્તિ, મોજશોખ, પરાપકારને નામે સ્વાર્થ-સાધના અને ઉંચ નીચના ઝઘડામાં રહીને ધર્મનો લોપ કરી રહેલા છીએ.

આ ખ્રિસ્તીઓ સામે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોનારા હિંદુ બાહ્યોએ અને સાધુ મહારાજોએ કે જેમની પાસે કરોડોને ફાળો સેવકોમાંથી ઉભો થયેલો છે, તેમાંથી પોતાનાજ બાહ્યો માટે આવા કામમાં ખર્ચવા વિચાર કર્યો છે ખરો?

કેળવણી પામેલા હજારો હિંદુમાંથી આમ ધર્મ-ફકીર બની, હિંદુઓને સેવાથીજ હિંદુત્વ ઓધી હિંદુ રાખવાનો વિચાર સૂઝ્યો છે ખરો? ના, આપણે કાર્ય કરવું નથી! વાતોજ કરવી છે! હિંદુ ધર્મના પક્ષપાતીઓ, શા દુઃખે હિંદુઓ ખ્રિસ્તી થાય છે, તે શોધી કાઢી તેનો ઉપાય તે પાદરીઓ ક્ષે, તેની પહેલાંજ પોતે લઈ ક્ષે, તોજ કામ સરે. આમાં મુખ્ય ફાળો સાધુ આત્માઓજ આપી શકે. ખરો સાધુ-ચરિત આત્મા ધારે તો પોતાની સેવા, પવિત્રતા અને પ્રેમના બળથી, આખી પ્રજાની પ્રજાને નચાવી શકે-પોતાની પાછળ ગાંડી બનાવી શકે-તે મહાત્માજીના પ્રસંગમાં

આવેલા હિંદને કહેવાની જરૂર નથી !!—

કુતરા, બકરા કે ઘોડાને અડવાથી હિંદુઓ નથી વટલાતા, તેઓને ખવરાવી પુણ્ય માને છે; પરંતુ અફસોસની વાત છે કે, પોતાનાજ ભાઈઓ કે જે રામ-કૃષ્ણના પૂજારી છે, ગાય-બ્રાહ્મણને પવિત્ર માને છે અને સમાજના સારા સેવકો છે, તે અંત્યજ ભાઈઓથી અલગ પડે, તેઓને અસ્પૃશ્ય ગણી, પશુથી પણ આધકતર હલકી રીતે માનીને, તેઓને હિંદુ રાખવા માગે છે. આથી વધારે મૂર્ખાઈ, સ્વાર્થવૃત્તિ કે નીચતા એક મનુષ્યની આવા પ્રગિતમાન યુગમાં શી હોઈ શકે?

વિશાળ અંતઃકરણ થવા દો, હૈયાની હુંફ પામવાનો અધિકાર દરેકને રહેવા દો અને વિશેષ ધર્મ સાથે એક મનુષ્યતરીકેનો સામાન્ય ધર્મ આપણા સમાજમાં પ્રવર્તવા દો—એટલે હિંદુઓ હિંદુ રહેશે અને પ્રભુની દૃષ્ટિમાં આપણે મનુષ્ય બનશું.

જ્યારે સાધુઓ કે જેઓની સંખ્યા અત્યારે ભારતને ભારે પડી રહી છે, જેઓ પરાશ્રિત જીવન ગુજારી રહેલા છે, તેઓમાં આ રીતનો સેવાભાવ જગશે, ત્યારે કંઈ અનેરો રંગ હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદમાં આવશે અને ત્યારે સરખેસરખાં થતાં પૂર્વપશ્ચિમનાં મધુરાં મિલનનાં મંગળ પગલાં થશે.

ઉંચા નીચા ફરકે વિસરી એક સાથે રમી લેયો,
નોંધારાને કરથી ઉંચકી રે! દિલાસા દઈ લેયો;
સેવા કાળે પ્રિયજન બધાં દિવ્ય સંન્યાસ લેશે,
ત્યારે ઓહો! પરમદુઃખની જવાળ હોલાઈ જશે. (વિલાપી)

(લે. - શ્રી. પ્રજ્ઞલાલ ધરમચંદ મેઘાણી. “જગૃતિ”ના ચૈત્ર-વૈશાખ ૧૯૮૪ના અંકમાંથી થોડા શોધન સાથે)

૭૯-બંબઈ મેં ભારતીય પાર્લમેન્ટ

(એક સુંદર પ્રદર્શન)

બંબઈ પ્રાદેશિક નવયુવક લિગ ને ગત સપ્તાહ સર સી. જે. હાલ મેં એક બડા ભારી જલસા કિયા. જલસ મેં બડે બડે ગણ્યમાન્ય વ્યક્તિ ઉપસ્થિત થે. ઉપસ્થિત વ્યક્તિયોં મેં સે નિમ્નલિખિત સજ્જનોં કે નામ ઉલ્લેખનીય હૈં:—મિ. બૂલાભાઈ જે દેશાઈ, શ્રીમતી હીરાબાઈ ટાટા, શ્રીમતી બાપસી સાબાવાલા, શ્રીમતી એલ. કે. એમ. મુન્શી, શ્રીયુત બી. ટી. દેસાઈ, ઓર મિ. કે. એફ. નારીમન.

સ્વરાજપાર્લમેન્ટ કા એક પ્રદર્શન રચા ગયા થા, જિસકો લોગોં ને બડે ચાવ કે સાથ દેખા. નવયુવકોં ને કિતને હી અલગ પોર્ટફોલિયોં કે કામ કા વિભાગ બનાયા થા, જિનકી જિન્મેવારી નેતાઓં કે ઉપર રખી ગયી હૈ. ૫૦ જવાહરલાલ નેહરુ પ્રાથમ મિનિસ્ટર કી અધ્યક્ષતા મેં ૧૦ આદમિયોં કા મંત્રીમંડલ બનાયા ગયા હૈ, જિસમેં નિમ્નલિખિત વ્યક્તિ હૈં:—મહાત્મા ગાંધી-શાંતિમંત્રી, શ્રીયુત કવીંદ્ર રવીંદ્ર શિક્ષામંત્રી, શ્રીયુત સુભાષચંદ્ર-હોમમેમ્બર, પંડિત મોતીલાલ નેહરુ-પરરાષ્ટ્રસચિવ, શ્રીમતી સરોજની નાઇકુ-મંત્રી સામાજિક ઉન્નતિ, મિ. કે. એફ. નારીમન, ઉન્નતિવિભાગ કે મંત્રી, મૌલાના શૈક્તઅલી સ્વાસ્થ્ય ઓર શારીરિક ઉન્નતિ મંત્રી, શ્રીયુત અરવિંદ ઘોષ હવાઇ શક્તિ કે મંત્રી, મિ. જિન્ના કાનૂનસદસ્ય ઓર દિવાન અમનલાલ મજૂરસદસ્ય.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૮૦-નૂતન ભારતના વિધાયક તિલક મહારાજને સ્મરણાંજલિ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજની આઠમી સંવત્સરી વેળા, નૂતન ભારતના વિધાયક એ નરને સમગ્ર પ્રજા વંદના અર્પી રહી છે. તિલક મહારાજનું નામ સંભારણું એટલે સ્વરાજની સાધના કરવી; એના આત્મસમર્પણની સ્મૃતિએ તાજ કરવી એટલે આત્મવિશુદ્ધિ આદરવી.

એ નરપુંગવના જીવનનો સર્વપ્રથમ સંદેશ સ્વાશ્રય છે. તમારી સુક્તિ તમે પોતેજ મેળવી હો-આજે જાણે એનો એ સંદેશ કાન ઉપર અથડાય છે. સ્વદેશી એટલે આર્થિક સ્વાશ્રય; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે શિક્ષણવિષયક સ્વાશ્રય; સ્વરાજ એટલે રાજકીય સ્વાશ્રય-એ નેતાવરનાં એ જીવનસૂત્રા આજેએ હિંદી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે.

કલકત્તાના એના પ્રખ્યાત બાપજીમાં એણે કહેલું કે “જે તમે સ્વાધીન બનવા ન ઇચ્છતા હો, તો તમે પતિત બનશો અને સદાને માટે પતિત રહેશો. આ સરકારને તમારી ઉપર શાસન કરવામાં સાથ ન આપવા પૂરતી પણ તમારામાં આત્મસમર્પણની અને અસહયોગની શક્તિ નથી! પડકાર કરો કે ‘મહેસુલ એકઠું’ કરવામાં અમે તમને (સરકારને) મદદ નહિ દઈએ; હિંદી શૌણિત અને હિંદી સમૃદ્ધિથી હિંદની બહાર અગર હિંદના સીમાડા ઉપર યુદ્ધ કરવામાં અમે તમને સાથ નહિ આપીએ; ન્યાયનો કારભાર ચલાવવામાં અમે તમને સહકાર નહિ આપીએ; અમે અમારી પોતાની અદાલતો સ્થાપીશું; અને સમય આવ્યે અમે કરવેરા પણ નહિ ભરીએ.” તમારું સંઘબળ જમાવીને તમે આટલું કરી શકો તેમ છે? જો તમે એ કરી શકો, તો તમે આવતી કાલથી સ્વાધીન છો.”

એ સંદેશમાં શ્રદ્ધા, આશા અને વીરતા ધબકી રહ્યાં છે અને એનું જીવન એ પ્રાણવાન સંદેશના સદેહ પ્રતિનિધિરૂપ હતું. રાષ્ટ્રને નામે સાઈ જીવન સમર્પી દેનાર એ વીરનરને આપણે શી સ્મરણાંજલિ આપીએ? આપણા અર્ધ સાચા દિલની ભક્તિથી ભરપૂર હોય, ઉત્કટ માન-બાવથી ઉભરાતાં હોય, તોયે એ તિલક મહારાજ સમા મહાન નરની સમીપ ઓછાં અધુરાંજ લાગશે.

વર્ષો પહેલાં હું કહેજનો વિદ્યાર્થી હતો, ત્યારે એ પુરુષવર પ્રત્યે મને આકર્ષણ થયું. હું પરીક્ષા માટે મુંબઈ ગયો. ‘તિલક મહારાજ જેલવાસી થશે’ એવા સમાચારથી વાતાવરણ ગંભીર બન્યું હતું. હું અને થોડા મિત્રો જેલમાં તિલક મહારાજનાં દર્શન માટે આતુર બન્યા. અમને જેલને દરવાજેથી પાછા વાળ્યા. એ પ્રસંગને વર્ષો વીતી ગયાં.

હું કલકત્તા ગયો. રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાનાં સોણાં જોતો હું કહેજમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય શીખવતો હતો. મારા પૂજનીય મિત્ર અને મુશીદ સ્વામી ઉપાધ્યાય બ્રહ્મબંધવના નેતૃત્વ નીચે ચાલી રહેલી ‘બંદે માતરમ્ની હોલચાલ’ પૂર જોશમાં હતી. તિલક મહારાજનો જન્મદિવસ આવ્યો. કલકત્તાએ એ ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો. કલકત્તામાં મહારાષ્ટ્રના નરોત્તમને બંગદેશના પાટનગરને પાવન કરી જવા વિનંતિ મોકલી.

અહો! કલકત્તાએ એ આરાધનીય દેવનું કેવું બલ્ય સ્વાગત કરેલું! સમ્રાટો અને નરેન્દ્રોને જેની ઈર્ષ્યા આવે એવું માન તિલક મહારાજને આપી બંગદેશે પોતાની કીર્તિ વધારી. તિલક મહારાજના માનમાં સ્વદેશી મેળો ગોઠવાયો. એ મેળો ચાર દિવસ ચાલ્યો. સાંજે એણે જાહેર-સભાને પ્રેરણાસંદેશ આપ્યો. જાણે માનવસાગર ધુધવી રહ્યો હતો. સુરેન્દ્રનાથ અધ્યક્ષ હતા. અગનના કડાકા થાય એવા હર્ષનાદ વચ્ચે એ બંને રાજદારી પ્રતિસ્પર્ધાએ એકબીજાને ભેટ્યા. એ ચિત્ર અવિસ્મરણીય છે. સાદા, સ્વેત, સ્વદેશી લૂગડામાં શોભતા એ દેશભક્તે એક કલાક સુધી પોતાનો રાજકીય ધર્મ સમજાવ્યો. કેવો સાદો માણસ! અને છતાં કેવો બહુમુત, કેવો વિદ્વાન, કેવો સાહિત્ય, કેવો નિરર! બંગદેશ તિલક મહારાજની પ્રશસ્તિથી તાજ રહ્યો.

પણ આજે તેના આ અસામાન્ય ગુણની અને બીજી વિશિષ્ટતાઓની વાત હું આટલેથી પડતી મૂકીશ. હું આજે તિલક મહારાજના જીવનના એકજ લક્ષણપ્રત્યે સારા ભારતનું લક્ષ્ય નિર્મત્રીશ. તિલક મહારાજની ગુપ્ત શક્તિ તેની નિર્ભયતામાં-તેની માન્યતાઓને હિંમતપૂર્વક

જાહેર કરવામાં રહેલી છે. વર્ષો સુધી એનો પક્ષ જોરાવર નહોતો બની શક્યો; છતાં તે નરવીર તેની સ્વતંત્ર માન્યતાઓને મક્કમપણે વળગી રહેવાની હિંમત બતાવી શક્યો. અમલદારશાહીએ તેને જોલ મોકલ્યો અને વિજયી બનવાનો ધડીબાર આનંદ માણ્યો, છતાંયે તે તેની માન્યતાઓમાં ચુસ્ત રહેવાની હિંમત બતાવી શક્યો. તેના કાળના ધણીયે રાજકીય અગ્રેસરો ‘સુધારાની બક્ષી-સો’થી સંતોષ માનવાને તૈયાર હતા; છતાંયે તે હિંમતભેર તેની માન્યતાઓમાં અડગ રહ્યો. તેના ધણીયે દેશબાંધવો ધ્યેયની અસાધ્યતા જોઈ હતાશ બનતા; છતાંયે તે વીર તેની માન્યતાઓની સિંહગર્જનાઓથીજ આખા દેશને ગળવતો; છતાંયે તેના હૃદયમંદિરમાં પૂર્વની પ્રજાઓમાં મહિષી-સમી હિંદ માતાને તે સિંહાસનારૂઢ જોતો, તેનાં દર્શન કરતો અને ‘સ્વાધીન હિંદ માતા’નો જય-કાર ગળવી તરુણેને પ્રેરણા આપતો. તિલક મહારાજ તેના આત્માની શુભાઓમાં સ્વાધીન ભારતની આરાધના કરતા.

અને, એ અનંત શ્રદ્ધાની સાબીતી તરીકે, તિલક મહારાજે, જીવનની સર્વ ઋતુઓમાં, હિંદને એકજ પ્રાણસંદેશ આપ્યા કર્યો કે ‘સ્વરાજ મારો જન્મહક્ક છે અને એ હું મેળવીશ.’ તેણે ફરી ફરીને વાણીટંકાર કર્યા કર્યો: ‘હિંદુસ્થાન સ્વાધીન બનવાની ઇચ્છા દાખવે તો તે જરૂર સ્વાધીન બની શકે છે.’

તિલક મહારાજ નિર્ભયતાની મૂર્તિ હતા. અમલદારશાહીનો રૂઆપ તેણે તોડ્યો. સ્વદેશી અને બહિષ્કારનો તેણે હિંદને મંત્ર આપ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય અદાલતોની તેણે ઘોષણા કરી. સત્તાના નશામાં ચક્ર્યૂર સરકારનાં પીડનો તેણે હસતે મોંએ સલાં અને છતાં, વાદળોં બેદીને સૂર્ય પ્રકાશે તેમ, સ્વાધીન ભારતનો તેનો આદર્શ હિંદભરમાં પ્રકાશી રહ્યો અને દેવદૂત દુઃખી માનવીને શાતા આપે તેમ હિંદી તરુણેને શાતા, પ્રેરણા અને સુખ આપી રહ્યો. અનેકાનેક પીડનોએ એને બાંગી નાખવા મિથ્યા પ્રયત્નો કર્યા પછીયે તિલક મહારાજનું હૃદય સાચુત રહી શક્યું અને પોતાની માન્યતાઓને સાચવી શક્યું.

આજ શ્રદ્ધાથી એ યોદ્ધો ઝૂઝ્યો-જીવનના અંતસુધી અણીશુદ્ધ વીરત્વ જાળવીને. નિષ્ફળતાઓ એના પ્રણુદ આત્માને ન ડગાવી શકતી. લડવું અને પરાજય મેળવવો, એ નિષ્ક્રિયતા કરતાં બહુજ બહેતર છે-એ એનું જીવનસૂત્ર હતું; અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, તિલક મહારાજનું જુદું નિષ્ફળ નથી ગયું; આજે આપણે જાણીએ છીએ કે, તિલક મહારાજ મરણ નથી પામ્યા; આજે આપણે નીરખીએ છીએ કે, તેનો આદર્શ જીવે છે, તેની પ્રેરણા હતાશોમાં પ્રાણ પૂરી રહી છે; આજે આપણે અનુભવીએ છીએ કે, તેની શ્રદ્ધાનો વિજય થઈ રહ્યો છે; આજે આપણે અનુભવીએ છીએ કે, તેના આપબોગોને પ્રતાપે હિંદ નવો અવતાર પામી રહ્યું છે-અને ફેરફાર કદમ આગળ ધપી રહ્યું છે. તિલક મહારાજ અમર છે. તિલક મહારાજને, તેમની આઠમી સર્વત્સરીએ હિંદી પ્રજાના કાટિ કાટિ વંદન હો!

(સાધુ વાસવાણી-“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૧-૮-૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

૮૧-૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુમ થયેલા એક શહેરનો આવિષ્કાર

રગળી, ૩૧ અગસ્ત. પથ્થર યુગ અર્થાત્ આજ સે પ્રાય: ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે કા એક ગાંવ, જિસમેં બાકાવદા સડકે, ગલિયેં તથા ઘર મૌજૂદ હૈ, એકનીજ મેં સ્કેલ ખાડી કે પાસ આવિષ્કૃત કિયા ગયા હૈ. એડિનબર્ગ વિશ્વવિદ્યાલય કે પ્રો. ગાર્ડન ચાઇલ્ડ, જિન્હોને ઇસ કાર્ય મેં બડી સહાયતા કી હૈ, કહતે હૈં કે યહ આવિષ્કાર પશ્ચિમ યૂરપ કે લિયે બડા અદ્વિતીય હૈ. અબ તક ૬ ઝોંપડેં મૌજૂદ હૈં, જિસકે આંગન પથ્થર કે બને હૈં. વહ પર આદિ ક્રિશ્ચિયન યુગ કે પિતૃજાતીય લોગ નિવાસ કરતે થે. સડકે, જિનકે ઉપર પથ્થર થપ જડે હૈં ચાર સીટ સે અધિક ઉંચે નહીં હૈં. એક સીકા પિંજર પ સીટ ૬ ઈંચ ઉંચા મિલા હૈ. ઇસ ગાંવ કા પતા પહેલે પહેલ એક બડે ભારી તુફાન આને પર લગા ચા. (“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૮૨-શ્રાવણ માસ અને હિંદુ પર્વો

(૧)

શ્રાવણ માસને હિંદુઓ અતિ પવિત્ર માનતા આવ્યા છે. એ માસમાં જેટલા તહેવારો આવે છે તેટલા ખીન્ન કોઈ મહિનામાં આવતા નથી. તહેવારો ઉજવવા અને જૂના ચિરસ્મરણીય વીરો, ધર્મધુરંધરો અને મહાપુરુષોની તિથિ ઉજવી તેમનાં સ્મરણો તાજાં રાખવાં આવશ્યક છે. આ ઉત્સવોમાં એક જાતનો કંઈક અદ્ભુત—અનેરો વેગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સારે રસ્તે દોરવી સારાં સારાં કાર્યો કરવા તરફ વાળવો એ ઇચ્છનીય તેમજ આવશ્યક છે. ઉત્તમ ચારિત્રશીલ મહાપુરુષોના સ્મરણાર્થે એ સર્વ કરવું ઇષ્ટ છે તથા તેમના જેવા થવા, તેઓએ કરેલાં કાર્યો-ને સ્મરણમાં રાખી તેવાં કાર્યો કરવા તત્પર રહેવું એ હિંદુસમાજનું બૂપણ છે; પરંતુ અફસોસ થાય છે કે, તેવું કાંઈ કરવાને બદલે મોટે ભાગે સૌ સામાન્ય જનસમાજ શ્રાવણ માસ એટલે જુગાર છટથી ખેલવાનું પર્વ એમજ ગણી, તેમાં વિશેષ પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે; એ કોઈપણ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. પુરુષોને જોઈને સ્ત્રીઓ પણ આ માસમાં એ વ્યવસાયમાં પડી જાય છે, તે કાંઈ સારું કહેવાય નહિ. જુગારનાં અનિષ્ટ પરિણામોનાં દર્શન ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. હિંદુપુરાણો વગેરે-માં તેનાં સવિસ્તર વર્ણનો કરેલાં છે, અને બહુજ થોડા હિંદુઓ તેથી અજાત હશે. હવે તો સમય વર્તે સ્વાધ્યાન કરી હિંદુસમાજે સમય ઓળખી, જમાનો બદલાયો છે તે જોઈ—જાણી, પોતાનાં આચરણો સમયાનુસાર સુધારવાની અને સાવધાનતાથી વર્તવાની બાજીજ નરૂર છે. આ માસમાં થઈ ગયેલા પ્રાચીન મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવાં—સાંભળવાં—સંભળાવવાં એજ હિંદુ-ઓનો પરમ ધર્મ છે, એમ સમજી તદનુસાર વર્તવું ઇષ્ટ છે. વળી આધુનિક પ્રાતઃસ્મરણીય દેશાભિમાની સત્પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો અભ્યાસ કરવો, તેમજ શ્રીમંતોએ તો એવાં ચારિત્રપુસ્તકોની લઘાણી પોતાના ઇષ્ટમિત્રોમાં, પોતાની જાતિમાં તેમજ શાળામાં બહુતા યુવકોમાં મહત્ત્વજન્યવાનો લઘાવો લેવાની પ્રથા શરૂ કરવી આવશ્યક છે. આવા ચરિત્રોના શ્રવણ-મનન અને અભ્યાસથી મનુષ્યની બુદ્ધિ ખીણે છે, તથા તેમને તેવા થવાની હોશ થાય છે, અને તેથી પોતાના ચારિત્રમાં પોતે જાતેજ અનેક ફેરફાર કરીને માણસ આખો બદલાઈ જાય છે.

આ માસનાં બે મુખ્ય પર્વ શ્રાવણ સુદ પૂર્ણિમા અને વદ આઠમને દિને આવે છે. પહેલો શ્રાવણી—બજેવ કે નાળાએરી પૂનમ અથવા બારાપૂન; અને બીજો જન્માષ્ટમી અથવા કૃષ્ણ-જન્મ-મહોત્સવ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવણી અથવા ઉપાકર્મ એ વૈદિક સમયથી ચાલતું આવેલું પર્વ છે. જે જમાનામાં આખા આર્યાવર્તમાં કેળવણી મહત્ત્વ અને ફરજિયાત હતી, દરેક શહેરની બહાર ઉપવનમાં એક ગુરુકુલ હતું, તેવીજ રીતે ગ્રામ્ય વસ્તી માટે પાંચ-સાત કે દશ ગામ દીઠ ગુરુકુલ હતું. એવી રીતની ગુરુકુલ પદ્ધતિ તે સમયમાં પ્રચલિત હતી, તેથી બાળ્યેજ કોઈ એકાદ બૂલે-ચૂકે બધા વગર રહી જતો. બાલક છ કે સાત વર્ષનો થતાં ગુરુકુલના આચાર્ય તેનાં માવિત્રોને અગાઉથી ચેતવણી આપતા અને તે બાળકને ગુરુકુલમાં દાખલ થવાની યોગ્યતા માટે ઉપનયનસંસ્કાર વિધિપૂર્વક કરવામાં આવતો. ઉપનયન શબ્દજ સૂચવે છે કે, તેને હવે ગુરુઆ-શ્રમે મોકલવો. એવી પ્રથા પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં ફરજિયાત હતી, તેથીજ ગુરુસન્નિધિ રહી વીસથી એવીસ વર્ષપર્યંત અર્ષઃ બ્રહ્મચર્ય પાળી, અભ્યાસ કરી વેદપારંગત બનેલ બ્રહ્મચારીઓમાંથી અનેક મહાપુરુષો આ ભારતવર્ષમાં પેદા થતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ સાંદીપની ઋષિના આશ્રમમાં ગરીબ બ્રાહ્મણ સુદામાની સાથે સાથે રહીનેજ બાળ્યા હતા, તેવીજ રીતે ભગવાન રામચંદ્ર પોતાના બંધુ લક્ષ્મણ સાથે વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમે અભ્યાસાર્થ રહેલા. એથી સર્વ હિંદુઓ વિદ્યાત છે; તો હવે આ સમયમાં પણ એવા થોડાં ઘણાં સ્થાપિત થયેલાં ગુરુકુલો માટે હિંદુઓએ આ શ્રાવણ માસમાં ધ્યાન રાખીને તેને આશ્રય આપવાની આવશ્યકતા છે; અને આવાં ગુરુકુલ સારાં સુઝઠિત અને સ્થાયી થાય તેમ કરવાના પ્રયત્નોમાં સહાયજૂત થવા પ્રત્યેક ભારતપુત્રની ફરજ છે.

આ માસનું પ્રથમ ચતુર્થપર્વ શ્રાવણી છે, એને ઉપાકર્મ સંસ્કાર પણ કહેવામાં આવે

છે. કેટલાક તેને ઉત્સર્જન પણ કહે છે. શ્રાવણી પર્વ દિવસમાં કરવું આવશ્યક છે. જે કાંઈ પણ મનુષ્ય અભ્યાસ કરી લાયક બન્યાને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે, અને તેને અંગે કહેલા વૈદિક નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરે છે તેને દિવસ કહી શકાય. એવા ઉપવીતધારી દિવસે એ દિને ઉપાકર્મ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. ઉપવીત પહેરનાર દિવસ એક જાતનું બંધન પોતાને શિરે લે છે, એ બંધન તે ધર્મબંધન છે; એટલે તે ઋષિઋણ, પિતૃઋણ અને દેવઋણ પૂરું કરવાને બંધન-યેલો છે. આ બંધન તો ધર્મરક્ષા કરવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સ્મરણ કરાવતું બંધન છે. એની અભ્યાસ આર્યોને પોતાની ધાર્મિક દ્રશ્યનું ભાન કરાવનાર ગાંઠ છે. આર્યોને માટે તો આ માસમાં **સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્** એ શિક્ષાને સ્મરણમાં રાખીને આર્યસમાજના ત્રીજા નિયમનુસાર વેદોનું બણવું અને બણાવવું એનેજ પોતાનો પરમ ધર્મ માનવાનો છે. ઉપવીત સાથે અનેક જાતનાં ધાર્મિક બંધનો ઐહિક અને પારલૌકિક ધડાયલાં છે; પરંતુ અફસોસ સાથે કહેવું પડે છે કે, હાલના સુધરેલામાં પોતાને અપાવનાર કેટલાક આગળ વધેલા હિંદુઓ, કે જેમનાં માવિત્રોએ હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને તેમને પહેરાવેલ આ યજ્ઞોપવીત એક સૂતરનો તાંતણો ગણીને તેનો લાગ કરી બેઠા છે-તેને કાઢી નાખીને ફેંકી દીધું છે; આ તેમની કેટલી મૂર્ખતા છે! આમાં એમનો દોષ નથી, પરંતુ તે માટેના ખરા દોષભાગી તેમનાં શ્રીમંત માવિત્રો છે, કે જેઓ પોતાની ગાડી, વાડી ને લાડીની મોજમાં આ તેમના સુપુત્રને કાંઈ પણ જાતનું ખર્ચ ધાર્મિક જ્ઞાન ન આપ્યું, ખરો ધર્મ ન સમજાવ્યો કે તેના સંસ્કારો પોતાના પુત્રપરિવારમાં પાડવા પ્રયત્ન ન કર્યો; પરંતુ બીજો વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે, બિચારાં એ માખાપો પણ લોભી અને દંભી ગુરુઓની લાલચુ જાળમાં ફસેલાં હોતાં તેમને પોતાને પણ ધર્મ એ કયી જાતનું પ્રાણી છે કે શું ચીજ છે, તેનું ભાન ન હોતાં અધર્મપરાના ન્યાયે મેંઢાના ટોળામાં ભળેલા હોવાથી અને તેમના મતપથના ગુરુઓ તો ઉપવીત ધારણ કરાવવા માટે પોતાની શી સવા રૂપીઓ ઠરાવી રાખી બેઠેલ હોતાં તેવા ઠગારા-દંભી ધર્મીઆર્યોનેજ શિરે આ કૃત્યનો દોષભાર રહેલ છે. તેવીજ રીતે યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર કરાવનાર બ્રાહ્મણ કે જેણે તે આચાર્ય-તરીકેનું પોતાનું કર્તવ્ય ખરાખર સમજી-સમજાવીને નહિ કરેલું તે પણ આ દોષનો ભાગીદાર બને છે. આવા બિચારા અનેક સુશિક્ષિત યુવાનો જનોઈનું મહત્ત્વ સમજી ન શકવાથી એકબીજાની નકલ કરીને જનોઈ કાઢી ફેંકી દેવાનું જે અધમ પાપ કરી રહ્યા છે, તેમણે અવશ્ય જરા વિચાર કરવો ધટે છે કે, આ ઉપવીત ધારણ કરવાનું પ્રયોજન શું? તેમણે જાતે એનું રહસ્ય સમજવા જિજ્ઞાસા રાખી, એ વિષયના જાણકારોને મળી પોતાની શંકાનું સમાધાન કરવું ધટે છે; પરંતુ આમ નકલી સાહસ કરીને તેમને હજારો રૂપિયાને ખર્ચે પહેરાવેલ ઉપવીતનો એકદમ લાગ ન કરવો જોઈએ. જેને ધર્મ શું છે, અધર્મ શું છે, એ જાણવાની જિજ્ઞાસા છે એ તો અવશ્ય આવું સાહસ કરવા પહેલાં ખરો ધર્મ સમજવા પ્રયત્ન કરશે; પરંતુ જેઓ હાલમાં યૂરોપ, અમેરિકામાં ચાલી રહેલા જડવાદ, પૈસાધર્મ, પૈસાકર્મ, પૈસાહી પરમ પદમ્ ને સાચો ધર્મ માની બેઠેલા છે, તેવાઓને માટે તો કાંઈ કહેવાપણું રહેતુંજ નથી. બની બેઠેલ પરમહંસો અને ધર્મી-આર્યોની દ્રશ્ય છે કે, આ વિષયનું જ્ઞાન તેમના શિષ્યોને આપવું અને ધર્મના મહત્ત્વનો બોધ કરવો; પણ એ બિચારાઓને મંદિરોના દેવાનાં દર્શનો કરાવવા આઠ આઠ વખત દેવના દરવાજાની ઢાંક ઉઘાડ કરવા અને પ્રસાદની પાતલો તથા પાનનાં બીડાં ચાવતાં પુરસદ ક્યાં રહે છે! વળી પોતાના એસઆરામમાં અને મોજશોખ આદિમાં મશગુલ રહેતા હોવાથી આવા ઉપદેશો આપવાનો સમય ઓછો રહે છે; તેમજ તેમને ત્યાં હજારો અને લાખોની ભેટ કરનારા તેમનાં ભોળાં બટાક સેવક-સેવિકાઓનો જે દરોડો પડે છે, તે આવાં જ્ઞાન આપવાનાં કામો કરવાથી તેમને મળતી હરામની આવક અટકી પડવા ભય રહે એ કુદરતી હોતાં, તેવા ધર્મીઆર્યો ખરો ધર્મ સમજાવવા તજવીજ કરતા નથી અને કરશે પણ નહિ, એ ચોક્કસ છે. આથી એવા લોભીઓ ઉપર આધાર ન રાખતાં ખરો ધર્મ સમજાવનાર ઉદારવૃત્તિના વિદ્વાનોને મળીને ધર્મરહસ્ય સમજવું જોઈએ.

ઉપવીત એ ધર્મબંધન છે, એ ધારણ કરનારને તેના ધર્મની-દ્રશ્યની ભાવના જાગૃત

કરાવનાર બંધન છે. તે વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રેરનાર સંજ્ઞારૂપ પડે છે. ઉપવીત ધારણ કરનાર પોતાનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો યથાયોગ્ય રીતે કરવાં જરૂરી છે. ઉપવીત જેમ પુરુષો ધારણ કરે છે, તેમ સ્ત્રીઓને પણ ધારણ કરવા અધિકાર છે. પુરા કલ્પેષુ નારીણાં મૌજીર્થં વિધીયતે એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ ફરજિયાત ધારણ કરવું જોઈએ. લગ્નક્રિયાપ્રસંગે વરરાજાને ખીજું ઉપવીત પહેરવાનું પ્રયોજન એજ કે, પોતે પોતાની પત્ની માટેનું ઉપવીત ધારણ કરીને બેવડી ધાર્મિક ફરજ પોતાને માથે વહેરી લે છે. આ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં હવે સ્ત્રીઓને કરવાનાં કાર્યો તેમને હાથે કરાવવાં ઇષ્ટ છે, માટે સ્ત્રીઓને ધર્મકાર્યમાં પણ પોતાની ભાગીદાર બનાવવી એ દિગ્ભ્રાત્રની ફરજ છે. આ આવશ્યી ઉપાકર્મ સંસ્કારવિધિસહિત કેટલાક દિવસે કરે છે. યજ્ઞોપવીતનું નામ યજ સાથે સબંધ ધરાવે છે, તે જાણતાં છતાં તેને કેટલાક સાર્થક કરે છે? નદીકિનારે, તળાવ-કૂવે, સમુદ્રકિનારે કે પછી નળ ઉપર ધણીખરાઓ જ્યારે આવશ્યી કર્મ કરે છે, ત્યારે અમારા આર્યસમાજ બંધુઓ યજ્ઞવેદી પાસે બેસી તેમાં ધૃત આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી આહુતિઓ આપી વેદમંત્રોના ધોષસહિત આ ક્રિયા વૈદિક પદ્ધતિથી કરે છે.

આવશ્યીનો ધાર્મિક ભાગ ઉપર વર્ણવ્યો. હવે સામાજિક અને આર્થિક વિભાગને ન્યાય આપવો જોઈએ. એને બળેવ, નાળીએરી પૂનેમ કે બારાપૂજ પણ કહેવામાં આવે છે. બળેવમાં રક્ષાબંધનનું તત્ત્વ રહેલું છે. બહેન બાઇને રાખડી બાંધી તેની રક્ષા ઇચ્છે, અને પોતાને માટે રક્ષા માંગી લઈ પોતાનું રક્ષણ કરવાનો બાર બાઇને શિરે નાખે છે. જૂના જમાનાનાં એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે કે ધણી રજપૂત સ્ત્રીઓ પોતાને માથે આવી પડનારી ભાવિ આપત્તિના નિવારણાર્થે અનેક થર અને ઉદાર વીરનરોને આવી રક્ષાઓ પાઠવી હતી અને તેથી તેમના સ્થિતિની તેમજ શરીરની રક્ષા થઈ હતી.

નાળિયેરી પૂર્ણિમા અથવા બારાપૂજ કરવાની પ્રણાલી કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાંજ પ્રચલિત છે. જ્યારે પ્રાચીન સમયમાં હિંદ સમૃદ્ધ હતું અને તેનો વેપાર-રેજિમાર બહોળો હતો, ત્યારે વેપારીઓ પોતાની માલીકીનાં આઈ-દશ કે પંદર વહાણો ધરાવતા, તે વહાણોમાં અત્રેનો માલ ભરીને પરદેશ વેચવા લાઇ જતા અને ત્યાંથી પાછો તે તે દેશનો માલ અત્રે લાવી તેનો વેપાર ખેડતા. ત્યારથી સમુદ્રસાંત્વનાર્થે આ ઉત્સવની કલ્પના ઉદ્ભવી સંભવે છે. ધણીખરે આવશ્ય સુદ પૂનેમ બાદ ચોમાસુ શાંત પડતાં સમુદ્રનો વેગ નરમ પડે છે અને ત્યારથી પાછો વહાણવટાના ઉદ્યોગને આરંભ થતો. હવે હાલના સુધરેલા જમાનામાં સ્ટીમરોની હરિફાઇને લીધે આ વહાણવટાનો ઉદ્યોગ લગભગ નાશ પામવા આવ્યો છે. કચ્છના માંડવી શહેરના બારાની નદીના મુખ આગળ સેંકડો વહાણો બંધાતાં હતાં. આજે હવે વર્ષમાં પાંચ-દશ મહવા પણ માંડ માંડ બંધાતા હશે. તેવીજ રીતે કાઠીઆવાડનાં બંદરોમાં પણ બંધાતાં વહાણો હવે તો નામશેષજ રહેલ છે. આથી હિંદુઓનો નૌકાઉદ્યોગ તદ્દન નાશ પામવાની અણી ઉપર છે. હળરો ખલાસીઓ, હળરો લુહારો અને સુથારો, સેંકડો વણકરો (જેઓ વહાણોના સદમાટે કપડું વણતા તેઓ) વગેરે એ ઉદ્યોગ ઉપર આધાર રાખતા. અનેક ધંધાદારીઓ, આ ઉદ્યોગને નાશ થતાં રોજીવગરના થઈ બીજા ધંધાની શોધમાં રવડતા રહ્યા છે. હવે આગળ વધેલા જમાનાને અનુસરી દેશમાટે સ્ટીમરોના વ્યાપારી કાફલા ઉભા કરવાની અગત્ય અને આ નૌકાઉદ્યોગની કેળવણીમાટેનાં સાધનો ઉભાં કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. સમુદ્ર ખેડનારમાં જે સાહસ, ધૈર્ય, સમયસૂચકતા અને શૌર્ય રહેલાં છે, તે સાધારણ ધંધા કરનારમાં આવે તેમ નથી. સમુદ્ર એ સ્વાતંત્ર્યનું પારણું છે, એ સૂત્ર આ ભારતવર્ષની પ્રત્યેક વ્યક્તિએ મનન કરવું જરૂરી છે; અને એ ધ્યેયને પહોંચી વળવાના દરેક પ્રકારના પ્રયત્નો આદરવા એ જ દેશની શિક્ષિત અને સમજી વ્યક્તિની ફરજ છે. x x x x x

(૨)

યદુકુલભૂષણ શ્રીકૃષ્ણના જન્મદિનતરીકે આ ઉત્સવ ઉજવવામાં સર્વ જાતિના હિંદુઓ જુદી જુદી રીત પ્રમાણે વર્તે છે. બાલભક્ષ્યમારી કૃષ્ણ કે જોણે સાંદીપની ઋષિના આશ્રમે રહીને

સર્વ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો, તેને તદ્દન જૂદો આલેખી ભાગવતકારે કૃષ્ણની સ્તુતિ નહિ પણ નિંદાજ કરી છે, એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. ક્યાં મહાયોગી કૃષ્ણ અને ક્યાં ભાગવતકારના દશમ સ્કંધનો કૃષ્ણ ! ક્યાં માખણ-દહીં-દૂધની ચોરી કરનાર કૃષ્ણ અને ક્યાં નવ લાખ ગાયોની આલેખી ધરાવતો કૃષ્ણ ! આ પરસ્પર વિરોધી બાવો મહાભારતના યુદ્ધકલાવિશારદ, રાજનીતિ-વેત્તા અને ધનુર્ધારી મહાબલી અર્જુનના સારથિ કૃષ્ણ માટે તો ન સંભવે. આવા મહાયોગી મહારાજ શ્રીકૃષ્ણ કે જેમણે મહાભારતના પાંડવ-કૌરવોના યુદ્ધપ્રસંગે પાંડવકુળેદીપક અર્જુનને સખાભાવે સંબોધીને તેનો ધર્મ બજાવવા-તેની ફરજ અમલમાં આણવા જે બોધ આપ્યો છે, તેનું કાવ્યરૂપે વર્ણન વ્યાસમુનિએ ગીતામાં ગુપ્ત્યું છે.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ક્યાં છે એવા યુદ્ધકલાવિશારદ, રાજનીતિજ્ઞ, મહાયોગી કૃષ્ણ અને ક્યાં છે એવા આજ્ઞાનખાડુ, ધર્મધુરંધર, મહાબાણાવળી અર્જુનો ! આ ભારત ભૂમિને તો હવે આવા કૃષ્ણો અને આવા અર્જુનોનીજ અગત્ય છે. કૃષ્ણ જેવા ઉત્તમ કોટીના રાજદારીઓ અને અર્જુન જેવા ધર્મધુરંધર વીરોનીજ હવે જરૂર છે.

અત્યંત ખેદ સાથે લખવું પડે છે કે, આવા બાલશ્રદ્ધાચારી અને મહાયોગી પુરુષને ચોર અને વ્યભિચારી ચીતરનાર ભાગવતકાર પોપદેવની શું મતલબ હોવી જોઈએ ? આ મહાપુરુષને આલેખી અધમ દેખાડવા એને કેમ સૂઝ્યું હશે ? જેવી રીતે ઘણાંખરાં પુરાણો મધ્યમ કાળના અધ-કાર સમયમાં લખાયાં હતાં, તેજ પ્રમાણે ભાગવત પણ એજ અધાધુનીના સમયમાં લખાયેલ ગ્રંથ છે, અને તે ગ્રંથ મતલબી ધર્માચારીઓએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તથા ભોળા અને અજ્ઞાન લોકોમાં પોતાનો પગદંડો જમાવવા બોપદેવ શાસ્ત્રીને પ્રેર્યો હોય, એ બનવાજોગ છે. અને કૃષ્ણ અર્જુનને **કુતસ્ત્વ કદમલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ । બનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમ-કીર્તિકરમર્જુન ॥** એમ સંબોધીને કહે છે, તે શું ગોવાળોની સ્ત્રીઓ સાથે રાસ ખેલતો કૃષ્ણ હોય એ બનવા યોગ્ય છે ? કદી નહિ. એમ માનવાવાળાઓ બિચારા મૂર્ખ અને ભોળા બાલિકો છે, અને તેવું મનાવનાર દુષ્ટ, સ્વાર્થી, મતલબ સાધનારા ધર્મચાર્યો છે. ધિક્કાર છે એવા ધર્મચાર્યોને કે જેમણે આવા ક્ષત્રિય વીરયોગી પુરુષની નિંદા પોતાના મત-પંથનો ફેલાવો કરવા માટે કરી છે અને હજી પણ કરતા રહ્યા છે. આ મતપથોના વાડાના મુખી કે જેઓ પોતાને ગુસાંધ કહેવડાવે છે, તેઓ પોતે જાતે વાનતાસી સંન્યાસીના વશજ હોઈ વટલેલા તેલગી બ્રાહ્મણ છે, અને પોતેજ કૃષ્ણરૂપ બની ભાગવતના દશમસ્કંધમાં વર્ણન કરેલ કૃષ્ણની લીલાઓ કરી મંદિરોમાં બ્રહ્માચાર આદરી બેઠા છે. ક્યાં એ મહાબલી શંખ-ચક્રધારી ક્ષત્રિયવીર કૃષ્ણ અને ક્યાં આ તેલંગણ વટલેલા બટજીઓ ! પોતાના પંથની આટ આટલી પોલ ઉઘાડી પડવા છતાં પણ, હજી પોતાની ટંગડી ઉંચી રાખી પોતાને શુદ્ધ દેખાડવા ધમપછાડા મારી રહ્યા છે; અને બિચારા શ્રદ્ધાળુ ભક્તો પાસેથી મેળવેલા હરામના ધનનાજ જેરે સલ વક્તા ગરીબોને સત્તવી રહેલા છે. તેમનો ખરો ન્યાય તો ઈશ્વરના દરબારમાં થશે. આ બનાવટી કનૈયા અને નકલી નાટકીઓએ હવે સમજી જઈ આ બદલેલા જમાનાને ઓળખી પોતાની લીલા હવે સમેટી લેવામાંજ તેમનું બહુ રહેલું છે; કારણ હવે તેમનો છદ્મવેશ ઓળખાઈ ગયેલ છે, અને તેથી વામમાર્ગીઓની લીલા ત્યાગીને હવે કાંઈક જ્ઞાનમાર્ગ તરફ વળે તો બાકીના રહ્યા સહ્યા તેમના ભક્તોમાં એમને માટે થોડી ધણી શ્રદ્ધા રહેલી છે, તેથી પોતાનું ગાડું ગળડાવી, પોતાની આ ધર્મને બહાને ઉભી કરેલ વેપારી પેટીઓ ચાત્રુ રહેશે નહિ. પછી તો દેવાળું પુંકી ઈશ્વરી દરબારમાં નાદારીનો લાભ લેવા અરજ મોંઘાવવા જવું પડશે.

મહાપુરુષોની જન્મતિથિઓ ઉજવવી, તેમના આદર્શ જીવનના યશોગાનનું શ્રવણ, વાંચન અને અભ્યાસ કરવો, એ હિંદુમાત્રની પરમ પવિત્ર ફરજ છે. મહાભારતના કૃષ્ણના જીવન-ચરિત્રનું ખારીકીથી નિરીક્ષણ કરવું; તેવીજ રીતે જે જે અન્ય મહાપુરુષો અને ઋષિમુનિઓ થઈ ગયા તેમના જીવન આદર્શો સમજવા અને તે જીવનના ગૂઢ રહસ્યમાંથી તત્ત્વ શોધી આ ભારત-વર્ષના સર્વ બંધુઓને તેનું પાન કરાવવું આવશ્યક છે. હાલને સમયે તો ભગવાન કૃષ્ણ જેવા

મહાચારિત્રશાળી અને શૈશવીતિસ પુરુષોની આ દેશને અગત્ય છે. ખૌદ અને જૈન સિદ્ધાંતો આચરી રહેલા ઢીલા પોચા વર્ણક્રિએ આ યુગમાં તો આ બોધ આપવો મુલતવી રાખી કૃષ્ણ અને અર્જુન જેવા થવા ભારતના નવયુવકોને પ્રેરવાની અગત્ય છે. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મુળ્ય સૌને પોતાનાં કર્મ કરવા, આ પોતાની માતૃભૂમિ તરફની ફરજ બળવવા પ્રેરવા અને કૃષ્ણ જેવા મહાબક્ષી થવા સંબોધવા જરૂરી છે. જૈન તત્ત્વોના પાલન કરનારના બોધથી ભારત-ભૂમિ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવે એ આશા રાખવી ફાકટ છે. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોથીજ આ ભૂમિનો છેવટ ઉદ્ધાર થવો સંભવે છે. ભારતના દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્ય જેવા બ્રાહ્મણો તેમજ કૃષ્ણ, અર્જુન, બીમ, યુધિષ્ઠિર જેવા ક્ષત્રિયોની હાલને સમયે વિશેષ આવશ્યકતા છે.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्भुवानीतिर्मतिर्मम॥

એવા પુરુષોથીજ આ ભારતવર્ષ વિજયશાળી બનશે. દેશનો ઉદ્ધાર કરવો આપણાજ હાથમાં છે, આપણે આપણાં પોતાનાં આચરણો સુધારી દેશના નવયુવકોને પોતાની ફરજ બળવવા પ્રેરવા; અને તેમને માટે તો ભગવાન કૃષ્ણનો એકજ સંદેશ છે **उद्धरेदात्मनात्मानम्**, એજ નિર્દેશ-એજ આદેશ સર્વ કોઈ નાના મોટા, સ્ત્રી કે પુરુષ સૌ માટે સમાન છે. ઇત્યેયમ.

(“આર્યપ્રકાશ” ના તા. ૯-૯-૨૮ તથા ૨૩-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. દામોદર સુંદરદાસ)

૮૩-ધર્મ કી મહત્તા

ઇસ લીલા તથા માયામય બ્રહ્મસૃષ્ટિ મેં ધર્મ ધર્મ તો સબી લોગ ચિદ્વાતે હેં; પરંતુ ધર્મ હે ક્યા વસ્તુ? ઇસકા વિચાર બહુત કમ કિયા જતા હૈ. અસ્તુ. સર્વપ્રથમ હમેં યહ જાનના આવશ્યક હે કિ ધર્મ ક્યા વસ્તુ હે? વેદ અનાદિ હેં, ઇસી લિયે ઉનમેં વર્ણિત વૈદિક ધર્મ બી અનાદિ હી હે; તરમાત કારણાત્ યહી સનાતન ધર્મ ઔર સમ્યા સનાતન ધર્મ હે. ધર્મ કી વ્યાખ્યા વૈશેષિક શાસ્ત્ર કે નિર્માતા પરમ પૂજ્ય કણ્વાદ મુનિ ને ઇસ પ્રકાર સે કી હે:-

“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः”

અર્થાત્ જિસસે ઇસ લોક ઔર પરલોક દોનોં મેં સુખ મિલે વહી ધર્મ હૈ; અથવા યોં સમજ લીજીયે કિ માનવજાતિ કે વિકાસ ઔર કલ્યાણ કે સાધનોં કા નામ ધર્મ હૈ. ઇસસે યહ ખાત જાનને મેં આતી હૈ કિ જીતને બી સત્કર્મ હેં ઔર જિનસે હમકો સુખ તથા શાન્તિ પ્રાપ્ત હોતી હૈ વે સબકે સખ ધર્મ કે અંતર્ગત આ જાતે હેં; પરંતુ ઇસીકો આજ મજબૂબ યા સંપ્રદાય કે નામ સે પુકારા જાને લગા હૈ. સંસાર કા જનસમૂહ ઇસ દૃષ્ટિ સે અનેકોં ભાગોં મેં વિભાજિત હે, જિનમેં વૈદિક ધર્મ જનસમૂહપ્રધાન કહા જા સકતા હૈ. ઇસી વૈદિક ધર્મ જનસમૂહ કા નામ આર્ય સમાજ હૈ. ઇસ વિભાગ કે પ્રધાન ક્યોં કહા જા સકતા હૈ, ઇસકા કારણ યહાં પર ખાતલા દેના આવશ્યક હૈ. વૈદિક ધર્મ સાર્વભૌમિક ધર્મ હૈ ઔર શેષ સખ ધર્મ વ્યક્તિગત ધર્મ હેં. યહી વૈદિક ધર્મ કી વિશેષતા હૈ ઔર ઇસી લિયે ઉક્ત વિભાગ પ્રધાન માના જા સકતા હૈ; પરંતુ ઇસ વર્તમાન સમય મેં વેદોં કી ઠેકદાર બનનેવાલી આર્યસમાજ જિસે ધર્મ માને યેડી હૈ મેં ઉસસે સહમત નહીં હં. સનાતનધર્મી કહે જાનેવાલોં તથા હિન્દુ જનસમાજ કા તો મામલા ઇસ સમય બેઅનત હે હી; પરંતુ આપને જીવન વૈદિક ધર્મ પર ન્યૌછાવર કરને કી ડીંગ મારનેવાલે હમ આર્ય સમાજ બી કોરે જપ્ત મારનેવાલે ભોગોં સે અધિક મહત્ત્વ નહીં રખતે. યહ તો સરાસર અવૈદિકતા હી હૈ; કારણ કિ જિસમેં સમાનતા, સહનશીલતા તથા સહિષ્ણુતા કા અભાવ હૈ વહ ધર્મ વૈદિક ધર્મ હો હી નહીં સકતા. યહી નહીં, વરન્ ઉસે તો ધર્મ કહના બી પાપ હૈ.

અબ હમેં જહાં પર યહ જાનના આત્મત આવશ્યક હૈ કિ કિન કિન નિયમોં કે આચરણ કરને સે મનુષ્ય મેં ધાર્મિકતા આ સકતી હૈ ઓર કિન કિન નિયમોં કે આચરણ કરને સે બૃષ્ટિત અધાર્મિકતા; ઇસકી જાનકારી કે લિયે હમેં મનુસ્મૃતિ મેં વર્ણિત ધર્મ કે ઇન દશ લક્ષણોં પર ગંભીરતાપૂર્વક પૂર્ણ વિચાર કરના ઓર ઉન પર અમલ કરના ચાહિયે:-

“ જુતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ । ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ”

મતલબ યહ કિ જિસ મનુષ્ય મેં ધૈર્ય હો, ક્ષમા હો, વિષયવાસના મેં લિપ્ત ન હો, પરાયે ધન કે ઠીકરી કે સમાન સમજતા હો, બીતર બહાર સે સ્વચ્છ તથા પવિત્ર હો, ઇન્દ્રિયોં કે અપને વશ મેં રખતા હો, જ્ઞાની હો, વિદ્વાન હો, સત્યવાદી, સત્યમાની તથા સત્યકારી હો, ક્રોધ ન કરતા હો, ઉસીમેં ધાર્મિકતા આ સકતી હૈ; ઓર જિસમેં ઇનકા અભાવ હો ઉસી મેં અધાર્મિકતા. ધર્મ કે ઇન દશોં ગુણોં કા ધારણ કરનેવાલા મનુષ્ય સદા સુખ-શાંતિ મેં નિવાસ કરતા હૈ. ન કોઇ ઉસકો દુઃખ દે સકતા હૈ ઓર ન વહ સ્વયં હી કિસી કે દુઃખ દેતા હૈ.

ઇસ સંસાર મેં જો સત્ય કર્મ ક્રિયા જાતા હૈ ઓર જો કુછ બી ધર્મ સંચય ક્રિયા જાતા હૈ, વહી ઇસ લોક મેં સાથ રહતા હૈ ઓર પરલોક મેં સાથ જાતા હૈ. કહાવત પ્રસિદ્ધ હૈ “યશઃ અપયશ રહ જાયગા, ચક્ષા જાય સખ ઠકુ.” ઇસી વિષય કે મનુ મહારાજ ને બી અપની મનુસ્મૃતિ મેં બહી જાંતિ દર્શા દિયા હૈ:-

“ મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠશોષ્ણમં ક્ષિતૌ । વિમુક્તા બાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥ ”

સારાંશ યહ કિ મનુષ્ય કે મરને પર ધર કે લોગ ઉસકે મૃત શરીર કાષ્ઠ કે ટુકડોં ઓર મિટ્ટી કે ઢેલે કી તરહ સ્મશાન મેં વિસર્જન કર વિમુખ લોટે આતે હૈ, કેવલ ઉસકા સત્કર્મ ધર્મ હી ઉસકે સાથ જાતા હૈ. ઇસ લિયે હમેં ઉચિત હૈ કિ ધર્મ કે હાથ સે કબી ન જાને દેવે. ધર્મ કી રક્ષા હમારી રક્ષા હૈ ઓર ધર્મ કા નાશ હમારા નાશ હૈ, એસા સમજે. દેખિયે, મનુષ્ય ને બી એસા હી કહા હૈ:-

“ ધર્મે યત્નં હતો હતિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ । તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો માનો ધર્મો હતોચ્છીત ॥ ”

ઇસકા તાત્પર્ય યહી હૈ કી યદિ હમ ધર્મ કે માર દેગે તો ધર્મ બી હમ કે માર દેખા; ઓર યદિ હમ ધર્મ કી રક્ષા કરેગે તો ધર્મ બી હમારી રક્ષા કરેગા. ઇસલિયે ધર્મ કે મારના નહીં ચાહિયે, વરન ઉસકી રક્ષા કરની ચાહીએ. યદિ ધર્મરક્ષા મેં પ્રાણોં કી બી ખલિ દેની પડે તો ઉસકે લિયે હંસતે હંસતે ખલિ-વેદી પર યહ જાના ચાહિયે; પરંતુ ધર્મ-રક્ષા કે મૈદાન સે પીછે હટના ઠીક નહીં. “ રણુ મેં ધર કર પૈર કદમ પીછે કે હટના ના ચાહિયે. ”

અબ અંત મેં મેરા આર્ય-સમાજ તથા હિંદુ સમાજ સે યહ વિનમ્ર નિવેદન હૈ કિ વહ અવૈદિક કુપ્રથાઓં કે જો ઉસકે અંદર વિશેષ સ્થાન પા ચૂકી હૈ સમૂલ નષ્ટ કર વૈદિક-ધર્મો-નુસાર અપને આચારવિચાર તથા વ્યવહારોં કે સુદૃઢ બનાવે. ઇસીમેં હમારી પ્રાચીન આર્ય-જાતિકા ગૌરવ હૈ.

(ઓગસ્ટ-૧૯૨૮ના “સાર્વદેશિક”માં લેખક:-ડા० માતાદીન સિંહ ગૌતમ ‘વિશ્વારદ’ સરદારશહર)

૮૪-હિંદી નવજુવાનો માટે તમામ દ્વાર બંધ !

એક પ્રેમયુગ્મેઠનું કચ્છ સ્વપ્નદર્શન

પદવીદાનનો સમારંભ પૂરો થયો અને હું મુંબઈ વિદ્યાપીઠના વ્યાખ્યાનખંડમાંથી નીકળ્યો. ત્યારે ગર્વથી મારી છાતી ગળગળ ફૂલતી હતી, આનંદની ઉમિંચાથી મારું શેમેરોમ પ્રલક્ષિત થઈ રહ્યું હતું.

કારણ, કુલપતિતરીકે ઇલાકાધિપતિએ અમને ‘વર્તમાન યુગના પ્રકાશવાહકો’ કહ્યા, અને વિદ્યાપીઠમાં અમે જે શિક્ષણ લીધું તેને “અમને કેવળ પેટની પૂજામાટે લાયક બનાવે છે એટલું જ નહિ પણ માતૃભૂમિની સેવામાટે અમને સુયોગ્ય બનાવનારું છે.” અને “વિદ્યાપીઠની અંદર અમને જે પ્રકાશ મળ્યો છે તે અમે ઘેરે ઘેર પહોંચાડીને અનુપમ દેશસેવા સાધી શકીશું” એવાં એવાં ઉમદા સૂત્રોના પડધા હજીય મારા કાનને વિષે પડી રહ્યા હતા.

પરંતુ મારા હૃદયને વધુમાં વધુ અસર તો ઇંગ્લેંડના પેલા મુખ્ય શિક્ષકે એના વિદ્યાર્થીનિ આપેલી શિખામણથી થઈ કે, નીસરણીના છેલ્લા પગથીઆ આગળ ઉભા રહીને છેક ઉપલા પગથીએ જવા મથવું; સામાન્ય ટિકિટ કાપનારમાંથી એક ઊંડરો આખી રેલ્વે કંપનીનો ડિરેક્ટર થઈ શકે છે; એ વાત ઇલાકાધિપતિ જેવા પુરુષના મુખેથી સાંભળવાને લીધે મેં એમજ નક્કી કર્યું કે, બસ, મારે પોતાને તો એજ સાહસ કરવું.

એ નિશ્ચયની ખુમારીમાં, વર્તમાન યુગનો પ્રકાશવાહક બનવાની એ ગૌરવની ધરીમાં, આવતી કાલથી શરૂ થનાર જીવનના નવીન ક્રમમાં નીસરણીના છેક નીચલા પગથીઆથી શરૂ કરી ઉમતિના શિખરે પહોંચવાનું સાહસ કરી બતાવવાના નિશ્ચયબલની ધગશમાં ચોપાટી ઉપર ફરવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક મિત્ર મળ્યો. તેણે મારી મસ્કરી કરી.

“કેમ ખી. એ. ની પદવી વરી આવ્યાને ?”

મેં હસીને કહ્યું:-“હા.”

“હવેજ સંસાર શું છે તે સમજશે. કૉલેજ-જીવનમાં જગતના વિદ્વાન પુરુષોનાં રચેલાં રસિક નાટકો અને નવલકથાઓ વાંચી વાંચીને જે સ્વપ્નાં રચ્યાં હશે, અને જ્યારે બ્યવહાર જગતમાં તેથી બહુ ઉલટે ઉલટું જણાશે, ત્યારેજ તમને જગતનું બરાબર જ્ઞાન થશે.” પણ મેં તેને હસી કાઢ્યો અને “જોજોતે, જગતમાં હું કેવાં પરાક્રમ કરી બતાવું છું” એવું કહીને સ્વપ્નદ્રષ્ટાની સાદેકે મનની અનેક મુરાદોનું વર્ણન કરી ગયો. x x x x x x એ રાત્રે મને બધું સ્વપ્નદર્શન થયું.

એક વિશાળ મેદાન હતું તેમાં અનેક નીસરણીઓ ઉભી કરી રાખી હતી. પ્રત્યેક નીસરણી આગળ નાનકડાં બારણાં ગોઠવ્યાં હતાં અને તેની ઉપર જૂદી જૂદી ટિકિટો ચોંટવામાં આવી હતી. મેદાનમાં અનેક નવજુવાનોની દોડાદોડ થતી હતી; ગોરા, ધર્ડવણાં, પીળા, કાળા, રાતા-અનેક જાતના યુવકો ત્યાં હતા.

હું પણ એ ટોળામાંજ ધૂમતો હતો.

મને એટલું સ્મરણ હતું કે, સીડીના છેક નીચલા પગથીઆ આગળથી શરૂ કરીને મારે તેના ઉપરના પગથીએ પહોંચવાનું છે.

તેથી એક છેડેથી શરૂ કરવાનો વિચાર કરીને હું ડાબી તરફ ગયો. બારણા આગળ લખેલું હતું:-‘લસ્કરખાતું’. મને થયું કે, આ માર્ગ સારો છે. બહાદુરીથી સ્વદેશસેવા કરી શકાશે, પણ અંદર પગ મૂક્યા જતો હતો ત્યાંજ એક જમાદાર અંગ્રેજે મને અટકાવ્યો. મેં કહ્યું-“મારે લસ્કરમાં છેલ્લી પંકિતના સૈનિક બનીને મારા દેશના સેનાધિપતિ બનવું છે.”

પેલાએ કહ્યું-“હિંદી ઊંડરોઓ માટે અહીં જગ્યા નથી.”

‘કંઈ નહિ, ખીજે જોઈ’ કરતો આગળ વધ્યો. ત્યાં વિજ્ઞાનખાતાની બારી આવી, ત્યાં પણ મારી

એજ દશા ! ત્રીજી ખારી નૌકા કાફલામાટેના પ્રવેશદારની હતી, ત્યાં તો મને પગ પથ્થ મૂકવા દીધો નહિ. મને સહેજ નિરાશા તો થઈ; પણ તુરતજ હિંમત એકઠી કરીને હું આગળ વધ્યો.

પહેલી ખારી વિદેશ તરફ જવાની આવી. મને એમ થયું કે ચાલો, આ ખારીમાંજ પ્રવેશું, અહીં સુંદર તક છે. બસ અમેરિકા જઈને ક્યાંક સોનાની એકાદ ખાણ શોધી કાઢીશ, પરંતુ મને ત્યાં તો ડોકીઉંજ કરવા દીધું. ઘોળા ચામડીના અનેક જુવાનીઆ ત્યાં ચઢ ઉતર કરી રહ્યા હતા. હું પણ એમની સાથે જવાની આશાથી આગળ વધ્યો, ત્યાં અમેરિકન દારપાળે મને હસીને કહ્યું કે “ભાઈ ! તમારે માટે ત્યાં જગા નથી.” મેં હવે તો રકઝક કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, એટલે જરાક દમામથી પૂછ્યું: “કેમ ભાઈ?”

“કારણ તમે હિંદી છો !”

“અરે, હિંદી છું એટલે શું થયું?” મેં ફલીલ કરી.

“એ તો મને ખબર નથી, પણ હિંદીને અહીં પેસવા દેવો નહિ, એવું ફરમાન મને છે.”

હું કંઈક નિરાશ થયો, છતાં આગળ ચાલ્યો; પણ મને ત્યાં જજાયું કે, સીડીના છેદા પગથીઆ આગળ ઉભા રહેવાની પણ મારે માટે મનાઈ છે.

પછી તો હિંમત કરીને હું તો હિંદી સનદી નોકરીના ખારણા આગળ ગયો. ત્યાં થોડાક હિંદીઓને જોયા ખરા, પણ સીડીની ટોચે તો કોઈજ નહોતું. બે ચાર કે પાંચ પગથીઆં સુધીજ માત્ર તેઓ જોઈ શકાતા હતા ! અને અંદર જવા માટે મારે છેક વિલાયતસુધી જવાનું હતું. એટલા પૈસા મારી પાસે નહોતા !

આવેજ અનુભવ બીજી બધીજ ખારીઓ આગળ મને થયો.

એટલે ધક્કામુકી કરતાં મેં રેલ્વેની ખારીમાં પગ મૂક્યો. એટલો પગ મૂકવા માટે પણ મારે બહુ માથાફટ કરવી પડી.

પેલા વિલાયતી શિક્ષકે કહ્યું હતું તેમ અહીં “ટિકિટ કાપનારમાંથી ડિરેક્ટર થવાની તક છે” એમ મેં માન્યું.

સ્વપ્ન આગળ વધ્યું. હું રેલ્વેમાં ટિકિટ કાપનારતરીકે દાખલ થયો. તેને વર્ષો વીતી ગયાં, છતાં પેલા પદવીદાનસમારંભ આગળ ઇલાકાધિપતિએ કરેલા ભાષણ પ્રમાણે ડિરેક્ટર થવાનું તો બાબુએ રહ્યું, પણ વધુ ઉંચે ચઢવાનુંજ મને મળી શક્યું નહોતું. ત્યાં તો બધા ગોરાઓ ચઢી બેઠા હતા. આથી હું સેક્રેટરિયટમાં દાખલ થયો, ત્યાં પણ એજ દશા !

પછી મને ખબર મળી કે, મારા જેવા ઉત્સાહથી ખીજ પણ મારા કેટલાયે સહાધ્યાયીઓ જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોમાં દાખલ થયા હતા; પરંતુ સૌને મારા જેવોજ અનુભવ થયો હતો !

અમે બધાજ આમ નિરાશ થયેલા એક વખત મળ્યા, અને ખૂબ ચર્ચા પછી જીવનમાં મળેલા જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોના અનુભવ પછી સૌનો એવોજ મત જણાયો કે, નીસરણીના છેદા પગથીઆ આગળથી છેક ઉંચે ચઢવાનું શક્ય છે, પણ તે ગોરા જુવાનીઆઓનેજ સારું; હિંદી જુવાનીઆઓમાંથી તો ભાગ્યેજ કોઈ ફાવી શકે છે.

અને અમે અમારા યુગના પ્રકાશવાહકો છીએ એ વાત તો અમે બધા જૂલીજ ગયા હતા, જૂલી ગયા ન હોત તોપણ અમને પ્રકાશ ફેલાવવાનો અવકાશ નહોતો !

આથી દિલગીર થતા અને નિઃશ્વાસ નાખતા જતા હતા ત્યાં મારી આંખ ઉધરી મઈ !

સ્વપ્નદર્શનથી હું નિરાશ તો થયો હતોજ, પણ ખરી નિરાશા તો જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોમાં સીડીનું છેદું પગથીઉં મેળવવા માટે કરેલા તમામ પ્રયાસો નિષ્ફળ જતા હતા તે જોયા પછી મને થઈ. મને પેલા મિત્રનો અભિપ્રાય ખરા લાગ્યો અને છેવટે હું એજ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, પદવીદાનસમારંભનાં ભાષણો માત્ર ભાષણોતરીકેજ ઠીક છે. વ્યવહારમાં તો તે દિવાલ સામે માથાં પટકવાના પ્રયત્નજ થઈ પડે છે અને ખાસ કરીને તે હિંદી જુવાનો માટેજ.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા-૨૬-૮-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. સીતારામ શર્મા)

૮૫-માંદા પડવું તે ગુન્હો છે.

(૧)

આ વિશ્વમાં પરમાત્માની અનેક ચમત્કૃતિઓમાંની એક તે માનવ અંગ. આપણું શરીર તે આત્માને રહેવાનું મંગલ મંદિર છે, તે મંદિરને સદા નિરંતર સ્વચ્છ અને સશક્ત રાખવું તે દરેક મનુષ્યની ફરજ છે. શરીરમાં કોઈ જાતનો નાનો કે મોટો રોગ થાય તો આપણે વાંક સમજવો. કુદરતના કાનુનો પ્રમાણે જ્યાંસુધી વર્તીએ ત્યાંસુધી કંઈ દર્દ થતું નથી. તેજ સૂચવે છે કે, માંદા પડવું કે નહિ તે મનુષ્યના હાથમાં છે. દર્દ થાય તો તેની ચિકિત્સા વૈદકશાસ્ત્ર કરે છે. ઘણાં માણસો માંદા પડવું કે નહિ તે નશીબને આધીન ગણે છે; પરંતુ જે નશીબને લીધે તેમ થતું હોય તો વૈદકશાસ્ત્ર શામાટે આપણા પૂર્વજોએ રચ્યું? વૈદકશાસ્ત્રની હયાતીજ કહી આપે છે કે, આપણા પૂર્વજો જે આપણા કરતાં વિશેષ ડાઘા હતા, તેઓ આ બાબતમાં નશીબ ઉપર આધાર રાખતા નહિ; તેથીજ વૈદકશાસ્ત્ર બનાવ્યું. વિધાતાને લીધે જે ધરીએ ધરીએ મનુષ્ય માંદું પડે તો શામાટે દવા-દાર કરવાં જોઈએ? જન્મ, લગ્ન અને મરણ જેવા મહાન પ્રસંગો માત્ર વિધાતાને આધીન છે, એમ માની લેવું જોઈએ; પરંતુ ધરીએ ધરીએ સાત માંદા થતું તેમાં ખીલકુલ વિધાતાનો વાંક નથી, પણ મનુષ્યનો પોતાનો છે. હાલતાંચાલતાં દરેક નજીવી બાબતમાં નશીબનો દોષ કાઢવો તે દેખીતી રીતે બૂલભરેલું છે. જે દરેક બાબતમાં આપણું મનુષ્ય પ્રાણી નશીબને આધીન હોય તો પુરુષાર્થ જેવી વસ્તુ હોતજ નહિ. પુરુષાર્થને લઈને મનુષ્યે વિજળી, વિમાન ઇત્યાદિ ચમત્કૃતિઓ શોધીને રચી કાઢી છે. જે દરેક બાબતમાં નશીબ હોત તો પંજાબમાં જનરલ ડાયરે જે ખુનામરકી ચલાવી હતી તેમાં જનરલ ડાયરનો દોષ ન હતો, પણ જીલમના ભોગ થઈ પડેલા મનુષ્યોના નશીબનો દોષ હતો.

ખરેખર, આપણા શરીર ઉપર આપણે પોતેજ અનેક અત્યાચારો કરીએ છીએ, રુચિ ન હોય તોપણ માત્ર સ્વાદ ખાતરજ અનેક જાતનાં ખાનપાન કરીએ છીએ, અનેક ભુરી ટેવોને શરીરના હિસાબે ને જોખમે પોષીએ છીએ, અનેક જાતના અતિભોગ ભોજવીએ છીએ; તે ખરેખર શરમજનક બાબત છે.

જો કોઈ મનુષ્ય નીચે લખેલી પાંચ જરૂરીઆતો પ્રમાણે વર્તે તો રોગ-દર્દ ખીલકુલ ન થાય; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના શરીરનો આંધો સ્વચ્છ અને સુદૃઢ રાખી શકે.

૧-નિર્મળ દવામાં અને સૂર્યપ્રકાશમાં રાતદિન રહેવું, ધરનાં ખારી-ખારણાં તેટલા માટે ખુશ્તી રાખવાં.

૨-જીવનશક્તિવાળો પથ્ય ખોરાક, રુચિ હોય તોજ, ખૂબ ચાવીને ખાવો; તેમજ જરૂર પડે ત્યારે એક બે દિવસના ઉપવાસ ખેંચી કાઢવા.

૩-શરીરના દરેકે દરેક સ્નાયુને નિયમસર કસવા.

૪-પૂરેપૂરી સ્વચ્છતા રાખવી; અને તે માટે સ્નાન કરવાં. ઠંડા જળનું સ્નાન શક્તિવર્ધક છે, ગરમ પાણીનું સ્નાન ચોક્કસ કરનાર છે.

૫-સંપૂર્ણ આશાયેશ અને મનનું સાચું વલણ.

માત્ર આ પાંચ જરૂરીઆતો પૂરી પાડવામાં આવે તો અંગ હરહમેશ નિરોગીજ રહે. કુદરતના આ પાંચ મોટા કાયદા નહિ પાળવા તેજ ગુન્હો છે. તેની શિક્ષામાં કંઈને કંઈ દરદ થાય છે.

અમેરિકામાં કેટલાંક વર્ષો થયાં એક નવું શાસ્ત્ર નીકળ્યું છે તે દવા વિરુદ્ધ છે; એટલે ગમે તે રોગ દવા વગર મટાડી શકાય છે. આનું નામ “કુદરતી ઇલાજ” કહેવાય છે. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દવા એક ધતીંગ છે; એટલુંજ નહિ પણ દવા શરીરને માટે વિરોધી વસ્તુ છે-અર્થાત્ ઝેર છે.

દવા પીવાથી રોગ મટતો નથી, પણ રોગની નિશાનીઓ મટે છે. રોગનાં કારણો મટાડવામાંજ ખરી ખુખી છે, અને તે દવાથી કદી મટતાં નથી, પણ માત્ર કુદરતી ઇલાજથીજ મટે છે.

(૨)

આગળ જણાવી ગયા કે, દવા તે ઝેર છે. આ સૂત્ર પીવાની દવાને લાગુ પડે છે, પણ

ચોપડવાની-લગાડવાની દવાને લાગુ નથી તેનું કારણ કે, તે શરીરબહાર લગાડવાની હોવાથી ઝેરી હોય તોપણ કામે લાઇ શકાય છે. ઘણુંખૂં આ દવા જંતુનાશક હોવાથી પીવાને માટે તાત્કાલિક ઝેરી હોય છે. રસ્તામાં અકસ્માત થતાં જંતુનાશક દવા જખમી થયેલા અવયવને લગાડવી જરૂરી છે.

કંઈ શારીરિક રોગ થાય છે તો પીવાની દવા આપવામાં આવે છે. હવે પીવાની દવા તે કૃત્રિમ ઉપાય છે. પીવાની દવા માત્ર ઉપરની ટાપટીપ છે. દવા પીવી તે કુદરતથી વિરુદ્ધ છે, કુદરતનું અપમાન કરવા બરાબર છે. રોગ થાય તો તેનાં કારણો છેજ, તે શોધો અને તે અટકાવો.

શરીરમાં બે જાતની ક્રિયા થાય છે. હમેશાં નવા કોષ-અથવા પરમાણુઓનું બંધારણ થાય છે અને જૂના કોષ મરણ પામતા જાય છે; તેને શરીર બહાર કાઢવામાં આવે છે. આ કોષ લાખો-અસંખ્ય-હોય છે તે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી પણ દેખાવા મુશ્કેલ છે. શરીરનો દરેક ભાગ-લોહી-હાડ-માંસ-ચામડી વગેરે અસંખ્ય કોષોથી બનેલો હોય છે. જ્યારે મરણ પામેલા કોષો શરીરબહાર જાલદી નીકળી શકે નહિ ને અંદર એકઠા થાય ત્યારે કંઈ ને કંઈ રોગ થાય છે. હવે દવા પીવી તે શરીરમાં વધી પડેલી વિનતીય વસ્તુઓ જે મરણ પામેલા કોષો છે તેમાં ઔષધરૂપી વિનતીય વસ્તુનો વધુ ઉમેરો કરવા બરાબર છે.

આ મરણ પામેલા કોષોને તેમજ ખાવાપીવામાં નકામાં રજકણોને શરીર બહાર કુદરત ત્રણ રસ્તે કાઢે છે:- (૧) મળ-મૂત્રથી, (૨) પરસેવાથી અને (૩) ઉચ્છવાસથી. તેઓ શરીરમાં બરાબ રહેવાથી રોગ થાય છે.

(૧) બરતી-હવે મળમૂત્રવિષે ટુંકમાં કહીએ. દરેક રોગનું મૂળકારણ ધણુંખૂં કબજિયાત અથવા અધુરું પાચન હોય છે. નહિ પચેલો ખોરાકનો જથ્થો શરીરમાં એકઠો થાય છે અને દુર્ગંધ મારે છે; તે શરીરને માટે ઝેર છે. આ ઝેર શરીરની બહાર ન નીકળે ત્યાંસુધી ચાલુ નુકસાન કરે છે. આને માટે અતિ ઉપયોગી ઉપાય ખાસ કરીને પૂંઠપીચકારી લેવાનો છે. તે રૂ. ૧૧૧ માં મળે છે. સાળમાં સાળ માણસે અઠવાડીયામાં એક વખત પીચકારી ગરમ પાણીની લેવી જોઈએ, એમ વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે, અને તે ખરું છે. જેમ આપણે ઘરની ચોકડી વગેરે ખૂબ પાણીથી સાફ કરીએ છીએ, તેમ પીચકારીવતી પુષ્કળ પાણીથી અંદરખાનેથી આંતરડાં ધોવાવાં જોઈએ. જીલાબ પીવો તે કૃત્રિમ ઉપાય છે. જીલાબ પોતેજ પરદેશી વસ્તુ હોવાથી શરીરબહાર કાઢવાની વસ્તુઓમાં તેનો ઉમેરો થાય છે. તાવ આવે ત્યારે પૂંઠપીચકારી લેવી, જેથી સાધારણ તાવ તરત ઉતરી જશે. કબજિયાતવાળા માણસે જેટલા બને તેટલા અપવાસ કરવા, સાંજ-માંદા દરેક માણસે જેટલું પાણી પીવાય તેટલું પીધા કરવું, જેથી મળમૂત્ર અને પરસેવો વારંવાર થશે અને તે વારંવાર થવાની જરૂર છે. જેમ બને તેમ ઓછું ખાવું અને જેમ બને તેમ વધારે પાણી પીવું. જમણુ-માટે જીવન નથી પણ જીવનમાટે જમણુ છે.

(૨) પરસેવો-શરીરની ચામડીમાં અસંખ્ય કરોડો ગ્રીણાં કાણાં છે, જે વાટે પરસેવો નીકળે છે. પરસેવો થવાથી તાવ ઉતરે છે તેનું કારણ એ છે કે, વધી પડેલાં ઝેરી રજકણો શરીર બહાર પરસેવામાં નીકળી ગયાં તે છે. તે પરસેવો વારંવાર થાય તો સાફ. કસરત કરવાથી પુષ્કળ પરસેવો થાય છે, ગરમ પાણીએ નહાવાથી ચામડી સાફ થાય છે.

(૩) ઉચ્છ્વાસ-શરીરમાં સ્વચ્છ લોહી હોય તો રોગ થાય નહિ. દરેક માણસમાં પોતાના વજન કરતાં માત્ર ૪૦ મા ભાગ જેટલું લોહી હોય છે. લોહી સ્વચ્છ રાખવાને જેમ બને તેમ ઓછું ખાવું અને જેમ બને તેમ ગામબહારની હવામાં ઉડા શ્વાસ લેવા. જે શ્વાસથી અંદર લાઇએ છીએ તે નિર્મળ હવા અમૃત છે અને જે ઉચ્છ્વાસથી હવા બહાર કાઢીએ છીએ તે ઝેર છે. જેમ નિર્મળ હવા ફેફસાંમાં વધારે લ્યો, તેમ લોહી વધારે નિર્મળ બને છે. લોહીમાં રહેલાં ઝેરી રજકણો ઉચ્છ્વાસ વાટે થઇને નીકળી જાય છે. ઉચ્છ્વાસ વાટે નીકળતી હવા એટલી બધી ઝેરી હોય છે કે માણસ કોઇ પેટીમાં માત્ર આઠ કલાક પૂરાઇ રહે તો પોતાના ઝેરી ઉચ્છ્વાસની હવા

પાછી શ્વાસમાં વારંવાર જવાથી મધ્યસ્થ થાય છે. ઇશ્વરે નિર્મળ હવા જે ઝવેરાતથી પણ કિંમતી વસ્તુ છે તે સર્વને માટે પુષ્કળ જગ્યામાં આપી છે, જેથી મૃત મળે છે; છતાં ઘણાં મનુષ્યો તેના ઉપયોગ બરાબર કરતાં નથી એટલે બેસવાની ડાળ પોતેજ કાપે છે. ખુદી હવામાં હમેશાં કસરત કરવાથી લોહી શુદ્ધ થાય છે, કસરત કરવી ન બની શકે તો રોજ પાંચ કે વધુ માઇલ ગામ-બહાર ઝડપથી ચાલવું. શરીરમાં અસંખ્ય કાણુઓ છે તે વાટે પણ શ્વાસ-ઉત્સર્જન થાય છે; માટે જેમ બને તેમ કપડાં ઓછાં પહેરવાં અને જેમ બને તેમ ખુલ્લા શરીરે લાંબો વખત રહ્યા કરવું. આને હવાસ્નાન કહેવાય છે.

ખેરાક વગર માણસ બે માસ સુધી જીવી શકે છે, પાણીવગર બે દિવસ સુધી; પણ હવા-વગર બે મિનિટ પણ ચાલતું નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, માણસને ખેરાક કરતાં પાણીની ૩૦ ગણી વધારે જરૂરીઆત છે અને નિર્મળ હવાની ૮૬૪૦૦ ગણી વધારે જરૂરીઆત છે. ટુંકા શ્વાસ કરતાં ઉંડા શ્વાસ વધારે ઉપયોગી છે. ઉંડા શ્વાસનું શ્વાસ યંત્રોપકરણો અને અમેરિકનો હિંદુઓ પાસેથી શીખ્યા છે. પ્રાણાયામ કરવાનો એક હેતુ આમાં સમાયેલો છે. પ્રાણાયામને પશ્ચિમવાસીઓ ઉત્તમ પ્રાણપોષક સાધન ગણે છે. ઉંડા શ્વાસ લેવા માટે કસરત કરવી.

(“લોહાણા હિતેન્દ્રુ”ના તા.૧૨-૭-૨૮ તથા ૨૩-૭-૨૮ના અંકમાં લે. ૨૧. રમણીકલાલ છોટાલાલ)

૮૬-હસાઈઓની ચાલબાજી

પ્રત્યેક હિંદુએ સાવચેત રહેવાની જરૂર

સર્વોત્તમ ગામના એક દશ વર્ષના જગન્નાથ નામના હિંદુ બાળકની આ કથની બહાર પડી છે, જે ટુંકમાં અત્રે આપીએ છીએ:-

“ત્રિત મહિનામાં મને સવારે એક ખ્રિસ્તી જેવાએ બોલાવ્યો અને ગામ બહાર લઇ જઇ પાનમાં કંઇક ખવડાવી દીધું, જેથી મને ચક્કર આવવા લાગ્યા. ત્યાં મને કંઇક ખવડાવ્યું. મને ચંપારણ લઇ જવામાં આવ્યો અને છુપી રીતે રાખવામાં આવ્યો. ત્યાં મારા શરીરમાં લણી જગ્યાએ લોહું ગરમ કરી ડામે દેવામાં આવ્યા, જેથી મને કોઇ ઓળખી ન શકે, તેમજ હું નાસી ન જઇ શકું. લાંથી મને વધુ ધમકાવીને કલકતા લઇ જવામાં આવ્યો. જ્યારે હું સ્ટેશન ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે મને બધા ગાડીમાં બેસાડી એક એવા મકાનમાં લઇ ગયા કે મારી ઉંમરનાં ત્યાં હિંદુ છોકરાઓ લગભગ ૩૦ હતાં. એઓ ચોધાર આંસુએ રડતાં હતાં; અને એક સાહેબ અને મડમ છુરા બતાવી છાનાં રાખતાં હતાં. જે આ રૂમમાં ૫૦ છોકરાઓ પૂરાં થતાં તો કોણ જાણે ક્યાં તેમને પહેરા વચ્ચે મોકલી દેવામાં આવતાં. ખાવામાં રોટી, તરકારી અને માંસ બળાતકારે આપવામાં આવતું. બધાં બાળકો પાંચથી બાર વર્ષની ઉંમરનાંજ હતાં. મારા ઉપર સાહેબ અને મડમ ચોવીસ કલાક પહેરા ભરતાં. એક વાર સાહેબ જાગૃતમાં ગયા હતા અને મડમ સાહેબ બહાર ગયાં હતાં તે તકનો લાભ લઇ અમે પાંચ છોકરાંઓએ હિંમતથી બારણું ખોલ્યું અને એકદમ નાહાં. રસ્તામાં મારે ઓળખીતો માણસ મળી આવ્યો. તેણે મને ભાગલપુર પહોંચતો કહ્યો. પેલા ચારને સાહેબે પકડી લીધા કે કેમ તે મને ખબર નથી.”

આ છોકરા ગુમ થયો ત્યારે તેના બાપે પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવી હતી. તેને શોધવા ૨૦૦ રૂ. ખર્ચાં હતા. જ્યારે છોકરા મળી આવ્યો ત્યારે તે શાણદાર દરોજા પાસે ખબર કહેવા અને છોકરાને નસાડનાર પેલા ધાતકી અંગ્રેજ ઉપર કામ ચલાવવા જણાવ્યું; ત્યારે દરોજાએ જણાવ્યું કે, તે હરણ કરનાર સાહેબ મોટા ખાનદાન કુટુંબના છે, તેમનો લાભવગ ભારે છે. તમે દાવો માંડશો તો ફાવશે નહિ, ઉલટા તમે દંડાઈ જશો.

પ્રત્યેક હિંદુઓએ મુસ્લીમ બાળકો સાથે આવા છુપા ઇસાઇ અત્યાચારોથી પણ પૂરા ચેતી જઇ આવાં બોપાળાં જેમ બને તેમ શોધી કાઢી બહાર પાડી દેવાં જોઇએ.

(“હિંદુ”ના તા-૮-૭-૧૯૨૮ના અંકમાંનાં ૨૧. અક્ષરશી શુક્લ-ભાગલપુર-એમના લેખપરથી)

* સૂતી વખતે જરૂર પડે તો માથા ને કાન પર ઝાઢવું જોઈએ, અને નાક ઉપર નજ ઝાઢવું જોઈએ; નહિ તો એ પણ કોઇ ને કોઈ રીતે ગુસ્સાનજ કરે છે.

૮૭-હિંદુઓમાં બાયલાપણું કેમ પેઠું?

હિંદુઓમાં બાયલાપણું એટલે બીકણુપણું કેમ પેઠું, એની જો આપણે શોધ કરીએ તો જણાશે કે, એ ધર્મને નામે પેઠું છે! ધર્મ રૂખવાના બહાના હેઠળ ધર્મહક્કોની અસમાનતા પેઠી અને અસમાનતાને કારણે એકબીજાની ઐક્યતાનો પાયો લુલો થઇ સંપ અને કળ્યાએ સ્થાન લીધું. આગળ ચાલતાં અલગ અલગ દેવ અને અલગ અલગ દેવળો, અલગ અલગ જાત ને અલગ અલગ હક્કો અને પ્રતિબંધોએ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આથી એકબીજા સાથેના સહકાર તૂટી સર્વત્ર અસહકાર જન્મ્યો. આથી એકબીજા પ્રત્યેની લાગણી ઓછી થઇ ગઇ, પ્રેમભાવનાં મૂળીઆં કપાઇ ગયાં, સંકુચિત દષ્ટિએ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું, નાતજાતની પેલીમેર ડોડીયું કરવાનું વિસારે પડ્યું, ધર્મને ભૂલી જવાયો અને કેવળ ન્યાત ને જાતે ધર્મનું સ્થાન લઇ ધર્માભિમાનને પાણીયું અપાવ્યું. આજે જો ધર્માભિમાન જાગૃત હોત તો આજની આવી કફેડી સ્થિતિ હિંદુની કદી થાત નહિ.

વર્તમાન સ્થિતિથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે, આપણે મુસલમાનને નામે બીજીએ છીએ. એક મુસલમાન એક સો હિંદુને ભારે થઇ પડે છે. આ સ્થિતિજ અસહ્ય અને હાસ્યાસ્પદ છે; પણ એમાં અતિશયોક્તિ નથી, એ વ્યાજબી છે. કેમકે એક મુસલમાન પોતાના બળપર જૂઝતા નથી; પરંતુ તેને ખાતરી છે કે, તેની પાછળ સમગ્ર મુસલમાનના સંઘબળનું અદળક સંઘબળ સદા-સર્વદા તૈયાર હાલતમાં પડ્યું છે. તેને ખબર છે કે, મારી વહારે મારા ભાઇઓ ધારે અને મને મદદ કરશે-અને બને છે પણ તેમજ.

કેટલાક ધર્મધુરંધરો સંઘબળની કિંમત કળી ચૂક્યા છે અને તેઓ સંઘબળ જાગૃત કરવાને લિજ્જ લિજ્જ સૂચના કરી રહ્યા છે; પણ હજીસુધી કોઇપણ રીતે તેમાં ફળીભૂત થયેલા જણાતા નથી. એમાંની કેટલીક સૂચનાનું નિરીક્ષણ કરવા જેવું છે. કેટલાકનું સમજવું એવું છે કે, માંસાહારથી બળ આવે છે; માટે માંસાહાર કરવો અને બહીષ્ બનવું યા બાયલાપણામાંથી મુક્ત થવું. પણ એ અનુમાન વ્યાજબી નથી. આપણે જો માંસાહારી અને શાકાહારી એમ બે વિભાગ પાડીએ તો માંસાહારીનો આંકડો ઘણો મોટો માલમ પડશે; છતાંપણ આપણા બાયલાપણાનું પલ્લું કંઈ ઉંચું ચઢવું નથી. આથી સાબીત થાય છે કે, એ અનુમાન ખોટું છે. એમ તો આઠ કરોડ જેટલા અંતરે ગોમાંસ પણ ખાય છે; છતાં તેમનું બાયલાપણું ક્યાં ઓછું છે? બીજું અનુમાન શુદ્ધિ અને સંગઠનનું છે. એ પણ બંધબેસતું નથી; કેમકે એ પ્રમાણે શુદ્ધિ કેટલાની કરીએ અને ક્યાંસુધી કરીએ? તેને કેટલા વધાવી લેશે? અંગબળની તાલીમ આપણે કેટલાને આપી શકવાના અને કેટલા તેનો લાભ લેવાના? આગળ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે, એકલ-ડોકલનું બળ જો તેને સંઘબળનો ટેકો ન હોય, તો કશા ખપનું નથી. આપણે દરેક પહેલવાન ન બની શકીએ. કેટલાક સહજોજન કરવામાં સંઘબળની ગંધ જુએ છે; પરંતુ હકીકતમાં એમાંથી જરૂર સંઘબળ પ્રગટ પામે, પણ એ રસ્તો છેવટેનો છે-આખરનો છે; એટલે હજી તો આપણે સંઘબળનો પાયો નાખવો છે. એ પાયો નખાય, મજબૂત થાય, તેના ઉપર દિવાલો ચણાય ને છાપર નખાય; ત્યારે તેના ઉપર જેમ નળીઆંની જરૂર છે, તેમ એ રાડી-બેડી વહેવારની જરૂર પડશે અને તે આપોઆપ એની મેળે પોતાનું કાર્ય કર્યું જશે. તેથી હાલમાં રાડીવહેવારની વાત કરવી એ પાયો ચણવા અગાઉ તે જગ્યા ઉપર નળીઆંનો ઢગ મારવા જેવી વાત છે. કેટલાક એમ ધારે છે કે, હિંદુમાં માંસાહાર ત્યજવો જોઈએ અને તેમ થાય તોજ તેઓ સમાન હક્કનો દાવો કરી શકે તથા તોજ તેમને સમાન ગણવામાં આવે; પરંતુ આવું કોઈ દિવસ બને એવું છેજ નહિ. કેટલાક અત્યંતને કહે છે કે, તમે સુધરો તો તમને હક્ક મળે, પરંતુ એ પણ મ્હોંના તડાકાજ છે. કેટલા સુધરશે, કેણુ સુધારશે અને શું સુધારવા જેવું કે સુધરવા જેવું છે? કશુંએ નથી. એવા વિચારો રાખવા કે કરવા એ આપણા બાયલાપણાને સંઘર્ષો સમાન છે. કેમકે કરોડોને આપણા જેવા થવા ઇચ્છવું ને તે આપણા જેવા થાય તોજ હક્ક આપવા કહેવું એમાં સાદું

સમાયણું છે. એ સાટાપાટામાં આપણે વટાઈ ચાલ્યા છીએ અને હજીએ વટાઈશું. 'સંઘબળ કંઈ અમોલ વસ્તુ છે' એવું જો આપણે સમજતા હોઈએ, તો આપણી ચોખ્ખી દ્રશ્ય છે કે, તે સંઘબળ કયી રીતે પ્રગટ થાય, તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું તથા ગમે તે ભોગે આપણે તેને પ્રગટ કરવું અને તેમ કરવામાં આપણે જરૂર નમતું તો આપણું પડે, એ સ્વાભાવિક વાત છે. જો આપણે નમતું ન આપીએ તો આપણું ધારેલું કાર્ય થતું નથી અને તે જો ન થાય તો આપણી સ્થિતિ કંઈ સુધરતી નથી; માટેજ આપણે સુધારાની, સુધરવાની કે સુધારવાની આજ્ઞા છોડી દેવી જોઈએ છે. આપણી આજ્ઞા-આપણું ધ્યેય-આપણી મહત્વાકાંક્ષા કેવળ આપણું બાયલા-પણું જ કેમ દૂર થાય તે તરફ હોવી જોઈએ અને ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે સહેલામાં સહેલો ઉપાય-રસ્તો કે જે દરેકને પણ આજ્ઞા પ્રમાણમાં-મોટા સમુદાયને અનુકૂળ પડે તેજ લેવો જોઈએ. એ રાજમાર્ગ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ ધર્મહક્ષોની સમાનતાને માટે સર્વ ધર્મમંદિરો, દેવળોનાં બારણાં દરેક હિંદુ ગણતા સર્વ કોઈને માટે ખુલાં મૂકાવાં જોઈએ. દેવળના બારણે ખાસ મુદ્રાલેખ હોવો જોઈએ કે "તમામ હિંદુને ન્યાત-જાતના બાધવિના આ દેવળ ઉઘાડું છે." એમાં કંઈ પૈસાની જરૂર નથી પડવાની અને ખરી ચાવી એજ છે. જો આપણે સંઘબળ જામત કરવું હોય, હિંદુધર્મ દીપાવવો હોય, હિંદુ હોવાની મગરૂરી દરેક હિંદુમાં જામત કરવી હોય, હિંદુ ધર્મની નિંદા થતી અટકાવવી હોય, તો દુનિયામાં એનાથી બીજો કોઈ રસ્તો છેજ નહિ. આ લેખ લખનારને પોતાને ખાતર તો દેવ-દેવળોની લેશમાત્ર જરૂર નથી, કેમકે લેખક મૂર્તિપૂજક નથી; છતાં મૂર્તિપૂજકોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી આગ્રહ કરવામાં આવે છે અને તે પણ કેવળ સમાજસુધારણાની અને બાયલાપણાના પંજમાંથી મુક્ત થવાની ખાતરજ.

છતાં બૂલ દેખાડવી એ મનુષ્યદ્રવ્ય છે, એમ સમજી કેવળ આપણી બૂલ ક્યાં થઈ રહી છે, તેને બિન્ન બિન્ન રીતે વિસ્તારીને જણાવવામાં આવે છે.

બીજાની (મુસલમાનોની) બૂલ કાઢવા કરતાં આપણી બૂલ આપણે સુધારીએ એ લાખ દરજ્જે બહેતર છે. શુદ્ધિ અને સંગઠનના કાર્યથી મુસલમાન લાખએ અધ્યાય-છેડાય છે; કેમકે તેમાં તેઓ વેર વાળવાની ગંધ જુએ છે, પણ ઉપર સૂચવેલા ઉપાયને તેઓ આડે ચાવી શકે એમ નથી, કેમકે એમાં એવી ભાવનાને અવકાશજ નથી. એ કાર્યમાં જે આડે આવે છે તે કેવળ આપણું બાયલાપણું નંબર બેનું છે.

આપણે જો ધડો લેવો હોય અને પાઠ શીખવો હોય, તો દુનિયાના બીજા ધર્મોના સંઘબળ તરફ દ્રષ્ટિ નાખવી જોઈએ, તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેની ખોજ કરવી જોઈએ અને તેને એક વાર નહિ પણ એકવીસ વાર ચારણીમાં ચાળી જોવું જોઈએ તો આપણને ખબર પડશે. દાખલાતરીકે આપણા મુસલમાન લાખએના સંઘબળનો વિચાર કરીએ. એમનું સંઘબળ જવાંમદીપણું એ એમનામાં ધર્મહક્ષોની સમાનતાનું ફળ છે. જેઓ મુબ્દમાં વસે છે તેઓ ઇસ્લામ દેવને તેમની સગી આંખે દરેક મસ્જિદ આગળ જઈને અને કોટના મેદાનમાં જઈને તેમની નિમાજની થતી ક્રિયાનું અવલોકન કરે. એમનામાં પણ જાતિ જેવું છે, નથી એમ નહિ; પણ ધર્મહક્ષ દરેકના સમાન છે. પછી ભલે તે પૈસાદાર હોય કે બીખારી, અમીર હોય કે ફકીર, બીસ્તી હોય કે સોદાગર; પરંતુ બધા એકબીજાની પડખે પડખે મસ્જિદમાં કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ વિના સરખા ને સામટા નિમાજ ગુજારે છે. એમનામાં ગુજરાતી, મરાઠી, મદ્રાસી, બંગાળી કે કાશ્મીરી એવા વાડા નથી. મસ્જિદ મુસલમાનમાત્રને માટે ખુલી છે, તો પછી આપણે દરેક હિંદુને માટે આપણાં દેવ-દેવળો કાં નહિ ઉઘાડાં હોય?

ધર્મરોપાસના કરનારને, દેવદર્શન કરનારને, સેવા-પૂજા કરનારને અને તેને બજનારને આપણે અટકાવનાર કોણ? આપણને શી અધિકાર છે? આપણે કેમ પ્રતિબંધ મૂકી શકીએ?

આપણી હાલની મનોવૃત્તિ તદ્દન વખોડી કાઢવા લાયક છે; કેમકે આપણે એમ કરી ધર્મને ઘોડા-નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. ધર્મના પ્રચારને બદલે આપણે તેના મૂળમાં મીઠું મૂક્યું છે. આપણે અહીં જેતાં ધર્મનું શુભાન રાખતાં શરમાવું જોઈએ; નહિ તો ઢાંકણીમાં પાણી લઈને ડૂબી મરવું

જોઈએ. કેમકે આપણે ધર્મની સેવા નથી કરતા, પરંતુ ઉલટા તેને નષ્ટ કરી રહ્યા છીએ. આપણાથી તે પાપી બીજને કોણ હશે? બીજા ધર્મો આજે કરોડો રૂપીઆનો ધૂમાડો કરી પરધર્મોને પોતાના કરે છે, ત્યારે આપણે જાણના દુસ્ત્રમનો સહધર્મોને ધકેલી મૂકીએ છીએ અને તેમને માટે બારણાં બંધ રાખીએ છીએ, એ આપણી કેટલી બધી મૂર્ખાઈ છે? અને જ્યારે બીજા ધર્મમાં ચાલી જાય છે-વટલી જાય છે, ત્યારે તે સામા ધર્મવાળા ઉપર રોષ ઠાલવીએ છીએ-દોષ દેખીએ છીએ, આ આપણી કેવી મૂર્ખાઈ?!

આપણે ગમે તેટલા તવંગર હોઈએ, ગમે એટલી ઉચ્ચ મનાતી જ્ઞાતિના હોઈએ; પણ હિંદુ-ધર્મને નામે આપણું સ્થાન-આપણો ધર્મહક્ક એક તલબાર પણ આપણાથી જે ગરીબ હોય, નીચમાં નીચ જાતિના હોય કે ઉતરતી પંક્તિના કે ઉતરતી જાતિના હોય, તેઓનાથી ચઢીઆતો યા તો તેમનાથી વિમુખ કે જૂદો ન હોવો જોઈએ. આજે આપણામાં ખામી છે તે એજ છે. ધર્મની પડતીનું કારણ એજ છે. આપણે મોડા-વહેલા પણ આપણી ભૂલ તો જોઈશું અને તે સુધારવી તો પડશેજ.

(“હિંદુસ્થાન”ના તા. ૧૧-૯-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. ધર્મધુરંધર)

૮૮-શ્રી. વજાજનું શુભ કાર્ય

આજે હિંદુ કોમને પક્ષાધાત લાગુ પડ્યો છે. તેના શરીરના હિંદુજાતિના મુખ્ય અંગ-૩૫ ૭ કરોડ અત્યંત પ્રજનો આજે જે તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તે જોઈ સાચા હિંદુને દુઃખ થયા વગર ન રહે. મહાત્માજીના અને સ્વામી દયાનંદના તથા હિંદુ સભાના કાર્યકર્તા એ અસ્પૃશ્યતાનાં કલંકને ધોઈ નાખવા મથી રહ્યા છે, પણ અમારા યુસ્ત રૂઢિપૂજકો દેશનો વિચાર કર્યા વગર આપના કૂવામાં ડૂબી મરવાની મૂર્ખાઈ છોડતા નથી. વર્ધાના શ્રી. જમનાલાલ બળજ આજે અત્યંતજોમાટે ખૂબ શ્રમ લઈ રહ્યા છે. વર્ધામાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે અને બળજ તેના ટ્રસ્ટી છે. પ્રભુના દરબારમાં ઉચ્ચ-નીચ યા જાતિભેદ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. ધર્મશાસ્ત્રો પણ અસ્પૃશ્યતાનો કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ કરતાં નથી. આ સવાલ રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ મહત્વનો છે અને હિંદુઓને માટે તો જીવનમરણનો છે. શ્રી. બળજે સાથેના ટ્રસ્ટીઓને ગમે એ વાત ઉતારી અને તેમણે દરાવ કર્યો કે, દેવદરબાર અત્યંતજોને માટે ખુલ્લાં મૂકવાં. આ વાત ગામમાં વિજળીને વેગે પ્રસરી. યુસ્તમાં યુસ્ત તિલક-માળાધારી મારવાડીઓ વગેરેએ ખૂબ વિરોધ કર્યો. અત્યંતજોનાં માથાં ભંગી નાખવા સુધીની દમદાટી આપી. કેટલાક બળજ પાસે ગયા, દલીલો કરવા માંડી; પણ દલીલમાં હાર્યા. કંઈ કંઈ બહાનાં કાઢ્યાં, પણ ફાવ્યા નહિ. છેવટ ગઈ તા. ૧૬-૭-૨૮ ને ગુરુવારે બીજા હિંદુઓની સાથે અત્યંતજ અંધુઓએ પણ પોતાના પ્રભુનાં ધરાઈ ધરાઈને આ જન્મમાં પહેલીજ વાર દર્શન કર્યો અને મનુષ્યદેહ પાવન થયો માનવા લાગ્યા. શ્રી. બળજ સવારથી તે રાતના ૧૦ વાગ્યા સુધી મંદિરના દરવાજે ઉભા રહ્યા અને દરેકને પ્રેમથી સત્કાર કરતા. મૂર્તિ-પૂજના સંબંધમાં કોઈના વિચાર જૂદા હોય છતાં આ અપૂર્વ બનાવ નોંધી દરેક કાર્યમાં અત્યંતજોને મનુષ્યોચિત હક્ક આપવાના દરેક પ્રસંગમાં હિંદુ જનતા પાછળ નહિ હોઈ. એજ અસ્પૃશ્ય ઢેડ યા ભંગી કાલે ખ્રિસ્તી યા મુસલમાન બની તમારી પાસે આવે તો તમે તેને તમારી ગાદી-પર બેસાડો, તમારા ઘરમાં આવવા દો અને છૂટથી તેની સાથે વર્તો; તો શું તમારી સેવાનું આજન્મ ત્રણ લાંબી પ્રજનો આવો કૂર તિરસ્કાર કરવો એથી વધુ અધમતા અન્ય શું હોઈ શકે? જે હિંદુસમાજ હજી પણ નહિ ચેતે, હજી પણ નહિ વિચારે તો સમસ્ત હિંદુજાતિનું દુનિયાના પટપરથી નામનિશાન પણ ભૂંસાઈ જશે. આજે ધર્મચાર્યોની સ્વાર્થી વૃત્તિ હિંદુ પ્રજનો નાશ નીલાળી રહી છે. દરેક ધર્મના અનુયાયીઓએ સૌથી પહેલાં પોતાના ધર્મચાર્યોને આવા કાર્યમાં રસ લેતા કરી આ ધાર્મિક ઉજાતિને પ્રથમ માની હિંદુત્વના ઉદ્ધારના કાર્યમાં યાહોમ જંપલાવે.

(“હિંદુ” તા. ૨૬-૧-૨૮ ના અંકમાંથી)

૮૧-માદસોર રાજ્યની પ્રજાવત્સલતા

(૧)

(ચોદશીમાં જ્યારે હિંદી નૃપતિઓ અને હિંદી રાજસ્થાનોની કઠણ અવદશા નજરે પડી રહી છે અને અનેક રાજસ્થાની યુવકોના દિલમાં 'રાજસ્થાનોને એકજ સપાટે સાફ કરી નાખો-બસ સાફ કરી નાખો' એ ભાવનાના પડછંદો ગાજી રહ્યા છે, ત્યારે જાણે નૃપતિસંસ્થાના દીર્ઘાયુને માટે સળંગ દાવો નોંધાવનારા એક નમુનેદાર રાજતંત્ર અને નમુનેદાર નૃપતિની આ કઠારોમાં પિછાન આપવાનું માત્ર થાય છે. એ રાજતંત્ર તે માઈસોરનું રાજતંત્ર અને એ નૃપતિ તે માઈસોરના મહીપાલ શ્રીકૃષ્ણારામ. 'ભારતવર્ષના ભવ્ય ભૂતકાળના અવશેષ-સુખી નૃપતિસંસ્થા' આજના પ્રજાસત્તાના યુગમાં પણ કેવા સન્માનપૂર્વક જીવી શકે છે અને કેવી ગારવભરી રીતે પોતાનું સ્થાન ભજવી શકે છે, તેનો કાર્ષ્ણ્ય જીવંત નમુનો જોઈતા હોય તો તે માઈસોર છે. માઈસોરની જીવનપોથીમાંથી આપણા નૃપતિઓ મોડું થઈ જતાં પડેલાં સુયોગ્ય બોધપાઠ તારવી શકે અને પોતાના પદને સાર્થક કરે એટલી વિનંતિ છે. તંત્રી 'સૌરા'દ.)

ગયા ઑગસ્ટ માસના પ્રથમ સપ્તાહમાં માઈસોરની પ્રજાએ એક મહોત્સવ ઉજવ્યો; પ્રજા-હિત એજ જીવનનું પરમ કર્તવ્ય એવી કર્તવ્યભાવનાથી રાજકારભાર ચલાવતા પોતાના રાજાને રાજગાદીએ બેઠાં પચીસ વર્ષ પૂરાં થયાં તેનો એ રૂપેરી મહોત્સવ. એ મહોત્સવ માઈસોર રાજ્યને ગામે ગામ અને ગામડે ગામડે ઉજવાયો. ઠેર ઠેર પ્રજાકીય ઉત્સવ-એત્સવની ધામધૂમ મચી રહી. મદ્રાસના પ્રખ્યાત 'હિંદુ' પત્રના પ્રતિનિધિને આ ઉત્સવ-સપ્તાહનો અહેવાલ લખતાં કહેવું પડ્યું કે "હું જરાયે અતિશયોક્તિવિના અને મારા પૂર્ણ અનુભવથી કહું છું કે, આ ઉત્સવ પ્રજાએ પોતાની મેળે, પોતાના અંતરના ઉમળકાથી માંડેલા સાચો પ્રજાકીય ઉત્સવ હતો. પ્રજાના અંતરમાં તેના મહારાજા માટે જે પ્રેમમય લાગણીઓ ઉછળતી જોઈ, તેનું તો વર્ણનજ ન થઈ શકે. માઈસોરના અતિ સુશિક્ષિત, અનુભવી અને નિરૂપણે દિલ ઉઘાડી શકે એવા માણસો પણ પોતાના મહારાજાને 'રામરાજ'નું પ્રિય સંબોધન આપી રહ્યા છે. ગાંધીજી, માલવિયાજી અને મોતીલાલજી પણ માઈસોરના મહીપતિને 'આદર્શ રાજા' કહેવા સુધી તેના જીવન-અવહારથી પ્રસન્ન થયા છે." માઈસોરની પ્રજા ઉપરાંત માઈસોર રાજ્યની બહારના માઈસોરપતિના સંખ્યાબંધ પ્રશંસકોએ આ રૂપેરી મહોત્સવ ઉજવ્યો. 'હિંદુ' પત્રે તો પોતાનો ખાસ અંક પ્રગટ કરી, માઈસોરપ્રત્યેની પોતાની બક્ષિત પ્રદર્શિત કરી અને માઈસોરની વિશિષ્ટતાઓ જગત સમક્ષ રજૂ કરી. મદ્રાસ છલાકાનાં બીજાં માનનીય પત્રોએ પણ આ ઉત્સવમાં એટલેજ સક્રિય રસ લીધો.

દેશી રાજસ્થાનો સામે જ્યારે એક પ્રકારના અભાવનું વાતાવરણ સર્વત્ર જોવાય છે ત્યારે માઈસોર ઉપર ચોદશીમાંથી આવી પ્રીતિના, આવી મમતાના, આવી પ્રશસ્તિના વરસાદ વરસવાની પાછળ કયું તત્ત્વ ઉભું છે? માઈસોરના નરેશનો અને તેના રાજકારભારનો સર્વત્ર આવો ઉજ્જવળ યશ શામાટે ગવાઈ રહ્યો છે? એનો જવાબ આ નીચેની હકીકતો આપશે. નૃપતિઓ-એ પ્રજાકીય પ્રીતિનો સાચો અનુભવ કરવો હોય તો એનો માર્ગ અમુક અખખારોને ખરીદી લેવાનો કે અમુક આશ્રિતો પાસે પ્રશસ્તિઓ લખાવવાનો નથી. એનો માર્ગ માઈસોર મહારાજા-એ ગ્રહણ કર્યો છે. એ એકજ માર્ગ-સુશાસન સ્થાપવાને અને યુગ્મજો પિછાનવાને માર્ગજ-માઈસોરમહારાજા જેવા સન્માનને પાત્ર નીવડી શક્યા છે.

સને ૧૮૮૪ના જુન માસની ચોથી તારીખે જન્મેલા અને માત્ર દશ વર્ષની કાચી વયે પ્રજાપ્રિય પિતાને ગુમાવી દેનારા શ્રી. કૃષ્ણારાજની વય પૂરાં અઠાર વર્ષની પણ ન થઈ ત્યાં તો ૧૯૦૨ના ઑગસ્ટ માસમાં, તેમના હાથમાં, તે સમયના હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કર્ઝને માઈસોર રાજ્યની લગામ મૂકી. કુમાર-મહારાજાના ખભા ઉપર એ ગંભીર જવાબદારી મૂકતાં, લૉર્ડ કર્ઝને શ્રીકૃષ્ણારાજની પીઠ થાબડી અને તેમની હકુમત નીચેની પ્રજાને વધાઈ આપી કે "મહારાજાની સ્વાભાવિક ઉચ્ચ વૃત્તિઓનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જોઈને અમને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે કે, તેઓશ્રીએ અનુબોધના કારભારની પૂરેપૂરી જવાબદારી ઉઠાવવાની શક્તિ મેળવી લીધી

છે. તેઓએ તેમની પ્રગ્નની વચ્ચે વારંવાર મુસાફરીઓ કરી છે અને તેમની જરૂરીઆતોનો જાત-અનુભવ મેળવ્યો છે. એ અનુભવ-જ્ઞાન, આજથી તેમની પાસે રજુ થનારા રાજકારભારના વિધ-વિધ કાયદાઓનો ઉકેલ કરવામાં તેમને ખૂબજ ઉપયોગી થઇ પડશે.....મને આશા છે કે, આ જ્ઞાનથી સજ્જ બનીને, પોતાની વ્યવહારદક્ષ અને આત્મવિશ્વાસભરી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓના બળે મહારાજા જરૂર પોતાના માર્ગે વેગભરી અને સલામત મજલ કરી શકશે.” અને આ બધાં વચ્ચેના મહારાજાએ પોતાના પચીસ વર્ષના રાજકારભાર દરમિયાન ખરાબર સાર્થક કરી બતાવ્યાં છે.

માઇસેરનો વિસ્તાર ૨૬૦૦ ચોરસમાઇલ, અને વસ્તી ૬૦ લાખ માણસોની; રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ સાઠત્રણ કરોડની. પચીસ વર્ષ પહેલાં એ બે કરોડની હતી. ઉપજ આજે આટલી વધી છે, તે નવા કરવેરાને લીધે નહિ, કે કોઇ ખીજ પ્રકારની ચૂસણ-નીતિને કે જુલ્મ-પરિણામે નહિ. એ રાજ્યની ઉત્તરોત્તર ખીલવણીનું પરિણામ છે, ખેતીના અને વેપાર-ઉદ્યોગના વિકાસનું પરિણામ છે.

આટલા પ્રસ્તાવ પછી હવે આપણે માઇસેરની એક પછી એક વિશિષ્ટતાઓ જોઇએ.

૧-સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ

માઇસેરમાં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા આજથી ૪૬ વર્ષ પહેલાં એટલે કે સને ૧૮૮૧માં દિવાન સી. રંગાચારુના સમયમાં સ્થપાયેલી. સારે બહુજ મર્યાદિત મતાધિકારના ધોરણે આખા રાજ્ય-માંથી પ્રજાપ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાનું સ્વીકારવામાં આવેલું. એ રીતે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પ્રગ્નની જરૂરીઆતો અને ફરિયાદો પરત્વે રાજ્યને નિવેદનો કરવાનો અધિકાર બેગવતા.

૧૯૨૨ માં આજના મહારાજા સિંહાસનારૂઢ થયા ત્યાંસુધી માઇસેરમાં આ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા એ એકજ ‘સ્વરાજ્ય સંસ્થા’ હતી. સિંહાસન ઉપર પગ મૂકતાંજ મહારાજાએ ઉદ્ઘોષણ કરી કે “આ સભા રાજકારભારને એક કિંમતી સહાયકરૂપ નીવડી ચૂકી છે અને યોગ્ય સમયે પોતાની પ્રૌઢતા અને સ્વતંત્રતા માટે સુવિખ્યાત એવી દેશની અગ્રેસર રાજદારી સંસ્થાઓમાં તે પોતાનું સુયોગ્ય સ્થાન જરૂર લેશે.” અને મહારાજાના એ ઉદ્ઘારો મુજબ આ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા પ્રતિષ્ઠા, લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિકાસજ પામતી રહી છે.

૧૯૦૮માં મહારાજાએ પ્ર. પ્ર. સભા કરતાં વિસ્તારમાં નાની પણ સત્તા અને કાર્યપ્રદેશમાં વિશાળ એવી એક નવી સ્વરાજ્યસંસ્થાને જન્મ આપ્યો. એનું નામ ‘માઇસેર ધારાસભા.’

૧૯૨૩માં મહારાજાએ તેમની પ્રગ્નને નવા સુધારાઓની નવાજેશ કરી અને બંને પ્રજા-પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને નવો અવતાર આપ્યો. આ સુધારાથી પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાને રાજ્યના બધાં-રજુમા કાયદેસર અચળ સ્થાન આપવામાં આવ્યું, મતાધિકારને ખૂબજ વિસ્તારવામાં આવ્યો. સ્ત્રીઓને પણ મતાધિકારની છૂટ આપવામાં આવી. બજેટના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અને નીતિઓ સંબંધમાં ઠરાવો લાવવાની સત્તા બક્ષવામાં આવી. રાજકારભારસંબંધમાં ઠરાવો લાવવાની તેમજ પ્રગ્નની જરૂરીઆતો અને ફરિયાદો સંબંધમાં નિવેદનો કરવાની અને પ્રશ્નો પૂછવાની પણ સત્તા આપવામાં આવી. રાજ્ય તરફથી કંઈ નવો કર નાખવાનો હોય તો તે નાખતાં પહેલાં પ્રતિનિધિ સભાની સલાહ લેવામાં આવે છે; તેમજ કોઇ નવા કાયદાનો ખરડો ધારાસભામાં રજુ થતાં પહેલાં તે પણ પ્રતિનિધિ સભા સમક્ષ રજુ થાય છે. આમ રાજકારભારમાં સબળ અવાજ ધરાવતી આ પ્રતિનિધિ સભા જખખ ખીન-અમલદારી બહુમતિ ધરાવે છે, એ તો ભાગ્યેજ કહેવાની જરૂર રહે છે.

ધારાસભા પણ ખીન-અમલદારી સભ્યોની સ્પષ્ટ બહુમતિ ધરાવે છે; તે ૨૦ અમલદારી અને ૩૦ ખીન-અમલદારી સભ્યોની બનેલી છે. આજસુધી આ સભાને બે તે પ્રશ્નપરત્વે સલાહો પૂછવાનો, બજેટ ઉપર ચર્ચા કરવાનો અને રાજકારભાર સંબંધમાં ઠરાવો લાવવાનો અધિકાર હતો. હવે તેને પ્રત્યેક ખાતાની ગ્રાન્ટોની માગણીઓ ઉપર મત આપવાનો તેમજ સભ્યો તરફથી કાયદાઓના ખરડાઓ પેશ કરવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો છે. આ ધારાસભાને પોતા તરફથી ‘પબ્લિક એકાઉન્ટ કમિટી’ ચૂંટવાની પણ સત્તા મળી છે. આ કમિટિનું કર્તવ્ય કારભારના તમામ હિસાબોનું નિરીક્ષણ કરવાનું અને બજેટની ગ્રાન્ટો મંજૂર કરતી વખતે ધારાસભાએ વ્યક્ત કરેલી

ખચ્છાઓનું જ્યાં જ્યાં અપાલન થયું હોય તે બાબતો ધારાસભાના લક્ષ ઉપર મૂકવાનું છે.

આ ધારાસભાને બન્ને સંસ્થાઓના (ધારાસભા અને પ્રતિનિધિ સભાના) સભ્યોની અનેકી ત્રણ સ્થાયી કમિટિઓ નીમવાની પણ સત્તા છે. એક કમિટિ રેલ્વે તેમજ ઇલેક્ટ્રીકલ અને જાહેર બાંધકામ ખાતાને લગતી બાબતો સંબંધમાં પોતાના અધિકાર વાપરે છે, ત્યારે બીજી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, તબીબી અને જાહેર આરોગ્યનાં ખાતાંઓ ઉપર અને ત્રીજી નાણાંખાતું અને કરવેરા વિષયે પોતાની ફરજો બજાવે છે. આવી ત્રણ કમિટિઓ નીમવાનો રાજ્યનો હેતુ પ્રજાના બીન-અમલદારી પ્રતિનિધિઓને રાજકારભારની દૈનિક ઘટમાળમાં પણ પોતાનો અવાજ પહોંચાડવાની તક આપવાનો છે.

માધસેરની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પણ સરસ પ્રગતિ કરી રહી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં ગ્રામ્ય પંચાયતો, તાલુકા બોર્ડો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડો તેમજ ગ્રામ્ય સંઘો અને શહેરસુધરાધો મુખ્યત્વે કરીને છે. આ તમામ સંસ્થાઓની સત્તા અને કાર્યપ્રદેશ હમણાં હમણાંમાં સારી રીતે વિસ્તૃત બન્યાં છે. આ સંસ્થાઓમાંની ધણીખરીમાં બીન-અમલદારો અધ્યક્ષ હોય છે. માધસેર ધારાસભાએ હમણાંજ ગ્રામ્ય પંચાયતોનો નવો કાયદો પસાર કરીને ગ્રામ્ય પંચાયતોને તેમના પોતાના ગામનો દિવાની, ફોજદારી તેમજ બીજા સર્વ પ્રકારનો સ્થાનિક કારભાર ચલાવવાની ધણી મોટી સત્તા આપી છે અને તેમને સ્વરાજ્યની સાચી પાયારૂપ સંસ્થાઓ બનાવી છે.

આ સંસ્થાઓ ઉપરાંત, રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિનું કાયમી નિરીક્ષણ કરવા એક આર્થિક સંસદ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; એ સંસદ અને તેની કમિટિઓ પ્રજાનાં આર્થિક હિતોના સંરક્ષણની તેમજ વિકાસની અહર્નિશ ચિંતા રાખ્યા કરે છે.

બીજાં કેટલાંય રાજ્યો પોતાનાં પાપોને છુપાવવા કે પોતાના ગેરકારભાર અને આપમુદીને પ્રજાની નજરે ચઢતાં અટકાવવાની દાનતથી વર્તમાનપત્રો સામે સખ કાયદાઓ કરી રહ્યાં છે; ત્યારે માધસેર પ્રજામતના તંદુરસ્ત વિકાસને ઉત્તેજવા અને કારભાર ઉપર પ્રજાની આલોચના નિમંત્રવા, પોતાના જૂના પ્રેસ એક્ટમાં ઉદાર અને સંગીન સુધારા તાજેતરમાંજ કર્યાં છે એનો પણ અહાંજ ઉલ્લેખ કરી લઈએ.

૨—શિક્ષણ

જેમ સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓપરતે માધસેર સર્વ રાજસ્થાનોમાં અગ્રપદે છે, તેમ શિક્ષણવિષયમાં પણ માધસેર બીજાં રાજસ્થાનોને અને બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોને મુકાબલે અગ્રપદજ બોગવે છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં માધસેર શિક્ષણમાં અજબ પ્રગતિ કરી છે. શહેરો અને ગામોને માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત તો ક્યારનું થઈ ચૂક્યું છે; હવે એ કાયદાનો ગામડાંઓમાં અમલ થઈ રહ્યો છે. નીચલા ધોરણોનું માધ્યમિક શિક્ષણ પણ મફત કરવામાં આવ્યું છે. હાઈસ્કૂલો અને કૉલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને મોટા પ્રમાણમાં વેતનો અને મારીઓ બક્ષવામાં આવે છે. આજે માધસેર રાજ્યમાં શાળાઓનું પ્રમાણ એટલું બધું વધી ગયું છે કે રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના દરેક સાડાત્રણ ચોરસમાઈલે અને રાજ્યની વસ્તીના પ્રત્યેક ૭૨૬ માણસો દીઠ એક એક શાળા આવે છે.

૧૯૦૨માં માધસેરમાં કુલ ૨૨૩૨ શાળાઓ હતી અને શિક્ષણની પાછળ રાજ્યકુલ રૂ. બાર લાખ ખર્ચાનું. આજે માધસેર રાજ્યમાં કુલ ૮૦૦૦ કરતાં વધારે શિક્ષણ-સંસ્થાઓ છે અને રાજ્યનું કુલ શિક્ષણખર્ચ ૬૦ લાખ રૂ. કરતાં વધી જાય છે. રાજ્યના શિક્ષણખર્ચનું પ્રમાણ કુલ ઉપજના ૧૫ ટકા આવે છે. આ પ્રમાણ બ્રિટિશ હિંદના પાંડેશી પ્રાંતો કરતાં પણ ચઢી જાય તેવું છે. બિહાર અને ઓરિસ્સામાં કુલ ઉપજના ૧૪ ટકા શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાય છે; સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સાડાતેર ટકા, મુબઈ અને પંજાબમાં ૧૩ ટકા, બંગાળમાં લગભગ ૧૨ ટકા, આસામમાં ૧૦ ટકા, મધ્યપ્રાંતોમાં ૯ ટકા અને બર્મામાં ૬ ટકા ખર્ચાય છે. રાજ્યના શિક્ષણ લેવા લાયક ઉંમરના ૩૬ ટકા જેટલા છોકરા અને છોકરીઓ આજે શિક્ષણ લે છે.

રાજ્ય કન્યા-કેળવણી પ્રત્યે ખૂબ ખ્યાન આપે છે. કન્યા-કેળવણીએ હમણાંનાં વર્ષોમાં

પ્રગતિ પણ સરસ કરી છે. રાજ્યમાં બધી જાતની સળીને ૭૮૮ કન્યાશાળાઓ છે અને તેમાં આશરે ૩૯,૦૦૦ કન્યાઓ શિક્ષણ લઈ રહી છે.

આદિકલ્યાણકોને નામે ઝોળખાતા દલિત વર્ગોનાં બાળકોનાં શિક્ષણ માટે તો ખાસ કળજી રાખવામાં આવે છે. રાજ્યે તેમના માટે ૬૦૫ ખાસ શાળાઓ ઉઘાડી છે અને તેમાં ૧૬,૬૦૦ બાળકોમાં ૨૫૦૦ તો કન્યાઓ છે. આ કોમનાં બાળકોને રાજ્યની તમામ શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં પણ કસાજ બેઠાવ વિના પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. રાજ્ય તરફથી માધસોર, બાંગલોર, તુમકુર અને ચીકામંગલુરમાં આ બાળકોને માટે ખાસ મફત છાત્રાલયો પણ ચાલે છે. અંત્યજ બાળકોને આવી સામાન્ય કેળવણી આપવા ઉપરાંત બીજું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ-વણકરી, સુધારી કામ, મુશળકામ, મોચીનું કામ, લુહારકામ વગેરેનું શિક્ષણ-આપવામાં આવે છે.

અંત્યજ બાળકોને અને તેમનાં માતાપિતાઓને શિક્ષણમાં રસ લેતા કરવા અર્થે માધસોર રાજ્ય તરફથી અનેકવિધ અનુકરણીય પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે. અંત્યજ બાળકોને ખાસ સ્કૉલરશિપ આપવા ઉપરાંત કપડાં, પુસ્તકો અને તમામ જાતનાં શિક્ષણસાહિત્યોની લઠાણી કરવામાં આવે છે. વિશેષમાં, એ કોમના મોટા છોકરાઓને, કમાણી તૂટી જાય એ બીકે તેમનાં માખાપ બહુવા મોકલતાં નહિ હોવાથી, રાજ્યે એ ખોટ પૂરી પાડવા માસિક વેતન બાંધી આપ્યાં છે.

આ શિક્ષણ-પ્રચાર ઉપરાંત, રાજ્ય આ કોમની બીજી જરૂરોતોપ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિભર્યું લક્ષ આપી રહ્યું છે. રાજ્યે આ કોમને પ્ર. પ્ર. સભામાં અને સર્વે પ્રજાકીય સંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના ખાસ હક્કો બક્ષ્યા છે અને તેમની દાદ-ફરિયાદને બહુજ માયાપૂર્વક સાંભળે છે. રાજ્યે તેમને શાહુકારોના ત્રાસમાંથી છોડાવવા સહાયકારી મંડળીઓ સ્થાપવા માંડી છે અને વિશેષમાં તેમના અભ્યુદયને માટે, તેમને મફત જમીનો આપી, સહાયકારી ધોરણ ઉપર તેમનું નવું સંસ્થાન વસાવવાનો પ્રયોગ માંડ્યો છે. આદિકલ્યાણકમાં સમાજ-સુધાર કરાવવા રાજ્યે ખાસ પ્રચારકોની પણ યોજના કરી છે. હમણાંજ માધસોર પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની બેઠક વેળા પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન આપતાં દિવાન શ્રી મીર્ઝાએ કહેલું કે ‘આ દલિત કોમની નિર્બળ દશા, આ રાજ્યનીજ નિર્બળતા છે અને તે સળળ અને તેમાં રાજ્યનીજ તાકાત વધે છે.’ માધસોરના અંત્યજ-પ્રેમનું થોડું ઘણું પણ અનુકરણ આપણે આંગણે આપણા નૃપતિઓ આવરે તો એ ફૂટ પ્રશ્ન એકદમ સરળ બની જાય, દલિત કોમો હિંદુસમાજને આજે બેઠીરૂપ છે તે થોડાજ સમયમાં આબૂપણરૂપ બની જાય.

મુસલમાનોમાં શિક્ષણ-પ્રચાર માટે પણ રાજ્ય ભારે શ્રમ લઈ રહ્યું છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજ-હિંદુસ્થાની શાળાઓ રાજ્યભરમાં ઠેરઠેર સ્થાપવામાં આવી છે. મુસલમાન કન્યાઓને માટે ખાસ ‘પરદા-શાળાઓ’ પણ ચલાવવામાં આવે છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં અને કોલેજોમાં, શિક્ષણઉત્તેજન તરીકે, અર્ધી માત્રી બક્ષવામાં આવે છે. આમ અનેક પ્રકારની સગવડોને પરિણામે રાજ્યની મુસલમાન કોમમાં પણ શિક્ષણનું પ્રમાણ વેગથી વધતું જાય છે.

અને પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના આવા વિશાળ અને મજબૂત પાયા ઉપર માધસોરના પ્રજાપ્રેમી નૃપાલે સંસ્કૃતિનું બવ્ય મંદિર-માધસોર વિદ્યાપીઠ-નું બવન ખડું કર્યું છે. માધસોર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ૧૯૧૬ માં થઈ. આજે માધસોર વિદ્યાપીઠમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇન્જનેરી (સિવિલ, મિલિટરી અને ઇલેક્ટ્રીક એન્જિનિયરિંગ-એ ત્રણે શાખાઓ), તબીબી અને અધ્યાપન એટલા પ્રકારનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન છે. સાહિત્યનું, અને અધ્યાપનનું અને મહિલાઓનું, એમ ત્રણ મહાવિદ્યાલયો માધસોરમાં છે; ત્યારે વિજ્ઞાન, ઇન્જનેરી અને તબીબીનાં મહાવિદ્યાલયો બાંગલોરમાં છે. આખી વિદ્યાપીઠની રચના આર્યોસ્થિત વિદ્યાપીઠોને આદર્શ રાખીને કરવામાં આવેલી; પણ હવે તેનું પુનર્વિધાન થઈ રહ્યું છે.

(૨)

ઉપરના લેખમાં માધસોરની સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ અને શિક્ષણપ્રગતિનું અવલોકન કર્યું. માધ-

સોરની અતિ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રતિભા પૂરતો ખાસ આપે તેટલી હદીકતે તે એ લેખમાં અપાઇ ગઈ છે; પણ ધણું કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં અન્યેડ એવું ને અત્યંતેશ્વરનું કાર્ય માધ્યસોર રાજ્ય તરફથી અતિ ઉચ્ચથી થઇ રહ્યું છે અને તેનાં ને મનોહર પરિણામ આવી રહ્યાં છે તેનું જાત-અનુભવથી ખ્યાન કરતો શ્રી. મહાદેવ દેસાઈની કલમમાંથી ટપકેલો એક ફકરો તે સાથે આપવો રહી ગમેલો તે અત્રે ઉતારી આગળ ચાલીએ:-

“આ ભાગોમાં અત્યંતેશ્વરનું રૂડું નામ આદિકલ્યાણ, આદિઆશ્રમ, આદિકાવિડ પડ્યું છે. સરકાર તે પોતાના ‘અસ્પૃશ્યો’ને એજ રૂડા નામથી વર્ણવે છે, અને જેટલું રાજ્યથી થઇ શકે તેટલું કરવામાં બાકી નથી રાખતી. એની બ્રાહ્મણવર્ણ ઉપર બહુ અસર નથી એ સાચું, પણ ધીમે ધીમે અસર થશે. કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ તેમને માટે ખાસ બનાવવામાં આવી છે. બાળકોને શિક્ષણ મળે છે, મદત કપડાં મળે છે, મદત રહેવાનું મળે છે. બધી જાણાઓ તેમને માટે ખુલ્લી છે. ૬૦૫ ખાસ શાળાઓ છે. એ વર્ગોને માટે ખાસ સહકારી મંડળો લગભગ સવાસો ઉપર સ્થાપવામાં આવી છે. તેમને જમીન ખરીદવાની, ઘરો બાંધવાની, ખેતીનાં હથિયાર ખરીદવાની ખાસ સમવડો આપવામાં આવી છે; અને હિંદુ રાજ્યજ નહિ, પણ દિવાન મુસલમાન છતાંયે તે પણ આ આદિકલ્યાણને શુદ્ધ પવિત્ર હિંદુઓ બનાવવાને મથી રહેલ છે. આ કોસનાં બાળકોનાં છાત્રાલયો સ્થળે સ્થળે છે, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની, ખાવાપીવાની, પુસ્તક, શી, કપડાં આદિ તમામ વસ્તુની મદત સમવડ મળે છે; સરકાર દરેક બાળક ઉપર લગભગ ૨૦૦ રૂપિયા વર્ષે ખર્ચે છે. બાંજરોના આવા છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ ગયે અઠવાડિયે ગાંધીજીને મળવા આવી ગયા. ધણાના કપાળે ભસ્મ હતી, સૌ તેજસ્વી લાગતા હતા, સૌમાં સ્ફૂર્તિ લાગતી હતી અને તેમાંના કોઇ અસ્પૃશ્ય જાતિના હોય એમ કહેવું મુશ્કેલ હતું. કેટલાકે સંસ્કૃત શ્લોકો સંભળાવ્યા, કેટલાકે કાનડા, તામિલ, તેલુગુ અને હિંદીમાં ભજન સંભળાવ્યાં-એમના શુદ્ધ, સંસ્કારી ઉચ્ચાર અને મધુર કંઠ સાંભળી ને લોકો એમને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, તેમનાં દુર્ભાગ ઉપર દયા આવી. શ્રીરામાનુજે એમને માટે સાધુઓના પ્રવચનો બનેલો ‘તામિલ-વેદ’ રચેલો છે. તે આ વર્ગોમાં ખૂબ વંચાય છે. આ ઉપરાંત એક આભડછેટથી ન વટલાયેલો સંસ્કારી બ્રાહ્મણ આ બાળકોની વચ્ચે રહી તેમને હિંદુ ધર્મના બધા સંસ્કારોનું જ્ઞાન આપે છે. આટલા પ્રેમથી જ્યાં પાલન થતું હોય ત્યાં બાળકોમાં સ્વતંત્રતા કેળવાય એમાં નવાઇ શી ?”

૩-ખેતીવાડી

માધ્યસોર જેમ પોતાની પ્રજાના શિક્ષણની આટલી સસ્ત કાળજી રાખી રહ્યું છે, તેમ તેના ખેડૂતની ખેતીવાડીની સુધારણા અને વિકાસ માટે પણ બારે પરિશ્રમ લઇ રહ્યું છે. રાજ્યની ખેતીવાડીની ખીલાવટ માટે રાજ્યે ખાસ ખેતીવાડી ખાતું સ્થાપ્યું છે. આ ખાતું તેની સમગ્ર વ્યવસ્થા અને કૌશલ્યથી ઉચ્ચમશીલતા તેમજ અગ્રાધ સાધનવિપુલતાએ કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં અદ્વિતીયજ છે, એવું એના અવલોકનકારોનો અભિપ્રાય છે. આવા સમૃદ્ધ ખેતીવાડીખાતાવી સ્થાપનાથી રાજ્યની ખેતી-પ્રગતિને બારે વેગ થયો છે. આ ખાતા તરફથી બાંમલોરમાં, એક નિષ્ણાત કૃષિવિષયક સ્સયણજ્ઞાનીના અધ્યક્ષપણા નીચે, ખેતીવાડીની એક જાળ્યાર પ્રયોગશાળા ચાલી રહી છે. આ ખાતા તરફથી રાજ્યનાં પાંચ જૂદાજૂદા સ્થળોએ પ્રયોગ-ખેતરોમાં ડાંગર, બટાટા, શેરડી વગેરે પાક ઉતારવામાં આવે છે અને દરેક જાતના પાકને નુકસાન કરનારા જંતુઓનો નાશ કરવાનો પ્રયોગ ચાલે છે. જ્યાં કૌશીનોજ મુખ્ય પાક લેવામાં આવે છે એવા રાજ્યના એક મથકમાં, હમણાં કૌશી થાટે એક નવું પ્રયોગ-ખેતર મલ્યાવનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને કૌશીનો પાક વધારેમાં વધારે કેમ લઇ શકાય તે, તેજજ કૌશીના પાકને નુકસાન કરનારા જંતુઓનો કેમ નાશ કરી શકાય તે, ખેડૂતોને બતાવવામાં આવે છે. કૃષિ-શિક્ષણ માટે ખાસ એક કૃષિ-શાળા મલ્યાવમાં આવે છે. એ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને વધુ વર્ષ સુધી ખેતીનું સપ્રયોગ શિક્ષણ અપાઇ છે અને પછી એ અભ્યાસક્રમ પૂરે કરનાર વિદ્યાર્થીને ખાસ ડિપ્લોમા એનાયત થાય છે. બીજાં ત્રણ પ્રયોગ-ખેતરો ઉપર પણ ખેડૂતનાં બાળકો માટે ટુંકા અભ્યાસક્રમનો પ્રાથમ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત

ખેતીવાડી ખાતા તરફથી ખેતીના બળદો રાખવામાં આવે છે, પશુ-ઔષધાલયો ચલાવવામાં આવે છે અને રેશમના કીડાઓને ઉછેરવાનું ખાસ કામ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણે કામ માટે તે કામના જાણકાર ખાસ અમલદારો રાખવામાં આવે છે અને તેમની દેખરેખ નીચે મદદનીશોનું જૂથ આખા રાજ્યમાં થાણાં નાખી કામ કરી રહ્યું હોય છે.

ખેતીની સુધરેલી અને વૈજ્ઞાનિક રીતોનો પ્રચાર કરવા રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતા તરફથી આ અને બીજી અનેક સગવડો આપવામાં આવે છે તેને પરિણામે, તેમજ ખેડૂતોને જોડતા પ્રમાણમાં પાણી પૂરું પાડવાને રાજ્ય તરફથી થઇ રહેલી નહેરોની સંખ્યાબંધ યોજનાઓને પરિણામે, એક તરફથી માઇસોરના ખેડૂતો સમૃદ્ધ બનતા જાય છે અને બીજી તરફથી રાજ્યની ખેતી-ઉપયોગી જમીનનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. ૧૯૦૨ માં મહારાજા જાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે ૫૫ લાખ એકર જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લેવાતી; આજે તે પ્રમાણ વધીને ૬૨ લાખ સુધી પહોંચ્યું છે, એટલે કે છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં ૮ લાખ એકર જેટલી વિશેષ જમીન ખેડવા લાયક બની છે. આજે માઇસોરનો ખેડૂત ખૂબ આબાદ છે અને ખેતીના ધંધામાં રસપૂર્વક મચ્છો રહે છે. આનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે, માઇસોરના ખેડૂતને તે થોડી જમીન ખેડતો હોય કે ઝાઝી જમીન ખેડતો હોય તેના કશો ભેદ કર્યા વિના, અતિ સરળ શરતોએ, તેને જોડતી આર્થિક સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.

રાજ્ય તરફથી ખેતી-ઉપયોગી જે મોટાં જળાશયો બાંધવામાં આવ્યાં છે, તેમાં બેની ખાસ નોંધ લેવા જેવું છે. માઇસોરની પાસેજ કૃષ્ણરાજ-સાગર નામનું મોટું જળાશય બનાવવામાં આવ્યું છે. એ વિષે નવજીવનમાં શ્રી. મહાદેવ દેશાઇ લખે છે કે:—“શ્રીરંગપટ્ટનથી દશ માઇલ અને માઇસોરથી ૭ માઇલ ઉપર કાવેરી નદીના પાણીને બાંધી લઇને આ કૃષ્ણરાજ-સાગર રચવામાં આવ્યો છે. આ સાગરનું પાણી ૧૦૯ ફુટ ઉંડું છે અને ૪૪ ચોરસમાઇલનું એનું ક્ષેત્રફળ છે. આમાંથી સેંકડો માઇલના ક્ષેત્રમાં ખેતરોને પાણી મળે છે. આવા જળરદસ્ત બંધ જગતમાં માત્ર મીસરમાં જ છે. આ બીજા નંબરનો બંધ કહેવાય.”

આ કૃષ્ણરાજ-સાગરનો બંધ ૧૩૦ ફુટ ઉંચો છે-અને હિંદુસ્થાનમાં તો તે ઉંચામાં ઉંચો જ છે. આ સાગર, ચોક્કસ આંકડાઓમાં કહીએ તો, ૧૨૦,૦૦૦ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડે છે. વિશેષમાં આ સાગર, ખેતીવાડીને જે અગાધ લાભ કરી રહ્યો છે તે ઉપરાંત, શિવસમુદ્રના ઘોષ આગળ રાજ્યે કાઢેલા વિજળીના કારખાનાને જળપર વિજળીક બળ પૂરું પાડી રહ્યો છે. આ કૃષ્ણરાજ-સાગર પાછળ રાજ્યને સાડાચાર કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું છે અને તે મશહૂર માઇસોરી ઇન્જનેર સર વિશ્વેશ્વરૈયાની કૃતિ છે.

રાજ્ય તરફથી ચિતલદુર્ગ તાલુકામાં, એક નદીને બાંધીને, વેણીવિલાસ-સાગર નામનું એક બીજું જળાશય પણ બાંધવામાં આવ્યું છે. આ જળાશય મનોહર સરોવરરૂપે ચાળીસ ચોરસ-માઇલના વિસ્તારમાં પથરાયેલું છે અને જળપર ખર્ચે આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં રચવામાં આવ્યું છે. આ સાગરથી હજારો એકર જમીનને ખેતી-ઉપયોગી બનાવી શકાય છે.

આ બંને મોટા ‘સાગરો’ ઉપરાંત, રાજ્ય તરફથી આ પચ્ચીસીમાં બાંધવામાં આવેલાં બીજાં નાનાં સંખ્યાબંધ જળાશયો છે; અને તે બધાંનો રાજ્યની ખેતીવિષયક આબાદીમાં કાંઈ નાનોસુનો હિસ્સો નથી.

૪-ઉદ્યોગવિકાસ

આમ ખેતીની ખીલાવટથી તર-બ-તર બનેલી પ્રજાના અમુક વર્ગોને ઉદ્યોગપ્રિય બનાવવાને માટે પણ રાજ્ય તરફથી ખાસ મહેનત લેવાઇ રહી છે. હુન્નર-ઉદ્યોગ અને વેપારના વિકાસમાટે રાજ્ય તરફથી ખાસ ખાતું ચલાવવામાં આવે છે. એ ખાતા તરફથી છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં સંખ્યાબંધ નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે અથવા તો આશ્રય પામ્યા છે. રાજ્યની પ્રજામાંથી જેમની પાસે નવો હુન્નર શરૂ કરવાની સમજદાર યોજના હોય તેને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવું, એવી રાજ્યની સામાન્ય નીતિ છે. તેવા પ્રજાજનોને રાજ્ય સરળ શરતોથી દ્રવ્ય ધીરે છે અને બીજી બધી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા સહાનુભૂતિભર્યું ધ્યાન આપે છે. આવા યોજનાવાળા માણસોને

રાજ્યના હુન્નર-ઉદ્યોગ ખાતા તરફથી જરૂર પડયે સલાહસૂચના પણ આપવામાં આવે છે. આ બધાંને પરિણામે વણાટનાં કારખાનાંઓ, તેલની મીલો, ચોખાની મીલો, દવાનાં કારખાનાંઓ, વાર્નિશ અને રંગનાં કારખાનાંઓ, સ્લેટ-પેન્સીલનાં કારખાનાંઓ વગેરે એટલી મોટી સંખ્યામાં ચાલી રહ્યાં છે કે તેમનો માત્ર નામોલ્લેખજ ધણી જગ્યાને રોકી લે તેમ છે.

આ ખાતાની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે, કોઇ નવો હુન્નર શરૂ કરવા પ્રજાજનો આગળ આવતા ન હોય અગર અમુક કારણોને લીધે સંકોચાતા હોય તો આ ખાતું પોતે રાજ્ય તરફથી એ હુન્નર શરૂ કરે છે અને એ રીતે તેની ઉપયોગિતા, લાભકારકતા વગેરે લોકોને ખતાવી, તે પરત્વે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉદ્દેશથી રાજ્યે એક ધાતુકામનું કારખાનું, એક સાથુનું કારખાનું, એક બટનનું કારખાનું, એક વણાટનું કારખાનું અને એક ઔદ્યોગિક ‘વર્કશોપ’ ચલાવવા માંડેલાં, તેમાંથી ધાતુકામનું કારખાનું અને બટનનું કારખાનું, સફળ પ્રયોગ પછી ખાનગી પ્રજાજનોને સોંપાઇ ગયાં છે અને આજે તે સંતોષકારક રીતે ચાલી રહ્યાં છે.

(“સૌરાષ્ટ્ર” ના તા. ૨૪-૯-૨૭ તથા ૧-૧૦-૨૭ ના અંકોમાંથી)

૧૦-નાગપંચમી

જે સ્વભાવથીજ દુષ્ટ છે, જેનો નાશ કરવાને મહારાજ જનમેજયને સર્પસત્ર કરવો પડયો, દૂધ પીને પણ જે વિષનો ત્યાગ કરતા નથી, તે સર્પની પૂજનો આ દિવસ છે. ઉપકારનો બદલો અપકારથી વાળનાર આ જીવની પૂજને માટે એક ખાસ દિવસ આપણે શામાટે રાખ્યો હશે?

‘સાપ’ શબ્દ સાંભળતાંજ લોકોતેને મારવા માટે દંડો લઇ તૈયાર થઇ જાય છે. જનસમાજમાં જેવો ભૂતોવિષેનો વહેમ પ્રવેશેલો છે, તેવોજ આ સર્પનો પણ છે. દેશના કેટલાક ભાગોમાં સર્પની સંખ્યા વિશેષ છે; પરંતુ એથી વિશેષ તો તે વિષેના વહેમો છે. જાદુવિદ્યાની માફક સર્પવિદ્યામાં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને બદલે શબ્દપ્રમાણને લોકો વધારે માને છે. બધાય સાપ કંઈ વિષયુક્ત હોતા નથી; અને જે સર્પો વિષવાળા હોય છે, તેમાં બધાય સરખા પ્રમાણના વિષવાળા નથીજ હોતા-અર્થાત્ દરેક જાતના સર્પના દંશથી માણસ મરણ પામતો નથી. આથી સાપના મત્ર જાણનારાઓ વધી પડ્યા અને તેથી સર્પ પોતેજ ડરપોક બન્યા છે. આવી સ્થિતિમાં જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે, સાપ નીકળતાંજ તેને મારવા માટે પાંચ-દશ માણસો દંડો લઇને નીકળી પડે છે, ત્યારે મનુષ્યના અજ્ઞાનપર અને તેના દીર્ઘદેષ પર નિઃશ્વાસ છૂટે છે. સાપ તો વિષધર છેજ, પરંતુ મનુષ્યનું દીર્ઘદેષરૂપ વિષ તેથી ઉતરે તેવું નથી હોતું. મનુષ્યનો દીર્ઘદેષ સાપથી કેટલાયગણો તીવ્ર કહી શકાય.

નાગપંચમીનો ઉત્સવ આ દીર્ઘદેષરૂપ વિષનો નાશ કરવાનો એક ઉપાય છે. વર્ષાઋતુને મુખ્ય માસ શ્રાવણ છે. શ્રાવણની વર્ષાઋતીમાં સર્પ ખાસ કરીને બહાર નીકળે છે. તે બિચારા વરસાદના પાણીથી બચવાને માટે પોતાનાં દરોનો ત્યાગ કરી આશ્રયસ્થાન શોધતા શોધતા મનુષ્યનાં ઘરોમાં આવે છે. તે સિવાય તેમને અન્ય આશ્રય નહિ હોવાથી તેમને તે ઘરોનો આશ્રય લેવો પડે છે; પરંતુ એ તો એકાંતપ્રિય પ્રાણી છે. મુમુક્ષુઓને મનુષ્યોના ત્યાગનો ઉપદેશ દેતી વખતે સર્પનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. જામ સર્પ એ એકાંતમાંજ રહેનાર પ્રાણી છે; પરંતુ બિચારું લાચારીથી વરસાદની ઝડીઓમાંથી બચવાને માટેજ અતિશય સંકોચાતું અને ડરતું ડરતું તે મનુષ્યોના શરણે રક્ષણની ભિક્ષાર્થે તેનું અતિથિ થાય છે. હિંદુઓમાં માન્યતા છે કે, પરમેશ્વર અતિથિનાં રૂપો લઇને મનુષ્યની ખરીદા કરે છે, અને આથીજ હિંદુઓમાં અતિથિસત્કારનું ભારે મહત્ત્વ છે. જે અતિથિ દુષ્ટતાને માટે પ્રસિદ્ધ હોય તો ભક્તની સત્વપરીક્ષાનોજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. શું તે વખતે અમારે અતિથિની સાથે દુષ્ટતાનું વર્તન આવરવું? કદીજ નહિ. નાગપંચમીનો ઉત્સવ અમારી સમક્ષ એ આદર્શ રજુ કરે છે કે “અમારી પાસે ભલે દુષ્ટ મનુષ્ય

આવે તોપણ અમારામાં રહેલી સધળી દયા અને સુજનતાને એકત્ર કરી તેનો સદુપયોગ કરવો, એજ ઇષ્ટ છે.” અમારે અમારી સુજનતા કદી લજવી નહિ જોઇએ.

સેન્ટ ફ્રાન્સિસના સંબંધમાં કહેવાય છે કે, તે સાધુ પુરુષ એવા તો શાંત અને દયાળુ હતા કે સર્પ પણ તેમની ગોદમાં સુખપૂર્વક સ્થ રહેતો! શું આ અહિંસાનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ નથી? એથી વધુ ઉદાહરણ જોઇએ તો ભગવાન શેષ નારાયણનું આપણી સમક્ષ કયાં નથી? ભગવાન વિષ્ણુ તો તેમની બનાવેલી શય્યા પર સૂતા હતા અને આ અહિંસાની પરમાવધિ! ભક્તનાં લક્ષણ વર્ણવતાં કહેવાયું છે કે “તેજ ભક્ત છે, કે જે કોઈની ધૂણા કરતો નથી અને કોઈ તેની પણ ધૂણા કરતું નથી!” ભક્તને ઓળખવાની એ બે કસોટી છે. પ્રથમ કસોટી અર્થાત્ લોકોની ધૂણા ન કરવી, એ તો સરળ વાત છે; કારણ કે તે તો તેના પોતાના અધિકારનીજ વાત છે. પરંતુ બીજી કસોટી અત્યંત કઠિન છે. લોકો આપણા પર ધૂણા ન દર્શાવે, એ કંઈ પોતાના હાથની વાત નથી. આથી આપણે એવી રીતે વર્તવું જોઇએ, કે લોકો આપણા પર પુષ્કળ પ્રેમ કરે; અને એ તો અનિશ્ચ કઠિનજ છે. સેન્ટ ફ્રાન્સિસનું ઉદાહરણ પહેલી કસોટીનું ઉદાહરણ છે; પરંતુ ભગવાન વિષ્ણુનું ઉદાહરણ તો બીજી કસોટીનું અત્યુત્તમ ઉદાહરણ છે. બન્ને ઉદાહરણોમાં નાગપૂજ છે. એકમાં નાગની પૂજ કરવામાં આવી છે અને બીજામાં નાગે પોતે પૂજ કરી છે. નાગપંચમીનું થોડા શબ્દોમાં વર્ણન કરવું હોય તો **જ્ઞાન્તાકારં મુજગશયનમ્.....**

કહે છે કે, જેના મસ્તક પર નાગ પોતાની ફણાની છાયા ધરે, તે ચક્રવર્તી બને છે. અમે કહીએ છીએ કે, કેમ ન થાય? સર્પની ફણાની છાયામાં જ્ઞાન્તાકાર વૃત્તિથી શયન કરનાર વ્યક્તિ સાક્ષાત્ અહિંસાની મૂર્તિ છે. નાગપંચમીનો આ સંદેશ છે. નાગપંચમીનો સંદેશ જોણે ઝીંચ્યો, તેના હૃદયમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે. આથી એવો સનાતન સિદ્ધાંત છે કે, જેના હૃદયમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય છે, તે સમસ્ત સંસારનો રાજા છે, તે સર્વલોકેકનાથ છે; કેમકે તે પોતે પોતાનો નાથ છે! x જે કોઈ નાગપંચમીનું રહસ્ય સમજી વિચારપૂર્વક તેનું પાલન કરશે, તેના હૃદયમાંથી દ્વેષભાવ નાશ પામશે અને તેને સ્વારાજ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. **इति श्रीभुजगशयनार्पणमन्त्र ।**

(“વૈદિક ધર્મ” પરથી આવળું-૧૯૮૪ના “પ્રબોધ” માંનો રા. રત્નશંકર પંડ્યાનો અનુવાદ)

૯૧-દાંતના દુઃખાવાનો તાત્કાલિક ઇલાજ

દહીને દાંતના ડાકટરની મદદ મળી શકે તે પહેલાં દુખતા દાંતોનું દર્દ અટકાવવાની ઘણી જરૂર છે. એ વખતનો તાત્કાલિક ઇલાજ ગરમ શેક છે. શરીરના લગભગ દરેક કોસમના દુખારા વખતે ગરમ શેક વેદનાને શાંત કરી શકે છે; કેમકે કુદરતના કાયદાની રૂએ ગરમીથી દુખાવો નરમ પડે છે. એજ મુજબ દાંતના દુખારા માટે પણ ગરમ પાણીની કોથળીનો શેક અથવા ગરમ રેતીનો શેક ઘણીક વાર રાખ્યાણ થઈ પડે છે.

અગર જે આ ઇલાજથી દાંતના દુખારાનું દર્દ નરમ પડે તો તે પછી દાંતને હવા અને શરદી ન લાગે તેને માટે ખાસ સંભાળ રાખવી જરૂરી છે.

કેટલાક નામાકિત તબીબોનો એવો મત છે કે, ગરમ શેકથી અગર જે દાંતનું દર્દ નરમ ન પડે તો ગરમ પાણીથી પગ શેકવાથી તાત્કાલિક અસર થઈ શકે છે.

(દૈનિક “ડિંદુસ્થાન”માંથી)

x આમા ભગવાન શંકરનું ઉદાહરણ પણ હિમેરી શકાય. સેન્ટ ફ્રાન્સિસ જેમ તેમને સુખપૂર્વક સ્વાડતા; ભગવાન વિષ્ણુ જેમ નાગપર શયન કરતા; તેમ અકાન્તનિવાસી ભગવાન શંકર તેમને પોતાના કંઠે ધારણ કરતા.

૧૨-રુશિયામાં નવો બળવો અથવા ખેતી

રુશિયામાં નવો બળવો !

મથાળું જરા ચમકાવનારું છે ! ખુશીની વાત એ છે કે, રુશિયાનો નવો બળવો લોહી રેડવા-વાળો કે ખુનામરડો ફેલાવનારો નથી ! રુશિયામાં રાજ્યદારી તેમજ સામાજિક બળવા થઇ ચૂક્યા પછી હવે ખેતીનો બળવો જાગ્યો છે; અને તે એકલા ખેડુતોનું જ નહિ પણ આખા રુશિયાનું કલ્યાણ કરે તેવો છે ! પરંતુ દેશમાં ધામધૂમીયાં ખેતીવાડી કમીશનો પાછળ જ્યારે નાણાંનો વ્યર્થ ધૂમાડો કરવામાં આવે છે, ત્યારે રુશિયામાં તો બળવા જેવી મોટી ઉચ્છ્વસાચક કરે તેવી ખરેખરી લાલચાચક ખેતીના સુધારાની યોજના હાથ ધરવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી છે ! રુશિયાના નિર્દેશ ભલે પોતાની જીભ કે કલમ ધસ્યા કરે, તેના હડહડતા દુસ્મનો ભલે તેનો ઘડો લાડવો કરવાનાં છુપાં કાવત્રાં કર્યાં કરે; પણ રુશિયા તો ગુલામીના ઉત્પાદકવાદોનો વિનાશ, ઇચ્છિત માનવજાતનાં સુખ અને કલ્યાણના માર્ગો પ્રતિ ત્વરિત ગતિથી પ્રયાણ કરી રહ્યું છે !

x

x

x

x

લેનીનની ગંજવર યોજના !

રુશિયાના કિસ્મતમાં અજબ પલટો લાવનારા લેનીનના બળવંત ભેજમાં ખેતીસુધારણાની ગંજવર યોજના જન્મી હતી, અને તેની ખાસ ખુશી ખેતીને ઔદ્યોગિક સ્વરૂપ આપવાની છે. આ યોજના અજોડ છે, અને જગતના ઇતિહાસમાં તેવી જંગી યોજનાનો કોઇએ કદી વિચાર સરખો કર્યો હોય એવો ઉલ્લેખ મળી શકતો નથી ! આ યોજના પ્રમાણે અનાજ પેદા કરવા માટે ૧૦૦,૦૦૦ એકરનું એક એવાં ૧૨૫ ખેતરો ઉભાં કરવાનાં છે. આ ખેતરોની પેદાશમાંથી રુશિયન સરકાર ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ભુશલ અનાજ પરદેશ ખાતે મોકલી શકશે, એટલે પછી ખીજ જમીનદારો પાસેથી અનાજ ઉધરાવવાની કે મેળવવાની તેને કોઇ પણ જાતની ખટપટ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. આ યોજનાનો અમલ કરવા માટે આવતાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન યાંત્રિક હજો, સાંચાકામ વગેરે ખરીદવા પાછળ ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ચાને દોઢ અબજ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવનાર છે; અને ખેડુતોનાં મકાનો તથા તેમની રમતગમત માટેની ક્લબો વગેરે બાંધવાનાં ખર્ચનો પણ તેમાંજ સમાવેશ થઇ જાય છે.

x

x

x

x

આ યોજનાનો અમલ થતાં સંખ્યાબંધ ખેડુતો તેમાં કામે લાગી જશે, અને સવાસો ખેતરો જાણે કે સવાસો ઔદ્યોગિક કારખાનાં હોય એવાં બની જશે. ખેતી અને ઉદ્યોગ તેમજ ખેડુત અને મજૂર એ બન્ને જાણે કે એકબીજાના પર્યાયવાચી શબ્દો (અધરવડ) બની જશે. કહો કે, બન્ને વચ્ચેના તફાવત છુસારી જશે. ખેતરોની વ્યવસ્થા કરનારી કમિટીઓમાં ખેડુત મજૂરો વિરાજશે, અને અનાજની આપ-લે તથા વેચાણને અંગે શહેરોનાં મજૂરમંડળોના સમાજમમાં પણ તેઓ આવી શકશે. ખરા સમાજવાદની આ રીતે સર્વાંગે સ્થાપના થશે, અને ખેડુતોના અધરા પ્રશ્નોનો કડઝો કરવામાં રુશિયા ગોથું ખાઇ જશે; અને તેનો બળવો નિષ્ફળ જશે, એવાં સ્વપ્ન જોનારાઓ હાથ ધસતાં રહી જશે ! લેનીન એ રુશિયાના ઉદ્ધારમાટે ઇશ્વરે મોકલેલી એક મહાન વિભૂતિ હતી. એ વાત સ્વીકારવાની હવે કોણ ના પાડશે ? આ યોજના ઉપરથી બ્રિટિશ હિંદ કે દેશી રાજ્યો કાંઈ બોધપાઠ શીખશે ?

(“હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

१३-राजा प्रह्लाद का न्याय

प्राचीनकाल में स्वयंवर की प्रथा थी. जन्म किसी राजा की कन्या विवाहोद्देश्यित अवस्था की हो जाती थी तब वह स्वयंवर रखाता था. स्वयंवर में सभी राजे आते थे और लड़कियाँ जिसको पसंद कर गले में जयमाल डाल देती थी, उसीके साथ उसका ज्वाह होता था.

एक समय एक राजा की लड़की का स्वयंवर रखाया गया. राजा प्रह्लाद के पुत्र विरोचन तथा अंगिरा के पुत्र सुधन्वा दोनों उस स्वयंवर में गये. वहाँ अनेकों ब्राह्मण, राजा तथा राजकुमार उपस्थित थे, निश्चित समय पर उस राजा की कन्या स्वयंवर-भवन में आयी. राजकुमारी ने ब्राह्मणकुमार सुधन्वा के साथ विवाह करना स्वीकार किया; इस पर विरोचन ने उस राजकुमारी से कहा—“तुम कौनसा गुण देण कर उस ब्राह्मणकुमार से विवाह करना चाहती हो? वह निर्धन है, उसके यहाँ तुम्हें कुछ होगा. अच्छा होगा कि तुम हमारे साथ सादी करो. मैं राजकुमार हूँ और उससे श्रेष्ठ हूँ.” यह सुन कर उसने कहा—“अच्छा होगा, कल आप लोग दोनों आदमी हमारे भवले में आवें, जे श्रेष्ठ होगा उसीके साथ मैं सादी करूँगी.”

दूसरे दिन दोनों उसके यहाँ पहुँचे. पहले विरोचन पहुँचे, आदमी सुधन्वा ली आये. राजकुमारी केशिनी ने दोनों का अच्छा आदरमान किया. विरोचन ने सुधन्वा से अपने पास ही बैठने का कहा; परंतु सुधन्वा ने कहा—“हम तुम्हारे पास नहीं बैठेंगे, क्योंकि हम तुम से श्रेष्ठ हैं.”

विरोचन ने पूछा—“यह कैसे?”

सुधन्वा ने उत्तर दिया—“जन्म कभी हम तुम्हारे पिता के यहाँ जन्मे हैं तो वे अपना आसन छोड़ कर उठ जाते हैं और पहले हम को बिठाकर तब स्वयं बैठते हैं.”

विरोचन ने कहा—“यह नहीं; किसी विद्वान के यहाँ बल कर पूछा जाय कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है? और प्राणों की आल रहें.”

सुधन्वा ने कहा—“अहुत अच्छा! परंतु दूसरे के पास जाने की कौन आवश्यकता है? यद्यपि न तुम्हारे पिता महाराज प्रह्लाद से ही पूछा जाय कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है? जिसको श्रेष्ठ अता देंगे वही श्रेष्ठ समझा जायगा.” अंत में यही निश्चय हुआ कि प्राणों की आल रण कर महाराज प्रह्लाद से पूछा जाय कि दोनों में कौन श्रेष्ठ है.

यह निश्चय कर वे दोनों महाराज के यहाँ पहुँचे. महाराज ने सुधन्वा की गद्दी आतिर कर के उनके आने का उद्देश्य पूछा. सुधन्वा ने कहा:—

“हे राजन्! हममें और आपके पुत्र में इस बात के लिये प्राणों की आल लगी हुई है कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है. कृपया आप इस बात का न्याय कर दें.”

सुधन्वा की यह बात सुन कर महाराज प्रह्लाद उसे धर्मासक्त में पड़े. यदि सत्य कहते हैं तो ऐक्यवैतु पुत्र के प्राणों से हाथ धोना पड़ता है और यदि पुत्र का मोह करते हैं तो असत्य का आश्रय लेना पड़ता है. राजा इसी सोच विचार में पड़े थे. अंत में उन्होंने निश्चय किया कि आड़े पुत्र से लगे ही हाथ धोना पड़े; पर असत्य नहीं बोलेंगे. अतएव वे बोले—“हे पुत्र विरोचन! सुधन्वा के भाँ-आप दोनों ही तुम्हारे भाँ-आप से श्रेष्ठ हैं; इस लिये सुधन्वा तुमसे श्रेष्ठ है.”

राजा का यह न्याय सुन कर यारों और से ‘धन्य धन्य’ की आवाज आने लगी, सभी राजा के न्याय की प्रशंसा करने लगे, सुधन्वा ली अहुत प्रसन्न हुआ—उसने कहा—“हे राजन्! आपकी न्यायप्रियता देण कर मैं अहुत प्रसन्न हूँ, आपने पुत्र के प्राण का मोह न कर के ली सत्य की रक्षा की, इसलिये मैं आपके पुत्र को प्राणदान देता हूँ; पर उसे केशिनी के पास बल कर मेरी श्रेष्ठता स्वीकार करनी पड़ेगी. विरोचन ने पिता की आज्ञानुसार केशिनी के पास जा कर सुधन्वा की श्रेष्ठता का स्वीकार कर लिया.

प्राचीनकाल में राजा जैसे न्यायी होते थे कि ऐक्यवैतु पुत्र के प्राण का मोह छोड़ कर ली सत्य की रक्षा करते थे. (“मनोरमा” ना अक अंकां लेखकः—श्री० अम्भनप्रसाद सिंघ)

૧૪-ઉંદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ

ઝેરી ઉંદરના કરડવા પછી જ્યાં તે કરડ્યો હોય ત્યાં સોજો આવી જગ્યા ફૂલી જાય છે અને થોડા દિવસો પછી તાવ થોડા થોડા વખતને અંતરે આવે છે. આને ઉંદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ કહે છે.

આ તાવ હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ છે. જાપાનના દાકતરોએ ઘણાં સૈકાથી આ તાવસંબંધી જ્ઞાન ધરાવેલું અને તેના જંતુ વગેરેની હવે બરાબર જાણ થઈ છે. ચાંદી, દુકાળીઓ તાવ વગેરેના જંતુને મળતાં આનાં જંતુઓ છે. મુંબઈના ડૉ. રાવે આ રોગસંબંધી વધતા જ્ઞાનમાં સારો હિસ્સો આપ્યો છે. તેની દવા પણ તેમણે પોતાની મેળે ખાસ શોધી કાઢી છે. ઉંદર, કેલ, સસલાં, વાંદરાં, બિલાડીઓ વગેરેમાં આ રોગનાં જંતુઓ બહુ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે. એક વાર ઉંદર કરડ્યા પછી કાકાબળાંઓની પેઠે જો દરદીને એક વાર ખરું મટે તો તે હમેશને માટે આ રોગથી મુક્ત થાય છે.

ઉંદર કરડ્યા પછી પાંચ દિવસે અને વધુમાં વધુ સાઠ દિવસે તાવ આવે છે. ડાંખ આગળની જગ્યા સૂજી જાય છે અને ચામડી વખતે મરીને કાળી પણ પડી જાય છે. લસિકામાં પણ સોજો આવી જાય છે અને લસિકાગ્રંથિઓ સૂજી જાય છે, ટાંઠ ભરાઈને તાવ આવે છે, કસમોડા પણ આવે છે. ત્રણ દિવસમાં તાવ ૧૦૩° થી ૧૦૪° સુધી વધી જાય છે, અને ત્રણ દિવસ વધુ તાવ રહીને એકદમ તે ઉતરી જાય છે. ઉતરતી વખતે પુષ્કળ પરસેવો થાય છે; પાંચ દિવસ પછી કાંઈ થતું નથી. ત્યારપછીથી પાંચ પહેલાંની માફકજ તાવ શરૂ થાય છે. વધારેમાં એ થાય છે કે, ચામડી ઉપર દીમડાં દીમડાં થઈ જાય છે, જે શીળસના જેવાં હોય છે. તે છાતી ઉપર અને હાથ ઉપર ખાસ થાય છે.

ઘણી વખત હાથપગના સાંધાના ‘રિયોક્સીસ’ બહુ વધી જાય છે, ચામડીની સ્પર્શેન્દ્રિય વધુ તીવ્ર થાય છે, સ્નાયુઓ અને સાંધામાં દુઃખાવો થાય છે અને ગોટલા ધાલે છે. મરણપ્રમાણ સોજો દશ ટકા જેટલું હોય છે. મરણ થતા પહેલાં સન્નિપાત થાય છે. છેવટે દરદી મરણની ઘડી વખતે શુંબ થઈ ગયેલો હોય છે.

તાવ હોય ત્યારેજ તેનાં જંતુઓ લોહીમાં મળી આવે છે, નહિ તો નહિ. શ્વેતરક્તકણ લોહીમાં ૧૫૦૦૦ સુધી વધી જાય છે અને “ઇઓસિનોફીલ” નામની જાતનાં શ્વેતરક્તકણ વધી જાય છે. આ દરદીની ચિકિત્સા કરવાને “વાસરમન” નો પ્રયોગ થાય છે. જે દરદીઓ મરી જાય છે તેમાં માલૂમ પડ્યું છે કે, લસિકાગ્રંથિઓ ઘણી ફૂલી જાય છે, બરોળ પણ ફૂલી જાય છે, કલેબું લોહીથી ભરાઈ જાય છે, ફેફસાંમાં લોહીની નસો થોડી થોડી તૂટી પડી જાય છે, ઘોળો ડોળો રાતો થઈ જાય છે.

ધ્યાન:-“સાઈવર્ઝન” ની પીચકારીઓ ઘણુંજ સારું કામ કરે છે. “નોવાસર્સિબીસોન”નું એકજ અંતરક્ષેપન ઘણું ખરું બસ થઈ રહે છે. જ્યાં ઉંદર કરડ્યો હોય ત્યાં હંમેશ કાર્બોલિક સોશનથી ઘોષ નાખી અગર “પોટેશિયમ પરમેન્ગેનેટ”થી ઘોષ નાખી ચોખ્ખું જલદ કાર્બોલિક એસિડ લગાડીને ડાંખ બાળી દેવો જોઈએ.

(“વૈદ્યકવિનર”ના એક અંકમાં લખનાર:-ડૉ. ચંદુલાલ સેવકલાલ, વડોદરા.)

१५-शुद्धि और अछूतोद्धार की विफलता

सबसे पहला कदम है—घर निराशापूर्णा है—परंतु सत्याप है, यह कड़ी है। बहुत से बाध प्रकट—हम संवादपत्रों में राज शुद्धि और अछूतोद्धार के समाचार पढ़ते हैं कि आज अमुक स्थान में धतने लोग शुद्ध हुए, और आज अमुक स्थान में धतने अछूतों का यज्ञोपवीत दिये गये; फिर तुम इसे कहते हो कि शुद्धि और अछूतोद्धार आन्दोलन सफल नहीं? उत्तर में हमारा निवेदन है कि किसीका जूझा कहने की आवश्यकता नहीं। परमेश्वर ने आपका आँखें ही है। आप स्वयं देख सकते हैं कि इस समय हिंदूसमाज में दूसरे धर्मों से शुद्ध हो कर आनेवाले लोगों की संख्या कितनी है? आज तक जितने भी लोग मुसलमानों और ईसाइयों से शुद्ध हो कर आये हैं, जिनकी शुद्धि के समाचार संवादपत्रों में मोटे अक्षरों से छपते रहे हैं, उनका संख्या कम से कम पाँचसौ तो होगी; परंतु उनमें से मुझे भीस के नाम तो गिना दिये, जे आज भी हिंदू हैं। क्या वे सबके सब वापस नहीं लौट गये? गत दिसंबर मास में लाहौर में तीन-चार मुसलमान शुद्ध हुए थे। उनमें से एक पं० विद्यानंद—अरबी के बहुत अच्छे भौषण कहे जाते थे—इस समय उनकी शुद्धि पर असा हर्ष प्रकट किया गया था। सारे मुस्लिम जगत का बौद्धिक दया गया था; परंतु आज वह विद्यानंद कहाँ है? 'तेज' के मुनशी प्रेमचंद, ब्रतपर्व शेष धन-आमुलक, आज कहाँ हैं? हमारी प्रतिज्ञा है कि १५ प्रति सैकड़ा से भी अधिक लोग पीछे लौट गये हैं।

मलकाओं की शुद्धि पर असा गर्व किया जाता है। थी भी वह अडे गर्व की बात; परंतु जे है जे लोग सत्याप का जनते हैं वे अडे सितारते हैं। मलकाओं की शुद्धि की जे रिपोर्ट समय समय पर संवाद-पत्रों में छपती रही है उसके अनुसार शुद्ध होनेवालों की गिनती दाढ़ लाख से कम नहीं पहुँचती। परंतु मुझे एक बात से—जे शुद्धि के प्रचारक हैं—यह जन कर असा दुःख हुआ कि जिन मलकाओं के साथ हिंदूओं का आनपान है उनकी संख्या इस समय भीस हजार से अधिक नहीं। आधी मलकाओं पूर्ववत् अलग के अलग हैं। न उनकी भेरी कोहि हिंदू सेता है और न अपनी उनको देता है। जय वे शिकायत करते हैं तो उन्हें कहा यह जाता है कि तुम आपस में ही व्याह-शादी कर लिया करो। वे कहते हैं कि यदि हमें मलकाओं में ही व्याह शादी करनी थी तो फिर तुम्हारे साथ मिलने का दांग करने की आवश्यकता ही क्या थी? कलतः धन लोगों में से बहुत से का अपनी पूर्व अवस्था में लटकते हुए किसी ठाँवर की राह देख रहे हैं।

कलकत्ते में हिंदू-मिशन नाम की कोष संस्था है। उसके प्रमुख कार्यकर्ता एक संन्यासी मालूम होते हैं। उनके द्वारा की जानेवाली शुद्धियों की जे रिपोर्ट समाचार-पत्रों में छपा करती है वह धितनी अविश्वस्य होती है कि पढ़कर हंसी आती है। स्नामीश महााराज एक एक दिन में तीस तीस हजार ईसाइयों का दिंदू बना डालते हैं। इस मिशन के कार्य के विवरण का पढ़ कर मुझे भी असा आश्चर्य होता था; परंतु जय पता लगाया तो सारी बातें हवाय़ किसे और शेषविकी की कहानियाँ जन पड़ी, जे बोले बोले हिंदूओं और विशेषतः भारवाडियों का प्रसन्न कर के अपना स्वार्थ सिद्ध करने के लिये गद्दी और प्रकाशित की जाती है। वास्तव में भीस हजार तो दूर रहे, भीस की भी शुद्धि नहीं होती। क्या ऐसे अयादी पुलाव से हिंदू समाज का कुछ वास्तविक दिन हो सकता है?

अज नरा अछूतोद्धार पर दृष्टि डालिये, जिसके लिये अडे अडे धन—कुपेर अपने अपने जोले रखते हैं।

इस आंदोलन की विफलता का एक असा प्रमाण यह है कि जिनको अछूत कहा जाता है अडे उनके अंदर इससे विरुद्ध भाव उत्पन्न हो गया है। उनका कहना है कि वर्णधारी हिंदू हमारे उद्धार के लिये हममें दूट डाल रहे हैं और हमें अपमानित करते हैं। वे हमें समाज में समता का अधिकार देने का तैयार नहीं। सरकार में केवल हिंदूओं की संख्या अधिक दिना कर हमारे राजनीतिक अधिकार आप हड़प कर जना आहते हैं। हममें से जिन लोगों का ये

‘शुद्ध’ कर देते हैं; वे हमसे तो अलग हो जाते हैं; परंतु ये उनका कोष्ठ सामाजिक अधिकार नहीं देते। इस लिये वे अगिरे न धरते हैं और न धरते हैं।

अछूत लोग अपने को ‘आदिधर्मी’ या ‘आदिहिंदु’ कहने लगे हैं। वे हिंदू-आसे अलग हो कर मुसलमानों और सिक्खों की भांति अपने राजनीतिक अधिकार सारकार से मांग रहे हैं, क्योंकि उनको विश्वास हो गया है कि इस समय हिंदू अपना स्वार्थ सिद्ध करने के लिये ही ऐसी व्यापत्ती कर रहे हैं; अन्यथा इनकी हमें कुछ देने-दिलाने की प्रवृत्ति अलग नहीं।

पिछले दिनों बाबा बाणपतराय ने ऐस-व्ही में कहा था कि यदि सरकार हमें एक करोड़ रुपिया दे दे तो हम एक ही वर्ष में अछूतपन दूर कर सकते हैं। उसी वृत्ति में अछूतों के गुरुमुखी पत्र ‘आदिधर्मा’ ने लिखा था कि सत्यग, त्रेता और द्वापर में हिंदुओं का एकवर्ती राज्य था। क्या उन तीन युगों में आपका एक करोड़ रुपया नहीं मिला? इस समय हमारा उद्धार करना तो दूर रहा, हमें शिक्षा तक प्राप्त करने का अधिकार न था। वेद-मंत्र की ध्वनि सुन लेने से कान में पीधला हुआ सीसा भर दिया जाता था। मंत्र का उच्चारण करने पर लुका काट डाली जाती थी। हिंदुओं ने उस समय हमारा कुछ न कहा तो अब एक करोड़ रुपया ले कर हमारा क्या कर देंगे? यह सत्य घोषा है, हम लोगों का दास बना कर हमारे रहने की याचें हैं।

हो सकता है कि ऐसी जली कड़ी पाते उनको हिंदुओं के शत्रुओं ने सिंभायी हों; परंतु विचारणीय विषय यह है कि क्या उनके इस कथन में कुछ सत्यापन नहीं? हमारी प्रतिज्ञा है कि कोष्ठ की माता का बाल छातीपर हाथ रख कर उनके कथन को जूझा सिद्ध नहीं कर सकता। अछूतों-तोद्धार के लिये हिंदुओं की ओर से जो भी प्रयत्न हो रहे हैं, उन संपत्ति तह में एक भाव काम कर रहा है। हिंदू यह तो चाहते हैं कि अछूतों की दशा पहले से अच्छी हो जाय; परंतु वे यह नहीं चाहते कि वे हमारे पराजित हो जाय। दूसरे शब्दों में वे रहे दास के दास; हां जरा साह सुधरे हो जायें। एक महाभूषण व्यवहार्य और भय-मांसाहारी ब्राह्मण और अनिया हिंदुओं की दृष्टि में एक सुशिक्षित, सहाय्यारी और धर्मात्मा यभार से सदा अच्छा है। मुंड से एक यभार को अपना बाध कहते हुये भी हिंदु हृदय में उसे नीय और जय-जय समझता है।

कोष्ठ पच्चीस वर्ष हुये महात्मा मुन्शीराम (जिनका नाम आह को स्वामी श्रीमानंद हुआ) ने कुछ रहस्यीय परिवार शुद्ध कीये थे उस समय लोगों ने उनके हाथ का ले कर आया भी था। परंतु आज उनका अवस्था क्या है? वे फिर अछूत के अछूत हैं। कोष्ठ हिंदु उनके साथ भान-पान नहीं करता। शुद्ध हुये रहितिया गिरादरी के एक युवक श्रीयुत उदयप्रभु मेट्रिकयुक्तेन पास है, मेरे मित्र है। उन्होंने मुझे बताया कि शुद्ध हो कर हम जड़ी आहत में दंस गये हैं। जिस गिरादरी का हम अशुद्ध समझ कर छोड़ आये हैं उनसे तो हमें मिलते नहीं, धर हिंदु लोग हमें बेते नहीं। इस लिये व्याह-शाहि के लिये हमें जड़ी दिकत रहती है। धितनी दर से शुद्ध हो जाने पर भी क्रियात्मक रूप से हम अछूत के अछूत ही हैं।

शुरुदासपुर जिले में राम नाम कि एक अछूत जाति वसती है। कई वर्ष हुये उन्हें शुद्ध किया गया था; परंतु उनको अपने शरीर का एक अंग बनाने के स्थान में हिंदुओं ने “महाशय कौम” के नाम से उनकी एक अलग जाति बना दी है, जो पूर्ववत् अछूत की अछूत है। उस जिले में “महाशय” शब्द अछूत का पर्यायवाची हो गया है। इसलिये वहां कोष्ठ की हिंदु आर्थ-समाज अपने नाम के साथ “महाशय” शब्द का प्रयोग सहन नहीं करता।

अब आप स्वयं की सोचिये कि ये जाते अछूतों-द्वार की सहस्रता की छोटक है या विवक्षता की? जिस अछूतों-द्वार पर आज लोगों रूपे भर्ष किये जाते हैं, क्या इसमें कुछ स्वाधीनत्व है? क्या यभार को ‘अपिस्तान’ या मेघ को ‘कका’ कहने से अछूतपन दूर हो जायगा?

मौलाना मुहम्मदअली ने बाध परमानंदल से की कहा था कि आपकी शुद्ध धरमात्मी ‘तयलीय’ का मुकाबला नहीं कर सकती। देखिये-जो आज एक कानन को मुसलमान कर के अपनी भेजना बना सकता है। मैं किसी भी मुसलमान जाननेवाले को हिंदू के साथ आपकी कानन को

विवाह कर सकता हूँ। क्या आप या भाववीयण में यह साहस है? यदि नहीं, तो फिर आप शुद्धि का शेर मचाना कर हमें क्यों मिलाते हैं? भौवाना के लाभण ने क्या उत्तर दिया सो हम नहीं जानते, परंतु हमारी अंतरात्मा कह रही है कि सारे हिंदु-समाज के पास इसका कोष्ठ उत्तर नहीं।

कुछ वर्षों की यात है, ज्वालापुर (हरिद्वार) में एक भौलवी साहज्य और स्वर्गीय पं. मुरारीदास का शास्त्रार्थ हो रहा था। भौलवी साहज्य आर्यसमाज पंडित की प्रयत्न युक्तियों की तान न ला सके। वे बहुत धनरा गये। पंडित की विजय पर हिंदु जनता ब्रह्मी न समझती थी। अंत के भौलवी साहज्य ने उच्च स्वर से कहा—पंडित महाराज! मैं कहता हूँ, धर्मसाम सच्चा है और आप कहते हैं वैदिकधर्म। मेरी और आपकी युक्तियां जनता ने सुन ली; परंतु दोनों धर्मों में से वास्तव में कौन सच्चा है इसका निर्णय अभी हो जाता है। मैं; वैदिक धर्म का सच्चा समर्थक रहूँगी धर्मसाम के छोड़ता हूँ और हिंदू जनता हूँ। मेरे लड़के भी हैं और लड़कियां भी। आप मेरी लड़कियां दीजिये और मेरे लड़कों का अपनी लड़कियों दीजिये। तब मैं भ्रातृगा आपका धर्म सार्वभौम और आपकी युक्ति सच्ची है। यदि यह साहस नहीं, तो आप आधुनिक धर्मसाम में आप अपनी लड़कियों भी न दीजिये, मैं आपसे लड़के का अपनी लड़की देता हूँ।

भौलवी साहज्य के ये शब्द क्या थे? पंडित के लिये नीले आकाश से भिजती का गिरना था। पंडित थूप रह गये, उनसे कुछ भी उत्तर न जन पडा। तब भौलवी साहज्य ने कहा—क्या धर्म पर धर्मसाम के प्रयत्न प्रवास के रोकना चाहते हो? धर्मसाम एक उचित-अनुचित धर्म है। वह तुम्हारे धन विनोदवाहों से कुचला नहीं जा सकता।

आज तक हिंदु-समाज के पास भौलवी साहज्य के बड़े का कोष्ठ उत्तर नहीं है। आज कल जितने भी मुसलमान पुरुष शुद्ध हो कर आर्य धर्म में आते हैं उनमें से अधिकांश मुसलमान और निकम्मे होते हैं। फिर मुसलमान स्त्रियों तो केवल वही शुद्ध होती हैं, जिनका कीसी के साथ पहले ही आपार भिन्नता थी होती है। कोष्ठ भी संभ्रान्त मुस्लीम परिवार शुद्ध नहीं होता। मेरे धन शब्दों से कदाचित् शुद्धि-सला के कार्य-कर्ता रुक हो जायेंगे, परंतु यह एक असी सच्चाई है जिसको उलटाया नहीं जा सकता।

फिर, क्या कारण है कि संभ्रान्त मुसलमान परिवार वैदिक धर्म में नहीं जाते? दो शब्दों में इसका कारण है—हिंदुओं की जन-पात। इस जन-पात के कारण हिंदु उन नये आने-वाले लाभों के पूरे अधिकार नहीं दे देते—उनके साथ शरी-भेरी का संघर्ष करने के तैयार नहीं होते। मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है और व्यास-शास्त्री के जिन सारी आयु व्यतीत करना उसके लिये कठिन है। इस लिये वे लोग वैदिक धर्म में आना पसंद नहीं करते। दूसरे हिंदू हो जाने पर भी वे क्रियात्मक रूप से आजन्म अहिंदू नहीं बने रहते हैं। उनपर से मुसलमान होने का कलंक सारी उम्र नहीं जाता। उधर हिंदू भी विपक्ष हैं। इनकी व्यास-शास्त्री सभ्य अपनी तंग जन के भीतर ही होती है; क्योंकि नवागंतुक लाभों की कोष्ठ जन नहीं होती, इस लिये कोष्ठ हिंदू उनको अपनी लड़की देने के तैयार नहीं होता। यदि हिंदू जन-पात के ठोकासले को छोड़ कर गुण-कर्मानुसार विवाह करने लग जायें तो थोड़े ही काल में लाभों मुसलमान प्रतिष्ठित और कुलीन परिवार वैदिक धर्म का अद्वय कर लेंगे।

हिंदूओं की जन-पात ने केवल शुद्धि और अछूतोद्धार का ही निष्फल नहीं कर दिया; वरन् इसके कारण हिंदू संगठन भी असंभव रहा है। इस समय अत्यंत बड़े क्रियात्मक रूप से केवल अपनी जन के ही हिंदू और अपनी लाभ समझता है। आपकी हिंदू उसके लिये सभ्य अहिंदू हैं। वह उनके साथ शरी-भेरी का संघर्ष नहीं कर सकता। धन ही नहीं, ये जन एक-दूसरे के नीच समझती आर घृणा की दृष्टि से देखती है। इनका आपस में प्रेम तथा भ्रातृभाव के सूत्र में पिरोया जाना असंभव है।

पंजप में हाउसार्ड के श्रीद्विज सर शास्त्रिदास हैं। एक दिन एक अजन्म-भाभिमानि अपनी पत्नी कह रहे थे कि सर शास्त्रिदास श्रीद्विज सर शास्त्रिदास हो गये तो क्या हुआ? है तो वे अनिमे

હી. કોઈ ઇનસે પૂછે કે ઇનકી ઇસ ઉકિત કા કુછ મતલબ હૈ ? હૈ તો બનિયે હી, યહ ખાત ક્યા હુઈ ? હમારે જાત-પાંત-તોડક-મંડલ મેં પ્રત્યેક જાત કે લોગ સભાસદ હેં. એક બાર એક 'મહા-જન' જાતિ કે સંજ્ઞન કેા અપની લક્ષી કે લિયે વર કી જરૂરત થી. ઉસને મંડલ કેા લિખા કે વર ઓર ચાહે કિસી જાતિ કા હો, પરંતુ સુનાર ઓર અરોડા નહીં હોના ચાલિયે. મૈને પૂછા-ક્યોં ? ઉત્તર મિલ્લા—યે લોક બડે ગંદે ઓર કૌર કમીને હોતે હૈ. મૈને કહા—કોઈ એક મનુષ્ય ગંદા યા નીચ હો સકતા હૈ, ન કિ સારી હી જાતિ. ઇસ પર ઉસને કહા—નહીંજી, જાતિ હી નકમ્મી હૈ. દેખિયે, કૈસી શુરી ધારણા હૈ !

ઉપર કે ઇન કતિપય દ્રષ્ટાંતોં સે આપકો દૂષિત હિંદુ-મનોભાવ કા કુછ પતા લગ ગયા હોગા. એસી અવસ્થા હૈ ! કૌન માન સકતા હૈ કિ હિંદુઓં કા બીંકલી સમ્યા સંગઠન હો સકતા હૈ ?

હિંદુઓં કે સારે અનિષ્ટ કા મૂલકારણ ઉનકે સમાજરૂપી શરીર કા રાજરોગ હૈ—જન્મ-મૂલક જાત-પાંત, અજ્ઞતપન, સંગઠન કા અભાવ, શુદ્ધિ કી વિક્ષતા, પ્રેમાભાવ, મુસલમાનોંદારા પીટાના યે સબ ઉસ મહારોગ કે બાહરી લક્ષણ હેં. યે ખુદ રોગ નહીં, પરંતુ હમારે નેતાભોજ મૂલ રોગ કી ચિકિત્સા પર ધ્યાન ન દે કર ઉસકે બાહરી ચિન્હોં દૂર કરને કા યત્ન કર રહે હેં. પરંતુ જળ તક શરીર કે બીતર વિષેકા માદા મૌજુદ હૈ, જળ તક રોગ કી જડ નહીં કટતી, તબ તક બાહરી લક્ષણોં કી ચિકિત્સા કરને સે રોગી સ્વસ્થ નહીં હો સકતા. દૂસરોં કેા સુધારના સુગમ હૈ, પરંતુ આત્મસુધાર કીસી ઉચ્ચ આત્મા કા હી કામ હૈ; ઓર અજ્ઞતોદ્ધાર મેં કેવલ રૂપે હી દે દેને પડતે હેં. અપને પર કોઈ જિન્મેદારી નહીં આતી. પરંતુ જાત-પાંત તોડના આત્મસુધાર હૈ. ઇસકે દારા હમ ક્રિયાત્મક રૂપ સે યહ દિખલાના હૈ કિ હમારે અંદર જન્મ સે ઉચ્ચ-નીચ કોઈ ભાવ મૌજુદ નહીં. હમ હિંદુમાત્ર કેા સમ્યે અર્થોં મેં અપના બરાબર કા ભાઈ સમજતે હેં. હમારે લિયે હમારી તંગ બિરાદરી કે થોડે સે લોગ હી હિંદુ નહીં, વરન્ યહ સારા હિંદુસમાજ હમારી બિરાદરી હૈ. ઉસમેં હમ જહાં ચાહે ગુણ-કર્મોંસાર વ્યાહ-શાદી કર સકતે હેં, ઇસલિયે આત્મશુદ્ધિ સે હિંદુ ધબ્બરાતે હેં; પર યહ ખાત એક ક્રુવ સત્ય હૈ કિ યદિ હિંદુઓંને જાત-પાંત કેા નષ્ટ ન ક્રિયા તો યહ ઇનકો માત્મા કર ડાલેગી.

(“આર્યપ્રકાશ” તા. ૩૦-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક-શ્રી. સંતરામજી બી. એ.)

૧૬-બ્રાહ્મણનો પુત્ર ગોહત્યારો કેમ બન્યો ?

બંગાલ પ્રાંતના રાજશાહી જીલ્લાના ‘વીરજન’ નામના ગામમાં નયનચંદ્રરાય નામનો એક પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ જમીનદાર રહેતો હતો. તેને કાલિચંદ્ર રાય (કાળો ચાંદ) નામનો એક યુવાન અને અત્યંત સ્વરૂપવાન પુત્ર હતો. તેના મસ્તક ઉપર ધુધરીઆળા લાંબા કાળા કેશ, વિશાળ લલાટ અને મુખ ઉપર ઉગતી મૂછોની સ્થામ રેખાવડે તે પ્રાતઃકાલના ખીલેલાં કમળસમાન અધિક દીપ્યમાન થઈ રહ્યો હતો. કાલિચંદ્ર રાયનું આયુ લગભગ ૨૫-૨૬ વર્ષનું હતું. તે સંસ્કૃત, બંગાલી અને ફારસી ભાષાના પ્રસિદ્ધ પાંડિત ગણ્યોતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે તેની શરીરસંપત્તિ પણ એક પહેલવાન જેવી હતી અને તે તીરંદાજ તથા ઘોડેસ્વારી આદિ શુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ હતો.

હજી તો કાલિચંદ્ર રાયનો વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થયો નહોતો, એવામાં તેના પિતા નયનચંદ્ર રાયનો દેહાન્ત થઈ ગયો અને ધરના કારભારનો સંધળો બોળે તેના ઉપર આવી પડ્યો. થોડા સમયથી જમીનની ઉપજ ધરી ગયેલી હોવાથી તેને વિદ્યાભ્યાસ છોડી કોઈ ઉદ્યમ-ધંધો બોળવાની ફરજ પડી.

એ સમયમાં બંગાલમાં મુસલમાન બાદશાહ ‘સુલેમાન’નું શાસન હતું. ‘ગૌડ નગર’માં તેની રાજધાની હતી. એક દિવસ રાજ્યના ફોજદારની જગ્યા ખાલી પડવાથી બાદશાહે તે મઝે એક સુયોગ્ય વ્યક્તિને શોધી કાઢવા વજરને આજ્ઞા કરી. તે વખતે ત્યાં બેઠેલા હરીજનની નામના એક વિદ્વાન મૌલવીએ બાદશાહને કહ્યું કે—“નયનચંદ્ર રાયનો પુત્ર કાલિચંદ્ર રાય મારી પાસે ફારસી

ભણેલો વિદ્વાન અને નેકચાલવાળો આદમી છે. તેના બાહુમાં ૧૦ સુવર્ણ જેટલું બળ છે અને સુદક્ષિણમાં પણ તે એવો નિપુણ છે કે લલા લલા ચોદાઓ તેની ખુરાખરી બાંધેજ કરી શકે. માટે એ માણસનેજ તે જગાએ નિયત કરવો જોઈએ.”

આ સલાહ પ્રમાણે બાદશાહે કાલિચંદ રાયને તેના ગામથી ગૌડ નગર બોલાવ્યો અને તેને ફોજદારની જગાએ નિયુક્ત કર્યો. કાલિચંદ રાય શાહી મહેલ પાસે એક મકાન રાખી રહેવા લાગ્યો અને અતિદક્ષતાપૂર્વક પોતાની નોકરી કરવા લાગ્યો.

તેને નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવાનો નિયમ હતો. પશ્ચાત્ દરબારી વસ્ત્ર પહેરીને ઘોડેસ્વાર થઈ અથવા પાલખીમાં બેસીને દરબારમાં જતો.

કાલિચંદ રાય જ્યારે નિત્ય પ્રાતઃકાળે મહાનંદા નદીમાં સ્નાન કરવા જતો, ત્યારે તેને શાહી મહેલની નીચેથી પસાર થતા માર્ગ ઉપર થઇને જવું પડતું હતું. તે નદીસ્નાન કર્યા પછી સ્વેત વસ્ત્ર પહેરી ધીરે ધીરે પોતાના મકાન ઉપર આવતો. તેનું તેજસ્વી મુખ અને વિશાળ કપાળ ઉપર જળથી ભીંજાયેલા સુંદર કાળા કેશ અને અંગ ઉપર પવિત્ર સ્વેત ઉપવીત જોઈ માર્ગમાં સામા મળતા લોકો બાળુ ઉપર હડી જતા; પરંતુ આ સમયે એક વ્યક્તિ જેમ નયનાબિરામ ધનધટાને ચાતક જોઈ રહે, તેમ હંમેશાં તેના સુંદર સ્વરૂપસામું જોઈ રહેતી હતી. બાદશાહ ‘સુભેમાન’ની પુત્રી દુલારી નિત્ય પ્રાતઃકાળે આ બ્રહ્મકુમારની મનોહર મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે નિત્ય શાહી મહેલની અટારીમાં ઉભી રહેતી. કાલિચંદ રાયને મહાનંદામાં સ્નાન કરવા માટે જતાં આવતાં બંને સમય બ્યાંસુધી તે દષ્ટિમર્યાદામાં દેખાય ત્યાંસુધી એકાદશે તેની સામે જોઈ રહેતી અને તે દષ્ટિમર્યાદાથી દૂર-દેખાતો બંધ ચર્ચાજન્ય એટલે લાભો શ્વાસ ભરીને બેસી રહેતી. કાલાન્તરે આ બ્રહ્મકુમાર શાહજાદીનો આરાધ્ય દેવ બની ગયો.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળે શાહજાદી નિત્યના નિયમ પ્રમાણે અટારીમાં બેઠી હતી, તેની બાળુમાં મોતી નામની દાસી બેઠેલી હતી. તે સમયે કાલિચંદ રાય ગંગાસ્તોત્રનો પાઠ કરતો કરતો ધર તરફ ચાલ્યો આવતો હતો. દુલારી પોતાના આ આરાધ્ય દેવ તરફ એકધ્યાનથી જોઈ રહી હતી, તે જોઈ મોતીએ કહ્યું—“શાહજાદી ! શું જોઈ રહ્યાં છો ?”

શાહજાદી—“આ સામે ચાલ્યા આવે છે તેમને !”

મોતી—“એ તો કોઈ બ્રાહ્મણ જેવો નદીસ્નાન કરીને આવતો જણાય છે. તેમાં શું જોવાનું છે ?”

શાહજાદી—“તારા માટે કંઈ જોવાનું નહિ હોય, પરંતુ મારા માટે તો તે દેવનું દર્શન સ્વર્ગસ્થ સમાન છે.”

મોતી—(આશ્ચર્યથી) “શું કહ્યું ? તેનું દર્શન સ્વર્ગસ્થ સમાન ?”

શાહજાદી—“હા, એ મારા હૃદયનો અધિષ્ઠાતા-માથાનો મુકુટ અને શરીરનો સ્વામી છે.”

મોતી—(વધુ આશ્ચર્યથી) “હે ? એક હિંદુ બ્રાહ્મણ તે તમારો પતિ ? તમારું ચિત્ત તો ટેકાણે છે ને ?”

શાહજાદી—“મારું ચિત્ત અને શરીર મેં તેનેજ અર્પણ કરી દીધાં છે !”

મોતી—“એ તો ધણીજ ખુરી વાત કહેવાય !”

શાહજાદી—“એમાં ખુરી વાત શાની ? મનમાં જેની ઇચ્છા થઈ, તેને મન અર્પણ કરી દીધું !”

મોતી—“પણ શું તમારી ઇચ્છા સફળ થઈ શકશે ?”

શાહજાદી—“મોતી ! એક આકાશમાં બે સૂર્ય કદી રહેતાજ નથી. હવે આ શરીર અને મન કદી બીજાનાં ચર્ચ શકવાનાંજ નથી.”

મોતી—“પણ શાહજાદી ! માર્ગે ચાલનાર અજાણ્યા પુરુષની કંઈ પણ પરીક્ષા કર્યા વિના બાદશાહની પુત્રી તેને પોતાનો પતિ બનાવવા ઇચ્છે એ છોકરવાદ કે ઉતાવળ ન કહેવાય ?”

શાહજાદી—“મેં સઘળી પરીક્ષા કરી લીધી છે. એ પુરુષ મારા યોગ્ય-બહેન મારાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.”

મોતી—“તે કેમ જાણ્યું ?”

શાહજાદા—“તેનું સુંદર મુખજ તેની ચોખ્ખાની સાક્ષી આપે છે. કેવું સુંદર છે ?”

મોતી—“શું કેવળ સુંદર હોવાથીજ કોઇ મનુષ્ય બ્રાહ્મણની પુત્રીનો પતિ થવાને લાયક ગણાય ?”

શાહજાદા—“તું જરા આંખો ઉઘાડીને જો તો ખરી ! તેની પાસે કેવળ સુંદરતાજ નથી !”

મોતી—“હું તો કંઈ દેખતી નથી, તેની પાસે બીજું શું છે ?”

શાહજાદા—“પહેલવાન જેવી મજબૂત કાયા છે, ખીલતું ચૌવન છે, શરીર ઉપર કોઈ ધનપતિ જેવા અલંકારો છે અને આગળ પાછળ બે સેવકો ચાલ્યા જાય છે. એથી જણાય છે કે, તે કોઈ મોટો અધિકારી અને લક્ષ્મીવાન છે. વળી તેના સુંદર શરીર ઉપર શ્વેત જનોઘ ધારણ કરેલું છે, તેથી તે કોઈ કુલીન બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયપુત્ર હોવાની ખાત્રી થાય છે. હિંદુઓમાં સર્વથી કુલીન બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય ગણાય છે. બોલ ! આ સઘળું એક શાહજાદાના પતિ થવાને માટે શોડું છે ?”

મોતી—“પણ તે હિંદુ હોવાથી તમારી સાથે વિવાહ કરશે ? તે દેખાય છે તો બ્રાહ્મણ જેવો, અને તમે છો પદ્માણ્વી દીકરી !”

શાહજાદાએ આ વાતનો વિચારજ નહોતો કર્યો. તે મોતીના કથનમાં રહેલી સત્યતા જોઈ ચક્રી અને એકદમ નિરાશમાં ડૂબી ગઈ. શાહજાદાની આ દશા જોઈને દાસીને દયા આવી. તેણે કહ્યું :—
“શાહજાદા ! જો તમે તે પુરુષનેજ પોતાના પતિતરીકે માની લીધો હોય તો તેમાં તમારી કંઈ ખૂલ નથી થઈ; પરંતુ નાતજાતની આ મુશ્કેલી ખરેખર વિચારવા જેવી છે. છતાં તમારા સમર્થ પિતાઆ વાતમાં સંમત થાય તો ચાહે સો કરી શકશે. શું હું આ હકીકતથી બેગમ સાહેબને જણાવું ?”

શાહજાદા—“બહેન ! તારી વાત અક્ષરે અક્ષર સાચી છે. બ્રાહ્મણનો પુત્ર મુસલમાનની દીકરીને પરણવા તૈયાર થાય એ બનતું અશક્ય લાગે છે. પરંતુ તું બેગમ સાહેબને સમજાવે તો ખુદાની મહેરબાનીથી કદાચ મારું કાર્ય સફળ થાય ખરું. બહેન ! આ વાતમાં જો તું મને મદદ કરીશ, તો હું તારો કદી પણ ઉપકાર નહિ બૂલું.”

મોતીએ સમય જોઈને એક દિવસ આ વાત બેગમ સાહેબને કહી. બેગમ સાહેબ પ્રથમ તો વિચારમાં પડી ગયાં; પરંતુ અંતે તેમણે પુત્રીની ઇચ્છા પૂરી કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક દિવસ બ્રાહ્મણ આનંદમાં હતા, તે સમયે બેગમ સાહેબે તેમને પુત્રીની પ્રેમકથા સંભળાવી. તેઓ આ વાત સાંભળી ક્ષણ વાર સ્તબ્ધ બની ગયા; પરંતુ પોતાના ચૌવનકાળ અને તે સમયની પ્રેમલીલા આદિનું સ્મરણ થઈ આવતાં આ વાત તેમને બિલકુલ સ્વાભાવિક લાગી. તેઓ થોડી વાર વિચાર કરી બોલ્યા—“કાલિયંદ રાય છે તો બહાદુર અને નેક આદમી; પરંતુ તે બ્રાહ્મણનો પુત્ર આપણી દીકરીનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થશે ?”

બેગમ—“આપની ઇચ્છા હશે તો કોઈ વાત અશક્ય નથી.”

બ્રાહ્મણ—“પરંતુ ખારી ! મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, બંગાળના બ્રાહ્મણની શાહજાદાએ એક હિંદુ બ્રાહ્મણને કેમ પસંદ કર્યો ?”

બેગમ—“પ્રેમને વળી કોઈ જાતની મર્યાદા હોય છે ? પ્રેમ નાત-જાત, ઉંચ કે નીચ એવું કંઈ જોતોજ નથી. તે માત્ર પોતાના પ્રેમપાત્રનેજ સર્વસ્વ સમજે છે. શું આ વાત આપ જણતા નથી ?”

બ્રાહ્મણ—“એ વાત ખરાબર છે, પરંતુ આ મામલો બહુ ગુચ્છવંચુભર્યો છે; કારણકે વિવાહ કરવા માટે શાહજાદા કદી હિંદુ થઈ શકશે નહિ અને કાલિયંદ રાયને મારે બળાકારે મુસલમાન બનાવવો પડે તે પણ ઠીક નહિ. એથી લોકોમાં આપણી નિંદા થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે.”

બેગમ—“શહેનશાહ ! આ વાતનો મેં ખૂબ વિચાર કરી જોયો છે. મારો એવો મત છે કે, કાલિયંદ રાય બસે કાલિયંદ રાયજ રહે. તેને મુસલમાન બનાવવાની કશી જરૂર નથી. માત્ર તે શાહજાદા સાથે લગ્ન કરે એટલે બસ. પછી બસે તે લગ્ન કોઈ મૌલવીના હાથે થાય કે કોઈ બ્રાહ્મણના હાથે થાય, તેમાં કોઈ વાંધો છે ?”

બ્રાહ્મણ—“ખરાબર, એ વાત ઠીક કહી. જોને પોતપોતાનો ધર્મ સાચવી રાખે અને લગ્ન કરે તો કોઈ વાંધો નથી.”

આ પ્રમાણે વિચારણા થયા પછી બાદશાહે કાલિચંદ રાયને પોતાની પાસે બોલાવી તેને શાહનંદી સાથે વિવાહ કરવા માટે કહ્યું. કાલિચંદ રાયે કહ્યું કે:—“શાહનંદાહ ! હું બ્રાહ્મણ છું, આપ મુસલમાન છો. આ વાત બનવી અશક્ય છે. વળી કદાચ હું પોતે લગ્ન કરવા તૈયાર થાઉં, પણ મારાં સગાંવહાલાં અને નાતજાતવાળા કદી આ વાત સ્વીકારશે નહિ; માટે મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો. હું આપની આવી મહેરબાની માટે આપનો ઉપકાર માનું છું.”

બાદશાહ—“મારી પુત્રી તારાવિના એક ક્ષણ વાર પણ જીવી શકે તેમ નથી. તેનું શું થાય?”

કાલિચંદ રાય—“તે ખરું મહારાજ ! પણ હિંદુધર્મમાં આવું લગ્ન કરવાની આજ્ઞા નથી; મારો ધર્મ જતો રહે અને મારી જીંદગી બરબાદ થઈ જાય.”

બાદશાહ—“બંગાલના બાદશાહનો જમાઇ થવામાં જીંદગી બરબાદ થઈ જાય?”

કાલિચંદ રાય—“મહારાજ ! માફ કરો.”

બાદશાહે જોયું કે ! કાલિચંદ રાય માફ અપમાન કરી રહ્યો છે. તેણે ગુસ્સે થઈ કહ્યું—“કાલિચંદ ! તું માફ અપમાન કરે છે. પરંતુ તેનું માફ કરી તારે ભોગવવું પડશે. તેના કંઈ વિચાર કરીશ કે?”

કાલિચંદ રાયે અત્યંત નમ્રતાથી કહ્યું—“મહારાજ ! આ વાત મારાથી કદી બની શકે તેવી નથી.”

કાલિચંદ રાય કોઈ રીતે સમજે તેમ નથી, એમ બાદશાહને લાગવાથી તેમણે ગુસ્સે થઈ બહાર ઉભેલા સિપાઇને હુકમ કર્યો કે “આ બેવકુફને એકદમ પકડીને જેલમાં પૂરી દો અને કાલે સવારે તેને ફાંસીએ લટકાવી દો.”

કાલિચંદ રાયને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. સવારે તેને ફાંસી દેવાશે એ વાત વિજળાને વેગે આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. શાહનંદી આ સમાચાર સાંભળીને કંપી ઉઠી. પોતાના પ્રિયતમનો પોતાના માટેજ વધ થશે તે પછી પોતે કેમ જીવી શકશે ? એ વિચારથી તે પાગલ જેવી બની ગઈ.

ખીજ સવારે નિયત સમયે કાલિચંદ રાયને જેલખાનામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો. ફોજદારને ફાંસી દેવાતી જોવા માટે હજારો મનુષ્યો જેલખાના આગળ એકઠાં થઈ ગયાં. કાલિચંદ રાયને કોટડી બહાર કાઢી ખુલ્લા મેદાનમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ઘાતક હાથમાં તક્તવાર લઈને બાદશાહનો હુકમ આવવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો, એવામાં શાહનંદી પોતાના પ્રાણધારણું રક્ષણ કરવા અને તેમ નહિ તો તેની સાથેજ પરલોકની યાત્રા કરવાના ધિરાણથી ત્યાં આવી પહોંચી. કાલિચંદ રાયને બંદીવાન દશામાં જોઈ તે ભાન ભૂલી ગઈ અને લાજ-શરમ વગેરેનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના દોડીને તેના કંઈ વળગી પડી.

અસ, કાલિચંદ રાય શાહનંદીને હવે પરણી ચૂંથ્યો. બ્રાહ્મણોની દૃષ્ટિમાં તે પતિત થઈ ગયો. હજારો લોકો આ પ્રેમધેણાં પંખી એક-બીજાને ભેટી પડેલાં જોઈ પ્રેમનો મહિમા ગાવા લાગ્યા. બાદશાહને આ સમાચાર મળતાં તે ખુલ્લી તક્તવારે ત્યાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ નજીક આવતાંજ કાલિચંદ રાય બેઠો ઉઠ્યો. “શાહનંદાહ ! હું આપના હુકમ પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર છું, આપની પુત્રી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છું.”

કાલિચંદ રાયનાં આ વચને! સાંભળી બાદશાહનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો. સિપાઇને હુકમ થયો—“બંધન છોડી નાખો.” શાહનંદી નીચું મુખ રાખી કાલિચંદ રાયની બાજુમાંજ ઉભી રહી હતી. તેને બાદશાહે કહ્યું—“મેટા ! મહેલમાં જાઓ. તારી ઈચ્છા પૂર્ણ થશે.” લોકો જયજયકાર કરતા વીખેરાઈ ગયા; પરંતુ એક વાત ખૂબ ચર્ચાસ્પદ થઈ પડી. “કાલિચંદ રાય વટલાઈ ગયો.”

ખીજે દિવસે કાલિચંદ રાયે બાદશાહની સેવામાં હાજર થઈ પોતાનું લગ્ન કરાવવા બ્રાહ્મણોને સમજાવવા માટે થોડા દિવસની રજા માગી. પંદર દિવસ માટે કાલિચંદ રાયને નોકરીમાંથી રજા મળી.

કાલિચંદ રાયે મેટા મેટા પડિતો અને શાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણોની એક સજા બોલાવી. તેમાં શાહનંદી દુવારીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રશ્ન મૂક્યો. પડિતોએ સઘળી વાત સાંભળી લીધી; પરંતુ તે સમયે એક પણ વેદોદ્ધારક ભગવાન દયાનંદ કે હિંદુજાતિનો રક્ષક શ્રદ્ધાનંદ નહોતો; એટલે અજ્ઞાનાં-ધકારમાં ડૂબેલા પોપટીઆ પડિતોએ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે નિર્ણય આપ્યો:—

“મુસલમાન બાદશાહની પુત્રી કુલારી કોઇ રીતે હિંદુ બની શકતી નથી, તેમજ કાલિચંદ રાય હિંદુ રહીને તેની સાથે કોઇ પણ જાતનો સંસર્ગ રાખી શકે નહિ. જો આ નિર્ણય પ્રમાણે તે ન વર્તે, તો તેને જાતિમાંથી દૂર કરી તેની સાથેનો સર્વ વ્યવહાર બંધ કરી દેવો.”

કાલિચંદ રાય આ નિર્ણય સાંભળી ધણેજ ક્રોધિત થઈ ગયો. તેને ઇચ્છા થઈ આવી કે, થોડેસ્વારોને બોલાવી આ પંડિતોને પાંસરા કરે; પરંતુ તેમાં કેટલાક સ્વજનો તેમજ ગુરુજનો હોવાથી તે વિચાર તરતજ બદલાઈ ગયો.

મનુષ્ય સધળું છોડી શકે છે, પરંતુ માતાપિતાદિ સ્વજનો, મિત્રજનો અને એવા નિકટનાં સગાં-વહાલાંથી સદાને માટે દૂર થવા તેની હિંમત ચાલતી નથી. આ સધળાંનો સંબંધ જળવાઈ રહે અને શાહજાદી શુદ્ધ રાય એવો માર્ગ કાલિચંદ રાય શોધવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, જગન્નાથ પુરી જઈને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની મારફતે શાહજાદીને શુદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરવી. એવી આશાથી તે જગન્નાથપુરી આવી પહોંચ્યો. અહીં તેણે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સભા બોલાવી તેમની સામે પોતાનો પ્રસ્તાવ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે—

“મહાશયો! દુનિયામાં આપણે કહીએ છીએ કે, સમસ્ત સંસારમાં વેદ એ સર્વથી અધિક પવિત્ર ધર્મગ્રંથ છે. વળી વેદવાણી પ્રભુપ્રેરિત છે. તેના પવિત્ર મંત્રો ગમે તેવા પતિતોને પણ ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. કેવળ ગાયત્રીમંત્રથી મનુષ્યનાં પાપ દૂર થાય છે. આવી આવી આપણે અનેક વાર કથાઓ અને વાર્તાઓ સાંભળી છે, તો શું આ શાહજાદી જેવી એક નિર્દોષ મહિલાને પાવન કરવા જેટલી ગાયત્રીમંત્ર કે વેદના કોઇ મંત્રમાં શક્તિ કે પવિત્રતા છે કે નહિ? વેદ ઇશ્વરની વાણી છે અને શાહજાદી અન્ય પ્રાણીઓની પેઠે ઇશ્વરનું જ બાળક છે. તેને શુદ્ધ કરવા માટે ઇશ્વરની વાણી આજ્ઞા આપે છે કે નહિ તેનો નિર્ણય હું આપની પાસેથી જાણવા ઇચ્છું છું.”

પંડિતોએ કાલિચંદ રાયની વિનંતિ સ્વીકારી નહિ અને તેને મંદિરની બહાર ચાલ્યા જવા કહ્યું. આથી કાલિચંદના હૃદયમાં બહુજ આઘાત થયો. તે મંદિરની બહાર ઓટલા ઉપર બેસીને વિચારમાં દૂબી ગયો. તે હતો તો મૂર્તિપૂજક બ્રાહ્મણ! તેના હૃદયમાં હિંદુ દેવી-દેવતાઓ માટે અપૂટ શ્રદ્ધા ભરેલી હતી. તેણે જગન્નાથ દેવ પાસેથી શાહજાદીને શુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:—“હે સર્વશક્તિમાન! હે સર્વોન્નત્યોમિન! હે જગતપિતા! તમારા દરબારમાં રાય અને રાંક સરખાં છે. હે પ્રભુ! તારી પાસે ઉચ્ચ નીચના કોઇ ભેદ નથી. તો આ શાહજાદીને આશીર્વાદ આપો.”

આ પ્રમાણે ૭ દિવસસુધા અન્નજળનો ત્યાગ કરી કાલિચંદ રાય પ્રાર્થના કરતો મંદિરના ઓટલા ઉપર પડી રહ્યો, પરંતુ પેલા બ્રાહ્મણોએ બેસાડેલા દેવના મુખમાં જીભ નહોતી. તેણે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો. અનંતકાળપર્યંત બેસી રહેતો તોપણ ઉત્તર મળત નહિ. કાલિચંદ રાયનું જૂખ, ક્ષોભ અને અપમાનથી માથું ફરી ગયું. તેની નસોમાંથી હિંદુજાતિ અને હિંદુધર્મ-પ્રત્યે ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો અને ક્ષણવારમાં તે બ્રાહ્મણ મટી જઈ રાક્ષસ બની ગયો. આઠમા દિવસે આવેશમાં આવી જઈને મંદિરના ઓટલા ઉપર ઉભો થઈ તે બોલવા લાગ્યો:—

“જે ધર્મમાં પીડિત માટે આશ્રય નથી, સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ નથી, તે ધર્મજ નથી, અને હે જગન્નાથના બ્રહ્મ! હું સમજી ગયો કે તું કેવળ લોકડાનું પૂતળું જ છે! હું આજે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આ પાખંડ અને પ્રપંચનો ફેલાવો કરનારી મૂર્તિપૂજનો, તેમજ તેના નામે પોતાનું પેટ ભરવાનો વેપાર કરનારા બ્રાહ્મણોનો સમૂળ નાશ કરવા માટે મારું તનમનધન હોખી દઇશ.”

આ પ્રમાણે ક્રોધથી સળગી ઉઠેલો કાલિચંદ હિંદુધર્મનો ખંસ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ઝોડ-નગરીમાં આવી પહોંચ્યો. જે કાલિચંદ રાય ભગવાનની મૂર્તિ સામે તેનું ધ્યાન ધરીને હમેશાં લાંબો કાળ બેસી રહેતો, તે આજે મૂર્તિઓનો સંહાર કરવાને તૈયાર થઈ ગયો હતો. જે કાલિચંદ રાય બ્રાહ્મણ અને સાધુઓના ચરણની રજ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરવામાં મોટું પુણ્ય સમજતો હતો, તે આજે બ્રાહ્મણજાતિનો કદો વૈરી બની ગયો અને જે કાલિચંદ રાય એવો

સ્પર્શથી દૂર લાગતો હતો, તેણે બાદશાહ સુલતાનની હાજરીમાં મીલવીએને બોલાવી કહ્યો પંદી પોતાનું નામ “મહમદ ફરૂહી” (જેને બંગાલમાં કાળો પહાડ કહે છે) રાખ્યું અને શાહ-બાદી સાથે નિકાહ પઢીને કદર મુસલમાન બની ગયો.

વિવાહ પછી થોડા દિવસે તેણે ભારી સેના એકઠી કરી જગન્નાથ પુરી ઉપર ચઢાઈ કરી. ઓરીસાનો રાજા તલંગ મુકુન્દદેવ તેની સામે થયો, પરંતુ કાલિચંદની બચાવે સેના આગળ તેણે કંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. આખા ઓરિસા પ્રાંતમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. કાલિચંદ જગન્નાથ પુરી જઈ પહોંચ્યો. મંદિરની રક્ષા માટે પંચાઓ તથા નગરનિવાસીઓએ થોડી વાર પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સઘળા કપાઈ ગયા. યવન સૈનિકોએ મંદિરને ધૂળબેસું કરી નાખ્યું અને અંદરથી જગન્નાથની કાષ્ઠની મૂર્તિઓ બહાર લઈ આવ્યા. સમુદ્રકિનારે એક મોટા અમિકુંડ સળગાવવામાં આવ્યો, તેમાં ‘કાલિચંદ’ પોતાના હાથે જગન્નાથ, બળરામ અને મુલદ્રાની મૂર્તિઓને હોમી દીધી. આ પ્રમાણે મંદિરને લૂંટી અને ઓરિસાને છત્રી પહાણ સેના ગૌડનગરીમાં પાછી આવી. હજી પણ ‘કાલિચંદ’ નો ક્રોધાગ્નિ શાંત પડ્યો નહોતો. તેણે થોડા સમય પછી આસામના ‘કામાખ્યા’ નામના પ્રસિદ્ધ મંદિર ઉપર હુમલો કરી તેનો નાશ કર્યો અને હજારો લોકોને મુસલમાન બનાવ્યા.

આ પ્રમાણે ઓરિસા અને આસામમાં રમખાણ મચાવીને તે આખા હિંદમાં અત્યંત પરાક્રમી યોદ્ધાતરીકે જ્ઞાતિ મેળવી શક્યો. હિંદુઓ તેના નામથીજ ધ્રુજવા લાગ્યા. તેને ‘કાળા પહાડ’ ના નામથી લોકો ઓળખતા હતા.

છવટે તેણે હિંદુઓના સર્વથી પવિત્ર ગણાતા કાશીક્ષેત્રનો વિધ્વંસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક મોટી સેના લઈ તેના ઉપર ચઢી ગયો. અહીં વિશ્વનાથ, ભેરવ, હનુમાન આદિ અનેક દેવો નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ કોઈએ ‘કાળા પહાડ’ સામે આવવાની હિંમત કરી નહિ. દેવળો ઉપર દેવળો તૂટવા લાગ્યાં. તેના સૈનિકોએ કાશીમાં પ્રલયકાળ જેવો હાહાકાર મચાવી દીધો. બે-ચાર મંદિરો સિવાય સઘળાં જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં. તેણે પોતાના સેનાપતિ રહિમખાને પૂછ્યું-“વિશ્વનાથની મૂર્તિનું શું કર્યું?” રહિમખાને સલામ કરીને ઉત્તર આપ્યો-“જી હજીર! તેને પણ તોડી નાખી.”

આ રીતે બ્રાહ્મણોની આ ઐતિહાસિક ભૂલથી હજારો હિંદુઓ વટલાયા અને હજારો ગાયો કતલ થઈ ગઈ. અલગે હિંદુઓ કરતાં અધિક મુસલમાનોથી બંગાળ ખીચોખીચ બરાઈ ગયો છે, તે આ ભૂલનુંજ પરિણામ છે.

હજી પણ જે હિંદુબાઈઓ શુદ્ધિના કાર્યમાં આર્યસમાજને મદદ નથી આપતા તેઓ ઉપલી વાતમાંથી કંઈ સાર ગ્રહણ કરશે કે? *

(“આર્યપ્રકાશ”ના તા. ૩૧-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. અષ્ટાવક)

૧૭-નામદીની વાણી અમને મંજુર નથી.

કાણુ કહે છે કે, આ બધા હિંદુમુસ્લીમ ઝઘડામાં આપણને કોઇ મારી નાંખ; આપણુ ખૂન ફરી જાય, તોયે આપણે એની સામે ગુસ્સે થવું નહિ? એમ કાણુ કહે છે? કયો માનવી નામદીમની, મનુષ્યત્વહીનતાની સલાહ આપવા નીકળે છે? પુરુષત્વહીન બનેલા આપણા આ દેશમાં નામદીમનું આ ઝેર આજે આ કાણુ રહે છે? આપણા પવિત્ર ધર્મો અને શાસ્ત્રોને નામે, ધર્મના રક્ષણની શક્તિ ગુંગળાવનારી, ધર્મભાષ્યોની ધજ્જતઆબરને સુરક્ષિત રાખવાની તાકાત મારી નાખવાની આ સલાહ આપવાને આ અધર્મ આજે કાણુ કરી રહ્યું છે? માણસની માણસાઇને જગાડનાર, રાખ નીચે છુપાઇ ગયેલ અગ્નિને ફરી સચેત કરનાર અત્યારે શરૂ થયેલ આ પાવક-યુગમાં પાણી રડવાનું પાતક કાણુ કરી રહ્યું છે?

પૂજનીય મહાત્માજીની આ સલાહ હોય તો અમે કહીએ છીએ, કે તે અમને માન્ય નથી; પણ અમને ખબર છે કે તે સલાહ તેમની નથી. તે તો એમ કહે છે કે, મરીને તમે તમારૂં, તમારા રનેહીસંબધીઓનું, તમારી બહેન દીકરીનું, તમારી માલમીલકતનું, તમારી પ્રતિષ્ઠાનું, તમારા દેશબંધુઓનું તમે રક્ષણ કરી શકતા હો, તો એ સૌથી સરસ માર્ગ છે. મહાત્માજી ફરમાવે છે કે, પોતે મરવું અને મરીને બીજાનું રક્ષણ કરવું. મહાત્માજી વિશેષ ફરમાવે છે કે, તેમ થવું અશક્ય હોય તો સામાને મારીને પણ જેનું રક્ષણ કરવાનું છે તેનું રક્ષણ કરવું; પરંતુ કોઇ પણ કિસ્સામાં ‘રક્ષણ કરવાની’ ફરજ માનવી ચૂકી શકે નહિ. રક્ષણ કરવું એ એનો ધર્મ છે. પ્રથમ ફરજને, સામાને ઇજા કર્યા સિવાય, પોતે મરીને એ રક્ષણ કરે; એ આત્મબોગનો માર્ગ છે—એ દેવી માર્ગ છે. એ માર્ગનો અનુયાયી ‘દેવમાનવ’ અને છે; પણ માણસ ‘દેવમાનવ’ ન બની શકે, તો તેણે ‘માણસ’ તો અવશ્ય બનવું જોઇએ. તેણે સામે આવનારને—પોતાની અને બીજાઓની આબરૂ-પ્રતિષ્ઠા—માલમીલકત લૂંટવા આવનાર લૂંટારને—પોતાના હાથનો ચમત્કાર બતાવવો જોઇએ. એ રક્ષણકાર્ય માટે હિંસાના હથિયારથી પણ સામાવાળા સામે ઝુઝવું જોઇએ. માણસમાત્રનો એ ધર્મ છે. એ ધર્મ ચૂકે તે મર્દ નથી, નામર્દ છે. રક્ષણ ન કરવું, ચૂપ બેસી રહેવું, માર ખાઇને મુગા મરી રહેવું, પોતાની અને પોતાનાં બેરોઝાકરાંની આબરૂ લૂંટાવા દેવી, એમાં સામા માણસના હાથે થતી હિંસામાં નપુંસકતાભરી મદદમારી કરવાનું મહાપાતક છે. એ માણસ નથી, એ હેવાન છે; એ નાચીઝ જીવજંતુ છે; એ મરવાને લાયક, રંગદોળાઇ જવાને લાયક, શરમનો, નામોશીનો અવતાર કોઇ કહેવાતો માણસ છે. એવો માણસ સમાજને શરમરૂપ છે, તેની કોમને શરમરૂપ છે, તેના કુટુંબને શરમરૂપ છે. એવા માણસો વહેલા લૂંટાઇ જાય, વહેલા મરી શીડી જાય, વહેલા રંગદોળાઇ જાય, જગતનો બાર વહેલો ઓછો થઇ જાય, એમાં જ જગતનું કલ્યાણ છે. મહાત્માજીનો સિદ્ધાંત અમે એ રીતે સમજીએ છીએ. એજ એમનો સિદ્ધાંત છે એવી અમને ખાત્રી છે. આજે કે ભવિષ્યમાં તેમ ન હોય તો અમને તે નામંજુર છે.

કહે છે કે, કોઇ જૈન સાધુજીનાં એ વચન છે કે ‘આપણને મારનાર તરફ પણ આપણે ક્રોધ ન કરવો, એની સામે ન થવું, આપણે અખાડા ધસાદિની પ્રવૃત્તિ ન કરવી.’ એ સાધુજી કાણુ છે એ જાણવાની શી જરૂર છે? જે હોય તેને આપણે કહી લઇએ કે, આપ જે માર્ગ પ્રમેયો છો તેને આપથી મહાવીરનું સમર્થન ટાંકો છો. મહાવીરને તપશ્ચર્યા અને યાતનાએજ પ્રભુ બનાવ્યા, એ અમે જાણીએ છીએ. એવી યાતનાઓ વીરત્વપૂર્વક સહન કરનારને જ જોતોએ તીર્થંકર માન્યા છે. આજે પણ એ માર્ગે પળનારને તીર્થંકર નહિ તો મહાન તપસ્વી સાધુપુરુષતરીકે વંદન કરવા અમે તૈયાર છીએ; પણ મહારાજશ્રી! આપને એ ક્યાં માલૂમ નથી, કે એ સઘળાં સિંહનાં સાધનો છે? એ સાધનો માત્ર બોધવાથી માણસ સિંહ નથી થઇ જતા; એ આપને માલૂમ છે કે નહિ? અને આજે આપણામાં એક લાખે એક સિંહ પણ નથી; અને આપ ઇચ્છો છો એવો સિંહ થવાનો નથી એ પણ જાણો છો ને? તેમ, આપ એ પણ જાણો છો ને કે, માનવીમાં

નબળાઓ ભરી છે, જગતમાં ચોમેર દંભ વ્યાપ્યો છે, મેંદાથી પણ ગરીબ, જલ્દાની છુરી પણ મુજે મોંએ સહન કરી લેવાની શુભામી મનોદશા ધરાવનાર પણ પોતે ! સંહમાં ખપવા ખુશી છે ? આપ જણો છોને કે, આપે બતાવેલા સિંહના સદ્ગુણના બહાના નીચે પોતાની પુરુષત્વહીનતા છુપાવવા આજ હિંદુમાત્ર તૈયાર થઈ જાય છે ? મહારાજશ્રી ! આપ દંભને ઉત્તેજન આપી રહ્યા છો, આપ પોતે આત્મવંચના કરી રહ્યા છો. આપના કાનમાં ખીલા મારવા આવનારની સામે મહાવીરના ગુણ મહાવીરના બાવે બતાવવાની આપના પોતામાં તાકાત છે કે નહિ, એ કહેવાની જરૂર નથી; પણ આપના લાખો જૈનોમાં તો સામાન્યપણે એ તાકાત નથીજ, એ અમે જાણીએ છીએ. એ મહાવીર નથી થઈ શકતા; એટલેજ એમને માણસ બનાવવા પ્રયાસ ચાલે છે. આપને એમને માણસ રહેવા દેવા છે કે નહિ ? કે આપ એમને દંભી નામદોં રાખવા માંગો છો ? આ ચાલ્યા આવતા જીવનકલહતા યુદ્ધમાં આપ જૈન કોમને સાફ કરી નાખવા માંગો છો ? કોઈ પણ જૈન બહેન-દીકરીની આબરૂ કોઈ ગુંડાને હાથે નાશ પામે તેમાં આપ રસ અને આનંદ લેશો ?

મહારાજશ્રી તો વૈરાગ્યનોજ બોધ થઈ શકે, તેનાથી તો એકાંત અહિંસાજ પ્રબોધી શકાય, એ અખાડાઓની પ્રવૃત્તિઓને શી રીતે સમર્થન આપી શકે ? વગેરે દલીલોનું પાંડિત્ય અમે જાણીએ છીએ-અને એથી પણ ઘણું વધુ જાણીએ છીએ. પગલે પગલે, શબ્દે શબ્દે અને ક્ષણે ક્ષણે શુદ્ધ સાધુનાના કેટલા ભંગ થઈ રહ્યા છે ? એવી લાખ વાતો બતાવી શકાય, પણ તે જવા દઈએ; પરંતુ મહારાજને એટલું તો કહીએ કે, તમે મહોંઈ સિંચનારી પ્રવૃત્તિઓનું સમર્થન ન કરી શકો, સહાય ન કરી શકો, તો રહેવા દો; પણ મૂંગા તો રહી શકો કે નહિ ? તમારી સલાહ કોણ લેવા આવે છે ? તમે કૃપા કરીને તમારું શુદ્ધ કાર્ય કર્યું કરોને ! અગર આપ પધારી જાઓ, આપના વિચારવાળાઓનો સંઘ કાઢી કોઈ જંગલ તરફ પ્રયાણ કરી જાઓ; અમારું જગત આપના વિના ચલાવી લેશે. અમારાં કાર્યોમાં અમારે આપનાં વિદન નથી જોઈતાં. ગુજરાતના જૈનોએ વસ્તુપાળ-તેજપાળો ઉત્પન્ન કર્યા છે, ગુજરાતના જૈનોએ મુંજલ ઉપજાવ્યા છે, ગુજરાતના જૈનોએ શુદ્ધ સ્વરાજ્યો ચલાવ્યાં છે, લશ્કરો એકઠાં કર્યાં છે, યુદ્ધો ખેડ્યાં છે. આજે આજીજીના તીર્થ ઉપર લડવૈયાના પોશાકમાં અશ્વારૂઢ વસ્તુપાળની મૂર્તિ જૈન દેરાસરજીમાં ઉભી છે. એ લડવૈયાને, એના લડાયક ગુણોને, એના હથિયારને, એના અશ્વને જૈનો પૂજે છે. આ વસ્તુપાળ-તેજપાળ, એ મુંજલસમા વીરોના વારસદાર જૈનો આજે તો હિંદુસ્થાનનું નામદંમાં નામદં અંગ છે ! એ નામદં અંગ મદં બને, હિંદુસ્થાન સ્વરાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરે, હિંદુસ્થાન આત્મરક્ષણ માટે તૈયાર થાય, ત્યારે આ અંગ પણ કૃત્યમાં સાથે હોય, એવું નવજીવન જનકોમની નાડીમાં રેડવાની પ્રત્યેક હિંદીની ફરજ છે. આજે તો, જૈનો જે રીતે દયાપાત્ર જંતુજીવન જીવે છે એમાં અને સૌ કોઈ અમે જૈન છીએ એટલે વિશેષ કરીને-જૈનોનો કાળ નજીક આવતો જોઈએ છીએ. એ છતાં, અમે આશાવાદી છીએ; અમને ગુજરાતની જૈન વીરતાનાં સ્વપ્ને આવે છે; અમે વસ્તુપાળ અને તેજપાળની મૂર્તિઓ જોઈ જૈન જીવાનોમાંથી નવયુગના વસ્તુપાળો-તેજપાળો નીપજવાની કામના સેવી રહ્યા છીએ. એવા વીરપુત્રોજ જૈન કોમને અમર નામ, અમર કીર્તિ, અમર જીવન અર્પી શકશે. જૈન કોમનો ઉદ્ધાર વીરત્વની સાધનામાં છે-સાધુજીની પેલી વંચક વાણીના સેવનમાં નહિ.

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૩-૧૦-૨૮ ના અંકનો અગ્રલેખ)

૧૮-ભગવાન જીસસ ક્રીસ્ટની જયંતિ*

ભગવાન જીસસ ક્રીસ્ટની જયંતિમાં હિંદુભાઈઓ શા કારણથી ઉત્સાહ અને આનંદ દર્શાવે છે? હિંદુધર્મ અને ખ્રિસ્તધર્મ વચ્ચે એવો કયો સમાધ સંબંધ છે કે જે વડે જન્મે હિંદુ છતાં ખ્રિસ્ત બંધુઓ સાથે આત્મભાવે જોડાય છે? પ્રાણીપદાર્થો સાથે એવો કોઈ સામાન્ય શુદ્ધિથી અગમ્ય અધ્યાત્મ સંબંધ હોય છે કે જે વડે મને તે દેશ, કાળ અને વસ્તુસ્થિતિમાં તે પ્રાણીપદાર્થો હોય તોપણ પરસ્પર આકર્ષાય છે. કવિ ભવશૂતિ કહે છે કે, પદાર્થોના અધ્યાત્મ સંબંધ બાંધનારાં નિમિત્તો અગમ્ય આંતર ભૂમિકાનાં હોય છે. જે તેમ ન હોય તો કેટલો મોટો અને બળવાન સૂર્ય અને કેટલું નાનું અને કામળ કમળ, એ બેની વચ્ચે રનેહાકર્ષણ શી રીતે થાય? ચંદ્રમા ઉગે અને ચંદ્રકાન્ત શાથી ઝરે? ઉત્તર એટલોજ છે કે, બાહ્ય ઉપાધિ કરતાં આંતર રનેહનાં આકર્ષણનાં નિમિત્તો ધણાં ઉંડાં હોય છે, અને તે જ્યારે રનેહના પરિણામને પ્રકટ કરે છે ત્યારે તેના ઉંડા બળનું માપ મનુષ્ય કાઢી શકે છે.

ધર્મના વિશાળ વિષયના અભ્યાસમાં મને એવું સમજાયું છે કે, આપણે ધર્મના શુદ્ધ રૂપને બુદ્ધી અશુદ્ધ અંશને વળગી પરસ્પર વિગ્રહ અને ક્લેશ કરીએ છીએ. ધર્મભાવના આપણી સાચી “સૂઝ” વાળી હોય તો આપણા ધર્મના બાહ્યાચારો મને તેટલા દેશકાળ અને નિમિત્તોને ભ્રષ્ટ્ર જૂદા હોય તોપણ આંતરવિચારવડે પરસ્પરના ધર્મની ભાવનાની કદર કરી શકીએ; એટલુંજ નહિ પણ અપધર્મમાં તણાતાં આપણે બચી શકીએ.

ધર્મભાવના મનુષ્ય પ્રાણીમાં આગંતુક નથી, પણ સાહજિક છે. જેમ છુધા અને તૃષા દેહ સાથેજ પ્રકટ થાય છે, અને દેહ સાથેજ લય પામે છે; તેમ અલ્પજ્ઞ અને પરતંત્ર જીવચેતનને સર્વજ્ઞ અને સ્વતંત્ર પરમેશ્વર ચેતન સાથે અનુસંધાન કર્યાવિના સંતોષ થતો નથી. ધર્મભાવના એ એક જાતની અધ્યાત્મ જૂખ છે. જૂખ એ સ્વાભાવિક છે. વિકારી દેહમાં જૂખ વિકારી થાય છે. અજીર્ણ વ્યાધિવાળાને જૂખનું વિકૃત દુઃખ ભોગવવું પડે છે; પરંતુ સ્વસ્થ દેહમાં જૂખ એ આરોગ્ય અને બળને પ્રકટ કરનાર છે. તેવી રીતે જ્યાંસુધી જીવને પરમેશ્વર સાથે જોડાવાની ઉંચી વાસના ન જાગે, ત્યાંસુધી ધર્મભાવના વિકૃત રૂપ પકડે છે; પરંતુ જૂખ જેવી રીતે સ્વતઃ દાષરૂપ નથી, તેમ ધર્મભાવના પણ ક્રેપરૂપ નથી. નીરાગ શરીરમાં જૂખ એક ગુણ છે, તેમ નીરાગ મનમાં ધર્મભાવના પણ ગુણરૂપ છે.

મનુષ્ય પ્રાણીને જ્યાંસુધી અલ્પજ્ઞતા, પરતંત્રતા, અપૂર્ણતા વગેરે જાણ્યાં કરશે ત્યાંસુધી સર્વજ્ઞ, સ્વતંત્ર અને પૂર્ણ પરમેશ્વરને મળવાને તે તલસ્પાળ કરશે. ધર્મની આવી સાચી જૂખ ઉઘડવી તેનું નામ ધર્મજિજ્ઞાસા છે. હિંદુજાતિના મહર્ષિઓ ધર્મભાવનાનાં બે રૂપો માને છે—(૧) પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિના વિકાસક્રમથી સમજણમાં આવતું જેને અંગ્રેજીમાં ‘નિચરલ રીલિજિયન’ એવી સંજ્ઞા મળે છે. (૨) અપ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિદ્વારા સમજાય તેવું નહિ, પણ અન્ય દારથી સમજાય તેવું. અપ્રાકૃત ધર્મ ઐતિહાસિક મહાપુરુષોથી સમજાય તેવો હોય છે, અને પ્રસંગે પ્રતિભાવાળા દર્શનથી સંસ્કારી આપુરુષોને પરમેશ્વરદારથી જાણે ઉતરી આવતો હોય એવો અપૌરુષેય વર્ગનો હોય છે. હિંદુઓ અપૌરુષેય વર્ગના ધર્મને વેદમાં સમાયેલો માને છે; ખ્રિસ્તીઓ પવિત્ર બાઇબલમાં મથિત થયેલો માને છે, મુસલમાન બાઇબલો કુરાને શરીફમાં સમાયેલો માને છે.

પૌરુષેય ધર્મ એટલે મહાપુરુષોના ઉપદેશ અને સદાચારથી સમજાતા ધર્મના મૂળનો સ્વીકાર હિંદુઓએ કર્યો છે. શ્રુતિને એટલે વેદને તેઓ અપૌરુષેય ધર્મનું મૂળ માને છે અને સ્મૃતિ તથા સદાચારને પૌરુષેય ધર્મનું મૂળ માને છે. તે ઉપરાંત હિંદુઓ પોતાનું પ્રિય અથવા કલ્યાણ શામાં રહ્યું છે અને શુદ્ધ સંકલ્પવડે જે ઇષ્ટાઓ અથવા કામના પ્રકટ થાય તેવડે પણ ધર્મતત્ત્વને નિષ્કૃષ્ટ થઈ શકે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ વગેરે સઘળા યોગી ધર્મ-

* તા. ૨૪-૧૨-૧૯૨૭ ના રોજ ‘ખ્રિસ્તજયંતિ’ ના પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી શ્રી. નર્મદાસજી દેવસંકર મહેતાએ આપેલા ભાષણનો સંક્ષેપમાં સાર છે.

મયતા, પોતાનું જેવું હિત તેવું અન્યનું હોય છે, તે ધર્મો આપણને જેવા પ્રિય છે તેવા અન્યને પણ પ્રિય છે; એવા શુદ્ધિવડે થતા નિર્ણયથી સમજાય છે. આ કારણથી પોતાના પ્રિયપણના ભાનથી અને અમુક વાસના સાચા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવા અવલોકનવડે જે ધર્મતત્ત્વનો નિર્ણય થાય છે તેને પ્રાકૃત ધર્મ એટલે પ્રકૃતિના જ્ઞાનથી સમજાય તેવા ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારે હિંદુધર્મના વિચારકોએ (૧) પ્રાકૃત ધર્મનું દાર, પ્રિયપણનું ભાન અને સત્ય-સંકલ્પવડે ઉદય પામતી કામનાને માન્યું છે અને (૨) અપ્રાકૃત પૌરુષેય ધર્મનો આધાર, આત્મ પુરુષના ઉપદેશ અથવા વાક્ય ઉપર અને તેમના સદાચાર ઉપર રાખ્યો છે અને (૩) અપ્રાકૃત અપૌરુષેય ધર્મનો આધાર શ્રુતિ અથવા વેદ ઉપર રાખ્યો છે.

હિંદુધર્મ એવો તો સંપ્રાહક છે કે તે સર્વને પોતામાં શમાવી દે છે. ભારતવર્ષે બ્રાહ્મણધર્મ, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મને પોતાની મર્યાદામાં પ્રકટ કરી પોતાના કર્યા છે, તે સાથે ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મને આવાહન કરી તેણે નોતર્યા છે, અને તેમનો અતિથિતરીકે સત્કાર કર્યો છે. અતિથિતરીકે આપણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો સત્કાર પ્રથમ દક્ષિણાપથમાં કર્યો છે. આર્યપ્રજા કરતાં દ્રાવિડ પ્રજાએ તે ધર્મનું આતિથ્ય વહેલું કર્યું જણાય છે. મલબારકિનારા ઉપર ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનો સીરીઅન પંથ ઇ. સ. ના લગભગ છઠ્ઠા સૈકાથી પ્રવેશ પામેલો છે. સીરીઅન, જેકાબાઇટ અને રિક્કેમ્ડ એટલે સુધરેલા સીરીઅન એ રીતે ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં એ પંથ ચાલે છે. હિંદુધર્મની બે મુખ્ય શાખાઓ છે. (૧) વેદવાદની અને (૨) આગમવાદની. સધળા મહાપુરુષોથી પ્રબોધાયેલા ધર્મસાહિત્યને હિંદુઓ આગમ વ્યૂહમાં ગણે છે. જેમકે જૈનગમ, બૌદ્ધગમ, વૈષ્ણવ અથવા સાત્ત્વ આગમ, શૈવાગમ. દ્રાવિડદેશમાં વેદનું જેટલું પ્રામાણ્ય છે તેટલું આગમેનું પણ છે. તામીલ દેશમાં જે શૈવ સિદ્ધાન્તના નયનાર અને શિવાચાર્યો થયા છે તેમણે “વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સમરસ” એવા ભાવથી નિગમ અને આગમની એકવાક્યતા કરી છે અને તેમાં શિવસિદ્ધાન્તનાં મૂળતત્ત્વો સાથે ખ્રિસ્ત સંપ્રદાયનાં મૂળતત્ત્વોનો સખતીય સંબંધ છે. વેદાન્તદર્શનના બ્રહ્મવાદ કરતાં શૈવ સિદ્ધાન્તના પરમેશ્વરવાદ સાથે ખ્રિસ્તધર્મના પાયાના સિદ્ધાન્તો ધણા મળતા આવે છે. શૈવસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ત્રણ મુખ્ય તત્ત્વો છે અને તેને શૈવો (૧) પતિ એટલે પરમેશ્વર, (૨) પશુ એટલે જીવ અને (૩) પાશ એટલે પશુને બંધન ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્તો એવાં નામો આપે છે.

જેવી રીતે ખ્રિસ્ત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પરમેશ્વર જગતના અંતર્યામી છે, અને જીસસ ક્રીસ્ટનાં દેવનો આત્મા પૃથ્વીપણે પુત્રભાવે પ્રકટ થઈ મનુષ્યપ્રજાને ત્રણ સાથે સંયોજન કરાવે છે એવું મંતવ્ય છે; તેવીજ રીતે શૈવ સિદ્ધાન્તમાં પણ સ્વતંત્ર પતિ અથવા શિવ શુરદારથી પશુ એટલે જીવનું સમુદરણ કરે છે, અને એવી એક પણ જીવકલા નથી કે જેમાં શિવકલા પેટેલી ન હોય, એવું માનવામાં આવે છે. જીવ શિવને જાંબે તેના કરતાં શિવ જીવને પોતામાં સાયુજ્ય ભાવ પમાડવા અત્યંત કરુણાથી શક્તિપાત કરી ખેંચે છે. જેમ પરમેશ્વર અને પતિત મનુષ્યના આત્માનું સંયોજન લગવાનું જીસસ ક્રીસ્ટના તારક અવતારી આત્માથી થાય છે એવું ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનું મન્તવ્ય છે, તેમ શૈવ સિદ્ધાન્તમાં પણ શિવચેતન કોઇ દિવ્ય સિદ્ધ અથવા મનુષ્યયોનિના શરીરમાં ઉતરી આવી પશુ એટલે જીવોના પાશને તોડે છે. પશુપાશવિમોચનમાં જીવો પોતાના પ્રયત્નથી જેટલા સફળ થાય છે તેના કરતાં ઈશ્વરનો પ્રસાદ વધારે ઉપકારક થાય છે. જ્યારે સામાન્ય વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાં જીવ તે અવિકૃત બ્રહ્મજ છે અને તેનું બિન્ન અસ્તિત્વ નથી, ત્યારે શૈવ સિદ્ધાન્તમાં એવું માનવામાં આવે છે કે, જીવમાત્રનો વિપ્લૂટ પડેલો અંશ તે શિવ સાથે પાપ અથવા સ્વભાવચળ દૂર થતાં સાયુજ્ય પામે છે. વેદાન્તનો મોક્ષ કેવલ્યમાં છે. શૈવ સિદ્ધાન્તનો મોક્ષ ઈશ્વરસાયુજ્યમાં છે. કેવલ્યમાં જીવાત્માનું બિન્ન અસ્તિત્વ નથી. સાયુજ્યમાં જીવનું સ્વગત બિન્નાસ્તિત્વ પરમેશ્વરમાં વિલિપ્ત રહે છે અને શવના સાયુજ્ય સંબંધથી શિવના સર્વ કલ્યાણગુણોવાળો તે જીવ મોક્ષ અવસ્થામાં બને છે. ખ્રિસ્ત સિદ્ધાન્તનું સરખાપણું શૈવ સિદ્ધાન્ત સાથે ઘણું બંધબેસતું આવે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્ર કરતાં શૈવ સિદ્ધાન્ત ખ્રિસ્ત સંપ્રદાય સાથે જીવના સ્વભાવ પણ સંબંધમાં

વધારે મળતો આવે છે. જ્યારે વેદાન્તશાસ્ત્ર પાપ એ અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યાથી જીવમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે એવું માને છે, ત્યારે શૈવ સિદ્ધાંત એવું માને છે કે, જીવનો સ્વાભાવિક “અણુમલ” નામનો દોષ, જેમ ધાતુમાં કાટનો સ્વભાવ દોષ હોય તેમ, જીવત્વ સાથે લાગેલો દોષ છે એટલે પાપ એ જીવનો ભાવમય દોષ છે. વેદાન્તના કહેવા પ્રમાણે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો દોષ નથી. શૈવ સિદ્ધાંતનું મંતવ્ય છે કે, જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા છતાં મનુષ્યો પાપાચરણ કરે છે અને તે જીવના સ્વભાવમલ અથવા અણુમલને લીધે થાય છે. અજ્ઞાને કરીને મનુષ્યો અશુભ કર્મ કરે છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ સમજણ અથવા જ્ઞાનનો ઉદય થયા છતાં પણ જીવ અણુમલથી જ્યાંસુધી હણાયેલો રહે છે ત્યાંસુધી સર્વાંશ પાપ પ્રવૃત્તિથી તે અટકતો નથી. જીવના આ આરંભના સહજ દોષ અથવા અણુમલની નિવૃત્તિ પરમેશ્વરના શક્તિપાત અથવા અનુગ્રહથી જ થઈ શકે છે. જીવના માયાદોષથી પ્રકટ થતાં પરિણામો અને કર્મવડે થતા સંસ્કારો પ્રથમ વડે દૂર થઈ શકે છે; પરંતુ સ્વભાવમલ અથવા અણુમલ તો પરમેશ્વરની કરુણા અથવા પ્રસાદથી જ દૂર થાય છે. આ મુદ્દામાં ખ્રિસ્ત સિદ્ધાંત અને હિંદુઓનો શૈવ સિદ્ધાંત અત્યંત મળતો છે.

ત્રીજું વ્યાપક અને નિરાકાર પરમાત્મા સાથેના જીવનો સંબંધ દેહધારી અને સાકાર પરમેશ્વરના પુત્રમાં શ્રદ્ધાભક્તિવડે જીવાત્મા સાધી શકે છે. આ ખ્રિસ્ત સિદ્ધાંતમાં મુક્તિનું દાર “ગુરુ-ઇશ્વર” છે એ શૈવસિદ્ધાંતનું પ્રતિબિંબ હિંદુઓને સારી રીતે સમજાય તેવું છે. હિંદુઓ ખ્રિસ્ત-અર્થના ખ્રિસ્ત ધર્મને કદાચ બિન્ન દેશકાળમાં ઉછરેલ હોવાથી ન માને તોપણ જિસસ ક્રીસ્ટના જીવનમાં શુંથાયેલી ધર્મભાવનાને તો પોતાની જ કરી માની શકે એમ છે. પરમેશ્વરવાદના નીચે પ્રમાણે પાંચ મુદ્દાઓમાં ખ્રિસ્તીઓ હિંદુઓના સમાનગોત્રવાળા ગણાય તેમ છે:-

(૧) પતિ અથવા પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ બંનેને સંમત છે.

(૨) પરમેશ્વર દેહધારી થાય છે અને પુરુષોત્તમભાવ જીસસ ક્રીસ્ટમાં જેવો મૂર્તધારી થયાનું ખ્રિસ્તીઓનું પવિત્ર મંતવ્ય છે, તેમ પરમેશ્વર નાનામોટા અવતારી થાય છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા તે મથે છે-આ બુધ્ધિકા હિંદુઓની પાયામાં એક છે. જો કે બંને મત ઉપર બંધાયેલી ઇમારત બિન્ન દેશકાળને લઈને બિન્ન લાસે છે.

(૩) પરમેશ્વરનું જગતકર્તૃત્વ ખ્રિસ્તીઓને અને સેશ્વરવાદી હિંદુઓનું સમાન કક્ષાનું છે.

(૪) પરમેશ્વર અથવા ભગવાન અનેક કલ્યાણશુભના આધાર છે એ નિર્ણય જેવો ખ્રિસ્તીઓનો છે તેવો હિંદુ શૈવો અને ભાગવતોનો પણ છે.

(૫) પરમેશ્વર મનુષ્યના આત્માનો પ્રેમ અને કરુણાથી જીસસ ક્રીસ્ટના દારવડે ઉદ્ધાર કરે છે. મંતવ્ય જેવું ખ્રિસ્તીઓનું છે, તેવું પરમેશ્વર-ગુરુદારથી શક્તિપાત અથવા અનુગ્રહ કરી જીવને શિવસાયુજ્ય આપે છે. આ હિંદુઓનો સમાન કક્ષાનો સિદ્ધાંત છે.

હિંદુ ધર્મની ઉંડી સમજણવાળા સર્જનો આ પાંચ મુદ્દામાં ખ્રિસ્ત સંપ્રદાય સાથે એકમતવાળા હોવાથી ભગવાન જિસસ ક્રીસ્ટની જ્યોતિમાં મુદ્દિતા ભાવનાથી, જેઠાઈ પોતાના ધર્મ-જ્ઞાનની વિશુદ્ધિ કરી શકે એમ છે. ધર્મના આચરણનાં બાહ્યરૂપોમાં અનેક ભેદો છતાં હિંદુઓ અને ખ્રિસ્તીઓનો પરમેશ્વરમાં અનન્ય શરણતાનો ભાવ બંનેના ધાર્મિક આત્માઓનું સંયોગીકરણ કરનાર હોવાથી ખ્રિસ્તીઓના આવા જ્યોતિપ્રસંગે હિંદુઓને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

ખ્રિસ્ત સિદ્ધાંતના તત્ત્વત્રયો-પરમેશ્વર પિતા, તેમના પુત્ર અને તેમનો અંતર્યામી આત્મા, પ્રાચીન અધિદેવ, અધિજીત અને આધ્યાત્મિક, એવા ત્રણ ઔપનિષદ વ્યૂહ સાથે, તથા પરાપ્રકૃતિ વાસુદેવમાંથી કાર્ય વ્યૂહરૂપે સંકર્ષણ એટલે જીવવ્યૂહ પ્રભુમ્ન એટલે અંતઃકરણવ્યૂહ અને અનિરુદ્ધ એટલે અહંકારવ્યૂહ એવા ત્રણ ભાગવત મતના ત્રણ કાર્યવ્યૂહો સાથે, અને શૈવોના પરશુરામાંથી પ્રકટ થનારા શક્તિતત્ત્વ, સદાશિવતત્ત્વ અને ધ્મિરતત્ત્વ નામના તત્ત્વત્રયો સાથે તેમના સ્વભાવ ધર્મોને લક્ષમાં લઈએ તો મળનાં આવે છે. જેવી રીતે ખ્રિસ્તીઓમાં ‘એડીઅમ’ નામનો ધર્મસંસ્કાર છે, તેવી શૈવોમાં શૈવી દીક્ષાનો ક્રમ મુક્તિમાર્ગમાં આવશ્યક મનાયો છે.

જેવી રીતે મૂળનો સાદો બૌદ્ધ ધર્મ હીનયાનમાં ગુંથાયેલો રહી મહાયાનમાં તેણે સાર્વભૌમ રૂપ પકડ્યું છે; જેવી રીતે બ્રાહ્મણનો ત્રૈવર્ણિક સનાતન ધર્મ યજ્ઞકાંડમાં મર્યાદિત રહી બ્રહ્મકાંડ-માં સાર્વભૌમ બન્યો છે; તેવી રીતે આરંભમાં એક વ્યક્તિએ પ્રાચીન યાજુરી ધર્મની સુધારણા કરી જે શુદ્ધ અને સાદું નૈતિક ધર્મનું સ્થાપન કર્યું તેવા ભગવાન ઇસુખ્રિસ્તનો ધર્મ પણ પાછળની ગ્રીક-રોમન પ્રજાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોથી વિપુલ બની હવે સાર્વત્રિક ધર્મ બન્યો છે. હાલના ખ્રિસ્તી ધર્મની આપણે વ્યાખ્યા આપીએ તો એવી થઈ શકે કે “ભગવાન જીસસ ક્રીસ્ટના અવતારી પુરુષે મનુષ્યના આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ શી રીતે પુનઃ સિદ્ધ થાય તેવા નીતિતત્ત્વનું વિવેચન કરનારો સર્વ ભૂમંડળમાં મનુષ્યોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો સંસારના દુઃખથી ભીતરની નિવૃત્તિ કરાવનારો એકેશ્વરવાદવાળો ઐતિહાસિક ધર્મ.” આ ધર્મ એક પુરુષના મૂળવચન ઉપર બંધાયેલો પૌરુષેય ધર્મ છતાં તેમાં સાર્વભૌમ ધર્મતત્ત્વના અંશો ગુંથાયેલા હોવાથી તે એકદેશી ધર્મ નથી, પરંતુ સાર્વત્રિક ધર્મ બનેલો છે. આ સાર્વત્રિક ધર્મભાવનામાં ભગવાન જીસસ ક્રીસ્ટના આલંબન ઉપર ભક્તિનું બળ છે. જેવી રીતે રામકૃષ્ણની મૂર્તિના આલંબન ઉપર હિંદુઓની એકેશ્વર ભાવના રચાઈ છે, તેવી રીતે જીસસના મૂર્તિરૂપ ઉપર ખ્રિસ્તીઓની એકેશ્વર ભાવના છે. ભજનીય વસ્તુ અથવા પરમેશ્વર એક અને તેનાં રૂપો અનેક હોઈ શકે. ભક્તિ અથવા પરમેશ્વરસંબંધી પરમ પ્રીતિનું રૂપ એક અને ભજનના પ્રકારોમાં અને ઉપાસનાની પદ્ધતિમાં ભેદ આવેા પરમેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત જેઓ સમજી જાણે તેવા હિંદુઓ સમાનભાવથી ખ્રિસ્તી બંધુઓની ભાવનાની વાસ્તવ કદર કરી શકે. જેઓને ભજનીયના રૂપભેદમાં મિથ્યા આગ્રહ છે, તેઓ એકેશ્વરવાદના સમરસને ઝાળખી શકે તેમ નથી.

એવા જર્થાતિના પ્રસંગે ખ્રિસ્તી બંધુઓ હિંદુઓને પ્રેમભાવથી બોલાવી ખ્રિસ્ત ધર્મના મર્મો સમજીને અને હિંદુઓ પોતાના વ્યાપક ધર્મતત્ત્વને ખ્રિસ્તી ભાઈઓને સમજાવે તો “હું અને તમે” એવા ભેદવાન ભાવો કરતા “આપણે” એવા ભાવથી શુદ્ધ ધર્મરસ મનુષ્યના આત્માને કેવું સંતર્પણ આપી શકે છે તે આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ. જેને પરમેશ્વરની ભક્તિ સાચી લાગી છે તેઓ પોતાના ઇષ્ટ જ્ઞેય-ધ્યેયમાં પારકાના ઇષ્ટ જ્ઞેય-ધ્યેયની એકવાક્યતા કથાવિના નહિ રહે.

૧૧-બાલક કી વીરવાળી

પદ અંગરેજ હોના આહતા ગુલામ નહીં,
માતૃ-ભાષા સંસ્કૃત મુઝકો પદા દો માં.
કોટ હેટ આદિક મેં ધન વ્યર્થ ફૂંકના હૈ,
ખદર કી ઘોતી ઔર કુરતા બના દો માં.
હોવા કનકદા કી ગપોલિયાં હૈં ઝૂહી ‘દત્ત’
બલશાલી અભિમન્યુ કી કથા સુના દો માં.
લેકે નામ ભૂતોં કા સપૂતોં કા દરાતી હો કયા,
જૂતોં-માર દૂંગા ઉસે કહીં જો દિખાદો માં.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી ઉમાદત્ત સારસ્વત ‘દત્ત’.)

૧૦૦-દસુખિસ્તની વાણી

૨૫ મી ડિસેમ્બર-એ તો આશા અને નવીન ચૈતન્યનો તહેવાર. પ્રત્યેક દેવળ અને ખ્રિસ્તી કુટુંબમાં આજે આનંદની ઉર્મિઓ ઉછળી રહી છે. મહાન ઉત્સવનો દિવસ છે. આજે તેમની જન્મજયંતી છે-એકદહજાર નવસો સત્તાવીસ વર્ષની વાત છે. એજ દિવસે પાપ, દુરાચાર, દંભ-પાપંડ અને અનીતિમાં ફૂલેલા યહૂદી સમાજનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મહાત્મા દસુખિસ્ત આ સંસારમાં અવતર્યા હતા. જ્યારે તેમણે પોતાના સાર્વભૌમ ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે પોતાના વિલક્ષણ વિશ્વપ્રેમ અને સાધુતાથી સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં ખળભળાટ મચાવી દીધો હતો. સમ્રાટનું સિંહાસન ડોલી ઉઠ્યું હતું અને ધર્મોધ, દંભી, પાપંડી ધર્મોપકારીઓના ખાર વાગી ગયા હતા.

પ્રત્યેક મહાપુરુષ એજ પ્રમાણે ભુલવણીમાં ભટકતા સંસારને જગાડવાને આવે છે અને તેના આઘ્યા ગયા પછી તેના અનુયાયીઓ તેના શબ્દોના મનગમતા અર્થ કાઢીને ફરીથી એક નવી ધર્મ-જાળ ખડી કરી દઈ મૂળ વાતોને ભૂલાવી દે છે. આત્મા નીકળી જાય છે અને તેઓ શરીરને પકડીને બેસી રહે છે. આજે કૃષ્ણ, ખ્રિસ્ત અને મહમ્મદનો અવાજ ફરીથી વાયુ-મંડળમાં યુગ રહ્યો છે અને ભટકતા સમાજને સન્માર્ગે બોલાવી રહ્યો છે. આજે ખ્રિસ્તનો જન્મદિવસ છે. આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં સંસારની જેવી સ્થિતિ હતી તેવીજ સ્થિતિ આજે પણ છે. તેથી તેમના ઉપદેશ આજે પણ તે વખતના જેટલાજ ઉપકારક છે.

ખ્રિસ્તનું સૌથી પ્રસિદ્ધ અને મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રવચન તો તેમણે પોતાના ખાર શિષ્યોને દીક્ષા આપ્યા પછી તેમને પર્વત ઉપર લઈ જઈને સમગ્રવેલું તેજ છે. તેમણે એ પ્રવચનમાં પોતાના જીવનનું સંપૂર્ણ રહસ્ય ભરી દીધેલું છે. જરા એકાગ્રચિત્તે એ યુગનિર્માતાની વાણી સાંભળો.

“તેઓ સાચો ધન્ય છે કે જેઓ આ સંસારમાં દીન-દુઃખી, નમ્ર, સ્વધર્મ સમજવા આવુર, દયાળુ, શુદ્ધ હૃદયવાળા અને શાંતિ તથા એકતાના ઉપાસક છે. કેમકે તેઓજ મોક્ષના સાચા અધિકારી છે, તેઓજ સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે, તેઓજ પ્રભુના પુત્ર બનવા યોગ્ય છે અને તેઓજ ધર્મરાજ્યમાં રહી શકશે.”

“જેમને સ્વધર્મપાલનમાં અલાચાર સત્તન કરવા પડ્યા છે તેમનું જીવન ધન્ય છે. કેમકે તેઓજ સાચા ધર્મી સ્વારાજ્યના અધિકારી છે.”

“બાઈઓ! જ્યારે લોકો તમારી નિંદા કરે, તમારા ઉપર બુદ્ધિશૂન્ય અને મારે રસ્તે ચાલવા ખાતર તમારા ઉપર જુદા આરોપો મૂકે ત્યારે તમારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજજો. કેમકે તેથી તમારું કલ્યાણ જશે. સંસારમાં જેટલા જેટલા સંતો થઈ ગયા છે તેમણે તિરસ્કાર અને કષ્ટી સહીનેજ સાધુતા પ્રાપ્ત કરી છે.”

“બાઈઓ! તમને દુનિયાઈસંપત્તિ સુખ આપી શકશે નહિ. એનું અભિમાન ના કરશો. એ જ્યારે જશે (કે જ્યારે મરશે) ત્યારે તમને એનાથી સુખ નહિ થાય.”

“આ લૌકિક સુખથી તમે તમને ભાગ્યશાળી સમજશો નહિ. કેમકે એ સુખ તો તમને એક દિવસ રડાવશેજ, કે જે વખતે એ સુખનો હાલનો અનુભવ તમારા દુઃખને કોઇ પણ પ્રકારે ઘટાડી શકશે નહિ.”

“પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને કદીપણ કૂલાઈ જશો નહિ. કેમકે એથી તમને સાધુતા નહિ મળે.”

“બાઈઓ! તમે પોતાને દીન અને દયાપાત્ર માનશો નહિ. તમે તો આ સંસારનું નિમક-પ્રાણુ છો. નિમકજ સૌ રસોના સારરૂપ છે; પરંતુ જે તે સ્વાદરહિત થઈ જાય તો તે કોઇપણ કામનું નહિ રહે-માટી થઈ જાય માટે તમે પણ તમારું સત્ત્વ ખોદીને તમારા મૂલ્ય અને મહત્ત્વને શુભાવી દેશો નહિ.”

“તમે તો આ દુનીઆનું નૂર છો. જેમ પર્વત ઉપર વસેલું શહેર છુપાઈ શકતું નથી અથવા મીથુનત્તીને કવરથી ઢાંકી રાખી સ્ફટાતી નથી, તેને તો ઉંચે સ્થાને અથવા હાંડીમાંજ રખાય છે; એજ

પ્રમાણે તમે તમારા નૂરને જગતમાં ફેલાવો અને તેને ઉજ્જવળ કરો-કે જેથી જનતા તમારાં સત્કર્મો જોઈને તમારા સરજનહારનાં યશોમાન ગાય.”

“ભાઈઓ! એમ ના સમજશો કે, હું પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો ઉચ્છેદ કરવા આવ્યો છું. હું તો તેવું રહસ્ય સમજાવી તેમાં હુપાયલાં તત્ત્વોને આપની પાસે વિશેષ પૂર્ણતાપૂર્વક પળાવવા ઇચ્છું છું.”

“અચિત્ત માનને કે, જ્યાંસુધી પૃથ્વી અને સ્વર્ગ છે, ત્યાંસુધી પરમાત્માના નિયમોથી છૂટવું અસંભવિત છે. જે તેનો સહેજ પશુ ભાંગ કરશે તે તેના આગળ તુચ્છ અણુ જેવાજ રહેશે, અને જે તેવું પાલન કરશે અને ખીજાઓને શીખવશે તે માલિકને ત્યાં પશુ મહાન ગણાશે. શિષ્યો! યાદ રાખો કે, જ્યાંસુધી તમે સતિસ્ત્રીઓના કરતાં વધારે શીલવાળા (અને અનન્ય ભક્ત) નહિ બનો ત્યાંસુધી પ્રભુના ધામનો દરવાજો તમારે માટે ઉઘડશે નહિ.”

“તમે એ તો જાણો છો કે, કદી કોઈનો પશુ ધાત કરવો નહિ. તમે એ પશુ જાણો છો કે, હત્યારો અધોગતિને પામે છે; પશુ હું તો કહું છું કે, માત્ર હત્યાજ હિંસા નથી કહેવાતી; પશુ તમારા ભાઈ ઉપર ગુસ્સો થશે તોપણ તમે નર્કના અધિકારી થશો; અને તમારા ભાઈને ગાળ દેશો તોપણ અધોગતિ પામશો. તમે તેને માત્ર મૂર્ખ કહેશો તોપણ તમને સજા થશે. યજ્ઞની વેદી ઉપર ઉભા રહીને બલિદાન આપતી વખતે પશુ જો તમને એમ લાગે કે તમારા ચિત્તમાં તમારા ભાઈપ્રત્યે જરાપણ ગુસ્સો છે (અથવા તમારાપર તેનો ગુસ્સો છે) તો હું કહું છું કે તમે રોકાઈ જાઓ, અને પહેલાં એ ભાઈ પાસે જઈને તેને સંતોષ આપો; સારપછીજ બલિદાન ચઢાવો. તમારા વિરોધી સાથે નિવેડો લાવવામાં કદીપણ વિલંબ કરશો નહિ.”

“એ તો તમે જાણો છો કે, વ્યભિચાર એ શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિરુદ્ધ છે; પશુ હું કહું છું કે જો કોઈ પરસ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિ કરશે તો પશુ તે માનસિક વ્યભિચારનો પાપ-ભાગી થશે. જો તમારી જમણી આંખ અંધળા થઈને કોઈના તરફ પાપદૃષ્ટિથી જોવા લાગે તો તેને તેજ વખતે ફેડી નાખજો. જો તમારો જમણો હાથ કદી તમારી પાસે નહિ કરવાનું કાર્ય કરાવે તો તેને પશુ તમે તેજ સમયે કાપી નાખજો; કેમકે તમારા સત્વની હાનિ થાય તેના કરતાં તો તમારું એક અંગ ઓછું થઈ જાય એજ બહેતર છે. કેમકે એથી બહુ ભારે નુકસાન નથી.”

“ભાઈઓ! “જેવા સાથે તેવા” એ તો સામાન્ય લોકોનો ન્યાય છે; પશુ હું તો (જો તમે સત્ય સુખદાયક પ્રભુના પ્રેમી હો તો તમને એમજ) કહું છું કે દુષ્ટની સાથે પણ દુષ્ટતા ન કરો. બદલે જો કોઈ તમારા જમણા ગાલ ઉપર લપડાક મારે તો તેની સામે ડાબો ગાલ પણ ધરી દેજો. અને જો કોઈ તમારી સાથે લડવા આવે અને તમારું ખમીસ માગે તો તેને તમારો ડગલો પણ આપી દેજો.”

“મિત્ર સાથે પ્રેમ રાખવો અને શત્રુ સાથે દ્વેષ કરવો, એ તો લૌકિકદૃષ્ટિ કહેવાય છે. મારી તો સલાહ છે કે, તમે તમારા શત્રુ ઉપર પણ પ્રેમ કરો, અને દ્વેષ તો કોઈના પશુ ના કરો. જે તમને શાપ દે તેવું પશુ તમે બહુજ ચાહજો અને તમને હેરાન કરે, તેના ઉપર પણ ઉપકાર કરજો. પ્રભુપ્રાપ્તિનો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.”

“જેમ સૂર્ય સંજનન અને દુર્જનને સરખો પ્રકાશ આપે છે અને મેઘ ન્યાયી-અન્યાયીનો વિચાર નહિ કરતાં સૌ ઉપર એકસરખી વૃષ્ટિ કરે છે, તેજ પ્રમાણે હે ભાઈઓ! સૌની સાથે સરખી સદૃવૃત્તિથી વ્યવહાર કરજો. જે તમને ચાહે તેનેજ તમે ચાહો તો એમાં તમારી વિશેષતા શું? એમ તો સ્વાર્થી મનુષ્ય પશુ વર્તે છે. બલાઈને બદલે બલાઈ કરી તો એમાં શી મોટી વાત છે? એ તો જંગલી લોકો પશુ એમ કરે છે. કોઈની ચીજને પાછી આપવાનું (કે ઉપકારનો બદલો આપવાનું) કોઈને કહેવું પડતું નથી; કેમકે એવું તો એક પાપી પશુ કરે છે. સાચું દાન-સાત્વિક દાન તો એ છે કે, જ્યારે આપણે પાછી ન વાળી શકે એવી વ્યક્તિને સદાય આપીએ. આ ઉપરાંત કૃતદાન ઉપર પણ દયા રાખજો. કેમકે પ્રભુ દયામય છે. વળી હે ભાઈઓ! તમે પૂર્ણ બનો. કેમકે તે પરમાત્મા પૂર્ણ છે. તે સમસ્ત શુભ ગુણોના ભંડાર છે.”

“કોઇના આંતરિક ઉદ્દેશો વિષે કદપના નહિ કરતાં સૌનાપ્રત્યે ઉદાર યુક્તિજ રાખજો.”

“ભાઇઓ! શું કોઈ આંધળો ખીળ આંધળાનો માર્ગદર્શક થઈ શકે છે? શિષ્યે શિષ્યો કરવા એ પશુ એવુંજ છે. જ્યાંસુધી શિષ્ય શિષ્ય છે ત્યાંસુધી તે ગુરુથી આગળ વધી શકતો નથી. જ્યારે તે પૂર્ણ થશે ત્યારેજ તે ગુરુની ખરાબરી કરી શકશે.”

“જ્યાં સુધી તમારી આંખમાં મોતીઓ છે ત્યાંસુધી ખીળની આંખમાંની રજ જેવાનો પ્રયત્ન ના કરો. પહેલાં પોતાનાજ દોષને દૂર કરજો.”

“સારા વૃક્ષનું ફળ કદી ખરાબ થઈ શકતું નથી અને ખરાબ વૃક્ષ ઉપર કદી સારું ફળ લાગતું નથી. વૃક્ષની જાત તો તેના ફળ ઉપરથી જાણી શકાય છે. તે પ્રમાણે તમારાં કર્મ અને વાણીથી તમારા હૃદયનો પરિવ્યય થાય છે.”

“તમે મને તમારો ગુરુ કહો છો, પણ જ્યાંસુધી તમે મારા શિક્ષણ પ્રમાણે તમારું આચરણ નહિ કરો ત્યાંસુધી તમે મને ગુરુ કહો એ મિથ્યા છે. જે મારા શિક્ષણનો અમલ કરશે, તેનાજ કામનો પાયો ઉઠે અને મજબૂત નાખશે. જે તેનો અમલ નહિ કરે તેઓ તો માત્ર પાયા વિનાની ધમારત ઉભી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. (અને તેના પરિણામે) તેમનો સર્વથા નાશજ થશે.”

ભાઇઓ ! તમારાં સત્કર્મોને ગુપ્ત રાખજો. જમણા હાથે કરેલાં દાનની ખબર ડાબા હાથને પણ પડવા દેશો નહિ. તમારી પૂજા અને પ્રાર્થનાનો કદી પણ આડંબર કરશો નહિ. રસ્તા ઉપર અને મંદિરમાં તમારી ભક્તિનું કદી પ્રદર્શન કરશો નહિ. તમારા હૃદયના એકાંત ખૂણામાં ખારણું બંધ કરીને પ્રભુને યાદ કરજો. પ્રાર્થનામાં નકામી ડીંગ મારવાની જરૂર નથી. ધણી શબ્દોના ઉપયોગથી પ્રભુને કોઈ રાજી કરી શકશે નહિ. તમે પ્રભુની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરજો:-હે દિવ્યધામવાસી પિતા ! તારો જયજયકાર હો, તારું ધર્મરાજ્ય સર્વત્ર ફેલાયો, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં પણ તારી આજ્ઞાઓનું પાલન થાયો. તું અમને અમારી રોજી હમેશાં આપ. અમને વિકારોમાં ન લલચાવ. જેમ અમે અમારા ગુન્હેગારોને માફ કરીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે તું પણ અમને ક્ષમા કર; કેમકે તારું ધર્મરાજ્ય, પ્રભુતા અને યશ સર્વત્ર ફેલાયેલાં છે.”

“ભાઇઓ! તમે ઉપવાસ કરો ત્યારે તમારું મુખ પ્રસન્ન રાખજો, કે જેથી કોઈ ન જાણી જાય કે તમે ઉપવાસ કર્યો છે.”

“ભાઇઓ! તમે શેતાન અને ઈશ્વરની એકસાથે સેવા નહિ કરી શકો. તેથી ધન અને કીર્તિની લાલસા રાખતાથકા, અજ અને પ્રાણની ચિંતા કરતાથકા, તમે પ્રભુનાં દર્શન પામી શકશોજ નહિ. શરીરની ચિંતા કરીને તમે તમારા શરીરને એક ઈંચ પણ પુષ્ટ કરી શકશો નહિ. દિલમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખો કે, જે ચરાચર સૃષ્ટિની રક્ષા કરે છે; પશુ, પક્ષી અને વૃક્ષોને જે પોષણ આપે છે, તેજ તમારું પણ પોષણ કરશે.”

“હે શ્રદ્ધાહીન લોકો! તમે શ્રદ્ધાનો મહિમા નથી જાણ્યો; તેથીજ અજ, પાણી અને વસ્ત્રની ચિંતા કરો છો. શુદ્ધ બનશો, એટલે તમને સર્વ કાંઈ આપોઆપ મળી જશે.”

“શ્રદ્ધાપૂર્વક માગવાનીજ વાર છે; શોધવાનીજ વાર છે; અને અંદર દાખલ થવા માટે પ્રભુનો દરવાજો ખખડાવવાનીજ વાર છે. શું તમારામાં કોઈ પણ એવો છે કે જે રોટી માગનારા પોતાના પુત્રને પથ્થર આપે? તો પછી જ્યારે તમે પ્રભુ પાસે કલ્યાણકારી વસ્તુ માગશો, ત્યારે શું તે તમને અનિષ્ટકારી વસ્તુ આપશે?”

પરંતુ પ્રભુના ધામનો માર્ગ સાંકડો છે, નકનો માર્ગ પહોળો અને પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ઈશ્વરના ધરનો રસ્તો સાંકડો અને મુશ્કેલ છે.

(“લાગજૂમિ”ના માધ ૧૯૮૪ ના અંકમાંથી શ્રી.વૈજનાથજી મહોદયના લેખનો અનુવાદ)

૧૦૧-ધર્મના ઇજારદારોને

ઓ હિંદુધર્મના સ્વાર્થી, દુરાચારી, બેજવાબદાર અને હમ છનરદારો! તમારા અત્યાચારોની હવે પરાકાષ્ઠા થઇ ચૂકી છે, તમારી છેતરપંડીઓથી હિંદુધર્મ આજે ખળભળી ઉઠ્યો છે, તમારી અકર્મણ્યતા અને અસાવધતાને લીધે અમારી જાતીયતા શિથિલ અને અમારી ધાર્મિકતા છુટ્ટી થઈ ગઈ છે. તમારી સ્વાર્થી અને દૂષિત મનોવૃત્તિઓને લીધે આજે હિંદુસમાજ અશાંત, જકડાયેલો અને મરવા પડેલો છે !

તમે ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું અને ધર્મમાર્ગના માર્ગદર્શક થવાનું વચન આપ્યું હતું. આ પુણ્ય સંકલ્પના ઝળહળતા પ્રકાશમાં હિંદુજાતિએ તમારે ચરણે પોતાનાં ધન, જન અને સર્વસ્વ વૈભવ ન્યોછાવર કરી દીધાં હતાં. તે તમને પોતાના આગેવાન ગણતી અને તમે તેના ભાગ્યનિર્માતા, તેના રાજકીય ઐશ્વર્યના મુકુટમણિ હતા. તમારા પ્રત્યે તેની આ સુંદર મનોવૃત્તિ જોઇને તમે પણ મુગ્ધ થઇ ગયા અને સેવાની તમારી નિઃસ્વૃહ ભાવનાઓ વધારે પ્રબળ વેગથી ખીલી નીકળી. પછી તો શી વાત ? તમારી પાવનકારી-સેવા અને તમારી નિઃસ્વૃહતાનું સૌન્દર્ય જોઇને રાજા પોતાનો રાજવૈભવ, પ્રજા પોતાની ભક્તિ અને તમારા ધર્મના અનુયાયીઓ તમારે ચરણે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાને અધીરા થઈ ગયા. મંદિર અને મઠો સ્થપાયાં. આ મંદિરોનાં દર્શન કરવાં તથા ત્યાં પૂજા ચઢાવવી, મઠોને માટે રાજ્યની આવકનો અમુક ભાગ આપવો એ રાજા અને પ્રજાને માટે એક ધાર્મિક બાબત બની ગઇ. લોકકલ્યાણ, સાર્વજનિક શિક્ષણ વગેરે નિમિત્તે તથા તમને પણ આર્થિક મુશ્કેલીઓથી મુક્ત કરવાને માટે તીર્થસ્થાનોની બધી આવક તમારાં પૂજ્ય ચરણોમાં ચઢાવવામાં આવી. તમે હજારો વર્ષસુધી તમારી આ મહત્ત્વપૂર્ણ જવાબદારી આદર્શ રીતે સંભાળી. તમારો અતુલ ત્યાગ, તમારી અદ્ભુત નિઃસ્વૃહતા, તમારું અજોડ મનોબળ અને તમારી અજોડ સાધના જોઇને સંસાર દિગ્ગં થઇ ગયો. હિંદુજાતિનો હજારો વર્ષનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ તમારા બલિદાનના અતુલનીય તેજથી ઝગઝગે છે. તમારી નિષ્કામ સેવાનો સુંદર અને જ્વલંત ઇતિહાસ અમારી દૂર દૂરની જ્યોતિનો અંખો પ્રકાશ દર્શાવી રહ્યો છે. તમારી કૃતજ્ઞતાના ભાર નીચે દબાયેલી હિંદુજાતિ આજે પણ તમને પોતાના માર્ગદર્શક માને છે અને તમારો સહજ ઇશારો થતાંજ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને તૈયાર છે. તમારી એ અતીત સ્મૃતિઓને યાદ લાવીને પ્રત્યેક હિંદુબાળક આજે પણ તમારી સમક્ષ પોતાનું ગૌરવભર્યું મસ્તક નીચું નમાવે છે અને તમારી શક્તિ, તમારી છેતરપંડી અને તમારા હજારો અવગુણો દેખતાં છતાં અંધવિશ્વાસ અને અંધભક્તિથી તમારી સેવા-પૂજા કરે છે; પરંતુ તેના બદલામાં તમે તેમને શું આપી રહ્યા છો ? જાતીયપતન, વિધર્મીઓથી થતાં અપમાન અને ધાર્મિક મૃત્યુ ! ! !

તમારી કૃતજ્ઞતા, તમારી નિષ્ફુરતા, તમારા અત્યાચાર અને વ્યભિચારની તમારી દૂષિત મનોવૃત્તિઓને લીધે આજે હિંદુજાતિ મરવા પડી છે. આજે એ સતી હિંદુ મહિલાઓ કે જેઓ તમારા ઉપર અંધભક્તિ રાખે છે અને જેમનીદ્વારા તમારી પેટપૂજા થાય છે, તેઓ શુંડાઓદ્વારા બ્રષ્ટ અને અપમાનિત બની રહી છે. આજે હિંદુઓનાં નાનાં નાનાં બાળકોને શુંડાઓ ઉઠારી જઇને વટલાવ્યે બાંધે છે, મંદિરોનાં અપમાન થઇ રહ્યાં છે અને તમે તો તમારું વ્યક્તિત્વ, તમારી મર્યાદા અને તમારા અધિકારનું જ્ઞાન બૂલી જઇને પગ ઉપર પગ ચઢાવીને નિરાંતે બેસી રહ્યા છો ! વળી એટલુંજ નહિ પરંતુ સુધારાસંબંધી તમારી સલાહ લેવામાં આવે છે અને તમારી સમક્ષ કોઈ કાર્યની યોજના રજૂ કરવામાં આવે છે, તો તમે તો ઉલટા તે ઠરાવ લાવનારાઓને ગાળો ભાંડો છો, તેમને નાસ્તિક, અધર્મી વગેરે નામોથી અપમાન આપો છો ! ધાર્મિકતાની આથી વિશેષ મશ્કરી બીજી શું હોઇ શકે ? કોઇ પણ જાતની અધાર્મિકતાનો આથી વિશેષ પૂરાવો શું મળી શકે ? અને તેની જવાબદારી તમારા સિવાય બીજા કોની ઉપર છે ?

પરંતુ આ સમય ક્યાંસુધી રહી શકશે ? હિંદુજાતિના બૂતપૂર્વ ગૌરવ આગળ વર્તમાનનું આ

કલંક ક્યાંસુધી ટકી શકશે ? અમારા પ્રાચીન ઇતિહાસના ન્યોતિર્મય અધ્યાયોને અમારી આધુનિક અકર્મણ્યતા, અમારી આધુનિક કલુષિત મનોવૃત્તિઓ ક્યાંસુધી મલિન કર્યા કરશે ? સંસારની બીજી જાતિઓ, સંસારના બીજા ધર્મોના અનુયાયીઓ-કે જેમનું અમારા ઉત્તરિના જમાનામાં કંઈ અસ્તિત્વજ નહોતું. તેઓ અમારા આ બીજા પતનને જેમને અમારી જાતિયતા અને ધાર્મિકતાની ક્યાંસુધી મસ્કરી કરી શકશે ? આ સભ્યતાના યુગમાં અમારી અસભ્યતાને અધિકાર કે જેને તમે બળપૂર્વક અમારા શિર ઉપર ઠોકી માર્યો છે, તે ક્યાંસુધી અમને પથબ્રષ્ટ કર્યા કરશે ? એનો જવાબ સુદર અને કદ્યાણુકારી છે. સંસારનો ઇતિહાસ અમારી શુભ આકાંક્ષાઓને બહુ કાળથી પુષ્ટિ આપે છે. આજે અમારી ધાર્મિક સંસ્થાઓનું જે પ્રમાણે ધાર્મિક પતન થયું છે, બરાબર તેના જેવુંજ મધ્ય યુરોપના ઐતિહાસિક સમય (મિડલ એજ)માં રોમન કેથોલિક સંપ્રદાય અને તે સંપ્રદાયની ધાર્મિક સંસ્થાઓનું થયું હતું. આજે જે પ્રમાણે અમારા ધણાબરા પંડ્યા-પૂજારી અને મહંતોનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પતન થયું છે, તેના જેવુંજ તે સમયના રોમન કેથોલિક પાદરીઓનું પણ થયું હતું. આજે જેમ પંડ્યા, પુરોહિત અને મહંતોને વૈતરણી પાર કરાવવાનો અને પાપનો નાશ કરાવવાનો ઇન્કાર મળી ગયો છે, તેમ તે સમયમાં પાદરીઓ પણ અબણુ લોકોને સ્વર્ગની ટીકોટો વેચાતી આપીને સ્વર્ગનું દાર ઉઘાડી આપતા હતા. તાત્પર્ય એ છે કે, હાલમાં જેમ હિંદુજાતિની ધાર્મિકતા ઉપર અધારાં છવાયાં છે, તેજ પ્રમાણે મધ્ય યુરોપના એ ઐતિહાસિક સમયમાં રોમન કેથોલિક ધર્મનું વાતાવરણ બચકર અધિકારથી છવાયલું હતું. પરિણામે લોકોના હૃદયમાં પોપ સામ્રાજ્યની વિરુદ્ધતા બાવો પેદા થવા લાગ્યા અને તે પ્રથમ વ્યક્તિગત રૂપમાં પ્રગટ થયા. લ્યાર્યાદ વ્યક્તિરૂપમાંથી સમષ્ટિરૂપમાં ફેરવાઈ ગયા અને લોકોના હૃદયમાં પોપ તથા રોમન કેથોલિકમની વિરુદ્ધમાં હિલચાલ ચાલવા લાગી. આ હિલચાલની સાથેજ દ્યુથરના પ્રોટેસ્ટન્ટ-સમાજનો આવિર્ભાવ થયો અને આજે યુરોપનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને માને છે. હિંદુધર્મના પતનનો ઇતિહાસ તે સમયના રોમન કેથોલિક ધર્મના ઇતિહાસને બરાબર મળતો આવે છે. એ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ એક સુધારક સંપ્રદાય હતો. હિંદુધર્મની પતિત દશામાં પણ આર્યસમાજ-બ્રહ્મસમાજ વગેરે સુધારક સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે નિષ્પક્ષભાવે કહીએ તો આજે હિંદુજાતિની જાગૃતિનાં જે ચિહ્નો દેખાય છે તેનું ધણુંખરું એવ આર્યસમાજનેજ છે. અમારા અંતરમાં આર્યસમાજપ્રત્યે શ્રદ્ધા છે; કેમકે તેનામાં ત્યાગ, સાહસ, પુરુષાર્થ, વીરતા અને જીવન છે.

અમે ઉપર કહી ચૂક્યા છીએ કે, અમે મંદિરોના વિરોધી નથી. અમે સાથે સાથે એ વાત પણ કહીએ છીએ કે, અમે મૂર્તિપૂજને બરાબર માનતા નથી. આ સ્થળે અમે એ પણ કહી દેવાનું અમારું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ કે, અમે પુરોહિતો, પંડ્યાઓ અને મહંતોના એટલેસુધી વિરોધી નથી કે જ્યાંસુધી તેમના જીંડા સ્વાર્થોમાં હિંદુજાતિનાં સાર્વજનિક હિત અને હિંદુધર્મનો નાશ ન થાય. અમે હરગીજ નથી ઇચ્છતા કે મહાધિપતિઓ, પંડ્યાઓ અને પૂજારીઓને કોથળામાં બાંધીને હિંદી મહાસાગરમાં ડુબાવી દેવામાં આવે. પરંતુ અમે એ પણ નથી ઇચ્છતા કે આજે ધાર્મિકતાને નામે વ્યભિચારનાં તાંડવનૃત્ય ખેલાય; હિંદુધર્મની અનંત છાયામાં અસામ્ય, ધૂણા, તિરસ્કાર અને અપમાનનાં દારુણ દશ્યો ખડાં કરવામાં આવે; ભગવાનને ભક્તિપૂર્ણ અંજલિ ચઢાવવા ઇચ્છતા અત્યંત કહેવાતા હિંદુઓ લંપટ અને ગુંડા જેવા પંડ્યા-પૂજારીઓને લીધે પોતાની ધાર્મિક ઉત્કંઠા પૂર્ણ કરી ન શકે. અમે એ પણ કદી સહી શકીશું નહિ કે, એક બાજુ અમારાં મંદિરો ભૂંટાય, તેમાંની મૂર્તિઓ ગુંડાઓને હાથે ભંગાય, પૈસાને ખાતર સંગ્રહનું કાર્ય કરનારાઓ અને ધાર્મિક પ્રચારકોનો અભાવ રહે અને બીજી બાજુ હિંદુજાતિ અને હિંદુસમાજના પૈસાનો મોટો ભાગ પંડ્યા-પૂજારી અને મહાધિપતિઓ મોજશોખમાં ઉડાવે તથા સમાજમાં વ્યભિચાર ફેલાવીને તેને બચકર પતનના ખાડામાં નાખી દે. અમે તો આજે બ્રાહ્મણસમાજ તથા હિંદુધર્મના પુરોહિતો, પંડ્યાઓ અને મહંતો વગેરેનું ધ્યાન હિંદુજાતિના આ બીજા પતન તરફ ખેંચીએ છીએ અને સાથે સાથે તેમને વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે, આપ આપની સુધારણા કરો; નહિ તો હિંદુજાતિની ભાવિ ક્રાન્તિમાં આપનું અસ્તિત્વ નાશુદ થઈ જશે. આજસુધી હિંદુજાતિના ઉત્થાન-

ની દોરી આપના હાથમાં હતી; પરંતુ આપે આપની જવાબદારીને ભયંકર રીતે ઠોકરે મારી છે અને આજે તેનાં ભુંડાં પરિણામો અમારી સમક્ષ મોજુદ છે. હવે આપના અત્યાચારોની અવધિ આવી રહી છે. આપના પાપનો ધડો ભરાઈ ગયો છે. હિંદુજાતિ હવે પોતાના જીવન-મૃત્યુના સવાલને તમારી ઉપર રાખી શકે તેમ નથી. તે આજે જાગૃત થઈ છે. તેની છાતી ઉપર શત્રુઓના લત્તાપ્રહારોના ધા હજી તો તાજા અને લીલા છે. પોતાની સતી-સ્ત્રીઓનાં અપમાન તેણે બહુ જોયાં અને હવે તેની આંખોમાં પ્રતીકારનો અગ્નિ સળગી રહ્યો છે. હવે તે પોતાની અંધશ્રદ્ધા, અંધભક્તિ આપને ચરણે ભેટ કરી શકે તેમ નથી. તેની સમક્ષ આજે બેજ સવાલ ઉભા છે— જીવન અથવા તો મૃત્યુ ! જો તેને જીવવું છે તો તે અપમાન, તિરસ્કારભર્યાં કલુષિત અને બલિષ્ઠકૃત જીવનને ધારણ કરી શકે તેમ નથી. તેના કરતાં તો મૃત્યુજન દરજ્જે સાફ છે. કુતરાઓના જેવા જીવન કરતાં તો એ લાખ દરજ્જે સાફ છે કે જે પોતાના જાતીય અને ધાર્મિક અસ્તિત્વને મિટાવી દે. તેથી આજે તે જાગૃત થઈ છે અને મરવા જીવવાને માટે તત્પર છે. સ્વતંત્રતા-કલુષિત ધાર્મિકતાની પરાધીનતાથી મુક્ત થવાને યુદ્ધ મંડાશે. એ સમય હવે દૂર નથી કે જ્યારે હિંદુસમાજ પાખંડવાદ અને આડંબરોના સ્વેચ્છાચારોથી સ્વતંત્ર થવાનો અવિરલ પ્રયત્ન કરશે. તે પ્રયત્નનું મુખ્ય અંગ તીર્થસ્થાનોની સુધારણાજ હશે, અને જ્યારે ધર્મ ઉપર બહિષ્કારના નવયુવકો અને નવયુવતીઓનાં રણદુહુંભી વાગવા માંડશે, જ્યારે હિંદુજાતિ પોતાના વ્યક્તિત્વને સમજીને પોતાની ધાર્મિક અને સામાજિક પરંતંત્રતાની બેડીઓ તોડવાને તત્પર થશે, જે વખતે સમસ્ત હિંદુસમાજ પોતાનાં માન અને મર્યાદાને ખાતર જીવન સમર્પણ કરવાના ગગનવેધી સંગીતથી બલિવેદાનું આવાહન કરશે અને જે ક્ષણે હિંદુધર્મના સઘળા અનુયાયીઓ પોતાના જાતીય અને ધાર્મિક ચૈતન્યની ઝગઝગતી ઉત્તેજનામાં યુદ્ધનો ઝંડો હાથમાં લઈને સમરાંગણમાં ફેદી પડશે; તે વખતે ભગવાનનું સિંહાસન પણ ડોલી ઉઠશે; તે વખતે આ પૃથ્વી ઉપરની કોઈપણ શક્તિ ધર્મને ખાતર ઉત્સુક બનેલા હિંદુઓની સાચી ધાર્મિકતાને રોકી શકશે નહિ; તે વખતે વિજય તેમનાં ચરણોમાં આજોટશે અને હિંદુજાતિ, હિંદુસમાજ અને હિંદુધર્મના સઘળા શત્રુઓ કંપી ઉઠશે. એ પુણ્યપ્રક્રોધમાંથી એક નવીન જીવનનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. તે જીવનમાં વિરોધી શક્તિઓ ઉઘટા પ્રવાહમાં વહેવા લાગશે અને તે પ્રવાહમાંથી એક આશામય ભાવિ પ્રગટશે. તે વખતે સમસ્ત હિંદુજાતિનું વાતાવરણ ચેતનાના અંબારથી ઝગમગી ઉઠશે અને તે પ્રકાશમાં હિંદુસમાજ પોતાનું ખાસ વ્યક્તિત્વ સ્થાપવામાં અવશ્યજ શક્તિવાન બનશે. તે વિશાળ વ્યક્તિત્વની સમક્ષ, તે નવચેતનાના પ્રકાશમાં અંધકારનું આવરણ સદાને માટે નાશુદ્ધ થઈ જશે અને પ્રત્યેક હિંદુ પોતાની માતાઓ અને બહેનોના સંરક્ષણની પરમ પુનિત જવાબદારી ગૌરવપૂર્વક ઉઠાવશે અને એક પ્રલયકારી જ્યોત્ષ્ણી ગર્જી ઉઠશે કે:—“કોણ કહે મા અબળા તહને !”

(‘ચૌદ’ ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાંના અગ્રણ્યનો અનુવાદ.)

૧૦૨-યોગી હરિદાસ ૪૦ દિવસ ભૂમિમાં દટાયા હતા. આલમમાં મશહૂર અબ્બાસી

એક નજરોતજર જોનાર સાધુ હરિદાસના આ હેરતલયા અખતરા બાબત લખે છે કે, હિંદમાં હજી પણ યોગની સાધના સાબીત થઈ શકે છે. કેમકે પૂર્વના ઋષિમુનિઓ હજારો વર્ષોસુધી તપ કરતા અને પોતાના પ્રાણને રૂંધી રાખતા. તેવી જાતનો પ્રયોગ સાધુ હરિદાસે ૧૮૩૭ માં ૪૦ દિવસસુધી જમીનમાં દટાવેને કરી બતાવ્યો હતો. લાહોરના મહુમ મહારાજ રણજિતસિંહ કે જેને પંજાબનો ફેસરી કહી શકાય, તેના આ દરબારમાં આ બનાવ બન્યો હતો. મહારાજની સમક્ષ હરિદાસને દાટવામાં આવ્યા. આ સમયે ત્યાંના દરબારના તમામ અધિકારીઓ હાજર હતા, ઉપરાંત અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ડૉક્ટરો પણ આ બનાવ જોવા આવ્યા હતા.

સાધુ હરિદાસે એક લગાવી. પછી તેમને લૂગડાંવડે ઢાંકી દીધા અને સીવી લીધા-એટલે કે જે પ્રમાણે ઈજીપ્તમાં મમીના પૂતળાને દાટતા તેવી રીતે અત્રે દાટવામાં આવ્યા. પછી લાકડાની પેટીમાં નાખી તેને મજબૂત ખીલાથી ઠોકી અને તે ઉપર ફેટલીક જગ્યાએ મહારાજની સીલ-મહોર કરી.

આ પછી પેટીને ઇંટોનું બનાવેલું બોંયરું હતું તેમાં ઉતારી અને ઉપર મટોડી તથા રેતી નાખી અને જેમ સાધારણ રીતે કબરો ચણે છે તેવી રીતે તે ચણી લીધી. આ જમીન ઉપર દાણા વાવ્યા અને તેમાંથી સાધુના અંદર પૂરાવા પછી છોડ ઉગી નીકળ્યા.

આ કબરની દેખરેખ રાખવા સાવચેતી માટે એક ખડેપગે હથિયારબંધ લસ્કર ગોઠવવામાં આવ્યું અને તે રાત્રિદિવસ ચોકી-પહેરો કરતું હતું. ૪૦ દિવસ વીધા બાદ મહારાજની સમક્ષ એ કબર ખોદી અને સાધુને બહાર કાઢ્યા અને તે વેળા પણ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ડૉક્ટરો હાજર હતા. બહાર કાઢ્યા તે વખતે સાધુની કેવી સ્થિતિ હતી તે નજરોતજર જોનાર એક અંગ્રેજ “વર્ડ” નામના પત્રમાં નીચે મુજબ જણાવે છે:-

૪૦મે દિવસે હું મહારાજ રણજિતસિંહની સાથે જ્યાં ફફારને દાટયો હતો તે સ્થળે ગયો. લાહોરના એક મહેલની નજીક કબરમાં આ સાધુને દાટયો હતો, તેની આસપાસ ખુદ્દી ઓસરી હતી અને તેમાં વચલા ઓરડામાં સાધુની સમાધિ હતી. હાથીની સ્વારીમાં બધા દરબારીઓ સાથે મહારાજ નીચે ઉતરી મને બધા ઓરડા તપાસવા કહ્યું અને જેવી સ્થિતિમાં તે મૂક્યા હતા તેવા અનામત મને માલૂમ પડ્યા. પેટીની ત્રણ બાજુઓ મજબૂત સીલના ખીલા ઠોકીને જેવી રીતે મૂકી હતી, તેવીજ આબેહુબ માલમ પડી. તાળાં ઉપર મટોડી ચોંટી ગઈ હતી, હવા આ ઓરડામાં મુદ્દલ દાખલ થતી નહોતી, ઉપરાંત સાધુને ઓરાક આપી શકાય તેવી મુદ્દલ સગવડ નહોતી. વળી તે ઉપરાંત દિવાલો કે ઓરડામાં કોઈ દાખલ થયું નહોતું. એ જાળાં બાજુવાથી જોઈ શકાતું હતું.

મહારાજ રણજિતસિંહે, પોતે સીલ કરી હતી તે આબેહુબ છે એમ ચોક્કસ જણાવ્યું અને પોતે અંગ્રેજની માફક આ અખતરો ફતેહમંદ થશે નહિ એમ ધારતા હતા; તેથી ખડેપગે રાત્રિદિવસ ચોકી-પહેરો રાખ્યો હતો. ઉપરાંત દરરોજ રાજ્યનો અધિકારી આવીને બરોબર બંદોબસ્ત છે કે નહિ તે જોઈ જતો હતો.

આ પ્રમાણે બધાની સ્થિતિ જોયા પછી અમે સામે પુરશીપર ઓસરીમાં બેઠા અને મજુરોએ ખોદવાનું શરૂ કર્યું. એક અધિકારીએ સીલ તોડી અને તાળું ખોલ્યું. બ્યારે ઓરડાનો દરવાજો ખોલવામાં આવ્યો, ત્યારે અંદરથી અંધારું દેખાતું હતું. મહારાજ અને હું એ ઓરડામાં દાખલ થયા અને એક બત્તી સાથે લીધી. ત્રણ ફૂટ નીચે બોંયરામાં ઉતરી, જ્યાં ત્રણ ફૂટ પહોળી અને ૪ ફૂટ લાંબી લાકડાની પેટી પડી હતી ત્યાં પહોંચ્યા. આ પેટીને તાળું લગાવ્યું હતું અને સીલ મારી હતી. આ પેટી ખોલ્યા પછી અમે સજ્જના કપડામાં વિટેલું માનુષી શરીર જોયું, તેને ચાથે ઢોરી બાંધી હતી અને તે ખોલતાં તોપોની સલામતી આપવામાં આવી હતી. આસપાસ એકઠા

થયેલા લોકોની ઠઠ જોવાને ધસી આવી. લોકોની મનોભિલાષાને સંતોષ આપ્યા પછી એ સમૂહને દૂર કરવામાં આવ્યો અને ફકીરના શિષ્યે એ શરીરને બહાર કાઢી પેટીને અંદરની મૂક્યું; અને જેમ હિંદુઓના દેવોની મૂર્તિ સમાધિ અવસ્થામાં બેઠેલી હોય તેમ રાખી. અમે પછી ભોંયરામાં ઉતર્યા. ભોંયરું એટલું તો નાતું હતું કે માંડમાંડ બેસી શકાતું હતું અને હાથપગ અન્નેના અડોઅડ લાગતા હતા.

પછી શિષ્યે તે શરીર ઉપર ગરમ પાણી છાંટવા માંડ્યું, પરંતુ મને છળબેદની બ્રાંતિ થઈ; તેથી મેં મહારાજને આ શરીર કાચળામાંથી બહાર કાઢવા કહ્યું. અમે કાચળો ખોલ્યો તો બીના થયેલો માલૂમ પડ્યો. સાધુના હાથપગ ચીમળાઈ ગયેલા અને ઠંડા લાગતા હતા, મ્હોં સીધું અને ડોકું વળી ગયેલું મુડદા જેવું હતું. મેં આ પછી ડોક્ટરોને બોલાવી એ મુડદાની તપાસ કરાવી; પરંતુ તેઓ નાહીના ધબકારા સાંભળી શક્યા નહિ અને હાથ કે છાતીમાં કશી હીલચાલ નહોતી. માત્ર મગજમાં થોડી ગરમી માલૂમ પડી અને બીજે સ્થળે કંઈ જીવનના સંચારનાં ચિહ્નો જણાયાં નહિ.

શિષ્યે ગરમ પાણીથી સાધુને નવરાવ્યા અને હાથપગને લાંબા-ટુંકા કરવા માંડ્યા. શિષ્યે મોટો ગરમ રોટલો સાધુના માથે મૂક્યો અને એ પ્રમાણે ગરમ રોટલાને બે ત્રણ વખત ઉથલાવીને મૂક્યો. કાન તથા નાકમાંનાં માણુ તથા રૂ તેણે કાઢી નાખ્યાં અને છરીવડે મહામુશ્કેલીએ મ્હોં ઉઘાડ્યું અને હાથવડે જડ્યા પકડી રાખી જીભ ખેંચી; પરંતુ વારંવાર તે પાછી ચાકી જતી, તોપણ તેમાં પાકું સજીવનપણું મેળવવા લાગટ પ્રયાસ કર્યો.

આ પછી તેની આંખોનાં પોપચાં ઘીથી મસલ્યાં. પછી તે ઉઘાડ્યાં તો માલૂમ પડ્યું કે ડોળામાં મુદ્દલ જીવનનો સંચાર નહોતો. ત્રણ વખત ગરમ રોટલો પાછો મૂક્યા પછી શરીરમાં હીલચાલ શરૂ થઈ, શ્વાસને ગતિ આવી અને કુદરતી રીતે સજીવનપણુની નિશાની જણાવા માંડી. હાથની નાહીમાં ધીમે ધીમે ધબકારા શરૂ થયા અને તે પછી શિષ્યે ઘી જીભ ઉપર મૂક્યું અને ગળાવી દીધું.

થોડી મિનિટ પછી ડોળા ઉઘડ્યા અને સામે મહારાજ રણજિતસિંહને જોયા. પછી ધીમે અવાજે સાધુએ કહ્યું કે “કેમ મહારાજ આહ્ય ! હવે મારી યોગક્રિયાને માન્ય કરો છો કે નહિ ?”

મહારાજએ હા પાડી અને સાધુને મોતીની અમૂલ્ય માળાબેટ આપી. તે ઉપરાંત બે સોનાનાં કડાં અને એક ખેલાનનો લેખ અર્પણ કર્યો, કે જે માત્ર રાજકુમારોનેજ આપવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણેની ક્રિયામાં માત્ર અર્ધો કલાક વલ્લો હતો અને બીજા અર્ધો કલાકમાં સાધુ સૌની સાથે છૂટથી વાતો કરવા માંડ્યા. માણસ જીવતો દટાય અને પાછો જીવતો રહે એ બાબત કદી હું માનતો નહોતો અને તેમાં પણ ૪૦ દિવસસુધી દટાય, એ તો અસંભવિતજ માનતો હતો. પરંતુ આ પ્રત્યક્ષ પૂરાવાથી મારા મનની સમાધાની થઈ છે અને આ હેરતલર્યો પ્રયોગ કદી પશ્ચિમમાં કાઢ કરી શકશે નહિ એવો પૂર્વનેજ સોંપ્યું છે અને દુનિયામાં હમેશાં પૂર્વજ વિજ્ઞાનમાં અદિયાતું છે એમ ચોક્કસ માનું છું.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા. ૨૨-૯-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૦૩-જોઈ લો આ જાદુ છે કે માનસિક બળ ?

હિંદુ સાધુઓ અને મિસરના ફકીરો જે અનેક પ્રકારના યોગ વગેરેના ચમત્કારો ખતાવે છે, તેવા થોડાક ચમત્કારો વિલાયતી દુનિયાને ખતાવવા માટે અને જે વૈજ્ઞાનિકોથી બને તો એ ચમત્કારોનાં મૂળ તે લોકો શોધી કાઢે એટલા માટે રહેમાન બે નામનો એક ફકીર યુરોપ અને અમેરિકાના જૂદા જૂદા દેશોમાં ફર્યો હતો. એ ચમત્કારોનું સચિત્ર વર્ણન ૧૯૨૬ના સપ્ટેમ્બરના 'પોપ્યુલર મિકેનિક્સ' નામના અમેરિકન માસિકમાં આપ્યું છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

રહેમાન બેના પ્રયોગોથી ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સના સાયન્ટિસ્ટો જીજ્ઞાસુ થઈ ગયા હતા. તેણે લંડનમાં ૨૭ ડૉક્ટરોને ભેગા કરીને પોતાના ગાલમાં મોટા મોટા સોયા ઘોંચ્યા અને ડૉક્ટરોને પણ પોતાના શરીરના ગમે તે ભાગમાં સોયા ઘોંચવાની પરવાનગી આપી. તેણે અગાઉથીજ જણાવી દીધું હતું કે, કેાઇ પણ જખમમાંથી લોહી વહેવાનું નથી અને ડૉક્ટરોએ જોયું તો રહેમાન બેના હુકમ પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે સોયા ઘોંચવા છતાં કેાઇ પણ જખમમાંથી લોહી નીકળ્યું નહિ; પણ એક ડૉક્ટરે માગણી કરી કે એક જખમમાંથી લોહી વહેવા દેવું, અને તે પ્રમાણે રહેમાન બેની રજાથી એક જખમમાંથી લોહી નીકળ્યું. જ્યારે સોયા ખેંચી લેવામાં આવ્યા, ત્યારે તે જગાએ કેાઈ પણ જાતની નિશાની જણાઈ નહિ.

રહેમાન બે કહે છે કે “જે દરેક માણસ પોતાની ઇચ્છાશક્તિ ઉપર પૂરતો કાબુ મેળવે તો તે પણ મારા જેવા ચમત્કાર કરી શકે.”

રહેમાન બેના અનેક ચમત્કારો પૈકી એક ચમત્કાર એ છે કે, તીક્ષ્ણ અણીવાળા ખીલાઓની આણુશક્તિ ઉપર તે સૂઝ જાય છે અને પોતાની છાતી ઉપર મોટા પથ્થર મૂકાવી મોટા મોટા હથોડાઓથી તે બંગાવે છે. વિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે મોટા પથ્થર હોય તો તેના ઉપર હથોડા મારતાં છાતીને કશી અસર થાય નહિ, પણ આણુશક્તિ ઉપર સૂઝને આવો ખેલ કરવો એ ચમત્કારિક છે. જ્યારે આણુશક્તિ ઉપરથી રહેમાન બે ઉકેલે, ત્યારે ખીલાનાં નિશાન તેના શરીર ઉપર સ્પષ્ટ દેખાયાં હતાં, પણ થોડીજ વારમાં એ નિશાન અદૃશ્ય થયાં હતાં.

ડૉક્ટરોની હાજરીમાં રહેમાન બેએ પોતાની નાડીનો વેગ મરજી મુજબ ઓછોવતો કરી ખતાવ્યો. એક હાથની નાડી ધીમે ધીમે વધારે વેગથી ચાલતી જણાઈ, જ્યારે બીજી હાથની નાડી તેજ વખતે ઓછા વેગવાળી થતી ગઈ. ત્યાર પછી તેણે પોતાની ગરદન ફાવવી અને મુઠકા જેવો થઈ પડ્યો અને ડૉક્ટરોને કહેવડાવ્યું કે, તેઓ પોતાના શરીરમાં કેાઇ પણ ઠેકાણે જીવ છે કે કેમ તે ખોળી કાઢે. ડૉક્ટરોએ ખાત્રી કરી લીધા બાદ, તે પાછો જીવતો થયો. તેની નાડી પાછી ચાલવા માંડી, શ્વાસોચ્છવાસ ચાલવા માંડ્યો અને ફકીર પાછો પહેલાં જેવો જાગૃત થઈને ઉભો થયો.

આના કરતાં પણ, વધારે ચમત્કારિક ખેલ તેણે એ કર્યો કે, પોતે પેટીમાં સૂઈ ગયો અને બીજા માણસોએ તેની ઉપર રેતી ભરી અને દાટી દીધી. પ્રેક્ષકોના કહેવાથી ડૉક્ટરો પાંચ મિનિટ થોભ્યા; પછી એ ફકીરને રેતીમાંથી બહાર કાઢતાં તે જીવતો થયો !

'પોપ્યુલર મિકેનિક્સ' કહે છે કે “સાયન્સને હજીસુધી આના યોગ્ય ખુલાસા મળ્યા નથી. સાયન્સની અભાર સુધી થયેલી પ્રગતિ પ્રમાણે તો જે એમ માનવામાં આવે છે કે, કુદરતી નિયમ પ્રમાણે અમુક થવુંજ જોઈએ અને અમુક વગર તો જીવાયજ નહિ” વગેરે સિદ્ધાંત પૌરસ્ત્ર સાધુઓના કહેવા પ્રમાણે ખોટાજ છે. તેઓ કહે છે કે, આત્મસંયમથી થોડા વખતસુધી બધું બની શકે છે. જીવને ઉંચો પણ મૂકી શકાય છે અને મરજીમાં આવે ત્યારે પાછો ખોલાવી શકાય છે.

આર્થર્સ અર્ટ્ઝ નામનો એક અંગ્રેજ જાદુગર પચાસેક વર્ષ પહેલાં આખી દુનિયામાં ફર્યો, ત્યારે જોગીઓ અને ફકીરોના આવા ચમત્કારો સ્વીકારવા માટે તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી અને અમેરિકન જાદુગર ફેલરની મદદ તેણે પણ કહ્યું હતું કે, જાદુગરતરીકે પ્રખ્યાત થયેલા હિંદુસ્તાની જાદુગરોમાં તો કંઈ કમ નથી, અને ફકીરોના ચમત્કારો તો કેાઇ રીતે સમજી શકાય તેમ નથી. એક સાધુ એક હાથ ઉંચો રાખીને ફરતો હતો. તેણે અર્ટ્ઝના સલાહના જવાબમાં કહ્યું કે, એ હાથ છ વર્ષ થયાં ઉંચો ને ઉંચોજ છે અને હજી બીજાં છ વર્ષ સુધી ઉંચોજ રહેશે. ત્યારપછી એ

હાથ નીચો કરીને એજ મુજબ ખીજે હાથ ઉંચો રાખવામાં આવશે. તેનો હાથ નિજીવ જેવો થઈ ગયો હતો અને ખર્ડાંમને તપાસ કરતાં સાધુનું કહેવું ખરું જણાયું હતું. ખીજે એક ફકીર હમેશાં ખાણશ્યા ઉપર બેસી રહીનેજ જીવન વીતાવતો હતો-જ્યારે એક ફકીર ત્રીસ વર્ષ થયાં ખીલકુલ બેઠો નહોતો. ખર્ડાંમને ખીજ બે સાધુઓ મળ્યા હતા. તે પોતાના બંને હાથને કેટલાંય વર્ષોથી આકાશમાં ઉંચાજ રાખી ચાલતા હતા અને તેનો પૂરાવો તેની આંગળીઓના નખ, હથેળી વિધીને આરપાર નીકળી જઈને વધ્યા હતા તે ઉપરથી મળતો હતો. તે સાધુઓ કહેતા કે, આ બધામાં આશય માત્ર એટલોજ છે કે, શરીર કરતાં મનને વધારે શક્તિવાળું બનાવવું, ઇંદ્રિયો ઉપર જય મેળવવો, એજ તેમના ધર્મનું ફરમાન હતું.

ધણાં વર્ષોથી વિલાયતી જાદુગરો અને વૈજ્ઞાનિકો આ ચમત્કારોના ખુલાસા મેળવવા મગજ કસી રહ્યા છે. આજ ઉપરથી ચાલવાના પ્રયોગો વિલાયતી જાદુગરો ફતેહમંદીથી કરી શક્યા છે, જ્યારે દેવતા ચાવવો અને ઓગળેલી ધાતુ ખાઈ જવી, એ તો હવે જુની વાત ગણાય છે.

આજ ઉપર ચાલવાના જે પ્રયોગો અંગ્રેજ જાદુગરો કરી બતાવે છે તેનું વર્ણન ત્રણેક વર્ષ ઉપર “માઇ મેગેઝિન” નામના માસિકમાં આવ્યું હતું. તેનો આશય એવો હતો કે, દેવતા ઉપર ચોક્કસ જાતનું ખનીજ પાથરી દેવાથી તે ગરમીને લીધે લાલચોળ થઈ જાય છે, છતાં ઉપરથી ટાડુંજ રહે છે. આપું ખનિજ પાથરીને દેવતા ઉપર ચાલવાથી પગને કશી ઇજા આવતી નથી; પણ હિંદુસ્તાનના સાધુઓ દેવતા ઉપર આપું ખનીજ પાથરીને ચાલતા હોય અને પ્રેક્ષકોની આંખમાં ધૂળ નાખવા ફરતા હોય એ ન માની શકાય એવું છે.* ઓગળેલી ધાતુ ગળી જવાની સાધુઓ અને ફકીરોની ચમત્કારિક રીતની નકલ વિલાયતના સરકસવાળાઓ કરે છે, તેમાં પણ બહુ ભેદ છે. કેટલીએક ધાતુનાં મિશ્રણો એવાં બને છે, કે જે ગરમ અથવા ઉકળતા પાણીની મદદથી પણ ઓગળી જાય. મોટા કારખાનાંઓમાં અકસ્માત્ આગ લાગે ત્યારે કેઈ પણ માણસની મદદવગર આજ ઉપર પોતાની મેળે પાણી છંટાવવા માંડે. એટલા માટે ‘ઓટોમેટિક સ્પ્રિંગલર્સ’ રાખવામાં આવેલા હોય છે. તેમાં ઉપર કહી તેવી મિશ્ર ધાતુ વાપરેલી હોય છે અને એ ધાતુ સાધારણ ગરમીથીજ ઓગાળી શકાય એવી હોવાથી ચોરડામાં કે ‘ગોડાઉન’માં ગરમી વધતાંજ ઓગળી જાય છે અને પાણીના નળનું ઢાંકણું ખુલ્લું કરી દે છે. આવી ધાતુ ઓગળતાં બહુ ગરમ થતી નથી, તેથી જાદુગર એવી ધાતુ ઓગાળીને મોઢામાં નાખે તો દાઝવાનો સંભવ રહેતો નથી, પણ “એશિયાટિક” સાધુઓ અથવા ફકીરો ધાતુઓનાં આવાં ‘ઓમેટિક પોઇન્ટ’નાં મિશ્રણો વાપરતા હશે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. વિલાયતી જાદુગરો નકલ કરી પ્રેક્ષકોને લહે, ફસાવે પણ અસલ તે હજી અમલજ છે.

શ્રીસ્વામી શ્રદ્ધાનંદના હરદાર ગુરુકુળના બે ત્રણ બ્રહ્મચારીઓ રહેમાન બે જેવાજ પ્રયોગો કરે છે અને એક તો ગયે વર્ષેજ પોતાના પ્રયોગોથી વિલાયતી ડોક્ટરોને આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે ગયો છે.

વાયકોને ચાલે હશે કે, મુંબઈમાં પ્રો. રામમૂર્તિ સાથે આવેલા એક સંન્યાસીએ હાથેક મહિના પહેલાંજ દુનિયામાં કાતીલમાં કાતીલ ઝેર ‘એસિડ હાયડ્રો સાયનિક’ (પુસિક એસિડ) એક ડોક્ટરની હાજરીમાં એક્સેલસિયર થિયેટરમાં હજારો પ્રેક્ષકોની વચ્ચે પી બતાવ્યું હતું અને છતાં તેને કશી પણ અસર થઈ નહોતી. સ્ટ્રોંગ સલ્ફ્યુરિક, હાઇડ્રોક્લોરિક અને નાઇટ્રિક એસિડ પણ તેણે પી બતાવ્યો હતો, છતાં પણ કશું નુકસાન થયું નહોતું. સીસું ઓગાળીને એ સાધુ પીતો હતો. તે મેટિંગ પોઇન્ટવાળું એક્સાઇ વાપરતો નહિજ હોય.

વિજ્ઞાન આવી તો હજારો બાબતોના ખુલાસા આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હજી આવી શક્યું નથી અને તેથીજ શુંચવાયેલા વૈજ્ઞાનિકોની એક મંડળીએ પોતાના બધા શુંચવાડાઓનો ભેગો સંગ્રહ પુસ્તકરૂપે છાપી નાખ્યો છે અને તેના ઉકેલની રાહ જોતા બેઠા છે.

(“શુભરાતી”ના ખેતીવાદી અને ઉદ્યોગકર્મરના અંકમાં લેખક:—શ્રી. મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી.)

* ઉદાનજયાજ્જલપક્કુ કંટકાવિવસંગે : સત્કાંતિ પાતંજલ યોગદર્શનમાં આગ, પાણી, કાદવ, કાંટા વગેરેપર ચાલવામાટે ઉદાનવાયુપર જય મેળવવાનું લખ્યું છે. ઉદાન આપણા શરીરમાંનો એક વાયુ છે. આવીજ ખીજ અનેક સિદ્ધિઓ અહિંસા, સત્યવાદીપણ વગેરેની હકીકત પણ એ સાક્ષ્યમાં જણાવી છે.

૧૦૪-મેડમ લેનિનની મહત્વાકાંક્ષા

આઝાદ દેશલાધ્યોની સેવા

રશિયાના રાષ્ટ્રવિધાયક સાથેના તેના પરિચયની કહાણી, બળવાખોર શિક્ષિકાના હાથ નીચે અભ્યાસ, ખૂબ ફાંફાં માર્યા હતાં જેને એક પત્રકાર મળી શકી નહિ તેનો તેને અચાનક મળાપ ક્યાં અને કેવી રીતે થયો?

(જાહેરજનમાં આગેવાની લઈ કીર્તિનો મોહ નહિ રાખનારા રશિયાના તારણહાર મહાન લેનિનની વિધવા કાઉન્સિલની કે જે કોઈ પણ પત્રકારને કદીએ મુલાકાત આપતી નથી, તેને એની કવેન્સેલ નામની એક સીપત્રકાર કેવી રીતે અચાનક મળી અને તે મુલાકાત દરમિયાન મ્રેડમ લેનિને રશિયાના શિક્ષણપ્રચારના કાર્યની, પોતાના બાલ્યકાળની, લેનિન સાથેના પ્રથમ પરિચયની ને બીજી અનેક વાતો કેવી રીતે રીતે સંભળાવી, તેનું રસિક બ્યાન આ લેખમાં તે પત્રકાર આપે છે.)

બોલ્શેવિકમના પ્રણેતાતરીકે રશિયાની ભૂમિમાં ને પરદેશોમાં લેનિનની કીર્તિ ચોમેર ગવાઈ છે, પણ તેની પત્ની તેના જેટલી હજી જાહેરમાં આવી નથી. અત્યારસુધીમાં તેણે માત્ર એકજ વાર જાહેરમાં સ્થાન લીધું હતું ને તે માત્ર લેનિન અવસાન પામ્યો ત્યારે લેનિનના જાહેરા બકતો તેના શબ્દો પર ફૂલો ચઢાવીને પસાર થયા હતા ત્યારે જ દિવસોસુધી અખંડ રાત્રિના ઉજાગરા કરીને તે શબ્દો સમક્ષ તે પૂતળાની પેઠે બેઠી હતી. રશિયાનું બાવિ સંગીનપણે ધડવામાં વર્ષો-સુધી લેનિન જાહેરમાં ઉઠાવતો હતો ત્યારે, તેમજ તેના અવસાન પછી તેની પ્રિયતાએ જાહેરમાં આગળ આવવાનો વિચારસરખો પણ નથી કર્યો. રશિયાનાં જાહેરમાં જાણીતા બળવાખોરો-લેનિન ને ટ્રોટ્સ્કી તથા સ્ટાલીન ને કેમેનેસ્કીની છબીઓ સસ્તાભાવે વેચાતી મળી શકશે, પણ મ્રેડમ લેનિનની છબી જોઈતી હોય, તો તેને માટે બટકી બટકીને થાકી જઈએ, તોપણ તેની છબી બાબે મળે. એ પરથીજ ખાતરી થશે કે, જાહેરમાં આવવાની તેને ખીલકુલ ઉત્કંઠા છેજ નહિ.

તેણે બહાર આવી આગેવાની લેવી હોત, તો તે તેને માટે બહુ સહેલું હતું. રશિયાના રાષ્ટ્ર-વિધાયક લેનિનની સાથેજ તે રશિયામાં કાર્ય કરી પોતાના પતિના જીવતાંજ આગળ પડતું સ્થાન લઈ શકત ને તેના અવસાન પછી પતિવ્રતા રાણીતરીકે રશિયામાં પોતાની કીર્તિ ફેલાવી શકત; પણ લેનિનની પત્ની કે જેનું નામ એન. કે. કાઉન્સિલની આઉલ્કનોવા છે, તે શાંતિ ચાહે છે ને પોતાના કાર્યમાં નિશ્ચિન મશગુલ બની બહારની ધાંધલને અવગણે છે. લેનિનની પત્નીતરીકેના તેના જીવનમાં દુનિયાને રસ પડશે, એ ખ્યાલ તેને આવતોજ નથી ને તેથીજ દુનિયાના અનેક દેશોનાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓ રશિયા જાય છે અને તેની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે, તેને તે સાફ સાફ ના કહેવરાવી દે છે.

અચાનક મળાપ

પણ હું તેને અચાનકજ મળી શકી. રશિયામાં અભણતા ટાળવા માટે થતા ઉપાયો વિષે ખબરો મેળવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો અને તે વિષે સત્તાવાર વિગતો મને કેાણુ પૂરી પાડશે તે વિષે મેં ખબર કાઢી, ત્યારે સોવિયેટ સરકારના કેળવણી ખાતામાં તપાસ કરવા માટે મને જણાવવામાં આવ્યું; એટલે કેળવણીખાતાના મકાન પાસે હું ગઈ. ત્યાં મેં ગેલેરીઓમાં ને ઓફીસોમાં આંટા માર્યો, પણ મારે જોઈતી ખબર મને ક્યાં મળશે તે હું જાણી શકી નહિ. કેમકે તે વખત બપોરનો હતો ને ઓફીસમાંના અમલદારો ને બીજા માણસો મોટે ભાગે ચ્હા-નારતો સેવા બહાર ગયા હતા; એટલે હું ખૂણેખાંચરે તપાસ કરીને આખું મકાન ફરી વળી, ત્યારે છેવટે એક પ્રૌઢ ઊંઘે એક ઓફીસમાં શાંતિથી કામ કરતી હતી તેને મળી. મારે જે કામવિષે પૂછવું હતું, તે તેને જણાવ્યું. મેં તો જર્મન-ફ્રેંચ ને રશિયન ભાષાનો શંભુમેળો કરીને ગાડું હાંક્યું, પણ તે એ બધું કેમ સમજી શકી તે હજી હું જાણી શકી નથી; પરંતુ મારા સવાસો સંભળીને તે તરતજ પાસેની રૂમમાં ગઈ ને થોડી વારે પાછી ફરી તથા મને એ રૂમમાં લઈ ગઈ. તે રૂમના

મુખદાર આગળ મેડમ લેનિન એ નામની પટી ચોટાડેલી જોઇ હતું તો ચકિતજ બની ગઈ!

મેડમ લેનિન-અરે જોને મળવા માટે મેં ખૂબ ફાંફાં માર્યાં, રશિયાના મારા પ્રવાસદરમિયાન જેની મુલાકાત લેવાનો મેં પહેલો ને મહત્ત્વ કાર્યક્રમ ઘડેલો તોપણ તે વ્યર્થ ગયો હતો અને ચારે પાસ ચળવળ જગાવી તેની મુંઝાકાત માટે આકાશ-પાતાળ એક કરવા હું મથી, તે મેડમ લેનિન-આમ અચાનક રીતે મળી ગઈ એ જોઇ મને નવાઇ લાગે નહિ!

એક પળ હું ગભરાઇ, મને લાગ્યું કે મારે ત્યાંથી તરતજ તેની મારી માગી ચાલ્યા જવું જોઇએ; પણ તેના મમતાળુ મુખ સામે મેં જોયું તો તેની સ્નેહાળ આંખમાં હેતુભાવ નીરખ્યો એટલે મને હિંમત આવી અને હું ધીમે રહીને તેની પાસે ગઈ. હું કેળવણીને લગતી જે ખબર મેળવવાને આવી હતી તે માટે મેં તેને વિગતવાર કહ્યું. તેને મારી વાતમાં રસ પડ્યો; કેમકે તેના પોતાનાજ ખાતાનું આ ક્ષેત્ર હતું. આ કામ માટે મેં કેવી રીતે ત્રાસજનક પ્રયાસ કર્યો તેની કહાણી મેં એને સંભળાવી એટલે એનું હાસ્ય તેનાથી રોડયું રોડી શકાયું નહિ. મેં તેની સામે ફરી વાર જોયું. તેનું સ્મિતભયુ મુખ, શાંત સૌમ્ય નયનો, ભુરખા વાળોની લટ ને વિશાળ બાલ-એ પળવારમાં મેં જોઇ લીધાં અને તેની છબી ઉપરથી તેને કદખી હતી, તેના કરતાં તે તદ્દત જુદી લાગી. તેના મુખના એક ખૂણાપર સહેજ કરચલી પડી હતી, તે જોતાં તેને થોડો જખમ થયો હોય એમ લાગ્યાવિના નહિ રહે. તેણે સાદો કાળો ગાઉન પહેર્યો હતો. શરીરપર કાંઇ ઝવેરાત હતું નહિ. તેની વાતો કરવાની કળાપરથી અને હલન-ચલનપરથી તે સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી બાઇ છે, તેની ખાત્રી થયાવિના રહે નહિ અને અગાધ કાર્યશક્તિ-જેને પ્રતાપે લેનિનની સેક્રેટરી-તરીકે રશિયાના કપરા સમયમાં તેણે કામ કર્યું-તેનું જ્ઞાન થાય. તેના જીવન અને કાર્યવિષે ટુંક હકીકત જણાવવાને માટે મેં એને કહ્યું ત્યારે તેણે સ્વાભાવિક સ્મિત કર્યું ને જવાબ આપ્યો કે “નવા રશિયામાં અમે જૂદા વ્યક્તિત્વથી કામ કરતાંજ નથી, પણ સર્વે જણાં સામટાં મળીને કામ કરીએ છીએ ને દરેક જણ જાહેરસેવામાં જીવન સમર્પણ કરે છે. હું ધારું છું કે, પશ્ચિમ યુરોપમાં આ દૃષ્ટિબિંદુ સમજાતું નથી-” ને તોપણ પોતાના રોમાચક જીવનના કેટલાક પ્રસંગો તેણે કહેવાનો પ્રયાસ કર્યો.

બાળપણ અને અભ્યાસકાળ

તેનું બાળપણ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં-જ્યાં તે જન્મી ત્યાં-વીત્યું; ને ત્યાં એક બળવાખોર સ્ત્રીશિક્ષિકાના હાથ હેઠળ શાળામાં શિક્ષણ મેળવ્યું. આમ બાળપણથીજ બળવાની ભાવના તેના હૃદયમાં વિકાસ પામી. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તેનું જીવન વીતાવવાની પ્રેરણા આપનાર પણ આજ શિક્ષિકા હતી; એટલે અભ્યાસ પૂરો થતાં તેણે શિક્ષિકાની પદવી મેળવી અને અઠવાડીઆમાં ચાર દિવસોએ અને રવિવારે પીટર્સબર્ગની ઉદ્યોગશાળામાં તે શીખવવા જતી.

એ વિખ્યાત શાળામાં રશિયન ભાષા, સામાન્ય ઇતિહાસ અને ગણિતનું શિક્ષણ તે આપતી. એ નિશાળ મહાન છે અને હજારો વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવતા હોવાથી તેને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી હતી. તેમાંનો એક વિભાગ સ્ત્રીઓ માટે ને બે પુરુષો માટે હતા.

લેનિન સાથે પરિચય

પણ શાળામાં શીખવતી વખતે તેને રાજકારણમાં રસ પડવા માંડ્યો અને નવી સંસ્થાઓના બંધારણમાં તેણે ધ્યાન આપવા માંડ્યું. વૉલ્ગાને કિનારે આવેલા ઉલ્ગનોવક્સ ગામને કાયદાના વિષયનો અભ્યાસ કરતો એક જુવાન આવી સંસ્થાનો એક આગેવાન કાર્યકર્તા હતો. એ એ યુવાન સાથેનો વર્ષોનો સહવાસ અને ધીખતી ચળવળમાં ભાગ લેવાના અપૂર્વ ઉત્સાહનાં રોમાંચક વર્ણનો મેડમ લેનિને કર્યાં, ત્યારે જાણે તે બધું સ્વપ્નામાં જોલતી હોય એવું લાગ્યું. તેના મુખપર પ્રેમની ઝલક ફેલાઇ ને લાલાશભરી અપૂર્વ સુંદરતા તરી આવેલી. તેણે કહ્યું કે “હા, એજ સમયમાં હું મારા પતિને ઓળખી શકી-પણ એ ઇતિહાસ લાભો છે.” એમ કહી તેણે વાત ટુંકાવી નાખી-

રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર

રાજકારની શિક્ષણના કમીશનના પ્રમુખપદનો હોદ્દો મેડમ લેનિન શોભાવે છે અને ૧૯૨૦થી

સરકારી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણવિભાગની પશુ તે પ્રમુખ છે, પણ ચોતાના એ હોદ્દાનુસાર ફરજ બળ-વતાંની સાથે તેણે રશિયાની અભણતા ટાળવાના કાર્યમાં રચનાત્મક ભાગ લીધો છે. તેનું દિલ સતત એ કાર્યમાં રોકાયેલું રહે છે. તેણે અને પૂરા સંતોષથી જણાવ્યું છે કે “ઝરની સત્તા વખતે રશિયાની ૧૪૦૦ લાખની પ્રજાને અર્ધો ભાગ અભણ હતો; પણ તે પછી વધુ ૯૦ લાખ માણસો લખતાં-વાંચતાં શીખી ગયાં છે. લશ્કરમાં તો ભાગ્યે એક પણ માણસ અભણ હોય. શરૂઆતમાં તો પ્રજાને લણવાનું જણાવવું એજ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય હતું; ને તેમને શિક્ષણ લેવાના કાર્યમાં રસ લેતા કરવા માટે તેમની અનેક સગવડતા અમે સાચવતા અને તેમને મફત ખાણ્યો આપતા. આજે સમગ્ર રશિયામાં અભણતા ટાળવા માટે ૪૦,૦૦૦ મથકો મારફત પ્રયાસો થાય છે. છેલ્લાં બે વર્ષમાં સરકારે ૧૦૦ લાખ રૂબલો એ પાછળ ખર્ચ્યાં છે. રશિયામાં આને પ્રતાપે જ્ઞાન મેળવવાની પિપાસા વધતી જાય છે અને બધાં ગામડાંઓને પૂરતા પ્રમાણમાં સાહિત્ય-પુસ્તકો અને છાપાંઓ-અમે પૂરાં પાડી શકતાં નથી. આજે પણ સરહદનાં એવાં અનેક ગામડાંઓમાં જૂના છાપાની એક પ્રત ખેડૂતોનાં પાંચ કુટુંબોમાં વંચાય છે !” આ બધી નવી ખબરો આપતાં મેડમ લેનિનના મુખપર સંતોષની ને સુખની રેખાઓ દેખાઈ.

રખડેલ છોકરાઓ

પરંતુ રખડેલ છોકરાઓને કામે લગાડવાના ને સુધારવાના પ્રશ્નવિષે મેં પૂછ્યું, ત્યારે તેના દિલમાં નિરાશા ઉદભવી. તેણે કહ્યું કે “તે પ્રશ્ન બહુજ વિષમ છે, પણ અમારે તેનો નિવેડો લાવ્યેજ છૂટકો છે, અને અમે ધીમે ધીમે એમાં સારી પ્રગતિ કરી છે. સેંકડો કુટુંબોના રઝળતા છોકરાઓને અમે સમજાવીને કામે લગાડ્યા છે અને તેમને અમે યોગ્ય પગાર આપીએ છીએ. આ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવા માટે ખીજ અનેક ગંભીર સલાહોની માફક પૈસાની મોટી જરૂર રહે છે; પરંતુ જો નૈતિક બંધન હોય તો બહુ વેગવાન પ્રગતિ થશે, એમ હું માનું છું. તમે જોયું હશે કે, અમે રશિયામાં કામ કામ ને કામજ કર્યે જમ્યાં છીએ-નવું કામ પૂરું થાય તો જૂનું પાછું હાથ ધરીએ છીએ અને જ્યારે લેનિન-મારા પતિ-જીવતા હતા, ત્યારે અમે દેશપાર થયેલાં ને તે વખતે લંડનમાં કે પેરિસમાં, જાનિવામાં કે મુનચેનમાં-જ્યાં જમ્યાં ત્યાં અમને એક દિવસ આ કાર્ય કરવું પડશે એની ઝંખનાજ થયા કરતી હતી અને સૈખીરિયાના એ એકાંત દિવસોમાં આશાના તંત્રપર ધીરજ રાખી કેમ જીવવું તે પણ અમે શીખ્યાં.”

તેની આકાંક્ષા

આ સુશીલ બાઈની વાગ્ધારા એકસરખી વહેતી ઝઘ. કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ કેટલો હોય શકે, તે તેના મુખપરથી હું જોઈ શકી. મેં તેને પૂછ્યું કે “રશિયા છોડીને તમે પરદેશમાં જવાનાં છો, એવી વાત કેટલાક વખતપર છાપાંઓમાં આવી હતી એ ખરી છે ?”

“જરા પણ નહિ” તેણે કહ્યું “મારા દેશને હું ખૂબ ચાહું છું ને અહીંજ હું સુખી છું. મારા પતિની મરજીથી હું રશિયા કદીયે છોડવાની નથી. મારી જીંદગીમાં મેં ખૂબ-ખૂબ પર્યટન કર્યું છે ને હવે મારા જીવનમાં અને માત્ર એકજ આકાંક્ષા છે ને તે એ કે, મારા આઝાદ થયેલા દેશભાઈઓના હિતમાટે મને સોંપાયેલું કાર્ય કરવું.”

મેડમ લેનિનની મુલાકાત લઈ હું મારે મુકામે આવી ને તરતજ ટેલિફોનની ધંટડી વાગી. મેં ટેલિફોન હાથમાં લીધો. મોસ્કોમાંની મારી એક સીમિત્ર, કે જોને મેં મેડમ લેનિનની મુલાકાત કાઢી પણ મોઝે ગોઠવવાનું જણાવ્યું હતું, તેનો એ ટેલિફોન હતો. તેણે મને ખોખરે ખવાળે જણાવ્યું કે “બહેન ! મેડમ લેનિન સાથે તમારી મુલાકાત ગોઠવવાના વારંવાર અનેક પ્રયાસ કર્યા છતાં પણ મારાથી તે બની શક્યું નથી; હું નથી ધારતી કે તમે તેને મળી શકશો.” પરંતુ તેને ક્યાં ખબર હતી કે, મેડમ લેનિનને હું મળી આવી હતી !

(તા. ૩૧-૭-૧૯૨૮ ના દૈનિક “હિંદુસ્તાન”માંથી)

૧૦૫-વ્યાયામપ્રેમીઓનું યાત્રાસ્થાન-અમરાવતી

હિંદુસ્થાનની એક અજોડ વ્યાયામસંસ્થા

હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળનો પરિચય

સૌરાષ્ટ્રમાં યુવકપ્રવૃત્તિ અને વ્યાયામપ્રેમ પ્રસારવાનાં સ્વપ્નાં સેવનારાઓને, એ કાર્ય કથી રીતે થઈ શકે તેનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડનાર એક વ્યાયામપ્રસારક મંડળ આજે વરાડના પાટનગર અમરાવતીમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ મંડળનું પૂરું નામ શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ છે. નાય-માત્મા ચલહીનેન લભ્યઃ એ એનું ધ્યેયસૂત્ર છે. જેટલો અદ્યુત તેનો જન્મઘટિહાસ છે તેટલીજ તાલુખ કરનારી તેની આજસુધીની નાની આવરદાની સિદ્ધિઓ છે. હિંદુભરમાં એ અજોડ સંસ્થા મનાય છે. લાલાજી સમા નેતાવર તેને 'વિસ્મય' કહે છે. મહાત્માજી તેના મુખ્ય વ્યાયામમંદિરની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવા અમરાવતી દોડ્યા જઈ તેના ઉપર શુભાશિષો વર્ષાવે છે. પ્રત્યેક હિંદી નેતા, જેને આ વ્યાયામપ્રસારક મંડળના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન છે તે તેનાપ્રત્યે પૂર્ણ આદર અને પ્રેમથી જુએ છે. આજે વરાડમાં દોડસો કરતાં વધારે શાખાઓ ધરાવતી અને વરાડની બહાર એટલીજ બીજી પ્રશાખાઓ પાથરનારી, હિંદુભરમાં પોતાના બાહુઓ ફેલાવતી આ અદ્યુત સંસ્થાના જન્મ અને જીવનવિકાસનો ઇતિહાસ જણવા જેવો છે.

*

*

*

*

વરાડ રાષ્ટ્રીય લડતમાં સદા અગ્રેસર સ્થાન રાખવાનો અને બીજા કોઈ પ્રાંતથી ઉતરતો નહિ એવો હિસો આપતું હોવાનો દાવો કરે છે. હિંદુસ્થાનમાં વીસમી સદીનું પ્રભાત ઉગ્યું અને તેના પ્રથમ દશકના ઉત્તરાર્ધમાં બંગાળાએ સ્વદેશીની ચળવળ શરૂ કરી અને તેની પાછળ સ્વાધીનતા અને શરીરબળની જમાવટના સંદેશ છૂટ્યા ત્યારે વરાડમાં પણ એ આંદોલન મચેલું. વરાડ અલિપ્ત લે છે કે, ૧૯૦૮ની સાલમાં તેને ગામે ગામ અખાડો નાખાયો હતો અને એ અખાડો-ઓમાં ગામના તમામ જુવાનો બલધર્મનો મહિમા સમજવાને આવતા. ગામેગામ જુવાનોમાં સ્વદેશીની અને શરીરજમાવટીની જંખના જગી હતી; શસ્ત્રની તાલિમ લેવાની, સ્વાધીનતાના લડવૈયા બનવાની તાલાવેલી પ્રગરી હતી. વરાડના વૃદ્ધો ૧૯૦૮ નો એ જુવાળ જોઈ હર્ષભેલા બની જતા. પણ પછી ૧૯૦૯ થી એ જુવાળ ઉતરવા માંડ્યો. બ્રિટિશ શાસકોએ દમનનાં ચક્રો ગતિમાં મૂક્યાં. ગામેગામ સરકારના લોખંડી મુક્કાએ અખાડાનો જુક્કો કરી નાખ્યો. પાણીદાર જુવાનો જેલમાં ગયા. સ્વદેશી, અખાડો, બજારંગ-ઉપાસના, એ બધું બંધ પડી ગયું. ૧૯૧૪સુધી એ સ્થિતિ રહી.

*

*

*

*

૧૯૧૪ની સાલમાં વરાડના પાટનગર અમરાવતીના એક નાના મકાનમાં ત્રણ ચાર જુવાન છોકરા ભેગા થયા. તેમને થયું કે, આજનું બધું દૌર્બલ્ય ખંખેરી નાખવા આપણે કંઈક સંગીન પ્રવૃત્તિ આરંભવીજ નેહએ. દેશના જુવાનોમાં પ્રાણ આવે, ઢીલી પાટલીએ અને ઐણ ચાલે ચાલવાના મોહમાંથી તેઓ છૂટે, તેઓ દેશદાઝથી સળગતા સશક્ત જોધમલ્લો અને, એ અર્થે અખાડો-પ્રવૃત્તિ એજ સાચી પ્રવૃત્તિ છે એમ તેમને થયું; અને તેમણે વૈષ્ણવધુઓના અગ્રેસરપણા હેઠળ એક ખાનગી અખાડો શરૂ કર્યો.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૭સુધી એ અખાડો ખાનગી રહ્યો. તેમાં થોડા જુવાનો નિયમસર હાજરી આપતા અને શરીર કસવાને માટે કસરત કરતા. અખાડાનો જે મામુલી ખર્ચ આવતો તે, તેના લાભ લેનારા શ્રીમંત છોકરાઓ તેમની પાસેની વધારાની વસ્તુઓના વેચાણમાંથી પૂરા કરતા. વૈષ્ણવધુઓનો આ અખાડો આ રીતે ચૂપકીથી આગળ વધતો ગયો અને ચાર વર્ષમાં તે અમરાવતીમાં મશહૂર બની ગયો.

*

*

*

*

૧૯૧૭માં વૈષ્ણવધુઓનું જાહેર વ્યાયામમંડળ બન્યું. શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળતરીકે

તેની જાહેર સ્થાપના થઈ. વિદેશ દેશના તરુણ વૃદ્ધોમાં વ્યાયામનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી તેમને જાગૃત, તેજસ્વી અને નિર્ભય બનાવવાનો તેનો ઉદ્દેશ રખાયો. શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળે 'રાજકીય, સામાજિક અગર ધાર્મિક બાબતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન રાખવાની અને જાતિ, ધર્મ, મત, પંથ ઇત્યાદિ ભેદભાવોમાં ન માનવાની' નીતિ નક્કી કરી ચોંતાતું કામ આરંભ્યું. એને પરિણામે આજ દશ વર્ષમાં આ મંડળ વરાડને ગામડે ગામડે જાણીતું થઈ ચૂક્યું છે. ૧૯૨૭ની આખરસુધીમાં તેની ૧૪૭ શાખાઓ સ્થપાઈ છે અને દિવસે દિવસે એ સંખ્યા વધતી જાય છે. મંડળના સંચાલકોનો નિરધાર વરાડમાં કમમાં કમ પાંચસો વ્યાયામશાળાઓ સ્થાપવાનો છે. આજે આ હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળની વરાડમાં જેટલી શાખાઓ છે, તેમાંની પ્રત્યેક સંસ્થામાં અમરાવતીની મુખ્ય સંસ્થામાં તૈયાર થયેલા વ્યાયામ-શિક્ષક કામ કરી રહ્યા છે. આ બધી સંસ્થાઓમાં મળીને કુલ ચાર હજાર જેટલા જુવાનો હમેશાં વ્યાયામ કરી બલધર્મનો મહિમા ગાઈ રહ્યા છે. આ બધી સંસ્થાઓની માતૃસંસ્થા-અમરાવતી હનુમાન વ્યાયામમંદિરમાં અત્યારે ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિદિન તાલીમ લઈ રહ્યા છે.

હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળની આટલી વરાડની શાખાઓ ઉપરાંત, વરાડની બહાર પણ તેની શાખાઓ પથરાઈ છે. પૂના, મીરજ, સોલાપુર, જાંબલપુર, નાગપુર, નાશિક, અંબકેશ્વર, ચવતમાળ, અમલનેર, વડોદરા, જાંજીરા વગેરે સ્થળોએ તેની શાખાઓ છે; જેની સંખ્યા પચાસ સુધી પહોંચે છે. એ ઉપરાંત બધાં ખાસ શાખા ન નંખાઈ હોય, પણ સ્થાનિક શાખાની સાથે અગર ખીજી રીતે, આ મંડળમાં તૈયાર થયેલા વ્યાયામશિક્ષક અખાડો ચલાવી રહ્યો હોય એવાં સાઠ જેટલાં સ્થળો છે.

*

*

*

*

હિંદોલમાં વ્યાયામનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થઈ શકે તે ઉદ્દેશથી શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ તરફથી સને ૧૯૨૪ થી ઉનાળાની રજાઓમાં શારીરિક તાલીમનો વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. એ વર્ગ આ ચાર વર્ષમાં બહુજ લોકપ્રિય નીવડ્યો છે. સને ૧૯૨૪ માં એ વર્ગમાં ૩૨ વિદ્યાર્થીઓ આવેલા; ૧૯૨૫માં ૫૦, ૧૯૨૬માં ૨૫૦, ૧૯૨૭માં ૪૭૫ અને ૧૯૨૮માં ૫૦૩; એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીસંખ્યા થયેલી. આ વર્ષમાં હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાંથી વિદ્યાર્થીઓ જાય છે. આ વર્ષે કાઠિયાવાડમાંથી અમરેલીથી ભાઈ ભગવાનજી મહેતા અને રાજકોટથી ભાઈ છોટાલાલ માકડ ગયેલા. તે બંને વ્યાયામપ્રેમી બંધુઓ ઉપર આ મંડળની અને તેના આ વર્ગની સરસ છાપ પડી છે. શ્રી. માકડ એક પત્રમાં એક મિત્ર ઉપર લખે છે કે, 'હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાંથી આવતા પાંચસો જેટલા ભાઈઓ છાવણીઓ નાખીને લશ્કરી ઢબે દોઢ માસ સુધી સાથે રહે અને દરરોજ ધડીઆળાના કાંટાની નિયમિતતાની સાથે હરિકાઈ કરે એવી નિયમિતતા અને નિયમબદ્ધતાથી કવાયત કરે એ દૃશ્ય અદ્ભુત બની રહે છે. એકજ ઉદ્દેશથી, એકજ વિચારના અને એકજ વિષયનું સેવન કરનારા પાંચસો હિંદી જુવાનો લશ્કરી ઢબ સાથે વ્યાયામની તાલીમ લે અને સાથે બારતોહારનાં સ્વપ્ને સેવે, એ વાતો વચ્ચેના ખ્યાલ શબ્દોમાં કું ન આપી શકું. એ જાતે જોવું જોઈએ અને અનુભવવું જોઈએ....કાઠિયાવાડમાં આવું પવિત્ર અને મહાન-ગીભરું જીવન જીવતા વ્યાયામપ્રેમીઓની છાવણીઓ નંખાઈ હોય એવો દિવસ ક્યારે આવશે?'

*

*

*

*

આ શારીરિક તાલીમના વર્ગમાં આવનારાઓ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રખાયો છે. ત્રણ ઉનાળાની રજાઓ આ મંડળની વ્યાયામશાળામાં ગાળી કોઈ પણ ભાઈ સરસ વ્યાયામ-શિક્ષક બની શકે છે. આ સંસ્થામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની બંને વ્યાયામપદ્ધતિઓના જૂદા જૂદા ત્રીસ વિષયોનું જ્ઞાન અપાતું હોવાથી, એ શિક્ષક કોઈ પણ અખાડામાં વ્યાયામવિશારદ-તરીકે દીપી નીકળે છે. આ સંસ્થામાં મુખ્યત્વે સ્વરક્ષણની તાલીમ અપાય છે. એ ઉપરાંત તસ્વાર, લાડી, બાલા, લકડી, જમૈયા, પશુ, પદા તેમજ ખેડસીંમ, જુજુકુ વગેરેનું ખ્યાલ જ્ઞાન અપવામાં આવે છે. એ તેની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. અગ્રણી તાલીમનું એક વર્ષ પૂરું

મશહુર થઇ ગયું હતું, એટલે તેમના વ્યાયામમંદિરના બંડોળમાં વખરમાં પૈસા આવવા લાગ્યા. અમરાવતીની મ્યુનિસિપાલિટીએ મકાનબંડોળમાં સાત હજાર રૂપિયાની મદદ આપી, ૧૯૨૬ ની સાલમાં પંદરેક હજારને ખર્ચે લગ્ય વ્યાયામશાળા તૈયાર થઇ. સાતસો વિદ્યાર્થીઓ સાથે કસરત કરી શકે એટલાં વ્યાયામસાધનો તેમાં વસાવ્યાં અને ૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરમાં મહાભાજી ગૌહતી-મહાસભામાં હાજરી આપવા જતા હતા ત્યારે તેઓશ્રીએ અમરાવતી ઉતરી એ વ્યાયામ-મંદિરને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરી.

આ વ્યાયામમંદિરની પાછળ તેના સંચાલકોનાં અનેક સ્વપ્નોની સૃષ્ટિ ઉભી છે. આ વ્યાયામમંદિરમાંથી હિંદલરમાં વ્યાયામપ્રવૃત્તિ બનાવવાના, હિંદની પ્રત્યેક ભાષામાં વ્યાયામનું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાના, હિંદની યુવકપ્રવૃત્તિની લગાતે હાથમાં લેવાના અને વ્યાયામમંદિરને હિંદને માટે વ્યાયામ મહાવિદ્યાલય બનાવવાના તેના સંચાલકોના અલિલાષ છે.

પણ ગયા પહેલાંના મહિનામાં દૈવયોગે તેમના માર્ગમાં એક જગ્ગર અંતરાય આવ્યો છે. જુન માસમાં અમરાવતીમાં મેધરાજાએ દારુણ તોફાન મચાવ્યું. તેમાં તેમના પ્રાણસમા આ વ્યાયામ-મંદિરને પણ ભારે જઠ્ઠા પહોંચી છે. પંદર હજારને ખર્ચે બેજ વર્ષ પહેલાં તૈયાર કરેલા એ મંદિરનો ઉપરનો માળ વરસાદના તોફાને તારાજ કરી નાખ્યો, તેમજ મકાનમાંનાં તમામ વ્યાયામસાહિત્યો અને વ્યાયામપ્રેમીનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું. મંડળને પંદરથી વીસ હજારનું નુકસાન થયું.

કાઠિયાવાડી નૃપતિઓ અને શ્રીમંતોનો, હિંદુસ્થાનની આવી અજોડ સંસ્થાના પ્રમુખ વ્યાયામ-મંદિરના પુનરુદ્ધાર માટે યથાશક્તિ ફાળો આપવાનો ધર્મ છે.

હિંદુ મહાસભા પણ આ મંડળપ્રત્યે બહુજ આદર ધરાવે છે. હિંદુ મહાસભા તરફથી હિંદમાં જ્યાં જ્યાં અખાડાઓ સ્થાપવાના હોય ત્યાં ત્યાં આ મંડળના વ્યાયામશિક્ષકોનેજ મોકલવા-માં આવે છે. આજસુધીમાં અંગાળ, મધ્યપ્રાંત, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત, કર્ણાટક, ખાનદેશ વગેરે પ્રાંતોમાં આ મંડળના ભાઈઓ કામ કરી આવ્યા છે અને વરાડની તમામ મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં આ સંસ્થામાં તાલીમ પામેલા ભાઈઓનેજ કસરતશિક્ષક તરીકે લેવામાં આવે છે.

આ મંડળ તરફથી થોડાજ માસ પહેલાં ડૉ. દશહજારના ખર્ચે એક છાપખાનું ખરીદવામાં આવ્યું છે. મુદ્રણાલય વસાવવાનો મુખ્ય હેતુ વ્યાયામનું વાઙ્મય પ્રસિદ્ધ કરવાનો છે. મંડળ તરફથી વ્યાયામ સર્વસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાની પણ યોજના છે. તેને અંગે કેટલુંક લખાણ તૈયાર પણ થઇ ગયેલું; પણ ગયા તોફાનમાં વ્યાયામમંદિર તારાજ થયું તેની સાથે એ બહુમૂલ્ય ભેખો પણ નાશ પામ્યા. હવે તો વ્યાયામમંદિર ફરી વાર ઉભું કરી, મંડળના સંચાલકો તેમનાં સ્વપ્નોની સિદ્ધિની દિશામાં પુનઃસૃજન કરશે.

વ્યાયામપ્રેમનું આદોલન આજે હિંદુસ્થાનભરમાં પૂર્ણવેગથી પ્રસરી રહ્યું છે. ઠેરઠેર બજાર-ઉપાસનાનો બક્ષધર્મ સ્વીકારનારા જીવાનો નજરે ચડે છે. સૌરાષ્ટ્ર પણ બજાર-ઉપાસનાનો બક્ષધર્મ સમજતો જાય છે. તેના જીવાનોમાં શરીરજમાવટનો શોખ વધતો જાય છે. તેનાં પાટનગરોમાં વ્યાયામમંદિરો ઉઘડી રહ્યાં છે. ભાવનગર, અમરેલી, રાજકોટ, પોરબંદર, ધોરાજી વગેરે શહેરોમાં નિષ્ણાત વ્યાયામપ્રેમીઓ અખાડાઓ ચલાવી રહ્યા છે. બીજાં સ્થળોએ અખાડાની માગણી થઈ રહી છે. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં અખાડાવૃત્તિ વિસ્તરતી જાય છે, ત્યારે તેને એક સિસ્ટ નીચે લાવવા, બધા અખાડાઓમાં એકજ ધોરણ દાખલ કરવા, સૌરાષ્ટ્રની વ્યાયામપ્રવૃત્તિનું નેતૃત્વ હાથ લેનારી અમરાવતીના આ હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ જેવી કોઈ મધ્યસ્થ સંસ્થાનો જન્મ નહિ થાય ? સૌરાષ્ટ્રના સ્વામી રાવ, માંકડ, ભગવાનજી વગેરે એ જરૂરતનો વિચાર કરે અને આ વ્યાયામમંડળના અહેવાલમાંથી પ્રેરણા લઇ એકાદ મધ્યસ્થ સંસ્થા સ્થાપી સૌરાષ્ટ્રભરમાં વ્યાયામ પ્રચારે એવી આશા સાથે આ પરિચય-લેખ સમાપ્ત થાય છે.

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા-૧૧-૮-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૦૬-પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાય

નિશ્ચેતનોમાં નવચેતના સંચારનારી રણુભેરીનું રણુગાન પૂરું થયું..... પશુ એના પ્રેરક સૂરના દિગન્તવ્યાપી પડધા ગિરિઓ ને ગઢદરો, અરણ્યો ને વનરાષ્ટ્રો, નદીતીરો ને જનપદો મધ્યે હજી આજીજ રહ્યા છે ! હજી એ રણુભેરી બળે છે ! નવચેતનાનો મંત્ર ગુંજે છે ! એ રણુભેરી અમર છે !

x x x x x x

હિમાલયના હિમશ્ચેન ગૌરીશંકર સમા ઉત્તર ગિરિશૃંગ ઉપર ઉભીને, પચાસ પચાસ વર્ષસુધી, એકજ સૂરે અવિરામ રણુભેરી બળવનાર એ જોદ્ધો પડ્યા. નરોમાં નરોત્તમ, પુરુષોમાં પુરુષસિંહ, યોદ્ધાઓમાં યોદ્ધાવર, શહીદોમાં શહીદ-શિરોમણિ નરકેસરી લજપતનો દેહ પડ્યો.

આજથી ત્રેસઠ વર્ષપૂર્વે પંજાબના એક અબણ્યા ગામમાં જન્મેલા એ હિંદી પુત્રમાં એવું કયું અદ્ભુત તત્ત્વ હતું કે આજની જીવાન પેઢીનો જ્યારે જન્મ પશુ નહોતો થયો તે કાળમાં, સને ૧૯૦૫-૦૬ના કાળમાં, જ્યારે 'વંદે માતરમ્'નો ઉચ્ચાર એ બચકર ગુંહો ગણાતો અને હિંદી રાષ્ટ્રવાદનાં કિરણો હજી મુ'આઢ-કલકતાસમાં નગરોની મોટીમોટી મહેલાતોની અટારીઓનેજ અબ-વાળતાં હતાં ત્યારે, કાઠિયાવાડનાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણો પશુ પ્રતિદિન પ્રભાતે શિવપૂજની સાથે આ નરવીરની અને તિલક મહારાજની છબીની અનન્ય ભક્તિભાવપૂર્વક પૂજા કરતા ? પંજાબના એ નરે હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણાના ગામગામડાંમાં વસતા સામાન્ય ગામડીઆઓનાં દિલ ઉપર, આજથી એક આખી પચ્ચીસી પહેલાં એવું કયું કામણુ કર્યું હતું કે આ વિદેશી સરકારના વહીવટદારો તેને પકડીને માંડેના કિલ્લાને માર્ગે લઇ જતા હતા ત્યારે-

‘લાલાજી હારો હિંદુસ્તાનનો, પાપીએ નાખ્યો કેદજી !’

એવી પુણ્યપ્રકોપથી બહુકતી લોકકવિતામાં લોકહૃદયની પ્રેમલાગણી આવો પારદર્શક અવિ-ભાવ પામતી ? દેશને ચરણે જીંદગીની પળેપળ અપીં દઇ નરસિંહ લજપતરાયે નિજના ચારિત્ર્ય-બળથી, નિજની નિર્ભયતાથી, નિજના સિંહ-સ્વભાવથી, હિંદની પ્રજાનાં માન આજસુધી કદાચ કોઇ પુરુષે જીત્યાં નથી એવાં જીત્યાં હતાં.

સત્તાવન-અઠ્ઠાવનનો બળવો જુઝાયા પછી સાત વર્ષે, એ બળવા વેળા પ્રગટેલા હિંદના આત્મ-તત્ત્વના અવતારસમો લજપત, ઇ. સ. ૧૮૬૫માં પંજાબના લુધિયાણા જિલ્લાને ખૂણે જગરાન નામના નાનકડા ગામમાં મુનશી રાધાકૃષ્ણ લાલાને ત્યાં જન્મ્યો. ગરીબ પશુ જૂના ને ખાનદાન અગ્રવાલ વણિક કુટુંબના એ લાલા રાધાકૃષ્ણ સરકારી હાઇસ્કૂલમાં ઉર્દુના શિક્ષક હતા અને તેમની ટુંકી કમાણીમાંથી એમનાં પત્ની ઘણીજ ત્રેવડથી સુખપૂર્વક ગુજરાન ચલાવતાં. માતાની એ વ્યવ-સ્થાશક્તિ, ત્રેવડ અને કુટુંબવાત્સલ્યનાં લજપતરાયે ધરાઇ ધરાઇને વખાણુ કરતાં અનેક વખત કહ્યું છે કે ‘મોટો થયે મારી આવક જ્યારે હજારોની થઇ ત્યારે પણ એ શરૂઆતની કરકસરવાળી જીંદગીના કરતાં લેશમાત્ર વધુ સુખકર આપાદી અને જાણી નથી; એટલો મારી માતાનો હાથ એ ટુંકી આવકમાં પણ જરકત ને રસ પૂરતો.’

બાર વર્ષની બાળવયે લજપતે મહર્ષિ દયાનંદનાં પ્રવચનો સાંભળેલાં અને તેમાં ભારત-રાષ્ટ્રનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રેરણાનું પાન કરેલું. બાળક લજપતને પિતા રાધાકૃષ્ણે પણ એ માર્ગે યોગ્ય ઉત્તેજન આપ્યાજ કયું અને પૂરાં પંદર વર્ષનો ન થયો ત્યાં તો પોતાના આ પરાધીન દેશના ઉદ્ધારનાં સ્વપ્નાં સેવતો, દેશોદ્ધારની અનેક યોજનાઓ ઘડતો એ કદર દેશભક્ત બન્યો.

એકવડા બાંધાના, નબળા તબિયતવાળા એ કુમારનું અભ્યાસજીવન તીવ્ર અને તેજસ્વી શુદ્ધિના ચમકારથી ઝળકતું હતું. મહાવિદ્યાર્થીઓમાં સદા મોખરે રહીને લાલાએ અદાર વર્ષની કોમળ વયે કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરીને વકીલાત માંડી.

પણ, ‘મારો આ પ્રિય દેશ હિંદુસ્તાન આજ પરાધીન દશામાં છે, એની પ્રજા આજે પતિત છે, એનાપર પરદેશી સત્તાનો પંજો ચોટલો છે અને એની સમૃદ્ધિ ને નૂર સતત ચૂસાયે જાય છે’, એ દર્દભરી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન એના મગજપર સદા ધમકારા કર્મોજ કરતું હતું.

એકલે અભ્યાસ દરમિયાનજ એણે મહર્ષિ દયાનંદના ઝુંડા નીચે દેહના સૈનિકતરીકે પોતાની ભરતી કરી દીધી. ૧૮૫૭ના ગદરના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં આકરો પરાજય મળ્યા પછી હિંદી પ્રજા નિરાશ ને ભ્રમહ્રદય બની હતી; અંગ્રેજ કારભારીઓની અસર નીચે હિંદુસ્તાનના મનુષ્ય-ત્વનો ધીમે ધીમે પણ સ્થિરગતિએ નાશ થઈ રહ્યો હતો; ખડિયામાં ખાપણ લઇને ભ્રમનાર શ્વેત યોદ્ધાઓની અને સ્વાધીનતાના પ્રેમમાં દુનિયામાં કોઇથી ઉતરે નહિ એવા બહાદુર સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી-ઓની કામ કારકુનો અને મહેતાઓની કામ બની રહી હતી. એ જોઇ જોમ દયાનંદ ઉકળી ઉઠ્યો ને એ વિનાશક્રિયાને અટકાવવા કમર કસી; તેમ તેનો અનુયાયી લજપત પણ ઉકળી ઉઠ્યો, ને જો જીંદગીની કુરબાનીથી આ ક્રિયા અટકી પડતી હોય તો તે રીતે પણ તે અટકાવવા કટિબદ્ધ થયો.

લજપતરાયના એ જીવાનીના દિવસોમાં પંજળમાં આર્યસમાજનું પરિબળ હતું. લગાયક જુસ્સાથી ઉભરાતા આર્યસમાજીએ દયાનંદના બોધ મુજબ ભારતીય પ્રજાના નવવિધાનના કાર્યમાં એકાગ્ર બન્યા હતા. એ કાર્યની ત્રણ પંજળી જીવાનોએ સરદારી લીધી. લાલા હંસરાજ, ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી અને લાલા લજપતરાય, આર્યસમાજના આ ત્રણે સરદારો, જેમને પૂરાં વીસ વર્ષ પણ નહોતાં થયાં, જેમના મ્હોં ઉપર મૂછનો દોરો પણ નહોતો પુટ્યો એવા ભાવનાબિખ્ખુ જીવાનો હતા. ‘જીવાન ! જગતનું પુનર્વિધાન કરવાની જીએદારી તારે સિરે છે; નૂતન જગતનું સર્જન તારે હાથે થવું જોઇએ’ એ યુગદેશને લજપત, હંસરાજ અને ગુરુદત્તની ત્રિપુટિએ બરાબર ગ્રીથ્યો અને પંજળમાં પ્રથમ સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાનું કામ હાથ લીધું.

નવયુગના સંદેશવાહક સરખા એ ત્રણે જીવાનોએ, મુદ્દાઓમાં પ્રાણ પૂરતી, સ્વાધીનતાને માટે શોષિત ભાગતી એ અજબ પ્રેરણાવંત વાણીના બળે પંજળીને ખડો કરી દીધો. ત્રણે જીવાનો અભ્યાસ કરતા, વિદ્યાલયમાં મોખરે રહેતા, લાપણો કરવા ભટકતા, વેદાર્થના વાદવિવાદ કરતા અને આજે લાહોર તો કાલે હીસાર એમ સર્વત્ર ભટકીને આગામી જંગને માટે જનસમુદાયને ઢંઢોળતા. હંસરાજ યોજનાઓ યોજતા, ગુરુદત્ત પ્રેરણા અર્પતો અને લજપતરાય કર્મવીરના વેગથી એ યોજનાઓને સ્થૂલાકાર આપતા. આમ સ્વામી દયાનંદ પછી આર્યસમાજની સંસ્થા અને પ્રવૃત્તિને આ ત્રણે જણે એટલી ચેતનવંત ને પ્રબળ બનાવી મૂકી કે એ સંસ્થાના સર્જન-હારતરીકે મહર્ષિ દયાનંદ પછી કોઇનું નામ મૂકી શકાય તો એ ત્રિપુટીનુંજ. પોતાની ભાવનાના રંગ, અંતરનું જોમ, અંગનું ચેતન અને કમાણીનું સઘળું ધન એ પ્રવૃત્તિ પાછળ રેડી રેડીને એ ત્રણે જીવાનોએ પંજળમાં સામાજિક, ધાર્મિક અને કેળવણીનાં નવસર્જન માંડ્યાં. એમના અદમ્ય ઉત્સાહ ને અથાક પરિશ્રમે ૧૮૮૬ના જીનની પહેલી તારીખે લાહોરમાં ‘દયાનંદ ઍન્ડેલો વેદિક ફાલેજ’નો પાયો નખાયો. હિંદી ભાષાનો પ્રચાર કરવો, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જ્ઞાન ફેલાવવું તથા ઔદ્યોગિક જ્ઞાનપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો—એવા ઉદ્દેશથી પંચનદોના મુલકમાં મંડાયેલી આ ફાલેજ તે કાળે તો પંજળમાં એક અને અદિતીય હતી અને આજે પણ વિદ્યાર્થીસંખ્યા અને શિક્ષણની ઉત્તમતામાં તે સૌથી પહેલી ઉભી છે. લજપત, હંસરાજ ને ગુરુદત્તની ત્રિપુટિએ તો આ ફાલેજ સરકારી શિક્ષણખાતાથી સ્વતંત્ર રહીને રાષ્ટ્રપ્રેમના પાઠ શીખવતા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને પ્રયોગ કરવા કાઢેલી; પણ આ ભાવના પૂર્ણપણે પાર ન ઉતરી. આજે એ ફાલેજ પંજળ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી છે; પણ એ છતાં, ત્રણ જીવાનિયાઓ એક ફાલેજ સ્થાપે અને તેના પાયા આવા સુદૃઢ નાખે, એ વસ્તુ તો દુનિયાના ઇતિહાસમાં પણ વિરલ છે. લજપતનું ઘડતર એવાં જબ્બર કામો આરંભી શકે અને પાર ઉતારી શકે એવી અસામાન્ય ધાતુનું હતું.

દરમિયાન પંજળ યુનિવર્સિટીની કાયદાની પઠવી લઇને લજપતરાયે હીસારમાં વકીલાત માંડી દીધી હતી. કુનેહભરી વેધકલ્પક્રિ અને તેજસ્વી વક્તૃત્વશક્તિને પ્રભાવે તેણે પોતાના ધંધામાં સારી પ્રતિષ્ઠા જમાવી અને હીસારના વકીલોમાં અગ્રણીપદ મેળવ્યું; પણ ધંધા કરતાં તેને ખીજી ઉચ્ચતર વસ્તુઓની પરવા-લગની વધુ હતી, એટલે સમૃદ્ધિની છાંયો ઉઝાડતી વકીલાતના ધંધાની મહત્વાકાંક્ષા ત્યજીને તેણે પ્રાંતના સમુદાયના કાર્યમાંજ જીવનશક્તિ ઠાલવવા માંડી. અહીં પણ

તેને અનુકૂળ અને સહૃદયી મિત્રો તથા સહકારીઓ મળી રહ્યા. તેમાં પોતાની આખી જીંદગીની કમાણી શિક્ષણ અને ખીજાં ક્ષેત્રોમાં અર્પણ કરી દેનાર દાનવીર પડિત લજપતરાય તથા ‘પંજબી-પત્ર’ના આદ્યસ્થાપક લાલા જસવંતરાયના પિતા લાલા ચૂડામણિ એ બે મુખ્ય હતા. લાલા ચૂડામણિએ ભટકતા કંગાલો અને કામધંધાવગરના રખડુઓ માટે સ્થાપેલી પંજબની ઉદ્યોગ-શાળા તો પ્રખ્યાત છે.

આ બધા મિત્રોની સાથે કેવળ પ્રગતિમાન પંજબનાંજ નહિ, પણ સ્વાધીન ભારતનાં સ્વપ્નાં સેવતા જુવાન લજપતને હવે હીસારનું ક્ષેત્ર સંકુચિત લાગવા માંડ્યું. વળી દયાનંદ કૉલેજની સ્થાપના કર્યા પછી લજપતરાયનું બધું લક્ષ્ય એ કૉલેજને સુદૃઢ બનાવવા અને વિસ્તારવા તરફ વળ્યું, એટલે તેણે ૧૮૯૨ના પ્રારંભમાં લાહોરમાં જઈ અખાડો નાખ્યો. પોતાની અસામાન્ય શુદ્ધિપ્રતિભા, સંસર્ગમાં આવનારની અંદર ચેતનની ચીનગારી, દેશદાઝ, સરળ અને નિખાલસ સ્વભાવ તથા મોહક વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે, જુવાન લજપતરાયે જોતજોતામાં લાહોરમાં પોતાને માટે માનવંતું સ્થાન કરી લીધું અને પંજબની વડી અદાલતના ધારાશાસ્ત્રીઓમાં મોખરે પ્રકાશવા લાગ્યા. લક્ષ્મીદેવીએ તેમનાપર સમૃદ્ધિનાં હાસ્ય વેર્ષાં, પણ હંમેશાં સાદી રહેણીના આદ્યનાર લાલાજી-એ પોતાનું કુટુંબ ગરીબ હતું છતાં, પોતાની વકીલાતની આવકમાંથી ખર્ચજોગી રકમ રાખી બાકીની દયાનંદ કૉલેજના દ્રવ્યકોષમાં ભરવા માંડી; અને એ ઉપરાંત પંજબનાં અન્ય ગામો અને શહેરોમાં શારદામંદિરો-કુમરો અને કુમારીઓ માટેની શાળાઓ-સ્થાપવા અપાર જહેમત લેવા માંડી. આજે આયસમાજ વાર્ષિક દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચાં સંખ્યાળંધ સંસ્થાઓ ચલાવે છે, જેમાંનો મોટો ભાગ પંજબમાંજ છે. પંજબની એ સંસ્થાઓમાંની ધણીયેની ઇટે ઉપર લજપતનું નામ અમર અક્ષરે લખાયેલું છે. દલિતોનાં દુઃખ હરવા અને પીડિતોની પીડા હરવામાટે પોતાનો જન્મ છે, એવી પ્રબળ અસ્મિતાની પ્રેરણા નીચે દેશકાર્ય કરી રહેલા લજપતરાયની જુવાનીનો પ્રથમ દશકો આયસમાજની પતાકા નીચે આવું રચનાત્મક કાર્ય કરવામાં વ્યતીત થયો અને તેમનું નામ જોતજોતામાં પંજબભરમાં ગવાવા લાગ્યું.

પણ સ્વાધીનતાની જંખતા જંખતા જુવાન લજપતરાયને આયસમાજનું ક્ષેત્ર હવે સંકુચિત પડ્યું. દિનરાત દેશહિતનું ચિંતન કરતા લજપતરાયને સૂઝ્યું કે, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઠીક છે. દુષ્કાળપીડિતોને અન્ન આપવું, અનાથોને આશ્રય આપવો, શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપવી, સમાજ-સુધારો કરવો, જુવાનોને દેશપ્રેમપ્રેરિત બનાવવા-એ બધું સુકાર્યું છે; પણ જ્યાંસુધી દેશની રગેરગમાં પ્રસરી ગયેલું પરાધીનતાનું ઝેર મારી શકાય નહિ; જ્યાંસુધી હિંદી પ્રજાજનો તેના ઘરમાં શુદ્ધામ મટી માલિક બને નહિ, ત્યાંસુધી ધ્યેય તો દૂરજ રહેશે. ઉંડા અભ્યાસ અને અવલોકન પછી લાલાજીએ અમિના અક્ષરોએ પોતાની જીવનપોથીમાં સિદ્ધાંત લખ્યો કે ‘પ્રત્યેક હિંદીએ સૌથી પ્રથમ હિંદની રાજકીય પરાધીનતા મિટાવવા મથવું જોઈએ; રાજકીય પરાધીનતાના નાશની સાથે ખીજા બધાંયે પરાધીનતાઓનો નાશ થશે.’ અને આમ લાલાજીએ રાજકીય ચોક્કાના રણસાજ સંજ્યા. તે દિવસથી-વીસમી સદીના આરંભવર્ષના તે દિવસથી તે આ નવે-મ્ખર માસની ૧૭મી તારીખના શનિવારે એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બખર્સતાના પ્રતિનિધિ બ્રિટિશ સિપાઈની લાહીના મારને પરિણામે છેલ્લી સોડ તાણી ત્યાંસુધી-બ્રિટિશની જાતીને કંપાવતા, હિંદના આત્માની વેદનાને ગરવી વાણીમાં વ્યક્ત કરતા, હિંદની સ્વાધીનતાની જંખતાનો ઢંઢેરો પીટતા, સિંદની ત્રાડે ત્રાડતા લાલાજી રાજકીય અને સ્વદેશીય લડવૈયાજ રહ્યા.

જીવનભર સ્વાધીનતાના રણગણુમાંજ જુઝવાનો નિરધાર કર્યો પછી લજપતરાયે દેશદેશના સ્વાતંત્ર્યવીરોની દોસ્તી કરવા માંડી અને ઇતિહાસની કિતાબોમાં કોઈ સમાનધર્મીની રાહ જોતા પડેલા મંઝિની અને ગેરીબાદી, વૉશિંગ્ટન અને લિંકન વગેરે વીરોની મૈત્રી સાધી. લજપતરાયે એમના જીવનની પારાયણ કરી. ખાસ કરીને છેલ્લી શતાબ્દિના ઇટાલિયન શહીદો-મંઝિની અને ગેરીબાદીએ એનાપર ભારે અસર કરી અને પોતાના આત્માના અમર રસની શાહીમાં લેખિની બોળાને લજપતરાયે એ બંને વીરોની પ્રેરક જીવનકથાઓ લખી. હિંદી ઇતિહાસમાંથી પણ લજપત-

રાયે 'અમર મહાજનો'નો પરિચય કર્યો અને તેમની પશુ ખિરદાવલી લખી. એમની લખેલી એ અંશોક અને શિવાજી, દયાનંદ અને કૃષ્ણચંદ્રની જીવનકથાઓ આજસુધી પંજબના જુવાનો વાંચે છે અને અવનવી પ્રેરણા અનુભવે છે.

મંજિનીસમી દેશદાઝની જ્વાળાથી પ્રજ્વલિત બનીને, મંજિનીના હિંદી અવતારસમા લજપતરાય રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા અને ૧૮૮૮ની સાલથી મહાસભામાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો. એ વર્ષની અલાહાબાદની મહાસભા વેળા તેણે સર સૈયદ અહમદને ઉદ્દેશીને લખેલા પત્રો હજીયે મથૂર છે. એ પત્રોમાં લજપતરાયે સર સૈયદ અહમદની મનોદશાના પલટા ઉપર-રાષ્ટ્રવાદી સર સૈયદ કોમીવાદી સર સૈયદ બન્યા તે પરિવર્તન ઉપર-સખ્ત ફટકો લગાવ્યા છે. લજપતરાયના એ પત્રોથી એ કાળમાં દેશભરમાં સનસનાટી થયેલી. જુવાન લજપતરાયનો અભ્યાસ, તેની કલમની શક્તિ, દેશદાઝ અને સૌથી વિશેષ નિર્ભયતાએ તે કાળના રાજકીય કાર્યકરોના દિલ ઉપર ઊંડી અસર કરી.

આ અરસામાં ૧૮૯૭માં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો. લાલાજીએ પોતાના દુષ્કાળપીડિત દેશ-ખાંધવાની વહારગથે જખ્ખર રાહતપ્રવૃત્તિ આદરી. ૧૮૯૯-૧૯૦૦માં પડેલા ખીજા દુષ્કાળ વેળા પશુ એ માનવતાની ભૂતિએ હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોમાં ભગીને ભૂખ્યાંઓની ભૂખ ભાંગી અને વજ્ર-હીનોને વજ્રો પૂર્યાં. મધ્યપ્રાંત, અંગાળ, રાજપૂતાના વગેરે સ્થળોએ અસંખ્ય હિંદુ અનાથોને લજપતરાયે પોતાની રક્ષા નીચે લીધાં. એ વેળા વિદેશી પાદરીઓ હિંદુ અનાથ બાળકોને ભર-માવી તેમને ઇસાઈ ધર્મમાં વટલાવવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતા જોઈ, લજપતરાયે પાદરીઓની એ વટાળપ્રવૃત્તિની સામે ત્રાડ પાડી અને હજારો હિંદુ બાળકોનો હિંદુત્વનો વારસો કાયમ રાખ્યો. લજપતરાયના ઉગ્ર રાજકીય પ્રચારકાર્યની સાથેસાથ, જનસમૂહના સુખદુઃખમાં હમદર્દીભર્યો ભાગ લેનારી તેમની આ પ્રવૃત્તિએ તેમને પ્રજ્ઞના સાચા નાયક બનાવ્યા. લજપતરાય તેમની પાંત્રીસ વર્ષની વયે અખિલ હિંદમાં નામના ધરાવતા નેતાવર બન્યા.

૧૯૦૫ની બનારસ મહાસભામાં પંજબના એ કેસરીએ સૌથી પહેલી રજુગર્જના કરી, જેનાં આંદોલનોએ ધડીભર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા ડોલાવ્યા. લોર્ડ કર્ઝને અંગાળના ભાગલા પાડ્યા પછી બરાબર સિત્તેરમે દિવસે લાલાજીએ બનારસની એ મહાસભાની વ્યાસપીઠ ઉપરથી આગામી નૂતન રાષ્ટ્રીય હીલચાલની રૂપરેખા બતાવી. લાલાજી આગામી બળવાના મુખનાદ બન્યા. અંગભંગના એ કારણે અંગાળાની પ્રજા બળભળી ઉઠી, હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધાનના ઇતિહાસમાં નવો તબક્કો મંડાયો. 'હિંદ આમાર, જનની આમાર, ધાત્રી આમાર, આમાર દેશ'ના જનનાદોથી ભારતનું ગમન-અને સાથેસાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદીઓની છાતી ભેદાઈ રહ્યાં. લાલાજી-એ અંગાળની એ બળવાપ્રવૃત્તિના આગેવાનોમાં સ્થાન લીધું. બ્રિટિશ હાકેમના આ કાર્યની સામે, અંગાળમાં ખીપીનચંદ્ર પાલે, દક્ષિણમાં તિલક મહારાજે અને પંજબમાં લાલા લજપતરાયે ઉગ્ર વિરોધની ત્રાડો દીધી અને એની ગર્જનાના પડધાથી દેશભરની દિશાઓ ગાજી ઉઠી. લાલ, બાલ અને પાલની એ ત્રિપુટીએ આખી હિંદની પ્રજામાં નવચેતન મૂક્યું. એ ચેતનની હુકે હિંદનો જુવાનવર્ગ ખડો થઈ ગયો અને જાણે 'બળવો થશે? કાંતિ થશે? સામ્રાજ્યનો અસ્ત થશે?' એવી ભીતિથી બ્રિટિશ કારભારીઓ ધૂજી રહ્યા. લાલ, બાલ અને પાલની ત્રિપુટીએ નવો ઇતિહાસ રચ્યો, નવી પ્રજા ધડી, નવું ભારતવર્ષ સંજ્યું.

સ્વદેશ અને દેશખાંધે માટેની તેમની આ લાગણીની જ્વાળાએ જોઈ, તેમની સહાયતા ને ફનાગીરીથી મુજબ થઈ, ૧૯૦૫ની મહાસભાએ વિલાયતમાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે ગોપાલ-કૃષ્ણ ગોખલેની સાથે સર્વાનુમતે તેમની પસંદગી કરી અને ગોખલે ને લજપતરાયનું પ્રતિનિધિ-મંડળ યૂરોપને પ્રવાસે ઉપડ્યું.

પંજબનો સિંહ ગોખલેજીની સંગે વિલાયત પહોંચ્યો અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદે હિંદી પ્રજાનું કેવું કચ્ચરધાણ વાળી નાખ્યું છે, એ પંજબકેસરીએ તેની જ્વાળાઝરતી વાણીમાં વિલાયતી પ્રજાને સમજાવ્યું. લજપતરાયે સંખ્યાબંધ સભાઓ સમક્ષ બાંધી કર્યો ને વિલાયતના

સર્વ પક્ષના અંગ્રેસોના મનપર ઉંડી છાપ પાડી ખખર કરી કે ‘હિંદી પ્રજા હવે જંગી છે અને પોતાપરની સામ્રાજ્યવાદની ઝુંસરી ફગાવી દેવા માગે છે.’

ઇંગ્લેંડનો પ્રવાસ પૂરો કરીને લજપતરાય યૂરોપના બીજા દેશોની મુસાફરીએ નીકળ્યા અને પછી અમેરિકાનું નિરીક્ષણ કરવા ઉપડ્યા. એમણે ત્યાંની શિક્ષણસંસ્થાઓનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો અને હિંદમાં શિક્ષણકાર્ય કરતી સંખ્યાગ્રંથ આર્યસમાજ સંસ્થાઓમાં કયી કયી દિશામાં સુધારા-વધારા થઈ શકે તે જોયું. ઉઘાડી આંખોએ બહુ જોતા અને સ્વાધીનતાની ધગશથી સળગતા લજપતરાય ઉપર યૂરોપ-અમેરિકાના આ પ્રવાસે ઉંડી અસર મૂકી, તેને નવી દૃષ્ટિ આપી અને એવડા ઉત્સાહની ભરતીથી ઉભરાતા હૃદયે લજપતરાય હિંદ આવ્યા.

આ અરસામાં પંજબમાં સરકારે વધારેલી જમીનમહેસુલ અને નહેરના પાણીના દરસંબંધી સરકારી નીતિની સામે લોકોનો પોકાર ઉઠ્યો. ‘પંજબી’ પત્રની કટારોમાંથી લજપતરાયની લેખિનીએ અંગ્રેજ મહેસુલવહીવટ સામે વજ્રના પ્રહારો કરવા માંડ્યા. પંજબના ગોરા કાર-ભારીઓને આ બળવાખોર, ક્રિસ્ટિયન સામ્રાજ્યના પાયા હચમચાવતો લાગ્યો; એટલે તેને ઠેકાણે પાડવા પોતાના રાક્ષસી ભાષામાંથી ૧૮૧૮ના રેગ્યુલેશન થી નામનું શસ્ત્ર કાઢ્યું અને એ કાયદાની રૂએ ૧૯૦૭ના મે મહિનાના એક દિવસે લજપતરાયને પંજબની સરકારે અચાનક એમના ઘરમાંથી ગુપ્ત રીતે ઉઘાડીને બ્રહ્મદેશમાં માંડલેના કિલ્લામાં પૂર્યા. હિંદમૈયાની સેવા કરવાનો-સ્વદેશપ્રેમ આચરવાનો ‘ગુન્હો’ કરનાર દેશભક્તોની જીંદગીની મજલદરમિયાન વયમાં માંડલેની તુરગો આવે છે એ આપણે અત્યારે જાણીએ છીએ; પણ જે કાળે જ્યેષ્ઠ જનુએ આજની પેઠે લ્હાવ નહોતો ગણાતો તે સમયમાં એ દેશપારી ને કારાવાસને મહાનગીથી ભોગવી લઇને તેનો ડર કાઢી નાખનાર લાલાજી પ્રથમ હતા.

લજપતરાયની આ અચાનક દેશપારીથી આખો દેશ ખળભળી ઉઠ્યો. અખબારોએ, જાહેર-સભાઓએ, જાહેર સંસ્થાઓએ, વિદ્યાર્થીમંડલોએ-ચોમેરથી સરકારના આ હીચકારા કૃત્યસામે વિરોધનો મારો ચલાવ્યો. હિંદમાં કોઈ અજબ જાગૃતિ આવી. લજપતરાય થોડા મહિના માંડલેમાં સરકારની મહેમાનગતી ભોગવી પાછા આવ્યા અને ‘મારી દેશપારીની કથની’ માં એ વીતકની આખી કથા હિંદી પ્રજા પાસે મૂકી. લજપતરાયની ચૈતન્યદાયી લેખિનીએ લખાયેલી એ કથની વાંચી હિંદી પ્રજાએ નવી પ્રેરણા મેળવી; આજેયે હિંદી જીવાન એ પુસ્તકના વાચનથી નવપ્રેરણા મેળવે છે.

દેશને નામે અપૂર્વ ત્યાગ અને અનન્ય તપશ્ચર્યાના કરવૈયા સમરવીર તરીકે, તરુણ હિંદીઓના પૂજનસ્પદ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અવતારતરીકે, માંડલેથી પાછા પધારીને લાલાજીએ ફરી એટલીજ ઉગ્રતાથી દેશકાર્યની ધુરા હાથ ધરી અને ૧૯૦૭ ની સુરનની ઐતિહાસિક મહાસભામાં ભાગ લીધો. તિલક મહારાજ, અરવિંદ ધોષ, ખાપડે વગેરેના જહાસ પક્ષના નેતાવરતરીકે સુરતે એ પંજબકેસરીનું અદ્ભુત સ્વાગત કર્યું અને ત્યાર પછી લજપતરાય, રણમેદાનમાં સાચો રણવીર પહેલી હરોળમાં ઉભે તેમ, દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં મોખરે રહેવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનમાં તિલક-લજપતયુગ એકો, તે છેક ૧૯૨૦માં ગાંધીયુગનો આરંભ થયો ત્યારે એ યુગ પૂરો થયો. જો કે લજપતરાય તો ગાંધીયુગમાં પણ તેમના અનેરા પ્રકાશેજ પ્રકાશતા રહ્યા; એ યુગના નવા સૂર્યમંડળમાં પણ તેમનું સ્થાન અવિચળ રહ્યું.

માંડલેના કારાવાસ પછી લાલાજીના જીવનમાં એથીયે વધારે આકરા મહત્વનો એવોજ બીજો પ્રસંગ આવ્યો સને ૧૯૧૪માં. એ વેળા યૂરોપીય મહાયુદ્ધનો આરંભ થયો હતો. લાલાજી અમેરિકાના પ્રવાસે ઉપડ્યા હતા અને પ્રવાસ પૂરો કરી હિંદ પાછા ફરવાની તૈયારી કરતા હતા, એવામાં અચાનક ક્રિસ્ટિયન વહીવટદારોએ એ નરસિંહના હાથમાં ફરમાન મૂક્યું:—‘યુદ્ધ ચાલે ત્યાં-સુધી તમને હિંદમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ છે.’ લાલાજી ક્રાંતિવાદી છે, મોકો મળ્યે ગદ્ગરની સરદારી લે તેવા છે, તેની સરદારી નીચે બાંમનાં કારખાનાં ચાલે છે, એવી એવી માન્યતાઓ સરકારી મંડળોમાં પ્રવર્તતી; એટલે વિમલદરમિયાન લાલાજીને હિંદમાં પાછા આવવાની મનાઈ થઈ. લાલાજીને ફરજિયાત દેશપારી ભોગવવી પડી. લગભગ આઠ લાંબાં વર્ષોસુધી હિંદુસ્તાનથી ખાર

હજાર માઈલ દૂર, કુટુંબપરિવારથી ત્યાગીને, આર્થિક મુંઝવણમાં, અગમ્ય જનસમુદાયની વચ્ચે લાલાજીને પૂરાઈ રહેલું પડ્યું; પણ એ ફરજિયાત દેશનિકાલીના દિવસે દિવસને ઉપયોગ લાલાજીએ સ્વ-દેશની સેવાઅર્થે કર્યો. લેખિનીથી અને જીહ્વાથી હિંદની પરાધીન હાલત સંબંધમાં એમણે અમેરિકામાં અને યુરોપમાં અદ્ભુત પ્રચારકાર્ય કર્યું. આઠ વર્ષના એ અમેરિકાવાસ દરમિયાન લાલાજીએ, હિંદની દુર્દશા પૂરવાર કરતા આંકડાઓ અને હકીકતોથી ભરેલી દશ લાખ વિધિવિધ પત્રિકાઓ, પુસ્તિકાઓ ને અખબાર-લેખો પ્રગટ કર્યો, ‘યંગ ઇન્ડિયા’(તરુણ ભારત)નામનું એક પુસ્તક લખ્યું—જે પુસ્તકને હજી છેક ગયા વર્ષ સુધી હિંદમાં લાવવાની મનાઈ હતી—અને હિંદુસ્તાનમાં રહીનેટલું ન થઈ શકે તેટલું હિંદુસ્તાનની બહાર રહીને કરી હિંદી પ્રગળે અને અમેરિકન રાષ્ટ્રને તાબુબ કરી દીધાં.

જતાં પોતાના દેશબંધુઓની વચ્ચે વસવા અને તેમની પ્રત્યક્ષ સેવા ઉઠાવવા તલસતા લાલાજીને એથી સંતોષ નહોતો. સ્વદેશના વિજેગથી એમને અપાર વેદના થતી. મહાયુદ્ધ બંધ થયું, પણ એમના દેશનિકાલની અવધ આવી નહિ. અહીં દેશમાં રૌલેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ પોકારાયો, પંજબમાં જલિયાંવાલા બાગની કતલ થઈ. એ ગોઝારા સમ્રાહના સમાચાર લાલાજીને અમેરિકા પહોંચ્યા અને એ દેશબંધુઓ મહાત્માજીના ‘યંગ ઇન્ડિયા’ પત્રમાં એક પત્ર લખી પોતાની એ વેદના દાલવી:—‘અત્યારે, જ્યારે મારા દેશબંધુઓ જખ્ખર અંતરાયોની સામે મહાન વિગ્રહ આરંભી રહ્યા છે ત્યારે, મારો હિરસો પૂરવાને હું હિંદમાં નથી એ વિચારે હું બહુ અકળાઉં છું; હું કાંઈ બારે અપરાધ આચરી રહ્યો હોઉં એમ મને લાગે છે...’ આખરે શહેનશાહના ઢંદરાએ લાલાજીને માટે પોતાના પ્રિય વતનમાં પાછા ફરવાનું શક્ય બનાવ્યું અને ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૦ મી તારીખે લાલાજીએ હિંદમાં પગ મૂક્યો.

આઠ વર્ષના વિજેગ પછી લાલાજીએ મુંબાઈના કિનારે ઉતરી હિંદ ઉપર પહેલી નજર કરી તો હિંદની સારી શિક્ષણ બદલાઈ ગઈ હતી. નૂતન હિંદ, નૂતન પ્રજા, નૂતન લાવનાઓ અને મનોરથોની વિરાટ ભૂમિઓ પ્રગટ થતી જોઈ એ પુરુષવરને આત્મા પ્રસન્ન બન્યો. હિંદને કિનારે પગ મૂકતાં એણે નવું હિંદ સર્જાવું જોયું; સ્વરાજ્યને માટે અધીરો બનેલો જનસમાજ જોયો; અધિકારો અને હક્કોની અસ્મિતાથી દેદીધમાન નવી પ્રજા જોઈ. જલિયાંવાલા બાગની કતલની સામે હિંદ અજૂતપૂર્વે રોષથી સળગી રહ્યો હતો, ગાંધીજી અસહકારની—સેતાની સરકારની જડ ઉપેક્ષી નાખવાની—વિપ્લવવાણી ઉચ્ચારી રહ્યા હતા અને એના પડછંદાઓથી હિંદની દિશાઓ ગાજી રહી હતી. આવી વેળાએ લાલાજીસમા જીવનભરના અઠંગ બળવાખોરનું સ્થાન ગાંધીજીની પડખે જોાય; અને લાલાજીએ એ સ્થાન તત્કાળ લઈ લીધું.

દેશે ૧૯૨૦ની કલકત્તાની ખાસ મહાસભાવેળા લાલાજીને પ્રમુખપદે પધરાવ્યા. લાલાજીએ એ માનવંત આસનેથી પંજબના હત્યાકાંડપરતે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર માનવતાના દેવાળીનો, શયતાનિયતનો, રાક્ષસીપણનો, બખ્શરતાનો—એમ અનેક આરોપો મૂક્યા અને જીવનભર સિંહની ત્રાડે વિદેશી વહીવટદારોની છાતી વિંધનારા એ કેસરીએ સિંહત્રાડ નાખી કે ‘જે અમલદારોએ મારા દેશના જીવાને પાસે નાકલીટીઓ ખેંચાવી છે, જે અમલદારોએ મારા દેશબંધુઓને કટકા માર્યા છે, જે અમલદારોએ અનેક રીતે હિંદી પ્રજાને અપમાની છે તે અમલદારો સાથે મહોબ્બત કેળવવા હું હરગીઝ તૈયાર નથી. મારા હૃદયમાં કારી જખ્ખ થયો છે; હું હતાશ બન્યો છું. અસહકારનો ઝંડો ફરકાવવો એજ અમારે માટે ધર્મ વસ્તુ છે.’ ત્યાર પછી નાતપુર મહાસભા થઈ અને હિંદી પ્રજાએ અસહકારનો નિર્ધાર પોકાર્યો. તે દિવસથી લાલાજી અસહકાર-જખ્ખમાં મહાત્માજીની જમણી ભુજા બન્યા. બંગાળમાં દેશબંધુ ચિત્તરંજન અને પંજબમાં લજપતરાય એ બંને નેતાવરોએ અસહકારને અજબ જોર આપ્યું.

અસહકાર-જખ્ખના એ દિવસોમાં લાલાજીની અવસ્થા થતી જતી હતી, પંજબનો એ સિંહ વૃદ્ધ બનતો જતો હતો; પણ તેનું સૌર્ય વૃદ્ધ નહોતું બનતું જતું. સૌર્ય અને સાહસ, નિર્ભયતા અને નિશ્ચયબળમાં તો એ લાલાજી ક્યાનંદ કૌભેજ સ્થાપનાર જીવાન લજપતજ રહ્યા હતા. જીવાનના ઉત્સાહથી લાલાજી અસહકારના કાળમાં બખ્ખે વાર જોઈ ગયા અને બીજી જે જે આપદાઓ

ને યાતનાઓ સહેવી પડે તે પ્રસન્નચિત્તે સહી.

અસહકારનો જીવાળ ઉતર્યો; લાલાજી જેલમાંથી પાછા ફર્યા; દેશબંધુએ સ્વરાજ્યપક્ષ સ્થાપ્યો; ધારાસભાઓ સર કરવાનો કાર્યક્રમ ચોજ્યો. લાલાજી એ નવા સંઘ્રામમાં મોખરે રહ્યા. વહી ધારાસભામાં બેઠા પછી, ત્યાં પણ જાંગીની છેલ્લી ધડીસુધી લાલાજી સદા દેશહિતાર્થે 'સંહની મિસાલે ગજ્યાજ' છે.

દેશને કાળે જેનું જીવન જીવંત કુરખાની સમુદૃષ્ટિ હતું એવા લાલાજીના જીવનનો છેલ્લો પ્રસંગ પણ એ નરસિંહના ઉન્નત મરતક ઉપર સાચી શહીદીનો યશસ્વિત પહેરાવનારો બની ગયો. આ દેશનું કિસ્મત ધડવાને માટે દરિયાપારના બ્રિટિશ ટાપુઓમાંથી આવેલા સાત પરદેશીઓના બનેલા 'સાયમન કમિશન'ને તેના લાહોરના આગમન વખતે જાકાર આપવાને પંજાબી પ્રજાનું સરઘસ લાહોર સ્ટેશને ગયેલું. એને મોખરે લાલાજી, માલવીયજી અને ખીબા સ્થાનિક વિખ્યાત નેતાઓ હતા. સરકારી પોલિસથી એ સરઘસની પ્રચંડતા અને 'સાયમન પાછો જા'ની ગગનભેદી ગર્જનાઓ ન સાંખી શકાઈ. તેણે માથું યુમાવીને લાડી ઉછાળી. લાલાજીના હૃદયભાગ ઉપર લાડીના પ્રહાર થયા. લાલાજીના પડખે ઉભેલા નેતાઓએ આડા ધા ઝીલી લાલાજીને ઉગાર્યો; એમ ન થયું હોત તો લાલાજી ત્યાંજ ઢગલો થઈ પડ્યા હોત એમ લાલાજીએ સ્વમુખે ઉચ્ચાર્યું છે. એ પ્રહાર લઈને લાલાજી પાછા ફર્યા ૭૦ મી ઓક્ટોબરે અને પછી ૧૭ મી નવેમ્બરે તેમનું હૃદય બંધ પડી ગયું; પંજાબનો સિંહ પોદી ગયો. લાલાજીના ડોક્ટરો કહે છે કે, એ લાડીના જ હુમલાને પરિણામે લાલાજીનું મૃત્યુ થયું છે. લાલાજીના દોસ્ત દિવાન ચમનલાલ કહે છે કે "લાલાજીએ મને કહ્યું હતું કે તેમનો ઇરાદો માફ ખૂન કરવાનો હતો." લાલાજીની સાથે તે વેળા સરઘસના મોખરે ઉભેલા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પોકારે છે કે, લાલાજી ઉપરનો એ હુમલો જીવલેલો હતો. આ બધાં વચ્ચે એમ પૂરવાર કરે છે કે, લાલાજીનું મૃત્યુ સરકારી પોલિસની લાડીના ધાથી નીપજ્યું છે; સાયમન કમિશને લાલાજીનો ભોગ લીધો છે; અર્ધાં સદીસુધી બ્રિટિશ વહીવટદારોને હંફાવનાર વીર લાલાજીની આખરે બ્રિટિશ કિન્નાબોરીએ કતલ કરી છે; અને આગાહી કરવામાં આવેલું ન હોય તો, બ્રિટિશ વહીવટદારો ભલે જાણે કે લાલાજીના ખૂનથી તૂટી થનાર એ શયતાની બ્રિટિશ તત્ત્વની જડ ઉખેડયા પછીજ હિંદનો પ્રભુદ્વ આત્મા નિરાંત અનુભવશે. લાલાજી પોતેજ, એ લાડીના ધા પડ્યા પછી અમર આગાહી કરી જાય છે કે "એ ધા અમારા આત્મામાં ઉડેા ઉતરી ગયો છે... હું આ સરકારને ચેતાવવા માથું છું કે, આ દેશમાં રક્તપાતબરી રાજ્યક્રાંતિ થાય તો એવો દિવસ લાવવાની જવાબદારી આજના જેવું વર્તન કરનારા તેના યુરોપીયન અમલદારોને સિર રહેશે... સરકાર અને તેના અમલદારો આજની રીતેજ વર્તવા માગતા હોય તો અમારા જીવાનોને અમારો કાણુ ફેંકી દેતા અને તેમના સ્વદેશની સ્વાધીનતા સર કરવા મરજી મુજબનો માર્ગ લેતા જોઈને હું તાબુજ નહિ થાઉં... એ દિવસ જોવાને હું જીવતો હોયશ કે નહિ તે હું નથી જાણતો; પણ હું જીવતો હોઉં કે ન હોઉં તોયે સરકાર મારા દેશના જીવાનોને તે માર્ગ લેવાની ફરજ પાડશે તો તો મારો આત્મા અંતરિક્ષમાંથી તેમના એ યુદ્ધમાં વિજય મળેા એવી આશિષો વર્ષાવશે."

રાજકીય રણંગણમાં સદા શહીદનાં સાહસ, શૌર્ય, આવેશ અને નિર્ભયતાથી ઝગમગનાર લાલાજીના જીવનની ખીજ બાજુઓ પણ એટલીજ જ્વલંત છે. દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં-વિધાતક ને વિધાયક એવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં-એ નરવીર સદા અગ્રેસર હોતો. એ રાજકીય લડ-વૈયો, શિક્ષણશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર, સમાજસુધારક, દલિતોદ્ધારક, અખ્યાતનવેશ-અને શું શું ન હતો? એ નરપુંગવનું જીવન સંપૂર્ણ હતું-એનું હૃદય યોદ્ધાનું અને એનો આત્મા સંતનો હતો. એની લેખિની તલવારસમી હતી અને જીલ્લા જ્વાળાનાં તત્ત્વોની બનેલી હતી. દેશને કાળે ભોગ ધરવાની એની શક્તિ અજોડ હતી. એણે આજ દિવસસુધીમાં હિંદી સરકારે અંત્યજનો ઉદ્ધારને માટે નથી કયું એટલું એકલે હાથે કયું છે. એણે એનું દેશકાર્ય એના મૃત્યુ પછીયે અવિરત ચાલુ રહે એટલા માટે જોખલેજની હિંદસેવકસમાજ જેવી 'હિંદ-લોકસેવક-સમાજ' સ્થાપી;

એણે હિંદુસમાજમાં નવપ્રાણ પૂરવાને હિંદુસંગઠનની પ્રવૃત્તિની સરદારી લીધી; હિંદુને તાકાત જમાવવાનો મંત્ર શીખવ્યો; એણે લાહોરની ડ્યાનંદ કોલેજ જેવી સંખ્યાબંધ શિક્ષણસ્થાનો સ્થાપવામાં હિસ્સો પૂર્યો; અને છેલ્લે છેલ્લે પોતાની મિલકતની પાછળ પાછળું દાન કરી દઈ લાહોરમાં પોતાની માતાના નામથી મહિલાઓ માટે એક ઇસ્પતાલ સ્થાપીને અને પોતાના વતનમાં પિતાના નામથી એક હાઇસ્કૂલ સ્થાપીને એ આત્માએ તૃપ્તિ અનુભવી. લાલાજીએ ઇતિહાસ રચ્યો છે—સદી પછી લોકો માનતાં અચકાશે એવો અદ્ભુત ઇતિહાસ રચ્યો છે. લાલાજી, આ લીડીઓના લખનારને મન, અને કદાચ બીજા ધણાયને મન, તિલક અને ચિત્તરંજનથીયે મહાન વિભૂતિ હતા. સ્વપ્ને, યોજનાઓ ને સિદ્ધિઓમાં એ પંજાબકેસરી લજપતનું સ્થાન લેનિન સરખાઓની હરોળમાં છે.

મહાન લજપત તેના દેશબંધુઓની વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો; માનવોનાં જન્મ અને મૃત્યુ ઉપર શાસન કરતા દેવતાઓએ તેને ઉંચકી લીધો. આજે, જાણે અર્ધા સદીસુધી, કોઇ ગિરિશૃંગ ઉપર ઉભી રણુબેરી બળવનાર એ શૃંગની પાછળ અદ્ભુત બની જાય છે; ધડીબર લાગે છે કે, એ રણુબેરીનું રણુગાન પૂરું થયું છે. પણ ના—

એ રણુગાનના પ્રેરક સરના દિગ્ગંતવ્યાપી પડધા, ગિરિઓ ને ગવહરો, અરણ્યો ને વનરાષ્ટ્રો, નદીતીરો અને જનપદોની મધ્યે હજી ગાજી રહ્યા છે; અને જ્યાંસુધી ભારત સ્વાધીન નહિ બને ત્યાંસુધી ગાજ્યા કરશે, લજપતની રણુબેરી બજાવ્યા કરશે. એ રણુબેરી અમર છે.

(“કુમાર” ના કાર્તિક સં. ૧૯૮૫ ના અંકમાં લેખક:—શ્રી.કલકાષ્ઠ કોઠારી)

૧૦૭—“વીરોનો પણ વીર”

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તરફના લાલાજીના જીવનચરિત્રમાંથી)

ઇ. સ. ૧૯૦૭ નો મે મહિનો ચાલતો હતો; રાવલપિંડીના પાંચ નેતાઓને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. એ પાંચેને માટે જમીન મેળવવા, ઉચ્ચેરાયેલા પ્રજાસાગરને જ્ઞાત પાડવા અને જરૂર પડે તો જેલમાં મિત્રોનો સાથ કરવા લાજપતરાય યત્નશીલ હતા.

એક જણે કહ્યું “તમારા લાયલાપુર ખાતેના બાપજીમાંથી ‘રાજદ્રોહનું’ દીપું નીચોવવા માટે જમીન-આસામાન એક થઇ રહ્યાં છે.”

બીજાએ કહ્યું “કુકા લોકોના આગેવાન બાપ રામસિંગના જેવી તમારી પણ વલે કરવાની ગોઠવણ ચાલી રહી છે.” (બાપ રામસિંગ શીખોના એક ધાર્મિક સંપ્રદાયનો નેતા હતો. એ સંપ્રદાયપર રાજદ્રોહી વિલવખોરીનો સંદેહ હતો. ૧૮૭૨માં એને ૧૮૧૮ના કાયદા નં. ૩ની રૂઢિએ, મુકદ્દમે ચલાવ્યા વગર એને અહમદેશ કાળાપાણીએ ઉપાડી જવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં તુરત એ મરણ પામ્યો હતો.)

ત્રીજા મિત્રે સલાહ આપી કે “લાહોરમાંથી નીકળી જઇએ, વાઢળું પસાર થઇ જવા દઇએ.”

લાજપતરાયે જવાબ આપ્યો “નહિ, નહિ! એ કાયદાની ચુંગાલમાં આવવા જેવું એક પણ કામ મેં કયું નથી. મને કાયદેસર સરકારની આંગળી અડકી શકેજ નહિ, મને કશો ભય નથી. મારા મજબૂમાં તો એકજ વિચાર ધૂમે છે કે, રાવલપિંડીવાળા પાંચ મિત્રોને માટે કાંઈક કરી છૂટું. અત્યારે એ પાંચે જણા બંદીખાનામાં છે ને હું સુખે ઘરમાં નિદ્રા કરું છું, એ વિચાર મને ઝંપવા દેતો નથી. હું રાવલપિંડી જઇને જેમ બને તેમ તેઓની નિકટમાં રહું તો ઠીક.”

લાલાજી આ વિચાર કરે છે ત્યાં એમને સમાચાર મળ્યા કે, એ પાંચે જણાના સ્નેહી-સંબંધીઓ ઇચ્છે છે કે લાજપતરાય દૂરજ રહે તો ઠીક. તેઓનું માનવું છે કે, પાંચ જણાપરની આ આશ્રિત લાલાનીજ રાવલપિંડીની હાજરીને આભારી છે; અને તેઓ લાલાજી સાથેનો સંબંધ ત્યજ દેવા ઇચ્છે છે.

લાજપતરાયે આ માગણીને શિરપર ચઢાવી, પરંતુ હૃદય રહેતું નહોતું. એણે પાંચ પરદેજ

અથેલાઓને કારાચુકમાં સંદેશો પહોંચાડ્યો કે “મારી જરૂર પડે ત્યારે તૈયારજ ઉભા છું; અત્યારે નથી આવતો, કેમકે મને ના પાડવામાં આવી છે.”

x

x

x

x

પોતાનાપર ઘેરાતાં વાદળાંની વાતો વધવા લાગી. ૧૮૧૮નો કાળો કાપદો ઉઘાડીને વાંચી નેચો, માથું ધૂણાવ્યું: “ના, ના, આમાં જણાવેલું મેં કદીજ ક્યું નથી. મને પકડેજ નહિ. હું એવો કયો મોટો માણસ!”

છતાં અફવાઓ વધવા લાગી. કદાચ ગામતરફ કરવું પડશે એવું માનીને લાલાજીએ તૈયારી કરવા માંડી. તૈયારી શી શી કરી?

૧-પત્ની તો ખદાદૂર છે, એ નહિ મુંઝાય. એ તો જ્યાંને હિંમતથી ઉછેરશે, એની મને ચિંતા નથી.

૨-પિતાજીનો પ્રેમ અપરંપાર છે. એ ડાસો ખૂરી ખૂરીને મરશે; માટે એનાપર હિંમત દેનારો પત્ર લખી કાઢ્યો:-

“વહાલા પિતાજી!

મારી ગિરફતારીની અફવાઓ જોરથી ચાલી રહી છે. એ કેટલી પાયાદાર છે તે ખબર નથી, છતાં આપને વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું કે, મારાપર ચાહે તે વિપત્તિ પડે, આપ ગભરાશો નહિ. અમિ સાથે ખેલનારનું કવચિત મોં દાઝે, તેથી શું ચંદ્ર ગયું? રાજસત્તાનાં કૃત્યો-પર ટીકા કરવી એ અમિ સાથેની રમત રમવા જરૂરજ છે. મને ખીજી કશી ફિકર નથી. માત્ર આપની ઉપર પાછળથી આવી પડનારી મુશીબતોની ચિંતા છે; માટે મને ખાત્રી આપો કે, મારી ગિરફતારીથી આપ ગભરાશો નહિ. હંસરાજ, ગુરુદાસ અને અમોલખરામ જેવા કેદમાં ગયા છે, તો હું બિચારો શી ગણત્રીમાં! ગમે તે થાઓ, પણ કાયરતા દાખવવાનું આ ટાણું નથી. ઉલટું જે કાંઈ ગુજરે તે મદની રીતે સહેવાનું છે x x x મને કશી વ્યાકુળતા નથી. આપ પણ મારી કશી પરવા કરતા નહિ.

લિં. આપનો નમ્ર સેવક-લાજપતરાય

૩-ખીજા પ્રાંતોના નેતાઓને તેમજ વિલાયતના મિત્રોને પંખાની દમનનીતિ વિષે વાકેફ કરનારા કાગળો લખ્યા.

૪-તે દિવસ અદાલતમાં કશું કામ તો નહોતું, પરંતુ એક અસીસે અમુક વ્યવસ્થા કરવા માટે શ. ૩૫૦ બે દિવસ ઉપર આપેલા, તેની વ્યવસ્થા કરવા પોતે તૈયાર થયા. ગાડીની વર્ધી દીધી; ત્યાં તો બે પોલીસ અમલદારો આવીને ઉભા રહ્યા: “આપને કમિશનર સાહેબ યાદ કરે છે.”

“શા માટે?”

“એ ખબર નથી.”

લાગ્યું કે, લોકોનો ઉસ્કેરાટ શાંત કરવાના કામમાં મદદે બોલાવતા હશે, કહ્યું: “હમણું અદાલતમાં જઈને વળતાં મળી જઈ છું.”

“પણ લાલાજી! હમણુંજ કામ છે, થોડીજ મિનિટનું.”

લાજપતરાય વહેંચાયા, કંઈક આફત છે. સ્મિત કરીને કહ્યું: “ખડુ સારું, ચાલો. મારી ગાડીમાંજ સૌ જઈએ.”

x

x

x

x

વિપત્તિના પ્રવાસપર લાજપતરાય સ્મિત કરતા ચાલ્યા. ત્યાં તો સામે ખીજા અંગ્રેજ અમલદારોની ગાડીઓ મળી. ફૂદી ફૂદીને એ બે ગોરાઓ લાજપતરાયની ગાડીની પગથીપર ચઢી ગયા. લાજપતરાયે પોલિસના ઉપરી રૂડલને તો પિછાન હોવાથી કહ્યું “અંદર આવી જાઓને!” આમ બે મિનિટમાં પોલીસ કચેરીએ પહોંચ્યા.

કમિશ્નરે ગવર્નર જનરલ તરફથી આવેલો કાળાપાણીનો હુકમ દેખાડ્યો. લાજપતરાય હસીને બોલ્યા:-“તૈયાર છું.”

“કાંઈને મળવું છે?”

“ના રે!”

“કંઈ કાગળપત્ર લખવો છે?”

“હા હા, જરૂર.”

કાગળ, શાહી ને કલમ હાજર થયાં; પુત્ર પ્યારેલાલને લખ્યું:— ‘હું ક્યાં જઈ છું તે ખબર નથી. ક્યારે આવીશ તે જાણતો નથી. આ એક કામ કરજે. આ સાથે રૂ. ૩૫૦ ની નોટો મોકલું છું, તે આપણા અસીલને પાછી દેજે; અથવા એ કહે તેવી વ્યવસ્થા કરજે. ખીજા થોડા મુકદ્દમાઓ ચલાવવાનું મેં અસીલોને વચન દીધું છે, તે તેઓ કબૂલ થાય તો તું ચલાવજે. મોટા બાપુને હિંમત દેજે, એની આજ્ઞામાં રહેજે!’”

કાગળ ખીડી, પોલીસને આપી, પોતે પોલીસની ગાડીમાં બેઠા. ડેપ્યુટિ કમિશનર પોતેજ મોટર હાંકી રહ્યો છે. ડી. પો. સુપ્રી. રિવોલ્વર લઇને બાળુમાં બેઠો છે, પાછળની બેઠકમાં લાલાજીની પડખે ફેજાદાર બેઠો છે.

સ્વસ્થ લાજપતે તે વખતે ત્યાં ઉભેલા એકના એક દેશબાંધવને—પોલિસ ઈન્સ્પેક્ટરને સલામ કરી, આગળ વધ્યા. પૂછ ઓળંગતાં તો એણે એક મોડું સૈન્ય પોતાની તરફ આવતું દીધું. ચૂરોપી અને દેશી પેદલ અને ધોડેસવાર, સાથે થોડું તોપખાતું! આ બધું લાજપતરાયપર જાપતો રાખવા માટે! એ જોઇને લાલાના હૈયામાં હસવું આવ્યું; પરંતુ હાસ્ય એણે રોકી લીધું. x x x કોટડીમાં પૂરાઈ ગયા.

સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સાચવ્યું, કરી છકર, પૂછપરછ, ઉગ્રતા અથવા દેહશત નથી. એક રેખામાં કે રંગમાં પથુ ઉશ્કેરાટ નથી. જાતે વૈશ્ય, ધર્મે મૂળથી જૈન, શાણા ઠરેલા વૈશ્યની રીતે લાલાજીએ ભાઈ રામસિંગની વક્ષેને બેટવા કાળાપાણીની મુસાફરી આદરી. દુકાન વધાવી લેતો ડાહ્યો વશ્તિક પાછળે પાછળી વ્યવસ્થા કરીને વેપાર સંકેલી લે, તેટલી સ્વસ્થતા લાલાજીએ આ નવા જીવન—પ્રવાસે પળતી વેળા ખતાવી. રાત્રે કારાગૃહમાં એકલા પડતાંની વારજ આત્મ—નિરીક્ષણ આરંભ્યું, એનાજ શબ્દો ટાંકીએ:—

“પ્રથમ પહેલાં તો પરમાત્માનો મેં પાડ માન્યો કે, હું પરહેજ થતી વેળા કૌટુંબિક કરુણ નાટ્યપ્રવેશોમાંથી બચી ગયો. પિતા, પત્ની અથવા બચ્ચાં તે સમયે હાજર હોત તો ન બચત. પિતાને માટે દિલગીર હતો, પરંતુ એમના ચારિત્ર્યના બળ ઉપર તેમજ સંકટ વેળાની એમની ચિત્ત—સ્વસ્થતા ઉપર મને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે એમની વ્યાકુળતાનો વિચારભાર મારા મનપર બહુ ન રહ્યો. પત્ની અને બચ્ચાંને તો પિતાની ગોદમાં સુરક્ષિત માન્યાં. એ રીતે કુટુંબના વિચારમાંથી મનને મુક્ત કરી લીધું. પછી મેં માફ નૈતિક તથા માનસિક બળ માપી જોયું. મને લાગ્યું કે, એ બળ તૂટવાની જરૂર કે ધાસ્તી નહોતી. બચ્ચાંની જન્મતર્કના ડહાપણમાં આસ્થા હતી ને તે ઉપરાંત ચાહે તેવી કટોકટીમાં પથુ મને ટકાર રાખનાર ફાજલ આત્મશ્રદ્ધા મારામાં મેં બળતી દીઠી.

આ રીતના આત્મનિરીક્ષણમાંથી નાહી—ધોઇને હું જીવનમાં પૂર્વે હતો તેથી સવિશેષ બળવાન ને નિશ્ચયવાન થઈ બહાર નીકળ્યો. અંતમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે, હે પિતા! મદદનો સીનો રાખવાની મને શક્તિ દેજે! અને મારા સ્વદેશનું હિત જરી પથુ જોખમાય તેવું કશું થગલું જાણે—અજાણે પથુ ભરવાના પ્રલોભનમાંથી મને રક્ષી લેજે!”

આત્મ—નિરીક્ષણ પૂરું થયું. પછી સરકાર સાંભરી. સરકારની આ આલખાજીપર લાજપતરાય હતી પડ્યા. સરકારને એના જામુસોએ આવી સબજડ થાપ દીધેલી દેખીને લાજપતરાયને રસુજ ઉપજી.

સૂર્યદેવ નમ્મા, કારાગૃહના દ્વારપરના તાળામાં આવી ફરતી સંભળાઈ અને અચાજ આબો “લાજપતરાય!”

આવનાર મનુષ્ય ડિરિટ્કટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. રૂન્ડલ હતા. એણે કહ્યું “બહાર નીકળો.” લાલાજી બહાર નીકળ્યા, મોટર તૈયાર હતી. મોટર ચાલી, સ્ટેશન આપ્યું. પરાણાને માટે એક સ્પેશ્યલ ટ્રેન ઉભી હતી. હુકમ મુજબ કેદી ડાખામાં ચઢ્યા.

રૂન્ડલ બોલ્યો “લાજપતરાય ! સાંજની સલામ !”

“સલામ તમને પણ !” કેદીએ સ્વસ્થ ઉત્તર દીધો.

અને ગાડી સુસવાટા ભારતી લાહોરની સીમ વટાવવા લાગી. લાલાજી લખી ગયા છે કે “હું માત્ર ટુંકી મુસાફરીએ જતો હોઉં, એવી માફ અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરતું હતું. લાહોરને જીવનની છેલ્લી સલામ કરતો હોઉં એવું મને થયુંજ નહોતું.

આર્યાવર્તનો કિનારો પણ અદસ્ય થયો અને કલકત્તાથી ઉપડેલી નૌકાએ અગાધ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડ્યો. સ્વજનોના વિયોગની અને જન્મભૂમિના અદર્શનની ઉંડી વેદનામાં પહેરે-ગીર પોલીસ કમિશ્નરે આપેલા અપમાનભર્યા વર્તાવનો વધારો થતો ગયો; પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિ તે ધડી ધડીમાં છેડાઈ જવાની હોવા છતાં લાજપતરાયનું વીરત્વ તે દિવસે પોતાના સંગી સમુદ્ર નેવું-જ અક્ષુબ્ધ બની ગયું. પછી ધરાવદી નદીના આરા વચ્ચે નૌકા દાખલ થતાં તે કેદીએ બ્રહ્મ-દેશી પુરુષો, ઓરતો અને બાળકોના ચહેરા દીઠા. અંતરમાં માધુર્ય ઉભરાવા લાગ્યું. એ કહી ગયા છે કે:-

“હું નથી સમજતો કે તે ક્ષણેજ હું શા કારણે બ્રહ્મદેશની ભૂમિ અને પ્રજાપ્રત્યે પ્રેમ પામ્યો. કદાચ મારે એ લોકોની દિલસોજી પર જીવવું હતું તેથી; કદાચ મને એક એશિયાવાસીતરીકે આ પ્રથમ પહેલો એશિયાઈ મુલક જોતાં આખા એશિયા ખંડની પ્રજાની પરાધીનતાનું રનેહીનું સ્મરણ થયું તેથી; અથવા બ્રહ્મદેશે પોતાનો ધર્મ આર્યાવર્ત પાસેથી મેળવ્યો હોયને મારો તેના પ્રતિ ભાતુભાવ જાગ્યો તેથી-ગમે તે હો, મને ન લાગ્યું કે હું અગ્નિપ્રયાગ દેશમાં આવી પડ્યો છું.”

સાચો વીર એ કે જે સાચો વીતરાગ થઈ શકે. કાળાપાણીની સખ જોગવવા સંચરતા લાજપતરાયને આ રીતે વીતરાગની દષ્ટિ ઉધડી ગઈ; પરંતુ ખરી કસોટી હજી ચાલી આવે છે. એ પોતેજ નોંધી ગયા છે:-

“લાહોરથી માંડલે સુધીની મારી આખી મજલમાં મારા હિંદુ ને મુસ્લીમ બન્ને કામના પોલીસ ચોકીદારોએ મને પ્રેમથીજ નવરાવ્યો છે. એક ખૂબસૂરત ચહેરાવાળા નૌજીવાન મુસ્લીમ કોન્સ્ટેબલની ઉંડી માયાને હું કદી નહિ ભૂલું. મારી વિપત્તિ પર એ રડતો હતો. પોતાની અને માતૃભૂમિની લાઇલાજીને એ કરુણ શબ્દે ગાતો હતો. બીજો એક જણ બર્માનાં ઝમરૂપ લાવીને મને આપી ગયો. મેં એને રીઝવવા થોડાં લીધાં, એણે જીદ કરી કે “ના, બધાંજ દ્યો. કેને માલૂમ કદાચ આપનું આ દર્શન છેલ્લી વારનું હશે !” મેં કહ્યું “ભાઈ ! હિંમત ધર, પ્રજા પર આસ્થા ન છોડ. મારો અંતરાત્મા બોલે છે કે, હું તુર્તમાંજ પાછો વળીશ.” મારા શબ્દો સાંભળીને હર્ષ-ગદ્ગદિત બનેલા એ પોલીસે મારા પગ ઝાલી લીધા. આજ જીવનમાં પહેલીજ વાર પાશ્ચાત્ય સુધારાના દંભી ચળકાટથી અલિપ્ત રહેલી એવી હિંદી હૃદયની ભવ્ય નિર્મળતા એના સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સ્વરૂપે મારા આત્મા પર છવરાઈ ગઈ. આ એક હિંદી, મારો વિધર્મી, ગરીબી-માં પીસાયેલી એક કોમમાંથી વખાનો માર્યો સાત આઠ રૂપીઆની અધમ નોકરી કરવા આવેલો આ ગામડિયો ! મારા પ્રતિની વેદના બતાવવાને માટે પોતાનો રોટલો કુરબાન કરવા તૈયાર થયો. આ મુસલમાન સિપાઈએને મારા વિધર્મી ગણીને મારા પર ચોક્કી કરવા મોકલનાર સત્તાધીશ કેવી થાપ ખાધી !.....માંડલેમાં એ બધાથી જૂદા પડતાં મને ઘણી વેદના થઈ.

x

x

x

x

“અરે ! આ મારા પગમાં કોણ પડ્યું છે !

મેં જોયું તો ગોખેજીના ‘હિંદ સેવક સમાજ’વાળા ભાઈ દેવધર. સ્ટેશન છોડું તે પહેલાં તો એ મારા પગમાં બાંધી પડ્યા છે; એચિંતો, મારા કાળાપાણીના સ્ટેશન પર, એ મિત્રના હાથનો મઠો સ્પર્શ લાગતાં હું રડી ઉઠત. માંડ માંડ મેં મારા હૃદયને રંધી રાખ્યું.

પળવાર તો મને લય લાગી ગયો, કે ખુદ મિસ્ત્રીતારી અને હાલપારીથી જે સંયમ મેં નથી ખોયો, તે આ કદી ન ધારેલા મિત્રના ઓચિંતા સ્નેહલ સ્પર્શથી હું ગુમાવી બેસીશ; પરંતુ દેવધરભાઈ મારા પગને હજી અટક્યો ત્યાં તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર દોડ્યો. એને લાગ્યું કે, દેવધર મને છોટા કરવા મથે છે! એણે માઈ કાંકું ઝાલ્યું, અને એક ગોરા સાર્જન્ટે દેવધરને ઝટકો મારી મારે પગેથી જૂદો પાડ્યો. એ મિત્રના આલિંગનપ્રત્યે મારાથી કેવળ મુંઝાળ નમન દષ્ટ શકાયા; કેમકે મારા હાથ ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાં જકડાયેલા હતા.”

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૯-૧-૨૬ના અંક ઉપરથી)

૧૦૮-શબરી આશ્રમ-પાલઘાટ

એસ. આઈ. રેલ્વેના એલવોકાટ સ્ટેશનથી થોડેક દૂર કલ્પાતી નદીની નજદીક શબરી આશ્રમ આવેલું છે. ૧૯૨૩માં પાલઘાટ ખાતે શ્રીમતી સરોજીની નાઇકુના પ્રમુખપદે ભરાયેલી કેરલ પ્રાંતિક પરિષદ વેળા શ્રી. ટી. આર. કૃષ્ણસ્વામી અય્યર તરફથી આ આશ્રમ સ્થપાયેલું. શ્રીરામચંદ્રના વનવાસ દરમિયાનમાં દક્ષિણની યાત્રાવેળા શબરીનાં બેર આરોગવાને શ્રીરામ અહીંયાં થોભ્યા હતા.

આ આશ્રમ મહાસભાના કાર્યકર્તાઓના એક સંસ્થાનસરખું થઇ પડ્યું છે. વળી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાના પ્રયાસનું તે કેન્દ્ર છે. અહીંયાં એક ગુરુકુળ પણ ચાલે છે. ગુરુકુળમાં અસ્પૃશ્ય કોમનાં બાળકો, ઉચ્ચ હિંદુવર્ણનાં અને મુસ્લીમ બાળકો નાનગત અને ધર્મવર્ણનાં બેદરિના એકસાથે અને એકરીતે શિક્ષણ લે છે. ગુરુકુળ માત્ર ૨ બ્રહ્મચારીઓથી શરૂ કરવામાં આવેલું. ત્રણ વર્ષના કામકાજ પછી આજે ૧૮ બ્રહ્મચારીઓ છે, જેમાં ૬ માઆપવિનાના અનાથ છે. ૫ નાયર કોમના, ૫ અસ્પૃશ્ય વર્ણના અને ૨ મોપલા કોમના છે. ૨ પગારદાર શિક્ષકોથી પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષા અને કાંતવા-વણવાનું શિક્ષણ પણ અપાય છે.

બ્રહ્મચારીઓ અને આશ્રમવાસીઓનો જગવાનો વખત સવારના ૫ નો છે. સ્નાન, લજન અને બંદગી થયા પછી ત્રણ વિદ્યાર્થી રસોઈના કામમાં રોકાય છે, જ્યારે બીજા પોતાના પાઠો તૈયાર કરે છે.

અભ્યાસવર્ગ ૧૦થી શરૂ થાય છે અને ૨-૧૫ સુધી વર્ગનું કામકાજ ચાલે છે. પછી જરા નારતો લઇ રેંટીઓ કાંતવાનું અને શાળપર વણવાનું કામ ચાલે છે. બાદ સાંજના આશ્રમના બગીચા અને રમતનાં મેદાનોમાં વિદ્યાર્થીઓ ફરવા નીકળે છે. રમતગમતમાં અમુક વખત પસાર કર્યા પછી ફરીને નદીકિનારાપર સ્નાન માટે જાય છે. રાત્રે ભોજન અને બંદગી થયા બાદ સુવાનો વખત થાય છે.

(“મલખાર સમાચાર” તા. ૨૫-૭-૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

१०९-खैबर का दर्रा

(१)

जब कोई विदेशी यात्री अंग्रेजों के अंदरगाह से भारत में प्रवेश करता है, तो सबसे पूर्व उसे एक विशाल द्वार दिखाई देता है, जिस पर ये शब्द भुंटे हुए हैं:—“भारत का प्रवेश-द्वार.” निःसंदेह आज अंग्रेज ही भारत का प्रवेश-द्वार है. आप और विद्युत् से चलनेवाली रेलगाड़ियों और जहाजों के इस युग में भारतवर्ष को एक स्वाभाविक दुर्ग नहीं रह सका है. आज भी इसके तीन ओर विशाल समुद्र हैं. उन्हा हिमालय उत्तर में सतरी का कार्य कर रहा है. प्राकृतिक स्थिति सभ्य पहलवे-जैसी ही है. परंतु आज पहलू और कर, सुरंगें बना कर, मोटरों और रेलगाड़ियों के लिये मार्ग बन गये हैं. समुद्र के आर-पार न सकना और भी अधिक सुगम हो गया है. इस अवस्था में आज अंग्रेज ही भारत का प्रवेश-द्वार है. भारत में आना जाना सभ्य इसी मार्ग से होता है.

परंतु आज हम इस प्रवेश-द्वार का नहीं, अपितु इससे बहुत प्राचीन, बहुत रहस्यमय और बहुत महत्वपूर्ण प्रवेश-द्वार का वर्णन करेंगे. हमारा अलिखित भूचर के दर्रे से है. आठारहवीं सदी के अंत तक यही मार्ग भारत का प्रवेश-द्वार रहा है. ऐतिहासिक दृष्टि से इसका बहुत महत्व है. अंगरेज विश्वकोष के शब्दों में “संसार-भर में और किसी मार्ग का घटना ऐतिहासिक और सैनिक महत्व नहीं है, जितना इस भूचर के दर्रे का है.” केवल ऐतिहासिक दृष्टि से ही नहीं, आज भी भूचर का महत्वपूर्ण मार्ग है. इसीके दरवाजे पर पड़ी कुछ विशाल ब्रिटिश सेना आज भी अपने अशियाघात प्रतिस्पर्धी, नये सिकंदर, रशिया की उत्सुकता और आतंक से प्रतीक्षा कर रही है.

(२)

किसी अज्ञात प्राकृत ऐतिहासिक काल में, संभवतः इसी ‘कुला के पवित्र मार्ग’ से भारतीय आर्यों ने इस विस्तृत देश में प्रवेश किया था. भारत के पुराने आकांता डेरिस और सिकंदर भी इसी मार्ग से भारत के लहलहाते मैदानों पर अपना प्रभुत्व स्थापित करने के लिये आये. सिकंदर के बाद सेल्यूकस, अन्टियोकस, युक्टाघुस आदि कितने ही ग्रीक सेनापति और राजा भारत में भूचर के जटिल मार्ग को पार कर के आये. यूसी, कुशान, शक, हूण आदि का प्रवेश इसी मार्ग से हुआ. भारत के साम्राज्यवादी लोग भी इसी मार्ग से आकर जाते रहे. अशोक के अहुत-से ‘धम्ममहा-मात्र’ ‘धम्मविजय’ स्थापित करने के लिये संभवतः इसी दर्रे से पश्चिमा, भेसिडोनिया, मिसर, यूनान आदि देशों में गये. भूचर के उस पार, जहां ब्रिटिश-साम्राज्य समाप्त हो जाती है, एक टूटा-फूटा पथर और मिट्टी का किला आज भी विद्यमान है, जिसे वहां के निवासी ‘कादिर कोट’ कहते हैं. लंडीकोटल में यह किंवदंती हमारे सुनने में आई कि यह ‘कादिरकोट’ सम्राट् अशोक का बनवाया हुआ है. इसमें कोई आश्चर्य नहीं, यदि यह पुराना किला जिसे वहां के मुसलमान कादिरों का किला कहते हैं, किसी पुराने भारतीय हिंदू वा बौद्ध सम्राट् का बनवाया हुआ है. प्राचीन समय में भूचर पर भारत की एक सम्राज्य नहीं हो जाती थी. मौर्यसाम्राज्य में कांधार, काणूज तथा इससे भी परे के प्रदेश अंतर्गत थे. ऐतिहासिक समय के शब्दों में मौर्य सम्राटों ने “भारत की उस स्वाभाविक तथा वैज्ञानिक सीमा को प्राप्त किया था, जिसके लिये उनके ब्रिटिश उत्तराधिकारी व्यर्थ आ रहे जाते हैं.” केवल मौर्य-सम्राटों ने ही नहीं, प्राचीन और मध्यकालीन भारत के अनेक शक्तिशाली राज्यों ने भूचर के पार के प्रदेशों पर शासन किया. अस्तु.

मंगोल, तुर्क, पहलान और मुगल लोगों के आक्रमण भी भूचर के दर्रे से ही हुये हैं. कितने ही गोरी, गजनवी, लोदी आदि आकांताओं ने भूचर से प्रवेश कर भारत पर राज्य

ક્રિયા. બાદશાહ બાબર ઔર હુમાયુ ઇસી માર્ગે સે આતે હૈં. ચંગેસખાં, નાદિરશાહ ઔર અહમદશાહ અબ્દાલી અપની વિશાલ સેનાઓં કે સાથ ઇસી માર્ગે સે આએ.

ન જાને કિતને યુદ્ધ ઇસ તંગ દરેં મેં હુએ હૈં. પ્રાચીન વૈદિક કાલ સે લે કર આખિરી અફઘાન-યુદ્ધ તક હજારોં સેનાઓં ઇસ સ્થાન પર અપની શક્તિ કા પરીક્ષણ કર ચુકી હૈં. જૈનર કા પુરાની સ્મૃતિયોં કેવલ યુદ્ધોં કા હી નહીં હૈં. કિતને હી બૌદ્ધ ભિક્ષુ પશ્ચિમ ઔર ઉત્તર સે ઇસી માર્ગે કા પાર કર બારત મેં ધર્મપિપાસા કા શાંત કરને કે લિયે આએ. કિતને હી ધર્મ-પ્રચારક બારત સે શાંતિ ઔર પ્રેમ કા સંદેશ લે કર જૈનર કે માર્ગે સે બાહર ગએ. નિઃસંદેહ 'જૈનર' યહ એક અદ્ભુત, રહસ્યપૂર્ણ ઔર રોમાંચકારી શબ્દ હૈ. ઇસે બોલતે હી કિતની ઐતિહાસિક ઘટનાઓં, કિતની સ્મૃતિયોં, કિતને યુદ્ધ, એકસાથ આંખોં કે સમ્મુખ આ જાતે હૈં.

જૈનર એક ભયંકર ચીજ હૈ, ન કેવલ ઇસલિયે કિ આજ વહાં નર-રાક્ષસોં કા નિવાસ હૈ; બલકિ ઇસ લિયે બી કિ વહાં કિતને હી ભયંકર કાંડ હો ચૂકે હૈં. કિતની હલાઓં, કિતના રક્તપાત ઇસ તંગ પહાડી ગલી મેં હો ચૂકા હૈ. હમારી બહુત ઇચ્છા થી કિ ઇસ ઐતિહાસિક ઔર સાથ હી ભયંકર માર્ગે કા અપની આંખોં સે દેખા જાય, આખિરકાર ઇસ વર્ષ હમેં અવસર મિલ ગયા.

(૩)

હમ કુલ આઠ આદમી થે, સળ-કે-સળ નવયુવક, ઉત્સાહી ઔર સાહસી. ઇન હિંદુ-મુસ્લિમ ઉત્પાતોં કે દિનોં મેં જૈનર જાના સુગમ જાત નહીં હૈ. લંડીકાટલ ઔર ઉસકે આસપાસ કે ઇલાકોં સે હિંદુ લોગોં કા નિર્વાસિત કિયા જા ચૂકા હૈ. ઇસ્લામી આતંક સળ જગહ છાયા હુઆ હૈ. સીમા-પ્રદેશ કે હિંદુઓં કા જીવન સુરક્ષિત નહીં હૈ, સિંધુ નદી કે પાર જો રેલ્વે સ્ટેશન આતે હૈં વે કિલે કા તરહ જનાએ ગએ હૈં. ચારોં તરફ ઉંચી દીવાર ઔર ખીચ મેં સ્ટેશન હૈ. સમય પર દરવાજા ખુલતા હૈ ઔર ગાડી જાતે હી બંદ હો જાતા હૈ. કિસ લિયે? ક્યોંકિ સ્ટેશન કે બાણીઓં કા જીવન સુરક્ષિત નહીં હૈ. કિસી બી સમય ડાક લોગ વહાં આક્રમણ કર સકતે હૈં. ઇસીલિયે ઇન્દોં દુર્ગ કે રૂપ મેં જનાયા ગયા હૈ. જળ હમ પેશાવર પહુંચે, તો અનેક ભયાનક વારદાતોં કા કહાનિયોં સુનને કા મિલીં. કઈ હિતચિંતકોં ને હમેં સમ્મતિ દી કિ ઇન દિનોં જૈનર મત જાઇએ. મુસલમાન બાડકે હુએ હૈં, હર સમય ઉત્પાત કા આશંકા બની રહતી હૈ. સીમા-પ્રદેશ સે ભાગે હુએ હિંદુ અબી તક પેશાવર મેં વિચમાન થે. અબી જિરંગોં સે ઉતકા સમજીતા નહીં હુઆ થા. કુછ ધર્મોંધ મુલ્લાં-મૌલાના લોગોં કે પ્રચાર સે સંપૂર્ણ સીમાવર્તી મુસલમાન અસાધારણ ઇસ્લામી જોશ સે આવિષ્ટ થે. સીમા કા પહાન એક ભયાનક પ્રાણી હૈ, ઉસકે લિયે મરના-મારના બિલકુલ સાધારણ જાત હૈ. જૈસે ઇધર લોગ સુગમતા કે સાથ મૂલી-ગાજર કાટતે હૈં, વૈસે હી યે લોગ આદમિયોં કે સિર કાટતે હૈં. યહ તો ઇનકી સામાન્ય સમય મેં હાલત હૈ, ફિર આજકલ કયા કહના? આજકલ ઇનમેં મજહબી જોશ કા જૂત સવાર હૈ. મજહબી જોશ મેં પહાન કિતના ભયંકર હો સકતા હૈ, ઇસકી કલ્પના ઝોરી ઔર ગજનવી આકાંતાઓં કા કહાની પઢ કર હી કા જા સકતી હૈ.

અપને હિતચિંતકોં કા સંમતિ કા પરવા ન કર હમ લોગ તૈયાર હો ગએ. યહ ખીસવીં સદી હૈ, જૈનર જાને કે લિયે આજ ઉંટોં કા પ્રબંધ કરને કા આવશ્યકતા નહીં, કિસી કાફિલે કા પ્રતિક્ષા કરને કા જરૂરત નહીં. નાદિરશાહ ઔર બાબર વિના ઉંટોં કે ઇસ દુર્ગમ માર્ગે સે ન આ સકતે થે; પર આજ જૈનર મેં રેલ જા ચુકી હૈ. શિલ્પ-વિષયક ઔર વ્યાવસાયિક ક્રાંતિયોં ને દુનિયા કા બિલકુલ બદલ દિયા હૈ. પ્રાતઃકાલ ઉઠ કર પેશાવર જાવની કે સ્ટેશન પર ચલે જાઇએ. જૈનર કા ટિકટ મિલ રહા હોગા. ટિકટ ખરીદિયે, ઔર સામને રેલગાડી મેં બેઠ જાઇએ. સાત જાગે ગાડી સીટી દે દેગી ઔર આપ બારત કા બિદા દેને કે લિયે અફઘાનિસ્તાન કા તરફ ચલ પડેજે. કિતના સુગમ કામ હૈ!

(૪)

હમ લોગ રેલગાડી મેં સવાર હો ગએ. સારી ગાડી પહાનોં સે ભરી કુછ થી, કિસીકા

कद ६ शीट से कम नहीं। छत्रे, लंगे, विशाल शरीर; बाल भुंड; 'भूनी आंखें' और मैले लंगे आल, जिन पर लीलीदासी पगड़ी अंधी छुट। पठान हमारे लिये 'कोष्ठ' नहीं थी। सारे सीमाप्रांत का अच्छर लगा चुकने के कारण पठान एक साधारण आदमी सात होता था। उसकी कर्कश ध्वनि हमारे लिये सामान्य हो चुकी थी। हम जैपर देखने को उत्सुक थे। वह जैपर, जहाँ केवल रेल और मोटर की सड़कों पर ब्रिटिश लोगों की छुटुमत है, जहाँ के मैदान ब्रिटिश बाल रंग से रंगे हुये नहीं, जहाँ के आदमी अंगरेजों की विश्वविजयिनी सेनाओं की कोष्ठ परवा नहीं करते।

गाड़ी बली, घस्लाभिया-डॉलेज-स्टेशन गुजरा, और हम लोग जमरुद पहुँच गये। यह एक छोटीसी बस्ती है, थोड़ेसे पठानों के भंडार हैं और एक पुराना पक्का किला है, जहाँ आज़कल ब्रिटिश सेना और अइसर लोग निवास करते हैं। यह स्थान पेशावर छावनी से ११ मील दूर है। यहाँ ब्रिटिश-भारत समाप्त हो कर 'गैर छलाका' शुरू हो जाता है। इससे आगे न अंगरेजों का राज्य है और न अइगानिस्तान का। कहेने को यह छलाका भी ब्रिटिश लोगों के अधीन है; पर वस्तुतः यहाँ स्वतंत्र पठान जातियों विना किसी की अधीनता स्वीकृत किये राज्य कर रही हैं। ब्रिटिश लोगों का टैक्स देना दूर रहा, इन लोगों का अंगरेजों की तरफ से प्रतिवर्ष लाभों ३५ लाख रिस्वत के ३५ में दिया गया है।

जमरुद पहुँच कर हमने अइलुन दस्य देखा। सैकड़ों पठानों गाड़ी पर चढ़ने के लिये आये। सभके कंधों पर अइक आर कमर में गोखियों की पेटी। कमर में दोनों तरफ पिस्तौल। आलक हो, वृद्ध हो या जवान हो, सभकी यही अवस्था थी। सभ-के-सभ अइकों और पिस्तौलों से सुसज्जित थे। हम-भारतीय लोग, जिनसे लियार छीन लीये गये हैं, जिनके लिये अइक रचना गुन्हा है, यह दस्य देखा कर अकित हो रहे थे। कौतूहल से हम लोग जमरुद का दस्य देखने के लिये नीचे उतर गये। वापस आये तो देखा, हमारा उइया पठानों से लरा हुआ है। किसीके पास टिकट नहीं। यहाँ कोष्ठ टिकट लेने की आवश्यकता नहीं समझता, सभ स्वराज्य है, यथेष्ट काम है। टिकट-येकर तीन सिपाहियों का साथ रख कर टिकट देखाता है; पर पठान का कुछ नहीं पिगाउ सकता। हम लोग गुरुकुल के रहनेवाले थे, सभमें स्वाधीनता की भावना थी, अपने स्थानों का इस तरह छिनना न सह सके; पर आठ निःशस्त्र आदमी इन वीस अइकों और पिस्तौलोंवाले लयंकर भनुयों का क्या करते? अपनी असमर्थता का जैसा अनुभव पहले कभी न हुआ था। आप्रिकार वेध उपायों का अवलम्बन करना निश्चित कर स्टेशनमास्टर के पास गये। उससे शिकायत की; पर वह भी क्या करता? उसने उत्तर दिया—“आज साहय! ये लोग तो अगर इस्ट क्लास में भी बैठ जावे, तो हम क्या कर सकते हैं? इन पर हमारा क्या वश चल सकता है? जिसकी लाठी, उसकी लेंस।” यहाँ न हमारी बली और न ब्रिटिश राजकर्मचारियों की। अपनी असमर्थता और शक्तिहीनता का अनुभव करते हुये हम खूप-खाप दूसरी गाड़ी में जा बैठे।

(५)

जमरुद से डेढ़ मील दूर पहाड शुरू हो गये। हमारी गाड़ी घूमती छुट पहाडों के भीय में हो कर जाने लगी। कुछ दूर इस तरह चले कि 'शाही आगियान' नामक स्थान आ पहुँचा। यहाँ से जैपर प्रारंभ हो जाता है। यारों तरफ छत्रे छत्रे पहाड हैं। पहाड पिलकुल सभे, गंजे और लदे हैं। हरी पत्ती का नाम तक नहीं। अस, मिट्टी, पथर और चट्टानों के ढेर-के सिवा और कुछ नहीं। लयंकरता की साक्षात् मूर्ति है। जैसे उरावने यहाँ के आदमी हैं, वैसे ही पहाड। कहीं-कहीं गुट्टीले पथरों से लरे हुये नाले आ जाते हैं। भारत की रक्षा करने के लिये ये पहाड निस्संदेह लयंकर दीवारें हैं, जिन्हें बांध कर इस सुंदर देश में प्रवेश करना आसान नहीं। इसी तरह के पहाड सारे सीमा-प्रदेश में उत्तर से दक्षिण और पूर्व से पश्चिम-सभ तरफ फैले हुये हैं। जैपर का दर्रा छन्ही दुर्गम पहाडों के भीय में बना हुआ प्राकृतिक मार्ग है। शाही आगियान से जैपर का छलाका शुरू हो जाता है; परंतु अभी यह मार्ग अइत

कशी यौडा है, बहुत दुर्गम भी नहीं है। आजकल तो इसके भीय में दो पक्की सड़के और एक रेल की पटरी बन गई है। एक सड़क मोटरों के लिये है, और दूसरी अफ़ग़ानिस्तान आने-जानेवाले ठेकों के कारियों के लिये। रेल पिछले कुछ सालों में बनाई गई है। इसके लिये सरकार ने इपया पानी की तरफ़ ज़रा ध्यान दिया है। कहते हैं, सारी रेलवे की पटरी पर जितना इपया बिछा दिया गया, उससे भी अधिक इपया इस रेलवे पर लगा है। यह सरकार ने अपनी राजनीतिक और सैनिक आवश्यकताओं से प्रभावित हो कर किया है।

शाहि आगियाँ के आगे बहुत दूर तक पहाड़ों के भीयमें हमारी रेल घूमती गई। आभिर हम लोग 'शगेछ' नामक ठेके पर आ पहुँचे। यहाँका दृश्य देखने लायक था। एक ऐ-लून रेल के आगे था, और एक पीछे। यहाँ रेल छतनी घूम-घूम कर चलती है कि अगला ऐ-लून पीछे हो जाता है, और पिछला आगे। जिस दिशा में अगला रेल चला है, ठहर कर उससे उलटा चलने लगती है, और इस तरह लगातार ठेके-ठेके मार्ग से ऊपर चढ़ती जाती है। शगेछ के पथार से अलीमरिण्ड स्पष्ट रूप से दिखाई देती है। अली-मरिण्ड जैपूर का मुख्य और केंद्र-स्थान है। यहाँ बहुत-सी लड़ाइयों लड़ी गई हैं। भारत के सैनिक-प्रतिरोध में इस स्थान का बहुत महत्व है। यहाँ से आगे जैपूर के दर्रे की यौडाएँ केवल १५ मील तक जाती हैं। दोनों तरफ़ ढोले-ढोले, सूखे, गंभीरे पहाड़ हैं; भीय में तीन मील तक १५ मील यौडा जैपूर चला जाता है। इस असली जैपूर में मोटर की सड़क जाती है, और रेल के लिये पहाड़ काट कर सुरंग बनाई गई है। असली जैपूर का दर्रा अली-मरिण्ड से ही शुरू होता है। इसके द्वार पर एक पुरानी टूटी-फूटी मरिण्ड अपनी लुप्त है। इसके समीप ही कुछ पुराने अन्य ध्वंसावशेष भी दृष्टिगोचर होते हैं। ये अवशेष हिंदू व बौद्ध-शासन के समय के हैं। मरिण्ड का ध्यान से देखने पर भी किसी पुराने बौद्ध अवशेष का बोध होता है। हम तो इसे बौद्ध-स्तूप समझ रहे थे। हमें बताया गया कि यह स्तूप नहीं, मरिण्ड है।

तीन मील तक जैपूर का वास्तविक दर्रा है। इसके बाद मार्ग यौडा हो जाता है। जल्का-भेल अफ़रीदियों के गाँव दीप्पाह देने लगते हैं। ये गाँव भिंदी के अने टूटे-फूटे भूतलों के ढेर के सिवा और कुछ नहीं। कहीं-कहीं दूर पर भिंदी की अनी लुप्त कुछ ऊँची छोटों की दिखाई देती है। यहाँ स्वतंत्र पठान-अरब स्वच्छंदतापूर्वक विचरते हैं, सड़के कंधे पर अस्त्र और हाथ में पिस्तौल। फिर उनका क्या जगाड़ सकता है?

इस ढोले पथार का नाम 'लोआरगी-शिनगरी' है। यह कुल सात मील लंबा और तीन मील चौड़ा है। सारा पहाड़ उन्ना और उन्ना-आन्ना है। कहीं-कहीं जेती लुप्त जंगल और जेत की हिम जते हैं। इसी पथार का अंतिम भाग 'लंडीकोटल' है। यहाँ से अफ़ग़ानिस्तान दिखने लगता है। लंडीकोटल में जैपूर अंतम हो जाता है। यहाँ अंगरेजों की एक छोटी-सी छावनी पड़ी है। यारों तरफ़ किलाबंदी की लुप्त है, तोपें बंदी लुप्त हैं। शैल शासन है। लंडीकोटल से आगे अफ़ग़ानिस्तान की सीमा के शुरू होने में आरंभ रेल जते हैं। अंतिम ब्रिटिश-यौकी 'लंडीपाना' में है। रेल इस स्थान तक ली गई है। लंडीपाना पहुँच कर ब्रिटिश-यौकी और अफ़ग़ान-यौकी आमने-सामने दिखाई देती है।

(६)

हम लोगों ने रेल के द्वारा जैपूर पार किया, और मोटर द्वारा वापस आये। जमरुह के बाद जैपूर का मार्ग कुल २३ मील लंबा है, जिसमें असली दर्रा कुल तीन मील है। इस संपूर्ण प्रदेश में आज जयंकर भू-भार पठान जलियों का निवास है। केवल सड़क ब्रिटिश लोगों के हाथ में है। शेष संपूर्ण पहाड़ स्वतंत्र है—या यह कहना ठीक होगा कि किसी अधीन नहीं है। इसी लिये इसे गैर पहाड़ कहते हैं। सड़क की रक्षा के लिये सरकार इन पठान जलियों के सरदारों का हथियार इपया देती है। पहले ये लोग रेल बनने ही न देते थे; नो बनती थी,

ઉસે ઉખાડ ફેંકતે થે. શક્તિદ્રારા ઇન્હે વશ મેં ન લાયા જ સકા, ઇસી લિયે 'રિસ્વત' કા આશ્રય લિયા ગયા. અબ પ્રતિવર્ષ ઇન સરદારોં કો હજારોં-લાખોં રૂપએ 'પેન્શન' દી જાતી હે. પેન્શન ઇસ સેવા ક બદલે મેં કિ યે રેલ કો ઉખાડ નહીં ફેંકતે યા સડક પર આને-જાનેવાલી મોટરોં કો લૂંટ નહીં લેતે! ક્યા બઢિયા સેવા હૈ! પર ઇસ ઉખાય સે સરકાર ઇન ખૂબાર લોગોં કો વશ મેં રખને મેં ખૂબ કામચાળ હુઇ હૈ. યે લોગ રૂપયે કે લોભ સે વારદાત નહીં હોને દેતે, અપને લોગોં કો કાખૂ મેં રખતે હૈ. ઉન્હેં ડર હૈ કિ અગર કોઈ દુર્ઘટના હો ગઈ, તો ઇનકી પેન્શન જખત કર લી જાયગી.

ઇસી લિયે દિન કે સમય ઇન સડકોં પર આના-જાના જયાનક નહીં હૈ. ફિર બી કબી-કબી લૂંટ, ડકૈતી, હત્યા આદિ હો હી જાતી હૈ. હમારે જાને સે કુછ દિન પૂર્વ ઇસ સડક પર એક લોરી કો લૂંટ ગયા થા.

કાલે-સૂએ પહાડ કો ચીર કર આતી હુઇ વે પક્કી સડકેં બડી સુહાવની માલૂમ હોતી હૈ. યે બિલકુલ સફેદ હૈં ઔર કાલે પહાડપર ખૂબ ચમકતી હૈં. સડકેં દો હૈં, ઇસ લિયે ઔર બી અચ્છી લગતી હૈં. કહીં-કહીં મંદ ગતિ સે ચલતે હુએ ઉંટોં કે કાફિલે ઔર ઉનકે સાથ કર્કશ સ્વર મેં વિવાદ કરતે હુએ પઠાન-વ્યાપારી પુરાને જમાને કી યાદ કરાતે રહતે હૈં. ઇન કાફિલોં મેં સૈંકડોં ઉંટ ચલતે હૈં, પર અબ તો વ્યાપાર બી મોટર-લોરિયોં પર હોને લગ ગયા હૈ. અફગાનિસ્તાન સે લોરિયોં નિરંતર પેશાવર આતી-જાતી રહતી હૈં, વિદેશી રાજદૂતોં કી ડાક લે કર મોટર-લોરિયોં પ્રતિદિન કાખૂલ જાતી હૈં, ઇન પર સવારિયોં બી જ સકતી હૈં, કેવલ ૨૧ રૂપયા કિરાયા લગતા હૈ; પર સરકારી આજ્ઞાપત્ર લેના આવશ્યક હોતા હૈ. હમારે પાસ સમય કમ થા, નહીં તો અફગાનિસ્તાન કી બી સૈર કર આતે. કાખૂલ જાને મેં કોઈ ખતરા નહીં હૈ. અફગાન-સીમા મેં પહુંચતે હી આપ વૈસે હી સુરક્ષિત હો જાતે હૈં, જૈસે કિસી અન્ય સ્વતંત્ર દેશ મેં. ખતરા ઇસ 'ગિર-ઇલાકે' મેં હી હૈ, જહાં ન બ્રિટિશ-રાજ્ય હૈ ઔર ન અફગાન-શાસન.

(૭)

હમ કુશલતાપૂર્વક ખૈયર કી સૈર કર વાપસ ચલે આએ. પેશાવર મેં હમારે હિતચિંતક મિત્ર હમારે લિયે ચિંતિત થે. વૈસે તો ચિંતા કી કોઈ ખાત નહીં હૈ, પર ઇન દિનોં હિંદુ-મુસ્લિમ સમસ્યા ને જો ઉઘર રૂપ ધારણ કિયા હુઆ હૈ, ઔર સિતખર માસ સે સીમા-ત્રાંત કે મુસલમાન જિસ તરહ હિંદુઓં કે વિરુદ્ધ લડકે હુએ થે, ઉસે દષ્ટિ મેં રખતે હુએ ઉસ અવસર પર (ગૈર ઇલાકે મેં હિંદુ-મુસ્લિમ સમજૌતે સે પૂર્વ) ખૈયર ઘૂમ આના સરલ ખાત ન થી. ઇસી લિયે હમેં સકુશલ દેખ કર વે લોગ બડે પ્રસન્ન હુએ.

ખૈયર કી સૈર કિયે અર્સો હુઆ; પર ઉસકી આતંક-મિશ્રિત સ્મૃતિયોં હમ લોગોં કો નિરંતર આનંદિત કરતી રહતી હૈં.

(“સુધા” શ્રાવણ સં. ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક:-પ્રો. સત્યકેતુ વિદ્યાલંકાર)

११०-संस्कृत साहित्य का विकास

वेद आर्यों का सभसे प्राचीन ग्रंथ है। पाश्चात्य जगन्मान्य विद्वानों ने भी ऋग्वेद को मानवीय सभ्यता का आदि-ग्रंथ स्वीकार किया है, वेदों के काल के सम्बंध में प्राचीन विश्वासी पुरुषों से यह पूछा जाय, तो वे कहेंगे कि यह प्रश्न व्यर्थ है; क्योंकि वेद अनादिकाल से विद्यमान हैं। प्रलय होने पर भी वेदों का नाश नहीं होता-वेद जहाँ में लीन हो जाते हैं। जगत् द्वि विश्वरचना होती है, उस समय वेद अव्यक्तावस्था से व्यक्तावस्था में परिणत हो जाते हैं। महर्षि दयानंद सरस्वती वेदों का काल १ वृंह, ६६ करोड, ८ लाख, ५२ हजार, ६८४ (१,६६,०८,५२,६८४) वर्ष मानते हैं। आपके विचार में यही काल सृष्टि का आदि-काल है, और वेद-काल सृष्टि-काल में ही है। सोम तिलक ने अपने आराधन-नामक ग्रंथ में अंक-गणित और ज्योतिष के सिद्धांतों के आधार पर अनैतिहासिक वैदिक काल का कम-से-कम धटना अनुमान किया है।

असिद्ध ऐतिहासिक सर रमेशचंद्र इत वेद-काल का धर्वी सन से २,००० वर्ष से १,४०० वर्ष पूर्व मानते हैं। उनका भयाव है कि ऋग्वेद का निर्माण तब हुआ था, जब आर्य लोग सिंधु की घाटी में रहते थे। वेदभाष्यकार सायण का मत ऋग्वेद के विषय में सर्वप्राचीन होने के पक्ष में है। पाश्चात्य विद्वानों का यह मत है कि ऋग्वेद का अधिकांश भाग उस समय का बना हुआ है, जब आर्य लोग सिंधु के तीर पर बसते थे। शेष ग्रंथ क्रमशः प्राप्त हुआ है। विश्वामित्र के पुत्र भृगुच्छंदा जेव दशम मंडल के ऋषिच्छंदा ही ऋक्प्रकाशक ऋषियों के मध्य आधुनिक भाष्य पड़ते हैं।

ज्योतिष के मत से काल का निरूपण होना एक तथ्य जात है। पृथ्वी जितनी देर में सूर्य की परिक्रमा करती है, वह एक दिन; तथा ग्रहों का पृथ्वी की जितनी देर में परिक्रमा करता है, वह एक मास गिना जाता है। साधारणतः एक अभावस से दूसरी अभावस तक मास माना जाता है; परंतु ज्योतिष की गंभीर गणना यह कहती है कि दो अभावसों के मध्य-वर्ती समय से भी कम समय में ग्रहों का पृथ्वी की प्रदक्षिणा कर लेता है। प्रथमोक्त समय ३० दिन से और शेषोक्त २७ दिन से कम होता था। इस लिये प्राचीन ज्योतिर्विदों ने नक्षत्र-युक्त के २७ विभागों में विभक्त कर एक भाग का नाम नक्षत्र रखा। आजकल नक्षत्रों की गणना अश्विनी से आरंभ की जाती है, जेव जिस भिंदु में नक्षत्र-युक्त विषुवत-रेखा से मिल कर उत्तराभिमुख होता है, वही भिंदु अश्विनी-नक्षत्र का आदिभिंदु माना जाता है। नक्षत्रों के नाम हैं—अश्विनी, जरेष्ठी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, श्लेषा, मघा, पूर्वा-श्रावणी, उत्तर-श्रावणी, हस्त, चित्रा, स्वाति, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढ, उत्तराषाढ, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वा-भाद्रपद, उत्तर-भाद्रपद और रेवती। इस तरह नक्षत्रयुक्त के अत्येक भाग का नाम नक्षत्र है।

तारागण्य सर्वदा ज्योतिर्मय हैं, परंतु कुछ ज्योतिष्क हैं। वे अधिकार में अस्त रहते हैं। वे ही ग्रह कहलाते हैं। उनके नाम सूर्य, ग्रह, शुक्र, शुक, मंगल, गृहस्पति और शनि हैं। प्राचीन विद्वानों ने सूर्य और ग्रहों का भी ग्रह माना है। उस समय अत्येक ग्रह का नक्षत्र-युक्त में एक-एक बार भ्रमण कर जाने का काल निर्दिष्ट था। आकाश के सभसे ऊर्ध्व प्रदेश में एक निश्चल तारा दृश्य पड़ता है-यह न तो अन्य ग्रहों की तरह नक्षत्र-युक्त में ही घूमता है, न नक्षत्रों की तरह पृथ्वी के ही चारों ओर घूमता है। यही भुव है। इसीकी नीचे और ग्रह-समूहों के ऊपर सप्तर्षि-मंडल-नामक सात उज्ज्वल तारे दिखाई देते हैं। ये सातों नक्षत्र-युक्त से पृथक् हैं। नक्षत्र-युक्त में घूमती कुछ भी गति नहीं, परंतु सप्तर्षि-मंडल के जो दो तारे भुव के साथ समक्ष में अवस्थित हैं, वे जिस नक्षत्र के साथ रहते हैं सप्तर्षि-मंडल भी उन्हीं के साथ

रहता है। कुरुक्षेत्र के युद्ध-काल में सप्तर्षि-मंडल मध्या-नक्षत्र में स्थित देखा गया था। आज भी वह सप्तर्षि-मंडल मध्या-नक्षत्र में ही है।

किंतु सप्तर्षि-मंडल में गति न रहते हुए भी प्राचीन लोगों ने उसकी गति की कल्पना कर उसके द्वारा समय-निर्णय करने का उपाय निकाला था। उनका अनुमान था कि सप्तर्षि-मंडल एक-एक नक्षत्र में १००-१०० वर्ष रहता है।

ऋग्वेद-संहिता में विषुवत-रेखा में मृगशिरा-नक्षत्र की अवस्थिति का उल्लेख पाया जाता है। ब्राह्मणयुग में भी इसी रेखा में कृत्तिका-नक्षत्र की अवस्थिति का परिचय मिलता है। महात्मा तिलक का यही मत है; और जर्मन विद्वान् याकोबी इसके समर्थक हैं कि इससे २५०० वर्ष पूर्व कृत्तिका-नक्षत्र में अब ४५०० वर्ष पूर्व मृगशिरा में महाविश्व-संक्रांति संघटित हुई थी। इसी आधार पर उन्होंने वेद-संकलन-काल इसा से ६,००० वर्ष पूर्व माना है। गृह-सूत्रों में विवाह के समय 'ध्रुव-दर्शन' का उल्लेख है। यह प्रक्रिया आज भी जारी है; परंतु किसी भी वेद के मंत्र में ध्रुव का उल्लेख नहीं है।

पुराणों और महाभारत से यह स्पष्ट है कि परीक्षित के काल में सप्तर्षि-मंडल मध्या-नक्षत्र में अवस्थित था। प्राचीन विद्वानों की यह भी धारणा थी कि १००-१०० वर्ष तक एक-एक नक्षत्र में सप्तर्षि-मंडल रहता है। इसी मत से अंतिम नंद के राज्याभिषेक के समय इसी हिसाब से गणना कर के उस समय के पंचांगकारों ने लिखा है कि उस समय सप्तर्षि-मंडल पूर्वाषाढ-नक्षत्र में था। इस तरह परीक्षित के जन्म से महापद्म के अलिषेक को १,०१५ वर्ष होते हैं। परीक्षित का जन्मकाल ही कलि का प्रारंभकाल है। इस प्रकार इसा से १,५०० वर्ष पूर्व कलिकाल का प्रारंभ हुआ समझना चाहिए।

यह बात एक प्रकार से निर्विवाद है कि वसिष्ठ और विश्वामित्र समकालीन थे। ये दोनों ही सूर्यवंशी पण्डित के राजा सुदास के समकालीन थे। उन्होंने सुदास के यहां यज्ञ कराये थे। वसिष्ठ के पुत्र शक्ति, शक्ति के पराशर, पराशर के व्यास और व्यास के शुक्रदेव थे। व्यास ही के शिष्य वैशम्पायन थे। गांधि के पुत्र विश्वामित्र और उनके पुत्र मधुच्छंदा थे। इस हिसाब से महाभारत के ज्ञात पात्र व्यास वैदिक ऋषि वसिष्ठ की यौथी या पौत्र्यवी पीढ़ी के व्यक्ति साबित होते हैं। अथ अगर् महाभारत पर दृष्टि डाली जाय, तो वह निश्चय ही पाणिनि के व्याकरण से पूर्व का बना है। पाणिनि ने छठे अध्याय में महाभारत का नाम दिया है। आश्वलायन गृह-सूत्रों में भी महाभारत का उल्लेख है। तब महाभारत सूत्र-युग के प्रथम की वस्तु तो है ही, बल्कि उसका कुछ ही अंश ऐसा क्यों न हो। सूत्र-युग के लगभग दर्शन-काल है। तब यदि महाभारत का दर्शन-काल का ग्रंथ कहे, तो अनुचित न होगा। इससे प्रथम का युग उपनिषद्-युग था, और उससे पूर्व ब्राह्मण-युग। इसके पूर्व का युग वैदिक युग है।

ऋग्वेद के निर्माण के बाद ही वर्ण-व्यवस्था की परि-पारी पड़ी। धीरे-धीरे प्राचीन आर्यों में गृह-अग्निहोत्र का प्रचार बढ़ गया था, जिसका प्रवर्तक उद्दालक ऋषि का पुत्र नयिकेता था। इसी विधि के एक संप्रदाय ने यज्ञों का रूप दिया—ये यज्ञ प्रथम राजनीतिक अनुष्ठान हुआ करते थे। पीछे वे एक अडे लारी आडंबर-युक्त पारलौकिक धर्म-विधान बन गये। यजुर्वेद की पूरी उपयोगिता इसी में ली गयी। साथ ही अनर्थक ब्राह्मणों का निर्माण किया गया। फिर य़ुनी कुछ ऋषियों के यज्ञ में सरवर गायन करने के लिये पृथक् य़ुन कर सामवेद बना डाला गया।

यादवों के साथ भारतीय आर्यों की युद्धाकांत का जो प्रभाव पड़ा, उसका अडा जोड़ यह था कि जहां प्राचीन वैदिक ऋषि कल्याणकारी देवताओं के उपासक थे, वहां उसके स्थान पर अनिष्टकारी देवताओं की उपासना होने लगी; जैसे कि यादवों-निवासी किया करते थे। धर्मजल-विद्या का प्रभाव भी यही से हुआ। इस तरह अथर्ववेद का निर्माण हुआ।

यज्ञ का प्रचार भूय बढ़ा, और उसके लिये ब्राह्मणों का अरापर निर्माण होता रहा, यह

हम कह ही चुके हैं। होते-होते ऋग्वेद के अंतराय, कौषीतकि और शंभायन आदि; यजुर्वेद के शतपथ, तैत्तिरीय, अरक, वेताश्वतर, काठक, काण्वीय, शतपथ, भैत्रायणि, जाम्बव, आंडिक्य और और्वेय आदि; सामवेद के तांडय, द्वैत, पञ्चविंश, मंत्र-ब्राह्मण, संहितोपनिषद्, आर्षेय, वंश, सामविधान, जैमिनि-उपनिषद्, तवत्कार, शाटयायन आदि तथा अथर्ववेद के गोपथ आदि अनेक ब्राह्मण निर्मित हुए।

x x x x x x

धीरे-धीरे वेदों का वास्तविक महत्त्व नष्ट हुआ, और स्वार्थियों ने यज्ञ के नाम पर जयानक हिंसा और व्यभिचार-संघर्षी पाप करने शुरू कर दिये। हजारों वर्षों तक ये रीमांयकारी कार्य होते रहे।

इन आडम्बरमय यज्ञ-विधानों से धमरा कर क्षत्रिय विद्वानों ने उपनिषद् का अध्यात्मवाद निर्मित किया और उसे यथाशक्ति ब्राह्मणों से गुप्त रखने लगे; परंतु ब्राह्मणों के प्रति पूर्ण विश्वास सभसे प्रथम महर्षि कपिल ने किया। उन्होंने अद्भुत काल तक लोगों के समझाया कि बोधी कर्मकांड की क्रियाओं करने से कदापि स्वर्गप्राप्ति न होगी। मुक्ति की प्राप्ति तो तत्त्वज्ञान से होगी। उसी तत्त्वज्ञान का उन्होंने सांख्य-दर्शन में लिखा। सूत्ररूप में इस प्रकार की रचना के ब्राह्मणों के विस्तार से उभे हुये लोगों ने अद्भुत पसंद किया। तभी मेधातिथि गौतम ने न्याय का निर्माण किया। विद्वानों ने इसे अद्भुत मान दिया, और अनेक ऋषियों ने न्याय की युक्तियों के आधार पर दार्शनिक विषयों का सोचना आरंभ कर दिया। उन्होंने द्विनों कथ्याह ने वैशेषिक दर्शन की रचना कर के दार्शनिक विषय पर नियमबद्ध ग्रंथ लिखने की प्रवृत्ति का प्रचार किया। कथ्याह के इस उद्योग के दृष्ट कर महर्षि कपिल के शिष्य आसुरि के शिष्य पंचशिख ने सांख्य पर पछि-तंत्र की रचना की। इसके कुछ ही समय उपरांत जैमिनि ने भीमांसा-सूत्रों, पतंजलि ने योग-सूत्रों और आहारायण ने वेदांत-सूत्रों की रचना की। इसके कुछ समय उपरांत ही सांख्य पर धर्म कृष्ण ने सांख्य-कारिकाओं की रचना की। इस प्रकार बारहवर्ष का दार्शनिकवाद मध्याकाश के पहुँचा, और एक बार उसने उपनिषद् के अध्यात्मवाद के यज्ञ के धुंधला बना दिया।

यद्यपि ये साहित्य ब्राह्मणों से निज भाग पर न रहें थे, पर ब्राह्मणों का विरोध प्रबल हो रहा था। उनके यज्ञ-संघर्षी भीमत्स पापों अद्भुत बढ़ गये थे। इनमें प्रबल धक्का तथ्य लगा, जब मसीह के लगभग ३०० वर्ष पूर्व जैन और बौद्धों ने एक प्रबल धर्म-क्रांति कर के उन्हें सर्वथा परास्त कर दिया। ये दोनों ही धर्म क्षत्रियों की रक्षा में उदय हुये, और उन्होंने ब्राह्मणों की हिंसा के छिन्न-बिन्न कर दिया।

इस समय के विद्वान जहाँ वैदिक साहित्य में परिश्रम कर रहे थे, वहाँ दूसरे प्रकार के विद्वान अन्य विषयों से भी उदासीन नहीं थे। ब्राह्मण-काल में ही भारतीय जनता में सरस वसुधैव कुटुम्बक इत्येव की अभिलाषा उत्पन्न होने लगी थी। संभव है, उस समय इस विषय पर अद्भुतसे ग्रंथ बने हों, किंतु हमारे पास इस समय उनमें से केवल एक ही अपने निकटतम—असली रूप में उपस्थित है। वह ग्रंथ है आदि-कवि महर्षि वाल्मीकि की रामायण। यद्यपि उसके आदि-कांड और उत्तर-कांड में अद्भुत से परिवर्तन और क्षेपक हैं, किंतु मूल-ग्रंथ लगभग प्राचीन है।

वाल्मीकि रामायण के अद्भुत काल पश्चात् महर्षि व्यास ने जय-काव्य की रचना की। महा-भारत में लिखा है कि इस काव्य का उन्होंने तीन वर्षों में रच कर पूर्ण किया था। उसी जय-काव्य के लगभग ७-सात या इससे भी अधिक संस्करण हुये। इसका नाम पहले भारत और फिर महाभारत हुआ। आदि-पर्व के १३वें अध्याय में तो यहाँ तक लिखा हुआ है कि वैशंपायन के समय में ही महाभारत के कष्ट पृथक्-पृथक् रूप हो गये थे। महाभारत का वर्तमान संस्करण सूत-पुत्र उग्रव्रता का है।

रामायण और महाभारत से सरस साहित्य का उत्पन्नता तो मिली, किंतु इस समय तक

કા રસાસ્વાદન મન ઔર વચન મેં હી પરિમિત થા. અતઃ શરીર કે રસાસ્વાદન કે લિયે ધીરે-ધીરે અભિનય આરંભ કિયા ગયા, જિસકા વિસ્તૃત વર્ણન ભરતમુનિ ને અપને નાટ્યશાસ્ત્ર મેં કિયા હૈ.

ભારતીય સાહિત્ય કે ઇતિહાસ મેં ભાસ સળસે પ્રથમ કવિ હૈં, જિન્હોને અનેક નાટક લિખ કર ભરતમુનિ કે નિયમોં સે કામ લિયા.

સરસ વિષયોં કે અતિરિક્ત ઉસ સમય સહી વિષયોં પર ઉત્તમ-સે-ઉત્તમ ગ્રંથ લિખે જ રહે થે. પાણિનિ ને ઉસ સમય સંસાર કા સળસે સુંદર વ્યાકરણ લિખા, જિસ પર પતંજલિ ને ભાષ્ય કિયા. કૌટિલ્ય તથા બૃહસ્પતિ-જૈસે રાજનીતિશ્રોં ને અપને-અપને અર્થશાસ્ત્ર લિખ કર રાજનીતિ કા માર્ગ દિખલાયા. મહર્ષિ ચરક ને આયુર્વેદ કા ઉત્તમ સાહિત્ય લિખા. ધર્મસૂત્રોં કેા તોડ-મરોડ કર સ્મૃતિ-ગ્રંથ બનાને કા ભી ઇસી સમય આરંભ હો ચૂકા થા. ઇનમેં સળસે પ્રથમ ગ્રંથ સંભવતઃ મનુસ્મૃતિ હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત અન્ય ભી અનેક વિષયોં કે ગ્રંથ ઉસ સમય લિખે જ ચૂકે થે. ઇસ આર્થ કાલ કી ગણના હમ ઇસા કી પ્રથમ શતાબ્દી તક કર સકતે હૈં.

x x x x

પ્રાચીન હિંદુ-કાલ

ઇસ કાલ કે સમાપ્ત હોતે-હોતે તો ગ્રંથોં કી બાદ-સી આ ગઇ. બૌદ્ધોં કે મહાયાન કી સ્થાપના ઇસી સમય કનિષ્ક કે દ્વારા હુઈ થી; અતઃ બૌદ્ધ ભી ઇસ સમય અપને ગ્રંથ સંસ્કૃત મેં હી બનાને લગે થે.

હમ પહેલે બતા ચૂકે હૈં કે મૂલ વૈદિક ધર્મ સે ઇસ સમય જનતા કા વિશ્વાસ ઉઠ ચૂકા થા. વૈદિક દેવતોં કા સ્થાન અબ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ઔર મહેશ ગ્રહણ કર ચૂકે થે. દ્વસરી ઔર અબ જનતા અપને ધર્મ-ગ્રંથોં કેા રામાયણ-મહાભારત કે સમાન સરસ ઢંગસે પદના આહતી થી. અતઃ અબ ઇન્હીં તીનોં દેવતોં કી પ્રશંસા ઔર ચરિત્ર કે પુરાણ બનાને લગે. હોતે-હોતે ઇન પુરાણોં કી સંખ્યા આઠારહ તક પહુંચ ગઇ. જબ યે આઠારહ મેં ભી ન સમાએ, તો ઉપપુરાણોં કી રચના કી ગઇ, ઔર ઇસ પ્રકાર ધીરે-ધીરે આર્ય-ધર્મ ને વર્તમાન હિંદુ-ધર્મ કા રૂપ ધારણ કર લિયા.

ઇસ સમય એક ઐસે સાંપ્રદાયિક ભી થે, જો દેવતોં કે સ્થાન પર દેવિયોં કી પૂજા કરતે થે. કાલાંતર મેં યે શક્તિ મેં વિશ્વાસ કરને કે કારણ શક્ત કહલાને લગે. ઇન્હોંને દેવી-પુરાણ આદિ કી રચના કરને કે અતિરિક્ત તંત્ર-સંહિતાઓં કી ભી રચના કર કે તંત્ર સાહિત્ય કેા ઇતના વિસ્તૃત બના ડાલા કિ ઇસ સમય ઉસ સાહિત્ય કેા કિસી ભી સાહિત્ય સે કમ નહીં કહા જ સકતા. ઇસ તંત્ર-સાહિત્ય કા ભારત પર ઇતના ભારી પ્રભાવ પડા કિ શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન ઔર બૌદ્ધ, સહી ઉસકે ચક્કર મેં આ ગયે. બૌદ્ધોં ને તો ઇસકો ઇતના અધિક અપનાયા કિ યહી તંત્ર કાલાંતર મેં બૌદ્ધ-ધર્મ કે નાશ કા એક કારણ હો ગયા.

સરસ સાહિત્ય કે ભાવ ઇસકે સાથ હી સાથ અધિક બદતે જતે થે, અતઃ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોં કે સાથ-હી-સાથ ત્રીન પ્રકાર કે સરસ સાહિત્ય કા ઉદ્ભવ હુઆ-૧ કાવ્ય, ૨ સરસ વર્ણન, ૩ નાટક.

x x x x

કાવ્ય

અન્ય ગ્રંથોં કે સાથ-હી-સાથ કાવ્ય ભી પ્રાચીન હિંદુ-કાલ કે આરંભ સે હી બનાને લગે થે. ઐતિહાસિક જગત મેં કનિષ્ક કે સમકાલીન અશ્વધોષ કેા સળસે પ્રથમ કાવ્યકાર કહા જતા હૈ. ઇન્હોંને ગૌતમ બુદ્ધ કે ચરિત્ર પર બુદ્ધ-ચરિત્ર કી રચના કી થી. ઇસકે પશ્ચાત્ત યજ્ઞિ પાંચવીં શતાબ્દિ તક કિસી ઉદ્દેષ્યનીય કવિ કા નામ નહીં મિલતા, કિંતુ ઇસા કી દ્વસરી શતાબ્દિ કે ગિરનાર ઔર નાસિક કે શિલાલેખોં સે કાવ્ય-કલા કા અચ્છા આભાસ મિલતા હૈ. ગુપ્ત-વંશ કા રાજા સમુદ્રગુપ્ત ભી સ્વયં એક બડા ભારી કવિ થા. ઉસકે પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય કે મંત્રી વીરસેન (૩૦૦ ઇસ્વી) કા ભી એક વૈદભી-રીતિ કા ઉત્તમ શિલાલેખ મિલા હૈ. મઘૌર કે સુર્પ કે મંદિર સે વસભટ્ટિ (૪૭૩ ઇસ્વી) કી એક ૪૪ શ્લોકોં કી પ્રશસ્તિ મિલી હૈ ઇન સહી સે

उनके कर्ताओं के काव्य-कला-कुशल होने का प्रमाण मिलता है। इसके पश्चात् खगतातर कवियों का जन्म होता रहा। आद के कवियों में कालिदास (पांचवीं शताब्दि) के रघुवंश और कुमार-संभव, लारवि (६ठी शताब्दि) का किराताजुनीय, दंडी (६ठी शताब्दि) का दशकुमारचरित, सुमधु (७वीं शताब्दि) का वासवदत्ता, बाण (७वीं शताब्दि) के कादंबरी और हर्षचरित, संभवतः लवहरी (७वीं शताब्दि) का लट्टि-काव्य, कविराज (८०० ईस्वी) का राघव-पांडवीय-काव्य, रत्नाकर (८वीं शताब्दि) का हरविजय-काव्य, कालिदास द्वितीय के नलोदय और सेतुबंध नाम के प्राकृत-काव्य, माध (१०वीं शताब्दि) का शिशुपाल-वध, पद्मगुप्त (१००० ई०) का नवसाहसार्क-चरित और श्रीहर्ष (१२वीं शताब्दि) का नैषधीय चरित विशेष उल्लेखनीय हैं। इन सभ्यता अध्ययन क्रमशः करने के पश्चात् काव्य के विकास का हृदय पर अच्छा चित्र प्रिय जाता है। इनमें से रघुवंश, कुमारसंभव, लट्टि-काव्य, किराताजुनीय, शिशुपाल-वध और नैषधीय चरित का महाकाव्य कहा जाता है।

इन काव्यों के अतिरिक्त कुछ उत्तम जैन-काव्य भी बने, जिनमें यद्रप्रल-चरित, धर्म-शर्मोद्बुधय, द्विसंधानकाव्य, लवधर-चंपू और यशस्तिलक-चंपू विशेष महत्त्वशाली हैं।

x

x

+

x

सरस वर्णन के अर्थ

काव्य में केवल व्यक्तियों के चरित्र का ही चित्रण करना होता है, जिससे प्रकृति के रस का यथार्थ आरवादन करना उनमें कठिन है। अतः इस विषय के लिये कवियों ने पृथक् ही साहित्य बना डाला। इन ग्रंथों में कालिदास के मेघदूत (११५ श्लोक) और ऋतुसंहार (१५३ श्लोक), धटकपर्प कवि का ग्रंथ (२२ श्लोक), लवहरी (७वीं शताब्दि) के शतकत्रय, कालिदास द्वितीय का शृंगार-तिलक (२३ श्लोक), अमरु कवि का अमरु-शतक (१०० श्लोक), हाल कवि (१०वीं शताब्दि) का समशतक प्राकृत, जिल्हण (११वीं शताब्दि) की योरप्याशिका और जयदेव कवि (१२वीं शताब्दि) का गीतगोविंद काव्य विशेष सुंदर हैं। इन सभी में लीन-लीन विषयों का घटना सुंदर वर्णन है कि पढ़ते-पढ़ते हृदय तन्मय हो जाता है।

x

x

x

x

नाटक

यद्यपि ऋग्वेद के सरमा और पाण्डिस, यम और यमी, पुश्तवा और उर्वशी के चरित्रों से नाटक का आजास मिलता है, किंतु इसका सत्यसे प्रथम आचार्य जास है, जिसके प्रतिभा अलिप्तक आदि जीस-आप्तस उत्तम-उत्तम नाटक मिले हैं, जैसा कि पीछे लिखा जा चुका है। महाभाष्य में कंस-वध और अलिप्तक नाटकों का उल्लेख है; किंतु उनका कहीं भी पता नहीं है। कालिदास के आधुनिक नाटक का आचार्य समझा जाता है; क्योंकि अके तो जास के नाटक अली अली मिले हैं; दूसरे उसके समय से कालिदास के समय में घटना अधिक अंतर है कि पूरा युग ही पलट जाता है; तीसरे जास के समय में संस्कृत ओलमाल ही जापा थी और कालिदास के समय में केवल साहित्य की ही जापा थी। इस समय कालिदास के समय में अलिप्तान-शाकुंतल, विक्रमोर्वशीय और भावविक्रमिभिन्न, शूद्रक (६ठी शताब्दि) का मृच्छकटिक, हर्षवर्धन (७वीं शताब्दि) के रत्नावली और नागानंद, लवभूति (८वीं शताब्दि) के भावती-आधव, महावीरचरित और उत्तररामचरित, विशाखदत्त (८वीं शताब्दि) का मुद्राराक्षस, लट्ट-नारायण (८४० ई०) का वेणुसंहार, राजशेखर (८०० ई०) का विहसालांजिका, कर्पूरभंजरी, आलराभायण और प्रचंड-पांडव अथवा आलभारत, क्षेमेधर (१०वीं शताब्दि) यंडकौशिक, दामोदर मिश्र (११वीं शताब्दि) का लघुमन्नाटक और कृष्ण मिश्र (११वीं शताब्दि) का प्रयोध-यंद्रोदय उत्तम नाटक हैं। इसके अतिरिक्त अहुत-से जैन नाटक भी हैं, जिनका वर्णन कमजूर न मिल सकने से यहां नहीं किया गया।

x

x

x

x

कथा-ग्रंथ

उपर्युक्त प्रकार के साहित्य के अतिरिक्त पंचतंत्र (पांचवीं शताब्दि के पूर्व का) और हिंदी-पदेश (चौदहवीं शताब्दि से पूर्व का)-जैसे ग्रंथों की रचना भी की गयी, जिनमें राज्यक कथाओं के द्वारा नीति की शिक्षा दी गयी है। वेताल-पंचविंशति, सिंहासन-दात्रिंशिका और शुक-सप्तति भी लगभग इसी प्रकार के ग्रंथ हैं। इन सभी में छोटी-छोटी राज्यक कथाओं सरल संस्कृत में दी गयी हैं। इसी सन १०७० के लगभग सोमदेव ने कथासरित्सागर-नामक ग्रंथ की रचना की थी; किंतु यह ग्रंथ पद्य में है, और विस्तृत है। सन् १०३७ के लगभग क्षेमेन्द्र व्यासदास ने इसी विषय का जृहत्कथा-मंजरी-नामक ग्रंथमें लिखा था।

x

x

x

x

आचार तथा नीति-ग्रंथ

आचार तथा नीति-विषय पर भी छोटे-छोटे ग्रंथ लिखे गये, जिससे जनता को थोड़े शब्दों में ही शिक्षा दी जा सके। लतृहरी के नीति-शतक और वैराग्यशतक, शिखण्ड का शांति-शतक, शंकराचार्य का मोहमुहगर, कामंडकीय नीति, शुक-नीति, व्याकुप्य-शतक और नीति-मंजरी, श्रीधरदास का सङ्कितकल्याणत, शाङ्करपद्धति और सुभाषितावली (वृक्षलदेव-कृत) इस विषय के अच्छे ग्रंथ हैं।

x

x

x

साहित्य-शास्त्र

काव्य, नाटक आदि के साथ-ही-साथ साहित्य-शास्त्र की भी बहुत उन्नति हुई। वामन के काव्यालंकार-सूत्र, भम्भट का काव्यप्रकाश, विश्वनाथ कविराज का साहित्यदर्पण, जगन्नाथ पंडितराज का रसगंगाधर आदि इस विषय के उत्तम-से-उत्तम ग्रंथ हैं। इन ग्रंथों के प्रचार के साथ-साथ कविता का जोक नया ही ऐसा युग आ गया था, जिसके साहित्य के इतिहास में अपूर्व कला जा सकता है।

x

x

x

दर्शन-शास्त्र के भाष्य

हम पीछे लिख आये हैं कि आर्यकाव्य के अंत में दर्शनों के सूत्र जन यूँके थे। इसी से लगभग २०० वर्ष पूर्व यौद्धों के पाक्षी त्रिपिटक और जैनियों के अर्द्धभागधी अष्टत-से सूत्र भी इसी समय जन यूँके थे। इस काल के समाप्त होने की संधि के समय न्याय-दर्शन का वात्स्यायन भाष्य, वैशेषिक का प्रशस्तपाद भाष्य, योग का व्यास-भाष्य और संभवतः भीमांसा का शांखर-भाष्य जन यूँके थे। ७०० ई० में शांखर-भाष्य पर कुमारिल बहने ने तंत्र-वार्तिक नाम की टीका बनाई। आठवीं शताब्दि के अंत में स्वामी शंकराचार्य ने वेदांत-सूत्रों पर भाष्य लिख कर शैव मत और अद्वैतवाद का प्रचार किया। नारदवीं शताब्दि में रामानुजचार्य ने इस दर्शन पर अपना भाष्य लिख कर विशिष्टाद्वैत-मत का प्रचार किया। वृक्ष-आचार्य, निष्कार्यार्य आदि ने भी इस पर भाष्य लिख-लिख कर अपने-अपने मतों का प्रचार किया। योग, न्याय और वैशेषिक के ऊपर भी इस समय अनेक टीकाओं तथा भाष्य लिखे जा यूँके थे। सांख्य-कारिकाओं पर भी दो-जोके भाष्य लिखे गये थे। इसके अतिरिक्त इन सभी दर्शनों पर इस समय तक अनेक स्वतंत्र ग्रंथ लिखे गये। तेरहवीं सदी के लगभग सांख्य-कारिकाओं का तोड-भरोड कर किसी विद्वान ने वर्तमान सांख्य-सूत्रों की रचना की, जिस पर अनिरुद्ध तथा विज्ञानविश्व आदि विद्वानों ने भाष्य किये। जैन और बौद्ध धर्म के भी बहुत से ग्रंथ संस्कृत, प्राकृत और पाक्षी में लिखे गये। उपनिषदों के ऊपर भी बहुत-सी टीकाओं लिखी गयीं। सर्व-दर्शनसंग्रह, पददर्शन-समुच्चय आदि कछ जैसे ग्रंथ भी लिखे गये, जिनमें सभी दर्शनों का वर्णन था, और इस प्रकार यह साहित्य-समुद्र तब से अब तक जराजरा बढ़ता ही जा रहा है।

न्यायतिथि, वैद्यक, धनुर्वेद आदि सभी विषयों पर अनेक ऐक-से ऐक उत्तम ग्रंथ लिखे गये, जो भारतीय विद्वत्ता का अमूर्छा परिचय देते हैं। इस प्रकार प्राचीन संस्कृत-साहित्य का विकास हुआ।

x

x

x

अमर कविता

दार्शनिक सत्य की, संत शिव की और कवि सुंदर की उपासना करता है। जिस प्रकार मानव-जुवन कर्म, भक्ति और ज्ञान के सन्निधायक के विना 'पूर्यता' का प्राप्त नहीं कर सकता; उसी प्रकार सत्य, शिव, सुंदर की सम्यक् अनुभूति के लिये हमारे भीतर दार्शनिक का चिंतन, संत की साधना और कवि की कल्पना का उचित मात्रा में तथा अन्यान्याश्रित हो कर रहना अत्यंत अनिवार्य है। दार्शनिक किसी वस्तु को देख कर उसकी तह में, भीतर पैठ कर उसका विश्लेषण करने लगता है। वह अपरोक्ष सत्ता की मूल अभ्यंतर-ग्रंथियों को जोखने में अपने ज्वन की सार्थकता सिद्ध करता है। वह सोचने लगता है, दृश्य पदार्थ में रूप नहीं जाता। हिमाग्री कसरत दार्शनिकों का नित्य व्यायाम है। संतों का ज्वन साधनामय होता है। संत-ज्वन भगवत्त्व का ध्वनित्व में लय होने का क्रम-विकास है। संत लोग अपने ज्वन को यम-नियमों के द्वारा तपश्चर्या में निरत रह कर परमात्मा के चरणों में जुड़ा देते हैं। उनके सभी कर्म-सभी व्यापार ध्वनि-मुग्ध होते हैं। उनके लिये जगत के सभी पदार्थ परम तत्त्व के साथ अपना संबंध खरितार्थ करते हैं। वे किसी चीज को देख उससे रहस्य जोखने के लिये उसकी तह में पैठ कर सोचते नहीं, वे रहस्य के संकेत का शीघ्र ही अनुभव कर लेते हैं और उसीमें अपनी सत्ता जो कर सर्वात्म-भाव से तादात्म्य स्थापित कर लेते हैं। वे सभी जगह अपने उपस्थित देव को ही देखते और सर्वत्र अपने आराध्य देव का ही अध्याराध कर संयोग की मधुर भावना में लीन हुआ करते हैं। कवि का ज्वन कल्पनामय होता है। किसी भी पदार्थ को देख वह विस्मय से अभिभूत हो जाता है। अपने पार्थिव अस्तित्व को गंवा कर कवि उपर उड़ता और गाने लगता है। कवि-ज्वन हवा की तरह स्वच्छंद रहता है। सुमन के सौरभ की भांति वह विश्व में रहते हुआ भी स्वर्गीय संपदा है। वह गाता है; क्योंकि वह अमर ज्वन के अमर संगीत को रोक नहीं सकता, उसे गाओ बिना उससे रहा नहीं जाता। वह भावना के अभ्यंतर अनुभूति-भंड में विश्व के समस्त विकास एवं विलास को देख-देख, उसके मूल-सौंदर्य की भाधुरी का रस-पान कर, उन्माद एवं विस्मय से भर जाता है। उसके हृदय की धारा कूट निकलती है और वह अपने हृदय में ही ज्वनव्यापी परम भावना की जलक पाने लगता है।

हम उपर कह चुके हैं कि मानव-ज्वन की पूर्यता का प्राप्त करने के लिये कर्म, भक्ति एवं ज्ञान की भांति चिंतन, साधना एवं कल्पना का सामंजस्य तथा व्यवस्थित रूप से रहना अनिवार्य है, अत्यंत आवश्यक है। इन तीनों का पूर्य रूप से समन्वय ही हमें उस उच्च मनोभूमि में पहुँचा देता है, जहाँ से दृष्टिपात करने पर जगत के सभी पदार्थों में सरसता का आभास मिलने लगता है; और सर्वत्र दिव्य प्रेम-संगीत की धारा अनंत निराकार की विराट् छाया में अंतर्हित हो जाती है। इस पूर्य दृष्टि का प्राप्त कर लेने पर हमारे लेखनी-प्रसूत वयनों से अमर साहित्य की सृष्टि होगी, हमारी वाणी में ही अमरता के लीन करेगी और हम जो कुछ कहेंगे, उसीमें विश्व के संतप्त प्राणियों की तृप्ता की जूझने की क्षमता रहेगी, इसी में धृतिनी शीतलता एवं अमरता रहेगी कि सभी प्राणी परम आनंद तथा आनंद के साथ उसका रस-पान करना चाहेंगे।

वैदिक काल के ऋषि-मुनि-संन्यासियों से ले कर आजकल के प्रतिभाशाली कवियों तक की वाणी में जहाँ भी अमरत्व का रस हमें मिलता है, उसमें केवल एक ही रहस्य है; और वह यह कि काव्य में अमरत्व तब तक नहीं आ सकता, जब तक चिंतन और साधना, दोनों मिल-कर कवि की कल्पना में सहायक न हों। वास्तव में कल्पना-विहंगम के चिंतन और साधना

हो। पंथ है, जिनके सहारे कवि उड़ता-उड़ता धीमे दूर यथा जाता है कि स्वर्ग की सारी संपदा को वह लेय समझने लगता है। उस समय वह अपनी आत्मा के अनंत में अपनी सृष्टि पाता है, और उस नवीन सृष्टि में वह ज्वन और सृष्टि, दोनों से ही उड़ा उठ जाता है। अंग्रेज-साहित्य में भी शैली, डिटेस, विहटमैन तथा हमरसन की वाणी में जो अमरत्व है, उसका मुख्य कारण यही है कि इन कवियों की कल्पना चिंतन एवं साधना से प्रसृत एवं परिष्कृत है। कल्पना को विहृत्य होने से चिंतन आता है, और साधना उसका परिभाषित एवं संस्कृत बनाती है। कल्पना में चिंतन और साधना का यही स्थान है। चिंतन अस्तित्व को जगृत करता है, और साधना के द्वारा लावना तीव्र होता है।

अब प्रश्न यह उठता है कि चिंतन, लावना और कल्पना के तीन विभिन्न क्षेत्र होते हुए भी क्या कारण है कि वे एक ही व्यक्ति-विशेष में आ मिलते हैं? कवि के अंतर्गत की कौन-सी परिस्थिति है, जिसके द्वारा प्रेरित हो कर वह कल्पना का सम्राट् होता हुआ लावना और चिंतन की उपेक्षा करता है? क्यों लावना और चिंतन के बिना कल्पना पंथ-कटे पक्षी की भांति, जिध्वा-विहीन कोकिला की तरह, पत्तियों के बिना लता की भांति लंगड़ी दीपती है! संसार में एक ही जैसी चीज है, जिसमें स्वर्गीय सुधा और सौंदर्य का प्रच्छन्न भंडार है। वही एक पदार्थ है, जिसके द्वारा धरा वसुंधरा कलवाती है, संसार में मधुरता और सरसता दीपती है और जिसके द्वारा ज्वन धारण करते रहने की अभिलाषा अपनी रहती है—वह है प्रेम! प्रेम संगीतमय ज्वन की एक गहरी खलती धारा है, जिसमें अवगाहन करनेवाले को दिव्य भाधुर्य के अतिरिक्त और कहीं कुछ नहीं दिखाई पड़ता। इसकी रम्यस्थली का पुष्प है शृंगार, जो विप्रलंब में भिन्न उठता है। संयोग-शृंगार में लाव-शांति प्राप्त होती है और विप्रलंब में लावतीव्रता! संयोग से हृदय की अभिलाषाओं, लावसाओं तथा आशाओं निर्वाणो-मुक्त हो जाती हैं; अनंत का सांत में पर्यवसान हो जाता है। संयोग-शृंगार में प्रेम व्यक्तियुक्त हो जाता है, अकेला-मुक्त हो जाता है, संकुचित हो जाता है; प्रकृति के नाना रूपों में प्रेम की व्यापकता का ध्यान हमें नहीं रहता और हमारी वृत्तियों तीव्र न हो कर शांत हो जाती हैं।

जब हम अपने प्रिय के पिछोह में उससे दूर हो जाते हैं, तब हमारी सभी रागात्मिका वृत्तियाँ जग जाती हैं। हमारे भीतर एक प्रकार की क्रांति मच जाती है। अपने सभी कर्मों में, सृष्टि के सारे व्यापारों में, प्रकृति के निष्पन्न विवास में हम प्रलय की दिव्य न्योति का अवलोकन करते हैं। हमारी आंखों के आरेख और प्रेम-ही-प्रेम दृष्टिगोचर होता है। हमारे भीतर भिन्न की जो 'उत्सुकता' होती है, वही हमारी वृत्तियों का अनुराग के लाल रंग में रंग देती है; जिससे हम जो कुछ सुनते हैं, सभी प्रेमी का संदेश लावेवाला बन जाता है; और हम जो कुछ देखते हैं, वही हमारे प्रेमी के रंग में, उसीका प्रतिरूप बन कर हमारी आंखों का खंखल बना देता है। तात्पर्य यह कि संयोग में जिन-जिन लावनाओं का उपशमन हो जाता है, उन्हीं-उन्हीं लावनाओं का विप्रलंबावस्था में तीव्रिकरण और उत्तेजन होता है। पिछोह में हमारे हृदय को एक प्रकार की ठेस लगती है; एक टीस उठती है और इशाला फूट पड़ता है। यही टीस या ठेस हमारे अंतर्ज्वन की पूर्य अभिव्यक्ति है, और यही है काव्य का यथार्थ विषय। 'काव्य का विषय' से हमारा अभिप्राय किसी प्रकार का प्रतिबंध भास करने का नहीं है; और न काव्य के सुविस्तृत क्षेत्र को संकुचित करने का। इस कथन से हमारा तात्पर्य केवल इतना ही है कि संयोग-शृंगार की अपेक्षा विप्रलंब-शृंगार में हमारी रागात्मिका वृत्तियों के बीज होने का अधिक उपकरण प्राप्त होता है। करुणरस में हमारा हृदय और रसों की अपेक्षा अत्यंत शीघ्र ही ओतप्रोत हो जाता है, और इसका प्राथम्य हमारे हृदय पर और रसों की अपेक्षा अधिक देर तक रहता है। हमारे इस कथन की पुष्टि अवभूति के एको रसः करुण एव निमित्तमेदार, भिन्नः पृथक् पृथगिवाभयते विवर्तनः ॥

अथवा शैली के “हमारे सभसे मधुर काव्यों करुणारसिक विचार ही दर्शानेवाले हैं” आदि कथनों से होता है। आदिकवि महर्षि वाल्मीकि के काव्य-काल से कवीन्द्र रवीन्द्र के काव्य-काल तक जिन जिन कवियों की वाणी में हमें अमरत्व का रस मिलता है, सभी की कृतियों में, मूल सूत्ररूप से हम उस ओर रुढ़ि का उद्घाटन करते हैं कि वे ही कवि अमर हो गये, जिनके जीवन में कबी-न-कबी टीस उड़ी थी, और जिन्होंने जीवन की अभिव्यक्ति के सूक्ष्म विश्लेषण में करुण-रस का सहारा लिया था !

हो पहर का समय था। अहर्षि वाल्मीकि मध्याह्निक संध्या करने का तमसा-तट पर भटे थे। वहां उन्होंने कौन के ओर नज़रें डालीं। व्याध ने उस ओर में से कामभोहित ओर कौन का भार डाला। ऋषि के हृदय में करुणा का समुद्र उमड़ पड़ा। अकरमात् वाणी फूट पड़ी, सहसा अनुष्टुप छंद में उनके हृदय की धारा गूह गयी:-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्कौञ्चमिथुनावेकमवधीः काममोहितम् ॥

हम काव्य में घसींके अमरत्व कहते हैं। आदिकवि की उस वाणी में ‘नूतनञ्छन्दस्त-भवतार’ ही नहीं है, लावना की पूर्ण अभिव्यक्ति के अर्थ उपयुक्त साधन भी है। घसी भनोवेग ने रामायण-जैसे महाकाव्य का प्रजनन किया। ऋषि के हृदय में ठस लगी, दिल का हरिया उमड़ पड़ा, करुणा का जल कवि के हृदय में हलचल मचाने लगा। कविता की रचना में अंतस्तल की घस निगूढ़ प्रेरणा का ही नाम अमरत्व है। कवि का साम्राज्य हृदय है, भरिनष्क नहीं; उसका नंदन-वन कल्पना एवं भनोवेग है, छुड़ि नहीं; कवि तन्मयता का उपासक होता है, जिगीषा का नहीं; कवि अवतार लेता है, जनाया नहीं जाता; काव्य की प्रवृत्तियों ने उसके हृदय के अनुभूति-भंड में प्रच्छन्न लाव से विद्यमान रहती हैं, वे अनुकूल काल, घटना एवं परिस्थिति पा कर जग जाती हैं, उनका स्फुरण हो जाता है और तादात्म्य की संगीत लहर में वे अक्षाय्य उड़ती हैं !

वैदिक युग के महर्षियों में भी घसी सल का प्रसार मिलता है। ध्यान और धारणा के अनंतर जग वे समाधि में प्रविष्ट होते थे, और अपने उपास्य देव के साक्षात्कारद्वारा संसार के अणु-अणु में प्रकाश की सत्ता का विकास देखते थे, तब आत्मा का परमात्मा में लय हो जाता था, ओं में अनेक का और अनेक में ओं का मिश्र-प्रतिमिश्र आवास होने लगता था, ज्ञाता और ज्ञेय में काष्ठ अंतर नहीं रह जाता था। परंतु धीरे-धीरे समाधि टूटने लगती थी, उपास्य देव के समीप की लावना धीरे-धीरे हटने लगती थी और ऋषियों के अंतस्तल से करुण विनय निकल कर भगन-भेदन करने लगता था—

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्रदेवं वरुण व्रतम्, मिनीमसि द्यवि द्यवि ।

मा नो वधाय हस्नेवं जिहीषानस्य रीरधः मा हिणानस्य मय्येव ॥

वरुण का स्थान वैदिक युग के देवताओं में सभसे उंचा है। प्रजापति प्रकाश की उपासना भी ऋषि-महर्षियों में प्रयत्नित थी। “कस्मै देवाय हविषा विधेम ?” में विष्णुध आतुर हृदय की कामल एवं करुण पुकार के अतिरिक्त सच्ची लगन एवं मिलन की तीव्र उत्सुकता भी है। काव्य में यही अमरत्व है।

उल्लास और विषाद, दोनों काव्य के विषय हो सकते हैं। उल्लास में कवि उपर उड़ता है, और विषाद में अपने भीतर ही डूबता है। उल्लास में वह सगीर-सा स्वच्छंद हो जाता है, कामना की तरफ उसकी कल्पना परम मधुर हो जाती है और उसके भनोवेग में तीव्र अपवृत्ता केलि करने लगती है। वह प्रकृति के नाना रूपों में ऑनंद तथा हर्ष की ही मात्रा पाता है। उसके सम्मुख प्रकाश-ही-प्रकाश रह जाता है। विषाद की दशा में हम अपने ही भीतर डूब जाते हैं। हृदय में ओं प्रकाश की धार कालि भय जाती है। हमारा मन तनिक भी बाहर नहीं लगता। हम ‘पीर’ से व्याकुल हो जाते हैं, व्यथा से विह्वल हो जाते हैं, और घसी अवस्था

में हमें अपनी व्यथा-कथा दूसरों पर प्रकट कर हृदय को हलका कर देने की छद्म सुरति होती है। विषाद से आकांत हृदय की करुण अभिव्यक्ति में ही अमर काव्य का जीव सन्निहित है।

अब यहां पर यह जन लेना परमावश्यक है कि क्या कारण है जो शृंगार, पीनस, वीर आदि रसों की अपेक्षा करुण का प्रभाव हमारे हृदय पर शीघ्र ही पड़ जाता है, और सभी रसों की अपेक्षा यह देर तक ठहरता है? यह मनोविज्ञान का प्रश्न है। सत्य तो यह है कि संसार में हम सुख की अपेक्षा दुःख का अनुभव अधिक करते हैं। धृश्नर ने ही संसार में सुख की अपेक्षा दुःख अधिक बनाया-यह कहना सर्वथा अनुचित तथा अविश्वसनीय है। आत औसी है कि यह दुःख हम सुख से रहते दुःखों की अपने को दुःखावृत्त मानते हैं; परंतु ऐसा कभी-कभी ही होता होगा कि दुःख में रहते दुःखों की हम अपने को सुखमय मानें। दुःख और सुख सापेक्षिक अथ-य प्रतिद्वंद्वी भाव हैं। सुख और दुःख सत-दिन की भांति एकदूसरे के विपरीत भाव हैं। आष उपकरणों का हमारी चित्त-वृत्तियों पर जो प्रभाव पड़ता है, वह किसी-न-किसी रूप में प्रकट होता है। इसी प्रकटीकरण का नाम सुख-दुःख है। सुख-दुःख, दोनों क्षोभ उत्पन्न करनेवाले हैं, शांति-लग करनेवाले हैं। यही कारण है कि दुःख की अवस्था में दुःख सह लेना तो स्वाभाविक ही है; परंतु सुख की अवस्था में भी प्रायः हमारा जीवन दुःखमय ही प्रतीत होता है। जिस अवस्था में हम रहते हैं, उसी अवस्था में दूसरे को हेम-कर हमें आश्वासन मिलता है, विशेषतः दुःख की दशा में। करुण-रस मानवव्यापार की सत्यसे अधिक प्रवृत्तियों का अभिविच्यन एवं अनुशासन करता है। हमारी वृत्तियों का बिगो रहने में करुण का हाथ बहुत अधिक है। हम दुःख से घिरे दुःखों हैं, हमारे भीतर करुणा की धारा बहा करती है और इसीकी अभिव्यक्ति हम सर्वत्र हेमना आहते हैं। क्षणिक भिक्षु के अनंतर वियोग की जो अपार वेदना है, अधरों पर क्षणिक सुखकान में जो असीम विषाद छिपा हुआ है, जीवन के विकास अथ-य वैभव की तल में मृत्यु की जो कीड़ाओं वर्तमान है, वही काव्य का विषय है। वह हृदय की सच्ची अभिव्यक्ति है, वह करुणा का निर्जर है! ऋग्वेद में उल्लास एवं विषाद, दोनों की व्यंजना है। अनादि-काल से ही उल्लास तथा विषाद, दोनों काव्य के विषय माने गये हैं। ऋग्वेद के उपाखंडों में तो उल्लास एवं उमंग धृती अधिक मात्रा में विद्यमान हैं कि हमारी 'रैमेटिक पोएट्री' उसकी छाया-मात्र प्रतीत होती है; वह सज्जवता और सरसता इसमें है ही कहाँ ?

इस संसार में योज्यतम को ही विजयश्री मिलती है-अर्थात् जीवनधारण की प्रतिद्वंद्विता और इसमें योज्यतम का विजयी होना यह नियम आर्क्ष उर्विन ने पहलेपहल जोन निकाला था, यद्यपि अनादि-काल से यह विश्व के सभी प्राणियों में व्याप्त था। विज्ञान में ही नहीं, कला में भी यह व्यवहृत है। हां, इसमें 'काष्ठ सदेह नहीं' कि विज्ञान में जो योज्यतम है, वह कला में नहीं; और जो कला में है, वह विज्ञान में नहीं। हिमालय और गंगा को हेम कर एक वैज्ञानिक पर्वत की उंचाई और नदी की गहराई तथा पथर के लेद और जल के रंग के 'विश्लेषण' में लग जायगा; परंतु एक कलाविद, एक कवि हिमालय की गगनयुग्मी शिखरभासाओं को हेम उल्लास से भर जायगा, और इसमें धृश्नर की महत्ता का अनुभव करेगा। गंगा को हेम वह अपने अहंभाव को इसमें निमज्जित कर देगा, इसमें मातृमूर्ति हेम गहगह हो जायगा। विज्ञान का मूल है विश्लेषण, किसी चीज का अलग-अलग कर के हेमना और उसके भौतिक रहस्य को समझना। जिगीषा वैज्ञानिक की स्वाभाविक वृत्ति है; परंतु कलाविद की प्रवृत्ति संश्लेषण की ओर होती है-किसी चीज का पूर्णरूपात्मक दृष्टि से हेमना और उसके सौंदर्य पर मुग्ध हो जाना, उसके वैभव हेम निरभर एवं उमंग से उल्लसित हो उठना ही संश्लेषण है। तादात्म्य कविता का प्राण है। उपनिषदों में हमारे हृदय की सभी वृत्तियों के पूर्ण रूप से क्षीन हो जाने का दौन-सा उपादान है? उपनिषदों में दार्शनिकता लयालप्य लरी है, जो हमारे बुद्धि-तत्त्व का जग्न एवं उद्भोधित करती है। अपिच लोक के अक्षुस्वरूप सूर्य की प्रभा के समान,

वासु की विश्वव्यापकता के समान हमें ब्रह्म की व्यापकता का आभास पाने का उपनिषद् में हमें अवश्य धर्मित किया है; परंतु साथ ही साथ यह भी कह दिया कि शरवत्तन्मयो भवेत् । अद्वैतवाद चिंतन की पराकाष्ठा द्वारा ही प्राप्त हो सकता है। इसमें हमारी दृष्टियों का अनुरागित 'ऐव' प्रस्तुत करने की क्षमता नहीं। धारणा की पूर्ण योजना ही अद्वैतवाद की सीढ़ी है। कुछ देर के लिये लगे ही हम सर्वात्मभाव से आत्मा और परमात्मा की ऐक्य-भावना का अपने हृदय के अनुभूति-भंड में आवाहन कर सकें; परंतु जाते-पीते, सोते-जगते, उठते-ठूठते-अर्थात् ज्वन की प्रत्येक क्रिया में, आनंद की पुष्ट होने के लिये द्वैत-भाव ले कर ही चलना पड़ेगा। विद्या और विनय से संपन्न ब्राह्मण, गौ, हस्ती, कुत्ते और श्वपच में समान रूप से विधात्मा का निवास है—धस धारणा में पूर्ण विश्वास के लिये जरा कठिनाता का सामना करना पड़ेगा; परंतु—

यत्करोषि यद्विनासि यज्जुहोषि वदसि यत् । यत्तपस्यसि कान्तेय तत्कुरुष्व मदपणम् ॥

मन्मना भव मङ्गक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥

आदि भगवद्भक्तों में हमारे हृदय की जिज्ञासा-वृत्ति तुष्ट हो जाती है; हम जन जनते हैं कि विश्व का भंगल भगवान का मुख्य कर्म है। शिव, कल्याण का अवतार भगवान का प्रधान स्वरूप है। वह हमारे सभी कर्मों का प्रसार 'ऐव' परिष्कार, सर्वजन 'ऐव' अनुशासन किया करता है। उपनिषद् में ऐसे वाक्य अधिक हैं, जिनमें द्वैत-भाव का ले कर हमारे और परमेश्वर के बीच भयुर संघर्ष का सूक्ष्म विवेचन है। विश्व के कोलाहल से हमारे प्राण धतने उल-से जते हैं कि हमें शांति और शीतलता की अपेक्षा होती है। प्रेम के बाहर शांति 'ऐव' शीतलता है ही कहाँ? धर्मी भयुर प्रेम का वर्णन उपनिषद् में बरा पडा है। सदाचार प्रेम की भयुर ज्योति है, जिसकी विशद व्याख्या उपनिषद् में विद्यमान है। उपनिषद् में हमारे हृदय की निरंतर शांति 'ऐव' प्रयूर शीतलता का अपार साधन है। यही कारण है कि आज हजारों वर्ष भीत गये, आज भी उत्सुकता 'ऐव' उल्लास के साथ हम उपनिषद् की भयुर धारा में अवगाहन करते हैं, और हमारा हृदय अमरत्व का पान कर कृतकृत्य हो गया करता है! शंकराचार्य के ज्ञान-प्रधान अद्वैतवाद में हमारे हृदय का अनुरागन नहीं होता। इस विशद महत्ता से हम अंकित हो जा सकते हैं, किंतु इतनी नहीं सकते। परंतु रामानुज के भक्ति-प्रधान विशिष्टाद्वैत में हमारी जिज्ञासा-वृत्ति का तुष्टि मिलती है, हमारे हृदय का ऐक्य विशेष प्रकार का आश्वासन अथ-य आनंद प्राप्त होता है। जो हमारे हृदय को अपने रंग में रंग देता है और उद्वेग तथा उमंग का उद्रेक करता है, वही काव्य है; इसीमें अमरत्व का रस है, इसीमें वह पावनत्व तथा शीतलता है, कि जिसे पाने के लिये हमारा हृदय सदैव बाधायित रहता है। इसीका हम काव्य में अमरत्व कहते हैं।

रामायण और महाभारत, दोनों महाकाव्य ज्वनपूर्ण आलोचना हैं। उनमें ज्वन की प्रत्येक दृष्टा का विशद विवेचन है। वास्तविक और व्यास, दोनों अपने काव्य में इतने अच्छे हैं, उन्होंने अपनी आशा निभाने कर दी है। उनके काव्यों के नाम तो अतिव्यापी हैं। दोनों महर्षि इसीमें लुप्त हो गये हैं। दोनों काव्यों में कांतिकर्षी महर्षि-कवियों ने अपने हृदय की आत कही है, जिससे हमारी अंतरात्मा को धन काव्यों में संतुष्टि की उपलब्धि होती है। सीता का सतीत्व और द्रौपदी की क्रियाशीलता किसके मुख नहीं कर लेती? राम-सा आदर्श भयाङ्क-पुरुषोत्तम तथा युधिष्ठिर-सा सत्यवादी जनने की बाधसा किसके हृदय में नहीं जगती होगी? भरत-सा बाध संसार के किस साहिल में भिलेगा? सत्य तो यह है कि इन महाकाव्यों के पढ़ते समय हमारी भौतिकता नष्ट हो जाती है, हम स्वर्ग का आनंद लूटने लगते हैं। कवि अपने रंग में हमें रंग देता है। काव्य में यही अमरत्व है।

माघ और बारवि में प्रयूर पांडिल था, अगाध विद्वत्ता थी। उपमा, अर्थ-गौरव तथा पद-लाबिल, सत्य कुछ धर्म में हैं; परंतु क्या कारण है कि जिस उत्साह के साथ हम कालिदास और जवभूति के ग्रंथों का अध्ययन करते हैं, उतना माघ, इंदी और बारवि के नहीं? सभा-

सोझित और श्लेष के सहारे भाष ने ओक ही श्लोक में कर्षणाते कइ दी है। यमकार का छ-
तृष्ट छेदाक्षरण संस्कृत-साहित्य के छन पिछले जेवे के कवियों में प्रचुर परिभाषा में मिलता है।
छनके अध्ययन में हमारे भस्तिष्क का पूरा व्यायाम हो जाता है; परंतु कालिदास और लव-
भूति में नए रसात्मकता है, नए भाव-प्रवणता है, नए रमणीयार्थ-प्रतिपादक शब्दों की प्रचुर-
ता है, वह अन्यत्र दुर्लभ है। कालिदास का जीवन शृंगारमय था; शृंगार के दोनों पनों की
मधुरता से उनका हृदय ओतप्रोत था। मेघदूत विप्रलंब-शृंगार का छिद्र नभूता है। विरह जैसी
मधुर कहानी किसी और कवि ने नहीं कही। हंसदूत, पवनदूत, मयूरदूत आदि दूतकाव्यों में
हमें वैसी लावुकता तथा सरसता नहीं मिलती। ये तो मेघदूत के अनुकरण-मात्र हैं। अनुकरण
में सज्जता कहाँ? रघुवंश-महाकाव्य में हम कवि के मानवजीवन का सूक्ष्मातिसूक्ष्म विश्लेषण
करते पाते हैं। आद्य प्रकृति और अंतःप्रकृति, दोनों के साथ कवि के हृदय का पूर्ण सामंजस्य
है। कहीं-कहीं तो हम कवि के प्रकृति की स्वच्छंद सुषमाओं में केकिला की लांति दूकते
हुए पाते हैं; और कहीं-कहीं मानव-हृदय की मूल अभ्यंतर लावनाओं के भीय जमर-सा
गुंजर करते हैं। कुमारसंभव और शाकुंतल तो स्वर्ग की गीत हैं। वे तो कामना की तरह सुंदर
और कल्पना की तरह मधुर तथा लावना की तरह कोमल हैं। साधना और तपस्या द्वारा ही
सच्ची उपलब्धि हो सकती है-यही दोनों काव्यों का विषय है। प्रेम में मोह, आसक्ति तथा
आद्य सौंदर्य का कोष्ठ स्थान नहीं-छसी सत्य को कवि ने कुमारसंभव और शाकुंतल में प्रद-
र्शित करने का प्रयत्न किया है; और इस प्रयत्न में वह पूर्ण सफल हुआ है। लज्जामनोरथा
सती पार्वती की कठिन तपश्चर्या पढ़ कर किसका हृदय करुणा के जल से परिश्लावित नहीं हो
जाता? लगवान भारीय के आश्रम में—“बसने परिधूसरे बसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः”
शकुंतला का देण किसका हृदय पिघल नहीं जाता? मरुषि कष्ट के आश्रम में ३५, यौवन
और लावण्य से परिपूर्ण शकुंतला हमारे हृदय पर अपना प्रभाव अभिष्ट ३५ से नहीं
उल सकती; परंतु यहाँ वेदना, प्रताड़ना तथा प्रलाप्यान से व्यथित-हृदया शकुंतला हमारे
हृदय का लूणण्य जन कर, सत्राही जन कर हमारे हृदय को तपोवन बना कर, भारीय के आश्रम
में हमारी अंतरात्मा पर अपनी अभिष्ट छाया डालती है, और हम सदा के लिये उसके पक्ष-
पाती जन होते हैं। हमारा हृदय करुणार्द्र हो जाता है। यहीं कवि ने अमरत्व जिये दिया है।

लवभूति की रचनाओं में कवि का शब्दों पर अपार अधिकार जलकता है। सत्य पूछीये,
तो लवभूति के समान किसी भी संस्कृत-कवि में शब्दों पर अधिकार है ही नहीं। लवभूति
की रचनाओं में शब्द-माधुर्य छतिनी अधिक मात्रा में है कि उनके श्लोकों के तनिक जेर से
पढ़ीये, जैसी ध्वनि निकलेगी कि मालूम होगा, जैसे आपके सम्मुख चित्र पड़ा हो। श्लोकों
में चित्र भीयने की कला में लवभूति सर्वश्रेष्ठ कवि कहे जा सकते हैं। ‘कणत्कनकार्किकिर्णी
क्षणत्क्षकारिणं घनुः’ जैसे वाक्य लवभूति में जरे पड़े हैं, जिससे वर्य विषय का जता-
जगता चित्र हमारी आंखों के सामने चित्र होता है, और हम कवि की प्रभर प्रतिभा देण
विस्मयाविभूत हो जाते हैं। परंतु इससे हमारा अलिप्राय यह नहीं कि लवभूति अपने शब्द-
काव्य या चित्र-काव्य के कारण ही अमर हो गये। इसके विपरीत कहना वास्तविकता पर पड़ा
डालना और विद्वानों की आंख में ल जोंकना होगा। हमारे आचार्यों में जसे ही काव्य
क्या है? इस विषय में विवाद होता रहा हो; और जले ही कोष्ठ ध्वनि को, कोष्ठ अलंकार
को और कोष्ठ रस को काव्य की आत्मा मानता हो; परंतु इस विषय में सभी आचार्य
सहमत हैं कि काव्य का प्रधान विषय प्रलविण्यता है-हमारे हृदयपर अपना प्रभाव डाल कर
हमारे हृदय को अपने रंग में रंग लेना ही कवि की अपूर्व सफलता कही जाती है। लवभूति
में, अधिकांश स्थलों में, वे ही जाते मिलती हैं, जिन्हें मैथु आरनाल जीवन की आलो-
चना कहते हैं, और वर्यसर्व ज्ञान की मूल-अभ्यंतर ज्योति जतलाते हैं। लवभूति को ‘हृदय
की जात’ कह देने में जरी सफलता मिली है। उनकी रचनाओं हमारे हृदय को रपस करनेवाली

होती है। कालिदास की अपेक्षा लवभूति में वास्तविकता की मात्रा अधिक है, अभिज्ञान-शाकुन्तल के अतुल्य अंक में शकुन्तला का तपोवन से भिदा लेना, अपनी प्राणधारी सभियों से भिदा होना और लता-पुष्पों की सुपमा से हृदय का मधुर संपर्क विविध होना—यह सबी करुण-रस के भीतर है; और करुणा का स्फुरण-मात्र करा कर कवि उसके परिपाक के लिये हमें स्वतंत्र छोड़ देता है। परंतु उत्तर-रामचरित में लवभूति ने तीसरे अंक में तो करुण का धृतिना गाढा रस पहनाया है कि पाठक स्वयं फूट-फूट कर रोने लगे हों नहीं सकता। कालिदास हमारे हृदय का पसीजते हुए देखना चाहते हैं; परंतु लवभूति तो हमारी आंखों में आंसू देप कर ही संतुष्ट होते हैं। उत्तर-रामचरित के कवित्व में दार्शनिकता कहीं-कहीं धतनी भट गध है, जीवन की आलोचना धतनी अधिक हो गध है कि दार्शनिकता की ओर फूट निकलती है, और परिस्थिभावद तथा विवर्तवाद की उलझनों में हमारा हृदय लग जाता है। कहीं-कहीं तो अपूर्व-आत कल ही गध है, जिसे संस्कृत के अन्य कवियों में पाना दुर्लभ ही है—

न किंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति। तस्यस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः॥

लवभूति अपने चित्रकाव्य के लिये लगे ही संस्कृत-साहित्य के अद्वितीय कवि माने जायें; परंतु वह अपनी कहीं-कहीं रचनाओं के द्वारा अमर हो गये हैं, जिनमें 'हृदय की आत' कही गध है, जिनसे हमारा हृदय उद्बलित और उद्वलित हो जाता है—

व्यतिषजति पदार्थान्तरः कोऽपि हेतुः। न खलु बाहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते॥

तथा प्रेम की वह परिभाषा, जिसमें कवि ने अपना हृदय जोल कर रच दिया है, कवि के उसके चित्र-काव्य की अपेक्षा अमर बनाने में अधिक सक्षम हो गया है, वह है—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थानु यद्विभ्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नह्वयो रसः॥

पिछले जेवे के संस्कृत कवियों ने कविता-कामिनी को अलंकारों से धतना लाद दिया कि अस अलंकार-ही अलंकार रह गये, काव्य का स्वाभाविक सौंदर्य छिप गया और हमारा हृदय भी उनही ओर से ओक प्रकार विरक्त-सा हो गया। हृदय तो संसार में सजसे अधिक स्वार्थी पदार्थ है। जहां धसके अनुकूल दृश्य मिले, अनुकूल आते मिलीं, वहां वह अट कूठे अपने भीतर छिपा लेता है, स्वीकार कर लेता है; परंतु जहां विपरीत आव दीजे कि अट वह अपना द्वार बंद कर लेता है। संस्कृत-साहित्य में ओक कवि और हैं, जिनके बारतवर्ष ही नहीं, योरप तक उद्भास जेवं आनंद के साथ पूजता है—वह हैं महाकवि जयदेव। गीत-गोविंद में जे भिदास है, वह अन्यत्र किसी की साहित्य में दुर्लभ है। संगीत की उस मधुर धारा का, जे गीतगोविंद में पड़ी है, रस-पान करने के लिये कौन नहीं लाक्षमित रहता ? अज भी जय हमारे जीवन में उद्भासीनता पढ़ने लगती है और सरसता तथा मधुरता अदृश्य के गर्भ में विलीन होने लगती है, तो अंतरात्मा को केवल गीतगोविंद से परिताप मिलता है ! जीवन को आनंद जेवं प्रेम से भर देने के लिये गीतगोविंद का ओक पद भी पर्याप्त है। जयदेव की देववाणी की स्निग्ध पिपूषधारा में अवगाहन कर आज भी हम जन्म सख करते हैं, और कवि की मधुर वाणी की भिदास का आरवाहन कर अमर पद प्राप्त करते हैं। देभिजे, कितनी भिदास है—
ललितलवंगलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे। मधुकरनिकरकरंबितकोकिलकूजितकुंजकुटीरे॥
बिहरति हरिरिह सरसवसंते; नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरंवे॥
तथा-रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेषम्; न कुरु नितंबिनि ! गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम्।

धीरसमीरे यमुनातीरे वसती बने बनमाली; गोपीपीनपयोधरमर्दनचंचलकरसुगशाली। भूव।

गीतगोविंद में आदि से अंत तक जैसी ही मधुरता लजावण करी पड़ी है। धस विषय पर अगदी संप्रिया में और भी कुछ लिखा जायगा। धस पार धतना दी।

(“सुधा”ना अ.व.सं. १८८४ ना संपादकीय लेखमांथी.)

૧૧૧-દારુ પીનારાઓ

(ગઝલ)

પિતા ત્રિકાલની સંઘ્યા કરે ભરમ ટીલાં તાણી, પુત્ર પરદેશમાં આવી પીએ છે દારૂનાં પાણી;
વિદેશે પુત્રને મૂકે ઉંચી આશે ખિયારાઓ, થતાં અંકુશથી અગગા બને દારૂ પીનારાઓ !
નઠારાંની નકલ કરવા અમારા લોક શૂરા છે, વિદેશીના ગુણો અહના હમેશાં જ અધુરા છે !
હતા સાંજ સવારે જ પ્રભુમંદિર જનારાઓ ! પધારે છે પીઠાંઓમાં અહીં દારૂ પીનારાઓ.
દીસે તિલાંજલિ આપી જુની નિજ સંસ્કૃતિ છોડી, રક્ષા છે મૃગજળ સરિખા સુધારા પાછળે દોડી.
સુધારો શું સુખી કરશે અકલહીણા ખટારાઓ, અહીં પરદેશમાં આવી બને દારૂ પીનારાઓ.
બની વિશ્વાસઘાતી નિજ બંધુ છેતર્યે શૂરા ! સડેલાં નિજ મંત્રોથી બધામાં વર્તવે પૂરા !
દીસે છે સિવિલીઝેશન તણા લીધા ઈજારાઓ ! જરૂર નિજ દેશને દારિદ્ર દીએ દારૂ પીનારાઓ !
ખીયારા દેશબંધુને નથી જુવાર ખાવાને, મળે છે ભાધને પાગલ થવા પૈસા ઉડાવાને.
પરંતુ ચાર દિવસ આંદનીના છે જનારા હો ! નફે નાલાયકી મળશે જરૂર દારૂ પીનારાઓ.

(તા. ૨૩-૬-૨૮ ના 'ગુજરાતી'માં લખનાર-શ્રી. દેવકૃષ્ણ પીતાંબર જોશી)

૧૧૨-મહામાયા કો જગાઓ

“જિસ દેશ અથવા રાષ્ટ્ર મેં નારી-પૂજા નહીં, વહ દેશ યા રાષ્ટ્ર કલ્હી મહાન અથવા ઉન્નત નહીં હો સકના. નારીરૂપી શક્તિ કી અવગણના કરને સે હી આજ હમારા અધઃપતન હુઆ હૈ. જહા સ્ત્રિયોં કા આદર ન હો, જહાં સ્ત્રિયોં દુઃખ મેં સમય ખીતા રહી હોં, ઉસ સમાજ અથવા દેશ કી ઉન્નતિ કી આશા રખના દુરાશા માત્ર હૈ. ઇસ લિયે, સ્ત્રિયોં કો જાગૃત કરના આહીએ. સ્ત્રિયોં મહામાયા કી પ્રતિમા હૈં. જખ તક ઉનકા ઉદ્ધાર ન હોગા, હમારે દેશ કા ઉદ્ધાર હોના અસંભવ હૈ.”

—સ્વામી વિવેકાનંદ

૧૧૩-વૌઠાનો મેળો લોકોની અસાધારણ ભીડ

એક અખરપત્રી લખે છે કે, ચાલુ સાલે વૌઠાના મેળામાં આવેલાં મનુષ્યોની સંખ્યા અસાધારણ હતી. લગભગ સવાલાખ ઉપરાંત મનુષ્યો ભેગાં થયાં હતાં. આવખતે આ મેળામાં યાત્રાળુઓ માટેની સગવડ કરવાનું-એટલે કે બજાર ગોઠવવું, રસ્તા રાખવા, બજાર બાંધવાં, ઢાળ કરવા, ધાસ વગેરેનાં જાંખરાં ખોદી કઢાવવાં, ઠેર ઠેર દીવાખત્તીઓ રાખવાં વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું જે કાર્ય અત્યારસુધી રેવન્યુ ખાતાને હસ્તક હતું તે અમદાવાદ જીલ્લા લોકલબોર્ડે હસ્તક લીધું અને તે બોર્ડના પ્રતિનિધિતરીકે ધોળકા તાલુકા લોકલ બોર્ડના પ્રમુખે તે બધી સગવડો કરવાની હતી; પણ દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે, ગઇ સાલ કરતાં આ સાલનો વહીવટ વધુ અસંતોષકારક હતો. બજાર આગળ કે ત્યાં જતાં રસ્તાઓમાં ખત્તીઓ પણ મૂકવામાં નહોતી આવી. નદીના પટમાં ઉગેલાં કાંટાળાં જાંખરાંના વેલા કાઢી નખાયા નહોતા; તેથી લોકોને ઉતરવાની બારે મુશ્કેલી નડતી હતી. સૌથી મોટી અડચણ તો વૌઠે જવાની ધોળકા-સમજની સડક ઉપર અધીરો માધલ ઉપરાંત મેટલ પાથરી તે રસ્તો વાહનોના અવર-જવર માટે મુશીબતભરેલો ને ત્રાસદાયક બતાવી દીધો હતો. આથી તાલુકા સમિતિએ જે રસ્તો ચોથા વર્ષ ઉપર કાઢ્યો હતો તે રસ્તો પાછો આવખતે સમિતિએ દુરસ્ત કરાવ્યો હતો. બજારને કંતાનથી બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં તે અતિશય જીર્ણ ને પાતળાં હોવાથી અંદરના મનુષ્યોની ક્રિયા બહારના માણસો નેહ શકે તેવી હોવાથી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની મર્યાદા જળવાતી નહોતી. નદીની ધારે કેટલેક સ્થળે ઉંચી ભેખડ જેવી હતી અને નહાનારાઓ પડે ને લપસી જાય તથા હેરાન થાય તેવી હતી; તેથી આ કામ, દુકાનોનાં બાડાંની લગભગ બે હજારની આવક ખાનાર બોર્ડનું હતું; છતાં તે તાલુકા બોર્ડે કરાવ્યું નહિ. એટલે સ્વયંસેવકવિભાગે આખી રાત ગાળી નદીની ધારે સરખી કરી ઢાળ ઉતારી લોકોને નહાવાની સગવડ કરી આપી હતી. દૂર દૂર ભાવનગર ને બારડોલી જેટલાં છેડેથી આવનારા તમામ સ્વયંસેવકો વગેરેની સંખ્યા ૧૫૦ ઉપરાંતની હતી. આખી રાત ને દિવસ તેમણે ફરતા રહી ચોક્કી કરી, તમામ પ્રકારનો બંદોબસ્ત જાળવી જેને તેને સહાય કરી હતી; અને ખુદ મામલતદાર સાહેબના તંત્ર આગળનો ઉંચો ઢાળ કે જ્યાં બળદો ગાડું ચઢાવતાં ખેસી જઈ હેરાન થતા તે ઢાળ તથા ખીજ અનેક ઢાળો તેમણે સરખા કરાવ્યા હતા. વળી આ ઉપરાંત ભૂલાં પડેલાં બાળકો સ્વયંસેવકોના પડાવે આવ્યાં હતાં અને ખીજાં તેથીએ વધુ રસ્તામાં ભૂલાં પડતાં તેમને ઓળખી-તાની જોડે જઈ તેમનાં માખાપ ને વાલી વગેરેને જણાવે સાથે સોંપ્યાં હતાં. બીજા સેવામંડળવાળા વૈદ ઇશ્વરલાલ અને ભાલેજના ડૉક્ટર કમળાશંકરે સેંકડો દરદીઓની સારવાર કરી હતી; જ્યારે સરકારી દવાખાતું ક્યાં છે તેની લોકોને ખબર પણ નહોતી. શ્રી. આનંદપ્રિયજી તેમની ટુકડી સાથે સ્વયંસેવકોને સહાય કરવા આવ્યા હતા. તેમના કાર્યકર્તાઓ ભાઈ ભૂલાશંકર ને કલિદાસ કે જેઓ, આ મેળામાં ધાંધલ મચાવી તોફાન કરી તથા ત્રાગાં કરીને દુકાનદારોને ત્રાસ આપી બે આના ઉધરાવતા ફકીરોનો સખ્ત વિરોધ ઉઠાવવામાં દુકાનદારોને સહાયભૂત થયા હતા; તેના બદલામાં એસિસ્ટન્ટ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસે તેમને પકડી પોલીસના પહેરામાં કલાકોસુધી એસાડી રાખ્યા હતા અને ક્યા પ્રકારનો આરોપ મૂકવો તે નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ; અને જમીન ઉપર છૂટવાની આ ભાઇઓએ ના પાડી ત્યારે આખરે થાકીને ઓળખાણ લઇ તથા જાતજમીન લઇ છોડી મૂક્યા હતા. ફોજદારનું વહણ સાફ હતું, પણ આ સાહેબલોક કે જેમને શુજરાતના મેળાની ખાસિયતોનું કાંઇ જ્ઞાન હોય નહિ તેમનું વર્તન પસંદ કરવા યોગ્ય નહોતું. છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં ધારાળાઓ તોફાન કરે છે તેવું તોફાન ચાલુ સાલ પણ થવાની તૈયારીમાં હતું, પણ ખંભાત તરફના એક બાહોશ જમાદાર, ધોળકાના ફોજદાર, ભાવનગરવાળા સ્વામીરાવ, મી. ડાભાભાઇ પટેલ, વસંતરાવ, શિવાનંદજી અને અન્ય સ્વયંસેવકોના એકત્ર પ્રયાસથી તે કાણુમાં આવ્યું હતું. આવાં તોફાનો જાણી જોઇને કાંઇ શુંડાઓ કરાવે છે તેની ખાત્રી તે ટ્રાળામાં મેઢેલા

એક સુસલમાન શુડને સ્વામી રાવ અને મીં ડાહ્યાભાઈએ ખેંચી બહાર કાઢ્યો ત્યારે જણાયું. આ શુડે તે ટોળામાં દાખલ થઈ દારૂ પીનાર છાકટાનું માફક લથડીઆં ખાઈ વદાવવામાં મદદ કરતો હતો. ખંભાત ખારાની એક હોડી ઉંધી વળી જતાં એક બાળકનો જનન ગયો હતો. એક બળદ પાણી પીને આફરો ચઢતાં અને તેનું માથું નદીના ચીકણા કાદવમાં પેસી જવાથી મરણ પામ્યો હતો. સ્વયંસેવકો તરફથી પુષ્કળ સાહિત્ય મફત વહેંચાયું હતું. ભાવનગરના શ્મશાનગૃહનાં સ્વર્ગનરકનાં ૧૯ ચિત્રોનો એક ખંડ અલગ કાઢ્યો હતો, જેનો લાભ હળરો લોકોએ લીધો હતો. જનદુષ્ટ જ્ઞાનસથી ગૌસેવાનાં તેમજ રામાયણ વગેરેનાં ચિત્રો ખતાવવામાં આવ્યાં હતાં, મદાનગીના ખેલો ફરી ખતાવ્યા હતા, ભજન-કીર્તન ગવાયાં હતાં, હિંદુધર્મ વિષેના ખેડુતોના કામનાં અનેક વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં. અંધકવિ હંસરાજભાઈએ ખંને દિવસ પોતાનાં કાવ્યો ગાઈ-ગવરાવી જનતાનાં મનરંજન કરી ખાદીના સરકારો રેખા હતા. લાલાજીના અવસાનનિમિત્તનું સ્વરચિત હૃદયદ્રાવક કાવ્ય ગાઈ સંભળાવી તેમણે લાલાજીવિષે વિવેચન કર્યું હતું. શિવાનંદજીએ ખારડોલીની લડતનો ખ્યાલ ખેડુતોને આપી તેમને એકઠા કરવા ને નિડર થવડ સમજાવ્યું હતું. સ્વયંસેવકોની છાવણીનો દેખાવ અતિશય આકર્ષક હતો. એક પરિષદના ભવ્ય મંડપ જેવી વ્યવસ્થા હતી. તે છાવણી ઠીક શણગારાઈ હતી.

આ પ્રમાણે આખા મેળામાં સ્વયંસેવકોનું સુંદર કામ આ વખતે જેટલું સ્પષ્ટ તરી આવતું હતું તેટલુંજ તેમના કાર્યમાં વિદ્વત્ત આણવાનું લોકલગોડના પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ તથા કેટલાક પોલીસ અધિકારીઓનું વિરોધી કાર્ય પણ તરી આવતું હતું અને સ્વયંસેવકોની છાવણીમાં જે થોડા ભાગમા નાના પ્રદર્શનરૂપે ખાદી ગોઠવી હતી અને તે જમીન ધૂળરી હતી છતાં તેનું કાંઈથી ના આકારી શકાય તેટલું બધું લાડું રૂ.૭૪-૪-૦ સવા ચુવોતેર લેવાનો તુમાર ઉપરિચિત કરીને રકમ અનામત લેવરાવી સ્વયંસેવકોને હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા. રેવન્યુ ખાતા હસ્તકના છેલ્લા સાત વર્ષના વહીવટમા જે સરકારી ધોરણપર કામ ચાલતું હતું તે સરકારી ધોરણ તોડી નાખી સ્વયંસેવકોની સુંદર સેવા, તેમનો સહકાર એ બધાના પરિણામમાં ઉપલે શિરપાવ હાલની વ્યવસ્થા કરનાર બોર્ડે આપ્યો.

રામાયણનાં જે ચિત્રો જનદુષ્ટ જ્ઞાનસથી ખતાવાયાં હતાં તે ચિત્રો સરકારી કેળવણી ખાતાએ મોકલી આપ્યા હતાં અને દોરના ડોક્ટરોએ પણ દોરના રોગસંબંધી ચિત્રો ખતાવી થોડુંક વિવેચન કર્યું હતું.

(“મુંબઈ સમાચાર” તા. ૯-૧૨-૧૯૨૮ ની અઠવાડિક આવૃત્તિમાંથી)

૧૧૪-પ્રકીર્ણ વાવતો

સળગાવવા માટે કાકડી-સળગેલી મીણખત્તીનો વહી ગયેલો રસ ઉપયોગમાં લેવાના અનેક રસ્તા છે. એક તો એ કે, એનો ભૂકો એક વાસણમાં ફરી ઓગાળી તેમાં વાંસની થોડી સળીઓ પલાળી સૂકવી રાખવી. દેવતા સળગાવવા માટે કાકડીને બદલે એ સળીઓ કામમાં લઈ શકાય.

સાપ માટે-કુળી પાસે રાખવાથી સાપ નાસી જાય છે એમ કહેવાય છે. એક અનુભવીનો મત છે કે, કારભોલિક ઍસિડની વાસથી પણ સાપ દૂર નાસે છે.

ડાઘમાટે-કપડાપર બળવાથી પડેલા લાલ ડાઘપર તરતજ કુંગળીનો રસ ઓપડી દેવામાં આવે તો તે નીકળી જાય છે એમ કહેવાય છે.

લેજમાટે-લેજવાળા કપાટ કે તાકામાં થોડો ફારો ચૂનો મૂકી રાખવાથી બીનાશ ચૂસી બેશે.

(“કુમાર” ના એક અંકમાંની માધુકરીમાંથી)

૧૧૫-સત્યનો અવધૂત

“લક્ષ્મીસર્વી સરીકા મહર્ષિ” ખરેખર એક અદ્ભુત આત્મા હતા. તેમના પ્રગાઠ ભક્તો અનેક વર્ષોના અવિરત શ્રમસાધ્ય ઋષિ-જીવન-ચર્યાશોચન કરતાં છતાં તેમના ગુણોની માલિકા આટલીજ છે એમ કહી શકતા નથી. દિનપ્રતિદિન સૂર્ય ઉગે છે અને ઋષિનાં તપઃપ્રધાન સદ્ગુણાવલિનાં એ નવનવીન કિરણો વિચારકના હૃદયમાં સ્થાન લેતાં જાય છે, અને તેનો વિચાર કરતાં કરતાં ભક્તોને આનંદસમાધિમાં ડૂબતા મેં અનુભવ્યા છે. તેમના માટે દયાનંદ એ નામ કોઈ ચમત્કારપૂર્ણ અને લોકોત્તર ગૌરવભર્યું ભાસે છે; અને એ શબ્દોરચાર થતા સાંભળતાં તેમનાં બાહ્ય નયનો મીઝાઇ જઇ અંતઃશક્તિઓ વિકસિત કમળની પેઠે ખુલી જાય છે, હૃદય આનંદ-સાગરને હિલોળે ચઢે છે અને જાણે કે એ આનંદસાગરનેયે ભરતી-ઓટ હોય તેમ તેમનાં ઉન્નત મસ્તકો આપોઆપ નમી પડે છે. કદાચ આવા આનંદના સુખાનુભવને ઉદ્દેશીનેજ ઉપ-નિષદ્ધકારે આમ ગાતાં ગાતાં તેને વાણીમાં ઉતારવાની અશક્તિ વર્ણવી છે કે:—

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તદા સ્વયં તદન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

કોઇ તેને મહાન સુધારકતરીકે ઓળખે છે, કોઇ તેને મહાન યોગીતરીકે પીછાને છે; કોઇ તેને બ્રહ્મવેત્તાતરીકે નમે છે તો કોઇ તેને આદર્શ સમર્થ સંન્યાસી કહી વંદે છે; કોઇ તેના બ્રહ્મચર્ય ઉપર લઠું છે તો કોઇ તેની તર્કપટુતા અને વાગ્મિતા ઉપર દ્વિદા છે; કોઇ તેના સંયમ-નો પ્રશંસક છે તો કોઇ તેના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો ઉપર આક્રિંત છે; કોઈ તેના રાક્ષસી બળવાળા સુંદર અને સુડોલ શરીરથી અંજનય છે, તો કોઇ તેનાં પ્રખર માનસિક બળ અને ઉદ્દીપ્ત આત્મિક બળને ઉપાસે છે; કોઈ તેને રાષ્ટ્રનિર્માતાતરીકે, કોઇ તેને દેશભાષાના પ્રચારકતરીકે, કોઇ તેને ‘લઘુપાત્ર્યે સ્વરાત્ર્યે’ ના આદિ ઉદ્દ્યોષકતરીકે તો કોઈ તેને સર્વ-સામ્ય-વાદના ફિરસ્તાતરીકે પ્રભુમી પોતાનો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. દરેક પોતાની શક્તિ-રચિ અનુસાર તેનાં ચરણોમાં પોતાનાં ભક્તસૂત્રોને આનંદાશ્રુ સાથે સમર્પે છે. દયાનંદ એ અર્વાચીન ભારતનો રાષ્ટ્ર-દેવ છે એમ સમજી હું હૃદયની ભાવનાઓથી તેનું આરાધન કરું છું અને એ રાષ્ટ્રદેવનાં સિંહાસન સત્ય-ઉજ્જવલ સત્ય-તીર્થાં સત્યનાં છે એમ સમજી તેની સત્ય-નિષ્ઠા ઉપર જગતનાં સામ્રાજ્યો હું ઓવારી નાખું છું. એ અલૌકિક અને અદ્ભુત, એ તપસ્વી અને સત્યના અડગ પૂજારીની સત્ય નિષ્ઠાવિષેજ આજે અહીં લખીશ, અને તે પૂર્વે તે પરમ પિતા પ્રભુને વિનવીશ કે, દીપાવલિના આ અવસરે આજથી પર વર્ષ પહેલાંની દીપમાલાઓ વચ્ચે, કેવળ સત્યને ખાતર પોતાનો જીવન-પ્રકાશ ખૂટાવી નાખી જે યતિવરે મહાપ્રયાણ આદર્યો, તેની કલ્યાણપ્રદ સ્મૃતિથી અમારા વ્યવહાર-જીવનમાં તેનાં સત્યનાં તેજકિરણોમાંનાં થોડાં ધણાં પણ પ્રગટે એવી હે નાથ! કૃપા કરો. અસ્તુ.

સત્યનો એ પરમ ઉપાસક હતો, જન્મથી તે સત્યને વરી ચૂક્યો હતો, સત્ય તેના જીવનનો મંત્ર હતો અને સત્યમય તેનું આઘોપાન્ત જીવન હતું.

ચૌદ વર્ષના જીવનપ્રભાતની સુરભી સાથે તેના માનસ-સરમાં સત્યનું સહસ્રદલ-કમલ પાંખડીઓ ઉઘાડવા લાગ્યું અને પ્રભુએ તેનાં કમલનયનોમાં તેજના અંબાર આંજ્યા, અને સત્યના આ જાત્ર પૂજારીએ મૃદુસ્વરે શિવાલયમાં શિવ-પિંડી પાસે સૂતેલા પિતાજીને ધીરથી જગાડી એક શિવરાત્રિની અર્ધરાત્રિએ, મૂર્તિની સત્યતાવિષે કાયા પલટાવી નાખતો લજ્જાદપિ કઠોર અને કુસુમાદપિ મૃદુ પ્રેમ પૂછી જ નાખ્યો!

સત્યનો રસિયો બાલ પિતાની ધમકીથી સમસમી ગયો; પણ તેનું હૃદય મૂર્તિની સત્યતા-વિષે જ્વાલામુખીની જ્વલંતતાથી પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠ્યું અને આત્માનો અવાજ પારખ્યો કે, જે શિવ “મામ્યઃ સ મે સ્થાવરજંગમાનાં સર્ગસ્થિતિ પ્રત્યલહારહેતુઃ” હોવાનું કહ્યું છે તે એક મૂષકથી-ઉદરથી પોતાનું રક્ષણ કરી ન શકે એ ત્રિકાળમાં નજ અને તે નજ અને! એ નિર્ધાર કરી સત્યના બાલપૂજારીએ ધ્રુવની સમાન સત્યં શિવં સુવરમ્નાં દર્શન કરવા માનસિક આરાધના આદરી.

કેવળ આજ સત્યપ્રાપ્તિ માટે તેને શૂદ્ધનાં બંધન શતશત વૃથિકવેદનાસમ સાધ્યાં અને એક સંધ્યા-સમયે માતપિતાનાં આશા, લાડ, સંપત્તિ અને વિલાસને છોડી, એકાકી સત્યની અહાલેક જગાવવા કમનીય યૌવનના પ્રભાતે ૧૬ મા વર્ષે માયાના પાશો તોડી વછોડી ચાલી નીકળ્યો, તે આમરણાંત પાછાં પગલાં નજીક ભરવાની બીજીપ્રતિજ્ઞાએ એ ગયો.

સિદ્ધપુરના મહામેળા વખતે એક શિવાલયમાં બાવાઓ અને જોગીઓની ઠઠ જામી છે. કોઇ ભાંગમાં તો કોઇ જાંબમાં ચકચૂર છે, કોઇ સાંધીમાં રત છે તો કોઇ ચરસમાં બેફામ છે, તો કોઈ શરીરે રાખોડી રમાવી, જટાજૂટ વધારી ચીમટા અફાળતા ‘અહાલેક બમ ગિરનારી’ની બૂંદો પાડતા સાધુતાનો વેશ ભજવે છે તો કોઇ ગૃહસ્થીને પણ શરમાવે તેવાં વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈ ભક્તજનોને સંન્યાસનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે. જ્યાં ત્યાં મોટા મોટા અખાડાઓ અને ધૂણીઓવાળા સંન્યાસના લીલામનું એ પ્રચંડ બજાર ભરાયું હતું. તેમાં એક લંગોટીમાત્ર સંપત્તિ-શાળી યુવક બ્રહ્મચારી અખાડે અખાડે અને ધૂણીએ ધૂણીએ રખડે છે અને સત્યને જાણવાની તેની આત્મતૃષ્ણાને છીપાવે તેવા હૃદયના ગુરુદેવની શોધમાં લાંધણો કરતો ફરે છે અને એક જગ્યાએ વેદાંતની ચર્ચા સાંભળવા લલચાઈ ત્યાં બેસે છે. ત્યાં તો દુર્વાસા મુનિને પણ બાળુએ મૂકે તેવા રૌદ્રસ્વરૂપ પિતૃદેવનાં દર્શન થાય છે, અને કુપિત થયેલાં પિતૃ-નેત્ર-દ્વયમાંથી ઝરતા અંગારાઓને પોતાની દયાભીની આંખમાં સમાવી લે છે અને યથેચ્છ પ્રહારોને પુષ્પ ગણી વધાવી લે છે.

તરુણ બ્રહ્મચારી બંદીવાન બને છે અને પિતાજીને ઘેર પાછા ફરવા સ્વીકૃતિ આપે છે. આખા જીવનની આ એકજ પળ છે, જ્યાં દયાનંદને-હાં હાં દયાનંદને-બૂકું બોલવું પડે છે ! અને લાગ મળતાં પુનઃ જેને ખાતર અસત્ય બોલેલ તે અનંત સત્યની શોધમાં છટકો જાય છે !

પણ આથી કોઇ સત્યવક્તા ઋષિને અસત્ય બોલ્યાનો આરોપ ના કરજો; રે એ પાપમાં કદી ના પડજો ! એ અનુતને તેણે કદી છુપાવ્યું નથી, એ અનુતથી તેને કોઈ પાર્થિવ લાભો લાંસલ કરવાના ન હતા. આ પ્રસંગને તેમણે પોતાના આત્મચરિતમાં સ્પષ્ટવાદિતાથી આપ્યો છે, એટલે તેમના ઉપર જૂઠું આળ લાગી શકતું નથી. મને તો એ પ્રસંગથી તેની સત્યવાદિતા વધુ સ્પષ્ટ થતી લાગે છે અને કદાચ તેને કોઇ ક્ષુદ્ર અપરાધ ગણે તોયે કવિવર કાલિદાસ કહે છે તેમ—

एकां हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः ।

અનંત ગુણરાશિમાં આ આંતઃકુદ્ર દોષનું અસ્તિત્વજ ક્યાં લાસે છે ? ક્ષીરસાગરમાં એક ક્ષુદ્ર લવણ-કણિકાનું અસ્તિત્વ ક્યાં છે ?

“ નગો વા કુંજરો વા ” ની પેઠે આ પ્રસંગ હતો; ધર્મ અને અધર્મનું ત્યાં પાર્થિવ યુદ્ધ હતું, મોહ-પાશનાં માનવી બંધનો અને સત્યની શોધમાં નીકળેલ આત્માની આરાધનાનું અહીં દૈવી યુદ્ધ હતું; છતાં યુધિષ્ઠિરને સંસારધર્મનો વિચાર કરતાં ધર્મરાજ કદી સંબોધે છે તેમ હું અમરતાનો વિચાર કરતાં ઋષિરાજને સત્યાવતાર કહું તો જરાય અનુચિત હોવાની કોઇને આશંકા સરખી ન આવજો.

કેમકે ઋષિ પોતાના દોષોને સ્વયં ખુલ્લા કરવાનું પસંદ કરે છે કે, એક વખતે તેમને લાંબ પીવાની પણ આદત પડી ગયેલી. કુક્કાપાનની પણ લહેજત તેમણે ભોગવ્યાનું સ્વીકાયું છે; પણ સત્યને છોડવાનું કદી વિચાર્યું સરખું નથી. ભલા ! આવી આદતો ન લખતે તો કોણ જાણવા મળ્યું હતું ? પણ ના, એ તો સત્યનો પૂજારી છે, અને જ્યારે આત્મચરિત્ર લખે છે, ત્યારે પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કર્યોજ છૂટકો. તેને એ તમા હોતી નથી કે, લોકો એથી તેના વિષે કેવું બોલશે ? જે માણસ પોતાની જાત ઉપર સત્યને ખાતર આટલો તીવ્ર થઈ શકે છે, તેને બીજાઓ ઉપર તીવ્રતર થવાનો નૈસર્ગિક હક્ક છે; અને એ તીવ્રતા જ્યારે સત્યની સરાણુપર ચઢે છે ત્યારે તીવ્રતમ થઈ જાય છે. જર્મનીના મહાન વિચારક કવિ નીત્શેએ એટલા માટેજ કહ્યું છે કે, તમામ સંસારના નવયુગપ્રવર્તકો કઠોરજ હોય છે અને કઠોર થવું તેમને માટે આવશ્યક પણ છે.

(‘પ્રચારક’ના સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૭ ના અંકમાં લેખકઃ-સ્નાતક સત્યવ્રત)

૧૧૬-માઈ કે કસાઈ ?

.....૧૯૨૧ નો એ જમાનો હતો. સ્વાધીનતાનો અહિંસક રણજંગ મંડાયો હતો ! હિંદની તેત્રીસ કરોડની પ્રજા હિંદુઓના તેત્રીસ કોટિ દેવના અવતારસમ થઈ ગઈ હતી ! જીવતા-મદેહે-મૃત્યુવશ રહેવા કરતાં મરીને જીવવાનો અણમૂલ પાઠ તેણે અંતરથી વધાવી લીધો હતો. જનની સરખી જન્મભૂમિ ઉપર અલિદાન દેવાને માટે પોતાનાં શરીરો તેણે છાંય દીધાં હતાં. એ અભૂત અને અશ્રુતપૂર્વ રણક્ષેત્ર ઉપર વામનસ્વરૂપે અલિને પાતાળમાં ચાંપવા ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન વામનના દ્વિતીય સ્વરૂપરૂપ મહાત્માજી પોતાનાં વિરાટ પગલાં ભરતા હતા. જગત થંભી ગયું, ઇતિહાસ થંભી ગયો, માનવભક્ષી કાળ પણ ધડી એક થંભી ગયો, ચોરાસી જેટલાં ગામડાંનાં પાદર પોતાના ગર્ભમાં સાંકળી લેતા પારડોલીના બહાદુર તાલુકા ઉપર જગતમાત્રની આંખો મંડાઈ હતી ! ધડીભર તો મહાસાગરનાં ગર્જતાં પાણીયે થંભી ગયાં ! મોક્ષની એ અમર ધડી ઇતિહાસના અંધારામાં પણ હજી તેજસ્વી ઓજસથી ભભૂકી ઉઠે છે !

એકાએક નિર્મળા આકાશમાં મેઘનો કડાકો થાય એમ ચોરીચોરાનું રમખાણ ફાટી નીકળ્યું, અને સર્વત્ર ઝેરનાં ખીજ વેરાયાં ! જેમ એક રક્તખીજના લોહીના ઘુંટણુંદમાંથી અનેકશઃ રક્ત-ખીજો પેદા થાય એમ હામહામ કોમી વેર, કોમી દ્રેષ અને કોમી ઈર્ષ્યાનો સળગતો દાવાનળ સર્વ પ્રગતિ, સર્વ પ્રવૃત્તિ, સર્વ ચેતન અને સર્વ ઉત્સાહને જલાવી દેતો, આગળ અને આગળ મોતની કૂચ કરતો વધતો ચાલ્યો !

એ હળાહળ ઝેર આપણા કોઈ ભયંકર પાપે આજ ગુજરાતમાં મૃત્યુધારે ઉતરે છે ! બૂલાઈ જાય છે એ કાળજૂનો મિત્રપ્રેમ, બૂલાઈ જાય છે એ બધાં રનેહનાં સૌમ્ય અને કાચા સૂતરનાં મજબૂત બંધનો કે જેથી એક માણસ ખીજને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી દેવા તૈયાર થાય છે ! આજ તો હિંદુ પોતાના રક્ષણને માટે અરજી કરી, કલેક્ટરનાં ચરણ ચૂમી સરકારી મિલિટરીની માગણી કરે છે, કચેરીમાં કેસો ચલાવવા નાણાં વેરવા તૈયાર થયો છે, છાપાંમાં પોતાની નિર્બળતાને છાપરે ચઢાવવા વાણીના ખેલ કરી રહ્યો છે, મુસલમાન પોતાના દીન, પોતાના યકીન અને પોતાના ભાઈ સામે ઉભો થઈ ગયો છે. જે પોતાના દેશને માટે મરી શકતો નથી, જે પોતાના અધિકાર માટે પરદેશીઓ પાસે માત્ર બીખજ માગે છે, જે માતૃભૂમિને માટે મરી શકતો નથી, મરવાની તાકાત પણ ધરાવતો નથી, તે આજ મસ્જીદના પથ્થરો માટે મૂર્તિપૂજક સમો બની હિંદુઓ ઉપર તરવાર તાણી ગુંડાશાહી ખેતી રહ્યો છે ! હિંદુઓ એક લાકોટા પડતાજ પોતાના દેવની પાલખીઓને રસ્તામાં મૂકી પલાયન થઈ જાય છે, અને પોતાના દેવની એ પથ્થરપૂજા માટે વિદેશી ગૌભક્ષકોની અદાલતોને આંગણે ભાઈઓ વિરુદ્ધના મુકદ્દમાના સફેદ હાથીઓ બાંધે છે ! મુસલમાનો પણ પોતાની જહોજલાલીના નંદનવનને ઉખેડી નાખનારાઓને બૂલી જાય છે. પોતાના બાદશાહોના શિકાર કરનારાઓ પાસેથી ભિક્ષા માગે છે !

કોઈ જાણતું નથી કે, આ કોમી કલહ શામાટે થાય છે ? હિંદુઓને પોતાના દેવોનાં અભિમાન હોય તો એ દેવોને માટે મરી શીટવા તૈયાર થવું જોઈએ; પરંતુ હિંદુઓ તો પોતાના દેવની પાલખીને સૌથી પહેલાંજ રસ્તામાં ફેંકી દે છે ! મુસ્લીમોને જે પોતાની મસ્જીદનું ખંડ અભિમાન હોય તો તે એ ભાઈઓએ યાદ કરવું ધટે છે કે, તેઓ જાતેજ તેમના પોતાના તહેવારોમાં મસ્જીદો આગળ ચોવીસે કલાક ધોંધાટ કરે છે અથવા તો તેને નામે પોતાના બંધુઓનાં લોહી રેડી તેને તો પ્રથમજ અપવિત્ર કરે છે ! આ કારણો એ ખરાં કારણોજ નથી. એ તો માત્ર અથડામણનાં બહાનાંજ છે, અને પક્ષનો એ ચોખ્ખો દંભ છે, નયું મિથ્યાઅભિમાન અને ગર્વ જે અને એ સિવાય એમાં કાંઈજ સાર કે સત્ય નથી !!

*મુસ્લીમ અધિપતિના આધિપત્ય નીચે પ્રકટ થતું આ સામ્યવાદી સાપ્તાહિક પહેલાં મુસ્લીમો-

* આ લેખ એક ઈસ્લામી બંધુના તત્રીપણા નીચે રાજપુરથી પ્રકટ થતા "સૌરાષ્ટ્ર પ્રકાશ" તા. ૨૧-૧૦-૨૮ ના આંકમાં લેવાયેલા તેમાંથી લીધો છે.

ને એ બોલ કહેવાનો જે કોમી અધિકાર ધરાવે છે તેનો ઉપયોગ આ સ્થાને અમારે માટે અયોગ્ય નથી.

બિરાદરો ! તમારા મગજનું સમતોલપણું યુમાવે ના ! તમારું બાન ભૂલો ના ! પારકાની આંખે અને પારકાની બુદ્ધિએ ગતાનુગતિકની માફક દોરાવ્યા હવે દોરાઓ ના ! જે હિંદુઓ સામે તમે જંગ માંડી બેઠા છો, જે વિદેશીઓનાં શરણો શોધી રહ્યા છો, તે ઉપર કાંઈક વિચાર કરો !

તમારીજ બાદશાહી અને સત્તાની જાહેજલાલીની વાડી વેડી નાખનારા, તમારા એ વૃદ્ધ અને કવિવર બાદશાહના શાહબદાઓનો શરીએ શરીએ શિકાર કરનારા વિદેશીઓ સામે રંગુનની નામભૂલાયેલી કબરમાંથી તમારા એ શહીદ બાદશાહનો કરુણ આર્તનાદ તમે સાંભળી શકતા નથી ? નવાખ સુરાબુદ્ધોલા સામે કાળાં કાવતરાં શું કોઈ હિંદુએ કર્યાં હતાં ? બંગાળાની એ મુસ્લીમ સલ્તનતના નામને ખાતર ખુદાનું નામ લઈ ફાંસીને માંચડે હસતાં હસતાં ચઢી જનાર મહારાજ નંદકુમાર શું કોઈ શીરંગીને પેટે જન્મ્યો હતો ? નિરાધાર હરણુની પછવાડે શિકારી વર-ઓનાં વિદેરલાં ટોળાં ગાજતાં હોય તેમ ખુદ મુસ્લીમ શિકારીઓજ-અફધાનો જેની પછવાડે કાળના ડાખલા ગજવતા પડ્યા હતા, તે તમારા બલા અને દીનપ્રેમી બાદશાહ હુમાયુનો જ્યારે તેના ભાઈઓએજ તિરસ્કાર કર્યો, ત્યારે તેને આશરો આપી શાહી ચુસ્સો પોતાને માથે ખેંચી લેનાર મેવાડનો એ મહારાજ અંગ્રેજ નહોતો, શીરંગી કે વિદેશી ન હતો ! એ તો હિંદવાણીના રત્નગર્ભ-માંથી હિરણ્યગર્ભના પરિપાકરૂપ એક ક્ષત્રિય-એક હિંદુ હતો !

બિરાદરો ! એ જુગજુનો ઇતિહાસ તો વિચારો !! હજારો હજારો વર્ષનાં વહાણાં જે ભાઈ-ચારા ઉપર તપ્યાં છે, તે તમે કેમ ભૂલો છો ? દીનપ્રેમી મુસ્લીમોને આશ્રય આપનારા મેવાડ, રણથંભોર, જેસલમીર આદિ રજપૂત રિયાસતોમાં તમારા માન-તમારા સ્વમાનને ખાતર હસતે મુખે જળહળતા અગ્નિની પાવકજવાલામાં હોમાઈ જતી હિંદવાણીઓના જૈહરની જવાલાઓની સુવર્ણજ્યોત, જે અંધુલ ઉપર પ્રકાશી રહી છે; જે અંધુલ ક્ષત્રિયોનાં કેસરિયાં લોહીના પવિત્ર માજનથી પોપાયું છે, તેને તમે વિસારી શકવા જેટલું તમારું બાન ભૂલ્યા છો ? તમારો ધર્મ પેટને ખાતર વેચી તમારા યજ્ઞીનનાં હાસ્યજનક લીલામ કરાવવાં છે ?

અને અમારે હિંદુભાઈઓને પણ કહેવું પડે છે-તમે છવીસ કરોડના જોરવાળા હો તોપણ અમને સાત કરોડને જરાય ઇજા કરી શકવાના નથી ! તમારામાં અંદર અંદરજ એટલો કુસંપ, એટલો અધોર અત્યાચાર અને અન્યાય પ્રવર્તી રહ્યો છે કે, તમારા ક્રોધની ઠંડી જવાળાઓથી અમારી મરજીદના મિતારાઓ ડગમગવાના નથી. તમારી ગાયો માટે શહીદ થયેલા પીરોની દરગાહો આજ ઠેર ઠેર વેરાઈ છે ! તમને નાદીરશાહના ક્રોધમાંથી ઉગારી લેનાર મુસ્લીમ શાહબદા આજ પોતાની ધરાની કબરમાંથી બોલી ઉઠે છે કે ‘આટલા ખાતર મારો ભોગ !’

મુસ્લીમો ! હિંદુઓ ! એકજ ખુદાનાં ખુદાઈ બાળકો ! તમારા સ્નેહ ઉપર આજ દિવસ સુધી સ્વાર્થનાં આવરણ છવાયાં નહોતાં ! તમારા ભાઈચારા માત્ર વાણીમાંજ સમાયા ન હતા ! જગન્નાથ પંડિતને વરનારી એ મુસ્લીમ નાજનીન કે મોગલોના જનાનખાનાને ઓજસ આપનારી હિંદુ રમણીઓ એ ભાઈચારાનાં બંધનો વધારે મજબૂત અને સ્થાયી બતાવે છે ! પરંતુ આજ વીસમી સદીના યુગમાં અન્યોન્યની ધર્મવિલજા અને ધર્મપ્રેમ એટલો બધો શું વધી ગયો, તમારા અંગત સ્વાર્થનાં મૂળ શું એટલાં ઉંડાં રોપાયાં કે અંધુલથી પ્રાપ્ત થતી સનાતન શાંતિ, પરસ્પર વિશ્વાસ અને તજજન્ય ઉલ્લાસભરી-અરસ્પરસ વિશ્વાસભરી સલામતી એ સર્વને ભૂલી જઈ, ચોવીસે કલાક તમારાં સ્વજનો અને બાળખત્ત્યાં તથા દૂલની કળીથી સુકુમાર સ્ત્રીઓને પ્રતિક્ષણ સળગી ઉઠનારા જવાલામુખીના અહોનિશ ભયમાં રાખવાનું તમે સારું સમજો છો ?

મરજીદ અને મંદિરના ઝખડામાં મચેલા ગાંડાતુર માનવીઓ ! જરી તો થોભો ! અને જરૂર વિચાર કરો કે, આ કલહનું શું અંતિમ અંજન આવશે ? જે ધર્મની ઘેલછાએ, જે અંધશ્રદ્ધા અને ખુદાને નામે ખેલાતી પિશાચતાએ તરસ્યાંને પાણી પીતાં અને જૂખ્યાંને અન્ન પામતાં અટ-કાવ્યાં છે, તેને એકબીજાનો રહેલો વાણી અને અન્ય વ્યવહાર પણ અટકાવવા શા માટે ઉશ્કેરો છો ?

મહાભારતનો સંગ્રામ જેણે વાંચ્યો અને વિચાર્યો છે, શિયા અને મુન્નીના, દિલ્હી અને દક્ષિણના કળ્યાઓ જેણે વિચાર્યા છે તે જાણે છે કે, કલહ એ તો કાલસા સમો છે. ખીજને તો ગરમી આપે પણ પોતાને બાળે તેવો ! દુર્યોધનને હાંકી કાઢનાર યુધિષ્ઠિરને પણ એ રુધિરપ્રદિપ્ત રાજ્ય ન પડ્યું. દક્ષિણની બાદશાહીના પાયા ખોદી નાખનાર દિલ્હીથી પણ મુગલાઈની જાહો-જલાલી ન પચાવી શકાઈ ! આમ કેમી કુસંપ એ ખુદ કેમના પાયા પહેલાંજ ખોદી કાઢે છે. ઈશ્વરી ન્યાય એવોજ છે કે, ખીજનું ખૂરું ધ્વજનાર ખીજનું ખૂરું તો કરી શકે કે નાચે કરી શકે; પણ પોતાનું તો ખૂરું કરે છેજ ! ખાડો ખોદનાર જે તેમાં પહેલાં પડતો ન હોત તો તો હજારો વર્ષોથી ચાલી આવતી આ સૃષ્ટિ ક્ષણભર ટકી ન શકે એવી રીતે સ્વાર્થી મનુષ્યો તેને ચગડાળે ચઢાવી શકત !

આ કેમી કદહનો અંત એકજ આવવાનો. આખર જતાં હિંદુઓ મુસ્લીમ સાથે સંબંધ નહિ રાખે-કોઈ પ્રકારનોયે અને મુસ્લીમોએ સંબંધ નહિ રાખે હિંદુ સાથે કોઈ પ્રકારનો. એકજ પ્રજાના બે પક્ષના અંદર અંદરના દરેકે દરેક બાબતમાં સચોટ બહિષ્કારનું ફળ શું આવશે ? જીવતાં જગતાં અલસ્ટરો પોતાની સનાતન આડખીલીની વજ્રમેખ શેષનાગના માથા ઉપરજ ચોંટાડશે અને હિંદના ભાગ્યહીન કપાળે ચિરંજીવ ગુલામીની લોખંડી જંજીરોજ રહેવાની છે.

જે હિંદુ અને મુસ્લીમ બદમાશો ઝગડે છે તેઓ તો નથી માનતા મસ્જીદને કે નથી માનતા મંદિરને ! એમને નમાઝની પણ દરકાર નથી, સંપ્ત્યા કે ધર્મધ્યાનની પણ પરવા નથી. માત્ર મૌખિક દીન કે ધર્મને આગળ કરી બે કેમો આગળ ‘દીન ઉપર આદત’ કે ‘ધર્મના રસાતાળ’ જવાનું ગયખી ગોળાઓ ગયડાવી પોતાનું કામ તેઓ કાઢી લે છે ! બે ભાઈઓ અથડી મરે છે, કળ્યા-દલાલો રાજ થાય છે; કારણ કે કળ્યા થાય તોજ એ કળ્યાદલાલોની રાજ ચાલી શકે છે !

હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચેના કેમી કલહને વધુ સ્વરૂપ આપી, તેવી ખખરોને વધારે પ્રાધાન્ય આપી એંગ્લો-ઈન્ડિયન પત્રો આ કેમી કલહનો એટલો તો પ્રચાર કરે છે કે આપણે તટસ્થતાથી વિચારતાં સમજી શકીએ છીએ કે, આપણી કેમી એકતા તેઓને જરાપણ રચતી નથી. “હું કહું” એમ અજ્ઞાનથી શકતો ભાર ખેંચવાની મિથ્યાભિમાની મનોવ્રતિ જે વિસારી દૃષ્ટિએ તો આપણને એમ ભાસ્યા સિવાય નહિ રહે કે, આપણે એ એંગ્લો-ઈન્ડિયન પત્રોની આંગળીને ધસારે નાચનારા મર્કટોથી સહેજ પણ વધારે નથી; તેમને મન આપણી એટલીજ કિંમત છે કે જેટલી કિંમત મદારીને મન માંકડાની હોય છે.

બાલ જગતને છેતરવાને લડાઈના વખતમાં તેમને કેમી એકતાનો આડંબર નેહએ છીએ; અને ૧૯૧૬માં લખનૌમાં કાલકરારો થાય છે. આજ તેમને એ એકતા અણુગમતી છે, તેમના સ્વાર્થથી વિરુદ્ધ લાગે છે અને આપણે લડીએ છીએ. આપણી પામરતા અને ગુલામી એટલી તો અધમ અને ભયંકર રીતે મજબૂત છે કે, જો હિંદના એ રક્તશોષક સત્તાશાળીઓ આવતી કાલ આપણને એક બાણે બેસાડી ખવરાવવા ધારે તો એકસામટા હજાર બ્રાહ્મણો અને હજાર મૌલવીઓ વેદ અને કુરાનમાંથી અરસપરસ ભોજનવ્યવહાર અને બેટીવ્યવહારની આવશ્યકતા બતાવ્યા સિવાય રહે નહિ. આપણા અર્વાચીન દધિચીઓના અવતારસમા નેતાઓ આપણે માટે સર્વસ્વનો હોમ કરી ફકીર થઈ જનારા નરસ્રેષ્ઠોની નિંદા ખુદ આપણેજ હાથે જે કરાવી શકે છે તેની શક્તિની બહાર કશુંએ હોઈ શકવાનો સંભવ નથી.

જે સુવર્ણસિંહાસન ઉપર પૃથ્વીરાજ, અકબર, ઔરંગઝેબ, આદિ બેઠા છે; તે અત્યારે તે બ્રહ્મ સુવર્ણસિનના અંગ્રેજ પાયા ખુદ આપણાજ લોહી અને માંસથી સ્થિર અને વધુ સ્થિર થતા જાય છે.

રાજઓજ રાજવટ માટે લડી શકે અને રાજવટને માટે રાજને ત્યાગી પણ શકે ! પરંતુ ગુલામો તો રોટલાના ટુકડા માટેજ લડી શકે. જાનોજ માત્ર ચૂસાઈ ગયેલા હાડકાના ટુકડા માટે લડે ! આપણે પણ જે ગુલામની સુંદર સુવાસનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ તેઓ કરે છે તેની કરમાયલી

પાંખડી અને કાંટામોટેજ લડી શકવા સમર્થ છીએ; જ્યારે હજારો રૂપીઆની અમલદારી અને નવાખીની જાહેજલાલી તથા સત્તા તો દેવના મોટા પુત્રસમ અંગ્રેજો વગરહરકતે, વગર-વાંધાએ ભોગવી શકે. ત્યારે આપણે દશ દશ-પંદર પંદર રૂપીઆની આઠ કલાકની વેઠ એકજ કોમમાંથી વધારેને મળે, યુનિવર્સિટીના કારખાનામાંથી ઉત્પન્ન થતા માનસિક મજુરોને વધારે પ્રમાણમાં તે વેઠ કે બહુ તો તેની મુકાદમી મળે તેટલા માટે એકખીજનાં ગળાં કાપીએ છીએ! અરે શું એજ હિંદુધર્મ હોય એજ ઇસ્લામ હોય ! રે હિંદુ ! રે મુસ્લીમ !

પામર હિંદી ! તારી શુભામીની માનસિક જંજીર આજ તરછોડી નાખ ! આજસુધી તું જે શીખ્યો હો તે ભૂલી જ ! જગતના, તારા ભાઈઓના લોહીથી ખરડાયેલા ચોકમાં ઉભીને તારી આસપાસ એક નજર નાખ ! જે પેલા ભવ્ય હિમાલયની પેલે પાર સ્વાધીનતાના મહાસાગરનો ઘેરો ધુધવાટ સાંભળ ! એ દેશો સ્વતંત્ર છે, એનાં બાળબચ્ચાં સલામત છે, ત્યાં ખેડૂતો રજવાડા જેટલું સુખ ભોગવે છે. જ્યાં માણસ સુખી અને સ્વતંત્ર છે, ત્યાં તારી નંજર ફેરવ અને વિચાર કર ! એ દેશો સુખી છે, સંતોષી છે, આખાદ છે, ત્યાં અન્નવગર ભૂખ્યાંઓ, વસ્ત્રવગર નાગાંઓ અને અલંકારવિહોણી સ્ત્રીઓ તારી નજરમાં આવશે નહિ. સંતોષી અને આખાદ માનપિતાની આસપાસ તેનાં કૃત્રસમાં સુકુમાર બાળકો ધુધવાટ કરી સિંહતા બચ્ચા સામે ગાળે છે; એ બાળકોના ભવિષ્યની ચિંતા પણ એ માખાપનાં હૈયાં તલભારે નથી કરતાં. કારણ એ કે, ત્યાં ભાઈઓ-ભાઈઓ લડતા નથી—ત્યાં ધર્મ ખુદાની બંદગીમાં સમાય છે, ત્યાં પાડોશી-ભાઈઓનાં દિલ દુઃખાવી વાળાં વગાડવામાં આવતાં નથી !

સાગર જેને મોતીએ વધાવે છે તેને પેલેપાર આવેલા દક્ષિણ આફ્રિકામાં નજર કરો ! તમારાથી આખાદ થયેલા એ દેશમાં, તમારાજ લોહીથી છતાયેલા એ દેશમાં, આજ તમને ઉભવા દેવામાં આવતા નથી. જે મુલક ત્રિકાલખાધિત આપણે અને આપણેજ છે, જેના જંગલે જંગલે હિંદીઓના લોહીનાં તર્પણ થયાં છે, ત્યાંથી આજ દેરની માફક હિંદીઓ લંકાય છે ! શાસ્ત્રીજી જેવા ગોખલેનો શિષ્ય માંડીપત્રેની યોજનાથી રાચે છે ! ખુદ ખુદા આકાશમાંથી રડી ઉઠે, જ્યાં ખુદાઈ નર પણ કલેશથી સ્થામ બની જાય, ત્યાં આપણે સદરાના શાહમુગની માફક રેતીમાં માથું નાખી આપણા હાથો ચઢાવી જાણ્યા છે અને જે એ ખૂલતા-ગુંગળાટના સન્નિપાતના પરિણામ-રૂપ વિંઝાતા હાથોની વચ્ચે પરધર્મી કે પરકોમી માણસ આવી જાય તો ખુદાના શુકર ગુભરીએ છીએ !

છેવટે એ વખત આવશે, કે જેથી સ્થિતિ અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનોની કે - આફ્રિકાના સીદીઓની થઈ ! અત્યારે ચાલતી ગીરમીટીઆ પદ્ધતિ આગળ વધીને જ્યારે શ્વેત જનજરમાં શુભામોતરીકે આપણાં લીલામ થશે, જ્યારે રેડ ઇન્ડિયનોની માફક આપણા શિકાર થશે અને જ્યારે એ લાનજૂલેલા રેડ ઇન્ડિયનો અને સીદીઓની માફક આપણે પણ એક ક્રામ વિરુદ્ધ ખીજને એ શિકારમાં મદદ કરશું, ત્યારે આપણે જંગલે જંગલ ધરવિહોણા બારવિહોણા નીલા આસમાનનાં પક્ષીઓ ‘વૉન્ડરીંગ જ્યુ’ની માફક લટકીશું ત્યારે ઘુંટણીએ પડી આસમાનને પૂછશું:- ‘આ તે ભાઈ કે કસાઈ ?’ અને પવનથી ધ્રૂજતી વૃક્ષરાજીઓના ખડખડાટ અટ્હાસ્ય વચ્ચે એ આસમાન જવાબ દેશે:-આપણા મોતની સજા ફરમાવતું હોય તેમ-“કસાઈ-કસાઈ-કસાઈ !”

પૃથ્વીનો ભાર પણ એમજ ઉતરે ! સ્વતંત્રતાથી થતો અત્યાચાર એ પાપ છે-એનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે; પરંતુ પરાધીન અત્યાચાર એ અધર્મ છે-મોત એ એની સજા છે ! આપણે આજ અધર્મ આચરી બેઠા છીએ. સમસ્ત જાતિના વિનાશની ભયંકર ખુદાઈ સજા આપણા માથે ગાળે છે ! પૃથ્વી ઉપર શુભામોને સ્થાન નથી. ખાસ કરીને-માનસિક શુભામોને તો નહિજ. પૃથ્વી ઉપરનો એ અધર્મનો ભાર ઉનારવાનો સમય હવે આવ્યો છે. કાં તો ભાઈ બની સ્વતંત્ર થઈને, અને કાં તો કસાઈ બની એકખીજનાં ગળાં કાપીને !

૧૧૭-સંગીતની અસરવિષે ગાંધીજીના વિચાર

સંગીતથી મને શાન્તિ મળી છે. એવા પ્રસંગોનું સ્મરણ છે કે, જ્યારે હું કંઈ કારણથી ઉદ્વેગ પામ્યો હોઉં ત્યારે સંગીત સાંભળતાં મન શાન્ત થયું છે. સંગીતથી ક્રોધ શમે છે એવો પણ અનુભવ થયો છે. એવાં તો કેટલાંયે સ્મરણો છે, કે જેમને વિષે એમ કહી શકું કે, ગદ્યમાં લખાયેલી વસ્તુઓની અસર નથી થઈ ત્યારે તેજ વસ્તુવિષેનાં ભજનો સાંભળતાં થઈ છે. મેં જોયું છે કે, બદસૂં કે બેસૂં ભજન ગવાયું છે ત્યારે તેના શબ્દોનો અર્થ જાણતાં છતાં તે ન સાંભળ્યા બરાબર લાગ્યું છે; અને તેજ ભજન જ્યારે મધુર સૂરમાં ગવાયું છે, ત્યારે તેમાં રહેલા અર્થની અસર મારા મન ઉપર બહુ ગંભીર થઈ છે. ગીતાજી જ્યારે મધુર સૂરમાં એકઅવાજે ગવાય છે, ત્યારે તે સાંભળતાં હું થાકતોજ નથી; અને ગવાતા શ્લોકના અર્થ હૃદયમાં વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરે છે. મધુર ગવાયેલું રામાયણ બચપણમાં સાંભળ્યું તેની અસર આજ લગી ચાલુ છે. એક વેળા ‘હરિનો મારગ છે શરાનો’ એ ભજન એક મિત્રે જ્યારે ગાયું ત્યારે તેના અર્થની જે અસર મારી ઉપર થઈ તે આગળ ધણી વાર તે સાંભળેલું તેના કરતાં બહુ વધારે ગંભીર થઈ. સન ૧૯૦૭માં ટ્રાન્સવાલમાં મારી ઉપર માર પડ્યો હતો, જખમને ટાંકા દબને દાકતર ચાલ્યો ગયો હતો, હું પીડાતો હતો. પોતે ગાળને કે મનન કરીને જે દુઃખને શમાવી નહોતો શકતો તે દુઃખ ઓલિવ ડાકની પાસેથી એક પ્રખ્યાત ભજન સાંભળીને હું શમાવી શક્યો. આ વાત આત્મકથામાં લખાઈ ગઈ છે.

આમ મારા લખવાનો કોઈ એવો અર્થ ન કરે કે, મને સંગીત આવડે છે. સંગીતનું માફે જ્ઞાન શૂન્યવત્ છે, એમ કહી શકાય. સંગીતની પરીક્ષા હું કરી શકું છું એમ પણ ન કહી શકાય. કેટલુંક સંગીત મને સાફે લાગે છે, અથવા સાફે સંગીત ગમે છે એ મારે સાર એક કુદરતી બક્ષીસ છે.* મારી ઉપર સંગીતની અસર આમ બિનઅપવાદ સરસજ થઈ છે તે ઉપરથી હું એવો સાર કદાવવા નથી ઇચ્છતો કે, બધાની ઉપર એવીજ અસર થાય છે અથવા થવીજ જોઈએ. ધણીઓએ ગાયનોવડે પોતાના વિષયવિલાસને ઉત્તેજન આપ્યું છે, એ હું જાણું છું. એ ઉપરથી એમ સાર કાઢી શકાય કે, જેવી જેની બાવના તેવું તે પામે. તુલસીદાસે ઠીકજ ગાયું છે કે:-

જહ્નવેતન ગુણદોષમય વિશ્વ કિન્હ કરતાર, સંત હંસ ગુણ મહાઈં પય પરિહરિ ઘારિ ધિકાર ।

પરમેશ્વરે તો જડ, ચેતન-બધાને શુષ્કોપવાળા સંન્યા છે; પણ વિવેકી હોય તે કથામાંથી હંસ જેમ દૂધમાંથી પાણી છોડી મલાઈ લઈ લે છે, તેમ દોષને છોડી શુણ્ણને આરાધશે.

(“નવજીવન” તા. ૨૫-૧૧-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-મહાત્મા ગાંધીજી)

* આ કુદરતી બક્ષીસ પામર મનુષ્યોમાં અને હરજી, સર્વ ઇત્યાદિમાં પણ હોય છે. અસંખ્ય, સંગીતને વિષય ખરાબ હોય તો અસર પણ ખરાબ થઈ અધોગતિ થાય છે અને સારો હોય તો સારી થઈ ઉન્નતિ થાય છે-અર્થાત્ સદુપયોગ અને દુરુપયોગ એજ સાત્તે કે નરસા કૃષ્ણનું કારણ હોય છે. આવું છતાં વેસ્વાદિ દ્વારા હલકટ વિપયો ગવાતા હોવાથી અનેક માણસો ગાયનમાત્રને હલકું ગણે છે. તેઓ સદુપયોગને દુરુપયોગની સમજણ ધરાવતા નથી. દેવર્ષિનારદે યોગના એક સત્વર સિદ્ધિના સાધનરૂપે તેની રચના કરી છે; બ્રહ્મ-વિદ્યા વિષે અને કર્મયોગ, ભક્તિયોગ તેમજ વીરત્વવિષે પણ સંગીત કેટલું બધું અસરકારક છે, તે જો સર્વ કોઈ જાણે તો બને ત્યાંસુધી સંગીતદ્વારાજ દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ અશાય, એવી આ હકીકત છે. બનારસી ઉપરાંત મહાત્મા નજીરની પણ અનેક ગઝલો એકદમ રિસને ડાલાવે અને અનુભવીને અંતરુપ પણ કરી દે એવી છે. આ સેવક તો ગાયન તરફના આકર્ષણને શીધે બચપણથીજ ખરાબ ગણાતો. બિલ્કુ-અબ-કાન-ક

૧૧૮-રાંદેરમાં એક માસનો ઉપવાસ ફક્ત પાણી ઉપર રહેવા છતાં શક્તિ જેવી ને તેવીજ

રાંદેરના રહીશ બાઇશ્રી ગણપતરામ અમૃતરામ જેષી(જ્ઞાતે ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ)એ ગયા અધિક શ્રાવણ માસમાં ૨૯ ઉપવાસ ફક્ત પાણી પીને કરેલા છે. આ ઉપવાસોમાં એઓશ્રીએ તદ્દન અન્નનો તેમજ ફળનો ત્યાગ કરેલો હતો. પોતે આકાશમાંથી ખારાખાર ઝીલેલું વરસાદનું પાણી હમેશ ત્રણથી ચાર શેર જેટલું ફક્ત લેતા હતા.

કોઇ કહેશે કે, શ્રીયુત જેષીએ તો ફક્ત ૨૯ ઉપવાસ કર્યા છે, પણ તેના કરતાં વધારે પણ ઉપવાસ કરનારા માણસો છે. દાખલાતરીકે ધણાખરા શ્રાવક લોકો પર્યુસણના તહેવારોમાં લગભગ ચાલીસ-પેતાલીસ ઉપવાસો કરે છે, અને તે પણ એકલા પાણીથીજ કરે છે; તો પછી શ્રીયુત જેષીએ ૨૯ ઉપવાસ કર્યા તેમાં શી નવાઇ છે ?

આ શંકાના સમાધાનમાં મારે જણાવવું જોઇએ કે, શ્રીયુત જેષીના ઉપવાસોમાં તથા શ્રાવક લોકોના ઉપવાસોમાં નીચે મુજબ ધણોજ ફેર છે અને તેથીજ આ લેખ લખવાનો હેતુ છે. શ્રાવક તથા અન્ય સાધારણ પુરુષ જ્યારે ઉપવાસો કરવા લાગે છે, ત્યારે જેમ જેમ ઉપવાસ વધતા જાય છે, તેમ તેમ ઉપવાસ કરનારની માનસિક તથા શારીરિક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે; અને છેવટે તે એટલી બધી નબળી પડી જાય છે કે, ઉપવાસ કરનારને પથારીવશ થઇ જવું પડે છે. શરીર તદ્દન અશક્ત અને પાતળું પડી જાય છે. હાલવા-ચાલવાની બીલકુલ શક્તિ રહેતી નથી. ચરે છેવટે પોતે પોતાની મેળે પાણી પણ પી શકે તેટલી તાકાત તેનામાં રહેતી નથી. તેને પાણી પાવાને માટે ખાસ એક માણસની જરૂર પડે છે અને જેમ કોઇ ધણીજ લાંબી માંદગીમાં પડેલ માણસની સારવાર કરવા એક બીજા માણસને ખાસ તેની પથારી પાસે રહેવું પડે છે, તેવીજ રીતે તેની પણ સ્થિતિ થઈ જાય છે.

આથી તદ્દન ઉલટું શ્રીયુત જેષીની બાબતમાં બન્યું છે. આખા મહિના સુધી પોતે ફક્ત પાણીથી ઉપવાસ કર્યા છતાં પોતાના ઉપવાસ પહેલાં જેટલી શક્તિ હતી, તેટલીજ શક્તિ ઉપવાસના અંતસુધી કાયમ રહી હતી-એટલે કે, પથારીવશ ન થતાં ગમે ત્યાં એક સશક્ત માણસની પેડે હરીફરી શકતા હતા. આ બાબત તેમના ઉપવાસમાં ખાસ મહત્ત્વની છે. તેમની કાયમ રહેલી શક્તિના થોડા દાખલા નીચે આપું છું:- (૧) ઉપવાસ ચાલતા હતા તે દરમિયાન તે હમેશાં તાપી નદીએ ચાલીને નહાવા જતા હતા. (૨) ઘરનાં તથા બહારનાં બધાં કામકાજ જરાપણ નબળાઇ તથા મેચેની અતુલવ્યાવગર હમેશાં તે કરતા હતા. (૩) પંદરમે ઉપવાસે તો તે ત્રણ માઇલ સુધી ફરવા માટે ચાલીને જતા હતા. (૪) છઠ્ઠીસમે ઉપવાસે અધિક માસની ઉજળીમાં પોતાને ઘેર જાતિભોજન તેમણે કરાવ્યું હતું તે વખતે સવારથી સાંજસુધી જરાપણ વિશ્રામ લીધા-સિવાય પોતાના અસલના આનંદી સ્વભાવથી સંધળું કામકાજ કરવામાં મગ્ન રહ્યા હતા.

આ દાખલાઓ ઉપરથી કોઇને જાણવાની ઉત્સુકતા થાય કે, આટલા બધા ઉપવાસો પછી પણ આટલી પોતાની અસલ શક્તિ કેવી રીતે શ્રી. જેષીએ જાળવી રાખી હશે? આ રીતે જન-સમૂહને જણાવવા તથા જેને ઉપયોગી થાય તેના લાભાર્થેજ આ લેખ પ્રગટ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

શ્રી. જેષી અન્ડરગ્રેજ્યુએટ છે. તેમની ઉંમર અત્યારે ૪૭ વર્ષની છે. ઉપવાસ પહેલાં તેમનું વજન ૩ મણ ૭ શેર હતું; અને ૨૯ ઉપવાસ પછી તેમનું વજન ૨ મણ ૨૪ શેર રહ્યું છે. જ્યારે શ્રી. જેષીને પૃછવામાં આવ્યું કે, આવા લાંબા વખતના ઉપવાસ કરવાનો તમને ક્યાંથી વિચાર આવ્યો અને તમે તમારી અસલ શ ત તેટલાજ પ્રમાણમાં ઠંડસુધી જાળવી રાખવામાં કેવી રીતે ફતેહ પામ્યા ?

તેના જવાબમાં શ્રી. જેષીએ કહ્યું કે, મેં હિંદુશાસ્ત્રોમાં અનેક ઠેકાણે ઉપવાસના ફાયદાઓ વાંચ્યા છે. તેની સાથે અમેરિકામાં શારીરિક શક્તિનું જ્ઞાન ધરાવનાર મહાન ખર્નાડ મેકફેડનનાં સંવર્ણાં પુસ્તકોનો ખારીકીથી અભ્યાસ તથા અવગ્રહન મેં કરેલું હોવાથી અને તે પુસ્તકોમાં પણ

ઉપવાસનું અતિશય માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું હોવાથી તથા આખા અમેરિકામાં ઉપવાસવિષે જનસમૂહનો સારો અભિપ્રાય છે, એમ મેં જાણેલું હોવાથી મને પણ તેઓના નિયમોને અનુસરીને ઉપવાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. ઉપવાસના દિવસોમાં પોતાની અસલી શક્તિ જળવી રાખવાને સાધારણ રીતે નીચેના મુખ્ય નિયમો ખાસ પાળવાની જરૂર છે.

(૧) “એનીમા-કુશ” ના પ્રયોગથી સહેજ ગરમ પાણીવડે શરીરની અંદરનાં આંતરડાંઓ એ દિવસમાં એક વખત તો સાફ કરવાં જ નોંધ્યો. “એનીમા-કુશ”નો પ્રયોગ દરેક ડોક્ટરને જાણીતો છે; માટે જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે તે કેમ કરવો તે ડોક્ટરને પૂછી માહિતગાર થવું. જે લોકો આ પ્રયોગથી આંતરડાં સાફ કરતા નથી, તેઓને ખેચેની તથા નખળાઈ જણાય છે.

(૨) લોહીને પ્રવાહી રાખવા માટે ઉપવાસના દિવસોમાં પાણી વારંવાર પીવું નોંધ્યો. વરસાદનું અદ્ધરથી ઝીલેલું પાણી અથવા તો ઉકાળેલું પાણી પીવું.

(૩) શુદ્ધ તથા ખુદી હવામાં સાદી કસરત હમેશાં થોડી કરવી નોંધ્યો અથવા તો શરીરને થોડી વાર યોજીને ગરમ બનાવવું નોંધ્યો.

(૪) કેટલીક વખત શારીરિક ગરમી શરીરના કોઈ ભાગમાં અત્યંત વધી જાય છે અને તેથી ખેચેની ઉત્પન્ન થાય છે, આ શાંત કરવાને દિવસમાં બે-ત્રણ સ્નાન કરવાં તે બહામણુકારક છે.

(૫) ઉપવાસના દિવસોમાં દરેક માણસે સ્વેચ્છાથી પોતાનું મન પોતાના ઇચ્છિત વિષયમાં રોકવું નોંધ્યો.

આંતરડાંમાં ચોંટી રહેલો મળ મુખ્યત્વે કરીને ખેચેની તથા અશક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેના ઉપાયતરિકે “એનીમા-કુશ”ના પ્રયોગથી આંતરડાં ખાસ સાફ કરવાં નોંધ્યો. સત્તાવીસમે ઉપવાસે પણ શ્રી. જોષીએ જ્યારે ઉપરના પ્રયોગથી આંતરડાં સાફ કર્યાં ત્યારે સાધારણ પ્રમાણમાં કંઠણ મળ નીકળી આવ્યો હતો. શ્રી. જોષીને પોતાના ઉપવાસ દરમિયાન એવો અનુભવ મળ્યો છે કે, જેમ જેમ ઉપવાસ વધતા જાય છે, તેમ તેમ શારીરિક શક્તિનો ઘટાડો થવાને બદલે સંચય થતો જાય છે અને શરીરમાંથી માત્ર નકામો મળ તથા ચરબી બળી જાય છે.

શ્રી. જોષીને શારીરિક તથા માનસિક નિયમોનું એટલું સારું જ્ઞાન અને પાકો અભ્યાસ છે કે, તે પોતે હિંમતથી કહેતા કે “અમુક નિયમ પાળીને હું ઓગણત્રીસ ઉપવાસ પછી પણ ત્રીસમે દિવસે બારેમાં બારે ખોરાક ખાધને પચાવવાને શક્તિમાન છું.”

જે લોકો ધાર્મિક દષ્ટિથી અથવા શારીરિક શક્તિઓ સંચય કરવાને ઉપવાસ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેમની જાણ તથા લાભાર્થે જ આ લેખ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. આ બાબતમાં જેને કંઈપણ પૂછવું હોય, તે જો શ્રી. જોષીને પૂછશે તો તે ખુશીથી તે બાબતનો ખુલાસો કરશે. (તા. ૧૬-૯-૨૮ ના અઠવાડિક “મુંબઈ સમાચાર”માં લેખક:-શાહ ગંગાદાસ વૃજવલ્લભ બી.એ.)

૧૧૯-ઘેરાનું પંચ

“ઓ કાકી! ઓ કાકી! સાંભળતાં કેમ નથી? હું ક્યારની તમને બોલાવ બોલાવ કરું છું. નવરાત્રિની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. આપણે બેચરા માતાના મંદિરે ગરબા ગાવા જઈશું કે નહિ?”

“કેમ નહિ? માતાજીનાં દર્શન થાય ને ગરબા ગવાય, ગરબા ના ગાઇએ તો માતાજી ગુસ્સે થાય.” એમ કહી ચંચળ કાકીએ પોતાના ધરની છોકરીઓને તથા વહુઓને મંદિરજવા તૈયાર કરી.

નવરાત્રિમાં દુર્ગાની પૂજા ને ગરબાઓની ધમાલ ખૂબ જામી; રંગબેરંગી સાક્ષાઓમાં ગામની ભામિનીઓ ગરબા ગાવા જાય છે, એટલે તમાશા જોવાની ઇચ્છાવાળા લહેરી લાલાઓ શુંડા પ્રકૃતિવાળા કેટલાક ફાટેલાઓ પણ જની-હની ત્યાં પહોંચવા લાગ્યા.

માતાજીને રાજી કરવાની ધનમા-ગરબાની ધમાલમાં સ્ત્રીઓ ગુસ્તાન અને એટલે પેલા લોકો જાત જાતની મસ્કરીઓ અને ઠટ્ટા કરવા મંડી પડે. વધારે બીડ જામે તો શુંડા લોકો આમતેમ હાથ નાખવાની પણ કોશીશ કરે.

ગરબા ચાલતા હતા, એટલામાં ચંચળ કાકી પોતાની વહુઓ, છોકરીઓ સાથે રેશમી સાડી-ઓમાં રમઝમ કરતાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ભેગા થયેલાઓની નજર તે તરફ જતી. એકે પોતાના સાથીદારને ધક્કો માર્યો ને તે ચંચળ કાકીની દીકરી સુવીરા ઉપર પડ્યો. બધા હસવા લાગ્યા ને ચંચળ તથા તેની વહુ અને દીકરીઓ પેલાને ગાળો દબને છેવટે ગરબો ગાવા ગયાં. એટલામાં કોલેજમાં લખનાર રમણદેવ બાબુ થઇને જતો હતો ત્યાં શુંડાઓએ ફરી મસ્કરી શરૂ કરી તે બીજી બાઇ ઉપર પડ્યા. રમણદેવથી આ સહન ન થયું. તેણે તો તરતજ પેલા શુંડાને મેથીપાક જમાડી તેમની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાખી. મેથીપાકનો સ્વાદ ચાખી શુંડાઓ ચાલતા થયા એવામાં રમણ બહેનોને ઉદ્દેશી બોલ્યો-‘બહેનો! આ શુ કરો છો?’

ચંચળ બોલી:-‘નવરાત્રિમાં માતાજીના ગરબા ગાઇએ છીએ.’

‘કયી માતાજીના?’ રમણે પૂછ્યું.

દીવાળી બોલી ઉઠી:-‘અંબા માતાજી, દુર્ગા માતાજી.’ દુર્ગાની છબી સામેજ હતી તેને ખતાવી રમણે ગંભીરતાપૂર્વક પૂછ્યું-‘જુઓ છો? જુઓ છો?’

‘શું ભાઇ? શું છે?’ સ્ત્રીઓ બોલી.

‘માતાજીના હાથમાં શું છે?’

એકસ્વરથી બધાં બોલી ઉઠ્યાં-‘કેમ, માતાજીના હાથમાં ત્રિશૂલ, શંખ, બાલો, તલવાર, કૂલ વગેરે હોય છે.’

‘ઠીક, દુર્ગા માતાજીને રીઝવવાં હોય તો તમે પણ તલવાર, શંખ, બાલો, ત્રિશૂલ રાખતાં શીખો; કદી આવા શુંડા તમારી મસ્કરી કરે તો ત્રિશૂલ, બાલો અને તલવારથી તેમને ઉડાવી દો; એકલાં હો તો શંખ ટુંકી તમારી સહચરોને બોલાવો જેથી બધાં તલવાર-બાલાવડે ફુજોનો નાશ કરે; અને સારા માણસોનું પુષ્પોથી સ્વાગત કરો. આમ કરશો તોજ માતાજી રાજી રહેશે.’

રમણનો આ ઉપદેશ સાંભળી બધાં ઐરાં અચરજ પામી બોલી ઉઠ્યાં કે ‘હાથ, આપ! ઐરાંઓથી હથિયાર રખાય કે?’

રમણ હસી પડ્યો ‘ના રખાય તો સ્ત્રી થઈ માતાજી આઠ જાતનાં હથિયારો કેમ રાખે?’

‘જુઓ, તમારા ઉપર પેલા શુંડા પડાપડી કરતા હતા તમારે તે વખતે દુર્ગામાતાનું અનુકરણ કરી તેમને પ્રસાદ આપવો હતો ને!’

‘નવરાત્રિના ગરબા વર્ષોવર્ષ આવે છે. દુર્ગાની પૂજા કરવી હોય તો કેડે હથિયાર રાખો, એજ ખરી પૂજા છે. બાકી તાળીઓ પાટી પાટી જગતમાં તમારી હાંસી કરાવો એમાં શું મજા છે?’ રમણની આ વાત સાંભળી બધાં ઐરાં વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર ગયાં. કહે છે કે, તે દિવસ-થી પછી તે ગામનાં ઐરાં કમ્બરે છુરા ને કિરપાણુ રાખતાં થયાં ને તે દિવસે અંબાજી ખરી રીતે તે ગામમાં જાગ્યાં. (‘પ્રચારક’ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૧૨૦-વામન અવતારનો સંદેશ

“સ્વક્રીય સ્વરાજ્યની ભૂખ પરક્રીય સુરાજ્યથી શાંત થઇ શકે નહિ.”

નિંદકોનો મત

વામન અવતારના વિષયમાં ઘણાક વિદ્વાનો શંકા કરે છે કે, એને અવતારજ શામાટે માન્યો છે? આ વામને એવું કયું મોટું કાર્ય કર્યું છે, કે જેથી એને આટલો બધો પૂજ્ય માન્યો છે? બલિરાજ મોટો ધર્માત્મા હતો. તે યજ્ઞયાગ ને દાન-ધર્મ કરવામાં ભારે હતો. એવા ધર્માત્મા રાજાને દાન લેવાના બહાને જઈ વામને પોતાના પગ તળે દબાવ્યો, એમાં તેણે શી બડાઈ કરી? આ વામનના કામમાં તો બહુ કપટ ને જીળ દેખાય છે. બલિની યજ્ઞશાળામાં વામન બટુકના વેષમાં જાય છે, રાજા પાસે દાન માગે છે, રાજા તેને દાન આપવા લાગે છે. એવી અવસ્થામાં બલિના માથા ઉપર પગ મૂકી, વામન એને ઘોળો દઈ, એને પોતાના પગ નીચે દબાવે છે. શું આ ધર્મ છે? આમ ઘોળો દેનાર કપટી વામનને અવતાર માનવો, એ તો બહુ આશ્ચર્યની વાત!

વામન અવતારના સંદેશને નહિ સમજનાર વિદ્વાન આવી રીતે વામનના કામને વખોડે છે અને બલિનીજ પ્રશંસા કરે છે. એમનો પક્ષ જુઓ:—

૧-બલિરાજ અસુર હો, દેવ હો અથવા આર્ય હો; ભલે ગમે તે હો, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, તે ઉત્તમ ધર્માત્મા ક્ષત્રિય હતો;

૨-બલિરાજ નક્કી ઉત્તમ ન્યાયી, કીર્તિવાળો અને પુણ્યશાળી રાજા હતો;

૩-બલિ અને ઇંદ્ર, એ બેઉ ક્ષત્રિય હતા;

૪-બલિનું ખાનગી અને રાજકીય ચરિત્ર પૂર્ણ નિર્દોષ હતું; પ્રજામાંથી કોઈએ પણ બલિની નંદા કરી નથી; એના રાજ્યમાં બધી ભૂમિ ઘણા આનંદમાં મગ્ન હતી;

૫-બલિના રાજશાસનની સર્વેએ પ્રશંસાજ કરી છે; એના રાજ્યમાં પ્રજા આનંદમાં હરતી-હરતી હતી અને ખૂબ યજ્ઞયાગ થતા હતા;

૬-આવા ધર્માત્મા રાજાને ધૂર્ત, બિખારી વામનેલાત મારી અને કપટથી એનું રાજ્ય લઈ લીધું;

૭-રાજા બલિએ વામનનું કંઈપણ બગાડ્યું ન હતું, છતાં પણ વામને બલિને પગ નીચે દબાવ્યો;

૮-વામને ક્ષત્રિયની હત્યા કરી, વિશ્વાસઘાત કર્યો અને લોકકલ્યાણકારી રાજ્યનો નાશ કર્યો;

૯-બલિનો નાશ કરવામાટે વામને એવું શું મોટું પરાક્રમ કર્યું, કે જેથી એની અવતારમાં ગણના કરવામાં આવે?

વામનને અવતાર માનવાવાળા માણસો આ વિધાને ઉપર જરૂર વિચાર કરે. જો આ વિધાનો કોઈ નિષ્પક્ષ માણસ આગળ રજુ કરવામાં આવે, તો એ પણ એમજ કહેશે કે, વામને રાજા બલિને લાત મારી, એના શિર ઉપર પગ મૂક્યો, ક્ષાત્રહત્યા કરી, એનો પરાભવ કર્યો, એ સત્ય છે; પરંતુ બલિ પણ રાજ્ય કરવાવાળો મોટો રાજા હતો—અર્થાત્ વામને અવશ્ય કંઈ અસાધારણ પરાક્રમ કર્યું હશે, કારણ કે કોઈ પણ રાજ્યકર્તા રાજા પોતાના માથા ઉપર એક સાધારણ માણસના પગથી કચરાવા પોતાની ઇચ્છાથી કદી તૈયાર હોય નહિ; તેથી કરીને વામને કંઈ વિશેષ પરાક્રમ કર્યું હશે, એમાં શંકાજ નથી; પરંતુ આ પ્રશ્નનો સદાને માટે જવાબ હોવો ઘણોજ જરૂરનો છે; તેથી પ્રથમ વામન અવતારના પૂર્વની સર્વ રાજકીય સ્થિતિની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

પ્રાચીન દેશવ્યવસ્થા

ત્રિવિષ્ટપ એટલે ત્રીબેટમાં દેવજાતિનું રાજ્ય હતું, ભારતવર્ષમાં આર્યોનું રાજ્ય હતું, હિમાલયના મધ્યદાળ ઉપર ગંધર્વોનું રાજ્ય હતું, હિમાલયની પશ્ચિમમાં પિશાચજાતિનું રાજ્ય હતું, ત્રીબેટ તથા ભરતખંડની પશ્ચિમદિશામાં અસુર, દૈત્ય, દાનવ તથા રાક્ષસોનું રાજ્ય હતું. એ અસુર રાજ્ય ધરાનથી રક્ષિયાસુધી ફેલાયેલું હતું. મહારાષ્ટ્રના જે ભાગને હાલ દેશ કહે છે તે અગાઉ જા. ૧૮

મહીપૃષ્ઠ કહેવાતો અને કોંકણનું નામ મહીતલ, રસાતલ, ખૂતલ વગેરે તલ વા તાલ પ્રત્યયાંત હતું. એ નામોમાં પાતાલ એ એક નામ છે.

તીબેટ, ભરતખંડ અને સમુદ્રકિનારે આવેલા દેશને સાધારણ રીતે ત્રિવિષ્ટપ, બ્રૂલોક અને પાતાલ કહેતા. ત્રિવિષ્ટપ સંપૂર્ણ ઈર્ષને અધીન હતું. અતિપ્રાચીન કાળમાં અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસોને ત્રિવિષ્ટપના દેવો સાથે જે યુદ્ધો થયેલાં, તે બધાં દેવોનું રાજ્ય હરી લેવાને માટે થયેલાં હતાં. પછી ભારતીય આર્ય પોતાની ચાતુર્વર્ણ્ય સંસ્થાની અને યજ્ઞસંસ્થાની સાથે પ્રખળ થયા અને ગંધર્વાદિ પડોશી જાતિઓ નિર્જળ થઈ. જે વખતે ભરતખંડમાં દેવોનું રાજ્ય હતું અને આર્યોનો વિશેષ ઉદ્ધય થયો ન હતો તે સમયની રાજ્ય બલિની કથા છે. બલિરાજની કથાનો પૂર્વાપર સંબંધ સમજવાને આટલી હદીકત બસ છે.

રાજ્ય બલિની જાતિ

રાજ્ય બલિ આર્ય સંતાન ન હતો, તેમ તીબેટની દેવજાતિનો પણ ન હતો. અતિપ્રાચીન સમયમાં હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યકશિપુ નામના દૈત્ય જાતિના બાદશાહ હતા. ખરી રીતે તે ઇરાનની ઉત્તરના પ્રદેશોના બળવાન રાજા હતા. એમ કહી શકીએ છીએ કે, આજકાલ જેવા પઠાણ છે, તેવાજ તે હતા. જેમ મુસલમાનોએ વખતોવખત હિંદુસ્થાનપર ચઢાઈઓ કરી હતી, તેમ એ દૈત્યોએ પણ કરી હતી. હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર પ્રહ્લાદ હતો. તેનો પુત્ર વૈરાગ્યન હતો અને તેનો પુત્ર બલિ હતો. જેમ હિરણ્યકશિપુનો ભારતીય આર્ય ક્ષત્રિયોની સાથે બીલકુલ સંબંધ ન હતો, તેમ રાજ્ય બલિનો પણ ન હતો; કારણ કે તે અસુરજાતિનો હતો. રાજ્ય બલિ અસલ ક્ષત્રિય હતો એમ કહેવું તે તદ્દન ગાંડપણ છે, જેમ મહમૂદ ગઝનવીને અસલી ક્ષત્રિય કહેવો તેમ. બીજા દેશોમાં શરવીરો બલે હો, પણ એમને ભારતીય આર્ય ક્ષત્રિયોની પેઠે ક્ષત્રિય કહેવા, એ ઇતિહાસનું અજ્ઞાનપણું કહેવાય. જે માણસો મહમૂદ ગઝનવીને અસલ ક્ષત્રિય માનવાને તૈયાર હોય, તે બલિને પણ અસલ ક્ષત્રિય કહી શકે; કારણ કે તે બેઠે ભરતખંડની બહારના નિવાસી હતા અને ભારતીય આર્યોની સાથે શત્રુતા રાખનારા અસુરજાતિના હતા. જેમ હિરણ્યકશિપુ દેવોનો અને આર્યોનો શત્રુ હતો, તેમ બલિ પણ હતો. બેઠેમાં ઔરંગઝેબ અને અકબરના જેટલો બેદ હતો. એટલે તે બેદ કેવળ રાજશાસનની પદ્ધતિમાં હતો, શત્રુતામાં ન હતો.

ઇરાનથી રશિયા સુધી અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસોનો દેશ હતો. એ બધાઓનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ તીબેટના દેવરાજને હરાવવાનો અને ભારતવર્ષમાં મનમાન્યો ઉપદ્રવ મચાવવાનો હતો. કારણ ૨૫૯૪ છે:-ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થતા ધાન્યની જેમ તીબેટની દેવજાતિને જરૂર હતી, તેમજ અસુરજાતિને પણ હતી. એ કારણથી આ સુવર્ણપુરીપર અધિકાર જમાવવા માટે પ્રાચીનકાળમાં દેવ અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થયા કરતાં હતાં. પંદરમી તથા સોળમી શતાબ્દિમાં જેવો પ્રયત્ન અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, પોર્ટુગીઝ વગેરે ભારતવર્ષમાં કરતા હતા, તેવાજ પ્રયત્ન અસુરોદિ તીબેટને માર્ગે થઇને કરતા હતા. બેઠી કાશીશોમાં ધણીજ સમાનતા છે.

બલિની પ્રથમ ચઢાઈ

બલિ દેવજાતિનો ન હતો. તેમ તે ભરતખંડનો નિવાસી પણ ન હતો. તે તીબેટની પશ્ચિમ બાજુના અસુર પ્રદેશનો નિવાસી હતો. તેણે દેવોને હરાવીને ભરતખંડપર રાજ્ય કરવાને તીબેટ ઉપર ચઢાઈ કરી. એની પહેલી ચઢાઈનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના આઠમા સ્કંધના દશમા અધ્યાયમાં છે.

એ વખતે બલિ, નમુચિ, ચાતુધાન, વૈરાગ્યન, જંભ આદિ સર્વ અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસ એક થઇને દેવો ઉપર ચઢાઈ કરવા લાગ્યા હતા. દેવોનો મુખ્ય રાજા ઈર્ષ હતો અને એને મદદ કરનાર મરુત, વરુણ, હયગ્રીવ આદિ અનેક દેવવીર હતા.

એ યુદ્ધ બહુ દિવસો સુધી ચાલ્યું. એમાં બધા દેવોએ અદ્વિતીય સંબંધકિતથી કામ કર્યું, તેથી બલિ હારી ગયો. એનું વર્ણન ભાગવતમાં (૮-૧૧-૪૭) આમ છે:-

યેઽવશિષ્ઠા રણે તસ્મિન્નારદાન્નુમતેન તે । તર્લિં વિપન્નમાદાય અસ્તં ગિરિમ્પાગમન્ ॥

યુદ્ધમાં બલિ મૂર્ચ્છિત થયો હતો. એના ઘોડાજ વીરો બચી ગયા હતા. ત્યારે નારદે તેમને કહ્યું કે, હવે તમે લોકો અહીંથી જતા રહો, નહિ તો તમારો નાશ થશે. નારદનું કહેવું એમને હીક લાગ્યું અને તે અસુર સૈનિકો મૂર્ચ્છિત બલિને લઇને પશ્ચિમના પર્વત પાછળ ભાગી ગયા.

બલિએ તીબેટ ઉપર હુમલો કર્યો તે પછુ પશ્ચિમદિશાએથી અને અસુર સિપાઇઓ બલિને લઇને નાસી ગયા તે પછુ પશ્ચિમ દિશામાં; તેથી સ્પષ્ટ છે કે, બલિનો દેશ તીબેટની પશ્ચિમમાં હતો. વર્તમાન રશિયા, તુર્કસ્તાન અથવા એની પાસેનો ખીજો કોઈ દેશ બલિનો દેશ હશે. પોતાના દેશમાં પાછા જતાં રસ્તામાં ભૃગુઋષિના આશ્રમમાં તે કેટલાક માસ રહ્યો અને ત્યાં દવા-પાણી કરવાથી તે સારો થઈ ગયો. આ વિષયમાં ભાગવતમાં (૮-૧૫-૩) કહ્યું છે કે:—

પરાજિત શ્રીરસુમિશ્ર હાપિતો હીન્દ્રેણ રાજન્ ભૃગુમિશ્ર જીવિતઃ ।

સર્વાત્મના તાનમજદ્ ભૃગૂન્ બલિઃ શિષ્યો મહાત્માર્થનિવેદનેન ॥

છંદ્રે બલિને પૂરો હરાવ્યો. એની સ્થિતિ મરી જવા જેવી થઇ હતી. ભૃગુના આશ્રમે પહોંચવાથી ત્યાં તેની સારવાર થવાથી તે જીવતો રહ્યો. તેથી તે ભૃગુને માન આપવા લાગ્યો.

મરવાની અણી ઉપર આવેલા તે બલિ ઉપર ભૃગુઋષિએ ઉપકાર કર્યો અને એના પ્રાણુ બચાવ્યા; પણ એણે ભરતખંડ ઉપર ફરીને ચઢાઇ કરવાનો વિચાર છોડ્યો નહિ. શું, આ અસુરોના મનની પ્રવૃત્તિ વિચાર કરવા લાયક નથી? જેનો પ્રાણુ પૃથ્વીરાજે બચાવ્યો હતો, તેજ મહામદ ગોરીએ પૃથ્વીરાજનો નાશ કર્યો!! અમારી સૂચના છે કે, વાયકમણુ ઉપરની આ ઐતિહાસિક વાતની સાથે પૌરાણિક વાતની તુલના જરૂર કરે.

દીનદુઃખી ઉપર દયા લાવી તેને સહાય કરવાના વિચારથી ભૃગુઋષિએ હાથ લેવાયેલા બલિને પોતાના આશ્રમમાં રાખી એની સારવાર કરી, પણ એજ બલિએ આગળ ઉપર ભૃગુઋષિનું એવું અપમાન કરેલું, કે જેથી ઋષિની આંખ એકદમ ખુલી ગઇ અને એમણે બલિને શાપ દીધો. અહીં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, અસુર દૈત્યાદિ કેવી રીતે પોતાની જાતપર જાય છે. બલિ પોતાને દેશ ગયો અને એણે ફરીને દેવરાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરી.

બલિની ખીજ ચઢાઈ

પહેલી ચઢાઈ નિષ્ફળ ગયેલી છતાં બલિએ ફરીને નવા ઉત્સાહથી ખીજ ચઢાઈ કરવા માટે તૈયારી કરી. પહેલાં કરતાં વધારે સારી તૈયારી થઇ એટલે બલિએ દેવોના દેશ ઉપર ખીજવાર ચઢાઈ કરી.

વૃતો વિકર્ષન્ મહતીમાસુરિં ધ્વજિર્નિં વિશ્વઃ । યયાવિન્દ્રપુરીં સ્વૃદ્ધાં કંપયન્નિવ રોદસી ॥

ભાગવતના (૮-૧૫-૧૧) આ શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે, બલિએ મોટી ભારે સેના સાથે લઇને ઇન્દ્રપુરી ઉપર ચઢાઈ કરી; પણ આ વખતે દેવોના સૈન્યની બિલકુલ તૈયારી ન હતી, તેથી બલિની આસુરી સેનાને હરાવવાનું ઇન્દ્રને અસંભવ લાગ્યું. જેમકે ભાગવત (૮-૧૫-૨૫)માં કહ્યું છે કે

મગવન્નુદ્યમો ભૂયાન્ બલેર્ન પૂર્વવૈરિણઃ । અવિષદ્ધમિમં મન્યે કેનાસીત્ તેજસોર્જિતઃ ॥

છંદ્રે કહ્યું કે, અમારા જૂના શત્રુ બલિએ હુમલો કર્યો છે. અમારી તો બિલકુલ તૈયારી નથી, તેથી એ હુમલાને પાછો હટાવવો અસંભવિત લાગે છે.

ગયા યુરોપના મહાયુદ્ધમાં ફ્રાંસની તૈયારીના અભાવમાં જેમ જર્મનીએ હુમલો કર્યો હતો, તેમ દેવવીર અપ્સરાઓની સાથે નાચમાં મગ્ન હતા અને બલિની આ ચઢાઈની આખતમાં સાવ અસાવધાન હતા, એવે વખતે બલિએ ધણી ચપળતાથી હુમલો કર્યો. દેવો એનો પ્રતિકાર કરી શક્યા નહિ, તેથી દેવવીરો પોતપોતાનું ગામ છોડી જીવ બચાવવાને ભાગી ગયા અને જ્યાં છુપાઇ રહેવાની જગા મળી ત્યાં છુપાઇ રહ્યા.

દેવેષ્વથ નિલીનેષુ બલિર્વૈરોષનઃ પુરીમ્ । દેવાધીનમધિષ્ઠાય વશં નિન્યે જગત્ ત્રયમ્ ॥

દેવવીરો ભાગી ગયા, એમ જાણીને બલિએ ઇન્દ્રની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્રિવિ-૪૫, ભરતખંડ અને પાતાળ, એ ત્રણે સ્થાનો પોતાને તાબે કર્યા.” (શ્રી. ભાગ. ૮-૧૫-૩૩)

આ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા વગર ખીજાઓની અસાવધાનતાનો લાભ લઇને બલિ દેલ આવા મોટા પ્રદેશનો સ્વામી બની બેઠો. બલિ જાણતો હતો કે, એના દાદા હિરણ્યકશિપુ દૂર નીતિથી કામ લેતો હતો, તેથી એનું રાજ્ય લોકપ્રિય ન થયું અને એનો વધ થયો; તેથી કરીને બલિએ સૌમ્ય નીતિનો આશ્રય લીધો. એણે અમલ કરવામાં એવો પ્રબંધ કર્યો કે, કોઇને દુઃખ હેવું નહિ અને બધા વશ રહે. આવી નીતિ અખત્યાર કરવામાં એનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે, કોઇ દેવરાજ અથવા આર્યરાજ બળવો કરે નહિ અને પોતાનું રાજ્ય જાય નહિ. બલિની બાહ્ય નીતિ સૌમ્ય હતી, પણ એણે સારા સારા અધિકારની જગાઓ દૈત્યોનેજ આપેલી હતી. એનો અંદરનો પ્રબંધ એવો સખત હતો કે, દેવો અથવા આર્યોમાંથી કોઇપણ અમુક હદથી આગળ વધી શકે નહિ. બલિના રાજ્યમાં બહાર શાંતિ જણાતી હતી. કોઇને ખુલ્લેખુલ્લું કષ્ટ આપવામાં આવતું ન હતું. સર્વને એકસરખો ન્યાય મળતો હતો, એટલે આર્ય અને દેવની વચ્ચેના ઝગડામાં એ બરાબર ન્યાય આપતો, કોઇના ધર્મકર્મમાં આડે આવતો નહિ. કોઇ પણ દૈત્ય અગાઉની પેઠે આર્યોને હેરાન કરતો નહિ, તોપણ એની રાજનીતિનું ફળ એવું આવતું જતું હતું કે, ભારતીય આર્ય, તીર્થેટના દેવ અને પાતાલવાસી સર્પ આદિ જાતિઓ દિનપ્રતિદિન નાકોવત અને ખાયલી-કાપર થતી જતી હતી અને એમનામાં ફરી માથું ઉચું કરવાની હિંમત અને શક્તિ હતી નહિ. એની નીતિજ એવી હતી કે, એ જાતિઓનો તેજેલંગ સદા થતો રહે અને તે સદા તાબે રહે.

હમેશ તેજેલંગ થતો હોવાથી તે તાબેદાર જાતિઓની સર્વ શક્તિઓ નિર્બળ થવા લાગી. એમને પુરુષાર્થ દેખાડવાનો અવસર નહિ રહેવાથી એમનું જીવન ઉત્સાહરહિત રહેવા લાગ્યું. કોઇને અમુક મર્યાદાથી આગળ કાયક્ષેત્ર મળતું હતું નહિ, તેથી એમની ચઢતી રોકાઇ ગઇ હતી અને ઉપભોગ પણ અટકી ગયો હતો. બલિ દૈત્યના કપરા બદોબસ્તને લીધે અને એની અસાધારણ શક્તિને લીધે કોઇપણ આર્યવીર અથવા દેવવીર ઉડી શકતો ન હતો. સર્વ વીરો ધરમાં છુપાઇને બેઠા હતા અથવા જંગલોમાં નાસી ગયા હતા. સ્ત્રીઓ ધરમાંજ બેસી પ્રાચીન વૈભવનું સ્મરણ કરી વિલાપ કરવા લાગી હતી.

પુરુષોના વિચાર

બલિથી પરાજિત દેવવીર અને આર્યવીર નિરસ્તાલ થઇ ગયા હતા. “બલિનું સુરાજ્યજ સાંઝે છે, આપણને પણ અધિક ઉપભોગની શી જરૂર છે? દૈત્ય કર્તાકારવતા છે, એમના જેવું કર્તાકારવતાપણું આપણમાં ક્યાં છે? દેવોનું આર્યો ઉપર રાજ્ય હોય અથવા આર્યોનું દેવો ઉપર રાજ્ય હોય, એથી લાખ દરજ્જે આજ સાંઝે છે કે, જે આર્ય નથી તેમ દેવ પણ નથી એવા દૈત્યનું રાજ્ય એ બેઉ ઉપર હોય; કારણ કે દેવોનું રાજ્ય થાય તો દેવવીરો આર્યોપર જીલમ કરશે અને આર્યોનું રાજ્ય થયું તો આર્યવીરો દેવો ઉપર અત્યાચાર કરશે. એ બેઉ રિથિતિ ભુરી છે; તેથી એ બેઉ જાતિઓ ઉપર જે બલિનું સુરાજ્ય છે તેજ હીક છે. બલિના રાજ્યમાં અમને કંઈ કષ્ટ નથી. બલિએ જાતે યજ્ઞયાગ ચલાવ્યા છે, તે અમારા યજ્ઞોમાં કંઈ હરકતકર્તા નથી. એનો એવો પ્રયત્ન છે કે, અમારી ધીરે ધીરે ઉજાતિ થાય, તેથી હીક તો એ છે કે, બલિનું રાજ્ય સદાય રહે.”

એ સમયના પુરુષોના વિચારો એવા હતા, તેથી કરીને બલિનું સુરાજ્ય સ્થાપિત થઇ ગયે કોઇ દેવવીરે અથવા કોઇ આર્યવીરે બલિનું રાજ્ય નષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો નહિ; પરંતુ દેવ-સ્ત્રીઓ અને આર્યસ્ત્રીઓ પૂર્વકાળના વૈભવનું સ્મરણ કરી કરીને અશ્રુપાત કરતી હતી આ બોધને કેટલાકો કહેતા હતા કે આ તો જૂની પુરાણી રીતો પસંદ કરનારી મૂર્ખ અને પાગલ સ્ત્રીઓ છે. પણ કેટલાક તો એ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં ધધકતા સ્વતંત્રતાના અગ્નિને જાણતા હતા.

સ્ત્રીઓનો શોક

માતાના હૃદયમાં જે વિચારો તીવ્ર હોય છે, તેજ વિચારો બાળકના હૃદયમાં જડ જમાવે છે. જે માતાના હૃદયમાં રાજ્યકાંતિના વિચારો તીવ્રતાથી વાસ કરે છે, તો બેએક પેઢીમાં અગ્નિત રાજ્યકાંતિ થયા વગર રહેતી નથી; પરંતુ જે સ્ત્રીઓ જાતેજ પારકા રાજ્યને ભૂષણ સમજે, તો રાજ્યકાંતિ થવી અસંભવ છે.

પરાજિત દેવાની અને આર્યોની સ્ત્રીઓ પૂર્વવૈભવનું સ્મરણ કરી મનમાં કેવી તલસતી તથા શોક કરતી હતી, તે માટે નીચેના ભાગવત (૮-૧૬-૧) નો શ્લોક જુઓ:—

एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमाताऽदितिस्तदा । हृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप्यदनाथवत् ॥

અર્થાત્ દૈત્યોએ અમારું રાજ્ય લેઇ લીધું અને અમારા પુત્રોનો સર્વનાશ થયો. આ વિચારથી અનાથની પેઠે દેવમાતાઓ મનમાં ને મનમાં બળતી હતી. એ સ્ત્રીઓ એમ વિચાર કરતી હતી કે, અમારો પૂર્વનો વૈભવ ફરીને પ્રાપ્ત થાઓ; અમારા પુત્રોની યોગ્યતા રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વધે; એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાઓ, કે જે સંપત્તિનો ઉપભોગ દૈત્ય આદિ આ વખતે કરે છે તે સંપત્તિનો ઉપભોગ અમારા પુત્રો કરે. સારાંશ એ કે, માતાઓના હૃદયમાં દિવસરાત આ વિચાર તીવ્રતાથી રહેતા હતા કે, અમારો ગત વૈભવ અમને ફરીને પ્રાપ્ત થાય.

આલેપક કહે છે કે, બલિના રાજ્યમાં પ્રભુ ધણી સુખી હતી. અને એને કહીએ છીએ કે, તે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં જે આગ સળગતી હતી તે ઉપર ધ્યાન આપે; પણ આ આગ એ કેવી રીતે જોઇ શકવાનો? દેવમાતાઓના હૃદયની વ્યથા શી હતી અને કેટલી તીવ્ર હતી? એ વાત તેઓજ જાણી શકે, કે જેઓ સ્વરાજ્યના જીવનના તરસ્યા હોય. અન્ય એશઆરામી લોક તો એમજ કહેવાના કે, દૈત્યોનું રાજ્યજ ચિરકાલસુધી ભલે રહે. જે કદાચિત્ એ લોકોનો આત્મા બલિના રાજ્યમાં શરીર ધારણ કરી આવ્યો હોત તો સંભવ છે કે, તેઓ ઉપર કહેલી રાજદ્રોહી માતાઓનો શિરઁછેદન કરત. અને માતાઓના વિશેષજીતરીકે રાજદ્રોહી શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે, તે માતાઓ પ્રતિદિન ઇશ્વર પાસે રાજદ્રોહીજ પ્રાર્થના કરતી હતી.

સ્ત્રીઓની ઇચ્છા

પૂજા કરીને તેઓ રાત્રિવસ ઇશ્વર પાસે એવું માગતી હતી કે, અમારી લઇ લીધેલી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત થાઓ. જેમકે:—

तस्मादीश भजन्त्या मे श्रेयश्चिन्तय सुव्रत । हतश्रियो हतस्थानान् सपत्नैः पाहिनः प्रभो ॥

परैर्विवासिता साऽहं मग्ना व्यसनसागरं । ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हृतानि. प्रबलैर्मम ॥

तथा तानि पुनः साधो प्रपद्येरन् ममात्मजाः । तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणसत्तम ॥

આ ભાગવત (૮-૧૬-૧૫,૧૬,૧૭) ના શ્લોકોમાં એમ કહ્યું છે કે, હે ઇશ્વર! હું તમારી ભક્તિ કરું છું. તેથી એવું કરો, કે જેથી મારું કલ્યાણ થાય. હે પ્રભુ! બળવાન શત્રુએ અમારી સઘળી સંપત્તિ હરી લીધી છે અને અમને સ્થાનબ્રજ કરી દીધાં છે, અમને વૈભવના શિખરપરથી ડુઝના સાગરમાં ફેંકી દીધાં છે, અમને શહેરમાં ફાવે ત્યાં હરવા ફરવાની સ્વતંત્રતા નથી. બળવાન શત્રુએ અમારાં ઐશ્વર્ય, સંપત્તિ, યશ અને સર્વ સ્થાનો હરી લઇને અમને નિરાશ્રિત બતાવી દીધાં છે. અમારા નવજવાનોને પ્રાચીન વૈભવ મળો, તેઓ અગાઉની પેઠે ઐશ્વર્યસંપન્ન થાઓ, એમની ધવલ કીર્તિ ચારે દિશાઓમાં ફેલાય અને એમના સઘળા અધિકાર એમને પાછા મળો.

બલિના રાજ્યમાં પરાજિત દેવમાતાઓની પ્રતિદિનની આ પ્રાર્થના સર્વને માટે વિચારણીય છે. આ પ્રાર્થનાનો દરેક શબ્દ બતાવે છે કે, બલિદૈત્યે કેવો મોટો અનર્થ દેવરાજ્યમાં કર્યો હશે અને એણે પરાજિત લોકોને કેવી અધમ દશાએ પહોંચાડ્યા હશે. આ વિષયમાં નીચે લખેલા શબ્દોનું મનન કરો:—

૧-હૃતશ્રિયઃ ॥ દૈત્યે એમની સર્વ સંપત્તિ હરી લીધી હતી, તેથી દૈત્ય હમેશાં ધનવાન થતા હતા અને દેવો ધનહીન થતા હતા.

૨-હૃતસ્થાનાઃ ॥ દેવરાજ્યનાં સારા સારા હોદ્દાઓ અને અધિકારો દૈત્યોએ લઇ લીધા હતા, તેથી દેવયુવકોને તાબેદારીનું કામ કરવું પડ્યું.

૩-વિવાસિતાઃ ॥ દૈત્યોએ દેવોને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા.

૪-વ્યસને મગ્નાઃ ॥ સર્વને ડુઝસાગરમાં ફેંકી દીધા હતા.

૫-ऐश्वर्यं, संपत्ति, यश અને स्वात्म ॥ આ બધી વસ્તુ દેવોને મળતી ન હતી, પણ તે

અધુ' દૈત્યોનેજ મળતું હતું.

(હાલની આપણી સ્થિતિને આ વર્ણન આબેહૂબ મળતું આવે છે કે કેમ, તે દરેકે વિચારી જોવું.)

આ ઉપરથી જાણવામાં આવશે કે, અલિના સુરાજ્યમાં દેવરાજ્યની અને આર્યરાજ્યની કેવી દશા થઇ ચૂકી હતી અને નવયુવકોની સાથે દૈત્યોનો કેવો વ્યવહાર હતો.

દેવમાતાઓને તો ધગશ લાગી હતી કે, અમારો ગયો વૈભવ અમને પાછો મળે. ધગશ લાગવાથી ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થાય છે. દેવમાતાઓને પણ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થયો. જુઓ ભાગવત (૮-૧૨-૧૫):-

દેવમાતર્ભવત્યા મે વિજ્ઞાતં ચિરકાંક્ષિતમ્ । યત્ સપત્નૈઃ હૃત શ્રીળાં ચ્યાવિતાનાં સ્વધામતઃ ॥

તાન્ વિનિર્જિત્ય સમરે દુર્મદાન્ અસુરર્ષભાન્ । પ્રતિલબ્ધજયશ્રીભિઃ પુત્રૈઃ ઇચ્છસ્યુપાસિતુમ્ ॥

દ્વન્દ્રજ્યેષ્ઠૈઃ સ્વતનયૈઃ હતાનાં યુધિ વિદ્વિષામ્ । સ્ત્રિયો રુદન્તી આસાદ્ય દ્રુપ્તમિચ્છસિ દુઃશિતાઃ ॥

આત્મજાન્ સુસમૃદ્ધાન્ ત્વં પ્રત્યાહત યશઃશ્રિયઃ । નાકપૃષ્ઠમધિષ્ઠાય ક્રીડતો દ્રુપ્તમિચ્છસિ ॥

હે દેવમાતા! તમારા મનની અહુ દિવસની ઇચ્છા મેં જાણી છે. દૈત્યોએ તમારાં બાળકોનું સંપૂર્ણ રાજ્ય હરણું કર્યું છે અને એમને પોતાના ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા છે. તમારી એવી ઇચ્છા છે કે, તમારા જીવાન પુત્રો લડાઈમાં દૈત્યને હરાવે અને તેઓ ગયેલો વૈભવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરે. તમારી ઇચ્છા છે કે, તમારા ઈદ્રાદિ પુત્ર લડાઈમાં શત્રુને મારી નાખે અને એ દુઃખથી દુઃખી દૈત્યોની સ્ત્રીઓને રોતી તમે જુઓ. તમારી ઇચ્છા છે કે, તમારા તરણુ પુત્ર ગયેલો વૈભવ ફરીને મેળવે અને પોતાના દેશમાં પહેલાંની માફક ઐશ્વર્યનો ઉપયોગ કરતા એમને તમે જુઓ.

આ સાક્ષાત્કારના શબ્દથી એ જણાય છે કે, અલિનું રાજ્ય કેવા પ્રકારનું હતું અને જીતાયલા લોકોના વિચાર આ અલિના સુરાજ્યમાં કેવા હતા. આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અલિના અમલદરમિયાન સંપૂર્ણ દેવજાતિ અને આર્યજાતિ પૂરી નિઃસત્ત્વ થઇ ગઇ હતી. આવી પરાધીનતાની ખેડીમાં રહેનાર કોઇ કહે કે, અલિના રાજ્યમાં પ્રજા સુખી હતી, તો પછી રાષ્ટ્રીય આપત્તિ બીજા કયા પ્રકારની હોઇ શકે, તે સમજાતું નથી. એવા અલિરાજને બાલશ્રદ્ધાચારી વામન નામના બ્રાહ્મણકુમારે લાત મારી તેમાં વામને શું ખોટું કર્યું છે?

વામનની કુર્તુત

જે વખતે વામન અવતાર થયો, તે વખતે રાજકાળ ધણું વિકટ થઇ ગયું હતું. તીબેટની દેવજાતિ, ભરતખંડની આર્યજાતિ અને બીજી નાની નાની જાતિઓમાં ક્રાંત્યુત્પત્તિ પડી ગઇ હતી. અનેક વર્ષો સુધી એ લોકો પરાધીન રહ્યા હતા, તેથી એમનામાં કંઈ વ્યવસ્થા રહી ન હતી. હરેક જણ પોતાના સ્વાર્થની શીકર કરતો હતો. સંઘશક્તિ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવનાજ હતી નહિ. સમ્રાજા લોકો હૃદયથી માનતા હતા કે, ચારે બાજુ ફેલાઇ ગયેલું અલિનું રાજ્ય ઉથલાવી પાડવું ખરેખર અસંભવિત છે. દેવોનો રાજા ઇંદ્ર ઘોળે દિવસે સરીઆમ રરતે જઇ શકતો નહિ. સ્ત્રીઓનાં નેત્રામાંથી વહેતી દુઃખની આંસુધારાઓ બંધ થતી નહિ. બધી રીતે આવી મહાભયંકર સ્થિતિ હતી. સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિને સરળ માર્ગ કોઇની નજરે દેખાતો ન હતો અને કોઇ પણ એની આશા પણ રાખતો નહિ. આવી પૂરેપૂરી નિરાશામય સ્થિતિમાં વામનનો જન્મ થયો હતો, તેથી એના કાર્યની મહત્તા સહેજમાં જણાઇ આવતી હતી.

એ વખતની વીરાંગનાઓની આકાંક્ષાઓ વામનના અંતઃકરણમાં એકઠી થઇ હતી. અલિ-દૈત્ય અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. તે ધણો ધૂર્ત તેમજ નીતિજ્ઞ હતા. એણે જાતે વૈદિક ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. તે પોતે યજ્ઞયાગ કરાવતો હતો. આ પ્રમાણે એ એમ દેખાડતો હતો કે, અમે સર્વ રીતે પ્રજનાજ છીએ; પરંતુ તે ત્રણે દેશના લોક પોતાનું મસ્તક ઉંચું ન કરી શકે, એ હેતુસર જે કરવું જરૂરનું હતું, તે કરવાનું તે કદી પણ ભૂલતો નહિ. ભારતીય લોક પ્રથમથીજ ધર્મની બાબતમાં બોળા છે. અલિરાજ યજ્ઞ કરતો તેથી તેઓ તેની બડાઇ ગાતા હતા; પણ ધણા થોડા લોકો એવા હતા, કે જેઓ તેનો અંદરનો હેતુ પૂરેપૂરી રીતે સમજતા હતા. આ ઉપરથી આપણને એક શિક્ષા મળે છે કે, જો પરદેશી રાજનીતિજ્ઞ માણસ પરાજિત લોકોનાં શુશ્રુષુર્ણ કરે અને

ધર્મસ્વીકાર કરે, તો આપણે વિચાર કરવો જરૂરનો છે કે, એઓના આ કાર્યમાં રાજનૈતિક હિતેશ શો છે? વામન બધું જાણી ગયો હતો કે, આ સ્વાંગ કેવળ એટલા માટે છે કે, તીખેટ વગેરે ત્રણે દેશ ઉપર પોતાની સત્તા જારી રહે; તેથી જે સમયે બલિનો યજ્ઞ ચાલુ હતો અને સોમનો રસ કાઢવાની તૈયારી હતી, તેજ સમયે વામને યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો અને જઈને બલિની સામે ઉભો રહ્યો. યાજ્ઞકો સોમરસ કાઢવાની તૈયારીમાં હતા, તેજ સમયે વામનની તેજસ્વી મૂર્તિ યજ્ઞના મંડપમાં આવી ઉભી રહી.

વામનની પૂર્વ તૈયારી

વામન નાનો હતો, પણ રાજનૈતિકમાં નિપુણ હતો. એના શરીરનું બળ કંઈ કમ ન હતું. અવસર આવ્યે તે લડવાને તૈયાર રહેતો. યુદ્ધના દાવ, મલ્લયુદ્ધના પેચ અને યદાઈની યુક્તિઓથી પૂરેપૂરો માહિતગાર હતો; તેથી વામન બહુ યજ્ઞમંડપમાં એકલો આવ્યો ન હતો. એની અગાઉ ગુપ્ત વેષમાં સેંકડો દેવવીર અને આર્યવીર બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરીને મંડપમાં હાજર થઈ ગયા હતા. તે સર્વ પોતપોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર દર્ભમાં, ઘોડામાં, છાતીમાં, કૃષ્ણાન્નનમાં સંતાડી લાવ્યા હતા. તેઓ બ્રાહ્મણોના ભેગા જઈ બેઠા હતા. એવી તૈયારી કર્યા પછી વામન જાતે બ્રહ્માચારીના વેશમાં દંડ-કમંડલુ હાથમાં લેઈ લંગોટી પહેરેલો મંડપમાં આવી બલિની આગળ હાજર થયો. ઉંમર નાની પણ તેજસ્વી, દેખાવમાં ઠીંગણો પણ બુદ્ધિમાં ભારે, થોડા પણ ગંભીર શબ્દો બોલનાર વામન જેવો બ્રાહ્મણકુમાર બલિદેવે અગાઉ કદી જોયો ન હતો. એનું અસામાન્ય તેજ જોઈને બલિ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એણે વામનનું સ્વાગત કર્યું અને કહ્યું કે, આપને જે ઇચ્છા હોય તે માગો. વામને ત્રિપાદ ભૂમિ માગી. બલિએ એને ધણો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, બીજા કોઈ મોટી ચીજ માગો, પણ વામન એકનો બે ન થયો.

આના જેવી એક કથા મુગલ પાદશાહના વખતમાં બની હતી. દિલ્હીના એક મુગલ પાદશાહની પુત્રી બિમાર થઈ હતી, એને એક યુરોપીયન દાકતરે સાજા કરેલી; તેથી પાદશાહે દાકતરને કહ્યું કે, તમારી ઇચ્છા હોય તે માગો, હું તે આપીશ. એટલે દાકતરે કહ્યું કે, જહાંપનાહ ! બકરાના ચામડાની બરાબર જમીન મને આપો. આ વાત સાંભળીને પાદશાહને ખૂબ હસવું આવ્યું અને બીજું કંઈ માગવાને ડાકતરને સમજાવવા લાગ્યા; પણ તેણે કંઈ માન્યું નહિ. પછી પાદશાહે બકરાના ચામડાની બરાબર જમીન આપવાનું ફરમાન કાઢ્યું; એટલે એ ધૂર્ત ડાકતરે એ ચામડાના બારીક તંતુ કાઢ્યા અને તે એકબીજા સાથે જોડી લીધા, તેથી એની લંબાઈ માંડસો સુધી થઈ અને એટલાજ જમીન માગી. પાદશાહ એની બુદ્ધિમત્તા ઉપર ખુશ થઈ ગયો અને એથી બચાવી જમીન એને બક્ષીસ આપી.

ઇતિહાસમાં આવી અનેક કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. આવી વિપરીત જણાતી વાત માગનારના કહેવામાં શ્લેષ રહે છે. જે એ શ્લેષ જાણવામાં આવે, તો કંઈ ડર રહેતો નથી; પણ તે ન સમજી શકાય, તો સમજી નાશ થાય છે. વામનના 'ત્રિપાદ ભૂમિ' શબ્દોમાં શ્લેષ સ્પષ્ટ હતો. તીખેટ, ભરતખંડ અને પાતાલ-એ ત્રણ દેશ માગવાની એની મતલબ હતી; પણ એ વાત બલિના ખ્યાનમાં આવવી અસંભવિત હતી, કારણ કે બલિને ખબર ન હતી કે, બ્રાહ્મણોએ પોતાની વિરુદ્ધ કોઈ ષડયંત્ર રચ્યું છે અને એમાં અનેકાનેક દેવવીર પણ ભળ્યા છે, તેથી કરીને બલિ-દેવ અસાવધાન હતો.

જોકે બલિ પોતે અને એના સર્વ વીરો અસાવધાન હતા, તોપણ તે મોટો સમ્રાટ હોવાથી એ યજ્ઞમંડપની આસપાસ અને અંદર પણ સેંકડો રાક્ષસ સૈનિક તૈયાર હાજર હતા. તેઓ કંઈ આપત્તિ આવે તે વખતે બલિની રક્ષા કરવાને હાજરજ હતા, પરંતુ એમાંના કોઈને પણ કાંતિની શંકા સરખી હતી નહિ. એવી ગુપ્ત રીતે વામને કાવતું રચ્યું હતું. વામને આવી સાવધાનતા ન રાખી હોત તો તે બલિનું રાજ્ય ઉથલાવી શકત નહિ.

જ્યારે વામને જોયું કે, ઋતુના વીરો અસાવધાન છે અને પોતાના પક્ષના વીરો અઅસહ-સહિત ત્યાંજ પૂરેપૂરી રીતે તૈયાર છે, ત્યારે એ સમજી ગયો કે, આજ અવસર અનુકૂળ છે; ત્યારજ

એણે “ત્રિપાદ ભૂમિ” નું દાન માન્યું. તે જાણતો હતો કે, યજ્ઞના સોમનું સવન જ્યાંસુધી થયું નથી, ત્યાંસુધી પોતાને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ છે.

અલિ અને વામન વચ્ચે દાન માટે થોડો વિનોદ થયો, તે પછી વામન અલિના સંમુખ દાન લેવાને બેસી ગયો. આ વખતે સુધી અલિના મનમાં કોઈ પ્રકારની શંકા ઉઠી ન હતી. અલિના પુરોહિતને વામનની આજ્ઞામાં સંદેહ થયો. કદાચિત્ વામનના ષડ્યંત્રના સંબંધમાં કંઈ વાત એના જાણવામાં પહોંચી હશે, તેથીજ તેણે અલિને ચેતવવાને યત્ન કર્યો; પણ અલિએ એના કહેવા ઉપર કંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. જો અલિ પોતાના પુરોહિતનું કહેવું સમજી ગયો હોત, તોપણ હવે એ વામનના પંજમાંથી છૂટે એ અસંભવિત થઈ ગયું હતું.

યોગ્ય અવસર જોઈને વામને અલિને નીચે નાખ્યો અને એના માથા ઉપર પોતાનો પગ મૂક્યો. આ ઘટના એવી ચાલાકીથી અને સ્ફૂર્તિથી બની કે પ્રથમ તો કોઈના સમજવામાં પહોંચી આવ્યું નહિ કે, આ શું થયું? ઋત્વિજ લોકો યજ્ઞ કરવામાં મગ્ન હતા, બીજા બ્રાહ્મણો વેદધોષમાં લીન હતા અને પ્રેક્ષક લોકો વાર્તાલાપમાં લાગેલા હતા. એવે સમયે વામને અલિદેવને જમીન ઉપર પછાડ્યો. આ ઘટના પ્રથમ પહેરેદાર સૈનિકાએ જોઈ, એટલે તેઓ એકદમ બૂમ પાડી ઉઠ્યા. જેમકે

अनेन याचमानेन शत्रुणा बटुरूपिणा । सर्वस्वं नो हतं भर्तुः न्यस्तदंडस्य बर्हिषि ॥
तस्मादस्य बधो धर्मः भर्तुः शुश्रूषणं च नः । इत्यायुधानि जगृहः बलेः अनुचरा सुराः ॥
ते सर्वे वामनं हन्तुं शूलपाट्टिशपाणयः ॥

આ ભાગવત (૮-૨૧) ના શબ્દોમાં એ કહ્યું છે કે “અહો, આ યાચના કરનાર બટુરૂપી બ્રાહ્મણ શત્રુ વિશ્વાસઘાત કરી અમારા રાગનું સર્વસ્વ હરણ કરી ગયો છે. અમારે રાગની રક્ષા કરવીજ જોઈએ; તેથી આ બ્રાહ્મણકુમારનો વધ કરવો એ અમારો ધર્મ છે. એમ બોલીને અલિના દૈત્ય સેવકોએ શૂલ, પટ્ટિશ આદિ પોતાનાં આયુધો હાથમાં લીધાં અને તેઓ તુરંત તૈયાર થઈને વામનનો વધ કરવા માટે તેની તરફ દોડ્યા.”

આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વામને “રાજ્યની લિક્ષા” માગી અને અલિએ ખુશીથી આપી, એ વાત સાચી નથી. વામન પણ સંપૂર્ણ ભવિષ્ય પહેલેથીજ જાણતો હતો. ચતુર વામન સમજતો હતો કે, રાજ્યની લિક્ષા કોઈ કોઈને આપે નહિ અને બાકી ભાગીને મળેલું રાજ્ય કોઈ ચત્રાવી પણ શકે નહિ; તેથી તો એણે મંડપમાં પોતાના વીરોને અગાઉથીજ મોકલ્યા હતા અને આ રીતે કઠિન પ્રસંગમાં પોતાની રક્ષાને માટે અને પોતાના વિચારની સફળતાને માટે જોઈતી સહાયતાનો પ્રત્યેક પહેલેથીજ કરી રાખ્યો હતો. એના અનુમાન મુજબજ એની તૈયારી એ વખતે એને સહાયકારી નીવડી.

तान् अभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान् नृप । प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्येषधनुदायुधाः ॥

આ ભાગવત (૮-૨૧) ના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, દૈત્યો પોતાના નેતા વામનપર હુમલો કરે છે, એ જોઈને કંઈકે હસીને પોતાનાં આયુધો ઉપાડી વામનના અનુયાયીઓએ દૈત્યસૈનિકાને શસ્ત્રો.

જો વામન પ્રથમથીજ પૂરેપૂરો તૈયાર ન હોત, તો આજ સમયે એનો અંતજ આવે ગયો હોત. વામને આ પ્રસંગનું અનુસંધાન પૂરી રીતે કર્યું હતું, અને પોતાની તૈયારી યોગ્ય દિશામાં કરી હતી. અદિદૈત્ય અને એના સેવકો પૂરા અસાવધાન હતા. વામનના અનુયાયીઓ પણ જાણતા હતા કે, આવો હુમલો જરૂર થવાનો; તેથી વામનનો વિજય ઘણી જલદીથી થયો. વામને દૈત્યોને સંપૂર્ણ તાબે કર્યા પછી અલિને પકડી રસીથી બાંધી કેદ કર્યો. ભાગવત (૮-૨૧) માં પણ કહ્યું છે:—

बबन्ध वारुणैः पाशैः बलिं सौत्येऽग्निं क्रतौ । हाहाकारो महानासीद् रोदस्योः सर्वतो दिक्षम् ॥

गृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥

“સોમરસનો લવન કરવાને દિવસે અલિને વરુણપાશવડે કરીને બાંધ્યો. અલિ જેવા મહા-

રાજ્યને વામન નામના બ્રાહ્મણકુમારે કેદ કર્યો, એ જોઇને ચાર દિશામાં ભારે ગડગડ મચી ગઇ. આવી ગડગડ થવી એ સ્વાભાવિક વાત હતી; કારણ કે કોઇને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હતો નહિ કે, બલિનું રાજ્ય એ ચાર કલાકમાં જતું રહેશે. સર્વ લોક યજ્ઞમાં મગ્ન હતા. બલિના અધિકારીઓ એશઆરામમાં લીન હતા. ક્યાંયે ખબર ન હતી કે, ક્ષત્રિયોએ ચઢાઈ કરી છે. કોઇને સ્વપ્ને પણ વિચાર આવતો ન હતો કે, બ્રાહ્મણ આ રીતે ક્રાન્તિનું ષડયંત્ર રચી શકે છે; પરંતુ જે વાત કોઇના ખ્યાલમાં ન હતી, તે વાત એ ચાર કલાકમાં પ્રત્યક્ષ બની ગઇ. આ ઘટનાથી સંપૂર્ણ દેશમાં ગડગડ મચે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? જ્યારે કોઇ પણ કાળે આવી મોટી રાજ્યક્રાન્તિ એકાએક થાય છે, ત્યારે લોકો કંઈક બચને લીધે અને કંઈક કર્તવ્યમોહને લીધે ગભરાય, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

બલિને કેદ કરી રહ્યા પછી આખા રાજ્યમાં દૈત્યોને પકડવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. કોઇ કોઇ સ્થળે તેઓએ સામા થવાને યત્ન કરેલો, પણ તેઓના રાજ્યજ કેદ થઇ ચૂક્યો હોવાથી એમનામાંથી ઉત્સાહ ઉડી ગયો હતો. સર્વ દૈત્ય આદિ ગભરાઇ ગયા હોઇ, વામનના અનુચરો સાવધાન હોવાથી પોતાનું કામ ધણી સહેલાઈથી કરી શક્યા. છેવટે બલિએ જાતેજ તમામ દૈત્યોને વામનને તામે થઇ જવાનું કહ્યું, જેથી દૈત્યોનો નાહકનો સંદાર થાય નહિ; તેથી સર્વત્ર શાંતિ પસરી. પછી વામને ઢંઢેરા પીટાઓ કે, દૈત્યનું રાજ્ય ગયું છે અને દેવોની તથા આર્યોની સ્વતંત્રતા થઇ છે. પછી ઈંદ્રનો વાવટો અમરાવતી નગરીપર ફરીને ફરકવા લાગ્યો.

તે પછી કેટલાક લોકોએ વિનંતિ કરી કે, બલિને વધારે કષ્ટ આપવું નહિ. બલિએ જાતે પણ સર્વ જાતની ક્ષમા માગી, તેથી બલિને તેના અનુચરોસહિત છોડી મૂક્યો.

इत्युक्त्वा हरिमानम्य ब्रह्माणं स भवं ततः । विवेश सुतलं प्रीतो बलिमुक्तः सहासुरैः ॥

બલિએ વામનની બધી શરતો કબૂલ કરી અને પછી વામનને નમસ્કાર કર્યા અને પોતાના અનુચરો સાથે તે સુતલ દેશમાં જઇ વસ્યો, આમ ભાગવત(૮-૨૩-૩)માં કહ્યું છે.

આ સુતલ દેશ કોંકણનો એક ભાગ હતો. કોંકણના ચૌદ તાલ છે. પ્રત્યેક તાલનાં અતલ, વિતલ, સુતલ આદિ નામ છે. જે સમસ્ત કોંકણના ચૌદ ભાગ કરવામાં આવે, તો ત્રીજો ભાગ સુતલ તે જગા ઉપર આવે છે, કે જ્યાં હાલ રાજપુર અને રત્નાગિરિ છે. આ સ્થળે બલિ દૈત્ય પોતાની બાકીની જીંદગી પૂરી કરી હતી. આમ વામને બલિને સુતલમાં મોકલીને, ત્યાં રાખીને ઘણું ડહાપણનું કામ કર્યું હતું. જે બલિ પહેલાંની માફક પોતાના સાથીઓને લઇને પોતાના દેશમાં ગયો હોત, તો તે જરૂર ફરીને ચઢાઇ કરત, અને પુનઃ રક્તપાત થાત. પૂર્વ-ઘટિહાસની પુનરાવૃત્તિ ન થાય, તેટલા માટે વામને બલિને મુક્ત કર્યો; પણ કોંકણમાં એને નજરકેદમાં રાખ્યો. બલિના એક પણ અનુયાયીને દૈત્યના દેશમાં વામને પાછો જવા દીધો નહિ. એની આ વાત ખરેખર વખાણવાનેગ છે.

પ્રથમ યુદ્ધમાં બલિએ હાર ખાધેલી, તે વખતે જે ઇંદ્રે પણ એમ ક્યું હોત, તો દેવોને પરાધીનતાના સંકટમાં આવવાનો સમય આવત નહિ. ઇંદ્રે તે વખતે ભૂલ કરી, તેનું ફળ એને ઘણું વેઠવું પડ્યું. વામન ઇંદ્રની આ ભૂલનું ભયંકર પરિણામ પૂરી રીતે જાણતો હતો, તેથી એણે કોઇ પણ અસુરને અસુરના દેશમાં પાછો જવા દીધો નહિ; પણ તે સર્વને કોંકણમાં નજર-કેદમાં રાખ્યા અને ત્યાં એણે એમના આરામ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. એ પછી ઇંદ્રનું રાજ્ય ઇંદ્રને સોંપ્યું અને આર્ય રાજમહારાજઓને પોતપોતાના રાજ્યમાં મોકલી દીધા. વામને સર્વને જીવંત રાજનીતિનો ઉપદેશ કર્યો અને પોતે તો તપસ્થા કરવા ચાલ્યા ગયા, પોતે રાજ્યને ભોજ કર્યો નહિ. વામનનો આ સ્વાર્થત્યાગ અપૂર્વ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અમે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમારે આ સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર પડે છે કે, વામનના આ મહાન કાર્યની સાથે બીજા કોઇના કાર્યની તુલના થઈ શકતી નથી. સત્ય ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. જેવું ખરી રીતે બન્યું હતું તેનું વર્ણન ઉપર આપેલું છે. વામનમાં શૌર્ય, વીર્ય, પરાક્રમ, તેજ આદિ

અનેક ગુણ હતા. એનું જેટલું વર્ણન કરાય તેટલું ઓછું જ હશે. એટલા માટે અમે કહીએ છીએ કે:-
વામનાવતારનો સંદેશ

“સ્વકીય સ્વરાજ્યની ભૂખ પરકીય સુરાજ્યથી શાંત થતી નથી અને શાંત થવી જોઈએ નહિ.” આવા રાજનીતિનો અત્યંત મહત્વનો સિદ્ધાંત અતિપ્રાચીન કાળમાં આખા સંસારને વામનાવતારે દેખાડ્યો છે. વામનની પૂર્વે બીજા કોઈએ પણ આ સિદ્ધાંત જગતને દેખાડ્યો ન હતો. આ મહાન સિદ્ધાંતને કારણેજ, જ્યાંસુધી સંસારની હયાતી છે ત્યાંસુધી રાજનીતિજ પુરુષો વામનના ગુણોનું ગાન અવસ્ય કરશેજ.

જે સમયે દેવવીર અને આર્યવીર બલિના રાજ્યમાં તાબે રહેવામાં ભૂષણ માનતા હતા, તે સમયે વામન બટુએ કહ્યું કે, પોતાનું સ્વરાજ્ય ગમે તેવું ખરાબ હોય, તોપણ તે પરકીય રાજના મુખ્યવસ્થિત રાજ્યથી કંઈગણું અધિક લાભકારી છે. જે પાઠકો મૂળકથા વિસ્તારથી જાણવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ ભાગવતમાં જુએ અને વામનાવતારનો આ સંદેશ જાણી એનું મનન કરે.*
 (“ભુદ્ધપ્રકાશ”ના ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

૧૨૧-વર્ધાને પગલે ચાલી અંત્યજોને ન્યાય આપો. હિંદુ કાર્યકર્તાઓને અરજ

શ્રી રતનબહેન મહેતા નીચે પ્રમાણે લખી જણાવે છે કે:-

પ્રિન્સિપાલ પ્રમથનાથ તથા ભૂષણશર્મા અને બનારસ યુનિવર્સિટીના ઓરિએન્ટલ કોલેજના બીજા ચાર પ્રોફેસરો કે જે મશહૂર પંડિતો છે, તેઓએ લેખિત જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે કે, વર્ધા ખાતે આવેલા લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાનું શેઠ જમનાલાલ બળજે જે પગલુ બંધુ છે, તે હિંદુ શાસ્ત્રાનુસાર છે. બનારસ યુનિવર્સિટીના પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવે અને ધર્મચુસ્ત ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાએ શેઠ જમનાલાલ બળજની ચળવળને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપ્યો છે; તો અહીં મુંબઈ શહેરમાં-માધવબાગમાં લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાનું શુભ પગલું તેના કાર્યકર્તાઓ ભરશે?

અંત્યજો હિંદુધર્મ પાળે છે; રામજયંતિ, કૃષ્ણજયંતિ અને તુલસીવિવાહ વગેરે આપણા સઘળા તહેવારો હિંદુ પ્રમાણે પાળે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે; તો હિંદુધર્મ પાળનારાઓને આપણુદીથી પોતાનાં જાહેર મંદિરોમાં દેવનાં દર્શન કરતા અટકાવવા, એ તેમના તરફ એક મોટો અન્યાય થાય છે. દેવોનાં મંદિરો ભક્તજનોને સારૂ ખુદ્શાં મૂકાય છે, જે દેવની મૂર્તિને તેમના કાર્યકર્તાઓ પોતે બાંધી લે છે. હિંદુના દેવનાં દર્શન કરવાનો અધિકાર હિંદુધર્મ પાળનારાઓનો બધાનો છે; પરંતુ દેવનાં દર્શનમાં પણ ભિન્નતા અને ખોટા ઉચ્ચ-નીચનો ખ્યાલ પેસી ગયો છે. દેવનાં દર્શન કરવામાં કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ છેજ નહિ. આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે ઉચ્ચનીચપણું માની બેઠેલા છીએ; અને તેને લીધે આપણે સાતકરોડ હિંદુધર્મ પાળનારાઓને આપણાં દેવસ્થાનોમાં દેવનાં દર્શન કરવાનો અટકાવ કરી અન્યાય કરી રહ્યા છીએ; હિંદુઓમાંથી કેટલીક જાતો કયાં માંસ કે મદિરાનો ઉપયોગ કરતી નથી? જેવા કે પરણુ, ક્ષેણવી, બંગાલી વગેરે. આપણા હિંદુધર્મ પાળનારા રાજ-રજવાડાઓ છડે એક તાજમહાલ હોટેલમાં રૂકી બજરચી અને અન્ય હલકી વસ્તીના હાથનું ખાવાનું ખાઈને આપણાં દેવાલયોમાં જવાનો હઠ ધરાવી શકે છે; ત્યારે ધર્મપર એનાથી પણ વધારે પ્રેમ રાખનારા શ્રદ્ધાળુ અને નીતિવાન અંત્યજોને શા સારૂ દેવસ્થાનોમાં દર્શન કરવાની છૂટ નથી મૂકતા? આશા છે કે, અહીં મુંબઈ શહેરમાં દેવસ્થાનોના કાર્યવાહકો આ કામને સારૂ છૂટ મૂકી તેઓ તરફનો અન્યાય થતો દૂર કરશે અને શેઠ જમનાલાલ બળજને પગલે ચાલી અહીં દેવસ્થાનોમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાની છૂટ આપશે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા. ૨૮-૮-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૨૨-સ્વામી વિવેકાનંદજી

ભારતનરથેષ્ઠ સ્વામી વિવેકાનંદના નામથી કોણ અજ્ઞપયું હશે? એઓ ધર્મપ્રચારક હતા, સમાજસુધારક હતા, મહાપુરુષ હતા. એમના મુખમાંથી આર્ય ઋષિમુનિઓએ યુગયુગાંતરમાં સંચિત કરેલો જ્ઞાનરાશિ સરિતાનાં સ્રોતની માફક વહેતો હતો. ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસજીની શક્તિનો તેમનામાં સંચાર થતાં જે કાંઈ અપૂર્વ ચારિત્ર્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે વિચારતાંજ શરીરે રોમાંચ ખડાં થાય છે ! તેમના મુખમાંથી જ્યારે ગૌમુખીની જળધારાની માફક વેદ, વેદાંત, ઉપનિષદ અને સકળ વિશ્વના ધર્મશાસ્ત્રનો સાર બહાર નીકળતો ત્યારે ખરેખર સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત બની જતું. ધર્મનિષ્ઠા, કઠોર બ્રહ્મચર્ય અને યુરુકૃપાનું સંમેલન થતાં તેઓ તેજોગર્ભ વજ્રસમાન બની ગયા હતા. એમના જેટલું વક્તૃત્વ અને લેખનશક્તિ ભાગ્યેજ ખીળનામાં હશે. તેઓ જ્યારે અમેરિકામાં ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે ગયા ત્યારે ‘એક્સિસમ’ બંદુક બનાવનારા અમેરિકનો એ અપૂર્વ તેજોમય સંન્યાસીને જોઈ વિસ્મિત થઈ ગયા હતા.

“જ્યારે વિવેકાનંદજી ઉઠ્યા ત્યારે તેઓએ જોયું કે, તેમને નેપોલિયનની સાથે કામ લેવાનું હતું. તે સમયનો તે સિંહ હતો. ઉંદરની સાથે બિલાડી રમે તેમ તેઓ તેમની સાથે ખેલતા હતા.” સત્યસંધ સ્વામીજીની વાણી ધણી વાર અવિખંડચતુરતરીકે માનવામાં આવી છે. વર્તમાન-યુગમાં તેમનાં કથનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે; અને તે સર્વ વિચારણીય થઈ પડ્યાં છે. વિવેકાનંદ જેવા એક યુગપ્રવર્તક મહાપુરુષ, ભારતવર્ષના વિશેષ સદ્ભાગ્યે આપણી આ પતન પામેલી જાતિમાં જન્મ પામ્યા હતા. તેમની વજ્રગર્ભ ભક્તિદ્વારા તેમણે સમસ્ત જગતને જગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સ્વદેશપર તેમને કેટલો પ્રેમ હતો તેનું પ્રમાણ આંકી શકાય એમ નથી! ‘સ્વદેશપ્રેમ, સ્વદેશપ્રેમ’ની ખૂબો મારવાથીજ કાંઈ સ્વદેશપ્રેમ વ્યક્ત થતો નથી. સ્વદેશના પ્રેમને માટે શું કરવું જોઈએ, તે સ્વામી વિવેકાનંદના ચરણોમાં ખેસીને તેમના વિચારોનું મનન કરીને યુગોપર્યંત શીખવા જેવું છે. તેઓને આ દેશની ધૂળની એક રજકણુ પણ પ્રિય હતી. આ દેશનું જે કાંઈ ઉતરતું હોય તેને તે ઉચ્ચપદે લાવતા. આ દેશને જગતમાં કાંઈ મહત્ત્વ સ્થાન આપવાને માટેજ નાણે તેઓ ઉછર્યા હતા ! આ દેશના ગુણદોષ તેમણે જેવી રીતે ભારતવર્ષમાં બતાવી આપ્યા છે, તેવી રીતે કોઈએ કદી પણ બતાવ્યા હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. તેમનો સ્વદેશપ્રેમ અંધ ન હતો. તેઓએ સ્વદેશને જગતની સભાઓમાં શ્રેષ્ઠ, વરેણ્ય, ગરીયાનું કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેમ કરવામાં કેવળ મોટે અવાજે દેશનાં જયદુદ્ધાની વગાડયે ચાલે એમ ન હતું. આપણે આપણી મેળે આપણી જાતને મોટા કહેવાથી આપણે મોટા છીએ એમ ચોક્કસ મનાય નહિ; પરંતુ તેઓ વિદેશીઓ આગળ આપણા આધ્યાત્મિક આદર્શ નિર્ભયતાથી કહેતા, તેજ પ્રમાણે આપણી આગળ આપણા દોષસંબંધી પણ વધારે ભારપૂર્વક કહેવા ચૂકતા નહિ. તેઓ સત્ય કહેતાં કદી સંકોચ પામ્યા નથી. તેઓ કહેતા કે, જેઓ સત્યનો આશ્રય કરે તેજ ચિગતર્થી છે—અર્થાત્ તેમને કશાનો ભય નથી. તાળીઓ પડાવવાના લોભે તેઓ અપ્રિય પણ સત્ય બોલતાં અચકાયા નથી. ઉલટું જ્યાં દોષ, ત્રુટી, અભાવ, વગેરે આંગળી કરી બતાવી આપવાની જરૂર હોય ત્યાં તેઓ ફટકા લગાવવામાં પણ કાંઈ કસર રાખતા નહિ. હજારો વર્ષથી જડતા અને આગસે આપણી જાતિનું હૃદય અડકાવી નાખેલું જોતાં સ્વામીજીએ વિચાર કર્યો કે, એ જડતા ટાળવી હોય તો મુક્ત-હરત આધાત કરવાજ પડશે, ત્યારેજ તેમાં પુનઃ ચૈતન્ય આવી શકશે; પરંતુ આપણી જડતા, એ ચાશુકના પ્રહારથી ટળી શકી નહિ, એ આપણું દુર્ભાગ્ય ! તેમાં સ્વામીજીનો કંઈ દોષ નથી. તેઓ જે ખરાબ માનતા હતા—જેને કુસંસ્કાર કહેતા હતા તેનો યુગમાંથી ઉચ્છેદ કરવામાં તેમણે સહજ પણ પાછી પાની કરી નથી ! જગતની સભાઓમાં ઉભા રહી તેમણે ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિ-તરીકે ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ હૃદયમાં રાખી આર્ય ઋષિમુનિઓના આદર્શોથી ઉભરતા હૃદયે જણાવ્યું હતું કે “ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રાણતા છે, આધ્યાત્મિકતા છે, ભક્તિનું પ્રસવજ છે, સત્યનો

અપૂરત બંડાર છે, હિમાલય નેટલી સ્થિર અટલ શ્રદ્ધા છે...એ સર્વ બીજે ક્યાં છે ? ” વિશ્વના વિવિધ લોકો મૌનપણે વિસ્મયથી આ ઉદ્ગાર સાંભળી રહ્યા હતા; પરંતુ તેવીજ રીતે આ દેશના લોકોને તેમણે કહ્યું હતું કે “આ કેવો તમારો ધર્મ કે જેના અસ્તિત્વમાં દેશના ગરીબો, કંગાલો, નારાયણહરિ કરનારા ભિક્ષુકો ભૂખે મરે ? એવો કેવો તમારો ધર્મ કે જેમાં લોકો આઠ વર્ષની કન્યાનું લગ્ન કરી આનંદમાં મગ્ન બને છે ? એવો કેવો તમારો ધર્મ, કેવો ઈશ્વર કે જેના બહાના હેઠળ એક જાતિ બીજી જાતિના મોં સામે અવજ્ઞાથી નજર કરી, તેને ખાવાને અન્ન પણ ન આપી શકે ? જુઓ, પાશ્ચાત્ય જગત તરફ એક વાર દૃષ્ટિપાત કરો ! તેઓ દારિદ્ર્ય, ગરીબાઈ, ભૂખમરો વગેરે આપણો પોતાના દેશમાંથી ટાળવા માટે હંમેશાં તત્પર રહે છે. તેઓ સ્ત્રીજાતિને પગ-તળે કચડતા નથી, હારે તેઓ ત્રિભુવનવિજયી થયા છે ! ”

સ્વામીજીએ જે સર્વ વાતો કરી છે તેમાંથી ત્રણ બાબત મનપર અજબ અસર કરે છે. એક તો દારિદ્ર્યશોચન, બીજું જાતિભેદનું કંઠાર બંધન અને ત્રીજું જાતિનો શારીરિક ઉત્કર્ષ, અને એ ત્રણ બાબતનો અત્યારે બરાબર વિચાર કરવા જેવો છે. મનુષ્ય ગમે તે કોટિનો હોય, પરંતુ તેને જીવન ટકાવી રાખવાને અન્નનું સાધન અને શારીરિક બળની તો ખાસ આવશ્યકતા છેજ. આપણે મોજશોખમાં લાખો-કરોડો રૂપિયા યુમાવી દઈએ છીએ, આપણું દેવમંદિરો અપૂરત ધનબંડારથી ભરેલાં છે, મોટાં શહેરોના શ્રીમંતો હૌસ્પિટલો બાંધવામાં હજારો રૂપિયાની હોળી કરે છે; પરંતુ પોતાના પાડોશીઓ ભૂખે મરી જાય છે તે પર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. સ્વામીજીએ આપણું દુઃખ-દારિદ્ર્ય દૂર કરવાને સચોટપણે જે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે ઘણા જણ જાણે છે; પરંતુ જો આપણે આપણા દેશભાઈઓની સ્થિતિ તરફ નજર ન કરીએ તો આપણો સ્વદેશપ્રેમ કેવો કહેવો ? સ્વામીજીના ઉપદેશ સાંભળી, વાંચી એ તરફ જો સર્વેએ દૃષ્ટિ ઠેરવી હોત તો ભારતવર્ષની સ્થિતિ અત્યારે અનેક રીતે સુધરી જાત એમાં શંકા નથી; પરંતુ હાય ! આપણે નિર્બળ છીએ, આપણે કંઈ સહન કરવાને અશક્ત છીએ, આપણે આત્મરક્ષણ કરવા અસમર્થ છીએ, આપણે સ્વામીજીનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન નથી ! શી આ સર્વનાશક નિર્બળતા આપણી હિંદુજાતિનો ગ્રાસ કરી રહી છે ? સ્વામીજી કહેતા કે વીરમોગ્યા વસુંધરા-બળવાન થાય, વીર બને ! ‘સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા’ કરી ખૂસો પાડવાથી સ્વતંત્રતા કદી પણ આપોઆપ હાથમાં આવવાની નથી ! સ્વતંત્રતા ગ્રાસ કરવા નેટલું અને આત્મરક્ષણ કરવા નેટલું બળ જે પળે આપણામાં આવશે તેજ પળે સ્વતંત્રતા આપણા કંઈમાં વિજયવરમાળા આરોપશે, પછી એવી કોઈની શક્તિ નથી કે જે આપણને પછાત રાખી શકે !

ઋષિઓસંબંધી વાત કરતાં તેઓએ કહેલું કે:—

“નાયમાત્મા લલહીનેન લભ્યઃ જગો, લાભ ! જગો, એક વાર આત્મબળથીજ ઉઠીને ઉભા થાય, અને મનવાંચિત ફળ મેળવે.” આપણે સ્વામીજીનો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્તજ થઈ શકતા નથી. યુગયુગાન્તરની એ જડતાએ આપણને બહેરા બનાવી મૂક્યા છે. સ્વામીજીની અમોઘ વાણી આપણા કર્ણમાં ટેક પડેાંચી શકતી નથી. મોંએ આપણે સામ્યવાદ કરી ખૂસો મારીએ છીએ, આપણે એકજ બ્રહ્મની પેદાશ છીએ, આપણામાં ભેદ નથી વગેરે વાતો કરીએ છીએ; પરંતુ આપણા પેટમાં અન્નનો અભાવ છે અને બાહ્યમાં બળનો અભાવ છે, એટલે સામ્યવાદ મુખમાંથી નીકળી પાછો તેમાંજ લય પામે છે.

ત્યારે હવે મુસલમાનો તરફ નજર કરો ! તેમનામાં કેવો અપૂર્વ સામ્યવાદ બંધાઈ ગયેલો જણાય છે ! એક માણસપર આપણે આવતાં સોંકડો મુસલમાનો કમર કસી તેની મદદે આવી પહોંચે છે, જીવનની તેઓ દરકાર કરતા નથી, સ્ત્રીપુત્રાદિનો તેઓ વિચાર કરતા નથી; ઉત્તર તેઓ તો એમ માને છે કે, જાતભાઈઓ આફતમાં હોય તેવે વખતે આપણે યુપકી પકડી બેસી રહેવું બરાબર નથી. આપણા બાહ્યમાં બળ નથી તો રહ્યું, આપણે યુદ્ધમાં નિપુણ નથી તો રહ્યું; પણ આપણે તેની મદદે જવુંજ નોંધ્યું. અને આપણે ?...?

સ્વામીજી આંખો ફાટીને કહે છે કે, ફેંકી દો તમારાં ધર્મકર્મ ! પહેલાં બળવાન થાય, આત્મ-રક્ષણ માટે સમર્થ બનો ! પરંતુ આ મહાનુભાવ રાજનીતિજ યુગપ્રવર્તક મહાત્માની વાત

આપણે સાંભળી ન સાંભળી કરીએ છીએ; આજ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત વેડવા ભારતવર્ષ ખુલ્લે વાંસે ઉભું છે ! આપણે મોઢેથી ફાવે તેટલો સામ્યવાદનો પ્રચાર કરીએ; પરંતુ જાતિભેદ આપણને ભેદભાવની પ્રખર અવસ્થામાં ધસડી જાય છે. આપણે મોઢે શિવોડહું કહીએ, સોડહું કહીએ; અને કાર્ય કરતી વખતે આપણા શિવ અનેક બની જાય છે. બ્રાહ્મણ શિવ, વાણિયા શિવ, કાયસ્થ શિવ, મોચી શિવ-સા શિવ ! આપણને હજી બરાબર ખ્યાલ પણ નથી કે, આ જાતિ-ભેદ ગામડામાં કેટલો વિકટ થઈ પડ્યો છે ! એવાં અનેક સ્થળ છે કે જ્યાં શૂદ્રની કાળી ઝુંપડી-ઓ આગળ થઈને બ્રાહ્મણ પસાર થતાં પણ અચકાય છે, અભડાય છે ! આપણા જાતિ-ભેદ દેવતાઓપર્યંત પહોંચી ચૂક્યો છે; તો પછી બીજી બાબતોની તો વાતજ શી ? જે જાતિની આવી સ્થિતિ હોય તેની ઉન્નતિ થવાની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? ધ્યાન ધરો, સ્વામીજીના તે તેજઃપુરુષ કલેવરનું ધ્યાન ધરો. આ પતિત જાતિના પરસ્પર દ્વેષ અને ઝેરવેર ભેદ તેમનાં ચક્ષુઓમાંથી અગ્નિની જ્વાળાની માફક કેટલાં ઉષ્ણ ચક્ષુઓરૂપી તણખા ઝરે છે ! એ સર્વ છતાં આપણે તેમની વાત ગ્રાહ્ય કરતા નથી. સ્વામી વિવેકાનંદજીના સ્વદેશપ્રેમની તુલના શી રીતે થઈ શકે ? એ અનુરાગ, એ સત્ય સંકલ્પનિષ્ઠા, એ સેવાનું ગૌરવ અન્યત્ર ક્યાંયે જોવામાં આવતું નથી. આપણે ત્યાં તો એ સ્વદેશપ્રેમનો છાંટો પણ નથી, આપણામાં જેઓ સ્વદેશપ્રેમી છે તેમાંના ધણાને પરદેશી વસ્તુઓ અનિવાર્ય થઈ પડી છે. પરદેશી પાણીવિના તેમના આધિવ્યાધિ મટતા નથી; પરદેશી ભાવના, પરદેશી પોશાકવિના એક દિવસ પણ તેઓ ટકી શકતાં નથી; અને એવા લોકો દેશના મુખ્ય નેતાતરીકે આગળ પડે છે ! આ બાબત કદાચ કોઈકને ખુચરશે; પરંતુ તે કલ્પા-વિના નથી રહેવાતું. વળી સરકારી નોકરીનો સ્વીકાર કરવા ઉપરાંત ખિતાબની બેવડી ગુલામગીરી વહોરી લેવી એ પોતાની ઇચ્છાપર અવલંબે છે; આ વાત જો આપણા ચિત્તમાંથી ખસી ગઈ હોય તો સ્વામીજીના આદર્શ વિચારી જોવાની જરૂર છે; અને આપણે જો હજી પણ એ આદર્શ નહિ ગ્રહણ કરીએ તો ઉન્નતિની કોઈ પણ કાળે આશા રાખવી વ્યર્થ છે. દેશનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ-નિવારણ કરવા જતાં આપણે જો એમની વાણીનું અનુસરણ કરીએ તો વિવેકાનંદજીનો આ દેશમાં જન્મ લેવો સાર્થક છે, નહિ તો વ્યર્થ ! ઓઓની સ્થિતિને જો આપણે ઉન્નત ન કરીએ, શિક્ષણના વિષય-મા વિસ્તૃત પ્રમાણમાં પ્રયત્ન ન કરીએ, આપણે જો દુષ્ટ રૂઢિચિવાજોની જાળમાં જકડાઈ જઈ આપણાથી ઉતરતી જાતિને અસ્પૃશ્ય રાખી મૂકીએ તો સ્વામીજીનું શિક્ષણ, એમનો ઉપદેશ, આદર્શ એ સર્વ મહોદધિના મધ્યજળમાં ગુમ થઈ જશે, એમાં શંકા નથી ! ભારતવીર ! જાગો ! જાગો ! !

(“જ્ઞાનપ્રચાર”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. “જ્યોતિ”)

૧૨૩-હિંદના ઉદ્ધારની ચાવી

રાષ્ટ્રીય કેળવણી

દરેક દેશના ઉદ્ધારની શુરુ ચાવી રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે; અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આરંભ દેશનાં બાળકોથી થવો જોઈએ. બાલ્યાવસ્થામાં સારા-નરસા સંસ્કારો જેટલી સહેલાઈથી ધર કરી શકે છે તેટલી સહેલાઈથી તે મોટી વયે દાખલ થઈ શકતા નથી. આથી જો દેશનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો નાનાં બાળકોને પ્રથમથી જ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવી જોઈએ.

જાપાનમાં અભ્યાસની શરૂઆતમાં જ શિક્ષક નીચેના સવાલ-જવાબો વિદ્યાર્થીઓ જોડે કરે છે. સ-તમે ક્યાં જન્મ્યા છો ?

જ-જાપાનમાં.

સ-તમારું શરીર ક્યાંના અજાપાણીથી પોષાય છે ?

જ-જાપાનનાં.

સ-તો પછી જાપાન તમારી માતા થઈ કે નહિ ?

જ-જરૂર, જાપાન અમારી માતા છે.

સ-એ માતાના રક્ષણમાટે તમારે પ્રાણ પણ આપવા પડે તો આપો કે નહિ ?

જ-અચિત, માતૃભૂમિની ખાતર પ્રાણ પણ આપવાને અમે તૈયાર છીએ.

આતું નામ ખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી ! જાપાનનાં કુમળાં મગજવાળાં એ બાળકોની નસેનસ-માં પોતાના દેશપ્રત્યે આવી સુંદર ભાવના પ્રસરેલી હોય તો પછી કયો પરદેશી એ દેશનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે ?

હિંદની અર્વાચીન સ્થિતિ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની બાબતમાં ખરેખર શોચનીય છે. હજી તો આપણે ત્યાં જાગૃતિકાળ શરૂ થાય છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ગણેશ આપણા દેશમાં હજી હમણાં જ મંડાયા છે. વળી તેની પ્રગતિમાં એટલાં બધાં વિધ્નો નડવા લાગ્યાં છે કે, તેનું ભાવિ અત્યારથી કલ્પવું મુશ્કેલ છે.

બ્રિટિશ સરકાર તરફથી હિંદનાં બાળકોને તથા યુવકોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે તેઓને નિર્માત્મ અને નિઃસત્ત્વ બનાવી મૂકે છે, એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. હિંદના અનુક મહાપુરુષોએ પોકારી પોકારીને સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિ સામે વિરોધ બતાવ્યો છે. થોડાજ સમયપર મુબમમાં બાપણ આપતાં આચાર્યશ્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયે નીચેના સ્મરણીય ઉદ્ઘારો કાઢ્યા હતા.

“કેટલાક હિંદી વિદ્યાર્થીઓ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવાને અને બીજા કેટલાકો એરીસ્ટરે થવાને વિલાયત ગય છે અને હજી આપણા લોકોમાં વિલાયતી ડીઝીઓનો મોહ રહ્યો છે, એ ખરેખર શોચનીય દશા છે. સિવિલ સર્વિસ અને કાયદાની ડીઝીઓ આપણા દેશને કયી રીતે ઉપયોગી છે ?”

“યુનિવર્સિટી એ તો સંશોધનો કરવાનું ધામ હોતું જોઈએ; પણ હાલની શિક્ષણપદ્ધતિ-માં જેટલો સમય ગાળવામાં આવે છે તેથી યુવકોની શક્તિનો બચાવ ફુગવ્ય થઈ રહ્યો છે.”

“કાયદાના ટ્રેનિંગ્સેટોના તો રાફડા ફાટવા લાગ્યા છે અને હવે તો વકીલોની સંખ્યા કરતાં, તેઓના કુળોની સંખ્યા વધી પડી છે. જો મને ચોવીસ કલાક માટે સરમુખત્યાર બનાવવામાં આવે તો હું બધી કાયદાની કૌલેજોને જમીનદોસ્ત કરી નાખું.”

‘ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓનું અનુકરણ કરો.’

આચાર્યશ્રી રાય ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓનું દષ્ટાંત આપી, હિંદી વિદ્યાર્થીઓનો જ્ઞાન મેળવવાનો એકમાત્ર હેતુ, એ જ્ઞાન દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવામાં દેશની સેવાર્થે વાપરવાનો હોય છે. હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ પણ આ હેતુ પોતાની દષ્ટિસમક્ષ રાખીને શિક્ષણ લેવું જોઈએ. ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓએ સામાન્ય જનતામાંથી અભણપણું દૂર કરવાને મંડળો સ્થાપ્યાં છે અને તે મંડળોનો

હજારો ચીનાઓ લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. સરકાર આપણી મદદે આવે ત્યાંસુધી રાહ જોવાથી હિંદીઓનું કશું વળવાનું નથી; કારણ કે એમ રાહ જોવામાં તો યુગોના યુગો વહી જશે. આપણે આમવર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની બાબતમાં ચીનાઇ યુવકોને પગલે ચાલવું જોઇએ. ચીનાઓએ તો મંદિરોજ શાળાઓ બનાવી દીધી છે અને મંદિરનાં યોગાનોને રમતગમતનાં મેદાનો બનાવ્યાં છે.

હાલના હિંદી ગ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવતાં આચાર્યશ્રી રાય બોલ્યા:-

હિંદી ગ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા

“હિંદી યુનિવર્સિટીઓના એક સામાન્ય ગ્રેજ્યુએટ કરતાં વધારે દયાજનક પ્રાણી શોધવું એ મુશ્કેલ છે. તેઓની પંડિતાઇ અને મિલ્ટન તથા શેક્સપિયર વિષેનું જ્ઞાન ઑક્સિમાં ચાલતા પત્રવ્યવહારમાં વપરાય છે અને તેઓને બદલામાં માત્ર આજીવિકા જેટલી કમાણી મળે છે.”

“શિક્ષણની ચાલુ પદ્ધતિ પોકળ છે. શિક્ષણ પરદેશી ભાષામાં અપાય છે અને જે વખતે વિદ્યાર્થીઓ સત્યાસત્ય હકીકતોનું સંશોધન કરતા હોવા જોઇએ તે વખતે તેઓ શબ્દો શીખવાને મથી રહ્યા હોય છે. આધુનિક કેળવણીનો માર્ગ, વિદ્યાની કબર બણી દોરી જનારો છે.”

ધ્રુવધગતી ભાષામાં રજુ થયેલા હૃદયના આ ઉદ્ગારો, સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની અસંગીનતા સારી રીતે ઉઘાડી પાડે છે અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી માટેની આવશ્યકતા પણ એટલાજ સચોટપણે પૂરવાર કરી બતાવે છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોવી જોઇએ?

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ધણી યોજનાઓ આજે આપણા દેશ સમક્ષ પડેલી છે, પણ એ બધીનો વિચાર અત્રે થઇ શકે તેમ નથી. આપણે તો ટુંકમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું સ્વરૂપ નિરખી જઇશું. પ્રથમ તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ, બાળકોમાં દેશભક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઇએ. રાષ્ટ્રીય કેળવણી એવી રીતની અપાવી જોઇએ, કે બાળકો નિર્મોહ અને નિઃસત્ત્વ ન બનતાં તેજસ્વી, શુદ્ધિમાન અને નિરૂર બને. આજકાલના સરકારી કેળવણી પામેલા યુવકો નોકરી કરવામાંજ જીવનની સાર્થકતા માને છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી પામેલા યુવક નોકરીના મુગજળ પાછળ ફાંફાં ન મારતાં સ્વાવલંબી બનવો જોઇએ. સ્વાવલંબન એ મનુષ્યજીવન અને રાષ્ટ્ર-જીવનના ઉદ્દયનું મુખ્ય પમથીઉં છે. સરકારી કેળવણીમાં ધર્મશિક્ષણ અને શરીરરક્ષણના વિષયો-પરતે બારે અવગણના જોવામાં આવે છે. આ ખામી રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં ન હોવી જોઇએ. બળવાન શરીરવગર યુવક કશું કરી શકવાનો નથી અને સત્ય ધર્મની તેને જાંખી પણ નહિ હોય તો તે પોતાનો કર્તવ્યમાર્ગ બરાબર ઓળખી શકવાનો નથી; માટે રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં આ બે વિષયોપરતે ખાસ ધ્યાન અપાવું જોઇએ. બાળકોને બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સારી પેઠે સમજાવવું જોઇએ અને તેના કડક પાલનમાટે ખાસ પગલાં લેવામાં જોઇએ. બ્રહ્મચારી યુવકો અને યુવતીઓની નાની સંખ્યા પણ જે દેશોદ્ધાર અર્થે બહાર પડે તો પચીસ વર્ષનું કાર્ય એક વર્ષમાં કરી શકે. અખંડ બ્રહ્મચારીઓ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્ત, ભગવાન શંકરાચાર્ય અને આધુનિક મહાપુરુષ સ્વામી વિવેકાનંદજી બ્રહ્મચર્યના પ્રતાપે કેટલું બધું કાર્ય કરી શક્યા એ તો સૌને વિદિતજ છે. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય કેળવણી માતૃભાષામાંજ અપાવી જોઇએ. સરકારી કેળવણી અંગ્રેજી ભાષામાં અપાતી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓના મગજપર જે બોજો આવી પડે છે તે અસહ્ય હોય છે. આટલા ખાતર માતૃભાષાદારાજ બાળકોને શિક્ષણ મળવું જોઇએ, જેથી તે પોતાને મળતા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે.

આ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ટુંકી રૂપરેખા છે. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ રજુ કરેલા છે. બીજા ધણી અગત્યના નાના મોટા મુદ્દાઓ રહી ગયેલા હશે; પરંતુ એ બધાનો વિચાર કરવાનો આં ભેખનો ઉદ્દેશ નથી.

છેવટે સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની મોહજાળમાં ફસાયેલાં માબાપોને એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે, એ મોહજાળને ફાવી દઇ બહાર નીકળો અને તમારાં બાળકોને દેશભક્તિના પાઠો શીખવો;

તેઓને પરાવર્તી નોકરો-ગુલામો ન બનાવતાં, માતૃભૂમિના સાચા સેવકો બનાવો.

માતાઓ! તમે જાગૃત થાઓ, તમે ધારો તો ધણું કરી શકો. તમે ધરમાંજ તમારાં બાળકોને દેશભક્તિના પાઠો શીખવો અને દેશભિમાનનાં સૂત્રો સમજાવો તો તમે દેશોદ્ધારની બાબતમાં ધણું કાર્ય કરી શકશો.

અને શિક્ષકો! યાદ રાખજો કે, તમારા હાથમાં દેશનું ભાવિ છે. તમે જો બાળકોને અત્યારથી માતૃભૂમિની સેવાના મંત્રો શીખવશો તો મોટા થતાં તેઓ જરૂર સ્વદેશના સાચા સેવકો બનશે. સરકારી નોકરી ન છોડી શકો તોયે બાળકોને સાચી સ્વદેશસેવા શીખવવા જેટલું કર્તવ્ય તો તમે જરૂર બજાવી શકો છો.

અને હંમણાંજ જાગૃત થયેલા યુવકો! તમે આ દિશામાં ધણું કાર્ય કરી શકો છો. આમ-વર્ગની નિરક્ષરતા દૂર કરવામાં, ઘીનાઇ વિદ્યાર્થીઓને પગલે ચાલો અને આપણા અભણ ભાઇ-ઓને જાગૃત કરો.

આ રીતે આપણે બધા આ એક મહાન રાષ્ટ્રકાર્યની પાછળ મંડીએ તો કેની તાકાત છે કે હિંદને સ્વતંત્રતા મેળવતો અટકાવી શકે?

(તા. ૨૩-૧૨-૨૮ ના “બે ઘડી મોજ”માં લેખક:- શ્રી. યોગેશ)

૧૨૪-નવા જમાનાના જુવાનોને

દરિદ્રાની સેવા કરવી એ ‘નારાયણ’ની પૂજા કરવા બરાબર છે; પણ હું કહું છું કે, જેઓ આજ બીજાઓના અત્યાચારના ભોગ બની પશુઓની જેમ પીડાય છે તેમની સેવા કરવી એ ખરેખર! સાક્ષાત ‘પુરુષોત્તમ’ની પૂજા કરવા બરાબર છે.

એ સેવાનાં મહાપ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવાની જવાબદારી ઉઠાવી કર્મક્ષેત્રમાં અંપલાવનાર પૂજારી મંડળને આશીર્વાદ આપવા કરતાં તો તેમની સેવા કરવાનો અવસર જો મને મળે તો હું મારી જાતને વધારે કૃતાર્થ થયેલી ગણું.

ભારતની ભૂમિ હિંદુપ્રધાન છે, ભારતનો ધર્મ સનાતન છે, દેશધર્મની વિજયધ્વજ હિંદુઓ-જ ફરકાવશે. ધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવવાના અધિકારમાંથી જો કોઇપણ હિંદુને-પછી તે ગમે તે કોમનો કેમ ન હોય-આદ રાખવામાં આવે તો આપણે આત્મધાન કરનારા ગણાઇએ.

આજે આપણે અસંખ્ય હિંદુઓને અસ્પૃશ્ય ગણી, તેમને દેવમંદિરોથી પણ દૂર રાખી અધઃ-પતનની છેલ્લી સીમાપર પહોંચ્યા છીએ. ભગવાન વાસુદેવનો પાંચજન્ય પુત્રકાંચો છે. હિંદુજાતિના આ પ્રભાતસમયમાં દરેક હિંદુને જગાડવા બેઠાએ. પછી તે હિંદુ અસ્પૃશ્ય હોય કે દલિત હોય તોય શું? દેશધર્મની સાધના વખતે બેઠની દિવાલ ખડી કરી રાખવાથી કામ નથી શકશે નહિ; અને આ ધર્મના મંદિરમાં જાતિભેદ કે સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યનો ભેદ વિનાશકારક નીવડશે.

તેથી આજે જગન્નાથના મંદિરનો પાયો નાખવા ઉભા થયેલા નવીન યુગના મનીષી યુવકો! હું તમને નમસ્કાર કરું છું, એ નવીન ધર્મની વેદીપર તમે હિંદુમાત્રને આમંત્રણ આપો; તમને દૃઢ આશિર્ગત આપી તમારી છાતી સાથે ચાંપો અને વળી તેમાંય જેઓ અતિનીચ ગણાતા હોય, હજારો વધના તિરસ્કાર, બેદરકારી અને ધૂણાના ભારથી જેમના મેરુદંડ ઝુકી ગયા છે, જેઓ પોતાને અસ્પૃશ્ય માનીને મનુષ્યત્વના અધિકાર સુદ્ધાં ભૂલી જઇ આજે ધૂળભેગા થઇ જવાની તૈયારીમાં છે તેમને હાથ પકડી ઉઠાડો, તેમના કાનમાં મનુષ્યત્વનો મંત્ર આપો, હિંદુત્વના ઉદાર વક્ષઃસ્પર્શ-પર તેમને પણ પોતાનું સ્થાન મેળવવા દો! ભારતની અખંડ હિંદુજાતિના કંઠથી આજે મિશનનો સૂર અંકૃત થવા દો, એ મહાન ધર્મમાં તમારું પોતાનું આત્મદાન પ્રણ સદૃશ કરો; એજ મારી આ-તરિક પ્રાર્થના છે!

શ્રી. આતીલાલ રૌય

(તા ૨૮-૬-૨૬ ના “દલિતકોમ”નું અખપૃષ્ઠ)

૧૨૫-કસર શી વાતની છે ?

દેશની વર્તમાન અવસ્થાથી કોઇને સંતોષ નથી. જો કે દશ વર્ષ પહેલાંના કરતાં આજે દેશમાં જીવન અને બળ બહુ વધારે છે; પણ તે દેશનું દુર્દૈવ ફેરવી નાખે-સ્વરાજ્યને જલદી લાવે-એવા કાર્યમાં નથી રોકાયાં. એ જીવન અને એ બળ આજે મારી સમજ પ્રમાણે દેશને ઉંચે ચઢાવવાને અને આગળ ધપાવવાને વપરાવા કરતાં વધારે તો દેશને પાડવામાં અને પાછો હઠાવવામાં વપરાય છે. એ તો નિઃસંશય વાત છે કે, આ જો કંઈ થયે જાય છે તે સારાને માટે જ છે; અને કોઇને કોઈ દિવસ આપણે એ સારાપણાને સ્પષ્ટરૂપે જોઈ પણ શકીશું. પણ એક બેચેન હૃદય કે જેને પરાધીનતા કાંટાની પેઠે ખુંચે છે, જેને સ્વરાજ્ય વિના કંઈપણ સાઈ લાગતું નથી, તે આ સ્થિતિથી શી રીતે સંતોષ પામી શકે ? જ્યારે દેશમાં કોઈ પણ કામ ઉત્સાહ, દૃઢતા, કાળજી અને ગંભીરતાપૂર્વક થતું દેખાતું નથી, જ્યારે પ્રસંગ જોઇને રંગ બદલવાની નીતિ કોઈ પણ કામનાં મૂળ નાખવા દેતી નથી, જ્યારે ભાઇ ભાઇઓમાં-ધરમાં-ખુનામરકી તો રોજની વાત થઇ પડી હોય, ત્યારે આ વ્યાકુળ હૃદય અધીરતા અને આતુરતાથી ફારી પડવા લાગે તો શું આશ્ચર્ય ?

આ તોફાન અને અરાજકતાના યુગમાં ધન્ય છે એ માનવાને કે જેઓ દેશની મૂળભૂત નબળાઇઓને દૂર કરવાના કામમાં પોતાની જાતને ખપાવી રહ્યા છે. સ્વરાજ્યસંગ્રામમાં વિજય મેળવવાની દૃષ્ટિથી જ્યારે અમે અમારા દેશ અને સમાજની દશા ઉપર વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમને અનેક ભૂલો અને ઉણપો દેખાઇ આવે છે. જ્યાંસુધી આપણે તેને પૂરતા પ્રમાણમાં દૂર કરી શકીશું નહિ, તેનું મૂળ સ્વરૂપ સમજી શકીશું નહિ, ત્યાંસુધી આપણા બળનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થશે નહિ. આપણી ધર્મભાવનાઓ હજી દોપવાળી છે, આપણી સમાજવ્યવસ્થા વિશૃંખલ અને સામાજિક જીવન ઊંનનભિન્ન છે. અમારી રાજનૈતિક કાર્યપદ્ધતિ પરાવર્તી છે. તેમાં સુધારો કરવાની ભારે જરૂર છે; વિધવાઓ અમારા ઉપર શાપ વરસાવી રહી છે, સાત કરોડ અસ્પૃશ્યો રાત્રિદિવસ અમારા ઉપર નિસાસા નાખે છે, વળી આળસ અને અકર્મણ્યતા અમારો અમૂલ્ય સમય ખરબાદ કર્યો જાય છે; એ બધાના ઉપાય કરવા જરૂરના છે. આ દિશાઓમાં દેશની સમક્ષ હજી કામ તો અથાગ પડેલું છે. લોકોની ભ્રમભરી ધારણાઓ અને કુલ્લપનાઓ સાથે લડીને તેમને સાચા અને અમરી કામ તરફ પ્રેરવાના છે. સરકાર સાથે લડાઇ લડવાનું છોડી દઇને હાલમાં તો આપણે આપણા સમાજ સાથે-તેની ખરાબીઓ સાથે-લડવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઇ છે.

પણ આને માટે ખામી શી બાબતની છે ? મારી ખુદી પ્રમાણે તો આ પાંચ-છ વર્ષના સાર્વજનિક જીવનનો અનુભવ મને જે સમજાવે છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, આ કામ જેટલું યોગ્ય, પ્રમાણિક, મહેનતુ અને ધગશવાળા કાર્યકર્તાઓની ઓછપથી અટકી રહ્યું છે, તેટલું પૈસાને ખાતર અટકી રહ્યું નથી. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ત્યાગ અને તપોમય જીવન જાળનારા, વિદ્યા અને તપશ્ચર્યા બંનેનો મેળ પોતાના જીવનમાં મેળવનારા દેશસેવકોની ખોટ છે. વ્યાખ્યાન આપનારા, માન અને મોટાઈ ઇચ્છનારા જેટલા કાર્યકર્તાઓ મળે છે તેટલા ધીરજ, દૃઢતા અને ધગશ-પૂર્વક કોઈ એક કામમાં પોતાની જાતને અર્પણ કરનારા સાધુચરિત અને સત્યાચરણી કાર્યકર્તાઓ ઓછા મળે છે. ગમે તો ખાદી કે ખાદીદારા જનતાનું સંગઠન હોય, અસ્પૃશ્યોદ્ધાર હોય, અનાથો અને વિધવાઓની બાબત હોય, શારીરિક અવનતિનો પ્રશ્ન હોય કે સ્ત્રીસુધાર અને આત્મરક્ષણની બાબત હોય; પણ જ્યાંસુધી દેશમાં ત્યાગી અને તપસ્વી, જ્ઞાની અને શૂરવીર, વિવેકી અને કરકસરીઆ અને દેશની પરત્રતા જેના અંતરમાંથી રાતદહાડો આંસુ વહાવતી હોય એવા દેશસેવકો નહિ પાડે ત્યાંસુધી દેશની દશા જલદી સુધરી શકવાની નથી. કામ ત્યારે જ સાઈ થાય છે કે જ્યારે કામ કરનારાઓ સારા હોય છે. સારા કામ કરનારાઓને ધનની મુશ્કેલી નથીજ રહેતી. દેશને જો આજે વધારેમાં વધારે જરૂર હોય તો તે મુજો સમર્પણધર્મ બજાવનારા ત્યાગી કાર્યકર્તાઓની છે. મને તો દેશમાં આજે આ બાબતનીજ ભારે ઉણપ દેખાઈ આવે છે. લોકો કહે છે કે, પૈસા ઓછા

છે. હું કહું છું કે, સારા કાર્યકર્તાઓની ઓછપ છે. કેટલાય નવયુવકો કામ અને રાટીની શોધમાં ઘેરઘેર ધૂમે છે, પણ તેઓ પોતાને દેશની સેવાને લાયક બનાવતા નથી. જેમણે સેવાનું વત લીધું છે તેઓ પણ જેટલી સેવાના ફળ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે તેટલી સાચા સેવકની યોગ્યતા વધારવાને પ્રયત્ન કરવા તરફ રાખતા નથી. યોગ્યતા અને ગુણની કદર સૌ જગાએ થાય છે; તેથી કાર્યકર્તાઓએ પોતાની યોગ્યતા અને ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ અને નવયુવકોએ પોતાની જાતને દેશ-સેવાને લાયક બનાવવા માટે રાતદિવસ કડીતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

x

x

x

x

('ત્યાગભૂમિ'ના માગશર ૧૯૮૪ના અંકમાંનો શ્રી. જમનાલાલજી બળજના લેખનો અનુવાદ.)

૧૨૬-પોલ પત્રિકા

“ ધાર્મિક સડાઓ નાશુદ્ધ કરવા, વ્યવસ્થિત ચળવળ ઉપાડવાના ” અભિલાષથી ‘પોલ પત્રિકા’નો શ્રી. નાગરદાસ ગદીઆ નામના નવજીવાન લેખકે આરંભ કર્યો છે. ધર્મચાર્યો અને ધર્મગુરુઓના ડોળ, ઢોંગ તેમજ બીજાં ધર્મગોષ્ઠી પ્રત્યે ધિક્કાર વરસાવવા તૈયાર થયેલા ‘પોલ પત્રિકા’ના જીવાન તંત્રી જનતાને ખાત્રી આપે છે કે “કોઈ પણ ધર્મ કે ધર્મગુરુ પ્રત્યે અમારે દ્વેષ કે ઝેર નથી. ” “ વ્યક્તિગત નિંદા કે બીલત્સ ટીકાઓથી ” દૂર રહેવાની પણ એમની એટલીજ તૈયારી છે અને માત્ર પ્રજા એમને ‘જરૂર સાંભળે ’ એટલીજ એમની માગણી છે.

ધર્મને નામે હિંદુસમાજમાં પારાવાર પાખંડ ચાલી રહેલાં છે. તેને તોડી ફાડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા વિના સમાજનો છુટકો કે ઉદાર નથી; એટલે અમે ‘પ્રવાસી પાગલ’ને પગલે ચાલીને આ પત્રિકા પ્રકટ કરવા તૈયાર થયેલા ભાઈ નાગરદાસને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે, આવા યુવાનો ગુજરાતમાં અને હિંદુસ્થાનમાં ઘણાજ નીકળે.

પ્રવાસી પાગલના હેતુને માટે અમને માન હતું; પરંતુ તે હેતુની સિદ્ધિ માટે એમણે ધારણ કરેલી શૈલી સાથે અમે જરાયે મળતા થતા નહોતા. અલબત્ત, ઘણા જમાનાના જામી ગયેલા કચરાને સાફ કરવા અને અંધશ્રદ્ધાના જૂનાં જાળાંને ઉસેડી નાખવા માટે કડક ભાષાની જરૂર અમે સ્વીકારીએ છીએ; પરંતુ કડક અને જોશભરી ભાષા બીલત્સ બનવી જોઈએ એવો કશોજ નિયમ નથી અને ‘પોલ પત્રિકા’ના હાલના તંત્રી એ વાત અગાઉથી સમજી ગયેલા લાગે છે. એથી અમારી ખાત્રી છે કે, એમને ધારેલા કાર્યમાં સારી સફળતા અને સંગીન સહાય ચારે તરફથી મળશેજ.

‘ પોલ પત્રિકા ’ની સર્વાંગે સફળતા ઇચ્છતા તેના તંત્રીને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને પ્રત્યેક હિંદુને અને ખાસ કરીને નવજીવાન હિંદુને આ પત્રિકાને અપનાવી, તેણે ઉપાડેલા સુયોગ્ય કાર્યમાં મદદ કરવા અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

(દૈનિક “ હિંદુસ્થાન ”ના તા. ૧-૬-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૨૭-વિધર્મીઓના પ્રચાર

ગુજરાતના હિંદુઓમાં હવે હિંદુત્વની બાવના જગૃત થઇ છે, એ જોઈ અમને આનંદ થાય છે; પણ આ બાવના મોટેભાગે હજી શબ્દોમાંજ રહી છે. સંગઠનનાં બાપણોમાં હાજરી આપવી અને એક-બે હિંદુસંગઠનનાં વર્તમાનપત્રોના ગ્રાહક થઇ જવામાંજ અમારું કર્તવ્ય પૂરું થઇ ગયું, એમ અમે માનીએ છીએ. શુદ્ધિ ને સંગઠનમાં અમે પૂરી સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ; પણ કંઈ કરવાનું આવતાં અમે સાહાયાર ગણી જઇએ છીએ, અને જાણે અમને હિંદુસંગઠન સાથે કંઈજ લાગતું વળગતું ના હોય એવી અમારી વલણ થાય છે. અમે જ્યારે બોલીએ છીએ ત્યારે 'હિયર, હિયર'ના પોકારોથી આકાશ ગુંગમમાન કરી દઇએ છીએ. ત્યારે જુઓ! વિધર્મીઓ બીજી બાણી પોતાનો પ્રચાર આગળ ધપાવવા શાંતપણે એકીટસે કામ કરતા હોય છે.

ખ્રિસ્તીઓ વ્યવસ્થિત રીતે જે પ્રચારનું કામ કરે છે, તેનાં વખાણુ તો હિંદુઓ પણ કરે છે; પણ જે સગવડો અને સાધનો તેમને હોય છે, તે પોતાના હિંદુસંગઠનના પ્રચારકોને કરી આપવાની માગણી થતાં કંઈ કરતા નથી.

હિંદુસંગઠનમાં પૈસા આપવાની વખતે અમારાં ગજવાં ખાલી થઇ જાય છે અને અમે તો બધી વાતોના નિરીક્ષક બનીને કહીએ છીએ કે, ઓહો! તમે બહુ સાફ કર્યું. ના, આ તમે બહુજ ખરાબ કર્યું. અને પછી ગપાટા મારી બેસી રહીએ છીએ અને કંઈજ કરતા નથી.

ખ્રિસ્તી મિશનોના કામના આંકડા અમે રજુ કરશું. હિંદમાં થતા પ્રચારની બધી હકીકત અમારી પાસે છે. એટલે પત્રિકાના વાચકો જાણી શકશે કે, તેમણે શું કર્યું જોઇએ ?

ખ્રિસ્તીઓનું કામ મોટે ભાગે ટેકવાડમાં છે. તેમણે પોતાની જાળ ત્યાંજ પાથરેલી છે. આ વખતે અમે નહીઆદ તાલુકાની સમાલોચના કરીશું. ખ્રિસ્તીઓ એક તાલુકામાં જેટલું કામ કરે છે તેટલું અમે આખા હિંદુસ્તાનમાં કરતા નથી.

નહીઆદ તાલુકામાં ૯૫ ગામ છે તેમાં અંલજોની વસ્તીવાળાં ૯૩ ગામ છે, જેમાં ૧૩૭૨૦ અંલજો છે. કુલ વસ્તીના ૯ ટકા અંલજો છે.

ધર્મવાર આંકડા જુઓ:—

	પુરુષ	સ્ત્રી	બાળક
હિંદુ અંત્યજો	૨૦૬૦	૨૨૦૯	૩૧૦૨
ખ્રિસ્તી અંત્યજો	૧૭૦૫	૧૭૪૪	૨૬૫૦
ખોળ અંલજો	૯૬	૯૦	૧૦૪

એટલે એકંદરે ૬૦૯૯ હિંદુ અંત્યજો ખ્રિસ્તી થઇ ગયા છે. ૨૯૦ હિંદુ અંલજો મુસલમાન-ખોળ થઇ ગયા છે. રોમનકેથોલિક, સુક્તિકોન, મેથોડિસ્ટ અને આઇ. પી. મિશન એ ચાર મિશનો તેમાં કામ કરે છે. આ મિશનો શાળાઓ, દવાખાનાં અને પ્રચારકો રાખી કામ કરે છે, તાલુકામાં ૫૦ ખ્રિસ્તી શાળાઓ છે અને સંખ્યાબંધ ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો છે. ખોળની શાળા પણ છે. અંત્યજ સેવામંડળની ૩ શાળાઓ છે. તે ઉપરાંત બીજી એકે હિંદુસંસ્થાની શાળા નથી. એકજ તાલુકામાં ખ્રિસ્તીઓ કેટલું સંગીન કામ કરી રહ્યા છે તે આથી સમજશે.

હિંદુઓ આ સ્થિતિ સુધારવા કંઈ મદદ કરશે કે પછી શુદ્ધિઓના સમાચાર વાંચી ક્રૂધાયાં કરશે? ઉપદ્રા વર્ણનમાં તેમના સાહિત્યપ્રચારનું વર્ણન કર્યું નથી.

આવા પ્રચારથી એકલા અંત્યજોજ વટલાતા નથી. બીજા ઉચ્ચ ગણના હિંદુઓ પણ સપાટામાં આવી જાય છે.

માટે હિંદુરક્ષાના ઉપાયો યોજવામાં ક્રિયાત્મકરૂપે બદલ પડે.

(“પ્રચારક”ના એક આક્રમાં લેખક:—શ્રી. આ. પંડિત)

૧૨૮-મિ. હેન્રી ફોર્ડના મનનીય વિચારો

અમેરિકાના ઉદ્યોગવિકાસના એક આગેવાન મિ. હેન્રી ફોર્ડ એક વર્તમાનપત્રકાર સાથે વાતચીત કરતાં પુનર્જીવનવિષે બહુજ સુંદર અને સ્પષ્ટ વિચારો દર્શાવ્યા હતા.

વિદ્વાતાના જરાએ આડંબર કે અભિમાનવિના તેમણે કહ્યું કે “વિશ્વમાં કયાંઈક એક એવી વિભૂતિ છે, જે આપણને-પૃથ્વીપરના મનુષ્યોને પ્રેરણા આપે છે.”

પોતાના આ વિચારોને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતાં તેમણે કહ્યું કે “આજના સુધારા પહેલાં લોકોમાં સસતો અંશ વધારે હતો. દાખલાતરીકે અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ કોઈ અદૃશ્ય દૈવી શક્તિને પૂજતા અને એવી દૈવી શક્તિનું અસ્તિત્વ તો જરૂર છેજ. ભલે તમે તે શક્તિને ઈશ્વર કહો, વિભૂતિ કહો, ઉત્પાદક શક્તિ કહો કે યુદ્ધિનિધિ કહો; પરંતુ એ અદૃશ્ય આત્મા-પરમાત્મા-જ આપણા વિચારો અને કાર્યોનો પ્રેરક છે.”

“ત્યારે શું આપણે આપણા આત્માના સુકાની નથી?” પત્રકારે પ્રશ્ન કર્યો.

મિ. ફોર્ડે તદ્દન સરળ ભાવે કબૂલ કર્યું કે “નાહિ, મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે મેં કશું કામ મારી પોતાની ઇચ્છાથી નથી કર્યું. મારી અંદર તેમજ બહાર રહેલી કોઈ અદૃશ્ય શક્તિની પ્રેરણાથીજ હું તો દોરવાયો છું.”

પોતાની આવી અટલ શ્રદ્ધાવિષે ખુલાસો કરતાં તેમણે કહ્યું કે “શ્રદ્ધા એ તો પૂર્વના જ્ઞાનનું અવશેષમાત્ર છે. આપણા પૂર્વજોને જ્ઞાન હતું. તેઓને એવું જ્ઞાન હતું, કે જે આજે આપણે તો ગુમાવી મેઠા છીએ. આપણને તો સ્મરણમાત્ર રહ્યું છે. આપણે આજે તો એટલુંજ કહી શકીએ છીએ કે ‘અમને શ્રદ્ધા છે’ અથવા ‘અમે માનીએ છીએ;’ પરંતુ એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે આપણે કહી શકતા કે ‘અમે જાણીએ છીએ.’”

“પુનર્જીવનનો સિદ્ધાંત એ જ્ઞાનનો અવશેષ છે?” પત્રકારે પ્રશ્ન કર્યો.

“પુનર્જીવન એ તો સર્વ જ્ઞાનનું સર્ત્ત છે” મિ. ફોર્ડે ઉત્તર વાળ્યો “હું છઠ્ઠીસ વર્ષનો થયો ત્યારથી મેં એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે. ઓરલેન્ડો સ્થિતના પુરતક ઉપરથી મને એ સિદ્ધાંત લાઇ લાગ્યો. એ સિદ્ધાંત જાણ્યા પહેલાં હું તદ્દન બેચેન હતો. આ વિષયમાં ધર્મમાં કાંઈ નહોતું. છેવટ મને તો ન જણાયું. કામથી પણ મને સંતોષ ન થયો. જે એક જીવનમાં મળેલો અનુભવ બીજા જીવનમાં કામ ન લાગે તો કામ કરવાનો પણ કાંઈ અર્થ નથી. પરંતુ જ્યારે મને પુનર્જીવનનો સિદ્ધાંત સમજાયો ત્યારે કેમ જાણે મને કોઈ વિશ્વવિશાળ યોજના લાઇ લાગી હોય એવું લાગ્યું. મને લાગ્યું કે, મારા વિચારોનો અમલ કરવા માટે હવે તક છે. હવે મારે મન સમય અમર્યાદિત બની ગયો. હવે હું ઘડિયાળના કાંટાઓનો ગુલામ રહ્યો નહોતો. જગતમાં યોજનાઓ ઘડવા અને કાર્ય કરવા માટે હવે જોઈએ એટલો સમય હતો.”

“ધંધામાં તો હું છેક ચાળીસમે વર્ષે પડ્યો-એટલે કે ‘ફોર્ડ યંત્ર’ રચવાનું મેં તે વખતે શરૂ કર્યું; પરંતુ તે પહેલાં બધો સમય હું એની તૈયારી કરી રહ્યો છું. વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુથી એજ લાલ થાય છે કે તે માણસને તૈયારી કરવાનો સમય આપે છે. મારું ધણું ખર્ચ જીવન તૈયારી કરવામાંજ ગયું છે; કેમકે હું જાણું છું કે, મારી સામે ભાવી અંત છે.”

આમ વાતચીત તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉઠી ઉતરતી જતી હતી અને પત્રકાર તો પુનર્જીવનના સિદ્ધાંતના સ્પષ્ટીકરણ માટે ઉત્સુક હતો; એટલે તેણે પ્રશ્ન કર્યો “મી. ફોર્ડ! હું અહીં તમને મળવા આવતો હતો ત્યારે તમે સરકાર પાસેથી ખરીદેલાં વહાણો જોયાં કે જેમાંથી તમે હવે ફોર્ડનાં યંત્રો બનાવી રહ્યા છો. શું આ વહાણોનું પુનર્જીવન છે? અથવા રૂપાંતર થયેલા ફોર્ડ યંત્રોને સ્મરણ પણ હશે કે તે એક વખત વહાણો હતાં?”

આ બાલીય પ્રશ્નથી મિ. ફોર્ડથી સહેજ હસી જવાયું. તેમણે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે, “પુનર્જીવનનો મારો ખ્યાલ એવો નથી.”

પત્રકારે ફરી પૂછ્યું “પણ જેમ વહાણો ભાંગીને તેમાંથી ‘ફૉર્ડિયંત્ર’ બને છે તેમ જીવન-શક્તિઓ ભાંગી તૂટીને ફરી પાછી એકઠી થાય છે એમ તમે કહો છો?”

મિ. ફૉર્ડે સમજાવ્યું “તમારી સરખામણી ખોટી છે. આપણો દેહ ખરી વસ્તુ નથી. આપણું ચારિત્ર્ય એ ખરી વસ્તુ છે. પછી એ ચારિત્ર્યને તમે જીવનશક્તિ કહો કે આત્મા કહો. એ ખરી વસ્તુનો-આત્માનો નાશ થતોજ નથી.”

“પણ કમનસીબે હજીસુધી કોઇ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આત્માને દેહથી અલગ પાડીને બતાવી શક્યો નથી. ગમે તેવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તે દેખાતો નથી કે ગમે તેવા ત્રાજવાથી તે તોળી શકાતો નથી.” પત્રકારે પોતાની મુંઝવણ દર્શાવી.

“એક વસ્તુ અદૃશ્ય છે-આપણે તેને જોઇ શકતા નથી એનો અર્થ એવો નથી કે, તે વસ્તુનું અસ્તિત્વજ નથી.” મિ. ફૉર્ડે ખુલાસો કર્યો “જેમ પ્રભુ અદૃશ્ય છે, વિજ્ઞાની અદૃશ્ય છે અને છતાં એ બન્નેનું અસ્તિત્વ છેજ; તેવી રીતે આત્મા અદૃશ્ય છે, છતાં તેનું અસ્તિત્વ તો છેજ. કયી શક્તિ તમને અહીં ખેંચી લાવી એ તમે જોઇ શકતા નથી; છતાં એ શક્તિના અસ્તિત્વનો તમે ઇન્કાર કરી શકશો નહિ.”

“તમે કહેશો કે પવનનું વળન કરી શકાય છે અને વિજ્ઞાનીનું પણ માપ કાઢી શકાય છે. તેનો મારો જવાબ એ છે કે, કોઇક દિવસ આપણે આત્માનું પણ માપ કાઢી શકીશું; એટ-લુંજ નહિ પણ મારી તો એવી શ્રદ્ધા છે કે, એક કાળે આત્માનું માપ થઇ શકતું હતું. આપણી અભ્યાસની ‘શ્રદ્ધા’ એ જૂના ભૂતકાલીન અને યુમાયેલા જ્ઞાન ઉપરજ રચાયેલી છે.”

તત્ત્વજ્ઞાનની આવી ઝીણી માથાકૂટમાં રમુજ ઉમેરવા પત્રકારે કહ્યું કે “મારા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર એમ કહેતા કે, જડ એટલે શું? જેમાં આત્મા ન હોય તે; અને આત્મા એટલે શું? જે જડ નથી. આપ આ દ્વંદ્વમાં મારો છો?”

જડ-ચેતનના આ દ્વંદ્વનું ખંડન કરનાં મિ. ફૉર્ડે કહ્યું “નહિ, વિશ્વની વસ્તુમાત્રમાં એકય છે. જડ અને ચેતન એકજ વસ્તુ છે અથવા વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો એકજ વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે. વસ્તુમાત્ર દેખાવમાં જડ છે. પરંતુ તેનું બારોંકમાં બારીક પૃથક્કરણ કરે અને એમાંની ચેતનશક્તિ દેખાશે. આમ જડ એ ચેતનનું ભિન્ન સ્વરૂપ છે અને ચેતન એ જડનું ભિન્ન સ્વરૂપ છે. મૂળમાં બન્ને એક છે.”

“પરંતુ જેમ આ ‘ફૉર્ડિયંત્ર’ને સ્મરણ નથી કે પહેલાં તે વધાણ હતું, તેમ આપણને પણ આપણા આગલા જન્મનું કશું સ્મરણ રહેતું નથી; અને એવા સ્મરણવિના આત્મા અમર છે, એમ કેમ માની શકાય? જો જડ વસ્તુ અવિનાશી હોય-તેનો કદી નાશ ન થતો હોય તોજ દેહ અમર બની શકે.” પત્રકારે પોતાની શંકા રજુ કરી.

“તમે ભૂલો છો.” મિ. ફૉર્ડે કહ્યું “શરીરને પોતાની વૃત્તિથી અને આત્માને પોતાની ઉર્મિથી આગલા જીવનના અનુભવોનું સ્મરણ રહે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે.”

“સારે તમને તમારા આગલા જન્મોનું સ્મરણ છે?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“મને તો શું પણ આપણને સૌને આપણા આગલા જન્મોનું ઝાંખું સ્મરણ તો હોયજ છે. આપણને ઘણી વખત આગલા જન્મમાં જોયેલા કોઈ દૃશ્યનું કે અનુભવેલા બનાવનું સ્મરણ થઇ આવે છે, પરંતુ તે બહુ અગત્યનું નથી; પણ એ અનુભવોનું સત્ત્વ, તેનું સ્વરૂપ, તેનાં પરિ-ણામો કિંમતી છે અને તેની આપણા જીવનમાં ઉંડી ઉંડી છાપ હોય છેજ.”

“ભૂતકાળની ઘણી વાતો આપણે ભૂલી જઇએ છીએ, પરંતુ તેની ઝાંખી આપણા અંતરાત્માને હોય છે. કોઇક રોમાંચક બનાવ બનતાં પહેલાં ઉંડે ઉંડે રહેલાં સ્મરણો ઉપર તરી આવે છે; વસ્તુતઃ તે હયાતીમાં તો હોય છેજ અને આપણા જીવનમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.” મિ. ફૉર્ડે કહ્યું.

“સારે તમારો આત્મા આગલા અનેક જન્મોમાં દુનિયાના સઘળા ભાગોમાં ફરી આવ્યો હશે તે બધા દેશો જોવા જવાની તમને ઇચ્છા નથી થતી?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“નહિજ. એ દેશોની મને કશીજ કિંમત જણાતી નથી. મને તો મનુષ્યોમાં રસ પડે છે,

કેમકે મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપરની છેલ્લામાં છેલ્લી અને નવામાં નવી વસ્તુ છે અને સૌથી નવી વસ્તુ હોય તેમાં મને રસ પડે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની શોધ પ્રમાણે મનુષ્યજીવન ૨૩ અબજ વર્ષથી પૃથ્વીપર છે; અને એટલા કાળમાં તો આત્મા અનેક અનુભવો મેળવે છે.”

“ત્યારે તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જીવનનો હેતુ શો છે?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“મારા માનવા પ્રમાણે જીવનનો હેતુ અનુભવ મેળવવાનો છે. મનુષ્ય ખોરાક અને શારીરિક સુખ-સગવડ કરતાં કંઈ વધુ શોધે છે. માત્ર ખોરાક અને આરામથી મનુષ્યને સંતોષ થતો હોય તો તેટલું તો તેને સહેજે મળી રહે છે. બહુ થોડા માણસો માત્ર દેહની જરૂરીઆતો મળી રહેવાથી તૃપ્તારહિત થઈ મોક્ષ પામે છે. આપણે બધાય પુનર્જીવન પામ્યાજ કરીએ છીએ, દરેકની પાછળ કંઈક હેતુ રહેલો હોય છે અને તેથી જીવન-પરંપરા ચાલુ રહે છે.”

“દરેક જીવનના અનુભવોથી આપણે શીખતા જઈએ છીએ. સફળતા અને નિષ્ફળતા, બંનેમાંથી આપણે કંઈક શીખીએ છીએ, બધું સફળતા કરતાં નિષ્ફળતાથી વધારે શીખીએ છીએ. ફાંસીને માંચડે જતાં જતાં એક માણસે કહ્યું હતું કે, ‘મારે માટે આ બહુ સારો પાઠ છે.’ તેનું આ કથન ખોડું નહિ હોય. ફાંસીએ લટકીને પણ માણસ કંઈક અનુભવ મેળવે છે. આત્મા ખોટનો નહિ પણ નફાનો હિસાબ રાખે છે. આત્માના ચોપડામાં ખોટ પણ અનુભવરૂપી નફામાં ગણાય છે.”

“સંત ક્રિસ્ટિસની માફક તમે પણ એમ માનો છો કે, પશુઓમાં આત્મા છે?”

“જરૂર, શામાટે નહિ!”

“પણ, મિ. ફોર્ડ! જો તમે બીજો જન્મે પણ મનુષ્યજીવન પામે તો તમે તમારું જીવન જૂઠુંજ ધડવાનો પ્રયત્ન કરો કે નહિ?”

“પણ તેમાં સવાલજ ‘જો’નો છે. ‘જો’નો હું વિચારજ કરતો નથી. મારા માનવા પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવનમાં લેવાના અનુભવો પણ ભાવીએ નિર્માણ કરી મૂક્યા હોય છે. આપણે આપણું જીવન ધડતા નથી. આપણને કદાચ અગાઉથી જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ નિર્માણ આપણે કરી શકતા નથી.”

“ત્યારે શું રાષ્ટ્રોને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે?”

“એમાં જરાયે શંકા નથી.”

“તો જગતનાં મહાયુદ્ધોની ભયંકર આફતો માટે તમે અમુક રાષ્ટ્રોને દોષ આપો નહિ ને?”

“બીલકુલ નહિ.”

“જીવનમાં તમને શા કામમાં સૌથી વધુ આનંદ આવે છે?”

“અમુક કામ મને આનંદ આપે છે તેટલા માટે હું કંઈ કરતો નથી પણ અમુક કામ કરવાની જરૂર છે, તે માટેજ કંઈ છું. હું સહેલો માર્ગ પસંદ કરતો નથી, પરંતુ કેટલેક માર્ગ પસંદ કંઈ છું. આપણને મનગમતું કામ કરીએ એમાં આપણે કંઈ ભડું કરતા નથી.”

“ત્યારે તમે કામમાંથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છતા નથી?”

“જો ભય રહે છે કે, તદ્દન કામવગરના બેસી રહેવાનું દુઃખ હું કદી સહન કરી શકીશ નહિ. કંઈક ને કંઈક કામ કરવાનું તો હોયજ છે. યુવાની એ જીવનની દોલત છે, પરંતુ અનુભવ-વિના યુવાનો જગતનો કારભાર ચલાવી શકે નહિ. જો માણસો ૩૦-૫૦ વર્ષે કામ કરવું છોડી દે તો કદાચ સંસ્કૃતિની અવદશાજ થાય. અનુભવીઓ જગતના વ્યવહારને નિયમમાં અને સુયોગ્ય ગતિમાં રાખે છે. ૫૦ વર્ષ નીચેના માણસોમાં દુનિયાનો વ્યવહાર ચલાવવા જેટલો અનુભવ હોતો નથી, એટલે જો ૫૦ વર્ષ ઉપરના માણસો કામ કરવું છોડી દે તો દુનિયાનો વ્યવહાર કદાચ બંધ પડે.”

“તમને સાહિત્યમાંથી કંઈ જાણવાનું મળ્યું?”

“વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાંથી ઘણું જાણવાનું મળ્યું; તેમજ ‘ઈન ટયુન વિથ ધી ઇન્ફિનિટ’.*

* આ સરથા તરફથી ગુજરાતીમાં સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે આ પુસ્તક પ્રજામય જીવન એ નામથી ત્રીજી વાર હમણાં નીકળ્યું તે આગલી આવૃત્તિ કરતાં વિશેષ સંશોધનપૂર્વક અને સરલ ભાષામાં તથા માત્ર ચાર આનામાં (પાંચ પૃષ્ઠો સાથે છ આનામાં) નીકળ્યું છે.

માંથી પણ મને જાણવાનું મળ્યું છે.”

“બાઈબલને તમે ધાર્મિક ગ્રંથ ગણો છો?”

“બાઈબલને હું અનુભવોની નોંધપોથી માનું છું. બાઈબલ વાંચતાં આપણને એટલું આશ્વાસન મળે છે કે, જીવનમાં આપણે જેવી ઠોકરો ખાધી છે તેવી બીજાઓને પણ ખાવી પડી છે; એટલે બાઈબલ અનુભવોનું ખરું પુસ્તક છે.”*

“તમે માનો છો કે તમારા જીવનને અંતે તમને તમારી મહેનતોનો બદલો મળશે?”

“જીવનના અંતવિષે હું કંઈ જાણતો નથી. અંત તો બહુ દૂર છે, પરંતુ આપણે જેને માટે લાયક હોઈએ તેટલું આપણને મળે છેજ અને મળ્યાજ કરશે.”

(“જે ધડી મોજ” તા. ૨-૧૨-૨૮ના અંકમાંથી)

૧૨૧-બગીચામાં મજુર મોકલનાર એજન્ટ

સાહેબ! થોડા વખતપર સરકારી કામને અંગે સુરત જિલ્લાના કીમ સ્ટેશને જવાનું થયું હતું. ત્યાં મજુર પૂરા પાડનાર મિં. સેન્ડફોર્ડ નામના એક યુરોપીયન સાથે થયેલી વાતચીતનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

“હું આયર્લેન્ડનો વતની છું. માઈ નામ સેન્ડફોર્ડ. લશ્કરી નોકરીમાંથી ફારગત થઈ હાલ હું આસામના સ્થાના બગીચામાં મજુર મોકલનાર એજન્ટરીકે કામ કરું છું. ત્યાં મોકલવામાં આવતા દરેક કુટુંબ દીઠ મને રૂ. ૬૦ કમીશન મળે છે. તમે જો એક સ્ત્રી ને એક પુરુષ એવું કુટુંબ મેળવી આપો તો હું તમને દરકુટુંબ દીઠ વીસ રૂપિયા આપું.”

ત્યાં કામ કરનાર મજુરો સુખી છે કે દુઃખી એ સવાલ તમે પૂછો છો તો ધમ્મરને હાજર જણી જણાવું છું કે, અત્રેથી મોટી આશા આપી મોકલવામાં આવતા મજુરો ત્યાં ગયા પછી બહુજ પરતાય છે. ‘રોજનો રૂપિયો-દોઢ રૂપિયો કમાશે’ એવી લાલચ આપી લઈ ગયેલા મજુરોને ચારથી પાંચ આના પણ રોજ પડતો નથી. મફત બળતણ મળશે એનો અર્થ એવો કે, મજુરોએ જંગલમાં જઈ ખપ પૂરતાં લાકડાં જાતે કાપી લાવવાં. પેટને ખાતર અમાન લોકોને ઉંધું સમજાવીને ફસાવવાનો ધંધો હું લઈ બેઠો છું, પણ તેના બદલામાં ધમ્મરનો ક્રોધ અને ગરીબોના શાપ મારા ઉપર ને મારા કુટુંબ ઉપર વર્ષો રહ્યા છે.

મારા બે દીકરા ગામોગામ ફરી ખરી હકીકત ગરીબ લોકોને સમજાવી મારી વિરુદ્ધ પ્રચાર-કામ કરી રહ્યા છે; અને એવી રીતે તેઓ પગે ચાલી મહાત્મા ગાંધીજીને મળી બધી હકીકત રૂબરૂ નિવેદન કરવા જવાના છે અને તમને પણ હું પરવાનગી આપું છું કે, જાહેર ઓપાદારા આ હકીકત જેમ અને તેમ વધારે લોકોને જાહેર કરવી. આસામમાં સ્થાના બગીચામાં જનાર મજુરને કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ મળતું નથી. ધણી ખરા ત્યાંજ મરણ પામે છે. મહાત્મા ગાંધીએ અંપાર-રૂપમાં જે સહેજ ચળવળ ચલાવી તેથી પણ મજુરોને ધણો લાભ થયો ને તેમના માલીકને રૂપિયા દશ લાખને આશરે વધારે ખર્ચ કરવું પડ્યું. આસામમાં પણ મહાત્માજી જેવાની ચળવળની ખાસ જરૂર છે.”

આટલી વાતચીત થયા પછી વિશેષ ખાત્રીમાટે મેં મિં. સેન્ડફોર્ડના હસ્તાક્ષર માગ્યા, જેમણે ઉપર જણાવેલી કેટલીક હકીકતની નોંધ મારી ડાયરીમાં પોતાને હાથે કરી.

(“ગુજરાતી” તા. ૨૩-૧૨-૨૮ના અંકમાં લખનાર ડૉ. મોતીરામ હરિશંકર ભટ્ટ-વેટનરી સર્જર્જન-ઓલપાડ)

* આપણી સમસ્યાની બાઈબલથી પણ કેટલી બધી અદિવાતી છે તે સરકારી અધિકારીને કહેવું પડે તેમ નથી.

૧૩૦-મયાનક રાક્ષસી

હાયરે, મૃતવત્ ભારતવાસી હિંદુ! ઇસ ઉભયોન્નતોદર રાક્ષસી કેા અપને પાર્શ્વ મેં અવ-
લોકન કર બી તુમ્હારે હૃદય મેં જગૃતિ કા કોઇ બી લક્ષણ દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા. તુમ્હારા
પ્રતિક્ષણ બીજણ હાસ હો રહા હૈ; પર તુમ ઇસકા પ્રતીકાર કરને કે બદલે ઉલટ પૂર્ણ રૂપ સે
ઇસસે સહયોગ કરતે જ રહે હો. ઇસકા કુપરિણામ પ્રલક્ષ હૈ; નાશ અવશ્યભાવી હૈ; પતન
નિશ્ચિત હૈ; ઇસ વિસ્તૃત મેદની કે વક્ષસ્થલ પર સે તુમ્હારા નામ મિટના ધ્રુવ હૈ. તુમ્હારે ચક્ષુ-
દ્વય પર અજ્ઞ અજ્ઞાન-અધિકાર કી યવનિકા નહીં; તુમ્હારા હૃદય-ગગન અજ્ઞ અનભિજ્ઞ-ધન સે
આચ્છાદિત નહીં. તુમ્હારે સમુપ્ય કર્તવ્ય-પથ બી હુમ નહીં. હમારે કતિપથ પ્રકાંડ વીરોં ને
અપને અલૌકિક પ્રકાશ સે હૃદય પ્રકાશિત કર દિયા તથા અપને સિંહનાદ સે સારે અધિરે કેા
ક્રાંડ કર તુમ્હારા કર્તવ્યપથ સ્વચ્છ કર દિયા. શોભિત-સિંચન કર કઠિન માર્ગ સુલભ કર દિયા
હૈ. ઇતને પર બી યદિ તુમ કર્તવ્ય-પથ સે વિચલિત હોતે હો તો તુમ્હારા પતન રાક્ષસી કે
ઉભયોન્નતોદર મેં હોના હી અનિવાર્ય હૈ. તુમ દો ભાગોં મેં વિભક્ત હો કર ઉસ રાક્ષસી કે ઉદર
કે દોનોં ઓર ઉલટ ટંગે હો. તજ બી તુમ અપના અનુચિત હઠ ત્યાગ નહીં કરતે. હાય! ઇસ
પાપિની કી ઉદરપૂર્તિ કે લિયે કૈસે કૈસે દારુણ પરિણામસ્વરૂપ કાર્ય સ્વયં ભારતવાસી હિંદુ કરતે
હૈ, જિનકે સ્મરણમાત્ર સે રોમાંચ હો જતા હૈ, હૃદય તપ્ત હો જતા હૈ—ગ્લાનિ, નિરાશા તથા
ભય કી ઉણુ આહોં સે શરીર ભસ્મીભૂત હુઆ જતા હૈ; પર હમારે ધર્મ કે ઠેકેદારોં કી નિદ્રા
ભંગ નહીં હોતી ઓર સંભવ હૈ કિ નિકટ ભવિષ્ય મેં હી ઉનકી યહ નિદ્રા મહાનિદ્રા મેં
સદા કે લિયે વિલીન હો જાયે !

સંસાર કેા તીવ્ર-ગતિ સે ઉન્નતિ કી ઓર અગ્રસર હોતે અવલોકન કર બી તુમ નહીં
ઉઠતે. રે હિંદુ સમાજ! તેરે ઇસ નિર્મમ અત્યાચાર સે ઉજ કર લાખોં હિંદુ નામધારી આજ
ઇસા મહાપ્રભુ યા દીને ઇસ્લામ કી શરણ મેં જ કર નિર્ભય હો રહે હૈં ઓર ઇસ ક્રમ સે
સનાતન ધર્મ કેા તિલાંજલિ દે પર-ધર્મ મેં જ ઉન્હી હિંદુઓં સે અપના પદત્રાણુ બી સ્પર્શ
મેં હિચકતે હૈ, જે તિલકધારી ઉસે હિંદુ ધર્માવલંબી હોને પર અપને સે પચાસ શીટ કી દૂરી
પર બી ફટકને નહીં દેતે થે.

તુમ અપને કેા ખડે ગર્વ કે સાથ પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્ર તથા યોગીરાજ આનંદકંદ શ્રી-
કૃષ્ણચંદ્ર કી સંતાન જતાતે હો. આદર્શ મહાપુરુષોં કા અપમાન કરને કા તુમહેં કોઇ અધિકાર
નહીં હૈ ઓર યદિ અધિકાર બી હૈ, તો ઇસે કહતે તુમહેં લજ્જા સે સિર નત કર લેના હી ઉચિત
હૈ. ક્યોં? ક્યોંકિ નરરત્ન વીરકેસરી શ્રીરામચંદ્ર ને એક લિક્ષ્મીની કે જૂઠે ગેર ઓર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર
ને વિદુર કા શાક ખડે પ્રેમ સે ભોજન કિયા થા; ઓર તુમ તો રામ-કૃષ્ણ કે કુલ ભક્તોં કેા
અછૂત કહ કર ઉનસે સ્પર્શિત ભોજન કરને કી કૌન કહે, શરીર તક સ્પર્શ હોના ઘોર પાપ
સમજતે હો. યહી નહીં ઉસકે શરીર કી જાયા બી શરીર પર પડના રૌરવ નરક મેં પડને તુલ્ય
સમજતે હૈ. યદિ એક પથ સે એક તિલકધારી વો એક હિંદુ જિસે તુમ અછૂત કહ કર સંભો-
ધિત કરતે હો, અકસ્માત્ આ પડે, તો ઉસે વહીં ધરાશાયી હોના પડેગા, ચાહે ઉસે સર્પ યા
ગિચ્છ તમરેણુકા યા કીચ, પથર યા પાની પર હી ક્યોં ન પડના પડે, ચાહે વહ કિતને હી
મૂલ્યવાન વસ્ત્રોં સે સુસજ્જિત ક્યોં ન હો, ઉસે પ્રાણુ તક ક્યોં ન વિસર્જન કરના પડે; પર
ઉસે વંસા કરના હી પડેગા. વહ ઉસકે લિયે સામાજિક હથકડી સે બંધા હૈ, મુક્ત નહીં. ઓહ,
કેસા હૃદયવિદારક દૃશ્ય હૈ! એક બાબાજી એક કુંઝે પર જલ ખીચ રહે હૈં, ઓર એક
અછૂત પ્યાસ સે વ્યાકુલ હો કર છટપટા રહા હૈ. હાય મેં જલપાત્ર ઓર ખીચને કી રસ્સી
બી ઉસકે પાસ વર્તમાન હૈ; પર બાબાજી કી આગા નહીં. બાબાજી ઉસે કુંઝે કે પાસ ફટકને
તક નહીં દેતે, ન જલ પિલાતે હૈં; ન ઉસે સ્વયં જલ ખીચ લેને કા આડર હી દેતે હૈં; પર

વહી અદ્ભુત યદિ રામ-કૃષ્ણ સે ધૃષ્ટા કર ઇસા યા મુહમ્મદ કા મંત્ર ઉચ્ચારણ કરતા હૈ, તો એકસાથ જલ ખિંચને કો કૌન કહે, ઉસસે શેક-હેંડ યા આદાબ અર્જ કરને મેં અપના અહો-ભાગ્ય માનતે હૈં, પૂર્વજન્મ કા સુસંસ્કાર માનતે હૈં. ઇસકા ક્રપરિણામ જો હુઆ હૈ, વહ સંસાર કે સામને હૈ. જિસ સમય મોપલાઓં ને હિંદૂઓં પર અમાનુષિક અલાચાર ક્રિયા થા, વહ કૈસા ભયાનક થા ! એક બાલિકા કે સાથ પાશવિક અત્યાચાર હોતા હૈ ઓર ઉસકે માત-પિતા કો વહ અપ્રાકૃતિક દશ્ય દેખને કો વાધ્ય ક્રિયા જતા હૈ ઓર કુછ ફરી પર અજૂન બી ખડે ખડે યહ દારુણ દુઃખ સહ રહે હૈં. મુઠ્ઠીભર મોપલોં કે લિયે યે અધિક થે, પર વે ખિચારે ક્યા કરતે ? ઉન્હેં તો બાબાજી લોગોં કે પાસ જાને કા પાસપોર્ટ હી ન થા. ઇન્હાર કે સમય જખ મૈનિસ્ટ્રેટ ને ઇન લોગોં સે પૂછા કિ તુમ લોગોં ને પંડિતોં છી ક્યોં ન રક્ષા કી ? તો ઉન લોગોં ને ઉત્તર દિયા :—“ધર્માવતાર ! હમ લોગોં કો ઉનકે પાસ જાને તક કી આજ્ઞા ન થી. અન્યથા હમ લોગ મુઠ્ઠીભર અત્યાચારિયોં કો પૈર સે હી કુચલ ઝાલતે.”

હિંદૂ સમાજ કે ઇસ અહર્નિશ અનિયમિત અત્યાચાર કા પ્રતિકૂલ ઉન્હેં પતન તથા વિનાશ કે ગહરી ગદર મેં ઢંકેલે લિયે જ રહા હૈ; પર તુમ્હેં અપને હંડ પર ખડે રહને કે સિવા ઓર કુછ નહીં જન પડતા. ઇસકે ફલસ્વરૂપ આજ કેવલ કલકત્તે નગરી હી મેં પચ્ચીસ સહસ્ત્ર સ્ત્રિયોં ને વેશ્યાવૃત્તિ ગ્રહણ કી હૈ. યદિ તુમ ઇસપર ક્ષણમાત્ર બી વિચાર કરતે તો ઇસકા કારણ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત હોતા.

ઇધર તુમને અપના આદર્શ તો ગગનચુમ્બી જના લિયા હૈ, પર ઉસકી સાધના ઠીક ઉસકે પ્રતિકૂલ પનાલગામી હૈ, તો બી અપ્રાપ્ત વસ્તુ કો પાને કી અભિલાષા નહીં ત્યાગ કરતે. તુમ્હારી યહ મુક્ત કૈસી હાસ્યપૂર્ણ હૈ ! પંચુ હો કર હિમાલય કા ઉત્તંગ શિખારોહણ કરના ચાહતે હો, જોના જન કર આકાશસ્થિત ચંદ્ર કો પકડના ચાહતે હો, બાલ-વિધવા બલિન બેઠી કો તો આજન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલન કર કે પવિત્ર જીવન વ્યતીત કરને કી શિક્ષા દેતે હો ઓર સ્વયં ઉનકે સંમુખ પ્રજ્ઞા કામવાસના કી પ્રતિમૂર્તિ જન કર પ્રકટ હોતે હો. એક ઓર વૃદ્ધ, ષોડષી યુવતી કો લે કર સાયંકાલ સે હી કીડા-કક્ષા મેં પ્રવેશ કર અટ્ટખેલિયાં કરતે હૈ, તો ફૂસરી ઓર વિધવા-બાલવિધવા નિર્જન કોઠરી મેં અપને વિષમય વિચારોં કી જગાલા સે જલતી રહતી હૈ. એક ઓર શિક્ષા કા પૂર્ણ અભાવ, ફૂસરી ઓર દૂષિત સંસર્ગ કા યુગ પ્રભાવ !

એક ઓર ઘર કે સારે લોગ વિલાસિતા કે સમુદ્ર મેં સિખાપર્યંત ડૂબકી લગાવે ઓર ફૂસરી ઓર અવિદ્યા તથા અશિક્ષા કે કારણ સદૈવ કે દૂષિત વિચારોં કા આક્રમણ હો; તખ બલો ઇસ ઉડતી હુછ યુવાવસ્થા કી તરંગ મેં બ્રહ્મચર્યપાલન કૈસે સંભવ હો સકતા હૈ ? ઇસ પ્રકાર પ્રાચીન ઋષિમુનિયોં કે પવિત્ર વાડ્યોં પર ચલને કા ઢોંગ કરનેવાલે પતિત હિંદૂઓં ! તુમ સ્વયં ઉન ચિરદુઃખિની વિધવાઓં કે આદર્શ વૈધવ્યવ્રત કો ખંડિત કરને કા આયોજના કરતે હો ! રે સ્વાર્થી અંધપક્ષપાતી સમાજ કે વ્યવસ્થાપક ! રે નિર્મમ નિયમ કે નિળુર પરિપારી કે નિયામક ! દેખો, આંખેં ખોલ કર દેખો, આજ તુમ્હારે અનિયમિત અલાચારોં સે ઉગ કર કિતની ભારતીય લક્ષનાયેં ખીભત્સ વ્યાપાર મેં લગાયી જ કર અપને સલ સનાતન ધર્મ કો તિલાંજલિ દે કર રાક્ષસી કે ઉદર કી પૂર્તિ કર રહી હૈં; તુમ્હારે ધર્મ મેં ઉનકે લિયે સ્થાન નહીં !

ઓહ ! તુમ્હારા યહ મમતા-શૂન્ય વ્યાપાર કિતના ભયંકર હૈ. એક કોમલ સુકુમાર કિશોરી કો એક જીર્ણ શીર્ણ વૃદ્ધ કે હાથ આજીવન સંજ્ઞા કરને કા પ્રતિકૂલ દેખ કર બી પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ કાર્ય સે નહીં હટતે ! ઇસી અત્યાચારમયી અતીતિ કે કારણ હી ઉભયોન-નોટાદર કો પેટ ભરા જ રહા હૈ ઓર ઉસકે ઉદરદ્રવ્ય પરિપૂર્ણ હોતે હોતે તુમ્હારા નામ સદા કે ડાલ્યે ઇસ પૃથ્વી સે ઉઠ જાયગા. શાયદ તુમ્હારી ચર્ચા કથા-કહાનિયોં મેં કુછ સમય તક મિલે. તત્પરમાત્ર વહ બી સમય કે ગર્ભ મેં સદા કે લિયે વિલીન હો જાયગી. સમ્હસો, સમ્હસો અજ બી સમય હૈ.

(“મનોરમા”ના એક અંકમાં લેખિકા :—બીમતી વિમલાદેવી)

૧૩૧-મુસ્લીમ માદ્ઓને એક સમજુ મુસ્લીમની સ્વાસ સૂચના

જે કામ પોતાના ધર્મશુરુઓને કતલ કરે તે જુલમી કહેવાય. પછી તે ગમે તે હોય-હિંદુ હોય, મુસલમાન હોય કે ખ્રિસ્તી હોય. હિંદુ તેમજ ખ્રિસ્તી એ બેઉ કામોને હું ખાતલ કરું છું; કારણ તેમના ધર્મ અને ઇતિહાસની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી. એટલે તેમના વિષે કંઈ લખવું એ વાસ્તવિક નથી; પરંતુ હું મુસલમાન છું. મુસલમાની ધર્મ અને ઇતિહાસની મને કંઈક માહિતી છે તે આધારે ઇસ્લામી ધર્મ આગત, ઇસ્લામી ઇતિહાસ આગત અને મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મશુરુઓ ઉપર ગુન્જેલાં મહાજુલ્મી, મહાક્રૂર, મહાનિર્દય અને મહાપાપી કૃત્યો આગત જે લખું તે અલગત વાસ્તવિકજ્ઞ કહેવાશે; તેમ છતાં હાલના જમાનાના મુસલમાનો જ્યારે તેમના વડીલોનાં અતિ ધીર અને મહાપાપી કૃત્યો મારી કલમથી છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થતાં જુએ છે ત્યારે મારા પ્રત્યે તેમના ગુસ્સાનો પ્રવાહ જોસભર ઉભરાઈ આવે છે. તેમના ક્રોધનો અગ્નિ ઉઠાળા મારતો મારા તરફ દોડે છે અને તેમના જુલ્મની ખૂની તલવાર મારા નિર્બળ અને નાજુક દેહ ઉપર અમકારા મારે છે; તેમ છતાં નિર્ભયતાથી હું મારું કર્તવ્ય કરીશ. તેમની ધમકીઓ મને જે સત્ય સ્થાન અને ઉપદેશનું લક્ષ્યબિંદુ મેં પકડેલું છે ત્યાંથી ડગાવે એવાત કોઈ પણ કાળે બનવા-જોગ નથી. ઇસ્લામના મહાન ધર્મશુરુઓ ઉપર મુસલમાનોએ પોતેજ ગુન્જેલા બેહદ જુલમના હૃદયભેદક વૃત્તાંતો લખવા એજ મારું કર્તવ્ય છે અને એમાંજ મારી જીંદગીનું સાર્થક અને કલ્યાણ છે, એમ હું માનું છું. હવે હું ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી ગયો છું અને ખાતરીથી કહું છું કે, જે વખતે માંખવીઆનો હરામી દીકરો યઝીદ દમાસ્કસ શહેરમાં ખીલાફતની ગાદીએ બેઠો ત્યારે સઘળા ઇસ્લામી દુનિયાની હકુમત તેના કબજામાં આવી અને સઘળા મુસલમાનોએ તેની તાબેદારી સ્વીકારી; પરંતુ જે મુસલમાનો ખરા ઈમાનદાર એટલે ધર્મી હતા તેઓએ તેની ઇસ્લામના ધર્મશુરુ હોવાની પાત્રતાનો અસ્વીકાર જાહેર કર્યો. તે ખરા ધર્મી પુરુષોના સરદાર શાહનવાહ હઝરત હુસેન હતા, જેઓ ઇસ્લામના મહાન પેગંબરની પવિત્ર અને પૂજ્ય દીકરીના દીકરા થાય. આ બદાશૂર અને ધર્મી પાટીમાં ફક્ત ૭૨ પુરુષો હતા, જેમને કરબલાના રણમાં અન્ન અને પાણીવગર રોડી રાખવા, એવો યઝીદ પક્ષીદે તેના દરકરીઓને હુકમ આપેલો. આ ધર્મિષ્ઠ પાટી બૂખ, તરસ અને ઉનાળાના સખત તાપનું દુઃખ વેડી એ રણ દરમિયાન તંબુઓમાં પોતાનાં બાલબચ્ચાંઓ સાથે પકાવ કરી વસેલા હતા. યઝીદ પક્ષીદે તેમને માટે અન્નપાણીની નહેરો અને નદીઓ નાળાંઓ ઉપર પહેરો મૂકેલો. નાનાં બાળકો તરસ્યાં ને તરસ્યાં મરણ પામ્યાં, મોટા માણસો બૂખ-તરસથી મરવા કરતાં બદાશૂરીથી દુશ્મનો સાથે લડી શહીદ થયા. ઇસ્લામી દુનિયામાં અધિકાર વ્યાપ્યું. ત્યારથી ઇસ્લામની આજી જુલમીઓના હાથમાં આવી; એટલે ઇસ્લામ જે ખરા ધર્મ હતો તે મટી અધર્મ થયો. અધર્મી આગેવાનોએ ઇસ્લામના નામે અધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને જુલમગારીનો પાયો રચ્યો. ત્યારથી ઇસ્લામ ઇસ્લામ ન રહ્યો. ખરા ઇસ્લામીઓની સાથે ઇસ્લામે પણ દુનિયા ત્યાગ કરી, પણ ઇસ્લામને ટેકાણે જુલ્મ સ્થપાયો તે અત્યાર સુધી ચાલ્યો છે અને ચાલશે. હવે ઇસ્લામ એ ધર્મ નથી, પણ જુલમ એ ધર્મ રહ્યો છે. એ ધર્મમાં પૈસોએજ ખુદા, પૈસાએજ પેગંબર અને પૈસાએજ ધર્મશુરુ. પૈસાને માટે ખુદાને પણ મારે, પેગંબરને પણ મારે અને ધર્મશુરુને પણ મારે. જો એમ ન હોત તો મુસલમાનોએ પોતેજ હઝરત હુસેન અને તેમના ૭૨ સાથીઓને દુઃખી અવસ્થામાં શહીદ કર્યાંજ ન હોત; માટે મુસલમાનોના ઇસ્લામ ત્યારથી ગુમ થયો-મને તેનો પત્તો લાગતોજ નથી. હું તો બધા મુસલમાનોને એમજ કહું છું કે, હવે જો ઇસ્લામ પાછો મેળવવો હોય તો તમે હઝરત હુસેનની પાસે માગણી કરો; કારણ ઇસ્લામ તો તેઓશ્રીની સાથેજ ગયો. હવે ઇસ્લામ અહીં ક્યાંથી મળે ? માટે નાહક દાંડાં મારો નહિ.

(તા. ૨૮-૧૦-૧૯૨૮ના “હિંદુ” માં લેખક-શ્રી. સૈયદ ધનાયતઅલી બાકરઅલી કાઠરી.)

१३२-शक्ति का रहस्य

अहंकार ही प्राचीन भारतीय सभ्यता का आधार है। संसार की उंची उंची सभ्यतायें भोग-विलास में पड़ कर नष्ट होती रही हैं; परंतु हिंदू सभ्यता के आचार्यों ने इस पात के लक्ष्मी प्रकार समझ लिया था कि छद्रियसंयम ही उन्नतिशील सभ्यता का अकेला आवश्यक सिद्धान्त है। मेरी संभति में प्राचीन अहंकार शब्द का अर्थ ही अत्यंत लावण्य है। संस्कृत के अनेक शब्दों में आश्चर्यजनक सौंदर्य होता है और उनके अंदर अत्यंत गंभीर रहस्य लगे होते हैं। “अहंकार” शब्द के धातुत्व पर जरा विचार कीजिये, यह दो शब्दों के भेद से बना है। अहं और अकार। इसका अर्थ है, “अहं के साथ गति।” अहं का अर्थ है-वृद्धि या विकास। अहं शक्ति का स्रोत है। ओ नवयुवक! तुममें भी उस प्रगल्भता की देवी शक्ति का अंश मौजूद है। क्या तुम उसके साथ संपर्क करते हो, या भोगविलास तथा क्षणिक सुखों और स्वार्थों के लिये उसका दुरुपयोग करते हो? अहंकार ही सभ्यता और सहाय्य का मूल है। यही राष्ट्रियता का मूलमंत्र है। यही शक्ति का रहस्य है। संसार के सारे डॉक्टरों की सारी दवायें स्वास्थ्य की छतनी रक्षा नहीं कर सकती, जितनी एक अहंकार द्वारा की जा सकती है। पुरुषत्व की शक्ति छद्रियसंयम से ही प्राप्त होती है। हिंदू-समाज और हिंदू-सभ्यता का प्राण अहंकार ही था। हिंदू-सभ्यता के प्राणस्वरूप अहंकार का हमने अपमान किया है, इसी लिये हमारा घर तरह से अधःपतन हो गया है। मुझे पूरा निश्चय है कि भारतसंघ की सारी समस्यायें नवीन पुरुषत्व और नवीन शक्ति के संसार से हल हो सकती हैं। जो निति स्वतंत्र होना चाहती है, उसे पहले अलिप्त बनाना चाहिये। सच तो यह है कि दुर्भाग्य से आधुनिक प्रखिलित शिक्षा-प्रणाली ने अहंकार पर कुछ भी ध्यान नहीं दिया; पर हमें इस पात पर हिरान नहीं होना चाहिये कि स्कूलों और कॉलेजों से जूझ आलाक व्यक्ति पैदा होते हैं। देश को आलाकों की नहीं, किन्तु सरल लोगों की आवश्यकता है, जो कि अलिप्त हों और देश की सेवा में अपने आपको अलिप्त कर सकें। एक पात में साइ-साइ कल देना चाहता हूँ कि पाश्चात्य सभ्यता की नकल करने से हिंदुस्थान का कुछ नहीं बन सकता। भारतमाता को तो उन अहंकारियों के समूहों से ही आशा है, जो कि कोने-कोने में जा कर धर्म-पिपासु लोगों को ऋषियों का पुनित संदेश सुना सकें।

आधुनिक शिक्षा के प्रभाव से हमारे दिमागों में एक नशा पैदा हो गया है। नकल करना कमजोरी है। विचार तथा जीवन के हर क्षेत्र में एक वस्तु की आवश्यकता है-शक्ति-अहंकार; परंतु अहंकार का रहस्य यही है कि नकल न कर के स्वयं अपने पैरों पर खड़ा हुआ जाय। वैदिक सभ्यता का युग न मालूम कितना पुराना है। एक आधुनिक ऐतिहासिक का कहना है कि २०,००० या २५,००० वर्ष पहले वैदिक सभ्यता का युग था। इस युग के विषय में मैं जितना अधिक विचार करता हूँ उतना ही इसकी और सरलता पर मुग्ध होता जाता हूँ। आधुनिक सभ्यता की अपेक्षा प्राचीन सभ्यता में अधिक सरलता थी। सरलता ही सभ्यता की कुंजी है। अक्सर हम लोग प्रगल्भ राज्य पर विचार किया करते हैं। मेरी राय है कि वैदिक प्रगल्भ अधिक उच्च था। राज सदा जनताद्वारा चुना जाता था। मेरी राय में प्राचीन राज्यव्यवस्था का मुख्य तत्त्व प्रगल्भवाद ही था। जनता की छत्रछाया से सम्मान दिया जाता था। प्रगल्भवाद प्राचीन आर्यों का अज्ञात न था। धर्म का स्थान सदैव राज के ऊपर रखा जाता था। वैदिक राज्यव्यवस्था का आधार आत्मनिष्ठा और आत्मसन्मान था। आजकल दुनियादारी और व्यवहारकुशलता पर अधिक जोर दिया जाता है। पान के पत्तों की तरह आलाक लोगों की सर्वत्र ही अधिकता है। जैसे आदमी भारत को स्वतंत्रता नहीं दिला सकते। आर्यों का जो सदैव आत्मा की उन्नति पर था। मानसिक व्युत्पत्ति द्वारा सक्षमता तथा स्वार्थ-साधन में कुछ सहायता तो मिल सकती है; परंतु सदैवता की प्राप्ति वस्तुतः आत्माद्वारा ही होती है। जो कुछ रचायी है, उसका निर्माता आत्मा है।

આત્મા કે હી અપને સ્વાધ્યાય તથા જીવન કા વાસ્તવિક નિર્માતા સમજો. આત્મિક શક્તિ હી ભારત કે સ્વરાજ્ય દિલાયેગી. અગર ભારત મેં આત્મિક શક્તિ કી ન્યૂનતા હોગી, તો હમ ઉંચે-ઉંચે ઉદ્દેશોં તક નહીં પહુંચ સકતે. હમારે જાતીય આન્દોલન ચદિ આત્મિક શક્તિ સે શૂન્ય હોંગે, તો વે ગર્વ, વિષયમુખ, ઘૂણા ઝોર ઝગરોં કે હી પૈદા કરનેવાલે હોંગે!

આધુનિક જમાને કા ખતરા ચહ હૈ કિ આજકલ આત્મા કે પરાધીન કર દિયા ગયા હૈ. દૈવી શક્તિયોં કે મશીન કા શુલામ ખનાયા જ રહા હૈ. આત્મા કે અધિકારોં કે શક્તિ-મદોન્મત્ત સભ્યતા પર કુરખાન કિયા જ રહા હૈ.

ઋષિયોં કી શુદ્ધિમત્તા કા અનુસરણ કરના આપકા પ્રયત્ન હોના ચાહીએ. આજકલ કી સ્પર્ધા ઔર પેચીદગિયોં ને મનુષ્યોં કે જીવનોં કે બિલકુલ પાગલોં કી તરફ બાજ સુખોં કે પીછે ભાગના સિખા દિયા હૈ. ઇસી કિયે આન્તરિક શક્તિયોં કે વિકસિત કરને કી બહુત અધિક આવશ્યકતા હૈ. આધુનિક શિક્ષા સર્વથા અસફલ રહી હૈ, કયોંકિ ઇસને વિદ્યાર્થીયોં કી આન્તરિક શક્તિયોં કે વિકસિત નહીં કિયા. અબી કુછ દિન હુએ કિ જર્મની કે એક મહાન વિચારક ઔર રાજનીતિચ મહાપુરુષ કી મૃત્યુ હુઈ હૈ, ઉનકા નામ 'રૈચિનો' થા. ઉન્હોને અપની એક કિતાબ મેં લિખા હૈ કિ "આત્મા કે વિકસિત કરો." ચહ તો પ્રાચીન ઋષિયોં કે સિદ્ધાંતોં કા એક અનુવાદમાત્ર હૈ. મેં આધુનિક સ્કૂલોં, કાલિજોં, યુનિવર્સિટિયોં ઔર સંસારભર કી સરકારોં સે એક પ્રશ્ન પૂછના ચાહતા હૂં, કિ આપ અપને નવયુવક વિદ્યાર્થીયોં કી આત્માઓં કે વિકસિત કરને કે કિયે કયા યત્ન કર રહે હૈ? કયોંકિ, મુઝે દૃઢ નિશ્ચય હૈ, આત્મા કે વિકસિત કરને સે હી વાસ્તવિક નવજીવન કા વિકાસ હોતા હૈ. x

ડી. એલ. વસ્વાણી

૧૩૩-લખાણો એ મલાં જેથી જ્ઞાનતેજ રહે વધી.

અનુક્રમ ૭૬

સંસારે સાર વસ્તુ તો એક ઈશ્વર બ્રહ્મણે, એના વિના વૃથા કર્મો વૃથા જન્મજ માનવો. ૧
અદ્ય સુખોજ દે એવાં સંસારે સાધનો ઘણાં, પરંતુ પૂર્ણ શાંતિ તો પ્રભુના નામ-કામમાં. ૨
લોખંડે ઉપ્પત્તા ઠંડી યુણે એ અગ્નિ ટાઢના, મહત્તા મંદતા યુણે જ્ઞાન ને અજ્ઞાનના. ૩
જીવ્યા કાજેજ ખાવાનું ખાવા કાજે ન જીવવું, જીવે ને ફક્ત ખાવાને ધિક્ક એતું જ જન્મવું. ૪
વણેલું વસ્ત્ર તાણેથી તૂટી તુર્ત જતું નથી, મુસંપેથી રહેતાં કાં હંકારી શકતું નથી. ૫
ખને તો હિંત બીજનું સદાયે કરતા ફરો, ખને ના જો કયુંયે તો પીડા ના અન્યને કરો. ૬
પોતાનું વિશ્વ માનીને વિશ્વપ્રેમીજ ને ખને, કદી પીડે નહિ કોને ધન્ય એનાજ જન્મને. ૭
લખાણો કામનાં શાંત બહેકાવે ઇંદ્રિયો બધી? લખાણો એ ભલાં જેથી જ્ઞાનતેજ રહે વધી. ૮

પ્રભુપિછાન આપવાવાળી પ્રભુવિદ્યાને બ્રહ્મવત્તામાં આજકાલના સ્વચ્છંદી શિક્ષણને જેવો તેવો ફાળો નથી. આજનું શિક્ષણ શાન્તિ આપનાર નથી પણ ચગડોળે ચલાવનાર છે. x x

સેવા ધર્મ: પરમ મહનો યોગિનામપ્યગમ્ય-કદણ તપશ્ચર્યાઓ કરનારા યોગીઓ પણ સેવા-ધર્મનો મર્મ પૂરેપૂરો એકદમ નથી જાણી શક્યા. એ સૂત્રના એ ભાવાર્થમાં ઉંડું રહસ્ય છુપાએલું છે એવું ને જાણી શકે છે, તેજ શ્રેય સાધી શકે છે. એ સૂત્ર નકામું લખાયું નથી. કોઈ પણ કાર્યને ઝીણવટથી તપાસતાં ન આવડે ત્યાંસુધી ખરું સાધ્ય સાધી શકાતું નથી. x x x

"એટલે શું?" એ પ્રશ્ન આજે તો સેંકડે નવ્વાણું ટકા જેટલા લોકોમાં ચર્ચાઈ રહ્યો છે. અધુરા શિક્ષણનો આ પ્રતાપ છે. એટલે શું? એનો અર્થ જેને સમજાય અગર તો જેને એ કહેવાપણું મડી જાય તેનાં અહોભાગ્ય સમજવાં. ('પ્રગતિ' સાપ્તાહિકમાં લેખક:—શ્રી. મંજળદાસ ચતુર્થજી કવિ)

x ગુરુકુલ-કાંગરી કે દીક્ષાન્ત ભાષણ સે.

१३४-वीर लादुर डोवर्न

नेपोलियन बोनापार्ट का नाम किसने नहीं सुना होगा ? उन्होंने अपने आहुत से अनेक देशों का जय कर के अंत में, किस प्रकार फ्रांस के राज्यसिंहासन का हस्तगत किया था, इसे भी अहुतेरे जनते होंगे. इनमें एक यह भी असाधारण गुण था कि जिस प्रकार ये स्वयं वीर थे, वैसे ही अपने अधीनस्थ सैनिकों के अंदर भी वीरता का भाव भर सकते थे. इसके दृष्टांतस्वरूप 'लादुर डोवर्न' नामक एक सैनिक की वीरता की कहानी लिखी जाती है. लादुर डोवर्न नेपोलियन के अधीन एक साधारण त्रिनेडियर* सैनिक का काम करते थे. यह आज से अहुत पहले की बात है.

डोवर्न लडकपन ही से अहुत साहसी था. इसीसे उसके मातापिता ने उसके लिये युद्ध-विद्या की शिक्षा का प्रयत्न कर दिया था. वह अपने अध्यवसाय और शुद्धि के लक्ष्य से थोड़े ही समय में अपनी शिक्षा समाप्त कर के सैनिक का काम करने लगा. लोग पहले उसे उतना पहचानते न थे, किन्तु तीक्ष्ण दृष्टिवाला नेपोलियन थोड़े ही समय में डोवर्न को पहचान गया. इसीसे उसकी पदोन्नति होने में अधिक समय न लगा; किन्तु डोवर्न पदोन्नति नहीं चाँदता था. वह कहा करता था—“मैं त्रिनेडियर हूँ, मैं त्रिनेडियर रह कर ही भातृभूमि की सेवा करूँगा.” नेपोलियन ने उसकी प्रार्थना मान ली. डोवर्न त्रिनेडियर दल का अधिनायक बनाया गया; किन्तु कर्मशः जिस समय लिनन लिनन त्रिनेडियर दल अकेल मिल गये, उस समय डोवर्न ने देखा कि उसकी आत्मा के अधीन आठ हजार त्रिनेडियर सैनिक गिना भीनमेय किये भरने का तैयार हैं और डोवर्न ही उनका अध्यक्ष है. धीनी ज़ारी सेना का भार लेने पर भी वह कप्तान ही रहा, और कोष्ठ उन्मेष नही ग्रहण किया. 'फ्रांस का प्रधान त्रिनेडियर' नाम से वह सर्वत्र प्रख्यात हो गया.

डोवर्न की अवस्था जिस समय ४७ वर्ष की हुई, उस समय वह कुछ दिनों की छुट्टी ले कर एक पार अपने मित्र के साथ साक्षात् करने का गया था; किन्तु मित्र के घर में विश्राम के लिये जाने पर भी डोवर्न एक अतुर सैनिक की आँख से उस स्थान की दृष्टि बाँध करे लगा. शायद किसी दिन इस देश में भी युद्ध करने की नौबत आ जाय. लाजपवशात् उसकी इस अयाचित अलसता ने भी उसे समय पर पडा काम दिया था.

उस समय आस्ट्रिया के साथ फ्रांस का युद्ध हो रहा था. लादुर डोवर्न ने सुना कि वह जिस स्थान पर अवस्थान किये है, उसीके पास एक छोटे से पहाड़ी किस्मे का दम्भ करने के लिये एक आस्ट्रियन सेना—दल, अउ वेग से, सय आधाओं का पार करता हुआ बढ़ता आ रहा है. वह एक अहुत भावूकी किला था. उसे एक छावनी कहने में भी कोष्ठ हर्ज नही; किन्तु विशेष घटना के कारण वह छोटी छावनी भी जैसे भौंके पर थी कि उसके हाथ से निकल जाने पर फ्रांस की अहुत ज़ारी क्षति होने की संभावना थी. आस्ट्रियन सेना के उस युक्त आक्रमण की आत को नेपोलियन नहीं जनता था. इसीसे सदा की जाति उस दुर्ग की रक्षा के लिये केवल ३० सैनिक वहां निवास करते थे. डोवर्न ने स्थिर किया कि इस दुर्ग में न कर अजर है हूँ ? क्योंकि कुछ ही घंटों की दूरी होने से आस्ट्रियन सेना उस पहाड़ी किस्मे के द्वार पर पहुँच जायगी. यह सोच कर वह प्राणपण से रास्ता चलने लगा.

उस समय संध्या हो चली थी. पहाड़ी के अगल अगल से अस्तगाभी लोहित सूर्य की

* जिस प्रकार लिनन लिनन तोपों और गन्दकों के बिना लिनन नाम होते हैं—कोई 'ब'टम' कोई 'मेडिसम गन' कोई 'मलर राइफल' कहा जाता है, वैसे ही बिना लिनन प्रकार के गोले—गोलियों के नाम भी लिनन लिनन होते हैं. जैसे किसीका नाम 'उबाईट' किसीका नाम 'मिति' किसीका नाम 'हम हम' होता है. त्रिनेड भी ऐसा ही एक प्रकार का गोला है. नेपोलियन का जो सैनिक दल युद्ध के समय, इस गोले का काम में जाता था, वही उस समय 'त्रिनेडियर' के नाम से प्रख्यात था. इनके अतिरिक्त त्रिनेड गोले का और कोई व्यवहार में नहीं ला सकता था.

मन्वान रश्मियों भीय भीय में दिखाए पड़ती थी। ठीक इसी समय पसीने से तर, थका भांदा डोवर्न किले के दरवाजे पर ल पड़ गया। पड़ने पर देखा कि दरवाजा खुला पड़ा है। जिनके हाथों में किले की रक्षा का भार था, सभी लाग गये हैं ! उस स्तम्भ निर्जन परित्यक्त पड़ाड़ी किले के भस्म के ऊपर क्रॉस की नतीय पताका मानो अस्तगामी सूर्य की ओर निहार कर उड़ती कुछ रो कर कड़ रही थी:-“आज तुम डूब रहे हो, तुम्हारे साथ मैं भी डूबनेवाली हूँ” ।

डोवर्न का वीर हृदय कांप उठा।

किन्तु और समय नहीं था। एक एक युद्ध के साथ साथ मानो उसके जवन का एक एक वर्ष भीता ल रहा था। दृढप्रतिज्ञ डोवर्न ने उस शून्य दुर्ग के भीतर प्रवेश कर के उसका दरवाजा बन्द कर दिया। उसने सोचा, याहो जिस तरह से हो, अंततः २४ घंटे तक इस दुर्ग की रक्षा करनी ही होगी।

डोवर्न ने जवन की आश लगा दी।

दुर्ग में प्रवेश कर के उसने देखा कि केवल ३० बन्दूक और कुछ गोले-गोलियां हैं। डोवर्न को उस समय भरने की ली प्रसन्नता नहीं थी ! दुर्ग के द्वार को और भी दृढ करने के लिये, जहाँ जहाँ कुछ पाया, उसे ही ले आ कर द्वार के सामने रखने लगा। उसके आद ३० बन्दूकों को लर कर किले की दीवारों के छिद्रों के मुँह में एक एक कर के रखने लगा और फिर आधी जमे हुए आइस को अपने निकट में ला कर रखा।

घंटे में डोवर्न एक बार हँसा। वह हँसी भयानक दिन वीर की हँसी थी !

किले के भीतर जानेपीने की कड़ी सामग्री थी। शान्त डोवर्न भूष से बहुत व्याकुल ही हो रहा था। वह क्षणभर की ली देरी न कर के बटपट जाने को भेठ गया।

कौन कह सकता है कि यही उसके जवन का अन्तिम भोजन नहीं है ?

संध्या के व्यतीत हो जाने पर इस समय रात्रि हो आया है। यारों तरह घना अन्धरा छाया हुआ है और उसी अंधकारपूर्ण छोटे से किले में अकेला डोवर्न है। लय किले कलते हैं, इसे वह जनता तक नहीं। उस समय तक आस्ट्रियन सेनादल नहीं पड़ गया है। डोवर्न को और विश्रब्ध होना नहीं सह्य जाता है। दूरी पर कुछ साधारण शब्द होने पर भी वह समझता है कि वह आ रहे हैं। इस तरह बहुत समय गीत गया। उस समय ली शत्रु के आने का कुछ बिन्दु न देखा डोवर्न ने सोचा कि संभव है कि उन लोगों ने धधर आने का धरादा छोड़ दिया हो।

थोड़ी देर में एक प्रकार का शब्द सुनने में आया। डोवर्न के शिक्षित सावधान कानों ने समझ लिया कि दूर के पर्वत के ऊपर घोंडा के पुर का शब्द हो रहा है। वह और समय नष्ट न कर के अपना सांस रोक कर मेज के ऊपर कान दे कर बैठ गया। इस बार कुछ ली संदेह न रहा। डोवर्न के अन्धरी तरह से सुनाए पड़ रहा था कि वह शब्द क्रमशः धीरे धीरे निकटतर आ रहा है।

क्रमशः वह आस्ट्रियन सेना किले के पास की पड़ाड़ी के सामने आ पड़ गी।

डोवर्न ने बटपट उठ कर अपनी सभ्य बन्दूकों को एक बार अन्धरी तरह परीक्षा कर के देखा। इसके आद उस शान्त आकाश, निस्तम्भ अंधकार से समाच्छन्न पार्वत्य प्रदेश, उस क्षुद्र पड़ाड़ी किले को कंपित करता हुआ शब्द हुआ, गुडम गुडम गुडम ! वह लीपलु आवाज अचानक दूर तक फैली कुछ पड़ाड़ी में गुंजती रही। दूसरे शिखर से ली कंपित करती कुछ डोवर्न की बन्दूक फिर गूँगी उड़ी, “गुडम गुडम गुडम”

कुछ देर के आद सभी दृश्य निस्तम्भ हो गया।

आस्ट्रियन सेना के नायक ने समझ लिया कि हमारी सेना के आने का दाव दुर्गवासियों को भावम हो गया। उन्होंने जितनी आसानी से किले को अधिकार में कर लेने का अभियार किया था, वह न हुआ। पर्वत के इस उन्नत दुर्गस्थ अनेक प्राचीर को वेदन करने की शक्ति उनकी

તોપ-બન્દૂક મેં ન થી. ઇસ પર રાસ્તા ભી ધતના તંગ થા કિ દો આદમી સે અધિક એકસાથ નહીં પ્રવેશ કર સકતે થે. ઇસ કારણુ ઉસ રાત કો લડાઇ બન્દ રહી. આસ્ટ્રિયનૉં ને કુછ પીછે હટ કર ઉસ રાત કો આરામ કિયા.

દૂસરે દિન સબેરે શત્રુપક્ષ સે એક આદમી શાન્તિ કી સફેદ પતાકા ઉડાતા હુઆ ઉસ કિલે કે પાસ આ કર બોલા:-હમ લોગૉં કે પાસ તુમહારી સેના સે બહુત અધિક સિપાહી હૈં. તુમ લોગ પરાજય સ્વીકાર કર આત્મસમર્પણુ કરો. વ્યર્થ કયૉં પ્રાણુ ગંવાતે હો ?

ઇસ ખાત કા ઉત્તર દેને કે લિયે એક મિનેડિયર કિલે કે બાહર આ કર બોલા:-“ તુમ અપને કર્નલ કે પાસ જા કર કહો, હમ લોગ અંતિમ ધડી તક ઇસ કિલે ઔર ગિરિ-સંકટ કિ રક્ષા કરેગે. નેપોલિયન કે સિપાહી આત્મસમર્પણુ કિસે કહતે હૈ, જાનતે તક નહીં.”

ફિર કિલે કા ફાટક બંદ હો ગયા. યુદ્ધ આરંભ હુઆ, વિપક્ષી દલ ને એક બડી ભારી તોપ લા કર પર્વત કે ઉસ રંધ્ર કે મુઠ પર સ્થાપિત કર દી; કિંતુ કિલે કે ઉપર ગોલા બરસાને કે લિયે તોપ કિલે કે ઠીક સામને સ્થાપિત કરની પડી. અભી તોપ યથાસ્થાન સ્થાપિત ભી નહીં હુઈ થી કી ધતને મેં કિલે સે ગોલી કા બરસના આરંભ હો ગયા. આસ્ટ્રિયન ગોલંદાજ ઉસ આધાત કો ન સહન કર સકા. તોપ કો હટા કર અન્યત્ર લે ગયા. તોપ સે કામ અલતા ન દેખ કર આસ્ટ્રિયન સેનાનાયક ને કહા:-“બંદુક છોડો ! છોડતે હુયે બંદુક કી સહાયતા સે પૈદલ હી દુર્ગપર આક્રમણુ કરો. ”

આસ્ટ્રિયન સેના ભીમનાદ કરતી હુઇ, ઉસ તંગ ગિરિ-સંકટ કે મુખ મેં પ્રવેશ કરને કે લિયે અગ્રસર હુઇ. ફિર ગોલી કિ વર્ષા હોને લગી ! માનૉં વહ છોડા પ્રાણુહીન પહાડી કિલા હી ફ્રાન્સ દેશ કી ગૌરવરક્ષા કે લિયે મૂર્તિમાન હો કર હજારોં હાથોં સે ગોલી બરસાને લગા. અલ્લા કિસમેં ધતની સામર્થ્ય હૈ જો ઉસ ગોલીવર્ષણુ કે સન્મુખ દહર સકે ! વિપક્ષી દલ કો પીછે હટના પડા.

ફિર નિઃસ્તબ્ધતા છા ગઇ.

ઇસ પ્રકાર ત્રીન બાર ચેષ્ટા કરને પર ભી આસ્ટ્રિયન સેનાનાયક ઉસ ગિરિ-સંકટ કે બીતર પ્રવેશ ન કર સકે. સુતરામ કિલે પર અધિકાર ન હો સકા, ઉધર અપની સેના પર દષ્ટિ ડાલી તો દેખા કિ ઉનકી તરફ કે પૉં સે અધિક સિપાહી ખેત રહે !

ઉસ નિષ્ફલ દિન કે બાદ ધીરે ધીરે સંધ્યા આઇ, ફિર સારા પર્વત અધકારાચ્છન હો ગયા. તબ તક કે લિયે યુદ્ધવિગ્રહ બંદ હો ગયા.

ડોવર્ન ને કિસ પ્રકાર ઉસ બીપણુ રાત કો બીતાયા, ઇસકા વર્ણન કરના કઠિન હૈ; કિંતુ ઉસને દેખા, ૨૪ ઘંટ બીત ગયે. ઇસ સમય ઇસ કિલે કો છોડ દેને સે ભી કિસી વિપત્તિ કી આશંકા નહીં. ઉસ રાત કો પ્રાયઃ બારહ બજે કે સમય ફિર શત્રુ કી ઔર સે એક દૂત ને આ કર આત્મસમર્પણુ કરને કા પ્રસ્તાવ કિયા, ઇસ પર ડોવર્ન બોલા:-હમ લોગૉં કે ઇસમેં કુછ આપત્તિ નહીં. યદિ તુમ લોગ યહ અંગીકાર કરો કિ ઇસ કિલે મેં જો અઆદિ હૈં, ઉન્હેં લે કર હમ લોગ બિના કિસી બાધા કે ફ્રાન્સીસી શિબિર કો લૌટ જાયેં તો કલ પ્રાતઃકાલ કો હી હમ લોગ કિલા છોડ દેને કો તૈયાર હૈં.”

કર્નલ સાહબ ને યહ ખાત માન લી.

દૂસરે દિન બપુહુલ તડકે ઉસ ગિરિ-સંકટ કે બીતર આસ્ટ્રિયન સેના પહુંચી. દુર્ગ કા વહ બડા ફાટક ફિર ખોલા ગયા. ઇસક બાદ સખને વિસ્મિત હો કર દેખા કિ કેવલ એક વૃદ્ધ મિનેડિયર બંદુકોં કા એક ગઠૂર સિર પર લિયે, બહુત કષ્ટ કે સાથ ધીરે ધીરે શત્રુસેના કે બીચ સે હો કર અગ્રસર હો રહા હૈ !

અત્યંત આશ્ચર્યચકિત હો કર કર્નલ સાહબ બોલે:-“ સૈનિક ! તુમહારે ઔર સાથી કહાં ગયે ?” વહ વીર સૈનિક ગર્વ કે સાથ બોલા:-

“कर्मल साहय! मैं किले में अकेला ही था।”

“क्या तुम अकेले थे? अकेले ही उस दुर्ग की रक्षा की है?”

वीर डोवर्न ने विनीत भाव से उत्तर दिया—“जहाँ, मैं अकेला ही था。”

“सैनिक! तुमने क्या देण कर जैसे दुस्साहस के काम में हाथ डाला था?”

अन्ध्र के लार से निपीडित भस्त्रक को उन्नत कर के वह वृद्ध गिनेडियर बोला—

“और कुछ नहीं, केवल क्रान्त के गारव को संकटापन्न देखा था—”

सभ्य लोग विस्मयपूर्वक डोवर्न के मुँह की ओर ताकने लगे। वह कर्मल साहय वीरता के प्रति सन्मान प्रदर्शित करने के लिये शीघ्र ही अपने शिर पर की टोपी उतार कर बोले—“गिनेडियर! मैं तुम्हें सश्रम करता हूँ। तुम वीर ही नहीं, वीरों में शिरोमणि हो।”

कर्मल घटना कह कर ही रह गया। अपने आहमियों के द्वारा सली अँडुकों का फ्रेञ्च-क्रेम्प में पड़ुँवा दिया, और सहस्रों मुँह से डोवर्न की प्रशंसा करते हुए फ्रेञ्च-सेनाध्यक्ष के पास पत्र ली लिखा।

जिस समय इस अमानुषिक वीरता की अद्भुत कहानी नेपोलियन के कानों में पड़ुँयी उस समय डोवर्न का और भी उच्च पद देने के लिये उसे बारबार अनुरोध करने लगा; किंतु डोवर्न बोला—“मैं एक मिलकुल साधारण गिनेडियर हूँ, मैंने अपने कर्तव्य का पालन किया है। मैं गिनेडियर भर रहूँगा。”

छसके पाह कुछ दिन और जीते। एक बार एक लीपण युद्ध में डोवर्न की मृत्यु हुई। क्रान्त एक अमृत्य रत्न से हाथ धो बैठा।

किंतु डोवर्न की परलोकगत आत्मा के प्रति वीरसम्मान दिखाने के लिये नेपोलियन की आज्ञा से अद्भुत दिनों तक उस गिनेडियर दल के लोगों के अंदर एक सुंदर रीति प्रचलित थी।

गिनेडियर दल के लोगों की जिस समय गणना की जाती। उस समय अन्यान्य सैनिकों का नंबर पुकारने के समय डोवर्न का भी नंबर पुकारा जाता, और उसके उत्तर में उस दल का एक सभसे वृद्ध और पुराना सिपाही कुछ पग आगे बढ़ कर शिर की टोपी उतार बक्ति और आदर के साथ दंडता—

“वे यशक्षेत्र में समाविष्ट हो गये。”

(हिंदी भासिक “महार्थी” ना ऑक्टोबर-१९२७ना अंकमां लेखकः—श्री. गणेश पांडेय)

૧૩૫-વિજ્ઞાનને વરેલી વેગવંત વિજળી

સાધારણ સ્થિતિમાં જન્મેલા પણ આપખળી આગળ વધેલા પેલા જગવિખ્યાત અમેરિકન બેન્ઝમીન ફ્રેંક્લિને પહેલવહેલાં વિજળીની શોધ કરી હતી, અને આસપાસમાં ચમકતી વિજળીને માણસજાતની દાસી બનાવી શકાય તેમ છે એ બતાવ્યું હતું.

સાહેબ એક દિવસે પતંગ ચગાવતા હતા ત્યારે આ શોધ થઇ હતી, અને ત્યારપછી તે સાયન્ટિસ્ટો અને પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ વિજળીની પાછળ પડ્યા અને ફ્રેંક્લિનના જમાનાથી અત્યારસુધીમાં જેનાં વર્ણનો સાંભળી આપણે અભયખીથી દંગ થઇ જઇએ એવી શોધો ઇલેક્ટ્રિસિટીના ઉપયોગથી થઇ ગઇ છે, અને હજી પણ થયા કરે છે. આ નવી નવી શોધોની માહિતી આપવા પહેલાં વિજળી શું છે એ જરા આપણે જોઇએ.

ઇલેક્ટ્રોન

સાયન્ટિસ્ટોએ શોધ કરી છે કે, જગતની દરેક વસ્તુમાં જેમ તેનું પરમાણુ ('એટમ') હોય છે, તેમ દરેક વસ્તુઓમાં વિજળીના પણ પરમાણુ-જેને ઇલેક્ટ્રોન કહેવામાં આવે છે તે-હોય છે. લાકડામાં તેનું પરમાણુ હોય છે, ધૂળનું એક નાનામાં નાનું કણ અને તેનો પણ નાનામાં નાનો અંશ તેનું પરમાણુ ધરાવે છે, અને બધાં પરમાણુ અથવા વૈજ્ઞાનિકોની ભાષામાં 'એટમો' એકલાં થઇ નક્કર અને ત્યારે માટીનું ટેકું કે પથ્થર અને છે. જેમ લાકડાં અને પથ્થરમાં તેનાં 'એટમો' હોય છે તેમ દરેક ધાતુમાં તેનું પોતાનું 'એટમ' હોય છે. લગભગ દરેક વસ્તુમાં વિજળીનાં પરમાણુઓ હોય છે. કેટલીક ધાતુઓમાં એ "એટમો" વધારે સંખ્યામાં મળી આવે છે, જ્યારે કેટલીક વસ્તુઓમાં તે તત્ત્વ હોય છે ખરાં, પણ શિથિલ સ્વરૂપમાં હોય છે.

બુચકલાં જાદુગરો

પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ એટલે કે ફિઝિસિસ્ટો કહે છે કે, ઇલેક્ટ્રિસિટીનાં પરમાણુઓ 'ઇલેક્ટ્રોન' બહુજ નાનાં હોય છે, અને નક્કર વસ્તુઓનાં 'એટમો' કરતાં પણ નાનાં હોય છે. અત્યારસુધીમાં કોઇ પણ સાયન્ટિસ્ટો ઇલેક્ટ્રોનને જોયું નથી, કોઈ તેને નરી આંખે જોવાની આશા પણ રાખતું નથી.

વિજળીક તણખો

આ ઇલેક્ટ્રોનને કાણમાં રાખી માણસજાત તેનો ઉપયોગ કરે છે તેથીજ વિજળીની નવી નવી શોધો થાય છે. ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર આ બુચકલાં તોફાની ઇલેક્ટ્રોનને કાણમાં રાખે છે અને પોતાની મરજી પ્રમાણે તેને કામમાં લગાડે છે. ઘણાં ઇલેક્ટ્રોન કોઈ ખાલી જગ્યામાં ધસારા-બંધ દોડે ત્યારે વિજળીના પ્રકાશનો તણખો આપણને દેખાય છે.

વિજળીક પ્રવાહ

આપણે ધાતુઓના તાર મારફતે વિજળીક પ્રવાહ બનાવીએ છીએ. આ પ્રવાહ બીજું કંઈજ નહિ પણ તારમાં દોડતાં વિજળીનાં પરમાણુ ઇલેક્ટ્રોનનાં લક્ષકરનાં લક્ષકર છે. આ વિજળીક પ્રવાહ શાથી બને છે તે શોધ હમણાં સાયન્ટિસ્ટોએ કરી છે.

ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરો ધાતુનાં તારનાં આ ઇલેક્ટ્રોનનાં સૈન્યપર અંકુશ રાખે છે, અને એ અંકુશ માટે એવી વસ્તુઓ કે જેમાંથી પસાર થવું ઇલેક્ટ્રોનને ગમતું નથી તેનો ઉપયોગ તે કરે છે. જેમાંથી વિજળીનો પ્રવાહ પસાર નથી થતો તેને ઇન્સ્યુલેટર કહેવામાં આવે છે. લાકડું, રબર, પોર્સેલેઇન વગેરે ઇન્સ્યુલેટર વસ્તુઓ છે. ત્યાં આગળ વિજળીક પરમાણુઓ આગળ ધસતાં અટકી જાય છે.

એક મોટા શહેરની નળની યોજનામાં પાણી કરતાં વધારે અગત્યની વસ્તુ તેને બ્યવસ્થામાં રાખનાર નળો છે; તેમ એક ઇલેક્ટ્રિકિયનને મનથી વિજળીક સિસ્ટમ કે મંત્રમાં તેના તારો કે શું. ૨૦

ડાઇનેમો કરતાં પણ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ અને પરમાણુઓને કાણુમાં રાખનાર નાનું ઇન્સ્યુલેટર છે. આ ઇન્સ્યુલેટર વિજ્ઞાનીને તેના સ્થાનમાં એટલે કે વાયરમાં રાખી ચૂકે છે, અને આપણા હાથને વિજ્ઞાનીથી દાઝતાં બચાવે છે.

નવી શોધો

દુનિયાની પ્રયોગશાળાઓમાં હજી વિજ્ઞાનવિષે અખતરાઓ થઇ રહ્યા છે, અને સાયન્ટિસ્ટોને દરરોજ નવો નવો પ્રકાશ મળે છે. ઇલેક્ટ્રોન નામનાં વિજ્ઞાનીનાં પરમાણુઓને સીધાં રાખી તેની પાસેથી કામ લેનાર ઇન્સ્યુલેટરોની શોધમાં નવા નવા ફેરફારો થવાથી ટેલીવીઝન એટલે દૂર ચિત્રો મોકલવાની, સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર કરવાની, રેડીઓની અને છેલ્લામાં છેલ્લી યાંત્રિક માણસની શોધ શક્ય બની ચૂકી છે. આ યાંત્રિક માણસ ટેલીફોનમાં જવાબ આપી શકે તેટલું કામ આપી શકે છે.

ઇલેક્ટ્રોન ક્યાંથી મળે છે ?

ફ્રેંડિલનના વખતમાં આસમાનની વિજ્ઞાનીના પ્રવાહને પકડવામાં આવતો હતો, પણ હવે ધણી બીજી બીજી યુક્તિઓથી સાયન્ટિસ્ટો ઇલેક્ટ્રોન પેદા કરી શકે છે. પોટેશિયમની પ્લેટપર જ્યારે પ્રકાશનું કિરણ પડે, ત્યારે તેમાંથી પુષ્કળ ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. વળી રેડીઓ ટ્યુબમાં ગરમ કરેલા શીલેમેન્ટ એટલે પડદા મારફત પણ ઇલેક્ટ્રોન લાખખો બહારે કરોડોની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

આ શીલેમેન્ટમાંથી જેમ એક ઇલેક્ટ્રીક લાઇટમાંથી ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે, તેમ ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. આ શીલેમેન્ટનાં એટમો જ્યારે ધણાં ગરમ થઇ ઉત્કેરાય ત્યારે તે તેમાંથી જૂદાં પડી હવામાં બહાર નીકળી જાય છે. આ સંજોગોમાં તે વાયરમાંથી પણ જૂદાં પડી જાય છે. આ જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન આપણા ઘરનાં રેડીઓમાં આપણને કામ આવે છે.

અદ્ભુત શક્યતા

ઇલેક્ટ્રિક વાયરમાંથી છૂટાં પડતાં ઇલેક્ટ્રોન આવતાં પચાસ વર્ષમાં ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયરીંગમાં ધણી મોટી અને જબરજસ્ત ઉથલપાથલ કરશે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ઇલેક્ટ્રિક ડાયનેમોએ ધણી ચળવળ વિજ્ઞાનિક આલમમાં કરી હતી.

અદ્ભુત વિપુલતા

આ વિજ્ઞાનીનાં પરમાણુ ઇલેક્ટ્રોનની વિપુલતા અસાધારણ હોય છે. નવાં રેડીઓ શીલેમેન્ટમાં એક ટાંચણીના માથા જેટલી જગ્યામાંથી લાખખો અને કરોડો ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. ખિલાડીની આમડીમાંથી બહાર પડતા વિજ્ઞાનિક તણખામાંથી કરોડો ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. એક ઇલેક્ટ્રીક શીલેમેન્ટમાંથી દર પળે ઇલેક્ટ્રોન જેટલી સંખ્યામાંથી બહાર પડે છે તેની ગણતરી કહાડીએ તો ખચિત શુદ્ધિ મુઝાઈ જાય.

તાંબાના તારમાં

એક તાંબાના તારના નાનામાં નાના કકડામાં કરોડો ઇલેક્ટ્રિક પરમાણુઓ હોય છે. તાંબામાં એક એક એટમની આસપાસ ૨૯ ઇલેક્ટ્રોન ફેરપુદી ફર્યા કરે છે; જેમ નાટકમાં એક બેલેટ મારતરની આસપાસ નાચનારી છોકરીઓ નાચે તેમ.

રબર

ઇલેક્ટ્રિસિટીના ગુડ કંડક્ટર ધાતુઓમાં વિજ્ઞાનિક એટમો વધારે હોય છે અને બીજાઓમાં નથી હોતાં તેમ નથી. રબર ગુડ કંડક્ટર નથી છતાં બીજી ધાતુઓ જેટલાંજ ઇલેક્ટ્રોન તેની અંદર હોય છે; પણ રબર અને ધાતુઓનાં ઇલેક્ટ્રોન વચ્ચે તફાવત એ હોય છે કે, રબરનાં ઇલેક્ટ્રોન પોતાનાં ઘરને એટલે રબરને વળગી રહે છે, જ્યારે ધાતુઓનાં ઇલેક્ટ્રોન રબર ઇલેક્ટ્રોન હોય છે અને તેને એક ઠેકાણે બેસી રહેવું પસંદ પડતું નથી.

વિજ્ઞાનિક કાસદો

માનવસમાજમાં અગાઉના વખતમાં ખબર-અંતર પહોંચાડવાનું કામ કાસદો કરતા હતા;

અને આગળના વખતમાં અને હાલના વખતમાં પણ કેટલીક માનવજાતો દુનિયામાં એક સ્થળે સ્થાયી રહેવાને બદલે ભટકતીજ ફરે છે.

તાંબાના તારની દુનિયા

એક તાંબાના પાતળા તારની અંદર જે ઇલેક્ટ્રોનની દુનિયા વસે છે, તેની અંદર પણ બે જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન હોય છે:-એક જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન એકજ સ્થાનપર રહે છે, જ્યારે બીજાં પરમાણુઓ હંમેશાં ભટક્યા કરે છે. હવે દરેક તાંબાના પરમાણુમાં ૨૯ ઇલેક્ટ્રોનનું એક કુટુંબ હોય છે, બીજાં ભટકતાં ઇલેક્ટ્રોન તેની આગળથી પસાર થઇ ત્યાં આગળજ થોભી જાય છે; અને સ્થાયી ઇલેક્ટ્રોનમાંથી કોઈ ઇલેક્ટ્રોન આગળ ધસે છે. આવું બન્યાજ કરે છે અને આ ક્રિયાથીજ વિજળીનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે.

સંપૂર્ણ ઇન્સ્યુલેટર

ઇલેક્ટ્રીશિયનોએ હજુ સંપૂર્ણ ઇન્સ્યુલેટર શોધી કાઢ્યું નથી, પણ સાયન્ટિસ્ટો એવી આશા રાખે છે કે, આગળ ઉપર એવી ઇન્સ્યુલેટર-મેળવણી કે રસાયણ શોધી કાઢવામાં આવશે કે જે દશથી વીસ લાખ વોલ્ટનું વિજળીક બળ બહાર પાડશે. અત્યારે તો એવી જાતનું ઇન્સ્યુલેટર નથી. અત્યારે કોઇ સાયન્ટિસ્ટ કોઇ વાયરમાં કે ઇન્સ્યુલેટરમાં વધારે પડતું વિજળીક પ્રવાહનું દબાણ કરવા જાય તો ફાટી જવાનો સંભવ છે, અને એ અખતરો અત્યારે કરી જોવાનું પણ ધાસ્તીભર્યું છે.

પ્રગતિ

પણ વિજળીક શોધખોળોનો છેલ્લાં ૫૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો આપણને જણાય છે કે, એ દિશામાં આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી છે. 'વેસ્ટિંગ હાઉસ રીસર્ચ લેબોરેટરી'ના પહેલા ડાયરેક્ટર મી. સી. ઇ. સ્કીનરે એક સ્થળે લાખણ આપતાં જણાવ્યું હતું કે, તેઓ પોતે કૉલેજમાં હતા ત્યારે માનતા હતા કે, ઇલેક્ટ્રીકનો પાવર પાંચ માઇલ કરતાં વધારે લાંબે છેટે કદી મોકલી નજ શકાય; અને ૨૨૦ વોલ્ટથી વધારે વોલ્ટનું વિજળીક દબાણ આવી શકે નહિ. આજે ૨૦૦ માઇલ સુધી વિજળીક પ્રવાહ લઇ જવામાં આવે છે, અને ૬૦,૦૦૦ વોલ્ટનું વિજળીક દબાણ આપી શકાય છે. મી. સ્કીનરે જણાવ્યું હતું કે, એક સાયન્ટિસ્ટ આખી જીંદગી ઇલેક્ટ્રીક એટમની ખાસિયત શોધવા પાછળ કાઢે તોજ આગળ ઉપર કોઇ દિવસે ગમે તેટલા વોલ્ટનાં વિજળીક દબાણને પકડી રાખી શકે એવું ઇન્સ્યુલેટર શોધી કાઢી શકાય. વળી એવું પણ કારણ શોધવાનું રહ્યું છે કે, ઇલેક્ટ્રોનથી ભરેલા એક વાયર આગળ બીજો વાયર લાવવામાં આવે તો પહેલા વાયરના ઇલેક્ટ્રોન ઉત્કેરાય ને શમાટે એકદમ નાચવા માંડી પ્રકાશના તણખા પાડે છે? મી. કીટનર નામના વૈજ્ઞાનિક આ વિષયમાં શોધખોળ કરી રહ્યા છે. તેઓ પણ વેસ્ટિંગ હાઉસ લેબોરેટરીમાં કામ કરી રહ્યા છે. મી. કીટનર ઉપરાંત મી. ટોનસન નામનો એક સાયન્ટિસ્ટ છે કે જે પીટસબર્ગની લેબોરેટરીમાં કામ કરે છે, તેણે લોહચુંબકના વિષયને પોતે નો કર્યો છે અને જીવનભર તેનીજ શોધખોળ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો છે; ને તે દુનિયામાં ચોખ્ખામાં ચોખ્ખું લોખંડ શોધવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. જગતમાં ચારે બાજુ હજુ ઇલેક્ટ્રોન વેરાયેલાં પડ્યાં છે. આપણી આજુબાજુની હવામાં અને વાતાવરણમાં પણ ઇલેક્ટ્રોન છે. ઇલેક્ટ્રો-મેગ્નેટિક મોબાઇલી દુનિયામાં નવી નવી વિજળીની અદ્ભુત શોધો કરી શકાશે. જગતમાં એવા સાયન્ટિસ્ટો પડ્યા છે કે જેઓ એક પ્રશ્ન લઇ તે પર આખી જીંદગીસુધી શોધખોળ અને અખતરો કર્યા કરે છે.

ચિત્રોનું ઓડકારિસ્ટમ

વિજળીક પ્રવાહથી દૂર અવાજ મોકલવાની રીઠીઓ અને ટેલીફોનની શોધ અત્યારે પ્રચલિત છે, પરંતુ સાયન્ટિસ્ટો હવે ચિત્રો પણ ઓડકારિસ્ટ કરી શકે છે. અમેરિકાના જનરલ ઇલેક્ટ્રીક કંપનીવાળા ડૉ. ઇ. ડબ્લ્યુ. અલેક્ઝાન્ડરસને આ શોધ કરી છે, અને તે બધું અંશે બેલ ટેલીફોન સીસ્ટમને મળતી છે. આ અલેક્ઝાન્ડરસન ટ્રાન્સમીટરમાં જે ચિત્ર દૂર મોકલવાનું હોય તે એક જૂના જમાનાનાં ફોનોગ્રાફનાં સિલિન્ડરની માફક એક જોળ સિલિન્ડર પર વિંટાળવામાં આવે છે અને વિજળીક ફિરલો આરફત તેના રંગો ફિરલોને લઇ જઈ દૂરના સેન્સિટિવ સ્ક્રીનને

પડદા પર તે રજુ કરે છે. આ પ્રમાણે 'ટેલીવીઝન' એટલે ઘેર બેઠાં નાટક કે દુનિયાનું કોઈ પણ દ્રશ્ય જોઈ શકવાની શોધ પણ નજદીકના ભવિષ્યમાં માણસજાત ઉપયોગમાં લઈ શકશે. એક્સ-રેની અંદર પણ નવા નવા સુધારા વધારા થાય છે, અને ડૉ. બોઝ તો એટલે સુધી માને છે કે, વિજ્ઞાનિક કિરણોની મદદથી એક ખેતરમાંથી સેંકડોગણો વધારે પાક મેળવી શકાશે. સૂર્યનાં કિરણોને ઝીલી લઈ તેમાંથી વાયોલેટ ઇલેક્ટ્રિક કિરણો બનાવી દુઃખદર્દી સાબળ કરવાની શોધ તો થઈ ગઈ છે. આવતાં સો વર્ષોમાં વિજ્ઞાનીની દિશામાં માણસ શું શું નવી નવી શોધો કરશે તેની અત્યારે તો કલ્પના પણ નથી આવી શકતી. પેલા ઝેકાસ્લવકીઅન લેખક કાર્લ કાર્લકે કલ્પના કરી હતી તે પ્રમાણે અમેરિકાના એક સાયન્ટિસ્ટે વિજ્ઞાનીની મદદથી યાંત્રિક માણસ સુદાં બનાવ્યું હતું. આ નવી નવી શોધોથી માણસજાત સુખી થશે કે એકબીજાનો સંહાર કરી નાખશે કે જગત અને પોતાની જાતને ઉંચા તબક્કાપર લઈ જશે, એ હજુ જોવાનું છે.

(તા. ૨૪-૧-૨૯ ના દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)

૧૨૬-આંસુ સારતો અદ્ભુત હીરો

પથ્થરો પણ કેમ રડે છે તેનો ઇતિહાસ

હિંદમાં અને ષ્લદેશમાં હીરાની ખાણો છે; અને જે જે દુનિયાના નામીયા હીરા છે તે સર્વે હિંદની ખાણોમાંથી નીકળેલા છે.

કેટલાક હીરા ઉપર સૂર્ય અને ચંદ્રની અસર થાય છે, એટલે સૂર્ય તેજસ્વી હોય ત્યાંલગી ઝળહળાટ કરે અને સૂર્ય આથમે એટલે આ હીરાનું નૂર ઝાંખું પડે છે. ચંદ્રની અસર પણ તેવાજ પ્રકારની થાય છે; એટલે ચંદ્ર ઉગે ત્યારે તેજસ્વી બને અને અસ્ત પામે ત્યારે ઝાંખા થાય. આ હીરાઓને 'સન-સ્ટોન' અને 'મૂન-સ્ટોન' કહે છે. હવેણાં ત્રાવણકોરના ખજાનામાંથી એક હીરા મદ્રાસના ઝવેરી બજારમાં વેચાવા માટે આવ્યો હતો. આ ઝવેરીએ નવા વર્ષને દહાડે પોતાની પુત્રવધૂને એ હીરા આપવા વિચાર રાખ્યો હતો. આ હીરા સૂર્યના પ્રકાશમાં ભૂરા રંગનો હતો અને મધ્યાહને તે ગુલાબી રંગ આપતો હતો તેમજ સૂર્યના તડકામાં રાખવાથી પાછો ભૂરા રંગનો દેખાવા માંડ્યો. વળી અંધારામાં તે સુદૃઢ તેજ આપતો નહોતો અને સાંજના જ્યારે ચંદ્રનું તેજ પ્રકાશવા માંડ્યું ત્યારે પાછો હીરામાંથી ચળકાટ જણાયો. આ હીરાનું વજન પાંચ ફેરેટ છે. આ હીરાને ઝવેરીએ પોતાની ત્રીજેરીમાં રૂંધા ઢાંચી ગાદીમાં સાચવીને રાખ્યો હતો. સવારે વેપારીએ ત્રીજેરી ઉઘાડી જોયું તો એ ગાદી બીની થયેલી માલૂમ પડી. રાત્રે આ હીરામાંથી કલ્પાંતને કારણે અશ્રુપ્રવાહ આવ્યો હશે એમ જણાય છે; કેમકે ઝવેરીએ કહે છે કે, કેટલાક હીરા રાત્રે છે.

સીલોનના મ્યુઝિયમમાં એક મોતી એવું આવ્યું હતું કે જે ગજેંદ્રને જ્યારે મદ ચઢે છે ત્યારે ગંડરથળમાંથી ઝરેલું મોતી હોય એવું માલૂમ પડ્યું છે. આવી જાતના મોતી વિષે હિંદુ પુરાણોમાં અનેક તવારીખો છે; પરંતુ પશ્ચિમના લોકો તે માનતા નથી. તેઓ આ મોતી જોઈ ખાત્રી કરશે; કારણ કે મ્યુઝિયમના ડિરેક્ટર ડૉ. જોસફ પીઅરસન ડી. એસ. સી.એ જાતે જોઈને પૂરવાર કર્યું છે. આ મોતી ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું અને સુક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે જોવાથી તેના તળાયામાં હાથીદાંત માલૂમ પડે છે. આ હાથીદાંત ચોખ્ખી રીતે જોઈ શકાય છે; એટલે કવિની કલ્પનામાં ગજેંદ્રનો મદ ઝરે છે, મોતી ખરે છે વગેરે જે બીના કહેવામાં આવે છે તે ખરેખરી બને છે એવું પૂરવાર થાય છે.

વરાહમીહીર નામના હિંદુ મહારાજાની શાસ્ત્રીએ ૪ થા સદીમાં આવી જાતના મોતીવિષે પુષ્કળ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત ખીજાં પણ મોતીઓ અન્યત્ર ભરેલાં પાકે છે-એટલે કે પવનનું

વાવાઝોડું હોય છે ત્યારે આકાશમાંથી મોતી ખરે છે; અને તેનો રંગ તથા કદ દાડમનાં ખીયાં જેવડું હોય છે. વળી તેમાંથી તેજનો ચળકાટ વિજળીના ચમકારા માફક થાય છે. આ મોતી જેઓ પાસે હોય તેઓને પવનના વાવાઝોડાની આગાહી થાય છે; અને કદાપિ વિજળીનો ભય રહેતો નથી.

સાપનો મણિ સાપના માથા ઉપર રહે છે અને રાત્રે તે સાપ મણિ એક સ્થળે મૂકીને વગડામાં શિકાર શોધવા નીકળે છે.

જે સાપ ગુસ્સે થાય તો આ મણિ પીગળે છે અને તેનું ઝેર બને છે.

પૂના પાસેના એક જમીનદાર પાસે આવો મણિ છે. તેનાથી જેને સાપના દંશથી ઝેર ચઢ્યું હોય તેઓ સાજા થાય છે.

આ મણિને જ્યાં સાપ કરજો હોય ત્યાં અડકાડવાથી ઝેર ચૂસી લે છે. આ પછી મણિને ગાયના દૂધમાં ધોવા.

મી૦ એચ. ડબ્લ્યુ. ખીમેરીનો, બંગાળાની ધારાસભાના સભ્ય પાસે એક માણેક છે, જેમાં અંદરના ભાગમાં ઘોળી પાઘડી પહેરેલો આદમી આબેહુબ દેખાય છે. આ માણસની આકૃતિ માણેકમાં શી રીતે આવી તે બાબત હજી કોઈ અટકળમાં લાવી શકતું નથી. એ પણ આશ્ચર્યની અભ્યર્થના લેખાય છે.

બ્રહ્મદેશના રાજા થીઓ પાસે માણેકના એરિંગની જોડ હતી, જેની નીચે કમળો આબેહુબ દેખાતાં હતાં. આ માણેકની જોડ ઝેર ઉતારવાનો યુક્તિ ધરાવે છે.

રાજાએ તે માણેકો મરણપર્યંત પોતાના કાનમાં પહેર્યાં હતાં અને મરણપથારીએ એ જોડ એક ચાકરને બંધીસ આપી હતી. આ ચાકર કોઈ સ્થળે નાસી ગયો છે, તેનો પતો નથી.

બુદીના મહારાજા પાસે લીલમનું એક પ્યાલું છે, જેનો રંગ ઘેરો લીલો છે. એક મુહૂર્ત સુધી આ પ્યાલામાં જે તડકામાં પાણી ભરી રાખ્યું હોય અને તે ચામડીના દર્દી પીએ તો તેથી ચામડીનાં દર્દો મટે છે.

મુંબઈ ઇલાકાના એક સરદાર પાસે પાનાની નાની ખરલ તથા દસ્તો છે. જે જે દવાઓ આ ખરલદારા વાટવામાં આવે છે તેથી બદલજમીના રોગ સારા થાય છે.

ત્રાવણકોર રાજ્યમાં એક ગણપતિની મૂર્તિ માણેકની છે. આ ઉપરાંત ખીજ મૂર્તિઓ નારાયણની પણ છે. આ મૂર્તિઓનો ઉપયોગ વાર-તહેવારે કરવામાં આવે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

१३७-‘कल्याण’ का ‘भक्तांक’

हिंदी-भाषा-भाषी सहृदय सज्जनों के कल्याणार्थ ‘कल्याण’ ने ‘भक्तांक’ निकाल कर सच्ची साहित्य-सेवा का परमादरणीय सत्कार्य किया है। अनेक प्रतिष्ठास्पद विद्वान् लेखकों के भक्ति-भाव-भूषित उत्कृष्ट निबंधों से परिपूर्ण, उक्त अंक की पृष्ठसंख्या २५० तक पहुँच गयी है। इसमें अनेक सिद्धि एवं सहजक महाबलाओं की भक्ति-गाथाओं भी दी गयी हैं। संपूर्ण निबंधावलि लगभग १०१ मणिभाजाओं से अलंकृत हो रही है। रंगीन एवं सादे, सज्ज मिठा कर पथ लावपूर्ण चित्रों का संग्रह भी अत्यंत सुंदर तथा सराहनीय है।

प्रथम चित्र बीष्म-प्रतिज्ञा का है। गांधीवारी धनुर्वीर अर्जुन की दयनीय दुर्दशा को देख कर कुछ डेहरि की भांति भक्तवत्सल भगवान् श्रीकृष्ण, बीष्मपर रथयुक्त चलाना चाहते हैं, किंतु अर्जुन पैर पकड़ लेते हैं। इसी विचित्र छटा है! देखने की अनती है। श्रीराम-जटायु, अहल्योद्धार, महाराज रतिदेव, भक्त रसमान तथा देवर्षि नारद एवं व्याध के चित्र विशेष उत्प्रेक्षनीय हैं।

पद्य-संग्रह भी उत्तम रहा। श्री. वियोगी हरि, आणु मैथिलीशरणीय एवं पं० रामनरेशजी की रचनाओं यही ही मनोहर हैं। प्रथम पृष्ठपर भक्तप्रवर सरदासजी का भ्रमर-गीत महाभारत के बीष्म युद्ध की एक दिव्य छटा का दिग्दर्शन करा रहा है।

मनुष्य-जवन में मानवता एवं आध्यात्मिकता का संसार करनेवाले, माया-भरीयिका में पड़े हुये तृपार्त प्राणियों का सहज में उद्धार करनेवाले तथा हीन जनों के भलिन मन में निष्काम भगवद्भक्ति की पवित्र भंडाकिनी जला देनेवाले सर्वोत्कृष्ट क्षेत्रों पर किसी प्रकार की संभति प्रकट करना उनके गुण-गौरव को घटाने के समान है। पूज्यपाद श्री. अच्युत मुनिजी, श्री. सीतारामजी, श्री. अनंताचार्य, श्री. जयदयालजी तथा पं० प्रसूदतजी ब्रह्मचारी ध्यादि विद्वज्जनों के पांडित्यपूर्ण, वेदसंमत और प्रेमपिप्लु से ओतप्रोत निबंध युक्तियुक्त तथा सिद्धि-साधनपूर्ण हैं। “हरि रस भाते नै रहछि, तिनको भतो अगाध” विशेष कहना ही व्यर्थ है।

महात्मा गांधी, सी. ऐच्. अर्जुन एवं श्री रानाड निक्सन की पंक्तियों यही ही प्रभावोत्पादक हैं। छतना सज्ज कुछ होते हुये भी ‘कल्याण’ के ‘भक्तांक’ का मूल्य केवल १।। ३० और वार्षिक भेट ४) है। यह भी हिंदीसाहित्यसंसार के लिये एक महान् सौभाग्य की आत है।

अक्षरपद श्री हजमानप्रसादजी पोद्दार का परिश्रम और उत्साह सराहनीय रहा, जिसके लिये हिंदी साहित्य सदैव ही आभारी रहेगा। नै सुजन धार्मिक जगत के स्वर्ग-सौभ्य का आनंदभूत पान करना चाहते हैं, अपने जातक एवं जालिकाओं में आत्मिक जल का शक्ति-शाली संसार करना चाहते हैं तथा परमानंद से परिपूर्ण प्रत्येक परिवार में शांतिसुख का अनंत सात्राज्य स्थापित करना चाहते हैं, वे इस सुयोग के हाथ से न जनते हैं, प्रत्युत ‘भक्तांक’ को भंगा कर उससे लाल उठावे। धनी-मानी व्यक्तियों को तो इसकी प्रतियों भंगा कर वितरणी करना चाहिये। कन्यादान में देने के लिये वास्तव में यह कुंजर के कोष से कहीं अधिक अमूल्य निधि है। संप्रति जज कि धार्मिक वृत्तियों तथा लावनाओं का लोप-सा हो रहा है, श्री. पोद्दारजी ने ‘कल्याण’ को जन्म दे कर दिग्गजति का महान् उपकार किया है। पाश्चात्य विद्या की शिक्षा-दीक्षा से धार्मिक विचारों पर सतत कुंहराधान हो रहा है। रहन-सहन, आन-पान, सभ्यता-संस्कृति, सभी में दयनीय क्रांति का बीज वपन किया जा रहा है। औसी संकटापन्न परिस्थिति के वातावरण को शुद्ध और परिष्कृत बनाने में तथा रही-सही भारतीय धर्मप्रवृत्ति को स्थिर रखने में केवल सनातन-शिक्षा-प्रचार ही समर्थ हो सकता है। औसे सुरुचिपूर्ण उद्देश्य से परिष्कावित ‘कल्याण’ के लिये किस उद्देश्य में स्थान न होगा?

हमारी भगवत्पूज्य जगदीश्वर से यही प्रार्थना है कि वे ‘कल्याण’ के द्वारा न केवल दिग्गजति का, वरन् सभस्त संसार का कल्याण करें! भारत के प्रत्येक घर में ‘कल्याण’ का प्रचार हो। तथारु! (“माधुरी”ना श्रावण-१९८४ अंकमें लेखकः-श्री. रमाशंकर मिश्र “श्रीपति”)

૧૩૮-આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ

ઇતિહાસના અરુણોદયના કાળથી હિમાલયની ગિરિશિખાઓ જેનાં વિજયરતોત્રા વદી રહી છે, પુષ્પસલિલા ભાગીરથીની તરંગમાલાઓ જેની સ્તુતિગાથાઓ ગાઇ રહી છે; એ આ અજરામર ભારતવર્ષના ક્ષેત્રમાં નવપ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મહદ્દભાગ્ય કેવું હશે ? ભારતવર્ષનું પુનર્વિધાન કરવાની ધન્ય જીવનલક્ષણ કેને લલાટે લખાઈ હશે ? આશા અને ઉત્સાહ, પ્રેમ અને પુરુષાર્થ, માતૃભક્તિ અને આદર્શપ્રીતિનાં અજવાળાંથી ઝળહળતાં નયનોવાળા તરુણોને હું જોઉં છું અને મારા અંતરમાંથી નાદ ઉઠે છે કે આ-આ બડભાગી યુવકોના હાથેજ ભારતવર્ષનું પુનરુત્થાન નિર્માયું છે. જેઓ ભારતમાતાને ફરી વાર જગદંબા બનાવવાના છે, જેઓ એ જનનીના જયજય-કારનો ઝુંડો અવનીભરમાં ફરકાવવાના છે, એ તરુણોને-નૂતન ભારતવર્ષના એ નિર્માતાઓને હું પ્રણામ કરું છું.

ભારતવર્ષનું પુનર્વિધાન ખ્રિસ્તની કે ખ્રિસ્તિય મુત્સદ્દીઓની રહમદિલીને આધારે નહિ થઇ શકે. એનો રાહ જુદો છે. પુનર્વિધાનનો રાહ એ આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ છે. પુનર્વિધાન તપશ્ચર્યાની શક્તિથીજ સિદ્ધ કરી શકાશે; રાજરમતના એલનારાઓ નહિ, પણ તપસ્વીઓજ પુનર્વિધાન કરી શકશે. નૂતન ભારતવર્ષ, જે જગતની પ્રજાઓને નવસંદેશ પાઠવવાનું છે, જે જમદગુરુ બનવાનું છે, જે માનવજાતના વિનમ્ર સેવકતરીકે નવી તવારીખ રચવાનું છે, તે નૂતન ભારતવર્ષ-તે સ્વાધીન, આત્મનિષ્ઠ, આત્મશ્રદ્ધાવાન ભારતવર્ષ-બ્રહ્મચર્ય, વિશુદ્ધિ અને તપશ્ચર્યાની શક્તિવડેજ સર્જી શકાશે.

યુવકો ! ભાવી ભારતવર્ષના આશાસ્ત્રભો ! તપશ્ચર્યાની શક્તિ જમાવો. પુરાણા ગ્રંથોમાં ઋષિ-વરોએ ગાયું છે કે, તપથીજ આ વિશ્વનો ઉદ્ભવ થયો છે; અને હું વિનમ્ર વાણી ઉચ્ચારું છું કે, તપશ્ચર્યાથીજ-તપસ્વીઓની શક્તિથીજ નવવિશ્વનું નિર્માણ થશે. તરુણો ! આ તપશ્ચર્યાનો સંદેશ જીવનમાં વણી કાઢો. આત્મસમર્પણ, આત્મનિયમન, આત્મશુદ્ધિ અને બ્રહ્મચર્યના ચતુર પાયા ઉપર જીવનની મહેલાત ઉભી કરો.

ભારત માતા આજે એવા યુવકો માટે પોકાર કરી રહી છે. દારિદ્ર્યના લેખાસમાં સજ્જ થયેલા અને હૃદયમાં એક માતૃમુકિતનું રટણ કરતા બ્રહ્મચારી યુવકોનાં વૃદ્ધો જે દિવસે ભારતવર્ષના ગામે ગામ ધૂમતાં હશે, એ તપસ્વી યુવકોની ટુકડીઓ જે દિવસે ભારતવર્ષનું ગામડે ગામડું પગ તળેથી કાઢી નાખશે, તે દિવસે ભારત માતાના દેવાલયમાં સ્વરાજ્યની નોખતો વાગતી હશે ! જે યુવકોનું એવું મહદ્દભાગ્ય નિર્માયું છે, જેમને કીરતારે ભારતવર્ષના નવવિધાનના નિર્માતા નિયોજ્યા છે તેમને-એ બડભાગી બ્રહ્મચારી તપસ્વીઓને-અનેકાનેક પ્રણામ હો !

સાધુ વાસવાણી

(તા. ૨૧-૪-૨૮ ના “સૌરાષ્ટ્ર”નું મુખપૃષ્ઠ)

૧૩૯-પ્રાચીનકાલની શ્રાવણી

આજકાલ શ્રાવણીના ઉત્સવપર કોઇ પણ પ્રકારના યજ્ઞ-યાગાદિ કરવામાં આવતા નથી. પ્રાચીન સમયમાં એવું ન હતું. “શ્રાવણ્યાં પૌર્ણમાસ્યાં શ્રવણાકર્મ” “અસ્તમિતેસ્થાલીપાકં અપયિત્વા” ઈં સૂત્રથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અગાઉના સમયમાં ઋષિઓદ્વારા શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાને રોજ સાયંકાળે કોઇક મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું. તે સમયે એ યજ્ઞદ્વારા સાંસારિક તથા પારલૌકિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી. આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં યજ્ઞનું પરમ પ્રશંસનીય વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ દિવસે કરવામાં આવતા યજ્ઞને “શ્રવણાકર્મ” એ નામ આપવામાં આવતું. ગ્રહણ-સંક્રાંતિદોષવર્જિત શ્રવણ નક્ષત્રવાળી પૂર્ણિમાના રોજ તે કરવામાં આવતો હોવાથી તેનું નામ ‘શ્રવણાકર્મ’ પડ્યું; અને તે દિવસ “શ્રાવણી” નામથી વિખ્યાત થયો.

તે દિવસે પ્રાતઃકાળે પ્રાચીન સમયના ગુરુઓ પોતાના શિષ્ય-સમુદાયોસહિત કોઇ સ્વચ્છ જગ્યાએ કિનારે જઈ વેદોના પ્રારંભ કરતાં પહેલાં વૈદિક મંત્રોના દ્રષ્ટા ઋષિઓનું પૂજન કરતા. એજ પ્રાચીન પદ્ધતિ આજકાલ પણ મંદ ઉત્સાહપૂર્વક કરવામાં આવે છે. આમાં સર્વપ્રથમ કર્તવ્ય તે સંકલ્પ કરવો. વૈદિક કાળમાં કયો સંકલ્પ બોલવામાં આવતો તેની અત્મારે માહિતી નથી; પરંતુ અનુમાનથી જણાય છે કે, અર્વાચીન સંકલ્પોના ભાવવાળાજ સંકલ્પો જૂદી ભાષામાં બોલાતા. આજકાલ હેમાદ્રીકૃત સંકલ્પો ધણાખરા પ્રયોગમાં આવે છે. તેમાં કહેવાય છે કે “શ્રી-ભગવાન નારાયણની રચેલી અનંત કોટિ બ્રહ્માંડસ્વરૂપ સૃષ્ટિમાં એક અમારું બ્રહ્માંડ છે, જેમાં ૧૪ લોક છે. અમારા લોકનું નામ ભૂલોક છે, જેના સાત દ્વીપોમાં જંબૂદ્વીપ છે અને તેને અમે અમારો કહીએ છીએ. જંબૂદ્વીપના નવ ખંડોમાંના એક ભારત નામના ખંડમાં આર્યાવર્તમાંના બ્રહ્માવર્ત નામના ક્ષેત્રમાં અમુક સ્થાનપર હું.....” બસ, આટલું કહેતાંજ કહેનારની તુચ્છતાને પરિચય મળી જાય છે. ઈશ્વરની આ વિશાળ અનંત સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય તો આકાશચુંબી હશેરોવાળા સમુદ્રમાં પડેલા એક તણખલા જેવો છે. મનુષ્યને સમસ્ત સંસારના વિધાતા ઈશ્વરની સમક્ષ નમ્ર બનાવવાનો આ સંકલ્પનો હેતુ છે.

સંકલ્પમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ગયા વર્ષમાં જેટલાં કાષિક, વાચિક કે માનસિક પાપો થયાં હોય તે સર્વને દૂર કરવા માટે (અમુક નામનો દિવ) હું વેદોને ગ્રહણ કરીશ. પ્રમાદવશ થઇ કરવામાં આવેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો આ ઉત્તમ સમય આપણા પૂર્વજોએ નક્કી કર્યો છે.

સંકલ્પ પછી વિવિધ પ્રકારની ઔષધિઓથી સ્નાન કરવામાં આવે છે; જેમાં દૂર્વા અને દર્ભ મુખ્ય છે. પ્રાચીન સમયના મનુષ્યો અનેક જાતના વિદેશી અપવિત્ર સાધુનો ઉપયોગ કરી પોતાના શરીરને દૂષિત નહોતા કરતા; પરંતુ ગોમય સમાન અપૂર્વ જંતુનાશક સુલભ વસ્તુઓનો શરીરે લેપ (અને પછી શુદ્ધ જળથી સ્નાન) કરી સ્વચ્છ થઇ આરોગ્ય રહેતા.

કેડ સુધી પાણીમાં ઉભા રહી અનેક પાપનાશક મંત્રોના જપ કરવા માટે આ દિવસ નક્કી કરાયો છે; અને એજ દિવસ શામાટે? પ્રાચીનકાળના મનુષ્યો તો હરહમેશ ઉંડા પાણીમાં ઉભા રહી જપાદિક કરતાજ હતા. આના પરિણામે તેઓ એકલા માનસિકજ નહિ પરંતુ (ડૉ. લુઈ ક્રૂનેના મત પ્રમાણે એકાંતસ્નાન કરી) શારીરિક વ્યાધિઓથી પણ દૂર રહેતા.

તે દિવસે પંચગવ્યરૂપી મહૌષધિનું પાન કરવાથી પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓ ધણા દિવસોને માટે રોગોના હુમલાથી બચી જતા. તે દિવસે સ્નાન-સંધ્યાથી પરવારી ઋષિઓ, ‘યજ્ઞાગ્રતો’ ‘સદ્ગુણશીર્ષ’ ‘ચિદ્રાદ’ તથા ‘યદેતન્મંડલં તપતિ’ એ સંહિતા તથા બ્રાહ્મણરૂપ વેદસૂકતો કે અધ્યાયોનો પાઠ કરતા કરતા તેજઃપ્રજ્વળ શ્રીભગવાનના ચક્ષુસ્વરૂપ સવિતાદેવતાનું ઉપસ્થાન કરી અન્ય કાર્યોનો પ્રારંભ કરતા. જે દેવે યોગી યાત્રવલ્ક્યને વેદનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે સૂર્યનારાયણની સ્તુતિદ્વારા પ્રાચીન મનુષ્યો તેજ તથા વિદ્યાવૃદ્ધિની કામના કર્યા કરતા.

તે પછી શ્રી ગણેશ, બ્રહ્મા, નારાયણ, શંકુ વગેરે દેવતાઓનું વિધિપૂર્વક ગંધાદિકવડે

પૂજન કરી શૌનક, શાંડલ્ય, માંડવ્ય, વત્સ, વામકક્ષાયણ આદિ મંત્રોક્ત તથા વંશોક્ત, ઋષિ-ઓનું અને ગાયત્રી, ઉષ્ણિક, અનુષ્ટુપ આદિ છંદોનું સ્મરણ-પૂજન કરવામાં આવતું. વર્તમાન મન્વંતરોના સપ્તર્ષિઓનું પણ આવાહન તથા પૂજન આજકાલ કરવામાં આવે છે. જેઓનાં નામ-કશ્યપ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ તથા અરુંધતીસહ વસિષ્ઠ વગેરેના પૂજન પછી ઋષિઓનું તર્પણ કરવામાં આવતું; તેથી આ ઉત્સવનું ખીલું નામ ‘ઋષિતર્પણી’ પણ થયું છે. આ દિવસે ઋષિપૂજન પછી નવીન યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું એ મુખ્ય કર્તવ્યોમાંનું એક છે.

પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જેમ વેદતત્ત્વ સમજી તેના જગતમાં પ્રચાર કર્યો હતો, તેમ આપણુ સર્વનું એ કર્તવ્ય હોવું જોઈએ કે, વેદોક્ત જ્ઞાનરાશિને પોતે સમજે તથા જગતમાં આપી રહેલા અજ્ઞાનાંધકારને વેદપ્રચારરૂપી સૂર્યના આલોકથી હટાવી જગતમાં ભારતવર્ષનું મસ્તક ઉન્નત તથા પ્રકાશવાન કરે. જો કે શ્રાવણી જેવા પ્રસંગોપર દેવપૂજા તથા હવન વગેરે પુણ્યકાર્યો પણ કરવામાં આવતાં, તથાપિ તેમાં વેદચર્યાનું પ્રથમ સ્થાન રહેતું. એ દિવસનું મુખ્ય કાર્ય તો વેદનો પ્રારંભ કરવાનું છે; અને આથીજ તે દિવસનું નામ “ઉપાકર્મ” પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. આજ દિવસથી પૂર્વસમયના ભારતવર્ષનાં વિદ્યાલયોમાં વેદ શીખવવાનો પ્રારંભ થતો. એ વિદ્યાલયો કેવા પ્રકારનાં હતાં તે વિષેનું ટુંક વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

જે દિવસોમાં સર્વત્ર વેદનો પ્રચાર હતો, તે દિવસો ભારતવર્ષમાં સુવર્ણયુગ જેવા હતા. તે સમયના વિદ્યાર્થીઓ આજકાલના વિદ્યાર્થીઓની જેમ વિદ્યાસી નગરોમાં ખોલવામાં આવેલી સ્કૂલ-કોલેજોમાં રહીને ફેશનનો અભ્યાસ કરી વિદેશી સભ્યતાને પોતાનામાં દાખલ નહોતા કરતા. તેમનાં વિદ્યાલયો નગરોના સહવાસથી ધણે દૂર અને આયુષ્યપ્રદાયક ખુદ્શા મેદાનમાં હતાં. અનેક વૃક્ષોની ઘટાઓથી ઘટાદાર અનેલા, કોઈલોના ગાનથી ટહુકી રહેલા, એવા શીતલ મંદ સુગંધયુક્ત પવનોવાળાં વન-ઉપવનોમાં શુરુજનોના ચરણક્રમણ સમીપ બેસીને પ્રાચીન કાળના વિદ્યાર્થીઓ અનેક શાઓનું અધ્યયન કરતા. જગતને હથેળીમાંના આમળા જેવું જાણનારા અનુભવી અધ્યાપકોનાં સારગર્ભિત વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી જે અદ્ભુત લાભ થતો તે ખરેખર અકથનીય છે. હોમના ધૂમાડાવાળી એવી સુવાસિત પર્ણકુટીઓમાં આસન લગાવી વિદ્યાર્થીઓ નિયમપૂર્વક નિત્ય સંધ્યાવંદનાદિ કાર્ય કરતા હતા. કલકલ નિનાદ કરતી, સ્ફટિક જેવાં સ્વચ્છ જળવાળી અને રસવતી એવી કલ્યાણકારી સરિતાઓનાં નિર્મળ જળમાં સ્નાન કરવું, નૈસર્ગિક ફળ તથા સાધારણ અન્ન અને ચોખ્ખાં ઘી-દૂધનાં ભોજન, શીતળ વૃક્ષછાયામાં વિશ્રામ, શુરને નિવેદન કરી ભોજન કરવું, સત્ય બોલવું, સદાચારપૂર્વક રહેવું વગેરે વગેરે પ્રાચીન ભારતના વિદ્યાર્થીઓનાં મુખ્ય કાર્યો હતાં. એવુંજ સ્વાભાવિક જીવન વ્યતીત કરતાં તેઓ ઉચ્ચ કૌટિના અપૂર્વ વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી કૃતાર્થ થતા. હે ભગવાન! શું ફરીથી ભારતની પૂર્વવત્ અવસ્થા નહિ થાય? પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે આવું વાતાવરણ ઉપયોગી માનવામાં આવતું. આવી એક એક વિદ્યાપીઠમાં હજાર હજાર વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનો પ્રબંધ રહેતો. આવી વિદ્યાપીઠના પ્રધાન અધ્યાપકને ‘કુલપતિ’ કહેવામાં આવતા; અને તેમની ‘સેશન’ (સત્ર) આ શ્રાવણીના દિવસથીજ શરૂ થતી. અહીં હવે કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે, પ્રાચીન વિદ્યાલયો ‘રેસીડેન્શિયલ’ હતાં.

“અધ્યાયોત્સર્જનં માધ્યા પૌર્ણમાસ્યાં વિધીયતે” એ વચનાનુસાર માધ માસના અંતમાં વેદો ભણાવવાનું બંધ થતું. વાસ્તવમાં માધ માસ પછીથી વેદ જેવો કઠિન ગ્રંથ ભણવો પણ નહિ જોઈએ; કેમકે વિષય જેટલો કઠિન હોય તેટલોજ અધિક શ્રમ તેના અધ્યયન તથા મનનને માટે લાગે છે. અને એ તો દેખીતુંજ છે કે, જેટલી મહેનત અન્ય દિવસોમાં વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે તેટલી ગરમીના દિવસોમાં નજર કરી શકે. ભગવાન વેદની કઠિનતાનાં દૃષ્ટાંત આપવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. સર્વ કોઈ જાણે છે કે, વેદનું તત્ત્વ સમજવું એ કંઈ હરેક જણ કરી શકે તેવું કામ નથી. ફાલ્ગુન માસના આરંભથીજ વૈદિક ‘ડીપાર્ટમેન્ટ’ બંધ કરી દેવામાં આવતું; અને વસંત-શીઘ્ર-વર્ષા ઉપરાંત શ્રાવણીને દિવસે વેદની ‘સેશન’ (સત્ર) શરૂ કરી ચરદ્રઙ્મનુના ખીજ

દિવસથી નિયમપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવામાં આવતું; જે શરદ, હેમંત તથા શિશિરના અંતર્યામીત ચાલતું-વિદ્યાર્થી બાકીના ૬ માસમાં શુ કરતા તે વિષે કહેવાય છે કે, તે દિવસોમાં તેઓ શિક્ષાદિ-વેદાંગ, ઇતિહાસ, રાજનીતિ, દર્શન, પુરાણ, સ્મૃતિ, જૂગાળ, ખગોળ વગેરે વગેરે વિષયોનું અધ્યયન કરતા તથા ચોસઠે કળાઓ શીખી લેતા.

એ દિવસે ભદ્રાવર્જિત ત્રીજા પહેરે પુરોહિત યજમાન, સ્ત્રી, પુરુષ અને ગુરુ શિષ્યોના હાથે મંત્રાવડે પવિત્ર કરેલી સુવર્ણયુક્ત રેશમી રાખડી બાંધતા, કે જે જોવામાંજ સુંદર નહિ પણ સુવર્ણ આદિના સંયોગથી શરીરને પણ હિતાવહ થતી; તેથી આ ઉત્સવનું નામ ‘રક્ષા-બંધન’ પણ પ્રચલિત છે.

આવણીનો વેદની સાથે વિશેષ સંબંધ છે. એ પરમ ઉત્તમ દિવસે શ્રીભગવાને હયગ્રીવ નામનો અવતાર ધારણ કરીને સામવેદનો પ્રચાર કર્યો હતો. એજ સામ આજે નષ્ટપ્રાય થઈ રહ્યો છે. તેની પઠન-પાઠન-પદ્ધતિનો પ્રચાર બહુજ થોડો છે. આ દિવસે શ્રીનારાયણનો અવતાર થવાને લીધે આ ઉત્સવને ‘શ્રીહયગ્રીવ જયંતિ’ પણ કહે છે.

આપણું કર્તવ્ય છે, કે શ્રીભગવાન હયગ્રીવજીનું સ્મરણ કરી આપણે પણ આજથી વેદના વિદ્યાર્થી બની આપણું વેદાનુયાયી નામ સાર્થક કરીએ.*

(સં. ૧૯૮૪ ભાદ્રપદ-આશ્વિનના “પ્રભોધ”માંથી)

૧૪૦-જય વજરંગ !

જે કામ કરતા હોઈએ તે કામમાં બધી ઇન્દ્રિયો પરોવી દબાવે એ હનુમાનના અનુકરણનો પહેલો પાઠ છે. એ કરવાને માટે આંખને નિશ્ચલ અને ચોખ્ખી રાખવી જોઈએ. આંખ આપ્તા શરીરનો દીવો છે અને શરીરનો તેમ આત્માનો દીવો છે, એમ કહીએ તો ચાલે; કારણ કે જ્યાં સુધી આત્મા શરીરમાં વસે છે ત્યાંસુધી તેની પરીક્ષા આંખથી થઈ શકે છે. માણસ પોતાની વાચાથી કદાચ આડંબર કરીને તે પોતાને છુપાવી શકે, પણ તેની આખ તેને ઉઘાડે પાડશે. તેની આંખ સીધી-નિશ્ચલ ન હોય તો તેનું અંતર પરખાઈ જશે.

હનુમાનની આંખ નિશ્ચલ હતી, અને તે સદા ખતાવતી હતી કે, રામનું નામ જેમ તેમની જીભ ઉપર નિરંતર હતું તેમ તેમના હૃદયમાં ભરેલું હતું; અને તેમને રોમેરોમે વ્યાપેલું હતું.

આપણે અખાડાઓમાં હનુમાનની સ્થાપના કરીએ છીએ એ મને ગમે છે; પણ તેનો અર્થ એ નથી કે, આપણે કેવળ શરીરે બળવાન થવા ઇચ્છીએ છીએ અથવા હનુમાનના શરીરબળનીજ આરાધના કરીએ છીએ. શરીરે બળવાન જરૂર થઈએ, પરંતુ એ પણ જાણી લઈએ કે, હનુમાનનું શરીર રાક્ષસી નહોતું; તે તો વાયુપુત્ર હતા, એટલે તેમનું શરીર હલકું ફૂલ જેવું હતું અને છતાં કસાયેલું હતું. પણ હનુમાનની વિશેષતા તેમના શરીરબળમાં નહોતી, તેમની ભક્તિમાં હતી. તે રામના અનન્ય ભક્ત હતા, તેમના શુભામ હતા, રામના દાસત્વમાંજ તેમણે સર્વસ્વ માન્યું; અને તેમને જે સેવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું, તે તેમણે વાયુના વેગે કર્યું. એથી હનુમાનની આરાધના કરીએ છીએ, અને વ્યાયામશાળામાં હનુમાનની સ્થાપના કરીએ છીએ તે એ અર્થે કે, વ્યાયામ કરીને પણ આપણે દાસ બનવાના છીએ—ભારતના દાસ, જગતના દાસ; અને તેમ કરીને ઈશ્વરના દાસ બનવાના છીએ, એ દાસત્વમાંથી આપણે ઈશ્વરની ઝાંખી કરીશું.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

१४१-मिश्र का एक महात्मा

“अलबत्ता विद्यालय के छात्रों ने सरकारी आज्ञा की अवहेलना की है। उनका नेता धर्मदास अमीर मुझसे मिला था। उसने कुछ बातों की ओर मेरा ध्यान आकर्षित किया था; परंतु उसकी बातों से तो यही मालूम पड़ता है कि वह मिश्र देश का एक जडा जारी शत्रु है।”

मिश्र के ब्रिटिश शासक की इस बात के उत्तर में उसके एक सहयोगी सेनापति गार्डन ने आश्चर्यचकित हो कर कहा—“शत्रु!”

“हां, शत्रु! क्योंकि वह अधिकारियों और जनता के सैनिक विभाग से अलग रहने के लिये इस कारण कहता है कि युद्ध अधार्मिक है। देश और समाज के लिये, वर्तमान परिस्थिति में सर्वथा अहितकर है।”

“हीक तो है!”

“सुनो भी! वह मिश्रवासियों के कहता है कि जहां धर्म की और शासकवर्ग की आज्ञाओं में विरोध दिखाए दे, वहां धर्म की आज्ञा मानो! यह तो प्रत्येक व्यक्ति के स्वच्छंद बना देना है, मानों सरकार कुछ है ही नहीं!”

यही नहीं, वह तो स्पष्ट कहता है कि मिश्र अथ एक जिलकुल स्वतंत्र देश होगा। वह तो भुल्लभुल्ला राष्ट्रीयता की पुकार मचाये हुआ है, जिसका स्पष्ट अर्थ है नील नदी के तटपर घुग्घे के प्रभुत्व का अंत!”

गार्डन ने कुछ उत्तर देने का प्रयास किया, परंतु कोधित जनरल ने अधीरता से कहा—“मैं तुमसे तर्क नहीं करना चाहता। धर्मदास जडा बालवान है। धार्मिकता और राष्ट्रीयता के नाम पर वह बल-पुष्ट बचा देना चाहता है—अधरता का साम्राज्य स्थापित करना चाहता है।”

“धर्मदास अमीर ने आपसे किस बात की बर्बाद की?” गार्डन ने हथी जपान से पूछा।

“उसने कहा कि हम अलबत्ता के तोड़ देने की अपनी आज्ञाएं वापिस ले लें—अर्थात् सरकार के विरुद्ध पक्ष्य करने के साधन का श्रवित रहने दें। यह कभी नहीं हो सकता, गार्डन! किसी भी हालत में नहीं हो सकता!”

कोध से आप के आहट होने के कारण ब्रिटिश शासक ने थोड़ी देर ठहर कर फिर कहा—

“गार्डन! सभ तैयारी हो चुकी है। शहर कोतवाल तुम्हें तुम्हारे क्वार्टर से समय पर बुला देगा; और उसके बुलाने पर तुमको सैनिकों के एक रेजिमेंट—सुना, सशस्त्र रेजिमेंट—पैदल सिपाहियों की एक घन्टरी ले कर अलबत्ता विद्यालय बसे जाना होगा, विद्यालय के घेर लेना होगा, और? और तुम्हें आज्ञा है कि विद्यालयों के छात्रों और अध्यापकों के निकाल आहट करने के लिये अस्त्रशस्त्र का भी उपयोग कर सकोगे। याह जिस बात का सहारा लेना पड़े—सुना? याह जिस तरह हो, तुम्हें सरकारी हुकूम का पालन करना होगा!”

जनरल की ऐसी उत्तेजनापूर्ण आज्ञा सुन कर गार्डन ने जडे जारी संयम के साथ कहा—

“दुःख है कि मैं नृशंसतापूर्ण यह काम न कर सकुंगा। यदि यह काम आवश्यक ही है, तो इसके लिये किसी दूसरे व्यक्ति को नियुक्त कीजिये।”

“यह हो नहीं सकता। तुम्हें ही यह काम करना होगा। तुम्हीं इसके लिये उपयुक्त हो।”

“आप जे याहें सो करें, कर्टमार्शल करें अथवा अर्थास्त। मैं यह राक्षसी कृत्य नहीं करुंगा। धर्म साक्षी है, मैं ऐसा नहीं करता। मैं सैनिक हूँ, इसका मुझे गर्व है; परंतु मुझे इस औरव से वंचित.....”

सरकार का निमक जा कर तुम जाडे वक्त पर इस प्रकार घोषणा होगी? ऐसा मुझे प्यास न था! यदि तुम सरकार के साथ विश्वासघात ही करना चाहते हो, तो अपना त्यागपत्र दे

सकते हो; परंतु अभी तो तुम मेरे सैनिक हो, मैं तुम्हें आता दे चुका हूँ, तुम्हें उसका पालन करना होगा ! यह मेरी सभसे अधिक रियायत तुम्हारे साथ है।”

गोर्डन के मन में लारी सत्राम हो रहा था, उसने दृढ़तापूर्वक कहा—“मुझे कहते दुःख होता है कि मैं आपकी इस आज्ञा का पालन करने से मंजूर हूँ। आप मुझे अल-अजहर के विद्यार्थी और अध्यापकों का निकाल देने की ही आज्ञा नहीं दे रहे हैं, यदि सैकड़ों, नहीं नब्बे, हज़ारों के भूत से मेरे और मेरे सैनिकों के साथ रंगने का भी कहते हैं।”

“दुष्ट ! कैसी भेड़ही जात है !” जनरल ने घृणा से कहा—“ये कायर मिश्रवासी लोग सैनिकों के आगे हठेरे ? अङ्क देभते ही चिड़ियों की तरह उड़ जावेंगे ! अगर हठेरे भी, तो यह दोष उनका ही होगा ! सोचो, समझो, मेरी आज्ञा का पालन करो !”

“मैंने सोच लिया, और समझ लिया ! मुझे दुःख है कि मैं आपकी आज्ञा का अल्प भी विरोध करता हूँ। यदि आपका इस काम में सहायता हूँगा, तो वह मेरे लिये और भी अधिक दुःख की जात होगी। इस काम से निरीह भ्रम के भूत की नदियों जल जायँगी, सारा देश रो उठेगा, अशांत हो जायगा, भारत में, यूरोप में, अमेरिका में सर्वत्र भ्रमों का मान मर्दित हो जायगा। धायकों और मृतकों के मिलजुल स्त्री बच्चों की आँखें भ्रमों के सिंहासन का ही नहीं, आकाश का भी हिला देंगी ! इस प्रकार हम अपनी जड़ अपने आप ही काटेंगे और शीर इस कलंक का टीका किसके सिर लगेगा ? आप जरा सोचें तो ?”

युवक गोर्डन की धतनी दृढ़तापूर्वक जाते सुन कर जनरल थोड़ा विचलित हुआ, उसने कुछ शांत हो कर कहा—“यदि तुम्हारा जैसा ही कहना है, तो मैं इस आज्ञा का एक शर्त पर वापिस ले सकता हूँ। तुम्हें धर्मोपदेश का-सारे पड़ोस की जड़ का-जिना जिलम देश से बाहर कर देना होगा।”

“यह भी संभव नहीं। मिश्रवासी धर्मोपदेश का महात्मा मानते हैं। उसके साथ अत्याचार करना सारे देश के साथ-उनके धर्म के साथ अत्याचार करना होगा। उनकी दृष्टि में जैसा काम मानवता के प्रति, धर्म के प्रति, अपराध करना होगा।”

“यह सभ ठीक हो सकता है; पर हम सैनिक हैं; हमें इन जातों पर सैनिक की दृष्टि से ही विचार करना होगा। जिना किसी वादविवाद के मैं पूछना चाहता हूँ कि तुम मेरी आज्ञा पालन करने के लिये तैयार हो या नहीं ?”

“यह तो ज्वन्य पाप होगा।”

“पाप अथवा पुण्य, इससे तुम्हें क्या मतलब ? क्या तुम मेरी आज्ञा का पालन नहीं करोगे ?”

“यह मेरी आत्मा के विरुद्ध होगा।”

“प्रश्न तुम्हारी आत्मा का नहीं है, प्रश्न है सम्राट के आये नमक का हलाल करने का और मेरी आज्ञापालन का।”

“जब मैंने सैनिक की दीक्षा ग्रहण की थी, तब क्या मैंने अपने मनुष्य के अधिकारों का भी ज्ञेय दिया था ?”

“अपने अधिकारों की चर्चा मत करो, याद रखो, सभसे पहले तुम सैनिक हो।”

“हां, मैं सैनिक हूँ; पर उससे भी पहले मैं मनुष्य हूँ।”

जनरल का क्रोध निरस्तीम हो गया। गोर्डन का इस प्रकार प्रतिवाद करते देख कर जनरल ने आवेश में उसके सैनिक के चिह्न धीन लिये, उसे सभ प्रकार से अपमानित किया; परंतु धीरवीर गोर्डन ने दृढ़तापूर्वक कहा—

“एक अनुचित आज्ञा का पालन नहीं हो सकता। यह आज्ञा सर्वथा अनुचित है, अन्यायपूर्ण है। आप मुझे हत्या करने का कह रहे हैं-हत्या करने का ! जनरल ! गोर्डन एक सभ्य सैनिक है, वह जैसा नहीं कर सकता !”

एक सभ्य सैनिक की भांति धतने उठे पद का भी तृणवत् समझ, जाते-जाते गोर्डन ने

ફિર કહા—“જનરલ! યાદ રખાયેગા, એક દિન એસા બી આવેગા, જિસ દિન યે સખ ઘટનાયે” મેરે સે બી અધિક આપકે લિયે આત્મ-સંતાપ-પ્રદ હોંગી.”

(૨)

“મારો! ઉસ પાછ છોકરે કા!” અલ-અજહર કે આગે એકત્રિત સેના કે સ્થાનાપન સેનાપતિ ને ક્રોધ સે કાંપતે હુએ કહા. દૂસરે હી ક્ષણ કઇ બંદૂકે એકસાથ ઉઘી હુઇ, ગોલિયો ફંગી ઔર વિદ્યાલય કી ઉઘી દીવાર સે એક ક્રામલ બાલક કા મૃતશરીર રાસ્તે મેં આ કર ધડામ સે ગિર પડા! સેનાપતિ લાશ કે ફેંક દેને કા હુકમ દે હી રહા થા કિ એક ચીત્કાર સુનાઇ દી ઔર દૂસરે હી ક્ષણ સૈનિકોં કા સંસાર કી સખસે અધિક શક્તિશાલિની માતૃદેવી કા રાસ્તા દેના પડા. ક્રોધ ઔર દુઃખ સે વ્યથિત માતા અપને મૃતપુત્ર કે પાસ ખડી દિખાઇ દી.

ઉસ દેવી ને અપના કાલા ધુંધટ હટા દિયા થા. પુત્ર કે શવ ગોદ મેં લે જાતી સે લગા વહ ફૂટ-ફૂટ કર રોને લગી. ઇધર અત્યાચારપીડિત નિર્દોષ માતા કા કરુણ-કંદન હો રહા થા, ઉધર સૈનિકગણ અલ-અજહર વિદ્યાલય કે વિશાલ પ્રાંગણ મેં ઘુસ રહે થે. પાંચ હજાર વિદ્યાર્થી ઔર અધ્યાપક શાંતિપૂર્વક વિદ્યાલય મેં ડટે હુએ થે. વે અપના કર્તવ્ય-પથ નિશ્ચિત કર ચૂકે થે. ઘોડોં કા ટાપોં ઔર સૈનિકોં કે અસ્ત્રશસ્ત્રોં કી આવાજોં કે ખીચ ફિર વહ કરુણ-કંદન સુનાઈ દિયા—“ઓહ! મેરા બેટા! હાથ અલી! તૂ મર ગયા? નહીં, મરા નહીં, અલી! તુએ ઇન દુષ્ટોં ને માર ડાલા? ઓ! મેરે ઇકલૌતે બેટે! અબ મેરા કૌન હૈ? બેટા! આ, ફિર આ જા! અલી! અલી!!”

વિદ્યાર્થીયોં ઔર અધ્યાપકોં કા તલવાર કે જોર પર વિદ્યાલય સે નિકાલ બાહર કર દેને કી આજ્ઞા હો ચૂકી થી. બીયણ નર-હત્યા-કાંડ હો રહા થા. રોતી હુઇ માતા કે લિયે બી સેનાપતિ આજ્ઞા દે હી રહા થા—“ઉડાઓ! ઇસે ચિહ્નને.....” અકસ્માત વીર ગોડન વહાં આ પહુંચા.

ન જાને કિસ અજ્ઞાત પ્રેરણા સે વહ વહાં આ પહુંચા થા. યહ ખીબત્સ કાંડ ઉસસે ન દેખા ગયા. સ્થાનાપન સેનાપતિ પર વહ શેર કી ભાંતિ ઝપટા. ઘોડે સે નીચે ધસીટ કર ઉસને ઉસે જમીન પર પટક દિયા. અપને પહલે સેનાપતિ કા વહાં ઇસ પ્રકાર દેખ કર સારે સૈનિક કિકર્તવ્યવિમૂહ હો ગયે-જયોં કે ત્યોં ખડે રહ ગયે! દૂસરે હી ક્ષણ મિત્રવાસિયોં કી એક બીડ ન જાને કિધર સે આઇ. ગોડન કા સન્માનપૂર્વક હાથોંહાથ ન જાને વે લોગ કિધર લે ગયે. ગોડન બી આશ્ચર્યચકિત હો ગયા થા.

x

x

x

x

જો હોના થા સો હો ગયા. એક સુકુમાર બાલક કી બલિ સે એક બીયણ હત્યાકાંડ પ્રારંભ હુઆ. સૈંકડોં વિદ્યાર્થી ઔર અધ્યાપક મારે ગયે! સર્વત્ર સન્નાટા જા ગયા. મિત્ર પર અંગ્રેજોં કે શાસનકાલ મેં એક એસી નૃશંસ ઔર ખીબત્સ દુર્ઘટના થટી.

હજારોં મિત્રી સુલતાન હસન કી મસ્જિદ મેં એકત્ર હો રહે થે. મૃત વ્યક્તિયોં કે શવ મસ્જિદ કે પ્રાંગણ મેં રકયે થે. ઇમામોં ને મૃત વ્યક્તિયોં કી શાંતિ કે લિયે પ્રાર્થના પઠ કર ઉચ્ચ સ્વર સે કહા—“અપની સાક્ષી હો, ઇન વીરોં કી મૃત્યુ ઇમાન કે લિયે હુઇ હૈ!” હજારોં વાણિયોં સે એકસાથ આવાજ આઇ—“ઇમાન કે લિયે! ઇમાન કે લિયે!!”

કુરાન કી આયતેં બોલતે હુએ સુરદાસોં કે સમુદાય કે પીછે શવોં કા ઉઠાતે હરે ઔર લાલ કપડે પહને ચિંતામસ્ત આદમિયોં કી એક લખી શ્રેણી થી. ઉનકે પીછે ક્યામત કે વર્ધુન કા ગીત જાતે હુએ વિદ્યાર્થી ચલ રહે થે. સૈંકડોં ફકીર બી ધાર્મિક ગીત જાતે હુએ મૃત વીરોં કી સ્મરણનયાત્રા મેં સંમિલિત થે. મૃતકોં કે સંબંધિયોં કે રોતે-બિલખતે સમુદાય કે પીછે અપને હજારોં અનુયાયિયોં કે સાથ ધીર ઔર શાંત ઇસ્માઇલ અમીર ધીરે-ધીરે ચલ રહા થ. એક વિશાલ જનસમુદાય ઉન મૃત વીરોં કે સન્માન મેં એકત્ર હો રહા થા! સ્ત્રી-પુરુષ, અમીર-ગરીબ, છોટે-ખડે, એક ખડે બારી ઓત કી ભાંતિ ચલે જા રહે થે; ઉનકી ચાલ ગંભીર ઔર ધીમી થી. ચેહરોં પર હૃદયભેદી શોક સ્પષ્ટ દિખાઇ દે રહા થા. કિસીકી આંખોંસે એક

हो आस्र कभी कभी टपक पड़ते थे, उस समय प्रतीत होता था कि उसकी आंतरिक वेदना जहाँ न रही है; परंतु जिनकी आंखें सूजी थीं, उनका दुःख व्यक्त था; कारण कि उनके दुःख को बाहर निकलने का कोई रास्ता नहीं था। इस प्रकार यह जलूस शहर की सड़कों और गलियों में धूमता हुआ शमशान न पड़या।

रात्रि शांत थी। विशाल रेजिस्तान आदलों से अनाच्छादित चांद के नीचे पड़ा सो रहा था, उसके इस ओर आ कर वह जनस्रोत रुक गया। मृत व्यक्तियों के शव दहनाने की क्रिया जल समाप्त की गंध, तल कुरान की यह आयत सुनाई दे रही थी—“ओ अल्लाह! जुदा के सिवाय किसमें जल है, किसमें शक्ति है? जुदा! हम तेरे अंदर हैं और तेरे पास एक न एक दिन लौटेंगे ही।”

दुःखी जनों को, अलअजहर के शिक्षक और अन्य मुस्लिमों सांत्वना दे रहे थे। चांद के प्रकाश के नीचे दुःख और शोक से पीड़ित इस भीड़ का वह दृश्य कितना हृदयविदारक था! मुज्रिये जुझे खेदरे को नीचे किये धस्माधल अमीर जरी गंभीरता से कह रहा था—

“हमारे जीवन में यह एक रात आई है, लाधयो! हमारा मार्ग निर्जन सा हो रहा है। हममें शोक छाया हुआ है। कंधों में अज शांति से सोये जुझे धन वीरों से धुपियां होती हैं! ये सज हम लोगों के आगे जल जसे! उन्हे शांति मिसे, हम सजके शांति मिसे! यह देयो, यहां एक देवी है; धसने अपने पति को जो दिया है! यह यहां एक माता है, जिसका पुत्र जल जसा! ओह! धसके हृदय में कितना धोर संताप जरा हुआ है।”

“हाय मैं गरीबिन! ओह! मेरे गरीब जज्ये! ओह! सारे दुःखी गरीबो!” जिह्वाती जुध वह दीन दुःखिया माता आ कर धस्माधल के जरणों पर गिर गंध! शोक और विषाद का समुद्र सा उमड़ आया! उसे शांत करते जुझे धस्माधल अमीर ने उच्च स्वर से कहा—“ओ! जुदा के अंदा! धर्म हमारा प्राण है। पश्चिम से आ कर ये विदेशी हमारा धर्म और देश धीनना चाहते हैं। हमें धनसे अपने धर्म और देश की रक्षा के लिये प्राणप्रणु से कटिजल हो जना आहीजे। हमें अपनी आत्मा की तलवार धस राक्षसी लक्षक के सामने उठानी आहीजे। मनुष्य जने, गुलाम नहीं! जिंदा जने, मुर्दे नहीं! यूरोप के लिये पैसा पैदा करने की मशीन ही न जने रहे! जुदा के अंदर जल कर जोंपडी में रहना जी अच्छा है, किसी गुलाम जैसी जी अत्याचारपूर्ण शक्ति के गुलाम जल कर महल में रहना जी किस काम का? जसे! मनुष्य के शासन का लात मार कर उस सर्वशक्तिमान के शासन की धस पृथ्वी पर स्थापना करे!”

लोगों का जेश जद रहा था, धस्माधल ने थोड़ी देर रुक कर फिर कहा—“मुझे आपमें से जैसे सौ लाधयो की जरूरत है, जे धर-धर परमात्मा का सदेश पड़या है, अलायारियों की अत्याचार-गाथाये सुना कर उनकी आंखें जल दे। हमारे मुहम्मद साहज एक-गुलाम की लांति मक्का से निकाले गये थे; परंतु वह वहां लौटे एक विजेता की लांति। आज हम काहिरा नगर से अपमानित कर के निकाले गये हैं, परंतु यदि कभी जिंदा लौटेंगे तो पूर्ण गौरव के साथ ही।”

अपने नेता की धतनी उत्साहजरी जाते सुन कर सजने उच्च स्वर से पुकारा—“अवश्य, अवश्य! जुदा के नाम पर अवश्य!”

“मुझे दूसरे के प्राण खेनेवाले सैनिकों की जरूरत नहीं है; मुझे जरूरत है उन तपस्वी वीरों की, जे अत्याचारी निरंकुशता के सामने न झुके और अपने प्राणों की आहुति दे दें। देशभक्तों के हिन के लिये अपनी जलि देनेवालों का पुरस्कार क्या उस सैनिक से कम होगा, जे रणक्षेत्र में मृत्यु पाता है? मुझे युवकों की, वीरों की, जरूरत है। विपत्तियों का पहाड़ हमारे सामने है। विपत्ति और जल ही नहीं, मृत्यु का जी हमें सामना करना होगा। आप सज समुद्रतट की जल के समान पवित्र है; पर उसकी लांति कहीं आप निरुदेश न पड़े रह जल। मुझे साधु-संतों की आवश्यकता नहीं है। मुझे तो पाप और अत्याचारजसित व्यक्ति-यों की आवश्यकता है। क्या आप पापपीडा से असित हैं? जीवन की गति क्या आपके लिये

રૂક ગઇ હૈ? ક્યા આપ ઇસી અવસ્થા મેં મૃત્યુ કે અંધકાર મેં લીન હોને કી તૈયારી ચૂપચાપ નહીં કર રહે? ક્યા આપકા પશ્ચાત્તાપ ગંભીર હૈ? આત્મા કી કડુતા મેં ક્યા આપ કિસી સત્પથ કી પ્રાપ્તિ કે લિયે પરમાત્મા સે પ્રાર્થના કર રહે હૈં? યદિ હાં, તો ભાધયો! આઓ, પવિત્રતા આ કર આપકા પદચુંબન કરેગી. એક મહાન યાત્રા આપકે સંચુખ હૈ, જિસમેં આપકે સારે ચાપ છૂટ જાવેગે.”

“અક્ષાહ!” કરતે હુએ સૈકડોં યુવક આગે બઢ આયે! ઇતને અધિક યુવકોં મેં સે સૌ કો ઇંટને કા કામ અલઅજબર કે અધ્યાપકોં ને ક્રિયા. સભી યુવક દેશ ઔર ધર્મ કી સેવા મેં આત્મોત્સર્ગ કરને કે લિયે ઉત્સુક હો રહે થે.

ચાંદ કા પ્રકાશ મંદ પડને લગા થા. પ્રભાત કી સુખમય બેલા ક્ષિતિજ પર ધીરેધીરે પદાર્પણ કરતી હુધ આ રહી થી. ઐસે સમય મેં ઇસ્માઇલ ને ઉન ત્યાગી વીરોં કો સંબોધિત કરતે હુએ કહા—“તુમ લોગોં ને આજ પરમાત્મા કે દ્રૂત કા મહત્વપૂર્ણ કાર્ય અપને ઉપર લિયા હૈ. જહાં તકે પહુંચ સકો, ઉસકા સંદેશ સુના દો! તુમ સરકાર કે શત્રુ નહીં; પરંતુ જહાં સરકાર ઔર પરમાત્મા કે ફરમાન મેં ફર્ક દિખાઇ દે, વહાં સરકાર કે બળ્ય પરમાત્મા કી આજ્ઞા પાલન કરને કી બાત ઘર ઘર પહુંચા દો!”

“તુમ ઉસ પરમાત્મા કે સૈનિક હો. તુમ્હેં તુમ્હારે પ્રયત્ન કી સફલતા કે લિયે અસ્ત-શસ્ત્ર કી આવશ્યકતા નહીં. ક્યા તુમ તલવાર કે બલ પર વિજ્ય કી આશા કરતે હો? તો પીછે હટ જાઓ! યહ કામ તુમ્હારા નહીં. ક્યા તુમ અંગ્રેજોં કો મિશ્ર સે નિકાલ બાહર કરના ચાહતે હો? કોઇ રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરના ચાહતે હો? તો જાઓ, ઘર લોટ જાઓ! યહ કામ તુમ્હારા નહીં, તુમ્હેં કેવલ એક શત્રુ કો બાહર કરના હૈ; ઔર વહ હૈ અત્યાચાર-કુતંત્ર! કેવલ એક સુલ્તાન કો તુમ સ્થાપિત કરોગે, ઔર વહ હોગા પરમ પિતા પરમાત્મા!”

ઉસ રાત કા કાર્ય સમાપ્ત હોને કો આયા! વિદેશી શાસકોં કે અત્યાચાર ને સોચે હુએ મિશ્રવાસિયોં કો જગા દિધા.

(શ્રી. હાલકેનના “ધી વ્હાઇટ પ્રોફેટ” નામક ઉપન્યાસપરથી શ્રાવણ-૧૯૮૪ ના “ત્યાગ-ભૂમિ”માં લેખક:—શ્રી ગોપાલ નેવટિયા.)

૧૪૨-બાલક મસોલિની

મસોલિની કૌન?

એક લોહાર કા લડકા, વહ આજ ઇટલી કા સખ કુછ હૈ, વહાં ઉસીકી તૂતી બોલ રહી હૈ. દુનિયા કે બડે બડે આદમિયોં મેં વહ બી એક હૈ. ઉસકે બચપન કી હાલત જાનના તુમ્હારે લિયે બહુત આવશ્યક હૈ. લો સુનો; ધ્યાનપૂર્વક સુનના.

મસોલિની કે પિતા કા નામ ‘એલી સૈડો’ થા ઔર માતા કા નામ ‘રિન્ના.’ ઇટલી કા ‘દેવાડોલા’ ગાંવ મસોલિની કી જન્મભૂમિ હૈ. યહ શહર ઇસી કારણ સે બહુત મશહૂર હો ગયા હૈ. સન ૧૮૮૩ ઇસ્વી કી ૨૬ જુલાઇ કો ઉસકા જન્મ હુઆ થા. બાલક મસોલિની ખેલને-ફૂદને કા બડા શૌકીન થા.

પંદ્રહ વર્ષ કે ઉત્ર તકે મસોલિની ને ખૂબ ખેલા-ફૂદા. ઉસકી પઢી લિખી માં ‘રિન્ના’ બડી યોગ્ય થી. વહ બચ્ચે કો લાડ દુધાર સે ખેલ ફૂદ કે સાથ સાથ અક્ષરોં કા જ્ઞાન કરાતી રહી. માં ઉસે શામ કો અચ્છી અચ્છી કહાનિયોં સુનાતી ઔર અચ્છે ગીતોં કો જાનની યાદ કરા દેતી થી. બાલક મસોલિની કહાની સુન કર કબી જોશ સે ઉછલ પડતા થા, ઔર ગીતોં કો ગા ગા કર ખુશ હોતા થા. ઇન બાતોં કા ઉસકે ભવિષ્ય જીવન પર બહુત અસર પડા.

સોલહવેં વર્ષ મેં વહ ‘ગ્રોડબ્બી’ કે સ્કૂલ મેં પઢને કો ગયા. ખૂબ ખેલને-ફૂદને કે કારણ વહ બડા હુષ્ટપુષ્ટ ઔર બલી થા. ઇતના લી નહીં, નટખટી બી પહલે નંબર કા થા. હંસી કરને

में भी वह अज्ञात अतुर था। स्कूल के विद्यार्थी उसे अपना अगुआ समझते थे।

एक दिन की आत है, उसके एक साथी ने जल जल कर उसके माथे में एक अड़ी छोट भार दी, सिर हट गया, टपाटप भून गिरने लगा। भसोलिनी कमजोर नहीं था। वह जल तक उसे भारने के लिये तैयार हुआ तब तक वह लड़का यत्नत हो गया। अब मेयारा क्या करता! भून से लथपथ, अगुलियों से भून घोंघता हुआ वह पिता की दुकान के सामने न भडा हुआ। शानीसी भोली में उसने सारा हाल कह सुनाया। सारी कहानी सुन कर 'अधी' के अडा रंज हुआ और लाल पीली आंभें करके उन्होंने उसे हो-यार यांटे जभाये। उन्हे गुस्ता आया-भसोलिनी के डरपोकपने पर! अडे गर्ज कर भोले:-जल तक तुम उस लडके से अदला ले कर अपना साहस न अताओगे तब तक मैं न तुझसे भोळंगा और न भोजन करने के हूंगा। भसोलिनी के आत लग गध। हाथ में हॉकी का डंडा लिये ही था, यज्ञ अदला लेने।

भून टपटप गिरता था; हर् भी होता था। उसे तो अदला लेने की धून सवार थी। भौंके की आत है; वही लडका भारनेवाला भेल के 'आउन्ड' से लौट रहा था। उसे देखते ही भसोलिनी उस पर शेर की तरह दूटा और भेतरह पीटा, धायल कर दिया। उसे भी कम योड नहीं लगी-कपडे लाल लाल हो गये।

अदला ले कर वह पिता के पास दौडा आया और सारी कथा कह सुनाय। सुन कर 'अधी' कला न समाया। भ्रम के भारे उसकी आंभों से आंसू टपकने लगे। भेटे के उठा कर उसने गोद में लगा लिया और भरलभ-पट्टी कर उसे भिछौने में लिटा दिया। उसने कहा:-भ्यारे भेटे! आण से याद कर दो-कली किसी से पीटा कर नहीं आना। जल तुम अदला ले कर आये, तो भेरी प्रसन्नता की सीमा न रही। अविध्य में कली मार भा कर न आना-कुछ परवाह नहीं यदि तुम्हारी लाश के मैं 'उस स्थान' से उठाने जर्ह।

यह है वीर जनाने की सिंभावन!

भसोलिनी अज्ञा तीक्ष्ण बुद्धिवाला था; साथ ही लरपूर भिहनती भी। वह परीक्षा में हभेशां प्रथम श्रेणी में पास होता था। सन् १९०६ धस्वी में उसने अपनी स्कूल की पढाछ समाप्त कर ली और गिता की सहायता करने लगा। धौंकनी धौंकते धौंकते उसका जल उभ गया था। पढनेवाला भी भूय था, रातोंरात जेरीयादही और भेजिनी जैसे वीरों की जलनियों पढने में धसका मन भूय लगता था। धनके पढ कर मन ही मन कहता था:-मैं क्या जैसे नहीं हो सकता? नहीं, मैं भी जैसे कार्य करूंगा, जिससे लोग मुझे भरने के पाद स्मरण करे।

वह लेभक था; अज्ञा लारी वक्ता था। एक बार सिलिसिथन कॉलेज के प्रिन्सिपल ने उसके बारे में कहा था:-

'भसोलिनी किसी दिन संसार में नाम पैदा करेगा। आण छटली में वह एक महापुरुष है; उससे सल डरते हैं।'

तुम भी अपना जवन धसी प्रकार ढालो और संसार में भशहूर बनो। ने आलक अय-पन ही से अहहूर और तीव्र बुद्धि का होता है, वह किसी दिन अज्ञा आदमी जश्न अनता है। साहसी और विद्वान ही उन्हा उठेगा!

(“भनोरभा”ना एक अंकभां लेभक:-श्री. गौरीशंकर योधरी)

૧૪૩-ધર્મપાલનની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા કેવી હોય ?

સનાતન ધર્મ તો એકજ છે, શરીરધર્મ બલે બિન્ન બિન્ન હોય; પણ આત્માનો ધર્મ તો એકજ છે. સર્વ કાળ, સર્વ સ્થળે સત્યનું સ્વરૂપ તો એકજ છે અને સત્યનું અણીશુદ્ધ પાલન તે ધર્મ. ધર્મ કોઈએ ખોળી કાઢ્યો નથી કે કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી. જડ કે ચેતન કોઈ પણ પદાર્થની કે જીવની ઉત્પત્તિ સાથેજ તેનો ધર્મ સ્વીકારતો આવે છે. ધર્મ કોઈ એક વ્યક્તિની કે દેશની કે દુનિયાની થાપણુ નથી. સર્વ દેશની તે સામાન્ય મિલકત છે.

જેના પાલનથી શાશ્વત આનંદસુખ પ્રાપ્ત થાય તે સત્ય. સત્ય ત્રિકાલ-અખાદિત છે અને તેથી અનંત, અવ્યય અને અગાધ છે.

સ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં વિવેક જન્મે છે, વિવેકના હુતાશમાંથી વૈરાગ્ય જન્મે છે અને વૈરાગ્ય-માંથી જ્ઞાન પ્રકટે છે. સત્યનું દર્શન તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન.

સત્સંગથી વિવેક જન્મે છે અને સારાસાર પારખનારી શક્તિ જે વિવેક તે અભ્યાસથી આવે છે. સમજપૂર્વક એકનિષ્ઠ ચિંતન તે અભ્યાસ. આવા અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવાઈ રહે ને વિવેકદષ્ટિ સાંપડે એ જીવનને ધન્યવાદ છે. શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન માણસને એ ચિંતનમાં પ્રેરે છે.

તમામ છદ્ધિયોને વશવર્તી બનાવી એક શુભ કાર્યમાં વાળવી તેનું નામ એકનિષ્ઠા. આવી એકનિષ્ઠાથી જે અનુભવ ગ્રહણ થાય તે શ્રવણ ગુરુનો અનુભવ ગ્રહણ કરવા માટે આવી એકનિષ્ઠા જોઈએ. પછી ગુરુના અનુભવને માર્ગે વળવું ને તેવો અનુભવ કરવો એનું નામ મનન અને નિદિધ્યાસન.

શિષ્ય તૈયાર તો ગુરુ હાજર. અવિનયીનો વિનયી કરે; અવિવેકીનો વિવેકી કરે તે ગુરુ. ગુરુની ઇચ્છા રાખનારે પ્રથમ શિષ્ય બનવું જોઈશે. જગતના તમામ સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં ને પ્રાણીમાત્રમાં નતભાવથી અવલોકવાની દષ્ટિ તેણે કેળવવી જોઈશે. જે દ્રષ્ટા છે તેનેજ ગુરુ દેખાય છે. તેવા દ્રષ્ટાને પહે પહે ગુરુનો આદેશ ને ઉપદેશ સંભળાતો થશે. જનમાં કે વનમાં, સ્થૂળમાં કે સૂક્ષ્મમાં સમગ્રે તેને સર્વવ્યાપક ગુરુદેવની મહાવાણી સંભળાશે, તેના શ્રવણથી તેને વિવેકદષ્ટિ સાંપડશે.

વિવેક જન્મતાં માણસ સમજે છે કે, જૂઠું બોલવાથી ઉડી અસંતોષની ને દુઃખની લાગણી થાય છે અને સત્ય બોલવાથી આનંદ અનુભવાય છે. કોઈને દુઃખ દેવાથી હૃદયમાં ન સમજાય એવી વ્યથા થાય છે અને કોઈનું શુભ કરવાથી અંતર પ્રસૂત રહે છે. આમ વિવેકથી માણસ લાભાલાભ ને જયાજય સમજતાં શીખે છે. અજ્ઞાનને જેમ જેમ તે વધુ ઓળખતો થાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનની વધુ નજીક તે થતો જાય છે. અજ્ઞાનનો અધિકાર હવે તેને સ્પષ્ટ સમજાય છે અને જ્ઞાનના પ્રકાશમાં તેના નેત્રનાં પોપચાં અણુમીંચાં રાખતાં તે ટેવાતો જાય છે.

હવે તેને તેની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. તે દર્દથી ને વેદનાથી અકળાય છે. અંધો જેમ લાકડી ઠોકતો ભીંત ખોળે, તેમ તે હાંફળો ફાંફળો ચારેગમ નિરાધાર જેમ જોતો હોય છે; નોંધારાના આધારને શરણે જવા તે તલસી રહ્યો હોય છે. હવે તેનામાં વૈરાગ્ય જન્મે છે, રાગદ્વેષ તેને અસર કરી શકતા નથી. માન-અપમાન તેને ખાંધી શકતા નથી, સ્તુતિથી તે ફૂલાતો નથી, નિંદાથી તે હીઝરાતો નથી, વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાનું ભૂતિમંત સ્વરૂપ તે બની રહે છે. જગતમાં તે રહે છે પણ જગતનો મેલ એને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તે કર્મ કરે છે, પણ તેના ફળની તેને તૃષ્ણા રહી નથી. હવે કર્મ એને બંધનકર્તા રહ્યાં નથી. સિદ્ધિ કે રિદ્ધિની તેને પરવા નથી. મનથી, વચનથી કે કર્મથી તે પવિત્ર ને એકનિષ્ઠ છે. તેનાં કર્મ ને તેની વાણી તેના આત્માની વિશાળતાનું પ્રાત્યંબ છે. તેને ભાઈ નથી, બહેન નથી, સગાં નથી, સહોદર નથી; છતાંય આખું વિશ્વ તેનું કુટુંબ છે. તેને પોતાની કાંઈ મિલકત નથી. સર્વ પાપથી તે વેગળો છે, દુરાચારથી તે દૂર છે, અજ્ઞાનમાં હવે એ અટવાય એમ નથી, બંધનમાં એ બંધાય તેમ નથી. હવે તે સ્થિતપ્રજ છે, હવે તે જ્ઞાની છે, હવે તે સ્વતંત્ર છે.

સમસ્ત દુનિયાપ્રત્યે એને પ્રેમ છે, એ પ્રેમી છે. વનનાં ઝાડ ને પહાડના પથ્થર એના શુ. ૨૧

મિત્રો છે. પણ, પક્ષીઓ ને માણસો એના દોરતો છે. એ સૌપર વહાલ રાખે છે ને સૌ એના પર વહાલ રાખતાં શીખે છે. એને કોઇની સાથે વેર નથી, કોઇને એ ધિક્કારતો નથી, કોઇને એ મારતો નથી, કોઇને એ નિંદતો નથી. એ પરમ અહિંસક છે, પરમ સત્યવાદી છે, દુનિયાના દંભની એના પર અસર નથી. એ નિર્લેપ છે, નિર્મમ છે, નિરહંકારી અને નિર્ભય છે. એ કોઇને દુઃખ નથી દેતો અને એટલે એ પરમસુખી છે, એ કોઇનું પડાવી લેવા ઇચ્છા નથી કરતો અને એટલે એ પરમ સંતોષી છે, એ કોઇના દોષ જોવા નથી ખેસતો અને એટલે એ પરમ પવિત્ર છે. પ્રેમભરી એની દૃષ્ટિ છે, શ્રદ્ધાભરપૂર એની વાણી છે, તપ એ એનું જીવન છે.

એના શબ્દે શબ્દમાંથી ભક્તિનું માધુર્ય ઝરે છે, આપું વાતાવરણ એના નાદથી શાન્તિ અનુભવે છે. એ એવો શાન્તિપ્રચારક છે. અસત્ય એનાથી દૂર નાસે છે, અજ્ઞાન એની આગળ ડોકાતું નથી. એ મહાજ્ઞાની છે, ભક્ત છે, તપસ્વી છે, એ જગે છે અને તોય એ સદાનો ઉપવાસી છે. એ કર્મ કરે છે અને તોય એ સદાનો ત્યાગી છે. એ શ્વાસ લે છે અને તોય એ સદાનો અહિંસક છે. એ દેહધારી છે અને તોય એ વિદેહી છે. જીવવાનો એને મોહ નથી અને મૃત્યુની એને ઉતાવળ નથી. મુક્ત તો એ છેજ અને જગતની મુક્તિ કાળે એ મથે છે. જગતની એ સેવા કરે છે, પણ જગતની પાસેથી એ સેવાની આશા રાખતો નથી. અતિ દૈન્યથી એ રહે છે, પણ વૈભવની એને તૃષ્ણા નથી. સૌ પર એ દયા રાખે છે, પણ કોઇની દયાની એને પરવા નથી.

દુનિયા એની આગળ માથું નમાવતી આવે છે, પિપાસુઓ એને ચરણે જ્ઞાન પીવા આવે છે, દુઃખિયાં આશ્વાસન કાળે આવે છે, ભક્તો સત્સંગ કાળે આવે છે. એનાં વચનામૃતથી અનાથને માતાપિતાની હાંક મળતી લાગે છે, રીખાયલાંને મુક્તિ મળતી લાગે છે, ધવાયલાંને રૂઝ વળતી લાગે છે, કોઈ એની વાણીમાં શાન્તિ શોધે છે, કોઈ શરણુ શોધે છે ને કોઈ ભવિષ્ય ખોળે છે. દુનિયા આખીને માટે એનાં દાર ખુલ્લાં છે, દુનિયા આખીને માટે એનું જીવન પ્રેરક છે, દુનિયા આખીને માટે એનો જન્મ સાર્થક છે.

એ પુણ્યશ્લોક સત્યનો અણીશુદ્ધ પાલક ધર્મરાજ ભક્તિભાવલીનાં એનાં લોચન, પ્રેમભાવલીનું એનું હૃદય, દયાભાવલીની એની વાણી.

ધર્મપાલનની આ ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકા છે. આપણું તે ધ્યેય હો, આપણા સૌ પ્રયત્નો તે દિશાએ હો, આપણી ગતિ પ્રગતિ હો, તેના ધર્મરાજના ચરણમાં આપણા કોટિ કોટિ પ્રણામ હો. ઠૂંક તત્સત્. (ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ના “સાહિત્ય”માં લખનાર:-શ્રી રમણલાલ પી. સોની)

૧૪૪-૬૬ અંગ્રેજનો સંન્યાસ

શ્રીયુત રેનાલ્ડ નિક્સન બનારસ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજના પ્રૉફેસર હતા. હવે નિક્સન સાહેબે વૈરાગ્ય લઈ પોતાનું નામ ‘વેરાગી’ રાખ્યું છે. હવે એ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરી, ગળામાં કંડી-માળા ધારણ કરી, વૈષ્ણવ તિલક લગાવી રાતદિવસ આનંદકંદ પ્રજ્ઞચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણના ભજનમાં લીન રહે છે. બનારસ મુકી દઇ એમણે અવમોરામાં પોતાનો નિવાસ રાખ્યો છે. પ્રભુ દરેક અંગ્રેજને આવીજ સન્મતિ આપે. તથાસ્તુ.

(તા-૨૮-૧૦-૧૯૨૮ ના “હિંદુ” માંથી)

૧૪૫-મહારાજા અશોક અને ભિક્ષુનો સંવાદ

x x x x x
x x x x x

પટણા શહેરથી ગંગાને સામે કિનારે બહુ મોટું મેદાન છે. હાલમાં તેને હરિહરક્ષેત્ર કહે છે. પહેલાં કોઇ સમયે ત્યાં જંગલ હતું, એ જંગલમાં એ મનુષ્ય વાતચીત કરી રહ્યા છે. તેમાંના એકે શિકારીનાં કપડાં પહેર્યાં છે. તેને ખભે ધનુષ્ય છે અને કમરે તલવાર લટકે છે. તેના અંગે અંગમાં વીરતા દેખાઇ આવે છે, એવો એ બહાદૂર યુવાન છે. બીજો ભગવાં વસ્ત્ર સજ્જેલો વૃદ્ધ મનુષ્ય છે. વૃદ્ધ હોવા છતાં તેના મુખની કાંતિ શાંતિમય છે. બગલમાં એક ધાયલ પક્ષી છે અને પાસેજ એક ધવાયેલું હરણનું બચ્ચું ઉભું છે. તેના તરફ તે એકાગ્રચિત્તે નેઘ રહ્યો છે. એ બંનેની વાતચીત સાંભળો:-

શિકારી:—ઓ વૃદ્ધ! તું કોણ છે, ક્યાં રહે છે અને આ શું કરે છે?

વૃદ્ધ:—હું ભિક્ષુ છું, ગુરુને નામે મેં સર્વ પ્રાણીઓની સેવા કરવાનું વ્રત લીધું છે, અહીંથી અર્ધા માઇલ ઉપર વિહારસ્થાન છે ત્યાં રહું છું.

શિકારી:—કહે નેઘએ કે, આ પક્ષીને તે બગલમાં દબાવેલું છે અને આ હરણના બચ્ચા પ્રત્યે તું ધ્યાનપૂર્વક નેઘ રહ્યો છે, એમાં તારો શો ઉદ્દેશ છે?

ભિક્ષુ:—મેટા! જે કંઈ કહેવાનું હતું તે કહી દીધું! શું મારે હજી કંઈ વધારે કહેવાની જરૂર છે? સાંભળ. યુદ્ધેવની આજ્ઞા છે કે, સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા કરો! યુદ્ધેવના સંઘના શિષ્યો એજ વ્રત લે છે. આ પક્ષી કોઇના બાણથી ધાયલ થયું છે અને આ હરણનું બચ્ચું પણ એજ પ્રકારે ધવાયેલું છે. પ્રાતઃકાળનું નિલકર્મ પરવારીને હું અહીં ટહેલતો હતો, ધાયલ પક્ષી આવીને મારા પગે લીડાઇ ગયું, મેં એને બોળામાં લીધું અને આશ્વાસન આપતો હતો; એટલામાંજ હરણનું બચ્ચું મારી પાસે લંગડાતું લંગડાતું આવીને આઘાતવા લાગ્યું. મેં તેના ધા સાફ કર્યો અને કપડું ફાડીને ધા ઉપર બાંધ્યું. આથી લોહી નીકળતું બંધ થઇ ગયું છે. હવે હું વિચાર કરું છું કે, આને હું વિહારસ્થાને શી રીતે લઇ જાઉં અને ત્યાં તેની દવાદાર કરીને જંગલમાં છુટું મૂકી દઉં? વિહારસ્થાન અહીંથી થોડે દૂર છે. હું વૃદ્ધ છું અને વિચારું છું કે, આ બચ્ચાને દુઃખ ન થાય તેમ કેવી રીતે ઉપાડું અને વિહારસ્થાને જલદી પહોંચું? બીજો કોઇ ભિક્ષુ આજીવનમાં દેખાતો નથી એટલે વિચાર કરી રહ્યો છું.

શિકારી:—પાખાંડી સાધુ! આ બધી તારી પ્રપંચી વાતો છે. તું એમનું માંસ ખાવા ઇચ્છે છે, તેથી તેને ઉપાડી જાય છે! સાંભળ, એ બંને મારાં બાણથી ધાયલ થયેલાં છે. મેંજ તેમને મારેલાં છે. તેમના ઉપર મારો અધિકાર છે, તારો અધિકાર કંઈજ નથી! બીજાના માલને તું દબાવવા માગે છે, એવું બની શકશે નહિ. એમને અહીંજ મૂકી દે અને સીધો તારે માર્ગે ચાલ્યો જ.

ભિક્ષુ:—(શિકારી તરફ નેઘને) ક્ષત્રિ! આર્યધર્મના ભિક્ષુને આવાં દુર્વચન કહીને કોઇએ અપમાન કર્યું નથી. મને લાગે છે કે તું ધર્મને જાણતો નથી, અથવા તો તે આજસુધીમાં ભગવાન યુદ્ધનું નામ સાંભળ્યું નથી કે જેમણે જગતના કલ્યાણને માટે પોતાનું રાજપાટ ત્યાજી દીધું, સંસારને સર્વ કલેશોથી મુક્ત કર્યું અને નિર્વાણનો માર્ગ દેખાડ્યો. તેમના શિષ્ય શાશ્વત્તુનું નામ પણ તે સાંભળ્યું નથી. ઠીક, હવે હું તને અમારા ગુરુની આજ્ઞા કહું છું:—

દુઃખીઓને મદદ કરો.

રોગીઓને દવા આપો.

અજ્ઞાનીઓને વિદ્યા આપો.

જૂઞ્ઞાંને અન્ન આપો.

તરસ્યાંને પાણી આપો.

નાગાંને વસ્ત્ર આપો.

અમે ભિક્ષુ બનીને અમારી શક્તિ પ્રમાણે આ ધર્મનું પાલન કરીએ છીએ. હે ક્ષત્રિ ! તે વગર સમજીએ મને આ દુર્વચ્ચનો કલાં છે તેથી મને ખોટું લાગ્યું નથી. સૌ પોતપોતાની સમજણ પ્રમાણે વર્તે છે. તું મને કહે તો બીજી પણ વધારે ગાળો લાંડી લે, મને શરીરનો મોહ નથી. આ તો મને સાધુ સમજીને મારે શરણે આવ્યાં છે. શરીર પડે તો બલે, પણ અમારે શરણે આવેલાંને અમે જીવતા છતાં લજી દેતા નથી ! અભારે મને ધર્મપાલનનો જે રૂડો અવસર મળ્યો છે, તેમાંથી મને વચ્ચિત રાખવો એ તને ઘટતું નથી.

ક્ષત્રી:- (સ્વગત) અહો ! મેં તો આવો સાધુ આજસુધીમાં પણ જોયો નથી તેમ આવી વાતો પણ સાંભળી નથી; પરંતુ મને આ સાધુનો વિશ્વાસ આવતો નથી. એના સ્થાનમાં જઈને સત્યાસત્યની ખાત્રી કરવી જોઈએ ! (પ્રત્યક્ષ) હીક, હું આ ધાયલ હરણને મારી પીઠ ઉપર ઉઠાવું છું. ચાલો, તેને વિહારસ્થાનસુધી પહોંચાડી જાઉં !

ભિક્ષુ:- નહિ, તારી દાનત કેવી છે તે હું જાણું છું. તું અધર્મી છે, અધર્મને લીધેજ તને મારો વિશ્વાસ નથી. તું મારી સાથે બલે આવ; પરંતુ આ પ્રાણીઓને હાથ ન લગાવ ! તેઓ તારા ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવે છે અને તારા શરીરની ગંધ પણ તેમને સારી લાગતી નથી, તારા સ્પર્શથી તેમને દુઃખજ થશે ! હા, તું એટલું કર કે, હરણને ઉઠાવીને મારી પીઠ ઉપર રાખ અને તેને કપડાથી બરાબર બાંધી દે !

ક્ષત્રી હરણને હાથ અડકાડે છે, અત્યારસુધી તો હરણુ આરામથી ભિક્ષુની પાસે પડ્યું હતું; પરંતુ તેનો હાથ અડતાંજ તે ચીસો પાડે છે, પક્ષી પણ ગભરાઈને ડચકાં ખાવા લાગે છે.

ભિક્ષુ:- ક્ષત્રિ ! તું જોતો નથી કે, તેમને તારા ઉપર તિરસ્કાર છે, તેઓ તારાથી ડરે છે ? જો, મને કેવાં ચોંટી જાય છે ! જો કે મારી પાસે આવ્યાં તેમને અર્ધાં ધડી તો થઈ નથી !

ક્ષત્રી:- વાહ ! એ તો બધી કહેવાની વાતો છે, પશુઓમાં આવી બુદ્ધિ ક્યાંથી આવી ?

ભિક્ષુ:- ક્ષત્રિ ! તું હજી પણ ધર્મને જાણતો નથી. પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે કોઈપણ પ્રેરણા-રહિત નથી ! જેનું જેમનું શરીર છે, તેજ પ્રમાણે તેમનામાં બુદ્ધિ પણ છે. તેં જોયું હશે કે, જ્યારે કસાર્ધ કે મચ્છીમાર શેરીમાંથી પસાર થતો હોય છે ત્યારે કુતરાં તેમજ બીજાં પક્ષીઓ પણ તેમને જોઈને કારમી ચીસો પાડે છે. સાધુઓને જોઈને તેઓ એવું નથી કરતાં ! ભયાનક જંગલનાં પશુઓ પણ નવા સાધુને જોઈને પોતાની પૂંછડી પટપટાવતાં તેની પાસે આવે છે. તેમને હિંસક અને અહિંસકની ઓળખ હોય છે. હિંસકને જોઈને તેઓ દૂર નાસી જાય છે. વૃક્ષો પણ પ્રેમદષ્ટિએ જોવાથી પ્રસન્ન થાય છે. અમારો ધર્મ અહિંસા છે. “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” એ બુદ્ધદેવનું વચન છે.

ક્ષત્રી આશ્ચર્ય પામે છે, સાધુની નિર્ભયતા અને પ્રેમનો તેના ઉપર અજબ પ્રભાવ પડેલો દેખાય છે. તે શાંતપણે ઉભો છે અને સાધુ તેની મદદ માગે તેનીજ રાહ જોઈ રહ્યો છે. સાધુ પણ તેની સાથે બોલતો નથી. હરણને પોતેજ પોતાની પીઠ ઉપર લાદી લઈને તથા પક્ષીને બગલમાં ધાલીને તે વિહારસ્થાન તરફ જાય છે. ક્ષત્રી પણ તેની પાછળ પાછળ જાય છે. ચાલો, પાઠક ! અમારી પાછળ આપ પણ ચાલ્યા આવો. જુઓ ! સામેજ વિહારસ્થાન દેખાય છે, કેટલાક જુવાન ભિક્ષુઓ વૃદ્ધ ભિક્ષુને જોઈને દોડતા આવી રહ્યા છે. એકે હરણને વૃદ્ધની પીઠ ઉપરથી ઉતારી પોતે ઉઠાવી લીધું છે અને સૌ ચૂપચાપ વિહારસ્થાન તરફ જાય છે !

ઓહો ! વિહારસ્થાન શું છે ? એ તો નવી દુનિયા છે ! આપે પહેલાં કદી પણ નહિ જોઈ હોય ! જુઓ, ચારે બાજુ પાકી ઓરડીઓ બંધાયેલી છે; પશુ-પક્ષીઓ સ્થળે સ્થળે નિર્ભયપણે ઘૂમી રહ્યાં છે. અહીં રક્તપિત્તિયાં અને ક્રોધીયાંની દવા ચાલે છે. ભિક્ષુ જાતેજ તેમના ધાને ઘોઈ મલમપટ્ટી લગાડે છે; અહીં રોગીઓને દવા અપાય છે. પેલાં પક્ષીઓના ધા ઉપર પાટા બંધાઈ ચૂક્યા છે અને તેઓ વૃક્ષો ઉપર બેઠાં છે. અહીં ગાય, બેંસ, બકરી, હરણાં વગેરેની દવા થાય છે. આ મેદાનમાં પાટા બાંધેલાં પશુઓ આરામથી બેઠેલાં છે. કેટલાંક હરેરે છે અને

કેટલાંક વાગોળતાં દેખાય છે. જુઓ ! આ પાઠશાળા છે, વિદ્યાર્થીઓ લખી રહ્યા છે અને અધ્યાપકો બહુ પ્રેમથી લખાવી રહ્યા છે ! અહીં મત-મતાંતરે ઉપર શાસ્ત્રાર્થ ચાલી રહ્યો છે. આ ઓરડામાં કચેરી બેઠી છે. શહેરના લોકો પોતાના ઝગડા અને મુકદ્દમાના ફેંસલા કરાવવા અહીં આવે છે ! ન્યાયપૂર્વક ન્યાય કરાય છે ! રાજાને ત્યાંના કરતાં પણ અહીં વધારે લીડ છે ! વિહારસ્થાન શું છે ? સાચેજ ધાર્મિક જગત છે ! કેટલું લાંબુ-પહોળું સુશોભિત સ્થાન છે, વચ્ચે કેટલાંય વીધાનું પાકું સરોવર છે, કિનારા ઉપર સુંદર વેલજુદા શોભી રહ્યા છે ! આ લિશ્કુઓ હાથમાં હથોડા લઈને મૂર્તિઓ ધરી રહ્યા છે ! સૌનાં મુખ પ્રસન્ન છે ! વિહારસ્થાન દોઢ-એ માઇલથી ઓછું લાંબુ-પહોળું નથી, હજારો સાધુઓ અહીં રહે છે. વિહારસ્થાન એટલે જાણે એક સાઈ જેવું ગામજ છે !

જુઓ ! આ એજ લિશ્કુ કે જેમને આપણે જંગલમાં જોયા હતા, તેઓ ગરમ પાણીથી હરણ અને પક્ષીના ધા ધુવે છે. ખંતેના ધાને મલમપટા બાંધીને હવે તેમને વિહારમાં છૂટાં મૂક્યાં છે. ખંતે વૃક્ષની છાયામાં આરામથી બેસી ગયાં છે અને પોતાના ઉપકારકપ્રત્યે પ્રેમદષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં છે. બીજાં પણ કેટલાંયે પક્ષી તે લિશ્કુની પાસે ચીંચી કરતાં આવી પહોંચ્યાં છે. લિશ્કુ પ્રેમપૂર્વક તેમને પંપાળે છે ! દવા અપાઈ ગઈ છે ! જુઓ, કોઈ લિશ્કુ પશુઓને ધાસ નીરે છે, તો કોઈ દાણા ખવડાવે છે ! આ બૌદ્ધ સાધુઓ સંપૂર્ણ અહિંસક છે, તેઓ નથી તો કોઈથી ડરતા કે નથી કોઈ તેમનાથી ડરતું. ભગવાને ગીતામાં કહેલા “જ્ઞાનીને કોઈનો ભય હોતો નથી, તેમ જ્ઞાનીથી કોઈને ભય થતો નથી” આ વચનનો અહીં પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે છે ! જંગલમાં જોયેલો પેલો ક્ષત્રી લિશ્કુઓનાં કાર્યોપ્રત્યે આશ્ચર્યદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો છે ! લિશ્કુ પોતાના કામકાજમાં હજુસુધી લાગ્યો રહ્યો હતો એટલે ક્ષત્રી તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. હવે તે કામકાજથી નિવૃત્ત થતાં તેની દાષ્ટ પેલા ક્ષત્રી તરફ જાય છે, તે હસીને કહે છે:—

લિશ્કુ:—ક્ષત્રી ! કેમ, તને મારી વાતનો વિશ્વાસ આવ્યો ? અમે જુદાં ભગવાનના દાસ અને ચરાચર(જડ-ચેતન સર્વ)ના સેવક છીએ. અમારાથી બને છે ત્યાંસુધી અમે ભગવાન જુદે નિષેધેલું કોઈ પણ કાર્ય કરતા નથી.

એક બીજે લિશ્કુ આવીને આ લિશ્કુના કાનમાં કંઈક કહે છે, લિશ્કુ હસીને ઉભો થઈને કહે છે.

લિશ્કુ:—અહો ! મહારાજ અશોક ! મેં તો અત્યારસુધી આપને ક્ષત્રીના નામથી બોલાવ્યા છે, હું જાણતો નહોતો. આપનો જન્મ હો ! અમ લિશ્કુઓને રાજદરબારમાં જવાની જરૂર હોતી નથી, તેથી અમે દેશના રાજાને ઝોળખતા નથી. આપ જુઓ છો કે, અમે તન, મન અને વચનથી આપના રાજ્યની સેવા કરી રહ્યા છીએ. જુઓ, આ છોકરાઓ રાજધાનીમાંથી અમારી પાસે લખવા આવ્યા છે, તેમને અહીં ધર્મનું શિક્ષણ મળે છે, તેઓ સાચા દેશભક્તો થશે. જુઓ, આ લડાઈ કે ટટો-ફિસાફ કરનારાઓ સાધુઓના ન્યાયથી જેવા રાજ થાય છે તેવા ન્યાયાધીશના ન્યાયથી રાજ થતા નથી. ચિકિત્સા વગેરે કરવું એ પણ એક લોકોપયોગી કાર્યજ છે. એ બધું કામ અમે કંઈપણ બદલો લીધા સિવાય કરીએ છીએ. જેઓ અમારી પાસે ધર્મનો ઉપદેશ લેવા આવે છે, તેમને અમે ધર્મનું શિક્ષણ આપીએ છીએ. હે રાજન્ ! આપનો જન્મ હો ! અમે સૌ લિશ્કુઓ આપને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, આપનું રાજ્ય એ ધર્મરાજ્ય હો. આપના રાજ્યમાં પ્રજા રામરાજ્યને પણ બુદ્ધી જાણે. તથાસ્તુ !

અશોક:—ભગવન્ ! મેં આપને પ્રપંચી અને કપટી કહ્યા હતા, એ વચનો મારા મુખે બૂલચી નીકળી ગયાં છે, મને આપ ક્ષમા કરશો !

લિશ્કુ:—(હસીને) રાજન્ ! આપે તો એ વચનો બૂલમાં કહ્યાં હતાં, પણ અમને કોઈ જાણીજૂઝીને ગાળો લાંડે કે દુર્વચન કહે તો પણ તેને અમે ક્ષમા આપીએ છીએ. જેઓ અમારી સાથે ખરાબ વર્તન રાખે છે તેની સાથે પણ અમે લક્ષાધીજ વર્તીએ છીએ. જે અમારા ઉપર વેર રાખે છે, તેના ઉપર પણ અમે પ્રેમજ રાખીએ છીએ, જે અમને મારવા માટે લાત ઉગામે છે, તેના પગોમાંથી અમે કાંટા કાઢીએ છીએ અને જેઓ અમને ધપા મારે છે, તેમના ઉપર અમે પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવીએ છીએ; કેમકે એ પણ અમારો ધર્મ છે. ભગવાન જુદની આજ્ઞા છે કે “સંસારના પ્રાણીમાત્ર

ઉપર પ્રેમ કરો, તેમના અપરાધ જુઓ નહિ ! તેઓ અજ્ઞાની છે, અજ્ઞાનીનું અજ્ઞાનજ એની જડ-તાનું કારણ છે. જ્ઞાનીને સૌ આત્મવત્ છે. અમે તેમના ઉપર વેર શી રીતે રાખી શકીએ ? ધર્મપદ-અંતમાં જુદદેવ કહે છે કે “જેમ ભાગ્યાનુસાર છાપરામાંથી પાણી ટપક્યા કરે છે, તેમજ અજ્ઞાનીઓના અંતરમાંથી અશુદ્ધ અને હાનિકારક સંકલ્પો નીકળ્યા કરે છે; અને જેમ સારા છાપરા ઉપરથી પાણી વહી જાય છે અને ટપકતું નથી, તેમજ જ્ઞાનીઓ ઉપર થયેલો ક્રોધ તેમના ચિત્તમાં ટકી શકતો નથી અને તેમને તુકસાન કરી શકતો નથી.” બીજે સ્થળે સદ્ગુરુજી કહે છે કે “જે ધર્મને જાણે છે, તેજ ધાર્મિક છે; જેનામાં વેર, અજ્ઞાન, દ્વેષ અને ધિર્મ્યા નથી, તેજ જુદનો શિષ્ય અને જુદધર્મનો ભિક્ષુ છે.” એક અન્ય સ્થાને કહ્યું છે કે “જેનામાં ક્રોધ નથી તેનેજ શાંતિની નિદ્રા આવે છે. જેણે ક્રોધને રજા આપી છે તેના તરફ તો દુઃખ બિચારું નજર પડ્યું કરતું નથી.” એક આ વચન પણ છે કે “ક્રોધને છતવા જેવું બીજું કોઈ કામ નથી. ક્રોધથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધાગ્નિ ક્રોધ કરનારને પ્રત્યક્ષ અગ્નિની પેઠે બાળ્યા કરે છે. જે તિરસ્કારના બદલામાં તિરસ્કાર કરે છે, તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; પણ જે તિરસ્કારના બદલામાં પ્રેમ વર્ષાવે છે, તેજ શાંતિ પામે છે. આજ સાચો ધર્મ છે. વિજય કરવાથી પણ ધૂણી ઉપજે છે; કેમકે પરાજિતને દુઃખ થાય છે. જેણે નેજય પરાજય બંનેનો ત્યાગ કર્યો છે, તેજ સુખી અને શાંત છે.” ધર્મપદમાં લખ્યું છે કે, કોઈની સાથે તુંકારાથી ન બોલો; કેમકે તે પણ તમને તુંકારો કરશે; આથી દુઃખ થશે ! ભગવાન એક પ્રસંગે કહે છે કે “જ્ઞાની એજ છે કે જેણે મન, વચન અને શરીરને વશ રાખ્યાં છે !” હે રાજન્ ! આપનાં વચનોનો ખ્યાલ પણ મને રહ્યો છે કે નહિ તે આપ પોતેજ સમજી લેજો. સાંભલો—

ખોદખોદ ધરતી સહે, કાંઠા ટૂટી વૃક્ષ; કુટિલ વચન સાધુ સહે, સમદર્શી નિર્પક્ષ.

અમે અથા ધર્મના સંવક છીએ; અમારો અનાદર બલે કોઈ કરે, અમે કોઈને અનાદર કરતા નથી. એવું કરીએ તો અમને આર્યભિક્ષુ કોણુ કહે ? અમે ભગવાન જુદના શિષ્ય શી રીતે કહેવાઈએ ?

ભિક્ષુનાં ચિત્તાકર્ષક વચન અને શિક્ષાગ્રહ હિતકર વાણી સાંભળીને અશોકનું હૃદય પ્રેમથી ભરાઈ આવ્યું. પ્રેમપ્રવાહ તેનાં નેત્રોમાંથી બહાર નીકળી રહ્યો છે. તેની નમેલી આંખોમાંથી આંસુ ટપકી રહ્યાં છે. હાથ જેડીને તે ભિક્ષુઓ પાસે જવાની રજા માગે છે. રાજ મહેલે જઈને આખો દિવસ આજના દૃશ્ય ઉપર વિચાર કરી કરીને રાત પડતાં પલંગપર સૂઈ રહ્યો છે; અર્ધા રાત વીતી ગઈ છે; વિચારમાં ને વિચારમાં હવે નિદ્રા આવી ગઈ છે. પછી સવાર થતાંજ તે વિચાર કરે છે:—

“ઓહો ! કાલે મેં કેવું ઉત્તમ સાચા ધર્મનું દૃશ્ય જોયું હતું ! હજુસુધી મેં કોઈ પણ ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી. મારે કોઈ પણ ધર્મનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ. પેલા ભિક્ષુઓનો ધર્મ કેવો જીવંતો જગતો ધર્મ છે ! ક્ષણભરમાં તેનું હૃદય પલટાઈ જાય છે. આર્યધર્મના સાચા ભિક્ષુઓ નિઃસંદેહ ધર્મની જીવંતી જગતી મૂર્તિ છે ! તેમનું જીવનજ ધર્મરૂપ છે; તેમનો ધર્મ માત્ર અંથોમાંજ મૂકી રાખેલો નથી, પરંતુ તેમનાં શરીર, મન, શુદ્ધિ, વાણી અને કર્મ એ બધાંજ ધર્મસ્વરૂપ બની રહેલાં છે. વાદ-વિવાદવાળા ધર્મથી કંઈજ લાભ નથી. તેનાથી તો ઉલટી અશાંતિજ થાય છે.

આમ વિચાર કરીને પછી રાજ અશોક ભિક્ષુઓનો શિષ્ય બન્યો. તેણે ન્યાયપૂર્વક રાજ્ય ક્યું. તેના રાજ્યમાં વાત્ર ને બકરી એક ચારે પાણી પીતાં હતાં. પુત્રો માતાપિતાની સેવા કરતા હતા અને સ્ત્રીઓ પતિ ઉપર પ્રેમ રાખતી. જેટલા મઠ હતા તે બધાય ઔષધાલય, વિદ્યાલય અને ન્યાયાલયરૂપ બની ગયા હતા. ભિક્ષુઓ પૂરી નિષ્કામતાથી (પાછ પણ લીધા સિવાય) શિક્ષણ આપતા, દવા આપતા અને ન્યાય કરતા હતા ! વધારે શું કહીએ ? અશોકનો સમય ઇતિહાસનો સુવર્ણ-સમય હતો અને સંસારી, વિષયાસક્ત અને રાગદ્વેષવાળા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ ફેરવી દઈને તેમને સમદર્શી બનાવવાનો સમય હતો !

x

x

x

x

(‘ભક્તિ’ માસિકમાંના શ્રી. બોલે બાબાના લેખમાંથી અનુવાદિત)

૧૪૬-નવજુવાનોનો જીવનધર્મ

કુમારોની મૈત્રી હું ઝંખું છું. જુવાનોનો હું આશક છું. તેમના પ્રતિ હું શ્રદ્ધાની નજરે જોઉં છું. આવતી કાલની પ્રજાનું વિધાન પરિષદો અને ધારાસભાઓના કાગળીયા ઠરાવોદ્ધાર નહિ, પણ આજના યુવકોના મક્કમ, મુંગા, મરણીયા નિશ્ચયદારા થઇ રહ્યાં છે. સૌકેટિસના, એ ગોગીના શિષ્યોએ એવાં નવજીવો સર્જ્યાં કે જેણે યુરોપમાં નવવિચાર અને નવજીવનનું ઘડતર કર્યું. મુસોલિની અને એના સ્થામ ઝબ્બકે નૂતન સંગઠિત ઇટાલીને જન્માવવા આ પૃથ્વીની ક્ષિતિજ ઉપર દેખાયા, તે પહેલાં ઇટાલિયન પ્રજાને પુનર્જીવન આપનારા મેઝિની અને ગેરિબાદીના ઝંડા નીચે એકત્ર થનાર જુવાનો હતા.... બુદ્ધ અને શંકર, એ બન્ને પુરુષવરોએ જ્યારે જગદ-વિજય આરંભ્યો ત્યારે પણ યુવકોજ હતા. બન્નેએ ભારતવર્ષમાં નવપ્રાણ પ્રકટાવ્યા. જુવાનોજ સમાજ પ્રજા અને રાષ્ટ્રોના તારણહાર બન્યા છે.

x

x

x

નવસર્જન-પુનરુત્થાન-નહિ કે અનુકરણ એ આજના ભારતીય યુવકનું કર્તવ્ય છે. ... રશિયાની યુવક-પ્રવૃત્તિમાં રશિયન યુવકની વિચારક્રાન્તિને સૌથી મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. યુવાન રશિયા અર્વાચીન બજોનાં મૂલ બરાબર મૂલવી બન્યો છે. કાળ કૃત્યકદમ ધર્યો જાય છે. ભારતના જુવાનો! તમારે કાળની ગતિની સાથે હેડ ખેલવી પડશે; નહિ તો તમે ભરતીના ઓવાળની પેઠે કાંઠે ફેંકાઇ જશો-કાઠી જશો અને નાશ પામશો....રશિયા, તેના જીવનના પુનર્વિધાનમાં-પુનર્વિધાનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં-નારીને બહુ મહિમાવંતું સ્થાન આપે છે. અને જ્યાંસુધી હિંદી નારી પ્રજાના જીવનમાં એવું માનવંતું પદ નહિ પામે, ત્યાંસુધી હિંદુસ્થાનની શક્તિ રમથે નહિ ચઢી શકે.

x

x

x

મુસોલિનીએ માંડેલી યુવક-પ્રવૃત્તિએ ઇટાલીમાં કોઇ અજબ ચેતના મૂકી છે. જગતના સમર્થમાં સમર્થ કાર્યવારોના સમોવડ નરતરીકે હું મુસોલિનીની કિંમત આંકું છું. મુસોલિનીની જીવનકથા અદ્ભુત છે. લુહારનો છોકરો મહેતાજી બન્યો, અખબારનવેશ બન્યો, દેશપારી મેળવીને પરદેશમાં બટક્યો, ઇટા પાડનાર શ્રમજીવીતરીકે સ્વીટઝરલંડમાં ચુબરો કર્યો. મુસોલિની મહા-યુદ્ધમાં લડ્યો, તેનાં સ્વપ્નના ચૂરચૂરા થઇ ગયા; મુસોલિનીની આંખો ઉઘડી ગઇ; પણ મુસોલિની નિરાશ ન થયો. મુસોલિનીએ યુવકોને એકત્ર કર્યા, તેમનો સંઘ યોજ્યો, તેમને ભાવના અને મહેઝા અર્પી; અને આજનું નૂતન ઇટાલી જગતને આજી રહ્યું.

x

x

x

જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિ એ યુરોપની સર્વથી વધારે વિખ્યાત યુવક-પ્રવૃત્તિ છે. સમાજના શિષ્ટાચારો અને બંધનો તોડીને સ્વાધીનતાની ખુશખોદાર હવાના શ્વાસ લેવા અધીર બનેલા એક યુવક એ પ્રવૃત્તિને જન્મ આપ્યો. એ પ્રવૃત્તિનું નામ વોન્ડર વોલ્ફ-બટકતાં પ'એર! કેપુ! સુંદર નામ! અને એ યાદ રાખજે કે, બર્લીનના એક છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતા કાર્લ શીયર નામના નાના વિદ્યાર્થીએ આ 'બટકતા પ'એર'ની પ્રવૃત્તિ આરંભી. એને લાગ્યું કે, એની શાળા તો કારાગાર છે. એને જંગલોમાં અને ગામસીમોમાં નિર્બંધ રઝળાટની ઝંખના જાગી અને 'બટકતાં પ'એર' જર્મનીના પ્રત્યેક ભાગમાં નીકળી પડ્યાં.

x

x

x

હિંદુસ્થાનની યુવક-પ્રવૃત્તિને હું હિંદુસ્થાનના પોતાના આદર્શો, હિંદુસ્થાનની પ્રતિભા, હિંદુસ્થાનના વ્યક્તિત્વના આવિર્ભાવરૂપ બનતી જોવા છઠ્ઠું છું. જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિનાં અનેક સુંદર લક્ષણો છે. સાદાઇનો પ્રેમ, શિસ્તપ્રત્યે પ્રીતિ અને મામ્યજનોની સેવા અર્થે મામ્ય

પ્રવાસોની પ્રથા-એ આ પ્રવૃત્તિનાં સુંદર લક્ષણો છે...હું હિંદુસ્થાનની યુવક-પ્રવૃત્તિને અક્ષર્યના આદર્શ અને ભાવનાના પાયા ઉપર ધડતર પામતી જોવા ઇચ્છું છું. x x x x

થાવન એ નવસર્જનની શક્તિનો અખંડ ઝરો છે. યુવાનો! ઋષિઓના શાશ્વત્વના વારસદારો! હિંદી આદર્શોથી પ્રેરિત બનીને, નૂતન ભારત સર્જવાને કટિબદ્ધ થાઓ. હિંદુસ્થાનની તવારીખમાં નવો શક આરંભો.... કોઇ કોઇ વાર યુવકો મને કહે છે-અમે દરિદ્ર છીએ, અમે અભણ છીએ, અમે નિર્બળ છીએ, અમે શું કરી શકીએ?' અને તેમને હું જવાબ આપું છું-‘તમે દરિદ્ર છો, બહુ સારું. તમે અભણ છો, બરાબર છે; પણ તમે નિર્બળ છો એવી વાણી કદી ન વદજો. યુવકો! તમારા અંતરમાં ગુપ્ત શક્તિના ભંડાર ભર્યા છે; તમારા બીતરમાં મહાશક્તિ પોટેલી છે. એ શક્તિને જગાડો, તેનો ધોધ વહેવા દો અને ભારતવર્ષના ખૂણેખૂણા ખળભળી ઉઠશે. પ્રકાશના પુત્રો! ગુપ્ત પ્રકાશને બહાર આણો અને પૃથ્વીને અજવાળો.’

x

x

x

આયર્લેન્ડમાં પ્રતિવર્ષે શારીરિક ખેલોના ઉત્સવ થાય છે ત્યારે હજારો આયરિશો એ ઉત્સવમાં ભાગ લે છે. જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિ જંગલો અને સીમેમાં બટકવાના શોખને-ખેતરી જીવનને પ્રાધાન્ય આપે છે. જુવાન જર્મન છોકરાઓ અને છોકરીઓ પર્વત ઉપર બટકતાંજ હોય છે અને માઇલોના માઇલો પગપાળા અથાક રખડતાજ હોય છે. જાપાનમાં રમતગમતો ફરજિયાત છે. વિદ્યાર્થીઓને શિયાળાના બરફ ઉપર ચાલવું પડે છે. જુવાન કુમારો અને કુમારીઓ કંઠથી જીવન જીવતાં શીખે છે અને હિંદી કુમારો અને કુમારીઓ? તેઓ ખાસ કરીને જ્યારે કૌલેજમાં પ્રવેશે છે ત્યારે બહુજ સુકુમાર બની જાય છે. હવે વખત આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે હિંદુસ્થાનના પ્રત્યેક યુવક અને યુવતીને સમજાઇ જવું જોઇએ કે, આજે હિંદુસ્થાન જે શિક્ષણ માગે છે તે સુકુમારતાનું નહિ, પણ મનુષ્યત્વનું શિક્ષણ માગે છે. હિંદુસ્થાનના યુવકોએ પુરુષ બનવું જોઇએ છે. હિંદુસ્થાનની યુવતીઓએ શક્તિના અવતાર બનવું જોઇએ છે. વજાંગ બનો. એ આજના હિંદી વિદ્યાર્થીનો જીવનમંત્ર બનવો જોઇએ છે.

x

x

x

યુવકો! સેવાની મશાલ લઇને તમે જનપદોમાં બટકો. ભારતવર્ષનાં રાંક ગ્રામ્યજનો તમારા આગમનની વાટ જોઇ રહ્યાં છે, સાચું ભારતવર્ષ ગામડાંઓમાં વસે છે. ભારતવર્ષના પ્રાણી ગ્રામ્યજનોનાં હૈયામાં ધબકે છે. ભારતીય પ્રજાનું નવવિધાન તળિયેથી થવું જોઇએ છે. ગ્રામ્ય ઉદ્ધારની યોજનાઓ રચો અને એ ભાવનાના બેખધારી બનો. ક્ષુધા, કંગાલિયત, અજ્ઞાન, અનારોગ્ય-એ બધાં તત્ત્વોએ ગ્રામ્ય પ્રજાને નિઃપ્રાણ બનાવી દીધી છે. તેમને આરોગ્યનાં પ્રાથમિક સૂત્રોનું પણ જ્ઞાન નથી; તેઓ નિર્બળ છે, નૂતન જગદ્બળોનું તેમને કશુંજ ભાન નથી, હિંદી આદર્શો અને ભાવનાઓનું તેમને કશુંજ જ્ઞાન નથી અને રોજંદી-રોટી માટેનો તેમનો તરફડાટ દયાપાત્ર છે. ગ્રામ્ય જનતાના સેવકો જોઇએ છે, ગામડાંઓના ઉદ્ધારકો જોઇએ છે; અને ગ્રામ્ય જનતાની સેવા એટલે હિંદી પ્રજાની સેવા, ગ્રામ્ય જનતાનો ઉદ્ધાર એટલે હિંદી પ્રજાનો ઉદ્ધાર, ગામડાંઓનું પુનરુત્થાન એટલે ભારતવર્ષનું પુનરુત્થાન.

(સાધુ વસવાણીના વ્યાખ્યાનમાંથી “સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૨૭-૧૦-૨૮)

૧૪૭-ગ્રામ્ય શિક્ષણ

શિક્ષણનો પ્રચાર એજ ભારતવર્ષની સઘળી મુશ્કેલીઓના નિકાલનો ઉપાય છે; પરંતુ જ્ઞાનને ઠાંસી દેવું, એવું નામ શિક્ષણ નથી. સાચું શિક્ષણ તો જ્ઞાતિઅનુભવથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. અનુભવ એજ સર્વોત્તમ શિક્ષક છે. ગામડાંના લોકોને પુસ્તકીયા શિક્ષણની જરૂર નથી, તેમને તો જીવન-પ્રયોગી શિક્ષણની જરૂર છે. ત્યાં પુસ્તકો ગોખાવવાનો કે પરીક્ષા અપાવવાનો સવાલ નથી, પરંતુ જીવનની મહાન અને કપરી પરીક્ષામાંથી પસાર થવાનો પ્રશ્ન છે.

માટે સાચા શિક્ષકનું કામ માત્ર અનુભવમાટેનાં સાધન રજુ કરવાનું છે, તેનું કામ તેમને અનુભવ મેળવવાને ઉત્સાહિત કરવાનું છે. જૂલો થાય તોપણ નવીન અનુભવ માટે ઉત્સાહ આપવો અને અનુભવનાં પરિણામો ઉપરથીજ સત્ય સમજવું એજ સાચા શિક્ષકનું કામ છે. શહેરી લોકો તૈયાર દવાઓમાં વિશ્વાસ રાખે છે અને રોગો દૂર કરવા માટે તેનેજ વાપરવાની જરૂર માને છે; પરંતુ શિક્ષણનો અર્થ કંઈ એવો નથી અનુભવ તથા પરીક્ષાને માટે સંયોગો ઉભા કરવા અને પરીક્ષાને માટે ઉત્સાહ આપવો, એજ સાચું શિક્ષણ છે.

હાલમાં ફરજિયાત શિક્ષણ અને ગામડાંમાં વધુ શિક્ષણ ફેલાવવાના પ્રશ્નો ચર્ચાઈ છે. શહેરના બણેલા-ગણેલા લોકો એમ સમજે છે કે, ગામડીઆઓ વાંચતાં-લખતાં શીખી જાય તેના બહુ બહુ લાભ બતાવવામાં આવે છે. કોઈ કહે છે કે, ગામડીઆઓ અભણ હોવાથી લોકો તેમને ઠગે છે, તેથી તેમને લખતાં-વાંચતાં આવડશે તો તેઓ ઠગાશે નહિ. કોઈ કહે છે કે, તેથી તેમને બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન થશે કે જેનાથી તેઓ તફાવત અજાણ્યા છે. કોઈ કહે છે કે, વાંચતાં-લખતાં શીખવાથી છોકરાઓને બેકારી સતાવી શકશે નહિ અને ગામમાં કંઈ કામ નહિ મળે તો તેઓ શહેરમાં નોકરી કરીને ચાર પૈસા કમાઈ શકશે.

હાલના પુસ્તકીયા લજ્જતરનો ગ્રામ્યજીવન સાથે ખીલકુલ સંબંધ નથી, તેથી બાળકોને પોતાનાં ગામ અને ખેતીના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવામાં તેમને કંઈ પણ મદદ મળતી નથી. આજ કારણે ગામડીઆઓ પોતાનાં બાળકોનો વખત બણવામાં ગુમાવવા કરતાં તેમને ખેતરોમાં કામે લાખ જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. શિક્ષણ તરફ તેઓ આટલા બધા ઉદાસીન હોવાનું એજ કારણ છે કે, એ શિક્ષણ તેમના નિત્યજીવનમાં મદદ નહિ કરતાં તેમની વિરુદ્ધ જાય છે. આપણે ગામડીઆઓને તેમની આ ઉદાસીનતા માટે બંને દોષ દઈએ; પરંતુ જ્યાંસુધી આ દોષોને દૂર નહિ કરીએ ત્યાંસુધી તે શિક્ષણ ગામડીઆઓનાં મનને આકર્ષી શકશે નહિ.

શિક્ષણ-પ્રચારના આ યુગમાં વાંચનાર સાંભળીને આશ્ચર્ય પામશે કે, એમહરફ સાહેબ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન આ અક્ષરજ્ઞાનના પાયા ઉપર રચાયેલા શિક્ષણ-પ્રચારની વિરુદ્ધ છે. તેઓ કહે છે કે, એથી બંને ખીજઓથી ઠગાવાનો સંભવ ઓછો થાય, પરંતુ ખીજઓને ઠગવાનું બંધ થઈ શકશે નહિ; તેઓ એમ નથી કહેતા કે, મૂર્ખતા સારી છે, પરંતુ તેમનું કહેવું એજ છે-અને તે ખરાબર છે-કે ક્રિયાત્મક જ્ઞાન સિવાય માત્ર અક્ષરજ્ઞાનજ ગ્રામ્ય પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકશે નહિ.

એક ગામનું દૃષ્ટાંત આપતાં તેમણે કહ્યું કે, એ ગામમાં નિશાળ છે, તે સારી ચાલે છે; પરંતુ તેમાંથી એક પણ માણસ ગ્રામ્ય પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકે તેવો પાડ્યો નથી. ગામમાં વાંદરાંઓનો ઉપદ્રવ છે, રોગચાળો તો જૂદો. કોઈપણ ફસલનો પાક બચી શકતો નથી. તો પછી કહે તો ખરા કે, જે શિક્ષણ કામમાં ના આવે એવા શિક્ષણથી શો જાણ ?

શિક્ષણ એ આપત્તિઓનો ઉપાય અવસ્થા છે, પરંતુ તે શિક્ષણ ગામડાંની આવસ્થાઓને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. ગામડાંની સ્થિતિ અને જરૂરીઆતો બિન્ન બિન્ન હોય છે, તેથી તે તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. બધાને માટે એકજ પદ્ધતિ શરૂ કરવી જોઈએ નહિ. સિદ્ધાંત એક રહે, પરંતુ પેટાબાબતોમાં બિન્નતા રહે એ ખાસ જરૂરનું છે. શિક્ષણને માટે બાબ્તાવસ્થા એજ ઉત્તમ અવસ્થા મનાય છે. આ અવસ્થામાં મજબૂ નવા સંસ્કારો ઝીલવાને તૈયાર રહે છે તેથી જે

કંઈ બતાવવામાં આવે છે તેના સંસ્કાર મગજમાં સારી રીતે પડે છે, અને ૨૫ વર્ષની ઉંમર પછી મગજમાં કોઈ એવી સ્થૂળતા આવી જાય છે કે તેથી તે નવી વાતો ગ્રહણ કરવાને તૈયાર હોતું નથી. તેથી અચપણથીજ શિક્ષણની શરૂઆત કરવી જોઈએ.

શ્રીનિકેતનમાં (બંગાળના એક ગામમાં) પણ એમજ કરવામાં આવ્યું છે. ગામના ઘરડા-એને એક બાળુએ રાખી બાળકોને શીખવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. શરૂઆતમાં ગામના લોકોને એકઠા કરીને તેમને મેજીક લેન્ટર્ન (જાદુઈ ફાનસ) વગેરેથી તળાવોની સફાઈ વગેરેના ઉપાય બતાવ્યા; પરંતુ તેમણે કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પછી તે ગામના છોકરાઓને સફાઈ કેમ રાખવી તે સમજાવ્યું. તેમના બાલચર સંઘો (બૅચ સ્કાઉટ ટ્રુપ્સ) રચવામાં આવ્યા અને તેમની સાથે મળીને તળાવ સાફ કર્યાં. તેમને ખેતીની નવી પદ્ધતિઓ અને પ્રયોગો બતાવ્યા અને રોગી-ઓને દવા આપવાનું તથા આગ જુગાવવાના ઉપાય સમજાવવામાં આવ્યા. ગામલોકોએ પોતાનાં બાળકોને એ બધાં કામ કરતાં જોયા, ત્યારેજ તેમને તે કામોની ઉપયોગિતા બરાબર સમજાઈ અને તેઓ મદદ કરવા લાગ્યા. આ રીતે છોકરાઓએ આદર્શ રજુ કરી ઘરડાઓને શિક્ષણ આપ્યું! સામાન્ય મા-બાપો પોતાનાં બાળકોના કલ્યાણ તરફ આંધળા જેવાજ હોય છે. તેમને આંધળો પ્રેમ અને અજ્ઞાનજ તેનું મુખ્ય કારણ છે. શ્રીનિકેતનના કાર્યકર્તાઓ અને શિક્ષકો એ વાત સમજી ગયા કે, બાળક કંઈપણ સારું કામ કરી બતાવે છે ત્યારે તેમનાં માબાપ તેમની પાસેથી જરૂર શિક્ષણ લે છે અને તેઓ પોતે પણ તે કામમાં ભાગ લેવા માંડે છે. ગામડાંનાં બાળકોના બાલચર સંઘો રચીને તળાવોની સફાઈ, આગ વખતે સેવા, દવા વહેંચવી વગેરે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યાં, ત્યારે વૃદ્ધો પણ તેની ઉપયોગિતા પ્રત્યક્ષ જોઈને તેમાં મદદ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ જ્યારે બાલચર સેનાઓ શરૂ કરી અને તેમને ક્વાયત, કસરત વગેરે કરાવવામાં આવતી ત્યારે લોકો કહેતા કે, આ તો અમારાં છોકરાંને લડાઈમાં લઈ જવાની તૈયારી થઈ રહી છે ! પરંતુ ધીમે ધીમે તેમનો તે સંદેહ દૂર થયો અને તેમને આ પ્રવૃત્તિ ઉપર વિશ્વાસ બેઠો.

કાર્યની શરૂઆતને માટે એમજ ઠીક સમજાયું કે, ગામની નિશાળનેજ આ બધાં કાર્યોનું કેન્દ્ર બનાવવી. આથી શિક્ષકને નેતા બનાવીને બાલચર સંઘો ઉભા કરવામાં આવ્યા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ગામનાં બાળકોમાં આજ્ઞાપાત્રન અને સહકારની ભાવના જાગૃત થઈ; અને તેની અસર ગામના લોકો ઉપર પણ થઈ. તેમણે પરસ્પરના સહકારથી પોતાના ઝગડા આપસમાં પતાવવાનું શરૂ કર્યું. એક ‘સુરક્ષ’ નામના ગામમાં જમીનદારનાં કુટુંબોમાં ઝગડો ચાલતો હતો, ત્યાં શિશુ-પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. તેમાં એકઠા થઈને કામ કરવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અંદર અંદરના ઝગડા દૂર થયા અને બધાયે મળીને એક બાલચર-સમિતિ (સ્કાઉટ કમિટી) રચી. જમીનદારોએ પણ તેમાં સૌની સાથે મળીને સ્વહસ્તે તળાવોની સફાઈ કરી.

આ પ્રમાણે ‘લુહારગઢ’ નામના એક બીજા ગામમાં લોકોએ પણ પોતાનો મુકર્દમો આપસ-માંજ પતાવી લીધો. ત્યાં પીવાના પાણીનું માત્ર એકજ તળાવ હતું અને ઝગડાનું કારણ પણ એજ હતું. ત્યાં બાલચર-સંઘ ઉભો કર્યો અને તેણે બીજું તળાવ સાફ કરી આપ્યું એટલે બધા ઝગડા મટી ગયા. એકત્ર થઈને ક્વાયત કરવાથી તથા રમતો રમવાથી સહકારની જે ભાવના જાગૃત થાય છે, તેજ ગ્રામ-સેવામાં દરબખતે કામ લાગે છે. ગામની સફાઈ તથા રોગચાળા સામે યુદ્ધ કરવાને એજ ભાવનાની જરૂર પડે છે.

સ્કાઉટ માસ્તરો વિચારતા હતા કે, સ્કાઉટોમાં સેવાની ભાવના કેમ કરીને જાગે? તેવામાં એક મેળો આવ્યો. તે પ્રસંગે તેમને સેવા કરવાનો ઠીક પ્રસંગ મળી ગયો. તેમણે ફરેલી નિઃસ્વાર્થ સેવાથી ગામના લોકો તેમના ધણા આભારી થયા અને તેમની પ્રવૃત્તિની ઉપયોગિતામાં વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા.

‘મોદપુર નામના ગામમાં એક ઘરમાં આગ લાગી ત્યારે પાડોશીઓએ વાસણુ પણ આપ્યાં નહોતાં. પછી એજ ગામમાં સ્કાઉટોએ આગ જુગાવવાના ઉપાય બતાવવા માટે એક ખેલ કર્યો.

એક ઝાડમાં આગ લગાડીને તેને તેમણે ઘણીજ જલદીથી જુઝાવી દીધી. તેમને જોઇને ગામના લોકોમાં એકસાથે મળીને કામ કરવાનું મહત્વ બરાબર સમજાઇ ગયું. હજારો ઉપદેશોથી જે કામ ન થાત તે એકજ દષ્ટાંતથી થઇ ગયું. આ જોઇને તેઓને એમજ લાગ્યું કે, હવે પછી આગ લાગે ત્યારે બધાએ ભેગા થવું અને તે જુઝાવી નાખવી.

આ જોઇને આજુબાજુનાં ઘણાં ગામોમાં લોકો પોતાને ગામ બાલચર-સંઘ બોલવાની માગણી કરવા લાગ્યા. દરેક ગામે શીખવવાની અલગ અલગ અવસ્થા કરવાનું મુશ્કેલ હોવાથી એક અડવાડીઆથી મહિના સુધીના નાના નાના અભ્યાસક્રમો શરૂ કરી ગામડાંનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવાનો વિચાર ચાલે છે; કેમકે એવા વર્ગોમાં સફાઇના ઉપાય, ખાતર બનાવવું વગેરે ખેતીની પણ આવશ્યક બાબતો થોડાજ વખતમાં તેમને શીખવી શકાય અને પછી ગામની શાળાઓમાં પણ એજ અભ્યાસક્રમો શરૂ થાય.

આ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ શ્રીનિકેતનમાં શરૂ પણ કરેલો છે, કે જ્યાં થોડા સમય માટે છોકરાઓ આવીને શિક્ષણ લે છે અને ઉપયોગી બાબતો સમજી લઈ પોતાને ગામ જાય છે. તેમને સ્કાઉટિંગ, ખેતી, શેત્રંજ અને ગાત્રીયા બનાવવા તથા કપડાં વણવાનું અને છાપવા વગેરેનું કામ પણ શીખવવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહી કંઈક કમાણી કરી શકે એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય એ પણ આ શિક્ષણનું એક અંગ છે. આને તેઓ ગૃહઉદ્યોગ (હોમ પ્રોજેક્ટ) કહે છે. એનો ઉદ્દેશ એવો છે કે, વિદ્યાર્થીઓને કોઇ પણ એવી ખાસ બાબતમાં યોગ્ય બનાવીને ઘેર મોકલવા, કે જેથી તેઓ જાતે ગામમાં કંઈક કામ કરી શકે. બાળકોમાં પોતાને હાથે કંઈ પણ કામ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે; પરંતુ વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલીમાં તો આ ઇચ્છાને કચરીજ નાખવામાં આવે છે, કે જે ઇચ્છાને ઉત્તેજાથી આગળ ઉપર ધણીજ ફાયદો થાય તેમ હોય છે. માણસ બચપણથીજ કંઈને કંઈ કરવાનું શીખે છે. થોડા સમયમાં કપડાં-શેત્રંજ વગેરે વણવાનું તથા શાકભાજી ઉત્પન્ન કરવાનું વગેરે શીખી લઇને છોકરાઓ ન્યારે પોતાને ગામ જાય છે, ત્યારે શિક્ષકોની દેખરેખમાં તેમની પાસે એજ કામ તેમને ઘેર શરૂ કરાવવામાં આવે છે. આથી તેમને સ્વાવલંબનનું શિક્ષણ મળે છે અને આવકનો ઉપાય પણ મળી આવે છે, કે જેથી તેઓ પોતાના કુટુંબને કાંઈ પણ મદદ કરી શકે છે.

પોતાની નાની નાની વાડીઓમાં શાક-ભાજી ઉત્પન્ન કરીને ગામમાં શાકની ખોટ પૂરી પાડવામાં આવે છે, કે જેના અભાવથી લોકો બિમારીના ભોગ થાય છે. આમાં કચરો, પાચખાનાં તથા છાણનો ઉપયોગ પણ સારી રીતે થઇ શકે છે.

આથી બાળકોને જે અનુભવ અને શિક્ષણ મળે છે તે બહુ કિંમતી હોય છે. પોતે સાચમાં રહીને બગીચો કરાવવો અથવા ખેતી કરાવવી એજ ગ્રામ્ય શિક્ષણનો મૂળ આધાર હોવા જોઇએ. આથી તેમને જીવનનિર્વાહનું બધું વિશાળ ક્ષેત્ર મળી રહેશે.

બાગાયતની સાથે સાથે છોકરાઓને વાંચવા-લખવાની રુચિ પણ ઉપજવી શકાય, એમાં જબર્દસ્તી કરવાની જરૂર નહિ પડે. પોતાનો હિસાબ રાખવો તથા ખેતીવાડીનાં પુસ્તકો વાંચવામાં તેમનું મન જલદી લાગે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ તરફ આગળ વધવા માટે પણ આમાં પુષ્કળ અવકાશ છે. આની સાથે ભૂતજ્ઞાત્મ, રસાયનશાસ્ત્ર, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરેનું પણ અધ્યયન કરાવી શકાય છે. જમીનની પેદાશ, જમીન સરખી કરવી, માટીની પરીક્ષા કરવી, પાણી એકઠું કરવું, બંધ બાંધવા, નહેરો કરવી, હોડી ચલાવવી, તરી બજાવું વગેરે બાબતનું જ્ઞાન સહેજમાં થઇ શકે છે. ઝાડ-ખીડ, ફીડા-મંકોડા, પરુ-પક્ષી વગેરેનો પરિચય જલદી થાય છે; કેમકે એ બધી બાબતોનો બાગાયત અને ખેતીવાડી સાથે સંબંધ છે. ગણિત અને રેખા-ગણિત(બુમિતિ)નું જ્ઞાન પણ આની સાથે આપી શકાય. આવા આવા અધ્યયનથી વિશાળ ક્ષેત્ર તેમની દષ્ટિ સમક્ષ રજુ થાય છે.

હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સૌથી મોટો દોષ એ છે કે “બાળક પોતાના અનુભવથીજ કંઈ પણ લાભ મેળવી શકે છે” એ વાતમાં આપણને વિશ્વાસજ નથી. તેમને આપણે માત્ર દાન આપવા માગીએ છીએ, તેમને સ્વાશ્રયી થવા દેતા નથી. આપણે તેમને એવીજ વાતો ગોખવાની ફરજ પાડીએ છીએ, કે જેને આપણે પોતેજ જૂલી જવાનું યોગ્ય ગણીએ છીએ. આપણે તેમને ધરના સ્વાભાવિક જીવનને બદલે વર્ગોના ઓરડાઓમાં પૂરી દૃષ્ટિ તેમના ઉપર આળસ અને ગુલામીનો બોળે લાદીએ છીએ.

જ્યાંસુધી બાળકો જાતમહેનતનું તથા તે દ્વારા મેળવેલી ક્રમાણીનો ઉપભોગ ધરનાં માણસોની સાથેજ રહીનેજ કરવાનું મહત્ત્વ ન સમજે, ત્યાંસુધી તેમનું શિક્ષણ અધુરુંજ માનવું જોઈએ. નાગરિકતા(સીટીઝનશીપ)ના પણ શિક્ષણ માટે ઉપરોક્ત બાબતો જરૂરી છે. જે ગામડાંમાં સહકારિતાના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરવો હોય તો તેનો સૌથી સરસ ઉપાય એ છે કે, ગામના કેટલાક છોકરાઓ મળીને પોતાની ઉપજ એકસાથે વેચે અને જરૂરી ચીજો એકસાથે મળીને ખરીદે. આથી તેમના હૃદયમાં સહકારિતાના જે સિદ્ધાંતો જન્મી જશે તે તેમને આગળ ઉપર બહુ કામ આવશે.

ધરની વાડીમાં બગીચો કરવો અને શાળામાં બગીચો કરવો એમાં બહુ ફેર છે. શાળાના બગીચામાં છોકરાઓને લાજીવનના સમય પછી ઘેર જવાને વખતે જબર્દસ્તીથી કામ કરવું પડે છે, રજાના દિવસોમાં તેની દેખરેખ રાખનાર કોઈજ નથી હોતું, વળી માસ્તર સાહેબ તેને પોતાની મોક્ત સમજે છે; જ્યારે ઘેર બગીચો કરવાથી તેનું મન તેમાં લાગેલું રહે છે, તેની સંભાળ રાખનાર ઘરમાં કોઈને કોઈ દરવખત હાજર હોય છે, તેથી તેનો નાશ થવાનો પણ ભય રહેતો નથી. એમાં છોકરાઓનું ધ્યાન બહુ જલદી લગાડી શકાય છે.

જ્યાંસુધી આપણે બાળકોને નાનપણથીજ આપણી દેખરેખ નીચે, સામાજિક અને આર્થિક બાબતોમાં સ્વયં અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાના સંયોગો નહિ આપીએ ત્યાંસુધી શિક્ષણપ્રથા સુધરી શકવાની નથી.

શ્રીનિકેતનના શિક્ષકો એજ પ્રયત્ન કરે છે કે, જે કોઈ ગામમાં શાળા હોય ત્યાં આ બાબતોનો પ્રચાર થાય અને શાળાના શિક્ષકો આવી બાબતોનું શિક્ષણ છોકરાઓમાં ફેલાવે. જ્યાં શાળા નથી ત્યાં રાત્રિશાળાઓ ખોલીને અથવા રકાઉટાદ્વારા એ બાબતોનું શિક્ષણ તે ગામના છોકરાઓને અપાય. તેમને પોતાના ઘરોમાં ઉપયોગી શાક-ભાજી પેદા કરવાનું શિક્ષણ આપીને તે પ્રમાણે કરવાનો ઉત્સાહ અપાય અને તેમના બગીચા વગેરેની સંપૂર્ણ દેખરેખ રખાય, એને માટે થોડા ખર્ચની જરૂર પડશે, પણ તેનો પ્રબંધ તેજ ગામમાંથી થવો સુસ્કેલ નથી; કેમકે આ બાબતના લાભ સૌને સહેલાઈથી સમજશે.

આ રીતમાં સૌથી વધારે લાભ એ છે કે, તેમાં પ્રત્યેક બાળકની જૂદી જૂદી રુચિ ઉપર ધ્યાન અપાય છે. બધાને એકજ બીબામાં ઢાળવામાં આવતા નથી, લિન્ન લિન્ન રુચિ અને શક્તિઓવાળાં બાળકોને એક પ્રકારના શિક્ષણના બીબામાં ઢાળવાનાં જે ખરાબ પરિણામ આવે છે તે આમાં હોઈ શકતાં નથી.

વાડી કરવી વગેરેનું સામાન્ય શિક્ષણ તો ગામડાંમાંજ આપી શકાય; પરંતુ એક એવા વિદ્યાલયની જરૂર રહેશે કે જ્યાં આ વિષયોની સાથે સાથે ઉદ્યોગ-ધંધાઓનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ અપાય. જે વિદ્યાર્થીની જે દિશામાં વિશેષ રુચિ દેખાય, તેને તે બાબતમાં વિશેષજ બનાવવો જોઈએ, તેને ગામના કોઈ ને કોઈ ખાસ કામને યોગ્ય બનાવવો જોઈએ.

આપણે ગામનાં બાળકોને ગામના કામને યોગ્ય બનાવવાનાં છે, કે જેથી તેમને પોતાના ગામમાંજ પેટ ભરવાની સગવડ મળી જાય અને તેમને ગામડાં છોડીને શહેરોમાં મજુરી કે નોકરી કરવા જવું પડે નહિ. બાળકોને ગામની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિને યોગ્ય બનાવી દેવા, એજ માત્ર શિક્ષણપ્રણાલીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

લોકો કહે છે કે, તેમાં ધાર્મિક શિક્ષણને પણ સ્થાન આપવું જોઈએ. હું કહું છું કે “જો

જાનન ન હોય ગુપાલા, ચહ લો અપની કંઠી માલા.” અમે ધાર્મિક શિક્ષણના પાઠ બચાવવાના પક્ષમાં નથી. ખીજાઓની સેવા કરતાં શીખવું, એથી વિશેષ ધાર્મિકતા શી હોઈ શકે? ગ્રામસેવક સંઘ તો આ બ્રાતૃભાવ અને સેવાના આદર્શ ઉપરજ રચાયો છે. ગ્રામસેવાનાં સઘળાં કાર્યો આ સેવાના આદર્શને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીનેજ કરવાં જોઈએ; ત્યારેજ તેની સફળતા છે. ધર્મ એ કાંઈ એવી ચીજ નથી કે જે નિયમિત જોરાક કે દવાની પેઠે પાઠોદ્ધારા બાળકોને પાઠ દેવાય. સેવા કરવાથીજ ધાર્મિક ભાવો જાગે છે અને આપણે સેવા પણ ધાર્મિક ભાવનાથીજ કરવી જોઈએ.

ગ્રામસેવાને માટે તન-મન લગાવીને કામ કરનારાઓની જેટલી જરૂર છે તેટલી મકાનની જરૂર નથી; એને માટે તો તન-મનથી કામ કરનાર માણસોનીજ જરૂર છે. હા, ધન પણ જરૂરી બાબતોમાં ઉપયોગી છે ખરું, પણ તેનાજ ઉપર કંઈ બધો આધાર રહેલો નથી. શહેરોમાં ચાલે છે તેમ આમાં પણ ખાલી રાજનૈતિક ઉત્તેજનાની પેઠે મોઢાની વાતોથી ચાલી શકશે નહિ. ખરી જરૂર તો તેમની સાથે કામ કરીને તેમને કામમાં યોજવાની છે.

(‘વિશાકભારત’ના જન્યુઆરી ૧૯૨૯ ના અંકમાંથી વ્યોહાર રાજેન્દ્રસિંહ એમ. એલ. સી.ના લેખનો અનુવાદ.)

૧૪૮-તિલક અને લેનિનના જીવનમાં અદ્ભુત સામ્ય

રશિયાના મુક્તિદાતા લેનિન અને હિંદના રાષ્ટ્રવીર લોકમાન્ય તિલક એ બંનેની જીંદગીના બનાવોમાં આશ્ચર્યજનક સામ્ય હતું. એ નીચેની વિગતોપરથી જણાશે.

તિલક અને લેનિન એ બંને પોતપોતાના દેશના શિક્ષણવિભાગના કર્મચારીઓને ઘેર જન્મ્યા હતા. તિલકનો જન્મ રત્નાગિરિમાં ૧૮૫૬ ની સાલમાં થયો હતો. એ સમયે એમના પિતા શ્રી ૦ ગંગાધર રામચંદ્ર તિલક એક મરાઠી શાળાના શિક્ષક હતા. એમને શરૂઆતમાં માસિક પાંચ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. ધીરે ધીરે ઉન્નતિ કરતા કરતા તેઓ કેળવણી ખાતાના મદદનીશ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર થયા. લેનિનનો જન્મ ૧૮૬૦ ના એપ્રિલમાં થયો હતો. એ સમયે એમના પિતા ઇલિયા નિકોલેવીચ બિલિનો મિત્ર વિસ્કમાં સ્કૂલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા.

તિલક અને લેનિન બંને પોતાના પિતાના મૃત્યુનો આઘાત ૧૬ વર્ષની વયે સહન કરવો પડ્યો. તિલકના પિતાનો સ્વર્ગવાસ ૧૮૭૨ માં થયો; અને લેનિનના પિતાનું અવસાન ૧૮૮૬ માં થયું.

તિલક અને લેનિન બંનેએ કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો-એકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં અને ખીજાએ સેન્ટ પિટર્સબર્ગની યુનિવર્સિટીમાં. એ બંનેની સામે સરકારી પદ, આનંદમય જીવન, નોકરીના અધિકારમાંથી સ્વતંત્રતાનો પ્રકાશ જોવો, એ બધું હતું. એ ઉપરાંત એ બંનેને ‘ધર્મરત્નું કાર્ય’ મનુષ્યદ્વારા પૂરું કરાવાય છે’ એવી કલ્પના હતી. એ ઇચ્છા બંનેએ પાર પાડી. કાયદાનો અભ્યાસ કરી લીધા પછી એ બંનેએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે ‘આપણે પોતાના નવયુવાન સાથીઓ સાથે મળીને દેશની સ્વતંત્રતા માટે કાર્ય કરવું.’ એ બંનેને એ મહત્ કાર્યમાં સહાય કરનારા સાથીઓ પણ મળ્યા.

તિલક અને લેનિન બંને પોતાની જીવાનીમાં રાજ્ય તરફથી કષ્ટ વેડવું પડ્યું. લેનિનને ૧૭ વર્ષની ઉંમરે સજા થઈ. એમને કોકુસ્કીનો નામના ગામમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. લોકમાન્ય તિલકને તથા એમના મિત્ર અગરકરને, કોલ્હાપુરના દિવાન બહાદુરની વિરુદ્ધ કંઈક લખ્યું એથી, ચાર મહીનાની સજા થઈ; અને બંનેમિત્રો ૧૮૮૨ ના જુલાઈમાં જેલમાં ગયા. આ રીતે બવિંચ-નાં કાળાં વાદળાંની છાયાનાં તેઓને પોતાની યુવાવસ્થામાંજ દર્શન થયાં.

તિલક અને લેનિન એ બંનેનાં કાર્યકેન્દ્રો પોતપોતાનાં દેશનાં એવાં શહેરો હતાં, જે સંસ્કૃતિ

અને કેળવણીનાં ધામ ગણાતાં. પૂના હિંદી રાજકીય ક્ષેત્રમાં મહત્વની જગા છે અને સેન્ટ પીટર્સબર્ગ રશિયન જ્ઞાનપિપાસુઓનું યાત્રાસ્થળ છે.

જનતા ઉપર પ્રભાવ

તિલક અને લેનિન બંને પત્રકારો હતા. પત્રને પ્રતાપે જનતાપરનો તેઓનો પ્રભાવ દિન-પ્રતિદિન વધતો જતો હતો. તિલકનું પત્ર ‘કેસરી’ (સિંહ) હતું; અને લેનિનનું પહેલું પત્ર ‘ઇસ્કા’ (ચિણ્ગારી) હતું. બંનેના પત્રકારતરીકેના જીવનની શરૂઆતમાંજ અડચણ ઉપસ્થિત થઇ હતી. લેનિનનો સહાયક અને સહકારી પ્લેખેનો લવિખ્યમાં આર્થિક પરિવર્તન થાય એવું ઇચ્છતો હતો; અને એ પત્ર સાવચેતીભરી ભાષામાં રાખવા ચાહતો હતો. અતિ વિદ્વાન પુરુષોની પેઠે એનામાં સંદેહનો વાસ હતો; અને પોતાના વિચારો પ્રગટ થઇ જવામાં શો ભય છે એ સમજનાર માણસની પેઠે, તે સમાલોચના મોટા મોટા ગોળ ગોળ શબ્દોમાં કરી જાણતો. લેનિન એથી વિરુદ્ધ હતો. એ એવું ઇચ્છતો કે, જે કંઈ કહેવું હોય એ નિડરપણે કહી નાખવું. ગોળ ગોળ શબ્દોમાં લેખ લખવાની એ વિરુદ્ધ હતો. તિલકના સહકારી આગરકર પણ પ્લેખેનો જેવા વિચારના હતા. એમને લાગતું હતું કે, તિલક સંપાદનવિભાગમાં માર્ગદર્શકનું કાર્ય કરવા માગે છે અને એ રીતે લોકો-પર પોતાનો પૂરો પ્રભાવ જમાવવા ઇચ્છે છે. લેનિનને ‘ઇસ્કા’ છોડી દેવું પડ્યું. પાછળથી એ પણ નરમ વિચારનું થઇ ગયું. લેનિને બીજું પત્ર ‘પેડા’ ચાલુ કર્યું. તિલક અને લેનિનનો લોકોપર જે જખરો પ્રભાવ પડ્યો એનું રહસ્ય એ હતું કે, તેઓ બંને પ્રચારકની નીતિએ કાર્ય કરતા હતા. એની શૈલિ પણ બહુ સરળ હતી. તેઓ બંને ખેડુતોસંબધી લખતા. તેઓ ધણી મહત્વની વાતો કરતા; પણ એ પોતાની ભાષામાં નહિ, જનતાની ભાષામાં.

હાલમાં એક અંગ્રેજી પ્રગટ કરેલ ‘શ્રી મૅક્સ ઇન રશિયા’ નામના પુસ્તકમાં લેનિન વિષે જે લખ્યું છે એ તિલકને પણ લાગુ પડે છે.

“ઇતિહાસમાં લેનિનનું સ્થાન અપૂર્વ છે. એના સમારકમાં મોસ્કોમાં એક સંસ્થા છે. ત્યાં લેનિને લખેલા કાગળના જેટલા ટુકડા મળે એ બધા ભેગા કરી રાખવામાં આવે છે; અને લોકો એનું અધ્યયન કરે છે. રાજનૈતિક વાર્તાલાપમાં ‘લેનિને કહ્યું છે કે’ એ શબ્દો લોકોની જીભે હોય છે. કોઈ પણ વાતના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે એ શબ્દો નિશ્ચિત પુસ્તક જેવા ગણાય છે, રાજનૈતિક ગીતા જેવા થઇ રહ્યા છે.”

લેનિન ખરેખર અદ્ભુત પુરુષ હતો. એની અદ્ભુત દૃઢતા, પોતામાં અને પોતાના ધ્યેયમાં શ્રદ્ધા, મનુષ્ય અને પરિસ્થિતિવિષેનું તેનું અથાક જ્ઞાન, બધા લોકો સાથે સાદી સાધારણ ભાષામાં વાતચીત કરવાની આવડત, પોતાના સ્વાર્થપ્રત્યે બેપરવાઇ વગેરે કારણોને લીધે એ બીજા લોકોથી ભિન્ન થઇ જાય છે અને મહાન ગણાય છે.

(તા. ૨૩-૧૨-૧૯૨૮ ના “એ ધડી મોજ”માંથી)

૧૪૧-વૃંદાવનમાં ગ્રામ્યસેવા શિક્ષણવર્ગ

વૃંદાવનના પ્રેમ મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય જુગલકિશોરે તેમની સંસ્થાદ્વારા આશ્રમ સેવકો તૈયાર કરવા માટે એક મોટી અને રસિક યોજના અને મોકલી છે. યોજનાનો આરંભ ગયા ડિસેમ્બરથી થયો હતો. હવે તેઓ લખે છે:-

“ આશ્રમ સેવા શિક્ષણવર્ગ હવે ચાલુ થઈ ગયો છે. પાંચ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા છે; અને લગભગ એક અઠવાડિયાની અંદર બે બીજા વિદ્યાર્થીઓએ જોડાવાનું નક્કી કર્યું છે. હું પોતે અર્થશાસ્ત્ર અને નાગરિકતાના વર્ગ લઉં છું, તે ઉપરાંત તેઓ કાંતવાનું અને પીંજવાનું ભરતભાઈ પાસેથી શીખે છે. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીના ઠાકુર તેમને ‘સ્વાસ્થ્ય, સફાઈ, શારીરશાસ્ત્ર અને તાત્કાલિક ઉપાયો’ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપશે એવો પણ પ્રબંધ થઈ ગયો છે. વળી આ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ અઠવાડિયે એક વાર આસપાસનાં ગામડાંમાં ત્યાંના લોકોની આર્થિક સ્થિતિવિષે આંકડા એકઠા કરવાને જાય છે અને અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળી જાય તો એક કે બે ગામડાંમાં એક નાનકડું ખાદીકેન્દ્ર સ્થાપવા અમે વિચારી રહ્યા છીએ. મને આશા છે કે, આ સંસ્થાના બીજા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ આની અસર થશે, અને તેઓ આ કામમાં રસ લેવા લાગશે. હિંદુસ્તાની સેવાદળની એક ટુકડી અમે અહીં ઉભી કરી છે, અને એને અત્યાર કરતાં વધારે ઉપયોગી અને સજીવ બનાવી શકીશું એવી આશા છે.”

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી છે તેથી વાચકને ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી. હાખલ થવાની બાબતમાં શરતો મૂકવામાં આવી છે તેથી ઘણાખરા રોકાઈ જાય છે અને શરૂઆતમાં એમ થાય એજ સાડું છે; કારણ કે માત્ર એવાજ વિદ્યાર્થીઓ આ વર્ગમાં લેવામાં આવે છે જેઓ બે વર્ષનું શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી ઓછામાં ઓછાં દશ વર્ષ આશ્રમ સેવા કરવાને બંધાય. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દર મહિને ૧૫ થી ૨૦ રૂપિયા સુધી છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. શિક્ષણક્રમ પૂરો કર્યા પછી વિદ્યાર્થીને તેની કૌટુંબિક જરૂરિયાત પ્રમાણે રૂ. ૩૦ થી ૭૫ સુધી માસિક આપવામાં આવશે. આશ્રમ પુનર્રચનાના કામમાં રસ લેનારા બધા લોકોનું હું આ યોજના તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. યોજનાની નકલ સંસ્થાના મંત્રીને લખવાથી મળી શકશે. આચાર્ય આ જાતની બીજી સંસ્થાઓને અને સભ્યોને નીચે પ્રમાણેના સહકારને સાડું નિમંત્રણ આપે છે:-

(ક) છાત્રવૃત્તિઓ આપીને;

(ખ) અહીં તાલીમ લેતા વિદ્યાર્થીઓ આશ્રમ ઉદ્ધારના કામસંબંધી અનુભવજ્ઞાન બીજી આવી સંસ્થાઓદ્વારા મેળવી શકે એવી ગોઠવણ કરીને;

(ગ) જે વિદ્યાર્થીઓ અહીં તેમની કેળવણી સમાપ્ત કરી ચૂક્યા છે તેમનો ઉપયોગ કરીને;

(ઘ) નાણાંની અને અહીંના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી ચોપડીઓની ભેટ આપીને;

(ઙ) ઉપયોગી સલાહ અને સૂચનાઓ આપીને; અને

(ચ) વખતોવખત આશ્રમ પ્રત્નોસંબંધી વ્યાખ્યાનોનો પ્રબંધ કરીને.

આચાર્ય જુગલકિશોરે આ યોજનાનો પ્રારંભ કરીને જે ઉત્સાહ અને હિંમત દર્શાવ્યાં છે તેને સાડું તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું. જો એને ઠીક ઠીક રીતે ચલાવવામાં આવશે તો એમાંથી મોટાં પરિણામો આવવા સંભવ છે.

(“નવજીવન” તા. ૧૭-૨-૨૬ ના અંકમાં લેખક:-મહાત્મા ગાંધીજી)

અવન્તીદેશમાં કુરુધર નગરમાં કાતિયાની નામે એક ઐદ્ધ શ્રાવિકા રહેતી હતી. તે એક સમયને વિષયે કૌટિકર્ણુ શોણ નામે સાધુની કથા સાંભળવા ગઈ. આ સાધુ ગર્ભશ્રીમંત હતા. કાનમાં એક કૌટિ (કરોડ) ના મૂલ્યની છેલકડી પહેરતા. આવો વૈભવ છોડીને ત્યાગી થયા હતા. કાતિયાની આમ કૌટિકર્ણુનું વખાણ (વ્યાખ્યાન) સાંભળે છે ત્યાં ચોરની એક ટોળકીએ એના ઘરમાં ખાતર પાડ્યું. ખાતર પાડીને ચોર ઘરમાં ઘર્યા છે ને પેટી-પટારા વીખે છે ત્યાં કાતિયાનીએ હાસીને દીવી પ્રકટાવવા સારૂ તેલ લેવા ઘર મોકલી; તે આવીને જુએ છે તો ઘરમાં ખાતર પડ્યું છે. એટલે તે આવી હતી એવી ને એવી તેલ લીધા વિના પાછી કથામાં ગઈ. ચોરનો નાયક ચોરી કામ ઉપર દેખરેખ રાખતો બહાર ઉભો હતો. એણે હાસીને આવતી ને પાછી જતી જોઈ, એટલે તે કોણ છે, ક્યાં જાય છે, શું કરે છે તે જાણવા સારૂ એ પણ હાસીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. હાસી કથામાં આવીને કાતિયાનીને બધી વાત કરે છે. તે ચોરનાયક પાછળ ઉભો ઉભો સાંભળે છે.

‘એમ ગોકીરો શું કરતી હઈશ ? ચોર લઈ જતા હોય તો પોતાની દીકરી વસ્તુ ભલે લઈ જાય; પણ હું તો આજ દુર્લભ શ્રવણ સુણું છું એટલે ધર્મમાં અંતરાય કર મા.’

આ સાંભળીને ચોરનાયક ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો. ‘અહો, ધન્ય છે આ બાઈને ! યીજા’ કથા સાંભળવા જાય પણ મન તો કાં વાર્તાવાળા સુતારભાઈની ઘોડે બાવળિયે હોય, ને કાં કથાસ્થાનક બહાર ઉતારેલા જોડામાં હોય; પણ આને તો ધર્મશ્રવણ આગળ ધરખાર, ઢેરઢાંખર, માલમત્તા કાંઈ ગણત્રીમાંજ નથી. આવા ધર્મી માણસના ધરની એક ઠેાડીએ આપણને પચે નહિ, કાચા પારાની ઘોડે રોમેરોમે કૂટી નીકળે. આવને ઘેર ચોરી કરી તો પછી સર્વસહા ધરતીમાતાનેય આપણો ભાર અસહ્ય થઈ પડે અને તે સહસા ફાટીને આપણને પોતાના વિશાળ ઉદરમાંજ ભાંડારી દે.’

ચોરી કરતાં કરતા કંઈક માણસોનાં ડોકાં ઉઠાડી દેતાં જેણે પાછું વાળી નેચેલ નહિ. એવા આ ચોરનાયકના વજાહુદયને ચીરીને પ્રેમ તથા જ્ઞાનનું પાતાળઝરણું ઝરવા મંડ્યું. કાતિયાનીને ઘેર જઈને એણે એના ગોઠિયાઓએ ઉપાડેલ જોખમ જ્યાં હતું ત્યાંજ પાછું મૂકાવી દીધું, ને ખાતર ખૂરાવી દીધું. અને પછી એ આખા ચોરસમાજને કોટિકર્ણ સાધુની કથા સાંભળવા તેડી ગયો. ચોરનાયક ઉપર કાતિયાનીનોજ પૂરો પ્રભાવ પડી ચૂક્યો હતો, પણ કાંઈ જીલું હતું તો તે કોટિકર્ણની ધમકીથાએ પૂરું કર્યું. x x x x

સવાર પડયું એટલે ચોરનાયક કાતિયાનીને ઘેર જઈને એને પગે પડ્યો અને કહ્યું, 'અમને સર્વેને ક્ષમા કરો.'

‘પણ તમે મને ક્યું છે શું?’

ચોરનાયકે પાછલી રાતનો ઇતિહાસ કહ્યો.

‘ઠીક, બાપુ ! હું તમને ક્ષમા કરું છું.’

‘ના, બા ! એમ ક્ષમા ન થાય. કેટલેક મહારાજ પાસે ગમને બધાને લઈ જાઓ. ને પ્રવ્રજ્યા દેવરાવો.’

તેજ દિવસે એ ચારોએ સંન્યાસદીક્ષા લીધી ને કુમે કરીને અર્હન્તપદવીને પામ્યા.

(“નવજીવન”ના તા. ૧૭-૨-૨૬ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી)

૧૫૧-રાહનો મેરૂ!!

કાઉન્સિલનો એક યુરોપીયન સભ્ય-“બહુ ચિંતાજનક ખબર મળ્યા છે, માઇ લૉડ!”

ગવર્નર-“ક્યાંથી? શું ખબર મળ્યા છે?”

સભ્ય-“ખેડા જીલ્લાના લોકોએ કર બરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે!”

ગવર્નર-“હે? તમને કોણે સમાચાર આપ્યા?”

સભ્ય-“જીલ્લા કમિશ્નર મિ. વિલ્સન.”

ગવર્નર-“ખરેખર?”

સભ્ય-“હા, માઇ લૉડ!”

ગવર્નર-“વારૂ, કમિશ્નર મિ. વિલ્સનને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“શું સમાચાર છે, મી. વિલ્સન?”

મિ. વિલ્સન-“ખેડા જીલ્લાના લોકોએ કર બરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે!”

ગવર્નર-“શું સમગ્ર જીલ્લાના લોકોએ દરાવ કર્યો છે?”

મિ. વિલ્સન-“નહિ સાહેબ, કેવળ આણંદ અને નડિયાદ તાલુકાના લોકોએ કર ન આપવાની વાત જણવામાં આવી છે!”

ગવર્નર-“તમને આ સમાચાર કોણે કહ્યા?”

મિ. વિલ્સન-“ડેપુટી કલેક્ટર મી. બ્રાઉન તરફથી ખબર મળી છે.”

ગવર્નર-“વારૂ, મિ. બ્રાઉનને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“વેલ મિ. બ્રાઉન! શું સમાચાર છે? શું નડિયાદ અને આણંદ તાલુકાના લોકોએ કર બરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે?”

મિ. બ્રાઉન-“નહિ સર! કેવળ આણંદ તાલુકાના લોકોએ કર બરવાનો ઇન્કાર કર્યો છે, નડિયાદ તાલુકાની વાત ખોટી છે.”

ગવર્નર-“આ ખબર તમને ક્યાંથી મળ્યા?”

મિ. બ્રાઉન-“આણંદના મામલતદાર મિ. વ્યાસ તરફથી જણવામાં આવ્યું.”

ગવર્નર-“મિ. વ્યાસને મને મળવા કહેજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ મિ. વ્યાસ! તમારા તાલુકાના શા સમાચાર છે?”

મામલતદાર-“સાહેબ! સમાચાર તો ઠીક છે. કંઈ નવાણી નથી.”

ગવર્નર-“કહે છેને કે, તમારા તાલુકાના લોકોએ કર ન આપવાનો દરાવ કર્યો છે?”

મામલતદાર-“ના, સાહેબ! અમારા તાલુકામાં શાંતિ છે, કેવળ તાલુકાના સામરખા નામના ગામના લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો જણાય છે અને તે લોકો કર ન આપવાની ચળવળ કરી રહ્યાં સાંભળ્યું છે.”

ગવર્નર-“તમને તે વાત કોણે કહી?”

મામલતદાર-“ગામના તલાટી વાત કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વારૂ, તલાટીને મારી પાસે મોકલજો!”

x

x

x

x

ગવર્નર-(તલાટીને) “તમારા ગામમાં કેમ ચાલે છે?”

તલાટી-“ઠીક ચાલે છે સાહેબ! લોકો સુખી અને આનંદમાં છે!”

ગવર્નર-“સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તમારા ગામના લોકોએ કર ન બરવાની ચળવળ કરવા માંડી છે.”

તલાટી-“ના, સાહેબ ! ગામના લોકોમાં તો શાંતિ છે. કેવળ ગામના એક-બે ખેડુતોએ કંઈ કારણથી મહેસુલ આપવા માટે વાંધો પાડ્યાની વાત સાંભળવામાં આવી છે સાહેબ !”

ગવર્નર-“કોના તરફથી સાંભળવામાં આવી ?”

તલાટી-“ગામના મુખી વાત કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વાર, મુખીને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ મુખી શું સમાચાર છે ?”

મુખી-“અન્નદાતા ! સમાચાર સારાજ છે.”

ગવર્નર-“તમારા ગામના કોઈ ખેડુતો મહેસુલ આપવા આનાકાની કરે છે ને ?”

મુખી-“અન્નદાતા ! એવું કંઈ મારા જાણવામાં નથી આવ્યું. માત્ર એક માણસ મહેસુલ આપવાની ના કહે છે એવી કંઈ વાત અમારા હવાલદાર કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વાર જાઓ, હવાલદારને મારી પાસે મોકલો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ હવાલદાર ! તમારા ગામમાં કયો માણસ મહેસુલ આપવાની ના પાડે છે ?”

હવાલદાર-“અન્નદાતા ! એવી કોઈ વાત મારા જાણવામાં નથી, સાહેબ !”

ગવર્નર-“ત્યારે, મુખી મને શું કહી ગયા ?”

હવાલદાર-“મહેસુલની વાત તો હું જાણતો નથી, પરંતુ તાલુકાના મામલતદાર સાહેબને એક શેર માખણ જોઈતું હતું, તે માટે થોડા દિવસ ઉપર અલીના પાટીદાર બળદેવ અને ચીમન-લાલ સાથે તલાટી સાહેબને જરા બોલાવ્યાથી થઈ હતી. તેમણે માખણ ન આપ્યું !”

ગવર્નર-(મનમાં) “એક શેર માખણ ન આપવાની વાત ઉપરથી આખા જિલ્લાના લોકો મહેસુલ ભરવાના નથી. એવડું મોટું ભયંકર સ્વરૂપ ?”

આ ગવર્નર સાહેબને ખબર નહિ હોય કે આ રીતે હિંદની નજીવી વાતોમાં અનેક પ્રકારનો મસાલો ભેગો થઈ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ પાસે જતાં તે વાત રાષ્ટ્રને મેરુ બની ગયેલી હોય છે !

એજ રીતે કોઈ નેતા અથવા જાહેર કામ કરનાર સાધારણ માણસોવિષે સંભળાતી વાતો પણ રજા હોય તે ગજ જોટલી લાંબી થઈને લોકોમાં ચર્ચાય છે, અથવા તે કાગળા બદલે વાહ બની ગયેલી હોય છે. x

(તા. ૧૦-૨-૧૯૨૮ના “આર્યપ્રકાશ” માં લેખક:—શ્રી. અણવક)

૧૫૨-एक शुभ कार्य

જોનપુર જિલ્લા કે રાજબાજર નામક સ્થાન મેં શ્રીમાન રાજ લાજબહાદુર સિંહજીને હાથ મેં હી સ્વામી રામાનંદ ધર્મચારી કે ઉત્સાહ દિવાને પર સ્થાન પૂરબગાંવ મેં એક બડી ગોશાલા સ્થાપિત કી હૈ, જિસમેં બાજર તથા આસપાસ કે સ્થાનોંસે બહુતસી નિઃસહાય ઔર વૃદ્ધા ગાયેં લા કર રખી ગઈ હૈ. શ્રીમાન રાજ સાહબ ને ગાયોં કે ચરને કે નિમિત્ત ૧૪૦૦ વીથે ગોચર મુમિ ગો-શાલા કે હેતુ પ્રદાન કી હૈ. સાથ હી ૩૭ વીથે જમીન મેં દુકાનેં બનવા રહે હૈ. યહ બાજરકવાર માસ સે લગેગા, જિસમેં કિસી પ્રકાર કી યુગી નહીં લી જાયગી. એસે શુભ કાર્ય કે હેતુ શ્રીમાન રાજ સાહબ ધન્યવાદ કે પાત્ર હૈ.

(“હિંદુપંચ”ના એક અંકમાંથી)

૧૫૩-એક સમાજહિતકારી સંસ્થા

મેંચેસ્ટરમાં એક એવી સંસ્થા સ્થપાઈ છે કે જેનો ઉદ્દેશ ધનવાન સ્ત્રીપુરુષોના ધનનો લોકહિતનાં કાર્યોમાં ઉપયોગ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવાનો છે. આ સંસ્થાને આર્થર જીસ્ટોનલના સામ્યવાદી પુત્ર વાઇકાઉન્ટ એનિસ્મોર યાને મિ. ડબ્લ્યુ. એફ. દેમર તરફથી સંપૂર્ણ મદદ મળી છે. સંસ્થાનું નામ 'નેચર્સ લિમિટેડ' છે. તે કલા, વિજ્ઞાન, લોકદશા અને ભાતુભાવની ઉન્નતિ માટે કેટલાક પ્રકારના ઉદ્યોગો, ધંધાઓ અને સામાજિક કાર્યો શરૂ કરશે. મૈત્રીપૂર્ણ સંસ્થાઓના કાનુનના પાલન માટે સલાસદોષે એક કે એથી વધુ શેર લેના જોઈશે; અને પ્રત્યેક શેરની સાથે સંસ્થાને સો પૌંડનું દાન આપવું પડશે. કોઇપણ સલાસદને સો પૌંડના દાનને માટે એક શેર મેળવવાનો અધિકાર રહેશે; અને એ હિસાબે તેને શેર મળશે. સંસ્થાનું કામ મિલ્કતોની લેવડદેવડ તથા વેચાણ વગેરેનું તેમજ જેઓને સંપત્તિ જેવું કશુંજ નથી તેમને સામાન્ય નિર્વોહની અને શાંતિથી જીવન ગાળી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરી આપવાનું છે. તેઓ આશા રાખે છે કે, સંસ્થાના ધણીખરા સભ્યો પોતાની સધળી માલમિલ્કત સંસ્થાને અર્પણ કરશે, કે નહીં હોય તો પૌંડની હશે. ખદલામાં તેમને દર અઠવાડીએ સ્ત્રી યા પુરુષને ત્રણ પૌંડ મળશે. પતિ-પત્ની એકસાથે રહેતાં હોય તેમને દર અઠવાડીએ ચાર પૌંડ મળશે. તેમની સાથે બાળકો પણ હોય તો તેમને માટે દશ દશ શિલિંગ વધારે મળશે. "નેચર્સ લિમિટેડ" સંસ્થાના નિયમોમાં વાઇકાઉન્ટ એનિસ્મોરે ચોડાક સમય થયાં સુધારો કર્યો હતો અને તેઓ દર અઠવાડીએ ત્રણ પૌંડ લઇને મિ. હેયર-તરીકે રહેવા ઇચ્છે છે. શરૂઆતમાં કેમ્બ્રિજની સૈયસ કૉલેજના અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકે આવી એક સંસ્થાનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. સંસ્થા રાજકારણથી અલગ રહેશે; પરંતુ સામ્યવાદની ભાવનાથી ભરેલા ધનવાનોને નિવેદન કરશે કે, તેઓ સંપત્તિની મુશ્કેલીઓ દૂર કરે.

આ સંસ્થાના વ્યાપક કાર્યક્રમમાંથી કેટલુંક આ પ્રમાણે છે:- (૧) સર્વ પ્રકારની કળાઓને ઉત્તેજન આપવું અને નવી નવી શોધોને વ્યવહારમાં લાવવી. (૨) ગામો અને ગામડાંના સૌંદર્યનું સંરક્ષણ કરવું. (૩) ખુલ્લાં મેદાનોની રક્ષા કરવી તથા દેશને સ્વચ્છ કરવો. (૪) ગંદકી, ધૂમાડો, ઘોંઘાટ અને રોગનાં ઉત્પાદક કારણોને દૂર કરવાં. (૫) શિક્ષણ અને શિક્ષણવિષયક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવો. (૬) સંસ્થાના કાર્ય માટે ધન અને બીજી સગવડો ઉભી કરવી તથા તેમાં વધારો કરવો. (૭) સમાજસેવાનાં કામોમાં વધારો કરવો, બાળકોની કસબો ખોલવી, રજાઓ ગાળવાના કેમ્પો ગોઠવવા, વાચનાલય ખોલવાં, વિશ્રામાલયો ખોલવાં અને શિક્ષણ-પ્રયત્નો પ્રયત્નો કરવા તથા દરિદ્રો અને વૃદ્ધોમાટે આશ્રમો બનાવવા. (૮) કેદખાનામાં શિક્ષણની સગવડોમાં સુધારો કરવો તથા કેદમાંથી છૂટ્યા પછી કેદીને માટે કામધંધાની સગવડ કરી આપવી. (૯) જેમનાં ધરખારનું કંઈ ટેકાણું નથી એવાંઓના પાકન-પોષણની વ્યવસ્થા કરવી. (૧૦) કામ-ધંધાઓમાં સહકાર અને સદ્ભાવ પેદા કરવો તથા સૌ રાષ્ટ્રોમાં આંતર્રાષ્ટ્રીય સંબંધની દૃઢિ કરવી. 'નેચર્સ લિમિટેડ' સંસ્થાના એ ઉદ્દેશ અને અભિલાષો છે.

૧૫૪-ભાદરણનો ભગવાન રાત લઈને નાઠો !

નડીયાદ તા. ૧-૮-૨૮

આપણા દેશમાં ઘણી ખરી જગ્યાએથી પત્રોદ્વારા ખબર આવે છે કે, “અમારા ગામમાં (વગર મોસમના) કૃષ્ણ ભગવાન(!) કુટી નીકળ્યા છે!” અમારા ગામમાં પણ થોડા વખત ઉપર “ભાદરણના ભગવાન” આવ્યા હતા. તેમનો પોષાક મખમલનો હતો, તેમણે કોટ-પાટલૂન અને માથે વરરાજ જેવી પાઘડીમાં ફૂલનો હાર લટકાવ્યો હતો. કાંઈ અજણો માણસ નિઃસંદેહ વરરાજની ઉપમા આપી શકે! તે પોતે વૃદ્ધ છે. આ ભગવાન અમારી માતૃભૂમિને અપવિત્ર કરવા પોતાને ખર્ચે અંધારેલા મંડપમાં પધારી અંધ-શ્રદ્ધાળુ લોકોની પવિત્રતાનો ભંગ કરવા સ્વયં પ્રેરાયા હતા. અમારા ગામના કેટલાક ભાઈ-ઝોની અને બહેનોની પૂજા અંધ ન હોવાને પ્રતાપે, અંધાર પાપમાંથી એ “ભાદરણના ભગવાન” અને અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો મુક્ત થયા હતા. આ મહારાજને રાત્રે ને રાત્રે નાસી જવાની ફરજ પડી હતી, અને તે રાત્રે ને રાત્રે પલાયન થઈ ગયા હતા. આ મહારાજને બધા “ભાદરણના ભગવાન!” તરીકે ઓળખે છે.

આવા ધર્મનું નિકંદન કાઢનારાઓની ધુંસરીને ફગાવી દેવા અને હિંદુધર્મને આઝાદીનો અખંડ દીપક પ્રગટાવવા ભારતીય યુવકો! તૈયાર થજો.

કળિયુગમાં અંધશ્રદ્ધાળુઓની આંખોએ દેખાતા કૃષ્ણ ભગવાનને અને તેના સ્વાર્થી જેલાઓની આંખે અંધાપો આવ્યો છે, અને તેઓ હિંદુધર્મના સત્તાનાશના સમરજંગ-માં ઉછળવા સ્વયં પ્રેરાયા છે !

અંતરિક્ષમાં ઉભેલો વહિવંચો આજે કાળા અક્ષરે આકાશની પાટીમાં આવેખી રહ્યો છે કે “આ અંધશ્રદ્ધાળુઓ હિંદુધર્મનો વિનાશકાળ ઘડી રહ્યા છે.”

ઓ ભારતીય યુવકો! આજે તમારી ધાર્મિક કસોટી થઈ રહી છે. તમારી છાતીને મજબૂત રાખજો. આવા લેભાશુ ભગવાનોનાં પોકળ ખુદલાં પાડી જનતા સમક્ષ રજૂ કરજો, અને અધર્મીઓની અધર્મશાહીના જવાબમાં તીખી મર્દાનગી જરૂર દાખવજો!

(“પોલ પત્રિકા”ના તા. ૧૩-૬-૨૮ના અંકમાં લેખક-સ. ચંદ્ર કંથારિયા.)

१५५-रूपयामाहात्म्य

मैं लडकों के लडकपन का जिलौना हूं, भिड़ाई हूं। मैं जवानों की जवानी का जलन हूं, भरती हूं। मैं जूठों की जुदौती की लकड़ी हूं, सहारा हूं। मैं इपया हूं।

मनुष्य मेरा शुक्लाम है। मैं उसे हलार नाच नचा सकता हूं, नचा चुका हूं, नचा रहा हूं। हुनिया मुझसे दबती है। मैं उसे पलट सकता हूं, पलट चुका हूं, पलट रहा हूं। प्रकृति मेरी असवर्तिनी है। मैं उसे अनाता हूं, जिगाड़ता हूं, तोड़ता हूं, मोड़ता हूं, मैं इपया हूं।

विशाल विश्व मैं यदि कोष्ठ ध्विरे हो, तो मैं हूं, धर्म हो तो मैं हूं, प्रेम हो तो मैं हूं। मैं सत्य हूं, मैं शिव हूं, मैं सुंदर हूं; मैं सत् हूं, मैं यित हूं, मैं आनंद हूं। परलोभ मैं हूं, लोभ मैं हूं, लप्स मैं हूं, शोक मैं हूं, क्षमता मैं हूं, भभता मैं हूं, मैं इपया हूं।

जो मेरी जनजनाहट में अलौकिक मधुरिमा है वह वीष्णुपाणि की वीष्णु में कहां? नटवर स्याम की अंशी में कहां? उभरवाले के उभर में कहां? कामिनी के कामल कंठ में कहां? कोकिल-कल-काकली में कहां? मृदंग-लुरव्यंग में कहां? सितार जलतरंग में कहां? यहां कहां? यहां कहां? मैं सप्त स्वरों से ऊपर अष्टम स्वर हूं, परम मधुर हूं, मैं इपया हूं।

गीता के गायको, यंडी सरस्वती के पाठको, भगवत् के लक्तो, सत्य-नारायण कथा के प्रेमियो, रामायण के अनुरागियो, महाभारत के माननेवालो! मेरा गीत गाओ, मेरा पाठ पढ़ो, मेरे लक्त पढ़ो, मेरी कथा सुनो, मुझसे अनुराग करो, मुझे मानो, मेरी शरण आओ। तारन-तारन मैं हूं, भव-भवहरण मैं हूं, भंगलकरण मैं हूं, पुण्ययरण मैं हूं, मैं इपया हूं।

मुझको आंख दिखा कर, मुझे हुंकरा कर, मुझसे विद्रोह कर कोष्ठ अय सकता है? कोष्ठ नहीं।

जमींदार मैं हूं, राजा मैं हूं, आदशाह मैं हूं, आदशाहों का आदशाह मैं हूं, मैं ध्विरे हूं, मैं इपया हूं।

लंका, सीता की रुष्टि से नहीं, मेरी रुष्टि से जली थी; मैं विजयिण पर प्रसन्न था। कौरव, द्रौपदी के कोप से नहीं, मेरे कोप से नष्ट हुआ थे; मैं पांडवों पर प्रसन्न था। जर्मनी की छिटन या अमेरिका की धूर्तता से नहीं, मेरी धूर्तता से पराजित हुआ; मैं छिटनपर प्रसन्न हूं।

हाकुरण भोलते नहीं, मैं भोलता हूं। क्योंकि मैं उनसे अडा हूं। हाकुरण यलते नहीं, मैं यलता हूं, क्योंकि उनसे मेरे अधिक माननेवाले हैं, मेरी अधिक साध है। देवताओं में वह आकर्षण नहीं, जो मुझमें है। यह युग तर्क का है, विद्वद्वरुण का है, प्रत्यक्षवाद का है और स्वयं प्रभुता का है। मैं प्रत्यक्ष हूं, सच: कल का दाता हूं, स्वयं प्रभु हूं, आकर्षक हूं, इससे मैं ही ध्विरे हूं, ध्विरे से अडा हूं, मैं इपया हूं।

मुझसे वरदान ले कर पाप करो तुम देवताओं से पूजे जाओगे। मुझसे वरदान ले कर तुम झेक हो नहीं, सात जून करो, साक्ष अय जाओगे। साम्राज्य को साम्राज्य से लिडा हो। मनुष्यता की जूठी लुप्त होती है। गेरहमी से कटवा डालो, जलवा डालो। स्त्रियों की भयोदा को पैसे में दो सेर के हिसाब से दिन में दस बार जरीदा और भेज डालो। संसार को विधवाओं, अय्यों, जूठों और अपाहिजों की "हाय" से भर दो, लूकप उठा दो, प्रलय कर दो-जो बाले सो कर दो, भगर मुझसे वरदान ले कर करो। क्योंकि मैं सर्वशक्तिमान हूं, मैं इपया हूं-

“सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज”

(“विश्वमित्र”ना झेक अंकमां ले:-श्री. पांडेय भेयन शर्मा)

१५६-शेखावाटी का एक उत्तम गीत

ग्राम्य गीतों का तुलनात्मक अध्ययन करने के लिये मैंने गुजरात, काठियावाड़ और राजपूताने का एक क्षण दौरा किया है। इस दौरे में मुझे जे गीत मिले, उनमें गुजरात और काठियावाड़ के गीतों में प्रेम, शृंगार, करुणा और लज्जितरस लहरें भार रहा है। पश्चिमी राजपूताने के गीतों में वीररस से उभड़ते हुए गीत भी हैं; पर शेखावाटी में भी अच्छे गीत मिलेंगे। इसकी आशा मुझे बहुत कम थी। क्योंकि जेक तो यह प्रांत जिलकुल इन्फा सभा है। ऋतुओं का परिवर्तन तो होता है, पर प्रकृति अपने हाटपाट से उसमें लाग नहीं लेती। अतएव मनुष्यों के जीवन में नष्ट तरंगें उठने का अवसर बहुत ही कम मिलता है। तरंग उठे बिना कविता में उसका रस कहां से आ सकता है? मुझे विश्वास था कि शेखावाटी में मुझे स्त्री-पुरुष के संयोग और वियोग के शृंगार संजंघी ही गीत मिलेंगे; पर शेखावाटी में आने पर मेरा विश्वास गलत निकला। इस प्रांत में भी ग्राम्य-कविता का विकास उसी उन्माद के साथ हुआ है, जैसा भारत के अन्य प्रांतों में है। यहां भी पावुल जैसे वीरों की कथाएं देहात में उसी तरह प्रचलित हैं, जैसे युक्तप्रांत में आरुह। संयोगवियोग के शृंगार के गीतों की तो आत ही अलग है। इस विषय में तो कोष्ठ प्रांत पिछड़ा हुआ नहीं है; पर युक्तप्रांत के धाध की तरह राजिया, किसनिया, बेरिया, मोतिया, छोटिया, नागिया, आधल, नाथिया आदि इस पंद्रह धाधों की नीतिकविता सर्वत्र प्रचलित है। स्त्रियों के गीतों में भी सज्जन रसों के गीत मिलते हैं।

किसी भी समाज का शुद्ध प्रतिबिम्ब तो उसके गीतों में मिलता है, शेखावाटी के भारवाडी समाज का भी प्रतिबिम्ब उसके गीतों में विद्यमान है। यह समाज व्यापारकुशल और धनी है। इससे इस समाज में शोभा-सज्जन की सामग्री कुछ विशेष है। स्त्री-समाज में सुसलभानी आतंक के चिह्नस्वरूप पर्दे का प्रचार पाया है। पर कुछ भारवाडी सुधारक और कुछ अन्य प्रत के लोग भी, जे रहन-सहन देख कर कल्पना कर के ही राय कायम कर लेते हैं; इस समाज पर जे विज्ञापिता और चरित्रहीनता का छाँछन लगाते हैं, मुझे तो वह जेक प्रकार से अति-शयोक्ति ही ज्ञान पडा। साधारणतः चरित्र संजंघी लकी-भूरी आते भारत में जैसी सर्वत्र हैं, वैसी यहां भी हैं; पर यहां जैसी नहीं कि उनपर भास तौर पर अशुद्धी उदाह न सके। स्त्रियों के गीतों में सीहने आदि कुछ अश्लील गीत अवश्य हैं; पर युक्तप्रांत में समझी जिभाते समय जे 'गारी' गाध जाती हैं, उनहीसी अश्लीलता तो इन सीहनों में नहीं है।

मैं यह स्वीकार करता हूँ कि समाज की गूराधियां जोज-जोज कर प्रकट करनेवालों में जहुतों का उद्देश्य अच्छा है; पर समाज में प्रचलित अज्जाधियों की प्रशंसा करना भी तो उनका कर्तव्य था; जिससे समाज में सद्गुणों का विकास होता और गूराध के त्याग के साथ साथ लज्जा का ग्रहण भी चलता रहता। भारवाडी गीतों की को लीजिये, सीहनों की निंदा तो जहुतों ने की; पर स्त्रियों में प्रचलित उपदेशपूर्ण गीतों की ओर किसने ध्यान दिया? कितने ही अच्छे-अच्छे गीत वृद्धा स्त्रियों के साथ काल के गाल में सदा के लिये विहीन हो गये? अज्ज भी जे गीत वर्तमान हैं, उनके संग्रह की ओर कौन ध्यान देता है? उनके द्वारा क्या समाज में सुरभि नहीं पैदा की जा सकती?

यहां शेखावाटी में आते तौर से प्रचलित जेक गीत दिया जाता है। यह गीत मुझे इतलपुर में मिला। इस गीत में जे लाव वर्णित है वह उच्च कोटि के समाज का है। भारवाडी-समाज में जैसी भी जहुतें हैं, जे अपने स्वाभी तथा देवर-जेठ, सास-ससुर और ननद आदि को ही अपना गहना मानती हैं। जैसी जहुतों से ही समाज की शोभा है। जैसी जहुतें समाज की लक्ष्मी हैं। यद्यपि आजकल भारवाडी-समाज में गहनों का रिवाज अधिक है, पर इस गीत में जिस समय के समाज का वर्णन है, उसमें गहने धतने नहीं रहे होंगे। अविष्य में सद्गुणशील गहनों से भूषित जैसी ही समाज की आवश्यकता है।

गीत

आज भहारी धमवी इल बियो—

अडु रिमजिम गहवां से उतरी, कर सोला सिधुमार. आज० १

भहारा सासल पूछा हे अडु, थारे गहवारो अर्थ अताय;
सास गहवां नै के पूछा, भहारा गहवां देवर जेठ;
गहवा भहारी बोली आधल रो वीर. आज० २

भहारा ससुराल धर का रान, सासल भहारी अर्थ बांउर;
भहारा जेठ आनूअंद आंकां, जिठाणी भहारी आनूअंद कीदंग. आज० ३

भहारो देवर युलो हांत को, देवराणी भहारी युला री टीप;
भहारा कुंवरल मोती वाटला, कुलअडु भहारा मोलां पीय के लाव. आज० ४

भहारी धीयज बोली पान की, जवाध भहारे यमेलां रो कूल;
भहारी नखुंद कसमल कांयली, नखुदोभ भहारो गजमोलां रो हार. आज० ५

भहारा सायज सिर के सेवरो, सायआणी में तो सेज सिधुमार;
भे तो वारी अडुल थारे मोलनै, भहारो लडायो सज परिवार. आज० ६

भे तो वारील सासल थारी कूम नै थे तो जया जैसा अर्जुन भीम;
भे तो वारील थारी गौदनै, थे जिलाया बिछमथु राम. आज० ७

आज भहारी धमवी इल बियो.

अर्थ:—आज मेरी धमवी में इल आया है. अडु सोलह शृंगार कर के छमछम करती हुई
मदल से उतरी. (१)

सास ने पूछा—हे अडु! तुम्हारे पास क्या क्या गहने हैं? अडु ने कहा—हे सासल!
मेरे गहने की आत क्या पूछती हो? मेरे गहने तो मेरे देवर और जेठ हैं. मेरा गहना तो
मेरी सुशीला ननद का बाध अर्थात् मेरा पति है. (२)

मेरे ससुरल धर के रान हैं और सासल बांउर की मालकिन. मेरे जेठल तो आनूअंद
हैं और जेठानील आनूअंद की लटकन. (३)

मेरा देवर मेरी हाथीहांत की यूडी है, और देवराणी उसकी टीप. मेरा पुत्र मोतियों का
हार है और मेरी पुत्रधू मोतियों के पीय का लाव. (४)

मेरी कन्या जरीदार बोली है और मेरा जभाता यमेली का कूल है. मेरी ननद कुसुम्भी
बोली है और ननदोभ गजमुक्ताओं का हार. (५)

मेरे स्वामी सिर के मुकुट है, और मैं उसकी सेज का शृंगार हूँ. यह सुन कर सास ने कहा—
अडु! मैं तो तुम्हारी मोल पर न्योछावर हूँ. तुमने मेरे सारे परिवार को सुखी किया. (६)

अडु ने कहा—सासल! मैं तो तुम्हारी कोप पर न्योछावर हूँ. तुमने तो अर्जुन और
भीम जैसे प्रतापी पुत्र पैदा किये हैं; और हे ननद! मैं तुम्हारी गोद पर न्योछावर हूँ. तुमने
तो राम और लक्ष्मण जैसे बाधियों को गोद में जिलाया है. (७)

गीत की अंतिम पंक्तियों पर जरा गौर से विचार कीजिएगा. यह उस समय का गीत
है जब मातायें अर्जुन और भीम जैसे पुत्र उत्पन्न करती थीं; और अहने राम और
लक्ष्मण जैसे बाधियों को गोद में जिलाती थीं. सास ने जे अडु के नीतिपुक्त व्यवहार और
मधुर बाण्य की प्रशंसा की है, वह भी कम महत्त्वपूर्ण नहीं है. वह एक परिवार को प्रेम-
अंधन में आंधने के लिये है, न कि कूट डालने के लिये; जैसा कि आजकल है. यदि हमारे
सुधारक अर्जुन-भीम की माताओंवाला और रामलक्ष्मण की अहनोंवाला समाज लौटा जाने में
समर्थ हुये तो भारवादी-समाज के सौभाग्य का क्या कहना!

(“सागभूमि” संवत् १९८४-महा महिनाना अंकमां लेखक:—श्री. रामनरेश त्रिपाठी)

૧૫૭-હિંદુ કોમ ! તારા ઉપર દરરોજ લાખો વહુ બેટીઓના શાપ વરસે છે!

નાની ઉંમરે પરણાવીને સાસરે મોકલેલી ધણી છોકરીઓ તેમના વર અથવા સાસરિયાના જીવમથી ત્રાસ પામીને આપઘાત કરે છે, અથવા તે તેમનાં ખૂન કરવામાં આવે છે, તે આખતના સમાચારો વખતે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. દાખલાતરીકે—

આશરે છ વર્ષની એક છોકરીને પરણાવીને સાસરે મોકલી હતી. ત્યાં ત્રાસ પામવાથી તે વખતે વખતે પોતાના આપને ઘેર જતી. તે ત્યાંથી તેને દરેક વખત સાસરે પાછી મોકલતા.

છેવટ જ્યારે તેની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી ત્યારે તેના આપે તેને પાછી સાસરે મોકલવાની હઠ લીધી. તેથી નિરાશ થઈને તે છોકરીએ એક કુવામાં પડીને આપઘાત કર્યો ?

આશરે આઠ વર્ષની એક છોકરીને પરણાવીને સાસરે મોકલી હતી. ત્યાં તેના વરના જીવમથી ત્રાસ પામીને તે પોતાના આપને ત્યાં ગઈ હતી. તેની ઉંમર આશરે અગિયાર વર્ષની હતી ત્યારે તેના સાસરે તેને તેડવા ગયો, અને પોતાના દીકરા તેને હેરાન કરશે નહિ એવું વચન આપ્યું; તેથી તેને પાછી સાસરે મોકલવામાં આવી. નિર્દય વરે તેને હેરાન કરવા માંડી, તેણે વાંધા લીધો, બૂખી રહેવા લાગી, વરની નિર્દયતા માટે તેના આપ તથા તેના મિત્રોએ તેને સખત ઠપકો આપ્યો; તેથી ગુસ્સે થઈને તેણે તે હતભાગી છોકરીના માથા ઉપર પાવડો માર્યો, તેથી તે બિચારી મરી ગઈ. તે ખુની વરને દશ વર્ષની સખત કેદની સજા કરવામાં આવી. વાંચનાર ! કોઈને પણ ઠપકો અથવા ઉપદેશ આપો ત્યારે મીડી ભાષા વાપરજો. કડવી ભાષા વાપરવાથી ઉપર પ્રમાણે મહાપાપ થાય છે.

દશ વર્ષની એક પરણેલી છોકરીને બોલાવવા માટે તેનો વર ગયો. દિવાળીના તહેવાર પછી તેને મોકલીશું એમ તેની માએ જવાબ દીધો. તેથી ગુસ્સે થઈને તે વરે છોકરીને પાણીમાં ડૂબાડીને મારી નાખી. તે ખુની વરને ફાંસીની સજા થઈ હતી.

તા. ૬-૪-૨૭ ના 'હિતેચ્છુ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે આશરે ચૌદ વર્ષની એક ખાનદાન વણીક કુટુંબની દીકરીને તેની સાસુ તથા વરે એટલું બધું દુઃખ દીધું કે તેથી કંટાળીને તે બિચારી છોકરી પોતાનાં કપડાં ઉપર ઘાસલેટ છાંટીને બળી મૂકી !

મુંબઈમાં એક શ્રીમંત હિંદુ છોકરો પોતાની બાળક સ્ત્રીને પોતાની શુભામઠી સમજતો હતો. એક વખત તે છોકરીની મા બિમાર પડી, અને તેણીની સારવાર કરવાને તે છોકરી મુંબઈમાં રહેવા ઇચ્છતી હતી; પણ તેના વરે તેને પોતાની સાથે બહારગામ જવા કહ્યું. છોકરીએ તેમ કરવાની ના પાડી. તેથી ગુસ્સે થઈને તે છોકરાએ પોતાની બિમાર સાસુની હાજરીમાં પોતાની સ્ત્રીને છરી મારી. પરિણામે તે સ્ત્રી મરી ગઈ! તે ખુની છોકરાને જન્મદેશનિકાલની સજા થઈ અને તેથી જોડ પામીને તે છોકરાના શ્રીમંત આપે અરીણુ ખાઈને આપઘાત કર્યો!

હિંદુ ધર્મમાં સ્ત્રીની પૂજા કરવાનું, એટલે કે તેના તરફ માન અને માયાથી વર્તવાનું ચોખ્ખું ફરમાન છે, તે યાદ રાખીને પોતાની વહુ ઘેર આવી ત્યારથી તેની સાથે માયાથી વર્તવાની જો તે આપે પોતાના દીકરાને ફરજ પાડી હોત-મોઢ આપ્યો હોત, તે તેઓ ત્રણે સુખી થાત; પણ ફરજ બળવવામાં તે આપ બેદરકાર રહ્યો, તેને પરિણામે છેવટે વહુનું ખૂન થયું, દીકરો જન્મદેશનિકાલની સજા પામ્યો અને આપે આપઘાત કર્યો!

“કચ્છના કડિયા-મિત્રી જ્ઞાતિના આગેવાનોએ એકઠા મળી વરની સંમતિ વય ૧૦ (દશ) વર્ષની ઠરાવી. વરની દશ એટલે તે કન્યાને ચાર-પાંચ વર્ષે જ પત્નીપદનો લહાવો મળશે.”

(ગાંડીવ, તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૬.)

એક ચેતવણી-છોકરીઓનાં શરીર માતા થવા માટે પંદર વર્ષની ઉંમરસુધી લાયક થતાં નથી. અને તેથી નાની ઉંમરે પરણાવેલી છોકરીઓનું મરણ પ્રમાણુ વધી જાય છે.

(ન્યુ ઇન્ડિયા તા. ૧-૪-૧૯૨૫.)

લક્ષ પછી છોકરી સાસરિયાંની શુભામડી બને છે. નાની ઉંમરે પરણાવેલી છોકરીઓને તહેવાર વગેરેને બહાને થોડી મુદત માટે સાસરે મોકલવાની તેમના વર અથવા સાસરિયાં માગણી કરે છે. તે માગણી સ્વીકારવાથી તેમજ નહિ સ્વીકારવાથી હતભાગી છોકરીઓ જીવતે જીવત નરકની પીડા સહન કરે છે. માટે પોતાની દીકરીઓને પંદર વર્ષની ઉંમર પછી પરણાવવાનો વિચારવંત માઆપો ઠરાવ કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

પરમાર્થી આત્માઓને અપીલ—બાળક સ્ત્રીઓનાં ખૂન, આપઘાત, સખત માર, નાક કાપવાં વગેરે બચકર શુન્હાઓના સમાચારો વખતે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. તેવા સમાચારો તારીખવાર કાપી લઈને એક નોટબુકમાં ચોટાડવાની તથા તેવા મહાપાપ સામે પ્રજામત કેળવવાની પરમાર્થી આત્માઓ મહેરબાની કરે, અને તેથી તેઓ લાખો છોકરીઓના આશીર્વાદ મેળવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

સ્ત્રીસંબંધી બચકર શુનાહોના સમાચારો વખતેવખત વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. માટે વિચારવંત પરણેલા યુવકો પોતાની સ્ત્રી તરફ પ્રથમથીજ માન તથા માયાથી વર્તવાનો ઠરાવ કરે, વિચારવંત સાસુઓ તથા સસરાઓ પણ વહુ તરફ માયાથી વર્તે અને પોતાના દીકરાને પણ તે બાબત હિંમેશાં બોધ આપે, અને તેઓ સર્વે સુખી થાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

વાંચનાર! હિંદુ કોમને લાખો વહુઓના રોજીંદા શાપથી બચાવવાનો કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવાની આપ મહેરબાની કરો, અને લાખો છોકરીઓના આશીર્વાદ મેળવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र वैशताः ॥

(૧) ધર્મ વાવશે તો ધર્મ પામશે.

(૨) પથ્થર વાવશે તો પથ્થર પામશે.

(૩) આશીર્વાદ વાવશે, તો સુખ અને સ્વર્ગ પામશે.

(૪) શાપ વાવશે, તો દુઃખ અને નરક પામશે.

‘સતુ જીવન’ જીનાગઢ,

લાલસંકર લક્ષ્મીદાસ

૧૫૮—ભરતભૂમિને અભિવંદન

વંદુ માતા વિશ્વ વિખ્યાતા! પદપંકજ તુજ ભરતભૂમિ;
જીવનના અભિલાષ પુરે તું, પરમ સુખદ પ્રિય પુણ્યભૂમિ. વંદુ૦

શિર મુગટ હિમાદ્રિ રાજે, દક્ષિણ ભુજ પંજળ વિરાજે;
વામ ભુજે બહે જ્ઞાનની ગંગા, ચરણ ચુમે મહારાષ્ટ્ર ભૂમિ. વંદુ૦

સુરગણની તું શક્તિ માતા, ઋષિવર કેરી નિવાસભૂમિ;
વેદ પ્રકાશે ઝળહળ અંગે, દેવભૂમિ અમ સ્વર્ગભૂમિ. વંદુ૦

વીરરત્નથી વિભૂષિત માતા, વિશ્વ વિષે સૌ તુજ ગુણ ગાતા;
લક્ષ્મી તણાં નવલાંજ સ્વરૂપે, શોભી રહી શી સુવર્ણભૂમિ. વંદુ૦

પૂર્વથી ચેતનભર્ગ તું રેડે, જડ વિજ્ઞાન—તિમિર વિખેરે;
ભૂદયા ભટકી શરણે આવે, પાદ પૂજે તુજ પુણ્યભૂમિ. વંદુ૦

પશ્ચિમ જડ શક્તિથી ગાજે, ભૌતિક સુખ—આસન પર રાજે;
જડમાં ચેતન તત્ત્વ વિરાજે, એ આકર્ષે આર્ય—ભૂમિ. વંદુ૦

શિશુ પર સ્નેહસુધા વર્ષાવે, નીતિ રીતિ સંપ સબલવે;
આત્મભોગના પાઠ ભણાવે, જગહિત કાળે જન્મભૂમિ. વંદુ૦

(‘યજુરાતી’ ના એક દીવાળીના અંકમાં લખનાર “સિંહ”)

१५९-राष्ट्रीय योद्धा श्रीराम राजू आन्ध्र वीर का स्वाधीनता-संग्राम

सत्य कभी छिपा नहीं रहता। ओक न ओक दिन वह अवश्य प्रकट होगा। आत्मकाल में हमारे शिक्षक सदैव हमें यही सिखाते रहे हैं कि सिपाहीविद्रोह कुछ स्वार्थी और अर्थबोझुप पिशाचों का कार्य था। किंतु आज धिस नारे असत्य का पर्दा हट गया है, हमको आज अच्छी तरह आसित हो गया है कि सिपाहीविद्रोह अर्थात् सन ५७ का गहर वस्तुतः भारत का स्वाधीनता-संग्राम था। यही कारण है कि आज हम उस पुण्यसंग्राम की पुण्य स्मृति १० मघ के मनाने का समस्त भारतवर्ष में आयोजन कर रहे हैं। विदेशी स्वार्थांध्र प्रतिहासवेत्ताओं ने इस देश के स्वाधीनता-यज्ञ के होताओं को कलंकित करने में कोई कसर बाकी नहीं रखी। अतएव विदेशी ऐतिहासिक विद्वान आन्ध्र प्रदेश के महावीर श्री रामराजू के साथ न्यायाचरण करेगे औसी आशा नहीं है; किंतु श्री रामराजू आज आन्ध्र प्रदेश के दो करोड़ निवासियों के हृदय में प्रतिष्ठित हैं। विदेशी ऐतिहासिकों की कोई भी चेष्टा उनको उस स्थान से व्युत् करने में सफल नहीं हो सकती। नौकरशाही की भाषा में श्रीरामराजू एक उपद्रवी और बूटेरा हैं; किंतु उनके स्वदेशवासी उनको स्वाधीनता का उपासक ही जानते हैं। वे जानते हैं कि मातृभूमि की शुद्धाभि की जेडियों का काटना ही उस महावीर के जवन की ऐकमात्र साधना थी।

आत्मजवन

इस महान स्वदेशप्रेमी वीर की आत्म्यावस्था के संघर्ष में विशेष कुछ ज्ञात नहीं है। १८६७ धस्वी की चौथी जुलाह को पश्चिम गोदावरी जिल्ला के भोगाळू नामक स्थान में किसी संज्ञांत क्षत्रिय-कुल में आपका जन्म हुआ था। आपने लिपने-पढ़ने में विशेष मनोयोग नहीं दिया। जगत के अनेकों महापुरुषों के अतिरिक्त छसी प्रकार के पाये जाते हैं। लिपने-पढ़ने की और विशेष मनोयोग न देने के कारण उनके गुरुजन और सहपाठीगण कभी कभी उनको तिरस्कार करते थे। उस समय में वे विद्या और अविद्या के संघर्ष में एक पांडित्यपूर्ण वक्तृता सुना कर के विद्या के नाम वर्तमान में जे कुशिक्षा दी जा रही है उसकी तीव्र आलोचना किया करते थे। उस समय आवेश में आ कर आप प्रायः कहा करते थे कि “मैं संन्यासी बनूंगा, मैं देश की दुर्दशा दूर करूंगा; किंतु उस समय उनके इस महान वाक्य का विशेषत्व कुछ नहीं समझता था। स्वाधीनता संघर्षी तेलगू भाषा में सुंदर सुंदर राष्ट्रीय भावों से ओतप्रोत संगीत गान कर के वे अपने साथियों को स्वदेशप्रेम के रंग में रंगने की चेष्टा किया करते थे; किंतु वह सत्य व्यर्थ हो जाता था। इसके बाद विद्याभ्यास के लिये आप नरसापुर गये। वहां जा कर न्यायतिथ-सामुद्रिक विद्या और अश्वारोहण की और आपका ध्यान आकृष्ट हुआ। इसके सिवा राजू के आत्मजवन के संघर्ष में और अधिक कुछ भी मालूम नहीं।

संन्यासग्रहण

राजू ने कम संन्यास ग्रहण किया ही नहीं मालूम। संभवतः १८९७ धस्वी के मघ महीने में आपने संन्यास ग्रहण किया था। उनके संन्यासजवन के प्रारंभकाल के विषय में भी कुछ नहीं जाना जाता। १८९८ धस्वी में मालूम हुआ कि आप ऐजंसी प्रांत में हैं और सभ्यवरी पर्वत में तपस्या कर रहे हैं। इसके बाद आप पापी पहाड़ में गये और वहां साधु संन्यासी की भांति जवन भिताने लगे। इस पहाड़ में काया नामक पहाड़ी जति का निवास है। इस तरुण संन्यासी की लगवन्निष्ठा, तपश्चर्या और साधुजवन के प्रभाव से यह पहाड़ी जति राजू के उपर मुग्ध हो उनके ओकांत अनुगत बन गयी। सूता जाता है कि सन १८२० धस्वी में वे भ्रमण करने के लिये गोदावरीतटवर्ती नासिक स्थान में गये। यह भी कहा जाता है कि आप नेपास भी गये थे और उसी समय जंगल के कुछ विखलवाहियों से आपकी मुवाकात हुआ थी।

અસહયોગ યુગ

મહાત્મા ગાંધી કે અસહયોગ કાર્યક્રમ કે સાથ આપકી વિશેષ સહાનુભૂત થી યા નહીં, કહા નહીં જા સકતા. ઉનકી કાર્યાવલી કે દેખ કર ઔર બાદ મેં ઉન્હેને જો કુછ કહા થા ઉસસે યહ સ્પષ્ટ ખ્વનિ નિકલતી થી કે મહાત્માજી કે અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ પર ઉનકી તનિક બી. સહાનુભૂતિ નહીં થી. ઉનકા વિશ્વાસ થા કે અહિંસાત્મક ઉપાયોં સે કબી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત નહીં ક્રિયા જા સકતા; તથાપિ ધૈર્યપૂર્વક આપ અસહયોગ આન્દોલન કી પ્રતીક્ષા કરને લગે. મહાત્માજી કે કાર્યક્રમ મેં “અદાલત બાયકાટ” ઔર “મલ-બહિષ્કાર” ઇત્દે કાર્યક્રમોં કે આપને આંતરિક પ્રેરણા કે સાથ ગ્રહણ ક્રિયા થા. (ગાદાવરી કી એજંસી ઔર વિજગાપટ્ટમ જીલા મેં આપને ‘મલવર્જન’ આન્દોલન શુરૂ ક્રિયા. આપ જહાં જાતે થે વહીં આપકે સૌમ્ય ઔર શિષ્ટ સ્વભાવ કે પ્રભાવ સે આપકે હજારોં અનુયાયી પૈદા હોને લગતે થે. આપકે મુખ સે નિકલી હુછ બાત એજંસી અધિવાસિયોં કે લિયે વેદરાણી થી. ઇસ તરજી સંન્યાસી કી આવેગમયી ઔર ઉદ્દીપનામયી વાણી ઉસ અંચલ કે સીધે સાધે રહનેવાલોં કે હૃદય મેં કાપી જગમહ કર લેતી થી. સરકાર આમવાસિયોં કે નિકટ શ્રીરામ રાજુ કી યદી વાણી થી કે “કબી અદાલત કી ઔર પૈર મત રખના ઔર શરાબ કે છૂતા બી પાપ સમજના.” આપકી યહ વાણી દાવાનલ કી તરફ ચારોં ઔર ફેલ ગયી. એજંસી અંચલ મેં ઐસા કેઈ નહીં થા જિસને ઉનકી બાત કે ન રખા હો. રાજુ કે પ્રયાસ સે ઇસ પ્રદેશ મેં એક નયે જીવન કા સંચાર હુઆ. લોગોં ને શરાબ કા સ્પર્શ તક કરના પાપ સમજા. અદાલત મેં મામલોં મુકદ્દમોં કા ટોટા પડ ગયા. આમ આમ મેં પંચાયતે બનને લગી એવં ઇન્દો સ્વદેશી અદાલતોં મેં પંચોં દ્વારા વિચાર હોને લગા.

નૌકરશાહી કી બેચેની

શ્રીરામચંદ્રજી કે એક મંદિર મેં રાજુ રહતે થે. કોયા જાતિ મહા અશિક્ષિત હૈ. યહ જાતિ સ્વભાવતઃ જડ સ્વભાવ કી હૈ. સહજ મેં ઇસ જાતિ કે બીતર કિસી પ્રકાર કી અંચલતા પૈદા નહીં કી જા સકતી; કિંતુ એક બાર ઉસમેં અંચલ્ય કી સૃષ્ટિ હો જાને સે ફિર વહ મહાદુર્દાન્ટ હો ઉઠતી હૈ. વહ પચ્ચીસવર્ષીય તરજી સંન્યાસી ઇસી જાતિ મેં વિદ્રોહ કા અગ્નિમય મંત્ર ફૂંકને લગા. યહ દેખ કર લલા નૌકરશાહી કબ તક ચૈન સે ઐસી રહ સકતી થી? ઉસકે કાન ખડેહો ગયે. એક સંન્યાસી કો ખ્વંસ કરને કે લિયે પ્રાંત કી સરકાર બેચેન હો ઉઠી. ૧૯૨૨ ઇસ્વી કી જાનવરી મેં યહ બડે જોરોં કી અફવાહ ફેલી કે રાજુ રાજવિદ્રોહ ખડા કરને કી તૈયારી કર રહા હૈ. જૂતપૂર્વ ગાદાવરી જીલા કે પુલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ફૌરન લટનારથલ પર પહુંચ ગયે, કિંતુ વહાં ઉનકો કુછ બી ન મિલા. રાજુ ઉસ સમય તપસ્યા મેં લીન થે. પુલિસ ઉનકો ગિરફતાર કર કે નરસિપટ્ટમ લે ગયી. ઇસ જગહ આપ ૬ સપ્તાહ તક નજરબંદ રખે ગયે. અંત મેં પુલિસ ને આપકો છોડ દિયા; કિંતુ બરાબરઉનકે ઉપર નિગરાની રખને લગી એવં તરફ કે ઉપાયોં સે વહ ઇન્દો સતાને લગી. પુલિસ કે ઇસ અત્યાચાર સે મુકિત પાને કે લિયે રાજુ ને બોલાવરમ વિભાગ કે ડિપ્ટી કલેક્ટર મિન્દ્રજલ ઉલ્લા કે પાસ આવેદન ક્રિયા. કહા જાતા હૈ કે ઇસ કેઆદ ડિપ્ટી કલેક્ટર સે રાજુ કી મુલાકાત હુછ. ઇસ મુલાકાત કી બીતરી બાતોં તો નહીં મલૂમ હુછ; કિંતુ ઉસકે પરિણામસ્વરૂપ મિન્દ્રજલ ઉલ્લા ને મદ્રાસ સરકાર સે ૯૦ બીધા જમીન રાજુ કે દેને કે લિયે સિફારીશ કી. ઇસ પ્રકાર સ્વદેશપ્રેમ સે આતપ્રોત રાજુ કો ગાર્હસ્થ્ય જીવન મેં ડાલને કી કોશિશ કી ગયી; કિંતુ યહ કોશિશ બેકાર હુછ. સ્વદેશપ્રેમ સે પ્રભાવિત હો કર જિસને સમસ્ત જીવન કે ઉપબોગોં કો લાત માર કર સંન્યાસ ગ્રહણ ક્રિયા ઉસકા ૯૦ બીધા જમીન દે કર ઉસ વત સે ડિગાને કા પ્રયાસ કરના ઉપહાસારૂપ હૈ. જિસને હિમાલય પર્વત સે લે કર કન્યાકુમારી તક સમગ્ર ભારતભૂમિ કો અપના લિયા હૈ ઉસકે લિયે ૯૦ બીધા જમીન બલા ક્યા ચીજ હૈ? રાજુ વિદેશી પ્રશુ સે સામાન્ય ૯૦ બીધા જમીન લે કર સંતુષ્ટ હોનેવાલા જીવ નહીં હ; વહ તો સમગ્ર ભારતભૂમિ કો વિદેશિયોં કે હાથ સે છુડાને કે લિયે પાગલ હો ઉઠા હૈ. સ્વાધીન ભારત કા સ્વપ્ન હી આપ સદૈવ દેખતે થે. ઇસી એક ચિંતા મેં આપ મસ્ત રહતે થે. સ્વદેશ કી ઇસી સ્વાધીનતા કે લિયે હી આપ નીરવ સાધના મેં લગે હુએ થે. એજંસી

અંચલ કી તત્કાલીન અવસ્થાને આપકો સહાયતા પહોંચાવી. દેશ કી સ્વાધીનતા કે લિયે ઉસ અંચલ કી તત્કાલીન અવસ્થા સે આપને સોલહોં આના લાલ ઉઠાયા. એજંસી અંચલ મેં ગુદેમ તાલુકા હી રાજ કા કેંદ્ર થા. બ્રિટિશ ભારત કે અન્યાન્ય સ્થાનોં મેં જો આપન કાનૂન હૈં વે ઇસ અંચલ મેં નહીં હૈં. સંચાલ પરગના કી તરહ યહાં કી બી વિવિધ-વ્યવસ્થા ભિન્ન હૈ. યહાં પર એક તહસીલદાર થા, ઉસકા નામ થા રેસ્ટિયાન. વહ રાસ્તા કી કંટ્રોલરી બી કરતા થા. વહ બડા બલિમ થા. ઉસકી તુલના ડાયર કે સાથ કી જ સકતી હૈ. નૌકરશાહી કે દેવદૂતોં ને રાસ્તોં મેં કામ કરનેવાસે કુલિયોં કેા િ આના પ્રતિદિન કે હિસાબ સે દેને કી સ્વીકૃતિ દી થી; કિંતુ ઉન દેવદૂતોં કા યહ પુરોહિત તહસીલદાર મજૂરોં કેા કેવલ દો આના હી દેતા થા. બિચારે અસહાય મજૂરોં કેા હુજૂર કી મજૂર મુતાબિક કામ કરના પડતા થા નહીં તો ઉનકી પીઠ ઔર બેત એકરસ હો જતે થે. ઇસ તહસીલદાર કા સંતાનમ પિલે નામક એક પાઠકિ થા, વહ અત્યાચાર ઉત્પીડન મેં અપને સ્વામી સે બી એક દર્જા અધિક થા. ઇસ પ્રકાર ઇન દોનોં શુરુ ઔર એલા કે અત્યાચાર ઔર ઉત્પીડન સે લોગોં મેં હાહાકાર મચ ગયા. કોયા લોગોં કે સંપૂર્ણ અધિકાર છિન ગયે. પહલે પેઠ કાટ કર ઇધન લેને કા અધિકાર ઉનકો થા; કિંતુ વહ અધિકાર બી ઉનસે છીન લિયા ગયા, ફર્માન-નાદિરશાહી ફર્માન-નિકાલા ગયા કિ અબ ઉનકે જનવર અબાધ રૂપ સે મૈદાન મેં ચર નહીં સકતે. ઇસ પ્રકાર કી સખ્તી કે ફલસ્વરૂપ કોયા લોગોં મેં બીષણુ અસંતોષ કી માત્રા બઢને લગી. સમસ્ત એજંસી અંચલ મેં સરકાર કે વિરુદ્ધ અગ્નિ ભલક ઉઠેને કેા હુધ. એજંસી અંચલોં કે નિવાસિયોં કે બીતર ઇસ પ્રકાર કા અસંતોષ દેખ કર રાજૂ કેા અપને ઉદ્દેશ્ય કી સિદ્ધિ કા અચ્છા અવસર હાથ આયા. ઉ-હોંને અપને વિશ્વસ્ત આદમિયોં કેા લે કર એક સંગઠિત સંઘ બનાયા. સ્વરાજ્ય કી આકાંક્ષા લોગોં કે હૃદય મેં બડે વેગ સે ઉઠ રહી થી, એજંસી અંચલ કી ઇસ અસંતોષાગ્નિ મેં રેસ્ટિયાન સાહબ કી ડાયરશાહી ને ધી કા કામ કિયા.

વિદ્રોહ કા આરંભ

વિદ્રોહ કે લક્ષણુ સ્પષ્ટ દિખાઇ દેને લગે. ૧૯૨૨ ઇસ્વી મેં ૩૦ અગસ્ટ કેા મદ્રાસ સરકાર કી નિમ્નલિખિત વિગતિ પ્રકાશિત હુધ:— “મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી કે ઉત્તરીય ભાગ મેં એજંસી કી અધીનસ્થ પાર્વાત્ય જાતિયોં ને સરકાર કે વિરુદ્ધાચરણુ કરના આરંભ કર દિયા હૈ. ગુદેમ તાલુકા કે રેસિડેન્ટ કે પત્ર સે જ્ઞાત હોતા હૈ કિ કનિપય વિદ્રોહિયોં ને ગત ૨૨ અગસ્ટ કેા ત્રિચનાપદ્ધી થાને પર ચઢાઇ કી થી. ૨૩ કેા ઉન લોગોં ને કૃષ્ણદેવ પેટાથાને પર આક્રમણુ કિયા. અપને સાથ વે લોગ ૨૫ બંદકે ઔર ૧૬૦૦ ટોટા લૂટ લે ગયે. અબી તક કિસી ગ્રામવાસી કી હત્યા નહીં હુધ. સરકાર કેા સમાચાર મિલને પર ઉસને સશસ્ત્ર પુલિસ ઘટના સ્થલપર ભેજ હે.”

એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય-સ્વરાજ્ય

ઇસ વિદ્રોહ કરને કા ઉદ્દેશ્ય સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ થા, ઇસકે ઔર બી પ્રમાણુ હૈં. અદાલત મેં ગવાહી દેતે હુએ સખ ઇન્સપેક્ટર મિં જી. શ્રીનિવાસ રાવ ને સ્વીકાર કિયા થા કિ સ્વરાજ્ય હી રાજૂ કા આદર્શ થા. અન્યાન્ય ગવાહોં ને બી યહી કહા થા કિ રાજૂ ને અપને પ્રધાન સહકર્મી ગામા બ્રાતૃદય કેા સ્વરાજ્ય કી વાણી સુના કર હી ઉત્તેજિત કિયા થા. એક બાર વે ગોદાવરી કે અન્યવરમ નામક તીર્થસ્થાન પર ગયે. ઉ-હોંને ઉસ સ્થાન કે થાને મેં જા કર દેખા કિ ઉનકા નામ સુન કર પુલિસ પ્રાણુભય સે વહાં સે પહલે હી ભાગ ગયી હૈ. ઉસ જગહ એક અસહયોગી કે સાથ ઉનકી મુલાકાત હુધ. ઉ-હોંને ઉસ અસહયોગી કેા અપની કાર્યપ્રણાલી કેા જિસ પ્રકાર સમજાયા થા ઉસકા વૃત્તાંત યહાં દિયા જતા હૈ:—પ્રશ્ન:—ઇસ આન્દોલન મેં પ્રવૃત્ત હોને મેં આપકા ક્યા ઉદ્દેશ્ય હૈ? રાજૂ:—હમારી માતૃબૂમિ કી સ્વાધીનતા. પ્રશ્ન:—કિસ ઉપાય સે? રાજૂ:—નૌકરશાહી કે વિરુદ્ધ અસ્ત્ર ઉઠાવે બિના હમ સ્વરાજ્ય કિસી પ્રકાર પ્રાપ્ત નહીં કર સકતે. પ્રશ્ન:—આપ ક્યા વસ્તુતઃ વિશ્વાસ કરતે હૈં કિ આપ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરને મેં સમર્થ હોંગે? રાજૂ:—નિશ્ચય, દો વર્ષ કે બીતર હમ અવશ્ય સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરેંગે. પ્રશ્ન:—આપ કિસ પ્રકાર દો વર્ષ મેં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરેંગે? ક્યા આપ અપની વર્તમાન નીતિ કા અવલંબન કર કે હી સફલતા પ્રાપ્ત કરેંગે? રાજૂ:—

નિશ્ચય હી, ઇસમેં તનિક બી સદેહ નહીં હૈ. હમેં આદમિયોં કા અભાવ નહીં હૈ. કિંતુ અભાવ હૈ ગોલી-ખારુદ કા. મેં ઇસીકી ખોજ મેં હું.

ઇતનેપર ભી કયા યહ કહા જ સકતા હૈ કિ 'સ્વરાજ્ય' રાજુ કા ઉદ્દેશ્ય નહીં થા? કિંતુ ઇસ દેશ કી નૌકરશાહીને યહ પ્રચાર કર રખ્યા થા કિ યુદ્ધામ પહાડ કા 'કૃસર' બન કર બેઠના હી રાજુ કા ઉદ્દેશ્ય હૈ. કયા યહ એક આશ્ચર્ય કી બાત નહીં હૈ, કિ ઇતને પ્રબલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કે વિરુદ્ધ એક પચીસ વર્ષ કે યુવક ને વિદ્રોહ ખડા કિયા? યહ વિદ્રોહી સંગ્રામસ્થલ ઔર સમય કા નિર્દારણ કર કે બ્રિટિશ નૌકરશાહી કે યુદ્ધાર્થ આહ્વાન કરને લગા. ઉસકા ધનુષ હી થા ઉસકા એકમાત્ર અસ્ત્ર; અશિક્ષિત કોયા હી ઉસકે સિપાહી થે; પર્વત થા ઉસકા રણક્ષેત્ર ઔર ગિરિચુલાએં થી ઉસકા આશ્રયસ્થલ. ગ્રામવાસી સ્વેચ્છા સે જો દેતે થે ઔર શત્રુઓં સે લૂટ કર કે જો મિલતા થા વહી થા સેના કી રસદ. ઇસ પ્રકાર કી અવસ્થા કે આદમી કે સાથ શક્તિ-શાલિની બ્રિટિશ સરકાર કા સંઘર્ષ કે લિયે મેદાન મેં આના પડા; કિંતુ રાજુ કા બહુતસી સુવિધાએં ઔર સુયોગ પ્રાપ્ત થે. પહાડી જૂંમ, ઉસકી ટેડી મેડી રાહોં એવં અત્તાત ગિરિચુલાએં બી ઉનકે કાર્ય મેં બહુત સહાયક થી. વહ અંચલ મૈક્ષેરિયાગ્રસ્ત હોને કે કારણ ઉનકે શત્રુઓં કે લિયે બીપણ પ્રતિબંધસ્વરૂપ થા. વે લોગ ઇસ પ્રકાર કે જલવાયુ સે અનબ્યસ્ત થે. સામરિક દષ્ટિ સે રાજુ ને અનુકૂલ એવં ઉત્તમ યુદ્ધસ્થલ ચુના થા ઇસમેં તનિક ભી સદેહ નહીં.

નાકરશાહી વિપદ મેં

રાજુ કે સાથ નૌકરશાહી કે ૬ યુદ્ધ હુએ. ઇન યુદ્ધોં મેં પાંચ મેં રાજુ કી વિજય હુઇ. અંગ્રેજોં ને માલવા કી ફોજ વહાં જુલાયી થી એવં પીછે સે આસામ કી વિશેષ ફોજ ભી જુલાની પડી. કઇ જગહોં મેં બીપણ યુદ્ધ હુએ, પેદાવલોસા નામક સ્થાન મેં જો સંઘર્ષ હુઆ ઉસમેં સ્કાટ કાવાર્ડ ઔર હેટર નામક દો અંગ્રેજ અફસર મારે ગયે ઔર કિતને હી સિપાહી ધાયલ હુએ. ઇસકે બાદ નિમ્નલિખિત સરકારી વક્તવ્ય પ્રકાશિત હુઆ:-ગત ૨૪ તારીખ કો ૨ પુલિસ અફસર ૨૮ પુલિસમેનોં કે સાથ મદ્રાસ કે ગુદેમ પર્વતપર વિદ્રોહિયોં કી તજાશ કો ગયે. રાસ્તે મેં અચાનક વિદ્રોહી ઉનપર ટૂટ પડે, જિસકે ફલસ્વરૂપ સ્કાટ વાર્ડ ઔર હેટર નામક અફસર ઔર એક કાન્સ્ટેબલ નિહત હુએ. એક આદમી લાપતા હૈ. ૨૩ તારીખ કો ખબર આયી કિ વિદ્રોહી ઘાટ પહાડ કે આરંભ મેં અવસ્થિત સેપથન પાસેમ નામક સ્થાન કી ઔર અગ્રસર હો રહે હૈં. વહાં જાને કા પથ અત્યંત દુર્ગમ હૈ. ખીચ ખીચ મેં વહ ઇતના તંગ હો ગયા હૈ કિ દો આદમી બરાબર એકસાથ ચલ નહીં સકતે. પુલિસદલ જખ ઇસ પ્રકાર કે દુર્ગમ ઔર દુર્બોધ્ય પથ કી ઔર અગ્રસર હો રહા થા ઉસ સમય વિદ્રોહી આક્રમણ કરને કે લિયે માર્ગ કે ઉપર પહાડી જંગલ મેં છિપે થે. પહોંચે એકસાથ પાંચ પાંચ કાન્સ્ટેબલ આગે બઢને લગે. વિદ્રોહીયોં ને ઉન્હેં કિસી પ્રકાર કી બાધા નહીં દી. બાદ મેં જખ શેષ દલ વહાં પહુંચા તખ વે લોગ ઝાડિયોં સે નિકલ કર ઉન પર ગોલી ચલાને લગે. પુલિસ કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ મિં. આર્મિસ્ટોંગ ઔર સહકારી પુલિસ સુપ્રિટેન્ડન્ટ મિં. કિંગ્સ પહાડ કે નીચે હી થે. ઇન લોગોં કો જખ વિદ્રોહીયોં કે ઇસ પ્રકાર કે આક્રમણ કા સમાચાર મિલા તખ ઇન લોગોં ને પુલિસ કે સહાય-તાથા આગે બઢને કી ચેષ્ટા કી; કિન્તુ વિદ્રોહીયોં કી અચૂક નિશ્ચાનબાજી ને ઇનકે પ્રયત્ન વ્યર્થ કિયે એવં વિફલ મનોરથ હો. ઉનકો લૌટ આના પડા. ઇનકે દલ મેં બી એક કાન્સ્ટેબલ નિહત હુઆ. ઇસી ખીચ મેં માલાવાર સે બહુસંખ્યક સ્પેશલ પુલિસ જુલાઇ ગઇ. મદ્રાસ કે પુલિસ કમિશ્નર મિં. એ. જે. હૈપેલ ઇસ દલ કા નેતૃત્વ કરતે થે. સુના જાતા હૈ કિ આપ પહાડી અંચલોં કે વિષય મેં બહુત જાનકારી રખતે હૈં. ઇસ આશય કી સરકારી ઘોષણા કી ગયી કિ જો વિદ્રોહી સરદાર ઔર ઉનકે દો સહકારિયોં કો પકડા દે સકેગા ઉનકો ખૂબ ઇનામ દિયા જાયગા. શાન્તિ-સ્થાપનાર્થ મિદ્દાદાર લોગોં કો બાખ્ય કિયા ગયા. વે લોગ ઇસી શર્તપર જાગીર કા ઉપયોગ કર રહે હૈં. કિન્તુ રાજુ ને દેશ કે આદમિયોં કે હૃદય મેં ધર કર લિયા થા. સરકાર કી પુરસ્કાઝ ઘોષણા કા કુછ બી પ્રભાવ ન હુઆ. રાજુ ઔર ગામા બાતુદય કો પકડાને કો કોઇ

भी प्रस्तुत नहीं हुआ। इसका कारण तत्कालीन समाचारपत्रों के निम्नलिखित प्रकाशित संवाद से ज्ञाना जाता है:—“यह पहले लिखा जा चुका है कि ऐन्ग्लो-सी तालुका में किसी किसी जगह में २-३ थाना लूट लिये गये हैं। आज माधुम हुआ है कि इन लूटनेवालों में हमारे आदमी शामिल हैं। उनका सरदार २५ वर्ष का एक अत्यंत सात्विक प्रकृति का क्षत्रिय बालक है। इसका अपने आदमियों का आदेश है कि किसी आदमी के ऊपर आत्याचार न किया जाय। उनका इस बात का सज्जत हृदय है कि वे कभी भद्रिा और स्त्री का स्पर्श ही न करें। लोगों का विश्वास है कि यह क्षत्रिय सरदार दैवी शक्तिसंपन्न है और उसपर गोली की असर नहीं हो सकती। उसकी अह्मत् शक्ति के ऊपर सज्ज ओकमत है।”

पाठकों का विदित होगा कि कुछ दिन पहले मद्रास के युद्ध पर्वत के विद्रोहियों ने कितने ही पुलिस अफसरों का मार डाला है। वे अजतक नहीं पकड़े गये। सरकार उनका सज्ज देने का विशेष आयोगन कर रही है, किंतु स्थानीय निवासियों से किसी तरह की सहायता नहीं मिलती इस लिये उनपर विशेष कडाई की जायगी। एक मुद्दादार (जमींदार) की जमीन जप्त कर ली गयी है; क्योंकि उनका जमीन इस लिये दी गयी थी कि अशांति के समय वे सरकार की सहायता करेंगे। उक्त जमींदार अपनी पूर्वप्रतिज्ञापालन में असमर्थ हैं इस लिये उनका यह दंड दिया गया है। अन्यान्य जमींदारों पर भी नोटिस जारी की गयी है। १८२१ साल के अकतूपर महीने में निम्न समाचारपत्र में निम्नलिखित संवाद प्रकाशित हुआ था:—“मद्रास ऐन्ग्लो-सी तालुका की पहली जतियों का विद्रोह अभी भी शांत नहीं हुआ। टनी के निकटवर्ती अनेक स्थानों के थानों का लूटकर विद्रोही अस्त्रशस्त्र सज्ज उठा ले गये। यह विद्रोह दिनप्रतिदिन तीव्ररूप पकड़ता जा रहा है। पूर्वप्रकाशित तीन थानों के सिवा और एक थाना लूट लिया गया है। विद्रोहियों के हल में हमारे आदमी हैं।”

अंतिम युद्ध

एक बार सरकारी सेना ने अजानक राणू के निद्रित हल पर आक्रमण किया। राणू ने जड़ी वीरता के साथ धैर्य युद्ध किया। तीव्ररूप संग्राम हुआ। अंत में राणू का हल पराजित हुआ। इसी समय से राणू के स्वाधीनतासंग्राम का अवसान हुआ। अगस्त १८२२ ईस्वी से मघ १८२४ तक दो साल यह संग्राम हुआ।

किंतु इस युद्ध के बाद राणू का क्या हुआ? वे पकड़े गये थे या गोली से मार डाले गये थे कुछ पता नहीं चलता। इस समय वे जपित है या नहीं इस संबंध में सरकार की ज्ञे विज्ञप्ति निकली है उससे कुछ स्पष्ट नहीं होता। आपकी मृत्यु की बात एक गंभीर रहस्य है। मघ १८२४ में सरकार ने इस आशय की एक विज्ञप्ति निकाली कि राणू पकड़े गये थे। लागने की चेष्टा करते समय गोली से मार दिये गये। इस संबंध में सरकारी पुलिस रिपोर्ट में मनबेह है।

पुलिस की रिपोर्ट

‘गत ६ मघ का विद्रोहियों ने पुलिस के ऊपर गोली बरसायी थी। श्रीराम राणू इस समय वहां उपस्थित थे; किंतु वे भाग गये। दूसरे दिन सभरे पूर्वगोदावरी की स्पेशल पुलिस का एक हल जमादार कुंयू मेनन की अधीनता में दरेगा अस्वर नाछू के साथ गश्त में निकला था। रास्ते में राणू का दृष्ट कर इस हल ने उन पर आक्रमण कर के गिरफ्तार कर लिया। उनका डोपूर ले जाया गया। वहां लागने की चेष्टा करने पर गोली से मार दिये गये।’

सरकारी विज्ञप्ति

‘६ मघ के संघर्ष के बाद श्रीराम राणू के सदकभी श्री सत्यनारायणराज गिरफ्तार कर लिये गये। इस संघर्षस्थलपर श्रीराम राणू भी उपस्थित थे। दूसरे दिन वे गिरफ्तार किये गये।’ दो वर्णनों में कितनी बिजता है? सरकारी विज्ञप्ति में मारे जाने की कडा बात ही नहीं है। आन्तर्निवासियों का सज्ज यह दृढ विश्वास है कि श्रीराम राणू गोली से नहीं मारे गये।

गोली से भारे जानेवाले और ही कोश है। सरकार ने जो मित्र निकाला था उसमें स्पष्ट दिशाभी पड़ता है कि गोली छातीपर लगी हुई थी। प्राणबलि से भागनेवाले व्यक्ति की पीठ में गोली लगना स्वाभाविक है। छातीपर गोली किस प्रकार लगी ? आन्ध्र प्रदेश के कितने ही राजनैतिक सम्मेलनों में सरकारी विज्ञप्ति के विषय में तीव्र आलोचना और कड़े कड़े प्रश्न किये गये हैं; किंतु सरकार अथ तब कोश उत्तर देने में समर्थ नहीं हुई। संभवतः सरकार के पास कोश जवाब ही नहीं है। राजू ने यदि गोली या प्राण ली दिये हों तो वे छातीपर वार ले कर वीर की तरह वीरगति का प्राप्त हुआ है। पीठ में अस्त्रचिह्न देने की कलंककालिमा उनको छू नहीं सकती; और अगर आज भी वे श्रुति है तो नौकरशाही की जुझिया पुलिस की कराभात कितनी है स्पष्ट दिशा रहे हैं; और अपने शुभ आश्रयस्थान से आज भी अपनी शक्ति का परिचय दे रहे हैं। जो कुछ भी हो राजू का स्वदेशप्रेम भारत के भावी छतिदास में स्वर्णक्षेत्रों से लिप्या जायगा और आन्ध्र प्रदेश के अधिवासी गर्व के साथ चिरकाल राजू का नाम स्मरण करेंगे।

(“विश्वमित्र” ना अंक अंकमांथी)

१६०-भारत में भयंकर संग्राम होगा !

शुद्धिसमाचार के पाठकों का विदित ही होगा कि हमने सन् १९२६ धस्वी में शुद्धिसमाचार के किसी पन्ने में “भारत का लक्ष्य” नामक लेख लिख कर प्रामाणिक प्रमाणों से सिद्ध किया था कि सन् १९३० धस्वी तक भारत में भारी संग्राम होगा। आज हम फिर अपने प्यारे पाठकों का गणित हिसाब लगा कर अतलाना आहते हैं कि सन् १९२६ धस्वी में भारत में अनिवार्य भयंकर संग्राम होगा। इस संग्राम में जहां प्रण को पीड़ा होगी वहां शासकवर्ग की शक्तियां चूर चूर हो कर विखीन हो जाने की संभवता है। हमारी हार्दिक प्रार्थना तो यह है कि वह भावी संग्राम न हो किंतु “नर येती नहीं होता है प्रभु येती तत्काल” कहावत के अनुसार संग्राम का होना न होना प्रभु येती पर ही निर्भर है। अस्तु।

अथ हम गणित का हिसाब पाठकों की सेवा में उपस्थित करते हैं। यह बात तो समझो विदित ही है कि सन् १९५७ धस्वी में भारी राजविप्लव (गद्दर) हुआ था। अथ हम इस सन् के अंकों का योग कर के १९५७ के साथ योग देते हैं तो गत अंगाल का संग्राम छतिदास के पन्नों पर पढ़ते हैं। यथा $१+८+५+७=२१$ इसको १९५७ में जोड़ने से सन् १९७८ धस्वी होता है और सन् १९७८ धस्वी में अंग्रेजों का अंगाल के साथ संग्राम हुआ था, जिसमें उन्हें विजय मिली थी। इसके पश्चात् १९७८ सन् के अंकों का सन् १९७८ में जोड़ देने से $(१+८+७+८+१९७८=१९०२)$ सन् १९०२ धस्वी होता है। इसी सन् में अंगविच्छेद का संग्राम अंग्रेजों के साथ अंगालियों का छिडा था जिसमें प्रायः अंग्रेजों की हार हुई थी। इसके बाद सन् १९०२ धस्वी के अंकों का सन् १९०२ में जोड़ देने से $(१+८+२+१९०२=१९१४)$ सन् १९१४ धस्वी होता है। इसी सन् १९१४ धस्वी में प्रसिद्ध जर्मन वॉर अंग्रेजों के साथ हुआ था जो सन् १९१८ धस्वी तक चलता रहा। अथ सन् १९१४ धस्वी के अंकों का योग सन् १९१४ धस्वी में जमा करने से $(१+८+१+४+१९१४=१९२८)$ सन् १९२८ धस्वी होता है। जिस से सिद्ध है कि भारतवर्ष में अंग्रेजों के साथ सन् १९२८ धस्वी में अवश्य भावी संग्राम होगा। इस संग्राम के बाद अली से योरप आदि देशों में भंडारते दिशाएँ दे रहे हैं। हमें, परमेश्वर की कृपा प्रार्थना है।

(“शुद्धिसमाचार” ना अंक अंकमांथी)

૧૬૧-કામદાર જગતના ઉગતા તારા

મીલદડતાલના મામલામાં મુખ્ય આગેવાની મુંબઈના “ખેડુત અને કામદાર સંઘ”નીજ છે. એટલે હડતાલની અદ્ભુત લડતનો પરિચય કરતા તે પક્ષના જે કાર્યકર્તાઓ એકલે હાથે અસહાય સ્થિતિમાં પણ જ્વલંત તત્વનિષ્ઠ અને અસાધારણ સાહસથી કેસરિયાં કરી રહ્યા છે, તે બહાદૂર યુવકોનો પણ સાથે સાથે પરિચય કરી લેવો રંજક થઈ પડશે.

x

x

x

x

આ યુવકોની બાળતમાં મહત્વનો સામ્યભાવ એ છે કે, મિંઝ જાળવાળાને બાદ કરતાં બાકીનો એકેય કાર્યકર્તા ગ્રેજ્યુએટ નથી; તેમ ૩૦ વર્ષની ઉંમરની મર્યાદા ઓળંગી નથી; કેમકે તેમણે ધણેભાગે અસહકારમાંથીજ જાહેર જીવનની પ્રેરણા મેળવી હોવાથી અભ્યાસ અધુરોજ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. ત્રીજું સામ્ય એ છે કે, તેમનામાં કોઈ પણ તવંગર નથી અને આ સ્થિતિને અંગેજ તેઓ કામદારોના અને કચડાયેલી પ્રજાઓના જીવન સાથે સહેલાઈથી એકરૂપ થઈ જાય છે.

આ ત્રણ મુદ્દાઓ સર્વેને લાગુ પડતા હોવાથી અસહકાર પછી તેમણે શું શું કર્યું તે જોઈએ.

x

x

x

x

શ્રી. એસ. એ. ડાંગે

એમની ઉંમર આશરે ૨૮ વર્ષની છે. અસહકાર પહેલાં શ્રી. નિંબકર સાથે મળી વિદ્વસન કોલેજમાં બાઇબલ શીખવાની સખ્તાઈ સામે એમણે ઝુંબેશ ઉપાડી તરતજ અસહકાર શરૂ થતાં ચોપડાં બાજુએ મૂકી તે ચળવળમાં જંપલાવ્યું, પણ ગાંધીજીના આખા કાર્યક્રમ સાથે કદી મળતા થઈ શક્યા નહિ.

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તેમની એવી ખાત્રી થઈ કે, મુડીવાદ અને શાહીવાદ કાયમ છે, ત્યાંસુધી પ્રજાઓ ખરી રીતે સ્વતંત્ર થઈ શકવાની નથી. આથી તેમણે “ધી સોશિયલિસ્ટ” પત્ર કાઢ્યું. તે પહેલાં શ્રી. નિંબકર સાથે મળી તેઓ “ધી યંગ કોલેજિયટ” નામનું માસિક પ્રગટ કરતા હતા. બાદ તેણે “ગાંધી વિં લેનિન” નામની ચોપડી લખી. બંનેના સિદ્ધાંતોની ધણીજ માર્મિક સરખામણી કરી. લેનિનના સિદ્ધાંતો ગાંધી કરતાં કેવા સર્વોપરિ છે તે દર્શાવી આપ્યું હતું. બાદ કાનપુરના બોલ્શેવિક કેસમાં તેઓ સંડોવાયા અને પીનલ કોડની ૧૨૧ આ કલમ મુજબ એટલે બ્રિટિશ રાજ્ય સામે કાવતરું કરવાના આરોપસર તેમને ચાર વર્ષની સજા થઈ. ગઈ સાલમાં છૂટયા બાદ તેઓ ખેડુત અને કામદાર સંઘમાં જોડાયા. અખીલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કૉંગ્રેસના તેઓ ઉપમંત્રી છે. થોડાક મહીના પહેલાંજ એક વિધવા સાથે પરણીને તેમણે સામાજિક સુધારામાં સક્રિય હિસ્સો પૂર્યો હતો.

x

x

x

x

શ્રી. આર. એસ. નિંબકર

ડાંગે કરતાં શ્રી. નિંબકરની સ્થિતિ ધણી જૂદી છે. ઉંમર આશરે વર્ષ ૨૮ છે. તેઓ જેટલાં જુનું છે તેટલાજ ભાવનાશાળી અને જતાં નિખાલસ હૃદયના યુવક છે. અસહકારમાં તેઓ છેક ૧૯૨૪ ની સાલ આખર સુધીમાં એક ચુસ્ત ગાંધીપક્ષવાદી હતા. વચગાળે મુળશીપેટામાં ખેડુતો-એ આદરેલી લડતમાં તેમણે જ મહીનાનો જલભોગવટો કર્યો હતો. તેઓ કંઈ અડધા ડઝન પત્રોના તંત્રી થઈ ગયા હશે. એક બાળવિધવા સાથે તેઓ ૧૯૨૫ માં પરણ્યા. શ્રી. નિંબકરમાં કામ કરવાની વિલક્ષણ ધગશ છે. હાલમાં તેઓ મ્યુનિસિપલ યુનિયનના અને મુંબઈની પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમિટીના મંત્રી છે, ખેડુત અને કામદાર સંઘના ટ્રેડ યુનિયન શાખાના તેઓ લીડર છે, આજની હડતાળની લડતમાં સૌથી મોખરે શ્રી. નિંબકરજ છે.

x

x

x

x

શ્રી. એસ એસ. મીરજકર

કોલાબા જીલ્લાના એક ગામડામાં ૧૯૦૨ ની સાલમાં જન્મ્યા. અસહકારમાં દફતર લખેટી મૂક્યા બાદ ફ્રેંચ બેંકમાં જોડાયા ને સાત વર્ષસુધી ત્યાં નોકરી કરીધી. લાલા હરદયાળે લખેલું પુસ્તક ‘આધુનિક રૂશિયા’ અને કાર્લ માર્ક્સનું જીવન વાંચી તેઓ સામ્યવાદી બન્યા અને કામદાર ચળવળમાં રસ લેવા લાગ્યા, ત્યારથી તેઓ કમ્યુનિસ્ટ મતોમાં માનવા લાગ્યા.

ગયે વર્ષે મિ. રૂપેટે લખેલી “ઈડિયા અને આઘના” ચોપડીના પ્રકાશકતરીકે તેઓ સામે કેસ માંડ્યો હતો, પણ છૂટી ગયા હતા. ખેડુત અને કામદાર સંઘમાં તેઓ પ્રચારખાતાના પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. અબ્દુલ આળવે

તેઓ એક આદર્શ કામદાર છે. ઉંમર વર્ષ ૨૮ છે. દક્ષિણમાં આવેલા સાવંતવાડી રાજ્યમાં જન્મ થયો. થોડું મરાઠી શીખ્યા અને પેટને માટે ૧૧ વર્ષની કુમળી ઉંમરે મુંબઈમાં આવી મીલમાં રહ્યા. સ્વભાવે અતિશય નિડર અને સાહસી હોઈ સિપાહીગીરીના પૂરા ગુણ ધરાવતા હોવાથી છેલ્લી લડાઈમાં લશ્કરમાં જોડાઈ ફ્રાન્સ, બસરા વગેરેનાં રણમેદાનો પર શાહીવાદના સાગરીત તરીકે લડ્યા. ૧૯૧૫ થી ૨૦ દરમિયાનનાં પાંચ વર્ષ ખૂનખાર લડાઈમાં ગાળી ૧૯૨૧માં સ્વદેશે પાછા ફરી વળી મીલમાં વણકરતરીકે જોડાયા. ૧૯૨૩ ની સાલમાં પડેલી હડતાલમાં તેઓ કામદાર યુનિયનમાં જોડાયા. ૧૯૨૫ ની હડતાલમાં પણ તેઓ આગળ પડતું કામ કરતા હતા અને આજે તો કામદારોના એક જબરજસ્ત નેતા થઈ પડ્યા છે. ગીરણી કામદાર યુનિયનના તેઓ પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. શાવક એચ. ઝાખવાળા

સુરત જીલ્લામાં ઝાખ ગામે ૧૮૮૭ની સાલમાં જન્મ થયો. મેટ્રીક પૂરી કરી મુંબઈ આવ્યા ને ૧૯૦૬ માં બી. એ. થયા, ત્યારથી એક લેખક અને શિક્ષકતરીકેનું જીવન ગાળે છે. તેમણે કુલ ૨૭ પુસ્તકો લખ્યાં છે. છેલ્લા મહાન યુદ્ધમાં તેઓ સરકારને મદદ કરવાની તરફેણમાં ટાઇમ્સ પત્રમાં લખતા, પણ ગરીબોની કંગાલિયતની તેમના મનપર અસર થઈ અને ૧૯૧૫ માં કામદારો તરફ આકર્ષાયા. બુદ્ધિસ્ટ સોસાઈટી, લ્યુમેનીટરીઅન લીગ વગેરેમાં કામ કર્યું. કામદાર આલમમાં શ્રી. ઝાખવાળાનું કાર્ય અજોડ છે. તેમણે ૨૨ યુનિયનો સ્થાપી ૫૦-૬૦ હજાર કામદારોનું સંગઠન કર્યું છે. દયા-બુદ્ધિથી પ્રેરાયલા આ સાચા જરથોસ્તીને જલદીજ નિરાશ થવું પડ્યું; કેમકે રાજતંત્ર સર કર્યા સિવાય કામદારો અને ગરીબ પ્રજાઓની સ્થિતિમાં બળ નહિ આવે, એવો અનુભવ તેમને કરવો પડ્યો. ત્યારથી તેઓ આર્થિક ક્રાંતિમાં માનવા લાગ્યા. આ માટે તેમને ઘણીજ વીનકો વેઠવી પડી છે. નોકરી છૂટે, બૂખમરો વેઠવો પડે, જાતિભાઈઓનાં ટાણાં ખમવાં પડે એ સર્વે ક્રમોમાંથી તેમને પસાર થવું પડ્યું હતું. તેઓ જેમ મીલ વર્કસ યુનિયનના પ્રમુખ છે તેમ બીજી અનેક યુનિયનો સાથે પ્રમુખ કે મંત્રીતરીકે સંબંધ ધરાવે છે. ખેડુત અને કામદાર સંઘના કાર્યકારો મંડળના તેઓ એક સભાસદ છે.

x

x

x

x

શ્રી. લાલજી પેંડસે

શ્રી. વિનાયકરાવ સાવરકરની પ્રવૃત્તિઓની એમના ઉપર ઉંડી અસર થવાથી કોઈ પણ માગે સ્વતંત્રતાની લડતમાં તેઓ માનવા લાગ્યા. અહિંસાવાદ ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ. એ પછી તેઓ કેટલાંક મંડળોના સમાગમમાં આવ્યા. છેલ્લી લડાઈમાં તેમની સહાનુભૂતિ જર્મની સાથે હતી. હિંદની સ્વતંત્રતા માટે એ વખતે એમને કોઈ પણ જાતનો ઉપાય બાધક લાગતો ન હતો. પાછળથી એમને બ્રિટિશ લશ્કરમાં જોડાવાની ઇચ્છા થઈ હતી અને એ ઇચ્છા બર લાવવા એમણે બે મિત્રો સાથે લશ્કરમાં જોડાવાની ખટપટ કરી; પણ તેમાંય ફાટ્યા નહિ. આવી સ્થિતિમાં રિક્કીંગ માટે જે જીલ્લો થતા તે જોઈ તેમનું મન અકળાયું અને લડાઈ

વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

આજે જગતવિખ્યાત બનેલા ખારડોલીની પાસે આવેલા બ્યારા ગામના તેઓ વતની હોઇ, ઉંમર આશરે ૨૭ વર્ષની છે.

અસહકારમાં પડ્યા પછી ખારડોલીના સત્યાગ્રહનું જે એક અહિંસામાં નહિ માનનારું ઉદ્દામ અને આગ્રહી ટોળું કંઇક જૂદીજ દૃષ્ટિથી રાહ જોતું હતું, તેમાંના આ એક યુવક હતા; પણ સત્યાગ્રહ પડતો મૂકાયાર્થી તેમના હાર્દિક પ્રયાસો ફેકટ ગયા. તે પછી મુળશીપેટાના સલાગ્રહમાં જોડાઇ ઉજળું કામ કરી બતાવ્યું અને બે-ત્રણ વાર કારાવાસ પણ ભોગવ્યો.

આ લડતમાં માલદાર જમીનદારો ગરીબ ખેડુતોની વિરુદ્ધમાં પડેલા જોઇ શ્રી. પેંડસેના મનપર ઉંડી અસર થઇ અને મુળશીપેટા સલાગ્રહના પ્રણેતા સેનાપતિ બાપટના સમાગમમાં તે વધારે મજબૂત થઇ. ત્યારથી તેઓ એમજ માનતા આવ્યા છે કે, રાજકીય સ્વતંત્રતામાં બ્રિટિશ શાહીવાદ અતરાયણ છે; તેમ આર્થિક ઉન્નતિમાં મુડીવાદ દુસ્મનની ગરજ સારે છે.

સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર્યા બાદ અત્યાચારમાં મદદ કરવાના આરોપસર તેમની સામે વૉરંટ નીકળવાની બખર મળવાથી ફરારી થયા. બાદ “બુલબુલ” નામનું સાપ્તાહિક કાઢ્યું. આ પછીની જીંદગી પત્રકારિત્વમાંજ તેઓ અદા કરે છે.

તેઓ એક મરાઠી અને ગુજરાતી લેખક તથા કવિ છે, તેમ લડાઇની તાલીમ પણ મેળવી છે. કામદાર અને ખેડુતસંઘના કૌન્સિલ વિભાગના તેઓ પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. બી. એફ. બ્રડલે

કામદારોના આ યુરોપીયન મિત્ર લંડનના એક પરામાં ૧૮૯૫ ની સાલમાં જન્મ્યા અને ઇંગ્લિયનરોને અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. બાદ લડાઇ શરૂ થઇ ત્યારે ૧૯૧૬ ની સાલમાં કાફલા ખાતામાં જોડાઈ બેલ્જિયમને કિનારે લડાઇમાં પડ્યા અને શાહીવાદના તારણુદાર બન્યા. ૧૯૧૬માં પાછા ઇંગ્લંડ આવી એક કારખાનામાં ઇંગ્લિયનરતરફે જોડાઈ ગયા. ૧૯૧૪ ની સાલથીજ તેઓ ટ્રેડ યુનિયનમાં રસ લેતા હતા. રણમેદાનપરથી પાછા આવ્યાબાદ જ્યારે તેમણે જોયું કે, જેઓ સામાન્ય માટે લડ્યા તેવા હજારો શૂરા યુવકો આજે બેકાર થઇને ફરે છે અને તેમને ખાવાપીવા આપવાની ફરજ નથી સરકાર કે નથી માલીકો બજાવતા; ત્યારે તેમને આ સ્થિતિપ્રત્યે તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. ને તેવામાંજ વળી તેઓ પણ ખેરોજગાર થઈ પડ્યા. બાદ ખૂબ વિચાર કરતાં નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે, એક સામ્યવાદજ ગરીબોને ઉગારશે. તે પછી ઇડિયા ઑફીસમાં નોકરી મેળવી રાવલપિંડીમાં ઇંગ્લિયનરતરફે આવ્યા. અહીંના થોડા મહીનાના જીવનમાંજ તેમણે શાહીવાદનું કારમું સ્વરૂપ પારખી લીધું અને તેઓ શાહીવાદ તથા મુડીવાદના કદર વિરોધી બન્યા. બાદ પાછા વિલાયત ગયા અને ટ્રેડ યુનિયનની ચળવળોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા. ૧૯૨૫ ની સાલમાં ઇંગ્લાડમાં પડેલી સાર્વાત્રિક હડતાળમાં એમેલગમેટેડ ઇંગ્લિયનર્સ યુનિયનના હોદ્દેદાર તરીકે જોડાઈ સર્વે ઇંગ્લિયનરોને હડતાળમાં સામીલ કર્યા.

ગયા વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ એક પ્રવાસીતરફે હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા અને ત્યારથી અહીંની કામદાર ચળવળમાં રસ લઇ રહ્યા છે. મધ્યપ્રાંતની ખેડુત અને કામદાર પરિષદે તેમને પોતાના પ્રમુખ ચૂંટ્યા હતા.

(તા. ૫-૨-૧૯૨૯ ના દૈનિક “હિંદુસ્તાન” માં લખનાર:-“મીલમ જુર”)

૧૬૨-રશિયાનાં રખડાઉ બાળકો

આ ભવિષ્યના શહેરીઓના અટપટા પ્રશ્નો સરળ ઉકેલ

અર્ધજંગલી અને રઝળુ બાળકોના સવાલ જે સોવિયેટ સરકાર સમક્ષ અત્યારે ખડો થયો છે તેના જેવો ભયંકર અને તેનાથી વધારે અટપટો સવાલ કદાચ કદીયે ઉભો થવા પામ્યો હશે નહિ. આ બાળકો અનાથો છે. તેમનાં માબાપો મહાન વિપ્લવમાં મરાધ ગયાં છે અગર નાશ પામ્યા છે. આ લોકો બળવામાંથી અગર તો ઇંગ્લિશ, અમેરિકન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને જાપાની વગેરે વિદેશી લશ્કરો તેમજ ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને જાપાન તરફથી જેને નાણાંની મદદ મળે છે તેવાં ઝારનાં લશ્કરોના ભયંકર જીવંતોમાંથી બચી જવા પામેલાં હોય છે. આમાંનાં ઘણાંએ અનાથોનાં માબાપો ૧૯૨૧-૨૨ ના દુષ્કાળમાં મરણ પામેલાં છે. મહાન વિપ્લવ અને ચઢાઇઓના પરિણામે પાયમાલ થઈ ગયેલું સોવિયેટ રશિયા આ દુષ્કાળ સામે પગલાં લઇ શકે તેમ ન હતું. આ બાળકોના અસ્તિત્વનો દોષ જો કે 'બોલ્શેવિકો' ઉપર લાદવામાં આવે છે છતાં ખરી હકીકત તો એ છે કે, સોવિયેટ સરકારને તોડી પાડવા મા ના મહાન સત્તાઓના પ્રયાસોનુંજ આ પરિણામ છે. તેમની સંભાળનો મહાન સવાલ સોવિયેટ સરકારને માથે આવી પડે છે.

લાખોની સંખ્યા

રશિયામાં આશરે બે મીલિયન રઝળુ બાળકો છે. ગણતરીના માધનને અમાલે મોસ્કોનો ચોક્કસ આંકડો કહી શકાય તેમ નથી. ૧૦ થી ૨૫ હજારનું સંખ્યા હોવાનું ધારવામાં આવે છે. ૧૯૧૯-૨૦ માં મોસ્કોમાં ૩૦,૦૦૦ ની સંખ્યા હોવાનું કહેવાય છે. ચાલુ વર્ષમાં ત્યજ દેવાયેલાં છોકરાં આ સંખ્યામાં ઉમેરો કરે છે. આમાં ૯ થી ૧૮ વર્ષની અંદરના ઘણાખરા છોકરાઓ છે. વધારે સંખ્યા ૧૨ થી ૧૫ વર્ષની છે. લગભગની શરૂઆતથી કેટલા મરણ પામ્યા છે તે કહી શકાતું નથી. રશિયાના જૂના તંત્રમાં જીંદગીની કંઈ કિંમત ન હતી.

કમકમાટી ઉપજાવે તેવો પ્રશ્ન

આ સવાલ ખરેખર કમકમાટી ઉપજાવે તેવો છે. મોસ્કોમાં આવાં બાળકોનાં ટોળાં નજરે પડશે. દિવસે તેઓ બીખ માગે છે અને શેરીઓમાં આથડે છે. રાત્રે જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહે છે. કંઈપણ અટકાયત વિના ટ્રામમાં તેઓ દાખલ થઈ છુપાતુર દૃષ્ટિથી બેઠકો નીચે બોવાગેલ સિંકાઓ માટે ફાંફાં મારે છે. તેમની બીખ માગવાની રીત ઘણી વખત જીવંત અને કંટાળાભરેલી હોય છે. રેસ્ટોરાંમાં તેઓ તમારા શરીર સુધી ધસી આવે અને પોતાની દાજરીનું ભાન કરાવવા ઘણી વાર તો તમને આંચકા પણ મારતાં ખંચાતાં નથી. ટેબલપરથી તેઓ દરેક ચીજ ઝુટાવી પલાયન કરી જાય છે. તંદુરસ્તીની તેમને કંઈ પરવાહ હોય તેમ જણાતું નથી, તેથી ગમે તેવી ચીજ ઉઠાવી ખાઈ જાય છે. લોકો સરકારની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ આ બાળકોને ખોરાક અને પૈના એકદમ આપે છે. અસહ્ય સંકટો સહન કરીને આ બાળકો કેવળ ઉલટા સ્વભાવના બની ગયા છે. તેમનામાં દારૂ પીવો, જુગાર રમવો વગેરે દુર્ગુણો ધર કરી બેઠા છે, ઘણાને ક્ષય જેવા રોગો લાગુ પડેલ છે. આમાંનો મોટો ભાગ તો ચોર છે. તેઓ કયાં રીતે જીવન ટકાવે છે, તેજ રશિયામાં એક નવાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે. ઉલટું તેમાંના ઘણાખરા લકુ અને મજબૂત છે. આર્થિક સ્થિતિ ઉપર કેળવણી અને સુધારાનો કેટલો આધાર રહેલો છે તે આ ઉપરથી સચોટ જોઈ શકાશે.

સરકારના પ્રયાસો

આ બાબતનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં આ સવાલ બહુજ દુઃખદાયક જણાતો નથી; કારણ કે સોવિયેટ સરકાર અને બીજી સંસ્થાઓ આનો ઉકેલ લાવવા પ્રયાસ કરે છે. રઝળુ બાળકોની સંભાળનું બહુ કાર્ય બાળકો માટેની કમિટિને હસ્તક છે. ૧૯૨૬ માં મોસ્કોમાં આ બાળકોને પકડવાને એક ખાસ કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૨૬ માં અને ૧૯૨૭ માં અનુક્રમે ૭૭૫૦ અને ૨૭૬૩ બાળકોને પકડવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૨૮ નો આંકડો મળતો નથી; પરંતુ આ વર્ષમાં તેમને ખેડતરૂહોમાં મોકલવાની યોજના થઈ હતી. મોસ્કોમાં સંખ્યા ઘટી છે.

રશિયન સામ્યવાદી પક્ષ જે સત્તળ પક્ષ છે તેના તરફથી તેની દરેક શાખા તરફ ૧૯૨૬ ની આખરે એક પક્ષ રજીયુ બાળક ન રહે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવાને ફરમાન કાઢવામાં આવ્યાં છે. સરકાર તરફથી એવો હુકમ છે કે, આવાં બાળકોને રજીનતાં જોતાં તેમને પકડીને એકઠાં કરવાની જગ્યાએ પહોંચાડી દેવાનો દરેકને હક્ક છે. પુખ્ત ઉંમરના છોકરાને પકડવાનું કાર્ય જોખમભરેલું છે; કારણ કે તે દોડવામાં ચપળ હોવા ઉપરાંત જો તે લોકોનું ટોળું હોય તો જરૂર પકડનાર ઉપર પથરાનો વરસાદ વરસવાના. ઘણા છોકરાઓ તો જો શિયાળો હોય તો રાજીખુશીથી ઇન્સ્પેક્ટરોની સાથે અગર પેતાની મેળેજ તેમને માટે રાખેલાં સ્થાનોમાં જાય છે. તેમને એકઠાં કરવા માટેના મધ્યસ્થાનમાં લઇ ગયા પછી જો માસ સુધી તેમના પર દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત તેમને કારખાનામાં કામે વળગાડવામાં આવે છે. આ સંસ્થા સાથે તેમની શારીરિક અને માનસિક રિક્ષતિનો અભ્યાસ કરનાર મંડળ પણ રાખવામાં આવે છે. આ સંસ્થામાં આ છોકરાઓની ઉમર વગેરે પ્રમાણે પાચ વિભાગ પાડી દેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેમને નીચેની કોઇ પણ સંસ્થામાં મોકલી અપાય છે.

બાળકોમાટેની સંસ્થાઓ

મોસ્કોમાં ૧૨૯ બાળગૃહો છે, જેમાં ૧૫૬૭૫ બાળકો છે. મોસ્કો પ્રાંતિક ગૃહોની સંખ્યા ૫૦ ની છે અને તેમાં ૩૬૪૭ બાળકો છે. અહીંયાં રજીયુ તેમજ બીજાં બાળકો વચ્ચે ભેદ બતાવવામાં આવતો નથી. સર્વને સરખા હક્ક હોય છે. મોસ્કોમાં આ રજીયુ બાળકો માટે ૧૭ અને પ્રાંતમાં ૫ સંસ્થાઓ છે. ખોડ-બાપણવાળાઓ માટે પણ મોસ્કોમાં ૫ ગૃહો છે. ખૂન વગેરે ફોજદારી ગુન્હા કરેલાઓને માટે ખાસ ગૃહો છે. આ બંની સંસ્થાઓમાં લાયકાત પ્રમાણે બાળકોને મોકલી આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત દબરોને ખંડુતગૃહોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આ સિવાય બીજી સંસ્થાઓ જેવી કે સિનેમા ફિલ્મ ઉદ્યોગ વગેરે તેમને પહેલી પસંદગી આપે છે. એક્ટરો તરીકે તેમનું કાર્ય ધણુંજ સુંદર હોય છે; પરંતુ ઘણા ખરા જુગારમાં પૈસા વેડી નાખી પાછા બીજા ભાગતા બની જાય છે. ધણીજ મુસ્કલીએ તેમનું જીવન નિયમિત બનાવી શકાય છે.

સમાજ પણ સહાય કરે છે.

ઘણાં ખાનગી કુટુંબોએ આ બાળકોની સંભાળ માથે લીધી છે; પરંતુ કૌટુંબિક જીવનના અંકુશો વગેરે સહન ન થતાં થોડા દિવસોમાંજ તેઓ પલાયન થઇ જાય છે અને બીજા ભાગવી શરૂ કરે છે. માથ રાજદારી કેદીઓનું મંડળ મોસ્કોની ઘણી સંસ્થાઓનું પેટ્રન છે. આ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પેલાં બાળકોનાં માઆપનું સ્થાન લે છે. તેમનાં ગૃહોની તપાસ કરવા ઉપરાંત તેમને માટે ફંડ એકઠું કરતાં રહે છે. ૧૯૨૬ માં જી. પી. યુ. એ ૧૧૦૦ બાળકો એકઠાં કર્યાં હતાં. એક મઠ અને ઝાર તેમજ બીજા ઉમરાવોનાં મોટાં મકાનો આ બાળકોના ઉપયોગ માટે જરૂર કરવામાં આવેલ છે.

ગૃહોમાં નિયમિત જીવન

આ ગૃહોમાં બાળકો નિયમિત જીવન ગુજારે છે. તેઓ ચાર કલાક અભ્યાસમાં અને ચાર કલાક વ્યાવહારિક તાલીમ પાછળ ગાળે છે. અભ્યાસની મુદત ચાર વરસની છે. ત્યારપછી તેઓ કોઇ કારખાનામાં જોડાઇ શકે છે અને સમાજને સહાયક બને છે. કારખાનાના તંત્રમાં, વ્યવસ્થામાં અને નફા વગેરે દરેક બાબતમાં તેમને બીજાના જેટલાજ હક્કો હોય છે. વ્યાવહારિક તાલીમમાં તેમને ધાતુકામ, લક્ષ્ડકામ, જોડા સીવવા વગેરે કાર્યો શીખવવામાં આવે છે.

આગળ અભ્યાસ માટે તેઓ કામદારોનાં વિદ્યાલયોમાં દાખલ થઇ શકે છે. ખાવા, રહેવા વગેરેની સગવડ સરકાર તરફથી મળે છે. સામાન્ય ખર્ચ માટે દર માસે થોડી રકમ પણ મળે છે. અનુભવથી એમ જણાયું છે કે, દરેકને વ્યાવહારિક કામ વધારે પસંદ છે. દરેક સંસ્થા સાથે કારખાનાંઓ પણ હોય છે. નિયમિત જીવન આકર્ષક લાગતાં આમાંથી આશરે છ ટકા બાળકો ઉનાયામાં પડાવન કરી જાય છે.

ખીજ નિશાળોના જેવીજ વ્યવસ્થા અહીં પણ હોય છે. તેઓજ તેમનાં દિવાલ વર્તમાન-પત્રો ચલાવે છે અને વ્યવસ્થા બળવે છે. સંસ્થાના દરવાજા ખુલાજ રહે છે, જેથી કોઈ બાળક ઈચ્છા પ્રમાણે જઈ આવી શકતાં કેદખાના જેવો ભાસ થતો નથી. રનેહ અને સમજથી કેળવણી અપાય છે. વ્યવસ્થામાં જોરજુલમ થતા નથી. આ રીતે સરસ કેળવણી મળી શકે છે.

આ બાળકોને સાવકાં માળાપોને આપવાની અને તેમને ખેડુતગૃહોમાં રાખવાની પદ્ધતિ પ્રણીજ સરસ છે; કારણ કે તેઓમાંનાં ઘણાં તો જન્મથી ખેડુતજ છે. શહેરી જીવન તેમને ગમતું નથી. ખેડુતને આ બાળકના ખર્ચમાટે માસિક કંઈ રકમ મળે છે. બાળકને પદ્ધતિસર ખેતીનું શિક્ષણ અપાય છે.

પ્રશ્નનો ગૂઢ ઉકેલ

આટલા પ્રયાસો છતાં આ સવાલનો નિવેડો લાવી શકાય તેમ નથી. કેળવણી અને સામાજિક સુધારા માટેનાં મંડળો બાળકોનો ખર્ચ ઉપાડી લે છે. મુશ્કેલી એ છે કે, આ બે મિલિયન રઝળુ બાળકો માટેના પૂરતા પૈસા નથી. વળી તેમને રાખવા જગ્યાની પણ તંગાશ છે. છેલ્લાં દશ વર્ષોમાં મોસ્કોની વસ્તી ૧૫ માંથી ૨૫ લાખ થઈ ગઈ છે, જેથી રહેઠાણનો પ્રશ્ન તીવ્ર બનતો જાય છે. એક ઉદ્યોગનો નફો બીજા ઉદ્યોગમાટે રોકાતાં નાણું ફાળવ પડતું નથી. વિદેશ-માંથી લોન મળી શકતી નથી. શિક્ષકોનો ભોગ પણ અજળ છે. તેમને ભાગ્યેજ ૪૦ થી ૫૦ રૂબલ્સ માસિક મળે છે. તેવીજ દશા બાળકોની પણ છે. તેમનાં મકાનોમાં રાચરચીલાનું તો નામજ નથી. કારખાનાંઓ અને અભ્યાસગૃહોમાં પૂરતાં સાધનો નથી. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીથી બચવા પૂરતાં વસ્ત્રો પણ મળતાં નથી. પથ્થર જેવાં હૃદયને પણ પીગળાવી દે તેવું આ દ્રશ્ય નથી? આટલું છતાં પણ પરિણામ સુંદર આવતું જાય છે. તે શ્રમજીવી બાળકોએજ એક નાનો સરખો બગીચો બનાવેલ છે અને તેમાં થેડાં જનાવરોનો સંગ્રહ કરેલ છે. ઓરડાની દિવાલોપર સુંદર ચિત્રકામ પણ નજરે પડે છે. દિવાલ વર્તમાનપત્ર તેમનો ખાસ વિષય છે. તેમાં તેમની લખેલી કવિતાઓ અને તેમનાં જીવનનો ઇતિહાસ આલેખતી નાની વાર્તાઓ તેઓ લખે છે. રશિયાનું ભવિષ્યનું સાહિત્ય આના ઉપર ઘડાશે તેમ જણાય છે. કેટલાંક બાળગૃહોમાં સારી સગવડતા પણ હોય છે.

ભવિષ્યની આશાઓ

આ બાળકોને તેમના શિક્ષકોપ્રત્યે અત્યંત ભાવ છે. દરેક વસ્તુ તેઓ ઝડપથી ગ્રહણ કરી શકે છે. શિક્ષકોના રનેહનો તેઓ અચ્છો બદલો આપે છે. તેમને રઝળવા દેતા તેઓ ભાવી બદમાશો થવાના. જ્યારે તેમને સમાજમાં સ્થાન મળતાં તેમનું ભાવી ખરેખર કિન્નરજીવ બનવાનું. આથી એમ સાળીત થાય છે કે, તેઓ ખરેખર બુદ્ધિશાળી અને દિગ્ભિતવાન છે, અને દેશના હુન્નર ઉદ્યોગ-માં તેઓ સારો ફિરસો આપશે. મેક્સિમ ગોર્કીઆનું જીવનઆમાં દર્શાવેલ છે. એક વખતનું એનું જીવન આ રઝળુ બાળકોના જેવુંજ હતું. રશિયાનો અત્યારનો સવાલ આ બાળકોને માટે રહેઠાણો અને સાધનો મેળવી તેઓ નકામા વેડફાઈ ન જાય તે માટેનો છે તેમની શક્તિઓ ખીલ્યા પહેલાંજ કરમાવા ન દેતાં તેની ચથાર્થ ખીલવણી થઈ સામાજિક હિત માટે તેનો ઉપયોગ થાય તેવો પ્રયાસ કરવાની ફરજ સોવિયેટ સરકારને માથે આવી પડેલ છે.

(તા. ૯-૨-૧૯૨૯ના દૈનિક ‘લિન્કુસ્થાન’માંનો:-મીસ એમિલ રમેડલીનો લેખ)

१६३-एक 'दग्ध नारायण' का पूजारी बौद्ध भिक्षु

("त्यागभूमि" में "योगधर" नाम एक लेख उपरती लभनार श्री. कौशल्यायनि आनंद-सिद्धान्त)

(१)

सभी मनुष्यों के हृदय में कभी-न-कभी तो सात्त्विक भावों का संसार होता ही है। उनकी असह्य वृत्तियों का सह्य वृत्तियों के सामने दार माननी ही पड़ती है। उस समय उनका हृदय कहता है, 'किसा अच्छा होता, यदि हम भी किसीके कुछ काम आ सकते!' धन्य है वह निर्मल हृदय, जिसमें परीपकार की यह लावना एक बार उठ कर शीघ्र ही मिट नहीं जाती; किंतु उत्तरोत्तर अदृष्टी ही जाती है—और यहां तक अदृष्टी है कि फिर उसे अपना सर्वस्व भी दूसरों की सेवा में लगा कर सतोष नहीं होता। वह यादता है कि दृष्टांत की भांति उसकी हस्तियों भी किसीके काम आ जायें।

धर्मी श्रेणी के एक बौद्ध भिक्षु आज से कुछ ३० वर्ष पूर्व उत्तर-पूर्वीय जपान के कोरियामा नामक जिले में हो गये हैं। सन् १८४२ के मार्च में एक अछूत ही साधारण परिवार में उनका जन्म हुआ था। माता-पिता ने उनका नाम शिन्को सुजुकी रक्खा। अपने आर्य-काल में उन्होंने मिकेन नामक बौद्ध-मठ में शिक्षा पाई और २५ वर्ष की आयु में वह 'नपोछ' मठ के पूजारी बना दिये गये। अपने जीवन के अन्तिम दिन तक वह यहीं रहे; और ५० वर्ष की साधारण आयु में तो उनका स्वर्गवास ही हो गया। वह इस संसार में अछूत दिन नहीं जिये। उन्होंने समाज में कुछ विशेष उन्माद स्थान भी नहीं प्राप्त किया। उनकी कुछ विशेष भ्याति भी नहीं हुई; किंतु उनके जीवन में 'त्याग और सेवा' का भाव असा दृढ़-दृढ़ कर बना हुआ था कि हम उनको 'त्याग और सेवा की भूर्ति' के अतिरिक्त और कुछ कह ही नहीं सकते।

(२)

आज से ५० वर्ष पूर्व जपान में, अछूत से स्थानों पर, अनेक अमानुषिक उपायों से लोग अपने अच्छे की हत्या कर डालते थे। केवल तो उन्हें समीप के जलाशय में डूँक देता, कुछ उन्हें वृक्ष पर लटका कर मार डालता; किंतु अधिकतर लोग अपनी संतान के साथ 'कागशी' का व्यवहार करते थे। 'कागशी' का शाब्दिक अर्थ है "प्रकृति का लौटा देना," और उसका मतलब यह है, अच्छे के मुँह और नाक में गीला कागज डुँब कर उसका सांस बंद कर देना।

इस प्रकार की सजसे अधिक घटनायें महात्मा सुजुकी के अपने जिले 'कोरियामा' में ही होती थीं। इस लिये वह अपने आसपास इस प्रकार का आचार्यार होता देख व्याकुल हो उठे। उन्हें अच्छों से बहुत प्यार था। वह कहते थे—“यदि मैं इस कुरीति को बंद कर सकूँ, तो मुझे और अधिक कुछ न आलीशान।” उन्होंने देखा इस कुरीति का मूल और महान कारण दरिद्रता है निर्धन माता-पिता अपने अच्छों का परवरिश करने में असमर्थ होने की कारण उन्हें मार डालते हैं। इस लिये पहले उन्होंने अपने आसपास के लोगों को आर्थिक सहायता देनी आरंभ की। जे कुछ उन्हें धन-उत्तर से दान में प्राप्त होता, वह किसी-न-किसी रूप में दरिद्रों के यहाँ पहुँचा देते। अपने लिये वह बहुत ही थोड़ा अर्ज करते थे। आयः नभक के साथ थोड़ा लात आ कर रह जाते और तब के एक दूध-पुसने वस्त्र से ढक कर संतोष करते थे।

(३)

किंतु, यह जगह तो बहुत गंदरी थी। इस साधारण औषध से दूर होनेवाली न थी। वह दिन-रात यही सोचते रहते कि, “मैं निरीह अच्छों के साथ कैसे जायें?” एक दिन आसपास के गांवों के लोग महात्मा सुजुकी का उपदेश सुनने के लिये एकत्रे हुए। महात्मा सुजुकी ने कहा—“मैं देवता हूँ कि तुममें अलीनक अनेक लोग जैसे हैं, जे इस महान पाप को करते हैं। यदि तुम स्वयं अपने अच्छों का पालन नहीं कर सकते, तो मैं उन सजसका पालन करूँगा। अपने अच्छे की हत्या करने से पूर्व मुझे उसकी सूचना दे दिया करो। जरा एक बार आ कर कह दिया करो कि हमारे पास ऐसे पालने के लिये धन नहीं है, जस, फिर मैं उसकी सम्हाल कर लिया करूँगा शायद तुम

समजते हो कि निरपराध अच्छे की हत्या कर के तुम एक भोज से मुक्त हो जाते हैं; लेकिन याद रखो, इस पाप के पहले में तुम्हें महान कष्ट सहना होगा।” यह कहते-कहते महात्मा सुलुकी का गला रुंध गया, और आंभों से आंसुओं की धारा यह निकली। अपने व्याख्यान की समाप्ति पर वह भूख रोये—और, जनता की उनके साथ रो पड़ी। लोगों का अपने पिछले भूरे कृत्यों का जो पश्चात्ताप हुआ। उस दिन से अनेक स्त्रियों, जो महात्मा सुलुकी के उपदेश से प्रभावित हुई थीं, इस कुरीति को मिटाने के लिये सतत उद्योग करने लगीं, जिसका इस यह हुआ कि कुछ काल के बाद कारियाभा के जिले में यह कुरीति बिलकुल मिट गई।

(४)

यह सत्य है कि महात्मा सुलुकी के उपदेश से हजारों निरपराध बालक पैदा होते ही मृत्यु का आस होने से भय गये; किंतु इससे लिये, उन्हें कुछ कम तपस्या न करनी पड़ी। आगे चल कर उन्होंने जो कठिन दिन व्यतीत किये, एक दिन कड़ा की सही पड़ रही थी। प्रातःकाल ही एक मजदूर अपने बालक को लिये महात्मा सुलुकी के पास आया और बालक को उनकी गोद में दे कर बोला—“महात्मन्! यह मेरा बालक है, आप इसका पालन करें।” अच्छा अत्यंत ही दुःखदायक था, और उसके तन पर इटे-पुराने चीथड़ों के अतिरिक्त और कुछ न था। मजदूर कहने लगा—“इस लड़के की माँ को मेरे एक भास हो गया है। इस एक भास में, मैं कुछ भी नहीं कर सका; जो कुछ मेरे पास था वह सब समाप्त हो गया। मेरे पास इसकी माता के तथा अपने कुछ कपड़ों के अतिरिक्त और था ही क्या? अज मैं इस लड़के को साथ रख कर मजदूरी की नहीं कर सकता। महात्मन्! मेरे लड़के की पालना करें।” यह कहता हुआ वह रो पड़ा और बोला—“महात्मन्! कल मुझे घर के बालिक ने भी घर से निकाल दिया। रातभर मैं आपकी इस अराध में ही हिंडुरता रहा। दिन रात मुझे एक स्त्री ने आपका पता पताया। मैं आपकी शरण आया हूँ। मेरे अच्छे की रक्षा करें, मैं सदा आपका भण्डी रहूँगा।” महात्मा सुलुकी ने कहा—“कोई हर्ज नहीं, तुम अपने अच्छे को मेरे पास छोड़ जाओ; और जब तुम इसका पालन करने योग्य हो जाओ, या यह तुम्हारी कुछ सहायता करने योग्य हो जाय, तो जब भी आओ आ कर ले जाना।” कृतज्ञता से उस भव्य का भरतक जुक गया। वह कुछ कहता आहता था—अपनी कृतज्ञता को शब्दों द्वारा प्रकट करना आहता था—किंतु, कर न सका। जो मुखिल से उसने दो बार शब्द कहे, और चलने के लिये तैयार हुआ; लेकिन महात्मा सुलुकी ने उसे रोक कर रुपये दत्ते हुये कहा—“यह दो, इससे नये वस्त्र खरीद लेना। यह चीथड़े पहने हुये शायद तुम्हें मजदूरी की न मिले।”

(५)

जैसी घटनायें लोगों के कानों तक पहुँचने लगीं और लोगों में यह प्रसिद्ध हो चला कि महात्मा सुलुकी दया के अवतार हैं। जिन अच्छों को उनके माता-पिता नहीं पाल सकते, उन सबके पालने का भार अपने सिर पर लेते हैं। तब क्या था? अनेक लोग आ कर अपने अच्छे उनके सुपुर्द करने लगे। यहां तक कि कुछ दिनों में अच्छों की संख्या काफ़ी हो गई। महात्मा सुलुकी उन सभी अच्छों का पालन करने लगे। मंदिर के पुराने बेग़े से मावूम होता है कि उन दिनों में जब ‘येन’ की कय-शक्ति आज से लगभग २० सुनी थी, वह अत्यंत बालक पर एक ‘येन’ माहवार अर्पण करते थे। इससे मावूम होता है, वह अच्छों को आने की कभी नहीं होने देते थे। मंदिर में आवल आदि की जो आभूषणी होती थी, वह उतने जो परिवार के लिये बिलकुल अपर्याप्त थी; क्योंकि कभी-कभी उनके पास पचास-पचास बालक छकट्टे हो जाते थे। धनाभाव के कारण छतने अच्छों के लिये दाढ़ियां तो रखी ही नहीं जा सकती थीं। इस लिये प्रायः हररोज महात्मा सुलुकी को ओकाध अच्छा गोद में लिये और ओकाध कमर पर उठाये, दूध मांगते जाता पड़ता था। उनका ध्यान इन अच्छों की शिक्षा की ओर भी था। उन दिनों जपान में अनिवार्य शिक्षा न थी। अनेक लोग गरीबी के कारण अपने अच्छों को पढ़ा

ન સકતે થે. મહાત્મા સુભુકી જ્યેં હી કિસી બાલક કે સ્કૂલ જાને યોગ્ય હુઆ દેખતે, ઉસે કિસી પાસ કે પ્રાર્થમરી સ્કૂલ મેં ભર્તી કરા દેતે થે. બચ્ચોં કે સ્વાસ્થ્ય કી ઓર ભી ઉનકા પૂરા-પૂરા ધ્યાન થા. યદિ કોઇ બચ્ચા બીમાર પડ જાતા, તો માતપિતા સે ભી અધિક વહ ઉસકી સેવા કરતે. કભી-કભી બીમારોં કી સંજ્યા બહુત અધિક બદ જાને પર વહ કિસી દાઇ કે ભી નૌકર રખ લેતે થે; લેકિન દાઇયોં કેા દેને કે લિયે ઉનકે પાસ ધન કહાં થા ? બહુત બાર બચ્ચોં કે લિયે દવાઈ ઇત્યાદિ કા ભી પ્રબંધ નહીં હો સકતા થા. જખ વહ કિસી બચ્ચે કે તન પર કપડા ન દેખતે તો નૌકર કેા જીલા કર કહતે —“યહ લો મેરે બદન કા કપડા, ઓર ઇસે બેચ કર ઇસ બચ્ચે કે લિયે કોઇ વસ્ત્ર લે આઓ.” ઇસ લિયે યદ્યપિ કભી-કભી કુછ ધની દાની ઉનકે લિયે મૂલ્યવાન વસ્ત્ર ભી બેજ દેતે થે, કિંતુ ઉનકે તન પર પ્રાયઃ ફટે પુરાને વસ્ત્ર હી રહતે થે.

(૬)

મહાત્મા સુભુકી કી દાનશીલતા કા યહ સમાચાર સરકારી અફસરોં કે કાનોં તક ભી પહુંચ્યા. ઉન્હોંને ઉનકે પ્રતિ આદર પ્રકટ કરને કે લિયે ઉન્હોં એક ચાંદી કા પ્યાલા ભેંટ કરના ચાહા. મહાત્મા સુભુકી ને વહ પાત્ર લેના સ્વીકાર ન કિયા; કહને લગે—“બિશુ કે લિયે દાનશીલ હોના એક સાધારણ ગુણ હૈ, ઇસમેં મેરી કોઇ વિશેષતા નહીં.” એક બાર કુછ સરકારી આદમિયોં ને ચાહા કિ વહ અપને કાર્ય કી રિપોર્ટ સિખ કર ઉંચે સરકારી અફસરોં તક પહુંચ્યા હે, જિસસે ઉન્હોં કુછ સરકારી સહાયતા મિલ જાય; કિંતુ મહાત્મા સુભુકી ને કિસી પ્રકાર કી રિપોર્ટ આદિ બેજના સ્વીકાર ન કિયા. વહ યહી સોચતે થે કિ યહ ઉનકા અપના નિજ કાર્ય હૈ.

(૭)

એક બાર જખ જપાન કે સ્વર્ગીય સમ્રાટ મેયજી કારિયામા કે જિલ્લે કી ઓર ગયે, તો મહાત્મા સુભુકી કી કીર્તિ ઉનકે કાનોં તક પહુંચી. ઉન્હોંને અપને મંત્રી કે હાથ મહાત્મા સુભુકી કે પાસ ત્રીન ચાંદી કે પાત્ર બેજે. મંત્રીને મહાત્મા સુભુકી કેા સરકાર સે કુછ સહાયતા માંગ લેને કી સંમતિ દી; કિંતુ મહાત્મા સુભુકી કા એક હી ઉત્તર થા—“મુઝે ભગવાન જીવ કી સહાયતા કે અતિરિક્ત ઓર કિસીકી સહાયતા નહીં ચાહિયે.”

(૮)

મહાત્મા સુભુકી ને સૈકડોં એસે બચ્ચોં કી પરવરિશ કી હોગી, જિનકેા યા તો ઉનકે માતા-પિતા માર ડાલતે યા વે સ્વયં ભોજન ન મિલને સે મર જાતે; કિંતુ યહ તો ઉનકે “લાગમય જીવન” કા કેવલ એક કાર્ય થા. ઉન્હોંને અપને જીવન મેં અનેક એસે કાર્ય કિયે. કોઇ ભી મનુષ્ય કૈસે ભી દુઃખ સે પીડિત હોતા, યદિ મહાત્મા સુભુકી કેા ઉસકી ખબર લગ જાતી, તો વહ અવસ્ય ઉસકા કુછ ન કુછ દુઃખ દૂર કરતે. એક બાર બહુત રાત ગયે ઉનકે દ્વાર પર એક બીખમંગા આયા ઓર કુછ ખાને કે લિયે માંગને લગા. મહાત્મા સુભુકી ઉસ સમય દિનબર કી થકાવટ કેા દૂર કરને કે લિયે સ્નાન કર રહે થે. ઉન્હોંને અપને નૌકર કેા કહા—“ઇસકેા યહાં સ્નાનાગાર મેં હી મેરે પાસ લે આઓ.” નૌકરને કહા—“ઉસે યહાં લાને કે લિયે આસા ન હે, વહ કોઢી હૈ.” દયાવાન બિશુ ને ફિર કહા—“કોઇ કર નહીં, લે આઓ.” બિખમંગા અંદર આયા, વહ વાસ્તવ મેં કોઢી થા. મહાત્મા સુભુકી ને ઉસે અપને સાથ નહલાયા, ઓર કિતને હી દિનોં તક અપને પાસ મંદિર મેં હી રખા.

(૯)

એક બાર તોહુકુ કે જિલ્લે મેં બડા ભારી અકાલ પડા. યાકામા કે જિલ્લે કે લોગોં કેા ભી બડા કષ્ટ હુઆ, વે જૂખ સે મરને લગે. જૂખોં મરતે લોગ કભી-ન-કભી ચાવલોં કી ચોરી કરને કે લિયે મહાત્મા સુભુકી કે મંદિર મેં ઘુસ આતે. જખ કભી ઉનકા નૌકર ઇસકી શિકાયત કરતા તો મહાત્મા સુભુકી કહતે—“ચોરી કિયે બિના યે અપને પ્રાણોં કી રક્ષા નહીં કર સકતે. ઇસ લિયે હમારી દયા કે પાત્ર હૈ. જખ કભી કિસીકો ચોરી કરતે દેખ લો, તો ઉસે લજિજત કભી ખત કરો.”

१६४-विज्ञानाचार्य बोस

(पाप-१९८५ना “न्यागबूभि”भां लेभक:-श्री. सूर्यनारायण व्यास.)

धसी पहली डिसम्बर १९२८ के दिन विज्ञानाचार्य सर जगदीशचंद्र बोस की ७० वीं वर्ष-गांठ पड़ी धूम-धाम के साथ कलकत्ते में मनाई गइल। उस दिन भारतीय विज्ञान के पुनरुद्धार के और विश्वविज्ञान के इन महाशय आचार्य का जंगल की अनेक सुप्रसिद्ध सार्वजनिक संस्थाओं ने मानपत्र अर्पण किये। कविवर हाकुर ने अपनी ओक रचना इस अवसर के लिये बनाई थी और विश्व के काने-काने से उनकी गुणवली का गान करनेवाले अधाष्ट के पत्र आये थे; जिनमें हरेक में उनके आविष्कारों की मुक्तकंठ से प्रशंसा की गइल; और उनकी महत्ता एवं विश्वहित-कारिता की दाह दी गइल। इन सग मानपत्रों और अधाष्टों का उत्तर देते हुये उस दिन आचार्य बोस ने जेडे ही भाभिक शब्दों में आविष्कारसंघी अपनी प्रारंभिक कठिनाइयों और जवन-धटनाओं का शिक्षाप्रद वर्णन किया था, जिससे उनके अनुसंधान, अदभ्य उत्साह और अनु-करणीय विनम्रता आदि गुणों का अच्छा परिचय मिलता है।

सर जगदीश का जन्म ३० नवम्बर १८५८ में जंगल के गरजल नामक ग्राम में हुआ था। यह गांव उनके पूर्वजों का जमीन में मिला था। उनके पिता श्री. जगवानचंद्र बोस इरीदपुर के ग्रामसेदार थे। जंगल में जगवानभाषु की लोकप्रियता के विषय में अनेक बातें प्रसिद्ध हैं। जिस समय श्री. जगवानचंद्र महाशय जहान के आसिस्टेन्ट कमिस्तर हो कर वहां पांच साल रहे, उस समय जालक जगदीश के दिन आराम में बीतते थे। जेल-कूद और धोउपर स्वारी करने का उन्हें भास शोक था। सृष्टिसौंदर्य के निरीक्षण की ओर उनकी प्रवृत्ति इसी समय से थी। इस प्रकार पिता की प्रेमपूर्वक वृत्ति और निरंतर प्रोत्साहन मिलते रहने के कारण जालक जगदीश की जन्मसिद्ध प्रतिभा का विकास का अवसर मिल गया।

अपनी वय के १६ वें वर्ष में जगदीशचंद्र ने कलकत्ते के सेन्ट जेवियर कॉलेज में प्रवेश किया। वनस्पतिशास्त्र में उनकी रुचि प्रथम से थी, तिस पर पदार्थविज्ञान के अध्यापक श्री. लाफ़ का सहयोग प्राप्त हो जना सोने में सुगंध बन गया। अध्यापक लाफ़ के व्याख्यानों का प्रभाव जगदीशचंद्र पर अधिक कारगर हुआ। उन्होंने इसी शास्त्र में एम. ए. की परीक्षा पास की। पास हो जाने पर युवक जगदीश की छिःछिः जाने की छिछा प्रगल हो उठी; पर आर्थिक संकटों और कौटुंबिक आपदाओं के कारण जगदीशभाषु शीघ्र ही छिःछिः न बन सके। फिर भी अपनी माता की अनुपम उदारता और हृदयशीलता के कारण उनकी विदेशयात्रा का प्रबंध हो गया; और माता की आशिष एवं पिता का प्रोत्साहन पा कर जगदीशभाषु छिःछिः बने गये।

जगदीशभाषु ने छिःछिः न कर डॉक्टरी सीखने का निश्चय किया था, लेकिन मार्ग में उन्हें बहुत तकलीफ़ हुई, और छिःछिः पढ़ाने पर भी ४-६ महीनों तक उनकी मनःस्थिति शांत न हुई। उद्देश्य का सिद्ध होते न देय उन्होंने डॉक्टरी का विचार छोड़ दिया; और अपने विरप्रिय विषय का अभ्यास आरंभ किया। केम्ब्रिज विश्वविद्यालय के प्रमुख विद्वानों से पदार्थविज्ञान, रसायन और शास्त्र का अध्ययन कर के उन्होंने एम. ए. तथा एम. एस. सी. परीक्षाएं पास कीं।

इस प्रकार उपाधि प्राप्त कर अपनी वय के २५ वें वर्ष में ही बोस महाशय भारत लौट आये। उनके विदेशी मित्रों में ओक डॉ. फ़्रीसेट नामक सन्जन थे। इन महाशय ने भारत के तत्कालीन वाधसंशय से बोस महाशय की सिद्धारिथ की। उस पर वाधसंशय ने शिक्षाविभाग के डाइरेक्टरों की अनिच्छा रहते हुये भी यूरोपीयनों के लिये सुरक्षित स्थान पर बोस महाशय की नियुक्ति कर दी। इस नियुक्ति पर यूरोपीयन अध्यापकों में बहुत समय तक असंतोष बना रहा; लेकिन उससे श्री. बोस की कोष्ठ हानि नहीं हुई, बलके विद्यार्थियों में लोकप्रियता बढ़ गइल।

सर जगदीशचंद्र ने आज तक अनेक आविष्कार किये हैं। पहले उन्होंने सञ्चैतन और अञ्चैतन पदार्थों में समान प्रतिक्रिया का होना प्रमाणित किया। उन्होंने यह बात सिद्ध कर दी कि उष्ण, शीत या किसी भी औषधि का जो परिणाम प्राणिमात्र पर होता है, वही अवस्था वैसा ही परिणाम वनस्पति के अनेक भाग तथा प्राणी के किसी भी स्नायु पर होता है। इसके

याद वह और भी आगे गये और यह सिद्ध कर दिखलाया की वही परिष्कार अत्यंत द्रव्य पर भी होता है उपर्युक्त संपूर्ण आविष्कारों के अर्थात् कर के उन्होंने एक 'रिस्पोन्स धन ही विविग एन्ड गैनविविग' (संयोजन और अत्यंत की प्रतिक्रिया) नामक ग्रंथ प्रकाशित किया, जिसमें श्रेष्ठता के विश्वविख्यात शास्त्रों ने स्वीकार किया है. इसके पश्चात् डॉ. जोस का ध्यान वनस्पतियों के लिये लिये अवयवों की हल-चल की ओर गया. धन हल-चलों की सूचना देनेवाले, अनेकविध यंत्रों का उन्होंने अपनी विद्वत्प्रतिभा के अल पर नवीन निर्माण किया. धन यंत्रों के द्वारा ही आते प्रधानतया जमीनी जमीनी है. एक तो उन वृक्षों की अंतर्यामना के गुण-दोषों का ज्ञान, दूसरी आस्य वायु आदि की परिस्थिति का ज्ञान. डॉ. जोस के तीसरे आविष्कार ने प्राणी और वनस्पतियों के भीय अधिकतर साम्य होना प्रकट किया है. मद्यार्क और क्लोरोफिल आदि का जो असर प्राणी-मात्र पर होता है, वही असर वनस्पति पर भी होता है. जैसे क्लोरोफिल का प्रयोग किया हुआ व्यक्ति स्वच्छ वायु प्राप्त करने पर धीरे धीरे येतनाशक्ति प्राप्त कर लेता है, उसी प्रकार वनस्पतियों भी क्लोरोफिल के प्रयुक्त किये जाने के बाद स्वच्छ वायु में रूपा देने से प्रदूषित हो जाती हैं.

इस प्रकार सभी आविष्कारों में सफलता प्राप्त करने के लिये श्री. जोस का अद्भुत परिश्रम और भक्तिप्रशक्ति अर्थ करनी पड़ी है. पहले पहले अनेक विज्ञानवेत्ताओं ने डॉ. जोस का मजक उड़ाया. उन्हें धन सभी कठिनाइयों से पार होना पड़ा है. आरंभ में लोग उनपर अद्भुत कम विश्वास करते थे. उनके लेखों का के.ए. प्रकाशित करने का तैयार न होता था; परंतु धीरे धीरे यह प्रतिकूल वातावरण साफ हो गया. आज डॉ. जोस अपने उनकी आविष्कारों के अल पर, जिनका किसी समय लोग मजक उड़ाते थे, संसार के महापुरुषों में गिने जाते हैं. सत्य है, कठिनाइयों से पार पा जना यद्यपि अत्यंत कठिन है, तथापि धैर्य रखने से उनका अंतिम परिष्कार सुंदर होता है. आचार्य जोस इसके अच्छे उदाहरण हैं. आज उनके आविष्कारों का सारा संसार आदरपूर्वक स्वीकार कर रहा है.

आचार्य जोस का वनस्पतियों के पोषक द्रव्यों की शोधक किया का आविष्कार अत्यंत महत्वपूर्ण है. उन्होंने अनेक प्रयोग कर के यह सिद्ध कर दिया है कि वनस्पतियों अपने पोषक-पदार्थों का सञ्चय पेशियों की सहायता से ही ग्रहण करती हैं. आज भी लोगों की यह धारणा है कि वृक्षों का जमीन में डाल कर पिलाया जानेवाला जल उनकी जड़ों की नालियों द्वारा उपर चढ़ता है, तथा लाई जल कर पत्तियों द्वारा उड़ता है; किंतु आचार्य जोस ने इस धारणा को गलत सिद्ध किया है. उनका कहना है कि किसी वृक्ष की सारी जड़ नालीसी कर ही जल तो भी पानी उपर चढ़ेगा. जड़ का रोड़ने का और पानी के चढ़ने का कोई भी संबंध नहीं है. एक प्रयोग में आचार्य जोस ने एक शाखा को यारों ओर से "वेसेलीन" लगा दिया, ताकी जल कहीं से लाई जल कर उठ न जाय, तो भी उस शाखा ने जल उपर भींचा ही लिया. इस प्रयोग से यह प्रमेय सिद्ध हुआ कि पेशियों जलतक सञ्चय रहेगी, जड़ न चढ़ने पर भी उस वृक्ष या शाखा में जलशोषण की शक्ति रहेगी.

कलकत्ते में जोस-इन्स्टिट्यूट नामक उनकी एक स्वतंत्र संस्था है. अनेक अपूर्व आविष्कारों की यहीं से सृष्टि होने के कारण जगत में इस संस्था की ख्याति हो गई है. सरकार से भी इस संस्था का सहायता मिलती है. कुछ विद्यार्थी धन नवीन प्रयोगों का अध्ययन कर रहे हैं. इस संस्था का सुदृढ जनाने में और अपने आविष्कारों का अकमत से स्वीकार करवाने में आचार्य जोस का आकाश-पाताल एक करना पड़ा है.

गत अग्रज महिने में आचार्य जोस पुनः एक बार यूरोप गये थे. वहां अपने आविष्कारों का प्रत्यक्ष परित्य दे कर उन्होंने पाश्चात्य जगत के महान विज्ञानवेत्ताओं का भ्रमज्वलन कर लिया है. अज यह अकेले भारत के ही नहीं, सारे भूमंडल के आदर-लाज हो गये हैं.

आज इस जरा-शुष्क वय में भी आचार्य जोस का युवकों जैसा उत्साह और अधिक कर्तव्यशक्ति देय कर आश्चर्य होता है. धीरे धीरे और श्रीमती जोस का चिरायु करे, जेव' उन के हाथों से अनेक महत्वपूर्ण आविष्कारों की निरंतर सृष्टि होती रहे, यही हमारी हार्दिक कामना है.

१६५-तेजस् अथवा औरा

पुराने समय के राज, महाराज, ऋषि, अवतार अथवा महापुरुषों के चित्रों तथा मूर्तियों का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि हरएक के मस्तक के यहुं और एक गोलाकार आशोक बना हुआ है। महात्मा शुद्ध ही एक मूर्ति लंका में है। उसमें आशोक की किरणें साक्ष-साक्ष दिखलाई गयी हैं। अथर्व वेद व महाभारत में भी इसका वर्णन पाया जाता है। इससे भाव्य होता है कि आज कल ही नहीं, किंतु हजारों वर्षों से मनुष्यों में इस आशोक के अस्तित्व पर विश्वास पाया जाता है। हरएक जति के मनुष्य इसको किसी न किसी रूप में मानते रहे हैं। संस्कृत में इसे तेजस् कहते हैं। सुसलमान लोग इसे गुरु कहते हैं। पाश्चात्य विद्वान् इसे मैग्नेटिज्म, पर्सनल मैग्नेटिज्म, ऐनीमल मैग्नेटिज्म अथवा ह्युमन एलेक्ट्रिसिटी आदि अनेक नामों से पुकारते चले आते हैं। सुद्वर लिटनने इसको प्रिल कहा है। एवेन्जेलिस्ट लोगों ने अपने ग्रंथों में लिखा है कि आत्मीय गुरु से विर्य निकल कर पित्रों के तुरंत अच्छा कर देती है। यह कथन ठीक है, क्योंकि विर्य, विरीलिटि, आदि शब्द लेटिन के ग्रीक शब्द से निकले हैं; जिसका अर्थ है “एक श्रेष्ठ पुरुष।” साधारण्य पुरुष को लेटिन में होमो कहते हैं। इससे भी साक्ष भाव्य होता है कि लेटिन-भाषी लोग भी पर्सनल मैग्नेटिज्म को मानते थे। इसके सिवा यह सर्व-साधारण्य के अनुभव की भात है कि किसी मनुष्य की आकृति, किसी की वाणी या किसीका मन धनता प्रभावशाली होता है कि लोग एकदम मोहित हो जाते हैं। कालिदास, शेक्सपियर, स्वामी रामतीर्थ, जर्ज, नेपोलियन आदि अनेक पुरुष जैसे ही सुगंध कर देनेवाले हो गये हैं। कष्ट पुरुष जैसे हैं कि उनके पास बैठने की से सुख तथा शान्ति प्राप्त होती है। अनेक जैसे हैं कि उनके पास बैठने से अशान्ति, दुःख, क्रोध, धर्म्या, द्वेष आदि गुरे विचार पैदा होते हैं। कष्ट स्थान जैसे हैं कि जहां जाने से चित्त प्रसन्न व शान्त हो जाता है, और अनेक जगहों जैसे हैं कि वहां जानेवाले के हृदय में अशान्ति, उर व दुःख के भाव पैदा होते हैं। उपर्युक्त बातों पर विचार करने से साक्ष-साक्ष समझ में आता है कि हरएक मनुष्य के अंदर वह यहुं और एक जलते हुये सूक्ष्म पदार्थ का धरा रहता है। यह धरा साधारण्य मनुष्य के दो फूट लंब रहता है और इसका आशोक अंशकार होता है। सिद्ध मनुष्य के ही नहीं, परंतु पशु, वनस्पति धत्यादि समस्त प्राणीमात्र अथवा सृष्टि के समस्त पदार्थों के भीतर-बाहर यह आशोक व्याप्त रहता है। इस तेजस् को हिम दृष्टिवाले पुरुष प्रत्यक्ष रूप में देख सकते हैं और उन्हें इसमें तरल तरल के रंग भी दिखाई देते हैं। इसी पदार्थ के कारण आकर्षण-विकर्षण होते हैं। इसी तरव के कारण एक का दूसरे पर प्रभाव पड़ता है। इसीके द्वारा एक स्थान से दूसरे पुरुष के पास विचार भेजे जा सकते हैं। इसीसे एक स्थानवाला दूसरे स्थानवाले का उपचार कर सकता है, यही प्रभावोत्पादक तरव तेजस्, औरा आदि अनेक नामों से पुकारा जाता है।

औरा निर्माण करना तथा उसे प्रयत्न बनाना

विचार एक अत्यंत ही प्रयत्न शक्ति है। विचारों की से हरएक वस्तु सूक्ष्म से सूक्ष्म रूप में आती है। विचारों की के प्रयत्न प्रभाव से औरा बनता है; परंतु औरा के निर्माण में हमारी धर्मियों-द्वारा सेवन किये गये भान, पान, अवश्य, दर्शन आदि विषयों की भी सहायता कुछ न कुछ अवश्य पड़ती है। मनुष्य जैसे पदार्थों का सेवन करता है, वैसा ही उसका औरा बनता चला जाता है। औरा शुद्ध करने के लिये अथवा प्रयत्न बनाने के लिये पवित्र व प्रयत्न विचारों की अथवा नियमानुसार प्राणायाम की अत्यंत आवश्यकता है। पाश्चात्य विद्वानों के कथनानुसार सूचना से भी औरा सुधारा जा सकता है। जो जैसा सोचता है वह अवश्यमेव वैसा ही हो जाता है। विचारों की लहरें विद्युत् की लहरों से भी अधिक जलपती होती हैं-अतः जो सदा उन्नति, शान्ति, सक्ति, उत्साह, आनंद आदि के विचारों के अपने मन में

હરા-ભરા રખતા હૈ, ઉસકા જીવન અધિકાધિક સુખી, શાન્ત ઔર શક્તિ-સંપન્ન બનતા જાતા હૈ. દૂસરે કે ભેજે હુએ ખૂરે વિચારોં સે અપનેકા બચાને કે લિયે સદા પ્રબલ, પવિત્ર વિચારોં સે અપને મન કેા પૂર્ણ રકખો. ઇસસે અપના ઔરા ઇતના પ્રબલ હો જાતા હૈ કિ દૂસરોં કે ખૂરે વિચાર કબી અસર નહીં ડાલ સકતે. ખૂરે વિચાર ઉસી અપવિત્ર આત્મા કે હીં પાસ લૌટ કર જાયંગે ઔર ઉસીકા ઉચિત ફલ ચખાયેંગે. ઇસ લિયે અપને વિચારોં કેા સદા પવિત્ર રખના ચાહિયે.

ઔર કે નિયમ

૧-ઔરા અનેક રંગ કા હોતા હૈ. ઇસકા રંગ મનુષ્ય કી ભાવનાઓં કે અનુસાર બરાબર બદલતા રહતા હૈ. સૂક્ષ્મ-દષ્ટિવાલોં કેા રંગ ઇસ પ્રકાર દિખાઇ પડતે હૈ:—

જો સદા સખકે હિત કા ધ્યાન કરતા હૈ ઔર પરહિત કે કામ મેં લગા રહતા હૈ, ઉસકા ઔરા શુદ્ધ ઉજ્જવલ રહતા હૈ. દ્રેષ-ઈર્ષ્યા કે ભાવવાલે કા આર ધન કાલે બાદલોં કે રંગ કા દિખાઇ દેતા હૈ. કોધી પુરુષ કે ઔરા મેં ગહરે લાલ રંગ કી ધારિયાં હોતી હૈ. અગર કોધ શુદ્ધ સાત્વિકી હોગા, તો વહ લાલ રંગ ચમકદાર હોગા. વિકાનોં તથા બુદ્ધિમાનોં કે ઔરા મેં પીલાપન હોતા હૈ. લાભ કી ઇચ્છાવાલે કે ઔરા મેં નારંગી રંગ, પ્રેમ મેં કિરમિજી, પવિત્ર પ્રેમ મેં ચમકદાર શુભાખી રંગ, મજ્જબી વિચારવાલે કે નીલા રંગ, આધ્યાત્મિક શક્તિવાલે કે હલકા નીલા રંગ, મહાન પુરુષોં કે ઔરા મેં સફેદ ચમકદાર રંગ ઔર દુષ્ટ વ અપવિત્ર મનુષ્યોં કે ઔરા મેં કાલા રંગ દિખાઇ પડતા હ.

૨-પ્રત્યેક મનુષ્ય અપને ઔરા કા ભલા યા ખુરા પ્રભાવ દૂસરોં પર અવસ્ય ડાલતા હૈ. ઇસ લિયે અથર્વાવેદ મેં કહા ગયા હૈ કિ અમુક અમુક બિમારીવાલે પુરુષ કેા દો હાથ સે કમ કાસલે પર નહીં આને દેના ચાહિયે, ઔર ઇસી લિયે દુષ્ટોં કી સંગતિ કા નિષેધ તથા અચ્છી સંગતિ કી પ્રશંસા કી ગઇ હૈ. સર્વ-સાધારણ કે અનુભવ મેં આતા હૈ કિ જળ એક કોધીમનુષ્ય એક શાન્ત વ્યક્તિ કે પાસ આતા હૈ તથા ઉસકા કોધ સયમુચ કમ હોને લગતા હૈ. ખૂરા મનુષ્ય અપને ચારોં ઔર ખૂરે વિચારોં કી લક્ષરોં પહુંચાતા રહતા હૈ, ઔર અશાન્ત અશાન્તિ કી, જિસસે સખકા હાનિ ઉઠાની પડતી હૈ. પ્રેમ, શાન્તિ, દયા આનંદ તથા ભક્તિ કે વિચારોં સે ચારોં ઔર શુદ્ધતા ફેલતી હૈ.

૩-સદશ ઔરા મેં આકર્ષણ હોતા હૈ. કોધ કે ભાવ હોને સે દૂસરોં કે ઔરા સે કોધ કે ભાવ ખિંચ આતે હૈ, જિસસે કોધ ઔર અધિક બદ જાતા હૈ. જો પુરુષ જૈસા હોતા હૈ વહ વૈસા હી ઔરા અપની નરક ખિંચતા રહતા હૈ. ઔર અપની ભાવનાઓં કી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતા રહતા હૈ. ખૂરે વિચારવાલા ખૂરા હોતા ચક્ષા જાતા હૈ ઔર અચ્છે વિચારવાલા અચ્છા. ખૂરે ઔરા કે બદને સે દુષ્ટ, દુરાચારી તથા અધર્મી પુરુષોં કી શક્તિ બદતી હૈ ઔર ધર્મ દિન દિન દુર્બળતા કેા પહુંચતા ચક્ષા જાતા હૈ. ખૂરે ઔરા કે અધિક ફેલને સે પ્લેગ, હૈમ, ઇન્ફલૂએન્સા આદિ ભયંકર બિમારિયાં ફેલતી હૈ; ઔર આપસ કે કલહ, વૈમનસ્ય ઔર યુદ્ધ બદતે હૈ. ઇનકા નાશ અચ્છે ઔરા સે હો સકતા હૈ. જો મનુષ્ય અલંકારરહિત લોકહિતાર્થ નિષ્કામ કર્મ કરતે હૈં ઉનકા ઔરા અત્યંત પવિત્ર હોતા હૈ ઔર વહ મીલોં દૂર તક ફેલા રહતા હૈ.

ઔરા કે ભેદ

ઔરા ૭ પ્રકાર કા હોતા હૈ.

૧-સ્વાસ્થ્યતેજસ્-યહ બિલકુલ ખેરંગ હોતા હૈ. યહ અસંખ્ય સમાનાન્તર રેખાઓં સે બના હુઆ હોતા હૈ, જોકે સારે શરીર સે બરાબર બાહર નિકલતી રહતી હૈ. જળ શરીર કે કિસી અંગ સે બિમારી ફેલતી હૈ તથા ઉસ અંગ કી લકીરે આડી-ટેદી વ તિતર-ખિતર હો જાતી હૈ ઔર સારે શરીર કી લકીરોં મેં બી કુછ ગડબડ હો જાતી હૈ.

૨-પ્રાણતેજસ્—પ્રાણ જળ શરીર કે બીતર સંચાર કરતા રહતા હૈ તથા ઉસકા રંગ હલકા નીલા સફેદી લિયે હોતા હૈ; પરંતુ જળ યહ શરીર સે બાહર આતા હૈ તથા ઇસકા રંગ—રૂપ એસા દિખાઇ પડતા હૈ જૈસા ગર્મી કે દિનોં મેં ગર્મ જમીન સે નીકલતી ધુધ હવા. ઇસી

से मेरमेरिअम के तमाम कार्य होते हैं। प्राण के सदा पहले रहने की के कारण स्वस्थ औरों की लक्ष्मी व समानान्तर होती है। जब तक प्राण की धारा परापर पहली रहती है और औरों की लक्ष्मी समानान्तर रहती है तब तक मनुष्य हर भीमारी से बचा रहता है; किंतु जब कभी कर्मज्वरी, शकावट अथवा किसी धाव या किसी न्यायती के कारण शरीर में प्राण की अधिक आवश्यकता हो जाती है तभी शरीर से बाहर निकलते हुए प्राण में इंस पड़ जाता है। इस दशा में भीमारियों के कीटाणुओं से बचना मुश्किल हो जाता है; परंतु प्रबल धृष्ट-शक्ति तथा नियमानुसार प्राणायाम के द्वारा शरीर के चारों ओर एक हीवार अपनी संरक्षा के लिये बनाना जा सकती है।

३-कामतेजस्-धसमे हर तरफ की धृष्टियों रहती हैं। इससे द्वारा निद्रा-अवस्था में महापुरुष अपने अस्तसल शरीर में घूम-द्विर सकते हैं। इससे रंग-रूप हर समय बदलते रहते हैं; लेकिन धनकी तस्वीर आकाश-तरंग में सदा के लिये बनी रहती है।

४-साधारण मनस् तेजस्—वे धृष्टियों ने प्रबल हैं, अपना रंग सदा के लिये मान-सिक औरों पर बढा देती हैं। अतः धसमे हर एक मनुष्य के पिछले जवन की तस्वीरें अथवा अच्छे व बुरे चरित्र के चित्र दृश्य दृष्टिवाले हो सकते हैं। जब मनुष्य निद्रावस्था में स्थूल शरीर के बाहर बला जाता है तब यही औरों साथ में जाता है, लेकिन इससे साथ कुछ हिससा तीसरे औरों का भी जाता है।

५-उच्च मनस् तेजस्—यह बहुत ही सूक्ष्मतर तरंगों का बना होता है, और यह बहुत ही कम मनुष्यों में मिलता है; परंतु जहां यह मिलता है, यह बहुत ही सुंदरता से पूर्ण रहता है। वह बिलकुल जैसा दिवाद्य पड़ता है, मानो एक ज्वलित ज्योति हो। धनका वर्णन शब्दों में नहीं किया जा सकता है। यह उन्ही तरंगों का बना होता है, जिनसे “कारण-शरीर” बनता है। “कारण-शरीर” एक जवन से दूसरे जवन में जाता रहता है। इसी “कारण-शरीर” के सूक्ष्म दृष्टि से निरीक्षण करने से मनुष्य की उत्पत्ति की दशा ज्ञात हो सकती है—यह वही शरीर है जिसमें नया शरीर धारण करनेवाली आत्मा वास करती है।

६ व ७-धनका अस्तित्व तो संभव है, परंतु धनके विषय में किसी विद्वान व सूक्ष्मदर्शी ने आज तक कुछ प्रकाश नहीं डाला है।

(“सरस्वती” ना एक अंकां लेखकः—श्री. मोहनलाल)

१६६-हिन्दु-अवलाश्रम कलकता

आज भारतवर्ष में सभसे बड़ा प्रश्न स्त्री-जाति का ही है। पुरुषों ने उन्हें अवलाश्रम बना दिया है। जिनके पैर से हम पैदा होते हैं, जिनका हम दूध पी कर पुरुष बनते हैं, उनपर ही हम अत्याचार करते हैं—उनको पक्षी की तरह पिंजरे में बंद रखने का प्रयत्न करते हैं—उन पर आवश्यकता से अधिक अविश्वास करते हैं। आज पुरुष-जाति और स्त्री-जाति में स्नेह का स्वर्गीय संबंध न रह कर शासक और शासित, आश्रयदाता और आश्रिता का निष्ठुर नियम-सा हो गया है। रात-दिन हम अपनी आंखों से देखते हैं कि हमारी मां-बहन विधवा हो जाने पर अपने स्वजनों के सिर पर पाप लगने लगती हैं। उनकी शीघ्र मृत्यु की इच्छा के अंतरतम से प्रार्थना की जाती है। उनका पद-पद पर अपमान किया जाता है। अविश्वास, सहं, घृणा, द्वेष, उपेक्षा और अपमान आदि ही उनको वैधव्य के उपहारस्वरूप में प्राप्त होते हैं। बला, जैसे बंधक स्थान में रहना कौन पसंद करेगा ? कुछ मृत्यु की शीतल जोड़ में सो जाती है, कुछ विधवाओं के आकर्षक निमंत्रण में दंस जाती है, कुछ सरे-आजरे रूप का सौदा करती है, कुछ जेयारी धुट धुट कर भर जाती है—यही विधवाओं का कष्ट भविष्य है !

ઐસી હી સનાઇ હુઈ અબલાઓં કી રક્ષા કે લિયે, ઉનકે દુઃખ સે દુઃખિત હો કર, અનેક વિશ્વ-બાધાઓં કે હોતે હુએ બી, શ્રી પદ્માજી જૈન, બાલકૃષ્ણજી મોહતા તથા ઉનકે કુછ સહાયકોં ને મિલ કર કલકતે મેં એક હિંદૂ-અબલાશ્રમ ચાર-પાંચ સાલ સે સ્થાપિત કિયા હૈ. વે કિસીકી પરવા ન કરતે હુએ, કર્તવ્ય પર અટલ, આત્મ-વિશ્વાસ કે સાથ કિસાહ ઔર લગન સે કાર્ય કર રહે હૈં. ફલતઃ અનેક કોમલ શિશુઓં કી, બોલી બાલિકાઓં કી ઔર વ્યથિત વિધવાઓં કી ઉનકે દ્વારા રક્ષા હો રહી હૈ. ઇસ રક્ષા સે જો આશીર્વાદ મિલતા હૈ, ઉસસે અધિક પુરસ્કાર કી આવશ્યકતા ઉન્હેં નહીં હૈ.

પદ્માજી કે હી શબ્દોં મેં, “કલકતે કા હિંદૂ-અબલા-આશ્રમ હિંદૂ જાતિ કી સામાજિક કુપ્રથાઓં ઔર સામાજિક અત્યાચારોં કા એક સાક્ષાત્ પ્રતિબિંબ હૈ. યહ વિશેષ લક્ષ્ય કરને કી ખાત હૈ કિ જિતના અસાચાર ઉચ્ચ કહલાનેવાલી જાતિયોં મેં હોતા હૈ ઉતના અ-ઉત્તર કહલાનેવાલી છોટી જાતિયોં મેં નહીં.” ઇસ કથન કી સત્યતા ઇસ ખાત સે પ્રકટ હોતી હૈ કિ આશ્રમ કી અધિકાંશ અબલાયેં ઇન્હીં બડી કહલાનેવાલી જાતિયોં કી હૈં. વહ આગે લખતે હૈં:—“હિંદૂ તારિયોં કેવલ કૌટુંબિક અત્યાચાર, સામાજિક ઉત્પીડન ઔર વિધવાઓં કે પ્રતિ વૃણા કે ભાવ કે કારણ હી અપના ધર છોડને કો બાધ્ય હુઆ કરતી હૈં. પુરુષજાતિ કી યહ ધારણા કિ હિંદૂ વિધવાયેં કુત્સિત કામવાસના કી તૃપ્તિ કે લિયે અથવા અન્ય કિન્હીં વ્યક્તિયોં કે સાથ ધર સે નિકલ જાયા કરતી હૈં, સર્વથા નહીં તો બહુન અંશોં મેં મિથ્યા હૈં.”

ઉનકા યહ કથન સર્વથા સત્ય હૈ, ઔર યદિ હિંદૂજાતિ અધિક સહૃદય, અધિક ઉદાર ઔર અધિક સંયમી બન સકે તો અબલા-આશ્રમોં કી આવશ્યકતા ન પડે. પરંતુ, વહ ઇતની નિષ્કુર હો ગઇ હૈ, ઇતની કાયર ઔર અંધી હો ગઇ હૈ, કિ ઉસે અપને શુભચિંતક હી વૈરી જૈસે લગતે હૈં. પાપ કો દૂર કરનેવાલે હી પાપી દહરાયે જાતે હૈં, ઉનકા સામાજિક બહિષ્કાર કિયા જાતા હૈ, ઉન્હેં હર પ્રકાર સનાયા જાતા હૈ. લેકિન જિન્હોંને અપને જીવન કો પરાઇ પીડા પર ન્યે છાવર કર દિયા હૈ, વે અપને પ્રાણોં પર ખેલ કર લી સમાજ મેં રચનાત્મક કાર્ય કરતે હૈં. અબલા-આશ્રમ આદિ ઐસી સંસ્થાયેં બાં ઐસે હી લોગોં કે અદ્યત્ત ઉત્સાહ સે ચલ રહી હૈં.

ઇસ અબલા-આશ્રમ મેં ૯૦ શ્રી સદી વિધવાયેં ઔર ૩૦ સાલ સે કમ ઉત્તર કી અબલાયેં હૈં. ઉનકા ઉનકે સંબંધિયોં ને સતાયા, ઉનકે અંગ આગ સે જલાયે, અનેક અત્યાચાર કિયે. ધર કે પુરોં ને ઉન્હેં પાપ પથ પર ખીંચા ઔર ફિર ધર સે નિકાલ દિયા. નન્હીં નન્હીં કુસુમ કોમલ કુમારિયાં બહુન અધિક અવસ્થાવાલોં કે સાથ યયાહ દી જાતિ હૈં ઔર સાસ કે કુવ્યવહાર સે, ઔર પતિ કી કોઇ સહાનુભૂતિ ઔર પ્રેમ ન પા કર, તંગ આ કર, ધર છોડને કો મજબૂર હોતી હૈં. ઇધર ઉધર રહને કે બાદ વે આશ્રમ મેં આતી હૈં. સન ૨૮ મેં ૧૫ કુમારી બાલિકાયેં આઇ, જો અધિકાંશ અપને હી સંબંધિયોં કે પાપાચાર કે ફલસ્વરૂપ ગર્ભવતી હો ગઈ થીં. યહાં બચ્ચા જનને કે બાદ ફિર અપને માં બાપ કે ધર લે જાઇ ગઇ. ઇસ પ્રકાર હિંદૂ-જાતિ અપની નાક કી બડી લગન સે રક્ષા કરતી હૈ. ઉનકે સ્વજન ઉન લડકિયોં કો અપને કલેજે કે દુકરોં કે પાસ, અપને લાલોં કે પાસ, કુછ મડીને બી નહીં રહને દેતે. ઇસકે ફલસ્વરૂપ અધિકાંશ બચ્ચે કાલ કી ગોદ મેં સો જાતે હૈં. ગત વર્ષ ૭૨ બચ્ચોં મેં સે ૩૨ અપની માતાઓં કે સાથ ચલે ગયે, શેષ ૪૦ મેં સે ૧૮ મર ગયે. બલા! ઇન હત્યાઓં કા પાપ હિંદૂ જાતિ કી નાક કે સિવા કિસપર હો સકતા હૈ? જિન કુલીન પિતા, ભાઇ ઔર ચાચા આદિ કો ઉન બેચ્ચારિયોં કે સાથ મુંઝ કાલા કરતે શર્મ નહીં આતી, ઉન્હેં દો ચાર માસ લી અપને બાલકોં કે પાસ રહને દેને મેં ઉનકી કુલીનતા નષ્ટ હોતી હૈ ! ફિર બી બડી સાવધાની ઔર મેહનત સે ઉન બચ્ચોં કા પાલન કિયા જાતા હૈ. ઉનમેં સે બહુત સે બચ્ચે બચ જાતે હૈં, જો શાયદ નિષ્કુર હત્યારે હિંદૂઓં દ્વારા કહીં ફેંક દિયે જાતે-જૈસા પ્રાયઃ હુઆ હી કરતા હૈ.

આશ્રમ મેં આ કર અબલાયેં સદા પ્રસન્ન, સુખી ઔર સંતુષ્ટ રહતી હૈં ! બલા, જિનકા જીવન સદા અત્યાચાર સહતે હી ખીતા હો, વે આશ્રમ મેં આ કર અધ્યાક્ષા કા માતૃ-સ્નેહ પા કર

ક્યોં ન સુખ કી સાંસ લેંગી ? પ્રાણિ-માત્ર પ્રેમ કા જૂખા હૈ.

આશ્રમ-નિવાસિયોં કો સારે દિન કિસી-ન-કિસી કાર્યક્રમ મેં લગાયે રહને કા પ્રબંધ કિયા ગયા હૈ. સફાર્થ રખને પર કાશી ધ્યાન રહતા હૈ. સીના-પિરોના, જરી કા કામ કરના, ભલી પ્રકાર સિખાયા જતા હૈ. ચર્ખા બી ચલવાયા જતા હૈ.

જો આશ્રમ-નિવાસિનિયાં વિવાહ કરના ચાહતી હૈં ઉનકા વિવાહ કરા દિયા જતા હ. મેં હિંદુ-જાતિ કે યુવકોં કો આહવાન કરતા હૂં કિ યદિ વે સુધાર કરને કે ઇચ્છુક હૈં, તો સારે વિદ્ય-બાધાઓં સે ન ડર કર ઐસી સતાઇ હુઇ અખલાઓં સે હી વિવાહ કરેં.

૩૧ મઇ સન ૧૯૨૮ કો આશ્રમ મેં ૫૪ બાલિકાએં થીં; પરંતુ સ્થાન બહુત છોટા હૈ. ફિર બી વ્યવસ્થાપિકાજી કા પ્રબંધ બહુત અચ્છા હોને સે કિસી પ્રકાર કામ ચલતા હૈ.

ખેદ હૈ કિ આશ્રમ કો આર્થિક કઠિનાઇયોં કે કારણ સદા ચિંતિત રહના પડતા હૈ. દાની સજ્જનોં કો ઇસ ઓર ધ્યાન દેના ચાહિયે. કોઇ સ્થાયી કોષ નહીં હૈ. માસિક વ્યય ૧૩૦૯) રૂપયે કા હૈ. સ્થાયી આમદની ૨૫૦) રૂપયે માસિક હૈ. કિસી ન કિસી પ્રકાર બીખ માંગ કર કામ ચલાયા જતા હૈ. જ્યાદાતર બિડલાજી કી સહાયતા પર હી આશ્રમ નિર્ભર હૈ. હમેં આશા હૈ કિ હિંદુ જાતિ અપની ઉદારતા કા પરિચય દેગી. જો લોગ કરોડોં રૂપયે મંદિરોં પર ચઢા દેતે હૈં, ધર્મશાલા કે પથરોં મેં લાખોં લગા દેતે હૈં, વે ક્યા ઐસી આવશ્યક સંસ્થા કો જૂખોં મરને દેંગે ?

ઇસ સમય નિજ કે સ્થાન કી, છોટી બચ્ચિયોં કી પઢાઇ કે પૂર્ણ પ્રબંધ કી, ઉન અધિક આયુવાલી વિધવાઓં કી, જો પવિત્ર ધાર્મિક જીવન હી વ્યતીત કરના ચાહોં, વિશેષ ધાર્મિક શિક્ષા કે પ્રબંધ કી, કુછ સ્ટેશનોં પર કર્મચારિયોં કી, આદિ અનેક આવશ્યકતાએં હેં જો લોગોં કે ઉદાર બને બિના પૂરી નહીં હો સકતી.

હમ ઉસ દિન કી પ્રતીક્ષા મેં હૈં કિ જિસ દિન અખલાઓં પર અત્યાચાર કા નામ ન રહે ઔર અખલા આશ્રમોં મેં એક બી અખલા કા પ્રવેશ ન હો. હિંદુ જાતિ મેં દયા, પ્રેમ, મમતા ઔર મનુષ્યતા આ જાવે. વહ સ્થિતિ સર્વોત્તમ હોગી ઔર વસ્તુતઃ તબી હમારે સમાજ મેં સચ્ચી શાંતિ પ્રસ્થાપિત હો સકેગી; પરંતુ જખતક ઐસા નહીં હોતા, તખતક તો ઐસે અખલાઆશ્રમોં દ્વારા હી સ્ત્રીસમાજ કી રક્ષા કરને કા પ્રબંધ કરના ઠીક હૈ.

“મુઝે ઇસ પ્રશંસનીય ઔર સુવ્યવસ્થિત આશ્રમ કે નિરીક્ષણ કરને મેં અત્યંત પ્રસન્નતા હુઇ ઔર સાથ હી ઇસકે સબી અચ્છે કામોં કો દેખ કર, જો યહ ઔરતોં ઔર ઉનકે બચ્ચોં કે લિયે કરતા હૈ, અધિક ખુશી હુઇ.”

—એડ્વૉજ

“મેં જો કુછ આશ્રમ મેં દેખા ઉસકા બડા ગહરા પ્રભાવ મુઝપર પડા.”

—મહાત્મા હંસરાજ, લાહોર

“ઇસ તરહ કી સંસ્થાઓં કી દેશ કે બિન-બિન લાગોં મેં અત્યંત આવશ્યકતા હૈ.”

—ડાક્ટર બી. એસ. મુઝે, નાગપુર

(“ત્યાગજ્ઞમિ” ૧૯૮૫ પોષ માસ; લેખક:—“વિકલહદય”)

१६७-अथर्ववेद का हिंदी भाष्य

(भाष्यकार—पं० जयदेव शर्मा, विद्यालंकार, प्रकाशक-आर्य साहित्य मंडल, अजमेर, पृष्ठ संख्या ७७७, कागज और छपाई अच्छी, सजिद्ध, मूल्य ४)

वेद हिंदू-जाति के सभ से अधिक प्राचीन और सभसे अधिक महत्वपूर्ण धर्मशास्त्र है। संसार के पुस्तकालय में भी वेदों से अधिक प्राचीन कुछ ग्रंथ विद्यमान नहीं दीयता। हिंदू-जाति की तो वेदों में धृती श्रद्धा है कि इसके कुछ दार्शनिक आचार्यों ने धर्म के अस्तित्व से तो धनकार कर दिया, परंतु उन्हें वेदविरुद्ध प्रचार करने का साहस नहीं हुआ। उन्होंने भी वेद का प्रमाणग्रंथ माना। कालप्रवाह के प्रभाव से हमारे अनंत प्राचीन साहित्य के साथ जड़नुसा वैदिक साहित्य भी नष्ट हो चुका है। आजकल उपलब्ध सभ वेदभाष्यों में प्राचीन भाष्य आचार्य सायण का है। ऊपर महीधरकृत भाष्य भी उपलब्ध होते हैं; परंतु इन भाष्यों का और प्राचीन भाष्यों में वेदिक कोष (यास्ककृत निरुक्त) का देखने से यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि इनकी भाष्य-शैली में कहीं भारी त्रुटि अवश्य है। इन भाष्यों के पढ़ने पर वेदों में उस अग्रध श्रद्धा का कोई कारण ज्ञात नहीं होता, जिसका निर्देश हम उपर कर चुके हैं। पाश्चात्य विद्वानों ने भी वेदों का लाय करते हुये सायण आदि के भाष्य का ही मुख्य आधार माना है। भारतीय नवयुग के आचार्य और वेदों के प्रगाढ़ विद्वान् महर्षि दयानंद ने सायण आदि की भाष्य-पद्धति से लिन और निरुक्त तथा प्राचीन ग्रंथों का आधार मानते हुये एक नवीन पद्धति से वेदों का भाष्य किया—एक लिन दृष्टिकोण से वेदों का स्वाध्याय किया। ऋषि की दृष्टि जड़त अधिक व्यापक और उदार थी।

ऋषि ने वेदमंत्रों में से केवल कर्मकांडपरक अर्थ न देख कर व्यापक मानवजवन की सत्यताओं और जव, अन्न, प्रकृति, सृष्टिरचना एवं सामाजिक, वैयक्तिक, धार्मिक और नैतिक कर्तव्यों का दर्शन भी उन वेदमंत्रों की उस तल में छिपा देखा, जे वेदमंत्र-गत शब्दों के यौगिक या सूत्र धातुजनित रूप में विद्यमान हैं। यह शैली प्राचीन ऋषियों की थी। उस शैली से वेद आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक और आधिअन्न आदि सभ पक्षों के व्यापक नियमों का अभिव्यक्तिमय लाव से दर्शाता है। उस शैली का स्पष्ट करते हुये पं० जयदेवजी ने भी ऋषि दयानंद की पद्धति से ही अथर्ववेद का भाष्य किया है। इससे पहले भी योग्य लेखक सामवेद का संपूर्ण भाष्य कर चुके हैं। प्रस्तुत पुस्तक की भूमिका में लेखक ने क्या अथर्ववेद अर्वाचीन है? अथर्ववेद संहिता, अथर्ववेद के शाखा-लेख, अथर्ववेद में ऋद्ध-टोना आदि अनेक अभिप्राय और विवाद-ग्रस्त समस्याओं का युक्ति और प्रमाण देते हुये विद्वत्तापूर्वक सुलझाने का प्रयत्न किया है। लेखक का मत है कि पाश्चात्य विद्वानों का अथर्ववेद का अर्वाचीन कहना अभिप्राय है। अथर्ववेद ऋद्ध-टोनों की किताय नहीं है। प्राचीन अथर्ववेद-संहिता २० कांडों की है, न कि १८ कांडों की। इसके बाद विद्वान् ग्रंथकर्ता ने अथर्ववेद से वैदिक आदर्श पर, गृहस्थ-धर्म, कृषि, व्यापार, आयुर्वेद, विज्ञान, राजनीति, सहाय्य आदि के उदाहरण देते हुये प्रकाश डालने का प्रयत्न किया है। यह भूमिका विद्वानों के जड़त काम की थी है।

भाष्यकार की लाय-शैली सरल आर उत्तम है। प्रत्येक सूक्त के प्रारंभ में विषय, ऋषि, देवता और छंद का निर्देश किया गया है। स्थल-स्थल पर पाठलेख और भाष्य गृह्यसूत्रों तथा अन्य प्रामाणिक ग्रंथों के वचन देने से लाय की उपयोगिता और भी अधिक जड़ गढ़ है। जे मंत्र दूसरे वेदों में जहां आया है उसका प्रतीक ली दिया गया है। सूत्र मंत्र दे कर उसका सान्वय सरल दिदी में लाय किया गया है, जिससे सर्वसाधारण ली उसे समझ सकें। विवादास्पद स्थलों पर विलिन आचार्यों के मत दे कर अपना मत रक्खा गया है। एक ही मंत्र के विलिन अर्थों का अच्छी तरह दिभाया गया है। लाय प्रायः सभी दृष्टियों से अच्छा है और प्राचीन साहित्य के प्रेमी विद्वानों में हिंदू शास्त्रों के स्नेहियों के काम की थी है।

(“लागभूमि” पौष-१९८५.)

૧૬૮-સ્વયંસેવકની સાચી સેવા

(૧)

દિવાળીનો દિવસ હતો. સાંજે મહોલ્લાના બધા નાના છોકરાઓ ફટાકડા ફેડતા હતા. હું પણ એક ખૂલ્યામાં બેઠો બેઠો ફટાકડા ફેડતો હતો. મારી નાની બહેન મારી પાસે બેસીને તમાસો બેસી હતી. પિતાજી અંદર લક્ષ્મીપૂજન કરતા હતા. ફટાકડા ફેડવા બંધ કરીને હું પ્રસાદ લેવા અંદર ગયો; ત્યારે મારી બહેન પણ અંદર આવી હતી.

થોડીજ વાર પછી મેં સાંભળ્યું કે “બેટા! હજાર વરસની તારી ઉંમર થાઓ. હું એક બૂખી ડોશી છું, એક મુઠ્ઠી લોટ અને ફાટયું-તૂટયું કપડું અપાવ.” પિતાજી પૂજન કરતા કરતા અંદરથીજ બોલ્યા કે “ચાલી જ અહીંથી. જાણતી નથી કે આજે દિવાળી છે? આજે કાંઈને કશુંયે નથી અપાયું. આગળ જ, આગળ!”

કોણ જાણે શાથીએ મારી આખો આંસુથી ભરાય ગયો, તરતજ હું જાનોમાનો બહાર નીકળ્યો, ત્યાં મેં એક અર્ધનગ્ન વૃદ્ધ ડોશીને બારણા આગળ ઉભેલી જોઈ. હું ઉભો ઉભો તેના તરફ જોઈ રહ્યો. થોડી વાર પછી તે ફરીથી બોલી “બેટા! કંઈ મળશે?”

હું ચમકી ઉઠ્યો. મેં તેના તરફ ફરીથી એક વાર જોયું અને ગુપ્તગુપ્ત મારી બન્ને કલાઈઓ કાઢી. પછી ધડકતે હૃદયે અને આંસુભરી આંખોએ મેં મારી પાસેનો પ્રસાદ તથા એ કલાઈઓ તે બિખારણુના હાથમાં મૂક્યાં. તે ચાલી ગઈ, પરંતુ મારી આંખોમાં આંસુ ભરાય આવેલાં તેથી તે ક્યાં ગઈ તે મેં જોઈ નહિ.

પિતાજીએ તે દિવસે રાત્રે મને ખાવાનુંજ આપ્યું નહિ, કેમકે મારા ઉપર તેના ખુશ થયા હતા!

(૨)

છ વર્ષ વીતી ગયાં. મારી નાની બહેન સાસરે ગઈ. ઘરમાં હું, મારા પિતા અને માતા એમ ત્રણ જણ હતાં.

આ વર્ષે વરસાદનું નામજ નહોતું. શહેરમાં સારી પેઠે ડાલેરા ચાલતો હતો. એકાદ ઉલટી અને ઝાડો થતામાં તો મામલો ખલાસ! એક પછી એક હાલડીઓ નીકળી ‘રામ બોલો ભાઈ રામ’ થયા કરે. સ્મશાનમાં બાળવાની પણ જગા નહિ! પરંતુ શહેરની સેવા સમિતિએ ખૂબ કમાલ કરી. મારી શાળાના હેડમાસ્ટર એ સેવા સમિતિના પ્રમુખ હતા. હું પણ એ સેવા સમિતિમાં પહેલેથી સ્વયંસેવક થયેલો હતો. ફિનાઈલ અને દવાઓની શીશીઓ તથા કામળા લઈને મહોલ્લે મહોલ્લે ફરવાનું કામ મને સોંપાયું હતું. બસ, સવારના છ થી રાતના દસ સુધી એજ કામ કે, મહોલ્લાઓમાં જવું, દીન-કુખી અને અનાથોને તથા રોગીઓને દવા આપવી, તેમની સફાઈ કરવી, ગટરો, ખાખોડીયાં, નાળાં અને જાળોડોમાં ફિનાઈલ છાંટવું અને મચ્છર તથા માખીઓ પેદા ન થવા દેવાં. એ રીતે આજ એક મહોલ્લો તો કાલે બીજો. એમ રોજનો કાર્યક્રમ હતો.

એક દિવસ મને વિચાર આવ્યો કે “અમે શહેરમાં તો આમથી તેમ કર્યા કરીએ છીએ, દવા આપીએ છીએ, સફાઈ કરીએ છીએ; પરંતુ શહેરની બહાર, લગભગ જંગલમાં તથા ભાગ્યાં તૂટ્યાં ઘાસનાં ઝુંપડાંમાં રહેનારા જે ભગીઓ અને અત્યંતે તેમનું શું થતું હશે? તે બિચારાઓ ઉપર તો શું નું શુંય વીતતું હશે તેની કાને ખબર!” મેં મારા આ વિચાર પ્રમુખ સાહેબને જણાવ્યો અને કહ્યું કે—“કાલે આપણે અત્યંતેના મહોલ્લામાં ફરવા જવું જોઈએ. તેમના તરફ પણ આપણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ.”

પ્રમુખ સાહેબે મેં મરડીને કહ્યું—“હું બતાવું છું તેજ તમે કર્યા કરો, બીજી બાબતમાં માથું મારતા નહિ. તેઓ તો અત્યંત છે, ભગવાનેજ તેમને અસ્પૃશ્ય બનાવ્યા છે; એટલે આપણે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. આપણે તો તેમને અડકવું પણ જોઈએ નહિ તેઓ તેમના પૂર્વજન્મનાં ફળ ભોગવી રહ્યા છે. તમે આ ઝગડામાં પડતા નહિ. પહેલાં પોતાના પાડોશીઓનું શ. ૨૪

સંભાળો, પછી ખીજી વાતો કરજો.”

પ્રમુખ સાહેબનાં આ વાક્યો મને સારાં લાગ્યાં નહિ. મેં જવાબ આપ્યો કે “આપણે તો સ્વયંસેવકો છીએ ને! આપણી આગળ સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યના ભેદ ન હોવા જોઈએ. આપણું તો કર્તવ્ય છે કે, સંકટના સમયમાં બંને વર્ગની સમભાવથી સેવા કરવી. આપણો ધર્મ તો પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાનો છે, એટલે પછી આપણી આગળ સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્યનો પ્રશ્ન કેવો?”

“બસ, મને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી. હું તમારાથી વધારે જાણું છું. કામ કરવું હોય તો હું કહું તેજ કરવું પડશે.” પ્રમુખ સાહેબ ચીઢાઇને બોલ્યા.

‘પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાનો પ્રત્યેક સ્વયંસેવકનો ધર્મ છે’ એ દરેક સ્વયંસેવકે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું આદર્શ વાક્ય મારા અંતરમાં હવે એવા જોરથી ગુંજી ઉઠ્યું કે તેની અવગણના કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી. પ્રમુખ સાહેબની આવી આજ્ઞા પાળવાનું મારે માટે અશક્ય હતું. પેલા નિઃસહાય, દુઃખી અને તળચેલાં લાઇનહેતોની કરુણ મૂર્તિઓ જાણે મને વારંવાર બોલાવી રહી હોય, એવું મને લાગ્યા કરતું હતું; એટલે તેજ વખતે મેં લેખિત રાજીનામું આપી દીધું!

(૩)

મારી પાસે દવા વગેરે ખરીદવા પૈસા તો હતા નહિ. ધરમાં જે હોમિયોપથિક દવાઓની પેટી હતી તે એક હાથમાં લીધી, અને ખીજી હાથમાં ફિનાઇલની શીશી લીધી. પછી બગલમાં બિસ્તરો ઉઠાવીને અંધારે અંધારે ઊભામાનો અંતરજોના મહોલ્લામાં પહોંચી ગયો! ગંદકીને ત્યાં પાર નહોતો. દુર્ગંધીથી તો તોબાહ! કહેવાની વાતજ નહિ. મારો સામાન એક ઝાડ નીચે મૂકીને તેમની પાસેથી પાવડો માગી લાવ્યો. સવારના આઠ વાગ્યાસુધીમાં તો આખો મહોલ્લો સાફ કરી દઇને ગંદકીવાળી જગાઓએ ફિનાઇલ છાંટ્યું.

એટલામાં કોઈ લોથતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. હું એ અવાજ તરફ ગયો.

એક ભાગી ભૂરી ઘાસની ઝુંપડીમાં એક વૃદ્ધ મનુષ્ય જનજર તથા પિશાબથી સારી પેઠે ખરડાયેલી એક ચટાઈ ઉપર પડ્યો પડ્યો ખૂબ દુઃખી દશામાં તરફડીયાં મારતો હતો. એની સ્થિતિ મારાથી જોઇ શકાઇ નહિ. હું ઝુંપડીમાંથી બહાર આવ્યો. કુવેથી એક ડોલ ભરી લાવ્યો. પાણી ગરમ કરી તે વૃદ્ધને કપડાથી સ્નાન કરાવ્યું, મકાન સાફ કર્યું અને મારો બિસ્તરો પાથરીને તેને સ્વાડ્યો. થોડી વાર પછી દવા આપી. દવાથી તેને કંઇક આરામ જણાયો.

રાત્રિ લગભગ દશ વાગ્યાસુધી હું એ વૃદ્ધ પાસે રહ્યો. કોણ જાણે શાથીયે મને તેનાથી દૂર થવાનું મનજ થતું નહોતું. જ્યારે રાત વધારે વીતી ગઇ ત્યારે તે વૃદ્ધ મારા તરફ જોઇને બોલ્યો—“એટા! તું કયાથા આવ્યો છે? રાત બહુ વીતી ગઇ છે, હવે તારે ઘેર જા. આજ તે મારે માટે બહુ મહેનત લીધી છે. ભગવાન તારું ભણું કરો.”

મેં તેને પ્રણામ કર્યો અને જવાને તૈયાર થયો. પરંતુ આ શું? પિતાજી અને પ્રમુખ સાહેબ બંને મારી સામે ઉભા છે! મને જોતાંજ તેઓ બોલ્યા—“એટા! હું ભૂલતો હતો. તું તો આદર્શ સ્વયંસેવક છે.” અને તેમણે મને છાતી સરસો આપ્યો. હું બંનેને પગે પડ્યો. મારા આનંદનો પાર નહોતો.

રાત્રિ સ્વપ્નમાં મને જણાયું કે, હું લક્ષ્મીજીના બોળામાં બેઠો છું અને તેઓ મને-પેલી તે દિવસે લિખારણને આપી દીધેલી રૂપાની કલાઇઓના જેવી સોનાની કલાઇઓ પહેરાવતાં હતાં!

વળી મેં જોયું કે, ભગવાન નારાયણ મારા મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા મને કહે છે કે “એટા! પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી એજ મનુષ્યનો સાચો ધર્મ છે.”

(‘ત્યાગભૂમિ’માંથી શ્રી. માર્તંડ ઉપાધ્યાયના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૬૯-મૃત્યુના ભય વિષે એક ખ્રીસ્તી ગ્રંથકારનો મત

(“નવજીવન”ના એક અંકમાં લખનાર મહાત્મા ગાંધીજી)

જોકે આપણાં શાસ્ત્રોમાં મૃત્યુનો ભય મુદ્દલ ન રાખવાનું, મૃત્યુને મિત્રની જેમ ભેટવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે તોપણ મૃત્યુથી જેટલા આપણે ડરીએ છીએ તેટલે અંશે બીજી પ્રજા નથી ડરતી એવી મારી માન્યતા મેં ‘નવજીવન’માં પ્રગટ કરેલી છે. આપણા દેશમાં આ સમય એવો છે કે જ્યારે મૃત્યુનો ભય સર્વથા છોડી દેવાની અતિ આવશ્યકતા છે. જો આપણે આ દેશને ગુલામીમાંથી છોડાવવા ઇચ્છતા હોઈએ, તો આપણે મૃત્યુની ભેટ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક કરવાની શક્તિ કેળવવી જોઈશે. લેકી નામના ઇતિહાસકર્તાએ યુરોપીય નીતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેમાંથી મૃત્યુવિષેના કેટલાક ફકરાઓ કાકાસાહેબે તારવી કાઢ્યા છે તેમાંના એકનો છૂટો અનુવાદ નીચે આપું છું:—

“પૂર્વજોમાં મૃત્યુ પછી આત્માનું ભવિષ્ય શું હોય છે એને વિષે મતભેદ હતો; પણ મૃત્યુ એ આવશ્યક અને કુદરતી રીતે મળેલો આરામ છે, એને વિષે તે બધાનો એકમત હતો. તેઓ એમ માનતા હતા કે, મૃત્યુથી ભયભીત થવું એ એક પ્રકારનો રોગ છે. આ જ્ઞાનીઓ વળી એમ પણ કહેતા કે, મૃત્યુજ એક એવા પ્રકારની વસ્તુ છે કે જે વર્તમાનમાં આપણને દુઃખ દેવાને સર્વથા અસમર્થ છે; કેમકે આપણે જ્યાંલગી હયાત છીએ ત્યાંલગી મૃત્યુની હયાતી હોઈજ ન શકે. જેમ જ્વરાદિ ઉપાધિઓ જીવતાં આપણને દુઃખ દઈ શકે છે, તેમ મૃત્યુનો ક્લેશ હયાતીમાં હોઈજ ન શકે. જ્યાં મૃત્યુ છે ત્યાં આપણે નથી. કેટલાક એમ માને છે કે, જન્મ પછી મૃત્યુ આવે છે. આ ખોટી માન્યતા છે. મૃત્યુ જન્મ પહેલાં પણ હતું, એટલે મૃત્યુ અને જન્મ, જન્મ અને મૃત્યુ એ યુગલ હમેશને સાર કાયમની વસ્તુ છે. જે મીણુખત્તીને આપણે ઓલવી નાખીએ છીએ તે આપણે તેને પ્રગટાવી તેના પહેલાં જેવી હતી તેવી પાછી થઈ રહે છે. એજ પ્રમાણે મરણ પામેલ મનુષ્યને વિષે સમજી લેવું. મનુષ્ય પણ જન્મ્યા પહેલાં જેવો હતો તેવો મૃત્યુ પછી થઈ રહે. આસ્થિતિ દુઃખદાયક નથી, પણ સુખદાયક છે. એથી મૃત્યુ એ બધાં દુઃખોનું નિવારણ છે એમ સમજવું ઘટે છે. કાં તો મૃત્યુથી સુખમાં વૃદ્ધિ થાય છે અથવા તો દુઃખનો અંત તો આવેજ છે. મૃત્યુ ગુલામને બંધનમાંથી છોડાવે છે, જેલનો દરવાજો ખોલે છે, વેદનાઓને શાંત કરે છે, ગરીબના તરફડાટનો અંત લાવે છે; અરે, એ તો કુદરતે બક્ષેલી ઉત્તમ ભેટ છે. બધે એ મનુષ્યને સર્વથા ચિંતામુક્ત કરે છે; અને કદાચ એને આપણે દુઃખદાયક બનાવ સમજીએ તોપણ તેનો અર્થ એટલોજ નહિ કે, જે જનમવાટ આપણે ભોગવેલી લીધી તેનો અંત આવ્યો? મૃત્યુને આપણે ભેટવા તૈયાર થઈએ અથવા તેનાથી ભાગીએ તે એકે રીતે શાપ છે અથવા તો અપશુકન છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી; કેમકે પેલી મીણુખત્તીની માફક આપણે તો જેવા હતા તેવા થઈ રહેવાની વાત છે. એ તો આપણને બનાવતી વખતેજ કુદરતે આપણે સાર જે કાયદો ઘડી મૂક્યો એ કાયદાને અનુસરવાની વાત થઈ. તેથી ડરવું શું?”

આ લેખમાંથી બીજો ઉતારો આ છે:—

“જ્ઞાતી સૉફિસ્ટિક કહે છે કે, મૃત્યુ એ કાં તો જીવનનો અંત આણે છે, અથવા આત્માને શરીરના પંખમાંથી છોડાવે છે. પહેલી સ્થિતિ ખરી હોય તોય એ સુખદ તો છેજ, અને બીજી સ્થિતિ ખરી હોય તો એ સુખની પરિસીમા છે. એપિક્યુરસે કહ્યું છે: ‘મૃત્યુને વિષે તમે બેફિકર થવાની ટેવ પાડો; કેમકે સાર અને નરસું એ માનસિક વૃત્તિ છે, અને મૃત્યુ એ વૃત્તિનો અંત છે.’ સિસરો કહે છે: ‘કાં તો મૃત્યુ પછી આત્મા રહે, અથવા મૃત્યુની સાથે તેનોય અંત છે. જો મૃત્યુ પછી આત્મા રહેતો હોય તો એ સુખી છે. જો તેનો નાશ થતો હોય, તો એ દુઃખી છે. એમ કહેવું એ તો મૂર્ખાઈનું વચન છે; કેમકે જોનો નાશ થયો છે તેને દુઃખનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન ક્યાંથી હોય?’ સેનેકા કહે છે: ‘જો મનુષ્યોને મૃત્યુ પછી લાગણીઓ રહેતી હોય તો તે મૃત્યુ થતાં જોલખાનામાંથી છૂટ્યો ગણાય; અને છૂટો થઈને એ ઉંચો રહી શરીરધારી મનુષ્યોનાં કૃત્યો નિ-

હાજે છે, પોતાના પગ તળેની ચાલી રહેલી લીલા જોયા કરે છે; અને જે વસ્તુઓ મૃત્યુ પહેલાં સમજવી તેને સારૂ મુશ્કેલ હતી તે હવે સમજતો થાય છે. ત્યારે આમ જે સુખી છે, તેને સારૂ હું શોક કેમ કરું? એના નશીબને હું જે રહું તો જે સુખી છે એનો દ્વેષ કરું છું એમ ગણાય. અને જે એમ માનીએ કે, મૃત્યુ પછી કંઈ અવશેષ છેજ નહિ, તો એવી સ્થિતિનો શોક કરવો એ ગાંડપણ નહિ તો બીજું શું કહેવાય?”

આ ઉતારાઓમાંથી આપણે બીજો કંઈ પણ સાર ન જોઈ શકીએ, તોપણ પશ્ચિમમાં થયેલા મહાન પુરુષોએ મોતને એક સુંદર સ્થિતિતરીકે વર્ણવેલ છે એનો વિચાર કરીને આપણે મોતનો ભય છોડવાની ટેવ તો પાડવીજ ઘટે છે. અને જરા ઉંડા ઉતરીને વિચારીએ તો આટલો સાર તો આપણે કાઢી પણ શકીએ છીએ કે, ત્રિયજનનાં મૃત્યુ થાય છે ત્યારે તેમની આપણે કલ્પેલી કે ખરી અવશ્યને રડતા નથી, પણ આપણે આપણા સ્વાર્થને રડીએ છીએ. બાળક કે છુટ્ટા ગમે તેવું મૃત્યુ થાય તેમાં રડવાનું કારણ તો એજ હોય શકે ના કે આપણને તેનો સહવાસ નહિ મળે, અથવા તેની સેવા નહિ મળે! એટલા બધા સ્વાર્થને વશ આપણે કેમ રહીએ?

૧૭૦-“લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો !

(“શુભરાતી”માં લેખક:-ખત્રી અગ્ના મોહનદ જીસણ “નયન”)
(હરિગીત છંદ)

- નિજ વતનના જતને સદા, તન મન ધને પરિશ્રમ કર્યો;
પ્રેમી અટલ રણુધીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૧
- નિજ દેશના ઉદ્ધારમાં, તદલીન જે પ્રતિપણ રહ્યો;
સ્વાતંત્ર્ય-આહુક વીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૨
- કારાગૃહે કષો સહ્યો, પરવાંતણ નિજ સુખ તણી;
ટેકી પ્રબળ બળવીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૩
- અળવળ કરી, બહુ બળ ધરી, પણ પૂર્ણ નવ બાળ્ય થયું;
આશાસહિત ગંભીર “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૪
- શસ્ત્રો રહિત, ડર વિણ લડ્યો, સ્વાતંત્ર્યના સમરાંગણે;
સાચો અડગ શુરવીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૫
- તુજ શોકમાં રડતાં સહુ, વળી તિમિર પ્રસર્યું નભ વિષે;
જગ-દશ્ય સૌ અસ્થિર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૬
- તુજ વિરહમાં ભૂમિકા તણી, સહુ સંતતિ અતિશય રડે;
દૃઢ્યો બન્યાં અસ્થિર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૭
- અણુમૂલ અતુલ શિખ પાઠ તું, સ્વાતંત્ર્યનો શીખવી ગયો;
અમ દિલવિયોગી તીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૮
- “પંજાબનો નરકસરી,” રે ! પુનરપિ મળશે નહિ;
કેવાં બન્યાં? તકદીર ! “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૯
- ભારતતનુજ ! નિદ્રા તજે, યત્ને સુસંધે સહુ ધસો;
અમ “નયન” કેડું હીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૧૦

૧૭૧-જગતને ધુજાવનાર મહાન નેપોલિયન અંધારામાં રહેલી કેટલીક હકીકત

નેપોલિયનની રાજ્યવ્યવસ્થાને આધુનિક ઇતિહાસવેતાઓએ હજુ સ્પર્શ નથી કર્યો એવું વિધાન એક વિદ્વાને ૨૮ વર્ષ ઉપર કરેલું. એ પછી તો એ ક્ષેત્રમાં થોડું કામ થયું છે, પણ હજુ અણુ કરવાનું આકી છે. એ કામને અંતે જગતને ઘણો લાભ થશે. વેટીકન પુસ્તકાલયે નેપોલિયનના પત્રો મેળવ્યા છે; પરંતુ હું જાણું છું ત્યાં સુધી હજુ એ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા નથી. નેપોલિયને ટસ્કનીનું રાજ્ય ચલાવ્યું હતું; એ કારભારને લગતા કાગળો હજુ અણુઅડક્યા પડ્યા છે. નેપોલિયન, મીલાન, વેનિસ વગેરે સ્થળે નેપોલિયનના ઇતિહાસને અજવાળનારાં રત્નો પડ્યાં હશે; એના ઉપર ચહેલી રજ કાંઈ ખંખેરે ત્યારની વાત ત્યારે. નેપોલિયને ઇટલીનું રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું હતું એ આખો વિષય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યનો છે. કોઈ મહાન ઇતિહાસકર્તા પોતાની શુદ્ધિના બહુ સ્પર્શથી એને સજીવન કરે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

મારું વિદ્યાર્થીજીવન મેં પારિસમાં ગાળ્યું હતું. ત્યાં મને એક જણનો બેટો થયો. એના પિતાએ નેપોલિયનના લશ્કરમાં સિપાઈગીરી કરી હતી. આ માણસ જ્યારે નેપોલિયનની કથા વાંચતો ત્યારે તેનું હૈયું ભરાઈ આવતું અને તેનાં અશ્રુ ગાલની કરચલીમાં વહેતાં, એનું જુદું શરીર આવેશથી કંપી ઉઠતું.

માસ્કોનાં સંસ્મરણો

મારા એ જુદું મિત્રને પોતાના બાળપણના અનુભવની કથા કહેવાનું બહુ ગમતું. પોતાને નેપોલિયનની કથા સાથે તથા માસ્કોના યુદ્ધ સાથે સંબંધ છે એ વિચારથી એનું હૃદય ટૂંકાતું. પોતાના પિતા તથા જૂતકાળની કરુણ કથાના ઇતિહાસનાં ચિત્ર એની અંતરદૃષ્ટિ નીહાળતી અને તે સાથે એ વૃદ્ધને એક પ્રકારનું જોમ ચડતું. પૂર્વની સ્મરણસૃષ્ટિને જાગ્રત કરતો કરતો એ કોઈ વાર મદિરાનો પ્યાલો પીતો, કોઈ વાર એકાદ સીગારેટ પીતો અને કંઈ કંઈ જુસ્સાનાં ઉભરા અનુભવતો.

નેપોલિયનની કથામાંથી લોકોનો રસ એસરી ગયો હોય એવું હજી તો નથી જણાતું. હમણાંજ નેપોલિયનવિષે બે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે; એક જર્મનીમાં અને બીજું રશિયામાં. જર્મન પુસ્તક પ્રખ્યાત લેખકની કલમથી લખાયું છે, પણ નાયકને મુખેજ એની જીવનકથા કહેવાડાવવાની કળા એ લેખકની પોતાની નથી. મીં જોન્સ્ટન નામના અમેરિકન વિદ્વાને ‘ધી કોર્સિકન’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં એજ કલાને એણે ઉપયોગ કર્યો છે; છતાં એ પુસ્તક લોકપ્રિય નથી થઈ શક્યું, એ નવાઈ જેવું છે. નેપોલિયનના જીવનનો નમુનેદાર અભ્યાસ જેવો આ પુસ્તકમાં મળે છે તેવો બીજો ભાગ્યેજ મળી શકશે; પણ એમાં ચિત્રો નથી મૂક્યાં, એ એનો દોષ છે. જર્મન લેખકનું પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ ચઢીઆતું છે. એમાં ઘણાં સુંદર ચિત્રો છે. બાકી અનેક દૃષ્ટિએ મીં જોન્સ્ટનનું ‘ધી કોર્સિકન’ ચઢી જાય છે એમાં શક નથી.

પરંતુ રશિયામાં બહાર પડેલું પુસ્તક તો જૂદીજ ભાવનું છે, એના લેખકની દૃષ્ટિજ જૂદી છે. એ લેખકનું નામ મેરેકોવેસ્કી છે. એ તો નેપોલિયનના આત્માસંબંધીજ વિચાર કરવા ઇચ્છે છે. જગતે નેપોલિયનના આત્માનો વિચારજ નથી કર્યો, એમ એ કહે છે. જર્મન કવિ ગેટેને નેપોલિયનના આત્માનું દર્શન થઈ શક્યું હતું. ગેટે કહેતો—“નેપોલિયનનું જીવન એટલે કોઈ દેવાંશી વ્યક્તિનું વિરાટ પગલું. એની આંતરદૃષ્ટિ સદા ખુલ્લીજ રહેતી. એના જેવું બાવી જૂતકાળમાં કોઈનું નથી થયું અને ભવિષ્યમાં કોઈનું નહિ થાય.”

મીં લીઓન બ્લેય નામનો એક બીજો મહાશુદ્ધિશાળી લેખક છે એમ આપણે રશિયન લેખક જણાવે છે. ટોલ્સ્ટોય અને કાર્લાઈલ જેવા નેપોલિયનના વિરોધી લેખકોનું કોઈ સાંભળતું નથી. મેરેકોવેસ્કી નેપોલિયન વિષે જે કહે છે તે બધા રાજનૈતિક પ્રભાવ છે, એમ દુકામાં કહી

શકાય. નેપોલિયનના જીવનનો એનો અભ્યાસ સુંદર છે અને પોતાના એ સુંદર અભ્યાસનો એ સુંદર ઉપયોગ પણ કરે છે; પણ એની પ્રકૃતિજ કંઈ એવી છે કે એ ઇતિહાસને શુદ્ધ દષ્ટિએ જોઈ શકતોજ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મની દષ્ટિ મનુષ્યના આત્મામાં જે જાતની અગમ્યતા જુએ છે. તેજ જાતની અગમ્યતા નેપોલિયનની કથામાં છે, એમ એ માને છે; અને કહે છે કે, નેપોલિયનના આત્માને પામવા માટે પ્રજાના આત્માને પામવો એજ રસ્તો છે.

પરંતુ નેપોલિયન વાસ્તવિક રીતે જેવો હતો તેવોજ પ્રજા એને જોઈ શકી હોય એ વાત શંકાભરેલી છે. આ શંકા મેરેકાવેસ્કોને થતી નથી, તેથી નેપોલિયનની પ્રશંસા કરવામાં એ વિવેકની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી નાખે છે.

દરેક યુગ, દરેક પ્રજા, દરેક લેખક નેપોલિયનના ચારિત્ર્યનું મૂલ્ય જૂદી જૂદી દષ્ટિએ આંકે છે. લેન્કે, ટેન, મેસોન અને લડવીગ આ બધા નેપોલિયન વિષે જૂદું જૂદું કહે છે. રશિયામાં જ્યારે ‘બોલશેવિક્ઝ’ વિજયી થયું છે ત્યારે રશિયાનો સાક્ષર મેરેકાવેસ્કો પણ એક ભિન્ન દષ્ટિ રજૂ કરી રહ્યો છે.

આ પુસ્તકનો વિચાર કરતી વખતે એના લેખકના પ્રજાત્વની પણ આપણે ગણતરી કરવાની છે. રશિયાના તાજેતરના ઇતિહાસના રંગનો પાસ આ પુસ્તકને પાને પાને બેઠો છે. નેપોલિયને આ ‘મીએર’ને કહેલું કે, હું તો રશિયાની ગુલામી નાણુદ કરી નાખું. મેરેકાવેસ્કો કહે છે કે, જો નેપોલિયને રશિયાની ગુલામીને નાણુદ કરી હોત તો રશિયાને જે નરકયાતના આ યુગમાં સહેવી પડી તે ન સહેવી પડત. મેરેકાવેસ્કો માને છે કે, દ્રૌપદી વિપ્લવને નેપોલિયને નિયમમાં રાખ્યો હતો અને યૂરોપનાં રાજસૂત્રને એણે એવું સંગઠિત કર્યું હતું કે પાછળથી અરાજકતાનાં ઉગ્ર બળો એને ભેદી શકે નહિ.

યૂરોપની બીજી પ્રજાને જે નથી દેખાયું તે અત્યારે રશિયન પ્રજા નિહાળી રહી છે. આપણા કરતાં ઘણી ઉચ્ચ કોટીનો એક ધોડેરવાર પશ્ચિમના પર્વતોને વિંધી રહ્યો છે. એની શ્યામ મૂર્તિ સળગતા આકાશથી એને જૂદો પાડે છે. દરેક જંજીર એને ઓળખી કાઢી શકે. એણે કવચ પહેર્યું છે, એના માથાપર ટોપ છે, એના ધોડાની ગતિ ધીમી છે; આથે આથે પૂર્વ દિશામાં એની સ્થિર આંખો કંઈક નિહાળી રહી છે; અને એની ચક્રમકતી તલવાર ચોટી કરી રહી છે. એ શેની ચોટી કરી રહી છે? કોના ઉપર ચોટી કરે છે? યૂરોપીયનો એ નહિ સમજે, પણ રશિયનો એ સમજે છે. એ પવિત્ર યૂરોપની ચોટી કરી રહ્યો છે કે યુદ્ધરાક્ષસ એને પોતાનો લક્ષ ન બનાવે.

આમ છતાં મેરેકાવેસ્કોનો નેપોલિયન વિષેનો અભિપ્રાય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોથી બહુ ભિન્ન નથી.

નેપોલિયનની ભુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, ચારિત્ર્ય, એનું પ્રભાવશાળી સેનાધિપતિત્વ, એની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ, કાર્યશક્તિ અને ગ્રાહક શક્તિ તથા આદર્શ હેતુઓ સિદ્ધ કરવાની એની અશક્તિ વગેરેનું એણે જે બ્યાન કર્યું છે તે સાધાર અને ન્યાયયુક્ત છે.

મેરેકાવેસ્કો કહે છે કે, નેપોલિયન એક અણુછોડ્યો કોયડો છે. અમે આ વિધાનને મળતા થતા નથી. અમારે મતે તો નેપોલિયન જેવું સારી પેઠે સમજાયેલું પાત્ર ઇતિહાસનાં પાનાંઓમાં ભાગ્યે મળશે. આપણે પરસ્પર અગમ્ય હોષ્ટ્તે છીએ, એ રીતે નેપોલિયન અગમ્ય રહ્યો એ સાચી વાત છે. પણ જીવતાં નેપોલિયન અગમ્ય હતો, મૃત્યુ પછી એ વધારે અગમ્ય બન્યો છે; એ મેરેકાવેસ્કોની માન્યતા બ્રમણાયુક્ત છે. મેરેકાવેસ્કો, નેપોલિયનને સારી પેઠે સમજે છે એ સાચું છે; પરંતુ નેપોલિયનને સમજનારા બીજા નથી પડ્યા એમ નથી.

નેપોલિયનની યુદ્ધનીતિથી ફ્રાંસે બેલ્જિયમ ખોલ્યું, હાર્બર્નની સરહદનો મુલક ગુમાવ્યો, અધુરામાં પૂરું વળી અભિલાષથી ઉછળતા ૨૦ લાખ યુવકોનો એણે યુદ્ધમાં ભોગ આપ્યો અને કાયમની ગરીબીને ફ્રાંસમાં નોતરી. આ બધાં પરિણામો નેપોલિયનની શક્તિમાં રહેલી કોઈ મોટી ઊંચુપને આભારી છે, એ વાત મેરેકાવેસ્કોના જેવા વલણના લેખકો વિસરી જાય છે.

નેપોલિયનની તુટિઓ

નેપોલિયનની મોટી ખામી તો એ કે, ફ્રાન્સ સિવાય બીજા દેશોની રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ કરવી તે એ નહોતો જાણતો. ફ્રાન્સમાં કરેલી એની વ્યવસ્થા ખરેખર અદ્ભુત હતી. ફ્રાન્સપૂરતી એની દેશકાળની માહિતી વિસ્તૃત પમાડે એવી હતી; ધાર્મિક અધડા એણે પતાવ્યા; ખેડુતોને એણે શાંત કર્યા, કાયદાને એણે નિશ્ચિત રૂપ આપ્યું; અને પોતાની પાછળ એક નમુનેદાર રાજ્યબંધારણ મૂકી ગયો, કે જે બંધારણને હજી કાળના હાથનાં ધાબાં નથી લાગ્યાં.

પણ ફ્રાન્સની બહાર એણે શું કર્યું? નૌકાશાસ્ત્રનું એનું જ્ઞાન કેટલું ખામીભરેલું?

ઈંગ્લેંડ, સ્પેન અને રશિયાના પ્રભુત્વવિષે એની ગણતરી અધુરી હતી. પોતે ઇટાલિયન છતાં પોપ સાથે અધડયો. એની જીલ્મી રાજ્યપદ્ધતિના પ્રત્યાધાતરૂપે પુશ્ચિયાનો જન્મ થયો. વોટરલમાં એ હાર્યો તે વરસાદને લીધે નહિ; પણ પેનીનસ્યુલર યુદ્ધના મોઢપાઠનો એણે ઉપયોગ ન કર્યો તેને લીધે. કોઈ માનસશાસ્ત્રી આ ટીકાને અસંબદ્ધ ગણશે; પણ નેપોલિયનની રાજદારી મહત્તાનું માપ કાઢવા માટે આ બધી વસ્તુનો વિચાર આવશ્યક છે.

નેપોલિયનના આત્મવૃત્તાંતનું એક પાત્ર

“હું નાનો હતો ત્યારે ખૂબ જલ્દી હતો. મને કશાનોય ભય ન મળે. હું કજીઆળો અને તોફાની હતો. કોઈ મને ડરાવી ન શકતું. કોઈને લાત મારું, કોઈને ઉઝરડા ભરું; છેવટે બધાં મારાથી ત્રાસવા લાગ્યાં. સૌથી વધારે મારા ભાઈ જોસફને સહન કઠવું પડતું. હું એને મારી લેતો. મારો માર ખાવા છતાં મારી બાનો ઠપકો પણ એનેજ ખાવાનો રહેતો. હું ભારે લુચ્ચો હતો. માર મારીને એકદમ બા પાસે જોસફ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા હાજર થઈ જતો. હું જો કે જંગલી અને છૂટો થઈ ગયો હતો તોપણ મારી બાની આજુ હું માનતો. મને કોઈ જાતનો વિજય મળ્યો હોય અથવા હું કોઈનું કલ્યાણ કરી શક્યો હોઉં તો તેના ચશ મારી માતાના સહયુગ્મ અને ઉંચા સિદ્ધાંતોને ઘટે છે, હું નિઃશંક માત્રું છું કે, બાળકના ભવિષ્યની વિધાત્રી એની માતા છે.”

“પોતાની માતૃભૂમિ દરેકને પ્રિય હોય છે. મને પણ ફાર્સિકા અત્યંત પ્રિય છે. મારી માતૃભૂમિ, હું બંધવ્યાંજે એની રજની સુગંધ ઉપરથી વર્તી કાઢું. એનાં સંસ્મરણો આજે મને મુગ્ધ કરે છે; અને મને ભ્રમણા થઈ આવે છે કે, મારી માતૃભૂમિમાં અત્યારે હું મારું બાલપણ ખેલી રહ્યો છું.”

નેપોલિયન જ્યારે સેન્ટ હેલીનામાં કેદી હતો તે વખતે તેના અંતરમાં ઉઠેલાં આ એનાં બાલપણનાં સંસ્મરણો છે. અસંખ્ય પુસ્તકોએ નેપોલિયનના જીવન ઉપર જે પ્રકાશ નથી પાડ્યો તે પ્રકાશ આ થોડા શબ્દો પાડી શકે છે.

(તા. ૨-૩-૧૮૨૬ના દૈનિક “હિંડુસ્તાન”માં લેખક:—રાષ્ટ્ર ઓન. એચ. એ. એલ. શીશર)

૧૭૨-ચામડી મારફતે જોવા વિષે

ફ્રાન્સના એક પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક ‘જન લેવેડી’એ સાંભળ્યું હતું કે, કોઈ કોઈ પુરુષ થા સ્ત્રી તેમની આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકે છે; પરંતુ તેણે જેટલી જેટલી પરીક્ષાઓ કરી તે સૌમાં તે અસફળ થયો—અર્થાત્ તેને એક પણ એવો પુરુષ કે સ્ત્રી જોઈ શક્યો કે જે તેની આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકતો હોય.

તેથી જ્યારે તેણે વર્તમાનપત્રોમાં પેરીસની એક સ્ત્રીવિષે વાંચ્યું કે, તે આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ પોતાની ચામડીથી જોઈ શકે છે, ત્યારે તેને વિશ્વાસ ન આવ્યો. ડોક્ટરોએ પણ તે સ્ત્રીની પરીક્ષા કરી અને તેમણે પણ જણાવ્યું કે, ખરેખર તે સ્ત્રી આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકે છે. ‘લેવેડી’એ પોતે તે સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા જણાવી અને તેને રજા પણ મળી.

તેણે તે સ્ત્રીની આંખોને ધણી સાવધાનીથી બાંધી. ત્યારપછી તે એક અધારા ઓરડામાં ગયો અને એક પુસ્તકની વચમાંથી એક પાત્ર ફાડી લીધું. તેણે પોતે પણ તે પાત્ર જોયું નહિ; કારણ

કે એમ કરવાથી તેને ભય હતો કે, ક્યાંક તે સ્ત્રી 'ટૂલીપથી' (કાંઈના મનોગત ભાવો કહી આપવાની વિદ્યા) દ્વારા તે પાનાંના વિષયને જાણી ન જાય. આ પ્રમાણે તેણે તે પાનાંને તે સ્ત્રીની સામે રાખીને પૂછ્યું “તમે શું જુઓ છો?”

તેણે જવાબ આપ્યો “કાંઈ એક પુસ્તકનું એક પાનું” અને તેણે તે પાનાનું બધું લખાણ કહી આપ્યું!

‘લેવેડી’એ પાનાં તરફ જોયું. પેલી સ્ત્રીએ જે કાંઈ કહ્યું હતું તે બરાબર હતું. ત્યાર પછી તેણે લાકડાની એક પેટીમાં ગંજીકાનું એક પાનું એવી રીતે મૂક્યું, કે જેથી આખું પાનું ન દેખાતાં, ફક્ત ખૂણાપરનો નંબરજ દેખાય. ત્યાર પછી તે સ્ત્રીને પૂછ્યું, અને તેણે બરાબર કહી આપ્યું કે તે પાનું ચોકડના દસ્તાનું હતું.

ત્યાર પછી લેવેડીએ દક્ષિણ ફ્રાંસના ‘ને’ શહેરની બીજી ત્રણ છોકરીઓની પરીક્ષા કરી. લેવેડીએ જોયું કે, આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ તેઓ પુસ્તકો વાંચી શકે છે, સોયના નાકામાં દોરો પરાવી શકે છે અને કાંઈ પણ ચીજનો રંગ ઓળખી શકે છે.

એમ કેમ થાય છે? તેની લેવેડીને ચોક્કસ ખબર નથી; પણ તે અનુમાન કરે છે કે, આંખની પાસેજ કપાળ છે; અને તેથી તેમાં પણ જોવાની સૂક્ષ્મ શક્તિ છે.

જે છોકરીઓની પરીક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી, તેમને ચીજો ઓળખવામાં વખત લાગતો હતો તથા અલંત ધ્યાનમગ્નતાની પણ જરૂર પડતી હતી. બધું કામ મગજ મારફતેજ થતું હતું. આથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે, ચામડીમાં પણ જોવાની શક્તિ વિદ્યમાન છે !

૧૭૩-લીલાં ફઠોને સુરક્ષિત રાખવા વિષે

‘સેન-ફ્રેન્સિસ્કો’માં એડવર્ડ મિલેની નામનો એક માણસ રહે છે. તેણે ૧૭ વર્ષોના નિરંતર પરિશ્રમ તથા ૯૮૭ વખતની નિષ્ફળતા પછી, એક એવી પદ્ધતિ કાઢી છે, કે જેથી ફળ-ફલ, માંસ, માછલી છાંડોઓ વગેરે મહીનાઓ સુધી સુરક્ષિત રહી શકે છે !

તેની શોધની, ૧૭ વર્ષ પહેલાં, મિલેની ફળોનો ધંધો કરતો હતો. તે વખતે તેનાં ઘણાં ફળો સડીને ખરાબ થઈ જતાં હતાં. તેને જે નફો થતો તે ફળો સડી જવાથી તથાઈ જતો હતો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ફળોને કેવી રીતે સડતાં બચાવાય? તે પાછા વિચારતો માણસ હતો. એક વિચાર પાર પાડ્યા વિના તેને છોડેજ નહિ. નિષ્ફળતા ઉપર નિષ્ફળતા તેનો વિચાર પાર પાડવામાં મુશ્કેલી નાખવા લાગી; પરંતુ તે પણ માથાનો નીકળ્યો. તેણે આખરે એક રીત શોધીજ કાઢી.

ફળો વગેરેને સુરક્ષિત રાખવાની રીત ઘણીજ સહેલી છે. જે પદાર્થોને સડતાં બચાવવાં હોય, તેમને જૂદા જૂદા કાગળમાં વિંટાળવામાં આવે છે અને ડીન અથવા બીજી કાંઈ ધાતુના ડગામાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે છે. તે બધા ઉપર એક મોટો ચીકણો અને પુષ્કળ કાણુ-વાળો કાગળ ઢાંકવામાં આવે છે. આ કાગળની ઉપર એક ખાસ જાતના મિશ્રિત દ્રવ પદાર્થ (સોલ્યુશન)માં ડૂબાવેલો, લાકડાનો એક ટુકડો મૂકીને તેને આગ લગાડવામાં આવે છે. લાકડું બળવા લાગે છે અને તેના બળવામાં ડગાની અંદરની હવાનો બધો ઓક્સિજન ખપી જાય છે; અને તેની જગ્યાએ, જે બીજો ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે તે અને હવાનો બાકી નૈદ્રોજન રહી જાય છે. તેમનાથી કાંઈ પદાર્થ બગડતા નથી. તેજ વખતે ડગાનું ઢાંકણું, અંદર હવા દાખલ ન થાય તેવી રીતે બંધ કરી દેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે સુરક્ષિત ફળો ત્રણ ત્રણ મહિનાઓ સુધી તાજાં રહે છે.

હા, ઉપર કહેલ સોલ્યુશન શું છે અને તેના બળવાથી કયો ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની બીજી કાંઈ ખબર નથી; કારણ કે મિલેનીએ એ બધું ગુપ્ત રાખ્યું છે.

(તા. ૩૦-૧૨-૧૯૨૮ ના “વીસમી સદી”માં લેખક:- રા. મકનદાસ હરજીવનદાસ મહેતા.)

૧૭૪-સાધુ ટી૦ એલ૦ વસ્વાની

સિંધ-પ્રાંત ભારત કે પશ્ચિમ મેં એક પિછડા હુઆ ભાગ કહા જતા હૈ. દેશ કે મધ્ય-ભાગ સે કુછ હટા હોને કે કારણ તથા ખીચ મેં મરુભૂમિ કે પડ જાને સે હમ લોગોં કે ઇસ પ્રાંત કે વિષય મેં બહુત કમ જાનકારી હૈ; પર સિંધ કા હૃદય ઇતના ઊંસર નહીં જિતની ઉંસકી શૂમિ હૈ. પંદ્રહવીં શતાબ્દી મેં ભારત મેં ચાર બડે સંતોં ને જન્મ લિયા. પંચમ મેં નાનક, મહારાષ્ટ્ર મેં તુકારામ તથા પૂર્વ-અંગાલ મેં ચૈતન્ય ને પ્રકટ હો કર ધર્મ ઔર ભક્તિ-માર્ગ કા પ્રચાર કિયા. ઇસી સમય સિંધ મેં બી એક બડે સુરી મહાત્મા ને જન્મ લિયા. ઉનકા નામ શાહ લતીફ થા. ઉનકી કવિતા ઔર ભક્તિ પ્રથમ શ્રેણી કી થી. શાહ લતીફ કા નામ ઇસ તરફ બહુત કમ લોગ જાનતે હૈં; ક્યોંકિ હમારા જ્ઞાન સિંધ કે બારે મેં બહુત અધૂરા હૈ. શાહ લતીફ કે રાષ્ટ્રીય કવિ માનના ચાહિયે. ઉનકી એક ચહ પંક્તિ બહુત પ્રસિદ્ધ હૈ-

ઉમર વતન પંહજો ખિસારન દુખડયો.

અર્થાત્ હે ઉમર! વતન કા ભૂલના બહુત મુશ્કિલ હૈ. શાહ લતીફ કે આદેશ સ્વામી સચલ ઔર દલપત આદિ ઉત્તમ રત્ન સિંધ મેં ઉત્પન્ન હુએ. ઇસી ભૂલે હુએ સિંધ ને યુવક ભારત કે શક્તિ કા સંદેશ સુનાનેવાલે સાધુ વસ્વાની કે જન્મ દિયા હૈ.

વસુ એક ગોત્ર કા નામ હૈ. ઉસીમેં સિંધી ભાષા કા ‘આની’ પ્રત્યય લગાને સે વસ્વાની બનતા હૈ. વસ્વાનીજી કે વિષય મેં અહીં તક સંસાર કે સિવા ઉનકે વિચારોં કે ઔર કુછ જ્ઞાત નહીં હૈ. સાધુજી આત્મચરિત લિખના યા ચિત્ર ઉતરવાના અભારતીય પ્રથા સમજતે હૈં. ઉનકે મત મેં યાજ્ઞવલ્કય કી જીવનકથા જગત કે લિયે મહત્ત્વ કી નહીં, ઉનકે વિચારોં કા હી શાશ્વત મૂલ્ય હૈ. વિચાર બી ભગવાન કી પ્રેરણા સે ઉનકે સૂર સે નિકલને લગતે હૈં. ઉન પર વસ્વાની કી દેહ કા કુછ સ્વત્વ યા અપનાપન નહીં હૈ. સત્ય વિચાર અજર-અમર હૈં, વે સખે હં.

સાધુજી કી આયુ લગભગ પચાસ વર્ષ કી હોગી. ઉન્હોંને ત્યાગ ઔર તપ કે મહત્ત્વ કે અપને જીવન કે શુરુ મેં હી સમજ લિયા થા. બ્રહ્મચર્ય ઔર તપસ્યા ઉનકા સ્વભાવ હી બન ગયે હૈં. ઉનકે મુખ પર અપૂર્વ તેજ જલકતા રહતા હૈ. ઉનકા કંઠ પૂરા ઔર દેહ સુંદર બની હુઇ હૈ. રંગ ચમકતા હુઆ નેત્રોં કે તૃપ્તિકર હૈ. કેશ કુછ કુંચિત હૈ, મુખ પર સદા હાસ્ય કી રેખા દિખાઇ પડતી હૈ; નેત્રોં સે ક્રૂટતોં હુઇ જ્યોતિ નિકલતી રહતી હૈ. દો હી ચાર મિનટ કે સંમિલન સે વે કિસી બી આગંતુક કે અપની વિનય ઔર મીઠી વાણી સે મોહ લેતે હૈં.

સાધુજી કે સાથ કુછ દિન રાજપુર-શક્તિ-આશ્રમ મેં રહને કા મુજે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હુઆ. જિતના ઉનકે સંયમી જીવન સે મેરા પરિચય બઢા, મૈને ઉસે ઉતના હી ખરા ઔર ઉજ્જવલ પાયા. તપસ્યા ઉનકે જીવન કા મૂલ-મંત્ર હૈ; પરંતુ ઉનકા બાર બાર ચહી ઉપદેશ થા કિ ફેારી તપસ્યા બિના પ્રેમ કે અહંકાર કે ઉત્પન્ન કરતી હૈ. તપ ઔર સંયમ જળ નિરૂદ્ધિ હોતે હૈં તપ ઉનકે કરનેવાલે મેં અભિમાન ઉત્પન્ન હોતા હૈ. જળ તપ કે સાથ પ્રેમ મિશ્ર રહતા હૈ તપ મનુષ્ય સખકે સાથ વિનય ઔર શીલ કા ભાવ રખેતા હૈ. ઇસ લિયે વિનય વસ્વાનીજી કી દૂસરી વિશેષતા હૈ. કેઈ બી ઉનસે મિલ કર ઉનકી વિનય પર મુગ્ધ હુએ બિના નહીં રહ સકતા. એક બાર આશ્રમ મેં સાધુજી કે આને સે પહલે એક આશ્રમવાસી ને સાત દિન તક ઉપવાસ કિયા. જ્યોં હી સાધુજી સે ઉસકા સાક્ષાત્કાર કરાયા ગયા, વે આનંદ સે ઉસકે ચંચોં પર ગિર ગયે. આત્મ-વિસ્મૃતિ કી વસ્વાનીજી મેં હદ હૈ. જીવ્યાઇ કે મહીને મેં આશ્રમ મેં અલીગઢ-યુનિ-વર્સિટી કે એક મુસલમાન પ્રોફેસર આયે. હિંદુ કહાર ને કહા બર્તન ફેસે માંજૂં ? સાધુજી કે ચહ પતા ચલા, આપ અપને હાથ સે ઉસકે જૂઠે બર્તન સાફ કરને લગે. લડકોં ને ચહ દેખ કર કહા કિ બર્તન હર્મોં સાફ કર લેગે; પર ત્યાગી ફકીર ને કહા:-‘નહીં, તુમ્હારે માતા-પિતા હૈં. ઉન્હોં ઇસમેં આપતિ હો સકતી હૈ; મેરે કોન હૈ જિસકી જાત-પાંત બિચડને કા ભય હો ?’

तुलसीदासजी की इस पंक्ति से भाव कितना भिन्नता है—

काळू की भेटी सों भेदा ना ज्याहुण, काळू की जाति भिगारी न सोडि.

साधुजी नित्य उा अने के करीय उठ जाते हैं; उस समय उनके पास कोछ नहीं रहता, इस लिये उनके अनाये हुआ सिंधी बज्जन हमारे हिसाब से जो जाते हैं. वे नित्य एक बज्जन नया बना कर गाते हैं. उसे वे पुष्प की तरह अपने प्रभु के चरणों में अर्पण कर देते हैं. सर, तुलसी और भीरों के गीतों की तरह ये पद्य भी—लक्ष्मी के आवेश और तन्मयता की दशा में बनते हैं; साधुजी के सर्वोत्तम विचार उन्हीं में ग्रथित रहते हैं. गाने के पीछे गाने-वाला स्वयं उन्हीं लक्ष्मी जाता है, इस लिये प्रयत्न करने पर भी उनकी रक्षा का कोछ उपाय न हो सका.

साधुजी की अदर से अन्य लक्ष्मी है. जो उनके सम्पर्क में आता है उससे वे अदर पहनने का अनुरोध करते हैं. अनेक आश्रमवासियों ने अपने जीवन में अदर पहनने का व्रत लिया है. आश्रम की वर्दी भी भादी की ही अनाध गर्ध है. साधुजी का आहार अत्यंत परिमित है; कभी कभी वे भुजे भी अपने ही कमरे में जाने को कहते थे. तब उनका सूक्ष्म सात्विक आहार हो कर अज आश्चर्य और आनंद होता था. हर समय काम में लगे रहना उनकी विशेषता है. वे परिमित संभाषण करते हैं और जब कोछ उनके पास नहीं होता तब उनका हर एक क्षण पढ़ने या ध्यान-उपासना में ही गीतना है. सप्ताह में एक बार गृहस्पर्तिवार को वे उपवास करते और भौन रहते हैं. वे कहा करने हैं कि ज्यों ज्यों मनुष्य आध्यात्मिकता में बढ़ता है, उसके नाडी-गुच्छ अधिक सूक्ष्मग्राही और मृदु होते जाते हैं. सप्ताहभर भोजन और अहिंसुष्य कार्य करने से जो थकान आती है उसका निराकरण उपवास और भौन से अवश्य करना चाहिये.

साधुजी की लेखनशक्ति अहलुत है, वे करीय पयास पुस्तकें लिख चुके हैं; उनकी ज्ञाति पूर्व और पश्चिम सर्वत्र फैल गये. इससे अतिरिक्त समाचारपत्रों में उन्हीं लेखकों के लेखों में भारतवर्ष की प्राचीन आत्मा पद पद पर जलकती है. उस आत्मा को आधुनिक भारत के लिये साधुजी नये मोक्ष में उत्पन्न हुआ देवता मानते हैं. उनकी आशयों युवकों पर हैं. युवकों का जीवनमंत्र तपस्या होना चाहिये. लोग की प्रवृत्ति ने भारत के युवकों को अशक्त बना दिया है. शारीरिक, मानसिक और आत्मिक शक्ति का संयम सभसे अज धर्म है; यही शक्तिसंदेश साधुजी पुस्तकें देती हैं. इसीकी सफलता के लिये शक्ति-आश्रमों की स्थापना हो रही है.

परंतु विषय से भी अधिक ओजस्वी साधुजी का भाषण होता है. जोलते समय वातावरण उनकी आत्मिक लहर से भर जाता है. स्वर गंभीर और शब्द मानो अग्निदग्ध हो कर निकलते हैं. जिन्होंने एक बार भी उन्हीं जोलते सुन लिया है वे जानते हैं कि साधुजी का संदेश उनके लेखों को पढ़ने की अपेक्षा साक्षात् भाषण से कहीं अधिक ज्वलंत और स्थायी रूप से प्राप्त होता है. साधुजी यदि नहीं सृष्टि कर सकते तो शायद वे हमारे पार्थिव शरीरों को अग्नि का बना देते. उनके दिल में और वाणी में आग और जोश भरा हुआ है.

गरीबी में घन लागी को आनंद भिन्नता है, किसीसे भी कुछ प्रतिग्रह न लेना उन्हीं अपने जीवन का व्रत बना लिया है. यह एक आश्चर्य की बात है कि राजपुर-शक्ति-आश्रम में सभ विद्यार्थियों की तरह वे भी जब तीस रुपये महीना दे लेते थे तब आश्रम का भोजन करते थे. आत्मज्ञान की भस्ती यौपीस घंटे उनकी आंखों में लगी रहती है, वर्तमान काळ के घने-गिने ऋषियों में उनकी गणना है. जैसे लागी तपस्वी उद्यम महात्मा के चरणों और विकसित हुआ युवक-आंदोलन अवश्य सफल होगा. युवकों से हमारी प्रार्थना है कि अगले वर्ष मछ में अधिक संख्या में राजपुर-शक्ति आश्रम में न कर साधुजी के दर्शन और सहवास से लाभ उठावे.

साधुजी देश के युवकों को उठाने में प्राणपण से लगे हुए हैं. श्री कृष्णस्वामी, श्री आनंद-

સ્વામી આદિ કિતને હી લાગી યુવા ઉનકે ઇસ કામ મેં સહાયક હૈ. પ્રચાર કા એક મુખ્ય સાધન શક્તિ-આશ્રમોં કી સ્થાપના હૈ. ઇનકા અધિવેશન મધ્ય સે સિતમ્બર તક રહતા હૈ. સ્કૂલ-કાલેજોં કે વિદ્યાર્થી, માસ્ટર, પ્રોફેસર, નૌકર ઓર તિબ્બરત પેશા સથ તરહ કે લોગ શક્તિ આશ્રમોં મેં ભર્તી હો કર આતે હૈ. સ્કૂલ-કાલેજોં કી અધૂરી શિક્ષા કે ભૂતે હુએ અંગોં કી પૂર્તિ કરના ઇન આશ્રમોં કા ઉદ્દેશ હૈ. જીવન મેં નિયમિતતા, રાષ્ટ્રાપતૌ, માતૃભૂમિ તથા દીનોં કી સેવા, સંસ્કૃતિ કા જ્ઞાન, વક્રતત્વ-સામર્થ્ય, સ્વાસ્થ્ય, વ્યાયામ, લાડી, ગદકા આદિ ખેલ આદિ બાતોં પર આશ્રમ મેં ભરપૂર ધ્યાન દિયા જતા હૈ. મધ્યવિત વિદ્યાર્થીયોં કો ૩૦-૩૫ રૂપયા માસિક ખર્ચ કર કે હી પહાડી સ્થાનોં મેં રહને ઓર પ્રકૃતિ કે સહવાસ મેં આ કર કિતાબી શિક્ષા કી પૂર્તિ કરને કા અપૂર્વ અવસર પ્રાપ્ત હોતા હૈ. ગત વર્ષ દો સૌ કે લગભગ છાત્રોં ને અકેલે રાજપુર કે શક્તિ-આશ્રમ મેં આ કર લાલ ઉઠાયા. સાધુ વસ્વાની કી દિવ્ય આત્મા દિગ્દિગંત સે સંકલિત હુએ છાત્ર-પરિવાર કો અપને તેજ સે આલોકિત કરતી રહતી હૈ. મેરા અનુભવ હૈ કિ કિતને હી નવયુવક શક્તિ-આશ્રમ મેં આ કર સાધુજી કે સંપર્ક સે ખિલકુલ બદલ ગયે. વે માતૃ-ભૂમિ ઓર દરિદ્રોં કી સેવા કી અદમ્ય ભાવના લે કર લૌટે. રાજપુર જૈસે રમણીય સ્થાન મેં જિતને અધિક છાત્ર એકત્ર હોં ઉતના હી અમ્છા હૈ. શિક્ષા કે લિયે પહાડી સ્થાનોં કે ઉપયોગ કા માર્ગ પહલે-પહલ રાજપુર કે શક્તિ-આશ્રમ ને હી દિખાયા હૈ. આશા હૈ રાજપુર ઓર તત્સદશ પ્રાકૃતિક સ્થાનોં મેં સ્થાયી આશ્રમ ખોલને કા આદેશન દઢતા કે સાથ અગ્રસર હોગા.

ઇન શક્તિ-આશ્રમોં કે વિષય મેં એક સંમતિ દેના હમ અપના કર્તવ્ય સમજતે હૈ. જિસ તરહ યુવક છાત્રોં કી અધિકાધિક સંખ્યા યહાં આતી હૈ, વૈસે હી પ્રોફેસરોં કો બી આના ચાહિયે. યુવક આદેશન મેં છાત્ર ઓર અધ્યાપક દોનોં હી દો પહિયોં કી તરહ હૈ. યદિ બિન બિન્ન વિષયોં કે જનનેવાલે અધ્યાપક સ્વેચ્છા સે અપની ગમીં કી છુટિયાં યહાં બીતાવેં તો મુક્ત મેં હી શક્તિ આશ્રમ અમ્છે કાલેજોં કે રૂપ મેં પરિણત હો જાયે. તીન મહીને તક રહને-વાલી ઇન સંસ્થાઓં મેં માતૃ-ભાષા મેં હી વિબિન્ન સંસ્કૃતિ-સંબંધી વિષયોં કે વ્યાખ્યાનોં કા પ્રબંધ હોના ચાહીએ. જો બાત સરકારી વિદ્યાલયોં મેં ઇચ્છા રહતે હુએ બી હમેં પ્રાપ્ત નહીં હોતી વહ અપને હી સહયોગ સે સહજ મેં પ્રાપ્ત કર સકેંગે. ગત વર્ષ કઇ પ્રોફેસરોં કે આ જાને સે યહ પ્રબંધ અમ્છા ચલા થા, પર અબી ઇસ ઓર અધિક ઉન્નતિ કી આવશ્યકતા હૈ. શક્તિ-આશ્રમ કે વિષય મેં જિન્હેં અધિક જાનને કી ઇચ્છા હો વે શ્રી આનંદસ્વામી, મંત્રી ભારત-યુવક-સંઘ, કાશી કો લિખ કર સથ કુજ જાન સકતે હૈ.

(કેષુઆરી ૧૯૨૯ ના “સરસ્વતી”માં લેખક:-શ્રી. વાસુદેવશરણ)

१७५-मैं भारत की सन्तान हूँ-साधुवर वास्वानी का आदेश

“मैं भारत की सन्तान हूँ.” यह युवक भारतीय आदर्श का समर्थन और उसे अपने दैनिक व्यवहार में लाने लगे, तब तो फिर भारतवर्ष एक नवीन राष्ट्र ही हो गये.

एक विद्यार्थी ने प्रसन्नचित्त से मेरा अभिवादन किया. मैंने सोचा कि हमारे देश के आध्यात्मिक पुत्रों के लिये आश्रमों की स्थापना कौन करेगा ?

वर्तमान काल में भारतीय आदर्शों के ज्ञान और आधुनिक जीवन की सामाजिक और आर्थिक शक्तियों के ज्ञान से भरपूर आश्रमों की आवश्यकता है. जैसे आश्रमों का मैं शक्ति-आश्रम की संज्ञा दूंगा. भारतीय युवक संघ का प्रधान उद्देश्य जैसे आश्रमों की स्थापना करना है.

मैं उस दिन की प्रतीक्षा में हूँ जहाँ उसे पूर्ण आश्रम अशुभ भारत के युवकों का स्थान-स्थान पर सत्य और प्रेम के प्रसार के लिये-निर्धनों, अछूतों तथा आमीलों की सेवा के लिये अपनी और आकर्षित करेंगे. मिट्टि या पथर के रूप में भी परमात्मा का मानने और उसकी पूजा करनेवाले युवक धन्य हैं. अस्वस्थ से परिपक्व और सेवाभाव से जैसे युवक ही अविध्य में राष्ट्रनिर्माण करेंगे.

“मैं भारत की सन्तान हूँ.” सायं-प्रातः प्रतिदिन यही मंत्र का जप करे. तुम भारत की सन्तान हो. तुम्हारे अंगपर, तुम्हारे शरीरपर उसीका अधिकार है; अतः उसे शुद्ध, कामल और शक्ति-संपन्न रखो ! मैं तुमसे शक्ति, दृढ़ता और स्वास्थ्य के आश्रम में शिक्षा पाने की आशा करता हूँ.

तुम भारत की सन्तान हो. तुम्हारे भस्तिष्कपर उसका अधिकार है. अतः अध्यवसाय करो, विचार और निरीक्षण करो. वर्तमान युग के संसारकी शक्तियों का अर्थ समझो. साथ साथ उन आदर्शों का मूल्य और संदेह भी समझो, जिनके कारण भारतवर्ष अतीत काल में एक महान् राष्ट्र था. तुम भारत की सन्तान हो, अतः सारित्रगहन करो. सादगी और विभक्त का अभ्यास डालो. सत्य-निष्ठा के पीछे बेह-भाव का मूल जग्यो. तुम भारत की सन्तान हो; अतः उसके लिये अपना भस्तिष्क, हृदय और छद्मशक्ति-समस्त कुछ अर्पण कर दो. ये समस्त उसीके हैं. अतः हरिद्र नारायणों से घृणा न करो; अद्विक माता की सन्तान समझ कर उनका अभिवादन करो.

अतीत भारत ही नहीं, प्राचीन ग्रीस में भी वयोवृद्ध महापुरुषों के हाथ में शिक्षाप्रणाली निर्धारित करने का अधिकार था. अथेन्स नगर में उसका एक महोत्सव भी होता था. आधुनिक काल के अधिकांश युवक भी० ए० (अथेन्स और आर्ट्स) होते हैं, पर न तो वे अथेन्स (कुमार) ही होते हैं और न उन्हें कला (आर्ट्स) के ‘क’ का ही ज्ञान रहता है. अथेन्स के युवकों का मनुष्य की विपाधि ही जाती थी और वहाँ के युवक “अथेन्स के मनुष्य” (मेन ऑफ़ अथेन्स) कहलाते थे. उन्हें एक प्रतिज्ञा करनी होती थी. जिसे ‘सोलेन की प्रतिज्ञा’ (अथेन्स और सोलेन) कहते थे. उस प्रतिज्ञा के अनुसार वे न तो लड़कियों का छेड़ सकते थे और न अपने लालचों का तिरस्कार कर सकते थे. भारतवर्ष का भी आज जैसे ही ‘मनुष्य’ की आवश्यकता है, जे जैसे ही ज्ञान का प्रसार करे. नवयुवकों! मनुष्यत्व का प्राप्ति करो, शक्ति का विपान्न करो और उससे भारतीय आदर्श प्राप्त करो. तुम्हारी ही शक्ति से भारत लोक की सेवा करने में समर्थ होगा.

(“हिंदूपंथ”ना एक अंकमांथी)

૧૭૬--શક્તિની ઉપાસનાની જરૂર-સાધુ વસવાણીનો સંદેશો

સાધુ વસવાણીએ બિહારના વિદ્યાર્થીઓની પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા બાષણનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

તમે આજે તમારા પ્રમુખસ્થાન માટે એવા માણસને પસંદ કર્યો છે કે જેને એકાંતતા ને નીરવતા પ્રિય છે. હું માનું છું કે, ચુપકીદી-નીરવતા એ પણ તાકાત છે. હિંદની બાવી પ્રજા પરિષદો અને ધારાસભાઓના કાગળ પરના ઠરાવોને લીધે તૈયાર થવાની નથી; પરંતુ તમારા વિદ્યાર્થીઓ-માંના કેટલાકની શાંત-ચૂપ અને ગંભીર પ્રતિજ્ઞાઓથીજ હિંદની બાવી પ્રજા તૈયાર થશે.

ભાગ્યવિધાતા

યુવાનોજ જગતના ભાગ્યવિધાતા છે. ઐક્ય થયેલા ઈટાલીનો ઉદ્ધાર કરવાને મુસોલિની અને તેના ફેસિસ્ટો આવ્યા ત્યાર પહેલાં તેનાં મૂળ તો મેઝિની અને ગેરિબાલ્ડીના જીવાન સાથીઓએ નાખી દીધાં હતાં. જ્યારે જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઈ ભગવાન શુદ્ધ અને ભગવાન શંકરાચાર્યે ગૃહયાગ કર્યો, ત્યારે તેઓ પણ યુવાનજ હતા. દુનિયાનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, જગતને ઉદ્ધારનાર અને સંસ્કૃતિના રક્ષણહાર યુવાનો છે.

આજ વિશ્વાસથી અને આજ આશાથી હરદ્વાર ખાતે ભારતયુવક સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આ સંઘ કેાઈ પણ જાતના, રંગના કે કોમના બેદને માનતો નથી. આ સંઘનો મંત્ર માત્ર એકજ છે અને તે ‘શક્તિ’ છે. આજે હિંદની પ્રજાને જે કેાઈ અનિવાર્ય જરૂર હોય તો તે શક્તિની છે-બળની છે. હિંદના જીવાનોને મારી એકજ વિનતિ છે કે, બળવાન થાઓ. જીવાનો! તમે ભૂતકાળની મહાન સંસ્કૃતિથી પોષાયેલા છો. વિજ્ઞાનના તમે માલિક છો અને ભવિષ્યના વિધાતા થવાનું તમારું ભાગ્ય સળંગયેલું છે. આજે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા ભાગ્યવિધાતા માંગે છે કે જે માનવોને યુદ્ધની ભીષણ આગમાંથી-ઔદ્યોગિક લૂંટના ભૂતાવળમાંથી બચાવે અને વિશ્વવ્યાપી બંધુતાની સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરે.

પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરશો નહિ, પરંતુ શક્તિ મેળવજો; કારણ કે સાચું સ્વરાજ શક્તિમાંથી જ-મ પામે છે-અનુકરણમાંથી નહિ.

યુવાનોનો આદર્શ

હિંદના યુવાનોની ચળવળ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં હિંદના આદર્શોનો પડઘો પડતો હોય. વળી શક્તિ એજ ધર્મ છે અને તેથી રાષ્ટ્રવાદને નામે ધર્મનો નાશ કરવાને બદલે રાષ્ટ્રવાદને તમારા ધર્મનું એક અંગ બનાવી દો; અને જો તમારો રાષ્ટ્રવાદ વધારે પવિત્ર-વધારે ઉમદા આત્મવાન અને વધારે બળવાન થશે, અને કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે તેમ નિષ્કામવૃત્તિથી જ્યારે આપણે રાષ્ટ્રવાદનું પાલન કરીશું ત્યારે હિંદનો રાષ્ટ્રવાદ અજિત થશે અને દુનિયાની કેાઈ પણ શક્તિ તેનો વિરોધ કરી નહિ શકે. માટે નિષ્કામ સેવાનો મંત્ર લઇને તમે ગામડાંઓમાં ખેડુતો પાસે જવ. કારણ કે સાચું હિંદ આજે ગામડાંઓમાંજ વસે છે. પ્રજાનો ઉદ્ધાર અને પુનર્રચના મૂળમાંથીજ થવી જોઈએ. આજ ગામડાંઓમાં ભૂખમરો, ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનતા પ્રજાનો નાશ કરી રહ્યાં છે. તેમનું રક્ષણ કરવું તે હિંદનું રક્ષણ કરવા બરાબર છે. તેમનો ઉદ્ધાર કરવો તે હિંદનો ઉદ્ધાર કરવા બરાબર છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

१७७-भगिनी निवेदिता

सन् १९०७ के जनवरी महीने में 'मार्डन-रिव्यू' मासिक पत्र का पहला अंक प्रकाशित हुआ था। उससे कुछ महीने पहले से उससे लिये लेख और चित्र छपाई संग्रह करने शुरू कर दिये थे। उस जमाने में नटसन का 'छन्दयन-रिव्यू' सम्बिधानंद सिंह का 'हिंदुस्तान-रिव्यू' और भण्णारी का 'घस्ट एन्ड वेस्ट' कुछ जमाये तीन ही प्रधान अंग्रेज मासिक पत्र निकलते थे। इस लिये ऐसी एक आत उठी कि हमारा पत्र थोड़े ही दिनों में लेखों के अभाव से अंद हो जायगा। कौन उसमें लिखेगा? काशी संज्या में और अच्छे लेख मिलेंगे या नहीं, इस विषय में मुझे भी कुछ-कुछ सहस्र था; परंतु मैंने जय्य जिना पूछ कर हाथ में नौकरी से छस्ती दे कर अंग्रेज मासिक पत्र चलाने का संकल्प किया था, तब प्रतिज्ञा कर ली थी कि दूसरा कोश लेख न ली दे, तो ली मैं अपने संग्रह दिये हुये अनेक तथ्यों द्वारा लेख लिख कर पत्र को चला कर देऊंगा कि पत्र चलता है या नहीं? मेरे लेखों में साहित्यिक उत्कर्ष न रहेगा, यह मैं जानता था; किंतु छतना मुझे बरोसा था कि जनने योग्य अद्भुतसी आते संग्रह कर के दे सकूंगा; और जो आत प्रभावित करना चाहूंगा, उसकी समर्थक युक्तियों दे सकूंगा। परंतु सिर्फ मेरे ही ऐसे लेखों से तो पत्र उत्कृष्ट नहीं बन सकता। इस लिये लेखक और लेख संग्रह करने की कोशिश करनी शुरू की।

तब भगिनी निवेदिता से मेरा परिचय न था। अपने अंग्रेज मासिक में लेख देने के लिये जिन लोगों से मैंने अनुरोध किया था, उनमें अन्यतम थे आचार्य जगदीशचंद्र असु। मैं उनका छात्र रह चुका था, इस लिये उनसे अनुरोध करने में मुझे संकोच नहीं हुआ। उनको मैंने यह आत भी जतलाया थी कि अद्भुत से लोग कहते हैं कि अच्छे लेख मुझे काशी नहीं मिलेंगे, आर इस लिये पत्र अंद हो जायगा। उन्होंने स्वयं अधिक न लिख सकते पर भी कभी कभी लिखने को कहा और भगिनी निवेदिता से लिखने के लिये अनुरोध किया। निवेदिता ने दृढ़ता के साथ कहा—“लेखों का अभाव जिससे न हो, ऐसी कोशिश की जायगी।” उससे आठ वे अपने नाम से तथा जिना नाम के—जिनने दिन वे ज्वित रही—‘मार्डन-रिव्यू’ में अनेक लेख, टिप्पणियों और चित्र—परिचय आदि लिखती रही थीं।

उनके राजनैतिक सिद्धांत जनने का मौका मुझे मिला था, परंतु उस विषय में विशेष कुछ लिखना नहीं चाहता। साधारण तौरपर घटना कहा जा सकता है कि बारतवर्ष की पूर्ण स्वाधीनता के लिये उनका काशी प्रयास था; स्वाधीनता की पताका को नीचे गिराने से उनके हृदय पर मोट पड़्युंती थी। हां, खिलाल औपनिवेशिक स्वराज्य या अल्पतरिणु जतीय आत्म-कर्तृत्वपर उन्हें कोष आपत्ति भी नहीं थी; किंतु उसे उच्चतम या यरम लक्ष्य कहने को वे तयार नहीं थीं। उनके राजनैतिक सिद्धांतों के विषय में एक आत और कहनी है, वह यह कि वे हर हालत में अहिंसा की पक्षपाती नहीं थीं; आवश्यकतानुसार स्थान-विशेष में अल-प्रयोग और युद्ध को वे आवश्यक समझती थीं। वे योद्धा-प्रकृति की मनुष्य थीं। अइसर उनकी आतमीत और लेखों से यह आत प्रकट होती थी। धार्मिक विषयों में भी वे सत्तगुण के साथ राजसिद्धता का संमिश्रण पसंद करती थीं। उनकी ‘अग्रेसर दिग्दर्शन’ नामक पुस्तक धरा धान की साक्षी देती है। परंतु जैसे वे तेजस्विनी थीं, वैसे दयावती भी थीं।

लेखों और चिह्नों-पत्रों से परिचय होने के अद्भुत दिन आठ उनसे मेरा साक्षात् परिचय हुआ था। छलाहआठ से कलकत्ता आने के आठ में उनसे मिला। तब आचार्य वसु और उनकी सहधर्मिणी के साथ आप हमदम के ‘इयरी हाल’ नामक लवन में रहती थीं। मैं सुअह दस अन्ने आ-पी कर हमदम पड़्युंता। इस कारण से पड़्युंता सो अभी ठीक याद नहीं पड़ता। मैं एक किराये की ‘घोडा-गाड़ी’ पर बैठ कर हमदम गया था। रेलमें नहीं, ‘इयरी हाल’ पड़्युं कर अअर देते ही निवेदिता आहर निकल आईं। उस समय सय भोजन कर रहे थे, उनका आना-पीना करीब-करीब अतम हो चुका था। उनके आहर आने पर मैंने उन्हें नमस्कार किया, उन्होंने

उसका जवाब दिया। उसका पाद पहले ही उन्होंने किराये की गाड़ी के ड्राइवान से घाउं का भिखाने और आराम देने के लिये कहा तथा ड्राइवान को भी आराम करने के लिये कहा। ठीक स्मरण नही रहा—शायद गाड़ीवान से भी पूछा था कि उसने जाना थाया या नहीं?

मैं जल्द हीतर उनके भोजन-गृह में पहुँचा, तो मुझसे भी पूछा, भोजन कर चुके या नहीं? यह भावम होने पर कि आ-पी कर आये हैं, साथ पीने का कहा तथा जे उभरा भजूर का गुड आ रही थीं, मुझसे भी उसे जाने के लिये कहा। उसके पाद दु-भोजन के आराम में बैठ कर अनेक विषयों में जातयित हुए थीं। वहाँ पर जे आराम-कुर्सी पड़ी हुई थी, उसपर मुझे बैठने के लिये कहा। मैंने उनसे अनुरोध किया कि आप ही आरामकुर्सी पर बैठिये; इस पर उन्होंने कहा—“नहीं, यह नारियों के बैठने की नहीं है, पुरुषों की है।”

घाउं पर उनकी धिस दया की जात से मुझे और एक जात याद आ गध। एक दिन (कलकते में) सुकिया-स्ट्रीट से कर्नवालिस स्ट्रीट जा रहा था, टैप्पू तो, उधर से लगिनी निवेदिता और उनके साथ एक अन्य पाश्चात्य महिला आ रही हैं। मदनमित्र लेन की मोड़ के पास एक पिछा पड़ा हुआ अधमरी हालत में सिसक रहा था। कितने ही लोग आ-जा रहे थे, पर किसीकी भी उस पर दया न आती थी। निवेदिता उसे देखते ही ठहर गध और पासकी दुकान से दूध ले कर पिछे को पिछा कर उसे छलाने की कोशिश करने लगीं। वह मिठाई की दुकान अग्न वहाँ नहीं है, उस जगह अडा पछा मकान बन गया है।

निवेदिता का धर्म-विज्ञान, समाज-विज्ञान, शिक्षातत्त्व तथा चित्र, स्थापत्य और आस्कथ के विषय में विशेष ज्ञान था। इन विषयों पर वे लेख भी लिखा करती थीं। धिसके सिवा राजनैतिक विषयों पर तो वे बहुत ही अच्छे लेख लिख सकती थीं। उनके लेख में ‘काष्ठ परिवर्तन’ न कर के प्रायः ज्यों-का-त्यों छापता था; दो-एक में शायद कुछ परिवर्तन और परिवर्धन किया था, जैसा याद पड़ता है। टिप्पणी, भंतव्य या नोट वे जे लिखा करती थीं, उनमें से किसी-किसी में कुछ परिवर्तन और परिवर्धन कर देता था। धमका कारण था हमारे देश का ‘राजद्रोह’ विषयक कानून। क्योंकि वे बहुत ही अल्प स्पष्ट भाषा में कठोर सत्य लिखा करती थीं। उन्होंने परिवर्तन और परिवर्धन का अधिकार सिद्ध मुझे ही और यह कह कर दिया था कि “आपकी विवेचना पर मुझे विश्वास है।” उनकी लिखी हुई आज-आज टिप्पणी मेरे द्वारा ‘संपादित’ हो कर भिना-रुस्ताक्षर के प्रकाशित होने के कारण अग्न उनका छांट निकालना मुश्किल है; हां, जे उनकी लेखनशैली और चिंताधारा से विशेष परिचित हैं, वे जसे ही छांट लें।

वे हमारे पत्र में लेख दिया करती थीं, धिससे एक विषय में मेरी आंखें खुल गध थीं। मेरे पहले-पहल रविवर्मा की तस्वीरों की नकल तथा उस दंग की और-और तस्वीरें भी छपा करता था। उन्होंने लगातार मेरे साथ तर्क-युद्ध कर के मेरे अंदर यह समझ पैदा कर दी कि रविवर्मा के तथा उस दंग के अन्य चित्रों की रीति भारतीय नहीं है, और पाश्चात्य दंग के चित्रों के देणे भी उनमें काष्ठ उत्कर्ष नहीं है। पत्रों के सिवा इन सग्न जातों में तथा अन्य विषयों में उनके साथ जे भौषिक वार्तालाप होता, उसमें जेालने का काम वे ही जयादा करतीं, मैं जयादातर श्रोता का काम करता था। आचार्य वसु हंसते हुअे कहते—“ये आहती हैं कि तुम भी अल्प तर्क करो और तर्क में उनसे तुम परास्त होओ, तग्न ये बहुत पुरा होगी।” निवेदिता सुन कर हंसतीं। इस जात का वे अच्छी तरह दिखलाती थीं कि ग्रीक-गान्धार भूर्ति-शिष्य भारतीय भूर्तिशिष्य से अश्र नहीं है, और गान्धार भूर्ति-शिष्य की उपरि कारीगरी ग्रीक होने पर भी उसमें जितनी भी सज्जवता है, वह भारतीय है। उन्होंने कधअक सचित्र लेख में यह जात दिखवाध थी कि अजन्ता गुहा-विहार की प्राचीरपर अकित चित्रावली के सिवा गुहाओं के स्थापत्यादि भी प्रशंसनीय हैं। अंग्रेज लोक इस जात की कोशिश में हैं कि सग्न जैसा विश्वास हो जग्न कि भारतवर्ष में लोगों की वस्ती जडी धनी है और वहाँ जनसंख्या की वृद्धि भी बहुत अधिक होती है। धसीसे यह देश हरिद्र है। निवेदिता ने दिभाया था कि कुछ भिखा कर यह जात

સત્ય નહીં હૈ કિ નિખિલ-ભારત ધની વસ્તી હૈ. 'કિંડર-ગાર્ટન' કી પ્રણાલી સે ભારતીય યીજો' કે ખારે મેં કુસે બચ્ચોં કો શિક્ષા દી જ સકતી હૈ, ઇસ ખાતપર આપને અચ્છા પ્રકાશ ડાલા થા.

ખરીસાલ કે દુર્ભિક્ષ કે સમય ભગિની નિવેદિતા ને અપની આંખોં સે અકાલ-પીડિતોં કી અવસ્થા ઓર ઉન્હેં સહાયતા પહુંચાને કી વ્યવસ્થા દેખ કર 'ગ્રીમ્સિસ ઓફ ફેમિન એન્ડ પુડ ઇન બંગાલ' શીર્ષક દે કર 'માડર્ન-રિવ્યૂ' મેં કઇએક લેખ લિખે થે. ઉનમેં સે 'ટ્રેન્ડી ઓફ ન્યુટ' શીર્ષક લેખ મેં આપ હી ને પહેલે-પહેલ ધાન કે બદલે પાટકી ખેતી સે હાનિયાં દિખલાઇ થીં. ઇનમેંસે એક લેખ મેં ઉન્હોંને એસા સંકેત કિયા થા કિ પ્રબ્લેમોં કે હાથ મેં ઇસકે અંતિમ પ્રતીકાર કા ઉપાય ટેકસ ન દેના હૈ.

આપકી વર્ણન-શક્તિ ઓર લેખનશૈલી બહુત હી ઉમદા થી; પરંતુ કોઇ ઉનકી પ્રશંસા કરતા, તો ઉન્હેં અચ્છા નહીં લગતા થા. એક ખાર શ્રીયુત દિનશા વાચ્છાને બંબર્ષ કે 'કુસર-એ-હિંદ' પત્ર મેં ઉનકી વર્ણન-શક્તિ કી પ્રશંસા કી થી. ઉસપર ભગિની નિવેદિતા ને મુઝસે કહા થા--"વર્ણન-શક્તિ કે લિયે ખ્યાતિ પાને કા યદિ મેરા લક્ષ્ય હો, તો મેં અપના દાહિના હાથ કાટ ડાલૂંગી." વસ્તુતઃ વે પાઠકોં કો અનુપ્રાણિત કરને ઓર શિક્ષા દેને કે લિયે લિખા કરતી થીં.

અનેક પ્રસિદ્ધ લેખક પાસ તથ્ય ઓર ચિંતા-પ્રણાલી કે લિયે આપકે ઋણી હૈં.

ભારતીય અનેક રીતિ-નીતિયોં કો હમ જન્મ સે હી દેખતે આ રહે હૈં, ઇસ કારણ અભ્યાસવશ હમ ઉનકે ભીતરી ગૂઢ તત્ત્વોં કો નહીં પહચાન સકતે, ઉનકે પ્રાણ્ય ઓર અર્થ હમેં દૂઢે નહીં મિલતે. ઇન સખ વિષેયોં મે ભગિની નિવેદિતા કે અંતર્દષ્ટિ થી. વે ખીચ-ખીચ મેં ચૂકતી ન થીં, યહ ખાત નહીં; પરંતુ બહુધા વે અનેક રીતિ-નીતિ ઓર કિયા-કલાપ અનુષ્ઠાનોં કે ભીતરી પ્રાણ્ય કો પહચાન લેતી થીં, જિસે હમ નહીં પહચાન પાતે.

ભારતીય દેશી યીજોં કે પ્રતિ ઉનકા ગહરા અનુરાગ થા. એક ખાર ઉન્હોંને મુઝે સુખહ હી ભેંટ કરને કો કહા. ખોસપાડા લેન મેં ઉનકા એક પુરાના મકાન થા, વહાં જ કર ખખર દેતે હી વે બાહર આ ગઈ. ઉન્હેં દેખતે હી મેં ભમઝ ગયા કિ વે પૂજા-પાઠ ઓર જપ કર રહી થીં. ઉસકે બાદ હમ દોનોં ને નીચે આ કર જલપાન કિયા. ઉન્હોંને મુઝે પતીર ખાને કો દિયા. મૈને કહા--"મુઝે ઇસકે ખાને કા અભ્યાસ નહીં." ઉન્હોંને કહા--"ખાઓ, યહ ઢાંકે કા ખના હુઆ હૈં, વિદેશી નહીં હૈં." ઇસ પ્રકાર દેશી હોને કે કારણ મુઝે કુછ નયા ખજૂર કા ગુડ બી ખાના પડા. કહીં પર ઉન્હેં એક અધેલે કા કાલો મિટ્ટી કા દીપક મિલ ગયા થા. ઉસકે સૌંદર્ય-પર મુન્ધ હો કર ઉન્હોંને ઉસે બડે જતન સે રખ છોડા થા.

ઉનકા બંધુ-પ્રેમ ઓર દિતૈષિતા અસાધારણ થી. ચિત્ર કે સૌંદર્ય કો સમઝ કર ઉસકી વ્યાખ્યા કરને કો જો શક્તિ હમ લોગોં મેં નહીં, વહ નિવેદિતા મેં વિશેષ રૂપ સે થી. ઇસી લિયે મૈં ઉનસે અકસર ચિત્ર-પરિચય લિખને કા અનુરોધ કિયા કરતા થા. સમય દી કમી કે કારણ કબી-કબી ઉનકે પાસ ચિત્રોં કા પ્રૂફ ભેજ કર પત્રવાહક કે માર્ફત હી ચિત્ર-પરિચય લિખ કર ભેજને કા અનુરોધ કરના પડતા થા. અંસે મોકોં પર કબી-કબી વે ભોજન છોડ કર યા દૂસરે-દૂસરે કામોં કો છોડ કર બી ઉસી સમય ચિત્ર-પરિચય લિખ કર ભેજ દેતી થીં. પરંતુ પત્ર મેં લિખતી કિ--"એસા કરના ઠીક નહીં, આપ મુઝે ઇસકે લિયે જરા બી સમય નહીં દેતે." એક ખાર ઉન્હેં કિસી ભેદિયે કે મારફત પતા લગા કિ મુઝ પર રાજદ્રોહ કા મુકદ્દમા ચલનેવાલા હૈં. ખખર સચ્ચી થી, પરંતુ માલૂમ નહીં કિસ કારણ સે મુકદ્દમા ચલાયા નહીં ગયા. ઇસ ખાત કો સુનતે હી ઉન્હોંને બહુત દુઃખ કે સાથ પત્ર લિખ કર મુઝે ઇસ ખાત કી ખખર દી થી.

ઉનકે વિષય મેં આચાર્ય વસુ મહાશય કે મુંહ સે મૈને બહુતસી ખાતેં સુની હૈં, ઉનમેં સે અધિકતર શિક્ષાપ્રદ ઓર મનોહર હૈં; પર મેં સ્વયં ઉનકે વિષય મેં જો કુછ જનતા હૈં ઉતના હી મૈને યહાંપર લિખા હૈં.

(જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ના "વિશાલ ભારત"માં લેખક:—શ્રી રામાનંદ અદ્યાપાધ્યાય)

૧૭૮-જૈન સમાજનો ચળકતો સીતારો

આસો માસની અમાવાસ્યાની અધારી રાત્રિમાં આકાશપટ સ્વચ્છ સુંદર શોભી રહ્યું હોય, લીલીછમ ધરતી માતાની સાડીના રૂપેરી ચાંદલા સમા અનેક નાના મોટા તારલીઆઓ તેની શોભામાં કાંઈ એર તરેહનો વધારો કરી રહ્યા હોય, તે બધામાં એક એવો તેજસ્વી તારો હોય કે જે પોતાના પ્રકાશથી બધાની દૃષ્ટિ પોતા તરફ ખેંચી રહ્યો હોય, માનવસમાજ પણ તેના પ્રકાશથી અંતઃ તેના વિશેષ કાર્યપરત્વે, ફળપરત્વે મીટ માંડી રાહ જોઈ રહ્યો હોય, તેજ વખતે અચાનક અણુધાર્યો એ તેજસ્વી તારો ખરરર કરતાં અગમ્ય આકાશઘટમાં ક્યાંક સમાઈ જાય અને એ જોનારને જે દુઃખ-જે લાગણી થાય તે અકલ્પ્ય અને અનિર્વચનીય હોય છે. એ લાગણી અને એ દુઃખ એના સાચા પરીક્ષક અને પ્રેક્ષક સિવાય બીજા ન અનુભવી શકે, એ સહેજ વાત છે.

આવેજ એક જૈન સમાજનો ચળકતો સીતારો પોતાના તેજથી-સુંદર કાર્યશક્તિથી અને માનવતાના વિશિષ્ટ ગુણોથી બધાને મુગ્ધ કરી, બધાની દૃષ્ટિને પોતાના તરફ-કાર્ય તરફ આકર્ષી અચાનક અણુધારી રીતે આ જીંદગી પૂરી કરી કાળની અનંત શાંતિની ગોદમાં લપાઈ ગયો છે. આજે તે મહાન સીતારાને અસ્ત થયે નવ નવ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં છે. એ સીતારો તે બીજા કાંઈ નહિ કિંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ જૈનોના મહાન યાત્રાના ધામ પાલિતાણામાં શ્રી સિદ્ધગિરિની છાયામાં શોભતા શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલના સ્થાપક પિતા અને સંચાલક પરમ ગુરુવર્ય મુનિમહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી (કચ્છી). આજે તેઓ વિદ્યમાન નથી પણ તેમના યશઃકુન્દુબીને બળવતું ગુરુકુળ આજે ઉભું છે. તેમાં ૧૦૬ જૈન અનાથ બાળકો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. અત્યાર સુધીમાં તે મહાન ગુરુકુળમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આશ્રય મેળવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પોતાના જીવનને સફળ બનાવી ગયા છે.

ગુરુકુળમાં રહી સુંદર ધર્મભાવના, મહાન મેવાધર્મ અને આદર્શ માનવગુણો પ્રાપ્ત કરી અનેક શુભ કાર્યો કરે અને સાચા શાસનસેવક તૈયાર થાય તેવીજ કેળવણી ત્યાં અપાય છે.

જન્મ

આ મહાન વિભૂતિનો જન્મ વીરભૂમિ કચ્છપત્રીમાં (તા. મુન્દ્રા) વિક્રમ સં. ૧૯૩૪ ના આસો વદી ૧૪-કાળી ચૌદશે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ છેલાશાહ અને માતાનું નામ સુભગાબાઈ હતું. તેઓશ્રીનું મૂળ નામ ધારશીભાઈ હતું. તેમને એક બીજા નાનાભાઈ હતા, જેમનું નામ મેણશીભાઈ છે. જ્યોતિર્ધાઓ ધણી વાર કહે છે કે “કાળીચૌદશે જન્મેલ બાળક લાંબુ જીવે નહિ અને જીવે તો જરૂર મહાપુરુષ-મહાન વિભૂતિ થાય.” આ કહેવત ધારશીભાઈ માટે ખરાખર સફળ થઈ.

બાળક ધારશીને તેઓ મોટી ઉંમરના થતાં તેમના માબાપે નિશાળે મૂક્યા. કચ્છની તે વખતની નિશાળા એટલે ઘેટાં-બકરાં પૂરવાનું પાંજરું. બાળક ધારશીને એ જડ કેળવણીમાં રસ પડતો નહિ એટલે પોતે નિશાળને બદલે ખેતરો, વાડીઓ, બાગ-બગીચામાં અને ઝાડોની નીચે જઈ કુદરતી દૃશ્યનો આનંદ-મઝા ભોગવતા. બાલપણથી તેમનામાં એક અપૂર્વ શક્તિ હતી કે કુદરતી વસ્તુ નિહાળી તેના ગુણ-દોષ જાણવા તેમને વનસ્પતિનું ઝાડનું બહુ અદ્ભુત જ્ઞાન હતું. તેઓ સોબ-તીઓ સાથે જંગલમાં રખડતા, રમતા અને બધાના ઉપરી જેવા બની પોતાની પ્રભુતા-સત્તા દરેક ઉપર જમાવતા. અંતે માબાપના આમ્રહથી થોડું શીખી નામું લખવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા અર્થે અલખેલી મુળદ નગરી મોહમયી તરફ ઝુકાવ્યું. મુળદ આવી થોડો વખત નોકરી કરી ત્યાં આ ચાલાક છોકરાને શેઠે પોતાની દુકાનમાં ભાગ કરી આપ્યો. તેઓ નાની ઉંમરે મુળદ આવેલા છતાં કચ્છી સાહસપ્રિયતા, શરવીરતા અને ધીરજ તેમને ધંધામાં આગળ ધપાવ્યા. તેમનું શરીર મજબૂત બાંધાનું અને કસાયેલું હતું; તેમજ શુદ્ધ અને ભાગ્ય અનુકૂળ હતાં. પછી શું પૂછવું?

શુ. ૨૫

તેમનો સેવાધર્મ અને ત્યાગ

જેમ દેશવીર ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહે નવી દિશા સૂઝાડી; સંત ક્રાન્સિસને ગરીબો અને રક્તપિત્તિયાની સેવાએ સાચો સાગમાર્ગ સૂઝાડ્યો; ગેરીબાદી, ડી વેલેરા, વીર મુસોલિની ઇતિહાસકર્તાને ત્યાંની જડ નોકરશાહીએ જગાડ્યા; તેમ ધારશીલાઇને મુંબઇના પ્લેગે જગાડ્યા. ૧૯૫૫-૫૬ માં મુંબઇમાં ભયંકર પ્લેગ ચાલતો હતો. ધારશીલાઇના કુટુંબનાં ૧૫-૨૭ માણસોને એ પ્લેગે પોતાના પંજમાં ક્રમશઃ સપડાવ્યાં. માત્ર ધારશીલાઇ બાકી રહ્યા હતા. તેમણે દુકાન બંધ કરી માંદાઓની માવજત ખૂબ પ્રેમ અને ધીરજથી કરી. રાત અને દિવસના ઉબગરા વેડી ખડે પગે કુટુંબની ચાકરી કરી. બીજાં સગાંવહાલાં ત્યાં જોવા આવતાં ડરે, ત્યારે આ મુવાન દરદી પાસે જઈ આશ્વાસન આપી તેના પગ દાબે, દવા પાચ અને બીજી પણ અનેક પ્રકારની માવજત કરતા. અંતે ફૂર કાળે એક પછી એક એમ બધાંને ઝડપ્યાં. ધારશીલાઇએ એ બધાંને શ્મશાન ભેગાં કર્યાં. કુટુંબીઓનું અકાળ મૃત્યુ તેમનું મર્મસ્થાન ભેદી નાખતું. શ્મશાનયાત્રા કરી આવ્યા કે તરતજ ધારશીલાઇને પ્લેગે પોતાનો ફૂર પંજે માર્યો. ઘરમાં કોઇ નહોતું, એક મિત્ર બહારથી ખબર પૂછી જતો. બધાની દુઃખી અવસ્થા પોતે નિહાળી હતી, જાણી હતી અને કુટુંબીઓની શું દશા થઈ તેનું તેમને જ્ઞાન હતું. ઘરમાં કોઇ પાણી પાનાર પણ નહોતું. “માત્ર પ્રભુનું નામસ્મરણ એજ તેમનું સાથી કે કુટુંબી હતું.”

પ્રભુના નામનો અખંડ જપ શરૂ રાખ્યો, એજ દવા એમ માની લીધું. એ પ્રભુનામે એક દિવ્ય ધ્વનિ પ્રગટ થયો અને તેઓને નવો માર્ગ સૂઝ્યો. યદિ હું આ રોગમાંથી બચું તો સાધુ થાઉં. અંતે કહેવત છે કે, રામ રાખે તેને કોણ ચાખે? પ્રભુનામસ્મરણ-ઔષધિ અને ત્યાગની કુદૃશ પ્રતાપથી તેજ રાત્રે પ્લેગની ગાંઠ ફાટી અને બગાડ નીકળી ગયો, અને જીવન-દીપક બૂઝાવાને બદલે ફરીથી મંદમંદ પ્રકાશ્યો. ધીમે ધીમે આરામ થયો. ત્યારપછી તરતજ દુકાને જઈ હિસાબ પતાવી દેશ તરફ હંકાર્યું, અને સ્ટીમરમાં માંડવી આવ્યા. રસ્તામાં સમુદ્રના તરંગોની માફક તેમનું મન વિચારતરંગોમાં ઝોલા ખાતું હતું. ક્યાં સાધુ થવું? સાધુ થયા પછી શું કરવું? હવે ઘેર જઈશ તો માખાપ સાધુ નહિજ થવા દે. પોતે માંડવી બંદર ઉતર્યા ત્યાં રસ્તામાં દેવયોગે તેમના દૂરના સગા કે જેઓ ટુંઢક પંથના સાધુ થયા હતા તે મળ્યા. ઓળખાણ આપી ઉપાશ્રય લાવ્યા. ધારશીલાઇએ ઉપાશ્રય આવી પ્રતિજ્ઞા અને પોતાની ભાવના ગુરુને કહી સંભળાવી. ગુરુજીએ પ્રથમજ તેમની પાસે બીડી જોઈ. ધારશીલાઇને કહ્યું કે, તમારે બીડીઓ છોડવી પડશે. તેમણે તરતજ બહાર જઈ ખૂબ બીડીઓ પી બાકીની બીડીઓ અને બાકસને સળગાવી હોળી કરી દીધી અને સદાને માટે તેના ત્યાગ કર્યો. ગુરુને આ ફેરફાર જોઈ આશ્ચર્ય થયું. દિવસની ૪૦ થી ૫૦ બીડી પીનાર છોકરો એકદમ ત્યાગ કરે એ તેની ઉચ્ચ ભાવનાને અને ત્યાગને સૂચવે છે. આ છોકરો છે તો પાણીદાર, જો એ સાધુ થાય તો સંપ્રદાયમાં રત્ન નીકળશે છોકરો બુદ્ધિશાળી અને સાદસી છે, માટે દીક્ષા લે તો સારું; પરંતુ બારી જુદું હતું. ધારશીલાઇના પિતાને પુત્ર માંડવીમાં છે તેના સમાચાર મળ્યા. તરતજ ગાકું લઈ બાળકને તેડવા આવ્યા અને પરાણે ઘેર લઈ જઈ સમજાવ્યું. આ યુવાવસ્થામાં જોગ શા? તારે તે શું દુઃખ છે કે અત્યારથી સાધુ થાય છે? શું તારે પણ ધ્રુવજી થવું છે? ધારશીલાઇ મૌન રહેતા. તેમનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય જોઈ પિતાની આંખમાં આંસુ આવતાં. અંતે ધારશીલાઇએ માખાપને મુંબઇની કરુણ કથની હૃદય ફડકા નાખે તેવી રીતે કહી સંભળાવી અને છેવટે ખૂબ સમજાવી દીક્ષાની રજા મેળવી. ગુરુને ત્યાં બોલાવ્યા અને માતૃપિતાએ દીક્ષા અપાવી. દીક્ષા વખતે તેમનું નામ ધર્મચંદ્રજી રાખવામાં આવ્યું. તેઓ મૂળથી ટુંઢક સંપ્રદાયના હતા અને ટુંઢક-સ્થાનકવાસી સાધુઓનોજ ખાસ સંસર્ગ હતો એટલે તેમણે ટુંઢીઆના સાધુ પાસેજ દીક્ષા લીધી. સાધુ થયા પછી ટુંક વખતમાં બુદ્ધિ-શાળી ચાલાક ધર્મચંદ્રજીએ સાધુક્રિયા કરી શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે વખતે સ્થાનકવાસી સંપ્ર-દાય વ્યાકરણને ‘વ્યાધિકરણ’ કહેતા એટલે પરબારા શાસ્ત્રાભ્યાસજ શરૂ કરતાં બે વર્ષમાં તો બધું સૂત્રના પાઠો મુખપાઠ કરી નાખ્યા.

સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ

જૈન આગમો તપાસતાં તેમને ચોખ્ખું જણાયું કે, મૂર્તિના વિદ્યાના પાઠો સ્થળે સ્થળે હોય છતાં આપણે મૂર્તિ કેમ નથી માનતા ? તેનો વિરોધ કેમ કરીએ છીએ ? તેઓ ભલે હુંદક સંપ્રદાયમાં ઉછર્યા હતા-તેના સંસ્કારો મજબૂત હતા, છતાં તેઓ સત્ય જ્ઞાનના પિપાસુ હતા. તેમની નજર ખુલી ગઈ. તેમણે સાંપ્રદાયિક મોહ ઉતારી નાખ્યો અને સત્ય શોધવા માંડ્યું. પાઠો મળ્યા કે, મૂર્તિપૂજા સત્ય છે. તેમણે પ્રથમ ખાનગીમાં ગુરુ પાસે દલીલો કરી. ગુરુજી તો આ સાંભળી મૌનજ રહ્યા. સમુદાયના વડીલ નેતાને પૂછ્યું. જેમણે ગોળ ગોળ ઉત્તર આપ્યો, વિદ્વાન સાધુઓને પૂછ્યું પણ ક્યાંયથી સંતોષકારક ઉત્તર ન મળ્યો. તેમના હૃદયમાં બંડ જાડ્યું. સત્ય હોય તે કેમ ન સ્વીકારવું ? ગુરુજી તો સમજી જતા હતા કે, શિષ્ય વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી છે. મારી પાસે તેની શંકાનું સમાધાન નથી. ધર્મચંદ્રજીએ આ સત્ય ખીજ સાધુઓને સમજાવ્યું. ગુરુજીએ સાંપ્રદાયિક મતવની ભુરજી બતાવી મૌન રહેવા સમજાવ્યું, પણ ધર્મચંદ્રજીને સંપ્રદાય કરતાં સત્ય ઉપર વધારે પ્રેમ હતો. મારું એ સાચું એમ નહિ, પણ સાચું એ મારું; એ સિદ્ધાંતને ખાસ માન આપતા. એકાદ વાર રાત્રે તેમને સ્વપ્નમાં મુબંધના સુપ્રસિદ્ધ ગોડીજી મહારાજના મંદિરનાં દર્શન થયાં. તેમનો પવિત્ર આત્મા પોકારી ઉઠ્યો:-બંધને તોડી નાખી દે, વાડામાં કાંઈ મુક્તિ નથી. અંતે તેમણે કચ્છના શહેર અંજરમાં એક દિવસે જૈન મંદિરમાં જઈ આત્મપુનિત કર્યો. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં બળભળાટ મચી રહ્યો. તેમને લકનજોનોએ સમજાવ્યા, સંપ્રદાયમાં રહેવાથી લાભ બતાવ્યા; અંતે માન-અપમાનની દરકાર કર્યા સિવાય બીજી ધમ્મીઓની સામે થઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળી જમનગરમાં આવ્યા અને ત્યાં સ્વર્ગસ્થ બાલચત્રચારી જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય-કમલસુરીશ્વરના શિષ્ય સ્થવીર શ્રી. વિનયવિજયજી મહારાજશ્રી પાસે તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી. ત્યાં તેમનું નામ બદલી મુનિ મહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

કાશીગમન

તપગચ્છની દીક્ષા લઈ ગુરુ સાથે શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ગયા અને ત્યાં તેમને અભ્યાસની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાથી ગુરુઆજ્ઞા લઈ અભ્યાસ અર્થે વિદ્યાપુરી કાશી તરફ વિહાર કર્યો. લાંબા લાંબા વિહાર કરી કાશી જઈ પહોંચ્યા, અને ત્યાં જઈ અભ્યાસની ધૂન લગાવી. તેમના સદાધ્યાયોએ અત્યારે પણ મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે કે, તેઓ અભ્યાસમાં સતત મહેનત લેતા. તેમનો સિદ્ધાંત હતો કે “સુલ્લાર્થીનાં કુતો વિદ્યા વિદ્યાર્થીનાં કુતો સુલ્લમ્” અહીં તેમને આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસુરી સાથે ગાઢ મૈત્રી થઈ. કાશીમાં તેમના જમણા હાથનીકે રહી દરેક કાર્ય કરતા. આચાર્ય વિજયધર્મસુરી બધી વાર કહેતા કે, પૂ. ચારિત્રવિજયમાં એક એવી શક્તિ છે કે ગમે તે કાર્ય હાથમાં લે તે જરૂર પાર ઉતારે. તે ધારે તો જરૂર આવી પાઠશાળાઓ ઉત્પન્ન કરી શકે. ગુરુદેવ ત્યાં ૩-૪ વર્ષ અભ્યાસ કરી શ્રી સમેતશિખરની યાત્રા કરી કલકત્તે થઈ માળવા, મેવાડ, રાજપૂતાનામાં થઈ ગુજરાતમાં આવ્યા. આ વખતે વડોદરામાં થયેલ મહાન મુનિસંમેલનમાં ભાગ લઈ પોતાનાં ઓજસ્વી વ્યાખ્યાનોથી બધાને આકર્ષી ત્યાંથી પાલિતાણે શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ચાલ્યા.

સંસ્થાની સ્થાપના અને તેમની વિશિષ્ટ માનવદયા

પાલિતાણે આવ્યા પછી તેમણે વિચાર્યું કે, પાલિતાણા તીર્થક્ષેત્ર છે તેમ વિદ્યાક્ષેત્ર-વિદ્યાપુરી કેમ ન બની શકે ? શું પાલિતાણા વિદ્યાપુરી કાશી ન બની શકે ? જરૂર જોતો કાશી બની શકે, એની પાછળ અપૂર્વ કાર્યશક્તિ અને ભોગ જોઈએ. આ પ્રશ્ન વિચારી એજ ભાવનાથી તેમણે પ્રથમ એક સંસ્કૃત પ્રાકૃત પાઠશાળા ખોલી. દિવસે સાધુ-સાધ્વીઓ અભ્યાસ કરતાં અને રાત્રે ગામનાં જૈન બાળકો અભ્યાસ કરતાં. સંસ્થાની વ્યવસ્થા સુંદર રીતે ચાલતી હતી. ધણું સાધુ-સાધ્વી બચુવા આવતાં. આ વખતે કચ્છમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. ધણા જૈનો મદદ માટે બહાર નીકળ્યા હતા. આ વખતે એક વૃદ્ધ ડોસો પોતાનાં બે નાનાં કુમળાં દૂલ જેવાં બાળકો લઈ પાલિતાણે આવેલો. તેણે પોતાનાં બાળકોને ક્યાંક મૂકવા બધી મહેનત કરી, પણ કોઈ સંસ્થામાં

તેમને સ્થાન ન મળ્યું. એ ડોસો પૂજ્ય ગુરુદેવને મળ્યો. આંખમાં આંસુ લાવી તેણે કહ્યું-“આ મારાં ફૂલ જેવા બાળકોને સંભાળનાર કોઈક મળે તો મારા જીવનની મને દરકાર નથી. હું જીવું કે મરું તેની મને લેશમાત્ર ચિંતા નથી.” મહારાજશ્રીનું હૃદય આ વચન સાંભળી પીગળ્યું-હાય! માનવીની આ દશા! ગુરુદેવના હૃદયમાં માનવસેવા ઉભરી નીકળી. ડોસોને આશ્વાસન આપી બાળકોને રહેવાને માટે બાળે તપાસ કરી, પણ ક્યાંય બાળકોને સ્થાન ન મળ્યું. મહારાજશ્રીને વિચાર આવ્યો કે, અહીં પાઠશાળા ચાલે છે તો તેને અંગે બોર્ડિંગ ખોલવામાં આવે તો ઘણું લાભ થાય. આવા સેંકડો અનાથ જૈન બાળકો તેનો લાભ લે. અહીં રહી લણે, તૈયાર થાય અને ભવિષ્યમાં સમાજને સેવા અર્પે. એ તો નિયમ છે કે “જેના ઉપદેશકો બળવાન તેમનો ધર્મ બળવાન” આમ વિચારી પાઠશાળાને અંગે બોર્ડિંગ ખોલી અને પાઠશાળાનું નામ “શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા બોર્ડિંગ” રાખ્યું. બોર્ડિંગ થવાથી આજીવનના ઘણા ગરીબ જૈન બાળકો અભ્યાસ માટે દાખલ થવા આવ્યા. વિશેષ મદદ માટે પોતાના પરમ સ્નેહી અને વડીલ આચાર્ય વિજયધર્મસુરી પાસે માગણી કરી અને આચાર્યશ્રીએ પણ અમુક સમય સુધી મદદ આપવાની હો કહી. બાળકોનો અભ્યાસ સુદર રીતે ઝડપથી આગળ વધતો ગયો. અધ્યયન-અધ્યાપનની બંધી બાબતોમાં ગુરુદેવ જાતેજ દેખરેખ રાખતા. ટુંક સમયમાંજ આ સંસ્થામાંથી ચાર વિદ્યાર્થીઓ અદારહઝારી સિદ્ધહંમ વ્યાકરણ લણી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં વ્યાકરણની મધ્યમ પરીક્ષા આપવા ગયા અને તેમાંથી ત્રણ ઉચ્ચે નંબરે પાસ થયા.

પાલિતાણામાં ભયંકર જળપ્રલય અને મહારાજશ્રીની ભગીરથ સેવા

આ વખતે સંસ્થાની ખૂબ પ્રગતિ થઈ હતી. સંસ્થા અત્યારે ઉન્નતિને શિખરે હતી. આખી જૈન કોમમાં અપૂર્વ અને અનુપમ સ્થાન સંસ્થાનું હતું. આ વખતે પાલિતાણામાં ૧૯૬૯ ના ભાદરવા વદ ૮ની રાત્રે ભયંકર હૃદયભેદક કારમો પ્રસંગ બન્યો. આ પ્રસંગે માનવતાની કસોટી હતી, ગુરુદેવ એ કસોટીમાંથી પસાર થયા.

બનાવ એમ બન્યો કે, રાત્રિ ગાજવીજ વરસાદ-મુશળધાર વૃષ્ટિ શરૂ થઈ, આખો પણ ન ઉઘડવા દે તેવા વિજળાના ચમકારા થતા હતા, ભયંકર કડાકા બોલતા હતા અને વાયુદેવનો મહાન પ્રકોપ ઉછળી રહ્યો હતો. વરુણદેવ અને વાયુદેવે પોતાના પ્રયત્ન પ્રકોપમાં અનેક જીવોના બલિ લેવા શરૂ કર્યા, સેંકડો ઘર જમીનદોગ્ધ થયા અને હજારો માણસો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો તણાવા લાગ્યાં. ઉપરથી ડુંગરનું પાણી નેશબંધ માર માર કરતું ધસ્યું આવતું હતું. ખીજી બાજુ નદીનો બંધ તૂટ્યો, પાણી ગામમાં પેહું. પાલિતાણાને ફરતી ત્રણ બાજુ નદી છે અને ચોથી બાજુથી ડુંગરનું પાણી ગામમાં ફરી વળ્યું છે. આખું ગામ બંબાકાર જળજળમય થઈ ગયું. તણાતા માનવીઓ બચાવો બચાવોના હૃદયભેદક કરુણ પોકારો પાડતા હતા; પણ કોઈને સંભળવાની કુરસદ ન હતી. આ વખતે સંસ્થા ઓસમાન શેઠના મકાનમાં હતી અને મકાન બહુજ મજબૂત હોવાથી તે પૂરેપૂરી સુરક્ષિત હતી. જે જળપ્રલય હમણાં આખા ગુજરાત ઉપર થયો તેવાજ જળપ્રલય પાલિતાણામાં અને તેની આજીવનમાં થયેલો. બચાવો બચાવોના પોકાર સાંભળી મહારાજશ્રી જાગી ઉઠ્યા. જોયું તો તેમને લાગ્યું કે, અત્યારે સેવાધર્મ બળવાનો અણધાર્યો અપૂર્વ અનુપમ મોકો આવ્યો છે. તેમનો દયાપ્રેમી આત્મા પોકારી ઉઠ્યો કે “હું એકંદ્રિય જીવોના બચાવમાટે ઓઘો (જૈન સાધુ પોતાની પાસે રાખે છે) રાખું છું તો પંચેન્દ્રિય જીવોને બચાવવા તે મારી પ્રાથમિક ફરજ છે.”

બસ, તરતજ તેમણે અંદર ઝંપલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સામેના દવાખાનાના પીલર સાથે દોરડાં બાંધી જીવના જોખમે ઝુકાવ્યું. ઉપર અનરાધાર મેઘ વર્ષો અને નીચે નર્ત્ય પાણીજ પાણી! કચ્છી સાહસ, ધૈર્ય અને શૌર્ય હાજરજ હતાં. પોતે તે વખતે સાડાત્રણસો મનુષ્યને અને સેંકડો ઢોરોને જળનાં ભોગ થતાં બચાવી દરેકને પકડી પકડી પોતે ઉપર પહોંચાડતા હતા. બચેલાં મનુષ્યોમાં ઘણાં તો નમ્ર હાલતમાંજ હતાં. તે દરેકને માટે સંસ્થાનો સ્ટોર ખુલ્લો મૂકાવી દીધો અને દરેક પ્રકારની મદદ આપી. આ મહાન મૂક સેવા, પ્રેમની ભગીરથ મહેનત અને સેવાનો

રિપોર્ટ સામે દવાખાનામાં રહેતા ડૉક્ટર મી૦ હોર્મસજીએ પોતા પાસે નજર જોષ લખ્યો અને સવારેજ ત્યાંના એડમિનિસ્ટ્રેટર મી૦ મેજર રટ્ટોંગને મોકલ્યો. મેજર રટ્ટોંગ આ વાંચી ઘણો ખુશ થયો અને સંસ્થામાં મહારાજશ્રીને મળ્યો અને સદસ્યશઃ ધન્યવાદ આપી જણાવ્યું કે, પાલિતાણુ સ્ટેટ આપની સેવાનું સદા ઝલ્લી રહેશે. આપને કાંઈ પણ કામ હોય તો મને ફરમાવજો. આમ કહી મહારાજશ્રીને ફેરો લઈ વિદાય થયો. મહારાજશ્રીના જીવનની આ એક અમૂલ્ય તક હતી અને એ દયામૂર્તિએ એ તકનો લાભ લઈ પોતાની માનવસેવાનો સચોટ દાખલો જનતા સન્મુખ મૂક્યો છે. મનુષ્ય ઘણી વાર આખા જીવનમાં એકાદું કાર્ય એવું સુંદર કરે છે કે જેથી તે સદા અમર અને ળીજને દષ્ટાંતરૂપ અને છે. મહારાજશ્રીને ધીમે ધીમે પરિચય વધ્યો. તે એટલે સુધી કે મેજર રટ્ટોંગ મહારાજશ્રીને પોતાના ગુરુનરીકેતુ માન આપતો. આ વખતે સંસ્થા જે મકાનમાં હતી તે મકાન સ્ટેટના તામે જતાં તે ખાલી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મહારાજશ્રીએ મેજર રટ્ટોંગને બધી વાત કરી. મેજર રટ્ટોંગે ખુશી થઈ જણાવ્યું કે, સંસ્થાને માટે આપ ગમે ત્યાં જમીન પસંદ કરો. સંસ્થાને તદ્દન ઓછામાં ઓછા દરે આપીશ. અત્યારે જ્યાં એક હાથ જમીન મેળવતાં મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે અરે, તે વખતે પણ એક હાથ જમીન મેળવવાના સાંસા હતા ત્યાં મહારાજશ્રીએ સંસ્થા માટે પાંચ વીધાં જમીન મેળવી આપી અને સંસ્થાએ ત્યાંજ મેજર રટ્ટોંગના હાથે પાંચો નંખાવી મહાન ગુરુકુળ થાય એજ ભાવનાથી સુંદર મકાન સંસ્થાએ ઉભું કર્યું.

ગુરુકુળ

ગુરુદેવની ભાવના હતી કે, આ સંસ્થા મહાન ગુરુકુળ થાય તો સારું. સમાજને ગુરુકુળની ખાસ જરૂર છે; પરંતુ જેમ દરેકને ભરતી-ઓટ આવે છે તેમ આ મહાન સંસ્થા માટે પણ બન્યું. સંસ્થાના આત્મા મહારાજશ્રીએ કચ્છ તરફ વિહાર કર્યો અને પાછળથી ગુરુકુળ ઉપર એવું ધનધોર વિમ્બવાદન ચઢી આવ્યું કે જેથી સંસ્થાનો પાયો હલમચી ગયો. મહારાજશ્રી કચ્છમાંથી પોતાના બે નૂતન શિષ્યો મુનિ મહારાજશ્રી દર્શનવિજયજી અને મુનિ મહારાજશ્રી જ્ઞાતવિજયજી-સહ મોટા મોટા વિહાર કરી જલદી પાલિતાણુ આવ્યા. સંસ્થાની દીન હાલત જોઈ તેમના હૃદયમાં કારી ધા થયો. જેમ માખાપ બાળકને પાણી પોષી મોટો કરે, તેમ આ સંસ્થાને ઉન્નતિના શિખરે મહાલતી મૂકી ગયા હતા, તેનેજ ગિરિકંદરામાં પડેલી જોષ દુઃખ થાય તેમાં નવાઇ જેવું નથી; પરંતુ હિંમત ન હારતાં ધીરજથી સંસ્થાનું મકાન પોતાના હાથમાં લઈ સંસ્થાને પદ્ધતિસર મૂકી અને પૂર્વની પદ્ધતિએ તેનું કામ સરળતાથી ચાલવા માંડ્યું. ત્યાંજ ધર્મોત્તમા ભાઈ જીવજીયંદ ધર્મચંદ મહારાજશ્રીને મળ્યા અને ગુરુકુળસંબંધી વાતચીત થઈ. અંતે મહારાજશ્રીના કહેવાથી અને આચાર્ય શ્રી વિજયકમળ સુરીજી તથા યોગનિષ્ઠ આચાર્યશ્રી છાદસાગર સુરીજીની કિંમતી પ્રેરણાથી સંસ્થાનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું અને મહારાજશ્રીની ઇચ્છાનુસાર સંસ્થાનું નામ “શ્રીયશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ” રાખ્યું. જેમાં અત્યારે ૧૦૬ અલ્પચારી જૈન વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. શ્રી સિદ્ધગિરિની છાયામાં આ ગુરુકુળ દિનપરદિન ઉન્નતિના શિખરે ચઢતું જાય છે. શ્રી વીરધર્મની ઉદ્ધોષણ કરતું, તેના સંસ્થાપક મહાત્મા પરમ ગુરુદેવના આત્મા સમું નિર્મળ, શ્રી ગિરિરાજની છાયામાં અગ્નેષ અને એકાકાપણે ઉભું ઉભું શાન્તિથી મૂંગે મોઢે આહર્ત લકતો તૈયાર કરી રહ્યું છે અને સમાજમાં કોઈ અનેરી ભાત પાડી રહ્યું છે.

તેમની ઉપદેશશક્તિ

તેમનામાં અસાધારણ ઉપદેશક શક્તિ હતી. સુંદર મોહક વાણીથી જ્યારે તેઓ ઉપદેશ આપતા ત્યારે શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જતા. ગમે તેવા કૃપણ મનુષ્યને પણ જોષ આપી ગુરુકુળને મદદ અપાવતા. આ સિવાય અનેક જૈનેતર વિદ્વાનો તેમના પરિચયમાં આવી જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતો સમજ્યા હતા. લાકડીયાનરેશ, માળીયાનરેશ, મેજર રટ્ટોંગ, અંગીયાના આવાજ, ડૉ૦ પદમશીભાઈ, સુ. નાથાભાઈ તથા ભાવનગરના મરહુમ મહારાજના મામા શ્રી. કનુભાઈ આદિ અનેક પ્રતિષ્ઠિત જૈનેતરો તથા રાજાઓને ઉપદેશ આપી જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં રસ લેતા કર્યા

હતા. માળીયાનરેશે તો મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી કચ્છના રણમાં કાંડી ઉપર મુસાફરો માટે પાશેર દાળીયા, ગોળ તથા મીઠા પાણીની સગવડ કરી છે કે જે સગવડ હજારો મુસાફરોના આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે. ખરા ધૂમ તડકામાં જ્યારે અંગારા સળગતા હોય અને ક્યાંય ઝાડ કે પાણી ન હોય, ત્યારે આ સગવડ કેટલી આશીર્વાદરૂપ છે તેની વાચકોજ કલ્પના કરી લે.

તેમનો સ્વર્ગવાસ

સંસ્થાની ચિંતામાં તેમનું શરીર અસ્વસ્થજ રહેતું. ખીજા શબ્દોમાં કહ્યું તો સંસ્થાની પાછળ તેમણે આત્મ જીવન રેડી દીધું હતું. શરીરમાં રોગે ધર કર્યું હતું. અંતે આ વિદ્વાન સમર્થ શાસનભક્ત દયામૂર્તિ સં. ૧૯૭૪ ના ઇન્દિયુએન્ઝામાં આસો વહી ૯ ના દિવસે આઠ દિવસની ટુંક બિમારી ભોગવાવી ૩૪ વર્ષની નાની ઉંમરે આ સંત પુરુષને કાળે પોતાના પંજમાં લઇ લીધા, તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એ ચળકતો સીતારો અણુધાર્યો અચાનક અસ્ત થયો. જીવન અને મરણ એ કાંઈ નવાઈની વાત નથી; પરંતુ એક આશાવંત મહાન વિભૂતિ અધુરી સેવા અર્પી ચાલ્યા જાય, આરભેલા સેવાયત્ને અધુરો મૂકી ભંગાણુ પાડી ચાલ્યા જાય ત્યારે દુઃખ કેને ન થાય ! આજે તેઓ નથી પણ તેમના મૂર્તિમંત દેહસમુદ્ધી શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ ચીરંજીવ છે. જેઓ એક વાર એમ કહેતા કે, આ બાવાની મહુડી કેટલા દિવસ ચાલશે ? તેઓ એક વાર પસ્તાઈ ક્ષમા માગવા આવ્યા હતા. આજે તેઓ પોતાની ભૂલ કમલે છે. જે સંસ્થાના સ્થાપનમુહૂર્તમાં મંગલનું શ્રીફળ ઉધાર લાવવું પડ્યું હતું તે સંસ્થા આજે આખી જૈન કોમમાં અપૂર્વ, અતુલ્ય અને અનંત લંબાય છે અને આખા જૈન સમાજને પ્રેમથી પોતાના તરફ આકર્ષી રહેલ છે.

તેઓની અંતિમ ભાવના

પૂજ્ય ગુરુદેવની અંતિમ ભાવના વર્ણવું તે પહેલાં તેઓશ્રીના જીવનનો એક અનન્ય પ્રસંગ ટુંકામાં લખી લઉં, પછી આગળ વધુ. એ પ્રસંગ તે તીર્થની સેવા. પાલિતાણુના મહુર્મ ઠાકોર શ્રી માનસિંહજીએ અને ત્યાં ખારોટોએ જ્યારે શત્રુજય ઉપર અશાંતનાઓ કરવા માંડી અને અનેક વિદ્યો કરી દહકનો ડાંડો જમાવવા અનેક અનર્થો કરવા માંડ્યા તે વખતે આ ગુરુદેવે હિંમનભરી રીતે અડગતાથી બધાની સામે ઉભા રહી આશાંતના ટાળી હતી અને ઠેક જીવ-સટોસટનો પ્રસંગ આજે છતાં તીર્થ ખાતર ગમે તેવાં દુઃખ ભોગવવાં પડે તો શું હિંસાબમાં હતું ? તેમ ધારી છેવટ લગી અડગ રહી તે પ્રકરણનો અંત આણ્યો હતો. શાસનસેવા કરવી એજ તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

તેઓશ્રીની છેવટની ભાવના જૈન અનાથાશ્રમ ઉઘાડવાની હતી. હજારો અનાથ નિરાધાર જૈન બાળકો ધર્માન્તર થાય છે તેમને આશ્રય આપી વિદ્યાદાન આપી ચુસ્ત જૈન બનાવવા અને જૈન સમાજનો થતો નાશ અટકાવવો. તેમની આ ભાવના તેમના શિષ્યો અને ભક્તો પૂરી કરે, એ શુભેચ્છાપૂર્વક વિરમું છું.

(તા. ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૨૮ના “મુંબઈ સમાચાર”ની અઠવાડિક આવૃત્તિમાં લે:—મુનિ ન્યાયવિજયજી)

१७९-कृषि-शास्त्रविषयक एक अपूर्व प्राचीन हिंदी ग्रंथ

जिस प्रकार संस्कृत साहित्य में केवल काव्य, नाटक, छतिहास, यंपू के अतिरिक्त वास्तुशास्त्र, शिल्पशास्त्र, भूगर्भशास्त्र आदि उपयोगितावाद के ग्रंथ भी पाये जाते हैं, ठीक उसी प्रकार हमारे हिंदी साहित्य में भी प्राचीन कवियों ने काव्य के अतिरिक्त अन्यान्य उपयोगी विषयों पर ग्रंथरचना की है। अन्यान्य भारतीय भाषाओं के छतिहास को देखते हुये यह बात निःसंकाय कही जा सकती है कि हिंदी की काव्यप्रौढ़ता से अन्य किसी देशी भाषा का साहित्य मुकाबला नहीं कर सकता। हिंदी में वीर, शृंगार तथा शांत-रस के साहित्य की कमी नहीं है, पर साथ ही हमारे प्राचीन कवियों ने व्यवहारोपयोगी विषयों पर भी ग्रंथ-रचना कर के हिंदीसाहित्य की श्रीवृद्धि की है। 'साहित्य-समालोचक' पत्र में महाशय गुरुदत्तकृत 'पक्षीविलास', 'वृक्षविलास' आदि ग्रंथों की ख्याती की जा चुकी है। माधुरी में भी रूप-भनन शास्त्र पर पिछली भर्त्ता आयेक लेख प्रकाशित हो चुका है; पर आज हम ऐसे अपूर्व ग्रंथ-रत्न का परिचय कराते हैं।

ज्वालियर के महाराष्ट्रनरेश महाराज दौलतराव शिंदे जी वीर, धीर और मुख्यब्राह्मण थे। आप जी रसिक, लक्ष्म, स्वयं कवि तथा कवियों के आश्रयदाता भी थे। ज्वालियर में साहित्य-संगीत-कला के प्रस्थापक आप ही थे। शृंगार-रसाचार्य कविवर पद्माकरजी के 'आलीगढ़ प्रकाश' की रचना के उपलक्ष्य में ऐसे लाभ रूपा तथा हाथी भेंट करने की महाराज दौलतराव की उदारताविषयक किंवदंति प्रसिद्ध हो गई है। अन्य हिंदी-भराड़ी-कवियों का भी महाराज ने केवल आश्रय ही नहीं दिया, वरन् अपने पूज्य पिता की तरह "दौलत प्रभु के चरण गहो है" जैसी रचना द्वारा इस महाराष्ट्रीय संप्रदाय ने हिंदी-काव्य-वाटिका को भी अलंकृत किया। आपको ही आश्रित शिव कविकृत 'दौलतभाग-विलास' ग्रंथ का परिचय हमें कराना है। हिंदी साहित्य के छतिहास में शिव कवि तथा उनकी रचना का तो उल्लेख पाया जाता है, किंतु उनके समय तथा पुस्तक का विषयनिर्णय नहीं। प्राप्त प्रति संभवतः स्वयं शिव कविजी की लिखी हुई और महाराज दौलतराव साहब की सेवा में भेंट की हुई है। ज्वालियर के वर्तमान सुंदर विस्तृत उद्यान कृष्णभाग के संस्थापक महाराज दौलतराव ही थे। स्वयं शिव कवि ने ग्रंथ के आरंभ में लिखा है—

उपपन्न प्रभुको अति सुभद्र, जनत सय संसार; याते 'भाग-विलास'को, कीन्हों सरस विचार।

इस उल्लेख से संभव है कि शिव कवि महाराज के हिंदी-कवियों को आश्रय देने की बात सुन कर, आपू वापसे जगदीश्वर के द्वारा दरबार में पहुँचा हो। ग्रंथ की भाषा आगरे के आसपास की है। महाराज दौलतराव ने, सन् १८१० में, उज्जैन के पहले ज्वालियर को राजधानी बनाया था। राजधानी बनने के अनंतर प-७ वर्षों में उद्यान की नींव डाली गयी। अतः अनुमानतः सन् १८१७ और सन् १८२७ (महाराज का मृत्युकाल) के बीच में शिव कवि ने इस ग्रंथ की रचना की होगी। कवि ने अपने स्वामी का वर्णन यों किया है—

कीर्ति सय जग में करत शिव को हरत कलेश; आलीगढ़ सुजान प्रभु दौलतराव नरेश।

तिन शिव कवि सों यों कल्यों, कीन्हें 'भाग-विलास'; जमें स्वामी की रहे, कीर्ति अमर प्रकाश।

पुस्तक का विषय नाम से ही स्पष्ट है, और वह हमारे अनुभवों की भाँति धरोहर है। अतः कहना न होगा कि इस धरोहर को देखना-बालना व परचना उनका सन्तान का मुख्य कर्तव्य है। इस छोटे-से ग्रंथ में कितने उपयुक्त विषयों का समावेश किया गया है, वह बात विषयसूचि से ही देखते जानती है। दिशावेद, निषेध, वृक्ष, भाग खाने की शुभाशुभ आदि बातों का विचार केवल भारतवर्ष जैसे अध्यात्मप्रधान देश में ही किया जाता है;

अत्रेष्ट-माध्यम से कृषिशाली शीघ्रनेवाले तो शायद धन आतां का भणक उठावे। दिशाभेद के विषय में कवि ने लिखा है—

जो घर के पूरव दिशा, अट लावे सुभ पाय; सकल काम पूरव करे, द्रष्टुं निपति अहाय।
घरते दक्षिण लाघये, उमरी तो शुभ होय; पीपर पश्चिम अति सुभद, वर्णित है कवि होय।

निषेधवृक्ष

घर में कण्डू न लाघये, राते वृक्षन डाय; लावे ताको इल यही, घर की वृद्धि न होय।
जेरी केरि द्वाडिम कल्लो, और जिजेरा जन; कंज, ढांक, क्यनार पुनि, तथा लसोडा मान।
घर के निकट न लाघये, वृक्ष कंटीले जार; जो लावे तो शत्रुते, लय उपजे निरधार।

आग लगाने का शुभाशुभ

निज गृह ते दक्षिण दिशा, अरु अग्नेय अमान; प्रथम आग नहीं लाघये, लाये दुःख की आन।
पश्चिम उत्तर पूर्ण दिश, करिये आग अन्त्यार; सुभ-संपति निशि-दिन अटे, कलत अर्थ निर्धार।

अनंतर कविने भूमि-परीक्षा, भूमि-वर्णन, निषेध भूमि, शुभ भूमि का वर्णन करते हुये लिखा है—
नीली शुक्र के पंभ-सी जल अिल होय अपार; आभी विष कडुवी मही, त्याग करे निर्धार।
नीली शुक्र के पंभ-सी माभन-सी मृदु जन; सेत शंभ पीत अति होय समान प्रमान।
जल नलक न भूमि में तल अंकुर हरिआय; तामें वृक्ष लगामये, परम सुभद हसाय।

अनंतर सजल भूमि, निरस भूमि और साधारण भूमि में लगाने के वृक्षों के नाम लिख-
कर वृक्षों के न-भविधि के विषय में लिखा है—

तीन जाति को न-भ है, सभ वृक्षन को जन, वनरपति छके दुम द्वितीय, लता शुभ लय मान।

जो वृक्ष भीज से होते हैं, और जो वृक्ष पेड से होते हैं, उनके नाम से कर भीज भोने की कछ विधियों का वर्णन किया है। यथा—

और सुनो न भूमि में, भीज न उपजे डाय, ताहि दूध सों सिंचिये, या उपाय सों होय।

घृत और आयुजिङ्ग की, ताहि दीलये धूप, पांय द्विस या विधि करे, अंकुर कटे अनूप।

आग में प्रथम जिन वृक्षों को लगाना आवश्यक है, उनके विषय में लिखा है—

नीलू यंपा सिरस पुनि, मही केरि अशोक, नागकेसरी प्रथम यह, सुभद कलत सभ लोग;

अनंतर अंतर से लगाने के वृक्ष तथा पूर्वदिशा के वृक्ष का वर्णन कर के वृक्ष सिंचने की युक्ति लिखी है। यथा—

नये वृक्ष से सिंचिये, प्रात समय सुभदान; सदीं द्वे दिन लौ रहें, यह बाला परिमान;

वास पास नहीं राभिये, वृक्ष अटे सुभ पाय, आर्ध द्रव पुढाय कर, क्यारी में सवाय।

पौदन को पालन करे, पुत्र समान विचार।

अनंतर जिजली पेडे हुये वृक्ष को दूर से दूरा करने की विधि तथा विभिन्न वृक्षों की पोषण-विधियों लिखी हैं। यथा—

नारंगी अडहर सुनो, धनको यही विचार; सिंचे सूकर मांस से, आटे वृक्ष अपार।

लीज पीली उरद की, तामें नीर भिलाय; सिंचे आवरे वृक्ष को, आटे अति सरसाय।

घृत, पय, पानी मित्र करि, सिंचे वृक्ष अनार; अहुत इले ईले अभित, समय होय अपार।

भीट लीजिये मुर्ग की, औ मछली को मांस; सिंचिये जल में घोरिके, इले वृक्ष अनयास।

तिल, मुहलेटी सहित पुनि, मृगमद नीर भिलाय; जेरि सिंचिये मधुर इल, अति सुगंध सरसाय।

छस प्रकार अनेक प्रकार के वृक्षों के पोषण की विभिन्न रीतियां अतलाघ हैं। वृक्षों के महासुगंधित फूलने, सली भेलियों को धूपने और सिंचने, सली वृक्षों को अके ही प्रकार से सिंचने, सभ वृक्षों का अके ही उपचार, पौधों की विधि, वृक्षों के नीराग होने की विधि आदि का वर्णन किया है। आरहों मांस इल लगने के विषय में कवि ने लिखा है—

लीजिय मूल अकोल की, ताको कवाय कराय; तामें पुनि मधु घृत सुभद, सरसों सरस पिसाय।

यभी सूकर हिरण्य की, ये सभ द्रव भिलाय; इले आरहों मांस इल जो सिंचे यहि भाय।

વૃક્ષ ટેલા હો કર પતે પીલે પડે' યા જડ મેં કીડે પડે', ઉસકા ઉપાય તથા વિના સમય ફૂલના, સૂખે વૃક્ષ કા હરા હો જના, ફૂલોં મેં ગુઠલી ન પડના, ફલ મેં અનેક પ્રકાર કે સ્વાદ હોના, ફલ હમેશા હરે રહના, પકે ફલ બહુત દિન રહના, આમ મેં દ્રાક્ષ કા-સા સ્વાદ, બેરી કી બેલ ચલના, પૈખંદી આદિ અનેક વૈજ્ઞાનિક શુભ શિવ કવિ ને અપને ગ્રંથ મેં ખતાએ હૈં, જિનકા પ્રયોગ કર કે હમેં લાભ ઉઠાના આહિયે. અમેરિકા-જૈસે કૃષિપ્રધાન દેશોં કે વિદ્વાલયોં મેં તો પકે ફલ બહુત દિન રહને, ફલ હરે રહને આદિ વિષયોં કા ખાસ તૌર સે અધ્યયન કરાયા જતા હૈં; પર હમારે શિવ કવિજી ને જૈસે કઇ સુગમ ઉપાય ખતા કર સાગર કો ગાગર મેં જર દિયા હૈ. સખસે અપૂર્વ ખાત હૈ વૃક્ષોં કે કફ-વાત-પિત્ત રોગોં કે લક્ષણુ ઔર ઉપાય કા વર્ણન. સ્વનામધન્ય આચાર્ય જગદીશચંદ્ર વસુ મહોદય તો ભારતીય વૃક્ષ-જીવવાદ કો અપને અપૂર્વ અન્વેષણોં દ્વારા, પ્રત્યક્ષરૂપ મેં, સંસાર કે સમુખ ઉપરિચિત કર હી ચૂકે હૈં; પર સૌ સવા સૌ વર્ષ પૂર્વ શિવ કવિજી કા તત્સંબંધી વિવેચન કરના અવસ્ય હી કુતૂહલારૂપ હૈ. આગ કે હી સાથ ખેતી કી ખાસ-ખાસ ખાતે-કહાં પર કુઆં ખોદને સે પાની નિકલેગા, આગ મેં તાલાખ ખના કર ઉસમેં મછલિયાં રખને કે લિયે મજાલયોં કા વર્ણન-આદિ સૈંકડોં અન્ય ઉપયુક્ત વિષયોં કા ભી ગ્રંથ મેં સમાવેશ કિયા ગયા હૈ. ઇસ પુસ્તક મેં વર્ણિત ઉપાયોં કે લિયે પ્રયોગશાલાએ ખોલના ઔર અનુભવ પ્રકાશિત કરના આવસ્યક હૈ. માલવા તથા તવરધાર-જિલ્લે કે કુછ ગ્રામોં મેં દરયાકૃત કરને પર હમને ગ્રંથ કે કઈ નુસ્ખે સહી પાએ. આજ ભી ગ્રામીણ જનતા ઉન્હેં ઉપયોગ મેં લાતી હૈ. અતઃ ગ્રંથ કી ઉપયોગિતા કે દેખતે હુએ ઇસકા શિક્ષા-વિભાગ મેં પઢાયા જના આવસ્યક પ્રતીત હોતા હૈ. અસ્તુ.

વૃક્ષ કે નિદાન-ચિકિત્સા કે વિષય મેં લિખા ગયા હૈ—

જે મનુષ્ય કે રોગ હૈં, તે વૃક્ષન કે જાન; અરુ સખ કફ-પિત્ત-વાયુ કી, પ્રકૃતિ ત્રિબિધ પહચાન. શાખા ફલ જા વૃક્ષ કે, ચિકને ઉજ્જવલ ફૂલ; ગોત્ર હોય લપટે લતા, જાનો કફ કો મૂલ. ધૂપ સહે ના પીત હો, ડાર પાત ગિર જાય; અરિન ફલે ફલ પકે કૃશ, પિત્ત પ્રકૃતિ યહ ભાય. સૂખો દીરઘ પાતરો, રુખો નીંદન હોય, જેરુ નહાં ફલ ના લગે, વાયુ પ્રકૃતિ હૈ સોય.

ઔષધિ-ઉપાય કે વિષય મેં લિખા હૈ—

શુત અમલી અરુ લોન સોં, જે સિંચે સુખદાન; દૂર કરે કફ-દોષ કો, કહત ગ્રંથ પરમાન. ખાકસ કફ કસાય જે, તિનકો કાઢો કાઢિ; સિંચે યા વિધિ વૃક્ષ કો, નસે પિત્ત કી ખાઢી. અનંતર હરે, નીલે, લાલ રંગ કી કપાસ પેદા કરને કી યુક્તિ ખતા કર વિના સમય ફૂલ પેદા કરને કી યુક્તિ ખતાઈ હૈ—

ગાંડે કે રસ મેં મિલે, પીસ ખિન્નાઈકંદ; જિહ્વાસિંચે ફૂલ કે, અસમય કરે અનંદ.

વૃક્ષ કે અસમય ફૂલને ઔર ફલ મેં ગુઠલી ન પડને કે વિષય મેં લિખા હૈ—

સિલખલ ગોખર ગાય કો, સરસોં ખાયખિડંગ; ગાંડે કે રસ મેં સજે, પીસ કરો છક સંગ. સખ વૃક્ષન કે મૂલ કો, તાકો સિંચ સુજાન; અસમય ફલ લાગે તખે, અતિ સુગંધ કી ખાન. મુંહલેટી મિશ્રી બહુરિ મહુઆ ફૂટી બખાન; ઇનમેં ગોલા ખાંધિ કે જર મેં ઘરે સુજાન. તાકે ઉપર લાઇએ, વૃક્ષ પરમ સુખ ખાસ; બહુત ફલે સુખ અતિ ખડે, ગુઠલી ખડે ન તાસ.

ફલ હરે રહને કે વિષય મેં કવિ ને કઈ યુક્તિયોં ખતલાઇ હૈં. એક યુક્તિ યહ હૈ—

અકરા મારો તુરત કો, તા કાંધે કો અર્મ; વૃક્ષ શાખ મેં ખાંધિએ, ફલ ન પકે યહ મર્મ.

પકે ફલ બહુત દિન રહને કી વિધિ—

મધુ ખિડંગ અરુ દૂધ કો, લેપ કરે તિહિ કાલ; દર્ભ ખાલ લે વૃક્ષ કી, શાખા ખાંધો લાલ. સિંચે જલ અરુ દૂધ સોં, તો જૈસી વિધિ હોય; વાકે ફલ બહુ દિન રહેં, મહિ મેં પર ન કોય.

જલ્દી વૃક્ષ હોને, વૃક્ષ અધિક ફૂલને, જલ્દી ફલ લગને આદિ કે સાથ હી ખેત મેં શુભા-શુભ વૃક્ષ લગાને કી વિધિ ખતાઈ હૈ—

ખટ લગાઇએ ખેત મેં, જૌ કી વહિ હોય; મહુઆ તે ગેહૂ ખડે, યહ જાનો સખ કોય.

ઉદ્દ વૃદ્ધિ જામુન કરે, સિરસ મૂંગ સરસાય; છેકુર ખેર લગાઈએ, ધન સોં પડે અકાલ.

અર્જુન જલ ખરસાઈ કે કરે પ્રજા પ્રતિપાલ.

અનંતર નીખૂ, અનાર, સીતાફલ, અંગૂર કે સિંચને કા સમય ખતા કર શુભાખ કે વિષય મેં લિખા છે—

જલ દે અશ્વિન માસ મેં, પુનિ સુનિ લેઉજવાખ; પૂસ-માસ મેં કલમ કર, સિંચો સરસ શુભાખ.

આવે કલી શુભાખ મેં, તખ વો સુનો વિધાન; કૃષ્ણ-પક્ષ ભરિ માધ મેં, નીર ન દીજૈ જાન.

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન વનસ્પતિ-શાસ્ત્રજ્ઞ શ્રીયુત સુરખંક મહાશય કી તરહ હમારે શિવ મહા-કવિ ને ભી પૈખંદી કી અનેક યુક્તિયોં ખતાઈ હૈં. પૈખંદી કા સમય, ઉસકી યુક્તિયોં ઔર એક હી જિગર કે વિલિનન વૃક્ષોં કા ખડા અનૂઠા વર્ણન કિયા હૈ. યથા—

ખટ, ઉમર, સહતૂત પુનિ, સુનિ લીજૈ અંજર; જિગર એક ધન ચાર કો, કહત સખૈ મતિધીર.

એક વૃક્ષ ધન ચાર કો, પૈખંદ કરિકે હોય, મનમાને દૈ-તીન કરિ, કહત સયાને લોય.

કંઈ પૈખંદી ફૂલ-જાતિ કે ભી નામ ખતલાએ હૈં. અનંતર કવિજી ને કૂપ-પરીક્ષા કી કષ્ટ યુક્તિયોં ખતલાઈ હૈં. યથા—

જો કહુ નિર્જલ ભૂમિ મેં, ઉપજે દેખે ખેત; તાકે પશ્ચિમ ખોદિએ, ડેહ પ્રરુષ જલ દેત;

પીલી માટી કહે જહં, પીલે મેંડક હોય; આધ પુરુષ પર જલ કહે, યહ નિશ્ચય કર લોય. છં

કૂપ-ખનન કી દિશા

કૂપ કરે નૈઋત્ય તો ખાલક ખચે ન કોય; x x x x x

કૂપ ગાંવ કી અગ્નિ દિશિ, ખોદૈ તો યલ જાન; દુઃખ પાયે અરુ ગાવ કો, અતિ લય હોય નિદાન.

કવિ ને વૃક્ષોં વ ફૂલોં કી જાતિ કે વિષય મેં ભી ખડા વિસ્તૃત વર્ણન કિયા હૈ. વાટિકા-વિધાન કે વિષય મેં ભી કષ્ટ અનૂરી ખાતેં વૈજ્ઞાનિક ઢંગ સે લિખી હૈં. આગ કે મધ્ય મેં તાલાખ, તાલાખ કે ખીચ મેં મહલ, ઉસકે આસપાસ ખડુલ ઔર સર વૃક્ષ, રંગ-ખિરંગે મચ્છ, અનેક ભાતિ કે પક્ષી આદિ કા સંગ્રહ કરને કી સૂચના કી હૈ. અંત મેં શિવ કવિજી ને લિખા હૈ—

‘દૌલતખાગ-વિલાસ’ કો, પદૈ સુનૈ ચિત લાય, ‘સો નર ખાગ-વિચાર મેં, અતિ પ્રખીન ઠરસાય.

‘દૌલતખાગ-વિલાસ’ કા વર્ણન યહીં પર સમાપ્ત હોતા હૈ.

ઉક્ત ગ્રંથ ઉપલબ્ધ હો જાને પર હમેં, અપને સંશોધન મેં, ઇસી વિષય કે દો ઔર અપ્રકાશિત સંસ્કૃત-ગ્રંથ ઉપલબ્ધ હુએ હૈં. એક કા નામ હૈ-‘વૃક્ષદોહ.’ ઇસકી ખડુત સી ખાતેં ‘ખાગ-વિલાસ’ સે મિલતી-જુલતી હૈં. કુછ ખાતેં ‘વૃક્ષદોહ’ મેં અધિક હૈં, કુછ ‘દૌલત-ખાગ વિલાસ’ મેં. દૂસરે ગ્રંથ કા નામ હૈ ‘ઉપવન-વિનોદ’ જે હાલ હી મરાઠી મેં પ્રકાશિત હો ચૂકા હૈ. ઇસ ગ્રંથ મેં ભી ખડે અનૂકે પ્રયોગોં કા વર્ણન કિયા ગયા હૈ. ભારતવર્ષ કૃષિ-પ્રધાન દેશ હૈ-અતઃ જેસા કિ ઉપર કહા જા ચૂકા હૈ, હમારી પૂર્વપરપરા કો ખતલાનેવાલે એસે ગ્રંથોં કા જિતના ભી અધિક પ્રચાર હો, ઉતના હી અચ્છા હૈ.

અંત મેં એક ખાત કા ઉલ્લેખ કર દેના આવશ્યક હૈ. ઉક્ત ‘ખાગ-વિલાસ’-ગ્રંથ હમેં, ગ્વાલિયર-નરેશ કૈલાસવાસી મહારાજ માધવરાવ શિંદે કે નિકટ સદવાસ મેં રહને કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હોને કે સમય, મહારાજ કી કૃપા સે હી, ઉપલબ્ધ હુઆ થા. વલ કલી કા પ્રકાશિત હો ગયા હોતા; પર હમારે દુર્ભાગ્ય સે ઉસકી મૂલ-પ્રતિ કો, ઉસકી પ્રતિલિપિ-સહિત, એક વિમલ-કાંતિ મુખોપાધ્યાય-નામક ખંગાલી નવયુવક-જે હમારે પાસ લેખન ઔર સંપાદન-કાર્ય સીખતા થા—અન્યાન્ય અમૂલ્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી-સમેત હમારે સંગ્રહ સે ચૂરા કર કલકત્તે ચલા ગયા; કિંતુ અજ ઉક્ત ગ્રંથ શીઘ્ર હી પ્રકાશિત હો જાયગા.

(માર્ગશીર્ષ-૧૯૮૫ના “માધુરી” માં લેખકઃ-શ્રી. ભાસ્કર રામચંદ્ર ભાલેરાવ)

નોંધઃ—આ લેખમાં જે હિંસાત્મક તામસી ઉપાયો આવે છે, તે સાત્વિકજનો માટે તો અનુચિતજ છે.

લિધુ-અખંડાનંદ

૧૮૦-સાહિત્યસેવા વિષે જાણવા જેવા વિચારો

સાહિત્ય એ સાધન છે, સાધ્ય નથી.

હું સાહિત્યસેવી નથી, સાહિત્યોપાસક પણ નથી, સાહિત્યપ્રેમી જરૂર છું. મેં સાહિત્યનો આસ્વાદ લીધો છે, એની અસર મારાપર થઇ છે. મેં જોયું છે કે, સાહિત્ય બુદ્ધિને પ્રગલ્ભ કરે છે, લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, અનુભવને પીંજીને વિશદ કરે છે, ધર્મબુદ્ધિને જાગ્રત કરે છે, હૃદયની વેદના વ્યક્ત કરે છે, સમજાવ કેળવે છે અને આનંદને સ્થાયી કરે છે. એટલે સાહિત્યપ્રત્યે મારા મનમાં આદર છે; પણ મેં મારી નિષ્ઠા સાહિત્યને અર્પણ કરી નથી, સાહિત્યને હું મારી ઇષ્ટદેવતા ગણતો નથી. સાહિત્યને સાધનતરીકેજ સ્વીકારું છું; અને એ સાધનતરીકેજ રહે એમ—મને માફ કરશો તો કહું કે—પ્રવિષ્ટું પણ છું. તુલસીદાસના મનમાં હનુમાનપ્રત્યે આદર હતો, પણ એની નિષ્ઠા તો શ્રીરામચંદ્ર પ્રત્યેજ હતી. તેવી રીતે આપણી ઉપાસના જીવનની જ હોય. સાહિત્ય એ જીવનરૂપી પ્રભુની સેવા કરનાર અનન્યનિષ્ઠ ભક્તને ઠેકાણે શોભે. છતાં એ જ્યારે પોતાનીજ ઉપાસના શરૂ કરે છે, ત્યારે એ પોતાનો ધર્મ બૂલી જાય છે. માણસ પોતાનાજ સુખનો વિચાર કરે, પોતાનીજ સગવડો શોધવા પાછળ પોતાની બુદ્ધિ અર્ચા નાખે અને પોતાના આનંદમાંજ પોતે રમમાણ થાય; ત્યારે જેમ તેનો જીવનવિકાસ અટકે છે અને તેનામાં વિકૃતિ પેદા થાય છે, તેવી રીતે સાહિત્યનું પણ છે. સાહિત્યને ખાતર સાહિત્ય જ્યારે પેદા થાય છે, એટલે કે લોકો જ્યારે સાહિત્યની કેવળ સાહિત્યતરીકેજ ઉપાસના કરે છે, ત્યારે શરૂઆતમાં તો એ બહુ રૂપાળું થાય છે—વધારે આકર્ષક થાય છે. એની જૂની પુણ્યાઇ ખૂટે નહિ લાંસુધી એનો ભારે વિકાસ થતો હોય એમ પણ લાગે, પણ એ નિઃસત્વ થતું જાય છે. સાહિત્યને એનું પોષણ સાહિત્યમાંથી નહિ પણ જીવનમાંથી, માણસના પુરુષાર્થમાંથી મળવું જોઈએ. સાહિત્યમાંથીજ પોષણ મેળવનાર સાહિત્ય કૃત્રિમ છે, તે આપણને આગળ ન લઇ જઇ શકે.

સાહિત્ય એટલે શું ?

એવા કંઈકે સંકુચિત અથવા આકરા-વિચારો ધરાવતો હોવાથી કેવળ સાહિત્યના ઉપાસકો-થી હું ડરું છું. તેમનો દેવ જૂદો છે, મારો દેવ જૂદો છે; પણ સાહિત્યોપાસક બહુ ઉદાર છે. હું સાહિત્યોપાસક નથી, છતાં તેઓ સ્વીકારે છે. ‘અવિધિપૂર્વકમ્’ ભલે હોય, પણ હું સાહિત્યનીજ ઉપાસના કરું છું, કેમકે હું ‘શ્રદ્ધયાન્વિત’ છું એટલેજ સાહિત્ય વિષેના મારા કેટલાક વિચારો આપની સમક્ષ રજુ કરવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. આપ સૌની ઉદારતાપર મારો વિશ્વાસ છે.

માણસના વિચારો, ભાવનાઓ, લાગણીઓ અથવા લાગણીપ્રધાન અનુભવો ખીજ આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જે વસ્તુમાં છે તે સાહિત્ય, એ મારા પૂરતી સાહિત્યની વ્યાખ્યા છે. તાર્કિકો એક ક્ષણમાં એને પીંખી શકે એમ છે, એ હું જાણું છું, પણ અપૂર્ણ માણસે કરેલી વ્યાખ્યાઓ અપૂર્ણ હોય તો એમાં નવાઇ શી ? જેનામાં લાગણીઓપર અનાયાસે અસર પાડવાની શક્તિ છે તે સાહિત્ય. એપીપણું સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે.

સાહિત્યની શુદ્ધિ

એ અસર સારી પણ હોય અને નહારી પણ હોય. લાગણીઓ એ મનુષ્યજીવનનું લગભગ સર્વસ્વ હોવાથી એમના પર જે વસ્તુની અસર થાય છે તે વસ્તુ તરફ આપણે ખેદરકાર રહે પાલવે એમ નથી. હવા, પાણી, ખોરાક વગેરે શુદ્ધ રાખવાનો આપણે જેમ આગ્રહ રાખીએ છીએ અથવા રાખવો જોઈએ તેમ, અને તેથીયે વધારે સાહિત્યની શુદ્ધિ વિષે આપણે આગ્રહ હોવો જોઈએ. શિયળની જેમ જ્યાં સાહિત્યને સચવાય છે ત્યાં જીવન પવિત્ર, પ્રસન્ન અને પુરુષાર્થી થવાનુંજ. ઉચ્ચારશુદ્ધિ, જોડણીની શુદ્ધિ, વ્યાકરણશુદ્ધિ વગેરે પ્રાથમિક વસ્તુથી માંડીને સાહિત્યના એક એક અંગ-પ્રત્યંગમાં શુદ્ધિનો આગ્રહ હોવો જોઈએ, માત્ર એમાં કૃત્રિમતા ન આવે, વસ્તુ-ગીપણું ન આવે, દંભ ન આવે, કર્મકાંડ ન આવે.

નિર્વ્યાજ, મુખ્યતા એ શુદ્ધિનું એક પાસું છે અને સંસ્કારિતા એ બીજું પાસું છે. બંને રીતે શુદ્ધિ જળવાય, પણ જો આપણે શિથિલતાનાજ હિમાયતી થઈ જઈશું અને જો દરેક જાતની વિકૃતિને પણ દરગુજર કરવા આપણે તૈયાર થઈ જઈશું; જો સામાજિક જીવનમાં સદાચારનો તેમજ સાહિત્યમાં શુદ્ધિનો જે કાંઈ થોડો પણ આગ્રહ રાખે તેની સામે કકળાણ મચાવીને એને ટેકાણે પાડવાનો પ્રયત્ન કરીશું; તો તેથી સમાજનું પારાવાર નુકસાન થવાનું છે. સામાજિક જીવનમાં શું કે સાહિત્યમાં શું, શુદ્ધિ જળવવાની જવાબદારી વિશિષ્ટ-શ્રેષ્ઠ વર્ગનીજ હોય છે. પોલિસો-દ્વારા કે કોર્ટોદ્વારા સામાજિક સદાચારનો સર્વોચ્ચ આદર્શ ટકાવવાનો નથી, તેમ સાહિત્યનું પણ છે. સમાજના સ્વાભાવિક આગેવાનો જ્યારે શિથિલ થાય છે, ભીરુ થાય છે અથવા ઉદાસીન થાય છે, ત્યારે સમાજને બચાવનાર કાંઈ પણ શક્તિ રહેતી નથી.

એ ખરું છે કે, સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ હંમેશાં સમાજસેવાને અંગેજ થાય છે, એમ નથી. માનસિક આનંદ, સમાધાન, મુંઝવણ અથવા વ્યથા પ્રગટ કરવાની, શબ્દબદ્ધ કરવાની, માણસમાં જે સહજ વૃત્તિ છે, તેમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્ભવ છે. સંગીતની પેઠે સાહિત્યનો આનંદ પણ માણસ એકલો એકલો લઈ શકે છે; છતાં વાગ્વ્યાપાર એ સામાજિક જીવનને અંગે છે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પોતાના લાગણીપ્રધાન મનન અથવા ઉદ્ગારને બીજામાં સંક્રાંત કરવાની ઇચ્છાથી થાય છે, તેથી સાહિત્ય એ મુખ્યત્વે સામાજિક વસ્તુ છે, એમ કહી શકાય. જીવનની બધીજ સારી વસ્તુની માફક સાહિત્ય આત્મનેપદી પણ છે અને પરસ્પરેપદી પણ છે. માણસના સર્વોચ્ચ સદ્ગુણો એના સામાજિક જીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે. અન્યનિરપેક્ષ મોક્ષેચ્છા પણ આત્મોપમ્ય માટેજ છે; એટલે કે એનાં શરૂઆત અને અંત સામાજિક જીવનની કૃતાર્થતા સાથેજ છે. સાહિત્યવિષે પણ એમજ કહી શકાય. ગાયન સાથે જેમ તંબુરાનો ધ્વનિ તાન પૂર્યાજ કરે છે, તેમ સાહિત્યના વિસ્તારમાં પ્રગ્નહિત પ્રગ્નકલ્યાણનો સૂર કાયમ રહેવો જોઈએ. જે કંઈ એનાથી વિસંવાદી હોય તે સંગીત નથી; પણ કેલાહલ છે. તે સાહિત્ય નથી, પણ માનસિક ઝેર છે.

સાહિત્યનું વ્યક્તિત્વ

એક વાર હિંદુસ્થાનના ઐતિહાસિક પુરુષોની યાદીમાં મેં ભગવદ્ગીતાનું નામ પણ ઉમેર્યું હતું. જેના વ્યક્તિત્વની છાપ સમાજ ઉપર જૂદે જૂદે વખતે જૂદી જૂદી રીતે પડે છે અને તેથી જેના જીવંતપણાનો અનુભવ હંમેશાં થાય છે તે વ્યક્તિ અથવા પુરુષ; એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો ભગવદ્ગીતાને રાષ્ટ્રપુરુષ કહેવામાં ઔચિત્યનો ભંગ નથી, એમ માની શકાય. સાહિત્યવિષે પણ એમજ છે. સાહિત્ય એક યા બીજી રીતે સામર્થ્ય પ્રકટ કરનાર વ્યક્તિનું હૃદયસર્વસ્વ હોવાથી વ્યક્તિની અસર જેવી એની પણ અસર હોય છે. પ્રત્ન, મિત્ર અથવા કાન્તા સાથે સાહિત્યને સર-ખાવનાર સાહિત્યાચાર્ય એજ વસ્તુ જૂદી રીતે કહી છે. પ્રભુને ટેકાણે આપણે આજે 'ગુરુ' શબ્દ વધારે પસંદ કરીએ. ગુરુ, મિત્ર અને જીવનસહચરી-ત્રણે સંબંધ પવિત્ર છે, ઉદાત્ત છે. સાહિત્યનું ગિરદ એવુંજ હોવું જોઈએ.

સામાજિક વ્યવહારમાં આપણે ગમે તે માણસને ધરમાં પેસવા નથી દેતા. ચોર, શંક, પીશુન, ભુજંગની કાટિના લોકોને આપણે ઉમરાની અંદર પગ મૂકવા નથી દેતા. સાહિત્ય ઉપર પણ આપણી એવી ચોકી હોવી જોઈએ; અને તે આપણી પોતાનીજ હોવી જોઈએ. અપવિત્ર માણસ ગમે તેટલો વિવેકી હોય તોપણ જેમ આપણાં છોકરાં જોડે આપણે તેને છૂટથી ભળવા નથી દેતા, તેમજ પાપાયરણને કિતેજન આપનારા સાહિત્યને પણ આપણે આપણા ધરમાં પેસવા ન દેવું જોઈએ; અને ધરબહારના વ્યવહારમાં જ્યાં બધી જાતના લોકો જોડે સંબંધ પડે છે, ત્યાં બલા-ખૂરને પારખવાની કળા જેમ આપણે આપણાં બાળકોને અર્પણ કરીએ છીએ અને અતિ પ્રસંગી માણસને દૂર રાખવાનું શીખવીએ છીએ, તેમ સાહિત્યમાં પણ કુદૃષ્ટ સાહિત્યના હાવભાવમાં ન ફસાતા તેને દૂર રાખવાનું બાળકોને શીખવવું જોઈએ.

આજનો પવન

પણ આજનો પવન એ જાતનો નથી એ હું જાણું છું. શિષ્ટાચારની જૂની વાડો તોડવા-

નોજ પ્રયત્ન આપણે કરતા આવ્યા છીએ. એને ઠોકાણે નવા આદર્શની નવી મર્યાદાઓ તૈયાર કરવાનું આપણને સૂઝતું નથી. કૃત્રિમ કે યાંત્રિક વાડોની હિમાયત હું પણ નથી કરતો, પણ સમાજહૃદયમાં કાંઈક આદર્શ તો હોવાજ નોંધએ; અને એ આદર્શ જાળવવાનો આગ્રહ રાખનાર સમાજધુરીણો પણ નોંધએ છે. તેઓ જો પોતાનું આ સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છોડી દે તો સંસ્કૃતિ શી રીતે ટકે? સંસ્કૃતિ એ સગડીના દેવતાની પેઠે પવન ચાલે લાંસુધીજ ટકનારી વસ્તુ છે. પુરુષાર્થ અને જાગૃતિની ચોકી-વગર એકે સંસ્કૃતિ ટકી નથી. સંસ્કૃતિને કુદરત ઉપર નજ છોડી શકાય; પણ આજે તો આપણે સામાજિક અરાજકજી જાણે પસંદ કરતા હોઈએ એમ લાગે છે. જૂની વ્યવસ્થા ટકી નજ શકે એ દેખીતી વાત છે, ન ટકવી નોંધએ; પણ જૂનીને ઠોકાણે નવી વ્યવસ્થા રચવા જેટલું પ્રાણજળ પણ આપણા સમાજમાં હોવું નોંધએ.

કેવો અંકુશ

કાયદાના અંકુશની વાતો હું નથી કરતો. સાહિત્ય ઉપર કાયદાનો અંકુશ ઓછામાં ઓછો હોવો નોંધએ એમજ હું માનું છું. સદાચારની સર્વોચ્ચ કોટિનો વિચાર કરીને કાયદો ચાલતો નથી. કાયદાની આંખો સ્થૂળ હોય છે, જડ હોય છે અને એના ઉપાયો અસંસ્કારી હોય છે. સાહિત્ય ઉપર અંકુશ હોવો નોંધએ લોકમનનો. લોકમનનો એટલે સંસ્કારી, ઉદાર, ચારિત્રવત્સલ સમાજધુરીણોનો. આપું કશું કરવાને આજનો સમાજ તૈયાર નથી એ હું નથી જાણતો એમ નથી; પણ સમાજ એથી પોતાનુંજ નુકસાન કરે છે, એમ કહ્યા વગર છૂટકો નથી. **नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम्** એ દલીલ તજે આપણે તમામ મર્યાદાઓનો છેદ તો ઉડાડવો નથી ને?

સાહિત્ય એ કળાનોજ એક વિભાગ છે. એટલે કળાના નિયમો એને પણ લાગુ પાડીએ છીએ. કળા માટેજ કળા છે, કળા બાહ્ય કોઈ વસ્તુનો અંકુશ સ્વીકારે નહિ, એમ કહેનારા કેવળ કળાવાદીઓ નીતિના અંકુશની હમેશાં ઠેકડી કરતા આવ્યા છે. ‘**स्वात्मनी एव समाप्त महिमा**’ એવી એ કેવળ કળા જોતજોતામાં નિર્ગર્ભ સ્વાર્થી બની જાય છે. અને સ્વાર્થી સાથે સત્ત્વ ક્યારે ટક્યું છે? ‘આર્ટ ફોર આર્ટસ સેઇક’ ની પરિણતિ “આર્ટ ફોર આર્ટિસ્ટ્સ સેઇક” માં છે.

કળા અને સાહિત્ય

કળાએ નીતિનો અંકુશ સ્વીકારવોજ નોંધએ એવો મારો આગ્રહ નથી; પણ એનું કારણ જૂદું છે. સાહિત્ય પાસે પોતાનું ગાંભીર્ય, પ્રસન્નતા અને પવિત્રતા કેમ ન હોય? વિનોદ એ કંઈ આ ત્રણેના વિરોધી નથી. ઉત્કૃષ્ટ વિનોદ આ ત્રણેને ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચાડી બતાવી શકે છે.

સાહિત્ય જો સ્વધર્મ પાળે તો એને નીતિનો અંકુશ સ્વીકારવો ન પડે. સાહિત્ય જ્યારે હીન અભિરચિ અને કલાશત્રુ વિલાસિતાના પીઠામાં જઇને પડે છે, ત્યારેજ નીતિને લાચારીથી એને ત્યાંથી ઉઠાડી ઘેર આણવી પડે છે. સદાચારી અને સ્વયંશાસિત નાગરિકોને નગરરક્ષકોથી બહીવાનું કારણ રહેતુંજ નથી.

પણ કળા અને સાહિત્ય એકજ વસ્તુ નથી. સુંદરતા એ સાહિત્યનું જૂથણ છે, પણ સાહિત્યનું સર્વસ્વ નથી. સાહિત્યનું સર્વસ્વ-સાહિત્યનો પ્રાણ એ ઓજસ્વિતા છે, વિક્રમશીલતા છે, સત્ત્વવૃદ્ધિ છે. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પૌરુષ વધારવામાંજ સાહિત્યની ઉન્નતિ રહેલી છે.

શું વિષયસેવન સમાજમાં એટલું ક્ષીણ થઇ ગયું છે કે વિલાસપ્રેરક સાહિત્યદ્વારા તેને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર હોય? સમાજની જેમ સાહિત્યને પણ દેહધારીના નિયમેને વશ થઇને ઉચ્ચાવચ્ચ સ્થિતિઓ ભોગવવી પડે છે. જ્યારે સમાજનો સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ થઇ ચૂક્યો હોય, તેને અંજો આવતી સમૃદ્ધિનો પણ થાક ચઢ્યો હોય, તે વખતે જલે સમાજ વિલાસિતામાં ડૂબી સર્વસ્વ ખોવા તૈયાર થઇ જાય; પણ જ્યારે પતિત સમાજ માણસગતિ ઉપર આવતી બધીજ આપત્તિ-ઓતું દુર્દેવી સંઘરસથાન બન્યો હોય, કરોડો જૂએ નહિ તો નિરાશાથી પીડાતાં હોય, પુરુષાર્થની જ્યાં ત્યાં ઓટજ દેખાતી હોય અને અચ્છાન ચોખાસાની કાળી રાત જેવું ચોમેર ફેલાયું હોય, એવે વખતે તો હૃદયની દુર્બળતા વધારનાર, નામદ વાસનાઓને રૂપાળી કરી બતાવનાર અને અનેક હીન વૃત્તિઓનો અચાવ કરનાર હત્માઈ સાહિત્ય પેદા ન કરીએ. ચઢતા પહેલાંજ પડવાની તૈયારી કેવી?

સિંહાસનબત્રીસી અને મઝા પચીસીના વાતાવરણમાંથી આપણે માંડ ઉગ્યા છીએ તો એજ વાતાવરણની સુધરેલી અને ઠાવડી આવૃત્તિઓ કાઢીને શું આપણે ચઢી શકવાના હતા? દુર્ગુણનું કહેવર રૂપાળું હોય, તેનો પોષાક પ્રતિષ્ઠિત હોય, એટલા પરથી તે ઓછો મારક નથી થતો, બલકે વધારેજ થાય છે.

આધુનિક સાહિત્યની કૃપણતા

આપણી સમાજવ્યવસ્થાની સુદરતા ગમે તેટલી વર્ણવ્યાં, પણ આજે તેમાં એક ખામી તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક જમાનામાં આપણે બધું સંસ્કૃતમાંજ લખતા, તેથી આપણા પ્રોઠ અને લલિત વિચારો સામાન્ય સમાજને દુષપ્રાપ્ય થયા હતા; પણ તે વખતે સંતકવિઓ અને કથાકાર્તનકારો એ બધો કિંમતી માલ પોતાના ગળ પ્રમાણે સ્વભાષાની પુટકર દુકાનોમાં સરતે ભાવે વેચતા. મેગલ સમયમાં હિંદુની પ્રતિષ્ઠા વધી અને આરબી, ફારસી ભાષાઓમાંથી કવિઓને પ્રેરણા મળવા લાગી. અંગ્રેજી જમાનો શરૂ થયો અને આપણો બધો માનસિક ખોરાક અંગ્રેજીમાંથી આપણને લેવાની ટેવ પડી. એની સારી-માઠી અસર આપણી મનોરચના પર પડી છે; સાહિત્ય ઉપર તો પડીજ છે. આજકાલનાં આપણાં છાપાં અને માસિકો નવા જમાનાના વિચારો છૂટક ભાવે વેચવાનું કામ કરવા લાગ્યાં છે; પણ આ ત્રણે યુગમાં ગરીબવર્ગને માટે, ખેડુતો અને મજૂરોને માટે, સ્ત્રીઓ માટે અને બાળકો માટે વિશેષ પ્રયાસ થયો નથી. અશિક્ષિત સમાજમાં પણ સામાજિક પ્રાણ કેટલુંક સાહિત્ય પેદા કરે છે. આપણા સંસ્કારી દેશમાં સાધુ-સંતોની કૃપાથી તેમાં અમુક ઉમેરો થયો તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી; પણ આપણે મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગનોજ હમેશા વિચાર કરતા આવ્યા છીએ. ગરીબ લોકોનું જીવન શાંતિમય, આશામય અને સંસ્કારમય કરવાની ધાર્મિક ફરજ આપણી છે, એ આપણે ભૂલ્યા છીએ. ધૂમકેતુ કે દિરેક જેવા લેખકોની મુઠ્ઠી બે મુઠ્ઠી વાર્તાઓ છોડી દહએ તો આપણી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં ગરીબોના કરુણ કાવ્યમય જીવનનો વિચાર સરખો નથી હોતો. પુરાણકારોએ જેમ અમૃત, અપ્સરા અને અદેખાધવાળું સ્વર્ગ કલ્પ્યું, તેમ આજના નવલકથાકારો વકીલ, બેરિસ્ટર થયેલો, વિલાયત જઈ આવેલો અથવા મૃત્યુપત્રથી જેને ખૂબ પૈસા મળ્યા છે એવો કોઈ નવરો માણસ કલ્પે છે; અને એના આત્મનિસંગુષ્ટ એવા નિરર્થક જીવનનો વિસ્તાર વર્ણવે છે. જાતિભેદ આપણા મનોરથોમાં પણ એટલો બધો વ્યાપી ગયેલો છે કે મધ્યમ વર્ગ બહારની દુનિયા આપણે જોઈ શકતા નથી. સાવ ગરીબ લોકોનું જીવન આપણને દયાપાત્ર-પણ રહસ્યશૂન્ય લાગે છે. ઇસપના પેલા સાબરની પેઠે આપણે માથાપરનાં શિંગડાંના અભિમાનમાં દૂબળા-પાતળા પગના તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા છીએ. અથવા તિરસ્કાર જેટલુંકે ધ્યાન એમના તરફ આપતા નથી. કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તનો આશ્રય લઈ આપણે આપણો અનાથદોહ ઢાંકીએ છીએ. અનાથોની સેવા તો કારે રહી, એમનું સ્મરણ સરખુંકે આપણે નથી કરતા. અંગ્રેજ કવિ હૂડના 'સોન્ગ ઓફ ધી રિપરિટ' ને તોલે આવે એવું મૌલિક કાવ્ય આજના જમાનાના સાક્ષરોમાંથી કોણએ લખ્યું છે? ઇસપના સાબરની જે ગતિ થઈ એજ ગતિ આપણી હમેશાં થતી આવી છે અને હવે તો વિનાશ થવા બેઠો છે. આપણું લોકપ્રિય સાહિત્ય આપણી સામાજિક સ્થિતિ સૂચવે છે. હૈયે હોય તોજ હોઠે આવે ને! ગરીબોની હાડમારી ક્યાં છે, તેમનું દર્દ કયું છે, તેમનો સવાલ કેટલો વિકટ અને વિશાળ છે એનો જવાબદાર વિચાર કરી સવાલને તોલે આવે એવી યોજના હોય તોજ ગરીબોને કંઈક આશા આવે ને! જેની એરણ ચોરીએ તેનેજ દાનમાં સોય આપતા હોઈએ, ત્યારે તે લેતી વખતે સેનારના હાથમાં કેવી લાવના હશે? આપણું સાહિત્યજ્ઞે આપણને આપણો યુગધર્મ ન બતાવે, અને તે ધર્મ પાળવાને આપણને ન પ્રેરે તો તે બાકી બધી રીતે સરસ હોય તોયે વિકળજ કહેવું જોઈએ.

ગરીબોને બહાર રાખવા માટે જેમ આપણે બંધબારણે જમીએ છીએ અને પંક્તિભેદનો પ્રપંચ રચીએ છીએ, તેવીજ રીતે આપણે સાહિત્યની વિશિષ્ટ શૈલીઓ કેળવીને જ્ઞાનની પરખોમાં શાંતિભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ઉદાત્ત ઉન્નત વિચારો આમપ્રજનને જે સહેલાઈથી મળવા જોઈએ તે નથી મળી શકતા. આપણા સાધુસંતોએ ગરીબાઇનું વ્રત લીધું તેથીજ તેઓ ગરીબોની સેવા કરી શક્યા, અને ગરીબો માટે પ્રાણપૂર્ણ સાહિત્ય લખી શક્યા. હિંદુસ્થાનનું મોટામાં મોટું બળ એની

લોકસંખ્યામાં છે; પણ આપણે ગરીબોનો દ્રોહ કરી એજ બળને બેભાન કરી મૂક્યું છે. ન્યાં-સુધી આપણે ગરીબોને માટે સાહિત્ય લખીએ નહિ, હજારોની સંખ્યામાં બહાર આવી ગરીબોને આપણો ઇતિહાસ અને આપણી આજની સ્થિતિ, આપણું કાવ્ય અને આપણો ધર્મ એની ખુબીઓ સમજાવીએ નહિ, પોતાના જીવનપરની રાખ ખંખેરી તેને પ્રદીપ્ત કરવાની પ્રેરણા આપીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણું સાહિત્ય પાંડુરોગીજ રહેવાનું.

સેવામાં સાહિત્ય

સાહિત્યની ઉન્નતિને અર્થે ધડાતી યોજનાઓમાં કોષો અને સંદર્ભગ્રંથો, ઇતિહાસો અને વિવેચનો, પાઠ્ય પુસ્તકો અને પ્રમાણુગ્રંથો, પરિષદો અને સમિતિઓ-કેટલુંએ હોય છે. એ બધું છોડીને સાહિત્યના ઉદ્ધારને અર્થે ગરીબ પ્રજાની સેવા હું સૂચવું છું, એ બોધને કેટલાકને ઘેર કે સાહિત્યમંડળને સંસારસુધારા પરિષદ માનવાની બૂઝ કરીને હું વાતો કરું છું. ભલે એ આરોપ મારાપર આવે; પણ હું તો ચોક્કસ માનું છું કે, જાડને પોષણ જેમ મુખ્યત્વે જમીનમાંથીજ મળે છે, તેમ સાહિત્યનું પોષણ સમાજમાંજ રહેલું છે. માણસાદ્ય અને ધર્મનિષ્ઠામાંથીજ આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થવાનું છે, એ વિષે મને શંકા નથી.

ઉપર વર્ણવેલી આજકાલની યોજનાઓને હું ઉતારી પાડવા નથી માગતો. એમાં યથાશક્તિ ભાગ પણ લેવા હચ્છું છું; પણ મુખ્ય વસ્તુ વિસાચે ચાલે એમ નથી.

જીવનની સુગંધ

ન્યાં પુરુષાર્થો ઓછો થયેલો હોય છે અને જીવનમાં શિથિલતા આવેલી હોય છે, ત્યાં સાહિત્યની બાબતમાં અલ્પસંતોષ અને રસિકતાનું છીછરાપણું સ્વાભાવિકપણે આવી જાય છે. આજે આપણે મહાકાવ્યો લખી શકતા નથી, આપણી પ્રતિભામાંડ ચૌદ લીટી પૂરી કરતા પહેલાંજ ઓસરી જાય છે, એવી ટીકા હું નથી કરવા માગતો. કાવ્યની લંબાઇપર વધારે ભાર નથી મૂકવા માગતો; પણ આપણા કાવ્યવિષયો ઉતુંગ અથવા ગંભીર નથી હોતા એ ટીકા હું જરૂર કરું.

સાહિત્ય એ મોટે ભાગે વ્યક્તિગત પ્રયાસજ છે, તે ન્યાંસુધી ગંભીર અને દીર્ઘ ઉદ્બોધના પરિણામરૂપ ન હોય ત્યાંસુધી છીછરું રહેવાનું. *ધર્મિરે અસાધારણ પ્રતિભા આપી હોય તોયે તે બીજરૂપજ હશે. માણસે ઓછામાં ઓછું માણીનું કામ તો ઇમાનદારીથીજ કરવું જોઈશે. સાહિત્યમાં સહકારથી કામ કર્યા વગર પણ હવે ચાલવાનું નથી. સહકારને માટે જે સહયુષ્ઠો આવશ્યક છે તે કેળવ્યા વગર હવે એક ડગલું પણ આગળ ભરવું મુશ્કેલ છે. સિદ્ધાંતનો આગ્રહ અને સ્વભાવભેદ દરમુજર કરવાની શક્તિ, વિગતોમાં ઉતરવાની ત્રીજીવટ અને એકજ સંકેપને લાંબા વખતસુધી વળગી રહેવાની દૃઢતા, એ સામાજિક સહયુષ્ઠો આપણે ન ખીલવીએ તો જાત્રી સાહિત્યસેવા નજ થઇ શકે.

પણ એ તો થઇ સાહિત્યની સેવા. પણ સાચા સાહિત્યની નિર્મિતિ પ્રજાના પુરુષાર્થનુંજ ફળ છે. 'કારભારમાં બોલવાપણું ન હોય તો કારભાર આપવાપણું પણ ન હોય' એ જગવિખ્યાત સૂત્ર પાછળ ભાષાસૌક્ય અથવા અનુપ્રાસની લહેજત નથી. કેમકે એમાં લહેજત કરતાં અમેરિકન પ્રજાનો પુરુષાર્થ, એજ એમાં મુખ્ય વસ્તુ છે. સાહિત્યની ઉન્નતિ પ્રજાની ઉન્નતિ સાથેજ થાય છે. આપણા જીજ્ઞાસુ બેડુતોએ ગુજરાતી ભાષામાં જે ઉમેરો કર્યો છે તે આપણી બે-ચાર પરિષદો પણ ન કરી શકે. 'અમે વલ્લભભાઇના હાથમાં અમારું શિર સોંપ્યું' છે, નાક નથી સોંપ્યું.' એ વચન માટે ગુજરાતી ભાષા હમેશાં મગરૂર રહેશે. 'અમારે ખર્ચે બદ્દકા ને તોપો રાખે છે, પણ કહી બતાવતા તો નથી. અમારાં બાળકોને બંદુકો ને તોપોનો સ્વાદ અખાડશે તો એલાદ તો સુધરશે.' એ એકજ વાક્ય ગુજરાતી ભાષાને વીર્યશાળી બનાવવા બસ છે. સાબરમતીને કાંઠે ગાંધીજીએ અને બારડોલીનાં ખેતરોમાં વલ્લભભાઇએ જે ભાષા ધરી છે, તે ભાષા પોતાની સ્વાભાવિકતાથીજ ધરિદાતા અને પ્રૌઢ બની છે. સાહિત્ય એ પ્રજાના પરાક્રમનો પ્રસાદ છે. પેલો ડોસો મિશનરી ટેલર આપણને કહી ગયો છે કે, જ્યાં માવકસ્તથા માણસ સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવી હોય તો જીવનની ઉન્નતિ કરીએ. સાહિત્ય એ જીવનની ભાષા છે, જીવનની સુગંધ છે.

(તા.૧૬મી સપ્ટેમ્બર-૨૮ના સુરત સાહિત્યમંડળના વાર્ષિક ઉત્સવપ્રસંગે શ્રી.કાલેલકરનું બાંધાન)

१८१-बहादुरी की बातें

वीरता पुरुषों के ही हिस्से में नहीं आर्य है, उसकी अधिकारिणी स्त्रियों भी हैं। कुछ दिन हुए कलकत्ता कोर्ट के अजनबी श्री. ताराप्रसन्न घोष की धर्मपत्नी श्रीमती विनोदिनी देवी ने अपनी बहादुरी के साथ एक चोर को गिरफ्तार किया था। आपकी इस बहादुरी से प्रसन्न हो कर पुलिस की ओर से आपका सोने का एक पदक धनाम में दिया गया है।

एक दूसरी श्री की वीरता देखिये:-भारवाड में मोतीसिंह उकैत ने एक तहलका भया रप्पा था। गठनियां गांव के एक जट के घर मोतीसिंह और उसके साथी पहुँचे। जट का सभ्य भाव लूट लिया, फिर भी उसे कुछ देने लगे। उसकी पत्नी से यह न हुआ गया। अपनी वीरता-पूर्वक वह एक गंडासा ले कर निकल आई और दो डाकुओं को धाकल कर दिया। श्री के वीरत्व के सामने डाकू भाग पड़े; परंतु वे गिरफ्तार कर लिये गये। सचमुच इस श्री ने पुरुषजति का पाठ पढ़ाने का काम किया है-वह धन्य है।

कलकत्ते की घटना है-एक पाठशाला के क्लर्क साहब व्यर्थ कुछ लोगों को अदनाम करते थे। एक महिला को भी अदनाम करने की उनका आदत थी। पुरुषों से तो कुछ अन न पडा; परंतु उस श्री ने पाठशाला में आ कर क्लर्क साहब की ऐसी ज़बर ली कि वे फिर उसका व्यर्थ अदनाम करने की हिम्मत न पड़ी। जूतों की भार ने सारी आदत ठीक कर दी।

हसनपुर (जलौन) में एक तेन्दुआ ने एक बालक को पकड़ लिया। उसका पिता उसकी रक्षा के आया तो वह भी धाकल हो गया। इस पर संयोगवश उसी समय भा० मातदीनसिंह वहां आ निकले। आपने कुलहाडी से तेन्दुआ को मार कर पिता-पुत्र को बचाये। धन्य वीरता!

सम्राट जर्ज पंचम ने नज्जामाबाद जिला बिजनौरनिवासी बालु लखनराम को एक अनुषंग की जन बचाने के साहसपूर्ण कार्य पर मेडल दिया है। नज्जामाबाद स्टेशन पर जिस समय गाड़ी बिलकुल निकट आ गई थी, उसी समय एक व्यक्ति पटरि पर दूढ़ पडा। बालु लखनराम उसको पीछे ही दौरेन दूढ़ पडे और कुर्ति से उसे ज़बरदस्ती पकड़ कर उठा लाये। गाड़ी का इंसला केवल उ गज रह गया था। बाद में मालूम हुआ कि आदमी पागल था।

कुष्टिया के कानुनगो बालु मन्मथनाथ जेनरल की विधवा अहन शनिवार को सवेरे ७ बजे पास की गोराम नदी में नहाने गई। वह लंवर में पड कर धारा में बली गयी। कुष्टिया हाई स्कूल के थर्ड क्लास का १४ वर्ष का लडका तारापद शाह जण नदी में मुंह धोने गया तो उसे आधी डूबी हुई श्री दिखी। वह तुरत दूढ़ पडा और अपनी जन जेभम में डाल उसे डिनारे ले आया। यह देख सबको अडा आश्चर्य हुआ। लडके को धनाम दिया जयगा।

गत २८ ऑक्टोबर को यंपारण के कनुधनिया नामक ग्राम में शाम के ४ बजे के समय एक बाध ने निकल कर एक गाय के बछड़े को पकडा। ज़बर पा कर गांव के लोग लाठी, गंडासा तथा बछियां ले कर वहां पहुँच गये। वहां पर शेर ने नवाज राउत नामक एक युवक पर आक्रमण किया। नवाज राउत बाध के आघातों को सहता हुआ उसे ज़मीन पर पटक कर ब्रह्माया; पर जण तक लोग घटनास्थल पर पहुँचे, तब तक बाध नदी में दूढ़ पडा। नवाज राउत ने जे वीरता दिभाध वह वास्तव में प्रशंसनीय थी।

(“वीरसदृश”भाषा)

૧૮૨-પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહ

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રસિદ્ધ બોઅર યુદ્ધમાં પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહે જે વીરતા બતાવીને સંસારને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂક્યો હતો તે એક એવો બનાવ છે, કે જેને લીધે પ્રવાસી ભારતીય યુગયુગાંતર સુધી અભિમાનથી માથું ઊંચું રાખી શકશે. જોકે અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસમાં પ્રભુસિંહની વીરતાનું વર્ણન નથી કર્યું અને પોતાની અનુદારતા, સંકીર્ણતા અને “શ્વેત-વર્ણુ-ત્રેષ્ઠતા”ની નીતિને પૂર્ણ પરિચય આપ્યો છે, તોપણ વિશાળ ભારતના પ્રવાસી પોતાના આ વીર બંધુના પ્રશંસનીય સાહસની વાત કદી જૂલી શકતા નથી, અને તેમના વંશજો પણ ધણી શ્રદ્ધાસહિત પ્રભુસિંહની વીરતાનું સ્મરણ રાખશે.

પ્રભુસિંહ ખીહાર પ્રાંતના શાહઆદ જીન્દામાં બહુઆની પાસેના ભૈરવપુર ગામના રહેવાસી છે. ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં ભાઇની સાથે ઝઘડો થવાથી પોતે ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા અને પ્રખ્યાત ‘કુલી પ્રથા’માં ફસાઇને નાતાલ પહોંચ્યા. અહીં ડાંડી-કોલ-કંપનીએ પાંચ વર્ષ ગુલામી કરાવવા તેમને વેચાતા લીધા. હજી દાસત્વનાં માત્ર ત્રણ વર્ષ ગયાં હતાં ત્યારે ૧૨ મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૯ ને રોજ અંગ્રેજો અને બોઅરો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. અંગ્રેજોએ બોઅર જાતિને નબળા સમજી હતી અને એમનું ધારણું હતું કે, એક હુમલાથીજ તેઓ નાસી જશે; પરંતુ યુદ્ધ શરૂ થતાંજ બોઅર લોકોએ એવી બહાદુરી બતાવી કે અંગ્રેજો ગભરાયા. જે આફ્રિકાના અંગ્રેજોને સામ્રાજ્ય-સરકાર અને હિંદની સરકારની મદદ ન મળી હોત તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકાનો નકશો જુદોજ હોત જ્યારે બોઅર સેના ડાંડી પહોંચી ત્યારે બહાદુર અંગ્રેજો પોતાના આશ્રિત ભારતીય લોકોને ભાગ્યને ભરોસે મૂકીને લેડી સ્ત્રીય તરફ નાસી ગયા. ડચ સેનાએ ડાંડી પહોંચીને લગભગ ૫૦૦ ભારતીય મજૂરોને પકડ્યા અને રેલ્વેમાં ભરીને તેમને ત્રાન્સવાલ તરફ રવાના કર્યા, જેથી યુદ્ધમાં તેમની પાસેથી જરૂર પડતું કામ લઇ શકાય. આ બિચારાનાં કુટુંબીઓ ડાંડીમાં રહી ગયાં, તેથી તેમની ચિંતા અને વ્યાકુળતાની સીમાજ નહોતી.

રાત્રે ગાડી એક સ્ટેશને ઉભી રહી. વરસાદ પડતો હતો અને ઘેર અધારી રાત હતી. ડચ પહેરેગીરો હોટલમાં ખાવા ગયા હતા, ત્યારે પ્રભુસિંહે ૫૦૦ અભાગી મજૂરોનું નેતૃત્વ ગ્રહણ કરીને ત્યાંથી ફર્ય કરી દીધી. કેટલું વિકટ સાહસ ! જે કદી ડચ સૈનિકો આ લોકોને ફરીથી પકડી લેત તો એકે એકને ગોળાથી ઉડાવી દીધા હોત. એ બધા જંગલના દુર્ગમ માર્ગદારા બીજે દિવસે ડાંડી જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પોતાના કુટુંબને લઇને સંતાઇ છુપાઇને લેડી સ્ત્રીય જઈ પહોંચ્યા. લેડી સ્ત્રીય જઈ પહોંચ્યા ત્યારે અંગ્રેજ સેનાપતિ જ્યોર્જ વ્હાઇટ તેમને આશ્રય આપ્યો અને યુદ્ધનાં જુદાં જુદાં કામોપર તેમને ગોઠવી દીધા. એક દિવસે કેલ્લાએક અમલદારોએ ભારતીય મજૂરોને પૂછ્યું કે “તમારામાં કોઇ એવો વીર છે, કે જે પોતાનાં ગ્રાણી કાળજી રાખ્યા વગર રસદની રક્ષા કરી શકે ?” બધા મજૂરો મૌન રહ્યા. માત્ર એકજ જણ આગળ પડ્યો અને બોલ્યો કે “ભારત હજી સુધી તો વીરવિહીન થયું નથી. એ સાબીત કરવા હું તૈયાર છું.” આજ પેલો પ્રભુસિંહ ! એનેજ રસદની રક્ષા કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું; અને સાથે સાથે સરદારની પદવી મળી. એક દિવસે રસદની વહેંચણી થતી હતી ત્યારે ધૂમાડો કાઢતો અને વિજળીની જેમ કડાકા મારતો ડચ તોપખાનાથી ગોળો છૂટ્યો. બધા નાસીને સુરક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઈ ગયા અને પ્રભુસિંહને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા “નાસો, નાસો; તમે પણ છુપાઇને ગ્રાણ બચાવી લો.” પરંતુ આ વીર પર્વત જેવો અડગ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ગોળો તેના માથા ઉપર ચડને નદીમાં પડીને ખળબળવા લાગ્યો. સાજી સાહેબ બહાર આવ્યા અને પૂછ્યું કે “કેમ સરદાર ! તમને બીક નથી લાગતી ?” સરળપ્રકૃતિ પ્રભુસિંહે ઉત્તર વાળ્યો કે “બીક શાની સાહેબ ! જે મારી આવરદા પૂરી થાય તો આ ગોળાની સાથે વૈકુંઠમાં જઇશ, નહિ તો આ ડાંડી (પોતાનો ડાંડો બતાવીને) મારી દઇશ. ગોળો-ફોળો જતો રહેશે.”

જનરલ જુબર્ટની ૨૦ હજાર ડચ સેના નાતાલમાં લેડી સ્ત્રીય સુધી અધિકાર જમાવી

બેઠી હતી. અહીંથી નાતાલની રાજધાની પીટર મેરીત્સબર્ગ માત્ર ૧૧૯ માઇલ દૂર હતી. લેડી સ્મીથમાં સર જોર્જ વ્હાઇટ પોતાની સેનાસહિત ઘેરાઈ ગયા હતા. બોઅર જનરલે અમુલ્યવાનની મહાદી જગાપર તોપખાતું ગોઠવ્યું અને ત્યાંથી એવા ગોળા છોડવા શરૂ કર્યા કે જેનું વજન ૬૬ પૌંડ થતું હતું. અંગ્રેજ સેનાએ એ તોપનું નામ 'લોંગ ટોમ' પાડ્યું હતું. 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છૂટે એટલે અંગ્રેજ સેનામાં ખળભળાટ મચી જતો હતો. માટી અને રેતીની ગુણો ભરીને ઉપર નીચે ગોઠવી તેની વાડ કરી લીધી હતી. હવે પ્રશ્ન એ હતો કે, કોણ પોતાના જન-પર બેલીને પેલી ગુણોના ઢગલા ઉપર ઉભો રહે અને જ્યારે 'લોંગ ટોમ'માં ગોળા ભરાવા લાગે ત્યારે અંગ્રેજ સેનાને રક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઇ જવા માટે સાવધાન કરે? 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છુટીને આ જગાએ પહોંચતાં ૮-૧૦ મિનિટ લાગતી. કોઇ અંગ્રેજ બહાદુરે આવી રીતે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખવાનું સાહસ ન કર્યું, પણ વીરભૂમિ ભારતના અતીત ગૌરવની રક્ષાને માટે પ્રભુસિંહ પોતાના પ્રાણની બાજુ લગાવવાનું ખીડું ઝડપ્યું. તે ગુણોના ઢગલા ઉપર અંગ્રેજ વાવટો યુનિયન જેક-લઇને ઉભો રહેતો અને જ્યારે 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છૂટતો ત્યારે 'બસબ-બસબ' કહીને ધાટો પાડતો. એનો અવાજ કડક હતો. પેલી બાબુએ તોપ મર્જના કરતી તો આ બાબુએ પ્રભુસિંહ મર્જના કરી ઉઠતો; એટલે અંગ્રેજ, ભારતીય, હબસી બધા નાસીને રક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઇ જતા. કોઈ કોઇ વખતે તો ગોળા પ્રભુસિંહની પાસેજ ફાટતો, જેના ટુકડા આફત મચાવી મૂકતા; પરંતુ ચાર મહિના સુધી 'તે' પ્રભુની કૃપાવડે આ પ્રભુની રક્ષા થઇ. માત્ર એકજ દિવસે એક ગોળા તફન પાસેજ પડ્યો હતો, જેના આઘાતથી બે પશુ અને બે મનુષ્ય મરણને શરણ થયાં. તેનો એક કંકડો પ્રભુસિંહની છાતીમાં અથડાઇને નીચે પડ્યો, જેથી તેના પગના અંગુઠામાં કેટલીક ઇજા થઇ.

તે સમયની અવસ્થા વર્ણનાતીત છે. અંગ્રેજોની ખોરાકી ખૂટી. ચારે બાબુએ ઘેરાઇ જવાથી બહારથી કોઈ મદદ ન મળી શકી. ઘોડા-ગધેડાનું માંસ પણ સૈનિકોની હોજરીમાં પડવા લાગ્યું. આવા વિકટ સમયે પ્રભુસિંહ ચોવીસ ફ્લાકમાં માત્ર એક વાર આહાર કરતો અને તે પણ માત્ર બે અઘોળ મકાઈના લોટની રાખડી કરીને. આવી રીતે ત્રણ માસ પછી લેડી સ્મીથના ઘેરાનો અંત આવ્યો. બહારની અંગ્રેજ સેના આગળ વધી, ડચ પાછા પડ્યા.

સર જ્યોર્જ વ્હાઇટ પ્રભુસિંહને ધન્યવાદ આપીને વિલાયત ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેમણે પ્રભુસિંહની વીરતાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. તેમની બહાદુરીનું વર્ણન સાંભળીને ભારતના તત્કાલીન વાઇસરોયની સ્ત્રી લેડી કર્ઝને પ્રભુસિંહને એક ઝખ્ખો મોકલ્યો અને નાતાલ સરકારને અનુરોધ કર્યો કે, તે પ્રભુસિંહને પાછો સ્વદેશ મોકલો દે. સાર્વજનિકરૂપે પ્રભુસિંહની વીરતા સ્વીકારવા અને લેડી કર્ઝનેના 'ઝખ્ખો' પ્રદાન કરવા ડર્બનની કાઉન્સિલ એમ્પરમાં સભા થઇ. આ સભામાં ડર્બનના મેયર ગ્રીન એકર (એમ. એલ. એ.), સર ડેવીડ હંટર, એકટીંગ મેજસ્ટ્રેટ, પ્રવાસી ભારતીયના પ્રોટેક્ટર અને ફ્રાન્સના ધણા અમલદારો સિવાય મહાત્મા ગાંધી પણ ઉપસ્થિત હતા. બધાએ પ્રભુસિંહની વીરતાની ધણી ધણી પ્રશંસા કરી.

તે વખતે ડરબનના પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક પત્ર 'ધી રીઝુ એન્ડ ક્રીટીક' પોતાના ગ્રાહકો પાસેથી ઉધરાણું કરીને પ્રથમ અને દ્વિતીય શ્રેણીના બે ચાંદ તૈયાર કર્યા અને નિશ્ચય કર્યો કે, બોઅર યુદ્ધમાં જેમણે સૌથી વધારે વીરતાનું કામ કર્યું હશે, તેમનેજ આ ચાંદ આપવામાં આવશે. તા. ૧ ફ્રી ઓક્ટોબર ૧૯૦૦ ના અંકમાં આ પત્ર ધોપણા કરી હતી કે, પ્રથમ શ્રેણીના ચાંદ મેળવવા પ્રભુસિંહ યોગ્ય વ્યક્તિ છે અને તેમનેજ આ ચાંદ આપવામાં આવશે; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશ પ્રભુસિંહ ચાંદ મળે તે પહેલાંજ નાતાલથી ભારત આવી ગયા હતા. ભારત આવ્યા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ઉપર એક પત્ર લખીને પ્રભુસિંહને આપ્યો હતો. તેમાં બેનરજી મહોદયને પ્રાર્થના કરી હતી કે, લૉર્ડ અને લેડી કર્ઝન સાથે પ્રભુસિંહનો મેળાપ કરાવી દે; પરંતુ અશિક્ષિત વીર પ્રભુસિંહ એ પત્રનો મર્મ ન જાણી શક્યા, તેથી એ સૌભાગ્યથી વંચિત રહ્યા.

પ્રભુસિંહ લેડી કર્ઝનેના ઝખ્ખો અને ૬૦ ગીની લઇને ઘેર પહોંચ્યા. આ રકમમાં તેમનું

સ્વોપાર્જિત ધન પણ હવું. તે વખતે એમની અવસ્થા ૩૦ વર્ષની હતી. માતા અને ભાઈ જીવિત હતાં. હા! જ્યારે સમુદ્રપાર આફ્રિકામાં, ભારતની, વીરતાનો ડંકો બજાવીને પ્રભુસિંહ સ્વદેશ પહોંચ્યા ત્યારે ભતિના બનવરોએ તેમને ભતિચ્યુત કરીને તેમની બહાદુરીનું ઉત્તમ ધનામ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ ત્રાહી ત્રાહી કરીને નરપશુઓનું શરણ લેવાથી સાધારણ પ્રામશ્ચિત્તવૃત્તિ પીછો છૂટ્યો. તેઓ પરણ્યા, બે પુત્ર અને એક પુત્રીના પિતા થયા. હવે તેમની અવસ્થા ૬૦ વર્ષની થઈ ચૂકી છે, કન્યાને પરણાવી દીધી છે, સ્ત્રી મરણ પામી છે.

નાતાલથી ગયા બાદ પ્રભુસિંહના વિષયમાં કોઇને કાંઈ ખબર નહોતી. ગયા એપ્રિલમાં પ્રવાસી ભવનથી મને બાઈ દેવી દયાલનો એક પત્ર મળ્યો. તેમાં પ્રભુસિંહનું વૃત્તાંત વાંચીને જૂની સ્મૃતિ જાગી ઉઠી. હાય! બોઅર યુદ્ધના તે પ્રવાસી વીરને આજે પેટ ભરવાનાં પણ સાંસા પડ્યા છે! ન મળે ખાવા કે ન મળે ઓઢવા. છેલ્લા શિયાળામાં તેમણે પેલા જબાથીજ પોતાના શરીરનું રક્ષણ કર્યું હતું. સરકારની પાસે મેમોરિયલ મોકલવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. જોઈએ, તેનું શું પરિણામ આવે છે? પણ હું એટલું તો જરૂર કહીશ કે, જો પ્રભુસિંહના ભાગ્યમાં ભારતીય થવાનું પાપ ન હોત અને તેની આમરી ગોરી હોત તો આજે ધડપણમાં તે પેન્શનના પૈસાથી મોજ કરત; પરંતુ ગુલામ ભારતીય! પછી તે બંધે ગમે તેટલો સામ્રાજ્યભક્ત કેમ ન હોય અને તેણે સામ્રાજ્યની ગમે તેવી ઉંચી સેવા બંધે કરી હોય; પણ છેવટે તે અન્નવસ્ત્ર વિના ટળવળવાનેજ પાત્ર ગણાય છે. શું આપણે આશા રાખી શકીએ કે, આ લેખ વાંચીને ભારત સરકારના ઉચ્ચ પદાધિકારીઓ એ અભાગી વીર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવવાની તરફી લેશે?

(તા-૨૮-૧-૨૯ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માં લેખક:—પંડિત ભવાનીદયાલ સંન્યાસી)

૧૮૩-વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન

જો પહેલે દેહીખમાન થા, વિશ્વ-ગગન મેં સૂર્ય-સમાન;
સખી દેશ થે જિસકે આબે, હીના-તારાવલી-મહાન.
જિસકી આબા પા કર ચમકા, અધિકાર-સંયુત યુનાન;
ખિલે કમલ-વન નીલ-સરિત કે, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
સખસે પહેલે જહાં હુઆ થા, પ્રકૃતિ-નદી કા સુંદર વૃત્ય;
દેખા ગયા જહાં ધાતા કા, પહેલે પહેલે અનોખા કૃત્ય.
સખસે પ્રથમ સખ્ય હો કર દી જસને જગ કે બિશ્વા જ્ઞાન;
જિસને પહેલે પ્રભુ કે પાપા, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
હરિશ્ચંદ્ર-સા જહાં હુઆ થા, પૈદા વૃષ-ઋષિ સત્ય-પ્રતિષ્ઠા;
કપિલ-કણ્વાદિ સદશ થે જિસકે, સુવન સુભગ પદ્મસાઆભિષ્ઠા.
જિસકે બચ્ચોં કા રહતા થા, સિંહોં કે દાંતોં પર ખ્યાન;
તોડ-ફોડ કર ગિન લેને કા, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
રામ-કૃષ્ણ ને જન્મ લિયા થા, જિસમેં દિખલાને કો ખેલ;
જહાં હુઆ થા કુરુક્ષેત્ર મેં, અનુપમ યોદ્ધાઓં કા મેલ.
રક્તસુધા છિડકા જિસ જુ પર, રાજસ્થાન-સિંહ ‘મૃત’ જન;
જિસ વન કા થા શિવા કેસરી, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
અબ બી જહાં ખિલે રહતે હૈ, યોગી હો કર બી અરવિંદ;
ગિનકા રસ ચખને આતે હૈં, દૂર વિદેશોં સે સુ-મહિંદ.
ગાંધી-સા નરદેવ જહાં હૈ, આખિલ વિશ્વ કા પુરુષ-પ્રધાન;
જિસકા હૈ હમકો અતિ યોરવ, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.

(ફાલ્ગુન-૧૯૮૪ના “ત્યાગજૂમિ”માં લેખક:—મરીશ્વરસિંહ ‘બક’)

१८४-नादिरशाह का उजड़पन

नादिरशाह पडा ही उजड़ था. जण वह हिंदुस्थान में आया और करनाथ के मैदान में महम्मदशाह की सेना को परास्त करके दिल्ली पहुँचा तब दोनों आदशाह एक ही सिंहासन पर बैठे. क्या प्रसिद्ध है कि नादिरशाह को प्यास लगी और उसने महम्मदशाह से कहा कि पानी भंगवा दो. भुगल-सत्राओं का आडंबर प्रसिद्ध ही है. तुरंत नगाडा बजने लगा और जैसा जल पडा कि कोष्ठ पडा उत्सव होनेवाला है. इसआरह सेवक किसी के हाथ में रुभाय, किसी के हाथ में आसधान, दो-तीन सेवक एक अडे चाँदी के थाल में, एक मानिक के कठोरे में जल लरे हुआ उपर से एक गंगाजमुनी सरपोश से ढांक निकल आये. नादिर धराराया और उसने पूछा:-यह क्या है? महम्मदशाह ने उत्तर दिया कि आपके बिये पानी आ रहा है. नादिर बोला:-हम जैसा पानी नहीं पीते और उसने तुरंत सिखा कर अपने बिस्ती के खुलाया और बोले का टोप उतार कर उसमें पानी भरवा कर वह पी गया. उसने कहा:-यदि हम तुम्हारी भांति पानी पीते तो धरान से हिंदुस्तान न आते.

दूसरे दिन उसे पकड़ोष्ट हो गया. उसने अपना हाथ महम्मदशाह से कहा. तुरंत अलवीभां हकीम बुलाया गया. हकीम ने नादिरशाह की नाडी देख कर दवाभाने के दारोगा को गुलकंद लाने की आज्ञा दी. थोड़ी देर में एक गंगा-जमुनी थाल के उपर सुनहले काम का आनपोश पडा हुआ दरबार में उपस्थित किया गया. आनपोश उलटने पर एक जडाऊ भर्तमान, एक छाटा सा हीरे का अम्भय और रत्ती-भांशे समेत एक जडाऊ कांटा रखा था. हकीम यह सोच रहा था कि नादिर को कितना गुलकंद खिलाया जय. धतने में नादिर ने भर्तमान उठा लिया और दो उंगलियां डाल कर सारा गुलकंद भा गया. उसने कहा-हलवा बहुत अच्छा है और लाओ.

१८५-बादशाह महम्मदशाह के प्रधान मंत्री की सूझ-बूझ

इतिहास के पढ़नेवालों ने नादिरशाह का नाम सुना ही होगा, जिसने दिल्ली में “कल आभ” (जनता का वध) कराया था. दिल्ली के लोग त्राहि त्राहि कर रहे थे. महम्मदशाह का प्रधान मंत्री भूदा आसिङ्गल नगर की दशा देख कर व्याकुल हो गया और आपो में आंसु लरे महम्मदशाह के सामने जा कर बोला:-श्रीमान्! आपके पाप-दाहों की प्रग्न नष्ट हो गध. आदशाह के भी आंसु निकल आये, परंतु कर ही क्या सकता था? उदास हो कर बोला—

(दीदीये धंयरत कुशा, कुहरते लक रा अभी; शामते आभाले मा, सूरते नादिर गिरक.

अर्थात् शोक की आपो जोलो और ध्विर की गति को देखो. हमारे ही पाप नादिर के रूप में परिणुन हुआ है.

दो पहर होते ही नगर में हाहाकार मच गया. कुछ लोग फिर आसिङ्गल के पास गये. भूदा मंत्री नंगी तलवार गले में डाले नंगे सिर थूपथाप नादिर के आगे जा कर पडा हो गया और रोने लगा. नादिर को भी कुछ दया आ गध. वह बोला:-क्या खाते हो? आसिङ्गल ने यह शेर पढा.

कसे न भाँद कि दिगर य तेगे नाज कुशी, भगर य जिंद कुनी अलक रा व आज कुशी.

अर्थात् कोष्ठ नहीं जया जिसे तुम अपने हाव-भाव से भारो.

अब फिर संसार को जिता दो तब उसका वध करो.

नादिरशाह ने लज्जित हो कर सिर जुका लिया और तलवार भ्यान में रख कर कहा:-हमने तुम्हारी उजली दादी पर दया की! तुरंत ही धरानी दूत नगर में दौडे और शांति स्थापित हो गध.

एक दिन महम्मदशाह ने नादिरशाह की दावत की. इसमें एक एक काम एक एक अमीर को सौंपा गया. आना आने के पीछे जण याय आर्धतण मंत्री ने एक प्याला करा. जण देने लगा तब उसने सोचा कि पहले अपने स्वामी को दूँ तो कहीं नादिर भिगड जाय और जे नादिर को दूँ तो अपने स्वामी को क्या मुँह दिआउगा! सोचते सोचते उसे एक थाल सूझ गध. उसने महम्मदशाह के हाथ में एक प्याला दे कर कहा कि आदशाह की आदशाहों को दिया करते हैं. इसका अभिप्राय यह था कि मैं इस योग्य नहीं हूँ. आप ही अपने हाथ से नादिरशाह को दीजिये.

(आ पृष्ठभाना जन्ने देख “सरस्वती” ना एक अंकमांथी लीधा छ.)

૧૮૬-આદર્શનો ફકીર કેવો હોય ?

અભ્યવસ્થિત અને ગુચ્છિયા લાંબા વાળ, બટન વિનાનું ફારેલું પહેરણ, ધૂળનાં નિશાનવાળા થીંગડાંવાળા જૂના જોડા, એવો એક વર્ષનો એક જુવાન રશિયાનાં ગામડાંમાં અથાક બટકતો હતો અને તેને મળનારાઓના કાનમાં એક ટુંકો મંત્ર મૂકતો હતો. તેનો આવો વેશ હતો, તે સદા ઉન્નત મસ્તકે અને ટટાર છાતીએ ચાલતો હતો. તેની બે ઝીણી, તોપના મોઢાની જેમ મંડાયેલી, પ્રકોપની સળગતી સગદીઓ સમી આંખોમાં એવો પ્રભાવ હતો કે તેને માનપૂર્વક સાંભળ્યાવિના છૂટકો જ નહિ !

“ જુવાનો ! ખેડુતો અને કામદારો એજ સાચી પ્રજા છે. તમે એ ખેડુતોનાં ઝુંપડાંમાં જવ અને કામદારોની ફાટરીઓમાં પગ મૂકો અને તેમની વચ્ચે વાસ કરો. તેમને શીખવો કે, ઝારનું જલ્દી મંત્ર એ તમારાં બધાં દુઃખોનું મૂળ છે. તેમના કાનમાં મંત્ર પુકો કે, ઝારને ઉથલાવી નાખીને સામ્યવાદનીજ સંસ્થાપના કરવામાં તમારું શ્રેય છે. જુવાનો ! મુંઝા મુંઝા ગામડાંમાં પેસી ગામડીઆઓના લોહી સાથે આટલી વાત મિલાવી દો.” એ જુવાન સ્વપ્રદેશ સુશિક્ષિત યુવકો અને યુવતીઓને એકાં કરી આટલી વાત કહેતો. તે બોલતો સારે પથગામ આપતો હોય તેવું જાણતોના ઓતાઓ ઉપર થઇ જતું.

એ જુવાન આદર્શ ભક્તનું નામ ટ્રોટસ્કી. લેનિનનો એ સાથી. નવા રશિયાનો એ સર્જનદાર. ટ્રોટસ્કી શ્રીમંત પિતાનો પુત્ર હતો. પિતા એને બડો ઇજનેર બનાવી પોતાના વાડી-વજીરા સોંપવા ઇચ્છતો હતો; પણ ટ્રોટસ્કીએ અઠાર વર્ષની વયેજ, ક્રાન્તિની ભાવનાઓથી રંગાઇને, નવસર્જનના આતશથી સળગીને, પિતાના વાડી-વજીરા સંજાળી સુખી અમીર બનવાને બદલે જનતામાં નવા વિચારનાં વાવેનર કરવાનો રાહ પસંદ કર્યો. ટ્રોટસ્કીએ જોતજોતામાં તો બંડખોરોના અગ્રણી અને વિશ્વવવાદીઓના મુખીતરીકે નામ કાઢ્યું. પિતાનું સ્વપ્ન ધૂળ મળવા માંડ્યું. તેમનાથી એ ન સહાયું. તેમની અનેક શીખો નિષ્ફળ નિવડ્યા પછી તેમણે છેલ્લે પ્રયાસ કર્યો. ટ્રોટસ્કીના મોં સામે તેમણે પિસ્તોલ ધરી-“ નાદાન છોડરા ! કાં તો તું આજથી આ અવળાં કામો છોડી દે અને કાં તો મારું ઘર છોડી જા.”

ટ્રોટસ્કીએ અત્યંત શાન્તિથી બીજી વાત પસંદ કરી. પિતાના આ જુલમ સામે મુંઝો રોષ બતાવતો તે સીધેસીધો વિશ્વવવાદીઓની હાવણીમાં ચાલ્યો ગયો. તે ધડીથી ટ્રોટસ્કીએ તેની આ પસંદગીના પરિણામરૂપ જ્ઞાતી અને કાયમી કંઠાસિયતને જીંદગીના ભાગતરીકે વધાવી લીધી. ઘણીયે વખત આ ચીંથરામાં વિંટાયેલા માણસે સાંજના ખાણા વિના આખી રાત વિશ્લવને માટે કામ કર્યાં કર્યું છે. તેની આ તપશ્ચર્યામાંથી, તેની આ આદર્શ ભક્તિમાંથી, અહર્નિશ મૂક સંદેશ નીકળ્યા કરતો કે ‘ ઝારને ઉથલાવી નાખો, કામદારો અને કૃષિકારોને પોતાના ભાગ્યવિધાતા બનાવો.’

અને ટ્રોટસ્કી સમા થોડાક આદર્શના ફકીરોએ પ્રકટાવેલી શક્તિએ આજે રશિયામાંથી ઝારનું નામનિશાન પણ જુંસી નાખ્યું છે, અને જગત આંખો ફાડીને જોઇ રહે એવું નૂતન રશિયા હસ્તીમાં આણી દીધું છે.

(તા. ૧૪-૭-૨૮ ના ‘સૌરાષ્ટ્ર’માંથી)

૧૮૭-ભારતની ઓ પવિત્ર દેવીઓ! જાગૃત થાવ.

ભારતની માતાઓ! આજે તમારું માતૃત્વ ક્યા વેષમાં છે ? ક્યા વેદી ઉપર તમારા એ પવિત્ર માતૃત્વનું અલિદાન અપાઇ ચૂક્યું છે ? તમે તો એ માતાઓ છો કે જેઓ પોતાના પુત્રોને દેશની રક્ષાને માટે સ્વહસ્તે કેસરિયા જામા સજાવીને રણક્ષેત્રમાં વિદાય આપતી હતી. તમે પુત્રોને વીર બનવાની, દેશને માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાની, માતૃભૂમિની સ્વાધીનતા મેળવતાં હસતે મુખડે અલિદાન દઇ દેવાની અને ‘જાન નય તો જાવે, પર પ્યારા ધર્મ ન જાવે’ એવા શિક્ષણની આપનારી છો. તમે તો “શુદ્ધોઽસિ શુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ । સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં મદાલસા વાક્યમુવાચ પુત્રમ્” ની મધુર વાણીથી પુત્રોનાં હાલ-રડાં ગાતી હતી; પરંતુ આજે તો તમે એજ પુત્રોને ‘સૂઝ જ બેટા ! ... એ હાઉ આબો.’ ‘ત્યાં ના જતો, ત્યાં તો જૂત છે’ એવા એવા ઉપદેશ આપો છો. તમે તો તમને જન્મે ત્યારથીજ કાયર, નિરસાહી અને ડરપોક બનાવી દો છો. આવી સ્થિતિમાં તેઓ દેશ અને જાતિની શું સેવા કરવાના ? તમે તો એ રાજપૂતકુલભૂષણ રાણી દુર્ગાવતી અને ઝાંસીની રાણી વીરાંગના સદ્ગુણોની જ્યોતિ છો, કે જે ઘોડેસ્વાર થઇને પોતાના દેશનું રક્ષણ કરતાં કરતાં વિધર્મીઓને તોળાહ પોકરાવી પોતે પણ વીરગતિને પ્રાપ્ત થતી હતી. તમે એ મૈત્રેયી, ગાંધી અને ઉભય-ભારતી છો કે જેમણે ભગવાન શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ વિદ્વાન સાથે શાસ્ત્રાર્થ ક્યાં હતા. પરંતુ આજે તો તમે તદ્દન અશિક્ષિત છો, કંકડો છુટતાંયે નથી આવડતું, ધરણીનીજ ઉપાસના કરો છો. કેાઇ પુરુષ સાથે શાસ્ત્રાર્થની વાત તો દૂર રહી, પણ તેને જોતાંજ તમે તો દોહ હાથનેા છુમટો તાણો છો. આપણા ભારતવર્ષમાં અનસૂયા, સાવિત્રી, ચિંતા, બેલુલા અને સીતાજી જેવી સતીઓ પોતાના મૃત-પતિઓને જીવન આપવા જેવાં અદ્ભુત કાર્યો કરતી હતી. તમે આજે કેવી છો ! છોકરાં થાય તે માટે ઢોંગી સાધુ બ્રાહ્મણોની સેવા કરો છો, બબલાને જરાક કંઈક થયું તો જતરમંતરવાળાને કે ભુવાને શાધો છો અને બચુડો સાતેક વર્ષનો થાય તેટલામાં તો જોષીને પૂછવા માડો છો કે “બચુડાનો વિવાહ ક્યાંસુધીમાં થશે ? મારા બચુડાને કેવી વહુ મળશે ?”

દુનિયામાં રામ, કૃષ્ણ, શિવાજી અને પ્રતાપ જેવા બેનમૂન આદર્શ ઉત્પન્ન કરનારી ઓ માતાઓ ! આજે તમે તમારા માતૃત્વનું-કૌશલ્યા અને યશોદાજીના એ પવિત્ર માતૃત્વનું-કેટલું ભયંકર અપમાન કરી રહી છો ? આજે તમને તમારાં બાળકોના આરોગ્ય અને શિક્ષણનું જાન નથી; તેથી તો યોગ્ય પાલન-પોષણના અભાવે કેટલાંય બાળકો અસમયે મૃત્યુ પામે છે. તમારાજ સહવાસથી એક વખત ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો સુખી હતો ! એ સુખી દાંપત્ય-જીવન આજે ક્યાં ચાલ્યું ગયું ? ‘ભૂખે મરવું’ ભક્ષે પડે, પણ મારે ધરણી તો જોઇશુંજ. એક સીધું તો રોજ આપવુંજ પડશે.’ આવા ભયંકર આદર્શોથી તો તમે ગૃહસ્થ-જીવનને દુઃખમય બનાવો છો. “બચુડાના લગ્નમાં આવડું તેટલું ખર્ચો તોજ અન્નજળ લઇશ ” વગેરે બાબતોથી એ સુંદર ગૃહસ્થાશ્રમને લજવો છો. ઓ દેવીઓ ! ઉઠો, જાગૃત થાઓ અને ચેતો ! ત્યારેજ સમાજનો ઉદ્ધાર થશે ! કેમકે તમે તો સમાજનું અધુરું અંગ છો. તમે નહિ જાગો તો સમાજનું ઉત્થાન પણ નથી થવાનું.

તમે જાગો એનો અર્થ એવો નથી કે, તમે શોષીન ‘લેડીઓ’ બનીને મડોનું અનુકરણ કરો, ગાર્ડન-પાર્ટીઓમાં ભાગ લઈ ખૂબ અમન-ચમન ઉડાવો, ખુરસીમાં ખેડે ખેડે નવલકથાઓ વાંચ્યા કરો અને પતિદેવને હુકમ આપો કે, બબલાને ઝાડો-પિશાખ સાફ કરે. એવી એવી બાબતોથી તો ‘દિન દિન દીસે નિપાત, હાય ! નારીમંડળનો’ એના જેવુંજ થશે. ભારતની ઓ દેવીઓ ! ઉઠો, સીતા અને અનસૂયા જેવી દેવીઓ બનવાનો પ્રયત્ન કરો. તેમાંજ કલ્યાણ છે, ઉદય છે, દેશના ભાવિની નિર્મળ જ્યોતિ છે ! જાગો, જાગો ઓ દેવીઓ ! અને આ ભારતભૂમિ ઉપર રામ-કૃષ્ણ જેવાં સંતાનોને જન્માવો કે જેઓ સ્ત્રીજાતિનાં અપમાનોનો ભયંકર ખદલો લે, અન્યાયીઓનું દમન કરે અને દેશમાં સ્વાધીનતારૂપી સૂર્યનો ઉદય કરવા સમર્થ થાય !

(“હિંદુધર્મ”ના એક અંકમાંના શ્રી. ગુલાબચંદ બાલાના લેખનો અનુવાદ)

૧૮૮--યુવકોં કે પ્રતિ

“પ્યારે નૌજવાનો ! અપની જરૂરતોં કો કમ કરો. અનેક છોટી-મોટી વિદેશી વસ્તુઓં કે ઉપયોગ સે દેશ મેં વિદેશી વ્યાપાર કી જડ ખૂબ જોર પકડ ચૂકી હૈ. ઇસી કારણુ આજ હમારો દેશ ઇતના દીન ઔર નિર્ધન હૈ—દિન બ દિન હમારી નિર્ધનતા બઢ રહી હૈ.

શક્તિ ઔર સ્વાસ્થ્ય કો બઢાના અપના શારીરિક કર્તવ્ય સમજો. આર્થિક કર્તવ્ય—પાલન કે લિયે સ્વદેશી વસ્ત્રોં કો પહનને કા સંકલ્પ કરો; ઔર હિંદુસ્થાન કે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ મેં હાથ બંટા કર અપના આધ્યાત્મિક કર્તવ્ય પૂરા કરો.

અગર પરાક્રમી, યશસ્વી ઔર વીરતાપૂર્ણ જીવન બીતાના હી તુમહારી મહત્વાકાંક્ષા હો, તો હિંદુસ્થાન કો સ્વાધીન કરને કે લિયે અપની સમસ્ત શક્તિયોં કો કેંદ્રિત કરના શીખો.

અપને હૃદયોં મેં નિરંતર સ્વતંત્ર ભારત કા ધ્યાન કરતે રહો ઔર અપની સબસે કિંમતી વસ્તુ બી રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા કે લિયે અર્પણુ કર દો. ઐ ભારતમાતા કે સખૂત નૌજવાનો ! પુરુષાર્થ કે સંપૂર્ણ વિકાસ કે લિયે, અપની બેદાગ બહાદુરી કે જોહર કો બઢાને કે લિયે, ઇસસે અધિક સાફ રાસ્તા ઔર કોઇ નહીં હૈ”

“શ્રી. પ્રકાશમ્” (શ્રાવણ-૧૯૮૫ ના “ત્રાગ્બૂમિ” માંથી)

૧૮૯—જગૃત થા, ઓ હિંદુ જાતિ !

જે પ્રજના ધર્મમાં સડો હોય, જે પ્રજના ગુરુઓ વૈભવી, વિદ્વાસી અને ખુલા અત્યાચારી કે શિષ્યાગામી હોય, તે પ્રજને ધર્મ નથી, શૌર્ય નથી, જગતની પ્રજામાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિનું સ્થાન નથી, મોક્ષ નથી અને તેવી પ્રજાનો પ્રભુ પણ (સહાયક થતો) નથી.

અનાચાર પોષતી પ્રજના વંશવારસોથી દેશનું કયું કલ્યાણ થવાનું હતું ? તેમજ ધર્મનું પણ શું લીલું થવાનું હતું ?

ભારતમાં ધર્મયુદ્ધ આરંભાયું હોય, રણસંગ્રામમાં વીર યોદ્ધાઓ તેમનું અતુલિત બળ અજમાવવા લેળા થયા હોય, રણશિંગાં અને શંખનાદના ભયાનક અવાજોથી રણમયદાન ગાજી ઉઠ્યું હોય, ભયંકર વાજીત્ર વાજી રહ્યાં હોય, લોહીની લાલ નદીઓના સમુદ્રનું દૃશ્ય ખડું થતું હોય, ધાયલ સૈનિકોના મૃત દેહોના ઢગ રણક્ષેત્રમાં આમતેમ અથડાતા હોય, વિધર્મીઓના ધસારા ઓઢમણ કરતા હોય તેવે સમયે એ ધર્મભીરુ, દંભી, પાખંડી, લાલચુ, ઢોંગી અને વિષગી ઈત્યાદિ દુર્ગુણોવાળા ગુરુ તેમજ તેમના નામદર્ સેવકો રણયુદ્ધમાં ઝડુમી શકશે ખરા કે ? જવાબમાં નકારજ આવશે. ધર્મ માટે લોહીનું છેલ્લું બિંદુ અર્પનાર પ્રજના ઓ હિંદુ વારસ ! ઉઠ, જાગ અને રડી લે તારા ધર્મના દંભી આચાર્યોનાં પાપકર્મોપર ! સાવધાન થા એ ધર્મોર્ચ્યોનાં આલતાં ધર્મીગોને ખુલાં પાડવા ! તૈયાર થા તારી વહુ, દીકરી યાને બહેન—માતાની ધર્મને નામે ઈજ્જત લૂંટનારા પાપી પોપોની પોલો ખોલવા ! અને જણાવી દે એ છળકપટથી લક્ષ્મી લૂંટનાર અત્યાચારીઓને કે, હવે નહિ ચાલે તમારી એ પોપલીલાઓ !

(તા. ૫-૧૧-૨૮ ના “હિંદુસમાજ” મા લેખક:-શ્રી. “અમિત જોશી ”)

